3 1761 08145029 8

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/miktaiselides00lamp

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

ΜΙΚΤΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ

ΜΕΤ' ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΕΝΝΕΑ ΠΑΡΕΝΘΕΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

Α'. ΛΟΓΟΙ (1902-1905)
Β'. ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ (1899-1903)
Γ'. ΜΕΛΕΤΑΙ (1874-1905)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
1905

LIBRARY
FEB 9 1971

DF
760
L3

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ ἀνὰ χεῖρας βιβλίον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς δεύτερος τόμος τῶν ἐμῶν ΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΑΡΘΡΩΝ τῶν ἐκδοθέντων ἐν ἔτει 1902. Περιλαμβάνονται δ᾽ ἐν αὐτῷ πρῶτον μὲν οἱ ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου κατὰ διαφόρους εὐκαιρίας ἐκφωνηθέντες λόγοι, δεύτερον δ᾽ αἱ κατὰ τὰ ἔτη 1899 καὶ 1903 δημοσιευθεῖσαι ἐν τῷ Ἄστει ἐπιστολαὶ περὶ τῶν δύο ἐν Ῥώμῃ συνεδρίων, ὧν μετέσχον ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, τρίτον δὲ μελέται καὶ πραγματεῖαι διάφοροι τὴν ὕλην καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκθέσεως συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸν κύκλον τῶν ἀναγνωστῶν τῶν περιοδικῶν καὶ ἡμερολογίων, ἑλληνικῶν ἢ ξένων, ἐν οἷς ἐφιλοξενήθησαν ἀπὸ τοῦ 1874 μέχρι τῆς σήμερον.

Ἀνετυπώθησαν δὲ τὰ δημοσιεύματα ταῦτα μετ᾽ ἐλαχίστων, τῶν ἀναγκαιοτάτων, μεταβολῶν καὶ προσθηκῶν. Ἀνεκαίνισα κατὰ καθῆκον, ἀλλ᾽ ἐν μέτρῳ μόνον, ὅ τι ἦτο ἤδη ἀπηρχαιωμένον ἢ ἐδεῖτο ἐπανορθώσεως ἕνεκα νεωτέρων ἐρευνῶν ἢ ἀνακαλύψεων. Ἀλλὰ δὲν ἐπεζήτησα νὰ μεταβάλω αὐτὴν αὐτῶν τὴν βάσιν, ἀφαιρῶν τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐπικαίρου ἢ προχείρου, ὃν φέρουσι πολλὰ τῶν ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ περιλαμβανομένων. Δὲν ἠθέλησα νὰ δώσω εἰς τὴν ποικίλην ὕλην μίαν καὶ τὴν αὐτὴν μορφήν, εἰς τὰ διάφορα θέματα ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τύπον. Δὲν ἐπειράθην νὰ μετα-

χύσω εἰς νέαν χοάνην τὰ γραφέντα ἐν διαφόροις καιροῖς, καθιστάνων μὲν σοβαρὰ ὅσα ἐκ περιστάσεως ἢ ἀπὸ σκοποῦ ἦσαν ἀνέκαθεν προωρισμένα νὰ μὴ βαρύνωσι τὸν ἀναγνώστην διὰ περισσοῦ ὄγκου, μεταπλάσσων δὲ χάριν τῶν πολλῶν ὅσα ἐξ ἀρχῆς ἐγράφησαν χάριν τῶν ὀλίγων. Διὰ τοῦτο αἱ σελίδες αὗται, ἐν αἷς προςφέρω εἰς τὸ κοινὸν τοὺς λόγους, τὰς ἐπιστολὰς καὶ τὰς πραγματείας τριάκοντα ἐτῶν ὡς ἓν ἐξωτερικῶς συνδεδεμένον σύνολον, εἶνε πράγματι ΜΙΚΤΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ.

Ἐν Κηφισιᾷ, 14 Σεπτεμβρίου 1905

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ.

Α΄.

ΛΟΓΟΙ

ΕΠΙ ΤΗ͂ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1904*

Ἐστολίσαμεν καὶ πάλιν τὴν πόλιν μὲ στεφάνους καὶ μύρτους, καὶ ἀνεπετάσαμεν εἰς τοὺς ἀέρας τὴν κυανόλευκον σημαίαν τοῦ γένους, καὶ μὲ τὰς πρώτας αὔριον φαιδρὰς τοῦ ἡλίου ἀκτῖνας θὰ σημάνῃ ἐκ νέου τὸ ἑωθινὸν τὴν ἀνατολὴν τῆς μεγάλης ἡμέρας.

Ἀλλὰ πρὸς τί θὰ συνέλθωμεν καὶ τίνα θὰ πληρώσωσιν αἰσθήματα τὴν καρδίαν ἡμῶν; Θἀκουσθῶσιν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Κυρίου μνημοσύνου ᾠδαὶ ἢ πανηγύρεως ὕμνοι;

Νομίζω, ὅτι ἐνωτίζομαι τῆς τελευταίας κωδωνοκρουσίας τῆς μεγάλης ἐκκλησίας

πὤχει τριακόσια σήμαντρα κ' ἑξηνταδυὸ καμπάναις.

Καλούμεθα νὰ καύσωμεν λιβανωτὸν εἰς τὴν μνήμην μυριάδων νεκρῶν. Ἔχει παρέλθει τοῦ γένους ἡ δόξα. Εἰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰς ἀγυιὰς δὲν συνωστίζονται τὰ πλήθη ἐκ πάσης γωνίας τῆς οἰκουμένης κομίζοντα τοὺς φόρους τῶν ἐθνῶν· δὲν διαγκωνίζονται οἱ πρέσβεις τῶν ξένων χωρῶν σπεύδοντες νὰ προσφέρωσιν εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου καθήμενον τὰ σεβάσματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Τὸν Βόσπορον δὲν καλύπτουσιν ἀγέρωχοι οἱ στόλοι νικηφόρων ναυμάχων· τὰ ἀνάκτορα δὲν βρίθουσι λαφύρων ἀπὸ νικῶν βαρβαρικῶν· ὁ Ἱππόδρομος δὲν ἀντηχεῖ ὑπὸ τῶν ἰαχῶν μυριάδων θεατῶν βλεπόντων ἀνατρεπομένας ἐπὶ τῆς ἄμμου τῆς κονίστρας τὰς σημαίας τῶν ἡττημένων Ἀράβων καὶ Βουλγάρων. Τὴν ἀγαλλίασιν καὶ τὴν εὐφροσύνην ἔχει διαδεχθῆ στυγνὴ λύπη, τἀλληλούϊα τῆς χαρᾶς ἔχουσιν ὑποχωρήσει εἰς τὰς στοναχὰς τοῦ κινδύνου, καὶ ἀσθενική, ἀναιμική, λιπόθυμος, ἐκπεπτωκυῖα πνέει τὰ λοίσθια ἡ ἄλλοτε μεγάλη καὶ ζηλευτὴ καὶ πολυάνθρωπος καὶ εὐδαίμων πόλις τοῦ Κωνσταντίνου.

* Ἐξεφωνήθη τῇ ἑσπέρᾳ 24 Μαρτίου 1904 ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Νέῳ Ἄστει τῆς 30 Μαρτίου 1904.

Ἔπεσε. Τὰ τηλεβόλα τοῦ Τούρκου ἐκλόνησαν τὰ τείχη, ἐφ' ὧν ἀραιοὶ καὶ κατάπονοι ἠγωνίζοντο τὸν ἄπελπιν ἀγῶνα οἱ ὀλίγοι ἀμύντορες τῆς βασιλευούσης· πολλοὶ τῶν πύργων κατέρρευσαν· ὁ στόλος τῶν βαρβάρων εἰσέπλευσεν εἰς τὸ Χρυσοῦν Κέρας· οἱ πολέμιοι ἐφώρμησαν βαρεῖς καὶ εἰσήλασαν διὰ τῆς πύλης τοῦ Ἑβδόμου· οἱ τελευταῖοι λογάδες μαχηταὶ ἔπεσον, καὶ τὴν ὑστάτην θυσίαν ἐπεσφράγισε θανὼν παρὰ τὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ῥωμανοῦ ὁ βασιλεύς.

Μὲ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τουρκευμένην ἀβασίλευτον τὸ γένος πίπτει σφάγιον τοῦ νικητοῦ. καὶ ἀτελευτήτους, τετρακοσίων σχεδὸν ἐτῶν μακρὰς ἡμέρας καὶ νύκτας σπαράσσεται καὶ φθίνει καὶ ὀδυνᾶται ἐν τῇ σκοτίᾳ τῆς δουλείας, μάτην ζητοῦν ἀκτῖνα φωτός, μάτην διψῶν ἐλευθερίαν. Ὁ ἀνὴρ ὁ πειρώμενος νὰ ἐγείρῃ τὴν κεφαλὴν τὴν πρὸ τοῦ δεσπότου τεταπεινωμένην ἐκθέτει αὐτὴν εἰς τὸ ξίφος τοῦ κατακτητοῦ, ἡ πολις ἡ ἀποτολμῶσα νὰ σκεφθῇ περὶ ἐλευθερίας κατακλύζεται ὑπὸ τοῦ αἵματος ἢ καταιθαλοῦται ὑπὸ τῶν φλογῶν τοῦ τυραννικοῦ δαυλοῦ. Νεκροὶ προστίθενται εἰς νεκρούς, θύματα σωρεύονται ἐπὶ θυμάτων.

Τὴν βλέπω διαβαίνουσαν πρὸ ἐμοῦ τὴν μακράν, τὴν ἀτελεύτητον ἐκείνην νεκρικὴν πομπήν. Ἡγεῖται τῆς πενθίμου πορείας ὁ τελευταῖος βασιλεύς. Εἰς τὰ ἔξαιμα, τὰ σκελεθρώδη χείλη τοῦ Κωνσταντίνου διακρίνεις ἀκόμη τὰ ἴχνη τῆς τελευταίας ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ κοινωνίας. Καὶ περὶ τὸν νεκρὸν Παλαιολόγον συνωθοῦνται, ὡσεὶ θέλοντες νὰ σώσωσιν αὐτὸν ἀπὸ νέου θανάτου ὑπὲρ πατρίδος, οἱ πιστοί του ἄρχοντες, ὕστατοι τοῦ γένους φρουροί, ἔσχατοι τῆς θρησκείας ὑπερασπισταί, τελευταῖοι τοῦ Βυζαντιου στρατιῶται. Καὶ ἀκολουθοῦσι τὸν νεκρὸν βασιλέα καὶ ἕπονται εἰς τὴν νεκρὰν αὐτοῦ αὐλὴν ὡς ἐν χορῷ πλήθη ἄλλα νεκρῶν ἄφωνα, ἀτέρμονα, σύροντα κοπιωδῶς τὰς ἁλύσεις τοῦ καταδίκου, τὸν κλοιὸν τοῦ κατέργου, τὸ σάβανον τῆς δουλείας. Εἶνε αἱ ψυχαὶ ἃς ἐσώρευσαν εἰς τὸν Ἅδην τὸν ἀκόρεστον τέσσαρες αἰῶνες δακρύων καὶ θρήνων καὶ ἀγώνων ματαίων.

Φερονται φύρδην μίγδην ἐν τῇ νεκροπορείᾳ μικροὶ μετὰ μεγάλων, ἄνδρες μετὰ γυναικῶν, πρεσβῦται ὁμοῦ καὶ βρέφη, θυματα τῆς δουλείας. Εἶνε πατριάρχαι καὶ ἀρχιερεῖς, καλόγηροι καὶ λαϊκοί, πλούσιοι καὶ πενητες, χερσαῖοι καὶ νησιῶται. Ἄλλους ἔπληξεν ἡ σπάθη τοῦ δημίου, ἄλλους διεμέλισεν ὁ πρίων, ἄλλους ἀπηνθράκωσεν ἡ

ἐσχάρα τοῦ πυρός, ἄλλους καθήμαξεν ἡ σφαῖρα τοῦ πυροβόλου, ἄλλους ἐστραγγάλισεν ἡ ἀγχόνη, ἄλλους ἐβύθισεν εἰς τὰ βάραθρα τοῦ πόντου ἐντὸς σάκκου λίθος βαρύς, ἄλλους ἐδέχθη ζῶντας ἡ μήτηρ γῆ δίκην ἄλλης μητρυιᾶς παιδοκτόνου. Ἄ! εἶνε φοβερὸν τὸ θέαμα! Παρέρχονται πρὸ ἐμοῦ νεκροὶ ἀκέφαλοι, ἀκρότομοι, παρακεκομμένοι τοὺς ὀφθαλμούς, χειρότμητοι. Καὶ ἔρχονται ἄμετροι, καὶ προστίθενται ἀτελεύτητοι ἀπὸ πάσης γωνίας ἑλληνικῆς γῆς, ἀπὸ τοῦ Ταινάρου μέχρι τοῦ Ὀλύμπου, ἀπὸ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τῆς Θρᾴκης καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀπὸ τοῦ Μυρτῴου. Τίς νέος Δάντης θὰ δείξῃ τοὺς ἀδίκως κολασμένους ἐκείνους τῆς νέας αὐτῆς πολυανθρώπου κολάσεως, τίς ἱστορικὸς θὰ δυνηθῇ ποτε νἀπαριθμήσῃ ὀνομαστὶ τὴν μυριόνεκρον ἐκείνην ἀγέλην θυμάτων, ἅτινα ἐσαβάνωσεν ὁ θάνατος, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν λέξιν ὑποψελλίζοντα καὶ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ὥρᾳ, τὴν λέξιν Ἐλευθερία;

Προσκομίσατε ὅλα τῆς Εὐδαίμονος Ἀραβίας τὰ θυμιάματα, συμπλέξατε εἰς φυλλάδας ὅλα τῆς ἀνοίξεως τὰ ἄνθη, τονίσατε ὅλων τῶν νεκρωσίμων ὕμνων τὴν μελῳδίαν διὰ νἀπαθανατίσητε ὡς ἐν μνημοσύνῳ τοὺς ἀκηδεύτους, ἀλλ' ἀλησμονήτους. Εἶνε ἡ γενεὰ τῶν μαρτύρων.

Ἡ σημαία τοῦ γένους ἂς ἀπλωθῇ ἐν ἡμέρᾳ ἐπισήμῳ, οἵα ἡ τῆς σήμερον, πενθήρης ἐπὶ τοὺς ἀγνώστους τάφους τῶν μυριοπληθῶν ἐκείνων νεκρῶν τεσσάρων αἰώνων, ὧν τὸ αἷμα ἐξέθρεψε θαλερὸν τὸ δένδρον τῆς πολυποθήτου ἐλευθερίας, ὑπὲρ ἧς ἐκεῖνοι ἐστέναξαν καὶ ἔπαθον καὶ ἀπέθανον ματαίως.

Ἀλλ' ἐγείρατε ἔπειτα τὴν σημαίαν ἐκείνην ἀπὸ τῶν τάφων, καὶ ἀποβάλετε τὸ πένθος αὐτῆς, καὶ στήσατε αὐτὴν ὀρθίαν καὶ ὑπερήφανον ἐπὶ τῶν σκαφῶν καὶ τῶν ἐπάλξεων, ἀφ' ὧν νικηφόρως ἀγωνισθεὶς ἐχαιρέτισε τέλος αὐτὴν ὁ νέος ἑλληνισμός, ῥιπιζομένην ὑπὸ τῆς πνοῆς τῆς ἐλευθερίας. Κροτήσατε τὰς σάλπιγγας καὶ μελίσατε παιᾶνας πρὸς τιμὴν τῶν ἐλευθερωτῶν. Ἡ σήμερον δὲν εἶνε μόνον ἡμέρα μνημοσύνου, ἀλλ' εἶνε καὶ ἡμέρα ἑορτῆς.

Ἔμενε κλειστὴ ἀκόμη τῆς Ἁγίας Σοφίας ἡ πύλη καὶ κεκρυμμένος ὄπισθεν τοῦ ἀπὸ αἰώνων ἐκτισμένου τοίχου δὲν ἐξήρχετο ὁ ἱερεὺς τῆς ἁλώσεως ὁ ἀναμένων ἀκόμη τὴν κρίσιμον ὥραν μὲ τὸ δισκοπότηρον τῆς τελευταίας κοινωνίας ἀνὰ χεῖρας, ὅτε εἰς τὸ σάλπισμα τῆς

ἐλευθερίας, ὅπερ μετέδωκεν εἰς τοὺς ἐλευθερωτὰς ὁ οὐρανοφάντωρ ἄγγελος ὁ προςειπὼν τὴν Μαρίαν τὸ Χαῖρε, ἠνεώχθη ἄλλη πύλη, ἡ πύλη τῆς Ἁγίας Λαύρας. Καὶ ὡς ἄλλοτέ ποτε τὸ λάβαρον τοῦ Βυζαντίου ἔφερε σύμβολον τὸ φωτεινὸν μετέωρον, ὅπερ ἐπιστεύετο ἰδὼν ἐν τῷ οὐρανῷ τῆς ἁγίας Ἑλένης ὁ μέγας υἱός, οὕτω τὸ νέον Ἐν τούτῳ νίκα ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῆς ἀναστάσης καὶ ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος.

Χωρὶς στρατιῶν καὶ στόλων, χωρὶς κυβερνήσεως καὶ ταμείων, χωρὶς ἀνακτόρων καὶ ναυστάθμων, μὲ μόνον τὸ καρυοφύλλι τοῦ ἁρματωλοῦ, μὲ μόνον τὸν σταυρὸν τοῦ λευΐτου ἐβροντοφώνησεν ἀνὰ τὸν κόσμον τὸ Ἐμπρός. Καὶ ὡς ἄλλοτέ ποτε τὸ

Ὦ παῖδες Ἑλλήνων ἴτε,
ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ
παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῴων ἕδη
θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγὼν

ἀντήχησεν ἀνὰ τὸν κόλπον τῆς Σαλαμῖνος, ἀντιλαληθὲν ὑπὸ τῶν νησιωτικῶν βράχων, οὕτω τὸ νέον πολεμικὸν κέλευσμα τοῦ ἀνορθουμένου νέου ἑλληνισμοῦ ἀφύπνισε τὴν ἠχὼ τῶν ἑλληνικῶν φαράγγων, κατεπτόησεν αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνας, περιέστησεν εἰς θάμβος καὶ κατάπληξιν καὶ τέλος εἰς ἐνθουσιασμὸν τὴν σύμπασαν Εὐρώπην.

Τὰ τέκνα τῶν μαρτύρων ἀνεδείχθησαν ἀριστόμαχα, οἱ υἱοὶ τῶν δούλων ἀνυψώθησαν εἰς ἥρωας, οἱ πενέσται τῶν καλυβῶν ᾠκοδόμησαν διὰ τῆς ἀνδραγαθίας αὐτῶν καλλιμάρμαρον τὸ μέγαρον τῆς ἐλευθερίας καὶ ἔστησαν ἐν αὐτῷ καλλιστέφανον τὴν Νίκην. Ὅπου ἔστενον μέχρι τῆς χθὲς ἀγρόται, βρέχοντες τὴν γῆν διὰ τοῦ ἱδρῶτος αὐτῶν καὶ τῶν δακρύων, ἀνεφύησαν ἀπὸ τῶν ὀστῶν τῶν ματαίως ἐπὶ αἰῶνας ὑπὲρ πατρίδος μαρτυρησάντων ἄλλοι τινὲς Σπαρτοί, γεννήματα δρακόντων καὶ γεννήτορες ἐλευθερίας. Ὅπου μέχρι χθὲς καὶ πρώην διηυλάκονον τὰ πελάγη ὁλκάδες σίτου φορταγωγοὶ ἐξεφάνησαν στόλοι ἐξερεύγοντες κεραυνοὺς θανάτου. Ὅπου πρὶν ἀγροί, σήμερον στρατόπεδα, ὅπου ἐρείπια καὶ τέφρα, ἡ σημαία τῶν ἐλευθερωτῶν καὶ ὁ σταυρός, ὅπου μάχη καὶ νίκη, ὅπου χθὲς Τοῦρκος σήμερον Ἕλλην, ὅπου χθὲς δουλεία σήμερον ἐλευθερία.

Ἀλλ' ὅπως γείνωσι πάντα ταῦτα, ὅπως μεταμορφωθῇ ἡ χώρα, ὅπως ἀνακύψῃ ὁ δοῦλος ὀρθούμενος εἰς ἐλεύθερον καὶ περιστέφων

τοὺς κροτάφους διὰ τῆς δάφνης τοῦ νικητοῦ, ἐδέησε νὰ μὴ μείνῃ πέτρα ἐπὶ πέτρας, νὰ κενωθῇ πᾶν βαλάντιον, νὰ λησμονηθῶσι τὰ φῦλα καὶ αἱ ἡλικίαι, νὰ γείνωσι μαχηταὶ οἱ κεκυφότες ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἐτῶν καὶ οἱ ἀνήλικοι παῖδες, οἱ ἄνδρες καὶ αἱ γυναῖκες. Ἐχρειάσθη νὰ προςφερθῶσιν εἰς τὸν βωμὸν τῆς ἐλευθερίας ὡς θυσία ἐξιλαστήριος σκάφη καὶ πόλεις, δεξαμεναὶ ταλλήρων καὶ γενεαὶ ὅλαι ἀνθρώπων.

Ὅτε ποτὲ οἱ ἀρχαῖοι Λακεδαιμόνιοι ἐπολέμουν πρὸς τοὺς Ἀργείους περὶ τῆς Θυρεάτιδος, ἐν δοκιμαστικῇ μάχῃ μεταξὺ τῶν δύο ἀντιπάλων στρατοπέδων ἐκ τριακοσίων ἑκατέρωθεν ἀνδρῶν ἀπὸ μὲν τῶν Ἀργείων ἐπέζησαν μόνον δύο, ἀπὸ δὲ τῶν Λακεδαιμονίων μόνον εἷς, ὅςτις καὶ ἔστησε τὸ τρόπαιον τῆς νίκης. Τὴν μονομερῆ ἐκείνην μάχην τῶν ἀρχαίων χρόνων ἐνθυμίζει ὁ ἑπταετὴς ἱερὸς ἀγὼν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἡ διαφορὰ εἶνε, ὅτι ἀντὶ μάχης τριακοσίων μόνον ἀνδρῶν ὑπῆρξε τιτανομαχία ἔθνους ὁλοκλήρου, ὁρκισθέντος νὰ καταστραφῇ ἔστω καὶ ὅλον, ἤρκει νὰ μείνῃ εἷς, ὅςτις νὰ στήσῃ τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας ἐπὶ τῆς τέφρας καὶ τῶν ἐρειπίων. Διὰ τοῦτο ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τόσον ἡρωισμὸν ὁ ἀγὼν ἐκεῖνος, οὗ προανάκρουσμα ὑπῆρξαν αἱ ἀνδραγαθίαι τῶν γυναικῶν τοῦ Σουλίου καὶ ὅςτις, αἰρομένης τῆς αὐλαίας τοῦ μεγάλου δράματος τῆς ἐπαναστάσεως, μᾶς παρουσιάζει ὡς πρώτους ἀγωνιστὰς ἐπὶ τῆς σκηνῆς τοὺς νεανίας τοῦ Δραγατσανίου.

Διὰ τοῦτο ἡ φάλαγξ τῶν μεγάλων νεκρῶν τοῦ εἰκοσιένα δὲν εἶνε ὀλιγώτερον πυκνὴ τῆς γενεᾶς τῶν ἐπὶ τῆς δουλείας μαρτύρων, οὐδ' ὀλιγώτερον πολύμικτος, μὲ τὸν πατριάρχην ἐπὶ κεφαλῆς, περιστοιχιζόμενον ὑπὸ τῶν ἀρχιερέων καὶ φέροντα ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τὸν βρόγχον καὶ ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν πεσόντων ὑπὲρ πατρίδος. Ἀλλ' εἶνε ἡ γενεὰ τῶν εὐτυχῶν ἡρώων, τῶν μεγάλων ἐλευθερωτῶν, οἵτινες κατώρθωσαν διὰ τῶν ἡρωικῶν αὐτῶν ἀγώνων, διὰ τῶν ὑπερανθρώπων αὐτῶν θυσιῶν νὰ κληροδοτήσωσιν εἰς ἡμᾶς τεμάχιον γῆς ἐλευθέρας.

Τεμάχιον. Ἂν οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι νεκροί, ὧν τὴν μνήμην γεραίρομεν σήμερον, ἀνιστάμενοι ἐκ τοῦ τάφου ἠρώτων ὁποία καὶ ὁπόση εἶνε ἡ Ἑλλὰς ἡ ἀναβιβάζουσα σήμερον ἐπὶ τὰς στέγας τῶν οἰκιῶν αὐτῆς ἑορτασίμως ἐστεμμένην τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν, θὰ ἠπόρουν

πῶς εἶνε τόσον μικρὰ ἀπέναντι τόσον μεγάλων θυσιῶν, θὰ ἐστέναζον στεναγμὸν μύχιον, βλέποντες ὅτι εἶνε δοῦλαι, δοῦλαι ἀκόμη αἱ πατρίδες πλείστων ὅσων συναγωνιστῶν αὐτῶν ὁμοίως ὡς αὐτοὶ χυσάντων τὸ αἷμα πρὸς ἐλευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, ὅτι κύπτουσιν ἔτι ὑπὸ τὸν ζυγὸν τόσαι καὶ τόσαι χῶραι, ὅπου εἶχε στηθῇ ἐπὶ τῶν μεγάλων ἡμερῶν τῆς ἐθνικῆς τιτανομαχίας ἡ αὐτὴ σημαία, ἐφ' ἧς ἐπεγράφετο Ἐλευθερία ἢ Θάνατος.

Καὶ μόνον θὰ ἠπόρουν καὶ μόνον θὰ ἐστέναζον; Ἢ μᾶλλον ἐκεῖνοι οἱ ἀπὸ καλυβῶν ἐλευθερώσαντες τὴν μικρὰν ταύτην γωνίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ θὰ κατέσπων εἰς λίθους τὰ σημερινὰ ἡμῶν μέγαρα, ὅπως λιθοβολήσωσι τοὺς υἱοὺς ἐκείνους τῆς ἀνομίας, ὅσοι λησμονοῦσι τυχὸν τὰς μεγάλας αὐτῶν ἐθνικὰς ὑποχρεώσεις μυωποῦντες ἐπὶ τοσοῦτον, ὥςτε νὰ μὴ βλέπωσι πέραν τοῦ Ταϋγέτου καὶ τοῦ Ὀλύμπου καὶ κωφεύοντες ἐπὶ τοσοῦτον, ὥςτε νὰ μὴ ἀκούωσι τοὺς γόους, οἵτινες ἀναπέμπονται ὑπὸ μυριάδων ἀδελφῶν τῆς ἀλυτρώτου Ἑλλάδος;

Καύσατε θυμίαμα ἐπιμνημόσυνον ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς γενεᾶς τῶν μαρτύρων· στέψατε μὲ δάφνας τὸ μνῆμα τῆς γενεᾶς τῶν ἡρώων. Ἀλλὰ τότε, τότε καὶ μόνον θὰ δικαιοῦσθε νὰ πανηγυρίζητε μετὰ τελείας χαρᾶς καὶ ἀληθοῦς ὑπερηφανείας ἐπὶ τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ Μαρτίου, ὅταν ἔλθῃ ποτὲ ἡμέρα καθ' ἣν τὸ ἔθνος σύσσωμον βαπτίσῃ τὸ ὅπλον αὐτοῦ εἰς τὰ αἵματα τῶν μαρτύρων, περιστέψῃ αὐτὸ μὲ τὰς δάφνας τῶν ἡρώων καὶ ἐκδράμῃ νικηφορον νὰ φέρῃ τὰ εὐαγγέλια τῆς ἐλευθερίας εἰς τὰς νήσους καὶ τὰς δειράδας, ὅπου τώρα ἀντηχεῖ ὁ στεναγμὸς τοῦ δούλου καὶ χύνεται πικρὸν τὸ δάκρυ τοῦ ἀλυτρώτου. Τότε καὶ μόνον τότε θὰ εἶνε τελεία ἡ ἐθνικὴ πανήγυρις καὶ θὰ μεταβληθῇ ἡ δάφνη εἰς λιβανωτὸν καὶ ὁ λιβανωτὸς εἰς δάφνην, ὅταν τὴν ἐθνικὴν σημαίαν θὰ ῥιπίζῃ ὑπερήφανος ἡ πνοὴ ἐλευθέρων τῶν βουνῶν ἐκείνων, ὅπου σήμερον πατεῖ τὸν πόδα κατακτητὴς πέντε αἰώνων καὶ ὅπου ἀσχημονεῖ ὁ μυσαρὸς ἐχθρὸς χιλίων καὶ διακοσίων ἐτῶν ἐκεῖνος, ὅςτις ἀγωνίζεται νὰ πνίξῃ τὸν ἑλληνισμὸν ἐν τῇ πολυποθήτῳ γῇ, ἣν εἶχε πατρίδα ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἐξ ἧς ἐξώρμησεν ὡς νικητὴς τῆς Ἀσίας Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας Τότε θὰ εἶνε τέλειος ὁ ἑορτασμὸς τῆς 25 Μαρτίου, ὅταν θὰ ἔχῃ ὁ ἑλληνισμὸς τὸ δικαίωμα καὶ τὸ θάρρος νἀναπετάσῃ εἰς τοὺς ἀέρας πλὴν τῆς κυανολεύκου σημαίας τὸ λάβαρον τοῦ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος πεσόντος Κων-

σταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τὴν σημαίαν, ἣν ἐκ τῆς Μακεδονίας παραλαβὼν ἔστησε νικήτριαν ὁ ξανθὸς υἱὸς τοῦ Φιλίππου ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς Περσεπόλεως καὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς Βαβυλῶνος. Μέχρις ἐκείνης δὲ τῆς ἡμέρας ἔστω ἡ πανηγυρικὴ αὕτη ἡμέρα δοξασμὸς μὲν τῶν μεγάλων θυσιῶν καὶ ὑπερόχων νικῶν τοῦ παρελθόντος, ὑπόμνησις δὲ εἰς ἡμᾶς καὶ τοὺς μεταγενεστέρους τοῦ ἐπιβεβλημένου μεγάλου ἐθνικοῦ προγράμματος, ὅπερ θὰ ἐκτελέσωμεν ὄχι μόνον καυχώμενοι ἐπὶ πατραγαθίᾳ, ἀλλ' ἐνθυμούμενοι τὴν ἐντολὴν ἣν ἔδωκε θνήσκων εἰς τοὺς υἱοὺς μέγας Ῥωμαῖος αὐτοκράτωρ. Laboremus. Ἐργαζώμεθα. Παρασκευάσωμεν διὰ συντόνου καὶ ἀκαμάτου, ἀδιαπτώτου καὶ εὐσυνειδήτου ἐργασίας τὰ χαλύβδινα ὅπλα τῆς εἰρήνης καὶ τοῦ πολέμου, δι' ὧν καὶ μόνον θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἑορτάσωμεν μίαν ἡμέραν τὴν ἐθνικὴν ἀνάστασιν εὐτυχεῖς καὶ χαίροντες οἱ Πανέλληνες ὅλοι ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τῶν χωρῶν, ἐν αἷς εὐστομεῖται ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ θρησκεύεται ἡ ὀρθοδοξία καὶ πάλλουσιν αἱ καρδίαι ὅλαι πρὸς μίαν ἰδέαν, τὴν ἰδέαν ἑνιαίας καὶ μεγάλης Ἑλλάδος.

ΕΠΙ ΤΗ͂Ι 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1905 *

Θὰ ἔπρεπεν ὄχι μόνον ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ νὰ τελῶμεν τὴν ἀναμνηστήριον ἑορτὴν τῆς λαμπρᾶς ἡμέρας τῆς Ἀναστάσεως, δι' ἣν ἐνήστευσεν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας τὸ ἔθνος, ἀλλὰ καθ' ἑκάστην ἡμέρας καὶ νυκτὸς νὰ ἔχωμεν ἐστραμμένον τὸν νοῦν πρὸς τὴν ἁγίαν ἐκείνην ἡμέραν τῆς 25 Μαρτίου τοῦ 1821. Ὡς ὁ μέγας τῆς Μακεδονίας βασιλεὺς λέγεται ἀκροώμενος καθ' ἑκάστην τῆς φωνῆς τῆς ὑπομιμνησκούσης αὐτὸν τοὺς Ἀθηναίους, οὕτω καὶ τὸ ἔθνος τὸ ἑλληνικὸν ὤφειλε νὰ ἔχῃ διὰ πάσης ὥρας τὸν διδάσκοντα δι' ὁποίων ποτὲ ἀγώνων ὑπερανθρώπων ἀνέστη ἡ Ἑλλὰς ἐκ τοῦ τάφου. Ὡμοίαζεν ὁ ἑλληνικὸς κόσμος πρὸ τῆς μεγάλης ἐκείνης ἡμέρας τὴν γῆν πρὸ τῆς δημιουργίας, οἵαν περιγράφει αὐτὴν ἡ Γένεσις. Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου· καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος. Καὶ εἶπεν ὁ θεὸς Γεννηθήτω φῶς, καὶ ἐγένετο φῶς.

Ἀλλ' ἵνα γείνῃ τὸ φῶς ἐκεῖνο τὸ διαδεχθὲν τὸ σκότος τεσσάρων αἰώνων, ἵνα κατασκευασθῇ καὶ γείνῃ ὁρατὴ ἡ γῆ ἐκείνη ἡ ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, ἐχρειάσθη νὰ σαλευθῇ ἐξ αὐτῶν αὐτῆς τῶν θεμελίων ἡ Ἑλλάς. Καὶ πρὶν ἢ στηθῇ ἡ σημαία τοῦ σταυροῦ ἐπὶ ἐδάφους ἐλευθέρου, ἐχρειάσθη νὰ πληρωθῇ ἡ ἑλληνικὴ γῆ νέων ἐρειπίων ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀρχαίων καὶ νὰ προστεθῶσι χιλιάδες αἱμοφύρτων νεκρῶν εἰς τοὺς ἀπ' αἰώνων κεκοιμημένους. Ἀγὼν καὶ ἐθελοθυσία, μαρτύριον καὶ αἷμα, καρτερία καὶ ἡρωισμὸς ὑπῆρξαν αἱ ὁδοί, δι' ὧν ὁ νέος ἑλληνισμὸς ἐτράπη ἐπὶ τὴν ἀνάντη κορυφήν, ἐφ' ἧς ἔστησε τέλος τὸ λάβαρον τῆς ἐλευθερίας.

Μ' ἐκέλευσε πολλάκις μέχρι τοῦδ' ἐπιτακτικὴ ἅμα καὶ γλυκεῖα

* Ἐξεφωνήθη τῇ ἑσπέρᾳ τῆς 24 Μαρτίου 1905 ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν μέρει ἐν τῷ Ἐμπρός, τῷ Σκρὶπ καὶ τοῖς Καιροῖς τῆς 25 Μαρτίου.

ἡ φωνὴ τοῦ ἔθνους νὰ ὑμνήσω τὴν μεγάλην ἡμέραν. Εἶχον πλέον ἢ ἅπαξ τὴν ἐντολὴν νὰ παραστήσω ὁτὲ μὲν ἀνωνύμως τὰς θυσίας καὶ τὸν ἡρωισμὸν τῶν ἡρώων καὶ τῶν μαρτύρων, ὧν διεγνώσατε τὰ ὀνόματα καὶ μὴ προφερόμενα ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν κατορθωμάτων ἑκάστου, ὁτὲ δὲ δεικνύοντα τὸν ἡρωισμὸν τῶν γυναικῶν τοῦ ἀγῶνος, αἵτινες οὐχ ἧττον τῶν ἀνδρῶν συνετέλεσαν ὡς μητέρες ἀριστοτόκοι, ὡς σύζυγοι καρτερικαί, ὡς ἀδελφαὶ καὶ θυγατέρες τῶν μαχομένων ἀπαράμιλλοι εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐθνικῆς παλλιγενεσίας. Ἄλλοτ' ἐζήτησα νὰ περιαγάγω ὑμᾶς διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ζαππείου μεταβαλλομένην εἰς ἡρῷον ἀνδριάντων καὶ προτομοθήκην τῶν δημιουργῶν τῆς νέας ἡμῶν ἐλευθερίας. Ἄλλοτε πάλιν παρέστησα εἰς ὑμᾶς τὴν νεκροπομπὴν τῶν θυμάτων, ὧν τὸ αἷμα ἐστήριξε τὰ θεμέλια τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνισταμένου νεου ἑλληνισμοῦ. Ἄλλοτ' ἐφαντάσθην τὸν πανηγυρισμὸν τῆς μεγάλης ἡμέρας ὡς λειτουργίαν τοῦ ἔθνους καὶ ἐμὲ αὐτὸν ὡς μύστην ἀναγινώσκοντα ἐπ' ἐκκλησίας δίκην ἄλλου εὐαγγελίου ὀλίγας τῶν ἀλησμονήτων σελίδων αἵτινες ἐγράφησαν ἐν μέσῳ τοῦ καπνοῦ τῆς πυρίτιδος καὶ δύνανται εἴπερ τι καὶ ἄλλο νὰ καταδείξωσι τὸν ὄγκον τῆς φιλοπατρίας τῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀγωνισθέντων. Ἄλλοτε τέλος ἔδειξα εἰς ὑμᾶς τὰς ὑποχρεώσεις ἃς κυλινδεῖ τὸ μέγα παρελθὸν τῶν ἐλευθερωτῶν εἰς τοὺς ταπεινοὺς αὐτῶν ἡμᾶς ἐπιγόνους πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἀτελοῦς μείναντος ἔργου τῶν πάππων.

Ὡς πᾶν τὸ μέγα καὶ ὡραῖον, ἔχει ὁ ἱερὸς ἀγὼν τόσας ὄψεις ὅσας καὶ ἡμέρας, καὶ ἑκάστη αὐτῶν δύναται νὰ διδάξῃ καὶ νὰ φρονηματίσῃ καὶ νὰ συγκινήσῃ. Ὁ ῥήτωρ ὁ ἐπιβαλλόμενος νὰ πανηγυρίσῃ τὸ μέγα ἔργον τῆς ἐπαναστάσεως, ὁ ποιητὴς ὁ τονίζων τὴν λύραν ὅπως ψάλλῃ τὸν ἀγῶνα δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην νὰ ζητήσωσιν ἐπὶ μακρόν. Τὸ θέμα των ἀναθρώσκει ζωντανὸν καὶ ἀμέσως ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων ὅπου καὶ ἂν στρέψωσι τὸν ὀφθαλμόν, εἴτε εἰς τοὺς ἀτελευτήτους θησαυροὺς τῆς φιλοπατρίας τῶν μαχομένων, εἴτε εἰς τὴν μεγαλοπραγίαν τῶν μαχῶν, εἴτε εἰς τὰ ἡρωικὰ ὁλοκαυτώματα τῶν θυσιῶν, εἴτε εἰς τὰς ἀπεράντους ἐκτάσεις τῶν νέων ἐρειπίων τῆς νέας αὐτῆς γῆς Μαδιάμ, ἐφ' ἧς ὁπλοχαρεῖς γενναίων χεῖρες καὶ φιλάνθρωπος δάκτυλος θεοῦ ἐπέθηκαν τέλος τὸ σφράγισμα τῆς ἐλευθεριας.

Ἀληθῶς ἡ παλιγγενεσία εἶνε ἔργον τῶν Ἑλλήνων ἅμα καὶ δημι-

ούργημα τοῦ θεοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ μακρὰ χορεία τῶν ὑπὲρ τῆς ἀπολυτρώσεως ὁπωσδήποτε ἀγωνισαμένων ἀπ' αὐτῆς τῆς ὑστεραίας τῆς δουλώσεως μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας τοῦ ἀγῶνος εἰργάσθη διὰ τῶν ὅπλων ἢ διὰ τοῦ καλάμου μὲ τὴν διπλῆν πίστιν πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸς τὸν θεόν. Ὁ Ἕλλην ἁρματωλὸς καὶ ὁ Ἕλλην διδάσκαλος, ὁ Φαναριώτης μέγας διερμηνεὺς τῆς Πύλης καὶ ἡγεμὼν εἶχον πρὸς τὸν μέγαν καὶ ἀόρατον ἐν οὐρανοῖς κηδεμόνα τῶν δουλευόντων καὶ ἀδυνάτων πεποίθησιν ὄχι μικροτέραν ἐκείνης ἣν ἔτρεφε πρὸς τὸν οὐράνιον πατέρα ὁ πατριάρχης καὶ ὁ λευίτης ὁ συμπαρασκευάζων τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ γένους. Ἀλλὰ πάντες ἐκεῖνοι εἶχον οὐχ ἧττον ἐστραμμένον τὸν νοῦν πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς Ἑλλάδος, προςκείμενοι εἰς τὸ ἅγιον αὐτῆς ὄνομα μὲ ὅλην τὴν θέρμην εὐλαβοῦς πιστοῦ. Ὅσον καὶ ἂν εἶχε θολώσει τὰς περὶ τοῦ παρελθόντος γνώσεις ἡ μακραίων δουλεία, τὸ ἴνδαλμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τῆς ἐνδόξου ἐν τῷ ἀπωτάτῳ παρελθόντι πατρίδος, δὲν εἶχεν ἐκλίπει ἀπὸ τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας τῶν κυπτόντων ὑπὸ τὸν ζυγόν. Μακροὶ αἰῶνες πίστεως εἰς τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος εἶχον μεταβάλει ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς γῆς πολλοὺς τῶν ἀρχαίων ναῶν εἰς εὐκτήρια τῆς νέας θρησκείας, ἀλλὰ δὲν εἶχε διὰ τοῦτο λησμονηθῆ ἡ Ἀθηνᾶ ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἐπιγόνων, οἵτινες ἐπ' αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ εἶχον μεγαλυνθῆ οἱ ἀρχαῖοι πρόγονοι, ἐκινοῦντο ὡς σκιαὶ ἐν τῷ σκότει τῆς δουλείας. Ὁ Ἐσταυρωμένος δὲν εἶχεν ἐκδιώξει τὴν μεγάλην θεάν, εἰς ἣν ἔκαιεν οὐχ ἧττον ὁ δουλεύων τὸν λιβανωτὸν αὐτοῦ, τὴν Ἑλλάδα.

Σταυρὸς καὶ Ἑλλὰς ἦσαν ἡ διφυὴς λατρεία τοῦ δουλεύοντος γένους. Πρὸς αὐτὴν ἐποδηγέτει τοὺς πιστοὺς ὁ ἱερεὺς ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ θεοῦ· πρὸς αὐτὴν ἐχειραγώγει τοὺς δακρύοντας μαθητὰς ὁ διδάσκαλος ἐν τῇ γωνίᾳ τοῦ ἐρημικοῦ ἐκκλησιδρίου· πρὸς αὐτὴν ὤξυνε τὰ ὅπλα τῶν μαχομένων ὁ ἁρματωλὸς ἐπὶ τῶν ὀρέων. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ ἐσθῆτι τῆς ἀρχαίας δόξης, ἡ ἐπιστροφὴ τῆς τεταπεινωμένης Ἑλλάδος εἰς τὸ κλέος τῆς ἀρχαιότητος, ἰδοὺ τὸ λεληθὸς ἀλλὰ μόνιμον πρόγραμμα τοῦ δουλεύοντος, ἰδοὺ τὸ σύμβολον τῆς ἀναστάσεως.

Ὑπὸ τοιούτους ὅρους δὲν εἶνε παράδοξον, ὅτι εὐθὺς ὡς ἤρχισε κατὰ μικρὸν παρασκευαζόμενος ὁ μέγας ἀγών, ἡ ἰδέα τῆς ἀρχαίας

Ἑλλάδος ἀνεζωογονήθη ἐν τῇ διανοίᾳ τῶν πεφωτισμένων ἡγετῶν τῶν δουλευόντων καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς ἄλλο ὅπλον πρὸς τὸν μέλλοντ' ἀγῶνα. Ὁ Ῥήγας τὴν ἀναπαράστασιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἐθεώρησε συμβάλλουσαν εἰς ἐξέγερσιν τοῦ ἔθνους οὐχ ἧττον πολεμικῶν παρασκευῶν, καὶ διὰ τοῦτο μετέφρασε τὸ δρᾶμα τοῦ Μεταστασίου. Τὴν δὲ ἀνάμνησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐξέλαβεν αὐτόχρημα ὡς ἐξεγερτήριον, καὶ διὰ τοῦτο παρεσκεύασε πρὸς διανομὴν εἰς τοὺς δουλεύοντας τὴν ἐξ ἀρχαίου ἐν Βιέννῃ δακτυλιολίθου εἰκόνα τοῦ μεγάλου Μακεδόνος βασιλέως, ὅστις καθ' ὅλους τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας ὑπῆρξεν εἴδωλον ἥρωος διὰ τὸν ἑλληνισμόν. Προς τούτοις δὲ ἡ διαφώτισις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διὰ καλῶν βιβλίων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ὑπῆρχε μία τῶν προθέσεων τοῦ πρωτομάρτυρος, ἣν ἐξετέλεσεν ἔπειτα θαυμασίως ὁ Κοραῆς. Τέλος δὲ ἡ σημαία τῶν ἐπαναστατῶν ἣν ὥριζεν ὁ μέγας Θεσσαλὸς διὰ τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ συντάγματος, τῆς Νέας πολιτικῆς διοικήσεως, ἔφερε τὸ ῥόπαλον τοῦ Ἡρακλέους μὲ τρεῖς σταυροὺς ἐπάνω ἐν χαρακτηριστικῷ συνδυασμῷ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου πρὸς τὸν νεώτερον χριστιανικὸν ἑλληνισμόν. Δικαιολογῶν δὲ τὸ ἓν τῶν τριῶν χρωμάτων τῆς σημαίας ταύτης, τὸ πορφυροῦν, ἔγραφε, καὶ πάλιν εἰς τὸν ἀρχαῖον πλὴν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀναφερόμενος· Τὸ κόκκινον σημαίνει τὴν αὐτοκρατορικὴν πορφύραν καὶ αὐτεξουσιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· τὸ ἐμεταχειρίζοντο οἱ προπάτορές μας ὡς ἔνδυμα πολέμου, θέλοντες νὰ μὴ φαίνωνται αἱ πληγαὶ ὁποῦ ἔτρεχον αἷμα διὰ νὰ μὴ δειλιοῦν οἱ στρατιῶται. Λίαν δὲ χαρακτηριστικὸν εἶνε, ὅτι αὐτῆς τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας προηγήθη ἡ Φιλόμουσος ἑταιρεία, ἥτις τὰς Ἀθήνας καὶ τὸ Πήλιον ὥριζεν ὡς ἕδρας ἀρχαιολογικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν, αἵτινες ἔμελλον νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς προπαρασκευὴ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἔθνους. Ἡ γλαῦξ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ αἱ εἰκόνες τοῦ Κενταύρου καὶ τοῦ Ἀχιλλέως ἦσαν καὶ τούτων τῶν προδρόμων τῆς ἐλευθερίας τὰ ἱερὰ σύμβολα. Καὶ ἔπειτα ἡ Ἀθηνᾶ ὑπῆρξε τὸ σύμβολον τῶν σφραγίδων τοῦ ἀγῶνος, καὶ Ἀθηνᾶ ὠνομάσθη μετὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἀπελευθερώσεως ἓν τῶν νομισμάτων τοῦ πρώτου τῆς Ἑλλάδος κυβερνήτου, αὐτῶν ἐκείνων, ἐφ' ὧν ὁ Καποδίστριας ἐπέθηκεν ὡς σύμβολον τὸν φοίνικα, ἀνατρέχων εἰς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τοὺς

μύθους, ὅπως ἀνεύρῃ τὸ ὄρνεον τὸ συμβολίζον τὴν ἐκ τῆς τέφρας ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους.

Οὐδὲ περιορίζεται ὁ συνδυασμὸς οὗτος τοῦ χριστιανικοῦ ἑλληνισμοῦ πρὸς τὰς ἀναμνήσεις τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἰς μόνας τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος καὶ τὰς ἡμέρας τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ὑστεραίας τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου μέχρι τοῦ λυκαυγοῦς τῆς ἀπολυτρώσεως οὐδὲ ἡμέραν μίαν ἔπαυσεν ὁ ἑλληνισμὸς πιστεύων εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ ἐξ αὐτῆς ἀπεκδεχόμενος τὴν ἀναβίωσιν τῆς νέας. Ἐν ταύτῃ ζήσομαι ὑπῆρξεν ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς τὸ σύνθημα τοῦ δουλεύοντος γένους, καὶ διὰ τοῦτο πρὸς ταύτην ἔστρεψε τοὺς ὀφθαλμοὺς εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὡς εὐγνώμων υἱὸς ὁ νέος ἑλληνισμός.

Τοιαύτη εὐγνωμοσύνη ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς ἐκ τῆς μακραίωνος νάρκης τῆς δουλείας ἀνισταμένους. Δὲν ὑπάρχει ὡραιότερον δεῖγμα τοῦ συνδέσμου τοῦ ἑνοῦντος τὴν πεπτωκυῖαν, ἀλλὰ πάντοτε μεγάλην Ἑλλάδα τοῦ παρελθόντος πρὸς τὴν ὑπὲρ τῶν δικαίων αὐτῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα τῆς ἐπαναστάσεως παρὰ τὸ ἀνέκδοτον τὸ φερόμενον περὶ τῆς πολιορκίας τῆς Ἀκροπόλεως κατεχομένης ὑπὸ τῶν Τούρκων παρὰ τῶν ἐπαναστάντων Ἀθηναίων. Ἐπειδὴ οἱ πολιορκούμενοι Τοῦρκοι, ἐπιλιπόντων αὐτοὺς τῶν ἐφοδίων, ἀπέσπων χάριν κατασκευῆς σφαιρῶν τὸν μόλυβδον τὸν συνδέοντα τοὺς ἀρχαίους λίθους, συντελοῦντες οὕτως εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀρχαίων μνημείων, εἷς τῶν πολιορκητῶν ἀπέστειλεν εἰς αὐτοὺς κρυφίως μόλυβδον, ὅστις ἔμελλε νὰ τοξευθῇ κατ' αὐτῶν τῶν πολιορκούντων ἀπὸ τῶν ὅπλων τῶν πολιορκουμένων Τούρκων. Δὲν ἦτο προδότης τοῦ ἀγῶνος τῶν ὑπὲρ πατρίδος μαχομένων ὁ παρέχων εἰς τὸν ἐχθρὸν τὸν φονικὸν μόλυβδον· ἦτο αὐτόχρημα συναγωνιστὴς τῆς ἱερᾶς ἰδέας βαθέως αἰσθανόμενος τὴν ζημίαν τὴν προσγινομένην εἰς τἀρχαῖα μνημεῖα, ἅτινα ἐθεώρει προάγοντα τὴν ἑλληνικὴν ἐλευθερίαν οὐχ ἧττον τῆς σφαίρας, δι' ἧς ἐμάχετο ὑπὲρ αὐτῆς. Ἄλλοι ἄλλον λέγουσι τὸν φιλάρχαιον μαχητήν· ἀλλὰ γηραιὸς συναγωνιστὴς τοῦ Φαβιέρου μοὶ διηγεῖτο, ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, αὐτὸς ἐκεῖνος, ὃν πρῶτον ἔπειτ' ἀνέδειξε γενικὸν ἔφορον τῶν ἀρχαιοτήτων ἡ ἀπελευθερωθεῖσα πατρίς.

Οὐδ' ἦτο ἀναπόσπαστος ὁ σύνδεσμος τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας

Ἑλλάδος μόνον ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν δουλευόντων καὶ τῶν ἔπειτα ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας μαχομένων Ἑλλήνων, ἀλλ' αὐτόχρημα ὡς ἀναστάσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἀντελαμβάνοντο τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς νέας καὶ πάντες ἐκεῖνοι οἱ ἀλλογενεῖς ὅσοι ἐπεσκέφθησαν τὴν ἑλληνικὴν γῆν βεβαρημένην ὑπὸ τοῦ ζυγοῦ ἢ συνηγωνίσθησαν ἔπειτα μετὰ τῶν Ἑλλήνων παλαιόντων τὸν δύσελπιν ἀγῶνα ὑπὲρ ἐλευθερίας Πολὺ πρὶν ἢ κροτήσωσι τὰ τηλεβόλα τοῦ Ναβαρρίνου, φιλάρχαιοι ἐπισκέπται τῶν χώρων τῆς ἀρχαίας εὐκλείας, ἔνθερμοι ἐρευνηταὶ τοῦ κόσμου τοῦ ἀπὸ μακροῦ κεκοιμημένου, ἐνθουσιώδεις μελετηταὶ τῶν τιλφοβρώτων κωδίκων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν τεθραυσμένων μαρμάρων τῆς ἀρχαίας τέχνης ἀνεζήτουν τὴν Ἑλλάδα ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς κακοδαιμονίας τοῦ ἐνεστῶτος, καὶ ἀνεύρισκον ἐπὶ τῆς ἡλιοκαοῦς ὄψεως τῶν οἰκητόρων τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους τοὺς δουλεύοντας διαδόχους τοῦ Μιλτιάδου καὶ τοῦ Λεωνίδου, τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ τοῦ Περικλέους, καὶ ηὔχοντο νὰ ἴδωσιν ἐλευθερουμένην τὴν γῆν τὴν ἑλληνίδα καὶ ἀναθρώσκουσαν νέαν γενεὰν Ἑλλήνων ἰσαξίων τῶν παλαιῶν. Ἀληθῶς αἱ ἀθάνατοι συγγραφαὶ τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ αἰωνόβιος τέχνη τῶν Ἑλλήνων ἦναψαν εἰς τὰς καρδίας μεγάλων τῆς ἀρχαιότητος θαυμαστῶν τὸν πυρσὸν τοῦ φιλελληνισμοῦ ἐκεῖνον, ὅστις, ἀρξαμένου ἔπειτα τοῦ μεγάλου ἀγῶνος, ἐνέπνευσε τὰς χορδὰς τῆς λύρας τοῦ Λουδοβίκου καὶ κατεβίβασεν ἐκ τῆς χώρας τῶν ὑπερβορείων εἰς τὸ Μεσολόγγιον τὸν λόρδον ποιητὴν τῆς Ἀλβίωνος, καὶ ηὔξησε τὰς τάξεις τῶν ἐλευθερωτῶν μὲ τὴν καρδίαν, τὸ χρῆμα καὶ τὸ ὅπλον των Φιλελλήνων τῆς οἰκουμένης, οἵτινες ἦλθον νὰ συναγωνισθῶσι καὶ νὰ πέσωσι μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπέστεψε τέλος τοὺς ἀγῶνας τῶν ἀδυνάτων διὰ τῆς συμπαθείας τῶν μεγάλων λαῶν καὶ τῆς προστασίας τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς.

Τὴν νέαν Ἑλλάδα δὲν ἀπηλευθέρωσε μόνος ὁ ἡρωισμὸς καὶ τὸ μαρτύριον τῶν νέων Ἑλλήνων. Τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς συναπειργάσθη καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλάς, καὶ εἰς τὰ ὀνόματα τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, τοῦ Διάκου καὶ τοῦ Ἀνδρήτσου, τῶν Μαυρομιχαλαίων καὶ τοῦ Νικηταρᾶ, τοῦ Μπότζαρη καὶ τοῦ Μιαούλη, τοῦ Τομπάζη καὶ τοῦ Κανάρη καὶ τῶν ἄλλων μεγαλωνύμων ἐλευθερωτῶν πρέπει νὰ προστεθῶσιν ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Πίνδαρος, ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σοφοκλῆς,

ὁ Εὐριπίδης καὶ ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Θουκυδίδης καὶ ὁ Ξενοφῶν, ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Φειδίας καὶ ὁ Ἰκτῖνος, ὁ Πραξιτέλης καὶ ὁ Ἀλκαμένης.

Τὸ συνεπίκουρον δὲ τοῦτο καὶ κοινὸν ἔργον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ νέου, συνδημιουργούντων τὴν νέαν ἡμῶν πατρίδα, καὶ πάντοτε μὲν προςήκει νὰ μὴ λησμονῶμεν, ἀλλὰ πρὸ πάντων ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἐφέτος, πανηγυρίζοντες σήμερον τὴν παραμονὴν τῆς μεγάλης ἑορτῆς τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἔναρξιν τοῦ Διεθνοῦς ἀρχαιολογικοῦ συνεδρίου.

Εἶνε τῶν ὡραιοτάτων ἀληθῶς πανηγύρεων ἃς ἐτέλεσεν ἐπὶ τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ Μαρτίου ὁ ἐκ τῆς τέφρας ἀναπτὰς νέος ἑλληνισμὸς ἡ σημερινὴ ἡμέρα, καθ' ἣν ἡ νέα Ἑλλὰς ἀνταποδίδει ἐπισήμως τὰ εὐχαριστήρια εἰς τοὺς ἐκ τῶν ἀρχαίων ἀπελευθερωτὰς αὐτῆς καλοῦσα εἰς τὴν μητρόπολιν ταύτην τῶν νέων Πανελλήνων ἀπὸ πάσης γωνίας τοῦ κόσμου τοὺς ἄνδρας τοὺς ἀφιερώσαντας τὸν βίον εἰς τὴν μελέτην καὶ ἐξερεύνησιν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Τὰ Ἐλευθέρια ἡμῶν τελούμενα ἐφέτος ἐν μέσῳ αὐτῶν εἶνε τριπλῆ ἑορτή, ἑορτὴ ἐπιμνημόσυνος τῶν ἡρώων καὶ μαρτύρων τοῦ 1821, πανήγυρις εὐχαριστήριος πρὸς τὴν μεγάλην ἀρχαίαν Ἑλλάδα, εἰς ἣν κατὰ μέγα μέρος ὀφείλομεν τὴν ἀναγέννησιν ἡμῶν, καὶ καθομολόγησις εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς συμπολίτας καὶ ἐπιγόνους τῶν Φιλελλήνων, οὓς ὁ θαυμασμὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἤγαγεν εἰς ἀγάπην καὶ τῆς νέας.

Τελοῦντας δ' ἡμᾶς νῦν ἐν μέσῳ αὐτῶν τὴν ἀναμνηστήριον ἑορτὴν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀποκαταστάσεως καὶ ἀνανεοῦντας ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν πόνου καὶ ἐπαναλαμβάνοντας τὸν πανελλήνιον ἡμῶν ὅρκον περὶ τῆς ἀναγκαίας συμπληρώσεως τοῦ ἔργου τῶν πατέρων ὡς πρὸς ἅπαντα τὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ διηνεκὲς μελέτημα τοῦ βίου αὐτῶν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἔχομεν πεποίθησιν, ὅτι παρακολουθοῦσιν ὡς φίλοι οὐ μόνον τὸν ὑπὲρ τῆς ἀρχαιότητος ζῆλον τῆς νέας Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀγῶνας αὐτῆς πρὸς ὑπερίσχυσιν τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν δικαίων. Οὐδεμία δ' ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι, ῥίπτοντες ἀπὸ τῶν κορυφῶν τῆς Ἀκροπόλεως βλέμμα φίλιον ἐπὶ τὸ κάτω τοῦτο ἄστυ τῶν νέων Ἀθηνῶν, ἐν αἷς σφύζει τὸ αἷμα τῆς νέας Ἑλλάδος συμπάσης, θὰ συνομολογήσωσι μετ' ἀρχαιοτέρου Γαλάτου μελετητοῦ τῆς ἀρχαίας

Ἑλλάδος, τοῦ ἀλησμονήτου Egger, ὅτι ἡ νεωτέρα Ἑλλὰς «ἂν ἀπώ-»λεσε διὰ παντὸς ἐν τῷ κόσμῳ τὴν πρώτην θέσιν, ἔχει τὸ δικαίωμα »νὰ μείνῃ ἐν τῇ δευτέρᾳ παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἐθνῶν τῶν ἐργαζομέ-»νων μετὰ πλείστου ὅσου ζήλου πρὸς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος »ἐφ' ὅλων τῶν δρόμων τῶν ἀνεῳγμένων εἰς τὰς ἐννόμους ἡμῶν φι-»λοτιμίας».

Τοιαύτη καθομολόγησις τῶν σοφῶν τῶν δύο κόσμων ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ θὰ ἦτο ἡ δικαιοτάτη ἀμοιβὴ ἡμῶν ὡς εὐλαβῶν θεματοφυλάκων τοῦ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος κλήρου, ἡ ὡραιοτάτη παρὰ τῶν κορυφαίων τοῦ πεφωτισμένου κόσμου ἐπίστεψις καὶ ἐνίσχυσις τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐντολῆς, ἧς εἶχον συνείδησιν οἱ ἄνδρες οἱ ἀγωνισθέντες ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἐν μέρει χάριν αὐτῶν τούτων καὶ κληροδοτήσαντες εἰς ἡμᾶς ἐλευθέραν πατρίδα, ἣν θὰ εἶνε χαρὰ αὐτῶν ἅμα ὅσον καὶ ἡμῶν νὰ ἴδωμεν μίαν ἡμέραν εὐδαίμονα, δαφνοστεφῆ καὶ μεγάλην.

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΑΣ

ΕΠΙ ΤΗι ΣΤΕΨΕΙ ΤΩΝ ΠΡΟ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΝΔΡΙΑΝΤΩΝ

(25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1905) *

Ὄχι ἀπὸ τῶν κήπων οὓς ἀρδεύει τὸ ὀλιγοστὸν ὕδωρ τοῦ Ἰλισσοῦ καὶ τοῦ Κηφισοῦ, ὦ νεανίσκοι τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἀπεράντων λειμώνων τῆς ἀχανοῦς ἑλληνικῆς πατρίδος, ὅσην στεγάζει ἡ κυανόλευκος καὶ ὅση στενάζει ὑπὸ τὸν ζυγόν, προσῆκε νὰ δρέψητε τὰς δάφνας, δι' ὧν θὰ κοσμήσητε σήμερον τὰ μέτωπα τοῦ Ῥήγα, τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Κοραῆ.

Οἱ στέφανοί σας ἔπρεπε νὰ εἶνε μεγάλοι ὅσον αἱ χῶραι, ἃς περιλαμβάνει ἡ χάρτα τοῦ Θεσσαλοῦ πρωτομάρτυρος, εὐώδεις ὅσον τὸ θυμίαμα, ὅπερ ἀνέπεμπεν εἰς τὸν δημιουργὸν ὁ ἐπὶ τῆς ἀγχόνης κρε-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ἑστίᾳ τῆς 25 Μαρτίου καὶ ἐν ἄλλαις ἐφημερίσιν.

μασθεὶς πρωθιεράρχης, ἀειβλαστεῖς ὡς αἱ ἀθάνατοι ἀλήθειαι αἱ ἐκπηγάσασαι ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ μεγάλου Χίου, ὅπως στέψητε ἐπαξίως τὰς κορυφὰς τοῦ δουλεύοντος γένους, ἐν αἷς ἐκυοφορήθη ἡ μεγάλη ἰδέα τῆς ἀπολυτρώσεως.

Ὑπῆρξαν ὁ Ῥήγας καὶ ὁ Γρηγόριος τόσον μεγάλοι, ὥςτε ὁ θάνατός των ἐγέννησε τὴν ζωήν, ὥςτε νεκροὶ ἀνέστησαν ἐκεῖνοι τὸ ἔθνος, ὥςτε εἰς τὸ αἷμά των τὸ τίμιον ἐρριζώθη τὸ καλλίκομον δένδρον τῆς ἐλευθερίας. Ὑπῆρξαν τόσον μεγάλοι, ὥςτε καὶ λίθινοι νομίζεις ὅτι ἐμπνέουσι τοὺς ἐνσάρκους ἡμᾶς καὶ ἰσχύουσι νὰ κινήσωσιν εἰς νέαν ζωὴν τὰ στήθη ἡμῶν τὰ νεκρωθέντα. Ἔχομεν ἀνάγκην νὰ θερμανθῶμεν ἀπὸ τῶν λίθων αὐτῶν, ἐν οἷς σφύζουσιν ἀκόμη οἱ παλμοὶ τῆς καρδίας, ἣν κατεπλημμύρει ἡ ὑπεραιμία τῆς φιλοπατρίας. Ἔχομεν ἀνάγκην οἱ λιποδρανεῖς ἐν ὥραις κινδύνου καὶ πατριωτικῆς ἀναισθησίας καὶ ἐθνικῆς λιποθυμίας νὰ ἐνωτισθῶμεν τῆς φωνῆς τῶν μεγάλων νεκρῶν. Διότι εἶσθε σεῖς οἱ ζῶντες καὶ εἴμεθα ἡμεῖς οἱ λίθοι.

Κίνησε λοιπὸν τὰ χείλη σου, τἀποστάζοντα τὸ μέλι τοῦ πατριωτισμοῦ, ὦ μεγάλε τῶν Φερῶν γόνε· ἔντεινον τοὺς στίχους σου διὰ νὰ ψάλῃς καὶ πάλιν, ὅτι ἡ ἀναρχία ὁμοιάζει τὴν σκλαβιά· κροῦσον τῆς ἐμπνευσμένης σου λύρας τὰς χορδὰς διὰ νὰ καλέσῃς τὸ γενος ὅλον

'ς Ἀνατολὴ καὶ Δύση καὶ Νότον καὶ Βοριᾶ
γιὰ τὴν Πατρίδα ὅλοι νἄχωμεν μιὰ καρδιά.

Ὕψωσον τὴν στιβαρὰν χεῖρα πρὸς τὸν οὐρανὸν διὰ νὰ ὀμόσῃς τὸν κατὰ τῶν τυράννων ὅρκον σου εἰς τὸν βασιλέα τοῦ κόσμου.

Αἱ χεῖρες, αἵτινές σ' ἐστραγγάλισαν παρασκευάζοντα τοῦ γενους τὴν ἀνάστασιν, δὲν ἀπέπνιξαν, μεγάλε Θεσσαλέ, τὴν ἀπήχησιν τῆς φωνῆς σου· τοῦ μαρτυρίου αἱ ὀδύναι δὲν ἔσβεσαν τοῦ πατριωτισμοῦ σου τὸ αὔλημα, μεγαλόφθογγε ποιητά ὁ θάνατός σου ἐβλάστησε τὴν ζωήν, ὦ ἐλευθεροποιέ.

Καὶ σύ, ὁ διάδοχος τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Στεργίου, τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Ἱερεμίου, δὲν ἀπέθανες νεκρούμενος, ὦ πρωτόθρονε τῆς ὀρθοδοξίας. Ἡ ἀγχόνη σου ὑπῆρξε σύνθημα καὶ ὅπλον τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν δεδουλωμένων.

Καὶ ὅτε τὸ ἅγιόν σου σῶμα, μεμωλωπισμένον καὶ κατεσπαραγμένον, κατεδυθη εἰς τοὺς ὑγροὺς πυθμένας, τὰ μυρολογια, ἅτινά σου

ἔψαλεν ἡ Μοῦσα τῶν κυμάτων τοῦ ἀνασώσαντός σε Κερατίου, ἀπέβησαν βροντὴ κεραυνοῦ ἐπὶ τῶν δειράδων καὶ τῶν πεδίων, ἐν οἷς ἐμάχετο ὑπὲρ ἐλευθερίας ὁ δουλεύων ἑλληνισμός.

Καὶ ἐν ᾧ παρεσκευάζοντο οἱ Ἕλληνες πρὸς τὸν ἀγῶνα καὶ ἐν ᾧ ἔχυνον τὸ αἷμά των ὑπὲρ ἐλευθερίας, ἐστήριζες τὸν ἀγῶν' αὐτῶν σύ, ὦ σοφὸν βλάστημα τῆς Χίου, εἰς τοῦ ἀρχαίου κλέους ἀνερχόμενος τὰς ἡμέρας καὶ ἐξ ἐκείνων ἀντλῶν διδάγματα χάριν τῶν ἀγωνιζομένων ὑπὲρ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ γένους.

Ἔμπνευσον ἡμᾶς καὶ πάλιν, ὦ Φεραῖε ποιητά· εὐλόγησον ἡμᾶς καὶ πάλιν, ὦ Βυζάντιε πατριάρχα· δίδαξον ἡμᾶς πάντοτε, ὦ σοφὲ τῆς Χίου.

Ἀναστήσατε σεῖς οἱ μεγάλοι νεκροὶ ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν ζώντων τὸ ἴνδαλμα τῆς πατρίδος. Ἀναμνήσατε ἡμᾶς ἐν τῇ μεγάλῃ ἡμέρᾳ, ἥτις ἀνατέλλει αὔριον, πῶς ἐλευθεροῦνται τὰ ἔθνη. Διδάξατε τοὺς νέους τοὺς στεφανοῦντας τὴν πολύτιμον κεφαλήν σας, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀρκεσθῶσιν εἰς τὸ νὰ στεφανῶσι τοὺς ἀξίους στεφάνων, ἀλλὰ καὶ νὰ γείνωσιν αὐτοὶ ἄξιοι, ὅπως στεφανωθῶσί ποτε, ἐπιτελοῦντες προσηκόντως τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθῆκον, ὡς ἐμπρέπει εἰς Ἕλληνας μνήμονας τῶν μεγάλων ἀναμνήσεων τοῦ παρελθόντος καὶ παρασκευάζοντας τὸ μεγαλεῖον τοῦ μέλλοντος.

Ἀναρριχήθητε τώρα ἐπὶ τοὺς κολοσσοὺς διὰ νὰ στέψητε τὰς μεγάλας των λιθίνας κεφαλάς, καὶ ἀποκαλυπτόμενοι ὁρκίσθητε, ὅτι τότε καὶ μόνον θὰ νομίσητε ἐπαξίως ἑορταζόμενα τὰ Ἐλευθέρια, ὅταν παύσωμεν αἰσθανόμενοι ἡμᾶς αὐτοὺς πυγμαίους ἀπέναντι γιγάντων.

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΑΣ

ΕΠΙ ΤΗι ΣΤΕΨΕΙ ΤΗΣ ΣΤΗΛΗΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟΝ ΤΟΥ 1897 ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

(25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1905) *

Ἔλθετ' ἐδῶ τώρα, πεφιλημένοι ὁμιληταί, νὰ ῥίψητε μετὰ τὴν στέψιν τῶν ἀνδριάντων τῶν μεγάλων τοῦ γένους πρωταθλητῶν τὰ τελευταῖα φύλλα τῶν στεφάνων σας ἐπὶ ταύτην τὴν στήλην. Εἶνε τὸ μαρμάρινον πτυχίον, οὗ ἠξιώθησαν οἱ νεκροί σας συνάδελφοι ἀντὶ τοῦ διδακτορικοῦ διπλώματος.

Εἶχον καὶ ἐκεῖνοι καθὼς σεῖς πλήρη ζωῆς τὰ εἴκοσί των ἔτη. Ἐπλήρουν καὶ ἐκείνων τὴν κεφαλὴν τὰ χρυσᾶ ὄνειρα τῆς νεότητος. Ἔθελγε καὶ ἐκείνους, καθὼς σᾶς, τὸ βιβλίον τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἦτο ἀνοικτὸν ἐνώπιον αὐτῶν, ὡς ἐνώπιον ὑμῶν, ἐπαγωγὸν καὶ μεστον γοητείας τὸ βιβλίον τῆς ζωῆς.

Ἀλλ' εἶχον καὶ ἐκεῖνοι προσίδει πρωίας καὶ ἑσπέρας ἀνερχόμενοι εἰς τὰ προπύλαια τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐξερχόμενοι ἐκ τῶν ἀκροατηρίων πλὴν τοῦ ἀνδριάντος τοῦ μεγάλου μύστου τῶν γραμμάτων τοὺς δύο ἀκοιμήτους πυλωροὺς, τὸν τονίσαντα τὴν λύραν τῆς ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως καὶ τὸν κρεμασθέντα ἐπὶ τῆς ἀγχόνης. Εἶχον καὶ ἐκεῖνοι στέψει πολλάκις, ὡς σεῖς σήμερον, μὲ δάφνην τοὺς κροτάφους τοῦ Ῥήγα καὶ τὸ μέτωπον τοῦ Γρηγορίου.

Εἶχον καὶ ἐκεῖνοι παρακαθήσει, ὡς σεῖς, ἐπὶ τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἑδωλίων μετὰ συναδέλφων, οἵτινες ἐψιθύριζον εἰς τὸ οὖς αὐτῶν τὰ ὀνόματα Κρήτη, Ἤπειρος, Μακεδονία, Θρᾴκη, Μικρὰ Ἀσία, καὶ ἤκουον τοὺς μυστικοὺς παλμοὺς τῆς καρδίας τῶν ταῦτα λεγόντων καὶ

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Ἑστίᾳ τῆς 25 Μαρτίου 1905 καὶ ἐν ἄλλαις ἐφημερίσιν.

ἔβλεπον τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν καταλείβοντας δάκρυ θερμὸν ἐπὶ τῶν ὠχρῶν των παρειῶν.

Καὶ ὅτε ἤχησεν ἡ σάλπιγξ τῆς πατρίδος, εἰς τὸ κέλευσμ' αὐτῆς ἔρριψαν χαμαὶ τὰς βίβλους καὶ ἐζώσθησαν τὸ ξίφος καὶ ἔσπευσαν εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης ὀλίγοι μετ' ὀλίγων κατὰ πολλῶν, ἀγωνιζόμενοι ἀγῶνα δίκαιον κατὰ τοῦ πλήθους καὶ τῆς πυρίτιδος ἀδίκων νικητῶν.

Ὁ ἥρως δὲν εἶνε ὀλιγώτερον ἥρως διότι μαχόμενος ἔπεσεν· ὁ μάρτυς δὲν εἶνε ὀλιγώτερον μάρτυς διότι δὲν ἐκαρποφόρησε πρὸς ὥραν τὸ μαρτύριόν του.

Σεῖς οἱ ἐλεύθεροι ζηλεύσατε τὴν ἔνδοξον ἀτυχίαν τῶν φοιτητῶν τῆς χθὲς, ὧν τὰ ὀνόματ' ἀνέγραψεν ἐδῶ ἡ εὐλάβεια τῶν διδασκάλων των καὶ τοῦ ἔθνους ἡ εὐγνωμοσύνη. Σεῖς οἱ ἀλύτρωτοι ἀποκαλύπτεσθε σιγῇ, ὅταν διέρχησθε πρὸ ταύτης τῆς στήλης, καὶ εὔχεσθε νὰ τύχωσιν αἱ δουλεύουσαι ὑμῶν πατρίδες εὐτυχεστέρων συναγωνιστῶν ὑμῶν ἐν τοῖς ἀγῶσι τοῦ μέλλοντος. Καὶ ὅλοι ὁμοῦ ἐλεύθεροι καὶ ἀλύτρωτοι, θαυμασταὶ τῆς φιλοπατρίας τῶν πεσόντων συναδέλφων, ὑποψελλίσατε ἐν συγκινήσει καταθέτοντες τὸν στέφανόν σας Αἰωνία των ἡ μνήμη, καὶ προσθέσατε τὸ τοῦ ποιητοῦ

Χαρὰ 'στοὺς πεθαμμένους· ἀλλοίμονο 'ς ἐμᾶς.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΟΥΣ

ΕΠΙ ΤΗ͂ ΕΝΑΡΞΕΙ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΛ. ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΝ ΤΗ͂ ΜΕΓΑΛΗ͂ ΑΙΘΟΥΣΗ͂ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

(26 ΜΑΡΤΙΟΥ 1905) *

Μεγάλη ὑπῆρξε κατὰ τὸν λήξαντα δέκατον ἔνατον αἰῶνα ἡ ἐπέκτασις τοῦ ἐδάφους τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, τεράστιαι αἱ πρόοδοι τῆς περὶ τὸν ἀρχαῖον βίον καὶ τὴν τέχνην τῆς ἀρχαιότητος σπουδαζούσης ἐπιστήμης, νέοι δ' ἀνεφάχθησαν ὁρίζοντες εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἀποκαλύψεως τῶν λειψάνων καὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ταῦτα δὲ πάντα ἐπολλαπλασίασαν ἐπὶ τοσοῦτον τοὺς ἐρευνητὰς καὶ ἔδωκαν τοιαύτην ἐπίδοσιν εἰς τὴν ποικίλην ἐξέτασιν τῆς ἀρχαιότητος, ὥστε προφανὴς παρίστατο ἡ ἀνάγκη τῆς συγκεντρώσεως τῶν διεσπαρμένων μελετῶν, τῆς ἐγγύθεν γνωριμίας τῶν ἐρευνώντων καὶ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ προγράμματος τοῦ ἐπιβαλλομένου εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν κατὰ τὸν πρὸ μικροῦ ἀρξάμενον εἰκοστὸν αἰῶνα. Τοιοῦτοι ὑπῆρξαν οἱ λόγοι οἱ ἀγαγόντες εἰς τὴν σύγκλησιν τοῦ πρώτου Διεθνοῦς ἀρχαιολογικου συνεδρίου.

Ἡ ἀνάγκη δὲ αὕτη εἰκὸς ἦτο νὰ γείνῃ αἰσθητὴ μάλιστα ἐν ταύτῃ τῇ πόλει, ἥτις οὐ μόνον ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὑπῆρξεν ἡ ἐπιφανεστάτη τῶν ἑστιῶν, ἀφ' ὧν ἡ τέχνη ἐξέπεμψε κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τὰς φαεινὰς ἐκείνας ἀκτῖνας τὰς μέχρι τοῦ νῦν καταυγαζούσας τὸν κόσμον σύμπαντα, ἀλλὰ καὶ τὴν σήμερον εἶνε τῶν σπουδαιοτάτων διεθνῶν κέντρων τῆς ἀρχαιολογικῆς μελέτης.

Ἡ νεάζουσα τῆς Ἑλλάδος ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη ἐργάζεται ἐν Ἀθήναις ἀδελφικῶς ἅμα καὶ ἐναμίλλως πρὸς τὰς ἐν Ἀθήναις ἱδρυμένας ἀρχαιολογικὰς σχολάς, εἰς ἃς ἀποστέλλει τοὺς θαυμαστὰς καὶ μελετητὰς τῆς ἀρχαιότητος ὁ πεπολιτισμένος κόσμος. Διὰ δὲ τῶν

* Τὴν προσφώνησιν ταύτην ἐξεφώνησεν ὁ συγγραφεὺς ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ πρυτάνεως. Ἐδημοσιεύθη δ' ἐν τῇ Ἑστίᾳ τῆς 26 Μαρτίου 1905, ἐν ἁπάσαις ταῖς ἀθηναϊκαῖς ἐφημερίσι τῆς 27 Μαρτίου καὶ ἐν πολλαῖς ἑλληνικαῖς ἐφημερίσι τῶν ἀλλαχοῦ ἐκδιδομένων. Μόνη δὲ ἀκριβὴς ἔκδοσις ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Νέου Ἄστεως τῆς 27 Μαρτίου 1905.

κοινῶν ἐνεργειῶν τῶν ἀλλογενῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ἀπεκαλύφθησαν καὶ δὲν παύουσιν ἀποκαλυπτόμενοι καὶ ἐρευνώμενοι οἱ χῶροι, ἐν οἷς ἔδρασεν ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης, ἐλατρεύθη ἡ ἀρχαία θρησκεία καὶ ἔλαμψεν ἡ ἑλληνικὴ τέχνη. Αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Ἐλευσίς, τὸ Σούνιον καὶ ὁ Ῥαμνοῦς, τὸ Ἀμφιαράειον καὶ τὸ Καβείριον, ἡ Ἐρέτρια καὶ τὸ Θέρμον, οἱ Λουσοὶ καὶ τὰ Μέγαρα, ἡ Ἐλάτεια καὶ ἡ Χαιρώνεια, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Σικυών, ἡ Αἴγινα καὶ ἡ Καλαύρεια, αἱ Ἀμύκλαι και ἡ Σπάρτη, ἡ Ἰθάκη καὶ ἡ Λευκάς, ἡ Δωδώνη καὶ ἡ Μεσσήνη, ἡ Δῆλος καὶ ἡ Θήρα, ἡ Μῆλος καὶ ἡ Τῆνος, ἡ Τροία καὶ ἡ Κρήτη, ἡ Μίλητος καὶ ἡ Ἔφεσος, τὸ Πέργαμον καὶ ἡ Πριήνη, ἡ Κῶς καὶ τὰ Δίδυμα, ἡ Σάμος καὶ ἡ Σαμοθράκη δὲν εἶνε πλέον ὀνόματα κενά, ἀλλ' ἐκ τῶν λίθων αὐτῶν καὶ τῶν τάφων, ἐκ τῶν μνημείων αὐτῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν ἀνέθορεν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς οἱονεὶ ἀναβιῶσαν τὸ ἀρχαῖον παρελθόν. Und neues Leben blüht aus den Ruinen δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἐπαναλαμβάνοντες τὴν ἐνθουσιώδη ῥῆσιν τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ ποιητοῦ.

Καὶ διὰ σᾶς μὲν τοὺς ἀλλογενεῖς ἡ πρὸς τὴν ἀρχαιότητ' ἀγάπη καὶ ἡ μελέτη αὐτῆς εἶνε οὐ μόνον ἐπιστημονικὴ ἀνάγκη, ἀλλὰ καὶ χαρμονὴ τοῦ βίου, δι' ἡμᾶς δὲ τοὺς Ἕλληνας πρὸς ἐπὶ τούτοις καὶ πατριωτικὸν καθῆκον.

Μικροὶ ἐπίγονοι, δὲν δικαιούμεθα νὰ λησμονήσωμεν τοὺς μεγάλους προγόνους. Διαγινώσκοντες δὲ καὶ ὁμολογοῦντες τὴν ἀνάγκην καὶ τὸ καθῆκον νὰ συμμετάσχωμεν τῶν προόδων τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, ἔχομεν οὐχ ἧττον τὴν συνείδησιν, ὅτι πᾶν ἡμῶν βῆμα ἐν τῇ ἐπιβαλλομένῃ ταύτῃ νέᾳ ὁδῷ τελεῖται ἐπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαίων τρίβων, ἐπ' αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ ἐμεγαλύνθησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἐν μέσῳ αὐτῶν ἐκείνων τῶν ἐρειπίων, εἰς ἃ κατεσπάσθη πίπτων ὑπὸ τῆς φορᾶς ἀνέμων ἀντιξόων ὁ ἀρχαῖος κόσμος, ἐρειπίων, ἐξ ὧν ἐδόθη εἰς ἡμᾶς ἀνισταμένους εἰς τέλος μετὰ μακραίωνα δουλείαν ἡ βαρεῖα ἐντολὴ νἀναπλάσωμεν νέαν Ἑλλάδα.

Αὐτὴ ἐκείνη ἡ Ἀκρόπολις, ἡ ξενίσασα χθὲς τοὺς ἱεροφάντας τῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα λατρείας τοὺς προθύμως συρρεύσαντας εἰς αὐτὴν ἀπὸ πάσης γωνίας τῆς οἰκουμένης ὡς εἰς ἄλλο ἱερόν, οὗ διατηρεῖται ἐς ἀεὶ ἄσβεστος ὁ λύχνος, εἶνε σύμβολον πασιφανὲς τῶν ὑποχρεώσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν προόδων, ἃς ἐπετέλεσεν ἡ νέα Ἑλλάς,

προςκειμένη πάντοτε πιστῶς εἰς τὴν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος κληρονομίαν.

Ὁ νέος Ἕλλην ἐδέησε νὰ συναπελευθερώσῃ πρῶτον δουλεύοντα τὸν ἱερὸν βράχον τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἀπαλλάξῃ ἔπειτ' αὐτὸν τῶν βαρβάρων προςκτισμάτων, ἅτινα ἐπεσώρευσαν ἐπ' αὐτὸν αἰῶνες ὅλοι παρακμῆς, ἐκπτώσεως καὶ δουλείας, καὶ ἀναστυλώσῃ ἐκ τῶν ἐνόντων τὰ μοιραίως πεπτωκότα, πρὶν ἢ δυνηθῇ νὰ καλέσῃ ὑμᾶς εἰς τὴν μεγάλην πανήγυριν τῆς χθὲς, καθ' ἣν ἐτελέσθησαν συγχρόνως τὰ Ἐλευθέρια τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὰ νέα πανεθνῆ Παναθήναια, εἰς ἃ ἀπέστειλε τὰς εὐλαβεῖς αὐτοῦ θεωρίας ὁ πεπολιτισμένος κόσμος απανταχόθεν ἔνθα ὑπάρχουσι διεσπαρμένοι οἱ ἐν πνεύματι ἄποικοι καὶ σύμμαχοι τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἀδελφὰ τέκνα τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι ἐργαζόμενον τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον τῆς Ἑλλάδος χαίρει χαρὰν μεγάλην δεξιούμενον σήμερον τοὺς ἀριστεῖς τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν ταύτῃ τῇ αἰθούσῃ, ἐν ᾗ βλέπετε ἀνηρτημένας ἐξ ἑνὸς μὲν τὰς εἰκόνας τοῦ Ῥὸς καὶ τοῦ Ῥαγκαβῆ, ἐξ ἑτέρου δὲ τὴν τοῦ Κουμανούδη καὶ ἥτις μέλλει νἀπηχήσῃ τἀκούσματα ὑμῶν τὰ σοφά. Τῶν νεωτάτων ὄντες ἐν τῇ συναδελφικῇ ἀκαδημαϊκῇ χορείᾳ, εἴμεθα οὐχ ἧττον ὑμῶν ἀρχαῖοι, ἂν προςμετρήσωμεν τοὺς αἰῶνας τοὺς παρελθόντας ἀπὸ τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς φυγάδες ἡμῶν πατέρες ἐκ τοῦ πίπτοντος Βυζαντίου διέσωσαν εἰς τὰς πόλεις τῶν Ἑσπερίων τὰς πρώτας δέλτους καὶ τοὺς πρώτους λίθους, ἐξ ὧν ἀνέτειλεν ἀναγεννηθεῖσα καὶ ἀναγεννήσασα τὸν μεσαιωνικὸν κόσμον τῆς ἀρχαιότητος ἡ ἀγάπη καὶ μελέτη.

Μεγαλυνθέντες δ' ἔκτοτ' ἐν ἐλευθέρῳ βίῳ ὡς μαθηταὶ αὐτῶν ὑπερηκοντίσατε τοὺς διδασκάλους καὶ ὑπήρξατε οἱ μυσταγωγοὶ ἡμῶν ὡς ὑποφῆται τῆς λατρείας τῶν ἰδίων ἡμῶν προγόνων. Μέλλοντες δὲ νὰ τιμηθῶμεν διὰ τῆς μεθ' ὑμῶν συνεργασίας ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις, δὲν ἀποκρύπτομεν τὴν χαρὰν ἡμῶν καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην, ὅτι ἐν τῷ Ἐθνικῷ τούτῳ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἑλλήνων θέλει συναδελφώσει ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἐπιστήμης διδασκάλους καὶ μαθητὰς ἡ αὐτὴ λατρεία πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, παγκόσμιον πατρίδα τοῦ καλοῦ καὶ μεγάλου, πότνιαν καὶ κοινὴν μητέρα καὶ ἡμῶν καὶ ὑμῶν.

ΝΕΟΙ ΟΡΙΖΟΝΤΕΣ ΕΝ Τῌ ΙΣΤΟΡΙΚῌ ΕΡΕΥΝῌ *

Ἡ ἀνάρρησίς μου ἐπὶ τὴν πρυτανείαν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου πρῶτον καθῆκόν μοι ἐπιβάλλει νὰ εὐχαριστήσω τοὺς συναδέλφους ἐπὶ τῇ ὁμοθύμως ἐπιδειχθείσῃ μοι τιμῇ καὶ ἐμπιστοσύνῃ, ἣν συνεμερίσθη ἡ Κυβέρνησις καὶ ἐκύρωσε διὰ τῆς ὑπογραφῆς Αὐτοῦ ἡ Α. Μ. ὁ Βασιλεύς. Τὴν τιμὴν δὲ ταύτην καὶ ἐμπιστοσύνην δὲν ἄγομαι ὑπὸ ὑπερφροσύνης νὰ διεκδικήσω ὑπὲρ ἐμοῦ αὐτοῦ, ἐσχάτου μεταξὺ τῶν συναδέλφων, ἀλλ' ὑπολαμβάνω ἀποδοθεῖσαν εἰς τὸν κλάδον ὃν ἀντιπροσωπεύω ἐν τῷ ἀνωτάτῳ τούτῳ πανδιδακτηρίῳ. Οἱ ἐν αὐτῷ ὑποφῆται τῆς ἐπιστήμης ἠθέλησαν βεβαίως νὰ δείξωσι διὰ τῆς ἐκλογῆς αὐτῶν, ὅτι τιμῶσι καὶ γεραίρουσιν ὡς παράγοντα ἐπιστημονικὸν ἅμα καὶ ἐθνικὸν τὰς ἱστορικὰς μελέτας, εἰς ἃς χαίρων ἀφιέρωσα κἀγὼ τὸν βίον ὅλον.

Ἦτο δὲ καιρὸς νὰ ἐπιδειχθῇ ἐπισήμως παρὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἐπιστήμης, οὓς ἔταξεν ἐνταῦθα ἡ πολιτεία θεματοφύλακας τῶν ἐπιστημονικῶν ὑποχρεώσεων, ἰδιάζουσά τις στοργὴ πρὸς τὰς ἱστορικὰς μελέτας ἐν ἡμέραις, καθ' ἃς αὗται, ὁσημέραι μᾶλλον προαγόμεναι καὶ τιμώμεναι ἁπανταχοῦ, δὲν ἔτυχον εἰσέτι παρ' ἡμῖν τῆς προσδοκωμένης προσοχῆς καὶ ἐνθαρρύνσεως, οὐδ' ἀνῆλθον εἰς τὴν προσήκουσαν περιωπήν.

Ὁ πρὸ μικροῦ λήξας δέκατος ἔνατος αἰὼν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ αἰὼν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν μηχανικῶν προόδων, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἴσου ὁ αἰὼν τῆς ἱστορίας. Καὶ πρῶτον μὲν ὁ κύκλος αὐτῆς ηὐρύνθη ἀφ' ἧς ἡμέρας ὁ μέγας Böckh ἠξίωσε νὰ διαγνώσῃ καὶ καθορίσῃ ὡς ἱστορικὴν ἐπιστήμην τὴν φιλολογίαν διὰ τοῦ περιωνύμου ὁρισμοῦ αὐτοῦ, καθ' ὃν ἡ φιλολογία εἶνε ἡ ἀνάγνωσις τῶν

* Λόγος ἐπὶ τῇ ἐπισήμῳ ἐγκαταστάσει εἰς τὴν πρυτανείαν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἐκφωνηθεὶς τῇ 15 Ἰανουαρίου 1905.

ἐγνωσμένων. Ἔκτοτε δὲ βῆμα πρὸς βῆμα συμπορευόμεναι ἡ φιλολογία καὶ ἡ ἱστορία ἠδυνήθησαν νἀγάγωσιν εἰς ἀληθῶς νέαν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου διὰ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἐξερευνήσεως τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἀσσυρίας καὶ τῆς Βαβυλωνίας, τῆς Περσίας καὶ τῆς Μηδίας, τῶν χωρῶν ἃς ᾤκουν οἱ ἰθαγενεῖς καὶ οἱ ἐπήλυδες λαοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Καρχηδόνος καὶ τῆς Παλμύρας, ἀλλὰ μάλιστα διὰ τῆς λατρείας καὶ τῆς ἀφοσιώσεως, μεθ' ἧς ἡ νέα ἐπιστήμη ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ἐξωτερικῶν τυχῶν καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης. Οὐδ' ἔγεινεν εὐρύτερον μόνον τὸ ἔδαφος τῆς ἐρεύνης καὶ ἀνεφώχθησαν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ πεπαιδευμένου κόσμου χῶροι τέως ἄγνωστοι καὶ κεκαλυμμένοι ὑπὸ τοῦ πέπλου τῆς λήθης, ἀλλὰ σὺν τῇ ἐπεκτάσει τοῦ ἱστορικοῦ ἐδάφους ἀπέβη κριτικωτέρα ἡ μέθοδος τῆς ζητήσεως καὶ ἀσφαλεστέρα ἡ βάσανος τῶν ἱστορικῶν ἀληθειῶν ἔν τε τῇ ἐξετάσει τῶν συγγραφέων καὶ ἐν τῇ μελέτῃ τῶν πορισμάτων τῶν ἀναθρωσκόντων ἀπὸ τῶν ἐρειπιώνων.

Ἡ δὲ ἀσφάλεια ἐκείνη, ἣν ἀπέκτησεν ἡ ἐπιστήμη ἀποκαλύπτουσα καὶ ἐρευνῶσα, χειριζομένη καὶ πολλαπλασιάζουσα τὰς ἀρχαίας πηγάς, μετωχετεύθη κατὰ μικρὸν ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἐρεύνης καὶ εἰς τὰς ἱστορικὰς περιόδους τῶν μέσων αἰώνων καὶ τῶν νέων χρόνων. Οὐδὲ ὑπῆρξε καὶ ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ ὀψιγενεστέρου τούτου παρελθόντος μόνον κέρδος ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὁ διὰ τῆς κριτικῆς ἐξονυχισμὸς καὶ ἡ ἐπακρίβωσις τοῦ ὀρθοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς, ἀλλὰ καὶ τούτων τῶν μελετῶν ηὐρύνθη ὁ ὁρίζων διὰ διφήσεων ἀναλόγων πρὸς τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων. Μοναστηριακαὶ βιβλιοθῆκαι κεκονιαμέναι ἀπεδόθησαν εἰς τὸ φῶς, ἀγνοούμενοι ἢ μὴ μελετηθέντες κώδικες ἀνεῴχθησαν καὶ ἐγνώσθησαν, κεκρυμμένων ταμιείων θησαυροὶ ἀνεγράφησαν, ἰδιόγραφα παρημελημένα ἠρευνήθησαν, δημόσια γράμματ' ἀρχειοφυλακείων, ἅτινα δίκην ἄλλου Κερβέρου περιεφρούρει τὸ ἀπόρρητον τῆς πολιτείας ἢ τῆς ἐκκλησίας, ἀνεπετάσθησαν ἐλευθερίως εἰς τοὺς ἐρευνητάς.

Καὶ ἡ μὲν περὶ τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν σπουδὴ ηὐτύχησε νὰ ἴδῃ τὰς μελέτας αὐτῆς εὐρυνομένας διὰ τῆς ἀναγνώσεως γραφῶν τέως ἀδιαγνώστων καὶ μυστηριωδῶν, διὰ τῆς ἀποκαλύψεως γλωσσῶν ἀγνοουμένων, διὰ τῆς διαγνώσεως τῆς γλωσσικῆς συγγενείας λαῶν κατὰ τὸ

φαινόμενον ὅλως ξένων πρὸς ἀλλήλους, διὰ τῆς ἀνευρέσεως λογοτεχνικῶν προϊόντων ἀπολωλότων. Ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον εὐτυχὴς ἡ περὶ τὰς γλώσσας καὶ λογοτεχνίας τῶν νεωτέρων ἐθνῶν ἔρευνα, κατορθώσασα νὰ συμπαρατάξῃ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων ἐκείνων γλωσσῶν τὴν διὰ τῆς αὐτῆς κριτικῆς καὶ ἀναλόγου γλωσσικῆς εὐρυμαθείας ἐξέτασιν τῶν νεολατινικῶν γλωσσῶν, τῶν γερμανικῶν, τῶν σλαβικῶν, τῆς ἀραβικῆς, τῆς νεοπερσικῆς, τῆς τουρκικῆς καὶ τῶν πνευματικῶν αὐτῶν δημιουργημάτων. Ἀφ' ἑτέρου δὲ, καθ' ἃ ἡ ἀρχαιολατρεία περισυνήγαγεν εἰς εὐπρεπῆ καὶ καλλιμάρμαρα μουσεῖα πᾶν κατάλοιπον τῆς ἀρχαιότητος εἴτε μέγα εἴτε μικρὸν, ἀπὸ παντὸς καλλιτεχνήματος ἢ λειψάνου τοῦ ἀρχαίου βίου καραδοκοῦσα τελεσφόρον τὴν διαφώτισιν τῆς ἀρχαιότητος, οὕτως ὅμοια δικαιώματα ἐδόθησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα καὶ τὰ λοιπὰ κατάλοιπα τῶν μέσων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς παντοίας ἐξωτερικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἐθνολογικῆς ὑποστάσεως τῶν λαῶν ἐν τῇ διακοσμήσει τοῦ σώματος, ἐν τῇ περιβολῇ αὐτῶν, ἐν τῇ σκευῇ τῆς οἰκίας, ἐν τῷ ὁπλισμῷ. Τέλος δὲ καὶ βαθύτερον ἐπειράθη νὰ εἰςχωρήσῃ ἡ ἐπιστήμη διὰ τῆς λαογραφίας, μελετῶσα τοὺς λαοὺς καθ' ἑαυτοὺς ἢ ἐν συγκρίσει πρὸς ἀλλήλους καὶ προςπαθοῦσα νὰ εἰςδύσῃ εἰς τὰ μυστήρια αὐτῆς τῆς λαϊκῆς ψυχῆς καὶ πειρωμένη νὰ ἀναγάγῃ εἰς σύστημα τὴν ἐξερεύνησιν αὐτῆς διὰ τῆς κληθείσης ψυχολογίας τῶν λαῶν ἢ ψυχικῆς ἀνθρωπολογίας (Völkerpsychologie).

Οὕτω τὴν σήμερον διὰ τῶν φιλολογικῶν ἐρευνῶν, διὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν καὶ μουσείων, τῶν ἀρχείων, τῶν ἱστορικῶν, τεχνολογικῶν καὶ ἐθνολογικῶν μουσείων καὶ τῶν λαογραφικῶν συλλογῶν συναπαρτίζεται εἴπερ ποτὲ πλῆρες τὸ δίκτυον τῆς πολυμεροῦς ἐξετάσεως τοῦ παρελθόντος καὶ διαφωτίζονται ἐν διαστάσεσιν εὐρυτάταις τὰ κατὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τοὺς διαφόρους λαοὺς ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Τὰ δὲ οὕτως ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν δράσει καὶ αὐθυπαρξίᾳ, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἐν ἀλληλεγγύῃ καὶ ἀλληλουχίᾳ μετὰ ζωηρότητος, κριτικῆς ἀσφαλείας καὶ μετ' ἀληθῶν χρωμάτων γινωσκόμενα ἄτομα καὶ ἔθνη πολλαχῶς γνωριμώτερα καθιστάνει εἰς ἡμᾶς, πολλα ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν ὀρθῶς ἑρμηνεύουσα, ἡ ὁσημέραι εὐρυτερα καὶ ἐγγυτέρα γνῶσις

τῶν ἑστιῶν τῆς ἱστορικῆς αὐτῶν δράσεως. Ὀφείλομεν δὲ ταύτην εἰς τὴν ἐπέκτασιν καὶ τελείωσιν τῶν γεωγραφικῶν ἐρευνῶν.

Πράγματι ἡ γεωγραφία, ἥτις δὲν ἀπαριθμεῖ μόνον ἐρευνητὰς διὰ τῶν αἰώνων, ἀλλὰ καὶ μάρτυρας, εἴτε πρὸς τοὺς πάγους τοῦ βορείου πόλου παλαίσαντας εἴτε πρὸς τοὺς ἀγρίους λαοὺς χωρῶν τέως ἀβάτων ἀντιμετρηθέντας, ἠδυνήθη ἐν τῷ αἰῶνι τῆς αὐξούσης ἐπικοινωνίας νὰ ἐπιτελέσῃ, θαύματα, εἰσηγουμένου τοῦ μεγάλου Ritter. Καὶ δὴ οὐ μόνον ἀγνώστους ζώνας τῆς γῆς ἐμελέτησεν, ἀλλὰ καὶ συνεσχέτισε τὴν χώραν πρὸς τὸν ἄνθρωπον συμφώνως πρὸς τοὺς ἀριστοτελικοὺς καὶ τοὺς ἱπποκρατείους κανόνας, καὶ ἀπέβη οὕτως ἀληθὴς ὀφθαλμὸς τῆς ὑπ᾽ αὐτῆς ἐν πολλοῖς διαυγαζομένης ἱστορίας.

Τὴν δὲ οὕτως ἔκ τε ἑαυτῆς καὶ διὰ τῆς βοηθείας τῶν συγγενῶν καὶ ἐπικουρικῶν ἐπιστημῶν προαγομένην ἱστορίαν συμπροήγαγον ἐξ ἑτέρου οὐ μικρὸν τὰ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ὁσημέραι τελειούμενα μηχανικὰ μέσα. Αἱ μεγάλαι πρόοδοι τῆς φωτογραφίας καὶ τῶν μετ᾽ αὐτῆς συνδεομένων ἢ ἀπ᾽ αὐτῆς ἀπορρεουσῶν τεχνῶν, ἡ πολλαπλασίασις τῶν ἐφαρμογῶν τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, ἡ προαγωγὴ τῆς μεταλλοτεχνίας ἐν τῇ ἀναπαραστάσει ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν μικροτεχνημάτων καὶ ὁ παντοῖος προβιβασμὸς τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ὑπῆρξαν ὠφελιμώτατα καὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἱστορικῶν μελετῶν. Ἀρκεῖ νὰ φέρω ὡς παράδειγμα τὸ τῶν ἀκτίνων Ῥαΐντγεν, δι᾽ ὧν διηυκολύνθη ἡ ἀνάγνωσις δυςξυμβλήτων παλιμψήστων κωδίκων, ὧν ἡ χρῆσις εἶχε καταστῇ πρότερον ὅλως προβληματική. Αἰτία δὲ τῆς τοιαύτης ἐπὶ μέρους εἰς ἀχρηστίαν καταδίκης τῶν παλιμψήστων ἦτο ἡ δικαίως ἐπεκταθεῖσα ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ἀπαγόρευσις τῶν παντοίων χημικῶν μέσων, δι᾽ ὧν ἄλλοτε οὐκ ἄνευ προφανοῦς φθορᾶς τῶν χειρογράφων ἀπεπειρώμεθα νἀναγνώσωμεν τὴν κάτωθεν τῶν ἐπιγεγραμμένων νεωτέρων γραφῶν ἀμυδρῶς ὑπολανθάνουσαν ἀρχαιοτάτην γραφήν.

Πολὺ δ᾽ εὐκολώτερον τῶν παλιμψήστων ἀναπαράγει σήμερον ἡ προαχθεῖσα καὶ εὐχείριστος φωτογραφία οὐ μόνον τοὺς ἐρειπιῶνας καὶ τὰ χωρία τῶν μαχῶν, τὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς ἐπισήμους σκηνὰς τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων, ἀλλὰ καὶ εὔωνα πανομοιότυπα κωδίκων καὶ ἐγγράφων ἐν ἀπομεμακρυσμέναις βιβλιοθήκαις καὶ δυςπροσίτοις πολλάκις εἰς τὸν ἐρευνητὴν ἀρχείοις ἀποκειμένων,

ὧν τὴν ἀναπαράστασιν εὐχερῶς ἐπιτρέπει ἡ σὺν τῷ χρόνῳ μεγάλως αὐξηθεῖσα ἐλευθεριότης τῶν διευθυνόντων τὰς συλλογὰς ἐκείνας ἢ τῶν κυβερνήσεων. Προβαίνει μάλιστα ἡ ἐλευθεριότης αὕτη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥςτε καὶ μακρὰν τῶν συλλογῶν, ἐν αἷς εἶνε ἐναποτεταμιευμένα, ἀποστέλλονται τὰ χειρόγραφα εἰς ἄλλας βιβλιοθήκας ἢ ἐνίοτε καὶ εἰς ἰδιώτας πάσης πίστεως ἀξίους. Οὐδ' ἀνέστειλε τὴν ἐλευθεριότητα ταύτην τὸ εἰς ὑπέροχον ἐρευνητὴν, τὸν προπέρυσι θανόντα Θεόδωρον Μόμμσεν, ἐπισυμβὰν ἀτύχημα, ὅςτις ὑπέστη τὴν θλῖψιν νὰ ἴδῃ ἀποτεφρουμένους ἐν τῇ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ οἰκίᾳ, παραναλωθείσῃ ὑπὸ πυρκαϊᾶς, πολυτίμους κώδικας, οὓς εἶχον ἐμπιστευθῆ εἰς αὐτὸν διάφοροι τῆς Εὐρώπης βιβλιοθῆκαι. Καὶ ὅτι ἀληθῶς ὁ φόβος τῆς μοιραίας παρ' ἰδιώταις καὶ ἐν τῇ ξένῃ καταστροφῆς πολυτίμων τοῦ παρελθόντος λειψάνων δὲν εἶνε μείζων τῆς ἐν τοῖς δημοσίοις ταμιείοις ἀπωλείας ἀπέδειξεν ἡ πρὸ ἑνὸς περίπου ἔτους συμβᾶσα ὀλεθρία πυρκαϊὰ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ταυρίνου, καθ' ἥν κατεστράφησαν σὺν τοῖς ἄλλοις πολύτιμα ἑλληνικὰ χειρόγραφα μεγίστης σημασίας διά τε τὴν ἔκκριτον λογοτεχνίαν καὶ τὴν μεσοχρόνιον τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἱστορίαν. Ἐλαχίστην δε ὅλως παρηγορίαν ἐν τῷ μεγέθει τῆς ἀπωλείας παρέχει, κατὰ τὴν ἤδη ὑπὸ τοῦ Krumbacher γενομένην παρατήρησιν, ἡ ἀγαθὴ ἀληθῶς σύμπτωσις, ὅτι βραχὺν πρὸ τῆς βαρείας ἐκείνης συμφορᾶς χρόνον ἐμελετήθησαν ἱκανὰ τῶν εἰς τοὺς μέσους αἰῶνας τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀναγομένων χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης ἐκείνης ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ Heisenberg καὶ ἐμοῦ, τελούντων ἀμφοτέρων ἀποστολὴν ὑποστηριχθεῖσαν ὑπὸ τῆς ἐν Μονάχῳ Βαυαρικῆς ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν.

Ἕνεκα δὲ τῆς καθ' ὅλου προόδου τῶν μηχανικῶν μέσων τῆς ἀποτυπώσεως τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἀναπαραστάσεως τῶν ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν τοπων δυνάμεθα οὕτως εἰπεῖν σήμερον νὰ μελετήσωμεν ἐν μέρει ἐπ' αὐτοῦ ἡμῶν τοῦ γραφείου ἀπείρως εὐχερέστερον ἢ ἄλλοτε τὰ μνημεῖα χωρῶν ἀπομεμακρυσμένων καὶ ἀνέλθωμεν ἀπονητὶ εἰς το παρεληλυθός, συγκεντροῦντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ τἀπώτατα ἐν χρόνῳ καὶ χώρῳ. Οὐ μονον δὲ ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν αὐτά, ἀλλὰ καὶ κατορθοῦμεν νἀναπαραστήσωμεν αὐτὰ εὐκολως ἐν ἱκανῶς μεγάλαις διαστάσεσι, καὶ δὴ οὐ μόνον ἐν στάσει, ἀλλὰ καὶ ἐν κινήσει, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν ἕδρᾳ, καθισταμένους οὕτως ἄνευ μετακινήσεως ἀπ' αὐτῆς αὐτόπτας θεατὰς μνημείων, τοπίων καὶ σκη-

νῶν ἄλλων χωρῶν καὶ χρόνων. Οὐδὲ κατέστη δυνατὴ μόνον ἡ ἄνευ πραγματικῆς θέας αὐτοψία τῶν ἀπωτάτων ἐν χρόνῳ καὶ χώρῳ, ἀλλ' ἐπετεύχθη καὶ ἡ αὐτηκοία ἄνευ αὐτηκοίας, ἂν δύναμαι νὰ ἐκφρασθῶ οὕτω, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μηχανημάτων, εἰς ἃ ἐναποτυποῦται ἡ φωνὴ ἀτόμων ἢ ἡ ὑπαμοιβὴ τῶν διαλεγομένων ἢ ἡ βοὴ πλήθους συνηθροισμένου ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἢ ὁ λόγος ῥήτορος ἢ τὸ ᾆσμα μονοφωνοῦντος ἀοιδοῦ ἢ ἡ χορῳδία πολυφώνων χορῶν.

Οὕτως αἱ ὕελοι τῶν φωτογραφικῶν προβολῶν, τὰ ἐλάσματα τοῦ κινηματογράφου καὶ αἱ πλάκες καὶ οἱ κύλινδροι τοῦ φωνογράφου μεταβάλλονται λεληθότως εἰς πηγὰς ἱστορικάς, δι' ὧν οὐ μόνον ἀναπαρίστανται βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν τέλεσιν, ἀλλ' ἐναποταμιεύονται πρὸς πιστὴν ἀναπαράστασιν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι σκηναὶ ἱστορικαὶ ἢ ἐπεισόδια τοῦ βίου ὡρισμένων ἀτόμων ἢ αἱ φωναὶ αὐτῶν, τὰ δημώδη ᾄσματα καὶ αἱ φθογγικαὶ ἰδιορρυθμίαι τῶν διαλέκτων.

Καὶ σήμερον μὲν πάντα τὰ τοιαῦτα θεώμενοι ἢ ἀκούοντες ἐκλαμβάνομεν ὡς ἁπλῶς τερψίθυμα ἢ διδακτικὰ θεάματα ἢ ἀκροάματα. Ἀλλὰ δυςυπολόγιστος θὰ εἶνε ἡ ἐν τῷ μέλλοντι ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια, ὅταν παρέλθῃ χρόνος πολὺς ἀπὸ τῆς ἐναποτυπώσεως ἢ ἐναποταμιεύσεως τῶν παρῳχημένων θεαμάτων καὶ ἀκουσμάτων καὶ ὅταν μάλιστα ἔτι μᾶλλον τελειωθῶσι, τοῦ χρόνου προϊόντος καὶ τῆς ἐπιστήμης περαιτέρω προαγομένης, τὰ μηχανήματα τῆς παραμονίμου ἀναπαραγωγῆς τῶν σκηνῶν καὶ ἀκροαμάτων τοῦ παρελθόντος. Ἐν χρόνοις πολὺ μεταγενεστέροις θὰ εἶνε εὐτυχεῖς οἱ ἀπόγονοι ἡμῶν παριστάμενοι εἰς τὴν ζωντανὴν ἀναπαράστασιν ἐκείνων ἅτινα ἡμεῖς σήμερον θεώμεθα ἢ ἀκούομεν ὡς σύγχρονοι. Μέγα μέρος τοῦ παρελθόντος θὰ εἶνε ὁρατὸν καὶ ἀκουστὸν ζωηρῶς διὰ τῶν αὐτῶν χρωμάτων, τῶν αὐτῶν κινήσεων, τῶν αὐτῶν ἤχων τῶν συμπαρομαρτούντων κατὰ τὴν τέλεσιν γεγονότων παρελθόντων πρὸ αἰώνων ὅλων· οἱ δὲ φιλίστορες τοῦ μέλλοντος θὰ δύνανται ἐν δεδομένῃ ὥρᾳ καὶ κατ' ἰδίαν βούλησιν νὰ πειραματίζωνται τρόπον τινὰ ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν συμβάντων, καθ' ὃν τρόπον πειραματίζεται ὁ φυσικὸς ἢ χημικὸς ἐπὶ τῶν φυσικῶν φαινομένων.

Ὁποία δὲ ἡ εὐεργεσία τῆς ἱστορικῆς διδασκαλίας τῶν ἐπιγενεστέρων ἐκ τῆς τοιαύτης ἐμμέσου αὐτοψίας καὶ αὐτηκοίας δυνάμεθα νὰ αἰσθανθῶμεν μάλιστα, ἂν φαντασθῶμεν, ὅτι ἡμεῖς αὐτοὶ ἠδυνάμεθα

νὰ ἔχωμεν σήμερον τοιαύτας ἀναπαραστάσεις ἐκ τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος.

Φαντάσθητε ἐπὶ παραδείγματι φωνογράφον ἀνταποδίδοντα εἰς ἡμᾶς τὴν θυελλώδη ἐπὶ τῆς ναυαρχίδος τοῦ Εὐρυβιάδου συζήτησιν μεταξὺ τοῦ ἀρχιστρατήγου ἐκείνου τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀθηναίων Θεμιστοκλέους ἢ ἀναπαράγοντα μίαν δημηγορίαν τοῦ Περικλέους ἐπὶ τῆς Πνυκὸς ἢ τὴν λοισθίαν φωνὴν τοῦ θνήσκοντος Ἀλεξάνδρου. Φαντάσθητε προβολὴν φωτεινῆς εἰκόνος δεικνυούσης εἰς ἡμᾶς τὸ πεδίον τῶν Πλαταιῶν τὴν ὥραν τῆς συγκομιδῆς τῶν περσικῶν λαφύρων ἢ τὴν ἄποψιν τῆς ἐν τῷ Παρθενῶνι ἐκκλησίας Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης προσφάτως ἔτι διακόσμου ὑπὸ τῶν ἀναθημάτων ἅτιν' ἀνεβίβασεν εἰς τὴν Παρθένον κατελθὼν ἀπὸ τῶν πεδίων τῶν βουλγαρικῶν αὐτοῦ νικῶν Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος. Φαντάσθητε κινηματογράφον παριστάνοντα ἐν εἰκόνι ζώσῃ καὶ ἐναλλασσούσῃ τὰς συγκινήσεις τῶν ἀνακτόρων τῶν Σούσων ἐπὶ τῷ ἀγγέλματι τῆς ἐν Σαλαμῖνι συμφορᾶς τῶν Περσῶν, οἵας ἀπετύπωσαν οἱ μεγαλήγοροι στίχοι τοῦ Αἰσχύλου, ἢ μίαν σκηνὴν ἐν ταῖς ἀγυιαῖς τῶν Ἀθηνῶν ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ λοιμοῦ, οἷον περιέγραψεν ὁ ἀπαράμιλλος χρωστὴρ τοῦ Θουκυδίδου, ἢ τὰ βαία τῆς χαρᾶς καὶ τὴν μέθην τῆς νίκης, ὅτε ἀπαλλαγεῖσα τῆς ὑπὸ τῶν Ἀβάρων πολιορκίας καὶ λυτρωθεῖσα τῶν δεινῶν ἀνέπεμπεν ἡ Πόλις τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ τὰ νικητήρια, ἢ τὴν στυγνὴν ὄψιν τῆς βασιλευούσης τὴν ὥραν, καθ' ἣν ἔπιπτε τοῦ γένους ὁ ὕστατος πρόμαχος Κωνσταντῖνος καὶ εἰσήλαυνεν εἰς τὴν Πόλιν ὁ πορθητὴς, ἢ τὴν ὥραν τέλος, καθ' ἣν μετὰ δουλειαν τεσσάρων αἰώνων καὶ ἀγῶνας ὑπερανθρώπους ἑπτὰ δυσκλήρων ἀλλὰ καὶ ἐνδόξων ἐτῶν ἐχαιρέτιζον οἱ ἐλευθερωταὶ εὐέλπιδες εὔελπιν εἰσερχομενον εἰς τὸ Ναύπλιον τὸν πρῶτον βασιλέα τῆς ἐκ τοῦ τάφου ἀνεγερθείσης Ἑλλάδος.

Ἂν τοιαύτας εἴχομεν πρὸ ἡμῶν πολλαπλασίονας εἰκόνας ἐκ πάντων τῶν αἰώνων τοῦ παρελθόντος, ἂν τοιαῦται περιεβόμβουν τὰ ὦτα ἡμῶν ἀπηχήσεις ἐκ τῶν τάφων, φωναὶ ζῶσαι νεκρῶν προαιωνίων, ἡ ἱστορία δὲν θὰ ἦτο ἀνάγνωσμα πλέον καὶ μελέτημα, ἀλλὰ θὰ ἦτο θέαμα καὶ ἄκουσμα· θὰ ἐζῶμεν οὕτως εἰπεῖν ἐν αὐτῇ καὶ θὰ κατεσκευάζομεν τρόπον τινὰ ἢ τοὐλάχιστον θὰ ἀνακατεσκευάζομεν αὐτήν.

Ἀλλ' ἂς μὴ παραπλανᾷ ἡμᾶς τελείως ἡ ἀποθαυμάστωσις τῆς διὰ

τῶν νέων μηχανικῶν μέσων φανταστικῆς ἀναπαραστάσεως τῶν παρῳχομένων χρόνων. Θὰ ἔλειπε πάντοτε κἄτι τι, ὡς θὰ λείψῃ ὅσον τέλεια καὶ ἂν ἀποβῶσι τὰ μηχανικὰ ταῦτα μέσα ἐν τῷ μέλλοντι καὶ ἀληθῶς εὐεργετικὰ ἐν τῇ οἱονεὶ ἀμέσῳ ἐποπτείᾳ τῆς ἱστορίας. Θὰ βλέπωσιν οἱ μεταγενέστεροι ἀληθῶς καὶ ἀκούωσιν οἱονεὶ ζῶσας τὰς μορφὰς τῶν ἔκπαλαι κεκοιμημένων· θὰ διέρχωνται πρὸ αὐτῶν ζωοφανεῖς καὶ κεκινημένοι οἱ δράσαντες ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐν ᾧ τόπῳ ἔδρασαν, μετ' ἀπαραμίλλου πίστεως ἀναπαρισταμένῳ· θὰ ἐπιδεικνύωσι τὰ διαφράγματα τῶν προβαλλομένων φωτεινῶν εἰκόνων καὶ τῶν κινηματογράφων τὰς ὄψεις, τὰς φυσιογνωμίας, τὰς κινήσεις, τὰς ἐξωτερικὰς ἐκφράσεις τῶν μυχίων αἰσθημάτων τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν κατὰ τὰς σκηνὰς τῆς ἱστορίας· θἀπηχῇ ὁ φωνογράφος τὴν χαρὰν ἢ τὴν θλῖψιν, τὴν ὀργὴν ἢ τὸν ἔλεον ἐν τῇ ἐξωτερικῇ διὰ τῶν φωνητικῶν ὀργάνων ἐκδηλώσει τῆς ἐνδομυχούσης ψυχῆς. Ἀλλὰ θὰ εἶνε διὰ παντὸς ἀφανὴς καὶ ἀνήκοος αὐτὴ ἡ ψυχὴ τῶν δρασάντων ἐν τῇ ἱστορίᾳ· θὰ ἐξακολουθήσωσι νὰ μένωσι κεκρυμμένα τὰ ἐλατήρια τὰ κινοῦντα τοὺς ἱστορικοὺς ἄνδρας καὶ τὰ ἔθνη. Θὰ εἶνε συμφανεῖς μόνον μεμονωμέναι σκηναὶ ἀποτελεσμάτων, θὰ ἐξακολουθῶσι δὲ ὑποκείμενα εἰς τὴν μελέτην καὶ ἀναμένοντα τὴν σοφὴν ζήτησιν τοῦ ἱστοριοδίφου τὰ αἴτια, καὶ δὲν θὰ παύσωσι λανθάνοντες οἱ πρὸς ἄλληλα συνδυασμοὶ τῶν κατὰ μέρος γεγονότων. Ἡ εἰκὼν θὰ εἶνε πιστή, ὡραία, ζωηρὰ παράστασις, ἀλλὰ θὰ εἶνε πάντοτε εἰκὼν καὶ οὐδὲν πλέον· ὁ ἦχος θἀποβῇ ποτε ἴσως λιγυρὸς καὶ λαμπρόφωνος, ἀποδίδων αὐτὴν τὴν φύσιν, ἀλλὰ δὲν θὰ παύσῃ νὰ εἶνε κροῦμα ἐκβαλλόμενον ἀπὸ ἐλαστικῶν καὶ μετάλλων καὶ ὄχι ἐξερχόμενον ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἐνσάρκου ἐκείνου ἀγάλματος, εἰς ὃ ὁ δημιουργὸς ἐγκατῴκισε τὴν ἀθάνατον ψυχήν, ἥτις θὰ ἐξακολουθήσῃ ἀποτελοῦσα τὸ μέγα πρόβλημα τοῦ ἱστοριογράφου.

Ἡ ἔρευνα τῆς κινούσης ψυχῆς θὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἀποτελοῦσα τὸ μέγα πρόβλημα τοῦ ἱστοριογράφου, καὶ ἡ ψυχολογία τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν δὲν θὰ παύσῃ συγκροτοῦσα τὸ κορύφωμα τῆς μελέτης. Πράγματι ὁ ἐρευνητής, καίπερ ἀναγκαίως διατρίβων περὶ τὰ μικρὰ καὶ τὰ ἔσχατα, δὲν ἀποκάμνει ἀναζητῶν τὸ πρῶτον ἐκεῖνο αἴτιον, καὶ εἰς αὐτὸ στρέφει ὡς εἰς τελικὸν σκοπὸν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐν μέσῳ ἐρευνῶν τοὺς συγγραφεῖς καὶ ἑρμηνεύων τὰ μνη-

μεῖα καὶ ἀνασκαλεύων τοὺς ἐρειπιῶνας καὶ ἀποτινάσσων τὸν κονιορτὸν τῶν χειρογράφων. Εἶνε δὲ ἡ ψυχολογικὴ ἐκείνη παρακολούθησις τῶν αἰτίων ἐν μέρει ὅλως διάφορος τῆς κριτικῆς καὶ τῆς μεθόδου, ἣν ἐφαρμόζομεν πειραματιζόμενοι ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων τῶν εἰς τὴν ἡμετέραν βάσανον ὑποκειμένων. Διὸ δυνάμεθα μὲν μεθοδικῶς ἐργαζόμενοι νὰ κατατάξωμεν καὶ ἀναλύσωμεν τὰ ἐκ τῆς τελέσεως τῶν πράξεων εἰς ἡμᾶς περιελθόντα κατάλοιπα, ἀλλ' ἀδυνατοῦμεν νὰ καυχηθῶμεν, ὅτι θὰ εἶνε ἐπ' ἴσης προςιτὴ εἰς ἡμᾶς ἡ ἀνάλυσις τῶν κυττάρων τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγκεφάλου, οὐδὲ θὰ ἠδυνάμεθα καὶ τούτου ἐπιτυγχάνοντες νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐλύσαμεν τὸ αἴνιγμα τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως. Παρ' ὅλας τὰς ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις προόδους τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας αὐτὸς ὁ ἐκ τῶν κυριωτάτων αὐτῆς εἰςηγητῶν Γουλιέλμος Wund διαρρήδην ἐκφράζεται ὧδε· «Τὸ διανόημα » διαφεύγει τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψιν ἡμῶν· δυνάμεθα νἀκού- » σωμεν τὴν λέξιν τὴν ἐκφράζουσαν αὐτὸ, δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν τὸν » ἄνθρωπον τὸν διατυπώσαντ' αὐτὸ, δυνάμεθα νἀνατάμωμεν τὸν ἐγκέ- » φαλον τὸν διανοηθέντ' αὐτὸ, ἀλλ' ἡ λέξις, ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἐγκέφα- » λος δὲν εἶνε τὸ διανόημα. Ὁμοίως τὸ αἷμα τὸ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ κι- » νούμενον, ἡ χημικὴ μετουσίωσις τῶν ὑλῶν ἡ ἐν αὐτῷ τελουμένη, ἡ » θερμότης καὶ ὁ ἠλεκτρισμὸς οἱ ἐξ αὐτῶν ἐκπηγάζοντες, πάντα » ταῦτα δὲν εἶνε διανόημα..... Ἀλλ' ὁ φυσιοδίφης ὁ οὕτω ταὐτίζων » τὸ νοεῖν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἐγκεφάλου πρὸς ἄλληλα ἁμαρ- » τάνει καταδήλως κατ' αὐτοῦ τοῦ πρώτου νόμου τῆς λογικῆς τῶν » φυσικῶν ἐπιστημῶν τοῦ ὁρίζοντος, ὅτι μόνον συνάρτησίς τις φαινο- » μένων δυναμένη νἀποδειχθῇ ὡς ἀναγκαία ἐπιτρέπεται νὰ ἐκληφθῇ » καὶ ὡς αἰτιώδης. Αἰτιώδης δὲ συνάρτησις μεταξὺ τῆς λειτουργίας » τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τῆς διανοήσεως οὐδαμῶς ἀπεδείχθη μέχρι τοῦδε».

Οὕτω τὰ ψυχικὰ μυστήρια, τὰ κινητικὰ αἴτια τῶν πράξεων τῶν καθ' ἑκάστους ἀνθρώπων καὶ τῶν λαϊκῶν ὁμάδων δὲν δύνανται νὰ ἐξερευνηθῶσι διὰ τῶν συνήθων κριτηρίων καὶ πειστηρίων τῶν ἀποτελούντων τὴν βάσιν τῆς ἱστορικῆς ἐξετάσεως. Ἕνεκα τούτου δὲ τοῦ λόγου καὶ ἡ διὰ τῶν μηχανικῶν μέσων προαγομένη καὶ πολὺ μᾶλλον μέλλουσα νὰ προαχθῇ ἐν τῷ μέλλοντι προςέγγισις πρὸς τὴν αὐτηκοΐαν καὶ αὐτοψίαν, ἥτις καθιστάνει πολὺ ἀσφαλεστέραν τὴν ζήτησιν τοῦ

ἱστοριοδίφου, δὲν δύναται νὰ λύσῃ διὰ μιᾶς καὶ τὰ ἐπιβαλλόμενα εἰς ἡμᾶς ψυχολογικὰ προβλήματα.

Καὶ ὅμως καὶ ἐν τούτῳ διὰ τῆς σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτύξεως τῶν μηχανικῶν μέσων θέλει ἐπέλθει οὐ μικρὰ πρόοδος· διότι θὰ καταστῇ περιττὴ ἡ ἔμμεσος ἀπὸ τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λιθίνων προτομῶν ψυχολογία, ἥτις ἀπετέλεσε τὴν ἀσχολίαν ἱστορικῶν τινων, ἐν οἷς προεξέχει ὁ Beulé. Βεβαίως ἡ ἐν στάσει ἅμα καὶ κινήσει πιστὴ ἀναπαράστασις τῶν προςωπικῶν χαρακτήρων τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ δρώντων προςώπων κατ' αὐτὴν μάλιστα τὴν ἀκμὴν τῆς τελέσεως τῶν γεγονότων δὲν ἄγει μὲν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, εἰς αὐτὴν τὴν ἀνάλυσιν τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλὰ καθιστάνει εἰς ἡμᾶς πολὺ ἀμεσωτέραν τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐνδομυχούσης ψυχῆς τῶν δρώντων. Κρίνομεν ὁπωςδήποτε πολὺ ἀσφαλέστερον περί τινος ἀνδρὸς ἔχοντες αὐτὸν πρὸ ἡμῶν αὐτότατον ἢ καὶ αὐτόφωρον καὶ θεώμενοι μὲν τὴν ὄψιν, ἀκροώμενοι δὲ τῆς φωνῆς αὐτοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀμέσου ἐκ τοῦ σύνεγγυς παρακολουθήσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων πειρώμενοι νὰ ἐμβατεύσωμεν εἰς τὰ μυστήρια τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Καὶ ταῦτα διότι πᾶν μὲν τὸ μεσάζον ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐρεύνῃ, εἴτε χρόνου μῆκος, εἴτε τόπου ἀπόστασις, εἴτε ἑρμηνεὺς οἱοςδήποτε ἐπιπροσθῶν μεταξὺ τῶν πραγμάτων αὐτῶν καὶ ἡμῶν, δύναται νἀγάγῃ εἰς παρανοήσεις και παραπλανήσεις· πολὺ δὲ ἀσφαλέστερος εἶνε ὁ ἱστοριοδίφης ὁ προςεγγίζων ὅσον τὸ δυνατὸν αὐτὸς εἰς τὰ πράγματα καὶ προςηλόνων ἐπ' αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ ὦτα καὶ θέτων τοὺς δακτύλους ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἥλων, ὅταν, ἐννοεῖται, ἐνυπάρχῃ ἐν αὐτῷ κρίσις ὀρθὴ πρὸς ἐκτίμησιν τῶν προςώπων καὶ πραγμάτων καὶ φιλαλήθεια τελεία πρὸς ἀκραιφνῆ καὶ ἀψευδῆ εἰς τοὺς ἄλλους μετάδοσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐξευρημένων. Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτος μεσάζων καὶ ἐπιπροσθῶν ἑρμηνεὺς εἶνε καὶ ὁ τεχνίτης ὁ ἀποδίδων τὴν μορφὴν ἀνδρός τινος ἱστορικῶς δράσαντος, ἡ καὶ καθ' ἑαυτὴν δυσχερὴς ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως διάγνωσις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀποβαίνει ἔτι δυσχερεστέρα καὶ ἐπισφαλεστέρα, ὅταν δὲν ἔχωμεν πρὸ ἡμῶν αὐτὸν τὸν ἄνδρα, ἐφ' οὗ ἐπιβάλλεται νὰ ψυχολογήσωμεν, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου γενόμενον ἀποτύπωμα ἢ ἑρμήνευμα τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ μορφῆς.

Ὁ ζωγράφος καὶ ὁ γλύπτης καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον πιστοτάτην ἀπεικόνισιν τοῦ προτύπου ἐμβάλλει τι τὸ ἴδιον, τὴν

ἰδέαν τοῦ ἀπεικονιζομένου, τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ἀντίληψιν τοῦ κάλλους ἢ τῆς ἀσχημίας αὐτοῦ, τοῦ ὅλου εἶναι τοῦ ἀρχετύπου, καὶ καθ' ὅλου εἰπεῖν ὁ ἀληθὴς καλλιτέχνης δὲν εἶνε ἁπλοῦς ἀντιγραφεύς, ἀλλὰ μάλιστα ἑρμηνεὺς τοῦ ἀπεικονιζομένου προςώπου, προςπαθήσας νὰ λύσῃ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἐπιτυχῶς τὸ αἴνιγμα τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιφαινομένης ἐσωτερικῆς ψυχῆς. Διὰ ταῦτα ὑπάρχει τι τὸ ἐπισφαλὲς παρὰ τοῖς ἱστορικοῖς ἐκείνοις, ὅσοι ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν παραστάσεων ἠθέλησαν νὰ ἐξαγάγωσι πορίσματα περὶ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἀπόπειρα τοῦ Beulé, θελήσαντος νὰ προςχωρήσῃ περαιτέρω τοῦ δέοντος ἐν τῇ μεταχειρίσει τῶν λιθίνων εἰκόνων τοῦ Αὐγούστου, τῶν περὶ αὐτὸν καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ πρὸς ἐξήγησιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου τῆς Ῥώμης. Ὅσον καὶ ἂν ἐδικαιολόγησεν ὁ Γαλάτης ἱστορικὸς καὶ ἀρχαιολόγος τὰς ψυχογνωστικὰς αὐτοῦ ἐκείνας διαθέσεις διὰ τῆς παρατηρήσεως περὶ τῆς ὑπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς τέχνης πιστῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ προςωπικοῦ τύπου τῶν ἀπεικονιζομένων, ἡ ἀπόπειρ' αὐτοῦ ὑπῆρξε τολμηρά, πολλαχῶς δ' ἀτυχὴς καὶ πάντως ὑπερβολική. Πολλὰ δὲ τῶν πορισμάτων αὐτοῦ εἶνε γλαφυρὰ ἐπιφυλλιδογραφία πολὺ μᾶλλον ἢ σοβαρὰ ψυχολογία. «Τὸ στόμα εἶνε ἀκίνητον», λέγει περιγράφων τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐν τῇ ἐπαύλει τῆς Λιβίας εὑρεθέντος τῷ 1864 ἀνδριάντος τοῦ Αὐγούστου, «τὸ στόμα εἶνε ἀκίνητον, στεγανόν, ἄκαμπτον. Ὁπόσ' ἀπόρρητα κατώρθωσε νὰ κρύψῃ! Ὁπόσον δόλον ἀποκαλύπτει! Ὁποία σύνεσις καὶ ὁποία ἐπιφύλαξις! Εἶνέ τι πλέον τοῦ στόματος τοῦ Μακκιαβέλλη, εἶνε τὸ στόμα τοῦ ἀνδρὸς ὅςτις ἔγραφεν ἐκ τῶν προτέρων ὅ τι ἤθελε νὰ εἴπῃ εἰς τὴν Λιβίαν, τὴν σύμβουλον αὐτοῦ καὶ συνένοχον, ἐκ φόβου μὴ ἐν τῇ ὀλιγωρίᾳ συνομιλίας ἐν οἰκειότητι προχεομένης εἴπῃ ὑπὲρ τὸ δέον πολλὰ ἢ ὑπὲρ τὸ δέον ὀλίγα». Ἀλλ' ὁμολογήσωμεν, ὅτι, ἂν εἴχομεν προβαλλομένην ἐνώπιον ἡμῶν εἰκόνα τοῦ Αὐγούστου ἐκ φωτογραφίας αὐτοῦ ζῶντος ἢ ἂν ἐβλέπομεν τὰ χείλη αὐτοῦ ἀποτυπούμενα ἐξ ἐλάσματος κινηματογράφου, δὲν θὰ ἐλέγομεν μὲν ἴσως ὅσα ὡραῖα εἶπε περὶ αὐτῶν ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Porta Pia ὁρμώμενος ὁ Beulé, ἀλλὰ θὰ ἐκρίνομεν ὅμως ἀσφαλέστερον καὶ ἀκριβέστερον περὶ τῶν λόγων ἢ περὶ τῆς σιγῆς τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐμάκρυνα ἐξ ἀνάγκης τὸν λόγον περὶ τῆς σημασίας ἣν θὰ προςλάβῃ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ προαγωγὴ τῶν ἱστορικῶν μελετῶν διὰ τῶν μηχανικῶν μέσων, ἅτινα παρέχει εἰς ἡμᾶς ἡ ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀπορρεουσῶν τεχνῶν, ἐπειδὴ ἄπορόν μοι φαίνεται πῶς δὲν ἐστράφη προςηκόντως μέχρι τοῦδε εἰς τοῦτο τὸ θέμα ἡ προςοχὴ τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἱστορίας παρὰ τὴν ὁσημέραι πυκνοτέραν χρῆσιν τῶν προβολῶν φωτεινῶν εἰκόνων ἐν τῇ ἱστορικῇ καὶ ἀρχαιολογικῇ διδασκαλίᾳ. Περατόνω δὲ τὸν περὶ τῶν μηχανικῶν μέσων λόγον, ἐπαναλαμβάνων, ὅτι δι' αὐτῶν ἀνοίγονται νέαι τέως ἀνύπαρκτοι πηγαὶ τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης, καὶ ὅτι ἡ εἰςαγωγὴ αὐτῶν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν καὶ διδασκαλίαν θὰ ἔχῃ σὺν τῷ χρόνῳ ἀποτελέσματα ὄχι μικρότερα τῆς ἀνακαλύψεως τῆς τυπογραφίας. Καὶ ἤδη μὲν τἀρχαιολογικὰ καθιδρύματα, τὰ πανεπιστήμια καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ σωματεῖα ἔχουσιν ἐν ταῖς ὀργανοθήκαις αὐτῶν καὶ συλλογὰς θετικῶν φωτογραφικῶν ὑέλων πρὸς προβολὴν φωτεινῶν εἰκόνων χάριν ἀνυσιμωτέρας διδασκαλίας οὐ μόνον τῆς ἀρχαιολογίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας. Χαίρω δὲ ἀναλογιζόμενος, ὅτι καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ θέλει εἰςαχθῆ κατ' αὐτὰς ἡ τοιαύτη διδασκαλία τῶν ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν μαθημάτων. Δὲν ἀπατῶμαι δὲ βεβαίως εὐχόμενος καὶ φρονῶν, ὅτι οὐκ εἰς μακρὸν θέλομεν ἴδει ἐν τῷ πεπολιτισμένῳ κόσμῳ ἱδρυομένας καὶ συλλογὰς ἐλασμάτων κινηματογραφικῶν καὶ πλακῶν καὶ κυλίνδρων φωνογραφικῶν, καθ' ἃ ἔχομεν βιβλιοθήκας χειρογράφων, ἀρχεῖα καὶ μουσεῖα πρὸς ἐναποταμίευσιν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τοῦ παρελθόντος. Οὐδεμία δ' ἀμφιβολία, ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπέκτασις τῆς ἱστορικῆς ὕλης θὰ προκαλέσῃ τὴν μέριμναν τῶν κυβερνήσεων, τῶν ἀκαδημιῶν καὶ τῶν πολυπληθῶν ἱστορικῶν συλλόγων ὄχι ὀλιγώτερον τῆς περισυναγωγῆς, μελέτης καὶ ἐκδόσεως τῶν λοιπῶν ἱστορικῶν πηγῶν.

Ἀληθῶς δὲ περὶ τὴν τοιαύτην μέριμναν καὶ τὴν κατὰ διαφόρους τρόπους ὑποστήριξιν τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε μεγαλουργὸς ὁ ἄρτι λήξας δέκατος ἔνατος αἰών. Δυςπερίληπτος καὶ ἐν μεγάλαις γραμμαῖς θὰ ἦτο ἡ ἔκθεσις τῶν ἐλευθερίων παροχῶν, δι' ὧν ἐμεγαλύνθη ἁπανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου τὸ ἱστορικὸν ἔργον, ηὐρύνθησαν αἱ ἔρευναι, ἐπολλαπλασιάσθησαν οἱ ἐρευνηταὶ καὶ διεδόθησαν εἰς τοὺς πολλοὺς τὰ πορίσματα τῶν σοφῶν ἐρευνῶν. Κυβερνή-

σεις καὶ δῆμοι, ἀκαδημίαι καὶ σοφαὶ ἑταιρεῖαι, πανεπιστήμια καὶ εἰδικαὶ σχολαί, τέλος δὲ πλούσιοι καὶ φιλόμουσοι ἰδιῶται συνετέλεσαν πάσῃ μηχανῇ εἰς τὴν ὅσον ἔνεστιν εἰδικωτέραν καὶ ἐπιμονωτέραν μελέτην τῶν πηγῶν, εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν εὐρυτέραν γνῶσιν τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Αἱ βιβλιοθῆκαι ἐπλουτίσθησαν, τὰ χειρόγραφα κατεγράφησαν καὶ ἐξεδόθησαν πλεῖστοι ὅσοι κατάλογοι κωδίκων τέως ἀγνοουμένων, τὰ μουσεῖα ἐπληθύνθησαν καὶ ηὐρύνθησαν, τἀρχεῖα ἐταξινομήθησαν καὶ κατέστησαν προσιτὰ εἰς τοὺς πολλούς· μεγάλαι συλλογαὶ πηγῶν κριτικῶς ἐκδιδομένων εἶδον τὸ φῶς διὰ τῆς προστασίας καὶ ὑπὸ τὸ κῦρος κυβερνήσεων ἢ ἀκαδημιῶν, πανεπιστημίων ἢ ἱστορικῶν ἑταιρειῶν· φροντιστήρια εἰδικὰ παρασκευάζουσι φάλαγγας ὅλας ἐπαϊόντων ἐρευνητῶν· ἐπανειλημμέναι ἀποστολαὶ ἐκδρομέων πεφωτισμένων καὶ ἐμπνευσμένων προέβησαν μὲ τὴν σκαπάνην τοῦ ἀνασκαφέως ἀνὰ χεῖρας μέχρι χωρῶν ἀπωτάτων ἢ εἰσεχώρησαν εἰς τὰς μέχρι χθὲς καὶ πρώην ἀδύτους κρύπτας, ἐν αἷς παρημελημένοι κατεκρύπτοντο ἱστορικοὶ θησαυροί· ἱδρύθησαν καὶ ἐπροστατεύθησαν γενναίως παντοῖοι σύλλογοι σκοπὸν ἔχοντες τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας εἴτε τῆς καθ' ὅλου, εἴτε τῆς ἑνὸς μόνου ἔθνους, μιᾶς μόνης πόλεως, ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν ἢ καθ' ὡρισμένας μόνον χρονικὰς περιόδους· κατεστάθησαν διαγωνισμοὶ ἱστορικῶν θεμάτων· ἐκληροδοτήθησαν γενναῖαι ἀμοιβαὶ πρὸς προαγωγὴν τῶν ἱστορικῶν ἐργασιῶν· συνεκροτήθησαν διεθνῆ συνέδρια, ἐν οἷς οἱ ἱστορικοὶ ἁπασῶν τῶν χωρῶν ἔδωκαν τὴν δεξιὰν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἀνεκοίνωσαν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν καὶ προδιέγραψαν τοῦ μέλλοντος τὴν πορείαν. Εἶνε τέλος μὲ δύο λέξεις οὕτω κολοσσιαῖον τὸ κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα ἐπιτελεσθὲν ἔργον, ὥστε δὲν ἔχουσι μὰ τὴν ἀλήθειαν ἄδικον οἱ ἀποκαλέσαντες τοῦτον, τὸν αἰῶνα τόσων ἀνακαλύψεων καὶ τόσων προόδων, αἰῶνα τῆς ἱστορίας. Οὐδέποτε ἄλλοτε πρότερον, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἡ γόησσα Κλειὼ εἶχε κατορθώσει νὰ προσελκύσῃ ὑπὸ τὴν σεπτὴν στέγην τοῦ ἱεροῦ αὐτῆς ὡσεὶ διὰ μαγικῆς ῥάβδου τοσαῦτα πλήθη λογάδων λατρευτῶν, προσερχομένων ὅπως ἐνωτισθῶσι τῆς μάγου αὐτῆς λαλιᾶς, ἀποκαλυπτούσης τἀπόρρητα τοῦ παρελθόντος, τοιοῦτον παμπληθῆ χορὸν ὑποφητῶν ἐνθέων, οὗ ἡγοῦντο στεφανηφόροι κορυφαῖοι φέροντες τὰ ὀνόματα Niebuhr καὶ Ranke, Guizot καὶ Thiers, Macaulay καὶ Buckle, Carlyle καὶ Μόμμσεν.

Δὲν θὰ ἦτο δ' εὔκολον νὰ παραστήσω εἰς ὑμᾶς διὰ βραχέων ἐν ἀριθμοῖς τὰ κολοσσιαῖα ποσὰ ἅτιν' ἀπαιτεῖ ἡ ὑπηρεσία αὕτη τῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν ὑπὸ τῶν κυβερνήσεων καὶ τῶν σωματείων χάριν ἑδρῶν διδασκαλίας τῆς ἱστορίας, προςαυξήσεως τῶν βιβλιοθηκῶν δι' ἀγορᾶς χειρογράφων καὶ πολλαπλασιασμοῦ τοῦ πλούτου τῶν πηγῶν, ἀποκαλύψεως ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ πλουτισμοῦ καὶ συντηρήσεως τῶν μουσείων, παρασκευῆς πρὸς ἔκδοσιν καὶ ἐκτυπώσεως τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν μελετημάτων ἐν ἰδίοις βιβλίοις ἢ ἐν εἰδικοῖς περιοδικοῖς συγγράμμασιν, ἐπιστημονικῶν ἀποστολῶν καὶ τῶν τοιούτων. Ὁ νοῦς ἤθελεν ἰλιγγιάσει πρὸ τοῦ καταπληκτικοῦ μεγέθους τῆς ἐργασίας καὶ τῶν ἀναλωμάτων. Ἀλλ' ὀλίγιστα παραδείγματα ἔνθεν κἀκεῖθεν περισυλλεγόμενα ἀρκοῦσι νὰ καταδείξωσιν ὁπόσον παντοδαπὴ καὶ μεγάλη εἶνε ἡ ἔκτασις τῶν τοιούτων ἐργασιῶν καὶ ὁποῖαι αἱ δαπάναι ἃς ἀπαιτοῦσιν αἱ ἱστορικαὶ καὶ ἀρχαιολογικαὶ μελέται.

Χαριν τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ ἀνασκαφῶν ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις ἐδαπάνησε περὶ τὰς ὀκτακοσίας χιλιάδων μάρκων, μὴ συνυπολογιζομένων τῶν χρημάτων τῶν ἀναλωθέντων πρὸς ἔκδοσιν τῶν εἰς τὰ ὀλυμπιακὰ εὑρήματ' ἀναφερομενων συγγραφῶν. Χάριν δὲ τῶν ἐν Περγάμῳ ἀνασκαφῶν ἐδαπανήθησαν μέχρι τοῦδε τριακόσιαι εἰκοσιπέντε χιλιάδες μάρκων. Τὰ δὲ ἀναλώματα τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως πρὸς ἀποκάλυψιν τῶν Δελφῶν ἀνῆλθον εἰς πεντακοσίας χιλιάδας φράγκων.

Χάριν ἀγορᾶς τῶν κωδίκων καὶ ἐγγράφων τῆς συλλογῆς τοῦ Ἰταλοῦ Γουλιέλμου Libri τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ λόρδου Ashburnham περιλαμβανομένων ἐψήφισεν ἡ ἰταλικὴ βουλὴ καὶ ἐδαπάνησεν ἡ κυβέρνησις τῆς Ἰταλίας 585000 ἰταλικῶν λιρῶν.

Τὰ ἱστορικὰ μονογραφικὰ δημοσιεύματα τἀποτελοῦντα τὴν σειρὰν τῆς ἐν Παρισίοις Bibliothèque de l' École des Hautes Études τὰ ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ὁμωνύμου Σχολῆς ἀνήρχοντο τῷ 1903 εἰς 145 τευχη καὶ τόμους. Ἄρα διὰ μόνην τὴν ἐκτύπωσιν αὐτῶν ἐδαπανήθησαν κατ' ἐλάχιστον ὅρον περὶ τὰς 200000 φράγκων.

Ἡ δαπάνη τῆς ὑπὸ τῆς διεθνοῦς Ἑταιρείας τῶν ἀκαδημιῶν πρό τινων ἐτῶν ψηφισθείσης ἐκδόσεως τοῦ Συντάγματος τῶν ἑλληνικῶν δημοσίων γραμμάτων τῶν μέσων αἰώνων καὶ τῶν νέων χρόνων (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neu-

eren Zeit), ἅτινα, ἐξαιρουμένων τῶν ἁγιορειτικῶν, ὑπολαμβάνονται μέλλοντα νὰ πληρώσωσι δεκαοκτὼ μεγάλους τόμους, ὑπελογίσθη εἰς ἐνενήκοντα χιλιάδας μάρκων. Ἀλλὰ τὸ ποσὸν τοῦτο περιλαμβάνει μόνον τἀναλωθησόμενα χάριν τῶν ἀναγκαίων πρὸς περισυλλογὴν τῆς ὕλης καὶ παρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως ἀποδημιῶν, ἀντιγράφων, ἀντιβολῶν, φωτογραφιῶν καὶ τῆς ἀμοιβῆς τῶν συνεργατῶν· ἐξαιροῦνται δὲ τὰ ἔξοδα τῆς ἐκτυπώσεως καὶ τῶν πινάκων, ἅτινα θέλουσι βεβαίως ἀνέλθει εἰς ποσὸν οὐχ ἧττον μέγα. Οὕτως ἐν ὅλῳ θέλουσιν ἀπαιτηθῆ χάριν τῆς συλλογῆς ταύτης, ἧς ἡ ὅλη παρασκευὴ καὶ ἔκδοσις μέλλει νὰ παραταθῇ τοὐλάχιστον ἐπὶ δεκαπενταετίαν, τριακόσιαι περίπου χιλιάδες δραχμῶν.

Ἡ ἐκτύπωσις ἀφανοῦς ἐμοῦ δημοσιεύματος ἐκ δύο μόνον πυκνῶς τετυπωμένων τόμων εἰς τέταρτον, τοῦ Καταλόγου τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐστοίχισεν εἰς τὸ ἀναλαβὸν τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ πανεπιστημιακὸν τυπογραφεῖον τῆς Κανταβριγίας (Cambridge Press) ποσὸν ἀντιστοιχοῦν πρὸς πεντήκοντα περίπου χιλιάδας δραχμῶν.

Τί δὲ νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν μεγάλων ἐπιγραφικῶν συλλογῶν, τοῦ Corpus Inscriptionum Graecarum, τοῦ Corpus Inscriptionum Semiticarum καὶ τοῦ Corpus Inscriptionum Latinarum; Περὶ μόνης τῆς ἀρχαιοτάτης τούτων τῶν συλλογῶν, τοῦ Συντάγματος τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν, ἀρκείτω νὰ εἴπω, ὅτι ὑπερέβη κατὰ τὸ τετραπλάσιον τὸν ἕνα τόμον, εἰς ὃν προϋπελόγιζε τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ τῷ 1815 ὁ εἰσηγητὴς αὐτοῦ Böckh, αἱ δὲ δαπάναι ὑπερηκόντισαν κατὰ πολὺ τὰ ἑξακισχίλια τάλληρα, ἅτινα ὑπέθετεν ἀρκοῦντα ὁ μέγας φιλόλογος πρὸς ἐκτύπωσιν τοῦ ἔργου. Καὶ ὅμως ὀλίγα μόνον ἔτη μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κολοσσιαίου τούτου ἐγχειρήματος, ὅπερ ἐτίμησε τὰ μέγιστα τὸν Böckh καὶ τοὺς συνεργάτας καὶ διαδόχους αὐτοῦ, ἐδέησεν ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν ἐπὶ μέρους ἀνακαλύψεων καὶ τῆς προόδου οὐ μόνον τῶν ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς, νὰ ἐπαναληφθῇ τὸ ἔργον καὶ πάλιν ἐξ ἀρχῆς εἰς τμήματα, ὧν ἔνια ἔλαβον ἢ ἀπειλοῦσι νὰ λάβωσι διαστάσεις οἵας τὸ πρότερον ὅλον. Τοιαῦτα εἶνε τὸ Corpus Inscriptionum Atticarum, τὸ Corpus Inscriptionum Insularum, τὸ Corpus Inscriptionum Graeciae Septentrionalis, τὸ Corpus Inscriptionum Peloponnesi et In-

sularum vicinarum, τὸ Corpus Incriptionum Siciliae, Italiae, Galliae, Hispaniae, Brittaniae, Germaniae.

Σταγὼν δ' ἀληθῶς ἐν ὠκεανῷ εἶνε τὰ διακόσια τάλληρα τὰ χορηγηθέντα τῷ 1836 προκαταρκτικῶς ὑπὸ τῆς ἐν Βερολίνῳ 'Ακαδημίας τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὸν Δανὸν Kellermann, τὸν πρῶτον προτείναντα τὴν ἔκδοσιν τοῦ Συντάγματος τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν καὶ μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1838 θάνατον αὐτοῦ εἰς τὸν Gebhardt πρὸς παρασκευὴν τῆς ἐκδόσεως τοῦ Συντάγματος ἐκείνου. Ὑπῆρξε δὲ πράγματι σταγὼν ἐν ὠκεανῷ, ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι κατὰ μικρὸν τὸ Σύνταγμα ἐκεῖνο ηὐξήθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς εἴκοσιν ὅλους ὀγκώδεις τόμους, ὅτι ἐδέησε νὰ παρέλθωσι πεντήκοντα ἔτη πρὸς ἀποπεράτωσιν αὐτοῦ καὶ ὅτι ἀπητήθησαν πλὴν δυσυπολογίστων τυπογραφικῶν ἐξόδων μέγισται δαπάναι χάριν ἀποδημιῶν καὶ προμελετῶν φάλαγγος ὅλης ἐπιμόχθως ἐργασθέντων συνεργατῶν ἀπὸ τοῦ 1853, ὅτε ἤρξατο τέλος πράγματι ἐκτελούμενον τὸ opus magnum ἐκεῖνο ὑπὸ τὴν σθεναρὰν διεύθυνσιν τοῦ ἀνδρὸς, ὅςτις ἐβάστασεν αὐτὸ ἐπὶ τῶν στιβαρῶν του ὤμων. Ὁ ἀλησμόνητος Μόμμσεν ὁ συγγραφεὺς ὑπερχιλίων βιβλίων καὶ μονογραφιῶν εἶνε ἀληθῶς ὁ Ἄτλας τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος, ὁ αὐτὸς μὲν παρασκευάσας ἓξ ὅλους τόμους τῆς συλλογῆς, τὰ πάντα δ' ἄλλως διευθύνας, τὰ πάντα ἐπιθεωρήσας, τὰ πάντα ἐξελέγξας.

Δυσυπολόγιστον δὲ θὰ ἦτο τὸ πλῆθος τῶν χρημάτων τὸ δαπανηθὲν ἀπὸ τοῦ 1824 μέχρι τῆς σήμερον χάριν τῆς μεγάλης συλλογῆς τῶν πηγῶν τῆς γερμανικῆς ἱστορίας τῶν μέσων αἰώνων, τῶν Monumenta Germaniae Historica, ὑποδιαιρουμένων εἰς πέντε τμήματα καὶ ἐχόντων σειρὰς ὅλας ἐξαρτημάτων. Οὐδ' εἶνε ἡ μεγάλη αὕτη συλλογὴ μόνον τῶν τρανοτάτων μαρτυρίων τῶν θυσιῶν ἃς ὑπέστη καὶ τῶν μόχθων οὓς κατέβαλεν ὁ ἐπίσημος καὶ ἰδιωτικὸς γερμανικὸς κόσμος χάριν τῆς περισυλλογῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν πηγῶν τῆς μεσοχρονίου ἱστορίας, ἀλλ' εἶνε ἅμα ἡ ἔκδοσις αὕτη πρότυπον κριτικῆς ἐπιστάσεως. Τὰ μεσαιωνικὰ κείμενα ἐξεδόθησαν πράγματι ἐν αὐτῇ μετὰ τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ τελειότητος τοῦ ἐφαρμοσθέντος ὑπὸ τῆς φιλολογίας περὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων κειμένων ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις, τὰ δὲ Monumenta ταῦτα, παρασκευαζόμενα ὑπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ ἐπιλέκτων ἐργατῶν, ἀπέβησαν αὐτόχρημα σχολεῖον κριτικῆς ἐπεξεργα-

σίας τῶν ἱστορικῶν πηγῶν. Οὐδ' ἔχει ἡ Γερμανία νὰ ἐπιδείξῃ μόνα τὰ Monumenta ταῦτα, ἀλλὰ μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιμελείας καὶ οὐχ ἧττον μεγάλων δαπανῶν ἐξεδόθησαν πλὴν πλείστων ἄλλων πηγῶν οἱ ἑβδομήκοντα καὶ ἑπτὰ τόμοι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σειρὰν τῶν Publicationen aus den königlichen Preussischen Staatsarchiven.

Ἕκαστος δὲ δύναται νὰ φαντασθῇ κατ' ἀναλογίαν τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων παραδειγμάτων τὰς μεγίστας δαπάνας, αἵτινες ἐχρειάσθησαν πρὸς παρασκευὴν καὶ ἐκτύπωσιν ἐν Γαλλίᾳ τῆς Collection des mémoires rélatifs à l'histoire de France τοῦ Guizot (1824-1835), συγκειμένης ἐκ 31 τόμων, τῆς ἐξ 131 τόμων ἀποτελουμένης Collection complète des mémoires rélatifs à l'Histoire de France depuis le règne de Philippe-Auguste jusqu' à la paix de Paris (1763), τῆς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1819 καὶ 1829 ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ Petitot καὶ Montmerqué, καὶ ἄλλων τοιούτων γαλλικῶν σειρῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ὡς καὶ τοῦ γενικοῦ περιγραφικοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τῶν ἐν Γαλλίᾳ δημοσίων βιβλιοθηκῶν, ἀποτελουμένου ἐκ πεντήκοντα καὶ πλέον ὀγκωδῶν τόμων, δημοσιευθέντων ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρις ἐπ' ἐσχάτων.

Καταπληκτικὰς δ' ἀληθῶς διαστάσεις ἔλαβεν ἡ εἴς τε τὴν θεολογίαν καὶ τὰς ἱστορικὰς μελέτας οὐχ ἧττον χρήσιμος παρὰ τὸ ἐσπευσμένον καὶ ἥκιστα κριτικὸν τῶν ἐκδόσεων ἐπιχείρησις τοῦ γνωστοτάτου εἰς τοὺς περὶ τὰ γράμματ' ἀσχολουμένους Γάλλου ἀββᾶ Migne, πολυγράφου πολυμαθεστάτου τῶν θαυμασιωτάτων οὓς ἀναγράφει ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπίνης παιδείας. Οὗτος, ἱδρύσας τῷ 1836 οὐ μακρὰν τῶν Παρισίων, ἐν τῷ Petit Montrouge, μέγα τυπογραφεῖον, τὴν πολυθρύλητον Imprimerie catholique, καὶ στρατολογήσας στρατιὰν ὅλην στοιχειοθετῶν, συντακτῶν εὑρετηρίων καὶ ὑπομνηματιστῶν, προέβη εἰς τὴν ἐπανέκδοσιν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἱστορικῶν κειμένων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρις ἐκείνων τῶν χρόνων ἀρίστων ἐκδόσεων. Τεραστία δὲ ὑπῆρξεν ἡ παραγωγὴ τοῦ τυπογραφείου τούτου. Ἐκ τῶν πιεστηρίων αὐτοῦ ἐξῆλθον ἐπὶ τριάκοντα καὶ δύο ἔτη ὑπερεπτακόσιοι ὀγκώδεις τόμοι μεγάλου σχήματος, ὧν μεταξὺ οἱ διακόσιοι εἴκοσι καὶ εἷς τόμοι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Λατινικὴν Πατρολογίαν μέχρι τοῦ 1416 καὶ οἱ ἑκατὸν ἑξήκοντα καὶ ἓξ οἱ συγκροτοῦντες τὴν Ἑλληνικὴν Πατρολογίαν. Οὐδὲ ἦσαν ὀλιγώτερον μεγαλεπήβολα τὰ περὶ τοῦ

μέλλοντος σχέδια τοῦ Migne, σκοποῦντος νὰ ἐκδώσῃ τὴν σειρὰν τῶν μετὰ τὸ ἔτος 1216 νεολατινιστὶ γραψάντων πατέρων μέχρι τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου (Bibliotheca patristica medii aevi) εἰς ἑκατὸν τόμους καὶ νέαν συλλογὴν τῶν Συνόδων, ἥτις ἔμελλε νἀποτελεσθῇ ὁμοίως ἐξ ἑτέρων ἑκατὸν τόμων. Ἀλλ' ἡ συνέχεια τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἀββᾶ Migne διεκόπη αἴφνης ἕνεκα τῆς πυρκαϊᾶς τῆς παραναλωσάσης τὸ τυπογραφεῖον τῷ 1868, ἧς ἕνεκα σπανιώταται ἀπέβησαν καὶ αἱ σειραὶ τῆς Λατινικῆς καὶ Ἑλληνικῆς Πατρολογίας. Μετ' ὀλίγα δ' ἔτη, τῷ 1876, ἐπῆλθε καὶ ὁ θάνατος τοῦ μεγίστας εἰς τὴν θεολογίαν καὶ ἱστορίαν παρασχόντος ὑπηρεσίας Γάλλου θεολόγου καὶ τυπογράφου.

Οὐδὲ ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον πολυδάπανος ἡ μεγάλη σειρὰ τῶν Acta Sanctorum, ἡ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ φιλοπονωτάτου τάγματος τῶν Βολλανδιστῶν, ἥτις εἶνε τῶν κυριωτάτων ἱστορικῶν πηγῶν οὐ μόνον τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν ἱστορίας.

Ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς κράτεσι πλὴν τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Γαλλίας ὑπῆρξαν δημοσιεύσεις ἱστορικῶν πηγῶν οὐχ ἧττον μεγαλεπήβολοι καὶ δαπανηραί.

Μέγισται εἶνε αἱ σειραὶ τοῦ Calendars ot State Papers ἐν Ἀγγλίᾳ, ὧν μόνη ἡ σειρὰ Domestic Series, περιλαμβάνουσα ἔγγραφα τοῦ δεκάτου ἕκτου, δεκάτου ἑβδόμου καὶ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, σύγκειται ἐξ ἑβδομήκοντα τόμων. Καὶ πλεῖσται δὲ ὅσαι ἄλλαι πολύτομοι συλλογαὶ ἐγγράφων ἐδημοσιεύθησαν ἐν Ἀγγλίᾳ δημόσιαί τε καὶ ἰδιωτικαὶ ὡς καὶ παντοίων ἑταιρειῶν.

Ἐν δὲ Ἰταλίᾳ αἱ κατ' ἐπαρχίας Deputazioni di Storia patria, ὧν τινες μὲν ὑποστηρίζονται ὑπὸ γενναίων χορηγιῶν τοῦ δημοσίου, τινὲς δὲ διατηροῦνται διὰ πόρων ἰδιωτικῶν, ἀνέπτυξαν μεγίστην δραστηριότητα πρὸς καλλιέργειαν τῶν περὶ τὴν ἱστορίαν σπουδῶν καὶ ἔκδοσιν ἱστορικῶν πηγῶν. Τούτων ἡ τοῦ Ταυρίνου ἐξέδωκε τὰ Monumenta Historiae patriae εἰς εἴκοσι τόμους εἰς φύλλον, ἐκτυπωθέντας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1836 καὶ 1901, καὶ τὴν μεγάλην ἑπτάτομον Bibliografia storica degli stati della monarchia di Savoia τοῦ Manno καὶ Promis. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1883 τὸ μέγα καὶ πολύκλαδον Istituto Storico Italiano τὸ ἔχον τὴν ἕδραν αὐτοῦ ἐν τῷ Palazzo dei Lincei ἐν Ῥώμῃ καὶ ὂν πως ἀνάλογον πρὸς τὸ Comité des

travaux historiques τὸ λειτουργοῦν ἐν Γαλλίᾳ παρὰ τῷ Ὑπουργείῳ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν ἐν Γερμανίᾳ ἐπιτροπείαν τὴν διευθύνουσαν τὰ Monumenta Germaniae historica ἐξέδωκε πλὴν ἄλλων πολυτόμων δημοσιευμάτων τὰς μεγάλας σειρὰς τῶν Fonti καὶ Scrittori. Καὶ ἰδιωτικὰ δ' ἐγχειρήματα παρουσιάζει ἄξια πολλοῦ λόγου ἡ Ἰταλία, οἷον τὴν νέαν ὑπὸ τοῦ ἔναγχος θανόντος ἐκδότου Lapi ἔκδοσιν τῶν Scriptores rerum Italicarum τοῦ Muratori.

Μεγάλη δὲ καὶ οὐκ ὀλίγον δαπανηρὰ ἐπιχείρησις εἶνε ἡ ὑπὸ τῆς ἐν Βιέννῃ Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν ἔκδοσις τῶν πηγῶν τῆς αὐστριακῆς ἱστορίας, ὧν μόνη ἡ σειρὰ τῶν Diplomataria et acta, περιεχόντων μνημεῖα μεσαιωνικά, ἀναφερόμενα εἰς μοναστήρια τῆς Αὐστρίας, ἐπιστολὰς καὶ δημόσια γράμματα, ἀποτελεῖται μέχρι τοῦδε ἐκ 46 τόμων.

Ἐν δὲ Οὐγγαρίᾳ μεταξὺ τῶν εἰς χιλίας διακοσίας καὶ ὑπερέκεινα ἀνερχομένων δημοσιεύσεων τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βουδαπέστης αἱ πλεῖσται περιέχουσιν ὕλην ἱστορικὴν καὶ λαογραφικήν.

Ἐν δὲ Ῥωσίᾳ ἡ Ἐπιτροπεία τῆς δημοσιεύσεως δημοσίων γραμμάτων καὶ συνθηκῶν ἐξέδωκεν ἀπὸ τοῦ 1813 ἑβδομήκοντα καὶ ἑπτὰ τόμους ἀποτελοῦντας συλλογὴν ἀνεκδότων μνημείων. Εἰς διακοσίους δὲ τόμους καὶ ὑπερέκεινα, κατανενεμημένους εἰς 49 σειράς, ἀνέρχονται τὰ δημοσιεύματα ἱστορικῶν πηγῶν ἃς ἐξέδωκεν ἀπὸ τοῦ 1834 ἡ Ἀρχαιογραφικὴ ἐπιτροπεία. Δραστηριωτάτη δὲ τελος εἶνε ἡ ἐνέργεια ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ γλωσσικοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ τμήματος τῆς ἐν Πετρουπόλει Αὐτοκρατορικῆς ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν. Μεταξὺ δὲ τῶν δημοσιευμάτων αὐτῆς εὑρίσκονται καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ 1892 ἐκδιδόμεναι καὶ ὑπὸ τοῦ Regel διευθυνόμεναι Fontes rerum Byzantinarum.

Ἐν δὲ Πολωνίᾳ ἡ ἀπὸ τοῦ 1872 ὑφισταμένη Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν τῆς Κρακοβίας ἐπεχείρησε πλείστας ὅσας ἐκδόσεις ἱστορικῶν πηγῶν, ἐν αἷς τὰ Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia ἐκ 15 τόμων, Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ἐξ ἑτέρων 15 τόμων, Scriptores rerum Polonicarum ἐξ 11 τόμων, Monumenta Poloniae historica ἐκ τόμων ἕξ, Collectanea ex archivo Collegii historici ἐκ τόμων ὀκτώ.

Ἐν δὲ Δανίᾳ δραστηρίως ἐργάζεται ἰδίως ἡ Selskab for udgi-

velse af kilder sil Dansk Historie (Ἑταιρεία πρὸς ἔκδοσιν πηγῶν τῆς δανικῆς ἱστορίας), ἱδρυθεῖσα τῷ 1877, ἥτις πλὴν ἄλλων δημοσιευμάτων ἐξέδωκεν εἴκοσι καὶ ἐννέα τόμους μνημείων τῶν μέσων αἰώνων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἐν δὲ Βελγικῇ ἡ Ἱστορικὴ ἑταιρεία τῆς Βελγικῆς, ἱδρυθεῖσα τῷ 1858 καὶ δυστυχῶς διαλυθεῖσα τῷ 1872, ἐξέδωκε τεσσαράκοντα καὶ τέσσαρας τόμους κειμένων ἀναγομένων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χώρας ἰδίως τὸν δέκατον ἕκτον, δέκατον ἕβδομον καὶ δέκατον ὄγδοον αἰῶνα.

Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Ἱσπανία, ἧς γνωστὴ εἶνε κατὰ τἆλλα ἡ μεγάλη ἐπιστημονικὴ ἔκπτωσις, δὲν ὑστερεῖ ἐν τῇ μελέτῃ τῶν τυχῶν τοῦ παρελθόντος. Οὕτω βασιλικῇ μὲν διαταγῇ ἐξεδόθη ἐν αὐτῇ ἡ Colleccion de documentos inéditos del'Archivo general de la Corona de Aragon (1847-1876) ἐκ τεσσαράκοντα τόμων, δαπάνῃ δὲ τῆς Βουλῆς ἐδημοσιεύθησαν τὰ Actas de los Cortes de Castilla ἐν Μαδρίτῃ (1877-1902) εἰς εἴκοσι καὶ δύο τόμους, οὓς συνεχίζει ἡ Ἀκαδημία τῆς ἱστορίας, ἥτις καὶ πολλὰς ἄλλας πολυτίμους σειρὰς μνημείων ἐξέδωκεν. Ἀλλ' ἡ μεγίστη τῶν συλλογῶν, ὀφειλομένη εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν, εἶνε ἡ Colleccion de documentos inéditos para la historia de Espanna, ἐκδοθεῖσα ἐν Μαδρίτῃ (1842-1895), συλλογὴ πηγῶν τῆς ἱσπανικῆς ἱστορίας ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ἰδίως δὲ ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, ἐξ ἑκατὸν δώδεκα τόμων.

Τῶν δὲ κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου τὸ μάλιστα μεριμνῆσαν περὶ προαγωγῆς τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καὶ δημοσιεῦσαν πολυτίμους ἐκ πολλῶν τόμων σειρὰς ἱστορικῶν πηγῶν εἶνε ἡ Ῥωμανία. Μόνη ἡ Ῥωμανικὴ ἀκαδημία δαπανᾷ κατ' ἔτος 72000 φράγκων χάριν τῶν δημοσιεύσεων αὐτῆς, ὧν αἱ πλεῖσται ἀποτελοῦνται ἐξ ἱστορικῶν πηγῶν.

Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Βουλγαρία δὲν καθυστερεῖ. Ἀπὸ τοῦ 1892 ἐκδίδει ὁ Marinov τὸ περιοδικὸν Iiva Starina γενναίᾳ ἀρωγῇ τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως. Δαπάναις δὲ τοῦ δημοσίου, παρέχοντος περὶ τὰς 28000 φράγκων κατ' ἔτος, ἐξεδόθησαν αἱ συλλογαὶ τοῦ Chapkarev αἱ φέρουσαι τὴν ἐπιγραφὴν Sbornik ot blgarski narodni oumotvoreniya, ἤτοι Συναγωγὴ τῶν ἐθνικῶν βουλγαρικῶν παραδόσεων, καὶ ἀπὸ τοῦ 1889 ἐκδίδεται ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τὸ περιοδικὸν Sbornik za narodni outmot-

voreniya, Συναγωγὴ ἐθνικῶν παραδόσεων, ὑπὲρ οὗ ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις δαπανᾷ 22000 φράγκων ἐτησίως.

Τί δ' ἐπράξαμεν ἡμεῖς πρὸς καλλιέργειαν καὶ προστασίαν τῶν ἱστορικῶν μελετῶν, καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν ἐκλαμβανομένων; Οἱ ὅροι τῆς παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως ἦσαν ἐν πολλοῖς διάφοροι τῶν ἐν ταῖς ἄλλαις πολιτείαις. Μετὰ μακραίωνα δουλείαν ἐκ τῆς τέφρας καὶ τῶν ἐρειπίων ἀνεγερθέντες ἐχρειάσθημεν ἐν τοῖς πρώτοις νὰ φροντίσωμεν περὶ τῆς ἰδίας ἡμῶν στέγης καὶ δημιουργήσωμεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος πολιτείαν καὶ ἐπιστήμην. Ἕνεκα δὲ τῶν μεγάλων καὶ βαρειῶν τούτων ὑποχρεώσεων εὐνόητον εἶνε, ὅτι τὰ ἐπιτευχθέντα εἶνε πολὺ κατώτερα τῶν ὑπὸ τῶν ἄλλων πραχθέντων, ἀλλὰ καὶ καθ' ἑαυτὰ μικρά. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἐντιμοτάτην ἐξαίρεσιν ποιεῖ ἡ προσοχὴ ἡ καταβληθεῖσα μετὰ στοργῆς πρὸς περισυλλογὴν, ἀποκάλυψιν καὶ συντήρησιν τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότηοος. Ὑπὸ μόνης τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, συστάσης τῷ 1837, ἐδαπανήθησαν ἀπὸ τοῦ ἔτους ἐκείνου μέχρι τοῦ 1904 συμπεριλαμβανομένου δι' ἀνασκαφὰς, ὑποστήριξιν καὶ συντήρησιν μουσείων, ἀγορὰν ἀρχαίων, προσωπικὸν ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων, ἔξοδα ἐπαρχιακῶν μουσείων, μουσεῖα τῆς ἑταιρείας, προσωπικὸν αὐτῶν, ἀρχαιοθήκας καὶ τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος 3700000 δραχμῶν. Ἀλλὰ πλὴν τῶν δαπανῶν τούτων μέγιστα ποσα ἐδαπανήθησαν ὑπὸ τῆς πολιτείας χάριν τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, ἀνασκαφῶν, μουσείων, συντηρήσεως καὶ φρουρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ἀπαλλοτριώσεως ἀρχαιολογικῶν χώρων. Διὰ δὲ τῶν δαπανῶν τούτων εὐπροσώπως μετέσχεν ἡ Ἑλλὰς τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἀρχαιολογικῆς κινήσεως, δι' ἧς συνετελέσαμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων χρόνων, οὐδὲ δικαιούμεθα νὰ ὑποτιμῶμεν τὴν γενομένην ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας καὶ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ἐργασίαν ἐν συγκρίσει καὶ ἐναμίλλως πρὸς τὴν ποικίλην δρᾶσιν τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν καὶ τῶν ὑπὸ ἀλλογενῶν γενομένων ἀνασκαφῶν, ἐν αἷς πρωτοστατοῦσιν αἱ τῆς Ὀλυμπίας, τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Δήλου.

Καὶ περὶ τῆς περισυλλογῆς δὲ μεσαιωνικῶν χειρογράφων ἐν τῇ Ἐθνικῇ μάλιστα βιβλιοθήκῃ ἔγεινεν οὐ μικρὰ φροντίς· ὁ δὲ ἀριθμὸς εἰς ὃν ἀνέρχονται ταῦτα σήμερον, ὄντα 2380 ἐν ὅλῳ, εἰ καὶ μεταξὺ

αὐτῶν οὐκ ὀλίγα εἶνε τὰ ὅλως ἄχρηστα ἢ ἀνάξια λόγου, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀναπτυχθείσης δραστηριότητος. Ἂν δὲ αὐστηρότερον ἤθελον ἐκτελεσθῇ αἱ διατάξεις τοῦ περὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν Νόμου τοῦ 1836 αἱ ἐπιβάλλουσαι τὴν ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ κατάθεσιν ἁπάντων τῶν χειρογράφων τῶν μονῶν, ἡ ἐν αὐτῇ συλλογὴ ἤθελεν ἀποβῆ τῶν πολυαριθμοτάτων καὶ ἀξιολογωτάτων καθ' ὅλου. Συμπληρόνουσι δ' αὐτὴν αἱ ἄλλαι συλλογαὶ κωδίκων ἐν Ἀθήναις, ἡ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας, τῆς Χριστιανικῆς ἑταιρείας καί τινες ἄλλαι ἰδιωτικαί[1].

Καὶ δημοσίων δὲ γραμμάτων καὶ ἰδιογράφων ἤρξατο ἀπό τινων ἤδη ἐτῶν ἡ περισυναγωγή. Ἔχομεν δὲ ἤδη τρεῖς τοιαύτας ἀξίας λόγου συλλογάς, τὴν τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας,—εἰς ἣν περιῆλθον καὶ τἀρχεῖα τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας, διάφορα συμβολαιογραφικὰ ἀρχεῖα τῶν Κυκλάδων, ἡ συλλογὴ τῶν ἐν τῷ Ἐλεγκτικῷ συνεδρίῳ πρότερον ἀποκειμένων πολυαρίθμων ἐγγράφων τοῦ ἀγῶνος, τὸ ἀρχεῖον τῶν Σπετσῶν, τὰ ἔγγραφα τοῦ Κωλέττη καὶ ἄλλα πολλά,—τὴν τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, εἰς ἣν κατετέθη καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Ἰωάννου Φιλήμονος περισυλλεχθὲν πλούσιον ἀρχεῖον ἐγγράφων τῆς ἐπαναστάσεως, καὶ τὴν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Ὡς εἰκὸς δ' ἕνεκα τῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἰδίως ἐπὶ τῆς δουλείας περιπετειῶν τοῦ ἔθνους αἱ συλλογαὶ αὗται περιορίζονται εἰς ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως.

Πολὺ δὲ πλουσιώτερα καὶ ἀρχαιότερα εἶνε τἀρχεῖα τῶν Ἰονίων νήσων, αἵτινες, ἐπιεικεστέρας ὑποστᾶσαι τύχας ἐν οἷς χρόνοις αἱ λοιπαὶ ἑλληνικαὶ χῶραι ἐστέναζον ὑπὸ στυγνὴν δουλείαν, διεφύλαξαν καὶ πληρεστέρας καὶ εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους ἀναγομένας τὰς σειρὰς τῶν ἐν αὐτοῖς ἀποκειμένων ἐγγράφων. Ἀλλ' ὅμως οὔτε ἡ δέουσα περὶ αὐτῶν κατεβλήθη μέριμνα ὑπὸ τῶν κυβερνήσεων, οὔτε προεκάλεσαν ἀξίας λόγους δημοσιεύσεις, οὔτ' ἐχρησίμευσαν κἂν ὡς σχολεῖον ἀρχειοφυλάκων εἰδικῶν, δυναμένων νὰ παράσχωσιν ὑπηρεσίας οὐ μόνον εἰς τὰς ἱστορικὰς μελέτας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πολιτείαν.

[1]) Ἴδε Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Α' σ. 112. Ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι θὰ δημοσιεύσω τοὺς καταλόγους τῶν χειρογράφων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς. Ἠρξάμην δὲ ἤδη ἀπὸ τῶν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς.

Οὐκ ἀνάξιαι δὲ μνείας εἶνε αἱ συλλογαὶ μονογραφιῶν περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος αἱ ἐναποτεταμιευμέναι κυρίως τοῦτο μὲν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς, τοῦτο δ᾽ ἐν τῇ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας, τοῦτο δ᾽ ἐν τῇ τῆς ἐνταῦθα Ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς, εἰς ἣν περιῆλθον τὰ βιβλία τοῦ πολλοῦ Finlay.

Ἀναμετροῦντες δὲ τὰ δαπανηθέντα ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου πρὸς ἔκδοσιν πηγῶν καὶ ὑποστήριξιν τῶν ἱστορικῶν μελετῶν, ὅσαι δὲν ἀναφέρονται εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὁμολογοῦμεν, ὅτι ταῦτα δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ μέγεθος τῆς ἐπιβολῆς. Ἐξαίρεσιν ἐποιήσατο ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία μίαν καὶ μόνην, χάριν τῶν ἐρευνῶν καὶ δημοσιεύσεων τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα, ὑπὲρ οὗ ἐψηφίσθησαν καὶ ἀνεγράφησαν ἐν τοῖς προϋπολογισμοῖς τῶν ἐτῶν 1870-1888 καὶ σποράδην κατόπιν περὶ τὰς ἑκατὸν τεσσαράκοντα χιλιάδες δραχμῶν. Ἀλλὰ πλὴν τῶν γενναίων τούτων κονδυλίων ὡς ἐπίσημον δαπάνην τῆς πολιτείας πρὸς ὑποστήριξιν τῶν εἰς τὰς πηγὰς τῆς μεσοχρονίου ἱστορίας ἀναγομένων μελετῶν μόνον τὴν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Τρικούπη χορηγίαν τρισχιλίων δραχμῶν χάριν τῶν δαπανῶν τῆς μετὰ τριῶν βοηθῶν καὶ τοῦ καλλιτέχνου κ. Gillieron πρώτης μου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς ἐν ἔτει 1880 ἐγὼ τοὐλάχιστον γινώσκω. Ἂν δὲ προσθέσωμεν εἰς ταύτας τὰς χορηγίας χιλίας διακοσίας δραχμὰς ὁρισθείσας διὰ τοῦ ἐν ἔτει 1855 προϋπολογισμοῦ τῆς Βουλῆς καὶ ἰσάριθμον ποσὸν ψηφισθὲν τῷ 1862 πρὸς ἔκδοσιν τῶν δύο τόμων τῶν Ἀρχείων τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, δισχιλίας δραχμὰς χορηγηθείσας τῷ 1873 ὑπὸ τοῦ δήμου Σύρου πρὸς ἀμοιβὴν Ἱστορίας τῆς νήσου καὶ ἑτέρας δωδεκακισχιλίας περίπου δαπανηθείσας ὑπὸ τοῦ δήμου Ἀθηναίων χάριν ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Ἀκομινάτου, διαγωνισμοῦ πρὸς συγγραφὴν ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν μετὰ Χριστὸν καὶ ὑποστηρίξεως μελετῶν καὶ δημοσιεύσεων ἀναγομένων εἰς τὴν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἱστορίαν τῆς πόλεως, ἐξαντλεῖται, ὅσον ἐγὼ γινώσκω, ὁ κατάλογος τῶν δαπανῶν, ἃς ἡ ἐπίσημος Ἑλλὰς καὶ οἱ δῆμοι κατέβαλον πρὸς ὑποστήριξιν ἱστορικῶν ἐρευνῶν παρ᾽ ἡμῖν. Ἀνέρχεται δὲ τὸ ὅλον ποσὸν ἀπὸ τοῦ 1855 μέχρι τῆς σήμερον μόλις εἰς 160000 δραχμῶν.

Οὐδ᾽ ἔχομεν νὰ ἐπιδείξωμεν ἱστορικοὺς διαγωνισμοὺς ἄλλους ἢ ὑποτροφίας καὶ ἀποστολὰς ἐπιστημονων ἢ ἄλλας χορηγίας σχετιζο-

μένας πρὸς τὴν προαγωγὴν τῆς ἱστορίας, ἐξαιρουμένων ἴσως ψιχίων τινῶν, ἅτινα εἰςήνεγκον ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τὰ διάφορα ὑπουργεῖα ἢ οἱ δῆμοι ἐκ γλίσχρων ταμείων πρὸς ἀγορὰν ὀλίγων ἀντιτύπων ἱστορικῶν δημοσιεύσεων.

Πολὺ δὲ γενναιότεροι ὑπῆρξαν σχετικῶς ἰδιῶται τινες προκαλέσαντες ἢ ὑποστηρίξαντες τὴν ἔκδοσιν ἱστορικῶν πηγῶν ἢ συγγραφῶν, ἐν οἷς ἐξέχουσιν ὁ Θεόδωρος Μαυρογορδᾶτος ὁ χορηγὸς τῆς ἀτελοῦς ἀτυχῶς μεινάσης Μαυρογορδατείου βιβλιοθήκης τοῦ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως, ὁ φιλόμουσος προστάτης τῶν ἔργων τοῦ Σάθα καὶ τοῦ Γάλλου Legrand Γεώργιος Μαυροκορδᾶτος καὶ ὁ μεγαλόδωρος Γρηγόριος Μαρασλῆς. Τούτου ἡ φερώνυμος Βιβλιοθήκη οὐ μόνον εἰς τὴν παρ' ἡμῖν μετοχέτευσιν ἀξίων λόγου ἱστορικῶν ἔργων ἐπιφανῶν τῆς ξένης ἱστοριογράφων συνετέλεσεν, ἀλλὰ καὶ ἐστέγασεν ἀξίας λόγου πρωτοτύπους ἐργασίας μεγάλως ἐπικουρούσας εἰς τὴν μελέτην τῶν πατρίων, οἷαι αἱ τῶν συναδέλφων κυρίων Γεωργίου Χατζιδάκι καὶ Νικολάου Πολίτου.

Καὶ ἄλλως δὲ μικρὰ ἀπέβη, οὕτως ἀπροστάτευτος μείνασα, ἡ παρ' ἡμῖν ἱστορικὴ κίνησις. Εἰς τοὺς δακτύλους μετροῦνται αἱ παρ' ἡμῖν περὶ τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν τοῦ ἔθνους διατρίβουσαι ἑταιρεῖαι. Πράγματι, καὶ ἂν εὐρύτατα συμπεριλάβωμεν εἰς αὐτὰς πλὴν τῆς μόνης φερούσης ὄνομα παράγωγον ἀπὸ τῆς ἱστορίας, λέγω τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας, καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴν καὶ τὴν Χριστιανικὴν ἀρχαιολογικὴν καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴν ἑταιρείαν Ὄθρυν, τέσσαρες ἐν ὅλῳ καὶ μόναι ἑταιρεῖαι ἐργάζονται ὁπωςδήποτε περὶ τὴν μελέτην καὶ γνῶσιν τῶν τε ἱστορικῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους καὶ τῶν καλλιτεχνικῶν αὐτοῦ δημιουργημάτων ἐν ταῖς διαφόροις περιόδοις. Ἀλλ' ὅμως κατὰ δεκάδας καὶ ἑκατοντάδας ἀριθμοῦνται αἱ τοιαῦται ἑταιρεῖαι ἐν ταῖς χώραις τοῦ λοιποῦ πεπολιτισμένου κόσμου.

Κατ' ἀναλογίαν δ' ἐλάχιστα εἶνε καὶ τὰ περιοδικὰ συγγράμματα τὰ ἐνδιατρίβοντα εἰδικῶς περὶ τὰς ἱστορικὰς ἐρεύνας καὶ τὴν ἔκδοσιν πηγῶν. Εἶνε δὲ ταῦτα ἓξ ἐν ὅλῳ, ἂν εἰς τὸ Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας καὶ τὸν ἐμὸν Νέον Ἑλληνομνήμονα θελήσωμεν νὰ προςθέσωμεν τὴν Ἀρχαιολογικὴν ἐφημερίδα, τὰ δύο ἀραιότατα ἐκδιδόμενα Δελτία, τὸ τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας καὶ τὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας Ὄθρυος, καὶ αὐτὴν δὲ τὴν

Ἐπετηρίδα τοῦ Παρνασσοῦ, ἐν ᾗ κατ' ἐπικράτησιν δημοσιεύονται διατριβαὶ σχετιζόμεναι πρὸς τὴν πάτριον ἱστορίαν ἢ κατάλογοι χειρογράφων καὶ ἄλλαι ἱστορικαὶ πηγαί.

Πτωχά, πτωχότατα εἶνε, βλέπετε, τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν συναπαρτίζεται ἡ παρ' ἡμῖν ἱστορικὴ κίνησις, καὶ καταφανὴς ἡ ἀνεπάρκεια τῆς πρὸς τὰς ἱστορικὰς μελέτας στοργῆς.

Καὶ ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ κινηθῶμεν, νὰ κινηθῶμεν πολὺ δραστηριώτερον ἢ νῦν. Μένει ἔτι ἀνεκμετάλλευτος πλούσιος ἀμητὸς πηγῶν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας μετὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχαίας ἀκμῆς. Εἶνε ἄδικον νὰ βλέπωμεν κατὰ πολὺ ὑπερευδοκιμοῦντας ἡμᾶς ἐν τῇ μελέτῃ τῆς ἱστορίας, τῶν θεσμῶν, τῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου τοὺς ἀλλογενεῖς, μάλιστα δὲ τοὺς Γερμανούς, τοὺς Ῥώσους καὶ αὐτοὺς τοὺς Γάλλους. Ὀφείλομεν νὰ συντελέσωμεν καὶ ἡμεῖς τι ἀνάλογον πρὸς τὰς μεγάλας ἐπιχειρήσεις ἃς ἀνέλαβον ξένοι πρὸς προαγωγὴν τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν. Ἤδη τῷ 1880 πρὸ τῆς πρώτης μου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀποστολῆς καὶ ἔπειτα πάλιν τῷ 1892 [1] ὑπέδειξα τὴν ἀνάγκην τῆς ἐκδόσεως τῶν αὐτοκρατορικῶν χρυσοβούλλων καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν, καὶ ἐδέησε νὰ παρέλθωσιν ἔτη μακρὰ πρὶν ἢ ἀναλάβῃ τὸ ἔργον ὄχι ἡ ἐπίσημος ἢ ἡ ἀνεπίσημος Ἑλλάς, ἀλλ' ἡ ῥωσικὴ ἐπιστήμη. Ἤδη τῷ 1892 ὑπέδειξα τὴν ἀνάγκην τὴν ἐκδόσεως Συντάγματος τῶν βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν [2] καί, πρὶν ἢ κινηθῇ τις τῶν παρ' ἡμῖν, ἀνέλαβεν ἤδη πρό τινων ἐτῶν τὸ ἔργον ἡ γαλλικὴ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γραμμάτων, εἰσηγουμένου τοῦ πρώην διευθυντοῦ τῆς ἐνταῦθα Γαλλικῆς σχολῆς Homolle, ὅστις ῥητὴν ἐν τῇ εἰσηγητικῇ αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν ἐκθέσει ἐποιήσατο μνείαν τῆς ἐμῆς ὑποδείξεως. Ἤδη τὸ αὐτὸ ἔτος ἐφείλκυσα τὴν προσοχὴν ἐπὶ τὴν συστηματικὴν περισυναγωγὴν καὶ ἔκδοσιν τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν δημοσίων γραμμάτων, ἣν ἀνέλαβεν ἐπ' ἐσχάτων μόλις ὄχι καὶ ταύτην ἡ Ἑλλάς, ἀλλ' ἐπὶ τῇ προτάσει τοῦ Krumbacher ἡ Ἑταιρεία τῶν ἡνωμένων ἀκαδημιῶν τῆς Εὐρώπης, ἀναθεῖσα τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἔργου εἰς τὴν ἐν Μονάχῳ Βαυαρικὴν ἀκαδημίαν τῶν ἐπιστημῶν. Θἀφήσωμεν καὶ εἶνε πρέπον νἀφήσωμεν, ὅπως πλεῖστα ὅσα ἄλλα τῶν κενῶν ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ

[1] Byzantinische Desiderata ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Α' σ. 190.
[2] Αὐτόθι σ. 191.

Βυζαντίου, ἅτινα ὑπέδειξα πρὸ δεκατριῶν ἤδη ἐτῶν ἐν τοῖς ἐμοῖς Βυζαντιακοῖς παραλειπομένοις, ἀναληφθῶσιν ὑπὸ μόνων τῶν ἀλλογενῶν; Ἡ βυζαντιακὴ μοναστηριολογία, ἧς τὴν ἀνάγκην ὑπέδειξα τότε καὶ ἐπανέλαβον ἐν Ῥώμῃ τῷ 1900 ἐνώπιον τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν, ἐν ὁλομελείᾳ ἀποδεχθέντος τὴν ἐμὴν πρότασιν, ἡ βυζαντιακὴ εἰκονολογία, ἡ ἔκδοσις νέου Συντάγματος τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τῆς ἑλληνικῆς ἀνατολῆς, ἡ μελέτη τῶν πολιτικῶν καὶ ἰδιωτικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Βυζαντίου, ἡ ἔκδοσις Λεξικοῦ τῶν κυρίων ὀνομάτων τῆς βυζαντιακῆς περιόδου, ἡ βυζαντιακὴ ἐνδυμασιολογία καὶ πλεῖστα ἄλλα, δεόμενα πολλῶν ὁμοῦ ἐρευνητῶν καὶ ἐργασίας μακρᾶς καὶ χρήματος πολλοῦ, δὲν θὰ ἦτο ἐντιμότατον νὰ ἐπιχειρηθῶσι καὶ ἐκτελεσθῶσιν ὑφ' Ἑλλήνων, ὑποστηριζομένων ὑπὸ τῆς ἐπισήμου Ἑλλάδος, τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἑλλήνων μεγαλοπλούτων;

Δὲν ἐναπόκειται εἰς ἡμᾶς, κυρίως εἰς ἡμᾶς, ἡ συναγωγὴ καὶ ἔκδοσις τῆς ἱστορικῆς ὕλης τῆς ἀναφερομένης εἰς τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς φραγκοκρατίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας, ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ἐξ ὧν δύναται νὰ μελετηθῇ ὁ ἰδιωτικὸς καὶ κοινοτικὸς βίος ἐν τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας, ἡ κριτικὴ ἐξερεύνησις τῶν ἐγγράφων ἐξ ὧν θὰ συναποτελεσθῇ ποτε τελεία ἡ εἰκὼν τῆς μεγαλουργίας τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821;

Θὰ ἀναμείνωμεν ἀπὸ τῶν ξένων νὰ μελετήσωσι, μόνον ἀπὸ τῶν ἀλλογενῶν νὰ ὑποστηρίξωσι τὰς ἀπαιτουμένας εὐρείας ἐκδόσεις τῶν ἀνεκδότων, τὰς συστηματικὰς συλλογὰς τῶν πηγῶν, τοὺς ἀνεξερευνήτους θησαυροὺς τῶν ἑλληνικῶν μοναστηρίων καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ ἀρχείων τῆς ἀρκτῴας καὶ ἑσπερίας Εὐρώπης;

Θὰ ἀπεκδυθῶμεν ἐν ἀδιαφορίᾳ καὶ ἐξ ἀστοργίας τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων, ἅτινα ἐπιβάλλει ἡ γνῶσις τῶν περιπετειωδῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους μετὰ τὴν αἴγλην τοῦ ἀρχαίου παρελθόντος, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ διηνεκὲς μελέτημα, τὸ ἀληθινὸν προσκύνημα σύμπαντος τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου; Δὲν θὰ πράξωμεν κατ' ἀναλογίαν καὶ περὶ τῶν κατόπιν χρόνων ὅ τι μετὰ δικαίας ὑπερηφανείας καὶ ἐναμίλλως πρὸς τοὺς λοιποὺς ἐν τῇ ξένῃ θιασώτας τῆς ἀρχαιότητος ἐπεχειρήσαμεν καὶ ἐπιτυχῶς διεξηγάγομεν χάριν τῆς μελέτης τοῦ ἀρχαίου κόσμου; Εἶνε οὕτω λοιπὸν ἄδοξα τὰ ὑπερχιλιετῆ ἔτη τῆς βυζαντιακῆς βασιλείας, ὥστε νὰ μὴ θελήσωμεν νὰ καταστήσωμεν καὶ αὐτὰ

ἀντικείμενον ἐκτεταμένων μελετῶν; Καὶ προσήκει νἀποστρέψωμεν διὰ παντὸς τὸ πρόσωπον ἀπὸ τῆς μελέτης τῶν χρόνων τῆς δουλείας μόνον διότι ἐπέσαμεν καὶ ἐδουλεύσαμεν καὶ ἐφάγομεν ἄρτον μεμαγμένον μὲ ἱδρῶτα καὶ δάκρυ;

Καὶ ὅμως εἰς τοὺς αἰῶνας ἐκείνους τοὺς μεσαιωνικοὺς ἀνέρχονται αἱ ἀρχαὶ τῆς τελείας ἡμῶν ἐθνικῆς ἑνώσεως καὶ εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους πρέπει νἀναδράμωμεν, ὅπως ἀνεύρωμεν τὰς ῥίζας, τὴν δόξαν καὶ τοὺς ἀγῶνας τῆς ἐκκλησίας, ἥτις ὑπερεμάχησεν αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν δικαίων ἀγωνιζομένη ὑπὲρ τῶν ἰδίων αὐτῆς δογμάτων καὶ θεσμῶν. Εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀνάγονται αἱ ἀρχαὶ τοῦ διέποντος ἡμᾶς δικαίου· ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων διεσώθη μέχρις ἡμῶν ἡ γλῶσσα ἣν λαλοῦμεν, τὸ ᾆσμα ὅπερ ψάλλομεν, ὁ βίος ὃν ζῶμεν. Εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους ἀνέρχεται ἡ δικαιολογία τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν ἀξιώσεων, καὶ κατ' αὐτοὺς ἐπάλαισαν μεγάλοι βασιλεῖς ὑπὲρ τῶν δικαίων τοῦ γένους ἐναντίον Σλάβων καὶ Ἀβάρων, Ἀράβων καὶ Βουλγάρων, Φράγκων καὶ Τούρκων. Ἡ πορφύρα ἡ σκέπουσα τὸν θρόνον εὐκλεῶν καὶ νικηφόρων βασιλέων ὅσον καὶ ἡ ἀδοξία ἡ ἐπακολουθήσασα εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ κλέους, αἱ νῖκαι ὅσον καὶ αἱ συμφοραί, τὸ μεγαλεῖον ὅσον καὶ ἡ πτῶσις εἶνε οὐχ ἧττον ἰδικά μας, εἶνε μέρος τῆς ἰδίας ἡμῶν ἐθνικῆς ὑπάρξεως, εἶνε τμῆμα τοῦ ἰδίου ἡμῶν ἱστορικοῦ βίου.

Ὁμοίως δὲ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς ἡμῶν καὶ ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων εἶνε οἱ πικροὶ αἰῶνες τῆς δουλείας. Μὴ περιφρονήσωμεν τῆς μελέτης αὐτῶν. Ἡ διὰ μυρίων περιπετειῶν καὶ ὑπὸ τὰς βαρυτάτας τῶν πιέσεων συντήρησις τῆς ἰδίας ἡμῶν ἐθνότητος καὶ θρησκείας καὶ γλώσσης ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας μετὰ προκληθεῖσαν πολλαχοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ καθυπόταξιν ὑπὸ τοὺς Φράγκους, ἡ ἐγκαταβίωσις ἐν μέσῳ ἀγῶνος διαρκοῦς τοῦ καθημερινοῦ βίου ἐνέχει καὶ αὐτὴ τὸ μεγαλεῖόν της, μεγαλεῖον ὄχι μικρότερον τῶν μεγαλοδόξων χρόνων τῆς ἐθνικῆς εὐημερίας. Δουλεία οἵα ἡ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, παρασκευάσασα τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ ὡς παρεσκεύασεν αὐτήν, εἶνε μεγαλοπραγία ἀξίζουσα νὰ ἐφελκύσῃ εἴπερ τις καὶ ἄλλη τὴν ἔρευναν τοῦ ἱστορικοῦ. Εἶνε δὲ καὶ δίδαγμα πολιτικὸν ἐκ τῶν ὑπερόχων ἡ ἱστορικὴ ἐξέτασις τοιαύτης δουλείας, δυνάμενον νὰ φωτίσῃ τὴν ἑλληνικὴν πολιτείαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοπατρίαν, ὅπως ποδηγετήσωσι διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ παρελθόντος τοῦ δεδουλωμένου ἔθνους διδασκαλίας τοὺς ἔτι ὁμοίως

καὶ πρότερον δουλεύοντας τῶν Ἑλλήνων εἰς ἐξανάστασιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην ἥτις ἤγαγεν εἰς ἀπελευθέρωσιν μικρᾶς τοῦ ἑλληνισμοῦ γωνίας. Καὶ τὰ διδάγματα ὀφείλει τέλος νὰ συμπληρώσῃ ἡ τελεία ἐξερεύνησις τῶν ἡμερῶν τῆς τιτανομαχίας, καθ' ἣν οἱ Πυγμαῖοι κατεπάλαισαν τοὺς Τιτᾶνας, οἱ δοῦλοι ὠρθώθησαν εἰς ἐλευθέρους καὶ τὰ Κρόνια τῆς δουλείας διεδέχθη ἡ ἡμέρα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ παραμέλησις τῆς ἐν πᾶσι λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τῶν ἡρωικῶν ἐκείνων ἡμερῶν δὲν θὰ ἦτο μόνον ἱστορικὴ παράλειψις, θὰ ἦτο καί τι χεῖρον, ἀσύγγνωστος ἀγνωμοσύνη πρὸς τοὺς ἐλευθερωτὰς καὶ τὸ μέγα αὐτῶν ἐθνικὸν ἔργον.

Συμπληρώσωμεν λοιπὸν τὸ ἐθνικὸν οἰκοδόμημα διὰ τῆς μελέτης συμπάσης τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. Δὲν ἀρκεῖ μόνον τὸ ὡραῖον πρόστυλον τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος καὶ τὸ ὑπὸ τῆς σμίλης τῶν μεγάλων τεχνιτῶν τῆς ἀρχαιότητος καλλιτεχνηθὲν ἀέτωμα. Εἰςδύσωμεν καὶ εἰς τὰ σκοτεινὰ ἄδυτα τοῦ ἱεροῦ ὅπερ μετέπλασαν οἱ αἰῶνες εἰς τὸν χριστιανικὸν ναὸν τοῦ ἔθνους. Ἀνοίξωμεν τὸ ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης κεκλεισμένον βιβλίον, ἐν ᾧ ἀναγράφονται οἱ ἆθλοι τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ οἱ τίτλοι τῶν ἐθνικῶν δικαίων· ἀναγνώσωμεν τὴν βίβλον τῆς προθέσεως, ἐν ᾗ ἐσημειώθησαν τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων, ὧν πρέπει νὰ μνημονεύῃ τὸ ἔθνος καὶ ἡ ἐκκλησία.

Τὸ καθῆκον τοῦτο εἶνε ἐπιστημονικὸν ἅμα καὶ ἐθνικόν. Οὐδεμία ἄλλη ἐπιστήμη δύναται νὰ διεκδικήσῃ τὸ δικαίωμα νὰ ὑπάρξῃ θεραπαινὶς ἅμα καὶ ὑπέρμαχος τῶν ἐθνικῶν δικαίων ὅσον ἡ ἱστορία· οὐδεμία ἄλλη γραφὶς εἶνε σχεδὸν ἰσοδύναμος πρὸς ὅπλον ὅσον ἡ τοῦ ἱστορικοῦ. Καὶ διὰ τοῦτο τὰ ἔθνη, ὧν δὲν συνεπληρώθη ὁ ὑψηλὸς προορισμὸς καὶ δὲν συνετελέσθη ἡ ἐθνικὴ ἑνότης, ἐπὶ δύο συγχρόνως ἀγκυρῶν ἑδράζουσι τὸ παρασκευαζόμενον ἐθνικὸν μεγαλεῖον, ἐπὶ τῆς στρατιωτικῆς διοργανώσεως καὶ τῆς προαγωγῆς τῶν ἱστορικῶν μελετῶν, ὡς ἀπαραιτήτων ἐφοδίων τῆς διεκδικήσεως τῶν ἐθνικῶν δικαίων. Δὲν εἶνε δ' ἁπλῆ σύμπτωσις, ὅτι ἐν Γερμανίᾳ ὁ ἀναδειχθεὶς κυριώτατος προστάτης τῆς ἐκδόσεως τῶν Monumenta Germaniae Historica, ἅτινα ἐθεωρήθησαν δικαίως ὡς ἐθνικὸν ἐγχείρημα τῶν Γερμανῶν, ὑπῆρξεν ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ὁ αὐτὸς Πρῶσσος βαρῶνος von Stein ὁ ἀναμορφώσας τὴν ὑπὸ τοῦ μεγάλου Ναπολέοντος τεταπεινωμένην, ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη νικήτριαν Πρωσ-

σίαν. Sacer amor patriae dat animum ὑπῆρξε τὸ ἔμβλημα τῆς μεγάλης ἐκείνης δημοσιεύσεως, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ ἐκλεχθῇ ἔμβλημα μᾶλλον ἀληθὲς καὶ πολυσήμαντον πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς μεγάλης συλλογῆς τῶν πατρίων μνημείων τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. «Ὁ ἱερὸς ἔρως τῆς πατρίδος ἐμψυχόνει» ἀληθῶς τοὺς ἀπὸ τῆς μελέτης τῶν ἱστορικῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους ἐμφορουμένους τοῦ μεγαλείου αὐτῆς καὶ πεπεισμένους περὶ τῶν ἐθνικῶν δικαίων, ἅτινα μέλλει νὰ διεκδικήσῃ διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ ὁ στρατιώτης τῆς πατρίδος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς τιμῆς. Δὲν ὑπάρχει πράγματι ἀλληλεγγύη μεγαλειτέρα τῆς μεταξὺ τοῦ γραφείου τοῦ ἱστοριογράφου καὶ τῆς σκηνῆς τοῦ στρατοπέδου. Ἐπ' ἀμφοτέρων μετεωρίζεται μία καὶ ἡ αὐτὴ σημαία, ἡ σημαία τῆς πατρίδος.

Εἶμαι εὐτυχής, ὅτι μοι ἐδόθη σήμερον ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκφράσω τὸν πόνον μου ἐπὶ τῇ ἀνεπαρκείᾳ τῆς παρ' ἡμῖν ὑποστηρίξεως τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καὶ διαγράψω δι' ὀλίγων τὸ ἐπιβαλλόμενον ἐθνικὸν πρόγραμμ' αὐτῶν ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τῆς ταχείας αὐτοῦ ἀναλήψεως ὑπὸ τῆς πολιτείας καὶ πάντων τῶν δυναμένων καὶ τῆς ἐπιτελέσεως αὐτοῦ. Εἶμαι δ' ἔτι μᾶλλον εὐτυχής, ὅτι ἡ εὐκαιρία αὕτη μοι ἐδόθη ἐν τῇ πανηγυρικῇ ταύτῃ τελετῇ καὶ τῇ σεμνοπρεπεῖ ταύτῃ αἰθούσῃ ἐνώπιον τῆς ἐπισήμου Ἑλλάδος καὶ ἐνώπιον ὑμῶν ἅμα, ὦ φίλοι ὁμιληταί. Δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι θὰ καρποφορήσωσιν ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ ἔθνους οἱ λόγοι οὗτοι οἱ ἀκουσθέντες ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ, ὅπερ πρὸς τῇ καλλιεργείᾳ τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν συμβολίζει τὴν ἰδέαν τοῦ ἑνιαίου ἑλληνισμοῦ καὶ ἐν ᾧ δίδει τὸν γλυκύτατον τῶν ἀσπασμῶν ἡ Ἑλλὰς ἡ ἐλευθέρα εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀλύτρωτον. Χαρὰ εἰς τὸν ἱστορικὸν τὸν εὐελπιστοῦντα, ὅτι τὸ ἔαρ τῆς Ἑλλάδος τὸ φοιτῶν εἰς τὸ πανελλήνιον τοῦτο ἱερὸν τῶν Μουσῶν θὰ πεισθῇ, ὅτι συμπλήρωμα πάσης ἐν αὐτῷ ἐπιστημονικῆς μελέτης πρέπει νὰ θεωρῆται ἡ παρακολούθησις τῆς ἱστορικῆς σταδιοδρομίας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Χαρὰ εἰς τὸν πατριώτην τὸν ἀναμένοντα, ὅπως ἐκ τοῦ τεμένους τούτου τῆς ἐπιστήμης, ὅπερ εἶνε καὶ τὸ προτεμένισμα τῆς ὑποστηρίξεως τῶν ἐθνικῶν δικαίων, ἐξέλθωσιν αὔριον οἱ πρόμαχοι τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας, κρατοῦντες δύο σύμβολα διὰ τῆς χειρός, τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ἐν ᾧ ἀναγράφονται διὰ χρυσοῦ καὶ αἵματος αἱ σελίδες τῆς δόξης καὶ τῶν μαρτυρίων, καὶ τὸ ξίφος τοῦ στρατιώτου, δι' οὗ θὰ ἐμπεδωθῇ τὸ μέλλον τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος.

ΕΠΙ ΤΗ ΑΜΦΙΕΤΗΡΙΔΙ
ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ*

Πρώτη μου σκέψις ἀνταποκρινομένου εἰς τὴν φιλόφρονα πρόσκλησιν τῆς Κερκυραϊκῆς Ἀδελφότητος, ἀναθεσάσης μοι τὴν ἐκφώνησιν τοῦ πανηγυρικοῦ τῆς ἡμέρας ταύτης, ὑπῆρξε νὰ ἐρωτήσω ἐμαυτόν· «Δὲν ἔχει ἆρα ἡ Ἑπτάνησος ἡ ἀναδείξασα ῥήτορας, οἷοι ὁ Ἠλίας Μηνιάτης καὶ ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς, τὸν δυνάμενον νὰ μεγαλοφωνήσῃ τὴν χαρὰν τῶν Ἑπτανησίων ἐπὶ τῇ ἀμφιετηρίδι ταύτῃ τῆς Ἑνώσεως; Δὲν ἔχουσιν αἱ ἀνθόσπαρτοι νῆσοι, αἵτινες εἶδον γεννωμένους τὸν Φώσκολον καὶ τὸν Σολωμὸν, τὸν Κάλβον καὶ τὸν Βαλαωρίτην, τὸν Λασκαρᾶτον καὶ τὸν Μαρκορᾶν, ποιητὴν δυνάμενον νὰ στολίσῃ τὴν σημερινὴν πανήγυριν μὲ τὰ ἄνθη τῶν Μουσῶν;» Καὶ μόνην δικαιολογίαν τῆς ἐκλογῆς σας εὑρίσκω, ὅτι ἠθελήσατε νἀκούσητε διὰ τοῦ ἐμοῦ στόματος ἀπ' αὐτῶν τῶν ξηρῶν σελίδων τῆς ἱστορίας ὀλίγας γραμμὰς ὑπομιμνησκούσας ὑμᾶς τε καὶ τὸ Ἑλληνικὸν, ὅτι ἡ Ἕνωσις ὑπῆρξε τὸ φυσικὸν ἐπακολούθημα μακρῶν πόθων καὶ ἀγώνων τοῦ Ἑπτανησίου λαοῦ, ὅτι αἱ Ἰόνιοι νῆσοι ὑπῆρξαν διὰ παντὸς τοῦ χρόνου ἑλληνικαὶ, ὅτι ἡ γλαυκὴ θάλασσα ἡ χωρίζουσα τὰς νήσους ἀπὸ τῆς ἠπειρώτιδος ἑλληνικῆς γῆς δὲν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ διασπάσῃ τὴν ἑνότητα τὴν ὑφισταμένην ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τοῦ Ἰονίου καὶ ὅτι, οἱαδήποτε σημαία καὶ ἂν ἐκυμάτισέ ποτε ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῶν φρουρίων τῶν ἑπτὰ νήσων, τὰς καρδίας τῶν Ἑπτανησίων ἐδόνει εἷς πάντοτε καὶ ὁ αὐτὸς μέγας παλμὸς, ὁ παλμὸς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος.

Πράγματι εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀρχαιοτάτους ἤδη χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀνατρέχοντες εὑρίσκομεν ἑλληνικὰς τὰς νήσους, καὶ τὰς πλείστας αὐτῶν περιβάλλει δι' αἴγλης αὐτοχρῆμα ποιητικῆς ἡ Μοῦσα

* Ἐξεφωνήθη τῇ 21 Μαΐου 1905 πανηγυριζομένης ἐν τῷ Παρνασσῷ τῆς ἀμφιετηρίδος ταύτης ὑπὸ τῆς Κερκυραϊκῆς ἀδελφότητος, καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ ἐφημερίδι Ἀθῆναι τῆς 22 καὶ 23 Μαΐου 1905.

τοῦ Ὁμήρου. Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη γνωρίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὰς πρώτας αὐλὰς ἀρχαιοτάτων βασιλέων τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, τοῦ Ἀλκινόου καὶ τοῦ Ὀδυσσέως, ἐπεράστους βασιλίσσας καὶ βασιλικὰς κόρας, τὴν Ἀρήτην, τὴν Πηνελόπην, τὴν Ναυσικάαν, τοὺς ἀρχαιοτάτους τῶν ποιητῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὸν Δημόδοκον καὶ τὸν Φήμιον.

Ἐξηγοῦσα δὲ καὶ συμπληροῦσα τὸν Ὅμηρον ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ζητεῖ καὶ θὰ ζητήσῃ νὰ λύσῃ ἀρχαιολογικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα, ἐξ ὧν θὰ χυθῇ νέον φῶς εἰς τοὺς παναρχαίους ἐκείνους χρόνους. Ἀλλ' ἓν εἶνε ἀπὸ τοῦδε σαφές, σαφέστατον ὡς πόρισμα τῶν νεωτάτων ἐρευνῶν, ὅτι ἡ σκαπάνη τῶν ἀρχαιολόγων ἔρχεται εἰς ἐπικουρίαν καὶ βεβαίωσιν τῶν ποιητικῶν θρύλων, συμμαρτυροῦσα, ὅτι ἤδη κατὰ τὸ λυκαυγὲς τῆς ἱστορίας οἱ αὐτοὶ ἑλληνικοὶ λαοὶ κατῴκουν τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους τῶν ὁμηρικῶν βασιλέων, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ τέχνη ἐκράτει ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῆς θαλάσσης καὶ ὅτι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἦτο διακεχυμένος ἀνὰ τὰς νήσους ἐκείνας καὶ ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς ἠπείρου.

Τοιούτους δ' ἐκ παλαιοτάτων χρόνων φυσικοὺς δεσμοὺς τῶν νήσων ἐκείνων μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου δὲν ἠδυνήθησαν, ὡς εἰκός, νὰ διαλύσωσιν οἱ κατόπιν ἐπελθόντες χρόνοι, οἱαιδήποτε καὶ ἂν ὑπῆρξαν αἱ ἱστορικαὶ περιπέτειαι ἃς βλέπομεν διαδραματιζομένας ἐν αὐταῖς.

Δὲν εἶχον ἀνάγκην ἡ Κέρκυρα καὶ ἡ Λευκὰς νὰ γείνωσιν ἑλληνικαὶ τὸ πρῶτον διὰ τοῦ ἀποικισμοῦ τῶν Κορινθίων, καὶ μόνον τὸ ἐκ τῆς ἐμπορικωτάτης καὶ μεγάλως ἐν τῷ πολιτισμῷ προηγμένης Κορίνθου δωρικὸν στοιχεῖον τὸ ἐγκαθιστάμενον ἐν αὐταῖς χύνει νέον αἷμα εἰς τὰς νήσους ἐκείνας καὶ παρέχει νέας φάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως καὶ μεταβάλλει αὐτὰς εἰς σταθμοὺς τῆς πρὸς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν ἐμπορίας, ἐν ᾧ συγχρόνως διὰ τοῦ ἀποικισμοῦ ἐκείνου γίνεται ἀμεσώτερος ὁ σύνδεσμος τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου πελάγους πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα.

Ἄλλως δὲ ἡ ἱστορία τῶν Ἰονίων νήσων παρουσιάζει ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἑλληνικῆς ἀκμῆς τοὺς αὐτοὺς χαρακτῆρας, οὓς ἀνευρίσκομεν καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἑλληνικαῖς πολιτείαις. Ἡ αὐτὴ ἐναλλαγὴ πολιτευμάτων, ὁ αὐτὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν φατριῶν, ἡ αὐτὴ πάλη τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τοῦ δήμου, ἥτις μάλιστα ἐν Κερκύρᾳ προςλαμβάνει

ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου διαστάσεις αὐτόχρημα ἐμφυλίου πολέμου.

Ὅταν δ' ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ πόλει βλέπωμεν τοιαύτας ἐμφυλίους συγκρούσεις, δὲν πρέπει νἀπορῶμεν παρατηροῦντες τὰς μὲν νήσους μὴ συνδεομένας πρὸς ἀλλήλας, ἑκάστην δ' αὐτῶν διαιρουμένην εἰς πόλεις, ὧν ἑκάστη εἶνε ἰδία πολιτεία. Μετέχουσιν ἐν τούτῳ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι κατὰ τὴν ἀρχαιότητ' αὐτοῦ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ὅλης ἀρχαίας ἡμῶν ἱστορίας καὶ συμμερίζονται τὰς τύχας ὅλου τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ἀλλ' ὅμως καὶ αὐταί, ὡς αἱ λοιπαὶ μυριώνυμοι πόλεις, εἰς ἃς διῃρεῖτο καὶ διεσπᾶτο ὁ ἀρχαῖος ἑλληνισμός, παρὰ πάσας αὐτῶν τὰς διαιρέσεις, παρὰ πάσας αὐτῶν τὰς συγκρούσεις ἔχουσι τελειοτάτην συνείδησιν τῆς ὁμοφυλίας καὶ κοινῆς καταγωγῆς καὶ τείνουσιν εἰς ἀλλήλας τὴν δεξιὰν ἐν ἡμέραις πανελληνίου χαρᾶς καὶ ἐν ἡμέραις πανελληνίων κινδύνων. Ἐν τοῖς μεγάλοις πανελληνίοις ἀγῶσι, παρὰ τὴν Κασταλίαν καὶ ἐν τῇ Ἄλτει τῆς Ὀλυμπίας, ὁ Κερκυραῖος καὶ ὁ Ἰθακήσιος, ὁ Λευκάδιος καὶ ὁ Κεφαλλὴν, ὁ Ζακύνθιος καὶ ὁ Κυθήριος δὲν εἶνε γόνοι ἰδίων πατρίδων ξένων πρὸς ἀλλήλας, ἐνίοτε ἀντιμαχομένων πρὸς ἀλλήλας ἢ πρὸς ἄλλους τῶν Ἑλλήνων ἢ πρὸς αὐτὰς τὰς μητροπόλεις, ὧν εἶνε ἀποικίαι, ἀλλ' εἶνε τέκνα μιᾶς κοινῆς πατρίδος. Ἐκεῖ πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ ἠρεμαίου Ὀλυμπίου Διὸς λησμονοῦσι τὰ πάθη τὰ χωρίζοντα τοὺς ἀστοὺς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως, τοὺς φραγμοὺς τοὺς διασπῶντας τὴν ἐθνικὴν ἑνότητα, καὶ, ἀγωνιζόμενοι τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς σωματικῆς εὐμελείας, αἰσθάνονται ἑαυτοὺς υἱοὺς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μεγάλης καὶ ἑνιαίας Ἑλλάδος, καὶ παρασκευάζονται νὰ σπεύσωσιν ἐκ τῶν πεδίων τῶν καλλινίκων ἐκείνων ἀγώνων στεφηφόροι εἰς τοὺς μεγάλους πρὸς τοὺς πολεμίους τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνας, εἰς οὓς καλεῖ αὐτοὺς ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ πατρίς. Καὶ πῶς ὄχι, ἀφ' οὗ αἱ πόλεις αὐτῶν ἀναπέμπουσι θυμιάματα εἰς τοὺς αὐτοὺς κοινοὺς θεούς, καὶ αἱ ἀγοραὶ αὐτῶν κοσμοῦνται ὑπὸ τῶν ἀριστοτεχνημάτων ὁμοφύλου τέχνης καὶ ἐν ταῖς ἀγυιαῖς αὐτῶν λαλεῖται ἡ αὐτὴ γλῶσσα, ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἑλληνικῶν θεῶν;

Ὅλην αὐτὴν τὴν ἑνότητα, ὅλην αὐτὴν τῶν πανελληνίων ἑορτῶν τὴν χαρὰν διαλύει ἐπερχομένη ἡ πρώτη ξένη κατάκτησις, ἡ ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων. Ὅσον καὶ ἂν ὑπεγλύκαναν οὗτοι τὰ δεινὰ τῆς εἰς ξένον

ἔθνος ὑποταγῆς, ὡς τοῦτο συνέβη πρὸς τὴν Κέρκυραν, ἣν προσεδέχθησαν εἰς τὴν φιλίαν αὐτῶν, αἱ πόλεις τῶν Ἰονίων νήσων ἦσαν ἤδη τεταγμέναι ὑπὸ ξένους κυριάρχους, καὶ ἦρχον ἤδη αὐτῶν οἱ στιβαροὶ παρὰ τὸν Τίβεριν ἄνδρες ὡς ξένοι κατακτηταί. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἐδείνωσαν τὴν κατάστασιν τῶν νήσων ἐπελθοῦσαι παρακμάζοντος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους αἱ βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαί, αἵτινες καὶ ἐξηκολούθησαν, ὅτε αἱ νῆσοι περιῆλθον εἰς τὴν κυριότητα τοῦ Βυζαντίου, ἐνώσαντος αὐτὰς ὑπὸ τὸ θέμα Πελοποννήσου, πλὴν τῶν Κυθήρων, ἀνηκουσῶν εἰς τὸ θέμα Κεφαλληνίας.

Ἀπετέλεσαν λοιπὸν οὕτως αἱ Ἰόνιοι νῆσοι μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τὸ πρῶτον νῦν ὑπήχθησαν εἰς πολιτικὴν ἑνότητα ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς νέας θρησκείας, τοῦ χριστιανισμοῦ.

Θὰ ἦτο μακρὰ ἡ ἔκθεσις τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν τῶν Ἰονίων νήσων κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας οὐχὶ καθ' ἑαυτάς, διότι δυστυχῶς περὶ μὲν τῶν πλείστων ἐλάχιστα γινώσκομεν, περί τινων δὲ οὐδέν, ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἀγῶνας οὓς συνυπέστησαν μετὰ τῶν Βυζαντίνων αἱ κυριώταται αὐτῶν, ἰδίως δὲ ἡ Κέρκυρα, ἐναντίον τῶν ἐκ τῆς Ἑσπερίας ἐπιδρομέων. Αὐτὸ τὸ σημερινὸν ὄνομα τῆς Κερκύρας, τὸ Κορυφοί, εἶνε ἀνάμνησις τῆς δικορύφου ἀκροπόλεως τῆς νήσου, ἣν ὠχύρωσε τὸ Βυζάντιον, ὅπως ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τῶν ἐποφθαλμιώντων εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου, σταθμοῦ ἐπικαιροτάτου διὰ τοὺς θέλοντας ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ὑπὲρ τῶν Ἁγίων τόπων σταυροφορίας νὰ θέσωσι τὸν πόδα ἐπὶ τῆς περιμαχήτου πόλεως τῆς δεσποζούσης τοῦ Βοσπόρου. Οἱ ἐν Κερκύρᾳ καὶ χάριν αὐτῆς διεξαχθέντες ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Νορμαννῶν δὲν καταλαμβάνουσι μόνον ἀξιολογωτάτας σελίδας τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ διατρανοῦσι τὸ ἐθνικὸν πνεῦμα τῶν Κερκυραίων ὡς Ἑλλήνων ἀντιπαλαιόντων ὑπὲρ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐναντίον τῶν ξένων ἐπιδρομέων. Καὶ ὅτε δὲ τὸ Βυζάντιον ἔπεσε τῷ 1204 ὑπὸ τὰ πλήγματα τῶν σταυροφόρων, καὶ κατὰ τὴν διανομὴν τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους αἱ Ἰόνιοι νῆσοι περιῆλθον εἰς τὴν μερίδα τῶν Βενετῶν, ἐχρειάσθη νὰ καταστείλωσι καρτερικὴν ἀντίστασιν τῶν Κερκυραίων, ὅπως ἀναγκάσωσι τὴν γενναίαν νῆσον νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν ξένον ζυγόν.

Βραχεῖα ὑπῆρξεν ἡ πρώτη αὕτη βενετικὴ κυριαρχία, ἀνέτειλαν δὲ καὶ πάλιν ἡμέραι ἐλευθερίας ὑπὸ τοὺς Ἕλληνας δεσπότας τῆς Ἠπεί-

ρου· ἀλλὰ καὶ πάλιν μετὰ τὰς ἐπιδρομὰς καὶ λεηλασίας τῶν Ἀνδηγαυῶν ἐστήθη ἐπὶ τῶν φρουρίων τῆς Κερκύρας ἡ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῷ 1386. Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ κατέλαβον οἱ Βενετοὶ καὶ τὰς λοιπὰς νήσους, ὧν ἡ Κεφαλληνία καὶ ἡ Λευκὰς ὑπήγοντο ἐφ' ἱκανὸν εἰς ἰδίους ἄρχοντας ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Τόκκων.

Μακρὰ ὑπῆρξεν ἔκτοτε ἡ ἐπὶ τῶν Ἰονίων νήσων βενετικὴ ἀρχὴ μέχρι τοῦ 1797, ὅτε κατόπιν τῶν νικῶν τοῦ Βοναπάρτου διὰ τῆς ἐν Καμποφορμίῳ συνθήκης ἀνεγνωρίσθη ἡ ἐπ' αὐτῶν γαλλικὴ κυριαρχία. Ἀλλὰ βραχεῖα ὑπῆρξεν ἡ ἐπὶ τῶν νήσων ἀρχὴ τῶν Γάλλων. Ἡ εἰς τοὺς Γάλλους ὀλεθρία ναυμαχία τοῦ Ἀβουκὶρ προεκάλεσε τὴν σύμπραξιν τῶν Ῥώσων καὶ Τούρκων, οἵτινες, συνεργοῦντος καὶ τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ, ἠνάγκασαν τοὺς Γάλλους νἀποχωρήσωσιν ἐκ τῆς Κερκύρας καὶ τῶν λοιπῶν νήσων, παραδόντες αὐτὴν τῇ 20 Φεβρουαρίου 1799 εἰς τοὺς συμμάχους.

Ἀλλὰ καὶ πάλιν μετὰ ὀκτὼ ἔτη, τῇ 8 Ἰουλίου 1807, διὰ τῆς ἐν Τιλσὶτ συνθήκης μεταξὺ τοῦ Ναπολέοντος καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ῥωσίας Ἀλεξάνδρου ἡ Ῥωσία μετεβίβαζε τὰ ἐπὶ τῆς Ἑπτανήσου δικαιώματα αὐτῆς εἰς τὴν Γαλλίαν, ἥτις ἠναγκάζετο μετὰ ἑπτὰ ἔτη τῇ 26 Ἰουνίου 1814 νὰ ἐγκαταλίπῃ αὐτήν, παραδίδουσα εἰς τὴν ἀγγλικὴν προστασίαν, ἥτις καὶ ἔληξε διὰ τῆς ἐν Λονδίνῳ τῇ 2 Νοεμβρίου 1863 ὑπογραφείσης συνθήκης, ἥτις ἀπέδιδε τὰς Ἰονίους νήσους εἰς τὴν μητέρα Ἑλλάδα.

Προεῖπον ἤδη, ἀρχόμενος τοῦ λόγου, ὅτι θἀνασύρω ἐκ τῶν δέλτων τῆς ἱστορίας ὀλίγας μόνον ξηρὰς γραμμάς. Ἀλλ' ὑπὸ τὰς γραμμὰς ταύτας δύνασθε νὰ ἴδητε ὁπόσας ἡ μακραίων ἱστορία τῶν νήσων κρύπτει στυγνὰς ἡμέρας. Ἡ Ἑπτάνησος ηὐτύχησεν ἀληθῶς μὴ τουρκοκρατηθεῖσα, ὡς ἡ λοιπὴ Ἑλλάς, καὶ δυνηθεῖσα οὕτω νὰ μείνῃ ἀπηλλαγμένη τῶν βαρβαρικῶν ἐκείνων ἐρημώσεων, τῆς ἐσχάτης ἐκείνης ταπεινώσεως, τῆς ἀφάτου ἐκείνης εἰς καθημερινὸν θάνατον καταδίκης, ἣν ὑπέστησαν ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς αἱ λοιπαὶ ἑλληνικαὶ χῶραι.

Ὑπὸ τοιαύτην δ' ἔποψιν αἱ Ἰόνιοι νῆσοι ὑπῆρξαν εὐτυχέστεραι τοῦ λοιποῦ ἑλληνισμοῦ. Δὲν ἀνετράπη αὐτῶν αὐτὴ ἡ γῆ ἐκ θεμελίων, δὲν ἀφῃρέθη αὐτῶν αὐτὸς ὁ ἀήρ, δὲν μετεβλήθησαν αἱ πόλεις αὐτῶν εἰς ἐρείπια, αἱ ἐκκλησίαι αὐτῶν εἰς ἀχυρῶνας, οἱ τάφοι αὐτῶν εἰς κοπρῶνας. Ἠδυνήθησαν ἀπ' ἐναντίας νὰ στεγάσωσι τοὺς φυγάδας, νὰ

ξενίσωσι τοὺς διωκομένους, νἀπομάξωσι τὸ δάκρυ τῶν τουρκοκρατουμένων. Εἶδον λοιπὸν ὁπωςδήποτ' ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ δεινὰ τῆς τουρκοκρατίας. ἡ δὲ ὑπερφροσύνη τοῦ Ὀθωμανοῦ κατακτητοῦ καὶ ὁ ἀντίκτυπος τῆς ἐπὶ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τουρκικῆς κυριαρχίας δὲν ἀφῆκεν ἀπερίσπαστον καὶ τὴν Ἑπτάνησον. Δὶς ἐπολιόρκησαν οἱ Τοῦρκοι τὴν Κέρκυραν, ἀλλὰ ματαίως, τῷ 1577 καὶ τῷ 1718· καὶ ὁ ἀνδριὰς τοῦ Σουλεμβούργου ἐνθυμίζει ἀκόμη καὶ τὴν σήμερον τὴν ὑπὸ τοῦ γενναίου ἐκείνου στρατηγοῦ τῆς βενετικῆς πολιτείας διάσωσιν τῆς νήσου ἀπὸ τῆς τουρκικῆς ἐπιδρομῆς, ἣν ἡ πίστις τῶν Κερκυραίων ἀπέδωκεν ἔκπαλαι εἰς θαῦμα τοῦ πολιούχου τῆς νήσου ἁγίου Σπυρίδωνος, καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ναυάρχου τῶν Βενετῶν Πιζάνη ἀναγνωρισθέν.

Ἐμάνθανον καὶ ᾐσθάνοντο καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι τί ἦτο διὰ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας ἀδελφοὺς ἡ τουρκικὴ δουλεία. Καὶ ἀνέβαινον βεβαίως οἱ Ζακύνθιοι μετὰ τοῦ Κολοκοτρώνη διατρίβοντος ἐν Ζακύνθῳ εἰς τὰ βουνὰ τῆς νήσου, ὅπως βλέπωσι συνδακρύοντες μετ' αὐτοῦ τἀπέναντι ὄρη τῆς δουλευούσης Πελοποννήσου καὶ συνεύχωνται καὶ συναναμένωσι μετ' αὐτοῦ τὴν ὥραν τῆς ἀπολυτρώσεως. Καὶ ὅτε τῷ 1801 ὁ Ἀλῆς ἐπετέθη κατὰ τῆς Λευκάδος, ἔσπευσαν ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Καποδίστριαν Λευκάδιοι καὶ Κεφαλλῆνες καὶ Ζακύνθιοι καὶ Ἰθακήσιοι μετ' ἁρματωλῶν τῆς Στερεᾶς, ὅπως ὑπεραμυνθῶσι τῆς νήσου, ἣν ἔσωσε τέλος ὁριστικῶς ἀπὸ τῆς κινδυνώδους ἐπιδρομῆς τοῦ τυράννου τῆς Ἠπείρου ἐπελθοῦσα ἡ συνθήκη τοῦ Τιλσίτ.

Καὶ ὅτε ἐξερράγη ὁ μέγας ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγών, οἱ Ἑπτανήσιοι παρὰ τὰς μέχρι διωγμοῦ ἐξικνουμένας παρακωλύσεις τῶν κατεχόντων τὰς νήσους Ἄγγλων δὲν ηὔχοντο μόνον ὑπὲρ ἐπιτυχίας τῶν ὅπλων τῶν μαχομένων ἀδελφῶν, ἀλλὰ καὶ συνέτρεχον αὐτοὺς πάσῃ δυνάμει, καὶ ἐτάχθησαν συναγωνισταὶ αὐτῶν εἰς τὸ Λάλα ὑπὸ τὸν Ἀνδρέαν Μεταξᾶν ἐκεῖνον, ὅστις ὑπῆρξε καὶ ἄλλως μετὰ τοῦ ἐξαδέλφου Κωνσταντίνου τῶν εὐγενεστάτων συναγωνιστῶν τοῦ μεγάλου ἀγῶνος. Πανηγυρικὴ δὲ οὕτως εἰπεῖν ἐπίστεψις τῶν ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τοῦ δουλεύοντος ὑπὸ τοὺς Τούρκους γένους πόθων καὶ ἔργων τῶν Ἑπτανησίων ὑπῆρξεν ἡ ὡς κυβερνήτου τῆς τέλος ἀπελευθερωθείσης Ἑλλάδος ἀνάδειξις τοῦ μεγάλου Κερκυραίου ὅστις ὀνομάζεται Ἰωάννης Καποδίστριας.

Δὲν ἐδούλευεν ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἡ πατρὶς τοῦ Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος· δὲν ἦσαν ὀθωμανικαὶ αἱ ἑπτὰ νῆσοι, ὅτε ἡ ψῆφος τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς κατεδίκαζε καὶ πάλιν εἰς τὴν δουλείαν μέγα μέρος τῶν Ἑλλήνων τῶν συναγωνισθέντων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μετὰ τῶν ὀλίγων ἐλευθερωθέντων. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἡ Ἑπτάνησος, καίπερ ἠπίων τυχοῦσα ξένων κατακτητῶν καὶ ἐξ ἀνάγκης ὑπείξασα εἰς τὰς ξένας κυριαρχίας, οὐδέποτ' ἐλησμόνει, ὅτι συνανήκει εἰς τὸ Ἑλληνικὸν καὶ ὅτι ὁ ξένος εἶνε πάντοτε ξένος καὶ ὁ δεσπότης εἶνε πάντοτε δεσπότης. Καὶ ὅτε ἀκόμη ἐφαίνετο στέργουσα ἐκ συνηθείας τὸν ξένον, ἤρκει ἡ κατάλυσις τῆς κυριαρχίας αὐτοῦ καὶ ἡ ἀντικατάστασις ὑπ' ἄλλων νέων δεσποτῶν, ὅπως ἐπιδειχθῇ πασιφανῶς τὸ κεκρυμμένον μῖσος ἐναντίον τοῦ πρώην δεσπότου. Οἱ κάτοικοι τῶν Ἰονίων νήσων μετ' αὐτὴν τὴν μακροτάτην τῶν ξένων κυριαρχιῶν, τὴν βενετικήν, εἰς ἣν ἐφαίνοντο οἰκειότερον πάσης ἄλλης ἐθισθέντες, καὶ κατὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν γαλλικῶν ἀρχῶν, πυρπολοῦντες ἐν ταῖς πλατείαις τὰς χρυσᾶς βίβλους τῶν εὐπατριδῶν τῶν νήσων καὶ πανηγυρίζοντες ἐν χαρμοσύνοις δημοθοινίαις τὴν καταβίβασιν τῆς βενετικῆς σημαίας ἀπὸ τῶν φρουρίων καὶ ἑορτάζοντες περιχαρῶς, δὲν ἤγοντο μόνον ὑπὸ ἀντιδράσεως ἐναντίον τῶν ὑπὸ τῆς Βενετίας ἀναγνωρισθέντων καὶ ὑποστηριχθέντων ὀλιγαρχικῶν, ἀλλ' ὑπὸ τὰς εὐφημίας τῶν ἐκ Γαλλίας δημοκρατικῶν ἐλευθερωτῶν ἐκρύπτετο σὺν τῇ χαρᾷ ἐπὶ τῇ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τῆς μακραίωνος ξενικῆς κυριαρχίας ἡ ἐνδόμυχος ἐλπίς, ὅτι καὶ ἡ τρίχρους σημαία ἔμελλε νὰ παρέλθῃ, ὡς εἶχε παρέλθει καὶ ἡ σημαία ἡ φέρουσα τὸν λέοντα τοῦ ἁγίου Μάρκου. Διὰ τοῦτον τὸν λόγον καὶ ἡ ρωσικὴ ἐπικυριαρχία ὑπῆρξε παροδική, οὐ μόνον ἕνεκα τῆς ἀλληλουχίας τῶν καθ' ὅλου πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν ἠδυνήθη νὰ ριζωθῇ ἡ ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῆς νεότευκτος πολιτεία τῶν ἡνωμένων ἑπτὰ νήσων ὑφ' οὓς ὅρους εἶχεν ἱδρυθῇ.

Οὕτως οἱαδήποτε ξένη κυριαρχία δὲν εἶχε κατορθώσει νἀπαλείψῃ τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῶν νήσων καὶ καταπνίξῃ τὸν ἔμφυτον πρὸς τὴν αὐτονομίαν ἔρωτα τῶν Ἑπτανησίων. Ἴσως τινὲς τῶν ὀλιγαρχικῶν τῶν νήσων ἦσαν εὐγνώμονες πρὸς τοὺς παρέχοντας εἰς αὐτοὺς προνόμια καὶ τιμάς Ἀλλ' ἐν τῷ ἐθνικῷ ζητήματι δὲν δύναται νὰ γείνῃ διάκρισις εὐπατριδῶν καὶ δήμου. Δὲν ἠδύναντο οἱ Ἑπτανή-

σιοι οίαςδήποτε νήσου καὶ οἱουδήποτε γένους νὰ λησμονήσωσι τὰς ἐθνικὰς αὐτῶν ὑποχρεώσεις, νὰ λησμονήσωσι τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν γλῶσσαν, νἀποπτύσωσι τὴν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν ἀφοσίωσιν, νἀποσβέσωσι τὸν ἐθνικὸν αὐτῶν ζῆλον. Ἦτο τιμὴ αὐτῶν καὶ δόξα, ὅτι μεγάλοι ἱεράρχαι εἶχον τιμήσει τὰς νήσους αὐτῶν διὰ τῆς ὀρθοδοξίας· ἔσεβον ὡς ἁγίους πολιούχους τοὺς εἰς αὐτὴν προσενεγκόντας ἀλησμονήτους ὑπηρεσίας, καὶ ἐν τῇ περισσῇ πίστει συνέδεον τὰ θαύματ' αὐτῶν πρὸς αὐτοὺς τοὺς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγῶνας καὶ τὴν προστασίαν καὶ διάσωσιν τῶν χάριν αὐτῆς διωκομένων.

Δὲν ἐλησμόνουν, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα εἶχον δοξάσει δύο Κεφαλλῆνες, ὁ Ἰωάννης Φωκᾶς διὰ τῶν ποντοποριῶν αὐτοῦ καὶ ἀνακαλύψεων κατὰ τὰ βορειοδυτικὰ παράλια τῆς Ἀμερικῆς καὶ ὁ Μαρῖνος Χαρβούρης ἐκεῖνος ὁ ἐξεγείρας τὸν θαυμασμὸν τῶν συγχρόνων διὰ τῆς περὶ τὴν μηχανικὴν δεξιότητος, ὅτε κατώρθωσε νὰ μετακομίσῃ κατὰ χώραν τὸν τεράστιον μονόλιθον, ἐφ' οὗ ἐστήθη ἐν Πετρουπόλει ὁ κολοσσιαῖος ἀνδριὰς Πέτρου τοῦ Μεγάλου.

Δικαίως δὲ ἀνελογίζοντο οἱ Ἕλληνες τῶν Ἰονίων νήσων, ὅτι τὴν ἑλληνικὴν καλλιεποῦντες εἶχον τιμήσει τὴν Ἑπτάνησον ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ξενοκρατίας πλὴν ἄλλων πολλῶν ὁ Μάξιμος Μαργούνιος καὶ ὁ Γεράσιμος Βλάχος, ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς καὶ ὁ Ἠλίας Μηνιάτης, ὁ Νικόλαος Κούρσουλας καὶ Ἰωαννίκιος Καρτάνος, ὁ Φραγκῖσκος Προσαλέντης καὶ ὁ Δωροθεος Βουλισμᾶς, ὁ Δημήτριος Γουζέλης καὶ ὁ Ἰωάννης Ζαμπέλιος καὶ οἱ πάντων κορυφαῖοι, Εὐγένιος ὁ Βούλγαρης καὶ Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης. Χαίροντες δὲ τέλος ἀπέστειλαν τὸν ἀδελφικὸν αὐτῶν ἀσπασμὸν ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τοῦ Ἰονίου εἰς τοὺς μετὰ μακροὺς ἀγῶνας ἀπελευθερωθέντας ἀδελφοὺς ἐκεῖνοι, οἵτινες ἠδύναντο νὰ καυχηθῶσιν, ὅτι εἰς τὴν μητέρα Ἑλλάδα ἀγωνιζομένην μὲν ἔδωκαν τον ὕμνον τοῦ Ζακυνθίου ψάλτου ἐκεῖνον, ὅστις ἔμελλε νἀποβῇ ὁ ἐθνικὸς ὕμνος τῆς Ἑλλάδος συμπάσης, ἐλευθερουμένην δὲ τὸν πρῶτον φιλόπατριν Κυβερνήτην, καὶ ὅτι τοῦτο μὲν ἐν μέσῳ αὐτῶν κατεστάθη διὰ τῆς Ἰονίου πολιτείας τὸ πρῶτον πολίτευμα αὐτονομουμένης ἑλληνικῆς χώρας καὶ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ διοίκησις καὶ εἰςήχθη ἐπισήμως ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνική, τοῦτο δὲ ὁμοίως ἐν μέσῳ αὐτῶν ἐν Κερκύρᾳ ἱδρύθη τὸ πρῶτον πανεπιστήμιον τῆς νέας Ἑλλάδος, ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία.

Ταῦτα πάντ' ἀναλογιζομένους τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἑπτανήσου δὲν ἠδύνατο, ὡς εἰκός, νὰ εὐχαριστήσῃ μετὰ τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Ρώσους οὐδ' αὐτὴ ἡ ἀγγλικὴ προστασία. Οἱ μὲν Ἑπτανήσιοι μετά τινος ἐθνικῆς ὑπερηφανείας καὶ ζηλοτύπως παρηκολούθουν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐλευθερίας ἐν τῷ νεοπλάστῳ ἑλληνικῷ βασιλείῳ, καὶ εἰς αὐτὸ ἀπέβλεπον ὡς εἰς τὸν λιμένα τῆς ἰδίας ἑαυτῶν σωτηρίας· ἡ δὲ ἀγγλικὴ προστασία, ὡς ἀπεδεικνύετο ἐκ τοῦ συντάγματος τοῦ 1817 μετεβάλλετο κατὰ μικρὸν καὶ ὁσημέραι μᾶλλον εἰς ἀπόλυτον ἐξουσίαν τοῦ λόρδου μεγάλου ἁρμοστοῦ. Ἡ Ἑπτάνησος ἤρχισεν ἀλγοῦσα καὶ αἰσθανομένη τὰ αἰσθήματα ἐκεῖνα, ἅτινα θαυμασίως ἐνεχάραξεν ὁ Ζακύνθιος ὑμνῳδὸς εἰς τοὺς στίχους, δι' ὧν παρέστησε τὴν ἐπὶ τῇ ἀπελευθερώσει τῆς Ἑλλάδος χαρὰν τῶν Ἑπτανησίων·

Ἐφωνάξανε ὡς τἀστέρια
τοῦ Ἰονίου καὶ τὰ νησιὰ,
κ' ἐσηκώσανε τὰ χέρια
γιὰ νὰ δείξουνε χαρὰ,
μ' ὅλον ποῦνε ἀλυσωμένο
τὸ καθένα τεχνικὰ,
κ' εἰς τὸ μέτωπο γραμμένο
ἔχει Ψεῦτρα ἐλευθεριά.

Ὁ ποιητὴς προέδραμε τῶν πολιτευτῶν. Αἱ πολιτικαὶ ἀξιώσεις τῶν προστατευομένων δὲν ἤργησαν νὰ φέρωσιν αὐτοὺς εἰς συγκρούσεις πρὸς τὸν προστάτην, καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι, πρὶν ἢ παρέλθῃ μακρὸς χρόνος ᾐσθάνοντο τὸ ἄλγος δυναστευομένων, καὶ τὸ χάσμα ἠνοίγετο βαθύτερον ὁσημέραι.

Ἤδη τῷ 1839 ἡ Ἑπτάνησος ἐρρήγνυε κραυγὴν ὀδύνης διὰ στόματος τοῦ Ἀνδρέου Μουστοξύδου, μεταβάντος ὡς βουλευτοῦ τῆς τεταρτης βουλῆς εἰς Λονδῖνον, ὅπως ὑπεραμυνθῇ τῶν ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς προστασίας παραγνωριζομένων δικαίων τοῦ Ἰονίου λαοῦ. «Θὰ ἀπήτουν», ἔγραφεν ὁ Κερκυραῖος σοφὸς καὶ πατριώτης ἐν ὑπομνήματι ἀπευθυνθέντι πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν Ἀποικιῶν ὑπουργὸν τῆς Ἀγγλίας, «θὰ ἀπήτουν τὴν ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐμῆς πατρίδος, ἂν μὴ ἐθεώρουν τοῦτο σήμερον ἀκατόρθωτον. Ἀλλ' ἀγαπῶν αὐτὴν καὶ βλέπων ἀσθενεστάτην, εὐχαριστῶ τὸν θεὸν, ὅτι ἠξίωσεν αὐτὴν τῆς βρεττανικῆς προστασίας. Ἀλλ' ὅπως ἡ προστασία αὕτη ἀποβῇ πράγματι ἀγαθουργὸς καὶ σωτήριος, πρέπει αἱ Ἰόνιοι νῆσοι νὰ τύ-

χωσι κρειττόνων θεσμῶν, προσηκόντων εἰς τὰ δικαιώματ' αὐτῶν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν τιμὴν τῆς Ἀγγλίας».

Ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἄρχεται κυρίως ὁ ἀγὼν, ἀγὼν ὑπὲρ ἐλευθεριῶν, ἐπιταθεὶς μάλιστ' ἀπὸ τοῦ 1848, ὅτε τοὺς πατριώτας τῆς Ἑπτανήσου ἐνεθάρρυνεν ἡ ἐν Γαλλίᾳ καθίδρυσις τῆς δημοκρατίας, ἀγὼν, ὅστις δὲν ἤργησε νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως. Καὶ λέγων ἀγῶνα δὲν ὁμιλῶ μεταφορικῶς, ἀλλὰ κυριολεκτῶ, διότι οἱ ῥιζοσπάσται τῆς Ἑπτανήσου, ὧν τὸ πολιτικὸν σθένος καὶ τὸ ἐθνικὸν πρόγραμμα χαρακτηρίζει αὐτὸ τὸ ὄνομα ὅπερ περιεβλήθησαν, δὲν περιωρίσθησαν εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1849 ἐπίτευξιν τῶν ζητουμένων ἐλευθεριῶν κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν βουλευτῶν καὶ τῆς ἐλευθεροτυπίας, οὐδ' ἠρκέσθησαν εἰς τὴν διὰ μόνου τοῦ λόγου καὶ τοῦ καλάμου ἐπιδίωξιν τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν Ἰονίων νήσων, ἀλλὰ διεκινδύνευσαν ὑπὲρ αὐτῆς καὶ τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν ὕπαρξιν. Ἀπ' αὐτῆς τῆς συγκλήσεως τῆς πρώτης ἐλευθέρας βουλῆς, τῆς ἐνάτης, τῆς τοῦ 1850, μέχρι τῆς τελευταίας, τῆς δεκάτης τρίτης, τῆς τοῦ 1863, μία ὁμόθυμος ἐξεφράζετο ὑπὸ τῆς Βουλῆς εὐχὴ, ἓν ἐκηρύσσετο ψήφισμα, τὸ τῆς ἑνώσεως.

Ἐπὶ δεκατρία ὅλα ἔτη τὴν λέξιν ἐκείνην ἐπανελάμβανεν ἡ ἠχὼ τῶν νήσων· ἐπὶ δεκατρία ὅλα ἔτη αὐτὴν ὠνειροπόλουν οἱ πατριῶται· ἐπὶ δεκατρία ἔτη αὐτὴ ἀπετέλει τὸ κύριον θέμα συγκινητικῶν ἄρθρων τῶν πατριωτικῶν ἐφημερίδων τῆς Ἑπτανήσου. Ὑπὲρ αὐτῆς δ' ἐπάλαισε μετὰ σθένους ἀληθῶς ἡρωικοῦ πρὸς τὸν βρεττανικὸν λέοντα ἡ εὐσταθὴς φάλαγξ τῶν ῥιζοσπαστῶν ἐκείνη, ἥτις, ἀπτόητος μένουσα πρὸς ἀπειλὰς καὶ πρὸς κινδύνους, ὑφίστατο ἀγογγύστως τὴν μῆνιν τῆς ἐξουσίας, καὶ δεσμῶτις καὶ ὑπερόριος ἐπαναλαμβάνουσα σθεναρῶς τὴν λέξιν Ἕνωσις καὶ μόνον ἐκείνην.

Θὰ ἦγεν ἡμᾶς μακρὰν ἡ μνεία τῶν ὀνομάτων ἁπάντων τῶν εὐγενῶν ἐκείνων τέκνων τῆς Ἑπτανήσου τῶν διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν καὶ τῶν λόγων παρασκευασάντων τὴν ποθητὴν ἡμέραν. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἄδικον νὰ μὴ ὑπομνήσω ὑμᾶς τοὺς πρωτοστάτας, τὸν Ἰωσὴφ Μομφερρᾶτον, τὸν Ἠλίαν Ζερβὸν, τὸν Κωνσταντῖνον Λομβάρδον.

Καὶ πῶς νὰ λησμονήσωμεν πλησίον αὐτῶν, ἀναμὶξ ὡς τυγχάνουσιν ἐρχόμενοι εἰς τὰ χείλη ἡμῶν, ἄνδρας πατριωτικωτάτους, εἴτε ὡς ῥιζοσπάστας αὐτόχρημα, εἴτε ἄλλως συντελέσαντας οὐχ ἧττον εἰς

τὴν ἕνωσιν, τὸν Γεράσιμον Λιβαδᾶν. τὸν Σταμάτιον Πυλαρινὸν, τὸν Γεώργιον Τυπάλδον Ἰακωβᾶτον, τὸν Στέφανον Παδοβᾶν, τὸν Κανδιάνον Ῥώμαν, τὸν Ναπολέοντα Ζαμπέλην, τὸν Ἰωάννην Τυπάλδον Καπελέτον, τὸν Γεράσιμον Μεταξᾶν, τὸν Ἀρβανιτάκην, τὸν Δάνδολον, τὸν Βερύκιον, τὸν Καλλίνικον, τὸν Δαυῆ, τὸν Γεράσιμον Σέρβον, τὸν Ἀριστοτέλην Βαλαωρίτην καὶ πλὴν ἄλλων τοὺς Δομενεγίνας, ὧν ὁ Ναθαναὴλ ἐπότισε μὲ τὸ αἷμά του τὰς ἠπειρωτικὰς δειράδας ὑπερμαχόμενος τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἠπείρου τῷ 1854;

Θεωρῶ χαράν μου, ὅτι σήμερόν μοι δίδεται ἡ ἀφορμὴ νὰ μνησθῶ ὀνομάτων τόσον σεβαστῶν εἰς τοὺς Ἑπτανησίους καὶ τὸ ἔθνος καὶ τόσον ἅμα ἀγαπητῶν εἰς ἐμὲ ἀπ' αὐτῶν τῶν νεαρῶν μου χρόνων, καθ' οὓς ηὐτύχησα νὰ γνωρίσω παιδίον ἀκόμη ἐν αὐτῷ τῷ πατρικῷ μου οἴκῳ ἐν Κερκύρᾳ τινὰς αὐτῶν καὶ θαυμάσω τὴν φιλοπατρίαν αὐτῶν ὀνειρευομένων καὶ παρασκευαζόντων τὴν ἕνωσιν τῆς Ἑπτανήσου.

Εὐτυχῆ τὰ ἔθνη τὰ τυγχάνοντα τοιούτων προμάχων τῶν ἐλευθεριῶν αὐτῶν. Ἀλλ' ἄξια ἐγκωμίων καὶ τὰ ἐλεύθερα ἐκεῖνα κράτη, ἐν οἷς ἀκούεται τέλος καὶ κατισχύει ἡ φωνὴ τοῦ δικαίου τῶν λαῶν. Μάτην ἐβρυχήθη ἑκάστοτε κατὰ τῶν Ἑπτανησίων ὁ βρεττανικὸς λέων. Ἡ Μεγάλη Βρεττανία ἀνεγνώρισε τέλος τὰ δίκαια τοῦ Ἰονίου λαοῦ, καὶ ὁ προαιώνιος πόθος τῶν Ἑπτανησίων ἐπληρώθη, ὅτε ἡ Ἀγγλία διὰ τῶν ἰδίων ἑαυτῆς χειρῶν προσήρτησε τὸν ἀδάμαντα τῆς Ἑπτανήσου εἰς τὸ νεότευκτον στέμμα τοῦ βασιλέως Γεωργίου.

Ἀλησμόνητος πρέπει νὰ μείνῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νέας Ἑλλάδος ἡ ἡμέρα ἐκείνη τῆς 23 Σεπτεμβρίου 1863, καθ' ἣν, κληθεὶς εἰς τὴν Βουλὴν τῆς Ἑπτανήσου ὁ μητροπολίτης Κερκύρας Ἀθανάσιος ἀνέπεμψε πρὸς τὸν ὕψιστον τὴν δοξολογίαν τῆς ἐκκλησίας ὡς εἰσακούσαντα τῶν εὐχῶν καὶ στέψαντα τοὺς πολυετεῖς ἀγῶνας τῶν Ἑπτανησίων. Ἁγιάσας δὲ τὸ βουλευτήριον συμπαρέστη εἰς τὴν ἀξιοσημείωτον ἐκείνην λειτουργίαν μᾶλλον ἢ συνεδρίαν, καθ' ἣν ὁ πρόεδρος τῆς Βουλῆς Στέφανος Παδοβᾶς, ἀναστὰς ἐπὶ τῆς προεδρικῆς ἕδρας, παρ' ἣν εἶχε στηθῆ ἡ ἑλληνικὴ σημαία, εἶπε συγκεκινημένος τὰ ἑξῆς·

«Ἡ ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονὴ, ἃς ἐντὸς τοῦ βουλευτηρίου τούτου πρὸ » ἐτῶν ἀνεδείξαμεν καὶ αἱ ἐπανειλημμέναι διακηρύξεις ἡμῶν ἐτελεσ» φόρησαν. Ὁ σπόρος, ῥιφθεὶς ἐπὶ γῆς γονίμου, ποτισθεὶς διὰ τῶν » ἱδρώτων καὶ τῶν δακρύων τοῦ λαοῦ καὶ καλλιεργηθεὶς διὰ τῶν

» προςπαθειῶν τῶν ἀντιπροςώπων αὐτοῦ, παρήγαγε καρπὸν ἀγλαόν,
» ἐγγυώμενον ἀγαθὴν ἐν τῷ μέλλοντι τὴν τύχην τῆς Ἑπτανήσου».

Καὶ ἐξηκολούθησεν ἔπειτα ἐν μέσῳ βαθυτάτης συγκινήσεως τῶν παρισταμένων ἀναγινώσκων ὁ πρόεδρος τὸ ἑπόμενον ψήφισμα·

«Ἡ Βουλὴ τῆς Ἑπτανήσου, ἐκλεχθεῖσα συνεπείᾳ προςκλήσεως » τῆς προστάτιδος Δυνάμεως, καὶ συνελθοῦσα ὅπως ὁριστικῶς ἀπο- » φανθῇ περὶ τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἰονίου λαοῦ, πιστῶς » δὲ ἐκδηλοῦσα τὸν διάπυρον πόθον καὶ τὴν ἀνέκαθεν σταθερὰν αὐτοῦ » θέλησιν, συμφώνως πρὸς τὰς προκληθείσας εὐχὰς καὶ διακηρύξεις » τῶν ἐλευθέρων Ἰονίων βουλῶν, ψηφίζει·

» Αἱ νῆσοι Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, Λευκὰς, Ἰθάκη. Κύ- » θηρα, Παξοὶ καὶ τὰ ἐξαρτήματα αὐτῶν ἑνοῦνται μετὰ τοῦ βασιλείου » τῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἐςαεὶ ἀποτελῶσιν ἀναπόσπαστον αὐτοῦ μέρος » ἐν μιᾷ καὶ ἀδιαιρέτῳ πολιτείᾳ ὑπὸ τὸ συνταγματικὸν σκῆπτρον τῆς » Αὐτοῦ Μεγαλειότητος τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου τοῦ Α´ » καὶ τῶν διαδόχων Αὐτοῦ».

Δὲν θὰ λησμονήσω ποτὲ, παρατυχὼν ἐν Κερκύρᾳ, τὰς πανηγύρεις ἐκείνας ἐπὶ τῇ κηρύξει τῆς Ἑνώσεως, τὰ δάκρυα τῆς ἀτελευτήτου χαρᾶς καὶ τοὺς πατριωτικοὺς λόγους καὶ τὴν ἑορτάσιμον δαφνηφορίαν τῶν συλλόγων καὶ τὰς πασχαλινὰς περιβολὰς τῶν εἰς τὴν πόλιν εἰςρεόντων χωρικῶν καὶ τὴν πάνδημον ἀγαλλίασιν υἱῶν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ξενιτευμένων καὶ ἐπιστρεφόντων εἰς τοὺς κόλπους τῆς μητρος. Ἡ δὲ χαρὰ ἐκείνη καὶ ἡ ἀγαλλίασις ἦσαν ἁπλῶς πρόδρομοι τῆς πατριωτικῆς μέθης αὐτόχρημα, ἥτις συνεκλόνησε καὶ κεφαλὴν καὶ νοῦν καὶ καρδίαν τῶν Ἑπτανησίων κατὰ τὴν ἀλησμόνητον ἐκείνην ἡμέραν τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου τῷ 1864, καθ' ἣν παρὰ τὴν τάφρον τῆς ἀκροπόλεως τῆς Κερκύρας φρουρὰ μικτὴ Ἄγγλων καὶ Ἑλλήνων στρατιωτῶν ἀπένειμε τὰς νενομισμένας τιμὰς εἰς τὸν Θρασύβουλον Ζαίμην ὡς ἀντιπρόςωπον τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, παραλαμβάνοντα ἐπισήμως τὰς Ἰονίους νήσους, καθ' ἣν ὥραν τὴν σημαίαν τῆς μεγάλης Βρεττανίας, ὑποστελλομένην ἀπὸ τῶν φρουρίων, διεδέχετο ἡ σημαία τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος, χαιρετιζομένη ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς ναυαρχίδος, ἐφ' ἧς ἀπέπλεε μετ' οὐ πολὺ, ἐγκαταλείπων τὴν Ἑπτάνησον, ὁ τελευταῖος τῶν Ἄγγλων ἁρμοστῶν.

Πανηγυρίζοντες δὲ σήμερον, ὦ Ἑπτανήσιοι, τὴν ἐπέτειον τῆς με-

γάλης ταύτης ἡμέρας, μὴ λησμονεῖτε ποτὲ τὰς ὑποχρεώσεις, ἃς ἐπιβάλλει ἡ μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσις, καὶ, χαίροντες ἐπὶ τῇ ἐλευθερίᾳ, ἣν ἔχετε κοινὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου, μὴ παύεσθε ἀναλογιζόμενοι, ὅτι ἀμφιετηρίδα, οἷα ἡ σημερινὴ, διψῶσι νὰ ἑορτάσωσι τλήμονες ἄλλοι Ἕλληνες, οἵτινες τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν ἐλευθερίαν εἶνε δίκαιον νἀπεκδέχωνται ὄχι μόνον ἀπὸ τῆς μεγαθυμίας προστατίδων δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς συνέσεως καὶ τῆς συνδρομῆς τῶν νῦν ἐλευθέρων Ἑλλήνων ἐκείνων, οἵτινες ὁμοίως καὶ οἱ νῦν ἀλύτρωτοι ἐδάκρυσαν καὶ ἔπαθον καὶ ἠγωνίσθησαν χάριν τῆς ἐλευθερίας.

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ *

Ὑπάρχει χώρα μεγάλη ἑλληνική, ἥτις συνδέεται ἀνασπάστως πρὸς τὴν Ἑλλάδα δι' αὐτῆς τῆς φύσεως, διὰ τῆς ἱστορίας, διὰ τῆς φωνῆς τῶν νεκρῶν καὶ τῆς βοῆς τῶν ζώντων. Εἶνε ἡ χώρα, ἧς τὸ ὄνομα τὸ γλυκὺ ἐκάλεσεν ἡμᾶς ἐνταῦθα παμπληθεῖς ἀπόψε, εἶνε ἡ καλλίτεκνος ἐκείνη γῆ, ἡ ταλαίπωρος ἐκείνη χώρα, ἧς τὰ νότια κράσπεδα βρέχει τὸ γλαυκὸν κῦμα τοῦ Θερμαϊκοῦ, εἶνε ἡ Μακεδονία.

Ἡ θαυμασία κοιλὰς τῶν Τεμπῶν, ἣν διαρρέει ὁ Πηνειὸς μεταξὺ τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὄσσης, οὐδαμῶς δύναται νὰ θεωρηθῇ χωρίζουσα δύο χώρας ξένας ἀπ' ἀλλήλων, τὴν μίαν πρὸς βορρᾶν καὶ τὴν ἄλλην πρὸς νότον, τὴν μίαν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἄλλην βαρβαρικήν. Ὁ Ὄλυμπος ὅστις ὑψοῦται κατὰ τὸν βορρᾶν εἶνε ἡ κατοικία τῶν θεῶν τῶν ῥεῖα ζωόντων, ἀλλ' οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι εἶνε θεοὶ καὶ τῶν βορείων καὶ νοτίων, εἶνε θεοὶ ἑλληνικοί, καὶ ἀπὸ τῆς ὑπερνεφέλου ἀκρωρείας τοῦ Ὀλύμπου ἐπισκοπεῖ ὁ ὀφθαλμὸς καὶ πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς νότον χώρας ἑλληνικάς. Ἡ αὐτὴ διαμόρφωσις ὀρέων πολυκλάδων καὶ κόλπων βαθέως εἰς τὴν γῆν εἰςχωρούντων καὶ παρεχόντων μὲν εὐπρόσοδον τὴν ζωογόνον ποντιάδα, διευκολυνόντων δὲ τὴν συγκοινωνίαν, τὰ δύο ταῦτα ἰδιαίτατα χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς φύσεως, συναντῶνται καὶ πέραν τοῦ Ὀλύμπου πρὸς βορρᾶν ὡς καὶ πρὸς νότον αὐτοῦ. Μίαν δὲ καὶ μόνην διαφορὰν οὐσιώδη παρέχει ἡ ἐξέτασις τῆς βορειοτέρας ἐκείνης χώρας ἀπὸ τῶν νοτιωτέρων ἑλληνικῶν, τὴν κλιματολογικήν. Τὸ κλῖμα τῆς βορειοτέρας Μακεδονίας εἶνε, ὡς εἰκός, τραχύτερον τοῦ κατὰ τὰ νοτιώτερα τῆς Ἑλλάδος, τὸ ψῦχος δριμύτερον, ἡ βλάστησις διάφορος. Ἡ ἐλαία καὶ αἱ λοιπαὶ ὀπῶραι τοῦ

* Ἀνεγνώσθη τὴν ἑσπέραν τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1904 ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ χάριν ἐράνου ὑπὲρ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ θυμάτων. Συνελέχθησαν δ' ἐκ τῶν εἰςιτηρίων τῆς ἑσπερίδος ταύτης δρ. 1779,20, ἀποσταλεῖσαι ὑπὸ τοῦ Συλλόγου εἰς τὴν Ἐπίκουρον τῶν Μακεδόνων ἐπιτροπήν. Ἴδε αὐτῆς Δελτίον Ι΄ σ. 86.

νότου εὐδοκιμοῦσιν ἐν Μακεδονίᾳ μόνον ἐν εὐκρατοτέραις τισὶ ζώναις, ἰδίως δὲ κατὰ τὰ εὐήλια παράλια, ἡ δὲ μεσογαία, διαιρουμένη εἰς τὰς μεγάλας ὑπὸ εὐρυρρόων ποταμῶν διαρρεομένας καὶ ὑπὸ δασωδῶν καὶ ὑψηλῶν ὀρέων συγκλειομένας κοιλάδας, ἔχει κλῖμα, ὅπερ, παραβαλλόμενον πρὸς τὸ τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος, ἠδύνατο νὰ ὑποληφθῇ διάφορόν πως καὶ ἄξενον. Τοιοῦτος δὲ σχηματισμὸς τῆς χώρας ἐδυσχέραινε τὴν ἐπικοινωνίαν καὶ ἐπιμιξίαν τῶν κατοίκων ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις χρόνοις, καθ᾽ οὓς ὁ ἄνθρωπος εὑρίσκετο εἰς πολλῷ ἀμεσωτέραν ἐξάρτησιν ἀπὸ τῆς φύσεως ἢ νῦν, ὅτε ἡ τέχνη κατεργάζεται τὴν διάλυσιν τῶν φυσικῶν κωλυμάτων καὶ τὴν ἰσοπέδωσιν τῶν ἐκ φύσεως διαφορῶν. Τοιαύτη δὲ χώρα καὶ τοιοῦτον κλῖμα ἐπέδρασαν ἐπὶ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸν βίον τῶν κατοίκων, οἵτινες διεμορφώθησαν ἐν πολλοῖς διάφοροι τῶν πολλῷ εὐλυγιστοτέρων καὶ εὐκινητοτέρων οἰκητόρων τοῦ νότου. Οὕτως ἐπὶ μακρὸν ἡ μακεδονικὴ χώρα δὲν εἶχεν ἱστορικὴν ἑνότητα, καὶ αὐτὰ δὲ τὰ ἤθη τῶν Μακεδόνων ἐφαίνοντο τοσοῦτον διάφορα τοῦ λεπτοτέρου πολιτισμοῦ τῶν νοτιωτέρων Ἑλλήνων, ὥςτε ἠδύνατο νὰ νομισθῇ, ὅτι οἱ Μακεδόνες δὲν ἦσαν κἂν Ἕλληνες. Τοῦ δὲ ἰσχυρισμοῦ τούτου τὴν ὑποστήριξιν ὄχι βέβαια χάριν ἐπιστημονικῆς ἐξακριβώσεως τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον χάριν ἐξυπηρετήσεως σκοπῶν πολιτικῶν τῶν ἐχόντων τὸ συμφέρον νὰ παραστήσωσι τὴν Μακεδονίαν μὴ ἑλληνικὴν ἀπ᾽ αὐτῶν ἤδη τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἀνέλαβον καὶ τῶν νεωτέρων τινές. Ἀλλ᾽ αὐτὰ τὰ πράγματα, αὐτὴ ἡ ἀμερόληπτος μελέτη τῆς ἱστορίας, αὐτὴ ἡ ἐξακρίβωσις τῆς γλώσσης τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων ἀποδεικνύουσι τὴν ἀναμφήριστον ἑλληνικὴν καταγωγὴν αὐτῶν.

Ἀλλὰ θὰ εἴπωσι· λησμονεῖτε λοιπὸν τοὺς λόγους τοῦ μεγίστου τῶν Ἑλλήνων ῥήτορος, τοῦ Δημοσθένους, ὅςτις τοὺς Μακεδόνας πολλαχοῦ καὶ πολλάκις ἀπεκάλει βαρβάρους, ὡμίλει δὲ περὶ τοῦ βασιλέως Φιλίππου ὡς οὐ μόνον οὐχ Ἕλληνος ὄντος οὐδὲ προςήκοντος οὐδὲν τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλ᾽ οὐδὲ βαρβάρου ἐντεῦθεν ὅθεν καλὸν εἰπεῖν, ἀλλ᾽ ὀλέθρου Μακεδόνος, ὅθεν οὐδ᾽ ἀνδράποδον σπουδαῖον οὐδὲν ἦν πρότερον; Ὑπάρχει μεγαλειτέρα καταδίκη τῆς μὴ ἑλληνικῆς τῶν Μακεδόνων καταγωγῆς παρὰ ταύτην τὴν ἐκφερομένην παρὰ τοῦ μεγίστου τῶν Ἀθηναίων ῥητόρων; Ἀλλ᾽ ἐρωτήσατε καὶ σεῖς, ἂν ὠνόμασαν ὁμοίως βαρβάρους

τοὺς Μακεδόνας δὲν λέγω ὁ Αἰσχίνης, περὶ οὗ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ, ὅτι ἦτο ἀργυρώνητος τοῦ Φιλίππου, ἀλλ' ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Ὑπερείδης. Καὶ ὅμως τίς δύναται νἀρνηθῇ τὴν φιλοπατρίαν τοῦ Ἰσοκράτους, ὅστις, ὅτε ὁ Φίλιππος ἐνίκησεν ἐν Χαιρωνείᾳ, ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς θλίψεως τῶν Ἀθηναίων ὀλίγας μετὰ τὴν μάχην ἡμέρας ἔκλινεν ὁ ἐσχατόγηρως τὴν κεφαλὴν ἐξ ἐθελουσίου ἀσιτίας ἐν ἡλικίᾳ ἐνενήκοντα καὶ ὀκτὼ ἐτῶν, μὴ θέλων νὰ ἴδῃ τὴν πρὸς τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ πατρίδα σύγκρουσιν τοῦ νικηφόρου τῶν Μακεδόνων βασιλέως, ὃν εἶχε φαντασθῇ ὡς ἐν πανηγύρει μέλλοντα νὰ ἑνώσῃ τοὺς Ἕλληνας εἰς πόλεμον κατὰ τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ, τῶν Περσῶν; Καὶ τίς δύναται νὰ μὴ ὁμολογήσῃ, ὅτι εἰς τὴν πρώτην τάξιν τῶν Ἀθηναίων ῥητόρων ἅμα καὶ πατριωτῶν ἐτάσσετο σὺν τῷ Δημοσθένει καὶ ὁ Ὑπερείδης, ὁ θερμὸς πολέμιος τοῦ Φιλίππου, ὁ ἐκλεχθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, ὅπως ἐκφωνήσῃ τὸν λαμπρὸν ἐπιτάφιον τῶν πεσόντων ἐν τῷ ἀγῶνι κατὰ τὸν πρὸς τοὺς Μακεδόνας λαμιακὸν πόλεμον, ὁ συμμαρτυρήσας μετὰ τοῦ Δημοσθένους ἐπὶ τοῦ Ἀντιπάτρου, πρὸς ὃν σταλεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀρχίου ἐκ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ ἱεροῦ τοῦ Αἰακοῦ, εἰς ὃ εἶχε καταφύγει καὶ ἐξ οὗ ἀπεσπάσθη, ἐθανατώθη ὠμῶς πρὸς τιμωρίαν τῶν ἀντιμακεδονικῶν φρονημάτων; Καὶ ὅμως οὔτε ὁ Ἰσοκράτης οὔτε ὁ Ὑπερείδης εἶπόν ποτε βαρβάρους τοὺς Μακεδόνας καὶ τὸν Φίλιππον. Διὰ τί δ' ἔπραξε τοῦτο ὁ Δημοσθένης; Ἐν Ἀθήναις ὁμιλῶν, θὰ ἤμην ἀγνώμων πρὸς τοῦ ῥήτορος τὴν μνήμην, ἂν ἀπετόλμων νὰ ἐπιρρίψω ἔστω καὶ σκιὰν ἀμυδροτάτην ἐπὶ τῆς φιλοπατρίας τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου, φιλοπατρίας, ἥτις ἐξεδηλώθη δι' ὅλου τοῦ βίου, ἥτις ἐδόξασε τὴν ἀπολυθεῖσαν ἀκράτητον κατὰ τοῦ Φιλίππου τὸ πρῶτον τραυλὴν ἐκείνην γλῶσσαν, φιλοπατρίας, ἥτις συνεκίνησε καὶ συνεδόνησε βαθυτάτας τὰς ψυχὰς τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τῆς Πνυκὸς καὶ ἐκλόνησε πλέον ἢ ἅπαξ τὸν πανίσχυρον βασιλέα τῶν Μακεδόνων ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ τοῦ θρόνου. Τίς θὰ ἠδύνατό ποτε νὰ διαμφισβητήσῃ τὴν ἁγνότητα τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων τοῦ ἀνδρός, ὅστις ἀποβαλὼν τὸν κάλαμον ἔλαβε τὴν ἀσπίδα, καὶ ἐπιγράψας ἐπ' αὐτῆς τὰς εὐοιωνίστους λέξεις ἀγαθῇ τύχῃ ἔσπευσε νἀντιταχθῇ ἐν Χαιρωνείᾳ μετὰ τῶν συμπολιτῶν καὶ τῶν Θηβαίων πρὸς τὰς μακεδονικὰς σαρίσσας, τοῦ μάρτυρος, ὅστις, ὅπως μὴ πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν ὀργάνων τοῦ Ἀντιπάτρου, ἔπεσεν ἐν Καλαυρείᾳ δακὼν ἐκ

τοῦ καλάμου τὸ δηλητήριον, καὶ συγκαλυφθεὶς ἀπέκλινε τὴν ἀδούλωτον κεφαλήν; Τίς δὲν θὰ ὁμολογήσῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἀρχαίου ἐπιγράμματος

Εἴπερ ἴσην ῥώμην γνώμῃ, Δημόσθενες, εἶχες,
οὔποτ' ἂν Ἑλλήνων ἦρξεν Ἄρης Μακεδών;

Καὶ ὅμως παρ' ὅλα ταῦτα ἂς μὴ θεωρηθῇ ἀσέβεια πρὸς τὴν μνήμην τοῦ Δημοσθένους, ἂν λεχθῇ, ὅτι ὁ πατριωτισμὸς αὐτοῦ ἐκεῖνος ὁ ἀκοίμητος καὶ ἄδολος ἦτο πατριωτισμὸς τοπικός, ὅτι ὁ πολιτικὸς αὐτοῦ ὁρίζων ἦτο στενὸς καὶ δὲν ἐχαρακτήριζεν αὐτὸν πολιτικὴ μεγαλόνοια ἀνάλογος πρὸς τὰς περιστάσεις. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Δημοσθένης ὑπῆρξε πολὺ μᾶλλον ῥήτωρ ἢ πολιτικός, πολὺ μᾶλλον Ἀθηναῖος ἢ Ἕλλην, πολὺ μᾶλλον φιλόπολις ἢ φιλόπατρις. Παρ' ἀνδρὸς δὲ τοιούτου καὶ μόνον, παροξυνομένου ὑπὸ τοῦ ἐξάλλου αὐτοῦ φιλαθηναϊσμοῦ, ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ὁ Φίλιππος βάρβαρος καὶ ὄλεθρος Μακεδών.

Ἀλλὰ τὴν γνώμην ταύτην περὶ τῶν Μακεδόνων δὲν συναπεδέχετο ὁ λοιπὸς ἑλληνισμός. Αὐτοὶ οἱ μῦθοι περὶ τῆς τοῦ ἔθνους ἐκείνου καταγωγῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ βασιλικοῦ του γένους, ὅσον διάφοροι ἀλλήλων καὶ ἂν ἦσαν περὶ τὰ καθ' ἕκαστα, συνέδεον πάντως Μακεδόνας καὶ Ἕλληνας. Ὁ Αἰσχύλος παρίστανε τὸν φερόμενον ὁμώνυμον γενάρχην τῶν Πελασγῶν, τῶν ἀρχαιοτάτων κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, τὸν βασιλέα Πελασγόν, ἄρχοντα ἀπὸ τοῦ Ἄργους μέχρι καὶ τοῦ Στρυμόνος καὶ τῆς περὶ τὴν Δωδώνην πεδινῆς χώρας οὕτως, ὥστε εἰς τὰς πελασγικάς, τὰς ἔπειτα ἑλληνικάς, χώρας συμπεριελαμβάνετο ἥ τε Ἤπειρος καὶ ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Αἰσχύλου. Ἰδοὺ λοιπόν, ὅτι ὁ μεγαλορρήμων ποιητὴς τοῦ Προμηθέως ὁ πυργώσας ῥήματα σεμνά, ὅτι ὁ Ἀθηναῖος μαχητὴς ὁ ἀντιτάξας τὰ πατριωτικά του στήθη ἐναντίον τῶν Περσῶν ἐν Μαραθῶνι καὶ Σαλαμῖνι δὲν ἀπεκάλει τοὺς Μακεδόνας βαρβάρους, ἀλλ' ἐθεώρει τοὺς οἰκήτορας τῶν περὶ τὸν Ἁλιάκμονα καὶ τὸν Ἀξιὸν χωρῶν ὁμαίμονας τῶν Μαραθωνομάχων. Οὐδ' ἔχομεν ταύτην μόνην τὴν βαρυσήμαντον μαρτυρίαν· ἀλλ' ὁ μὲν Ἡρόδοτος ταυτίζει Δωριεῖς καὶ Μακεδόνας, ἄλλοι δὲ λόγοι παρίστανον Ἀργεῖον τὸν γενάρχην τῶν Μακεδόνων, ἐρχόμενον εἰς τὴν μακεδονικὴν Ὀρέστειαν, ἤτοι τὴν περὶ τὸν Ἁλιάκμονα χώραν, ἐκ τοῦ Ἄργους. Καὶ ἄλλως δὲ παρίσταντο οἱ βα-

σιλεῖς τῆς Μακεδονίας ὡς Ἡρακλεῖδαι ἀπόγονοι τοῦ Τημένου, ὡς Τημενίδαι ἐξ Ἄργους μετοικήσαντες εἰς τὴν εὔυδρον Ἔδεσσαν, τὰ σημερινὰ Βοδενά.

Ἀλλὰ τὴν τρανοτάτην ἀπάντησιν περὶ τοῦ ἐθνισμοῦ τῶν Μακεδόνων, περὶ τοῦ ἀκραιφνοῦς αὐτῶν ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος παρέχει ἡ εἰς Μακεδόνας βασιλεῖς καὶ ἰδιώτας δοθεῖσα ἄδεια τῆς συμμετοχῆς εἰς τοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, ὧν Ἕλληνες καὶ μόνοι συμμετεῖχον ἀπαραβάτως μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Ἤδη πολὺ πρὸ τῆς μάχης τῆς Χαιρωνείας αὐτὸ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἀποδεχόμενον τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον τὸν υἱὸν τοῦ Ἀμύντου ὡς ἀγωνιστὴν τῶν Ὀλυμπίων, ἀνεγνώριζεν ἐπισήμως τοὺς Μακεδόνας ὡς Ἕλληνας. Καὶ εἰς μὲν τὸν Ἀλέξανδρον, ἀγωνισθέντα ὡς σταδιοδρόμον, δὲν ἐπεφυλάσσετο ἡ νίκη. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγας δεκαετηρίδας, περὶ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, ἐνίκα λαμπρῶς ἐν τοῖς Ὀλυμπίοις τὸ τέθριππον τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀρχελάου, οὗ τὰς νίκας ἐπεσκίαζον ἔπειτα αἱ τοῦ Φιλίππου. Καὶ ἐπιφανοῦς δὲ γυναικὸς ἐκ Μακεδονίας, τῆς ἐρωμένης τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου Βελεστίχης, ἐνίκησαν ἐν Ὀλυμπίᾳ οἱ πῶλοι ἐν ἀγῶνι ἱππικῷ.

Αὐτὴ τέλος ἡ γλῶσσα ἡ μακεδονικὴ δὲν εἰνέ τις ξένη καὶ βάρβαρος, ἀλλ' ἑλληνικωτάτη, μία τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων. Πλεῖστα ὅσα τῶν τοπικῶν ὀνομάτων, ὅσων κατενοήθη μέχρι τοῦδε τὸ ἔτυμον, εἶνε ἑλληνικά, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος Μακεδονία ἐξαιρουμένου. Μακεδονία εἶνε ἡ μακρά, ἡ ὑψηλή, ὡς μακεδνὴ ἐκαλεῖτο ἡ αἴγειρος ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου. Διὰ τοῦτο τοὺς Μακεδόνας εὑρίσκομεν λεγομένους ἀρχαιότατα καὶ Μακεδνούς, τὴν δὲ Μακεδονίαν καὶ Μακετίαν. Εἶνε δὲ ξένα τῆς ἑλληνικῆς ὀνόματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν Μακεδόνων, οἷα τὰ Ἀμύντας, Περδίκκας, Ἀλκέτας, Φίλιππος, Ἀλέξανδρος, Ἀντίγονος, Κρατερός, Πτολεμαῖος, Παρμενίων, Βάλακρος, Βερενίκη, Λᾶγος καὶ τόσα ἄλλα; Ἢ μὴ δὲν ἀποδεικνύεται ὡς ἑλληνικωτάτη ἡ ῥίζα τῶν ὀλίγων ειδικῶν λέξεων τῆς μακεδονικῆς διαλέκτου ὅσαι περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν; Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ γλωσσολογικὴ ἐξέτασις τῆς μακεδονικῆς διαλέκτου ἄγει ἀναντιρρήτως εἰς τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ Μακεδόνες δὲν ἐλάλουν γλῶσσαν ἁπλῶς συγγενῆ τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλ' αὐτόχρημα ἑλληνικωτάτην.

Ἂν δὲ ἀποβλέψωμεν εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἔθνους τοῦ μακεδονικοῦ, θἀνεύρωμεν παρ' αὐτοῖς ἀληθῶς ἀρχαϊκόν τι καὶ τραχὺ ἐν ταῖς συνηθείαις τοῦ βίου. Γνωστά τινα εἰς ἡμᾶς νόμιμα τῶν Μακεδόνων δεικνύουσι τὸ παλαιότροπον τοῦτο τῶν μακεδονικῶν ἠθῶν. Κατὰ παλαιὸν νόμον ὁ μηδένα φονεύσας πολέμιον ἦτο ἠναγκασμένος νὰ φέρῃ περιεζωσμένην φορβειάν, ἤτοι περιστόμιον ἵππου· τῆς συνηθείας δὲ ταύτης ἀναλόγους εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς Σκύθαις καὶ τοῖς Ἴβηρσι καὶ ἄλλοις τῶν βαρβάρων. Τῶν δὲ Μακεδόνων κατακλινομένων ἐν τοῖς συμποσίοις, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, ἡ κατάκλισις δὲν ἐπετρέπετο εἰς ἐκεῖνον, ὅστις δὲν εἶχε φονεύσει σῦν ὡς δεξιὸς θηρατής, ἀλλ' ὁ τοιοῦτος ἠναγκάζετο νὰ δειπνῇ καθήμενος. Τὸ δὲ φιλόθηρον τοῦτο τῶν Μακεδόνων ἐξηγεῖ καὶ τὴν μέριμναν, ἣν πάντοτε κατέβαλλον οἱ βασιλεῖς τῆς χώρας, ὅπως ἔχωσι τόπους περιπεφραγμένους πρὸς κυνηγεσίαν. Ἀρχαιοπρεπὴς δὲ ἦτο παρὰ τοῖς Μακεδόσι καὶ ὁ βίος τῶν γυναικῶν, αἵτινες οὐδέποτε συμπαρευρίσκοντο ἐν τοῖς συμποσίοις μετὰ τῶν ἀνδρῶν. Ἐκ δὲ τῶν περιέργων ἐθίμων τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ ἦτο καὶ ἡ συνήθεια, καθ' ἣν ἡ θυγάτηρ τοῦ κηδευομένου κατεσβέννυε τὴν πυρὰν ἐφ' ἧς εἶχε καῆ τὸ σῶμα τοῦ πατρός.

Τοιαῦτά τινα ἔθιμα ἐνεῖχόν τι διὰ τοὺς Ἕλληνας τὸ ὀθνεῖον καὶ ἐξένιζον αὐτούς. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἐξηγηθῶσιν ὡς βαρβαρικά, προήρχοντο δὲ κατ' ἀλήθειαν ἐκ τοῦ ὀρεσιβίου τῶν Μακεδόνων, ἐκ τῆς ἐμμονῆς αὐτῶν εἰς τὰ παλαιὰ καὶ πάτρια, ὡς εἶνε σύνηθες παρὰ λαοῖς ὀρεινοῖς καὶ ἀπομεμονωμένοις, ἐκ τῆς ἀγροικίας ἣν προεκάλουν οἱ συχνοὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ τοὺς περιοικοῦντας ἀγῶνες, καὶ εἶνε λείψανα ἀρχαίου πολεμικοῦ καὶ θηρατικοῦ βίου. Ἡ δὲ διατήρησις τοιούτων τινῶν ἀναμνήσεων τῆς ἐπιχωρίου πολιτείας καὶ κοινωνίας καὶ ὁ ἕνεκα τοῦ συγκλείστου χαρακτῆρος τῆς μακεδονικῆς χώρας ἀποσχοινισμὸς τῶν Μακεδόνων ἀπὸ τῶν λεπτοφυεστέρων ἠθῶν τοῦ νοτιωτέρου ἑλληνισμοῦ, οὗ ὑστέρουν κατὰ τὸν πολιτισμόν, ἠδύνατο νὰ γεννήσῃ τὴν ἔννοιαν βαρβαρότητος κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν εὐγένειαν, τὴν λεπτότητα, τὴν παίδευσιν καὶ τὸν πεπολιτισμένον χαρακτῆρα τῶν νοτίων Ἑλλήνων, ἐν χρόνοις καθ' οὓς τοιαύτην τινὰ ἔννοιαν ἀπέδιδον οἱ Ἕλληνες εἰς τὸ ὄνομα τοῦ βαρβάρου, ἐν χρόνοις καθ' οὓς ὁ Ἰσοκράτης ὀρθῶς ἔλεγεν, ὅτι «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας κα-

λεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας.» Ὑπὸ τοιοῦτον δὲ πνεῦμα ἠδυνήθησάν τινες τῶν ἀρχαίων νὰ ὀνομάσωσιν ὠμοφάγους ἢ μὴ Ἕλληνας ἢ αὐτόχρημα βαρβάρους τοὺς Εὐρυτᾶνας, τοὺς Αἰτωλούς, τοὺς Ἠπειρώτας, οὓς αἵ τε περισωζόμεναι ἐπιγραφαὶ καὶ ὁ βίος καὶ ἡ ἱστορία ἀποδεικνύουσιν ἄλλως τόσον Ἕλληνας, ὥςτε οὐδείς ποτε τῶν νεωτέρων ἐφαντάσθη νὰ διαμφισβητήσῃ τὸν γνήσιον αὐτῶν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα.

Τρανότατον δὲ τέλος δεῖγμα τοῦ γνησίου ἑλληνισμοῦ τῶν Μακεδόνων παρέχει αὐτὴ αὐτῶν ἡ ἱστορία. Λαοὶ τὸ πλεῖστον πελασγικοὶ καὶ ἑλληνικοὶ ὑπῆρξαν οἱ ἐν ἀρχαιοτάτοις χρόνοις οἰκήσαντες τὴν χώραν, οἵτινες ἔζησαν τὸ κατ' ἀρχὰς μεμονωμένοι εἰς τὰ καθ' ἑαυτὰ μονήρη τμήματα τῆς Μακεδονίας καὶ ἦγον ἐν ταῖς κεχωρισμέναις κοιλάσι τῶν μακεδονικῶν ὀρέων ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἴδιον βίον. Τούτων δὲ οἱ εἰδικώτερον λεγόμενοι Μακεδόνες ἠδυνήθησαν ἐκνικήσαντες νὰ καταπαλαίσωσι τοὺς περιοίκους καὶ ἀντιπάλους λαοὺς καὶ ἐπεκτείνωσι τὴν μακεδονικὴν ἀρχὴν διὰ τῶν ἐμπειροπολέμων τῆς χώρας βασιλέων, ὁρμωμένων ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῶν ἕδρας, τῆς εὐύδρου Ἐδέσσης. Οὕτω δὲ ἀπὸ τῆς πόλεως ταύτης ὡς ἀπὸ κέντρου τοῦτο μὲν προςεχώρησαν βορείως πρὸς τὸν Ἐριγῶνα ποταμόν, τοῦτο δὲ κατῆλθον μέχρι τῶν Καμβουνίων ὀρέων καὶ τῶν ὑπωρειῶν τοῦ Ὀλύμπου, καταλαβόντες τὴν παραθαλασσίαν Ἠμαθίαν καὶ προβάντες σχεδὸν μέχρι τοῦ αἰγιαλοῦ.

Διὰ δὲ τῆς πλησιάσεως ταύτης τῶν Μακεδόνων πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων οἰκουμένας χώρας ἤρχισε καὶ ἡ ἀμεσωτέρα αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνας σχέσις καὶ ἡ ἀνάμιξις τῶν βασιλέων εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος. Οὕτως ὁ πέμπτος μετὰ τὸν Περδίκκαν, τὸν πρῶτον τῆς χώρας ἄνακτα, βασιλεὺς Ἀμύντας (540-498 π. Χ.) παρουσιάζεται προςφέρων εἰς τὸν τύραννον τῶν Ἀθηνῶν Ἱππίαν καταφύγιον ἐν Μακεδονίᾳ μετὰ τὴν ἔξωσιν αὐτοῦ· ἀλλ' ὁ φυγὰς Πεισιστρατίδης ἀπέκρουσε τας προτάσεις, ἔχων ἐστραμμένα τὰ ὄμματα εἰς τὴν Περσίαν καὶ ἐπιδιώκων τὴν διὰ τῶν Περσῶν ἀνάκτησιν τῆς τυραννίδος. Καὶ δὲν ἐπέζησε μὲν ὁ Ἀμύντας, ὅπως ἴδῃ τὸν ἔκπτωτον τύραννον τῶν Ἀθηνῶν ἄγοντα κατὰ τῆς πόλεως τὴν στρατιὰν τῶν βαρβάρων, ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ ἔτι ζῶντος βαρύηχον ᾐσθάνθη ἡ Μακεδονία τὸ προανάκρουσμα τῆς ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἐπιδρομῆς τῶν Περσῶν. Μετὰ

τὴν ἀτυχῆ δῆλα δὴ τοῦ Δαρείου κατὰ τῶν Σκυθῶν ἐκστρατείαν ὁ στρατηγὸς αὐτοῦ Μεγάβαζος, προχωρήσας μέχρι τῆς Μακεδονίας, ἠνάγκασε τὸν Ἀμύνταν νὰ ὑποσχεθῇ γῆν καὶ ὕδωρ εἰς τοὺς σταλέντας πρὸς αὐτὸν πρέσβεις. Ἐν δὲ τῷ χάριν αὐτῶν δοθέντι συμποσίῳ ἀνεδείχθη τὸ πρῶτον ἡ εὐγενὴς φύσις καὶ ἡ νεανικὴ τόλμη τοῦ βασιλόπαιδος Ἀλεξάνδρου, ὅστις ἐτιμώρησε διὰ θανάτου τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Πέρσου, ζητήσαντας μετὰ τὸ δεῖπνον τὰς γυναῖκας τοῦ βασιλικοῦ οἴκου καὶ ἀσέμνως πρὸς αὐτὰς συμπεριφερομένους. Ἡ πρᾶξις αὕτη Ἀλεξάνδρου τοῦ υἱοῦ του Ἀμύντου ἀναδεικνύει αὐτὸν αὐτόχρημα ἑλληνικὸν βασιλόπουλον, μεγάλα ὑποσχόμενον ὅτ' ἔμελλέ ποτε νἀνέλθῃ ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς Μακεδονίας.

Τὸ ἄλγος ἐπὶ τῇ παρὰ τοῦ γηραιοῦ πατρὸς ἀναγνωρίσει τῆς περσικῆς ἐπικυριαρχίας ἦτο μέγα ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ νεανίου. Ὅτε δὲ, θανόντος τοῦ Ἀμύντου, ὁ Ἀλέξανδρος παρέλαβε τὰς ἡνίας τοῦ κράτους, ὁ νέος βασιλεὺς, ἐπωφελούμενος τὴν ἀναρχίαν εἰς ἣν εἶχε περιέλθει τὸ περσικὸν κράτος ἕνεκα τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἰώνων, εἰ μὴ ἀπέσεισε παντελῶς τὸν περσικὸν ζυγὸν, ἀλλὰ τοὐλάχιστον ἐπέδειξε μεγάλην πρὸς τοὺς Πέρσας ἀνεξαρτησίαν. Ὅτε δὲ τῷ 480 π. Χ. κατῆλθε διὰ τοῦ βορρᾶ ὁ περσικὸς χείμαρρος ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἀλέξανδρος, καίπερ μὴ δυνάμενος νἀντισταθῇ εἰς τοὺς Πέρσας καὶ μετ' αὐτῶν ταχθεὶς, τοιαύτην ἐπέδειξε πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀγάπην, διατρανωθεῖσαν ἀλλαχοῦ τε καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην, ὥστε δικαίως ἐπωνομάσθη φιλέλλην. Μηδ' ὑποθέσῃ τις, ὅτι καλέσαντες φιλέλληνα καὶ ὄχι Ἕλληνα οἱ Ἕλληνες Ἀλέξανδρον τὸν πρῶτον ἐνόουν νὰ ὑποδείξωσιν αὐτὸν διὰ τούτου τοῦ ἐπωνύμου ἀλλόφυλον, ἁπλῶς ἀγαπῶντα τοὺς Ἕλληνας· διότι οἱ ἀρχαῖοι δὲν ἐκάλουν οὕτω μόνον τοὺς ξένους τοὺς ἔχοντας φιλίως πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων τοὺς μάλιστα φιλογενεῖς καὶ φιλοπάτριδας. Ἄλλως δὲ ῥητῶς αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἐμαρτύρησε τὸν γνήσιον ἑλληνικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα, εἰπὼν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους «Αὐτός τε γὰρ Ἕλλην γένος εἰμὶ τὠρχαῖον, καὶ ἀντ' ἐλευθέρης δεδουλωμένην οὐκ ἂν ἐθέλοιμι ὁρᾶν τὴν Ἑλλάδα».

Ἐν τούτοις δ' ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηναίων ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς θαλάσσαις μετὰ τὰ περσικὰ ἤγαγεν αὐτοὺς καὶ εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Μακεδονίας καὶ προεκάλεσεν ἤδη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη

τῆς μακρᾶς τοῦ Ἀλεξάνδρου βασιλείας ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Μακεδόνων, ἔτι μᾶλλον αὐξηθέντα ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ φιλέλληνος.

Ἀλλὰ μεταξὺ τούτων τῶν διαδόχων βασιλεύει περὶ τοὺς χρόνους ἤδη τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ὁ ἀνὴρ ἐκεῖνος, ὅςτις συνῳδὰ τῇ γνώμῃ τοῦ Θουκυδίδου ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας περισσότερα ἢ σύμπαντες οἱ πρὸ αὐτοῦ ὀκτὼ βασιλεῖς τῆς χώρας. Ὁ βασιλεὺς δ' ἐκεῖνος ὑπῆρξεν ὁ Ἀρχέλαος, ὅςτις εἴπερ τις καὶ ἄλλος τῶν ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Μακεδονίας τέως καθεσθέντων ἐνόησεν, ὅτι ἡ δύναμις τοῦ θρόνου καὶ τῆς χώρας ἐνέκειτο ἐν τῇ συνενώσει τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν τῇ διαδόσει τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀνὰ τὰ μακεδονικὰ ὄρη. Ἐπ' αὐτοῦ ἕδρα τῆς μακεδονικῆς βασιλείας ἔγεινεν ἀντὶ τῆς Ἐδέσσης ἡ Πέλλα, κειμένη ἐν τῇ πεδινῇ Ἡμαθίᾳ παρὰ τὴν λίμνην τῆς Γιανιτσᾶς, εἰς ἣν εἰςρέων ὁ Λουδίας ἐξέρχεται αὐτῆς ἔπειτα σπεύδων νὰ ἐκβάλῃ εἰς τὸν θερμαϊκὸν κόλπον. Οὕτω δ' ἐπλησίασεν ὁ Ἀρχέλαος περισσότερον πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ὅςτις ἐπλήρου τὸ πνεῦμά του καὶ ἔθελγε την ψυχήν του. Ὑπὸ τοῦ πνεύματος δ' ἐκείνου τοῦ γείτονος τῶν Ἑλλήνων πολιτισμοῦ ἐμπνεόμενος ὁ Ἀρχέλαος, διὰ παντὸς μέσου εἰργάσθη κατὰ τὴν εἰρηνικὴν αὐτοῦ βασιλείαν, ὅπως εἰςαγάγῃ εἰς τὴν Μακεδονίαν τἀγαθὰ αὐτοῦ, ἐξωραΐζων μὲν καὶ ἐξασφαλίζων τὴν χώραν, ἱδρύων δὲ μουσικοὺς καὶ γυμνικοὺς ἀγῶνας ὁμοίους πρὸς τοὺς τελουμένους ἐν Ἑλλάδι. Καὶ ἐν ᾧ τὰ τέθριππα αὐτοῦ ἐνίκων ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ Δελφοῖς, τἀνάκτορα τοῦ φιλοκάλου βασιλέως διεκοσμοῦντο ἁδρᾷ δαπάνῃ ὑπὸ τοῦ περιωνύμου ζωγράφου Ζεύξιδος καὶ ἡ αὐλὴ αὐτοῦ ἐγίνετο τὸ κέντρον τῶν ἐξ Ἑλλάδος ποιητῶν, μουσικῶν καὶ σοφῶν. Παρὰ τῷ Ἀρχελάῳ ἔζησεν ἐν τιμῇ τὰς τελευταίας αὐτοῦ ἡμέρας, φυγὼν ἐξ Ἀθηνῶν, ὁ Εὐριπίδης· πρὸς αὐτὸν δ' ἐλέγετο μεταβὰς καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων, και μόνος ὁ Σωκράτης, κληθεὶς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βασιλέως ἐπὶ τῇ ὑποσχέσει μεγάλων δώρων, ἀπεκρίθη, ὅτι τὰ ἄλευρα εἶνε εὔωνα ἐν Ἀθήναις καὶ ἄφθονον τὸ ὕδωρ, περιφρονῶν οὕτω φιλοσοφικώτατα τὰς προτάσεις τοῦ ἰσχυροῦ βασιλέως, ὃν οἱ σύγχρονοι διεθρύλουν ὡς τὸν πλουσιώτατον καὶ εὐτυχέστατον τῶν θνητῶν.

Εἰς τοιαύτην δόξαν ἀνῆλθεν ὁ μακεδονικὸς θρόνος διὰ τῆς προςπελάσεως εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἡ ἀντί-

δρασις τῶν παλαιοτρόπων Μακεδόνων καὶ ἰδίως τῶν ὀρεινῶν Λυγκηστῶν περιήγαγε τὴν χώραν καὶ τὸν θρόνον εἰς ἀνωμαλίαν καὶ κίνδυνον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἔσωσε τέλος αὐτὴν ὁ μέγας Φίλιππος.

Εἶνε τόσον γνωστὴ ἡ μεγάλη ἀνόρθωσις καὶ δόξα, εἰς ἣν ἀνύψωσε καὶ πάλιν τὴν Μακεδονίαν ὁ μέγας υἱὸς τοῦ Ἀμύντου, οὐ μόνον ἀποκαταστήσας τὴν ἑνότητα αὐτῆς καὶ τὴν δύναμιν, ἀλλὰ καὶ καθυποτάξας διὰ τῆς διπλωματικῆς αὐτοῦ τέχνης καὶ τῶν πολεμικῶν νικῶν τὴν Ἑλλάδα, ὥστε θεωρῶ ὅλως περιττὸν νὰ ἐνδιατρίψω ἐκθέτων τὰ κατ' αὐτόν. Ἓν δὲ μόνον δὲν δύναμαι νὰ παρίδω. Τίς ὑπῆρξεν ὁ καρπὸς τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐνισχύσεως τοῦ Φιλίππου καὶ τῆς ὑπὸ τὸ μακεδονικὸν σκῆπτρον ἑνώσεως τῶν μακεδονικῶν χωρῶν; Ἦτο ξένη κυριαρχία, ἦτο καταδυνάστευσις βάρβαρος ἡ ἀρχὴ τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων ἐκείνου, ὅςτις τὴν ὑστεραίαν τῶν μεγάλων του νικῶν ἐψηφίζετο ἐν Κορίνθῳ ἀρχιστράτηγος τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοὺς βαρβάρους; Τί ἄλλο εἶνε ὁ Μακεδὼν Ἄρης ὁ τοὺς Ἕλληνας διὰ τῆς νίκης ἑνώσας ὑπὸ τὸ μακεδονικὸν σκῆπτρον ἢ ὁ ἀντιπρόςωπος αὐτῆς τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, ὁ ἐκτελεστὴς τοῦ προγράμματος τοῦ ψηφισθέντος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τὴν ὑστεραίαν τῆς ἐν Πλαταιαῖς νίκης, τοῦ πολέμου τῆς ἐκδικήσεως ἐναντίον τῶν Περσῶν τῶν πειραθέντων τὴν κατάλυσιν τῆς αὐτονομίας τῶν Ἑλλήνων καὶ πυρπολησάντων τὰ ἱερὰ τῶν ἑλληνικῶν θεῶν; Εἶνε ὄλεθρος Μακεδὼν ὁ νικηφόρος βασιλεὺς ὁ ἀναλαβὼν νὰ ἐκτελέσῃ τὸ πρόγραμμα, ὅπερ ἠθέλησαν νὰ συνεχίσωσιν ὁ Κίμων καὶ ὁ Περικλῆς, ὁ Ἀγησίλαος καὶ ὁ Φεραῖος Ἰάσων, ἀλλ' ὅπερ εἶχε μείνει ἀσυντέλεστον ὑπὸ τῆς ἐμφυλίου διασπάσεως τῶν Ἑλλήνων;

Πληγὴ διαμπερὴς τῆς δολοφόνου μαχαίρας τοῦ σωματοφύλακος Παυσανίου ἔκοψεν αἴφνης τὸ νῆμα τῶν ἡμερῶν τοῦ Φιλίππου καθ' ἃς ἡμέρας ἐμελετᾶτο καὶ παρεσκευάζετο ἡ ἔναρξις τῆς ἐκτελέσεως τῶν δεδογμένων τοῖς Ἕλλησιν. Ἀλλ' ὅ τι δὲν ἠδυνήθη νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ μέγας πατὴρ συνετέλεσε θριαμβευτικῶς ὁ μείζων αὐτοῦ υἱός. Ὁ μεγαλεπήβολος τοῦ Φιλίππου καὶ τῆς Ὀλυμπιάδος γόνος, ὁ δαμαστὴς τοῦ Βουκεφάλα, ὁ στρατηλάτης ὁ ἀπαράμιλλος, ὁ κατακτητὴς ὁ εὐτυχέστατος δὲν εἶνε μόνον ὁ μέγιστος τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας, ἀλλ' εἶνε καὶ ὁ ἐπισημότατος φορεὺς τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας, ὁ ἐπιφανέστατος ἀντιπρόσωπος τοῦ στρατευομένου καὶ νικῶντος τὴν

βάρβαρον Ἀσίαν ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ Μακεδονία καὶ Ἑλλὰς ἀδελφοῦνται ἐν τῇ νίκῃ καὶ τῷ μεγαλείῳ, περιστεφανούμεναι ὑπὸ τῆς ἀλησμονήτου αἴγλης τῆς ἐπιτυχίας τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ ἀγῶνος, ὃν ἀνέλαβε κατὰ τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου τῆς Ἀσίας ὁ ἑλληνισμός. Ἴσως ἄνευ τοῦ ἑνὸς ἐκείνου μεγάλου Μακεδόνος ἡ ἑλληνικὴ ἰδέα δὲν ἤθελε καταγάγει τὸν ἐπισημότατον, τὸν πανηγυρικώτατον τῶν θριάμβων αὐτῆς. Καὶ ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ὁ Μακεδὼν ἐκεῖνος περιέφερεν εἰς τὰ στρατόπεδα ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον αὐτοῦ τὸν Ὅμηρον καὶ ὅτι ἰδεῶδες αὐτοῦ ἦτο ὁ ξανθὸς Ἀχιλλεύς, ὅταν ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι διδάσκαλος αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ μέγας Σταγειρίτης, ὁ Μακεδὼν Ἀριστοτέλης, ἡ μεγίστη διάνοια, ἣν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ πνευματικὴ ἱστορία τοῦ κόσμου ὅλου, τότε δὲν θὰ κηρύξωμεν, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ὑπῆρξεν ὁ μέγιστος τῶν Ἑλλήνων καὶ δὲν θἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἡ χώρα ἡ γεννήσασα τὸν μεγαλοφυέστατον τῶν διδασκάλων καὶ τὸν μεγαλεπηβολώτατον τῶν μαθητῶν ὑπῆρξεν ἡ ἑλληνικωτάτη τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν;

Ἀλλ' ἡ δόξα εἰς ἣν ἀνῆλθεν ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Ἑλλὰς ἐν χρόνῳ βραχυτάτῳ ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ μακρόν. Ἡ παρακμὴ ἄρχεται διὰ τὴν Μακεδονίαν ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀλλ' ἡ δύναμις αὐτῆς ἦτο οὐχ ἧττον τοιαύτη, ὥστε ἠδυνήθη νἀντιστῇ διὰ τριῶν μακρῶν πολέμων εἰς τα ὅπλα τῆς νικηφόρου Ῥώμης καὶ μόνον διὰ τῆς ἐν Πύδνῃ μάχης τοῦ 168 π. Χ. καὶ τῆς ἔπειτα καταπαλαίσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ψευδοφιλίππου Ἀνδρίσκου ὑποκινηθείσης ἐπαναστάσεως ἠδυνήθη νὰ μεταβάλῃ ἡ Ῥώμη τὴν Μακεδονίαν εἰς ἐπαρχίαν ῥωμαϊκήν.

Θὰ ἦτο ὑπὲρ τὸ δέον μακρὰ ἡ παρακολούθησις τῶν τυχῶν τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς ῥωμαιοκρατίας μέχρι τοῦ νῦν. Ἀρκεῖ νά σας ὑπομνήσω τὸν ἀπόστολον Παῦλον ἱδρύοντα τὰς ἑλληνικωτάτας ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Βερροίας ὡς κέντρα τῆς διαδόσεως τῆς νέας θρησκείας, ἥτις ἀνεμόρφωσε τὸν κόσμον. Περιτελλομένων δ' ἐνιαυτῶν, ἡ χριστιανικὴ Μακεδονία γίνεται αὐτόχρημα κειμήλιον τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους. Εὔφορος, πλουσία, ὀχυρὰ χώρα εἶνε ἡ κατοικία λαῶν γενναίων, οἵτινες ἀποβαίνουσι στήριγμα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς μιᾶς τῶν μεγίστων καὶ

ἐνδοξοτάτων δυναστειῶν τοῦ Βυζαντίου, τῆς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος ἱδρυθείσης καὶ ἀπὸ τῆς πατρίδος αὐτοῦ φερωνυμουμένης μακεδονικῆς δυναστείας, γίνεται ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος διὰ μιᾶς τῶν χερσονήσων αὐτῆς, τῆς ἀρχαίας Ἀκτῆς, ἥτις κορυφοῦται εἰς τὸν Ἄθω, μία τῶν ἐπιφανεστάτων καὶ κυριωτάτων ἑστιῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἀλλ' ἀποβαίνει ἡ Μακεδονία κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας μετὰ καὶ τῶν βορείων τῆς Θρᾴκης ἡ κονίστρα αἱματηρῶν ἀγώνων πρὸς βαρβάρους ἐπιδρομεῖς, παλαίοντας ὑπὲρ τῆς ἐν αὐτῇ ἐπικρατήσεως. Σλάβοι καὶ Βούλγαροι ἐπέρχονται πολλάκις βαρεῖς ἐναντίον τῆς ηὐλογημένης χώρας, καὶ ὁ ἑλληνισμὸς μαρτυρεῖ ἐναλλὰξ καὶ θριαμβεύει ἀγωνιζόμενος ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων. Ἀλλ' ἡ Μακεδονία διατηρεῖ τὸν ἀκραιφνῆ αὐτῆς ἑλληνικὸν χαρακτῆρα ἐν μέσῳ τῶν βαρυτάτων περιπετειῶν. Ἡ ἱστορία τῶν πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἀγώνων τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ δὲν δύναται νὰ λησμονηθῇ. Δὲν θὰ λησμονηθῇ ποτὲ ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ Νικηφόρου τὸ ἔτος 810 ἐν τῷ μεγάλῳ ἐκείνῳ ἀγῶνι πρὸς τὸν Κροῦμμον, οὗ τὴν ὁρμὴν ἐναντίον τοῦ γενναίου βουλγαρομάχου δεικνύει ἡ λύσσα, ἣν ἐπέδειξε καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν νεκρὸν τοῦ βασιλέως ὁ βάρβαρος νικητής. Ὁ Κροῦμμος, ἐκτεμὼν τὴν κεφαλὴν τοῦ Νικηφόρου, τὸ μὲν πρῶτον ἐθεάτρισεν αὐτὴν, ἀνακρεμάσας ἐπὶ ξύλου ἡμέρας ἱκανάς, μετὰ δὲ ταῦτα, γυμνώσας τὸ ὀστοῦν καὶ περιδέσας δι' ἀργύρου ἔξωθεν, ηὐωχεῖτο, συμπίνων μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν Βουλγάρων καὶ Σλάβων ἀρχόντων τὰ νικητήρια ἐκ τοῦ ἁγίου ἐκείνου ποτηρίου. Ἀλλὰ δὲν ἤργησε νὰ ἐπέλθῃ ἡ ἀντίδρασις, καὶ μετὰ τέσσαρα ἔτη ὁ Κροῦμμος ἐνικᾶτο πρὸ τῆς Ἀδριανουπόλεως οἰκτρῶς τῷ 814 ὑπὸ τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου, καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἀπέθνησκεν ἐκ τῶν τραυμάτων φυγάς. Ἡ νίκη ὑπῆρξε τελεία, ἡ δ' ἀνάμνησις τοῦ νικηφόρου αὐτοκράτορος συνεδέθη ἐπὶ μακρὸν πρὸς τὸν τόπον τῆς νίκης. Ὁ βουνὸς ἐφ' οὗ εἶχε στήσει τὴν κατὰ τοῦ Κρούμμου ἐνέδραν ἔγεινε φερώνυμος αὐτοῦ, καὶ οἱ Βούλγαροι οἱ διαβαίνοντες πρὸ τοῦ βουνοῦ τοῦ Λέοντος ἀκόμη ἕνα αἰῶνα καὶ ὑπερέκεινα μετὰ τὸν παρ' αὐτὸν ὄλεθρον τῶν ὑπὸ τὸν Κροῦμμον ὁμοεθνῶν ἔσειον περίφοβοι τὴν κεφαλὴν καὶ ἐδείκνυον διὰ τοῦ δακτύλου τὸν πλήρη θλιβερῶν δι' αὐτοὺς ἀναμνήσεων τόπον. Οὐδ' ὑπῆρξαν ὀλιγώτερον ἐπιφανεῖς τελευτῶντος τοῦ δεκάτου αἰῶνος αἱ κατὰ Βουλγάρων νῖκαι τῶν γενναίων βασι-

λέων Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ καὶ Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ καὶ τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ. Ἀλλὰ γινώσκετε, ὅτι τὴν αἴγλην πάντων τῶν λοιπῶν βουλγαρομάχων βασιλέων καὶ στρατηγῶν τοῦ Βυζαντίου ἐπισκιάζει ἡ δόξα Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, κατανικήσαντος ἐπιφανῶς καὶ διαλύσαντος τὸ ἀρχαιότερον βουλγαρικὸν βασίλειον, ὅπερ καθυποταχθὲν μετεβλήθη εἰς κτῆσιν βυζαντιακήν.

Ἡ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῆς Μακεδονίας δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τερματίζεται διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου καταλύσεως τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους. Οἱ Βούλγαροι δὲν ἔπαυσαν καὶ ἐν τῷ κατόπιν χρόνῳ ἐποφθαλμιῶντες εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς προτέρας δυνάμεως καὶ ἀνεξαρτησίας καὶ εἰς τὴν κυριαρχίαν ἐν τοῖς βορειοτέροις τῆς Μακεδονίας. Ἀλλ' οὐδ' ἡ βυζαντιακὴ βασιλεία ἐλησμόνησέ ποτε τὰς ὑποχρεώσεις τὰς εἰς αὐτὴν ἐπιβαλλομένας ὑπὸ τῆς ἀρχαίας τῆς χώρας ἱστορίας καὶ ὑπὸ τῶν ἀγώνων καὶ νικῶν τῶν βασιλέων καὶ στρατηγῶν τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων. Ἐχρειάσθη δὲ ἡ παρακμὴ ἐκείνη ἡ καταλήξασα εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ὀλίγα ἔτη πρὸ αὐτῆς δυνηθῶσιν οἱ δύο ἀδελφοὶ Πέτρος καὶ Ἀσὰν νὰ ἱδρύσωσι καὶ πάλιν νέον βουλγαρικὸν αὐτόνομον κράτος πολὺ μᾶλλον περιωρισμένον ἢ τὸ ὑπὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου καταλυθὲν, ἀλλὰ καὶ τοῦτο μάτην ἐγεῖρον ἀξιώσεις εὐρυτέρας ἐπεκτάσεως καὶ δεινῶς καὶ πάλιν στενοχωρηθὲν ὑπὸ τῶν Βυζαντίνων μετὰ τὴν ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου ἀνάκτησιν τοῦ Βυζαντίου. Οὕτω δὲ ἡ ἐξησθενημένη Βουλγαρία, ἐκπεσοῦσα πολὺ πρὸ τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους, ἀπέβη εὐάλωτος εἰς τοὺς Τούρκους, οἵτινες καὶ κατέλυσαν τὸ βουλγαρικὸν κράτος τῷ 1393 ἐπὶ τοῦ σουλτάνου Βαγιαζὴτ τοῦ Α΄. Μόνον δὲ μετ' ὀλίγας δεκαετηρίδας ἔπιπτε καὶ ἡ ἑλληνικὴ Μακεδονία εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, ἐκπολιορκουμένης τῷ 1430 ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ Β΄ τῆς Θεσσαλονίκης, ἣν ἀπὸ ἑπτὰ ἤδη ἐτῶν κατεῖχον οἱ Βενετοὶ, ἐξαγοράσαντες ἀπὸ τῶν Βυζαντίνων. Οὕτως ἔπιπτε τὸ προπύργιον τῆς Μακεδονίας, ἡ ἱερὰ πόλις τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου, εἰς ὃν οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀνέγραφον τὴν σωτηρίαν αὐτῶν ἀπὸ τῶν παντοίων νικηφόρως ἀποκρουσθεισῶν ἐπιδρομῶν Σλάβων, Ἀβάρων, Βουλγάρων, Πατζινακῶν. Ἡ μεγάλη πόλις, ἡ πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας, ἡ δευτέρα μετὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν αὐτὴν, δὲν ἠδυνήθη πλέον νὰ διασωθῇ, καὶ

ἡ πολιορκία αὐτῆς καὶ ἅλωσις, ἣν ἐξετραγῴδησεν Ἰωάννης ὁ ἀναγνώστης, εἶνε σελὶς ἱστορικὴ ἐκ τῶν ἀλησμονήτων, παράλληλος ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν τελευταίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τραγῳδίαν, τὴν ἅλωσιν τῆς βασιλευούσης.

Ὑπολαμβάνω, ὅτι μοι ἐπιτρέπεται ταύτην τὴν στιγμὴν νὰ παρέλθω τὴν θλιβερὰν ὑπόμνησιν, τὴν στυγερὰν ἀφήγησιν τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Ῥίψατε πέπλον μελανὸν εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους καὶ ἐπιγράψατε ἁπλῶς Μακεδονία τουρκοκρατουμένη. Τοῦτο ἀρκεῖ. Ἀλλ' ἀρκεῖ καὶ νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ τὰ πάνδεινα ὑφισταμένη χώρα διετήρησεν ἀκραιφνῆ διὰ μέσου τῶν περιπετειῶν τῆς δουλείας τὸν ἑλληνικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Οὐδὲ περιωρίσθησαν εἰς τοῦτο οἱ Μακεδόνες τουρκοκρατούμενοι, ἀλλὰ διὰ τῆς διατηρήσεως ἑλληνικῶν σχολῶν, προάγοντες λογίους τῶν τὰ πρῶτα φερόντων ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ, διὰ τοῦ ἐμπορικοῦ αὐτῶν πνεύματος γινόμενοι σπουδαῖοι παράγοντες τοῦ μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐμπορίου ἐν ταῖς ἀγοραῖς τῆς Εὐρώπης, ἰδίως δ' ἐν Γερμανίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ, διὰ τοῦ ἐμφύτου αὐτῶν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτος διακρινόμενοι ὡς ἁρματωλοί, μετέβαλον τὴν Μακεδονίαν εἰς φυτώριον τῆς ἐθνικῆς ἰδέας καὶ συμπαρεσκεύασαν ἐν ταῖς μακεδονικαῖς πόλεσι καὶ ἐπὶ τῶν μακεδονικῶν δειράδων τὴν ἀνάστασιν τοῦ γένους. Τίς δὲν θὰ ἐνθυμηθῇ, ὅτι ἐκ τῶν μετὰ τοῦ Ῥήγα συμμαρτυρησάντων ἑπτὰ προσκόπων τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων τρεῖς, οἱ δύο ἀδελφοὶ Ἐμμανουὴλ καὶ ὁ Τορούντζιας, ἦσαν Μακεδόνες; Τίς θὰ λησμονήσῃ ὅσα τούτων ὁ Ἰωάννης Ἐμμανουήλ, ἀνακρινόμενος ἐν Βιέννῃ πρὶν ἢ μετὰ τῶν συμμαρτύρων στραγγαλισθῇ ἐν Σεμλίνῳ, μετὰ παρρησίας ἀληθοῦς ἐλευθερωτοῦ κατέθηκεν εἰς τὸν Βιενναῖον ἀνακριτήν; Ὁμολογῶ, εἶπεν αὐτολεξεί, ὅτι τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἐπιθυμῶ ἐκ βάθους τῆς καρδίας μου, καθ' ὅτι ἡ πατρίς μου διὰ τόσων αἰώνων στενάζει ὑπὸ τὸν βαρβαρώτατον καὶ τυραννικώτατον ζυγὸν τῶν Τούρκων, τοῦ καθολικοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀσπόνδου ἐχθροῦ. Μετ' ὀλίγα δ' ἔτη ὁ ἁρματωλικὸς βίος ἐλάμβανεν εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτ' ἐν Μακεδονίᾳ ἐξάπλωσιν θαυμασίαν ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου μέχρι τῆς Χαλκιδικῆς καὶ ἀπὸ τῶν Σερβίων μέχρι τῆς Ἀχρίδος.

Τίνα πρῶτον καὶ τίνα ὕστατον νἀναφέρω ἐκ τοῦ μακροῦ καταλό-

γου τῶν γενναίων ὁπλαρχηγῶν, οὓς ἐφοβήθη ἡ Πύλη ἢ ἐδολοφόνησεν ὁ Ἀλῆς ἢ ἔψαλεν ἐμπνευσμένη ἡ ὀρεινὴ Μοῦσα;

Τίς τῶν Μακεδόνων τοῦ Ὀλύμπου δὲν ἐνθυμεῖται τὸν Λάππαν, ὅςτις, ὅτε ὁ πασσᾶς

> ἐκάλεσε τὴν κλεφτουριά, τὰ δώδεκα πρωτᾶτα,
> τὸν Λάππα δὲν ἐκάλεσε, τὸ μαῦρο ψυχοπαῖδι,
> κι' ὅλοι πηγαίνουν κέρασμα κριάρια μὲ κουδούνια
> κι' ὁ Λάππας πάγ' ἀκάλεστος μὲ ζωντανὸ ἀλάφι;

Καὶ τίς δὲν γινώσκει διὰ ποίων λόγων ἀπέκρουσεν ὁ Λιάκος τὰς μεγάλας περὶ ἀμοιβῶν ὑποσχέσεις τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ;

> Προςκύνα, Λιάκο, τὸν πασσᾶ, προςκύνα τὸ βεζύρη
> πρῶτος νὰ εἶσ' ἁρματωλός, Δερβέναγας νὰ γείνῃς.
> Κι' αὐτῆνος ἀποκρίθηκε μαντᾶτα καί του στέλνει·
> —Ὅσο 'νε ὁ Λιάκος ζωντανός, πασσᾶ δὲν προςκυνάει·
> πασσᾶ 'χει ὁ Λιάκος τὸ σπαθί, βεζύρη τὸ τουφέκι.

Συγκορυφοῦται δ' ἔπειτα ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως ἡ ἐθνικὴ δρᾶσις τῆς Μακεδονίας διὰ τῶν θυσιῶν καὶ τῶν ἄθλων τῆς Κασσάνδρας καὶ τῆς Νιαούσης καὶ τῆς γενναιότητος τοῦ Καρατάσσου καὶ τοῦ Γάτσου, τοῦ Χάψα καὶ τοῦ Δουμπιώτου, τοῦ Ἐμμανουὴλ Παπᾶ καὶ τοῦ Δημητρίου Σταγειρίτου, τοῦ Ζαφειράκη καὶ τοῦ Τάσσου, ὅπως ἀναφέρω μόνον τοὺς κυριωτάτους τῶν πρωταθλητῶν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος. Θυσίαι μάταιαι, ἀπολήξασαι δυςτυχῶς πᾶσαι εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοῦ χοροῦ τῶν ἐλευθέρων ἑλληνικῶν χωρῶν.

Ἡ Μακεδονία ἐπανῆλθε καὶ πάλιν βαρυαλγὴς εἰς τὰ δεσμὰ τῆς τουρκικῆς δουλείας, ἀλλὰ δὲν λησμονεῖ τὴν καταγωγὴν αὐτῆς καὶ τὰ ἐθνικά της ὄνειρα παρ' ὅλας τὰς ἀντιδράσεις, παρ' ὅλας τὰς διαστροφὰς τοῦ ἐν αὐτῇ ἐθνολογικοῦ καθεστῶτος. Οἱ γεωργοῦντες τὴν εὔφορον αὐτῆς γῆν ἀλλόφυλοι θέλουσι νἀξιώσωσι τὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν δικαιώματι καταγωγῆς καὶ πνευματικῆς τε καὶ οἰκονομικῆς ὑπεροχῆς ἀληθῶν κυρίων τῆς χώρας· οἱ ἐπήλυδες ἀξιοῦσι νὰ ἐπιβάλωσι τὴν θέλησιν αὐτῶν εἰς τοὺς γηγενεῖς· τὰ ὄργανα τῶν ἔξωθεν ἐπιδρώντων πολιτικῶν προςηλυτιστῶν ζητοῦσι νὰ ἐπιβληθῶσιν εἰς τὴν βοὴν τῶν νεκρῶν καὶ τὴν θέλησιν τῶν ζώντων καὶ νὰ μεταβάλωσι τὴν γῆν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς κτῆσιν τῶν ἀπογόνων τοῦ Κρούμμου καὶ τοῦ Συ-

μεών. Ἀλλ᾽ ἀπαντᾷ ἡ ἱστορία, ἀλλὰ διαμαρτύρονται αἱ ἀπογραφαὶ τῶν σχολείων, ἀλλ᾽ ἀντιστρατεύεται ἡ θέλησις τῶν θεματοφυλάκων τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἀντιπροςώπων τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας. Καὶ ὅταν ὑπετέθη τέλος, ὅτι ἔτι μᾶλλον δύναται νὰ διαστρέψῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν ἐπιβλητικὴν θέλησιν τοῦ παρόντος ἡ ἐπιτετεχνημένη εἰςβολὴ ὀλιγαρίθμων Βουλγάρων ἀνταρτῶν, οἱ συμπολῖται καὶ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων ἁρματωλῶν ἀνέλαβον ἀπό τινος χρονου νὰ διεκδικήσωσι νικηφόροι καὶ διὰ τῶν ὅπλων τὰ δικαιώματα τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας.

Ναί, ἡ ἀλήθεια διαστρεφεται, παρατίθενται εἰς τὰ ὄμματα τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρωπης ἀριθμοὶ ψευδεῖς, διαβιβάζονται σκοπίμως εἰδήσεις πεπλανημέναι καὶ πλανῶσαι. Ἀπόστολοι συμφερόντων ὀθνείων ἢ ἐθελοτυφλοῦντες περιηγηταὶ παριστάνουσι τὴν Μακεδονίαν ἐν μεγάλῃ ἐκτάσει οἰκουμένην ὑπὸ Βουλγάρων, Σέρβων καὶ Ῥωμούνων καὶ λέγουσι τὸν ἑλληνισμὸν ἐν καταπληκτικῇ μειονοψηφίᾳ οἰκοῦντα μόνον τὰ νοτιώτατα τῆς χώρας καὶ τὰ παράλια.

Ἀλλὰ τὰ χειροκλοπικὰ τεχνάσματα τῶν Βουλγάρων διαλύονται ὁσημέραι πρὸ τῆς γινωσκομένης καὶ διαδιδομένης ἀληθείας καὶ οἱ ψευδαριθμοι αὐτῶν ὑποχωροῦσιν εἰς τὴν καταπληκτικὴν δύναμιν τῶν πραγμάτων. Μάτην διὰ τῶν διδακτικῶν αὐτῶν βιβλίων παριστάνουσι Βούλγαρον καὶ αὐτὸν τὸν Ἀλέξανδρον. Καθίστανται γελοῖοι. Μάτην ἀγωνίζονται νὰ παραστήσωσι βουλγαρικὸν τὸ πλεῖστον τῆς Μακεδονίας τῆς σήμερον. Ἀλλ᾽ ὡς ἡ ἱστορία ἀπερικόσμως ἐπαναλαμβανομενη ἀρκεῖ να διατρανώσῃ τον ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῆς Μακεδονίας ἐν τῷ παρελθόντι, οὕτως ἁπλῆ ἀνασκοπησις τῶν κατὰ τὴν χώραν δύναται νὰ διδάξῃ ὁποῖος εἶνε ὁ χαρακτὴρ καὶ ὁποῖον εἶνε τὸ ἔθνος τῶν Μακεδόνων τῆς σήμερον. Διὰ νὰ μεταβληθῇ εἰς βουλγαρικὴν ἡ Μακεδονία, δὲν ἀρκεῖ τὸ ξίφος τοῦ δολοφόνου, ἡ θρυαλλὶς τοῦ καταστροφέως, ἡ ἀγχόνη τοῦ λῃστοῦ, τὸ φρύαγμα τοῦ ἐπιδρομέως. Μένουσι καὶ μετὰ τὴν πυρκαϊὰν, ὑψοῦνται καὶ μετὰ τὴν πλήμμυραν τῶν αἱμάτων, ἐγείρονται καὶ ὕπερθεν τῶν συντριμμάτων τῆς βίας καὶ τῆς ἐρημώσεως ὑπερήφανοι οἱ δόμοι τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν, ὑψηλοὶ οἱ τοῖχοι τῶν ἑλληνικῶν μονῶν, σωτήρια τὰ ἄσυλα τῶν ἑλληνικῶν νοσοκομειων, λευκαὶ καὶ ἁγναὶ αἱ προςόψεις τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν ἁπανταχοῦ τῆς Μακεδονιας. Καὶ ἀπὸ μέσου τοῦ

καπνοῦ τῆς δυναμίτιδός σας, ἐν μέσῳ τῶν ὠρυγῶν τῶν ἐπιδρομικῶν σας στιφῶν, ἀφροντιστοῦσα πρὸς τὰς ἀπειλὰς ὑμῶν καὶ τὸ ξίφος ὑμῶν καὶ τοὺς δαυλοὺς ὑμῶν ἤρθη πρὸ ὀλίγων μόλις μηνῶν μεγάλη καὶ τρανὴ μέχρι τῶν καρήνων τοῦ ἑλληνικοῦ Ὀλύμπου καὶ μέχρι τοῦ θρόνου τοῦ πλάστου ἡ διαμαρτυρία τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας φαεινή, ἐπιτακτική, ἐκσπωμένη ἀπ' αὐτῶν τῶν σπλάγχνων τῆς ἑλληνικωτάτης χώρας, ἐκρηγνυμένη ἀπὸ τῶν χειλέων μυριάδων Ἑλλήνων Μακεδόνων καὶ οἱονεὶ ἀνερχομένη συγχρόνως ἀπὸ τῶν τάφων τριάκοντα αἰώνων. Οἱ διαδηλωταὶ τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ὅλης ἑλληνικῆς Μακεδονίας ἐβροντοφώνησαν ἑνὶ στόματι πρὸς τὴν πεπολιτισμένην Εὐρώπην, ὡς ἄλλοτέ ποτε Ἀλέξανδρος ὁ φιλέλλην «αὐτός τε γὰρ γένος εἰμὴ τὠρχαῖον, καὶ ἀντ' ἐλευθέρης δεδουλωμένην οὐκ ἂν ἐθέλοιμι ὁρᾶν τὴν Ἑλλάδα». Τέλος δὲ πρὸ ὀλίγων μόλις ἡμερῶν εἷς τῶν λογάδων ἀντιπροσώπων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, εἷς τῶν ἀριστέων τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας ἐπεσφράγισε διὰ τοῦ μαρτυρικῶς χυθέντος αἵματός του τὴν ἀλληλεγγύην μεταξὺ ἡμῶν τῶν ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας λεγόντων μόνον καὶ γραφόντων καὶ τῶν ἐκεῖ μὲ τὴν θυσίαν τῆς περιουσίας, τῆς τιμῆς καὶ τοῦ αἵματός των ἀγωνιζομένων ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας ἐν τῇ πολυποθήτῳ γῇ.

Θεωρήσατε τὴν ἀποψινὴν ἡμῶν συνέλευσιν ὡς ἀπάντησιν πρὸς τὴν περυσινὴν ἐκείνην διαδήλωσιν τῶν πέραν τοῦ Ὀλύμπου Μακεδόνων ἀδελφῶν, ὡς τὸν ἐπίλογον τῶν μνημοσύνων καθ' ἃ ἔχυσε κατ' αὐτὰς ὁ ἑλληνισμὸς ὅλος τὸ δάκρυ του ῥαντίζων τὸ νεοσκαφὲς χῶμα τοῦ νέου ἥρωος τοῦ διατρανώσαντος διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ τοὺς προαιωνίους πόθους τοῦ ἑλληνισμοῦ. Πέμψατε ἀπὸ τῶν προπόδων τῆς Ἀκροπόλεως διὰ τῆς αὔρας τοῦ Θερμαϊκοῦ εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν συμμαχητῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν ὑποστηριχθέντων εἰς τὴν ἐθνικὴν πίστιν ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου τὸν ἀδελφικὸν ἀσπασμόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι ἡ ἐλευθέρα Ἑλλάς, μὴ θέλουσα νὰ μείνῃ ἀκέφαλος, θὰ ἐκλαβῃ ὡς ἴδιον ἑαυτῆς ἀγῶνα τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς της, τῆς Μακεδονίας, καὶ τὸν ἀγῶνα τοῦτον θὰ διαπεράνῃ ὄχι διὰ λόγων μόνον κενῶν, ἀλλὰ καὶ δι' ἔργων, ἀνάγουσ' αὐτὸν εἰς καθῆκον ἑαυτῆς καὶ χαρμονὴν καὶ αὐτοθυσίαν.

Ὅτε οἱ κάτοικοι τοῦ ἀρχαίου Ἄργους, ἐξ οὗ ἀπέρρευσεν ὁ οἶκος

τῶν Τημενιδῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας, ἀπέβαλόν ποτε τὴν Θυρεᾶτιν, κατακτηθεῖσαν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, ἐκείραντο τὰς κεφαλὰς καὶ ἔταξαν νὰ μὴ θρέψῃ μηδεὶς τῶν Ἀργείων κόμην μηδ' αἱ γυναῖκες αὐτῶν νὰ χρυσοφορήσωσι πρὶν καταλάβωσι πάλιν τὴν Θυρεᾶτιν. Εἰς ὁμοίαν ἀπόφασιν πρέπει νὰ προβῇ ἡ Ἑλλὰς, ὁρκιζομένη νὰ μὴ αἰσθανθῇ τὰς ἀπολαύσεις τῆς χαρᾶς ἐφ' ὅσον δὲν ἀναγνωρισθῇ ὁ ἀκραιφνῶς ἑλληνικὸς χαρακτὴρ τῆς Μακεδονίας.

Μὴ λησμονήσωμεν, ὅτι ὁ ὀβολὸς ὃν συνέλεξεν ἀπόψε ὁ Παρνασσὸς ὑπὲρ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πασχόντων ἀδελφῶν ἔπεσεν ἐπὶ δίσκου αἱματοβρέκτου. Εὐχηθῶμεν, ὅπως ἔλθῃ ἡμέρα εὐτυχεστέρα, καθ' ἣν θὰ δυνηθῶμεν νὰ προτείνωμεν ὄχι δίσκον ὑπὲρ χηρῶν καὶ ὀρφανῶν ἀδίκως θανατουμένων θυμάτων, ἀλλὰ δίσκον εἰς ὃν νὰ καταθέσητε δάφνας ὅπως κοσμήσωσι τὰ μέτωπα νικητῶν πανηγυριζόντων ἐν Μακεδονίᾳ τὰ ἐλευθέρια.

ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

ΕΙΣ ΝΙΚΟΛΑΟΝ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΝ*

Νεκρὸς λοιπὸν κεῖται πρὸ ἡμῶν ὁ υἱὸς τοῦ προέδρου τῆς πρώτης ἐν Ἐπιδαύρῳ Ἐθνικῆς Συννελεύσεως καὶ ὑπερασπιστοῦ τοῦ Μεσολογγίου, νεκρὸς ὁ ἀπόγονος ἡγεμόνων. [illegible] εὐπατρίδου γλυκὺ πλανᾶται ἀκόμη ἐπὶ τῶν χειλέων [illegible], ὧν ὁ [illegible] φθόγγος ἦτο ἡ λέξις Πατρίς. Νομίζεις, ὅτι πάλλει [illegible] ἡ νεκρωθεῖσα καρδία ὑπὲρ μεγάλων τοῦ ἔθνους ἰδεωδῶν, καὶ ἐν τῇ κεφαλῇ ἐκείνῃ, ἐφ' ἣν ἐπέχυσεν ὁ θάνατος τὴν ὠχρότητα τοῦ Ἅδου, ἀνακυκλοῦνται ἀκόμη σκέψεις περὶ τοῦ μεγάλου ἑλληνισμοῦ.

Καὶ ὅμως μετ' οὐ πολὺ ἡ ψυχρὰ γῆ θὰ [illegible]δεχθῇ εἰς τοὺς [illegible] αὐτῆς τὸ θνητὸν σκήνωμα τοῦ τελευταίου τῶν Μαυροκορδάτων [illegible] ὅλων αἰώνων οἶκος μεγίστας παρασχὼν εἰς τὸ [illegible] καὶ ἔπειτα εἰς τὸ ἐπ' αἰσίοις ἐλευθερωθὲν βασίλειον ὑπηρεσίας [illegible] διακριθεὶς ἐπὶ εὐγενείᾳ ἠθῶν καὶ ὑπερόχῳ παιδείᾳ καὶ [illegible] ὑπὸ ἀντιξόων ἀνέμων φιλοπατρίᾳ συνεκλείπει ἐξ ἀρρενογονίας μετ' αὐτοῦ καταβαίνοντος εἰς τὸν τάφον.

Διὰ ταῦτα καὶ ἄκων ὁ θρηνῳδὸς τοῦ θανόντος ἀναγκάζεται, λησμονῶν πρὸς στιγμὴν τὸ πρόσφατον πένθος, νἀναμετρήσῃ τὰς ὑπὲρ τοῦ γένους μεγάλας συμβολὰς σύμπαντος τοῦ οἴκου ἐκείνου. Διὰ τριακοσίων ὅλων ἐτῶν οἱ Μαυροκορδᾶτοι διέπρεψαν ὡς μεγάλοι λογοθέται καὶ μεγάλοι διερμηνεῖς, ὡς ἐξ ἀπορρήτων καὶ πρεσβευταί, ὡς ἀγωνισταὶ διὰ τῶν ὅπλων καὶ μαχηταὶ τοῦ καλάμου, ὡς πρόεδροι τῶν ἐθνικῶν συνελεύσεων τῆς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος καὶ ὑπουργοὶ τοῦ βασιλέως καὶ ἀντιπρόσωποι αὐτοῦ ἐν ξέναις αὐλαῖς μετὰ τὴν παλλιγγενεσίαν. Καὶ ὁ μὲν ὄγκος τῶν ἀξιωμάτων

* Ἐξεφωνήθη ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ Ἀθηνῶν τῇ 2 Φεβρουαρίου 1903 καὶ ἐδημοσιεύθη τῇ ὑστεραίᾳ ἐν τῷ ἀρ. 4393 τοῦ Ἄστεως.

προςέδωκεν εἰς τὸν οἶκον ἐκεῖνον εὐπρέπειαν εὐπατριδῶν καὶ αἴγλην αὐτόχρημα ἡγεμονικήν, ἡ δὲ πολύτιμος κληροδοσία μεγάλου παρελθόντος ἀφοσιωθέντος εἰς τὴν πατρίδα ἐμέστωσε τοὺς φέροντας τὸ ὄνομα τῶν Μαυροκορδάτων φρονήματος ἐθνικοῦ καὶ φιλοπατρίας ἀκοιμήτου.

Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ μέγα οἰκόσημον, ὅπερ εὐλαβούμενος εἰςῆλθεν ὁ Νικόλαος Μαυροκορδᾶτος εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ πολιτείας. Πατροπαράδοτος ἀβρότης καὶ προςήνεια καὶ εὐγένεια τρόπων, δεδοκιμασμένη καὶ ἀπαρασάλευτος ἤθους ἀρετή, παιδεία ἀπὸ πενταγονίας εἰς αὐτὸν κληροδοτηθεῖσα καὶ διὰ μελέτης ἀδιαπτώτου τροφοδοτουμένη ἀνεδείκνυον αὐτὸν ἀγαστὸν εἰς τοὺς φίλους, ἐργάτην πάσης προόδου, προστάτην τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν. Αἱ μεσίστιοι καὶ μελαναὶ σημαῖαι αἱ ἀνηρτημέναι σήμερον ἐπὶ τῷ προώρῳ αὐτοῦ θανάτῳ ἐν πολλοῖς παιδευτικοῖς ἱδρύμασι τῆς πρωτευούσης τοῦ βασιλείου δεικνύουσι καταφανῶς τὸ εἰλικρινὲς πένθος τῶν μετ' αὐτοῦ συνεργασθεντων πρὸς διάδοσιν τῶν γραμμάτων ἔν τε τῷ ἐλευθέρῳ βασιλείῳ καὶ παρὰ τοῖς ἀλυτρώτοις. Τὴν δὲ διαύγειαν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν δραστηριότητα τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ ἐν τῇ προςηκούσῃ γενικῇ ἀντιλήψει τῶν παρ' ἡμῖν ἀναγκῶν τῆς παιδεύσεως ἀποδεικνύει τρανότατα ἡ μέριμνα ἧς ἠξίωσε τὴν μόρφωσιν τοῦ γυναικείου φίλου παρ' ἡμῖν, ἐπὶ πολλὰ ἔτη προεδρεύων τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς ἑταιρείας, καὶ ἡ ὤθησις, ἣν ἐν τοῖς πρώτοις ἔδωκεν εἰς τὴν γυμναστικὴν ὡς ὑπουργὸς τῆς Παιδείας.

Ἀλλὰ δὲν θρηνοῦσι σήμερον μόνον τὰ γράμματα τὸν συναντιλήπτορα καὶ προστάτην. Ὁ ἐλεύθερος Ἕλλην δὲν δικαιοῦται νὰ λησμονήσῃ τὰς ὑπηρεσίας ἃς παρέσχεν ὁ Μαυροκορδᾶτος ἐπὶ ἔτη μακρὰ ὡς πρεσβευτὴς ἀντιπροσωπεύσας τὴν κυβέρνησιν τῆς πατρίδος ἐν ξέναις αὐλαῖς, ἰδίως δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ δ' ἀλύτρωτος Ἕλλην θὰ ἐνθυμῆται πάντοτε μετὰ πόνου τὸν δεύτερον ἐκεῖνον παρὰ τὸν Βόςπορον πατριάρχην τοῦ γένους, ὅςτις τὴν μεγάλην πόλιν ἐθεώρει πρωτεύουσαν τῶν σουλτάνων μόνον ὅτε ἡ διπλωματικὴ ὑπηρεσία ἐπέβαλλεν εἰς αὐτὸν τὴν χρυσόπαστον στολὴν τοῦ πρεσβευτοῦ, ἄλλως δ' ἐθεώρει αὐτὴν μὲ ὀφθαλμοὺς ἱστορικοῦ καὶ μὲ πόθους ὀνειροπόλου πατριώτου ὡς τὸ αἰώνιον κτίσμα Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, ὡς τὴν καθέδραν τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου.

Εἰς ἄλλους ἐναπόκειται νὰ ἐξιστορήσωσι τίνας παρέσχεν ὑπηρεσίας εἰς τὸ ἔθνος ὡς διπλωμάτης, τίνας κατώρθωσε νἀπαμύνῃ κινδύνους, τίνα ἠγωνίσθη ἐν ἡμέραις δειναῖς νὰ ἐπικουφίσῃ ἀναπότρεπτα δεινά. Ἄλλως δὲ ἡ ἱστορία τῆς δράσεως τοῦ Μαυροκορδάτου ὡς πρεσβευτοῦ συμπίπτει ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ τοῦ ἔθνους ἐν τοῖς νεωτάτοις χρόνοις, καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ θὰ ἐκτιμηθῇ δεόντως, ὅταν μελετηθῇ ἀμερολήπτως ἐν σχέσει προς τὸ σύνολον τῶν περιπετειῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν. Αἱ δ' ἐπιτυχίαι αὐτοῦ θὰ θεωρηθῶσιν ἔτι μεγαλείτεραι, ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ὑπῆρξαν τὰ πατριωτικὰ ἐπιτηδεύματα τοῦ ἀντιπροσωπεύοντος τὸ δίκαιον τῶν ἀδυνάτων, καὶ ὅτι ἡ χαρὰ ἑκάστης αὐτῶν ἦτο τὸ ἀντισήκωμα διηνεκοῦς ὀδύνης ψυχῆς αἱμασσούσης ὑπὸ ἀλγούσης φιλοπατρίας. Μειδίαμα εὐπατρίδου εἶπον, ὅτι πλανᾶται ἐπὶ τῶν χειλέων αὐτοῦ νεκροῦ. Ἀλλὰ μειδίαμα διπλωμάτου ἀπατηλὸν ποσάκις δὲν διέστειλε τὰ χείλη αὐτοῦ ζῶντος, ἐν ᾧ τὴν καρδίαν διηυλάκονε τὸ πένθος τοῦ πατριώτου.

Καὶ ὅμως τὸ ἄλγος ἐκεῖνο τὸ πατριωτικὸν δὲν κατέβαλεν αὐτόν, ὡς δὲν ἐκεραύνωσαν αὐτὸν τὰ ἰδιωτικὰ πένθη τὰ κατερειπώσαντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ καὶ τὸν οἶκον. Ὁ ἔνθους τῶν πατρίων γνώστης καὶ μελετητὴς δὲν κατέθηκεν ἀνάνδρως τὰ ὅπλα, δὲν ἀπέβαλε πᾶσαν αἰσιοδοξίαν. Ἤθελεν ἀκόμη νὰ ἐργασθῇ, νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τοῦ ἔθνους. Δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν περὶ αὐτοῦ ὅ τι [illegible] συγγραφεὺς τῆς Δυσεως ἔλεγε περὶ λογίου παιδευθέντος τελείως τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὅτι εἶχεν ἀπορροφήσει ἐν ἑαυτῷ ὅλας τὰς Ἀθήνας. Ὡς ἐκεῖνος, οὕτω καὶ ὁ Μαυροκορδᾶτος εἶχεν ἀπορροφήσει ἐν ἑαυτῷ ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἑλληνισμὸς ἐν ἁπάσαις αὐτοῦ ταῖς ἐκφάνσεσιν, ἐν ὅλαις αὐτοῦ ταῖς προςδοκίαις, ἐν ὅλῳ αὐτοῦ τῷ πένθει, ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἀθανασίᾳ ἦτο τὸ ἰδεῶδες τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ὑπῆρξε τόσον ἁρμονικὸς ὁ βίος του καὶ τόσον γλυκεῖα ἡ μορφή του. Δὲν ἀπέθανε μόνον ὁ τελευταῖος τῶν Μαυροκορδάτων· κεῖται νεκρὸς εἷς τῶν ἀριστέων τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Τὸ ἔθνος ὅλον θἀνατρέψῃ τὴν δᾷδά του ἐπὶ τοῦ τάφου του τοῦ νεοσκαφοῦς. Καὶ ὅταν μεθαύριον ὁ λιθοξόος θὰ ἐγκολάψῃ ἐπὶ τῆς ἐπιτυμβίου πλακὸς τὸ νεκρώσιμον ἐπίγραμμα, ἃς μὴ λησμονήσωσιν οἱ οἰκεῖοι νὰ ἐπιγράψωσιν, ὅτι ὑπῆρξεν ἄξιος τῆς πέπλου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι τὰς εἰκονας τῶν μεγάλας παρασχοντων εἰς τὴν πα-

τρίδα ὑπηρεσίας ἐθεώρουν ἀξίας νὰ ὑφανθῶσιν ἐπὶ τῆς πέπλου, ἥτις προςήγετο εἰς τὴν θεὸν κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων, καὶ τοὺς ἄνδρας ἐκείνους ἐκάλουν ἀξίους τῆς πέπλου. Ὁμοίως τοῦ Μαυροκορδάτου τὸ ἄριστον ἐγκώμιον παρὰ τῶν Πανελλήνων εἶνε νὰ ὀνομασθῇ ἄξιος τῆς πέπλου ἀνθ' ὧν ὑπηρέτησε τὸν ἑλληνισμόν, ὅςτις λείβει ἐπὶ τῆς σοροῦ αὐτοῦ ἀνυπόκριτον δάκρυ πένθους ἀλήκτου.

ΕΠΙΚΗΔΕΙΟΣ ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΕΚΡΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
(7 ΜΑΡΤΙΟΥ 1904)*

Στυγνόν, ἀλλ' ἐπιβαλλόμενον καθῆκόν με ἀναγκάζει, πεφιλημένε Παναγιωτάκη, νἀναστείλω πρὸς ὥραν τοῦ φιλικοῦ πένθους τὸ ἄλγος ἀκριβῶς καθ' ἣν στιγμὴν μᾶς εἶνε ἐπιτετραμμένη τὸ ὕστατον ἡ θέα τῆς γλυκείας σου μορφῆς, ὅπως ἐκπληρώσω τὴν ἐντολὴν ἥν μοι ἀνέθηκεν ὁ φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός.

Δὲν θὰ θρηνήσω ἐπὶ τῷ θανάτῳ σου τὸν τύπον χρηστοῦ ἀνδρὸς καὶ ἀγαθοῦ πολίτου, ἐντίμου καὶ ἀκουράστου ἐκτελεστοῦ τοῦ καθήκοντος, πιστοῦ καὶ μέχρις αὐτοθυσίας ἀγαπῶντος φίλου, εἰ καὶ αὗται σου αἱ ἀρεταὶ καθ' ἑαυτὰς καὶ μόνας ἤρκουν νὰ ῥαντισθῇ ὁ τάφος σου μὲ δάκρυα εἰλικρινοῦς στοργῆς καὶ μὲ ἄνθη ἀμάραντα ἐν ἡμέραις καθ' ἃς δὲν εὑρίσκεται δυστυχῶς ἀνὰ πᾶν βῆμα ἡ ἀκήρατος χρηστότης καὶ ἡ ἀπαρασάλευτος τιμὴ καὶ ἡ ἄδολος φιλία.

Ἓν θὰ ἐπιτρέψῃς μόνον, πολυφίλητε νεκρέ, σὺ ὁ ἀθορύβως ἐργασθεὶς καὶ ἀφιλεπιδείκτως εὐεργετήσας ἐν τῇ ζωῇ νὰ καταθέσω εἰς τῆς σοροῦ σου τὰ χείλη, ὦ ἀνυμέναιε καὶ ἄτεκνε, τὴν βοὴν τῆς ὀδύνης μυριοπληθῶν τέκνων, ἅτινα ἐσώρευσεν ἐπὶ ἔτη μακρὰ εἰς τοὺς κόλπους σου ἡ κοινωνικὴ ὑποστάθμη. Ὑπὸ τὴν πατρικήν σου ὁδηγίαν, γαλήνιε καὶ φιλόστοργε κηδεμὼν τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἀποβλήτων, οἱ παῖδες τῶν δρυμώνων καὶ τῶν ἀγυιῶν εὕρισκον σκέπην φιλόξενον ἐν ταῖς ὥραις τῆς νυκτερινῆς σχολῆς, ἠξιοῦντο θρησκευτικῆς καὶ ἐθνικῆς διαπαιδαγωγήσεως, ἐδιδάσκοντο νὰ γινώσκωσιν ἑαυτοὺς καὶ τὰς πρὸς τὸν πλησίον ὑποχρεώσεις, ἔβλεπον καθαιρόμενον τὸν ῥύπον τοῦ σώματος καὶ λευκαινομένας τὰς κηλῖδας τῆς ἐσκοτισμένης ψυχῆς καὶ χαίροντες εὕρισκον ἐν σοὶ φίλον, ὁδηγὸν καὶ πατέρα. Ἡ εὐδοκίμησίς των, ἡ ἀνύψωσίς των ἦτο ἡ χαρά σου, ἀπέβη τοῦ βίου σου ὁ κυριώτατος σκοπός. Πᾶσά των πλάνη καὶ πᾶν ὀλίσθημα αὐτῶν σὲ πρῶτον ἔπλησσε, καὶ πᾶσα τυχὸν αὐτῶν παρεκτροπὴ σὲ πρῶτον ἐλύπει δίκην ἄλλου γεννήτορος θλιβομένου ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασιν υἱοῦ σφαλλομένου, ἡμέρας δὲ καὶ νυκτὸς τοῦτο ἐμελέτας, πῶς νὰ ἐπαναφέρῃς τοὺς παῖδας τῶν τριόδων εἰς τὴν ὁδὸν τῆς

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Νέῳ Ἄστει τῆς 8 Μαρτίου 1904.

τιμῆς καὶ τοῦ καθήκοντος, ἅτινα ὑπῆρξαν τὰ εἴδωλά σου διὰ παντὸς τοῦ βίου.

Τοιαύτης ἀντιλαμβανόμενος τῆς Σχολῆς τῶν ἀπόρων παίδων μετέβαλες αὐτὴν εἰς ἴδιόν σου οἶκον καὶ τοὺς εἰς αὐτὴν φοιτῶντας εἰς ἴδιά σου τέκνα. Μεθ' ὁπόσης χαρᾶς ἀνεγίνωσκες τὰς ἐπιστολὰς εὐγνωμόνων τῆς Σχολῆς παλαιῶν μαθητῶν διαπεμπόντων διὰ σοῦ πρὸς τὸν Παρνασσὸν τὸν φόρον δικαίας εὐγνωμοσύνης ἐξ ἑστιῶν ἀπωτάτων, ὅπου αὐξανόμενοι εὐτυχεῖς ηὐλόγουν τοὺς εὐεργέτας. Μεθ' ὁποίας στοργῆς ἀνεζήτεις τοὺς δυναμένους νἀναγνωρίσωσι τὰς κοινωνικὰς καὶ ἐθνικὰς ὑπηρεσίας τοῦ παρὰ σοῦ ἐφορευομένου καθιδρύματος. Ἰχνηλάτεις οὕτως εἰπεῖν τοὺς δυναμένους νὰ συγκινηθῶσιν, ἐμάντευες ὅσους ἠδύνασο νὰ ἑλκύσῃς ὡς χορηγούς, καὶ χαίρων ἔπειτα κατέθετες τοὺς καρποὺς τῶν τοιούτων σου ἀγώνων εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Συλλόγου ὡς εἰς βωμὸν ἱερόν. Τὰ παιδικὰ ἐκεῖνα ἀκροατήρια, ἅτινα ἦσαν εἰθισμένα νά σε ὑποδέχωνται καθ' ἑκάστην, δυομένου τοῦ ἡλίου, μειδιῶντα ἐναλλὰξ ἢ συνοφρυούμενον ὡς ὀτρηρὸν ἐπόπτην τῆς ἐν αὐτοῖς τελουμένης ἐργασίας δὲν θά σε ἴδωσι πλέον πατρικῶς μεριμνῶντα περὶ αὐτῶν. Δὲν θἀκουσθῇ πλέον κατὰ τὰς ἐτησίας ἐξετάσεις ἡ φωνή σου διανέμοντος τὰ ἔπαθλα τῆς ἐπιμελείας καὶ τὰς χορηγίας, ὧν τὰς πλείστας σὺ διὰ τῶν ἰδίων σου ἐνεργειῶν εἶχες προσελκύσει. Καὶ ὅταν ἀντὶ σοῦ κύριον ὁ Παρνασσὸς ἐκλεξῃ ἄλλον νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον σου, ἓν βεβαίως ὀφείλει να εὐχηθῇ καὶ θὰ εὐχηθῇ εἰς αὐτὸν, νὰ ἔχῃ πάντοτε ζῶν ἐνώπιον ἑαυτοῦ τὸ παράδειγμά σου, νὰ ἐμφορηθῇ τοῦ ἰδικοῦ σου ἐνθουσιασμοῦ, νὰ μεστώσῃ τὴν καρδίαν του ὁμοίου πρὸς τὴν σχολὴν πόνου πρὸς ἐκεῖνον ὅστις ἐπλήρου τὴν ἰδικήν σου ψυχήν.

Ἔστω τοῦτο το ἄριστον τῶν ἐγκωμίων σου. Ἔστω τοῦτο ὁ ἄριστος τῶν στεφάνων, ὃν δύναται νὰ ἐπιθέσῃ ὁ Παρνασσὸς ἐπὶ τοῦ ψυχροῦ σου νεκροῦ, ὅστις φέρει τώρα ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας ἐκείνας, αἵτινες ἐθώπευσαν χιλιάδας παίδων ἀγαπηθέντων ὑπὸ σοῦ, τὰς χεῖρας ἐκείνας ἃς τώρα ἔπρεπε νἀσπασθῶσι χιλιάδες ἐν τῷ μεταξὺ αὐξηθέντων ἀνδρῶν, εὐγνωμονούντων πρὸς τὸν εὐεργέτην καὶ θετὸν πατέρα.

Γαῖαν ἔχοις ἐλαφράν.

ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΜΝΗΜΟΣΥΝΟΣ

ΕΙΣ ΠΑΥΛΟΝ ΜΕΛΑΝ*

Δέν με αναβιβάζει επί το βήμα τούτο ή ανάγκη και ή επιθυμία να σπείσω και εγώ το δάκρυ μου επί τω ηρωικώ θανάτω φίλου αγαπητού και στρατιώτου γενναίου, όσον και αν θεωρώ μεγάλην την απώλειαν του νεαρού προμάχου της πατρίδος, ού από μακρών ετών εγγύθεν παρηκολούθησα και εγνώρισα την ακοίμητον φιλοπατρίαν και την άμετρον εις την Ἑλλάδα αφοσίωσιν, ιεράν κληρονομίαν του πατρικού του οίκου.

Ἂν τούτο μόνον ήθελον, ή άν τούτό μοι ανετίθετο, θα προετίμων να σιγήσω δια να μη πνίξωσι την φωνήν μου τα δάκρυά μου, αναπολούντος, ότι έσβεσε δια παντός ο θάνατος το μειδίαμα το γλυκύ του ωραίου και θαρραλέου τέκνου της Ἠπείρου, μειδίαμα, όπερ ανέβαινεν ακόμη γλυκύτερον εις τα χείλη του, οσάκις ωμίλει περί πατρίδος.

Ἀλλά με αναβιβάζει άδακρυν επί τούτο το βήμα, όπερ εστόλισαν με νεκράνθεμα αι χείρές σας αι νεανικαί, ή φωνή υμών ή επιτακτική, ώ φιλόπατρις νεολαία του Πανεπιστημίου· επειδή ενταύθα δέν επιτρέπεται να θρηνήσωμεν, αλλ' επιβάλλεται να στεφανώσωμεν με παριλίσσιον δάφνην εκείνον, όστις δια του αίματός του προώριστο να ποτίση ανά τας μακεδονικάς δειράδας τας δάφνας, αίτινες θα κοσμήσωσι μίαν ημέραν τα μέτωπα των αμυντόρων της ελληνικής ιδέας εν Μακεδονία.

Την πολυπαθή πατρίδα του Ἀλεξάνδρου δέν στολίζει ή πορφύρα ή βασίλειος του μεγάλου εκδικητού της Ἑλλάδος του στήσαντος νικηφόρον την ελληνικήν σημαίαν επί των επάλξεων των Σούσων και

* Ἐξεφωνήθη τη 23 Ὀκτωβρίου 1904 εν τω Α΄ Νεκροταφείω Ἀθηνών, τελουμένου μνημοσύνου υπό των φοιτητών, και εξεδόθη τη εσπέρα της αυτής ημέρας εν τη εφημερίδι Ἀστραπή και τη υστεραία εν απάσαις σχεδόν ταίς εφημερίσι των Ἀθηνών.

τῶν Ἐκβατάνων, ἀλλὰ καλύπτει ὁ νεκρώσιμος μανδύας, ὃν μελαίνει καθ' ἡμέραν ἀσπλάγχνως καὶ βαρβάρως χυνόμενον ἄδικον αἷμα.

Εἰς τὴν σκοτίαν ἐκείνην τῆς ἐρημώσεως, εἰς τὴν ἐπιδιωκομένην δολοφονικὴν ἀποβαράθρωσιν παντὸς ὅ τι ἑλληνικὸν ἐν τῇ γενετείρᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς τὰ σεσωρευμένα ἐρείπια ναῶν κατεδαφισθέντων, εἰς τὴν τέφραν οἰκιῶν πυρποληθεισῶν, εἰς τὰ κρησφύγετα τῶν διωκομένων, εἰς τοὺς πενθοῦντας οἴκους τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν μυρίων θυμάτων, εἰς τοὺς τάφους σφαγιασθέντων ἱερέων, εἰς τα βάθρα ληστρικῶς ἐρημουμένων σχολείων, εἰς τὰ κελλία ἀγρίως λαφυραγωγουμένων μονῶν ἦλθε νὰ φέρῃ παρηγορίαν, ἐνθάρρυνσιν, ἐλπίδα καὶ φῶς ἐξ ἀκτίνων ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἀπὸ τοῦ Ὑμηττοῦ ὁ στρατιώτης τοῦ καθήκοντος, ὁ ἐργάτης τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας. Καὶ ὁ ἁβρὸς νεανίας ὁ γεννηθεὶς ἐπὶ κλίνης τριχάπτων ἐν Μασσαλίᾳ ἔπεσε μαχόμενος μὲ τὴν στολὴν ἁρματωλοῦ λεβέντη καὶ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος ὡς ὑστερινήν του διαθήκην ἐκεῖ ὅπου ἐκάλει αὐτὸν τὸ καθῆκον, ἐκεῖ ὅπου καλεῖ τὸ καθῆκον πάντα Ἕλληνα.

Τοιοῦτοι θάνατοι εἶνε λουτρὸν παλιγγενεσίας δι' ὁλόκληρα ἔθνη. Καὶ ἐν ᾧ ἡμεῖς ἐδῶ, ἀποθαυμάζοντες τὸν ἡρωισμὸν τοῦ πεσόντος, ἀναγνωρίζοντες τὸ μέγεθος τῆς προσωπικῆς του θυσίας, σχεδὸν μεθυσκόμενοι ὑπὸ τοῦ νέκταρος τοῦ πατριωτισμοῦ, ὅπερ ἐνέχυσεν ὁ αἰγλήεις, ὁ ποιητικός του θάνατος εἰς τὴν χέρσον τῶν καρδιῶν μας, στρέφομεν ὅλοι πλέον τοὺς ὀφθαλμοὺς ὡς ἀπὸ συνθήματος ἀναμενομένου εἰς τὴν ἐπὶ μακρὸν ἀόρατον, εἰς τὴν ὑπὸ πολλῶν λησμονημένην Μακεδονίαν, δι' αὐτοὺς τοὺς ταλαιπωρουμένους Μακεδόνας ὁ θάνατος τοῦ εὐγενοῦς στρατιώτου ἐπ' αὐτῶν τῶν μακεδονικῶν πεδίων εἶνε ἀναθάρρησις καὶ παρηγορία, εἶνε ἀπαρχὴ νέων ἀγώνων, εἶνε ἀνατολὴ νέων ἐλπίδων. Δύνανται πλέον νὰ σκεφθῶσιν, ὅτι ὑπάρχει ἀλληλεγγύη μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Μακεδονίας, ἀλληλεγγύη σφραγιζομένη διὰ τοῦ ἐκλεκτοτάτου αἵματος, ὅπερ εἶχε νὰ προσφέρῃ ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἡ νεολαία τῆς πατρίδος.

Τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου Μελᾶ θὰ περιβάλλῃ ἐν ταῖς μακεδονικαῖς χώραις ἡ αὐτὴ ἐκείνη ποιητικὴ αἴγλη ἣν ἐσκόρπισεν ἡ δημώδης Μοῦσα περὶ τὸ ὄνομα τῶν παλαιῶν ἁρματωλῶν. Ὁ δὲ ναΐσκος, ἐν ᾧ θνήσκων ἐξήνεγκε τὴν αἰωνίαν του κατάραν κατὰ τῶν θελόντων ληστρικῶς νὰ μεταβάλωσι τὸ ἐν Μακεδονίᾳ ἐθνολογικὸν καθεστώς, θὰ γείνῃ

μνημεῖον ἅμα τοῦ ἥρωος καὶ μορμολύκειον τῶν ληστῶν, ὡς ποτε ὁ Βουνὸς τοῦ Λέοντος ἐκεῖνος, πρὸ τοῦ ὁποίου διήρχοντο ἔντρομοι οἱ Βούλγαροι.

Πρὸ τοιούτου θανάτου τοιαῦτα ἐπαγγελλομένου καὶ παρασκευάζοντος δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ ἀσυγκίνητος ἰδιαζόντως ἡ ἀκαδημαϊκὴ νεότης. Πρὸς τοιούτου νεκροῦ τὴν μνήμην ὑπέλαβε δικαίως, ὅτι συνδέει αὐτὴν εἴπερ τινὰ καὶ ἄλλον ἄρρηκτος δεσμός. Ἠσθάνθητε σεῖς πρῶτοι, οἱ νεανίαι, τὴν σημασίαν τῆς θυσίας τοῦ νεανίου. Ἐνέβαλε κέντρον εἰς τὰς ψυχὰς ὑμῶν πρώτων, τῶν στρατιωτῶν τῆς αὔριον, τὸ μαρτύριον τοῦ στρατιώτου. Ὑμᾶς, τοὺς φοιτῶντας εἰς τὸ ἐθνικὸν καθίδρυμα, ἐν ᾧ παρίσταται τὸ ἱερὸν ἔαρ τῆς Ἑλλάδος συμπάσης, τῆς Ἑλλάδος τῆς ἑνιαίας, τῆς Ἑλλάδος τῆς μεγάλης, ἣν δὲν περιορίζει ὁ Ὄλυμπος καὶ ἡ Μαλέα, δὲν διέλαθε καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ διαλάθῃ ἡ πρὸς τὴν μεγάλην Ἑλλάδα ἀφοσίωσις τοῦ στρατιώτου τοῦ βασιλέως, ὅστις ἀπέθανεν ὡς στρατιώτης τῆς ὅλης Ἑλλάδος, ἣν ἀπὸ τῶν παιδικῶν του ἡμερῶν ἀναπαρίστανον εἰς αὐτὸν αἱ παραδόσεις τοῦ ἠπειρωτικοῦ του οἴκου καὶ τὰ διδάγματα τοῦ Γεροστάθη τοῦ θείου του. Ὑπὸ τοιαύτην δ' ἔποψιν ὁ Παῦλος Μελᾶς ὑπῆρξε συμφοιτητής σας ἐν τῷ πανελληνίῳ διδακτηρίῳ, ὅσον καὶ σεῖς θέλετε νὰ δείξητε, ὅτι θἀναδειχθῆτε ἐν τῷ μέλλοντι ἀντάξιοι συστρατιῶται τοῦ φιλοπάτριδος νεκροῦ.

Αὐτὰς τὰς πατριωτικὰς συγκινήσεις νομίζω, ὅτι διαγινώσκω εἰς τὴν ὠχρότητα τοῦ προσώπου σας.

Αὐτοὺς τοὺς εὐγενεῖς παλμοὺς νομίζω, ὅτι ἀκούω ταύτην τὴν ὥραν λακτίζοντας τὰ νεανικά σας στήθη.

Καὶ εἰς τὸν νεκρώσιμον βόμβον τῶν δισχιλίων σας στομάτων νομίζω, ὅτι ἀναγνωρίζω, ὦ ἀκαδημαϊκοὶ πολῖται τοῦ πανελληνίου καθιδρύματος τῶν Μουσῶν, τὴν εὐχὴν καὶ τὸν ὅρκον δισχιλίων στρατιωτῶν τῆς αὔριον, οἵτινες ἐδῶ, ἐν τῷ κοιμητηρίῳ τούτῳ, ὅπου ὑψοῦνται τὰ μαυσωλεῖα τῶν ἐλευθερωτῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀλγοῦσιν ὑποκάρδιον μὴ δυνάμενοι νἀσπασθῶσιν εὐλαβῶς τὸ μέτωπον τοῦ στρατιώτου τοῦ θανόντος ὑπὲρ πατρίδος, εἰς ὃν δὲν ἐπεφυλάσσετο νἀναπαυθῇ ἐγγὺς ἐκείνων νικηφόρος, ἀλλ' ὅστις ἐπέπρωτο νὰ πέσῃ μακράν, ὀνειροπόλος λυτρωτὴς τῶν δεδουλωμένων.

Κομίσατε τοὺς στεφάνους σας εἰς τὴν ἀριστοτόκον μητέρα τοῦ

ἥρωος, τὴν δίκην ἀρχαίας Λακαίνης ὑπερήφανον ἐπὶ τῷ θανάτῳ του. Κομίσατε τοὺς στεφάνους σας εἰς τὴν ἀρρενωπὴν σύντροφον τῶν πατριωτικῶν του ὀνείρων, τὴν εὐγενῆ χήραν τοῦ μάρτυρος. Ἡ δὲ σεμνή σας ἐπιμνημόσυνος τελετὴ ἂς χρησιμεύσῃ ὡς βάπτισμα ἀναγνωρίσεως τῶν πρὸς τὴν πατρίδα καθηκόντων, ὡς ἀρραβὼν μέλλοντος εὐτυχεστέρου, ὡς σιωπηρὰ καὶ σοβαρὰ καθομολόγησις ὅρκου ὑψηλοῦ καὶ μεγάλου.

Μονον τότε θὰ ἔχῃ ἀξίαν τὸ δάκρυ σας. Μόνον τότε θἀποβῶσι βαρυσήμαντοι οἱ στέφανοί σας. Μόνον τότε εἰς ἐκεῖνον, ὃν θρηνεῖ μεθ᾽ ὑμῶν καὶ θαυμάζει τὸ ἔθνος ὅλον τὸ ἑλληνικόν, θὰ ὑπάρξῃ ἐλαφρὰ ἡ καλύψασα τὸν πολύτιμόν του νεκρὸν μακεδονικὴ γῆ.

ΕΝΑΓΩΝΙΟΣ ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ*

Ὁ χρυσοῦς ἀετός, ἔχετε δίκαιον, εἶνε τὸ σύμβολον ὑμῶν· ἀλλὰ δέχθητε νὰ εἴπω, ὅτι εἶνε καὶ τὸ ἡμέτερον σύμβολον, εἶνε τὸ σύμβολον ἁπάντων τῶν ἐργαζομένων ὑπὲρ τῆς ἰδέας, ἥτις συνεκέντρωσεν ἅπαντας ἡμᾶς ἐνταῦθα.

* Τὸ λογίδριον τοῦτο ἐξεφωνήθη ἐν Σμύρνῃ δημοσίᾳ ἐν τῇ Λέσχῃ τῶν Κυνηγῶν τὴν ἑσπέραν τῆς 17 Μαΐου 1904 κατὰ τὴν ἐκδρομὴν τοῦ Ὁμίλου ἐκδρομῶν μετὰ τὸ πέρας τῶν Πανιωνίων ἀγώνων ὡς ἀντιφώνησις εἰς τὸν λόγον τοῦ προέδρου τῆς ἐπιτροπείας κ. Μ. Σεϊζάνη, ἔχοντα ὧδε·

«Νεότης τοῦ Πανιωνίου καὶ ἡ μετ' αὐτῆς σεμνὴ χορεία ἡ πόρρωθεν ἐλθοῦσα μετ' ἀγαστῆς προθυμίας καὶ φιλαδελφίας, ἵνα τὸν καλὸν συναγωνισθῇ ἀγῶνα ἐν τῷ Σταδίῳ τοῦ Παραδείσου· ἡ ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς σκοπιᾶς τῶν ἀρρενωπῶν Ταταούλων τῆς ὀθωμανικῆς πρωτευούσης καὶ τῶν εὐσκίων ἀκτῶν τῆς εὐάνδρου Σάμου, μετὰ τῶν φιλοπροόδων τέκνων τῶν γειτόνων Βουρλῶν, τῶν ἰοστεφάνων Ἀθηνῶν, τοῦ μεγάλου Πειραϊκοῦ ἐπινείου, τῆς παλαιφήμου χώρας τοῦ «Παναχαϊκοῦ συνδέσμου», καὶ σεῖς οἱ διαπρεπεῖς ἀντιπρόσωποι τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἐμπορίας καὶ βιομηχανίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἄστεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων τόσοι ἄνδρες φήμης πανελληνίου, οἵτινες διὰ τῆς μέχρις ἡμῶν ἐκδρομῆς σας τοσοῦτον ἐλαμπρύνατε τοὺς Πανιωνίους ἀγῶνας τῆς σήμερον, πάντες ὑμεῖς, οἱ καὶ προσωπικῶς ἀδελφωθέντες σήμερον ἐν τῷ Σταδίῳ τοῦ Πανιωνίου, δέχθητε ἐν σώματι τὸν ἀρρήτως ἐγκάρδιον καὶ ἀπείρως γλυκὺν ἀσπασμὸν ἐκ μέρους τῆς ὁλομελείας τῆς «Λέσχης τῶν Κυνηγῶν», ὡς ἐπίσης καὶ τῆς «Φιλαρμονικῆς».

Δὲν θὰ ἐκπληρώσω τὴν ἐντολήν μου, ἐπιχειρῶν νὰ ἐκδηλώσω τὴν χαράν, οὐδὲ νὰ ἐκφράσω τὰ αἰσθήματα, μεθ' ὧν ἡ «Λέσχη τῶν Κυνηγῶν» τῆς Σμύρνης προσφέρει ὑμῖν ἐπὶ πενιχροῦ πινακίου τὸν ἄρτον καὶ τὸ ἅλας τῆς ὀφειλομένης φιλοξενίας.

Δὲν θὰ ἐπιβαρύνω τὰς ἀκοάς σας, κεκοπιακότων μάλιστα ἐκ τῶν ἐκτάκτων μόχθων καὶ ταλαιπωριῶν, μηκύνων τὸν λόγον, χάριν εὐπροσηγορίας, ἧς οὐδόλως ἔχετε χρείαν, ὅπως ἀντιληφθῆτε τῶν ἡμετέρων ψυχῶν.

Ὑπεράνω τῆς «Λέσχης τῶν Κυνηγῶν» παρετηρήσατε ἴσως, ὅτι χρυσοῦς ἀετὸς ἔχει τεταμένας τὰς πτέρυγας. Εἶνε τὸ σύμβολον τοῦ Σωματείου ἡμῶν, οὗτινος ὁ εἰδικὸς προορισμὸς στενῶς συνδέεται μετὰ τῆς ἐπιδόσεως τῆς ἡμετέρας νεότητος εἰς ὅ,τι δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν εὐρωστίαν, τὴν ῥωμαλεότητα καὶ τὸ σωματικὸν ἐν γένει σθένος αὐτῆς, ἐφ' οὗ ἑδράζεται τὸ ψυχικὸν καὶ πνευματικόν.

Ὑπὸ τὰς πτέρυγας αὐτὰς τοῦ ἡμετέρου Ἀετοῦ ἀείποτε ἡ ἄλκιμος καὶ φίλαθλος νεότης τοῦ Πανιωνίου εὗρε καὶ θὰ εὑρίσκῃ στοργὴν πατρικὴν καὶ ἀδελφικὸν ἐνδιαφέρον, τῇ ὑψηλῇ πάντοτε προστασίᾳ καὶ ἐπινεύσει πατρικῆς καὶ φιλοπροόδου Διοικήσεως.

Καὶ σήμερον ἰδού, ἐν ἡμέρᾳ ἀνδροπρεποῦς πανηγύρεως, διεκοσμήσαμεν τὴν καλύβην ἡμῶν μὲ δάφνας καὶ μύρτα, ἵνα ὑποδεχθῇ τιμητικῶς τὸν εὐσταλῆ ἑσμὸν τῶν ἐν τῷ Σταδίῳ τοῦ Παραδείσου φιλαδέλφως συναντηθέντων καὶ φιλοτίμως συναγωνισθέντων.

Ἐκεῖ διεκρίθησαν οἱ ὑπερτερήσαντες τῶν καθυστερησάντων καὶ ἀνεκηρύχθησαν μεταξὺ αὐτῶν νικηταί, οἷς ἀπονεμηθήσονται ἀνάλογα βραβεῖα. Ἐνταῦθα ὅμως δὲν ὑπάρχει οὐδεμία διάκρισις. Ὑποδεχόμεθα πάντας ἐξ ἴσου ὡς νικητάς, εἰς οὓς ἀνήκει τὸ ἀνώτατον βραβεῖον τῆς συμμετοχῆς καὶ προαιρέσεως.

Ἐθεωρήσαμεν χαρὰν ἡμῶν ἅμα καὶ καθῆκον νὰ ἔλθωμεν ἐν ἀδελφωσύνῃ, ὅπως συνεορτάσωμεν μεθ᾽ ὑμῶν, πανηγυριζόντων τὴν ἑορτὴν τῶν εὐπαγῶν μυώνων, τῶν εὐμελῶν σωμάτων καὶ τῶν ὡραίων ἑλληνικῶν ψυχῶν.

Τίς ἀληθῶς χαρὰ μεγαλειτέρα τοῦ νὰ θαυμάζωμεν τὴν ἀριστείαν τῶν διὰ τῆς γυμναστικῆς ἠσκημένων σωμάτων καὶ τὴν εὐρυθμίαν τῶν διὰ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἡρμοσμένων ψυχῶν; Τίς ἡδονὴ ἀνωτέρα τοῦ νὰ βλέπωμεν ἐν τῇ φιλτάτῃ Σμύρνῃ, ἐν τῷ προσχήματι τούτῳ τῆς ὡραίας Ἰωνίας, συνηγμένους ὡς σθεναροὺς ἀντιπροσώπους τῆς σωματικῆς ταύτης ἀριστείας τῆς προϋποθετούσης ἢ προπαρασκευαζούσης ἀριστείαν καὶ τῆς ψυχῆς τοὺς εὐσταλεῖς νεανίας, οὓς ἀπέστειλεν εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Μέλητος τὸ ἱερὸν πτολίεθρον τῆς

Καθυστερήσαντες καὶ ἡττηθέντες λογίζονται μόνον οἱ μὴ συμμετασχόντες τῶν ζωοποιῶν ἀγώνων, οἱ μὴ ἀσπαζόμενοι ἐκ τῆς ἡμετέρας νεότητος τὸ πρόγραμμα τῆς σφυρηλατήσεως τῶν σωμάτων καὶ τῆς ἰσχυροποιήσεως τῶν ψυχῶν, ἀντὶ τῆς πλαδαρότητος καὶ ἀποχαυνώσεως αὐτῶν.

Ἡ νεότης τοῦ Πανιωνίου ἀπὸ πολλοῦ τὸ γνωρίζει. Εἶνε ἤδη οἰκεία ἡμῖν, οὐδὲ ἀναμένει σήμερον νέας πρὸς αὐτὴν ἐκδηλώσεις.

Διὰ τῶν στοίχων αὐτῆς, τιμητικῶς παρατεταγμένης, διελθέτω μᾶλλον πρὸς ἡμᾶς ἡ ἀπὸ τῆς χθὲς καὶ προχθὲς ἐν τῷ ἄστει ἡμῶν φιλοξενουμένη ἔξωθεν νεότης, μεθ' ἧς συμμερισθήτω τὴν ἐκδήλωσιν τῆς τιμῆς, ἣν συμβολίζει ἡ δάφνη, δι' ἧς ἐκοσμήσαμεν τὴν στέγην, ὑφ' ἣν τὴν ὑποδεχόμεθα, καὶ ἐν τῷ ἀρώματι αὐτῆς τὴν ἀγάπην, ἥτις διαχύνεται ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν ἡμετέρων καρδιῶν.

Οἱ δ' ἐκ τοῦ ἄστεως τῆς Παλλάδος πρεσβύτεροι καὶ οἱ ἐν θαλεροῦ γήρατος οὐδῷ δίκην συμβούλων ἀγαθῶν τὴν χρυσῆν αὐτὴν παρακολουθήσαντες νεότητα, οἱ τετιμημένοι καὶ ἀπὸ πολλοῦ ἐστεμμένοι ἐν τοῖς πνευματικοῖς ἀγῶσι, δύνασθε παντὸς ἄλλου ἀσφαλέστερον νὰ συμπληρώσητε τὰς ἐλλείψεις τοῦ ἡμετέρου λόγου, οἱ μὲν ὡς ἱστορικῆς σελίδος κενά, οἱ δὲ ὡς κεκολοβωμένου μνημείου τεμάχιον, ἀντλοῦντες τὴν δύναμιν ἀπὸ τῶν ὑμετέρων καρδιῶν. Ἄφετε δὲ νὰ μαντεύσωμεν τὴν ῥητορείαν τῶν ὑμετέρων ψυχῶν, χωρὶς νὰ ἐπασχολήσητε ἐπὶ μακρὸν τὰ μελίρρυτα χείλη, ἀπὸ τῆς αἴγλης, ἥτις φωτίζει τὰ ὑμέτερα πρόσωπα.

Ἡ πανηγυρικὴ λάμψις τῶν φώτων τῆς ἑσπέρας ταύτης συμβολίζει τὴν λάμψιν τῆς ὑμετέρας διανοίας, ἥτις ἐτίμησε καὶ τιμᾷ τὸ ἁπανταχοῦ ἑλληνικόν. Παρ' ὑμῶν μίαν μόνην χάριν ζητοῦμεν ἐπανερχομένων εἰς τὰ ἴδια.

Νὰ φανῆτε ἐπιεικεῖς κριταὶ τῶν ὑπὲρ παντὸς καλοῦ ἡμετέρων ἀγώνων καὶ νὰ διαβεβαιώσητε, ὅτι ὑπὸ τὸ σκῆπτρον φιλολάου καὶ φιλοπροόδου Ἄνακτος οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὁμογενεῖς ὑμῶν καὶ ἰδίως οἱ τῆς Ἰωνικῆς πρωτευούσης, μνήμονες τῆς καταγωγῆς αὐτῶν, πιστοὶ εἰς τὰς προγονικὰς παραδόσεις, εὐσεβεῖς εἰς τὰ ἱερὰ ὅρκια, καὶ τῆς τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων καὶ ἀγώνων πολυτίμου παρακαταθήκης φιλοτίμως ἐπιμελοῦνται καὶ θέλουσιν ἐμμείνει ἐν τούτῳ

τοῖς 'κείνων ῥήμασι πειθόμενοι».

Ἀθηνᾶς, ὁ προοδευτικὸς Πειραιεύς, ἡ εὔανδρος Πελοπόννησος. ὅπως συναντηθῶσιν ἐν εὐγενεῖ ἀγῶνι ὡς ἀντίπαλοι μιᾶς στιγμῆς, ἀλλὰ μόνιμοι συναθληταὶ καὶ φίλοι ἐν τῇ εὐγενεῖ ἁμίλλῃ τῆς γυμνασίας τοῦ σώματος μετὰ τῶν ἀλκίμων νεανίσκων, οὓς ἐξέθρεψεν ἡ κορυφὴ τῆς Ἰωνίας, ἡ μεστὴ ἀναμνήσεων Πέργαμος, ἡ γενναία Σάμος, καὶ ἐκείνων, ὧν ἥδρυνε τὸ σῶμα ἡ αὔρα τοῦ Βοσπόρου;

Ἐξ ὅλων αὐτῶν τῶν συγγενῶν ἀκτῶν, ἃς περιβρέχει ἡ γλαυκὴ θάλασσα, ἦλθεν ἡ γοργὴ νεότης νἀγωνισθῇ ἐνώπιον ὑμῶν τὸν ἀγῶνα τῆς σωματικῆς ἀρετῆς. Καὶ χαίροντες ἤλθομεν ἡμεῖς ἐνταῦθα ἐκ τοῦ ἰοστεφάνου ἄστεως, φέροντες μύρτους ἐκ τῶν προπόδων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ δάφνας ἐκ τῶν βλαστανουσῶν παρὰ τὴν κοίτην τοῦ Ἰλισσοῦ καὶ τὰς κερκίδας τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, ὅπως στέψωμεν μεθ' ὑμῶν τὸ μέτωπον ὁμογενῶν νικητῶν τοῦ Σταδίου τοῦ Παραδείσου.

Ἐν μέσῳ δὲ τῆς πανηγυρικῆς ἰαχῆς θεατῶν ἐμπνευσμένων ἐκ τοῦ καλλινίκου θεάματος, ἐν ᾧ περιεβόμβει τὰ ὦτα ἡμῶν τοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου τὸ συγκινητικὸν ἄκουσμα, ᾐσθάνθημεν τὴν καρδίαν ἡμῶν παλλομένην, τὴν ἔννοιαν τῆς ὁμογενείας συγκλονοῦσαν τὴν καρδίαν ἡμῶν, καὶ ἡ βεβαίωσις ὑμῶν, ὅτι οἱ ὁμογενεῖς τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως δὲ τῆς πρωτευούσης τῆς Ἰωνίας, μνήμονες τῆς καταγωγῆς αὐτῶν, πιστοὶ εἰς τας προγονικὰς παραδόσεις, εὐσεβεῖς εἰς τὰ ἱερὰ ὅρκια, καὶ τῆς τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων καὶ ἀγώνων παρακαταθήκης φιλοτίμως ἐπιμελοῦνται καὶ θέλουσιν ἐμμείνει εἰς αὐτὰς, ἐπλήρωσε τὴν ψυχὴν ἡμῶν τῆς ἄκρας ἐκείνης γαλήνης, ἣν ἐμπνέει ἡ συνάντησις τῶν ψυχῶν, ἣν σκορπίζει ἡ συνεννόησις τῶν καρδιῶν. Σᾶς ἀνταποδίδομεν δὲ τὴν βεβαίωσιν, ὅτι αἱ ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου γυμναστικαὶ ἀρχαὶ, ἃς ἔχω τὴν τιμὴν νἀντιπροσωπεύω, τὸν ἱερὸν ὅρκον τῆς ἐμμονῆς εἰς τὴν γυμνασίαν τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων, ὃν ἠκούσαμεν ἀπὸ τοῦ στόματος ὑμῶν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Μέλητος, θὰ θεωρήσωσιν ὡς εὐοίωνον προανάκρουσμα τῆς ὑμετέρας πανελληνίου νίκης ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ τῷ παρὰ τὸν Ἰλισσὸν, καὶ ὅτι σήμερον ἐδῶ ἐν τοῖς Πανιωνίοις ἀγῶσιν ἐτέθησαν εἴπερ ποτὲ κραταιὰ τὰ θεμέλια τῶν Πανελληνίων ἀγώνων ἐπ' ἀγαθῷ τῆς γυμναστικῆς, ἥτις μεγαλύνει τὰ σώματα καὶ φρονηματίζει τὰς ψυχάς.

ΕΠΙ Τῌ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚῌ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΙ
ΑΓΓΕΛΟΥ ΒΛΑΧΟΥ*

Ὁ ἀκούων, ὅτι σήμερον ἑορτάζεται ἐνταῦθα ἡ πεντηκονταετηρὶς τοῦ λογοτεχνικοῦ βίου τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου καὶ μὴ γινώσκων ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸν ἄνδρα, θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι τιμᾶται ὑπὸ τῶν φίλων τοῦ νέου Ἕλληνος λόγου ἀνὴρ κεκυφὼς ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἐτῶν, ἀνὴρ ὅλος ῥυτὶς κατὰ τὴν ὡραίαν ἔκφρασιν Ἕλληνος μυθιστοριογράφου τῶν μέσων αἰώνων. Ἀληθῶς ἐν ταῖς μεσημβριναῖς ταύταις χώραις, ἐν αἷς γηράσκομεν προώρως καὶ λευκαινόμεθα ταχέως, πεντήκοντα ἔτη παρερχόμενα εἶνε ἐφόλκιον βαρὺ, συνεπιφέρον ὡς ἀναπόφευκτα δῶρα οὐ μόνον λευκανθίζουσαν πολιὰν, ἀλλὰ καὶ πτύχας ῥυσὰς καὶ κάματον τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα δὲν ἐφαρμόζονται εἰς τὸν ἄνδρα, οὗ σήμερον πανηγυρίζομεν τὴν πεντηκοστὴν ἀμφιετηρίδα. Ὑπὸ τὴν λευκὴν κόμην τοῦ πρεσβύτου προβάλλουσιν ὀφθαλμοὶ ἐκτοξεύοντες ἀκόμη τῆς νεότητος τὰς φλόγας. Ἐκεῖνον, οὗ τὸ πρῶτον βιβλίον εἶνε συλλογὴ λυρικῶν ποιημάτων ἐπιγραφομένη Ἠώς, δὲν ἦλθεν ἀκόμη εὐτυχῶς ἡ ὥρα νὰ περικαλύψωσι τοῦ λυκόφωτος αἱ σκιαὶ, φωτίζει δ' αὐτὸν ἀκόμη ἄπλετον τὸ φῶς τῆς ζωῆς, καὶ αἱ πέντε δεκαετηρίδες ἐκεῖναι, ἃς ἡμεῖς ἀναμετροῦμεν σήμερον, ὅπως συλλέξωμεν ἐξ αὐτῶν ἄνθη διὰ νὰ στέψωμεν τοὺς κροτάφους τοῦ διὰ τῶν ἐτῶν ἐκείνων αἰσίως δολιχοδρομήσαντος, δὲν ἀφήρεσαν ἀπὸ τῆς ψυχῆς τοῦ συγγραφέως τὸ σθένος, οὐδ' ἀπὸ τῆς γραφίδος αὐτοῦ τὴν γλυκύτητα, ἥτις ἔτερψε δύο ἤδη γενεάς.

Πενῆντα χρόνια ἐπέρασαν 'σὰν νὰ ἦτανε μιὰ ἡμέρα

θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπαναλάβῃ ὁ πανηγυριζόμενος. Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ δυνά-

* Ἀνεγνώσθη ἐν τῷ Παρνασσῷ τῇ 21 Δεκεμβρίου 1902 καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ δεκαπενθημέρῳ γενικῇ ἐπιθεωρήσει «Πρωτευούσῃ» τῆς 1 Ἰανουαρίου 1903, ἀρ. 15 σ. 3 κ. ἑ. καὶ ἐν τῷ 3 τεύχει «Ἀγγέλου Βλάχου Πεντηκονταετηρίς. 1852-1902. Ἐν Ἀθήναις 1903» σ. 6 κ. ἑ.

μεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν καὶ ἡμεῖς, ἐκεῖνοι τοὐλάχιστον ἐξ ἡμῶν, ὅσοι ἐπὶ μέγα μέρος τῶν πεντήκοντα τούτων ταχέως διελθόντων ἐνιαυτῶν ἠγωνίσθημεν τὸν αὐτὸν καὶ ἐκεῖνος ἀγῶνα, στρέφοντες τὸν κάλαμον ἀνὰ χεῖρας.

Παρῆλθον βεβαίως ταχέα τὰ πεντήκοντα ἐκεῖνα ἔτη, διότι ὁ Ἄγγελος Βλάχος δὲν ἀφῆκεν αὐτὰ νὰ σταματήσωσί που ὑπὸ ἀργίας. Εἶνε τῶν ὀλίγων ἐκείνων ἀνδρῶν τῆς νέας Ἑλλάδος, οἵτινες δύνανται νὰ καυχηθῶσιν, ὅτι ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ τῶν πολλῶν ματαιοσχόλων καὶ ἀργῶν εἰργάσθησαν διὰ παντὸς τοῦ βίου. Εἰργάσθη ἀληθῶς ἀπὸ ἁπαλῶν ὀνύχων. Ἐν ἡλικίᾳ, ἐν ᾗ πολλάκις ἄλλοι ἄρχονται μόλις τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν, εἶχεν ἤδη, τὸ εἰκοστὸν καὶ πρῶτον ἄγων ἔτος, τὸ πτυχίον τοῦ διδάκτορος τῆς νομικῆς. Ἅμα δὲ τῇ ἀποπερατώσει τῶν ἐνταῦθα καὶ ἐν Γερμανίᾳ ἀκαδημαϊκῶν αὐτοῦ σπουδῶν ἄρχεται τὸ μακρὸν στάδιον ἐργασίας ποικιλωτάτης, ἀφοσιωθείσης μετὰ πίστεως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος. Ἀλλ' ὁ θέλων νὰ ἐξιστορήσῃ τὰς ὑπηρεσίας ταύτας ἤθελε κουρασθῇ. παρακολουθῶν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν ὡς γραμματέα εἰς τὸ τῆς Παιδείας ὡς τμηματάρχην, ἀπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ὡς γενικὸν γραμματέα εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Βουλῆς ὡς βουλευτὴν, ἀπὸ τοῦ Κοινοβουλίου εἰς τὸ Βερολῖνον ὡς πρεσβευτὴν, ἀπὸ τῶν ὀχθῶν τῆς Σπρέας εἰς τὴν νῆσον τῶν Φαιάκων ὡς νομάρχην. Συγκορυφοῦται δὲ ὁ πολιτικὸς αὐτοῦ βίος διὰ τῆς εἰς αὐτὸν πρὸ ἑπταετίας ἀναθέσεως τοῦ ὑπουργικοῦ χαρτοφυλακίου τῆς Ἐκπαιδεύσεως.

Εἰς ἄλλους ἐναπόκειται νὰ ἐξάρωσι τὰς ὑπηρεσίας, ὅσας παρέσχεν ὁ Βλάχος ἐν ταῖς ποικιλωνύμοις ταύταις πολιτικαῖς ἀρχαῖς. Περιοριζόμενος δ' ἐγὼ εἰς τὸ λογοτεχνικὸν αὐτοῦ ἔργον, οὐδαμῶς ἀξιῶ, ὅτι δύναμαι νὰ χαρακτηρίσω ἐν ὥρᾳ ὀλίγῃ, πρὸς κλεψύδραν μεμετρημένῃ, ὅσα ἐκεῖνος ἐφιλοτέχνησε διὰ πεντήκοντα μακρῶν ἐνιαυτῶν ὡς μεταφραστὴς καὶ λεξικογράφος, ὡς φιλόλογος καὶ κριτικὸς, ὡς λογογράφος καὶ ποιητής. Ἤδη δὲ ἡ μνεία τῶν κλάδων τούτων, περὶ οὓς ἠσχολήθη, δεικνύει τὴν ποικιλίαν τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ ἀσχολιῶν, τὴν εὐρεῖαν γλωσσομάθειαν, τὴν εὐχέρειαν τοῦ καλάμου καὶ τὴν χαρὰν ἐκείνην περὶ τὸ γράφειν, ἥτις ἔγεινε παρ' αὐτῷ δευτέρα φύσις. Σπανίως πράγματι εὑρίσκομεν συνεζευγμένας παρ' ἑνὶ καὶ τῷ

αὐτῷ ἀνδρὶ τάσεις οὕτω ποικίλας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἐνίοτ' ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους.

'Ανὴρ ὑπέροχον ἔχων τὴν καλαισθησίαν, ἐξαιρέτως δὲ μεμουσωμένην τὴν ψυχὴν ὑποτίθεται συνήθως παρ' ἡμῖν, ὅτι δὲν ἔχει προςφυῶς πρὸς τὸ βαρὺ ἔργον τῆς περισυλλογῆς λεξιδίων, πρὸς τὴν ἐπίμονον καὶ μεθοδικὴν φιλολογικὴν ἐργασίαν. 'Αλλ' ὁ Βλάχος ἀπέδειξε διὰ τῆς περὶ τοῦ 'Ομηρικοῦ ζητήματος μελέτης αὐτοῦ, ἐν ῇ ἀνεκεφαλαίωσε μετὰ χάριτος καὶ σαφηνείας τὴν ἱστορίαν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καὶ ἥτις ἐβραβεύθη ἐν τῷ ῥοδοκανακείῳ φιλολογικῷ διαγωνισμῷ τοῦ 1865, ὅτι ἐπίσταται τὴν ἀκριβολογον ἐκείνην μέθοδον τῆς ἐρεύνης, ἣν ἀπαιτεῖ ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη, ἧς χάριν φαίνεται ὅλως λησμονήσας τὴν τρυτάνην τῆς Θέμιδος. Πολὺ δὲ μᾶλλον καρτερικὸς ἀπεδείχθη ὡς λεξικογράφος. 'Εν τῷ 'Ελληνογαλλικῷ λεξικῷ αὐτοῦ ἀπεθησαύρισε πλοῦτον λεκτικὸν, καὶ συνεσώρευσε φρασεολογίας, δι' ὧν ἀπέδωκε τὴν πολυμυθίαν καὶ τὰς λεπτότητας τῆς πατρίου γλώσσης διὰ τῶν περικόμψων, ἀλλὰ καὶ πολλάκις γλωσσηματικῶν ἐκφράσεων τῆς γαλλικῆς. 'Ηδυνήθη δὲ νὰ κατορθώσῃ τοῦτο ἐπιτυχῶς, διότι οὐ μόνον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπῆρξε μελετητὴς ἐντρεχὴς καὶ φιλόκαλος, ἀλλὰ καὶ τῆς γαλλικῆς τὰ μυστήρια ἀπεκαλύφθησαν εἰς αὐτὸν ἐνωρὶς ἀπὸ νεοτητος ὅσον εἰς ὀλίγους τῶν 'Ελλήνων, ἐπιπολῆς μόνον γινωσκόντων συνήθως τὴν γλῶσσαν ἐκείνην, ἥτις ἀπετέλεσε τὸ διὰ βίου μέλημα Γαλατῶν ἐρευνητῶν, οἷοι ὁ Littré καὶ οἱ λόγιοι τῆς γαλλικῆς ἀκαδημίας.

Διετρανωσε δὲ τὴν βαθεῖαν ταύτην γνῶσιν τῆς γαλλικῆς διὰ τῶν μεταφράσεων ἐνίων ποιημάτων τοῦ Βίκτωρος Οὑγγὼ, τῶν Ποιητικῶν μελετῶν τοῦ Λαμαρτίνου, τοῦ Λεωνίδα ἐν Θερμοπύλαις τοῦ Pichat, τῶν Μαθημάτων δραματολογίας τοῦ Saint - Marc Girardin καὶ πολλῶν ἄλλων ἔργων τῆς γαλατικῆς λογοτεχνίας, δημοσιευθέντων ἐν ἐφημερίσι καὶ περιοδικοῖς συγγράμμασιν ἢ διδαχθέντων ἀπὸ τῆς δραματικῆς σκηνῆς.

Οὐδ' ἀνεδείχθη ὁ Βλάχος μόνης τῆς γαλλικῆς γλώσσης καὶ λογοτεχνίας ἄριστος γνώστης, ἀλλὰ καὶ ἡ γερμανικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία εἵλκυσαν αὐτον ὄχι ὀλιγώτερον. 'Ο 'Αντίνοος τοῦ Heyse, ὁ Κλαβίγιος τοῦ Göthe, Νάθαν ὁ σοφὸς τοῦ Lessing, τὰ Τραγούδια τοῦ Heine, ὁ Βιβλιοθηκάριος τοῦ Moser, ὁ 'Εκφυλισμὸς τοῦ Max

Nordau πρόκεινται περιφανῆ δείγματα τῆς γερμανομαθείας τοῦ μεταφραστοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγγλικὴ λογοτεχνία δὲν ἀφῆκεν αὐτὸν ἀδιάφορον. Καὶ νεαρὸς μὲν ἔτι ὢν ἐπειράθη τῆς μεταφράσεως ποιημάτων τοῦ Βύρωνος, τοῦ Gray καὶ τοῦ Cowper. Αἱ δ' ἐπ' ἐσχάτων ἐπιχειρηθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ μεταφράσεις δραμάτων τοῦ Σαικσπείρου χάριν τῆς σκηνῆς τοῦ Βασιλικοῦ θεάτρου θὰ προσέθετον νέας μεταφραστικὰς δάφνας εἰς τὸν Βλάχον καὶ ἀσφαλεῖς ἐπιτυχίας εἰς τὸ Βασιλικὸν θέατρον, ἂν δὲν ἀπεσύρετο προώρως ἀπὸ τῆς διευθύνσεως αὐτοῦ.

Ἡ δὲ μεταφραστικὴ ἐνέργεια τοῦ Βλάχου δὲν συναπαρτίζει μόνον ὄγκον ἐργασίας ἐκπληκτικὸν ἀληθῶς, ἀλλ' εἶνε τῶν κυριωτάτων καὶ χαρακτηριστικωτάτων ὑπηρεσιῶν, ἃς παρέσχεν εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Σήμερον ἡ γλωσσομάθεια διαδίδεται αἰσθητῶς παρὰ τῷ ἔθνει, σήμερον ὁ προαχθεὶς καθημερινὸς τύπος, σήμερον αἱ αὐξηθεῖσαι ἐπιστημονικαὶ ἀνάγκαι, σήμερον ἡ ἐπιτεινομένη δίψα τῆς ἀναγνώσεως ἐπολλαπλασίασαν τεραστίως τὰς μεταφράσεις παρ' ἡμῖν. Ἀλλά, ποιούμενοι λόγον περὶ τῶν σημερινῶν μεταφράσεων, καίπερ πολλάκις χειρωνακτικῶς αὐτοσχεδιαζομένων, πρεπει νὰ μετατεθῶμεν διὰ τῆς φαντασίας εἰς τοὺς πρὸ τεσσαρακονταπενταετίας χρόνους, ὅτε ἤρχισαν δημοσιευόμεναι αἱ μεταφράσεις τοῦ Βλάχου. Τότε ἐπὶ τῶν δακτύλων ἐμετροῦντο οἱ γινώσκοντες τὴν γαλλικὴν κατὰ βάθος, ἀραιότατοι δὲ ἦσαν οἱ μύσται τῆς γερμανικῆς καὶ ἀγγλικῆς. Οἱ δὲ πολὺ ὀλιγώτεροι ἢ σήμερον ἀναγνῶσται τῶν χρόνων ἐκείνων εἶχον ἐνώπιον ἑαυτῶν μόνους τοὺς πτερυγισμοὺς νεαζούσης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ἥτις δὲν εἶχεν ἀκόμη εὕρει τὸν δρομον της, περιοριζομενη εἰς τὴν ἐπὶ μιᾶς καὶ μόνης ἀγκύρας στηριζομένην ἰδιοφυίαν τῶν ἀπο ἀνεπαρκῶν ἐφοδίων ἐργαζομένων, οἵτινες ὡς τὸ πλεῖστον οὐδὲ κἂν εἰς τἀθάνατα ἀρχαῖα πρότυπα ἢ εἰς τοὺς θησαυροὺς τῆς δημώδους μούσης προςεῖχον τὸν νοῦν. Διὸ εἰς τὸν Βλάχον ὀφείλεται εὐγνωμοσύνη ἀληθῶς, ὅτι, ἐπιχειρήσας ἐνωρὶς τὴν μεταγλώττισιν λογοτεχνικῶν ἀριστοτεχνημάτων δαφνηφόρων τῆς Ἑσπερίας κορυφῶν, ηὔρυνε τοὺς ὁρίζοντας τῶν παρ' ἡμῖν νεομύστων τῆς τέχνης. Ὑπῆρξεν ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν ἐν μέρει μὲν σύγχρονος, ἐν μερει δὲ διάδοχος τῆς ἀρχαιοτέρας ἐκείνης γενεᾶς τῶν λογίων, ἐν ᾗ ἐξέχουσιν ἄνδρες, οἷοι ὁ Εὐστάθιος Σῖμος, ὁ Νικόλαος Δραγούμης, ὁ Ἰσίδωρος Σκυλίτσης καὶ

ὁ Ἀλέξανδρος Ῥαγκαβῆς ἐκεῖνος, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἔχει τὰς μεγίστας τῶν ὁμοιοτήτων πρὸς τὸν Βλάχον ἔν τε τῇ ἀφιερώσει τοῦ βίου εἰς ἀμφότερα, τόν τε πολιτικὸν βίον καὶ τὴν λογοτεχνίαν καὶ ἐν τῇ εὐρυμαθείᾳ καὶ ἀγχιστροφίᾳ τοῦ πνεύματος. Ἀλλ' ὑπερβαίνει ὁ Βλάχος τοὺς ἄνδρας ἐκείνους ἐν τῷ μεταφραστικῷ ἔργῳ πολὺ κατὰ τοῦτο, ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑπῆρξε τοῦτο μὲν πιστότερον καὶ ἐμμονώτερον, τοῦτο δὲ φυσικώτερον καὶ φιλοκαλώτερον. Ὁ Βλάχος δὲν ἔκρινεν ἄξιον ἑαυτοῦ νὰ παρακάμψῃ τὰς μεταφραστικὰς δυςχερείας, ἔμεινε δὲ πιστὸς εἴς τε τὸ νόημα καὶ τὴν ἔκφρασιν τῶν πρωτοτύπων. Ἠγωνίσθη νὰ εἰςδύσῃ εἰς τὴν ἐνδομυχοῦσαν ἐν τοῖς πρωτοτύποις ἐκείνοις ἔννοιαν, νὰ κατανοήσῃ τὴν ψυχὴν τῶν γραφόντων καὶ νὰ μεταδώσῃ τὰ ξένα ἀριστοτεχνήματα εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀναγνώστας ὑπὸ τύπον ἑλληνικόν, μὴ προδίδοντα ἐν τῇ διατυπώσει τὴν ξένην αὐτῶν καταγωγήν.

Ὁ μέγιστος τῶν φιλολόγων τοῦ λήξαντος αἰῶνος, ὁ Böckh, εἶπε περὶ τῶν μεταφράσεων, ὅτι ὁμοιάζουσι συνήθως πρὸς τὴν ἀνάστροφον ὄψιν τῶν ταπήτων. Εἶνε, λέγει, τὰ αὐτὰ ὑφάδια, ταὐτὰ νήματα, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦσι τὴν αὐτὴν εἰκόνα. Ἡ παρομοίωσις αὕτη τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ φιλολόγου δὲν θὰ ἐφηρμόζετο εἰς τὰς μεταφράσεις τοῦ Βλάχου. Παρ' αὐτῷ δὲν παρουσιάζεται ἀναστροφὴ τοῦ ἀρχικοῦ διαγράμματος, ἀλλ' ἔχομεν αὐτὰ τὰ ἀνθέμια τῶν ταπήτων, μόνον μεταβεβαμμένα διὰ χρωμάτων ἀπεσταγμένων ἐξ ἑλληνικῶν ἀνθέων. Καὶ ἐν μὲν ἀρχαιοτέροις χρόνοις αἱ μεταφραστικαὶ ἐργασίαι τοῦ Βλάχου ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσι καὶ ἐχρησίμευον ὡς πρότυπα, ἀλλὰ καὶ τὴν σήμερον ἀκόμη δύνανται νὰ πορισθῶσι διδάγματα ἐκ τῆς εὐσυνειδησίας καὶ φιλοκαλίας αὐτοῦ πολλοὶ τῶν εὐκόλων ἐκείνων μεταφραστῶν τῶν πληρούντων τὰς στήλας τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, περὶ ὧν εὔκαιρον εἰπεῖν τὸ τῶν Ἰταλῶν traduttore traditore.

Ἓν δὲ μόνον ἂς ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσω ἐν μέσῳ τοῦ αἴνου τούτου τῆς μεταφραστικῆς ἐργασίας τοῦ Βλάχου παράπονον, ὅτι ὁ δεξιὸς τοῦ λόγου χειριστὴς καὶ καλλιτέχνης μεταφραστὴς δὲν ἐπεδίωξε νὰ φιλοδωρήσῃ εἰς τὸ ἔθνος ἐν ἀφθονίᾳ ἐπιτυχεῖς μεταφράσεις τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως. Εἶνε δὲ τὸ παράπονον τοῦτο τοσούτῳ μᾶλλον δεδικαιολογημένον, καθ' ὅσον ὁ Βλάχος ἀπέ-

δειξε διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν δύο Οἰδιπόδων τοῦ Σοφοκλέους, ὅτι ἐκ τοῦ φιλοκάλου αὐτοῦ καλάμου καὶ τῆς εὐφυοῦς μελέτης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ἠδύνατο νὰ ἐπιχειρήσῃ μετὰ θάρρους καὶ ἐπιτυχίας ὡς ἔργον τὴν εἰς τὴν καθαρεύουσαν μεταγλώττισιν τῶν καλλιστευμάτων τῶν στεφανηφόρων ἐκείνων τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου ποιητῶν, ὧν τὸ ἄφθιτον κάλλος δύνανται νἀποθαυμάζωσι καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν γλώσσῃ ἅπαντα τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη πλὴν ἡμῶν τῶν ἀπογόνων αὐτῶν.

Ἀλλ' ὁ Βλάχος δὲν εἶνε μόνον μεταφραστής. Δὲν ἐχάρισεν εἰς τὴν νεαρὰν ἡμῶν φιλολογίαν μόνον στίχους ἀλλογενῶν ποιητῶν, οὐδὲ μετεκοίνωσε μόνον κρίσεις ξένων περὶ ξένων. Ἔμφυτος μουσικὴ διάθεσις τῆς ψυχῆς, ἐκδηλουμένη καὶ δι' αὐτῆς αὐτοχρῆμα τῆς περὶ τὴν μουσικὴν διατριβῆς ἐν ὥραις σχολῆς, ἤγαγεν αὐτὸν ἀπὸ νεότητος εἰς τὴν ποίησιν· εὐγενὴς δὲ παρατηρητικότης καὶ προδιάθεσις πρὸς τὴν μελέτην ὤθησεν εἰς τὴν κριτικήν, ἐν μέρει δὲ καὶ εἰς τὴν εἰρωνείαν. Τοιοῦτος παρουσιάζεται ἤδη ἐν τῇ πρώτῃ του ποιητικῇ συλλογῇ. Ἡ Ἠὼς τοῦ 1857 περιέχει ἀναμὶξ στίχους πρωτοτύπους καὶ μεταφράσεις, ἀπομιμήσεις ἰταλικῶν σοννέτων καὶ ἀπηχήσεις ᾀσμάτων μελοδραματικῶν, ἐρωτικὰς ἐξομολογήσεις οὐκ ἄνευ εἰρωνείας πρὸς τὸν ἔρωτα, καὶ ἐν τῷ προοιμίῳ φιλόμαχον συζήτησιν πρὸς τοὺς κριτὰς τοῦ διαγωνισμοῦ, εἰς ὃν εἶχεν ὑποβάλει μέρος τῶν στίχων ἐκείνων.

Ἡ συλλογὴ ἐκείνη εἶνε ἀληθῶς ἡ Ἠὼς τοῦ μέλλοντος μεταφραστοῦ, τοῦ μέλλοντος ποιητοῦ, τοῦ μέλλοντος κριτικοῦ. Ἀλλ' ἤδη ἐν τῇ νεανικῇ ἐκείνῃ ἀποπείρᾳ βλέπομεν ὡς τὴν μεταφραστικὴν εὐχέρειαν, ὡς τὰς συζητητικὰς καὶ κριτικὰς προδιαθέσεις, οὕτω καὶ τὰ σπέρματα τῆς ποιητικῆς ἰδιορρυθμίας τοῦ Βλάχου. Ἐνυπάρχει ἤδη ἐν τοῖς στιχουργήμασιν ἐκείνοις ὁ λυρισμός, ὅστις ἔμελλε νὰ καταδειχθῇ ἐν τοῖς μεταγενεστέροις αὐτοῦ ποιητικοῖς ἔργοις, τῷ Φειδίᾳ καὶ Περικλεῖ, τοῖς Στίχοις, τῇ συλλογῇ Ἐκ τῶν ἐνόντων. Ἐνδεικνύονται ἤδη ἐν τοῖς πρώτοις ἐκείνοις δοκιμίοις τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Βλάχου ὡς ποιητοῦ. Οἱονεὶ κατέχων ἑαυτόν, οἱονεὶ θέλων νὰ δεσπόσῃ ἑαυτοῦ, οἱονεὶ πειρώμενος νἀποδείξῃ δύναμιν θελήσεως, δὲν ἀναρριχᾶται εἰς τολμηρὰς ἐξάρσεις, δὲν βυθίζεται εἰς βάθος φιλοσοφικῶν σκέψεων καὶ εἰς πλήμμυραν πάθους συγκλονοῦσαν. Ἀποφεύγει τὸν ἴλιγγον, πτοεῖται πρὸς τὸν κίνδυνον τῆς πτώσεως. Προτιμᾷ τὴν

ἀσφαλῆ πορείαν δι' ἀγρῶν ἀνθοσπάρτων, καὶ δρέπει φιλοτέχνως τὰ ἐντυγχάνοντα κατὰ τὴν ὁδόν του ἄνθη. Ἀλλ' εἶνε ἐράσμιος ἀληθῶς ἀνθοπλόκος, κομψευτὴς τοῦ στίχου καὶ σμιλευτὴς τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν. Οἱ στίχοι αὐτοῦ ῥέουσιν ἁρμονικῶς, αἱ λέξεις αὐτοῦ εἶνε ἐκλεκταί, τὰ ὁμοιοτέλευτα ἀβίαστα, καὶ σπάνια ὅταν εἶνε· τὰ ποιητικά του ἔργα ἐφιλοτεχνήθησαν μετὰ προσοχῆς, δὲν ἐξεβράσθησαν ἀπὸ ψυχῆς κυμαινομένης καὶ ἀνυποτάκτου, ἥτις δὲν ἔχει καιρόν, δὲν ἔχει διάθεσιν νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν καταλογισμὸν καὶ ὑποταχθῇ εἰς τοὺς κανόνας προδιαγεγραμμένης τέχνης. Ὁ Βλάχος δὲν δάκνει ἀκάθεκτος τοὺς χαλινούς, ἀλλά τους θωπεύει. Πειθήνιος αὐτὸς καθιστάνει πειθήνιον τὴν τέχνην. Ἐντεῦθεν ἡ ἁρμονία, ἡ ὁμαλότης, ἡ εὐρυθμία τῶν στίχων αὐτοῦ, προσόντα, ἅτινα πληροῦσιν εὐαρεστήσεως τὸν ἀναγνώστην, τέρποντα καὶ αὐτοὺς ἐκείνους, οἵτινες ἄλλας ἔχουσι περὶ τῆς ποιήσεως γνώμας, ἄλλα ἐπιδιώκουσιν ἰδεώδη.

Ἐν συνόλῳ ἡ ποίησίς του ἔχει τι τὸ συντηρητικόν. Εἶνε φοιβόληπτος τῶν ἡμερῶν καθ' ἃς ἐκυριάρχει ἐν τῇ ἐθνικῇ συνειδήσει ἡ ποίησις τῶν Σούτσων, τοῦ Καρασούτσα, τοῦ Ζαλοκώστα, οἵτινες πρὸς τῷ Γεωργίῳ Τερτζέτῃ ἀπετέλεσαν ἄλλως τὸ θέμα ἀξιολόγων αὐτοῦ περὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ποιήσεως κριτικῶν μελετῶν. Οἱ ἀκμαιότατοι αὐτοῦ χρόνοι φέρουσιν αὐτὸν πρὸς τὸ μόλις που ἀπώτερον παρελθόν, καὶ δυσχεραίνει νὰ χωρισθῇ ἀπ' αὐτοῦ. Αἱ ἡμέραι καθ' ἃς ἔζησε τὴν ζωὴν τοῦ νεανίου καὶ τοῦ ἀνδρὸς ἦσαν ἡμέραι μεταβατικαί. Ὁ νέος ἑλληνικὸς κόσμος ἐξήρχετο μόλις ἀπὸ τῆς αἴγλης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἁπλότητος τοῦ παρελθόντος.

Εἶδε ζῶντας ἀκόμη καὶ τιμωμένους τοὺς ἥρωας τοῦ ἀγῶνος, εἶδε διατηρούμενον ἔτι τὸν πατριαρχικὸν βίον τῶν χθὲς καὶ πρότριτα ἡμερῶν. Ἀλλὰ καὶ παρέστη εἰς τὴν ἐπανάστασιν τὴν κρημνίσασαν τὸν πρῶτον τῆς Ἑλλάδος θρόνον. Εἶδε νέα ἤθη εἰςελαύνοντα εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἀθηνᾶς, εἶδε τὸν χρηματισμὸν μεταπλάσσοντα τὸν βίον, ὀψιπλούτους ἀξιοῦντας τὸ πᾶν ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ περιφρονοῦντας ἐνίοτε τοὺς ἐπιδεεῖς οἴκους τῶν τὰ πάντα θυσιασάντων ὑπὲρ τῆς παλινορθώσεως τῆς πατρίδος, ἐκλαμβάνοντας τὸ βαλάντιον αὐτῶν ὑπέρτερον τῆς ἀριστείας τοῦ πνεύματος, εἶδε καινὰ γλωσσικὰ δαιμόνια ἀξιοῦντα νἀναταράξωσι τὴν κόνιν τοῦ Κοραῆ. Τότε ἡ συντηρητικότης αὐτοῦ ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ τραπῇ εἰς εἰρωνείαν πρὸς τὸ νέον

καθεστώς. Αἱ ὑπερβολαὶ τοῦ νέου χρηματισμοῦ, ἡ ὑπερφροσύνη τῶν ὀψιπλούτων, αἱ ὑπερβασίαι τῆς πολιτικῆς ἐπαναστάσεως, αἱ παραπλανήσεις τῆς νέας κοινωνικῆς ἀνατροπῆς ὤξυναν τὸν κάλαμόν του. Ὡς κωμῳδοποιὸς καὶ λογογράφος ἐπελήφθη τῆς καυτηριάσεως τῶν ἐπικινδύνων κακῶν τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας ἐγγὺς καὶ μακράν. Ἤρχιζε νὰ κακίζῃ τὸ νέον ἔν τε τῇ πατρίδι καὶ ἐν τῇ ξένῃ, ὄχι μόνον ἐξ ἀπαρεσκείας, ἀλλὰ καὶ ἐκ φόβου.

Ἐπῆλθε δριμὺς ἐναντίον τῆς φυσιογραφικῆς σχολῆς τοῦ Ζολᾶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν ἔσκωπτε τὴν νεοφανῆ μουσικὴν τοῦ Βάγνερ ὡς ὠρυγὰς γαλῶν εἰς τοὺς ὀρόφους, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐμηκτύρισε μετὰ σθένους καὶ δυνάμεως λόγου, ἀλλὰ καὶ μετὰ χάριτος καὶ γλαφυρίας πᾶν ὅ τι ἐθεώρει δυνάμενον νὰ ἐπικρεμάσῃ κινδύνους εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν. Πολλάκις διὰ τῶν ἐπικαίρων του χρονογραφημάτων, διὰ τῶν ἀνέτως ἀναγινωσκομένων χαριτολογιῶν του διδάσκει, καί, χωρὶς νὰ φαίνηται παθαινόμενος, ἀλγεῖ, καίπερ διατηρῶν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀπαισιοδοξίᾳ του καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πικροχόλῳ του ἀλγηδόνι τὸ μειδίαμα τῆς θυμηδίας. Ἐνίοτε συμπαρέσυρεν ἡ ὁρμὴ τῆς συντηρητικῆς αὐτοῦ γνώμης ὡς τὸν Βάγνερ οὕτω καὶ ἄλλους, ἀνθρώπους ἢ θεσμούς, δικαίους μετ' ἀδίκων. Ἐνίοτε ἴσως ἠδίκησεν, ἀλλ' οὐδεὶς δικαιοῦται νὰ παραπονεθῇ. Δὲν ὑπῆρξε βεβαίως πρόθεσις μνησικακίας ἐν αὐτῷ. Σύστημα πεποιθήσεων ἀκλονήτων δὲν κατέστησεν αὐτὸν εὐμάλακτον πρὸς τὰς μεταβολὰς τῆς ἡμέρας. Προγράμματα μόνιμα καὶ ἀπὸ ἀγαθοῦ συνειδότος προερχόμενα ἐν χώρᾳ, ἐν ᾗ δυστυχῶς τὰ προγράμματα μεταβάλλονται καθ' ἑκάστην, ὀφείλουσι νὰ εἶνε πάντοτε σεβαστά.

Τὸ κατ' ἐμὲ νομίζω, ὅτι ὁ μακρὸς ἐπὶ πεντηκονταετίαν ὅλην λογοτεχνικὸς βίος ἀνδρός, οἷος ὁ Βλάχος, ὅπως ἐννοηθῇ, δὲν πρέπει νἀποσπασθῇ ἀπὸ τῆς μελέτης τῶν χρόνων, ἐν οἷς ἔζησε καὶ ἔδρασε καὶ ἔγραψε. Μάτην διὰ σοφῶν ἐπιχειρημάτων ἀντεπεξῆλθε πρὸς τὸν Ῥοΐδην ἐν τῷ πολυθρυλήτῳ ἀγῶνι περὶ τοῦ ἂν ὁ ποιητὴς εἶνε γέννημα ἰδίας μόνον ἐμπνεύσεως, ἢ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τῶν χρόνων καθ' οὓς ἔζησε. Τὸ κατ' ἐμὲ νομίζω περὶ τοῦ Βλάχου, ὅτι ἀναντιρρήτως ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτὸν τὸ περιβάλλον. Εἴμεθα δ' εὐγνώμονες, ὅτι ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ περιβάλλοντος τούτου, διότι ἄνευ αὐ-

της δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ ἐστερούμεθα τῶν ἀρίστων αὐτοῦ σελίδων ὡς λογογράφου, δημοσιογράφου, ποιητοῦ καὶ κριτικοῦ.

Ἄνευ χρόνων ἐν πολλοῖς ψυχρῶν πρὸς τὰ ἐθνικὰ ἰδιώδη, καθ' οὓς παγετώδης ἐνίοτε ἐπιδεικνύεται ἀδιαφορία πρὸς τοὺς ἐργάτας τοῦ πνεύματος, δὲν θὰ ἔγραφεν ἴσως ὁ Βλάχος τὸν ἑξῆς ὡραῖον ἐπίλογόν του εἰς τὸ περὶ τοῦ Γεωργίου Τερτζέτη ἀνάγνωσμά του, ὃν ἐπιτρέψατε νἀναγνώσω ἐνταῦθα αὐτολεξεὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τοῦ αὐτοῦ τούτου Παρνασσοῦ, ἐν ᾧ ἐξεφωνήθη πρὸ ἐτῶν εἰκοσιπέντε.

«Καταστρέφων νῦν τὸν λόγον, ἀκαίρως ἴσως καὶ κατόπιν ἑορτῆς, ἀναλογίζομαι πιθανόν τινα δισταγμὸν πολλῶν ἐκ τῶν ἀκροατῶν μου, ὃν ἐν ἀρχῇ μᾶλλον τοῦ ἀναγνώσματος τούτου ἔπρεπε προσφορώτερον νὰ σκεφθῶ. Εἶνε ἆρά γε πρέπων — λέγουσιν ἴσως πρὸς ἑαυτοὺς ἐξ ὑμῶν πολλοὶ — εἶνε πρέπων καὶ εὔθετος ἐν τοῖς σήμερον καιροῖς ὁ περὶ ποιητῶν καὶ περὶ ποιήσεως κριτικὸς λόγος; Δὲν ὁμοιάζομεν ἴσως, καὶ ἐγὼ ὁ λαλῶν καὶ ὑμεῖς οἱ ἀκούοντες περὶ τοιούτων πραγμάτων ἐν μέσῳ τῶν σημερινῶν καιρῶν, πρὸς τοὺς κοχλίας ἐκείνους τοῦ Αἰσώπου, οἵτινες, τῶν οἰκιῶν αὐτῶν ἐμπιπραμένων, αὐτοὶ ᾖδον; Δὲν εἶνε ἆρά γε ἀπροςδιόνυσος ἀλλοτριολογία ἡ περὶ ποιήσεως σήμερον μελέτη, καὶ δὲν εἶνε μονονοὺ κωμικόν, ἐλλείποντος ἡμῖν τοῦ ἄρτου, νὰ τυρβάζωμεν περὶ τρωγάλια καὶ ἐπιδόρπια;

«Οὐχί, κύριοι· ὡς καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἔσχον τὴν τιμὴν νὰ εἴπω, δὲν εἶνε οὔτε πρέπει νὰ ἦνε τρωγάλια καὶ ἐπιδόρπια δι' ἡμᾶς ὁ περὶ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ποιήσεως λόγος· ἄρτος δὲ μᾶλλον ἐπιούσιος διὰ τὰς ψυχὰς ἡμῶν πρέπει νἀνομολογῆται καὶ νὰ κηρύσσηται ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐνδελεχὴς μελέτη. Καὶ σήμερον μάλιστα, ὅτε εἴπερ ποτὲ ἀνάγκην ἔχομεν νὰ ἀναστομώσωμεν τὰς καρδίας ἡμῶν ἐν αὐτῷ τῷ καθαρῷ νάματι τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου, ὅτε αἱ ψυχαὶ ἡμῶν, περικοπτόμεναι τὰς πτέρυγας ὑπὸ ψαλίδος βαρείας, ἀνάγκην ἔχουσι νὰ μετεωρισθῶσιν εἰς αἰθέρα καθαρώτερον, δυνάμεις ἐκεῖθεν ἀντλοῦσαι καὶ ἐλπίδας καὶ παρηγορίαν, ἔστω ἡμῖν οὐχὶ μόνον εὐάρεστον ὁδοῦ πάρεργον, ἀλλ' ἔργον ἀληθὲς καὶ ἀσχόλημα ἀδιάπτωτον ἡ ἀναπόλησις τοῦ βίου ἐκείνου τοῦ ἐθνικοῦ, ἐν οἱαδήποτε αὐτοῦ ἐκδηλώσει, καὶ μάλιστα τῇ ἁγνοτάτῃ πασῶν, ἔστω ἡμῖν ἡ ἱερὰ αὕτη θεωρία οἱονεὶ προσκύνημα, οἱονεὶ ἀόρατός τις Κρανίου τόπος».

Ἡ πυκνὴ ὑμῶν συρροὴ δεικνύει, ὅτι τὸ καλολογικὸν ἐνδιαφέρον

αὐξάνει όσημέραι ἐν ἡμῖν, ὅτι αἱ κοινωνικαὶ ἁμαρτάδες καὶ αἱ πολιτικαὶ ἀτασθαλίαι δὲν ἀπέπνιξαν ἐν τῇ γῇ ταύτῃ τῶν μεγάλων λογογράφων καὶ ποιητῶν πᾶν αἴσθημα καὶ πᾶσαν ἀγάπην πρὸς τοὺς ἐργάτας τῶν γραμμάτων, δὲν ἀπέσβεσαν τὴν τιμὴν τὴν ὀφειλομένην πρὸς τοὺς στρατιώτας τοῦ καλάμου. Δαπανῶσι τὸν βίον ὅλον ἐν τῷ ἡσύχῳ των ἐρημητηρίῳ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς λυχνίας ἐν μέσῳ μυρίων πολλάκις βιωτικῶν περισπασμῶν μὲ τὴν καρδίαν παλλομένην ὑπὸ τῆς λατρείας πρὸς τἀθάνατα πρότυπα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης, μὲ τὴν ψυχὴν ἐνθουσιῶσαν ὑπὲρ τοῦ καθήκοντος νὰ διδάξωσι καὶ ποδηγετήσωσι, νὰ ὑψώσωσι καὶ φρονηματίσωσι τὸ ἔθνος. Χαρὰ εἰς ἐκείνους, εἰς οὓς ἐπιφυλάσσεται τοὐλάχιστον ἡ εὐτυχία, στρέφοντες ὀπίσω πρὸς τὸ παρελθὸν τοὺς ὀφθαλμούς, νὰ ἴδωσιν, ὅτι πέντε ἐτῶν δεκάδες ἐσώρευσαν μὲν ἐπὶ τοῦ κροτάφου των κόμην λευκὴν καὶ ἐπὶ τοῦ προσώπου των τὰς ῥυτίδας τοῦ γήρατος, ἀλλὰ διεφύλαξαν ἐν τῇ καρδίᾳ των θέρμην, ἱκανὴν ἀκόμη, ὅπως συγκινηθῇ ἐπὶ τῷ θεάματι τῶν τιμώντων τὴν πνευματικὴν αὐτῶν ἐργασίαν, καὶ διετήρησαν θερμουργὸν ἀκομη τὴν κεφαλὴν, εἰς ἣν καταθέτουσι μετ' ἀγάπης καὶ ἀμνησικάκως δύο ὅλαι γενεαὶ εἰλικρινοῦς ἀγάπης καὶ τιμῆς ἀνυποκρίτου τὸν δίκαιον στέφανον.

Β΄.

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΝ ΡΩΜῌ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΣΤΩΝ ΕΝ ΕΤΕΙ 1899.

Ἐπιστολὴ Α΄. *

Ἐκ Ῥώμης, 4 Ὀκτωβρίου

Μόνον αἱ ταχέως διαδεχόμεναι ἀλλήλας σκηναὶ τοῦ κινηματογράφου θὰ ἠδύναντο νὰ δώσωσιν ἔννοιάν τινα τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως, ἥτις ἐπεκράτησεν ἐν τῷ δωδεκάτῳ συνεδρίῳ τῶν Ἀνατολιστῶν, τῷ συγκροτηθέντι ἐν Ῥώμῃ ἀπὸ τῆς 21 Σεπτεμβρίου μέχρι καὶ τῆς 3 Ὀκτωβρίου. Ἄρχομαι δὲ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἐπιστολῶν, ἃς ὑπεσχέθην πρὸ πολλοῦ εἰς τὸ «Ἄστυ», ἀπὸ τῆς ἐκθέσεως τῶν κατὰ τὸ συνέδριον τοῦτο ἀντὶ νὰ καταλήξω εἰς τὰ κατ' αὐτό, καθ' ἃ πρὸ μηνῶν προετιθέμην. Ἀλλ' οὐχ ἧττον θὰ προσπαθήσω νἀπαλλάξω τοὺς ἀναγνώστας παντὸς φορτου ἀδιαφόρων διὰ τοὺς πολλοὺς πραγμάτων καὶ μεταβιβάσω κατὰ μικρὸν ἐκ τῶν αἰθουσῶν τῶν συνεδριῶν καὶ τῶν ἀκροατηρίων τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν κίνησιν καὶ τὸν θόρυβον τῆς Ῥώμης, οἵαν ἐπανεῖδον μετα δεκαεννέα ἔτη πολὺ διάφορον τῆς τότε.

Ἀληθῶς τῷ 1880, ὅτε τὸ τρίτον ἐπεσκεπτόμην τὴν Ῥώμην, ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἰταλίας εἶχε πληθυσμὸν μὲν πολὺ κατώτερον τοῦ νῦν, ὅστις λέγεται προσεγγίζων εἰς τὰς πεντακοσιας χιλιάδας κατοίκων, ὄψιν δὲ πόλεως κληρικῶν ἀκόμη. Ἡ porta Pia, δι' ἧς τὴν 8/20 Σεπτεμβρίου 1870 εἰσῆλασεν ἡ στρατια τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουὴλ εἰς τὴν πόλιν, ἦτο σχεδὸν τὸ ὅριον τῆς Ῥώμης πρὸς τὰ βορειοανατολικά. Σήμερον δὲ νέαι μεγαλοπρεπεῖς συνοικίαι ὑψοῦνται περὶ τὴν πύλην ἐκείνην, ἡ αὐτὴ δὲ αὔξησις παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὰς πλείστας τῶν λοιπῶν διευθύνσεων.

Ἡ κοσμικὴ Ῥώμη ἔπνιξε τὴν Ῥώμην τῶν παπῶν, ἥτις ἐξακο-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 13 Ὀκτωβρίου 1899.

λουθεῖ νὰ μένῃ αἰωνία, ὡς ἡ ἀρχαία urbs aeterna, ἐντεῦθεν μὲν τοῦ Τιβέρεως κυρίως μόνον περὶ τὸ Λατερανόν, πέραν δὲ τοῦ ποταμοῦ ἐν τῷ μεγαλοπρεπεῖ Ἁγίῳ Πέτρῳ καὶ τῷ λαβυρινθώδει Βατικανῷ μετὰ τῶν λαμπρῶν αὐτοῦ συλλογῶν καὶ ἀξιοθεάτων μνημείων, ἀντιπροσωπεύεται δ' ἐν τῇ λοιπῇ πόλει διὰ τῶν καλλιτεχνικῶν ἐκκλησιῶν, ὧν ἑκάστη εἶνε αὐτόχρημα μουσεῖον. Ἄλλως μεταξὺ τῆς Ῥώμης τοῦ 1880 καὶ τῆς τοῦ 1899 ὑφίσταται μεγίστη διαφορὰ ὡς πρὸς τὴν λοιπὴν ἐπίδρασιν τοῦ παπισμοῦ. Ὁ ἐσχατόγηρως αἰχμάλωτος τοῦ Βατικανοῦ, Λέων ὁ ΙΓ', δὲν ἔπαυσεν ἀληθῶς ἀποστέλλων τὰς εὐλογίας καὶ τὰ δόγματά του ἐκ τῶν μονήρων δόμων τοῦ μεγάλου κτιρίου, ὅπερ ἐγκλείει τὴν ἱστορίαν αἰώνων ὅλων. Ἀλλ' ὁ διατρέχων σήμερον τὰς ὁδοὺς τῆς Ῥώμης δὲν προσκρούει ὡς ἄλλοτε ἀνὰ πᾶν βῆμα εἰς στίφη μοναχῶν καὶ καλογραιῶν παντὸς τάγματος καὶ παντὸς χρώματος. Τὸ θέαμα καλογήρων ἐπαιτούντων, καπουκίνων ἀνυποδήτων, ἐρυθροφόρων μαθητῶν τῶν κολλεγίων σοβούντων ἀνὰ τὰς ὁδοὺς εἶνε πολὺ σπανιώτερον ἢ ἄλλοτε καὶ σχεδὸν ἀσύνηθες.

Ἡ Ῥώμη ἐξελαϊκεύθη, καὶ οἱ Ἑλβετοὶ οἱ φρουροῦντες τὰς πύλας τοῦ Βατικανοῦ μὲ τὴν μεσαιωνικήν, παράδοξον καὶ πολύχρωμον αὐτῶν στολὴν παρουσιάζονται εἰς τὰ ὄμματα τοῦ ἐπισκέπτου αὐτόχρημα ὡς ἀναχρονισμὸς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, ἥτις δύναται σήμερον νὰ καυχηθῇ, ὅτι εἰς τὴν Ῥώμην τοῦ Ῥωμύλου, τῶν ὑπάτων, τῶν αὐτοκρατόρων, εἰς τὴν Ῥώμην τῶν παπῶν προσετέθη οὐκ ἄνευ ἴσων δικαιωμάτων ἡ νέα Ῥώμη τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουὴλ καὶ τοῦ Οὐμβέρτου. Καὶ διὰ ταῦτα ὑπερήφανος ἡ νέα πολιτεία τῆς ἡνωμένης Ἰταλίας ἐγκαθιδρύθη δίκην δεσποίνης ἐντὸς τῶν λειψάνων τοῦ καταρρέοντος παρελθόντος τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τῶν παπῶν, δημόσια δὲ καταστήματα, ὑπουργεῖα, ταχυδρομεῖα, μουσεῖα ἐγκατέστησαν ἐντὸς τῶν διαλελυμένων μονῶν. Ὑπὸ δὲ τοὺς θόλους τῶν ὑπὸ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης κεκοσμημένων ἄλλοτε ἠρέμων μοναστηρίων ἀντηχεῖ τώρα βαρὺ τὸ βῆμα τῶν σπευδόντων ἀστῶν καὶ ξένων, μόλις που ἀναλογιζομένων, ὅτι ἐκεῖ ἔνθα ἄγει αὐτοὺς τώρα ἐν βίᾳ ἡ ὑπηρεσία ἐγκατεβίωσαν ἐν τῷ παρελθόντι γενεαὶ ὅλαι μοναχῶν ἰσχναινομένων ὑπὸ τῆς μελέτης ἢ παχυνομένων ὑπὸ τῆς ἀργίας.

Καὶ ὅμως ὁ κλῆρος τῆς Ῥώμης φαίνεται μὴ αἰσθανόμενος τὴν μεταβληθεῖσαν αὐτοῦ θέσιν. Ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο τρανῶς καὶ ἐκ

τῆς ἀντιδράσεως, ἣν ἀντέταξεν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν ἐν Ῥώμῃ ἢ μᾶλλον εἰς τὴν εἰς αὐτὸ συμμετοχὴν τῶν κληρικῶν. Ὑπῆρχον πλεῖστοι ὅσοι τῶν κατὰ τὴν Ἀνατολὴν Ἰταλῶν ἱεραποστόλων, ἄριστα γινώσκοντες ὡς ἐκ τοῦ ἔργου αὐτῶν καὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ περιοδειῶν τὰ κατὰ τὰς γλώσσας καὶ τὰς θρησκείας τῶν ἀπωτέρων ἀνατολικῶν λαῶν καὶ ἐφιέμενοι νὰ μετάσχωσι τοῦ συνεδρίου. Ἀλλ' ἡ ἔφεσις αὐτῶν δὲν ἐτελεσφόρησεν. Ἡ ὑπὸ τὴν σημαίαν τῆς ἰταλικῆς πολιτείας καὶ τὴν προστασίαν τοῦ βασιλέως τῆς Ἰταλίας τέλεσις τοῦ συνεδρίου ἀπήρεσκεν εἰς τοὺς περιστοιχίζοντας τὸν ἄλλως ἀγαθὸν Λέοντα ΙΓ', οἵτινες ἐφαντάσθησαν, ὅτι συνέδριον Ἀνατολιστῶν συνερχόμενον ἐν Ῥώμῃ ἔπρεπε πάντως νὰ τεθῇ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Προπαγάνδας καὶ τοῦ ὑψίστου ποντίφικος τῶν καθολικῶν.

Καὶ δὲν ἐτόλμησε μὲν ἡ παπικὴ αὐλὴ νὰ κηρύξῃ φανερὰν σταυροφορίαν κατὰ τοῦ συνεδρίου, ἀλλ' ἐκίνησεν ὅμως πάντα λίθον, ὅπως παρεμποδίσῃ τὴν τέλεσιν τοῦ συνεδρίου ἐν Ῥώμῃ ἢ ἀγάγῃ αὐτὸ εἰς ναυάγιον. Ἀλλὰ πᾶσαι αἱ προςπάθειαι αὗται ἀπέτυχον. Οὐχ ἧττον διὰ τῶν παντοίων ἐκείνων μέσων, ἅτινα κατέχει καὶ μεταχειρίζεται θαυμασίως ἡ ἰησουιτικὴ σοφιστεία, κατωρθώθη τοὐλάχιστον τοῦτο, νὰ μὴ μετάσχωσι τοῦ συνεδρίου καθολικοὶ μοναχοί.

Διὰ μακρῶν δὲ διηγεῖται τοὺς τρόπους τούτους ὁ πρόεδρος τοῦ συνεδρίου Γουβερνάτης ἐν ἄρθρῳ δημοσιευθέντι κατὰ τὰς παραμονὰς αὐτοῦ ἐν τῷ ἀρίστῳ τῶν ἰταλικῶν περιοδικῶν, τῇ Νέᾳ Ἀνθολογίᾳ, ἐν τῷ φύλλῳ τῆς 1ης Ὀκτωβρίου. Ὁ Γουβερνάτης, ἐπιστρέφων ἐκ περιοδείας ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν, εἶχε πεισθῆ, ὅτι πολλοὶ καθολικοὶ μοναχοὶ, ἱερεῖς, ἐπίσκοποι, ἐν οἷς καὶ Ἰησουῖται, ἦσαν πρόθυμοι νὰ παραστῶσιν εἰς τὸ συνέδριον, ἤρκει νὰ δοθῇ εἰς αὐτοὺς παρὰ τῆς Προπαγάνδας ἡ ἄδεια νὰ ἔλθωσιν εἰς Ῥώμην. Ἀλλ' ὁποία ὑπῆρξεν ἡ ἀπάντησις τοῦ καρδιναλίου τοῦ γραμματεύοντος τῆς Προπαγάνδας; «Μεταθέσατε τὸ συνέδριον εἰς Καπύην, εἰς Ἀρρήτιον, ἀδιάφορον ὁπουδήποτε, ἀρκεῖ ἡ ἕδρα αὐτη νὰ εἶνε ἐκτὸς τῆς παπικῆς πολιτείας, καὶ δὲν θὰ ὑπάρξωσι δυςκολίαι· ἀλλ' ἐν Ῥώμῃ προβλέπω ἤδη, ὅτι τοῦτο δὲν θὰ εἶνε δυνατόν». Πράγματι οὔτε ἡ θέλησις τῶν λογίων κληρικῶν τῶν θελόντων χάριν ἐπιστημονικῶν λόγων νὰ μετάσχωσι τοῦ συνεδρίου, οὔτε αἱ ἐνέργειαι τῆς διοργανωτικῆς τοῦ συνε-

δρίου ἐπιτροπείας ἴσχυσαν τὸ παραμικρόν. Αὐτὴ δὲ ἡ ἀναφορὰ, ἣν ἡ Προπαγάνδα ἐξευτελιστικῶς ἐπέβαλεν εἰς τὸν πρόεδρον, οὐδεμιᾶς ἔτυχεν ἀπαντήσεως. Ἤρκεσε δὲ ἡ δι' ἰησουιτικῶν τρόπων διαδιδομένη ὑπόδειξις, ὅτι ἡ παπικὴ αὐλὴ δὲν θὰ ἐπεδοκίμαζε τὴν εἰς Ῥώμην μετάβασιν κληρικῶν συνεδριαστῶν, ὅπως τὸ συνέδριον μείνῃ ἐντελῶς ὀρφανὸν πάσης ἐκ μέρους τοῦ καθολικοῦ κλήρου συμμετοχῆς.

Ἀλλὰ παρὰ πάσας ταύτας τὰς ἀντιδράσεις τὰ τοῦ συνεδρίου παρεσκευάσθησαν προσηκόντως, καὶ ἡ εἰς αὐτὸ συρροὴ ὑπῆρξε πολὺ μεγαλειτέρα ἢ κατὰ πάσας τὰς προηγουμένας αὐτοῦ ἐν διαφόροις τῆς Εὐρώπης πόλεσιν ἕνδεκα συνόδοις. Οὐκ ὀλίγον δὲ συνετέλεσεν εἰς τοῦτο, ὡς εἰκὸς, ἡ γοητεία ἣν ἐξασκεῖ ἐπὶ πάντα πεπολιτισμένον τὸ ὄνομα τῆς Ῥώμης, ἡ ἐπίσκεψις τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν αὐτῆς μνημείων καὶ ἡ θεα τῆς ὡραίας Ἰταλίας ἐν φθινοπώρῳ μετὰ τοὺς θερινοὺς καύσωνας τοὺς ἀποτρέποντας ἀπ' αὐτῆς πάντα προτιμῶντα νὰ θαυμάζῃ τὸν Ἀπόλλωνα λίθινον μᾶλλον ἐν τοῖς μουσείοις ἢ ἀκτινοβολον ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του. Ἐπηύξησαν δ' ἔτι μᾶλλον τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ συνεδρίου μεταβάντων εἰς τὴν Ῥώμην αἱ ὑπὸ τῆς διοργανωσάσης αὐτὸ ἐπιτροπείας διενεργηθεῖσαι εὐκολίαι καὶ ἐκπτώσεις ναύλων, αἵτινες ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς αὐτὰς τὰς οἰκογενείας τῶν μετασχόντων τοῦ συνεδρίου.

Ἀναμφίλεκτοι δὲ εἶνε αἱ ὑπηρεσίαι, ἃς παρέσχεν ἐν τῇ παρασκευῇ τῶν κατὰ τὸ συνέδριον ὁ καθηγητὴς τῆς σανσκριτικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Ῥώμης καὶ πρόεδρος τῆς διοργανωτικῆς τοῦ συνεδρίου ἐπιτροπείας Ἄγγελος Γουβερνάτης. Ἀνὴρ πολυμαθὴς καὶ πολυπραγμονέστατος, περὶ πλεῖστα ἀσχολούμενος, δὲν εἶνε, ὡς εἰκὸς, ἀπηλλαγμένος ἐπικριτῶν, οἵτινες εἶνε ἴσως περισσότεροι τῶν θαυμαζόντων αὐτὸν, εἰ καὶ ἅπαντες ὁμολογοῦσι τὴν ἔμφυτον ἀγαθότητα καὶ τὴν ἐξ εἰλικρινοῦς ψυχικῆς ὁρμῆς προσήνειαν τοῦ ἀνδρός. Οὐδὲ τῆς πολιτικῆς δὲ μείνας παντελῶς ἀμέτοχος, ἔδειξε καὶ ἐν αὐτῇ εὐκινησίαν προβαίνουσαν μέχρις ἀστασίας· τὸ δ' εὐμετάβολον τοῦτο καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐντυπώσεων τῆς στιγμῆς συνετέλεσαν οὐχ ἧττον εἰς ἐπαύξησιν τῆς φάλαγγος τῶν κακοθελητῶν αὐτοῦ. Διότι πράγματι κακοθελητὰς μᾶλλον ἢ ἐχθροὺς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἔχει ὁ Γουβερνάτης, οὐδ' εἶνε δυνατὸν νὰ ἐξεγείρῃ μῖσος φανατικὸν ἀνὴρ τῶν πάντων ἁπτόμενος, ὑπὲρ πάντων ἐνδιαφερόμενος, ἀλλὰ δι' αὐτὸ τοῦτο μὴ

ἐξικνούμενος μέχρι φανατισμοῦ ἀδιαπτώτου ὑπὲρ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς δοξασίας, ὑπὲρ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου. Ὁπόσον δ' ὅμως εἶνε εὐρὺς ὁ κύκλος τῶν γνώσεων καὶ ὁπόσον μεγάλη ἡ ποικιλία τῶν ἀσχολιῶν αὐτοῦ δύναται νἀποδείξῃ ἐπαρκῶς ἡ μνεία τῶν σχεδὸν συγχρόνως δημοσιευθέντων τελευταίων αὐτοῦ ἔργων. Ἐν αἷς ἡμέραις συνεδρίαζεν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Ῥώμης τὸ δωδέκατον συνέδριον τῶν Ἀνατολιστῶν, ἐν ταῖς προθήκαις τῶν βιβλιοπωλείων τῆς βασιλευούσης τῆς Ἰταλίας ἦσαν ἐκτεθειμέναι ἀρτιφανεῖς συγγραφαὶ τοῦ Γουβερνάτη περὶ Βουλγαρίας καὶ Βουλγάρων γαλλιστί, περὶ Παλαιστίνης, ἡ Ῥώμη καὶ ἡ Ἀνατολὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῇ παραδόσει καὶ συγχρόνως συλλογὴ τριῶν αὐτοῦ δραμάτων, ἐχόντων ὑπόθεσιν ῥωμαϊκήν, τοῦ Ῥωμύλου, τοῦ θανάτου τοῦ Κάτωνος καὶ τοῦ Ῥωμύλου Αὐγουστύλου.

Τούτων ὁ Ῥωμύλος, ποιηθεὶς τῷ 1870 ἐπὶ τῇ εἰς τὴν Ῥώμην εἰςελεύσει τῶν ῥωμαϊκῶν στρατευμάτων, ἐδιδάχθη τὸ πρῶτον ἐφέτος ἐπὶ τῇ λήξει τοῦ συνεδρίου ἐν τῷ θεάτρῳ Valle. Τὸ δρᾶμα, οὗ κύριος σκοπὸς εἶνε ἡ συμβολικὴ ἀποθαυμάστωσις τοῦ λατινικοῦ στοιχείου ἐν τῷ νέῳ κόσμῳ, ἀπέσπασε τὰς ἐπευφημίας τοῦ διεθνοῦς ἀκροατηρίου. ἀλλὰ καὶ ἐπεκρίθη, χωρὶς ἡ ἐπίκρισις νἀποβάλῃ τὸν μειλίχιον ἐκεῖνον χαρακτῆρα, ὃν ἐπιβάλλει πλὴν τῆς ἐπὶ μέρους ἐπιδοκιμασίας ἡ ἀναγνώρισις τῆς φιλοξενίας.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ ἀνήρ, εἰς οὗ τὰς χεῖρας εὑρίσκετο κυρίως ἐμπεπιστευμένη ἡ παρασκευὴ τῶν κατὰ τὸ συνέδριον. Ἄλλως δὲ ὁ Γουβερνάτης δὲν ἦτο ἄγευστος τῶν ἀγώνων καὶ τῶν δυςχερειῶν τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς εὐόδωσιν τοιούτου ἔργου, ἅτε χρηματίσας γενικὸς γραμματεὺς τῆς ἐπιτροπείας τῆς διοργανωσάσης τὸ τρίτον συνέδριον τὸ συνελθὸν ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1878. Μετὰ πολλῆς δὲ δεξιότητος τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ γενικοῦ γραμματέως τῆς διοργανωτικῆς τοῦ συνεδρίου τῆς Ῥώμης ἐπιτροπείας ἐπετέλεσεν ὁ κ. Φραγκῖσκος Pullé, ἀντιπρόεδρος τῆς ἰταλικῆς Ἀσιατικῆς ἑταιρείας καὶ καθηγητὴς τῆς σανσκριτικῆς καὶ τῆς συγκριτικῆς γραμματικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Πίσης.

Εἰς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Ἄστεως παρουσίασα τοὺς δύο τούτους κυρίους μοχλοὺς τῆς ὀργανωτικῆς τοῦ συνεδρίου ἐπιτροπείας, οἵτινες καὶ ἠξιώθησαν παρὰ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν μελῶν αὐτοῦ

τῆς ὁριστικῆς προεδρείας καὶ γενικῆς γραμματείας κατ' αὐτό, ὡς ἁπλοῦς θνητούς, ἢ μᾶλλον ἐχαρακτήρισα διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν προςωνυμιῶν. 'Αλλὰ δὲν εἶνε περιττὸν νὰ προςθέσω, ὅτι ἐν τῇ γείτονι ἡμῶν 'Ιταλίᾳ, ἥτις διατηρεῖ πρὸς πολλοῖς ἄλλοις ἀκμαίας τὰς μεσαιωνικὰς περὶ τοὺς τίτλους τῆς εὐγενείας παραδόσεις, εἶνε ἀμφότεροι εὐπατρίδαι, ἀμφότεροι κόμιτες. Ὁ κ. Γουβερνάτης ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἐπισκεπτηρίου του ἀρκεῖται εἰς τὸν τίτλον τοῦ κόμιτος, ἀποσιωπῶν τὴν προςωνυμίαν καθηγητοῦ.

'Εν δὲ τῷ συνεδρίῳ καὶ ταῖς παρομαρτούσαις εἰς αὐτὸ δεξιώσεσι καὶ ἑορταῖς ἐπέχαιρε μὲν προφανῶς προςφωνούμενος κόμις, ἀλλ' ἦτο πρὸ πάντων καθηγητὴς 'Ιταλὸς καὶ λόγιος οὕτως εἰπεῖν διεθνής. Ὁμιλῶν μετ' εὐχερείας τὴν γαλλικήν, τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἀγγλικήν, ἦτο προςηνέστατος πρὸς πάντας, διαλεγόμενος ἕνεκα τῆς πολυγλωσσίας καὶ τοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ χαρακτῆρος τῶν γνώσεων αὐτοῦ μετὰ πολλῆς εὐχερείας πρὸς πάντα ξένον καὶ περὶ παντὸς θέματος.

Τὴν αὐτὴν δὲ διεθνῆ ὄψιν εἶχε καθ' ὅλον τὸν χρόνον τοῦ συνεδρίου καὶ ὁ φιλόξενος αὐτοῦ οἶκος, ἐν ᾧ ἡ κόμισσα Γουβερνάτη, ἡ φιλομειδὴς θυγάτηρ καὶ ὁ υἱὸς ἐδεξιοῦντο καθ' ἑκάστην ἑσπέραν κύκλον λογάδων ἐπιστημόνων ἐκ πάσης γωνίας τῆς γῆς. Ἦτο δὲ περιεργότατον τὸ ἄκουσμα τῆς πολυγλωσσίας ἐκείνης, μικροσκοπικοῦ ἀπαυγάσματος τῆς γλωσσικῆς βαβυλωνίας τοῦ συνεδρίου, ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ προέδρου. Ὅτ' ἔσχον τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ξενισθῶ παρ' αὐτῷ, ὑπῆρξα ὁμοτράπεζος δύο Γερμανῶν καθηγητῶν, δύο Ἄγγλων, ἑνὸς 'Ιταλοῦ, ἑνὸς 'Αλβανοῦ καὶ ἑνὸς καθηγητοῦ ἐκ Φιλλανδίας. 'Επικρατέστεραι δὲ τῶν γλωσσῶν, ἐν αἷς συνδιελέγοντο καὶ αἱ παριστάμεναι κυρίαι, ὑπῆρξαν ἡ ἰταλικὴ καὶ ἡ γερμανικὴ τὴν ἑσπέραν ἐκείνην. Ἄλλως δὲ δύναμαι νὰ εἴπω μετὰ πολλῆς εὐχαριστήσεως, ὅτι καθ' ὅλου μεταξὺ τῶν παραστάντων εἰς τὸ συνέδριον, ἐν οἷς ἐπιφανὴς ἦτο ἡ ἐπικράτησις τῶν Γάλλων, Ἄγγλων καὶ Γερμανῶν, διεθνὴς οὕτως εἰπεῖν γλῶσσα ὑπῆρξαν, πλὴν τῆς ἐπιχωρίου ἰταλικῆς, τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς γερμανικῆς, τὰ ἑλληνικά.

'Αλλὰ περὶ τῆς διαδόσεως καὶ τῆς σημασίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τῇ ἑπομένῃ ἐπιστολῇ.

Ἐπιστολὴ Β'. *

Ἐκ Ῥώμης, 9 Ὀκτωβρίου

Ὁ παριστάμενος ἐν Ῥώμῃ κατὰ τὰς συνεδρίας τοῦ δωδεκάτου συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν ἢ ὁπωσδήποτε ἀναστρεφόμενος μετὰ τῶν μετεχόντων αὐτοῦ ἤκουε βεβαίως πολλαχῶς τὴν ἰταλικήν. Ἦτο ἡ γλῶσσα τῆς χώρας, ἧς τὰ δικαιώματα ἦσαν ἀναμφισβήτητα καὶ ἥτις εἴπερ τις καὶ ἄλλη ἐχρησίμευεν ὡς ὄργανον τῆς διεθνοῦς τῶν συνέδρων ἐπικοινωνίας. Ἀλλ' ὀλίγοι, πολὺ ὀλίγοι τῶν ἐκ πάσης γωνίας γῆς ἐλθόντων εἰς τὴν Ῥώμην καθηγητῶν καὶ ἄλλων λογίων ἠδύναντο νὰ καυχηθῶσιν, ὅτι ἐλάλουν τὴν ἰταλικὴν ἀπταίστως, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ὅτι μετεῖχον τῆς μουσικῆς ἐκείνης ἁρμονίας, ἣν ἐμποιεῖ κατακηλοῦσα τὰ ὦτα ἡ ὡραία γλῶσσα τοῦ Δάντη καὶ τοῦ Ἀριόστου, ἐκφερομένη ἀπὸ χειλέων πεπαιδευμένων Ἰταλῶν. Τὸ παροιμιῶδες ἐκεῖνο Lingua Toscana in bocca Romana ἥκιστα ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τοὺς πλείστους ἡμῶν τῶν ξένων τῶν διαστρεφόντων τὰ ἰταλικὰ χάριν τῆς πρὸς ὥραν ἀνάγκης. Ὁ χρυσὸς τῆς ὡραίας τῶν Ἰταλῶν γλώσσης ἔμενε χρυσός, καὶ μάλιστα καλλιτεχνικῶς διαμεμορφωμένος, ὅτ' ἐχειρίζοντο αὐτὸν οἱ ἐν ἡμῖν ἐπιχώριοι συνάδελφοι τοῦ συνεδρίου· ἀλλ' οἱ ξένοι, εἰρήσθω ἡ ἀλήθεια, κατεκερματίζομεν αὐτὸν εἰς ἁδρομερῆ καὶ ἄτεχνα τεμάχια, καὶ ἐτυγχάνομεν ὁπωσδήποτε τοῦ σκοπουμένου μόνον διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον, ὅτι ὁ χρυσὸς εἶνε πάντοτε χρυσός.

Ἀλλ' ἐν ταῖς συνελεύσεσι τοῦ συνεδρίου καὶ ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους ἀναστροφῇ τῶν συνέδρων ἥκιστα ἐγίνετο χρῆσις τῆς ἰταλικῆς, διότι ἄλλως οἱ παριστάμενοι Ἰταλοὶ ἦσαν δυσαναλόγως ὀλίγοι, εἰς ὀλίγας ἀνερχόμενοι δεκάδας, καὶ αὐτοὶ δὲ ἦσαν διεσκορπισμένοι εἰς τὰ διάφορα τμήματα τοῦ συνεδρίου, ὥστε εἴς τιν' αὐτῶν μόλις που ἠκούετο ἡ ἰταλική, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ τῶν Ἰταλῶν τινες προετίμων νὰ λαλῶσι τὴν γαλλικὴν ἢ τὴν γερμανικήν.

Ἀληθῶς ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ γερμανικὴ ὑπῆρξαν αἱ ἐπικρατέστεραι ἐν τῷ συνεδρίῳ γλῶσσαι. Προῆλθε δε τοῦτο οὐ μόνον ἐκ τοῦ μεγάλου

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1899.

ἀριθμοῦ τῶν παρισταμένων Γάλλων καὶ Γερμανῶν, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς μεγάλης διαδόσεως, ἧς πρὸς τῇ γαλλικῇ ἤρχισεν ἀξιουμένη ἡ γερμανικὴ παρὰ τοῖς ἐπιστήμοσι. Δὲν δύναμαι βεβαίως νἀναφέρω ἐνταῦθα πρὸς κύρωσιν τοῦ ἐμοῦ ἰσχυρισμοῦ τὸν γνωστότατον καὶ διακεκριμένον Ἀσσυριολόγον τῶν Παρισίων Oppert, ὅστις, ἀλσατικῆς ὢν καταγωγῆς, ὁμιλεῖ τὴν γερμανικὴν δίκην ἄλλης πατρίου γλώσσης. Ἀλλ' ἐξαίρετα ἦσαν τὰ γερμανικὰ πολλῶν ἄλλων Γάλλων ἐν τῷ συνεδρίῳ, ἐν οἷς ἐξεῖχεν ὁ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως κ. Ἐμμανουὴλ Sénart, μέλος τοῦ Institut de France καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς γαλλικῆς Ἀσιατικῆς ἑταιρείας, ἐπιφανῆ κατέχων θέσιν μεταξὺ τῶν Σινολόγων, καὶ ὁ γνωστότατος παρ' ἡμῖν, ἀντιπρόσωπος δὲ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν κ. Θεόδωρος Reinach, οὗ τὰ γερμανικὰ ἦσαν οὐ μόνον ἄπταιστα, ἀλλὰ καὶ γλαφυρά. Ἐν τοιαύτῃ δὲ ἰσοτιμίᾳ τῆς γερμανικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς ἐν τῷ συνεδρίῳ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀγγλικήν, ἧς μόνον οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ ἐποιοῦντο χρῆσιν, δὲν θὰ φανῇ παράδοξον, ὅτι καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου τὴν γερμανικὴν ὡς τὸ πλεῖστον μετεχειρίσθησαν ἐν ταῖς ἀνακοινώσεσιν αὐτῶν, ἢ μᾶλλον ἀμφοτέρων τῶν διεθνῶν γλωσσῶν ἐποιήσαντο χρῆσιν, καθ' ὅτι ἡ γαλλικὴ ἦτο πολὺ μᾶλλον ἀπαραίτητος ἐν τοῖς κοιναῖς τῶν τμημάτων πάντων συνεδρίαις καὶ ἦτο οὕτως εἰπεῖν ἡ ὑπηρεσιακὴ γλῶσσα, ἐν ᾗ καὶ τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου ἐτηροῦντο. Ἀλλ' ὑπῆρχόν τινα τμήματα, περὶ ὧν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι κρατοῦσα γλῶσσα ἦτο ἡ γερμανική. Τοιοῦτο δ' ὑπῆρξε μάλιστα τὸ τμῆμα Ἑλλὰς καὶ Ἀνατολή, τὸ καὶ τὰς βυζαντιακὰς περιλαμβάνον μελέτας καὶ μάλιστα πάντων ἐνδιαφέρον ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, περὶ οὗ θέλω κάμει ἴδιον λόγον ἐν ἄλλῃ ἐπιστολῇ.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐπισήμως οὕτως εἰπεῖν. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ἔσχον τὴν εὐχαρίστησιν νὰ πεισθῶσιν, ἔστω καὶ ἀνεπισήμως ἐν τῷ συνεδρίῳ ἢ ἐκ τῆς ἐπ' εὐκαιρίᾳ αὐτοῦ διαμονῆς ἐν Ῥώμῃ, περὶ τῆς μεγάλης διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀνὰ τοὺς κύκλους τῶν ἐπιστημόνων ἐν τῇ ἑσπερίᾳ καὶ ἀρκτῴᾳ Εὐρώπῃ.

Αὐτὸς ὁ Oppert, περὶ οὗ εἶπον ἀνωτέρω, μὴ περιοριζόμενος εἰς τὰς εἰδικὰς αὐτοῦ ἀσσυριολογικὰς μελέτας, ἀλλὰ περὶ παντοῖα διατρίβων, εἶνε γνώστης τῆς νέας ἑλληνικῆς, ἣν ἐννοεῖ, βραδέως προφε-

ρομένην, καὶ ἐν ᾗ δύναται νὰ διαλεχθῇ, εἰ καὶ μετὰ δυσχερείας. Ἡ τραχύτης τῆς προφορᾶς εἶνε ἀληθές, ὅτι καθιστᾷ δυσνόητα τὰ λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ ἑλληνιστί. ἀλλ' ὁμολογητέον, ὅτι οὐχ ἧττον ἀκατάληπτος εἶνε λαλῶν γερμανιστὶ ἢ γαλλιστὶ διὰ τὸ ὑπὸ τοῦ γήρατος νωδόν, τὴν ταχύτητα περὶ τὸ λέγειν καὶ τὴν νευρικὴν ταραχήν, ἥτις συνοδεύει πᾶσαν αὐτοῦ λέξιν. Ἀλλά, καίπερ ἐννοῶν καὶ ὁμιλῶν τὴν νέαν ἑλληνικήν, ὁ Oppert, ὅςτις ἐν πολλοῖς εἶνε παράδοξος, ἄλλως δὲ δὲν πολυαγαπᾷ τὴν Ἑλλάδα, δὲν παραδέχεται, ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ λαλουμένη εἶνε ἡ ἑλληνική. Μοῦ λέγουσι, μοὶ ἔλεγεν, ἐνίοτε οἱ Ἕλληνες τῶν Παρισίων, ὅτι ὁμιλῶ ἑλληνικά· ἐγὼ δέ τους λέγω, ὅτι δὲν εἶνε ἑλληνικά, ἀλλὰ ρωμαϊκά. Οὐδὲ θέλει νὰ εἴπῃ ταῦτα λέγων, ὅτι ὁμιλεῖ ρωμαίϊκα, ἀλλά, βαίνων ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα, φρονεῖ, ὅτι τοιαῦται εἶνε αἱ εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν διὰ τῶν αἰώνων ἐπελθοῦσαι μεταβολαί, ὥςτε εἶνε ἄλλη γλῶσσα. Εὐτυχῶς ἔλεγε πρός με τὰ τοιαῦτα ἐν τῷ συμποσίῳ τῷ ἐπιστέψαντι τὰς πολυημέρους ἐργασίας τοῦ συνεδρίου. Μεταξὺ δὲ δύο ποτηρίων οἴνου τὸ παράδοξον ἀπέβαλλε μέγα μέρος τῆς σοβαρότητος, ἣν θὰ εἶχεν ἐκφερόμενον ἐν συνεδρίᾳ τμήματος μεταξὺ δύο γραμματέων.

Μετὰ πολὺ δὲ μείζονος εὐχερείας ἢ ὁ Oppert ἐλάλουν τὴν ἑλληνικὴν ἐκ τῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ ὁ Ἀραβολόγος καὶ περὶ τὰς λοιπὰς σημιτικὰς γλώσσας οὐχ ἧττον ἐμβριθῶς ἀσχολούμενος γηραιὸς καθηγητὴς τοῦ ἐν Στρασβούργῳ Πανεπιστημίου Euting καὶ ὁ ἐν Ἑϊδελβέργῃ καθηγητὴς Merx. Τούτων ὁ Euting ἐπεσκέφθη πλὴν τῆς λοιπῆς Ἀνατολῆς πολλάκις καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ ποικίλα διηγεῖτο περὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, ὅτε ἡ πόλις καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία δὲν εἶχον ἣν σήμερον ὄψιν. Ἔτι δὲ μείζονα γνῶσιν τῆς νέας ἑλληνικῆς εἶχεν ὁ ἐν Πέστῃ καθηγητὴς Bálint καὶ αὐτὴ δὲ ἡ σύζυγος αὐτοῦ. Καὶ εἶχον μὲν ἀποβάλει τὴν ἄσκησιν τοῦ ἑλληνιστὶ διαλέγεσθαι, ἀλλ' οὐχ ἧττον ἠδύναντο εὐκόλως νὰ συνεννοηθῶσι διὰ τῶν λειψάνων τῆς περὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν ἕξεως αὐτῶν ἕνεκα τῆς πρὸ ἐτῶν μακρᾶς αὐτῶν ἐν Ἀθήναις διαμονῆς. Ταὐτὰ δὲ δύναμαι νὰ εἴπω περὶ τοῦ φίλου ἐν Graz καθηγητοῦ κ. Ἰωσὴφ Στρυγόφσκη, ἑνὸς τῶν ἀρίστων τὴν σήμερον γνωστῶν τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, ἧς ἡ μεγάλη ἀγάπη ἤγαγεν αὐτὸν δὶς εἰς τὰς Ἀθήνας, ἔνθα εἶχε διατρίψει ἐφ' ἱκανοὺς μῆνας.

Καὶ περὶ πάντων μὲν τούτων δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι καὶ νέα ἑλληνικὰ βιβλία καὶ ἐφημερίδας ἀναγινώσκουσιν ἄνευ οὐδεμιᾶς δυςχερείας καὶ νὰ διαλεχθῶσιν ἑλληνιστὶ δύνανται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν παραστάντων εἰς τὸ συνέδριον ξένων, μάλιστα τῶν Γερμανῶν, δὲν εἶνε ἐντελῶς ἀδαεῖς τῆς νέας ἑλληνικῆς ἕνεκα τῶν μικρῶν αὐτῆς διαφορῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαίας, μάλιστα δὲ ἂν συνέπεσε νὰ παρακάμψωσι τὰς ἕνεκα τῆς περὶ τὴν προφορὰν διαφορᾶς καὶ τοῦ ἀναλυτικοῦ τρόπου τῆς νέας ἡμῶν γλώσσης δυςχερείας διὰ διατριβῆς ἐν Ἑλλάδι, ἔστω καὶ βραχείας.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν οὕτως ὁπωςδήποτε γινωσκόντων τὴν νέαν ἑλληνικὴν ὑπῆρξαν ἐν τῷ συνεδρίῳ καὶ αὐτόχρημα ἄριστοι αὐτῆς γνῶσται. Ἐνταῦθα δὲ ὀφείλω νὰ ἐξάρω ἰδίως δύο, τὸν φίλον κ. Krumbacher καὶ τὸν νεαρὸν Ἰταλὸν διδάκτορα κ. Πασχάλην Lefons. Ὁ κ. Krumbacher, ὃν εἶχον τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ἐπανίδω μετὰ πολλὰ ἔτη, κατελθόντα ἐκ Μονάχου, ὁμιλεῖ τὴν ἑλληνικὴν ὄχι μόνον ἀπταίστως, ἀλλὰ καὶ μετὰ χαρᾶς καὶ προθυμίας. Ὁμολογῶ, ὅτι ᾐσθανόμην ἰδιάζουσαν εὐχαρίστησιν, ὅτ' ἐπὶ τοῦ προεδρείου τοῦ βυζαντιακοῦ τμήματος, ἐφ' οὗ ἐκαθήμεθα συμπάρεδροι μετ' αὐτοῦ καὶ τοῦ Στρυγόφσκη, πᾶσα συνεννόησις περὶ τῶν συνεδριῶν ἢ περὶ παρεμπιπτόντων ἐπεισοδίων διεξήγετο ἑλληνιστὶ ὡς τὸ πλεῖστον. Ὁ δὲ κ. Lefons ἐπ' ἴσης ὁμιλεῖ τὴν νέαν ἑλληνικὴν εὐχερέστατα τοῦτο μὲν ἕνεκεν εἰδικῆς αὐτῆς μελέτης, τοῦτο δ' ἕνεκα τῶν πατρίων ἀναμνήσεων τῆς ἰταλικῆς χώρας ἐξ ἧς κατάγεται. Εἶνε δῆλα δὴ αὕτη ἡ Ἀπουλία, ἐν ᾗ ὑπάρχουσιν ἀκόμη οὐ μακρὰν τοῦ Lecce, τοῦ ἀρχαίου Ἀλητίου, ὀκτὼ χωρία, ἐν οἷς λαλεῖται ἡ ἑλληνική, ἑλληνικὴ παρεφθαρμένη καὶ μὴ μελετηθεῖσα ἀκόμη ἐπαρκῶς παρ' ὅλα τὰ περὶ αὐτῆς γραφέντα ὑπὸ τοῦ Morosi καὶ τοῦ Palumbo.

Οἱ ἀπὸ Ἑλλήνων καταγόμενοι ἐκεῖνοι Ἰταλοὶ ἔχουσιν ἐγκαταμεμιγμένας ἐν τῷ ἰδιώματι αὐτῶν καὶ ἐν τοῖς ᾄσμασι λέξεις ἑλληνικάς, καὶ αὐτῶν δὲ τῶν χωρίων τὰ πλεῖστα ὀνόματα εἶνε ἑλληνικά. Οὕτω τὸ πάτριον χωρίον τοῦ κ. Lefons ὀνομάζεται Καλημέρα.

Ἀλλὰ δυςτυχῶς δὲν ἔχουσι πλέον οὔτε οἱ Καλημεριᾶνοι, οὔτε οἱ γείτονες αὐτῶν ὁμόφυλοι τὴν συναίσθησιν τῆς συγγενείας αὐτῶν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, καθ' ἃ μετὰ λύπης μ' ἐβεβαίωσεν ὁ κ. Lefons. Εἶνε ἄρα οἱ Ἰταλοέλληνες ἐκεῖνοι, ὧν διὰ παντὸς τρόπου πρέπει νὰ

ὑπεκκαύσωμεν τὰς ἑλληνικὰς ἀναμνήσεις, λείψανα τῶν Βυζαντίνων κατακτητῶν τῆς νοτίου Ἰταλίας, ἢ μᾶλλον, ὡς ἰσχυρίσθη πρό τινων ἐτῶν ὁ Ἄγγλος Tozer, ἀπόγονοι Ἑλλήνων ἀποίκων τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος; Ἰδοὺ ζήτημα, ὅπερ δὲν δύναται ἀκόμη νὰ θεωρηθῇ λελυμένον.

Ὁ κ. Lefons, ὅστις μετὰ ζήλου ἀσχολεῖται περὶ τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῆς πατρίου γλώσσης καὶ εἶνε νεαρὸς ἐρευνητὴς ἔχων εὔελπι τὸ μέλλον, ἀνεκοίνωσεν ἐν τῷ βυζαντιακῷ τμήματι τοῦ συνεδρίου κατάλογον ἑλληνικῶν λέξεων τῆς Καλημέρας μὴ ἀναγεγραμμένων μέχρι τοῦδε. Οἱ ἀναγνῶσται τοῦ Ἄστεως θἀναγνωρίσωσιν εὐχερῶς ὑπὸ τὰς ἰταλιστὶ γεγραμμένας λέξεις τὸ ἑλληνικὸν αὐτῶν ἀντίστοιχον, ὅπερ καὶ παραθέτω ἐν παρενθέσει. Limini (λίμνη), omilia (ὁμιλία), asera (ἀθέρας, αἰθὴρ), catarma (κάθαρμα), volo (βῶλος), vruddi (βοῦρλον), oftimo (ὄψιμος), prommio (πρώιμος), rimma (ῥῆγμα), taddo (θαλλὸς), trafos (τράφος, τάφρος), urmo (οὔρμος, ὡς ἐν Ἑπτανήσῳ=ὥριμος), catapino (καταπίνω), poro (πόρος), crobbia (κοπρία), konida (κονίδα), pilà (πηλός), ficari (φηκάρι), demai (δεμάτι), daso (δάσος), lacco (λάκκος), lastuna (βλάστη), ligo (λύγος), lipo (λίπος).

Ἄριστα δὲ σχετικῶς ὡμίλει τὴν νέαν ἑλληνικὴν ἐκ τῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ πλὴν τῶν κ. κ. Krumbacher καὶ Lefons ὁ ἐν Φλωρεντίᾳ καθηγητὴς κ. Pavollini, καίπερ μὴ καταγόμενος ἐξ Ἑλλήνων, οὐδ' ἐλθών ποτε εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὀλιγώτερα δὲ εἶνε τὰ ἑλληνικὰ τοῦ ἐν Κρήτῃ διατρίψαντος φυσιοδίφου Baldacci, γνωστοῦ καὶ παρ' ἡμῖν ἐκ δημοσιεύσεων ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τοῦ Παρνασσοῦ. Ἐκ δὲ τῶν ἐμμέσως πρὸς τὸ συνέδριον συνδεομένων ἀναφέρω τὸν ἐν Ῥώμῃ καθηγητὴν τῆς ἀρχαιολογίας κ. Μαριάνην, ὅστις, εἰ καὶ παρῆλθον ἱκανὰ ἔτη ἀπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις καὶ Κρήτῃ διαμονῆς αὐτοῦ, λαλεῖ τὴν καθ' ἡμᾶς μετὰ πλείστης ὅσης εὐχερείας. Ὑπῆρξε δὲ δι' ἐμὲ ἰδιαιτέρα ὅλως εὐχαρίστησις ἡ προθυμία, μεθ' ἧς ὁ κ. Μαριάνης ἐπεζήτησε νὰ σχηματίσῃ περὶ ἑαυτὸν ἑλληνικὸν ὅμιλον ἐν τῷ Forum Romanum, ὅπως ἑρμηνεύσῃ ἑλληνιστὶ τὰ κατὰ τὰς νέας νῦν τελουμένας ἀξιολογωτάτας ἀνασκαφὰς τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν Ἰταλοὶ ἀρχαιολόγοι ἀνέλαβον τὸ ἔργον τοῦτο χάριν τῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ ξένων. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ὁ ὑπουργὸς τῆς παιδείας Baccelli, ὅστις ὁμοίως ἐπετέλει τὴν

ἡμέραν ἐκείνην τὸ ἔργον ἑρμηνέως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ῥωμαϊκῇ ἀγορᾷ, εἶχεν εὐρύτερον περὶ ἑαυτὸν κύκλον καὶ ὅτι οὐχ ἧττον παμπληθεῖς ἦσαν οἱ ὅμιλοι τῶν συνέδρων οἱ περὶ τοὺς Ἰταλοὺς ἀρχαιολόγους τοὺς ἑρμηνεύοντας τὰ μνημεῖα ἰταλιστὶ, γερμανιστὶ, γαλλιστὶ ἢ ἀγγλιστί. Ἀλλ' ὁ μικρὸς καὶ σχεδὸν οἰκογενειακὸς ὅμιλος ὁ μετὰ τοῦ κ. Μαριάνη ἐπὶ τῆς ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς συνδέων ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τὰς ἀναμνήσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰταλίας, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ῥώμης, θὰ διατηρήσῃ πιθανῶς μακρότερον χρόνον τὰς ὡραίας ἐκ τῆς ἑλληνικῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰταλοῦ καθηγητοῦ ἐντυπώσεις.

Ἀπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς μέχρι τῆς ἐν Ῥώμῃ ῥωσικῆς πρεσβείας ἡ ἀπόστασις εἶνε μακρά. Καὶ ὅμως ἡ αὐτὴ εὐχάριστος συναίσθησις τῆς διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης μὲ παρηκολούθησε καὶ ἐκεῖ, ὅτε εἰσήχθην ὑπὸ τοῦ εὐγενοῦς κόμιτος Στρογανὼφ, οὗ εἶχον ἤδη θαυμάσει τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς καὶ τὰ βυζαντιακὰ κειμήλια. Ὁ αὐτὸς σκοπὸς τῆς ἐπισκέψεως τῶν ἐν τῇ πλουσιωτάτῃ συλλογῇ τοῦ πρεσβευτοῦ κ. Νελίδωφ ἑλληνικῶν καὶ ἰδίως βυζαντιακῶν ἀριστοτεχνημάτων μὲ ἤγαγεν εἰς τὸ μέγαρον τῆς ῥωσικῆς πρεσβείας μετὰ τοῦ Γάλλου διευθυντοῦ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τοῦ μουσείου τῆς Τύνιδος κ. Gaukler. Ἀλλ' ὁποία ὑπῆρξεν ἡ εὐχαρίστησις καὶ ἔκπληξίς μου, ὅτε ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Στρογανὼφ παρουσίασιν ἡμῶν ὁ κ. Νελίδωφ μὲ προσεφώνησεν ἐν ἀρίστῃ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, καὶ, συστήσας μοι τοὺς δύο αὐτοῦ υἱούς, προσέθηκε· Καὶ αὐτοὶ ὁμιλοῦν ἑλληνικά.

Τίς οἶδε πόσοι ἄλλοι ἀκόμη τῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ παραστάντων ὁμιλοῦσι τὴν ἑλληνικήν. Τοῦτο πάντως δέον νὰ ὑποτεθῇ περί τινων, ἂν μὴ περὶ πολλῶν, τῶν ἀποτελούντων τὸν ἐν τῷ συνεδρίῳ ῥωμανικὸν ὅμιλον, ὅςτις πολὺν ἐπεζήτησε νὰ προκαλέσῃ θόρυβον ἐν Ῥώμῃ καὶ περὶ οὗ θὰ γράψω διὰ μακρῶν ἐν ἄλλῃ μου ἐπιστολῇ. Εἷς τῶν κυρίων τούτων μοὶ συνεστήθη ὑπὸ ὄνομα ῥωμανικὸν ἀληθῶς, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἀνεγνώρισα τὸ ὄνομα αὐτοῦ ὑπὸ τὸν ἑλληνικόν του τύπον γεγραμμένον διὰ μολυβδίδος ἀνευλαβῶς ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ λεγομένου Ἀποξυομένου τοῦ Λυσίππου ἐν τῷ Braccio nuovo τοῦ Βατικανοῦ. Ἠ μὴ ὁ Νεορρωμᾶνος οὗτος ἐπανῆλθεν εἰς τὸ ἑλληνικόν του ὄνομα μόνον ἐκεῖ, διὰ νὰ νομισθῇ, ὅτι μόνον Ἕλλην ἠδύνατο νὰ παραβῇ τὰς ῥη-

τὰς ἀπαγορεύσεις τῶν ῥωμαϊκῶν μουσείων, καὶ ἐπιρρίψῃ τὴν εὐθύνην ἐπὶ τὴν ἀρχαίαν του πατρίδα;

Τὸ συμπέρασμα, ὅπερ ἠδύνατο νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τῶν λεχθέντων ἀνωτέρω περὶ τῆς μεγάλης, εἰ καὶ ἀφανοῦς διαδόσεως τῆς ἑλληνικῆς, εἶνε ἴσως τολμηρόν, ἀλλ' ὄχι καὶ πρωτοφανές. Ἤδη ὁ d'Eichthal καὶ ὁ Egger πρὸ ἐτῶν προέτειναν ἐν Παρισίοις τὴν χρῆσιν τῆς νέας ἑλληνικῆς ὡς γλώσσης τῶν λογίων διεθνοῦς. Εἶνε παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Oppert ἡ γνησία ἀπόγονος τῆς ἀρχαίας τῶν Ἑλλήνων γλώσσης, ἣν διδάσκονται καὶ θὰ διδάσκωνται, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει, μυριάδες ὅλαι ἐν τοῖς σχολείοις τῆς ὑφηλίου.

Αἱ διαφοραὶ αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἀρχαίας γλώσσης εἶνε μικραί, τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὴν γραφομένην κοινῶς, ὡς πρὸς τὴν συνήθη γλῶσσαν τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἐφημερίδων Εἶνε δ' ἐπὶ πλέον γλῶσσα ἀληθὴς καὶ ζῶσα, γλῶσσα λαοῦ ἑκατομμύρια ὅλα ἀριθμοῦντος καὶ ὄχι νεκρά, ὡς ἡ λατινική, ἥτις ἐχρησίμευεν ὡς γλῶσσα διεθνὴς ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσι καὶ ἀκόμη μέχρι τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, ὄχι πλαστὴ δημιουργία, ὡς τὸ Volapük. Ὑποδεικνύω ἁπλῶς τὸ θέμα, χωρὶς νὰ θελήσω νὰ συζητήσω αὐτὸ ἐνταῦθα διὰ μακροτέρων.

Ἴσως ἔλθῃ ἡ ὥρα νὰ συζητηθῇ εὐρέως ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὴν πρακτικήν, ὄχι δὲ βεβαίως καὶ ἐπιστημονικὴν ὄψιν τοῦ ζητήματος τῆς προφορᾶς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ ὥρα δὲ αὕτη δὲν θὰ ἀργήσῃ πιστεύω νὰ παραστῇ, ὅταν μετ' ὀλίγα ἔτη κατόπιν τοῦ Ἀμβούργου τὸ δέκατον τέταρτον συνέδριον τῶν Ἀνατολιστῶν συνέλθῃ ἐν Ἀθήναις, καθ' ἃ πιστεύουσιν ὅτι κατώρθωσαν οἱ ἀντιπροσωπεύσαντες τὴν Ἑλλάδα ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Ῥώμης.

Ἐπιστολὴ Γ'. *

Ἐκ Ῥώμης, 18 Ὀκτωβρίου.

Συνεχίζων τὰς περὶ τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν ἐπιστολάς μου, ἀναγκάζομαι νὰ μὴ τηρήσω σειρὰν χρονολογικήν. Τοῦτο δὲ τόσῳ

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1899.

μᾶλλον καθ' ὅσον δὲν σκοπῶ νὰ συμπεριλάβω εἰς τὴν ἐμὴν διήγησιν πάντα τὰ κατὰ τὸ συνέδριον. Δὲν ἐνδιαφέρει δυστυχῶς τοὺς Ἕλληνας ἀναγνώστας μέγα μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν τῶν ἐν αὐτῷ τελεσθεισῶν, οὐδὲ θὰ ἦτο σκόπιμος ἡ ἐν ἑλληνικῇ ἐφημερίδι ἀναγραφὴ ἀνακοινώσεων, ἀναφερομένων εἰς τὰς γλώσσας καὶ τοὺς λαοὺς τῆς ἀπωτάτης Ἀνατολῆς ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Ἰνδικῆς καὶ τοῦ Μεξικοῦ, τῆς Ἰαπωνίας καὶ τῆς Σινικῆς, τῆς Περσίας καὶ τοῦ Ἀφγανιστὰν, τῆς Παραγουάης καὶ τοῦ Μπουένος Ἄερες. Τούτων τινὲς, φέροντες τὴν παράδοξον ἐπιχώριον ἐνδυμασίαν, ἐκίνουν τὴν περιέργειαν οὐ μόνον τῶν ἀστῶν τῆς Ῥώμης ἀνὰ τὰς ὁδοὺς, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ Ἀνατολιστῶν. Οὐκ ὀλίγοι δὲ εἶνε οἱ σπεύδοντες νὰ κάμωσι τὴν προσωπικὴν γνωριμίαν τοῦ πολυτελῆ μεταξίνην ἐσθῆτα φοροῦντος ἀντιπροσώπου τῆς Σινικῆς Jvan Chèn, ὅπως ἀκούσωσι μὲν αὐτοῦ εὐχερέστατα λαλοῦντος. . . ὄχι τὴν ὅλως ἀκατανόητον σινικὴν, ἀλλὰ τὴν ἀγγλικὴν, λάβωσι δὲ τὸ μέγα κόκκινον αὐτοῦ ἐπισκεπτήριον, ὅπερ ἐξῆγεν ἐκ τοῦ μεγάλου χαρτοφυλακίου, τοῦ κρυπτομένου ἐν τῷ ἑτέρῳ τῶν ὑψηλῶν καὶ ὁμοίων πρὸς κυνηγετικὰς ἐνδρομίδας ὑποδημάτων τοῦ Κινέζου γλωσσολόγου.

Ἐπαναλαμβάνω, ὅτι δυστυχῶς παρὰ τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει, ὅπερ δεκάδας μόνον ἐλευθέρου βίου ἀριθμεῖ καὶ κυμαίνεται μετέωρον ὑπὸ παντοίων ἀναγκῶν ἐν τῷ ὑπὲρ ὑπάρξεως ἀγῶνι καὶ δὲν ἔχει ἄμεσον ἐπικοινωνίαν πρὸς τοὺς πλείστους τῶν ἀπωτάτων ἀνατολικῶν λαῶν, αἱ ἀνατολικαὶ μελέται εὑρίσκονται μόλις που ἐν τῷ ἄλφα καὶ περιορίζονται εἰς ὀλίγας μόνον γλώσσας καὶ ὀλίγους λαούς. Εἰς τὰ δάκτυλα δὲ μετροῦνται παρ' ἡμῖν οἱ γινώσκοντες, ἔστω καὶ πρακτικῶς μόνον, αὐτὰς τὰς πρὸς τὸ ἡμέτερον ἔθνος ἀμέσως σχετιζομένας τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν, τὴν τουρκικὴν, τὴν ἀλβανικὴν καὶ τὰς τῶν συνοίκων λαῶν τῶν περὶ τὸν Αἶμον χωρῶν. Ἐν αὐτῇ τῇ στρατιωτικῇ σχολῇ τώρα μόλις ἐπ' ἐσχάτων ἔγεινε λόγος νὰ μελετηθῇ τὸ ζήτημα περὶ εἰσαγωγῆς τῆς τουρκικῆς γλώσσης. Περὶ δὲ τῆς σανσκριτικῆς ἐν αὐτῷ τῷ Πανεπιστημίῳ γίνεται λόγος μόνον ἀπὸ τινων ἐτῶν χάρις εἰς τὸν συνάδελφον κ. Χατζιδάκιν. Ὁ δὲ κ. Καρολίδης, ὅςτις εὐτυχεῖ νὰ γινώστῃ ἀνατολικάς τινας γλώσσας, δὲν ἔχει καὶ τὴν εὐκαιρίαν, ἅτε ἄλλην ἔχων δημοσίαν ἐντολὴν, νὰ μεταδώσῃ τὰς γλωσσικὰς αὐτοῦ γνώσεις εἰς τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς πολίτας.

Καὶ βεβαίως μὲν πολυτέλεια θὰ ἦτο διὰ τὴν πτωχὴν ἡμῶν πολιτείαν ἡ ἐγκατάστασις ἑδρῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Ἀλλ' εἶνε ἤδη καιρὸς νὰ γείνῃ μὲν ὥριμος σκέψις περὶ ἀξιοπρεποῦς ἀντιπροςωπεύσεως τῆς ἑβραϊκῆς τοὐλάχιστον γλώσσης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, νὰ εἰςαχθῶσι δὲ ἡ τουρκικὴ καὶ ἀλβανικὴ εἰς τὴν σχολὴν τῶν Εὐελπίδων καὶ εἰς τὴν Ναυτικὴν, νὰ ἱδρυθῇ δὲ ἰδία σχολὴ ἀνατολικῶν γλωσσῶν πρὸς διδασκαλίαν τῆς τουρκικῆς, ἀλβανικῆς, ρωμανικῆς, σερβικῆς, βουλγαρικῆς καὶ ἀραβικῆς χάριν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ μελλόντων Ἑλλήνων προξένων καὶ τῶν ἐμπόρων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἐν Παρισίοις École des langues orientales vivantes καὶ τῶν ἀναλόγων σχολῶν ἐν Βιέννῃ, Βερολίνῳ καὶ Νεαπόλει. Ταῦτα θὰ ἤρκουν νὰ πληρώσωσι μὲν αἰσθητὰς παρ' ἡμῖν ἀνάγκας, νὰ προαγάγωσι δὲ ὁπωςδήποτε τὰς ἀνατολικὰς μελέτας ἢ τοὐλάχιστον τὸ περὶ τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἐνδιαφέρον παρὰ τοῖς Ἕλλησι. Μέχρις ὅτου δὲ συντελεσθῇ τοιαύτη τις παρ' ἡμῖν πρόοδος, ἀναπολόγητοι θὰ μένωσι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι οἱ ἀντιπροςωπεύοντες τὴν Ἑλλάδα ἐν τοῖς συνεδρίοις τῶν Ἀνατολιστῶν, ὅταν ποτὲ ἐρωτῶνται ἂν πράγματι αἱ τοιαῦται μελέται εἵλκυσαν μέχρι τοῦδε τὴν προςοχὴν τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας.

Διὰ τούτους τοὺς λόγους καὶ ἐγὼ ἐν ταύταις ταῖς ἐπιστολαῖς θὰ περιορισθῶ εἰς μόνα τὰ δυνάμενα νὰ ἔχωσι γενικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Ἄστεως. Τοιαῦτα δὲ εἶνε μάλιστα τἀνακοινωθέντα καὶ συζητηθέντα ἐν τῷ τμήματι Ἑλλὰς καὶ Ἀνατολὴ, τῷ ἑνδεκάτῳ τῶν τοῦ συνεδρίου, καὶ ὅσα ἐν γένει ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὴν Ἑλλάδα, τοὺς Ἕλληνας ἀντιπροςώπους ἐν τῷ συνεδρίῳ, τοὺς συνοίκους ἢ ἀντιζήλους ἡμῶν λαοὺς καὶ τὰ κατὰ τὴν συζήτησιν περὶ τῆς ἕδρας τοῦ προςεχοῦς δεκάτου τρίτου συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἐκθέσω τὰ κατὰ τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον τοὺς Ἕλληνας ἀναγνώστας τμῆμα καὶ ἀνακοινώσω τὰ κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν συμβολὴν τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροςώπων, θεωρῶ ἐπάναγκες νὰ ἐνδιατρίψω περὶ δύο ζητήματα, περὶ ὧν σποράδην ἔγεινε λόγος καὶ ἐν ἑλληνικαῖς ἐφημερίσι, καὶ δὴ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Ἄστει, κυρίως ἐκ τηλεγραφημάτων, φερόντων ὡς τόπον ἀποστολῆς τὸ Μόναχον, ἀλλ' ἐν οἷς διεστρέφετο παραδόξως ἡ ἀλήθεια. Τὰ δύο ταῦτα ζητήματα εἶνε τὰ κατὰ τοὺς Ῥωμάνους καὶ τοὺς Ἀλβανοὺς ἐν τῷ συνεδρίῳ.

Καὶ πρῶτον περὶ τῶν Ῥωμάνων.

Οὐδεὶς δύναται νἀρνηθῇ, ὅτι ἡ Ῥωμανία ἔχει ἐπιστήμονας. Ἀλλ᾽ εἰς ἄλλους ἀφίνω νὰ κρίνωσιν ἂν ἔχῃ καὶ Ἀνατολιστάς. Οὐχ ἧττον ἠδύνατο βεβαίως ἡ Ῥωμανία νἀποστείλῃ ἀντιπροςώπους εἰς συνέδριον ἐν ᾧ περιελαμβάνοντο καὶ θέματα ἐκ τῶν ἀπασχολούντων τοὺς Ῥωμάνους λογίους. Ἀλλ᾽ ὅτι οἱ Ῥωμᾶνοι καὶ αὐτὰ τὰ ἐπιστημονικὰ θέματα πραγματεύονται κατὰ τὸ πολιτικὸν αὐτῶν συμφέρον συνήθως ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ τρόπου, καθ᾽ ὃν ἐξεικονίζουσι τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν ἱστορίαν ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Ἑλλήνων. Οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι Φαναριῶται, εἰς οὓς ἡ Μολδαυία καὶ ἡ Βλαχία ἐπὶ δύο ὅλους αἰῶνας ἐχρεώστουν διοίκησιν καὶ νομοθεσίαν, γράμματα καὶ ἐπικοινωνίαν, τὰς βρύσεις τῶν πόλεων καὶ τὰς λεωφόρους τῶν ἀγρῶν, κακίζονται ὡς τύραννοι. Μάστιγα τοῦ διαβόλου ὠνόμασεν ἡ ἐκ Ῥωμανίας δημοσιογράφος καὶ ποιήτρια κυρία Σμάρρα ἕνα τῶν Μαυροκορδάτων. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ἡ μόνη οὕτω φρονοῦσα περὶ τῶν Φαναριωτῶν. Ὑπάρχει ὁλόκληρος ἱστορικὴ σχολὴ διαστρέφουσα τὰ κατὰ τοὺς χρονους ἐκείνους, ἧς φανατικώτατος ἀντιπρόςωπος εἶνε ὁ Xénopol. Ὑπὸ τῆς σχολῆς ταύτης πᾶν ὅ τι ἑλληνικὸν ἐν ταῖς παριστρίοις ἡγεμονίαις κακίζεται καὶ κατασυκοφαντεῖται, ἡ δὲ φαναριωτικὴ ἀρχὴ παρουσιάζεται αὐτόχρημα ὡς τυραννίς.

Ἀλλ᾽ ἡ ἀλήθεια εἶνε, ὅτι δὲν ἔχονται τοιούτων ἰδεῶν ἅπαντες οἱ Ῥωμᾶνοι. Ἀντίθετον ὅλως γνώμην ἔχει καὶ πολὺ δικαιοτέρων κρίσεων ἀντιπρόςωπος εἶνε εἷς τῶν ἐπιφανεστέρων καθηγητῶν τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ πανεπιστημίου, ὁ Erbiceanu. Οὗτος οὐ μόνον αὐτὸς ἐκτιμᾷ καὶ δικαίως κρίνει τὴν ἐποχὴν τῆς ἑλληνικῆς ἡγεμονίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ παρορμᾷ πρὸς ὁμοίας μελέτας. Τοιαύτη εἶνε ἡ καθ᾽ ὑπόδειξιν αὐτοῦ πρὸ ὀλίγων μηνῶν ἐν Ἀθήναις ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ῥωμάνου καὶ ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου σπουδάσαντος πρωθιερέως κ. Ἀθανασίου περὶ τῶν ἐν Ῥωμανίᾳ κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας ἑλληνικῶν σχολῶν καὶ τῆς ἐπὶ τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ῥωμάνων ἐπιδράσεως αὐτῶν.

Ἀλλ᾽ οἱ Ῥωμᾶνοι οἱ ἐλθόντες εἰς τὸ συνέδριον δὲν ἦσαν οἷοι οἱ κ. κ. Erbiceanu καὶ Ἀθανασίου. Ἀπ᾽ ἐναντίας δὲ οἱ ἐν Ῥώμῃ ἀντιπροςωπεύοντες τὴν ῥωμανικὴν κυβέρνησιν καὶ ἐπιστήμην καὶ τὸ ῥωμανικὸν ἔθνος πρὸς μὲν τοὺς Ἕλληνας ἦσαν ἥκιστα εὐνοϊκῶς

διατεθειμένοι. δευτέρου δὲ λόγου ἐθεώρουν τὴν ἐπιστήμην ἐν τῷ συνεδρίῳ. Οἱ σκοποὶ αὐτῶν ἦσαν ἄλλοι, σκοποὶ αὐτόχρημα πολιτικοί. Ὁ μὲν κ. Μιχαὴλ Holban, ἄλλοτε πρόξενος τῆς Ῥωμανίας ἐν Γενεύῃ, ὁ ἕτερος τῶν ἀντιπροσωπευόντων τὸ ῥωμανικὸν ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, ἠσχολεῖτο περὶ ἐπιδεικτικὰ συμπόσια προπαγάνδας ἐν τῷ μεγάλῳ ξενοδοχείῳ τοῦ Κυριναλίου μᾶλλον ἢ περὶ ἀνακοινώσεις, ὁ δὲ κ. Οὐρέκκια τὴν ἐπιστήμην ἔσχεν ὡς πρόσχημα τῶν ἐθνολογικῶν καὶ πολιτικῶν αὐτοῦ ἐντολῶν.

Οὕτω δὲ μόνον ἠδύνατό τις νὰ ἐνθυμηθῇ, ὅτι εἶνε καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βουκουρεστίου, ἐν ᾧ παρ' ἡμῖν εἶνε πολὺ γνωστότερος ὁ ἄλλοτε ὑπουργὸς τῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς ῥωμανικῆς γερουσίας ὡς ἀνὴρ πολιτικός, οὗ τὰ ῥωμανικὰ ἰδεώδη οὐδαμῶς βεβαίως συμπίπτουσι πρὸς τὰ ἑλληνικὰ δίκαια καὶ συμφέροντα.

Τοῦ δὲ τρίτου τῶν κυρίως ἀντιπροσωπευόντων τὴν Ῥωμανίαν, τοῦ καθηγητοῦ κ. Tocilescu, ἡ στάσις ὑπῆρξε πάντως ἐπιστημονικωτερα, ἀλλὰ καὶ τοῦτον μία ἀπερρόφα κυρίως σκέψις, ἡ χάριν πολιτικῶν συμφερόντων συναδέλφωσις τῆς Ῥωμανίας καὶ τῆς Ἰταλίας, περὶ ἧς γενήσεται λόγος κατόπιν.

Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ, ὅτι ἡ Ῥωμανία ἀντεπροσωπεύετο μόνον ὑπὸ τῶν τριῶν τούτων ἐπιφανῶν. Οὔτε ἀντιπρόσωποι τῆς Μακεδονορρωμανικῆς ἑταιρείας ἔλειπον, οὔτε ὀλίγοι ὑπῆρξαν οἱ ἀποτελέσαντες τὴν πολυπληθῆ, ἔστω καὶ ἀφανῆ, φάλαγγα τῶν ἐλθόντων εἰς τὸ συνέδριον ἐκ Ῥωμανίας περὶ τὴν τριάδα τῶν ἐπιφανῶν. Ἄλλοτε ὁ Νέρων, ἐλθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἀποκομίσῃ στεφάνους ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἀγώνων, περιεστοιχίζετο ὑπὸ στρατιᾶς Αὐγουστείων, ὧν μόνος σκοπὸς ἦτο τὸ ἐπευφημεῖν τὸν αὐτοκράτορα, ἔστω καὶ σφαλλόμενον καὶ πίπτοντα ἀπὸ τοῦ ἅρματος. Ἀνάλογον σκοπὸν εἶχε τὸ περιστοιχίζον τοὺς Ῥωμάνους γερουσιαστὰς τοῦ συνεδρίου σμῆνος, νὰ ἐπευφημῇ, νὰ συμπανηγυρίζῃ, νὰ προηγῆται καὶ ἕπηται, νὰ εἰσορμᾷ εἰς τὰ τμήματα μόνον ὅταν ἔμελλε νἀναγνωσθῇ ῥωμανικὴ ἀνακοίνωσις. Ἡ μόνη διαφορὰ ἀπὸ τῶν νερωνείων Αὐγουστείων εἶνε, ὅτι ἐκεῖνοι ἦλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως βοηθήσωσι τὸν καίσαρα νὰ συγκομίσῃ στεφάνους, οἱ δὲ Ῥωμᾶνοι Αὐγούστειοι τῶν γερουσιαστῶν συνώδευσαν αὐτοὺς εἰς τὴν Ῥώμην, ὅπως κομίσωσιν εἰς τὴν αἰωνίαν πολιν τοὺς στεφάνους, οὓς ἡ Ῥωμανία ἔστελλεν εἰς τοὺς

νεκροὺς τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουὴλ καὶ τοῦ Γαριβάλδη καὶ εἰς τὴν μακαρίαν μνήμην τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ.

Εἶπον ἀνωτέρω σμῆνος· ἀλλ' ἔπρεπε νὰ εἴπω μᾶλλον θίασον. Διότι οἱ Ῥωμᾶνοι ἀπετέλουν αὐτόχρημα θίασον εἰς θεαματικὰς ἀποσκοποῦντα παραστάσεις. Καὶ ἡ μὲν ἀντιπρόσωπος τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ ἑταιρείας τοῦ τύπου κυρία Σμάρρα εἶνε ποιήτρια καὶ δημοσιογράφος, ἀλλ' ἐπετηδεύετο καὶ τὴν ἱστορικόν. Ἀλλ' ἡ κυρία Léria οὐδὲν ἄλλο ἐπεδίωκεν ἢ νὰ ἐπιδείξῃ ὡς ἀοιδὸς τῆς βασιλίσσης τῆς Ῥωμανίας ἔν τινι αἰθούσῃ συναυλιῶν πρὸ τῶν συνηγμένων συνέδρων τὴν ἀληθῶς ἐξαίρετον μουσικὴν αὐτῆς τέχνην. Ἄλλως ἔχουσι τὰ κατὰ τὸν Ῥωμᾶνον βοσκὸν, ὅςτις, πεζὸς ἐλθὼν ἐκ Ῥωμανίας, καθ' ἃ τοὐλάχιστον ἀνεκοίνουν αἱ ἐφημερίδες τῆς Ῥώμης, αἵτινες καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομά του παρέδωκαν εἰς τὴν ἀθανασίαν, ἔφερε τὴν ἐπιχώριον ἐνδυμασίαν τῶν Ῥωμάνων ποιμένων, ἐκόμιζε τοὺς φακέλους τῶν ῥωμανικῶν ἀνακοινώσεων, ἠκολούθει τοὺς ἀντιπροςώπους τοῦ ἔθνους αὐτοῦ ἀπανταχοῦ καὶ εἶχε κεκρυμμένα ὡς ἐγκολπιον τὰ ποιήματα τοῦ Ὁρατίου! Οὕτω διὰ τοῦ βωβοῦ τούτου προςώπου τοῦ ῥωμανικοῦ θιάσου ἡ Ῥωμανία συνεδέετο ἀμέσως πρὸς τὴν Ῥώμην, ἂν ὄχι πρὸς τὸ συνέδριον, καὶ τοῦτο ἦτο θεατρικὸν τέχνασμα συμπληροῦν τὴν ἐπὶ τὸ Καπιτώλιον ἀπὸ τοῦ Βουκουρεστίου σκηνοβασίαν. Παρηκολούθει δὲ τέλος καὶ ᾠδικὸς χορὸς, προωρισμένος νὰ ψάλῃ κατὰ τὴν κατάθεσιν τοῦ στεφάνου παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Τραϊανείου στύλου

Τὸ ὅλον, παρεσκευασμένον ἀπὸ μακροῦ, μετὰ πολλὰς βεβαίως ἐν Βουκουρεστίῳ συσκέψεις, καὶ οὐκ ἄνευ συνεννοήσεων πρὸς τὴν ἐν Ῥώμῃ προπαρασκευάζουσαν τὰ τοῦ συνεδρίου ἐπιτροπείαν, ἦτο ἀνάξιον τοῦ συνεδρίου, πρὸς ὃ ἦτο ἄσχετον. Τί κοινὸν μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ τοιούτων ἐπιδείξεων; Καὶ ὅμως ὁ ῥωμανικὸς θίασος τὸ κατ' ἀρχὰς συμπαρέσυρε τὰ πνεύματα τῶν ζωηρῶν Ἰταλῶν. Αἱ ἐφημερίδες τῆς Ῥώμης ἀνέγραφον ἐν λεπτομερείᾳ καθ' ἑκάστην τὰ γεύματα τοῦ κ. Holban καὶ τὰς κινήσεις τοῦ βοσκοῦ, τὰ ᾄσματα τῆς κυρίας Léria καὶ τὰς εὐφυολογίας τῆς κυρίας Σμάρρα. Ἀλλ' ἡ παρρωμανικὴ ἐκείνη ἐπιδημία, ἥτις ἐν ταῖς πρώταις ἡμέραις εἶχεν ἀρχίσει διαδιδομένη καὶ εἰς τὰς τάξεις τοῦ συνεδρίου, ἐκίνησε τέλος τὴν ἀηδίαν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ γελοίου καὶ τοῦ σκανδάλου. Οὕτω δὲ καὶ τὸ σχέδιον τῶν Ῥωμάνων, θελόντων νὰ μεταγάγωσι τὴν προσεχῆ ἕδραν

τοῦ συνεδρίου εἰς τὸ Βουκουρέστιον, ἐναυάγησε τέλος οἰκτρῶς. Μάτην ἐφημερίδες ἐντελῶς ῥωμανίζουσαι, οἷος ὁ Fanfulla, ἀνέγραφον, ὅτι, καθ' ἃ μανθάνουσιν ἐκ θετικῆς πηγῆς, ἕδρα τοῦ προσεχοῦς συνεδρίου ὁρισθήσεται τὸ Βουκουρέστιον. Τὴν ὑστεραίαν ἐν γενικῇ συνελεύσει τῶν συνέδρων ἐξελέγετο τὸ Ἀμβοῦργον, ἐλαμβάνετο δέ, ὡς θὰ ἴδωμεν, εὐφημότατα ὑπὸ σημείωσιν ἡ πρότασις τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων περὶ συγκροτήσεως τοῦ κατόπιν συνεδρίου ἐν Ἀθήναις ὀλίγην ὥραν μετὰ τὴν πανηγυρικὴν ἀπόρριψιν τῆς προτάσεως τοῦ κ. Οὐρέκκια περὶ ἐθνολογικοῦ χάρτου τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ μετὰ τὴν ὁμόφωνον ἀποδοχὴν ἁπασῶν τῶν προτάσεων τοῦ ἐνταῦθα ὑπογραφομένου. Διελύθησαν λοιπὸν τελείως αἱ ῥωμανικαὶ πλεκτάναι, καὶ, ὅτε τὴν ὑστεραίαν ἐν τῷ ἀποχαιρετιστηρίῳ συμποσίῳ παρουσιάζετο ἀναγεγραμμένον ἐπὶ τοῦ πολυχρώμου ἐδεσματολογίου καὶ τὸ Punch à la Carmen Sylva, ἠδύνατο πᾶς τις νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι τὸ ποτὸν εἶχεν ὀνομασθῇ οὕτω χάριν τιμῆς τῆς βασιλίσσης τῶν Ῥωμάνων πρὸ πολλοῦ, ὅτε ἡ ἐπιτροπεία τοῦ συνεδρίου ἐρρωμάνιζεν, ἀλλ' ἡ ὀνομασία αὕτη μετεῖχε πλέον εἰρωνείας τινὸς τὴν ὥραν καθ' ἣν συνεκρούοντο τὰ κύπελλα τῶν ἀποχωριζομένων συνέδρων.

Ἐπιστολὴ Δ΄. *

Ἐκ Ῥώμης, 20 Ὀκτωβρίου 1899.

Ἡ μεγάλη ἐν Ῥώμῃ θεατρικὴ παράστασις τῶν Ῥωμάνων τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν εἶχεν ὁρισθῇ νὰ τελεσθῇ ἐν τῇ ἀγορᾷ τοῦ Τραϊανοῦ (Forum Trajani). Τῶν κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἐν Ῥώμῃ ἱδρυθεισῶν ἀγορῶν εἶνε αὕτη ἡ ἄριστα σωζομένη καὶ περικαλλέστερον τῶν ἄλλων αὐτοκρατορικῶν, τῆς τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Νέρβα, κοσμουμένη διὰ τοῦ μαρμαρίνου Τραϊανείου κίονος, ὅστις, αἰρόμενος εἰς ὕψος εἴκοσι καὶ ἑπτὰ μέτρων, εἶνε νῦν τὸ ἄριστον τῶν κοσμημάτων τῆς ἄλλοτε διὰ λαμπρῶν κτιρίων τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀπολλοδώρου κοσμουμένης ἀγορᾶς ἐκείνης.

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1899.

'Αλλὰ τοὺς Ῥωμάνους δὲν ἦγεν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐκείνην ἡ ἰδέα τοῦ θαυμασμοῦ τῶν ἀπολωλότων ἔργων τοῦ Ἕλληνος ἀρχιτέκτονος. Ἤρκει δι' αὐτοὺς ἡ σκέψις, ὅτι ἐν τοῖς ἐρειπίοις ὑψοῦται ἀκόμη περιφανὴς ὁ κίων τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος, οὗ ὁ νεκρὸς ἦτο τεθαμμένος ὑπὸ τὸν κίονα ἐκεῖνον. 'Αλλ' ἡ σκέψις αὐτῶν ἦτο ἀληθῶς παράδοξος. Ἤρχοντο νὰ καταθέσωσι περίκομψον χαλκοῦν στέφανον εἰς τοὺς πόδας τοῦ κίονος ἐκείνου, ὅστις κοσμεῖται ὅλος σπειροειδῶς διὰ παραστάσεων τοῦ δακικοῦ πολέμου τοῦ Τραϊανοῦ, ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ καίσαρος ἐκείνου, οὗ ἓν τῶν κυριωτάτων καυχημάτων ἦτο ἡ καθυπόταξις τῆς Δακίας. Περίεργος μεταστροφὴ τῶν ἱστορικῶν βλέψεων ἕνεκα πολιτικοῦ συμφέροντος. Οἱ ἀπόγονοι τῶν Δακῶν στεφανοῦσι τὸν τάφον τοῦ κατακτητοῦ καὶ ψάλλουσιν ἐπινικίους παλλατανικοὺς ὕμνους κάτωθεν τοῦ κίονος, ἐφ' οὗ ἡ ῥωμαϊκὴ ὑπερφροσύνη ἔγλυψε τὰς πολιορκίας τῶν δακικῶν πόλεων, τὰς νίκας τῶν ῥωμαϊκῶν ἀετῶν, τὰς ἥττας τῶν ἀρχαίων Δακῶν. 'Αλλὰ τί πρὸς τοὺς Ῥωμάνους οἱ Δακοί; Εἶνε δόξα αὐτῶν, ἐσκέφθησαν, ὅτι ἀπαρνοῦνται τοὺς ἡττημένους προγόνους, τοὺς λησμονημένους, τοὺς πρὸ αἰώνων, καὶ ἐκφράζουσι διὰ τῶν ὕμνων τοῦ ῥωμανικοῦ χοροῦ και τῆς φλογέρας τοῦ ἀγροδιαίτου βοσκοῦ των τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτῶν εἰς τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου νικητοῦ, ὅστις, ἐξαλείψας ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς ἓν ἀρχαῖον ἔθνος, ἐδημιούργησε διὰ τοῦ ἐκρωμαϊσμοῦ τῶν συντετριμμένων Δακῶν ἓν μικρὸν τμῆμα τῆς νέας λατινικῆς ὁμοφυλίας.

Οἱ Ῥωμᾶνοι ἀπέδειξαν πρὸ πολλοῦ, ὅτι ἀπαρνοῦνται ἱστοριαν αὐτῶν πρόσφατον ἀκόμη, λακπατοῦντες τὰς ἀναμνήσεις τῶν φαναριωτικῶν χρόνων. 'Απὸ τῆς τοιαύτης ἀστοργιας εἰς τὴν ἀπάρνησιν τοῦ ἀπωτάτου δακικοῦ παρελθοντος τὸ βῆμα εἰνε παράτολμον, ἀλλα μικρον. Και ἐτελέσθη ἐν Ῥώμῃ. 'Αλλ' ἔπρεπε νὰ τελεσθῇ ὅσον τὸ δυνατὸν ἐπιφανῶς, νὰ ἐπιδοκιμασθῇ οὐ μόνον παρὰ τῶν 'Ιταλῶν τῆς ἐπισήμου καὶ τῆς δημοσιογραφούσης 'Ιταλίας, οὐ μόνον παρὰ τῶν συνέδρων ἁπάντων,ὅσοι εἶχον διάθεσιν να παρίστανται εἰς θεαματικὰς ἐπιδείξεις, ἀλλα μάλιστα παρα τῶν ἐγγύτερον γειτνιαζοντων πρὸς τοὺς Ῥωμάνους. Σκοπιμωτάτη θὰ ἦτο προς τοῦτο ἡ ἀνάμιξις τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ συνεδρίου, ὅπερ ἔφερε τὸ ὄνομα Ἑλλὰς κα. 'Ανατολή. Ὁ γερουσιαστὴς καὶ καθηγητὴς κ. Tocilescu, μεθ' οὗ εἶχον τὴν τιμὴν να συμπροεδρεύσω τοῦ τμήματος ἐκείνου μετὰ τῶν

κ.κ. Krumbacher καὶ Στρυγόφσκη, ἠθέλησε πράγματι νἀναμίξῃ τὸ τμῆμα εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς στέψεως τοῦ Τραϊανείου στύλου. Ἀλλ' εἰς τὴν σθεναρὰν ἀντίστασιν τῶν συμπροέδρων μου ἐκείνων ὀφείλεται τὸ κατόρθωμα, ὅτι ἠδυνήθημεν ῥητῶς νἀντιταχθῶμεν εἰς πᾶσαν τοιαύτην καταβίβασιν τοῦ τμήματος μέχρι τοιούτων ὀχλαγωγικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιδείξεων.

Ἀλλ' ἡ ῥωμανικὴ τριανδρία εἶχεν ἤδη σαγηνεύσει ὑπὲρ τῆς πανηγύρεως τὸ γενικὸν προεδρεῖον τοῦ συνεδρίου, τὰς ἀρχὰς τῆς Ῥώμης καὶ τὴν δημοσιογραφίαν τῆς πόλεως. Ὅπως δ' ἐπισημότερον φανῶσι συμμετέχοντες τῆς ἑορτῆς καὶ οἱ σύνεδροι, διεπέμφθη εἰς τὰ τμήματα παραγγελία νὰ μὴ συνεδριάσωσι τὴν πρωίαν, καθ' ἣν ἔμελλε νὰ κατατεθῇ ὁ στέφανος τῶν Ῥωμάνων ἐν τῇ ἀγορᾷ τοῦ Τραϊανοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἠμπόδισε τὸ ἑνδέκατον τμῆμα, τὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς, νὰ ἐξακολουθήσῃ ἐν πάσῃ ἡσυχίᾳ τὴν συνεδρίαν αὐτοῦ. Οὐδ' ὑπῆρξε τὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ τρία ἄλλα τμήματα εἰργάσθησαν μετὰ τῆς αὐτῆς ἀταραξίας, ἀμέτοχα τῆς κινήσεως τῶν πανηγυριστῶν.

Ἀλλὰ τοῦτο δὲν παρεκώλυσε τοὺς κ. κ. Οὐρέκκια καὶ Tocilescu νὰ τελέσωσι τὴν πανήγυριν αὐτῶν ἐν τῷ Forum Trajani. Ἡ διαφορὰ εἶνε, ὅτι ἡ παράστασις ἔμεινε μετὰ τὴν ἡμετέραν ἄρνησιν ἐντελῶς χωριστὴ ἀπὸ τῶν ἔργων τοῦ συνεδρίου, καὶ τὸ θέαμα ἔμεινε θέαμα, οὗ μετέσχον ἐκ περιεργείας οἱ φίλοι τῆς ἀκροάσεως λόγων ἐν ὑπαίθρῳ ἐκφωνουμένων, ὕμνων ξενοφώνως ἀπηχούντων, περιφορᾶς στεφάνων ἀπὸ μνημείου εἰς μνημεῖον.

Ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσι δὲν λείπουσι βεβαίως θεαταὶ ἀπὸ τοιούτων θεαμάτων, οὐδὲ πευθῆνες ἐφημερίδων εὑρισκουσῶν ὕλην πρὸς μετάδοσιν περιέργων νέων εἰς τοὺς ἀναγνώστας. Ἀλλ' ὁμολογητέον, ὅτι ἡ ἑορτὴ δὲν ὑπῆρξεν ἑορτὴ τοῦ συνεδρίου, οἱ δὲ ῥήτορες τῆς ἡμέρας ἐπανηγύριζον ἐν τῇ Τραϊανείῳ ἀγορᾷ καὶ περιεστεφάνουν ἀρχαῖα καὶ νέα μνημεῖα καθ' ὃν χρόνον οἱ σχολάζοντες τῶν συνέδρων, διερχόμενοι οἱ πλεῖστοι ἀδιάφοροι ἐκ τῆς Τραϊανείου ἀγορᾶς, ἔσπευδον εἰς τὸ Forum Romanum, ἐν ᾧ τὴν αὐτὴν ἐκείνην περίπου ὥραν Ῥωμαῖοι ἀρχαιολόγοι ἡρμήνευον εἰς τοὺς συνέδρους τὰ κατὰ τὰς νέας τῆς ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς ἀνασκαφάς.

Ἀλλὰ διὰ πᾶσαν θεατρικὴν παράστασιν, καὶ ἂν ἀκόμη προώρισται νἀποτύχῃ, εἶνε ἀνάγκη γενικῶν δοκιμῶν. Καὶ τοιαῦται δὲν ἔλειψαν

παραδόξως καὶ διὰ τὴν ῥωμανικὴν ἐπίδειξιν ἐν τῇ Τραϊανείῳ ἀγορᾷ. Αὕτη εἶχεν ὁρισθῇ διὰ τὴν πρωίαν τῆς 29 Σεπτεμβρίου. Καὶ δὴ κατὰ τὴν τεταγμένην ἡμέραν καὶ ὥραν παρέστησαν εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον ἀστυφύλακες καὶ φρουροί, ὁ δημοτικὸς χορός, αἱ ἀρχαί, ὁ δήμαρχος, ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, ὅςτις καὶ ἔμελλε νὰ ἐκφωνήσῃ λόγον. 'Αλλ' οὐδὲ σκιὰ 'Ρωμάνου ἐνεφανίσθη. οὐδὲ εἷς σύνεδρος παρέστη. Τί εἶχε συμβῆ; Οἱ Ῥωμᾶνοι εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ ἀποφασίσει νἀναβάλωσι τὴν ἑορτὴν διὰ τὴν ὑστεραίαν, καὶ ἐγνώρισαν τὴν ἀπόφασιν αὐτῶν ταύτην εἰς τὸν πρόεδρον τοῦ συνεδρίου κ. Γουβερνάτην· ἀλλ' ἕνεκα τῆς προκεχωρημένης ὥρας, καθ' ἣν ἀνεκοινώθη ἡ ἀπόφασις, οὗτος δὲν προέφθασε νὰ γνωρίσῃ ἐγκαίρως τὴν μετάγνωσιν τῶν 'Ρωμάνων εἰς τὰς ἀρχάς, αἵτινες καὶ παρέστησαν μάτην.

'Αλλὰ τοῦτο δὲν ἠμπόδισεν οὔτε τὸν δημαρχεύοντα κ. Γαλλούππην οὔτε τὸν ὑπουργὸν κ. Baccelli νὰ μεταβῶσι τὴν ὑστεραίαν καὶ πάλιν εἰς τὴν Τραϊάνειον ἀγοράν. Ἴσως δὲν ἠδύναντο νὰ πράξωσι καὶ ἄλλως, ἀφ' οὗ ἡ Ῥώμη καὶ ἡ ἐπίσημος 'Ιταλία προέκειτο νὰ δεχθῶσι τὴν ὁμολογίαν τῶν 'Ρωμάνων περὶ τῆς λατινικῆς των πίστεως. Ἄλλως τὰ προκηρυχθέντα παταγωδῶς παρὰ τῶν ἀντιπροςώπων τῆς 'Ρωμανίας αἰσθήματα συναδελφώσεως αὐτῆς μετὰ τῆς 'Ιταλίας ὑπέβαλλον κατ' ἀνάγκην τοὺς 'Ιταλοὺς ἄρχοντας εἰς ὑποχρεώσεις ἀδιεξόδους.

'Εν τῇ τοιαύτῃ ἐπιδείξει ἡ κατάθεσις στεφάνων εἰς τον ἐν τῷ Πανθέῳ τάφον τοῦ Βίκτωρος 'Εμμανουὴλ καὶ εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ Γαριβάλδη καὶ τοῦ Καβοὺρ ἦτο ἔνδειξις συμπαθείας πρὸς τοὺς μεγάλους τούτους ἱδρυτὰς τῆς νεας 'Ιταλίας. ἥτις οὐδὲν θὰ εἶχε τὸ ψεκτὸν, ἂν δὲν συνεδέετο πρὸς τὰ εἰρηνικὰ καὶ καθαρῶς ἐπιστημονικὰ ἔργα τοῦ συνεδρίου. 'Αλλὰ τὸ κύριον μέρος τῆς ἑορτῆς δὲν ἦτο τοῦτο. Ἡ πανήγυρις ἐτελέσθη κυρίως ἐν τῇ Τραϊανείῳ ἀγορᾷ. Περὶ τὴν ῥωμανικὴν σημαίαν τεταγμένος ὁ χορὸς τῶν 'Ρωμάνων ἔψαλε τὸν ὑπὸ τοῦ 'Ρωμάνου ποιητοῦ Alessandri ποιηθέντα ὕμνον Stirpe latina, ἐνδεικνύοντα δι' αὐτῆς του τῆς ἐπιγραφῆς τὴν ἰδέαν τῆς ἐξυμνήσεως τῆς νεολατινικῆς ὁμοφυλίας. 'Επὶ τούτοις δὲ ὁ χαλκοῦς στέφανος ὁ κατασκευασθεὶς διὰ συλλογῆς ἐράνων ῥωμανικῶν, προκληθείσης ὑπὸ τοῦ κ. Οὐρέκκια, παρεδόθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν δήμαρχον τῆς Ῥώμης, ἣν ὁ ῥήτωρ ἐκάλεσε μητέρα τῆς ῥωμανικῆς πατρίδος. Αἱ ἀπαντήσεις τοῦ ὑπουργοῦ Baccelli καὶ τοῦ δημαρχεύοντος Γαλλούππη ὑπῆρξαν

αί άπηχήσεις τοῦ λόγου τοῦ Ῥωμάνου γερουσιαστοῦ. «Ὦ σεῖς, Ῥουμᾶνοι, εἶπεν ὁ ὑπουργός, οἵτινες ἐν εὐσεβεῖ προςκυνήσει ἤλθετε νὰ κλίνητε τὴν κεφαλὴν πρὸ τοῦ μνημείου τούτου, ἐφ' οὗ εἶνε γεγλυμμένοι οἱ ἔνδοξοι ἆθλοι ἐκείνου, ὅςτις ἔδωκεν ὑμῖν πατρίδα καὶ πολιτισμόν, ἐν ταῖς ὑμετέραις καρδίαις ἀνανεοῦται ἀπὸ αἰώνων ἡ μνήμη τῆς εὐεργεσίας μετὰ τοιαύτης ἀκμῆς καὶ ζωηρότητος, ὥςτε οὐδὲν εἶνε πρὸς τὴν τοιαύτην ἀλησμοσύνην παραβαλλομένη ἡ αἰωνιότης τοῦ μαρμάρου».

Οἱ Ἰταλοὶ ῥήτορες ἐκάλεσαν τοὺς Ῥωμάνους θεματοφύλακας τῆς λατινικῆς ἰδέας, ἀξιωτάτους πάντων ἐκγόνους τοῦ ῥωμαϊκοῦ μεγαλείου, ὑπέμνησαν τὴν ἐμμονήν, μεθ' ἧς διὰ τῶν αἰώνων ἐνεκαρτέρησαν εἰς τὸν πόθον τῆς διατηρήσεως τῆς λατινικῆς γλώσσης καὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ βεβαίως οὐδεμία φιλοφροσύνη τῶν φιλορρωμάνων ῥητόρων, οὐδεμία ἔνδειξις ὁμοφύλου συμπαθείας, οὐδὲ αὐτὴ ἡ μνεία τοῦ ἡρωϊκοῦ θανάτου, τοῦ ῥωμαϊκοῦ θανάτου, τοῦ ποιμένος τῆς Τρανσυλβανίας Horia τοῦ ἐν ἔτει 1874 ἀπὸ τοῦ δάσους τῆς Korosbanga προκηρύξαντος ἑαυτὸν, δίκην ἄλλου Τραϊανοῦ, αὐτοκράτορα τῆς Δακίας καὶ παρορμήσαντος εἰς πόλεμον ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας, οὐδὲν τούτων πάντων θὰ ηὐχαρίστησε τοὺς Ῥωμάνους τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ὅσον ἡ δύςφημος μνεία τῶν Φαναριωτῶν.

Οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ, ὅτι οἱ Ἰταλοὶ ῥήτορες τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἤθελον ἐν μέσῳ τῶν ἐνδείξεων τῆς ἀμοιβαίας φιλοφροσύνης τῶν ἀντιπροσώπων τῶν δύο λαῶν συγκαταβῇ μέχρι τοσούτου εἰς τὰς ἐπιθυμίας τῶν Ῥωμάνων, ὥςτε νὰ μνησθῶσι καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς φαναριωτοκρατίας ἐν Μολδαυίᾳ καὶ Βλαχίᾳ ὡς σημείου σκοτεινοῦ τῆς ῥωμανικῆς ἱστορίας, ὡς τυραννίδος αὐτόχρημα καὶ δουλείας, οἵαν παριστάνουσιν αὐτὴν οἱ Ῥωμᾶνοι πατριῶται.

Καὶ ὅμως ἔγεινε καὶ τοῦτο.

«Θαυμασία ἀληθῶς, εἶπεν ὁ δημαρχεύων δικηγόρος Γαλλούππης, ὑπῆρξεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἡ καρτερία τοῦ ῥωμανικοῦ λαοῦ ἐν τῇ διατηρήσει τοῦ ὀνόματος, τῶν παραδόσεων καὶ τῆς ὑπερηφανείας τοῦ λατινικοῦ γένους, ἀνθισταμένου εἰς τὴν ὁρμὴν τῶν ἐπιδρομῶν καὶ διαλύοντος τὰς ἐπιβούλους σκευωρίας τῶν ἐχθρῶν, τῶν Φαναριωτῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐπειρῶντο νὰ ποδοπατήσωσι τὴν ἱερὰν παρακαταθήκην τῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας».

Ἡ ὅλη ἱστορικὴ ἀντίληψις τῆς ἑορτῆς, ἡ παρὰ τῶν Ῥωμάνων καύχησις, ὅτι δὲν εἶνε Δακοὶ ἡττημένοι ὑπὸ τοῦ Τραϊανοῦ, ἀλλ' εὐγνώμονες υἱοὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰς παριστρίους χώρας ἐγκατασταθέντων Ῥωμαίων στρατιωτικῶν ἀποίκων, τῶν εἰςαγαγόντων τὸν ῥωμαϊκὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ταῦτα πάντα ἦσαν τόσον διάστροφα καὶ μετεῖχον τοσαύτης πολιτικῆς χροιᾶς, ὥςτε φυσικὸν ἦτο νὰ ἐξαρθῇ ἐν πᾶσι τὸ λατινικὸν στοιχεῖον καὶ νὰ κανισθῇ πᾶσα ἀνάμνησις τῶν Ῥωμάνων μὴ σχετιζομένη πρὸς τὴν Ῥώμην. Ἐν μέσῳ τοιούτου ἐνθουσιασμοῦ ἀμοιβαίου θὰ ἦτο παράχορδος πᾶσα φωνὴ ἀναμιμνήσκουσα τὴν περὶ τῶν Φαναριωτῶν ἀλήθειαν. Ἀλλ' εἶνε ἀνάγκη νὰ γείνῃ καὶ τοῦτο καὶ θὰ γείνῃ βεβαίως ἐν τῇ προςηκούσῃ ὥρᾳ καὶ ἐν τῷ προςήκοντι τόπῳ. Τὰ πολιτικὰ συμφέροντα δὲν εἶνε δίκαιον νἀποπνίγωσι τὰς ἱστορικὰς ἀληθείας.

Τοιαύτη ἡ ἑορτὴ ἐν τῇ Τραϊανείῳ ἀγορᾷ, ἥτις ἴσως μὲν συνετέλεσεν εἰς στενωτέραν σύσφιγξιν τῶν μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Ῥωμανίας δεσμῶν, ἀλλὰ δὲν ἐπεδοκιμάσθη ὅμως, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, παρὰ τῶν ἀλλογενῶν συνέδρων, οἵτινες ηὔχοντο καὶ ἐνήργησαν καὶ κατώρθωσαν τέλος τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ συνεδρίου ἀπὸ τῶν τοιούτων διθυράμβων καὶ ἱερεμιάδων εἰς τὸ ἀληθὲς καὶ εἰρηναῖον ἐπιστημονικὸν αὐτοῦ ἔργον.

Ἐπιστολὴ Ε'.*

Ἐκ Νεαπόλεως, 23 Ὀκτωβρίου.

Τῶν ἀνακοινώσεων τῶν Ῥωμάνων ἀντιπροςώπων ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Ἀνατολιστῶν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶχον μόνον αἱ τοῦ καθηγητοῦ κ. Tocilescu. Ὑπῆρξαν δὲ αὗται δύο, μία μὲν ἐν τῷ τμήματι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς, μία δ' ἐν τῇ γενικῇ συνελεύσει τῶν συνέδρων τῆς 26 Σεπτεμβρίου. Ὁ κ. Tocilescu εἶνε διακεκριμένος ἀρχαιολόγος καὶ διευθυντὴς τοῦ μουσείου τοῦ Βουκουρεστίου καὶ ἐργάζεται ἀκαταπονήτως πρὸς ἐξερεύ-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 4 Νοεμβρίου 1899.

νησιν τῶν ἐν Ῥωμανίᾳ ἀρχαιολογικῶν λειψάνων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Διὸ αἱ ἀνακοινώσεις περὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ διεξαχθεισῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν γενομένων εὑρημάτων, ἡ ἐπίδειξις τῶν χαρτῶν, οὓς παρεσκεύασε, τῶν φωτογραφιῶν καὶ σχεδιογραφημάτων τῶν μνημείων, ἅτινα ἀνεκάλυψε καὶ διεφώτισεν, ἠκούσθησαν μετὰ πολλῆς προσοχῆς.

Ἡ τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Δακίας καὶ τῆς κάτω Μοισίας διελευκάνθη κατὰ μέγα μέρος διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τούτων καὶ ἐρευνῶν. Αἱ ἀρχαῖαι ὁδοί, ὁ περίβολος τῶν ἐν τοῖς ρωμαϊκοῖς χρόνοις παραμεθορίων τειχῶν τῆς ἐπαρχίας, τὰ ρωμαϊκὰ φρούρια καὶ τἀρχαῖα ἐρείπια ἑκατέρωθεν τῶν ὀχθῶν τοῦ κάτω Δουνάβεως καὶ κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου ὑπῆρξαν ἀντικείμενα μακρῶν μελετῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν. Ἐρείπια ἀρχαίων πόλεων, ἐν οἷς ἐξέχουσι τὰ τῶν Τόμων, τοῦ Tropaeum Trajani καὶ τῆς Ἀξιοπόλεως, ἐξηρευνήθησαν, μνημεῖα πάμπολλα καὶ ἐπιγραφαὶ ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἐξεδόθησαν. Καὶ αἱ μὲν ἀρχαῖαι τοποθεσίαι, ὅσαι ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἐμελετήθησαν κατὰ χώραν, ἀνέρχονται εἰς ἑκατόν, αἱ δὲ πόλεις καὶ τὰ ρωμαϊκὰ φρούρια, ἐν οἷς ἔγειναν ἀνασκαφαί, ὑπῆρξαν εἴκοσι· μέγα δὲ εἶνε τὸ πλῆθος τῶν ἀγαλμάτων, ἀναγλύφων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅσα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τούτων ἐπλούτισαν τὸ μουσεῖον τοῦ Βουκουρεστίου πλὴν ὀκτακοσίων καὶ ὑπερέκεινα ἐπιγραφῶν, λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν.

Αἱ δὲ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τοῦ κ. Tocilescu ἔγειναν τοῦτο μὲν ἐν τῷ Ἀδαμκιλεσσί, τοῦτο δ' ἐν τῇ λοιπῇ Δοβρούτσᾳ. Ἐν Ἀδαμκιλεσσὶ ἀπεκαλύφθη πόλις ὁλόκληρος κτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Τραϊανοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα Municipium Tropaeum Trajani, ἀνοικοδομηθεῖσα δ' ἔπειτα ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου ὑπὸ τὸ ὄνομα Tropaeensium civitas. Εἶνε ἡ Πομπηία τῆς Δοβρούτσας κατὰ τὴν ὑπερβολικὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐνθέρμου Ῥωμάνου ἀρχαιολόγου. Μεταξὺ τῶν ἐν αὐτῇ γενομένων εὑρημάτων ἐξέχουσι τέσσαρες βασιλικαί, ὧν μία μέν, ἀνερχομένη εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Τραϊανοῦ, ἐνθυμίζει τὴν Ἰουλίαν βασιλικὴν τῆς Ῥώμης, μία δὲ εἶνε τῶν βυζαντιακῶν χρόνων. Τῶν δ' ἐν τῇ λοιπῇ Δοβρούτσᾳ μνημείων δύο κυρίως ἐπιφανῆ ἀπησχόλησαν τὸν κ. Tocilescu, τὸ θριαμβικὸν καὶ πλουσίως διὰ γλυφῶν κεκοσμημένον μνημεῖον, ὅπερ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς Γερμανοὺς ἀρχαιο-

λόγους ἀναβιβάζει εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Τραϊανοῦ, καὶ πυραμιδοειδὲς μαυσωλεῖον ἔχον ὕψος τριάκοντα περίπου μέτρων καὶ κτισθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος, ἐφ' οὗ μνημονεύονται ὀνόματα πραιτωριανῶν, λεγεωναρίων καὶ ἐπικούρων πεσόντων ἔν τινι μάχῃ. Κατὰ τὸν ῥήτορα τὸ μνημεῖον τοῦτο πάντως ἀνηγέρθη ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τόπου τῆς μάχης· διὸ θεωρεῖ καὶ τοῦτο ὡς νέαν βεβαίωσιν τῆς γνώμης αὐτοῦ, καθ' ἣν ὁ κατὰ τῶν Δακῶν πόλεμος τοῦ Τραϊανοῦ δὲν ἐπολεμήθη μόνον ἐν τῷ Βανάτῳ καὶ τῇ Τρανσυλβανίᾳ, ἀλλὰ καὶ πέραν τοῦ Δουνάβεως.

Ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰς ἀνακοινώσεις ταύτας τοῦ κ. Tocilescu, δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ Ῥωμᾶνοι διεκρίθησαν ἐπὶ τῇ ἐπιστημοσύνῃ αὐτῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ. Οὐδαμῶς δὲ θέλω ταῦτα λέγων νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ἡ Ῥωμανία δὲν κέκτηται ἐπιστήμονας ἀξίους λόγου. Λέγω δὲ μόνον, ὅτι οἱ ἀντιπροσωπεύσαντες αὐτὴν πλὴν τοῦ κ. Tocilescu ἐν τῷ συνεδρίῳ ἢ δὲν ἦσαν οἱ κατάλληλοι ἢ εἶχον ἓν καὶ μόνον κυρίως ὑπ' ὄψιν, πλὴν τῆς ἐν τῷ Τραϊανείῳ φόρῳ ἐπιδείξεως, νὰ ἐπιδιώξωσι πολιτικοὺς σκοπούς, νὰ κάμωσι πολιτικὴν κατὰ τὴν γαλλικὴν καὶ ἰταλικὴν ἔκφρασιν.

Ὁ ἀναγνώστης θὰ δυνηθῇ νὰ κρίνῃ αὐτὸς περὶ τῆς ἀξίας τῶν λοιπῶν ῥωμανικῶν συμβολῶν, μανθάνων ἀπαθῶς ἐκτιθέμενα τὰ κατὰ τὰς ἀνακοινώσεις τοῦ κ. Burada καὶ τῆς κ. Σμάρρα ἐν τῷ ἡμετέρῳ τμήματι.

Ὁ κ. Burada ἰσχυρίσθη, ὅτι ἀνεῦρε Ῥωμάνους ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, καὶ δὴ ἐν ἐννέᾳ χωρίοις τῆς Βιθυνίας, κειμένοις περὶ τὸ Σούμπασι καὶ Κιρμικίρ. Ὁ πληθυσμὸς τῶν χωρίων τούτων ὑπερβαίνει τοὺς πεντακισχιλίους. Ὁποῖον δὲ τὸ ὄνομα τῶν μικρασιατικῶν τούτων Ῥωμάνων; Pistikosches. Πρέπει νὰ γραφῇ οὕτω τὸ ὄνομα τοῦτο καὶ νὰ δοθῇ εἰς αὐτό, ὡς ἐδόθη ὑπὸ τοῦ ποιουμένου τὴν ἀνακοίνωσιν, ξενόφωνος, ῥωμανίζουσα προφορὰ διὰ νὰ νομισθῇ μὴ ἑλληνικόν.

Ἀλλὰ τὸ δῆθεν ἐθνολογικὸν τοῦτο ὄνομα τῶν νεοφανῶν Ῥωμάνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀναγνωρίζεται δὰ τοσον εὐκόλως, ὅτι εἶνε τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα Πιστικός, τὸ δηλοῦν τὸν ποιμένα. Καὶ πράγματι, ὅτε ἀντιπαρετήρησα τοῦτο εἰς τὸν κ. Burada καὶ ὅτε ἠρωτήθη ἂν δύναται νὰ παράσχῃ φράσεις ἢ ᾄσματα ἐνδεικνύοντα τὸν ῥωμανικὸν

χαρακτῆρα τῶν ὑπ' αὐτοῦ δῆθεν ἀνακαλυφθέντων Ῥωμάνων, ὡμολόγησεν, ὅτι λαλοῦσι πάντες τὴν ἑλληνικήν. Ἡ φλογέρα καὶ ὀλίγαι ἄλλαι ποιμενικαὶ λέξεις ἃς ἀνέφερεν ἦσαν οὐδὲν ἄλλο ἢ λέξεις ἐθάδες καὶ παρὰ τοῖς βοσκοῖς τῆς Ἑλλάδος. Ὅτε δὲ ἀνέφερεν ὡς ἰδιάζοντα αὐτῶν χορὸν τὸν συρτὸν, ὅσον καὶ ἂν προέφερε τὴν λέξιν ξενοφώνως, ὁ συρτὸς ἐκεῖνος ἤρκει νἀποδείξῃ πρὸς πολλοῖς ἄλλοις, ὅτι οἱ Βιθυνοὶ ἐκεῖνοι βοσκοὶ οὐδὲν ἔχουσι τὸ κοινὸν πρὸς τὴν Ῥωμανίαν. Ποῦ λοιπὸν ἡ μακεδονορρωμανικὴ καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων τούτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας; Εἰς πάσας ταύτας τὰς ἀντιπαρατηρήσεις οὐδὲ λέξιν μίαν αὐτόχρημα ἠδυνήθη νἀντιτάξῃ ὁ ἐν ἔτει 1892 κατὰ τὴν ἰδίαν ὁμολογίαν πρῶτος αὐτὸς ἀνακαλύψας τοὺς Βιθυνοὺς Ῥωμάνους, οὐδ' ἠδυνήθη ἔστω καὶ διὰ μιᾶς λέξεως νὰ ἐξηγήσῃ ποῦ ἐνέκειτο ἡ διαφορὰ τῶν χωρίων ἐκείνων ἀπὸ τῶν τῶν περιοίκων Ἑλλήνων. Ταῦτα πάντα δὲν ἠμπόδισαν τὸν κ. Burada νὰ ὁρίσῃ καὶ τὸν χρόνον τῆς εἰς τὴν Ἀσίαν ἐκ τῆς Μακεδονίας, ἐκ τῶν προτέρων βέβαια ἐκλαμβανομένης καὶ ταύτης ὡς Ῥωμανίας, μετάβασιν τῶν Pistikosches ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου (1282-1328).—Τίς ἡ ταῦτα μαρτυροῦσα πηγὴ καὶ τίς ὁ λόγος τῆς μεταναστάσεως; Οὐδεμία ἀπάντησις.

Καθ' ὅμοιον τρόπον δὲν θὰ ἦτο βεβαίως δύσκολον νὰ εὑρεθῶσι Ῥωμᾶνοι καὶ ἐν Μεξικῷ καὶ νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ῥωμανικὸς αὐτὸς ὁ μυκηναῖος πολιτισμός.

Παρὰ δὲ τῆς ἀντιπροσώπου τοῦ ῥωμανικοῦ τύπου κ. Σμάρρα ἠδύνατό τις νἀναμένῃ ποιήματα τὴν ἡμέραν τῆς στέψεως τοῦ Τραϊανείου κίονος καὶ εὐφυᾶ στωμύλματα ἐν ταῖς ὥραις τῆς θυμηδίας τῶν συνέδρων, ἀλλὰ βεβαίως ὄχι καὶ ἱστορικὴν κριτικὴν, ὅτ' ἐν τῷ τμήματι ὑπεβλήθησαν παρὰ τῶν κ. κ. Oppert καὶ Krumbacher εἰς βάσανον αἱ ἀνακοινώσεις αὐτῆς περὶ τῆς ἀρχαίας πρωτευούσης τῆς Ῥωμανίας Târgoviste. Διὰ κριτικῆς ἀναλόγου πρὸς τὴν τοῦ κ. Burada ἀνεζήτησε τὰς ἀρχὰς τῆς πρωτευούσης ταύτης «καὶ τὴν ἔνδοξον αὐτῆς ἱστορίαν μέχρι τοῦ 1710, ὅτε Νικόλαος Μαυροκορδᾶτος ὁ Φαναριώτης τὴν κατέστρεψε τελείως καὶ μετήνεγκε τὴν ἕδραν τῆς κυβερνήσεως εἰς τὸ Βουκουρέστιον».

— Πῶς ὠνομάζετο λοιπὸν τὸ κράτος ἐκεῖνο, οὗ πρωτεύουσα ἦτο ἡ Târgoviste; ἠρώτησεν ὁ κ. Oppert.

— Ῥωμανία, ἀπήντησεν ἡ κ. Σμάρρα.

— Ἀλλ' ἐγὼ τοὐλάχιστον δὲν γινώσκω πρὸ τῶν τελευταίων χρόνων τοιοῦτο κράτος ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἀνταπήντησεν ὀργίλως ὁ εὐκόλως ἐξαπτόμενος γηραιὸς καθηγητής.

— Καὶ πότε καὶ ὑπὸ τίνων ἐκτίσθη ἡ μεγαλοπρεπὴς αὕτη πρωτεύουσα κράτους ἀνυπάρκτου; ἠρώτησεν ὁ κ. Krumbacher.

— Δὲν ἐνθυμοῦμαι καλῶς. Τα εὑρίσκετε ὅλα γεγραμμένα ἐν τῷ τετραδίῳ τοῦ ἀναγνώσματός μου, ὅπερ κατέθηκα πρὸ ὑμῶν ἐπὶ τοῦ προεδρείου μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν.

— Καὶ τίνας ἔχετε πηγὰς βεβαιούσας ὅσα ἰσχυρίσθητε;

— Τὸν Φωτεινόν, τὸν κ. Tocilescu, τὸν κύριον . . .

— Ἀλλ' οὗτοι εἶνε νέοι συγγραφεῖς. Δὲν πρόκειται περὶ τοιούτων διηγήσεων. Τίνες τούτων αἱ πηγαί; Ζητοῦμεν ἀρχαίας καὶ ἀναμφισβητήτους μαρτυρίας. Αὗται μόνον λέγονται πηγαὶ ἐν ταῖς ἱστορικαῖς μελέταις.

Ἀλλὰ μάτην αἱ ἐρωτήσεις τοῦ κ. Krumbacher. Ἡ Ῥωμανὶς δημοσιογράφος δὲν εἶχεν ἄλλα γεγραμμένα ἐν τῷ τετραδίῳ της. Οὐδ' ἔτυχον πλειοτέρων διασαφήσεων καὶ ἐγώ, εἰπών· — Τὸ Târgoviste αὐτὸ τὸ ἀναγνωρίζω ἐγὼ ἐν τῷ Τυργοβύστῳ τῶν ἑλληνικῶν ἐντύπων, τῶν φαναριωτικῶν ἐγγράφων. Εἴπετε περὶ πνευματικοῦ βίου καὶ ἐκτυπώσεως ἐκκλησιαστικῶν ῥωμανικῶν βιβλίων ἐν τῷ Τυργοβύστῳ τούτῳ. Τίς ὁ χρόνος τῆς τοιαύτης πνευματικῆς ἀναπτύξεως; Ποῖον τὸ τυπογραφεῖον ἐν ᾧ ἐξετυπώθησαν τὰ βιβλία ὧν ποιεῖσθε μνείαν; Μὴ εἶνε αὐτὸ ἐκεῖνο, ἐν ᾧ ἐξετυποῦντο τὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Τυργοβύστου ἐπὶ τῶν Φαναριωτῶν τῶν καταστρεψάντων τὸ Târgoviste χάριν τοῦ Βουκουρεστίου; — Δὲν γινώσκω, ὑπῆρξεν ἡ μονη ἀπάντησις.

Ὁμολογῶ, ὅτι δὲν ὑπήρξαμεν πολὺ εὐγενεῖς τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐν τῷ τμήματι πρὸς τὴν κ. Σμάρρα ὡς κυρίαν. Ἀλλὰ βέβαιον εἶνε, ὅτι ἐνεθαρρυνόμεθά πως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ σκαιότητι, ἂν ὑπῆρξε σκαιότης, βλέποντες, ὅτι ἡ ἀντιπρόσωπος τοῦ ῥωμανικοῦ τύπου ὑπῆρξε πολὺ ἀνευλαβεστέρα πρὸς ἄλλην πρεσβυτέραν αὐτῆς κυρίαν, τὴν Κλειώ.

Ἀλλ' ὁ κ. Οὐρέκκια; Ὁποῖαι ὑπῆρξαν αἱ ἀνακοινώσεις αὐτοῦ; Κατὰ τί ἡ παρουσία αὐτοῦ ἐν Ῥώμῃ συνεβάλετο εἰς προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης;

Ὁ κ. Οὐρέκκια ὑπέβαλεν ἐν τῷ ὀγδόῳ τμήματι ἀνακοίνωσιν περὶ τῶν

κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα ἐν Ῥωμανίᾳ ἐκτυπωθέντων ἀραβικῶν βιβλίων, καὶ ἀνεκοίνωσε χειρόγραφον κατάλογον κωδίκων ἀραβικῶν, περσικῶν καὶ τουρκικῶν ἀποκειμένων ἐν τῷ ῥωμανικῷ Ἀθηναίῳ τοῦ Βουκουρεστίου. Ἡ ἐπιβολὴ ὑπῆρξε βεβαίως ἐπιστημονική· ἀλλὰ ταῦτα ἐποίησεν ὁ πρώην ὑπουργὸς τῆς Παιδείας οἱονεὶ παρέργως, ἐπειδὴ τὸ κύριον αὐτοῦ στάδιον ἐπεζήτησεν ἐν ἄλλῳ τμήματι, τῷ δευτέρῳ. Ἔφερε δὲ τοῦτο τὴν ἐπιγραφὴν Γεωγραφία καὶ ἐθνογραφία τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐπιγραφὴ δ' αὕτη, οὕτω γενικῶς διατετυπωμένη, πᾶν ἄλλο ἐφαίνετο ἐνδεικνύουσα ἢ τὰ δρασθέντα ἐν τῷ τμήματι τούτῳ. Ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῇ. ὅτι ἔμελλε νὰ γείνῃ ἐν αὐτῷ λόγος περὶ τοῦ Ὤξου καὶ τῶν Ἡμωδῶν ὀρέων, περὶ τῶν λαῶν τῆς Περσίας καὶ τῆς Ἰαπωνίας πολὺ μᾶλλον ἢ περὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, καθ' ὃν λόγον ἐν τῷ τρίτῳ τμήματι τῷ περιλαμβάνοντι τὰς θρησκείας καὶ τὴν μυθολογίαν τῆς Ἀνατολῆς ἔγεινε, συμφώνως τῷ προγράμματι τοῦ τμήματος, λόγος περὶ τοῦ Θιβὲτ καὶ περὶ Βούδδα καὶ περὶ Κομφουκίου. Ἄλλως ὅμως ἔδοξεν εἰς τοὺς ὀλίγους ἀποτελέσαντες τὸ δεύτερον τμῆμα, Ῥωμάνους ὡς τὸ πλεῖστον καὶ Ἀλβανούς, ὡς αὐτοὶ ἀπεκάλουν ἑαυτούς. Λεληθότως καὶ ἀνεπαισθήτως τὸ τμῆμα τοῦτο μετεπήδησεν εἰς τὴν γεωγραφίαν καὶ ἐθνολογίαν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, σὺν δὲ τοῖς ἄλλοις συνεζητήθησαν ἐν αὐτῷ ἢ μᾶλλον δογματικῶς ἐξετέθησαν αἱ παραδοξόταται τῶν γνωμῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς κατὰ τρόπον οὕτως ἀλλόκοτον, ὥστε τέλος ἐξηγέρθη ἡ ἀπορία καὶ ἡ ἀγανάκτησις αὐτῶν τῶν ἀποτελούντων οἰκογενειακῶς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο. Πράγματι τὸ τμῆμα ἐκεῖνο συνηδρίαζεν οἰκογενειακῶς, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν οὐ μόνον τὸν ἐξ ὁμοφύλων οὕτως εἰπεῖν τὸ πλεῖστον καταρτισμὸν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν ἀποτελούντων αὐτό. Ἅπαξ μόνον οὗτοι ἀνῆλθον εἰς εἴκοσι καὶ πλέον, συνήθως δὲ δὲν ὑπερέβαινον τοὺς δέκα. Λέγων δὲ συνήθως, ἔπρεπε νὰ εἴπω μᾶλλον ὡς τὸ πλεῖστον, διότι τὸ τμῆμα τοῦτο, τὸ ἄλλως ἀμελέστατα πάντων ἐργασθὲν ἐν τῷ συνεδρίῳ, τετράκις μόνον ἐν ὅλῳ συνῆλθε μετὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ προεδρείου, καὶ μέγα μέρος τῶν συνεδριῶν αὐτοῦ διῆλθεν ἐν συζητήσεσιν ἀγόνοις περὶ τῶν πρακτικῶν καὶ διαπληκτισμοῖς. Ἀλλὰ τὰ περὶ τοῦ τμήματος τούτου ἐν σχέσει πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς πρέπει νὰ ἐκτεθῶσί πως διὰ μακροτέρων ἐν τῇ προσεχεῖ μου ἐπιστολῇ.

Ἐπιστολὴ ϛ΄.*

Ἐκ Νεαπόλεως, 24 Ὀκτωβρίου.

Τὸ δεύτερον τμῆμα τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν, ὅπερ λίαν ἀτόπως ἐφερωνυμεῖτο ἀπὸ τῆς Γεωγραφίας καὶ ἐθνογραφίας τῆς Ἀνατολῆς, ἅτε ἰδίως ἐκ Ῥωμάνων καὶ δῆθεν Ἀλβανῶν ἀποτελούμενον, ἠσχολήθη ἰδίως εἰς ζητήματα σχετιζόμενα πρὸς τὴν Ῥωμανίαν καὶ τὴν Ἀλβανίαν. Ἀλλ' αἱ ἀνακοινώσεις αὗται οὐδεμιᾶς μετεῖχον τὸ πλεῖστον ἐπιστημονικῆς ἀξίας. ὀλίγα δὲ πλὴν αὐτῶν συνεζητήθησαν θέματα, ὧν μόνον ἐνδιαφέρον τοὺς Ἕλληνας εἶνε τὸ ὑπὸ τοῦ ἀβϐᾶ Τονδίνη ὑποκινηθὲν περὶ ἑνοποιήσεως τοῦ ἡμερολογίου δια τῆς ἀποδοχῆς τοῦ γρηγοριανοῦ καὶ παρὰ τῶν ὀρθοδοξων, ζήτημα ἄξιον ἀληθῶς εἰδικῆς ἐξετάσεως.

Πλὴν τοῦ ζητήματος τούτου τὸ τμῆμα ἀπησχόλησαν ἐφ' ἱκανὸν αἱ περὶ τῶν Ῥωμάνων τῆς Ἰστρίας ἀνακοινώσεις τοῦ Μαυροβουνίου ἀντιπροσώπου κ. Πόποβιτς καὶ τοῦ κ. Burada. Ἀμφότεροι παριστάνουσι τὴν εἰς τὰ πάτρια ἐμμονὴν τῆς μικρᾶς ταύτης καὶ ἀρχαίας ῥωμανικῆς ἀποικίας, ἐκτεθειμένης εἰς τὰς ἐπιθέσεις τῆς κροατικῆς προπαγάνδας ἄνευ σχολείων καὶ ἄνευ μέσων.

Καὶ ὁ μὲν κ. Burada προτείνει τὴν παρὰ τῶν Ἰταλῶν βοήθειαν τῶν Ῥωμάνων ἐκείνων τῆς Ἰστρίας δι' ἀποστολῆς ἱερέων καὶ ἱδρύσεως σχολείων, ὁ δὲ κ. Πόποβιτς κακίζει τὴν ῥωμανικὴν ἑταιρείαν τοῦ Βουκουρεστίου ἐπὶ τῇ παραμελήσει τῆς ἀποικίας ἐκείνης τῶν ὁμοφύλων. Ἀλλ' αἱ περὶ αὐτῶν προτάσεις καὶ εὐχαὶ τοῦ Μαυροβουνίου ἀντιπροσώπου ἐρεθίζουσι τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς ῥωμανικῆς κυβερνήσεως κ. Holban. Οὗτος ὁμολογεῖ μὲν, ὅτι οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι εἶνε πάντως ἄξιοι τῶν συμπαθειῶν τῶν Ῥωμάνων, ἀλλὰ προσθέτει, ὅτι ἐν συνεδρίῳ ἐπιστημονικῷ, οἷον τὸ προκείμενον, ὀφείλομεν νὰ προσέχωμεν ἀπέχοντες ἀπὸ πάσης ἀναμίξεως εἰς τὴν πολιτικήν. Καὶ ὀρθὰ μὲν εἶπεν ὁ κ. Holban, ἀλλ' ἐλησμόνει, ὅτι ἄλλη τις ὑπῆρξε καθ' ὅλου ἡ ἐν τῷ συνεδρίῳ πολιτεία τῶν Ῥωμάνων. Ἀλλὰ πολὺ ῥιζοσπαστικώτερος αὐτοῦ ἀπεδείχθη ὁ κ. Οὐρέκκια, ῥητῶς ὁμολογήσας, ὅτι ἦλθεν

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 13 Νοεμβρίου 1899.

εἰς τὸ συνέδριον τῆς Ῥώμης αὐτόχρημα ὅπως ἐπιδιώξῃ σκοποὺς πολιτικούς.

Πράγματι δὲ ὁ κ. Οὐρέκκια εἶπεν, ὅτι ἐννοεῖ μὲν τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ κ. Holban, ἅτε μετέχοντος τῆς διπλωματίας, ἀλλ' οὐδὲν εὑρίσκει τὸ πολιτικὸν ἐν τοῖς λεχθεῖσι περὶ τῶν Ῥωμάνων καὶ τῶν Ἀλβανῶν, περὶ ὧν ἐπ' ἴσης εἶχε γείνει λόγος τὴν ἡμέραν ἐκείνην. «Εἶνε ἀδύνατον, προσέθηκε, καὶ κατ' αὐτὴν τὴν τύπωσιν ἑνὸς ἁπλοῦ ἀλφαβηταρίου νὰ μὴ προσκρούσῃ τις εἰς ὅ τι συνήθως καλεῖται πολιτική. Ἄλλως δὲ ἀφ' οὗ τὸ συνέδριον ἀσχολεῖται περὶ τὰς γλώσσας, χρειάζεται ἀναγκαίως ποιά τις πολιτική. Ἐξακολουθήσατε, κύριοι, μετερχόμενοι τοιαύτην πολιτικὴν, διότι τὸ ὑπεραμύνεσθαι τῶν γλωσσῶν καὶ σέβεσθαι αὐτὰς ἐνδεικνύει σεβασμὸν πρὸς τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ».

Καὶ πράγματι ὁ κ. Οὐρέκκια ἐθεώρησε πρέπον νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸ συνέδριον τῶν Ἀνατολιστῶν χάριν τῆς ρωμανικῆς πολιτικῆς. Εἰς τοῦτο δὲ ἀπεσκόπει ἡ πρότασις αὐτοῦ περὶ συντάξεως ὁριστικοῦ ἐθνογραφικοῦ χάρτου τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου. Καὶ προσέθετε μὲν ὁ κ. Οὐρέκκια ἐν τῇ προτάσει αὐτοῦ, ὅτι πρέπει νὰ ληφθῇ φροντὶς, ὅπως ἡ ἐργασία αὐτὴ μὴ ὑποστῇ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐν ταῖς πολυεθνικαῖς χώραις κρατούσης πολιτικῆς, πολυεθνικὰς χώρας ἐννοῶν τὰς πολυμιγεῖς, ἀλλ' ἤδη ὁ ἀσαφὴς οὗτος χαρακτηρισμὸς καὶ ὁ ὅλος τρόπος, καθ' ὃν ἐξέθηκε καὶ ὑπεστήριξε τὴν πρότασιν αὐτοῦ ἔν τε τῷ δευτέρῳ τμήματι καὶ ἐν τῇ γενικῇ συνελεύσει τῶν συνέδρων, δεικνύει τοὺς ὑποκεκρυμμένους εἰς τὴν πρότασιν ταύτην σκοπούς. Ἀλλὰ διὰ τῆς πανηγυρικῆς παρ' ὅλας τὰς ἐνστάσεις τοῦ κ. Οὐρέκκια ἐν τῇ γενικῇ συνελεύσει ἀπορρίψεως τῆς προτάσεως αὐτοῦ ὁ μὲν εἰσηγητὴς τῆς προτάσεως ἀπηλλάγη τῆς δαπάνης τῶν πεντακοσίων φράγκων, ἅτινα προσέφερε γενναίως ὡς ἀμοιβὴν διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ὁριστικοῦ ἐθνογραφικοῦ χάρτου τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, τὸ δὲ μέλλον συνέδριον δὲν θὰ ἔχῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ παραστῇ εἰς τὸ θέαμα τοιούτου χάρτου φέροντος πάντως ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τὰ ρωμανικὰ χρώματα.

Πράγματι ὁποία ἡ ἐθνογραφία τῆς χερσονήσου κατὰ τὰς ἀξιώσεις τῶν Ῥωμάνων ἀποδεικνύουσι τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐν τῷ δευτέρῳ τμήματι λεχθέντα περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ παρ' αὐτῶν δημιουργηθέντος νέου ἔθνους τῶν Μακεδονορρωμάνων. Καὶ δὴ ὁ Ἰταλὸς καθηγητὴς κ. Bal-

dacci, ποιούμενος λόγον περὶ τῆς ἐθνογραφίας τοῦ Μαυροβουνίου, τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Ἠπείρου, ἀνεβίβασεν εἰς 250000 τοὺς Μακεδονορρωμάνους. Ἀλλ' ὁ κ. Οὐρέκκια ὑπολαβὼν εἶπεν· Ὑπάρχουσι 500000 Μακεδονορρωμᾶνοι καὶ ὄχι μόνον 250000, ὡς εἶπεν ὁ κ. Baldacci. Ἀλλ' οἱ λεγόμενοι Μακεδονορρωμᾶνοι εἶχον καὶ εἰδικὸν ἀντιπρόςωπον ἐν τῷ δευτέρῳ τμήματι, τὸν κ. Milescu, ὅςτις μετ' ἀπαρεσκείας ἤκουσε καὶ αὐτὰς τὰς 500000 τοῦ κ. Οὐρέκκια, καὶ προβαίνων ἔτι περαιτέρω ἀνεβίβασε τοὺς Μακεδονορρωμάνους εἰς 1000000, ὑποσχόμενος νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ὑποβάλῃ εἰς τὸ τμῆμα σημειώσεις καὶ ἀπογραφικοὺς πίνακας. Ἡ ἀλήθεια εἶνε, ὅτι οὔτε ὁ κ. Milescu ὡμίλησε πλέον περὶ τούτου τοῦ θέματος, οὔτε αἱ ἀπογραφαί, ἃς ὑπεσχέθη, ὑπεβλήθησαν εἰς τὸ τμῆμα.

Ὁ τοιοῦτος ὑπερθεματισμὸς ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ δῆθεν Ῥωμάνων, οὕτως ἀνεξελέγκτως γενόμενος, εἶνε ἀληθῶς θαῦμα πῶς ἐσταμάτησεν εἰς τὸ ἓν ἑκατομμύριον. Ἀλλά, θὰ ἐρωτήσῃ ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης, πῶς δὲν εὑρέθη τις νἀντιτάξῃ τὰ προςήκοντα εἰς τὰς τοιαύτας φληναφίας; Ἀλλὰ τίς ἔμελλε νὰ εἶνε οὗτος; Εὑρέθησαν παρ' ἡμῖν οἱ ἀπορήσαντες ἐπὶ τῇ σιγῇ τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροςώπων. Τοῦτο δὲν εἶνε ἀληθές. Σιγᾷ ὁ παρὼν καὶ μὴ ἀντικρούων. Ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐσίγησαν οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόςωποι, ἀφ' οὗ οὔτε παρέστησαν κἂν εἰς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο, οὔτε ἠδύναντο νὰ γινώσκωσι τὰ μέλλοντα νὰ λεχθῶσιν ἐν αὐτῷ. Ὅτε δὲ μετὰ ἡμέρας ἐκτυπωθέντων τῶν ἐπισήμων πρακτικῶν, ἐγνώσθησαν τὰ λεχθέντα, τὸ τμῆμα εἶχεν ἤδη περατώσει τὰς ἄλλως βραχείας καὶ ὀλίγας αὐτοῦ συνεδρίας. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἐγκαίρως ἤθελον λάβει γνῶσιν, δὲν ἐπετρέπετο βεβαίως εἰς αὐτοὺς νὰ μετάσχωσι συζητήσεων ὅλως ξένων τοῦ σκοποῦ τοῦ συνεδρίου, ἐστερημένων πάσης ἐπιστημονικῆς βάσεως καὶ ἕν τι καὶ μόνον ἐπιδιωκουσῶν, τὸ σκάνδαλον. Ἡμεῖς ἀπ' ἐναντίας χαίρομεν, ὅτι συνεπῶς ἀπεφύγομεν νὰ γείνωμεν κοινωνοὶ τοῦ σκανδάλου, καὶ κατωρθώσαμεν μάλιστα ὅπως τὸ σκάνδαλον, περιοριζόμενον ἐντὸς τοῦ στενοῦ κύκλου τοῦ δευτέρου τμήματος, γελωτοποιηθῇ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ἐξεγείρῃ τὴν ἀγανάκτησιν τῶν συνέδρων, οἷα ἐξεδηλώθη ἐν τῇ γενικῇ συνελεύσει διὰ τῆς ἀπορρίψεως τῆς περὶ ἐθνογραφικοῦ χάρτου προτάσεως τοῦ κ. Οὐρέκκια.

Ὡς δ' ἐπεζητήθη ἡ γέννησις τοῦ σκανδάλου διὰ τῆς ἀνακινήσεως

τοῦ ζητήματος περὶ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ Ῥωμάνων ὑπ' αὐτῶν τῶν Ῥωμάνων, οὕτως ἄλλο σκάνδαλον ἐπεδιώχθη διὰ τῆς ὑποδαυλίσεως ζητήματος ἀλβανικοῦ. Οἱ δὲ σκανδαλοποιοὶ δὲν ἦσαν τὴν φορὰν ταύτην γνήσιοι Ἀλβανοὶ ἐξ αὐτῆς τῆς Ἀλβανίας, ἀλλ' Ἰταλοὶ καταγωγῆς ἀλβανικῆς ἐκ τῶν κατὰ τὴν νότιον Ἰταλίαν.

Ἤδη κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα περὶ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς μετὰ τὴν πρώτην ἐπὶ τῶν Καντακουζηνῶν τοῦ Μυστρᾶ ἐγκατάστασιν τῶν Ἀλβανῶν ἐν Πελοποννήσῳ, οἱ Ἀλβανοὶ ἤρχισαν ἐκ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας καταβαίνοντες μᾶλλον ἀθρόοι εἰς τὴν Ἀττικήν, τὴν Εὔβοιαν, τὴν Πελοπόννησον καί τινας τῶν ἑλληνικῶν νήσων, ὁμόφυλοι αὐτῶν, ἐγκαταμεμιγμένοι μεθ' Ἑλλήνων ἐκ Πελοποννήσου, ἤρχισαν τασσόμενοι εἰς τοὺς στρατιώτας ἐκείνους τοὺς ὑπηρετοῦντας εἰς ξένας στρατιὰς ἀνὰ τὴν Εὐρώπην. Τούτων ἦταν καὶ οἱ ἐπὶ Ἀλφόνσου Α´ τοῦ Ἀραγωνικοῦ ὑπηρετήσαντες ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Νεαπόλεως ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ συγγενοῦς τοῦ Σκενδέρβεη Δημητρίου Ῥέρες. Μετὰ δὲ τας στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας, ἃς οἱ Ἀλβανοὶ οὗτοι παρέσχον εἰς τὸν Ἀλφόνσον, ἐγκατεστάθησαν ἐν τῇ κάτω Καλαβρίᾳ, ἧς διοικητὴς διωρίσθη ὁ Ῥερες τῷ 1448. Ἔκτοτε δ' ἕνεκα τῆς ἀγαθῆς δεξιώσεως και τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ὠφελημάτων τῆς πρώτης ἐκείνης ἀλβανικῆς ἀποικιας ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι εἰς τὰς πρὸς νοτον τῆς Νεαπόλεως χώρας καὶ εἰς τὴν Σικελίαν μεχρις αὐτοῦ τοῦ τελους τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος.

Καὶ ἐξιταλίσθησαν μὲν οἱ ἀπόγονοι οὗτοι τῶν Ἀλβανῶν σὺν τῷ χρονῳ μετὰ πλείονος εὐχερείας ἢ οἱ πολὺ ὑπολειπόμενοι ἐν τῇ νοτίῳ Ἰταλίᾳ ἀπόγονοι Ἑλλήνων ἀποίκων, ὧν εἴχομεν ἤδη τὴν εὐκαιρίαν να ἴδωμεν τὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐμμονήν. Ἀλλὰ χάριν λόγων πολιτικῶν ὑπάρχουσι μεταξὺ αὐτῶν τῶν Ἰταλῶν οἱ ἀναρριπίζοντες τὰς ἀλβανικὰς ἀναμνήσεις τῶν ἀπογόνων ἐκείνων τῶν συγγενῶν καὶ ὁμοφύλων τοῦ Σκενδέρβεη, εἰς οὗ τὸ ὄνομα πολλάκις ἀναφέρονται, καὶ δὲν λείπουσιν οἱ ὑπονομευοντες ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ὁμοφυλίας τοὺς ἀλβανικοὺς λαούς. Αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ἔσχον πολλάκις ἀφορμὴν ν᾽ἀναγράψωσι τὰ κατὰ τοὺς ἀλβανικοὺς συλλόγους τῆς νοτίου Ἰταλίας καὶ τὰς ἐκ τῆς Καλαβρίας ἢ ἄλλοθεν ἐκπεμπομένας πρὸς τοὺς Ἀλβανοὺς ἐγκυκλίους, ἐν αἷς ὄχι σπανιως κακίζονται οἱ Ἕλληνες ὡς πολλὰ μὲν ὀφείλοντες εἰς τοὺς Ἀλβανοὺς

καὶ διὰ τῶν 'Αλβανῶν αὐτόχρημα ἐλευθερωθέντες, ἀλλ' ὡς ἄστοργοι πρὸς αὐτοὺς καὶ μονονουχὶ ἐχθρικῶς διατεθειμένοι. Χάσμα καὶ σχίσμα μεταξὺ 'Αλβανῶν καὶ 'Ελλήνων, συμμαχία καὶ ἐπιμαχία μεταξὺ 'Αλβανῶν καὶ 'Ιταλῶν, ἰδοὺ τὸ πρόγραμμα καὶ ὁ σκοπὸς τῶν τοιούτων κατὰ μέγα μέρος εὐτυχῶς ἀγόνων ἰταλικῶν ἐνεργειῶν.

Τοιοῦτοι ἦσαν πλὴν ἑνὸς πράγματι 'Αλβανοῦ, τοῦ κ. Deruich Hima, καί τινων ὀλίγων ἀλβανοφίλων οἱ δῆθεν 'Αλβανοὶ τοῦ δευτέρου τμήματος. 'Αλλ' ἡ μικρὰ ἠχὼ ἧς ἔτυχεν ἐν τῷ ἀψύχῳ ἐκείνῳ τμήματι ἡ ἀνάγνωσις ἀσήμων τινῶν ἀνακοινώσεων περὶ 'Αλβανίας, ἔπεισεν αὐτούς, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπιζητήσωσι στάδιον εὐρύτερον καὶ ἀκροατὰς περισσοτέρους. Διὸ ἐπειράθησαν νὰ πήξωσι τὴν σκηνὴν αὐτῶν ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ τμήματι, τῷ τῆς 'Ελλάδος καὶ 'Ανατολῆς, ἐν ᾧ ἡ παρουσία ἐπιφανῶν Βυζαντινολόγων καὶ μελετητῶν τῶν κατὰ τὸν νέον ἑλληνικὸν κόσμον ὡς καὶ τῶν 'Ελλήνων ἀντιπροσώπων ἔπειθεν αὐτούς, ὅτι ἠδύνατο νὰ διεξαχθῇ κρατερὸς ὁ ὑπὲρ τῆς 'Αλβανίας ἀγών.

Προΐστατο δὲ τῶν μαχητῶν ὁ κ. 'Ανσέλμος Λορέκκιος, ἐκδότης ἐφημερίδος δὶς τοῦ μηνὸς ἐκδιδομένης ἐν Παλλαγορίῳ τῆς νοτίου 'Ιταλίας ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Τὸ ἀλβανικὸν ἔθνος (La nazione Albanese). 'Η ἐφημερὶς αὕτη φέρει ὡς σύμβολον δικέφαλον ἀετόν, οὗ πέριξ εὕρηνται δύο ταινίαι μετὰ τῶν ὀνομάτων τῆς 'Ιλλυρίας, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς 'Ηπείρου. Αἱ ταινίαι αὗται δεικνύουσι τὴν εὐρύτητα τοῦ προγράμματος τῆς ἐφημερίδος ταύτης, ἥτις κηρύσσει ἑαυτὴν φύλλον παναλβανικόν (Organo unitario nazionale). Μεταξὺ τῶν συνεογατῶν τοῦ φύλλου τῆς 18/30 Σεπτεμβρίου εὑρίσκομεν τὸν κ. Francesco Chinigò (Κυνηγόν;) καὶ τὸν ἐν Βουκουρεστίῳ κ. Γεώργιον Ε. Μέξην. Τὸ φύλλον ἐκεῖνο ἀπασχολοῦσι τὰ κατὰ τὸ συνέδριον τῶν 'Αλβανολόγων, ὅπερ ἔμελλε μετ' ὀλίγας ἡμέρας νὰ συνέλθῃ, καὶ ὁ Φραγκῖσκος Κρίσπης, ὁ «μέγιστος τῶν νέων 'Αλβανῶν», οὗ τὴν ὀγδοηκονταετηρίδα ἑώρταζε περὶ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ἡ 'Ιταλία.

Ἄρθρα περὶ ἀλβανικῆς γλώσσης τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει μηχανικοῦ κ. 'Εδ. Schneider ἐν τῷ αὐτῷ φύλλῳ δημοσιευόμενα δὲν εἶνε δυστυχῶς προωρισμένα νὰ πείσωσι τὸν ἀναγνώστην, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ μέθοδος δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὴν μηχανικὴν καὶ τὴν γλωσσο-

λογίαν. Καὶ φθόνος μὲν οὐδείς, ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ζητοῦσι τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν προαγωγήν. Παρὰ τοῖς Ἕλλησι δὲν θὰ εὕρωσι βεβαίως οὔτε τὴν δύναμιν, ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν θέλησιν νὰ ἐμποδίσωσιν εἴ τι ὑπάρχει δίκαιον καὶ ἀληθῶς συμφέρον ἐν τοῖς πόθοις αὐτῶν. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου οὔτε δίκαιον βεβαίως οὔτε συμφέρον εἶνε διὰ τοὺς Ἀλβανοὺς νὰ διαβουκολῶνται παρὰ τῶν θελόντων νἀποσχίσωσιν αὐτοὺς τέλεον ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων. Χαίρομεν δ' ἰδόντες, ὅτι παρ' ὅλην τὴν σχισματικὴν τάσιν τῆς ἐφημερίδος αὐτοῦ ὁ κ. Λορέκκιος δὲν ἀπώκνησε νὰ δημοσιεύσῃ τὴν συνέντευξιν τοῦ ἐν Μπουένος Ἄερες ἀνταποκριτοῦ αὐτοῦ, ἐπ' ἴσης Ἀλβανοῦ ἐκ τῶν τῆς νοτίου Ἰταλίας, Ὁρατίου Ἰριάννη, μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Ῥιτσιώτη Γαριβάλδη, εὑρισκομένου ἐπ' ἐσχάτων ἐν τῇ νοτίῳ Ἀμερικῇ χάριν ἐπιδιώξεως τῆς δι' Ἰταλῶν ἐποικίσεως τῆς Παταγονίας.

Ὁ διάλογος οὗτος εἶνε ἄξιον νὰ περιέλθῃ εἰς γνῶσιν τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ Ἄστεως, πρὶν ἢ ἴδωμεν τὸν τρόπον, καθ' ὃ ὁ κ. Λορέκκιος ἐπεδίωξε νὰ προστατεύσῃ τὰ συμφέροντα τῶν Ἀλβανῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Ἀνατολιστῶν καὶ τὴν ἔκβασιν τῆς προτάσεως αὐτοῦ.

Ἐπιστολὴ Ζ΄. *

Ἐκ Νεαπόλεως, 26 Ὀκτωβρίου.

— Πρέπει νὰ ὑπερνικηθῶσι πολλὰ ἐμπόδια πρὶν ἢ κατορθωθῇ νὰ γείνῃ δημοφιλὴς ὁ ὑπὲρ τῶν Ἀλβανῶν ἀγών, εἶπεν ὁ στρατηγὸς Ῥιτσιώτης Γαριβάλδης ἐν Μπουένος Ἄερες πρὸς τὸν Ἰταλοαλβανὸν Ἰριάννην.

— Καὶ διὰ τί; ἠρώτησεν ὁ Ἰριάννης. Εἶνε πολλὰ ἔθνη ἐν τῷ κόσμῳ δυνάμενα νὰ ἐπιδείξωσιν ὅσας ἡ Ἀλβανία ὑπηρεσίας παρασχεθείσας εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας ἀγῶνα;

— Δὲν ἐννοῶ νὰ κάμω λόγον περὶ τούτου. Ἀλλ' ὑπάρχει λόγος ὅλως πρόσφατος, καθιστάνων ψυχροὺς τοὺς ἡμετέρους ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ φίλους πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν Ἀλβανῶν.

— Καὶ τίς;

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 14 Νοεμβρίου 1899.

— Θέλετε νὰ μάθητε αὐτόν; Ἡ προσήλωσις ἣν ἐπαγγέλλονται οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν.

— Ὦ! στρατηγέ. Καὶ πῶς θέλετε νὰ μὴ ἔχωσιν οὕτω τὰ πράγματα, ἀφ' οὗ ἡ συντήρησις τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶνε τῶν ὅρων τῆς διασώσεως τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς Ἀλβανίας; Ἀλλ' οὐχ ἧττον οἱ Ἀλβανοὶ θέλουσι πρὸ παντὸς νὰ ὑπάρξωσιν ὡς ἔθνος, καθ' ὃν τρόπον ἀνεφάνησαν ὡς ἔθνη οἱ ἄλλοι λαοὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Σήμερον δὲ ἀξιοῦσι παρὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνήσεως αὐτόνομον διοίκησιν διὰ τὰ πέντε βιλαέτια, τὸ τοῦ Σκουτάρεως, τὸ τοῦ Κοσσυφοπεδίου, τὸ τοῦ Μοναστηρίου, τὸ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ τῶν Ἰωαννίνων, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν γενικοῦ ἐπιτρόπου Ἀλβανοῦ χάριν προοδοποιήσεως τῆς ὁριστικῆς συντάξεως τῆς χώρας.

—Ἔχει καλῶς, ἀνταπήντησεν ὁ Γαριβάλδης. Ἀλλὰ θὰ ἦτο ἀνάγκη συγχρόνως νὰ φροντίσωσιν ὅπως ἐκλίπῃ τὸ βαθὺ μῖσος, ὅπερ παρετήρησα παρὰ πᾶσι τοῖς Ἀλβανοῖς, περιλαμβανομένων καὶ αὐτῶν τῶν φιλων Λορέκκιου και Νατόκκιου, ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων.

— Καὶ πῶς νὰ λησμονήσωσι καὶ συγχωρήσωσιν οἱ Ἀλβανοὶ τοὺς δόλους καὶ τὰς προδοσίας ἃς ἐπεβούλευσαν πάντοτε οἱ Ἕλληνες ἐναντίον τῶν ἱστορικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλβανικοῦ ἔθνους; Οἱ Ἕλληνες χρεωστοῦσιν εἰς τὴν εὐφυίαν καὶ τὸν ἡρωισμὸν τῶν τέκνων τῆς Ἠπείρου τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν. Οἱ εἰσηγηταὶ καὶ κύριοι πρωτουργοὶ τοῦ πολέμου τοῦ 1821 ὑπῆρξαν Ἀλβανοί, καὶ οἱ Ἕλληνες περιεβλήθησαν πτερὰ ταῶ, παριστάνοντες ὡς ἰδίαν δόξαν τὴν δόξαν ἀνδρῶν, οἷοι ὁ Βότσαρης, ὁ Τζαβέλλας, ὁ Μιαούλης, ὁ Νικήτας καὶ ἄλλοι, καὶ τὰ θαύματα τῶν γυναικῶν τοῦ Σουλίου. Καὶ κατὰ τίνα τρόπον οἱ Ἕλληνες ἀπέκτησαν τὴν Θεσσαλίαν, ἧς ὁ πληθυσμὸς εἶνε κατὰ μέγα μέρος ἀλβανικός, εἰ μὴ διὰ τῆς προδοσίας τοῦ 1881;

— Ἔστωσαν ἀληθῆ ὅσα λέγετε. Καὶ ὅμως εἶνε ἀναγκαῖον νὰ ἐπέλθῃ συνεννόησις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν, ἐπειδὴ ἄλλως θὰ καθίστατο δυσχερὴς ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ ἐνέργεια προσηλυτιστικὴ ὑπὲρ τῆς Ἀλβανίας. Παρ' ἡμῖν αἱ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων συμπάθειαι εἶνε ἰσχυραί.

— Ἀλλ' ὑπὲρ τίνος Ἑλλάδος, τῆς ἀρχαίας ἢ τῆς νέας; Ὑπὲρ

τῆς πρώτης, πρὸ τῆς ὁποίας καὶ ἀποκαλύπτομαι. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν δευτέραν δὲν εὑρίσκω δεδικαιολογημένας τὰς συμπαθείας, καί, ἂν δὲν ἐφοβούμην μὴ δυσαρεστήσω ὑμᾶς, στρατηγέ, θὰ ἔλεγον, ὅτι ἡ νέα Ἑλλὰς εἶνε ἔκφρασις ῥητορική.

— Ὁ ἰδεαλισμὸς (δὲν πειρῶμαι νὰ μεταβάλω καὶ φθείρω τὴν ὡραίαν ἔκφρασιν τοῦ φιλέλληνος στρατηγοῦ) δὲν παύει ποτὲ νὰ εἶνε δύναμις.

Ψυχρολουσίαι ὡς ἡ τοῦ Γαριβάλδη δὲν ἀποθαρρύνουσιν ἐν τούτοις τοὺς Ἰταλοαλβανούς, τοὺς πειρωμένους ἐπὶ διαστροφῇ τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἱστορίας νὰ χωρίσωσιν εἰς δύο ἀντίμαχα στρατόπεδα δύο λαοὺς ἀπὸ αἰώνων ἀδελφικῶς συζῶντας ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ, κοινῇ φαγόντας τὸν ὑπὸ τῶν δακρύων τῆς δουλείας βρεχόμενον ἄρτον καὶ κοινῇ κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν συναγωνισθέντας καὶ συνανδραγαθήσαντας. Διὰ ταῦτα ὀρθῶς ἐλέχθη ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ συνεδρίου, ὅτι, ὡς οἱ Τουρκαλβανοὶ εἶνε τουρκικώτεροι τῶν Τούρκων, οὕτως οἱ Ἰταλοαλβανοὶ πειρῶνται νὰ φανῶσιν ἀλβανικώτεροι τῶν Ἀλβανῶν τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς.

Εἶνε δὲ ἄπορον ἅμα καὶ κρῖμα πῶς ὁ κ. Λορέκκιος ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς ἐκ Μπουένος Ἄερες ἀνταποκρίσεως εἰσεπήδησεν ἐκ τοῦ δευτέρου τμήματος τοῦ συνεδρίου εἰς τὸ ἑνδέκατον ὄχι ἄγγελος εἰρήνης, ἀλλὰ σπορεὺς ζιζανίων. Περιστοιχιζόμενος ὑπὸ ὀλίγων ὁμοφρόνων, ἐν οἷς καὶ ὁ γηραιὸς Ἱερώνυμος de Rada, ὃν οἱ Ἰταλαλβανοὶ καλοῦσιν Ὅμηρον τῆς Ἀλβανίας, κατέλαβε μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν ἕδρας χωριστὰς ἀπὸ τῶν λοιπῶν συνέδρων. Ἦτο ἡ πρώτη καὶ μόνη ἡμέρα, καθ' ἣν, ἀποσχοινιζόμενοι τῶν ἠρέμων ἡμῶν περὶ βυζαντιακῆς ἱστορίας, φιλολογίας καὶ τέχνης ἀκροαμάτων, παρέστημεν πρὸ συζητήσεως θορυβώδους, ἔχοντες εὐσύντακτον ἀριστεράν, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἶχε ληφθῇ οἱαδήποτε φροντὶς περὶ δεξιᾶς.

Ὁ κ. Λορέκκιος ὑπέμνησε τὰ δικαιώματα τῆς Ἀλβανίας, ἀνυψώθη μέχρι τῶν Πελασγῶν καὶ εἰσέδυσε μέχρι τῶν ἀδύτων τοῦ λαβυρινθώδους ἀπωτάτου παρελθόντος, ἀξιῶν ὅπως τὸ τμῆμα τοῦ συνεδρίου τὸ φέρον τὴν ὀνομασίαν Ἑλλὰς καὶ Ἀνατολὴ μετονομασθῇ Ἀλβανία, Ἑλλὰς καὶ Ἀνατολή.

Δικαίως τότε οἱ κ. κ. Krumbacher καὶ Στρυγόφσκης παρέστησαν

τοὺς λόγους τῆς σημερινῆς ὀνομασίας τοῦ τμήματος. ἐξέθηκαν τὰ τῆς σχέσεως τῆς Ἑλλάδος πρὸς τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς καὶ τὴν σημασίαν ἣν ἔχει ἡ ἐξερεύνησις αὐτῶν. Ἐν τῇ μνείᾳ τῆς Ἑλλάδος, καθ' ἃ νῦν ἔχει ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ τμήματος, ὑπάρχουσι, προςέθηκαν, λόγοι ἁπλῶς ἱστορικοί Οὐδεὶς πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ζηλεύσῃ τὴν Ἑλλάδα, ὡς οὐδεὶς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαμφισβητήτῃ τὰ ἱστορικὰ αὐτῆς ταῦτα δικαιώματα. Παντὸς ἄλλου ἔθνους ἡ μνεία ἤθελε παρέλκει.

Ἀλλ' ὁ κ. Λορέκκιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν δὲν ἐπείθοντο. Καὶ ἐποιοῦντο μέν ποτε λόγον περὶ πιέσεως, περὶ ἀδικίας, περὶ καταπατήσεως δικαιωμάτων, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ὑπεχώρουν μέχρι τινός, καὶ τοῦτο πάλιν μόνον ὅπως ἀντεπεξέλθωσι καὶ πάλιν μετὰ πλείονος ἐπιμονῆς.

Εἰς τὸ σθένος τοῦ προεδρεύοντος τοῦ τμήματος κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν κ. Krumbacher χρεωστεῖται, ὅτι κατωρθώθη τέλος ἡ αποπεράτωσις τῆς ἀγόνου συζητήσεως. Ἡ δὲ διεξαχθεῖσα ψηφοφορία ἤγαγεν εἰς ἀπόρριψιν τῆς προτάσεως τοῦ κ. Λορέκκιου.

Τοιαύτη ἡ ἱστορία τῆς συζητήσεως ταύτης, ἥτις παραδόξως εἰς τὰ ἑλληνικὰ φύλλα διεβιβάσθη ὅλως διαστρόφως. Ἐν αὐτῷ τῷ Ἄστει ἀνέγνων τηλεγράφημα ἐκ Μονάχου, καθ' ὃ τῆς συνεδρίας ἐκείνης προήδρευον ἐγὼ και ὅτι ἠθέλησα νὰ διακόψω τὸν ῥήτορα, ἀλλ' οὗτος δὲν ἐδέχθη τὴν διακοπήν, εἰπών, ὅτι δὲν ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ διαγράψωμεν τὸν ἀλβανικὸν λαὸν ἐκ τῶν ζώντων, καὶ ὅτι ὁ καθηγητὴς κ. Ῥάδος ἀντέκρουσε τοὺς λόγους τοῦ Λορέκκιου, ὅτι δὲ τέλος ἡ πρότασις αὐτοῦ, τεθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ εἰς ψηφοφορίαν, ἀπερρίφθη, ἀλλὰ τὸ τμῆμα ἐψήφισε πρότασιν ἄλλην, περὶ ἱδρύσεως ἕδρας ἀλβανικῆς γλώσσης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Νεαπόλεως.

C' est ainsi qu' on écrit l' histoire!

Ἀλλ' ἁπλούστατα οὔτ' ἐγὼ προήδρευον τότε τοῦ τμήματος, οὔτε ὁ προεδρεύσας κ. Krumbacher ἐπειράθη νὰ διακόψῃ τὸν κ. Λορέκκιον, οὔτε τούτου πρότασις, ἀλλὰ τοῦ κ. Baldacci, ὑπῆρξεν ἡ περὶ ἕδρας τῆς ἀλβανικῆς, καὶ δὴ ἐν ἄλλῳ τμήματι, καὶ αὕτη ἀποτυχοῦσα οὐχ ἧττον τῆς περὶ μετονομασίας τοῦ ἑνδεκάτου τμήματος. Ἀστειότατος δὲ πάντων εἶνε ἐν τῇ γενικῇ ταύτῃ συγχύσει ὁ τὸν κ. Λορέκκιον ἀντικρούων ἀνύπαρκτος ἐν τῷ συνεδρίῳ Ἕλλην καθηγητὴς Ῥά-

δος, ὁ λαμβάνων τὴν θέσιν τοῦ ὁμόφρονος τῷ Λορέκκιῳ Ἰταλοαλβανοῦ Ὁμήρου, de Rada!

Ἐγὼ δὲ οὐ μόνον δὲν προήδρευον, καθ' ἃ εἶπον, οὐδὲ διέκοψα προεδρικῷ δικαιώματι χρώμενος τὸν ῥήτορα, ἀλλ' ἐθεώρησα διὰ πολλοὺς λόγους περιττόν τε ἅμα καὶ ἀπρεπὲς νἀντεπεξέλθω διὰ τοῦ λόγου εἰς τὴν γενομένην πρότασιν, ἀφ' οὗ ὑπῆρχον ἄλλοι ξένοι πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος οἱ σθεναρῶς ὑπεραμυνόμενοι τῶν ὀρθῶν καὶ δικαίων. Διὰ ταῦτα δὲ, οὐδὲ γρῦ εἰπὼν, ἠρκέσθην νὰ ψηφίσω κατὰ τῆς προτάσεως, ὅτε ἦλθεν ἡ ὥρα τῆς ψηφοφορίας.

Βραχέα δέ τινα ἠναγκάσθην νὰ εἴπω ὀλίγῳ πρότερον κατὰ τὴν αὐτὴν συνεδρίαν περὶ ἄλλου ζητήματος, ἐν ᾧ δὲν ἐπετρέπετο ἡ ἀφασία εἰς Ἕλληνα ἀντιπρόσωπον.

Κύριός τις καλούμενος μὲν Ἰσίδωρος de Cann, ἐπιλεγόμενος δὲ δημοσιογράφος, μὴ μετέχων δὲ τοῦ συνεδρίου, οὐδ' ἀνήκων εἴς τι τῶν τμημάτων, ὑπέβαλεν εἰς τὸ προεδρεῖον τοῦ ἡμετέρου τμήματος ἐπιστολὴν, ἣν, καίπερ δυςανασχετῶν, ἠναγκάσθη νἀναγνώσῃ πρὸ αὐτοῦ ὁ προεδρεύων κ. Krumbacher. Ὁ ἐπιστέλλων προέτεινεν, ὅπως χάριν τῆς προαγωγῆς τῆς ἰδέας τῆς αὐτονομίας τῶν λαῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου ψηφισθῇ ἡ ἀποστολὴ εὐχαριστηρίου πρὸς τὸν ἰταλικὸν τύπον ἐπὶ τοῖς παρ' αὐτοῦ κατὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον ἐπιδειχθεῖσιν αἰσθήμασι καὶ ἡ κατάθεσις ἀναμνηστικοῦ στεφάνου ὑπὲρ τῶν Ἰταλῶν νέων τῶν πεσόντων κατὰ τὸν αὐτὸν πόλεμον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης.

Ἡ ἀποδοχὴ τοιαύτης προτάσεως, ὅλως ξένης πρὸς τὰ ἔργα τοῦ συνεδρίου, ἤθελε δώσει ἀφορμὴν προκλήσεως ἑλληνικοῦ σκανδάλου ἀναλόγου πρὸς τὸ ῥωμανικὸν καὶ τὸ ἀλβανικὸν, τὰ κινήσαντα τέλος τὴν ἀγανάκτησιν τῶν συνέδρων. Ἄλλως συνέδριον ὅλως ἐπιστημονικὸν καὶ διεθνὲς εἶνε τόπος εἰρήνης, εἰς ὃν δὲν χωροῦσιν ἀναμνήσεις πολέμων. Τοιαῦτα ψηφίσματα ἔμελλον νἀγάγωσιν εἰς τὸ ἀδιέξοδον, νἀναρριπίσωσι πάθη καὶ τέλος θᾶττον ἢ βράδιον νὰ καταστρέψωσι τὸ εἰρηνικὸν ἔργον τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν.

Ὑπὸ τοιοῦτο δὲ πνεῦμα ὡμίλησαν οἱ κ. κ. Oppert, Krumbacher, Στρυγόφσκης, ἀντιτασσόμενοι εἰς τὴν πρότασιν τοῦ κ. de Cann, ἥτις καὶ ἀπερρίφθη ὑπὸ τοῦ τμήματος. Καὶ ἐγὼ δ' ἐθεώρησα χρέος μου διὰ τοὺς προταχθέντας λόγους νἀπορρίψω αὐτὴν, ἀλλ'

ἐπειδὴ ἡ θέσις μου ὡς Ἕλληνος ἦτο λίαν λεπτή, ἔγνων νὰ δικαιολογήσω τὴν ἀπόρριψιν, εἰπών, ὅτι ὡς Ἕλλην προθύμως θὰ ἐψήφιζον πᾶσαν ἐκδήλωσιν εὐγνωμοσύνης πρός τε τοὺς Ἰταλοὺς καὶ πρὸς πάντα ἄλλον λαὸν ἐπιδείξαντα συμπάθειαν πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ συναγωνισθέντα ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων. Ἀλλ' ὡς μέλος τοῦ συνεδρίου καὶ πρόεδρος τμήματος εἶμαι ἠναγκασμένος νὰ συμφωνήσω πρὸς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀπορρίψεως τῆς προτάσεως ἐκτεθέντας λόγους. Προσέθηκα δ' ὅμως, ὅτι ἡ τοιαύτη μου ἐν τῷ συνεδρίῳ ψῆφος οὐδαμῶς ἐμποδίζει τὴν παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων ἐκτὸς αὐτοῦ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐν Ῥώμῃ παρουσίας αὐτῶν ἐπίδειξιν τῶν συμπαθειῶν τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς μετ' αὐτῶν συμπράξαντας καὶ συναγωνισθέντας. Ἀλλὰ πᾶσα τυχὸν τοιαύτη ἐνέργεια οὐδὲν θὰ εἶχε τὸ κοινὸν πρὸς τὰ ἔργα τοῦ συνεδρίου καὶ τὴν ἐν αὐτῷ ἐντολὴν αὐτῶν.

Καὶ τί μὲν ἐνόουν ταῦτα εἰπὼν καὶ τί ἐπράχθη σχετικῶς πρὸς τὰ ῥηθέντα ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ συναδέλφου μου κ. Καρολίδου τοῦ συναντιπροσωπεύοντος τὸ Πανεπιστήμιον δὲν ἐπέστη ἔτι καιρὸς νὰ γνωσθῇ. Βέβαιον δὲ εἶνε, ὅτι ἡ τηρηθεῖσα ἔν τε τῷ ἀλβανικῷ ζητήματι καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς προτάσεως τοῦ κ. de Cann ἐπιφυλακτικὴ καὶ ἀμερόληπτος στάσις δὲν εὐηρέστησε τοὺς ταραχωδεστέρους τῶν θελόντων νὰ προκαλέσωσι σκάνδαλα. Διὸ ἐν δύο φύλλοις τῆς Italia, φύλλου δημοκρατικοῦ, ὅπερ δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν πρὸς τὴν γαλλιστὶ γραφομένην Italie, ὁ κ. de Cann καὶ ὁ Ἰταλοαλβανὸς Groppa ἐδημοσίευσαν δύο ἐπιστολάς, ἐν αἷς, ποιούμενοι λόγον περὶ τῆς ἀπορρίψεως τῶν δύο προτάσεων ἐν τῷ τμήματι καὶ κακίζοντες τοὺς ἀντειποντας, ἰδίως ἐθεώρησαν πρέπον νὰ ἐπιτεθῶσι κατ' ἐμοῦ, ὑβρίζοντες σκαιῶς καὶ τὴν Ἑλλάδα ὡς ἡττηθεῖσαν ἐν τῷ τελευταίῳ ἀτυχεῖ πολέμῳ ὑπὸ τῶν γενναίων Ἀλβανῶν καὶ μὴ δυναμένην διὰ τοῦτο νὰ λησμονήσῃ τὸ τραῦμα καὶ ὡς ἀγνώμονα πρὸς τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνισθέντας.

Σημειωτέον, ὅτι οἱ ὑβρίζοντες, καθ' ἃ πολλοί μοι ἐδήλωσαν, οὔτε τῶν ἀγωνισθέντων ὑπὲρ τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων ἦσαν, οὔτε τῶν δικαιουμενων νἀντιπροσωπεύσωσι τὴν ἰταλικὴν νεότητα καὶ τὸν τύπον τῆς Ἰταλιας. Διὸ εὐσχήμως ἐτήρησα τὴν παρὰ πάντων τῶν λαβόντων γνῶσιν τοῦ ἐπεισοδίου, ἐν οἷς καὶ Ἰταλοὶ καθηγηταὶ καὶ

δημοσιογράφοι μετασχόντες τοῦ ἡμετέρου πολέμου, δοθεῖσάν μοι γνώμην μηδεμιᾶς προσοχῆς νἀξιώσω τὰ γραφέντα καὶ μηδεμίαν νὰ ἐπιστείλω ἀπάντησιν εἰς αὐτά. Πόσον δὲ δίκαιον εἶχον οἱ τοιαῦτα συμβουλεύσαντες ἀπέδειξεν ἡ πρὸς τὸ ἐπεισόδιον τελεία ἀδιαφορία τοῦ τύπου τῆς Ῥώμης, οὐδ' αὐτῆς τῆς Italia ἐξαιρουμένης, ἥτις ὡς ἁπλᾶς καταχωρίσεις ἄνευ οὐδεμιᾶς ἰδίας συμμετοχῆς ἐδέχθη συμφώνως πρὸς τὰς εὐρείας αὐτῆς ἀρχάς, καθ' ἃς αἱ στῆλαι αὐτῆς εἶνε ἀνοικταὶ εἰς πᾶσαν γνώμην, τὰς δύο ἐκείνας ἐπιστολὰς τῶν ὑβριστῶν τῆς Ἑλλάδος. Καὶ αἱ μὲν ἄλλαι ἐφημερίδες οὐδεμιᾶς ἠξίωσαν προσοχῆς τὴν ζωηρότητα τῶν νεανίσκων, ὁ δὲ Don Chisciotte ἐν τῷ φύλλῳ τῆς 14 Ὀκτωβρίου ἄνευ μνείας ὀνομάτων ἀπὸ ὑψηλοτέρας σκοπιᾶς καὶ μετὰ πολλῆς ἀληθῶς λεπτότητος παρέστησε τὸ ἀπροσδιόνυσον τῆς προτάσεως τῶν σκανδαλοποιῶν, καὶ ἔψεξεν αὐτοὺς διὰ τὰς πικρὰς αὐτῶν δημοσιεύσεις μετὰ θερμῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, ἄξιον οὐ μόνον τῆς συμπαθείας τῶν «ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ θαυμασμοῦ ἁπάντων ὅσοι ἔχουσιν ἐν τῇ ψυχῇ ζωηρὸν τὸ γόνιμον αἴσθημα τῆς ἀνθρωπίνης ἀμοιβαιότητος». Προσέθηκε δέ, ὅτι λίαν ἀτόπως ὑπὸ τῶν ἐχόντων ἥκιστα δικαίωμα πρὸς τοῦτο προεβλήθη ἐν οὐ δέοντι ἡ ἡρωικὴ θυσία ὀλίγων Ἰταλῶν ἀναγεννησάντων τὴν ὡραιοτάτην τῶν γαριβαλδινῶν παραδοσεων. καὶ ταῦτα χάριν ἁπλοῦ σκανδάλου καὶ ὅπως σκοπίμως δυςφημηθῇ ἔθνος φίλον.

Ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα ἦσαν ἀληθῶς οἱ τελευταῖοι σπασμοὶ τῶν ἡττηθέντων ἐν τῷ συνεδρίῳ, ὅπερ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ συμπαρασύρωσιν εἰς τὰς πολιτικὰς αὐτῶν προθέσεις. Καὶ δὲν ἀπηλπίσθησαν μὲν ὁ κ. Λορέκκιος καὶ οἱ περὶ αὐτόν, ἐπανέφερον δὲ τὸ περὶ μετονομασίας τοῦ ἑνδεκάτου τμήματος ζήτημα εἰς τὸ δεύτερον τμῆμα, ἀλλὰ καὶ τοῦτο, βαρυνθὲν τέλος τὰς τοιαύτας πλεκτάνας, ἀπέρριψε τὴν πρότασιν, ἅτε ἤδη ἀποκρουσθεῖσαν ἐν ἄλλῳ τμήματι.

Ἐπιστολὴ Η΄. *

Ἐκ Νεαπόλεως, 27 Ὀκτωβρίου.

Αἱ περὶ τοῦ ἐν Ῥώμῃ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν ἐπιστολαί μου ἤθελον ἀποβῇ πολὺ βραχύτεραι, ἂν δὲν παρίστατο ἀνάγκη νὰ ἐκθέσω, ὡς ἤδη ἔπραξα, τὰ πρὸς αὐτὸ ἔστω καὶ ἐμμέσως συνδεόμενα ἐπεισόδια καὶ σκάνδαλα ὅσα ἔδει νὰ γνωσθῶσι παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν.

Ἐπιλαμβανόμενος δὲ νῦν τῆς ἐκθέσεως τῶν ἐπιστημονικῶν καρπῶν τοῦ συνεδρίου, θὰ περιορισθῶ εἰς μόνα τὰ τελεσθέντα ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ τμήματι, τῷ κυρίως ἐνδιαφέροντι τοὺς Ἕλληνας. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ Ἄστεως δὲν ἐπεκτείνεται βεβαίως μέχρι τῆς γνώσεως τῶν περὶ τοῦ νέου γαμικοῦ δικαίου παρὰ τοῖς Ἰάπωσι ἢ περὶ τῆς ἐντοιχίου ἐπιγραφῆς τῆς παγόδας τοῦ Ondeypore, ἢ τῆς ἐννόμου θέσεως τῶν nemhiu (ἀπόρων) ἐν τῷ ἀρχαίῳ αἰγυπτιακῷ δικαίῳ, ἢ περὶ τῶν γλωσσῶν τοῦ Ἀλικουλοὺφ ἐν τῇ νήσῳ τοῦ πυρός, ἢ περὶ τοῦ ἰνδικοῦ μύθου περὶ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ τρώγοντος τὴν τίγριν καὶ τῶν τοιούτων θεμάτων, ἅτινα ἄλλως εἵλκυσαν δικαίως τὴν προσοχὴν τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα εἰδικῶς διατριβόντων συνέδρων ἐν τοῖς διαφόροις τμήμασι τοῦ συνεδρίου. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῆς πρὸς τὴν Ἀνατολὴν ἢ περὶ βυζαντιακῆς γραμματείας, ἱστορίας, γεωγραφίας καὶ τέχνης.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη ἀντεπροσωπεύθη ἐν τῷ ἑλληνικῷ τμήματι λίαν ἀξιοπρεπῶς παρὰ δύο τῶν γνωστοτάτων Γερμανῶν ἀρχαιολόγων, τοῦ ἐν Ῥώμῃ κ. Helbig καὶ τοῦ ἐν Μονάχῳ καθηγητοῦ κ. Furtwängler.

Ὁ κ. Helbig ἐπειράθη νἀποκαταστήσῃ τὴν ἀρχαιοτάτην διήγησιν περὶ τῶν μνηστήρων τῆς Πηνελόπης συνῳδὰ τῇ Ὀδυσσείᾳ (Ξ, 281 -298 καὶ Ρ. 4-13). Κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἀνακοινώσαντος ἐπιδοθεῖσαν περίληψιν τὰ χωρία ταῦτα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἁρπαγὴν τῶν ὅπλων τῶν εὑρισκομένων ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Ὀδυσσέως, φαινον-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 15 Νοεμβρίου 1899.

ται ἀποδεικνύοντα τὴν ὕπαρξιν ἄλλης διηγήσεως, καθ' ἣν οἱ μνηστῆρες ἐφονεύθησαν ἐν ᾗ στιγμῇ εὑρίσκοντο ἄοπλοι. Ὁ δὲ κ. Helbig φρονεῖ, ὅτι ἡ τοιαύτη παράδοσις εἶνε ἐντελῶς σύμφωνος πρὸς τὸ σύνολον τῆς ἐποποιίας, τῆς περιλαμβανούσης τὴν ἀρχαιοτάτην διήγησιν περὶ τοῦ θανάτου τῶν μνηστήρων. Ἐν δὲ τῷ Χ τῆς Ὀδυσσείας εὑρίσκομεν παράστασιν νεωτέραν, καθ' ἣν ὁ ποιητὴς παρεισάγει τοὺς μνηστῆρας εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ὀδυσσέως φέροντας τὰ ὅπλα αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα ὁ ποιήσας τὸ ᾆσμα ἐκεῖνο τῆς Ὀδυσσείας φαίνεται θεωρήσας σκαιὰν καὶ ἀπάνθρωπον τὴν τέλεσιν τοῦ φόνου νεανιῶν ἀόπλων καὶ στερουμένων τῶν μέσων τῆς ἀμύνης. Ἄλλως δὲ ὁ ποιητὴς, ὁπλίζων τοὺς μνηστῆρας, ἐλάμβανεν εὐκαιρίαν νὰ περιγράψῃ σειρὰν συγκινητικῶν ἀγώνων, τοῦθ' ὅπερ ἀπετέλει θέμα ἐκλεκτὸν καὶ ἀρεστὸν εἰς τὸ ἀρχαῖον ἔπος.

Ὁ δὲ κ. Furtwängler ἐποιήσατο λόγον περὶ τῆς δακτυλιογλυφίας τῶν μυκηναίων χρόνων. Καὶ ἠρνήθη μὲν τὸν ἀνατολικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα, ἀλλὰ παρετήρησεν, ὅτι ἡ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις τῆς νοτίου Εὐρώπης ἀκμάσασα τέχνη αὕτη δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῇ ἄνευ τοῦ συσχετισμοῦ πρὸς τὴν γλυπτικὴν τῆς Ἀνατολῆς. Προςπελάζει δὲ ἡ μυκηναία δακτυλιογλυφία πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ περὶ τὸ δισχιλιοστὸν πρὸ Χριστοῦ ἔτος ἀκμάσασαν, ἥτις διακρίνεται τῆς ἀρχαιοτέρας δι' ὅλως διαφόρου τεχνικῆς ἐκτελέσεως. Ὡμίλησε δὲ ὁ κ. Furtwängler καὶ περὶ τῶν ἀρχαιοτάτων σχέσεων μεταξὺ Ἰνδικῆς καὶ Ἑλλάδος. Ἐκδηλοῦνται δὲ αὗται τοῦτο μὲν διὰ γλυπτῶν τινων δακτυλίων ἑλληνικῆς τέχνης, εὑρεθέντων ἐν τῇ Πενταποτομίᾳ καὶ ἀναφερομένων εἰς τὸν ἕβδομον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, τοῦτο δὲ δι' εὑρημάτων γενομένων ὑπὸ τοῦ κ. Noetling ἐν τῷ Βελουχιστὰν ἐν τῇ γειτονευούσῃ πρὸς τὸν Ἰνδὸν ποταμὸν χώρᾳ. Καὶ οἱ μὲν δακτύλιοι ἐκεῖνοι τῆς Πενταποταμίας μαρτυροῦσι ποιάν τινα ἐπικοινωνίαν μεταξὺ Ἰνδικῆς καὶ Ἑλλάδος καὶ στηρίζουσι τὴν γνώμην τῶν θελόντων νἀναγάγωσιν εἰς τὴν Ἰνδικὴν τὴν ἀρχὴν τῆς πυθαγορείου περὶ μετεμψυχώσεως δόξης. Ἐν δὲ τοῖς εὑρήμασι τοῦ Βελουχιστὰν, συνισταμένοις εἰς λείψανα οἰκήσεων λαοῦ ἀνερχομένου εἰς τὸν πρῶτον χαλκοῦν αἰῶνα, καθ' ὃν δὲν εἶχεν ἀκόμη παύσει ἡ χρῆσις τῶν ἐκ λίθου ἐργαλείων. περιέχονται καὶ ὄστρακα πήλινα μεγάλως ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ τῆς πρώτης ἐν Ἑλλάδι μυκηναίας περιόδου. Περὶ τῶν ἀξίων λόγου τού-

των εὑρημάτων παραπέμπω τοὺς Ἕλληνας ἀρχαιολόγους εἰς τὰς Verhandlungen der Berliner anthropologishen Gesellschaft τοῦ 1898, ἔνθα δημοσιεύονται καὶ εἰκόνες τῶν μυκηναιοτρόπων τούτων ὀστράκων τοῦ Βελουχιστὰν, ὧν ἐκλογὴ ἀπόκειται νῦν ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Βρουνσβίγης.

Ἀξία δὲ λόγου εἶνε καὶ ἡ συζήτησις ἡ συναφθεῖσα πρὸς τὰς σπουδαίας ταύτας ἀνακοινώσεις τοῦ κ. Furtwängler μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ κ. Θεοδώρου Reinach, ἀντιπροςώπου τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ὁ κ. Reinach ἐζήτησε παρὰ τοῦ Γερμανοῦ καθηγητοῦ ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ ἔθνους τοῦ τεχνουργήσαντος τοὺς μυκηναίους δακτυλίους, καὶ ἠρώτησεν, ἂν πράγματι οὗτος φρονῇ, ὅτι οἱ γλύψαντες αὐτοὺς ὑπῆρξαν Ἕλληνες, προςθεὶς, ὅτι εἶνέ πως ἐπισφαλὴς ἡ χρῆσις τοῦ ὀνόματος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τρόπον ἐπ᾿ ἴσης ἀόριστον ὡς ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου ἀνατολικῆς τέχνης. Εἰς ταῦτα δ᾿ ἀνταπήντησεν ὁ κ. Furtwängler, ὅτι «κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ οἱ λαοὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἐν οἷς εὑρίσκονται οἱ ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων λεγόμενοι νησιωτικοὶ δακτύλιοι (Inselsteine), πρέπει νὰ καλῶνται Ἕλληνες καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει ἀποδεχθῶμεν ὅτι ἦσαν λαὸς σύμμικτος, ἐν ᾧ τὸ ἀρχαιότερον ἐθνικὸν στοιχεῖον ἐκέκτητο ἐν μείζονι λόγῳ δεξιότητας καλλιτεχνικάς». Περὶ δὲ λεπτομερεστέρας ἀναλύσεως καὶ ἀποδείξεως τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου παρέπεμψεν εἰς τὴν προςεχῶς ὑπ᾿αὐτοῦ ἐκδιδομένην Ἱστορίαν τῆς γλυπτικῆς.

Εὐρύταται δὲ ὑπῆρξαν ἔν τε τῷ ἑλληνικῷ τμήματι καὶ ἐν τῷ αἰγυπτιακῷ αἱ περὶ τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης καὶ ἀρχαιολογίας ἀνακοινώσεις τοῦ ἐκ Μυτίνης (Modena) Ἰταλοῦ διδάκτορος κ. Ἰωσὴφ Βόττη, διευθυντοῦ τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνορρωμαϊκοῦ μουσείου. Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Αἰγυπτιολόγων περιωρίζετο εἰς μόνας τὰς ἀρχαιότητας τῆς παναρχαίας Αἰγύπτου τῶν Φαραὼ, ἀλεξανδρινὴ δὲ ἀρχαιολογία σχεδὸν δὲν ὑπῆρχεν. Ἀλλὰ διὰ τῆς δραστηριωτάτης ἐργασίας τοῦ κ. Βόττη, μόνους προδρόμους ἔχοντος τὸν Αἰγύπτιον ἀρχιτέκτονα Μαχμοὺδ-ἐλ-Φαλάκη καὶ τὸν ἡμέτερον Τάσσον Νεροῦτσον, σήμερον τὰ πράγματα μετεβλήθησαν αἰσθητῶς. Σήμερον ὑφίσταται ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἴδιον μουσεῖον τῶν ἑλληνικῶν, ῥωμαϊκῶν καὶ βυζαντιακῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Αἰγύπτου,

ἔχον προσηρτημένον πλούσιον νομισματικὸν μουσεῖον, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ Γάλλου κ. Dutihl. Ἡ νέα Ἀλεξάνδρεια ἀπέβη κέντρον μελετῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν τοπογραφίαν τοῦ κτίσματος τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς μεγάλης πρωτευούσης τῶν Πτολεμαίων. Ἀναγνώσματα ἀρχαιολογικὰ διαφωτίζουσι τἀποκαλυπτόμενα μνημεῖα, ἀνασκαφαὶ καθορίζουσι τοὺς ἀρχαίους τόπους καὶ πλουτίζουσι τὸ μουσεῖον, κατάλογοι ἐκδίδονται, δημοσιεύσεις ἀρχαιολογικαὶ διαδέχονται ἀλλήλας.

Εἶνε δ' ἔτι θαυμασιωτέρα ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀρχαιολογικὴ αὕτη κίνησις, ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι εἶνε ἔργον ἑξαετίας μέχρι τοῦδε μόνον καὶ ὅτι χρεωστεῖται εἰς ἐνέργειαν μόνον ἰδιωτικὴν καὶ δημοτικήν. Ἀληθῶς ὄχι εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν κυβέρνησιν, ἀλλ' εἰς τὴν δημαρχίαν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τὴν δραστηριότητα τοῦ διευθυντοῦ τοῦ μουσείου χρεωστοῦνται πάντα τὰ ἐπιτευχθέντα. Ἀλλὰ παρήγορον εἶνε τὸ μανθάνειν, ὅτι οὔτε ἡ ὑπὲρ τῆς ἀρχαιολογίας προθυμία τοῦ δημάρχου κ. Σακοὺρ βέη, οὔτε ὁ ἀκαταπόνητος ζῆλος τοῦ κ. Βόττη θὰ ἐπήρκουν κατὰ τὴν ῥητὴν ἀμφοτέρων ὁμολογίαν, ἂν δὲν ἐπήρχοντο συνεπίκουροι οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὁ ἀρχαιολογικὸς σύλλογος τῆς πόλεως καὶ τὸ Ἀθήναιον εἶνε τὰ δύο κέντρα, ἐν οἷς μάλιστα διατρανοῦται ἡ τοιαύτη φιλομουσία καὶ γενναιοδωρία τῶν διακεκριμένων φιλαρχαίων τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνικῆς παροικίας. Ἕλληνες πρόεδροι τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου, ἐν οἷς ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσωμεν τοῦ ἀλησμονήτου Γεωργίου Γουσίου καὶ τοῦ διαδεχθέντος αὐτὸν Ἀμβροσίου Ῥάλλη, Ἕλληνες ἑταῖροι τῆς ἐπιτροπείας τοῦ μουσείου, γενναῖοι Ἕλληνες δωρηταὶ τοῦ μουσείου συντελοῦσιν ἀξιεπαίνως εἰς προαγωγὴν τῶν ἀρχαιολογικῶν ἔργων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ.

Διὰ τοῦτο δὲ προθύμως τὸ ἡμέτερον τμῆμα ἀπεδέχθη καὶ ἡ γενικὴ συνέλευσις τῶν συνέδρων ἐπεκύρωσε τὴν ἐμὴν πρότασιν περὶ ἀπονομῆς τῶν προσηκόντων ἐγκωμίων εἰς τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, τὸν ἀρχαιολογικὸν σύλλογον, τὸ Ἀθήναιον καὶ τὸν κ. Βόττην διὰ τὴν ζωηρὰν ταύτην ἀρχαιολογικὴν κίνησιν τῆς Ἀλεξανδρείας, οἵα ἀπεκαλύφθη πρὸ ἡμῶν.

Νέοι δὲ ἀρχαιολογικοὶ ὁρίζοντες θἀνοιχθῶσιν, ἂν πραγματωθῶσιν αἱ εὐχαὶ τῶν κ. Πόποβιτς, ἀντιπροσώπου τοῦ Μαυροβουνίου, καὶ

Baldacci περὶ ἐκτελέσεως ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν ἐν Μαυροβουνίῳ καὶ Ἀλβανίᾳ. Τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ φιλοκάλου ἡγεμόνος τοῦ Μαυροβουνίου ἐπιδεικνυόμενον ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς ἀρχαιολογίας παρέχει χρηστὰς ἐλπίδας, ὅτι μετ' οὐ πολὺ θὰ εἶνε κατορθωτὴ ἡ ἔναρξις ἀνασκαφῶν ἐν Διοκλείᾳ, δι' ὧν, διεξαγομένων κατὰ τὸν ἐκφρασθέντα παρὰ τῶν Μαυροβουνίων πόθον ὑπὸ Ἰταλῶν ἀρχαιολόγων, θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ διαφώτισις τῶν κατὰ τὸν ἀρχαῖον βίον ἐπὶ τῶν δειράδων τοῦ Μέλανος ὄρους.

Καὶ τοιαῦτα μὲν πρὸς ταῖς ἀνακοινώσεσι τοῦ κ. Tocilescu περὶ τῶν ἐν Ῥωμανίᾳ ἀνασκαφῶν, περὶ ὧν ἔγεινεν ἤδη λόγος ἐν προτέρᾳ ἐπιστολῇ. τὰ πορίσματα τῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ ἐργασιῶν περὶ τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ τοῦ ἀρχαίου βίου ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις καὶ ταῖς τῶν συνοίκων λαῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου.

Ἀλλὰ τὸ κυριώτατον ἀσχόλημα τοῦ ἑνδεκάτου τμήματος ὑπῆρξεν ὄχι ἡ ἀρχαιότης, ἀλλὰ τὸ Βυζάντιον. Ἡ προσθήκη τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν εἰς τὸ συνέδριον εἶνε πάντη νέα. Μόλις εἰς τὸ ἐν Γενεύῃ συνελθὸν δέκατον συνέδριον προσετέθη ἴδιον τμῆμα περιλαμβάνον καὶ ταύτας· γενναιότερον δ' ἀντεπροσωπεύθη ἔπειτα τὸ Βυζάντιον ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ συνεδρίῳ, τῷ πρὸ δύο ἐτῶν συγκροτηθέντι ἐν Παρισίοις. Πολὺ δὲ μείζων ὑπῆρξεν ἡ πρόοδος ἡ ἐπιτελεσθεῖσα ἐν τῷ δωδεκάτῳ συνεδρίῳ, τῷ τῆς Ῥώμης Οὕτως εἶχε πληρέστατα δίκαιον ὁ κ. Krumbacher, ὅστις, ἀνακεφαλαιόνων κατὰ τὴν τελευταίαν τοῦ τμήματος συνεδρίαν τὰ περὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ, εἶπεν, ὅτι τὸ τμῆμα Ἑλλὰς καὶ Ἀνατολή, ὅπερ ἦτο νήπιον μὲν ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Γενεύης, παιδίον δ' ἐν τῷ τῶν Παρισίων, ἀνῆλθεν εἰς ἀκμαίαν νεότητα ἐν Ῥώμῃ.

Ὀφείλεται δὲ ἡ τοιαύτη ἀκμὴ εἰς τὴν προϊοῦσαν προαγωγὴν τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν καθ' ὅλου τὴν παρατηρουμένην ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ἐν τῇ τελευταίᾳ μάλιστα δεκαετίᾳ. Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ προόδῳ ἰδίαν θέσιν κατέχει ὁ κ. Krumbacher, ὁ σοφὸς συγγραφεὺς τῆς Βυζαντιακῆς γραμματολογίας καὶ ἐκδότης καὶ ἑρμηνεὺς πλείστων ὅσων βυζαντιακῶν καὶ νεοελληνικῶν κειμένων, ὁ πρῶτος ἀναβιβάσας τὰς βυζαντιακας μελέτας εἰς ἕδραν πανεπιστημιακὴν καὶ μεταβαλὼν τὸ γραφεῖον αὐτοῦ ἐν Μονάχῳ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς δημοσιεύσεως τῆς Byzantinische Zeitschrift, ὡς δικαίως εἶπον περὶ αὐτοῦ ἐν τῷ

τμήματι, εἰς κέντρον, εἰς ὃ συρρέουσιν ἁπανταχόθεν τοῦ κόσμου αἱ βυζαντιακαὶ μελέται ἐκδεδομέναι τε καὶ ἀνέκδοτοι.

Ἡ περὶ τὸ Βυζάντιον ἀσχολουμένη ἔρευνα τῶν Ῥώσων, ἡ τελουμένη ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ καὶ ἡ πολὺ μικροτέρα παρ' ἡμῖν κίνησις δὲν δύνανται βεβαίως νὰ παραβληθῶσι, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, πρὸς τὴν ἀπορρέουσαν ἀπὸ τοῦ Μονάχου ὡς ἀπὸ κέντρου, ἐν ᾧ ἔχει στήσει τὴν ἕδραν αὐτοῦ ὁ ἀκατάβλητος πρωτόθρονος τῶν Βυζαντινολόγων.

Ἐπιστολὴ Θ'. *

Ἐκ Νεαπόλεως, 28 Ὀκτωβρίου.

Εἰς τὸν κ. Krumbacher, τὸν τοσαύτας πρὸς ἐπέκτασιν καὶ διάδοσιν τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν παρασχόντα ὑπηρεσίας, ἐναπέκειτο εὐλόγως ἡ ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Ῥώμης ἀνακεφαλαίωσις καὶ ἐπιθεώρησις τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν ἀπὸ τοῦ χρόνου τοῦ ἐν Παρισίοις συνεδρίου γενομένων ἐργασιῶν καὶ ἐπιτελεσθεισῶν προόδων.

Ἡ ἀνακεφαλαίωσις αὕτη, ἧς ἡ μακρὰ ἀνάλυσις ἤθελεν ὑπερβῆ τὰ στενὰ ὅρια τῶν στηλῶν τοῦ Ἄστεως, κατέδειξεν ὁπόσον εὐρύτεραι ἀποβαίνουσιν ὁσημέραι αἱ βυζαντιακαὶ μελέται καὶ αἱ περὶ τῶν νεοελληνικῶν κειμένων τῶν παρελθόντων αἰώνων ἔρευναι, ὁπόσον δὲ ηὐξήθη ὁ κύκλος τῶν περὶ τὰς τοιαύτας μελέτας ἀσχολουμένων. Αἱ γενόμεναι κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν νέαι ἐκδόσεις Βυζαντίνων συγγραφέων, γνωστῶν ἤδη, ἢ τὸ πρῶτον γινωσκομένων, τοῦ Ἰουλιανοῦ, τῆς Εὐδοκίας, τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ, τοῦ Προκοπίου, τῆς Κασσίας, Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου, τοῦ Εὐαγρίου, τοῦ Ζωναρᾶ, μέχρι Θεοδώρου τοῦ Λασκάρεως καὶ Δημητρίου τοῦ Κυδώνη, δεικνύουσι καταφανῶς τὴν μεγάλην ταύτην κίνησιν, ἧς μετέσχον Γερμανοὶ καὶ Γάλλοι, Βέλγοι καὶ Ἰταλοί, Ἄγγλοι καὶ Ῥῶσοι Βυζαντινολόγοι. Λυπηρὸν δὲ εἶνε, ὅτι ἡ μόνη κατὰ τὴν διετίαν ταύτην ὑπὸ Ἕλληνος γενομένη νέα ἔκδοσις Βυζαντίνου συγγραφέως, ἡ τοῦ Ψελλοῦ ἐν τῇ Νέᾳ Βυζαντίδι τῇ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Bury ἐκδιδομένῃ ἐν Λονδίνῳ,

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 16 Νοεμβρίου 1899.

οὐ μόνον δὲν εἶνε ἰσότιμος πρὸς τὰ λοιπὰ ἔργα, τὰ τυχόντα ἀμερίστων ἐπαίνων παρὰ τοῦ κ. Krumbacher, ἀλλὰ καὶ οὐδεμίαν ἐμφαίνει πρόοδον ἐν τῇ κριτικῇ. «Οὐδὲ εἷς τῶν τόμων τῆς παλαιᾶς ἐκδόσεως τῶν Βυζαντίνων ἱστορικῶν ἐν Βόννῃ εἶνε οὕτω κακῶς ἐκδεδομένος ὅσον ὁ τὸ δεύτερον ἐκδοθεὶς ὑπὸ τοῦ κ. Σάθα Ψελλός».

Ἐκτενὴς δὲ μνεία ἔγεινεν ἐν τῇ ἀνασκοπήσει τοῦ κ. Krumbacher καὶ τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν εἰς τὴν δημώδη φιλολογίαν τῶν μέσων αἰώνων καὶ τῆς τουρκοκρατίας ἀναγομένων δημοσιεύσεων καὶ μελετῶν περὶ τοῦ Ἀκρίτα, τοῦ Σπανέα, τοῦ Πτωχοπροδρόμου, τοῦ Φυσιολόγου, ὡς καὶ τῶν λαογραφικῶν ἐργασιῶν. Τὰ ὀνόματα τῶν κ. κ. Χατζιδάκι, Παππαδοπούλου Κεραμέως, Συνοδίου Παππαδημητρίου ἠκούσθησαν εὐφήμως μνημονευόμενα ἐν τῇ ἀναθεωρήσει ταύτῃ, εἰς ἣν δὲν συμπεριελήφθη ἡ μόλις ἐν ταῖς ἡμέραις καθ' ἃς συνῆλθε τὸ συνέδριον γενομένη ἔκδοσις τοῦ πρώτου τόμου τῶν Παροιμιῶν τοῦ κ. Πολίτου, ἥτις μέλλει νὰ καταλάβῃ ἐπιφανῆ θέσιν ἐν ταῖς λαογραφικαῖς μελέταις.

Οὐχ ἧττον ἀξία λόγου ὑπῆρξεν ἡ ἐπιθεώρησις τῶν δημοσιευθέντων καταλόγων ἑλληνικῶν χειρογράφων. Καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν προήχθη ἡ συλλογὴ τῶν τοιούτων καταλόγων κωδίκων ἑλληνικῶν ἀποκειμένων ἐν βιβλιοθήκαις τῆς Ἰταλίας ἡ δημοσιευομένη ἀπὸ ἑξαετίας ἤδη ἐν τῷ ἀξιολόγῳ περιοδικῷ Studi italiani di antichità classica. Ἐν Ἑλλάδι δ' ἐδημοσιεύθησαν δύο κατάλογοι τῶν ἐν ταῖς μοναῖς Ἄνδρου καὶ τῇ ἑλληνικῇ σχολῇ Κορθίου χειρογράφων ὑπὸ τοῦ γράφοντος τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν.

Μεταβαίνων δὲ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κατὰ τὸν τελευταῖον χρόνον γλωσσικῶν μελετῶν ὑπερεξῆρεν ὁ κ. Krumbacher καὶ πάλιν τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Χατζιδάκι, ὃν ἐκάλεσε τὸν δημιουργὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γραμματικῆς, καθ' ὃν τρόπον ὁ Φρειδερῖκος Ἴτς ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς ὁμοίων μελετῶν διὰ τὰς νεολατινικὰς γλώσσας.

Εἶτα δ' ἐξητάσθησαν τὰ κατὰ τὴν βυζαντιακὴν μουσικήν, τὰς δημοσιεύσεις βίων ἁγίων, θεολογικῶν συγγραφῶν. Μετὰ ἰδίας δ' εὐχαριστήσεως ἔγεινε μνεία τῆς ἀρξαμένης ἀσχολίας περὶ τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἑλληνικὴν θεολογίαν, ἐν ᾗ ἐρεύνῃ διακρίνεται ὁ Φίλιππος

Meyer διὰ τῶν ἐν τῷ δεκάτῳ ἕκτῳ τόμῳ τῆς Theologische Literaturzeitung δημοσιεύσεων αὐτοῦ.

Παραδόξως ὀλίγαι ὑπῆρξαν κατὰ τὴν διετίαν ταύτην αἱ ἱστορικαὶ δημοσιεύσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν βυζαντιακὴν ἱστορίαν, καὶ ἂν ἀκόμη συμπεριλάβωμεν εἰς αὐτὰς τὰς συνδεομένας πρὸς τὴν τετάρτην σταυροφορίαν καὶ τὸν βορρᾶν.

Ἔτι δὲ ὀλιγώτεραι μελέται ἔγειναν περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας, ἤτοι τῶν θεσμῶν, τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου. Ἰδίως δὲ ἀξιομνημόνευτοι εἶνε αἱ ἐργασίαι τοῦ Sickel, ἐξετάσαντος ὑπὸ νομικὴν ἔποψιν τὸ παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις δίκαιον τῆς στέψεως, καὶ τοῦ Neumann περὶ τοῦ βυζαντιακοῦ στόλου.

Ἡ βυζαντιακὴ χρονολογία ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν τῆς ἐν Πετρουπόλει ἀκαδημίας, ἥτις προέβη εἰς τὰς ἀναγκαίας προκαταρκτικὰς ἐργασίας πρὸς ἔκδοσιν νέας συγγραφῆς, μελλούσης νἀντικαταστήσῃ τὴν πρὸ πεντηκονταετίας ἐν Πετρουπόλει βραβευθεῖσαν καὶ ἐκδοθεῖσαν Chronologie byzantine τοῦ Muralt.

Ἀξία λόγου εἶνε ἡ ἐν Παλαιστίνῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐκκλησίας τινὸς εὕρεσις ἐγγεγλυμμένου χάρτου τοπογραφικοῦ, πλουτίζοντος τὰς ὀλίγας ἡμῶν γνώσεις περὶ τῆς παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις χαρτογραφίας.

Ποιησάμενος δ᾽ εἶτα λόγον ὁ κ. Krumbacher περὶ τῶν κατὰ τὴν διετίαν ταύτην θανόντων Βυζαντινολόγων, ἐν οἷς οἱ Ῥῶσοι Κοῦνικ καὶ Κρασνοσέλτσεφ, προσεθηκέ τινα περὶ τῆς βυζαντιακῆς ἐπιγραφικῆς. Ἡ περὶ αὐτὴν ἀσχολία εἶχε μεγάλως ἀμεληθῆ· ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις οὐδεμία ἐπῆλθεν εἰς αὐτὴν πρόοδος. Ἀλλ᾽ ἰδοὺ αἴφνης ἡ ἐν Παρισίοις Ἀκαδημία τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν γραμμάτων ἀνέλαβε τὴν ἔκδοσιν Συντάγματος τῶν βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν, καθ᾽ ἣν εὐχὴν εἶχεν ἐκφράσει ὁ γράφων τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἐν τῷ ἄρθρῳ αὐτοῦ Βυζαντιακὰ παραλειπόμενα τῷ δημοσιευθέντι ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τοῦ περιοδικοῦ τοῦ κ. Krumbacher *.

Τέλος δ᾽ ὁ κ. Krumbacher ἐπεράτωσε τὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν τῆς τελευταίας διετίας ποιησάμενος μνείαν τῶν προόδων τοῦ ἐν Μονάχῳ εἰς τὸν μεσαιωνικὸν ἑλληνισμὸν ἀναγομένου φροντιστηρίου. Προσέθηκε δ᾽ ὅτι ἐν ᾧ μέχρι τοῦδε μία μόνη πανεπιστημιακὴ ἕδρα ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὰς βυζαντιακὰς καὶ νεοελ-

* Ἴδε τὸ ἄρθρον τοῦτο δημοσιευόμενον ἑλληνιστὶ κατωτέρω.

ληνικὰς ἐρεύνας, σήμερον καὶ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λειψίας ἠσθάνθη τὴν τοιαύτην ἀνάγκην, ἀποδεχθὲν ὡς ὑφηγητὴν τὸν Ἀμερικανὸν κ. John Schmitt, γνωστὸν καὶ παρ' ἡμῖν ἕνεκα τῶν περὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως πολυχρονίων αὐτοῦ μελετῶν καὶ τῆς ἐν Κερκύρᾳ μακρᾶς διαμονῆς. Τὸ αὐξόμενον δὲ ὑπὲρ τοῦ βυζαντιακοῦ κόσμου ἐνδιαφέρον καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς πολλοῖς ἐν Γερμανίᾳ δεικνύει καὶ ἡ τοῦ κ. Καρόλου Neumann ἔναρξις δημοσίων περὶ βυζαντιακῶν θεμάτων διαλέξεων ἐν Φραγκοφορτίῳ.

Ὁ κ. Θεόδωρος Reinach μετ' εὐχαριστήσεως ἀγγέλλει, ὅτι καὶ ἡ Γαλλία ἤρξατο συμμετέχουσα ἐπισήμως τοῦ περὶ τοῦ Βυζαντίου ἐνδιαφέροντος, ἀνατεθείσης συμπληρωτικῆς διδασκαλίας (cour complementaire) τῶν κατὰ τὸ Βυζάντιον ἐν τῇ Faculté des lettres εἰς τὸν κ. Κάρολον Diehl, ἀρχαῖον ἑταῖρον τῆς Γαλλικῆς σχολῆς, γνωστότατον ἐπὶ διαφόροις ἀξιολόγοις ἔργοις, ἀναφερομένοις εἰς τὸν πολιτικὸν βίον καὶ τὴν τέχνην τῶν βυζαντιακῶν χρόνων.

Τὸ δ' ἐν Γαλλίᾳ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης δεικνύει καὶ ἡ εἰς τὸ ἑνδέκατον τμῆμα ἀνακοινωθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ ἐν Παρισίοις ἐκδότου Leroux περὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθείσης ἐκδόσεως μνημείων τῆς βυζαντιακῆς τέχνης. Πρῶτος τόμος τῶν τοιούτων δημοσιεύσεων ἔσται ὁ περιλαμβάνων τὰ κατὰ τὴν μονὴν Δαφνίου, ὅστις, βραδύνας ἕνεκα μακρᾶς ἀσθενείας τοῦ ἑταίρου τῆς Γαλλικῆς σχολῆς κ. Millet, ἐργασθέντος οὐ μόνον ἐν Δαφνίῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Μυστρᾷ καὶ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, ἔμελλε νὰ ἐκδοθῇ τὸν Νοέμβριον τοῦ λήγοντος ἔτους. Δεύτερος δὲ τόμος, δημοσιευθησόμενος τὸ προσεχὲς ἔτος, θέλει περιλάβει περιγραφὴν καὶ ἱστορίαν τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἐν Φωκίδι. Οἱ δὲ λοιποὶ τόμοι, ὧν ἀντικείμενον ἔσονται αἱ λοιπαὶ βυζαντιακαὶ ἐκκλησίαι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, θὰ ἐκδοθῶσι κατόπιν κατὰ διαλείμματα ἓξ μηνῶν. Ἐπ' ἴσης δὲ θέλει συνεχίσει ὁ αὐτὸς ἐκδότης κ. Leroux καὶ τὴν σειρὰν τῶν εἰς τὴν λατινοκρατίαν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ ἀναφερομένων δημοσιεύσεων, ἃς εἶχεν ἐγκαινίσει ὁ προώρως θανὼν κόμης de Riant.

Μετὰ πολλῆς λεπτότητος ἀνέλυσεν ἐν τῷ τμήματι ὁ κ. Reinach τὰ κείμενα τἀναφερόμενα εἰς τὴν δῆθεν ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης εὕρεσιν τάφου φέροντος δῆθεν μαγικὰ καὶ

ἡμιεσβεσμένα γράμματα ΧΜΓ, ὧν ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία εἶνε Χριστὸν Μαρία γεννᾷ.

Κατὰ δέ τι σημείωμα ἐν τῷ περιθεωρίῳ τοῦ κυριωτάτου τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντίνου χρονογράφου Θεοφάνους, ὁ κείμενος ὑπὸ τὸν εὑρεθέντα τάφον νεκρὸς ἦτο ὁ τοῦ φιλοσόφου Διοςκορίδου, ὅςτις ἄγνωστον ἂν εἶνε ὁ ἕτερος τῶν δύο τὸ ὄνομα τοῦτο φερόντων διασήμων ἰατρῶν ἢ ἀστρολόγος τις, οὗ ποιεῖται μνείαν ὁ Ῥωμαῖος Οὐάρρων. Τῆς διηγήσεως δὲ ταύτης περὶ τῆς εὑρέσεως τοῦ τάφου εὕρηται μνεία καὶ ἐν ἀποσπάσματί τινι δημοσιευθέντι ὑπὸ τοῦ Cramer ἐν τοῖς Anecdota Oxoniensia, ἔνθα ἐσφαλμένως ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ χειρογράφῳ εὑρισκομένου ἐπὶ Κωνσταντίνου ἀνεγνώσθη ἐπὶ κουροπαλάτου. Τὸ περίεργον δὲ εἶνε, ὅτι ἔπειτα ὁ Κουροπαλάτης οὗτος ἐνομίσθη ἑλληνικὸς θεός, ἐνεθρονίσθη δ' ὡς τοιοῦτος καὶ ἐν τῷ μεγάλῳ λεξικῷ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας τοῦ Roscher.

Ἀξιόλογος ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ ἐν Εἰδελβέργῃ καθηγητοῦ κ. A. Baumstark περὶ τῆς γενέσεως τῆς ἀραβικῆς θεολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Γερμανὸς καθηγητὴς ἐπειράθη νὰ δείξῃ, ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦτο, οὗ μεγίστη εἶνε ἡ σημασία ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἰσλὰμ, προῆλθεν ἀμέσως ἐκ συριακῆς τινος συγγραφῆς, γραφείσης τὸν ἕκτον αἰῶνα ὑπὸ μοναχοῦ Μονοφυσίτου, καλουμένου Ἰωάννου Εὐφημιανοῦ, ὅςτις ἄλλως τὴν ὕλην αὐτοῦ ἤντλησεν ἐκ τῶν Ἐννεάδων τοῦ Πλωτίνου. Ἡ ἀνακοίνωσις δ' αὕτη παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὸν κ. Baumstark νὰ ἐπισυνάψῃ παρατηρήσεις περὶ διαφόρων ἀποσπασμάτων Ἑλλήνων συγγραφέων τῶν χρόνων τῆς παρακμῆς καὶ τῶν βυζαντιακῶν, ἀνευρισκομένων ἐν μεταφράσει παρὰ συγγραφεῦσι Σύροις.

Ὡς γνωστὸν, οἱ Σύροι καὶ οἱ Ἄραβες, καλλιεργήσαντες μετ' ἐπιμελείας τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, διέσωσαν συγγραφὰς ὅλας ἢ τεμάχια Ἑλλήνων συγγραφέων, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξαιρουμένου, ἐν μεταφράσει. Τὰ δὲ νέα ἀποσπάσματα, περὶ ὧν ἔγεινε λόγος, εἶνε Σεβήρου τοῦ Ἀντιοχείας, Ἰωάννου τοῦ Φιλοπόνου, τοῦ Πορφυρίου, τοῦ Ἰουλιανοῦ, Ἰουλίου τοῦ Ἀφρικανοῦ, Εὐσεβίου τοῦ Καισαρείας, Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας καὶ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Ὁ κ. Baumstark προέτεινεν, ὅπως τὸ τμῆμα ἐκφράσῃ τὴν εὐχὴν τῆς ταχείας ἐκδόσεως τῶν τοιούτων ἐν συριακῇ μεταφράσει σωζομένων βυζαντιακῶν κειμένων. Τὸ δὲ τμῆμα ἀπεδέ-

χθῃ τὴν πρότασιν ταύτην, προςτεθείσης κατ' ἐμὴν εἰςήγησιν καὶ τῆς εὐχῆς τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐν ἀραβικῇ μεταφράσει σωζομένων ἑλληνικῶν κειμένων.

Εἰς τὸ Βυζάντιον δ' ἀνεφέροντο καὶ δύο ἐνδιαφέρουσαι ἀνακοινώσεις τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ καθηγητοῦ κ. Festa. Ἤδη τὸν Ἰούνιον τοῦ λήγοντος ἔτους ἐδημοσίευσεν ὁ ἀπό τινος χρόνου μετὰ ζήλου περὶ τὴν βυζαντιακὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν ἀσχολούμενος Ἰταλὸς καθηγητὴς ἐν τῷ περιοδικῷ Βησσαρίωνι τῷ ἐκδιδομένῳ ἐν Ῥώμῃ ὑπὸ τοῦ monsignore Marini ἐκ χειρογράφου ἑλληνικοῦ τῆς ἐν Βιέννῃ Αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης ἐπιστολὴν σταλεῖσαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου πρὸς τὸν πάπαν Κλήμεντα τὸν Δ΄. Ἐγράφη δ' ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἀρχομένου τοῦ 1267, ὀλίγα δῆλα δὴ ἔτη μετὰ τὴν κάθοδον τῆς ἑλληνικῆς βασιλείας εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ ἐγκατάστασιν τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς λατινοκρατίας, καὶ περιστρέφεται εἰς τὴν ἕνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἀνεφέρετο ἡ ἑτέρα τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ κ. Festa, καταδείξαντος τὰς ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἀνακριβείας περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου πρὸς τοὺς πάπας Ἀλέξανδρον Δ΄ καὶ Οὐρβανὸν Δ΄, ἐξ αὐτῶν δὲ καὶ ἄλλων τεκμηρίων εἰκάσαντος, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ῥήτορος Μανουὴλ τοῦ Ὁλοβώλου καθ' ὃν χρόνον ἔζη μακρὰν τῆς αὐλῆς. Ἡ δ' ἑτέρα ἀνακοίνωσις περιεστράφη εἰς περιγραφὴν τοῦ ἀξιολογωτάτου βιενναίου κώδικος τοῦ περιέχοντος τὴν ἐπιστολὴν ἐκείνην, ἐν ᾗ καὶ πλεῖσται ἄλλαι εὑρίσκονται ἄξιαι δημοσιεύσεως ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ καὶ πραγματεῖαι, ἰδίως Γεωργίου τοῦ Τορνίκη, ἀνήκοντος εἰς ἕνα τῶν μεγάλων βυζαντιακῶν οἴκων, ἐξ οὗ πολλοὶ κατάγονται ἐπιφανεῖς.

Ἐπιστολὴ Γ΄.*

Ἐκ Νεαπόλεως, 30 Ὀκτωβρίου.

Αἱ ἀνακοινώσεις, ἃς ἀνελύσαμεν ἤδη, εἰς ἃς ἐπιφυλασσόμεθα νὰ προςθέσωμεν καὶ τὰς τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων, ὑπῆρξαν ἀλη-

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 17 Νοεμβρίου 1899.

θῶς ἄξιαι λόγου συμβολαὶ εἰς τὴν βυζαντιακὴν γραμματολογίαν καὶ ἱστορίαν ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ τμήματι τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν. Ἀλλ' ἐν τῷ αὐτῷ ἐκείνῳ τμήματι ἐν πλήρει αὐτῆς τῇ αἴγλῃ παρουσιάσθη ἡ ἀσχολία περὶ τὴν βυζαντιακὴν τέχνην.

Οὐδεμία ἄλλη ἔκφανσις τοῦ βυζαντιακοῦ κόσμου εἶχεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἀμεληθῆ καὶ παραγνωρισθῆ ὅσον ἡ τέχνη. Αὕτη ὑπῆρξε πράγματι ἡ ἐν τῇ παρακμῇ κατ' εὐθεῖαν ἀπόγονος τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἡ διατηρήσασα ὄχι μὲν τὸ κάλλος ἐκείνης, ἀλλὰ μέγα μέρος τῶν συμβόλων καὶ τὴν τεχνοτροπίαν αὐτῆς, ἠδυνήθη δ' ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως μεταδόσεως τῆς τοιαύτης κληρονομίας ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσι νὰ συντελέσῃ εἴπερ τις καὶ ἄλλη εἰς τὴν ἐν τοῖς νέοις χρόνοις ἀναγέννησιν τῆς τέχνης. Καὶ ὅμως αἱ λανθάνουσαι αὗται ἀρεταὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἤργησαν μεγάλως νὰ ἑλκύσωσι τὴν προσοχὴν τῶν ἱστορικῶν καὶ κριτικῶν τῆς τέχνης. Συνέβαινε καὶ περὶ τὰ δημιουργήματα τῶν Βυζαντίνων καλλιτεχνῶν ὅ τι περὶ τὰ ἔργα τοῦ βυζαντιακοῦ καλάμου. Τὸ ἔκπαγλον κάλλος τῆς ἀρχαίας δημιουργίας ἐπεσκίαζεν, ὡς εἰκός, τὰ βυζαντιακὰ τεχνουργήματα. καὶ οἱ θαυμασταὶ τοῦ Φειδίου καὶ Πραξιτέλους ἀντιπαρήρχοντο ἀδιάφοροι πρὸ τῶν ἀρίστων ψηφιδωτῶν καὶ τῶν λεπτοτεχνημάτων τῆς βυζαντιακῆς ἐλεφαντουργίας καὶ ἱστορίας, ἤτοι γραφικῆς τῶν χειρογράφων, ὅπως περιορισθῶμεν εἰς τὰ τρία τῶν κυριωτάτων εἰδῶν τῆς τέχνης, ἐν οἷς διέπρεψαν οἱ Βυζαντῖνοι. Διὰ ταῦτα ὄχι παρὰ τοῖς ἀρχαιολόγοις τὸ πρῶτον, ἀλλὰ παρὰ τοῖς μελετῶσι τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην τῆς Δύσεως μάλιστα ἔγεινεν αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξερευνήσεως τῶν κατὰ τὴν βυζαντιακὴν τέχνην. Ὡς δὲ ἡ βυζαντιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐφείλκυσεν ἐπ' ἐσχάτων ἰδιαζόντως τὴν προσοχήν, οὕτω τῶν τελευταίων μάλιστα χρόνων ἀσχόλημα ὑπῆρχεν ἡ μελέτη τῶν βυζαντιακῶν λεπτοτεχνημάτων. Ἔγκειται δὲ ἡ διαφορὰ πρὸς τὴν τοιαύτην ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ἀσχολίαν οὐ μόνον ἐν τῇ καθολικωτέρᾳ περισυλλογῇ καὶ συστηματικωτέρᾳ ἐξετάσει τῶν λειψάνων τῆς τοιαύτης τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀκριβεστέρᾳ μεθόδῳ κατ' ἀποδοχὴν τῆς κρατούσης ἐν τῇ ἐξερευνήσει τῶν κατὰ τὴν ἀρχαίαν τέχνην.

Ἐν τῇ τοιαύτῃ καὶ κατὰ τοιοῦτον τρόπον μελέτῃ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἐξέχουσιν ἐν τοῖς νέοις χρόνοις πλὴν τοῦ Ῥώσου Κονδακὼφ ὁ ἐν Graz καθηγητὴς κ. Στρυγόφσκης, ὁ ἀπὸ τινος χρόνου ἐν

Ῥώμῃ διατρίβων Γερμανὸς κ. Hans Graeven καὶ ὁ ἐν Ῥώμῃ καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας καὶ διευθυντὴς τῆς Πινακοθήκης Κορσίνη κ. Ἀδόλφος Βεντούρης. Ἡ εἰς τὸ συνέδριον κατ᾿ ἀγαθὴν σύμπτωσιν συμμετοχὴ τριῶν τῶν ἀρίστων τούτων ἐρευνητῶν τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἐπέδειξε τὴν περὶ αὐτῆς ἀσχολίαν ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ νεωτάτῃ φάσει, ἀγαστὴν ἀληθῶς διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν πολυμάθειαν, τὴν αἴσθησιν τοῦ καλοῦ καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς μεθόδου. Καὶ ὑπὸ τοιαύτην ἔποψιν εἶχον πληρέστατον δίκαιον εἰπὼν ἐν τῷ ἑλληνικῷ τμήματι τοῦ συνεδρίου, ὅτι ὁ τρόπος καθ᾿ ὃν ἔγειναν ἐν αὐτῷ αἱ περὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἀνακοινώσεις ἀπεκάλυψεν ἡμῖν μεγάλην πρόοδον ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν κατ᾿ αὐτήν. Ἡ βυζαντιακὴ τέχνη, προςέθηκα, ἐρευνᾶται τὴν σήμερον μετὰ τοιαύτης ἐπιστημοσύνης περὶ τὴν μέθοδον καὶ λεπτομεροῦς μελέτης τῶν καθ᾿ ἕκαστον, καθ᾿ ὃν τρόπον ἐργάζεται καὶ ἡ κλασικὴ ἀρχαιολογία, ὥςτε δυνάμεθα ἤδη νὰ εἴπωμεν, ὅτι κεκτήμεθα πλέον βυζαντιακὴν ἀρχαιολογίαν.

Καθ᾿ ὃν τρόπον ὁ κ. Krumbacher ἦτο κεκλημένος νἀνακεφαλαιώσῃ ἐν τῷ τμήματι τὰς περὶ βυζαντιακῆς γραμματολογίας καὶ φιλολογίας ἐρεύνας, οὕτως εἰς τὸν κ. Στρυγόφσκην ἔλαχεν εὐλόγως ὁ κλῆρος νἀναλάβῃ τὴν ἐπιθεώρησιν τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν περὶ τῆς τέχνης δημοσιεύσεων καὶ μελετῶν. Ἡ δὲ ἀνακεφαλαίωσις αὕτη, ἐν ᾗ δικαίως ἐμνήσθη τῶν ἐργασιῶν τῶν Ῥώσων τεχνοκριτῶν, τῶν μελετῶν τῶν Γάλλων κ. κ. Millet καὶ Laurent, τοῦ Γερμανοῦ κ. Graeven καὶ τῶν Ἰταλῶν κ. κ. Βεντούρη καὶ Κορράδου Ricci, κατέδειξε τὴν μεγάλην ἐπέκτασιν τοῦ κύκλου τῶν ἐρευνητῶν ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ τῆς ἐπιστημονικῆς ζητήσεως.

Ἐν τοῖς ἔργοις δὲ τούτοις ἐξέχει τὸ πρόςφατον δημοσίευμα αὐτοῦ τοῦ κ. Στρυγόφσκη, ὅπερ, ἐκδοθὲν ἐν τῷ Byzantinisches Archiv τοῦ κ. Krumbacher, ἔγεινεν ἀσπασίως δεκτὸν ὑπὸ τοῦ τμήματος, εἰς ὃ ὑπεβλήθη. Ἐπιγράφεται δὲ τὸ περισπούδαστον τοῦτο ἔργον Der Bilderkreis des griechischen Physiologus des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch nach Handschiften der Bibliothek zu Smyrna, καὶ ἀναφέρεται εἰς ἐνίστορα χειρόγραφα τῆς ἐν Σμύρνῃ Εὐαγγελικῆς σχολῆς περιλαμβάνοντα τὸν ἄλλως πολλαχῶς ἄνευ εἰκόνων διαδεδομένον Φυσιολόγον, τὴν περιήγησιν Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου καὶ εἰκονογραφημένην Ὀκτάτευχον, γραφεῖσαν πρὸ τοῦ 1255

καὶ ἀνήκουσαν ἄλλοτε εἰς τὴν μητροπολιτικὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς. Ὁ πλούσιος τῶν χειρογράφων τούτων κόσμος ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν κ. Στρυγόφσκην νὰ περιγράψῃ διὰ μακρῶν τὰς ἐν τεσσαράκοντα ἐξαιρέτοις φωτοτυπικοῖς πίναξιν ἐκδιδομένας αὐτῶν εἰκόνας καὶ ἐξετάσῃ διὰ μακρῶν τὰς διαφόρους αὐτῶν παραστάσεις καὶ τοὺς τύπους ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς ἀναλόγους ἐν τῇ μεσαιωνικῇ τέχνῃ.

Περαιτέρω δ' ἐξαίρετοι συμβολαὶ εἰς τὴν βυζαντιακὴν τέχνην ὑπῆρξαν αἱ ἀνακοινώσεις τοῦ αὐτοῦ περὶ χειρογράφου τινὸς ἑλληνικοῦ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ καὶ περὶ βυζαντιακῶν τινων ἐλεφαντουργημάτων. Καὶ τὸ μὲν χειρόγραφον τοῦ Βατικανοῦ εἶνε ἄξιον πολλοῦ λόγου διά τε τὸ κείμενον καὶ τὰς κοσμούσας αὐτὸ εἰκόνας. Τὸ κείμενον εἶνε ἐπιθαλάμιον ἐν τῇ δημώδει τῶν μέσων αἰώνων γεγραμμένον γλώσσῃ, ἀναφερόμενον δ' εἰς τὸν γάμον Βυζαντίνου βασιλόπαιδος μετὰ τῆς θυγατρὸς ξένου ῥηγός. Λειπούσης δυστυχῶς τῆς ἀρχῆς ἐν τῷ ἀκεφάλῳ κώδικι, οὔτε ὁ ποιητὴς εἶνε γνωστὸς, οὔτε οἱ γάμοι, εἰς οὓς ἀναφέρεται τὸ ἐπιθαλάμιον. Ἀλλ' ὅτε πρὸ ἐτῶν ὁ κ. Στρυγόφσκης μοὶ ἀνεκοίνωσε τὰς φωτογραφίας τοῦ κειμένου πρὸς μεταγραφὴν αὐτῶν καὶ μετάφρασιν εἰς τὴν γερμανικὴν, ἀνεγνώρισα τοὺς στίχους ἐκείνους ὡς ἔργον Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, ἀναφερόμενον εἰς τοὺς χρόνους τῶν Κομνηνῶν. Πλουσιώτατος δὲ εἶνε ὁ κόσμος τῶν εἰκόνων, αἵτινες ἔχουσι μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν ἐν τῇ αὐλῇ τῶν Κομνηνῶν ἐθιμοτυπίαν καὶ τὰς αὐλικὰς ἐνδυμασίας τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἡ σπουδαιότης τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης ἀνωμολογήθη ὑπὸ τοῦ τμήματος, ὅπερ ὁμοψήφως ἀπεδέχθη τὴν εὐχὴν ταχείας δι' ἐγχρώμων φωτογραφιῶν δημοσιεύσεως τῶν εἰκόνων τούτων μετὰ καὶ τοῦ κειμένου· τὴν δ' εὐχὴν ταύτην ἐνέκρινεν ἡ γενικὴ συνέλευσις τῶν συνέδρων *.

Τῶν δὲ ὑπὸ τοῦ κ. Στρυγόφσκη ἑρμηνευθέντων ἐλεφαντουργημάτων τὸ ἀξιολογώτατον ὑπῆρξε μικρὰ πυξὶς βυζαντιακὴ, ἀνήκουσα εἰς τὸν ἐν Ῥώμῃ Ῥῶσον κόμιτα κ. Γρηγόριον Στρογανὼφ, κεκτημένον ἀξίαν πολλοῦ λόγου συλλογὴν βυζαντιακῶν καλλιτεχνημάτων. Εἶνε δὲ περίεργος ἡ ἐπ' αὐτῆς παράστασις, ἐν ᾗ βλέπομεν δὶς παρ-

* Ὁ κ. Στρυγόφσκης ἐξέδωκεν ἤδη ἀχρώμους τὰς εἰκόνας, ἀναφέρων τὸ ποίημα παρὰ τὴν ἐμὴν γνώμην εἰς τοὺς γάμους Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου (Das Epithalamion des Paläologos Andronicos II ἐν τῇ Byzantinische. Zeitschrift Τόμ. Ι' (1901) σ. 546 κ. ἑξ.).

ουσιαζομένας τρεῖς αὐτοκρατορικὰς μορφὰς, ὧν ἡ ἐν τῷ μέσῳ φέρει τὸ ὄνομα Ἀνδρονίκου, πιθανώτατα τοῦ Παλαιολόγου. Δυστυχῶς δὲν ἡρμηνεύθη ἀκόμη τὸ ἀντικείμενον τῆς παραστάσεως, ἀξίας εἰδικωτέρας ἐν τῷ μέλλοντι ἐξετάσεως *.

Εἰς τὰ βυζαντιακὰ δ' ἐλεφαντουργήματα ἀνεφέρετο καὶ ἀνακοίνωσις τοῦ κ. Graeven, ὅςτις ἐπ' ἐσχάτων ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ κ. Βεντούρη διευθυνομένῳ καλλιτεχνικῷ περιοδικῷ «Ἡ τέχνη» (L' arte) ἀξιολογωτάτην μελέτην περὶ τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας ἐν τοῖς ἐξ ἐλέφαντος βυζαντιακοῖς λαρνικιδίοις. Αἱ δὲ καθ' ὅλου μελέται αὐτοῦ ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἡ βυζαντιακὴ ἐλεφαντουργία διετήρησε πολλαχῶς ἔν τε τῷ συστήματι τῆς διακοσμήσεως καὶ ἐν ταῖς παραστάσεσι τὰς ἀρχαίας παραδόσεις· πολλοὶ τύποι αὐτῆς ἀνέρχονται εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα, τὰ δ' ἀρχαιότατα τῶν μετ' εἰκόνων ἑλληνικῶν χειρογράφων, ἐν οἷς ἡ περιώνυμος Γένεσις τῆς Βιέννης καὶ ὁ κῶδιξ τοῦ Rossano (Codex Rossanensis), παρέχουσι πολλὰς ἀναλογίας πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ἐλεφαντουργίας.

Τὴν δὲ δραστηρίαν ἐν Ἰταλίᾳ τελουμένην ἐργασίαν περὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης κατέδειξαν ἐπιφανῶς αἱ ἐν τῷ τμήματι ἀνακοινώσεις τοῦ κ. Βεντούρη καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Ἀληθῶς δραστηριωτάτη εἶνε ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἔν τε τῇ διδασκαλίᾳ καὶ ταῖς δημοσιεύσεσιν ἐν τοῖς περιοδικοῖς, ἅτινα διευθύνει. Αὐτὸς δ' ἀνεκεφαλαίωσε τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐκθέσας τὰ κυριώτατα ζητήματα, ὧν ἐπιλαμβάνεται καὶ ὧν τὴν λύσιν προβάλλει εἰς τοὺς ἀκροατάς. Καὶ πρῶτον μὲν πρόβλημα εἶνε ἡ εὕρεσις τῶν στοιχείων τῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι, Θρᾴκῃ, Ῥώμῃ καὶ ἐν τοῖς παραλίοις τοῦ Βοσπόρου, ὅσα διετηρήθησαν ἐν τῇ τέχνῃ τῆς Δύσεως, καθ' ὃ χρόνον ὁ χριστιανισμὸς συντασσόμενος προεβάλετο ὡς πρότυπον ἑαυτοῦ τὴν σύνταξιν τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Δεύτερον δὲ πρόβλημα εἶνε ἡ ἀπόδειξις, ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Καρολιδῶν προῆλθεν ἡ βυζαντιακὴ τέχνη ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τῆς ἀνατολικῆς τέχνης μετὰ τῆς Δύσεως· ὁ χρόνος δὲ οὗτος εἶνε ἡ ἀφετηρία πρὸς μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσιν.

Τέλος δ' ἐκ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ ἐπείσθη, ὅτι πρὸς εὐόδωσιν τῶν

* Ὁ κ. Στρυγόφσκης ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Η' (1899) σ. 262 τὴν εἰκόνα τοῦ ἐλεφαντουργήματος τούτου, ἐξαιτούμενος τὰς γνώμας τῶν ἐπαϊόντων, ἀλλ' ὅσον γινώσκω τοῦτο δὲν ἡρμηνεύθη μέχρι τοῦδε.

μελετῶν περὶ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ τέχνης ἀναγκαία παρίσταται ἡ κατὰ τὸν ἑνδέκατον καὶ δωδέκατον αἰῶνα διάκρισις τῆς βυζαντιακῆς τεχνοτροπίας ἀπὸ τῆς ἐπιχωρίου. Οὐδὲ περιωρίσθη ὁ κ. Βεντούρης μόνον εἰς τὴν θέσιν τῶν ζητημάτων τούτων, ἀλλ' ἐξέθηκεν ὡς ἐν παραδείγματι καὶ τὰ τῆς μεθόδου, ἧς δέον νὰ γίνηται χρῆσις πρὸς ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων τούτων. Οὐκ ὀλίγον δὲ συντελοῦσιν εἰς τελεσφόρον ἐπιτυχίαν τῶν τοιούτων ἐρευνῶν καὶ τῆς τοιαύτης διδασκαλίας οἱ ἐξαίρετοι φωτοτυπικοὶ πίνακες, ὧν πλουσιωτάτην συλλογὴν χάριν τῶν μαθημάτων αὐτοῦ κατήρτισεν ὁ κ. Βεντούρης, πίνακες, περὶ ὧν δικαίως ἐξέφρασεν ὁ κ. Στρυγόφσκης τὴν εὐχήν, ὅπως δημοσιευθῶσι πρὸς χρῆσιν ἁπάντων τῶν πανεπιστημιακῶν φροντιστηρίων, ἐν οἷς μελετᾶται ἡ βυζαντιακὴ τέχνη.

Ὁποῖοι δὲ οἱ καρποὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ φροντιστηρίου τοῦ κ. Βεντούρη, ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ἐν τῷ τμήματι εἰς διάφορα βυζαντιακὰ καλλιτεχνήματα ἀναφερομένων ἀνακοινώσεων τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, τῶν διδακτόρων κ. κ. Federici, Hermanin, Modigliani καὶ Bariola, ἐχόντων οὐ μόνον μέθοδον ἐρεύνης ἐξαίρετον, ἀλλὰ καὶ μεγίστην εὐχέρειαν περὶ τὸ ἀνακοινόνειν καὶ διδάσκειν παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας.

Εἰς ἄλλο δὲ στάδιον ἐρευνῶν περὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης μετήγαγεν ἡμᾶς ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ Γάλλου κ. Gaukler, διευθυντοῦ τοῦ μουσείου τῆς Τύνιδος. Διὰ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτοῦ συμπληροῦνται αἰσθητῶς αἱ περὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Καρχηδονίᾳ ἡμέτεραι γνώσεις. Ἀλλ' αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ μελέται αὐτοῦ δὲν περιορίζονται εἰς τοὺς ἀρχαίους Καρχηδονίους. Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων καταστροφὴν τῆς ἀρχαίας Καρχηδόνος καὶ τὴν ἔπειτα ἐν τῇ Καρχηδονίᾳ ἐγκατάστασιν τῶν Βανδήλων ἡ Καρχηδὼν γίνεται, ὡς γνωστόν, βυζαντιακὴ διὰ τοῦ Βελισαρίου ἐπὶ τῶν ἐνδόξων ἡμερῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εἰς τὴν βυζαντιακὴν δὲ ταύτην Καρχηδόνα ἀνεφέρετο ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ κ. Gaukler, περιστραφεῖσα εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ἐξερεύνησιν βασιλικῆς βυζαντιακῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ ἕκτου αἰῶνος, ἀνακαλυφθείσης ἐν Dermech, ἐν αὐτῷ τῷ κέντρῳ τῆς ἀρχαίας Καρχηδόνος. Ἡ μεγάλη αὕτη βασιλική, ἧς τὸ ἔδαφος εἶνε ἐπεστρωμένον διὰ πλουσίων ψηφιδωτῶν, παρέχει διάγραμμα παραδόξως ἔν τισι διαφέρον τοῦ συνήθους τῶν ὁμοίων κτισμάτων· ἀλλ' αἱ διαφοραὶ αὐ-

ται ἐξηγοῦνται ἐκ λόγων τοπικῶν. Ἔχει δὲ ἡ βασιλικὴ πρὸς βορρᾶν παραρτήματα ἄριστα διατηρούμενα, ἐν οἷς παρατηροῦνται ἑξάγωνον βαπτιστήριον, εὐκτήριον μάρτυρός τινος, θησαυροφυλάκια καὶ ἱματιοφυλάκια. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο βυζαντιακὸν κτίριον ἐπυρπολήθη κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἅλωσιν τῆς Καρχηδόνος, καθ' ἃ ἐμφαίνουσι τὰ σωζόμενα ἴχνη πυρκαϊᾶς, τὴν δὲ καταστροφὴν συνεπλήρωσε κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀπαγωγὴ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν χάριν τῶν ἐν Ἀμάλφῃ καὶ Πίσῃ τῆς Ἰταλίας κτιρίων καὶ χάριν τῶν ἀραβικῶν τζαμίων τοῦ Καϊρουάν.

Τοιαῦται διὰ μεγάλων γραμμῶν αἱ πλεῖσται λόγου ἄξιαι ἀνακοινώσεις αἱ ἔχουσαι ὑπόθεσιν τὴν βυζαντιακὴν τέχνην. Ἡ πρόοδος τῶν τοιούτων μελετῶν εἶνε σαφὴς εἰς πάντας. Ἐπέστη λοιπὸν ὁ χρόνος νὰ γείνῃ φροντὶς καὶ περὶ ἐξευρέσεως καὶ ἑρμηνείας τῶν εἰς τὴν καλλιτεχνίαν ἀναφερομένων βυζαντιακῶν ὅρων. Εἰς τοῦτο δ' ἐπέστησα τὴν προςοχὴν τῶν ἐν τῷ τμήματι τεχνοκριτῶν, εἰπὼν, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο δύναται πάντως νὰ γείνῃ ἤδη, διότι πλεῖστοι τοιοῦτοι ὅροι εὕρηνται μάλιστα ἐν ταῖς λεγομέναις ἐκφράσεσι, δι' ὧν περιγράφονται βυζαντιακὰ μνημεῖα, παρὰ Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ καὶ ἐν τοῖς ἐπιγράμμασιν, οἷα ἰδίως πλὴν πολλῶν ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ τὰ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Προδρομου καὶ τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, ἐκείνοις ὅσα ἔχουσιν ἀντικείμενον ἔργα τῆς τέχνης. Παρὰ δὲ τῶν παρισταμένων ὡμολογήθη τὸ ὀρθὸν τῆς γνώμης ταύτης, καὶ παρετηρήθη, ὅτι ἡ ἀνάγκη αὕτη ἔγεινεν ἤδη αἰσθητὴ παρὰ τοῖς ἀσχολουμένοις περὶ τὴν βυζαντιακὴν τέχνην, ἀλλ' ὅτι μετὰ λύπης ἕνεκα τοῦ πλήθους τῆς ὕλης καὶ τῶν θεμάτων ἀναγκάζονται νὰναμένωσι τὸ ἔργον τοῦτο παρὰ τῶν φιλολόγων.

Εἰς τὰ ῥηθέντα δ' ἀνωτέρω περὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἐν τῷ τμήματι πρέπει νὰ προςθέσω ὡς ἐν ἐπιμέτρῳ, ὅτι ὑπῆρξε καὶ μία ἀνακοίνωσις περὶ μουσικῆς. Εἶνε δὲ αὕτη ἡ τοῦ κ. Consolo, ἐπιγραφομένη «Συγκριτικὴ μελέτη περὶ τῶν μουσικῶν μασσορετικῶν καὶ ἑλληνικων τονων καὶ τῆς λατινικῆς νευματικῆς». Εἶμαι ἥκιστα ἁρμόδιος νὰναλύσω τὴν νέαν ταύτην ἀπόπειραν πρὸς ἀνάπλασιν τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς βυζαντιακῆς μελοποιίας. Βέβαιον εἶνε, ὅτι πειστικώτερα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ λέγοντος ἦσαν τὰ ὡραῖα μέλη τὰ ἐξερχόμενα ἀπὸ τοῦ βιολίου, δι' οὗ συνώδευσε τὸ ἀνάγνωσμα. Τὸ κατ'

ἐμὲ θὰ ἠδυνάμην νἀποδεχθῶ, ὅτι ὁ κ. Consolo εἶνε Ὀρφεύς, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω, ἂν εἶνε πράγματι καὶ ὁ Οἰδίπους ὁ λύσας τὸ αἴνιγμα τῆς μουσικῆς Σφιγγός.

Ἐπιστολὴ ΙΑ΄.*

Ἐκ Νεαπόλεως, 2 Νοεμβρίου.

Εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γραφέντα περὶ τοῦ συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν ἐπίτηδες δὲν συμπεριέλαβον τὰς ἀνακοινώσεις τῶν ἐν αὐτῷ παραστάντων Ἑλλήνων, ὅπως ἐκθέσω τὰ κατ' αὐτὰς διὰ μακροτέρων ἰδίᾳ, ἀφίνων τὰς περὶ αὐτῶν κρίσεις εἰς τὸν ἀναγνώστην. Ἐκ τῶν προτέρων δὲ μόνον λέγω, ὅτι εὐχάριστος ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῷ συνεδρίῳ παρουσία πλειόνων τοῦ ἑνὸς Ἑλλήνων· εὐχῆς δ' ἔργον εἶνε, ὅπως ἐν τῷ μέλλοντι ἔτι μείζων ὑπάρξῃ ἡ συμμετοχὴ εἴς τε τοῦτο τὸ συνέδριον καὶ ἄλλα τῶν συντελούντων εἰς προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης.

Μὴ φειδώμεθα νὰ προςφέρωμεν εἰς τὸ διεθνὲς τῶν γνώσεων ταμεῖον εἴ τι ἔχομεν νὰ προςφέρωμεν. Δόσις ὀλίγη τε φίλη τε ἔστω τὸ πρόγραμμα τῆς νεαζούσης παρ' ἡμῖν ἐπιστήμης. Μὴ περιοριζώμεθα πλέον μεταλαμβάνοντες τῶν ἔξωθεν ἀγαθῶν, ἀλλὰ φιλοτιμώμεθα νὰ παρέχωμεν καὶ ἡμεῖς τι ἐκ τῶν ἰδίων. Ἄριστα δὲ κέντρα ἐπικοινωνίας πρὸς ἄφθονον μὲν ἐκ τῆς ξένης συγκομιδὴν, ἐπίκαιρον δ' ἐπίδειξιν τῆς ἐθνικῆς προόδου εἶνε τὰ ἐπιστημονικὰ συνέδρια.

Ὅτι δὲ καὶ οἱ ξένοι ἀσπασίως ἀπεκδέχονται τὴν τοιαύτην παρὰ τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος συμμετοχὴν εἰς τὴν διεθνῆ πνευματικὴν πανδαισίαν ἀπέδειξεν ἡ εἰς τὸν ἕτερον τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου ἀπονεμηθεῖσα τιμὴ τῆς μετὰ κλεινῶν συνεργατῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ συμπροεδρείας τοῦ ἑλληνικοῦ τμήματος καὶ ἡ προσοχὴ μεθ' ἧς τὴν ἡμέραν τῆς πανηγυρικῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου ἠκούσθη ἡ ἐκ μέρους τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῆς Ἑλλάδος προςφώνησις τῶν συνέδρων παρὰ τοῦ ἑτέρου ἀντιπροσώπου τοῦ ἑλληνικοῦ πανδιδακτηρίου, τοῦ κ. Καρολίδου.

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 25 Νοεμβρίου 1899.

Ἀλλ' οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Πανεπιστημίου δὲν περιωρίσθησαν, ὡς εἰκός, εἰς ταῦτα καὶ μόνα, ἀλλ' ἠθέλησαν καὶ διὰ τῶν ἀνακοινώσεων αὐτῶν καὶ τῆς εἰς τὰς συζητήσεις συμμετοχῆς νὰ παράσχωσι μικρὸν δεῖγμα τῆς ἐν Ἑλλάδι τελουμένης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας.

Δύο ὑπῆρξαν αἱ ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ τμήματι ἀνακοινώσεις τοῦ κ. Καρολίδου. Ἡ πρώτη αὐτῶν ἀνεφέρετο εἰς τὸ ὄνομα Ἀμούρια, ὅπερ παρὰ τῷ Πέρσῃ ποιητῇ Φιρδούσῃ εὑρίσκομεν δηλοῦν τὴν πρωτεύουσαν τῶν Ῥούμ, ἤτοι τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας, ἥτις παρά τε τοῖς Πέρσαις ἐθεωρεῖτο ὡς ῥωμαϊκὴ καὶ παρ' αὐτοῖς δὲ τοῖς Βυζαντίνοις οὕτως ἐκαλεῖτο Εἶνε δὲ Ἀμούρια ὁ ἀνατολικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος τοῦ φρυγικοῦ Ἀμορίου, ὅπερ πολλάκις ἀναγράφεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων καὶ ὑπῆρξε τὸ κέντρον μεγάλων καὶ μακρῶν πολέμων μεταξὺ Βυζαντίνων καὶ Ἀράβων. Ἀλλὰ κατὰ τίνα παράδοξον τρόπον τὸ ὄνομα τῆς μικρασιατικῆς πόλεως ἐθεωρήθη ὡς τὸ τῆς πρωτευούσης τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους; Ὁ κ. Καρολίδης διὰ μελέτης ἀξίας πολλοῦ λόγου συνήθροισεν ἐκ τῶν Βυζαντίνων καὶ Ἀράβων συγγραφέων τὰ ἱστορικὰ ἐκεῖνα γεγονότα, δι' ὧν ἐξηγεῖται ὁ περίεργος ἐκεῖνος συνδυασμός, καθ' ὃν ἕνεκα τοῦ ἐν τῷ ὀγδόῳ μάλιστα αἰῶνι δεινοῦ παρὰ τῶν Ἀράβων πολέμου τοῦ ἔχοντος κέντρον τὸ Ἀμόριον, μέγα μέρος τῶν Μουσουλμάνων, ἀκοῦον τὰ περὶ τῆς αἴγλης καὶ τοῦ δυςπορθήτου τῆς ὀχυρᾶς πόλεως καὶ ἐπὶ μακρὸν περιβομβούμενον ὑπὸ τῆς ἀπηγήσεως τῶν περὶ αὐτὴν διεξαχθέντων αἱματηρῶν ἀγώνων, κατήντησε τέλος νὰ ἐκλάβῃ τὸ Ἀμόριον ὡς αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους.

Ἓν δὲ βῆμα ἔπειτα περαιτέρω προβαίνων ὁ Φιρδούσης καὶ ἔτι μᾶλλον συγχέων τὰ πράγματα παρέστησε τὸ Ἀμόριον ὡς πατρίδα τοῦ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου.

Ἡ δὲ περὶ τοῦ Ἀμορίου ὑπὸ τὸν ἀραβικὸν τύπον Ἀμούρια μελέτη ἤγαγε τέλος τὸν κ. Καρολίδην καὶ εἰς σκέψεις περὶ συσχετισμοῦ τοῦ ὀνόματος τούτου ὁπωσδήποτε πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Μορέως, προστεθείσης οὕτω νέας ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως συμβολῆς εἰς τὸ πολυθρύλητον ζήτημα περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ὀνόματος τῆς Πελοποννήσου.

Γλωσσολογικὴ δὲ καὶ λαογραφικὴ ἅμα ὑπῆρξεν ἡ δευτέρα ἐν τῷ τμήματι ἀνακοίνωσις τοῦ κ. Καρολίδου, ἧς θέμα ἦσαν τὰ Ῥουσάλια, ἡ πλεῖστα ὅσα στοιχεῖα εἰδωλολατρικὰ ἐνέχουσα λαϊκὴ ἐκείνη

ἑορτὴ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων, ἡ διὰ τοῦτο καταδικαζομένη ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, περὶ ἧς κυριωτάτην πηγὴν ἔχομεν τὰς συγγραφὰς τοῦ ἐπισκόπου Βουλγαρίας Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ. Τὰ κατὰ τὸ ὄνομα καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ἑορτῆς ταύτης ἐξήτασεν ὁ κ. Καρολίδης ἐν συγκρίσει πρὸς τ' Ἀνθοφόρια, τὸν Ῥοδισμὸν καὶ Ἀνθισμὸν παρὰ τοῖς Ἕλλησι, τ' Ἀνθεστήρια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, τὰ Rosalia παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἰταλοῖς, τὰ Βακτουβάρια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὰ Πουρείμ τῆς Γραφῆς.

Καὶ ἐν ἄλλῳ δὲ τμήματι, τῷ πρώτῳ, περιλαμβάνοντι τὴν καθ' ὅλου γλωσσολογίαν τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς ὁμοφυλίας, ἀνεκοίνωσεν ὁ κ. Καρολίδης τὰς γνώμας αὐτοῦ περὶ τῆς γλώσσης τῶν Φρυγῶν. Οἱ Φρύγες εἶνε κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἀποδεδεγμένα παρὰ τῆς ἐπιστήμης ὁ λαὸς ἐκεῖνος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ φαινόμενος εἴπερ τις καὶ ἄλλος συγγενέστατος πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Αἱ δὲ περισωθεῖσαι φρυγικαὶ ἐπιγραφαί, ἐν αἷς ἐξέχει ἡ ἐπὶ τοῦ τάφου ἑνὸς τῶν βασιλέων τῶν φερόντων τὸ ἐν τῇ δυναστείᾳ τῆς Φρυγίας σύνηθες ὄνομα Μίδας, περιέχουσι τύπους γραμματικῶς συγγενεστάτους πρὸς τοὺς ἑλληνικούς. Ἀλλ' ὁποία τις ἦτο ἡ γλῶσσα τῶν Φρυγῶν; Κατὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Καρολίδου, στηριζομένην εἰς τὴν μελέτην τῶν φρυγικῶν ἐπιγραφῶν, μόνη ὀρθὴ μέθοδος πρὸς ἑρμηνείαν αὐτῶν εἶνε ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν.

Οὕτως ἐξηγεῖ πολλὰς λέξεις τῶν φρυγικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων καὶ τὴν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Μίδα λέξιν Σίκεμαν, ἣν ἑρμηνεύει ὡς σημαίνουσαν ἡρῷον, βασιλικὸν τάφον, ἐκ παραβολῆς πρὸς τὸ ἀρμενικὸν Sigay, Sigayiort, θεωρῶν ὡς συγγενῆ τὴν ῥίζαν τῶν ὀνομάτων Σίγειον, Σκάμανδρος, Σκαιαὶ πύλαι·

Ὁ δ' ἐνταῦθα ὑπογραφόμενος πλὴν τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰς περὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης καὶ ἄλλας συζητήσεις, τῆς συμπληρώσεως τῆς παρὰ τοῦ κ. Krumbacher γενομένης ἀνακεφαλαιώσεως τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν βυζαντιακῶν μελετημάτων καὶ τῶν διαφόρων προτάσεων, περὶ ὧν ἤδη ἔγεινε λόγος, τὸ ἑλληνικὸν τμῆμα τοῦ συνεδρίου ἐθεώρησεν ὡς τὸν προσφορώτατον τόπον πρὸς ἀνακοίνωσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνακαλυφθέντων νέων ἀποσπασμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀντιοχέως.

Ἰωάννης ὁ Ἀντιοχεὺς εἶνε ἱστορικὸς τοῦ ἑβδόμου πιθανῶς αἰῶνος,

διατηρῶν τὰς καλὰς παραδόσεις τῆς μεγάλης βυζαντιακῆς ἱστοριογραφίας τῶν προτέρων χρόνων, ἧς κυριώτατοι ἀντιπρόςωποι εἶνε ὁ Ἀγαθίας καὶ ὁ Προκόπιος. Αἱ πηγαί, ὧν ἐποιήσατο χρῆσιν, καὶ τὸ θέμα τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ, ἡ ρωμαϊκὴ ἱστορία, ἀναδεικνύουσιν αὐτὸν πολύτιμον συγγραφέα· διὸ αἰσθητοτάτη εἶνε ἡ ἀπώλεια τῆς ἱστορίας αὐτοῦ. Εἰκότως λοιπὸν τὰ περισωθέντα, ὡς τὸ πλεῖστον βραχέα, αὐτοῦ ἀποσπάσματα εἵλκυσαν ἀπὸ εἰκοσιπενταετίας μάλιστα μεγάλως τὴν προσοχὴν τῶν ἱστορικῶν, εἰςηγουμένου αὐτοῦ τοῦ Mommsen, περὶ ὃν ἐτάχθη φάλαγξ ὅλη ἐρευνητῶν, ἰδίως Γερμανῶν. Τῶν δὲ ἡμετέρων μόνος περὶ αὐτὸν ἀσχοληθεὶς πρὸ ἐτῶν ἐμβριθῶς ὑπῆρξεν ὁ κ. Γεώργιος Σωτηριάδης. Καὶ προχωρεῖ μὲν ἡ ἔρευνα ὁσημέραι, ἀλλὰ νέα γεννῶνται καθ' ἑκάστην περὶ Ἰωάννου τοῦ Ἀντιοχέως προβλήματα, ὧν καὶ αὐτὴ ἡ ἁπλῆ μνεία ἤθελεν ὑπάρξει ἔκτοπος ἐνταῦθα.

Οὕτως ἐχόντων τῶν κατὰ Ἰωάννην τὸν Ἀντιοχέα, καθίστατο προβληματικὸν κατὰ πόσον ἡ νέα ἐπιστήμη θὰ ἠδύνατο, χρωμένη τῷ ἀνεπαρκεῖ ὑλικῷ, ὅπερ ἔχει ὑπ' ὄψιν, νὰ προβῇ εἰς τὴν λύσιν τῶν προκειμένων πλείστων ζητημάτων, ὅτε διὰ τῆς ὑπ' ἐμοῦ ἀνακαλύψεως νέων μεγάλων ἀποσπασμάτων διαχέεται αἴφνης φῶς ἐν πολλοῖς. Καὶ γεννῶνται μὲν καὶ μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν ταύτην νέα πάλιν προβλήματα, ἀλλ' οὐχ ἧττον οὐ μόνον πλουτίζεται σχεδὸν διπλασιαζόμενος ὁ ἀριθμὸς τῶν γνωστῶν ἀποσπασμάτων, ἀλλὰ καὶ ἀνατρέπονται διαρρήδην πεπλανημέναι δόξαι καὶ διανοίγεται ἡ ὁδὸς πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀμφισβητουμένης ἀληθείας.

Τἀποσπάσματα ταῦτα ἀνεκάλυψα πρὸ ἐτῶν, λανθάνοντα ἐν χειρογράφῳ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἀποκειμένῳ ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος μονῇ τῶν Ἰβήρων, κέκτημαι δὲ πιστὸν αὐτῶν ἀντίγραφον γενόμενον κατὰ τὰς ἐμὰς ὑποδείξεις ὑπὸ τοῦ παλαιοῦ μου μαθητοῦ καὶ νῦν γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως κ. Φιλίππου Γεωργαντᾶ. Τὰ φύλλα ἐν οἷς εὕρηνται τἀποσπάσματα τοῦ Ἰωάννου εὕρηνται ἀναμεμιγμένα καὶ συγκεχυμένα μετὰ φύλλων τῆς ὑπὸ τοῦ Παιανίου ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Εὐτροπίου, ἐν οἷς εὑρέθησαν καὶ τὰ ἐν τῷ μόνῳ πλὴν τοῦ ἀθωνικοῦ σωζομένῳ ἀπογράφῳ τοῦ Παιανίου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Μονάχου λείποντα μέρη τοῦ συγγραφέως ἐκείνου, ἅτινα καὶ ἐξέδωκα τῷ 1897 ἐν τῇ Classical Review.

Τὰ νέα ἀποσπάσματα τοῦ Ἀντιοχέως εἶνε διῃρημένα κατὰ λόγους ὑπάτων, ὧν εὗρον τὸ τέλος τοῦ τρίτου ὁλόκληρον, τὸ τέταρτον καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ πέμπτου. Ἀναφέρονται δ' εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἐλευθέρας ῥωμαϊκῆς πολιτείας καὶ περιλαμβάνουσιν ἰδίως τὰ κατὰ τὸν Σύλλαν διὰ μακρῶν. Περίεργος εἶνε ἡ βεβαίωσις εὐφυεστάτης εἰκασίας τοῦ Mommsen, καθ' ἣν ὁ Ἰωάννης τὸν Εὐτρόπιον, ὅστις εἶνε μία τῶν κυριωτάτων αὐτοῦ πηγῶν, μεταχειρίζεται ὄχι κατὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Παιανίου, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀπολεσθεῖσαν τοῦ Καπίτωνος.

Μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων τὰ νέα ἀποσπάσματα λύουσιν ὁριστικῶς καὶ τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τοῦ λεξικογράφου Σουίδα πρὸς τὸν Ἀντιοχέα, διότι ἀποδεικνύεται, ὅτι πράγματι ὁ Σουίδας εἶχεν ἐν πολλοῖς τῶν ἱστορικῶν ἄρθρων τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ ὡς πηγὴν τὸν ἐξ Ἀντιοχείας ἱστορικόν. Δύο δὲ τοιαῦτα ἀποσπάσματα τοῦ Σουίδα καὶ ἓν ἀπόσπασμα τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ μοὶ ἤρκεσαν ὅπως ἀποκαταστήσω τὸ κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος κατεστραμμένον τέλος τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ Ἰωάννου, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπραγματεύθην ἐνώπιον τῶν συνέδρων διὰ μακροτέρων, δεικνύων ἐν μικρῷ τὸν τρόπον καθ' ὃν μέλλω νὰ προβῶ εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνεκδότων. Ἐκ τοῦ πρώτου τούτου ἀποσπάσματος διδασκόμεθα, ὅτι κατὰ τὸν Ἰωάννην Νικομήδης Β´ ὁ βασιλεὺς τῆς Βιθυνίας ἐπωνομάζετο Μονόδους καὶ ὅτι περιέστη εἰς πόλεμον πρὸς Ἄτταλον Β´ βασιλέα τοῦ Περγάμου. Ἐπ' ἴσης δὲ φαίνεται, ὅτι δυνάμεθα νἀποκαταστήσωμεν εἰς κενὸν χῶρον τοῦ κειμένου τὸ ὄνομα τοῦ Μεγαλησίου τοῦ Περγάμου, τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Ῥέας, οὗ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα μόνον παρὰ τῷ Οὐάρρωνι ἐφέρετο μέχρι τοῦδε, ἂν μὴ νεωτέρα παραβολὴ τοῦ χειρογράφου μὲ μεταπείσῃ περὶ τῆς τοιαύτης συμπληρώσεως*.

Ὁ κ. Reinach ἐν ἄλλῃ τοῦ τμήματος συνεδρίᾳ ἠθέλησεν, εὐγενῶς ἀναγνωρίζων τὴν σημασίαν τῆς ἐμῆς ἀνακαλύψεως, νά με βοηθήσῃ εἰς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου δι' ἰδίων τινῶν προτάσεων, καὶ διημφισβήτησέ τινας τῶν μαρτυριῶν Ἰωάννου τοῦ Ἀντιοχέως ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν. Ἐγὼ δ' εὐχαρίστως ἀπεδέχθην τὰς συμβολὰς αὐτοῦ, ἐπιφυλαχθεὶς νὰ ἐξετάσω αὐτὰς ἀκριβέστερον κατὰ τὴν ὁριστικὴν χάριν ἐκδόσεως ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου.

* Πράγματι, ὡς ἀπέδειξε νεωτέρα ἀντιβολὴ τοῦ κώδικος, ἡ εἰκασία μου αὕτη ἐξηλέγχθη πεπλανημένη.

Ἐλπίζω δὲ νὰ δυνηθῶ ὅσον ἔνεστι ταχέως νὰ προβῶ εἰς τὴν ἐν τῷ βυζαντιακῷ περιοδικῷ τοῦ Μονάχου ἔκδοσιν τῶν νέων ἀποσπαμάτων τοῦ Ἰωάννου, ὅπως σὺν τοῖς ἄλλοις ἀναπαύσω τὴν ἀνυπομονησίαν, μεθ᾽ ἧς ἀναμένουσι τὴν δημοσίευσιν τούτων ἐν τοῖς πρώτοις ὁ Mommsen, ὁ De Boor, ὁ Krumbacher καὶ ὁ Gleye. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς τὸ γραφέν μοι πρὸ δύο ἤδη ἐτῶν ὑπὸ τοῦ Mommsen, ὅτι Bis dat qui cito dat, ἀλλ᾽ οὐχ ἧττον ὁμολογῶ, ὅτι δὲν ἠδυνάμην νὰ σπεύσω διὰ τὸ βαρὺ τοῦ ἔργου*.

Πλὴν τῆς ἀνακοινώσεώς μου ταύτης ἐθεώρησ᾽ ἀναγκαῖον νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ τμήματος εἰς τὴν σημασίαν, ἣν θὰ εἶχεν ἡ παρασκευὴ καὶ ἔκδοσις Μοναστηριολογίας τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων. Ἡ σπουδαιότης τῶν μονῶν κατά τε τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας εἶνε ἀπαραγνωρίστως μεγάλη ὑπό τε θρησκευτικήν, καλλιτεχνικὴν καὶ φιλολογικὴν ἔποψιν. Αἱ βυζαντιακαὶ μοναὶ εἶνε ἡ ἑστία τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, πολλάκις δὲ τὸ καταφύγιον τῶν ἐπιφανῶν καὶ τὸ ἄσυλον ἐκπτώτων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Ἐν αὐταῖς ἀκμάζει ἢ φυγαδεύεται ἡ τέχνη· ἐν αὐταῖς διασώζεται ἡ φιλολογικὴ παράδοσις τῆς ἀρχαιότητος ἢ συνεχίζεται ἡ περὶ τὰ γράμματα ἀσχολία. Καὶ ἐν τοῖς δυσμοίροις δὲ χρόνοις τῆς τουρκοκρατίας ἡ μονὴ εἶνε διὰ τὸ δουλεῦον ἔθνος ἄσυλον ἅμα τῆς ἐκκλησίας καὶ φυτώριον παιδείας, σχολεῖον καὶ ὁπλοθήκη τοῦ ἀλυτρώτου Ἕλληνος.

Ἀλλὰ παρὰ τὴν τοιαύτην σημασίαν τῶν ἑλληνικῶν μονῶν μικραὶ εἶνε αἱ περὶ αὐτῶν γενόμεναι ἐργασίαι. Ὅταν δὲ πλὴν τῶν σποράδων ἀνὰ τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν μονῶν μελετηθῶσιν ἐπαρκῶς ἡ γεωγραφία, ἡ ἱστορία, ἡ τέχνη, αἱ βιβλιοθῆκαι, ὁ ὀργανισμὸς τῶν μεγάλων συμπλεγμάτων μονῶν, οἷα τὰ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, Μετεώροις**, Σινᾷ, Θηβαΐδι ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐμφανίσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου μέχρι τοὐλάχιστον τῶν ἀρχῶν τοῦ καθ᾽ ἡμᾶς αἰῶνος, τότε βεβαίως θὰ ἐκτυλιχθῇ ἐνώπιον ἡμῶν μεγάλη, ἄγνωστος ἐν τοῖς πλείστοις μέχρι τοῦδε εἰκὼν τοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ τῆς καθολικῆς ἱστορίας.

* Ἐξέδωκα ταῦτα ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ἀνέκδοτον ἀπόσπασμα Ἰωάννου τοῦ Ἀντιοχέως ἐν τῷ ἐμῷ περιοδικῷ συγγράμματι Νέος Ἑλληνομνήμων Τόμ. Α′ (1904) σ. 7-31.

** Ἴδε νῦν ὅσα ἔγραψα περὶ τῶν Μετεώρων ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μετεώρων ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι Τόμ. Β′ (1905) σ. 49-156.

Τοιοῦτοι οἱ λόγοι, δι' ὧν ἐδικαιολόγησα ἐν τῷ τμήματι τὴν πρότασίν μου, ὅπως τὸ συνέδριον ἐπιδείξῃ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ καὶ τὴν προστασίαν πρὸς παρασκευὴν καὶ δημοσίευσιν τοιαύτης Μοναστηριολογίας τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ πρότασις αὕτη, ὁμοφώνως γενομένη δεκτὴ ὑπὸ τοῦ τμήματος, ἐνεκρίθη ὁμοίως ἄνευ ἀντιρρήσεως καὶ ὑπὸ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν συνέδρων. Ἐναπόκειται δὲ εἰς περαιτέρω διαβήματα καὶ εἰς ὁριστικὴν ἐν τῷ προσεχεῖ συνεδρίῳ διατύπωσιν ἡ παρασκευὴ ἔργου, ὅπερ, ὑπερβαῖνον τὰς δυνάμεις ἑνὸς ἀνδρός, δέον νὰ προσλάβῃ χαρακτῆρα διεθνῆ, μέλλει δ' ὁπωσδήποτε νἀποβῇ ὑπό τ' ἐπιστημονικὴν καὶ ἐθνικὴν ἔποψιν χρησιμώτατον εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ἐπιστολὴ ΙΒ΄.*

Ἐκ Νεαπόλεως, 5 Νοεμβρίου.

Πλὴν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Πανεπιστημίου Ἕλληνες παρίσταντο ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Ἀνατολιστῶν οἱ κ. κ. Λάζαρος Βελέλης ἐκ Κερκύρας καὶ Ἀλέξανδρος Σφοίνης, διδάκτωρ τῶν νομικῶν ἐκ Λαυρίου.

Τούτων ὁ Ἑβραιολόγος κ. Βελέλης ὑπερήσπισε δι' ἀνακοινώσεως ἐν τῷ ὀγδόῳ τμήματι, τῷ τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν, τὴν γνησιότητα τῶν ἑβραϊκῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, καὶ συμμετέσχε τῆς συζητήσεως, ἣν προεκάλεσεν ἡ ἀνακοίνωσις αὐτοῦ καὶ ἄλλη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος τοῦ κ. Ἰσραὴλ Λέβυ.

Ἐν δὲ τῷ ἑλληνικῷ τμήματι ὡμίλησε περὶ ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων ἑλληνικῶν κειμένων ἐν χρήσει κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐν ταῖς ἑβραϊκαῖς συναγωγαῖς τῆς Ἀνατολῆς. Ἐξήτασε δὲ ταῦτα ὑπὸ ἔποψιν λεκτικὴν καὶ γραμματικήν, ἀνέπτυξε δὲ τὴν θεωρίαν αὐτοῦ, καθ' ἣν ὡς πρὸς τὴν σύνταξιν πρέπει πάντοτε νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν τὸ ἑβραϊκὸν πρωτότυπον, ἐξ οὗ ἔγειναν αἱ μεταφράσεις. Ἀνέγνω δὲ καὶ ἡρμήνευσε γραμματικῶς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ Ἰωνᾶ συνῳδὰ

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 26 Νοεμβρίου 1899.

πρὸς χειρόγραφον τῆς πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης τῆς Βονωνίας, μνησθεὶς καὶ ἄλλου ἀπογράφου τοῦ αὐτοῦ κειμένου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ὀξωνίου ἐν Ἀγγλίᾳ, οὗ τὴν ὕπαρξιν πρῶτος ἀνέγραψε πρὸ δεκαεννέα ἐτῶν ὁ γράφων ταύτας τὰς ἐπιστολάς.

Οὕτως εὐχάριστον εἶνε, ὅτι διὰ τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ κ. Βελέλη ἀντεπροςωπεύθη ἐν τῷ συνεδρίῳ παρ' Ἕλληνος καὶ ἡ ἑβραϊκὴ φιλολογία. Ἄπορον δὲ εἶνε μόνον, πῶς ὁ Κερκυραῖος Σημιτολόγος δὲν ἐθεώρησεν ἀπᾴδουσαν πρός τε τὴν ἰδίαν ἐπιστημονικὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ πρὸς τὴν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν τὴν ἐν τῷ σημιτικῷ τμήματι διανομὴν φυλλαδίου, ἐν ᾧ ἀντιστρατεύεται πρὸς ἄλλους Ἕλληνας ἑβραϊστάς, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἀνταγωνισθέντων πρὸς κατάληψιν τῆς χηρευούσης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἕδρας τῆς ἑβραϊκῆς, ἧς καὶ αὐτὸς ὁ κ. Βελέλης ὑπῆρξέ ποτε μνηστήρ.

Ὁ δὲ κ. Ἀλέξανδρος Σφοίνης ἀνέγνω ἐν τῷ ἑλληνικῷ τμήματι σώφρονα καὶ μεμετρημένην ἀνακεφαλαίωσιν τῶν περὶ τῶν Ἀλβανῶν τῆς Ἑλλάδος γνώσεων, ἥτις ἄνευ ἐπιστημονικῶν ἀξιώσεων ἀπεσκόπει εἰς τὸν σύνδεσμον τῶν δύο λαῶν, οὓς προςεπάθησαν καὶ ἐν αὐτῷ τῷ συνεδρίῳ, καθ' ἃ εἴδομεν, νὰ χωρίσωσιν ἀπ' ἀλλήλων πολιτικοὶ κερδοσκόποι.

Τέλος δὲ δὲν πρέπει νὰ παρέλθῃ ἀμνημόνευτος ἐνταῦθα ἡ εἰς τὸ συνέδριον συμμετοχὴ καὶ ἄλλου Ἕλληνος, καίπερ μὴ παρισταμένου ὡς τοιούτου, ἅτε διατελοῦντος ἐν τουρκικῇ ὑπηρεσίᾳ. Ἐννοῶ τὸν κ. Α. Πιτζιπιόν, διερμηνέα τῆς ἐν Ῥώμῃ τουρκικῆς πρεσβείας, ὅστις καὶ ἀνέγνω ἐν τῷ τρίτῳ τμήματι ἀνακοίνωσιν περὶ τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν ἐν χρήσει ἡμερολογίων, μεταδοὺς καὶ εἰδήσεις περὶ τῶν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀναφερομένων διαπραγματεύσεων μεταξὺ τοῦ μεγάλου λογοθέτου Σταυράκη Ἀριστάρχη καὶ τοῦ ἀββᾶ Τονδίνη, τοῦ ἐνθερμοτάτου τῶν περὶ τὸν πάπαν Λέοντα ΙΓ' ἀντιπροςωπευόντων τὴν ἰδέαν τῆς ἑνώσεως ταύτης, ἥτις οὐ μόνον ἀνώδυνος εἶνε, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία δύναται νὰ θεωρηθῇ.

Τοιαῦται αἱ ἐν τῷ συνεδρίῳ ἑλληνικαὶ ἀνακοινώσεις καὶ τοιαῦται καθ' ὅλου αἱ ἐργασίαι αὐτοῦ ὅσαι ἠδύναντο νὰ κινήσωσι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, ὧν χάριν καὶ συνώψισα αὐτὰς ἐν τῷ Ἄστει. Ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰς ὅλως ἀκαίρους πολιτικὰς ἐπιδείξεις τῶν Ῥωμάνων καὶ τῶν δῆθεν Ἀλβανῶν, περὶ ὧν ἔγραψα διὰ μα-

κρῶν τὰ δέοντα, πνεῦμα εἰρήνης καὶ διεθνοῦς συναδελφώσεως τῶν λαῶν ἐπεκράτησεν ἐν τῷ συνεδρίῳ ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς πανηγυρικῆς ἐνάρξεως τῶν συνεδριῶν αὐτοῦ ἐν τῷ Καπιτωλίῳ, ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῇ ἀπὸ τῶν κοσμουσῶν αὐτὴν εἰκόνων φερούσῃ τὸ ὄνομα τῶν Ὁρατίων καὶ Κουριατίων, μέχρι τῆς ἐπισήμου κηρύξεως τῆς λήξεως τοῦ συνεδρίου καὶ ἀναγγελίας τῆς ἐκλεχθείσης ἕδρας τοῦ προσεχοῦς δεκάτου τρίτου ἐν τῇ αὐτῇ αἰθούσῃ ἢ μᾶλλον μέχρις αὐτῆς τῆς ὥρας τῶν διεθνῶν προπόσεων ἐν τῷ ἀποχαιρετιστηρίῳ συμποσίῳ.

Δύναταί τις νὰ φρονῇ περὶ τῶν συνεδρίων ὅ τι ἂν θέλῃ. Βεβαίως μεταξὺ τῶν πολλῶν κλητῶν δὲν εἶνε πάντες ἐκλεκτοί. Τοιαύτη ἰσοπέδωσις πνευμάτων δὲν εἶνέ τι ἀνθρωπίνως δυνατόν, ἴσως δὲ οὐδὲ εὐκτόν. Ὡς ἐν τῷ πολιτικῷ καὶ κοινωνικῷ βίῳ τῶν ἐθνῶν, ὡς ἐν ταῖς τέχναις, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ὑπάρχουσι καὶ δὲν εἶνε δυνατὸν παρὰ νὰ ὑπάρχωσιν οἱ κορυφαῖοι, περὶ οὓς καὶ ὑφ' οὓς ἵστανται ὡς ἐπὶ διαφόρων βαθμίδων οἱ λοιποὶ ἐργάται τῆς προόδου. Δὲν εἶνε λοιπὸν εὐφρόσυνοι, δὲν εἶνε ἐξαιρέτως προαγωγικαὶ διὰ τὴν ἐπιστήμην αἱ ἀμφιετηρικαὶ ἐκεῖναι συνελεύσεις τῆς ἀνὰ τὴν γῆν σύμπασαν διακλαδουμένης ἀμφικτυονίας τῶν ἐπιστημόνων, ἥτις sine ira et studio, ἄνευ τῶν χωριζόντων τοὺς λαοὺς σκανδάλων, μακρὰν παντὸς συμφέροντος καὶ παντὸς πάθους μακράν, ἓν ἔχει μόνον σύμβολον, τὸ Ἐμπρός: Δὲν εἶνε χαρὰ διὰ τοὺς μεγάλους, ὧν τὸ πνεῦμα συγκεντρόνει ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἀνάγει εἰς σύστημα τὰς ἐπὶ μέρους ἐρεύνας, τὸ σφίγγειν ἐκ τοῦ πλησίον τὴν δεξιὰν τῶν ὀτρηρῶν ἐκείνων ἐργατῶν, οἵτινες διὰ τῆς ἐπιμονῆς αὐτῶν ἀποκαλύπτουσιν ἔστω καὶ μίαν γωνίαν τοῦ πέπλου τοῦ καλύπτοντος τὴν μεγάλην ἀλήθειαν τῆς ἐπιστήμης; Καὶ δὲν εἶνε τιμὴ καὶ ἐνθάρρυνσις διὰ τοὺς ἐργάτας τοὺς προσκομίζοντας ἔστω καὶ μικρὸν λίθον εἰς τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐπιστήμης τὸ βλέπειν καὶ θαυμάζειν ἐκ τοῦ πλησίον τοὺς μεγάλους οἰκοδόμους τοῦ περιφανοῦς αὐτῆς ναοῦ; Καὶ δὲν εἶνε τιμὴ καὶ πανήγυρις καὶ συμφέρον διὰ τὰς πόλεις τὸ δεξιοῦσθαι τοὺς ἀριστεῖς τῆς διανοίας, τὸ ἀνοίγειν τοὺς κόλπους αὐτῶν εἰς τοὺς μεγάλους ἐρευνητὰς τοῦ παρελθόντος, τοὺς περιδόξους σκαπανεῖς τοῦ μέλλοντος, εἰς τοὺς στρατηγοὺς ἅμα καὶ τοὺς στρατιώτας τῆς εἰρηνικῆς ἐκείνης στρατιᾶς τῶν μελετητῶν;

Τοιαύτην τιμὴν καὶ πανήγυριν θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον ἂν ἠδύναντο

νάπολαύσωσιν ἡμέραν τινὰ καὶ αἱ Ἀθῆναι. Θὰ ἦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις ὡραῖον καὶ γλυκὺ καὶ παρήγορον νὰ φαντασθῶμεν, ὅτι ἠδυνάμεθα νὰ ἐπιδείξωμεν εἰς τοὺς ἄποθεν μόνον γινώσκοντας τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ὅτι ὑπάρχει πλὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, πλὴν τῆς Ἑλλάδος τῶν μνημείων καὶ τῶν βιβλίων, ἧς εἶνε πάντες θαυμασταί, καὶ Ἑλλὰς νέα, ἣν ἀγνοοῦσιν ἢ παραγνωρίζουσιν οἱ πλεῖστοι.

Ἀλλ' ἤξιζεν ἀληθῶς ποτε νὰ πεισθῶσιν ὄχι περιηγηταὶ καὶ ἐρευνηταὶ σποράδην ἐπιφαινόμενοι, ἀλλὰ σύνεδροι ἀθρόοι ὁμοῦ ἐπιφοιτῶντες ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν, ὅτι ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ παρὰ τοὺς τάφους τῶν ὡραίων ἀρχαίων νεκρῶν τοῦ Κεραμεικοῦ ὑπάρχει λαὸς ζῶν καὶ παλλόμενος, πολλὰ διὰ τῶν αἰώνων παθών, ἀλλ' ἀναστὰς τέλος ἐκ νεκρῶν καὶ θέλων νὰ ζήσῃ, ἄξιος δὲ νὰ γνωσθῇ καὶ ἀγαπηθῇ.

Πρὸ ἐτῶν εἶχε γείνει λόγος περὶ συγκλήσεως ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικοῦ συνεδρίου, ἀλλὰ τὸ σχέδιον εἶχε ναυαγήσει, ἀντιταχθείσης ἰσχυρᾶς γνώμης, καθ' ἣν πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ μὲν νεαρὰ ἡμῶν ἐπιστήμη δὲν ἠδύνατο νὰ παραστῇ εὐπρόσωπος, ἡ δὲ πόλις τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἠδύνατο νὰ παράσχῃ εἰς τοὺς κληθησομένους τὴν ἀναγκαίαν εὐμάρειαν καὶ ψυχαγωγίαν, ἡ δ' ἑλληνικὴ πολιτεία δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποστῇ τὰς προσηκούσας δαπάνας τῆς ξενίας. Ἀλλὰ πάντες οὗτοι οἱ λόγοι δὲν εἶνε ἀκαταπολέμητοι. Ἡ μὲν ἐπιστήμη ἡμῶν προκειμένου περὶ ἀρχαιολογίας οὐδαμῶς εἶνε, ὅσον πολλοὶ τὴν φαντάζονται, νήπιος. Καὶ καθ' ὅλου δὲ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη δὲν ἀξίζει νὰ διασύρηται ὅσον ἐκ συστήματος πολλάκις γίνεται ἔν τισι φύλλοις. Τὸ κάτω κάτω τῆς γραφῆς εἶνε καλλιτέρα τῆς παρ' ἡμῖν διοικήσεως, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς διπλωματίας, δὲν εἶνε δὲ βεβαίως κατωτέρα τοῦ κλήρου, τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου. Ἡ δὲ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ἄλλως ὑπὸ τῶν ἀθανάτων τῆς ἀρχαιότητος μνημείων κοσμουμένη, ἄριστα καὶ ἀξιοπρεπέστατα δύναται, συντελούσης τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας καὶ ἐπικουρούντων τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν σωματείων, νὰ καταστήσῃ οὐ μόνον ἀνεκτὴν, ἀλλὰ καὶ διδακτικὴν καὶ εὐφρόσυνον τὴν ἐν αὐτῇ διαμονὴν συνέδρων, συνερχομένων χάριν τῆς ἐπιστήμης καὶ ὑπὸ τὰς ἐντυπώσεις καὶ τὰς ἀναμνήσεις τοῦ μεγάλου παρελθόντος. Θὰ συνεπλήρονε δὲ τέλος τὰς ἐλλείψεις ἡ ἐν τοῖς καιρίοις πάντοτε παρ-

ουσιαζομένη ἑλληνικὴ φιλοτιμία καὶ φιλοξενία. Τρανότατον δὲ τούτων πάντων παράδειγμα ἔστωσαν οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες.

Ὑπὸ τοιούτων ἀγόμενοι σκέψεων οἱ ἀντιπροςωπεύσαντες ἐν Ῥώμῃ τὸ ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον μεγάλως ἐπόθουν νὰ ὑποδείξωσι τὰς Ἀθήνας ὡς ἕδραν τοῦ δεκάτου τρίτου συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν. Ἀλλὰ δὲν εἶχον πρὸς τοῦτο ἐπίσημον ἐντολὴν κατὰ τὰ ἐν τοῖς συνεδρίοις ἐθιζόμενα, ἤτοι δὲν εἶχον ἀνὰ χεῖρας ῥητὴν πρὸς τοὺς συνέδρους πρόςκλησιν τῆς κυβερνήσεως. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ὅτε εἶδον, ὅτι οἱ Ῥωμᾶνοι ἐβυσσοδόμευον τὴν εἰς Βουκουρέστιον πρόςκλησιν τοῦ συνεδρίου, ἐθεώρησαν καθῆκον αὐτῶν νἀντιταχθῶσι πρὸς τοιαύτην ἐνέργειαν, ἧς ἡ ἐπιτυχία ἤθελε καταπατήσει δικαιώματα πολὺ λογικώτερα τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἄλλως δὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηνῶν εἶχεν ἤδη ψιθυρισθῇ καὶ ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ συνεδρίῳ, τῷ ἐν Παρισίοις, χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ κ. Δημητρίου Βικέλα.

Διὸ ἠρξάμεθα ποιούμενοι μετά τινος ἐπιφυλάξεως λόγον περὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἐν ᾧ συγχρονως ἀνεμένομεν ὁδηγίας καὶ ἐξ Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ἡ πρὸς τοὺς Ῥωμάνους ἀντίδρασις ἐξεδηλώθη παρὰ τοῖς Γερμανοῖς, οἵτινες, ἄμεσον λαβόντες τηλεγραφικὴν ἐξ Ἀμβούργου ἀποδοχὴν τῶν προτάσεων αὐτῶν, μετὰ θάρρους ἠδύναντο νὰ προτείνωσι τὴν πόλιν ἐκείνην ὡς ἕδραν τοῦ προςεχοῦς συνεδρίου καὶ προςηκόντως ἐν σχολῇ παρασκευάσωσι τὰ πνεύματα πρὸς τοῦτο.

Ἐστήριζον δὲ οἱ Γερμανοὶ τὰ δικαιώματα αὐτῶν εἰς τὸν λόγον, ὅτι ἐπὶ δεκαοκτὼ ἤδη ἔτη τὸ συνέδριον συνῆλθε πάντοτε ἐκτὸς τῆς Γερμανίας μετὰ τὴν ἐν Βερολίνῳ τῷ 1881 σύγκλησιν αὐτοῦ, ἐν ᾧ μέγισται εἶνε αἱ εἰς αὐτὸ συμβολαὶ τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης. Τὸ δὲ Ἀμβοῦργον, ὅπερ προέτεινον, δὲν εἶνε μὲν πόλις πανεπιστημιακή, ἀλλ' οὐχ ἧττον εἶνε ἁρμοδιώτατον ὡς ἕδρα συνεδρίου Ἀνατολιστῶν ἕνεκα τοῦ μεγέθους τῆς πόλεως καὶ τοῦ πλούτου, τῶν μεγάλων αὐτῆς σχέσεων πρὸς τὴν Ἀνατολήν, τῶν ἐν αὐτῇ ἐπιστημόνων καὶ τῆς γειτονίας πόλεων πανεπιστημιακῶν, οἷαι τὸ Κίελον, ἡ Γρεϊφσβάλδη, ἡ Γοτίγγη καὶ τὸ Βερολῖνον, ὧν τὰ πανεπιστήμια θὰ συνεργήσωσι μετὰ καὶ τῆς γερμανικῆς Ἀνατολικῆς εταιρείας εἰς ἀρίστην παρασκευὴν τῶν κατὰ τὸ συνέδριον. Ὑπελάνθανε δὲ καὶ ὁ πόθος νὰ ἐπιδειχθῇ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς εἰς Ἀμβοῦργον μεταβάσεως τῶν συνέδρων ἡ ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ πρόοδος τῶν Γερμανῶν ἐν τῇ μετὰ τὸ Λον-

δῖνον ἐμπορικωτάτη τῶν πόλεων τῆς Εὐρώπης, ὡς ἐλέγετο ἐν ἰδίοις κύκλοις.

Καὶ οἱ μὲν λόγοι οὗτοι ἦσαν ἰσχυροί, ἀλλ' οὐχ ἧττον ἡμεῖς δὲν ἠθέλομεν νὰ λησμονηθῇ τέλεον τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηνῶν, ὅτε μάλιστα, ἔστω καὶ ἀργὰ πλέον, ἐνεθαρρύνθημεν, πεισθέντες, ὅτι καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εὐχαρίστως θὰ ἔβλεπεν ἀπόφασιν αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου, ὁρίζοντος ὡς ἕδραν τῆς προσεχοῦς αὐτοῦ συνόδου τὰς Ἀθήνας. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο θὰ ἦτο ἀνεπίτευκτον κατὰ τύπους, ἀπείδομεν τοὐλάχιστον εἰς τὴν οὐσίαν, προσπαθοῦντες νὰ κερδήσωμέν τι, ἔστω καὶ διὰ προσεχὲς μέλλον.

Πράγματι δ' ἐν τῇ τελευταίᾳ γενικῇ συνελεύσει, ἐν ᾗ προέκειτο τὸ ζήτημα περὶ καθορισμοῦ τῆς ἕδρας τοῦ δεκάτου τρίτου συνεδρίου, ὁ μὲν Γερμανὸς κ. Kautzsch διὰ μακρῶν ὑπεστήριξε τὴν περὶ Ἀμβούργου πρότασιν, ἐγὼ δὲ μετὰ τοῦ κ. Καρολίδου δι' ἐγγράφου σημειώματος ὑπεμνήσαμεν ἄνευ ἀμέσων ἀξιώσεων καὶ τὰς Ἀθήνας. Ὅτε δὲ εἴδομεν, ὅτι ἐκρίνοντο ἰσχυρὰ τὰ δικαιώματα προτεραιότητος τοῦ Ἀμβούργου, οὐδαμῶς ἐσκέφθημεν, ὅτι ἔπρεπε δι' ἀμφισβητήσεων καὶ ψηφοφορίας νὰ φυλοκρινηθῇ ζήτημα, ἐν ᾧ δὲν ἔπρεπε διὰ παραβόλου ἐπιμονῆς περὶ τοῦ παρόντος νὰ διακινδυνεύσωμεν σχεδὸν ἀσφαλῆ περὶ τοῦ μέλλοντος ἐπιτυχίαν.

Εἶπον τότε τὰ ἑξῆς· «Χωρὶς μηδαμῶς νὰ θελήσωσι νὰ διαμφισβητήσωσι τὰ δικαιώματα τῆς πόλεως τοῦ Ἀμβούργου καὶ νὰ παρακωλύσωσι τὴν ἀποδοχὴν τῆς συμπαθοῦς προτάσεως τοῦ κ. Kautzsch, οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν πιστεύουσιν, ὅτι ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ κάμωσι μνείαν καὶ τοῦ ὀνόματος τῶν Ἀθηνῶν ὡς ἕδρας μέλλοντος συνεδρίου. Ἡ ἡμετέρα πόλις δὲν δύναται νὰ προσφέρῃ τὴν εὐμάρειαν καὶ τὴν αἴγλην τῶν ἄλλων νέων πρωτευουσῶν, ἡ ἡμετέρα πολιτεία δὲν εἶνε πλουσία, ἡ ἐπιστήμη ἡμῶν εὑρίσκεται ἐν τῷ γεννᾶσθαι. Ἀλλ' οὐχ ἧττον πιστεύομεν καὶ ἡμεῖς, μαθηταὶ τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης, ἥτις ἔθρεψεν ἡμᾶς ὡς ἡ τῶν ἄλλων πεπολιτισμένων λαῶν τοῦ νέου κόσμου, ὅτι, ἂν δὲν ἐπέστη ἤδη σήμερον ὁ χρόνος, εἶνε ὅμως δίκαιον, ὅπως ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν προσελκύσῃ τὴν προσοχὴν τῶν συνέδρων μετὰ τὸ Ἀμβοῦργον».

Ἀληθῶς δὲ τὰ ῥηθέντα, γενόμενα δεκτὰ μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπιδοκιμασίας, κατέδειξαν τὰς ὑπαρχούσας ἀγαθὰς διαθέσεις,

ἡ δὲ συνέλευσις ἀπεδέχθη τὴν πρότασιν τοῦ προεδρεύοντος αὐτῆς κ. Γουβερνάτη, ὅπως σημειωθῇ ἡ πρότασις τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἡ πρόςκλησις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν αἱ Ἀθῆναι ὡς ἕδρα τοῦ μέλλοντος συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν μετὰ τὸ συγκληθησόμενον ἐν Ἀμβούργῳ.

Οὕτω τὸ περὶ Ἀθηνῶν ζήτημα προεχώρησεν ἤδη μεγάλως. Δι' ἀναλόγων μακρῶν προςπαθειῶν εἶχε κατορθωθῆ, καθ' ἅ μοι διηγεῖτο ὁ κ. Γουβερνάτης, ἡ ἐκλογὴ τῆς Ῥώμης. Ἄς ἐλπίσωμεν, ὅτι διὰ τῶν προςπαθειῶν τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροςώπων ἐν τῷ συνεδρίῳ τοῦ 1902 καὶ τῆς δραστηρίας ἐνεργείας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως θὰ κατορθωθῇ, ὅπως τῷ 1904 ἢ 1905 ἡ διεθνὴς ἀμφικτυονία τῶν συνέδρων συνέλθῃ ἐν ταῖς αἰθούσαις τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. Τότε καὶ τὸ Ἄστυ δὲν θὰ ἔχῃ ἀνάγκην Ἐπιστολῶν ἐξ Ἰταλίας.

ΤΡΕΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΝ ΡΩΜΗ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΕΛΕΥΤΩΝΤΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΟΥ 1903

Ἐπιστολὴ Α΄. *

Ἐκ Ῥώμης, 2 Ἀπριλίου.

Εἰς χιλίους ἑξακοσίους συνεποσώθησαν οἱ συμμετασχόντες τοῦ διεθνοῦς ἐν Ῥώμῃ Ἱστορικοῦ συνεδρίου, εἰς ἑκατὸν δεκαπέντε συνῆλθον συνεδρίας τὰ διάφορα αὐτοῦ τμήματα, πεντήκοντα καὶ ἓξ διάφορα ψηφίσματα καὶ εὐχαὶ ἐξεφράσθησαν ἐν ταῖς συνεδρίαις, καὶ ἐξ ἑκατοντάδων ὅλων σύγκειται ὁ ἀριθμὸς τῶν γενομένων ἀνακοινώσεων.

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ βραχεῖα ἀνακεφαλαίωσις τῶν ὀκταημέρων ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου, ἣν ἐξήνεγκεν ἐν τῇ τελευταίᾳ καθολικῇ καὶ ἐπισήμῳ συνεδρίᾳ ὁ τακτικὸς αὐτοῦ πρόεδρος Πασχάλης Βίλλαρης, ὁ διακεκριμένος ἱστορικὸς τῆς Ἰταλίας. Ἐκ δὲ τῶν συγκεφαλαιωτικῶν τούτων ἀριθμῶν δύναται πᾶς τις νὰ κρίνῃ, ὅτι ἡ γενομένη ἐργασία δὲν ὑπῆρξεν ἀληθῶς μικρά τις. Τὰ δ' ἐκ τῶν ὑστέρων πορίσματα παρὰ τὰς παρατηρήσεις, ἃς δύναταί τις νὰ ἐξενέγκῃ περὶ τῶν γενομένων καὶ ἐπιτευχθέντων, δὲν καθυστεροῦσι πράγματι ἐν τῷ συνόλῳ τῶν ἐκ τῶν προτέρων προσδοκιῶν.

Ἡ Ῥώμη εἶχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1900 ἐν Παρισίοις ὁρισθῇ ὡς ἕδρα τοῦ προσεχοῦς διεθνοῦς συνεδρίου τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν. Κατὰ ταῦτα τὸ συνελθὸν συνέδριον δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ δεύτερον μετὰ τὸ συγκροτηθὲν ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Γαλλίας. Ἀλλὰ τὸ παρισιακὸν ἐκεῖνο συνέδριον, ἓν τῶν πολλῶν τῶν συνελθόντων κατὰ τὸν χρόνον τῆς τελευταίας ἐν Παρισίοις διεθνοῦς Ἐκθέσεως, εἶχε διοργανωθῇ ἐκ τοῦ

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 10 Ἀπριλίου 1903.

προχείρου καὶ ἄνευ σαφοῦς διαχαράξεως τῶν ὁρίων αὐτοῦ, ὀλίγοι δὲ ὑπῆρξαν οἱ ἐν αὐτῷ παραστάντες εἰδικοὶ ἱστορικοί. Διὰ τοῦτο δὲ διέλαθε τοὺς πολλούς, καὶ τὸ ἐν Ῥώμῃ συγκληθὲν, ἅτε ἐπὶ εὐρυτέρων βάσεων ἱδρυθὲν καὶ συστηματικώτερον διοργανωθὲν, δὲν παρουσιάσθη ὡς δεύτερον διεθνὲς Ἱστορικὸν συνέδριον, ἀλλ' ἄνευ ἀριθμοῦ.

Αὐτοτελὲς δὲ καὶ ἀνεξάρτητον ἐθεώρησαν αὐτὸ οἱ πλεῖστοι τῶν συμμετασχόντων αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸ προςδραμόντες. Καὶ κίνδυνον δὲ ναυαγίου διέτρεξε τὸ συνέδριον τοῦτο, διότι, προκηρυχθὲν νὰ τελεσθῇ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1902, ἔπειτα δὲ τὸ φθινόπωρον τοῦ παρελθόντος ἔτους, ἀνεβλήθη βιαίως ἕνεκα λόγων μὴ γνωσθέντων ἐπαρκῶς, καὶ ὑπετίθετο ματαιωθὲν, ἕως ἀνέλαβεν ἐπισήμως τὴν προστασίαν αὐτοῦ ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰταλίας.

Ὑπὸ τοιούτους δὲ ὅρους ἡ ἐπιτυχία τοῦ συνεδρίου ὑπῆρξε πλήρης. Δισχίλιοι τετρακόσιοι ὑπῆρξαν οἱ ἐγγραφέντες, ὧν εἴδομεν παραστάντας χιλίους ἑξακοσίους. Καὶ ἤδη μὲν ὁ ἀριθμὸς οὗτος θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ δεικνύων μεγάλην τοῦ ἐγχειρήματος εὐόδωσιν. Ἰδοὺ χίλιοι ἑξακόσιοι ἱστορικοὶ καὶ ἱστοριοδῖφαι, δεκαὲξ ἑκατοντάδες ἐρευνητῶν, φάλαγξ ὅλη ὑποφητῶν τῆς Κλειοῦς, προσδραμόντες ἐπ' ὀνόματι τῆς μούσης τῆς ἱστορίας εἰς τοὺς βωμοὺς αὐτῆς, θὰ ἔλεγε πᾶς τις. Ἀλλὰ θὰ ἠπατᾶτο ὁ νομίζων, ὅτι πᾶς ὁ ἐφοδιασθεὶς μὲ τὸ εἰςιτήριον τοῦ συνεδρίου καὶ τὸ μετάλλιον τοῦ συνέδρου τὸ ὑπὸ τύπον ἀρχαίου ῥωμαϊκοῦ νομίσματος φέρον ἐπικεχαραγμένην τὴν Ἀθηνᾶν καὶ τὴν λέξιν Roma προςήρχετο εἰς τὸ Collegio Romano, ἐν ᾧ ἔγειναν αἱ συνεδρίαι, φέρων ὑπὸ μάλης χαρτοφυλάκιον σοφῶν ὑπομνημάτων, συντελούντων εἰς διαφώτισιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας.

Πολλοὶ τῶν συνέδρων ἔφερον ἁπλῶς ἀντὶ πάσης ἱστορικῆς ἀνακοινώσεως τὸν ἐρυθρόδετον Bädeker τοῦ περιηγητοῦ. Λόγιαι ἢ καὶ μόνον φιλαπόδημοι κυρίαι ἔφερον ἀντὶ ἄλλης πόρπης ὡς κόσμον ἁπλοῦν τὸ ἐπίχρυσον μετάλλιον τοῦ συνεδρίου, φοιτῶσαι ποὺ καί που εἰς τὰς συνεδρίας ἢ καὶ ὅλως ἀφιστάμεναι αὐτῶν καὶ ἐπισκεπτόμεναι τὰ ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Ῥώμης, καθ' ὃν χρόνον αἱ αἴθουσαι τοῦ Collegio Romano ἀντήχουν ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἀνακοινώσεων ἢ τῶν ἐν αὐταῖς γινομένων σοβαρῶν συζητήσεων. Συνέβη δῆλα δὴ καὶ ἐν τούτῳ τῷ συνεδρίῳ ὅ τι συμβαίνει καθ' ὅλα τὰ συνέδρια. Δὲν μετέχουσιν αὐτῶν μόνον οἱ ἐπαΐοντες, οἱ εἰδικῶς διατρίβοντες περὶ

τὴν ἐπιστήμην, εἰς ἣν ἀναφέρονται τὰ συνέδρια, ἀλλὰ καὶ αἱ σύζυγοι καὶ θυγατέρες πολλῶν τῶν συνέδρων, ἀλλὰ καὶ ἁπλῶς περίεργοι καὶ περιηγηταί, ἐπωφελούμενοι τὰς ἐκπτώσεις ναύλων, τὴν εἰς τὰς συλλογὰς καὶ τὰ μουσεῖα ἐλευθέραν εἴςοδον καὶ τὰς διαφόρους ἄλλας εὐκολίας καὶ διασκεδάσεις τὰς παρεχομένας εἰς τοὺς συμμετέχοντας τῶν συνεδρίων. Ἀλλὰ παρὰ πάντα ταῦτα καὶ τὴν μεταξὺ αὐτῶν τῶν Ἰταλῶν ἐπελθοῦσαν διχόνοιαν, ἧς ἕνεκεν ἀπέστη ἐντελῶς τοῦ συνεδρίου μετὰ τῶν φίλων αὐτοῦ εἷς τῶν πρωτεργατῶν αὐτοῦ, ὁ Pais, ὁ διευθυντὴς τοῦ ἐν Νεαπόλει μουσείου ὁ πολὺν ἐγείρας σάλον διὰ τῆς ἀναδιοργανώσεως αὐτοῦ, πλεῖστοι ὅσοι παρέστησαν ἐπιφανεῖς Ἰταλοί τε καὶ ξένοι. Δικαίως δὲ προςφωνῶν τοὺς συνέδρους ὁ δήμαρχος τῆς Ῥώμης πρίγκιψ Κολόννας ἠδυνήθη νἀποκαλέσῃ αὐτοὺς λογάδας πρεσβευτὰς τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας.

Δὲν θὰ διατρίψω περὶ τὴν ἀναγραφὴν τῶν ἱστορικῶν, φιλολογικῶν, καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐπισημοτήτων, αἵτινες παρεῖχον ἰδιαιτέραν δύναμιν εἰς τὰ τμήματα καὶ περὶ ἃς ἐστρέφετο ἰδιαζόντως ἡ προςοχή, ὅτε ὁ ὄγκος τῆς ἐπιφανείας καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτῶν ἐφώτιζε διὰ τῆς αἴγλης τῆς ἐπιστήμης τὰ προεδρεῖα, εἰς ἃ ἀνεβίβασεν αὐτοὺς ἡ κοινὴ ψῆφος τῶν συνέδρων. Ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ μὴ μνημονεύσω ἐνταῦθα ἰδίᾳ τοῦ γενικοῦ προέδρου τοῦ συνεδρίου, τοῦ Πασχάλη Βίλλαρη, εἰς οὗ τὸ βραχὺ σωμάτιον ἔδιδεν ἐξαίρετον ζωὴν ἡ λάμψις τοῦ ἀεικινήτου ὀφθαλμοῦ ὑπὸ τὴν λευκανθίζουσαν κόμην. Ἀπὸ τῶν εὐστόμων αὐτοῦ χειλέων ἐξήρχετο διάτορος ἡ φωνή, διαψεύδουσα τὸ γῆρας τὸ σωρεῦσαν εἰς αὐτὸν ἔτη καὶ τιμάς, φωνὴ μελῳδικὴ ἐκπηδῶσα γοργὴ ἀπὸ τῆς bocca Toscana τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ διαφωτίσαντος τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς ὡραίας Φλωρεντίας. Πλὴν αὐτοῦ δὲ ἰδίας μνείας εἶνε ἄξιος ὁ ἠδυλάλος καθηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βερολίνου Παῦλος Harnack, ἔχων ὄψιν δραγόνου μᾶλλον ἢ θεολόγου καὶ συνδυάζων τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τῆς Γραφῆς πρὸς τὴν γλαφυρίαν στωμύλου ὁμιλητοῦ. Γνωστότατα δὲ τέλος εἰς τοὺς Ἕλληνας ὀνόματα ἀναφέρω ὀνομάζων τὸν Wilamowitz, τὸν δεινὸν φιλόλογον, ὅςτις ἐλάλει ἐν τῷ φιλολογικῷ τμήματι τὴν λατινικὴν μετ' εὐχερείας τοιαύτης ὡς εἰ ἦτο γλῶσσα οὐ μόνον ζῶσα, ἀλλὰ καὶ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ καὶ καταπλήσσων καὶ αὐτοὺς τοὺς Ἰταλούς, οἵτινες δὲν ἐχειρίζοντο μετ' ἴσης εὐκολίας τὴν προγονικὴν γλῶσσαν,

τὸν Krumbacher, ὅστις ἐπωφελεῖτο πᾶσαν παρατυγχάνουσαν εὐκαιρίαν, ὅπως ἀνακαλῇ εἰς τὴν μνήμην τοῦ συνεδρίου τὸ προςφιλὲς αὐτῷ Βυζάντιον καὶ ἐνασμενίζει ὁμιλῶν τὴν νέαν ἑλληνικὴν μετ' εὐχερείας ἐκπληκτικῆς, τὸν Στρυγόφσκην, ὅστις δὲν παύεται μελετῶν τὴν βυζαντιακὴν τέχνην μετὰ λατρείας καὶ ἀνευρίσκων ἐν αὐτῇ τὰ περισωθέντα ἴχνη τῆς ἀρχαίας, τοὺς ἑλληνομαθεῖς καὶ φιλέλληνας Ἰταλοὺς ἀρχαιολόγους Σαβινιόνην καὶ Μαριάνην, γνωστοτάτους ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις πρὸ ἐτῶν μακρᾶς διατριβῆς, καὶ ἄλλους. Εὐχάριστον δὲ ἦτο διὰ τοὺς ἀντιπροςωπεύοντας τὴν νεάζουσαν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην ἐν τῷ παγκοσμίῳ τούτῳ συνεδρίῳ, ἐξ οὗ δὲν ἔλειπον ἀντιπρόςωποι τῆς Ἀργεντίνης καὶ τῆς Βρασιλίας, τῆς Χιλῆς, τοῦ Μεξικοῦ καὶ τῆς Περουβίας, τῆς Βενεζουέλας καὶ τῆς Οὐραγουάης, ἀλλ' οὐδὲ τῆς Σινικῆς καὶ τῆς Ἰαπωνίας, τὸ νὰ ἴδωμεν παρακαθημένους μεθ' ἡμῶν και πληρεξουσίους τῶν μικρῶν κρατῶν τοῦ Αἵμου.

Ὁ κ. Νικόλαος Vulic, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου, ὁ κ. Εὐγένιος Πόποβιτς, γενικὸς πρόξενος τοῦ Μαυροβουνίου ἐν Ῥώμῃ καὶ ὁ Δημήτριος Agoura, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σοφίας, ὑπῆρξαν οἱ ἀντιπρόςωποι τῆς ἰλλυρικῆς χερσονήσου πλὴν ἡμῶν τῶν δύο Ἑλλήνων, τοῦ συναδέλφου κ. Καρολίδου, ἀντιπροςωπεύοντος τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον, τὴν Ἀρχαιολογικὴν ἑταιρείαν καὶ τὸν Φιλολογικὸν σύλλογον Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐμοῦ, ἀντιπροςωπεύοντος τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον καὶ τὴν Ἱστορικὴν καὶ ἐθνολογικὴν ἑταιρείαν.

Ἀξίαν δὲ ἰδίας μνείας θεωρῶ τὴν φιλοφροσύνην τοῦ Βουλγάρου συναδέλφου, ὅστις ἐν τῷ ἀνακτορικῷ γεύματι τῷ δοθέντι πρὸς τιμὴν τοῦ προεδρείου τοῦ συνεδρίου καὶ τῶν ἀντιπροςωπευόντων ξένας κυβερνήσεις, προςελθὼν πρός με συνέστησεν ἑαυτὸν καί μοι ἀνήγγειλε γαλλιστὶ, ὅτι μετὰ τὸ πέρας τοῦ συνεδρίου κατέρχεται εἰς Ἀθήνας πρὸς μελέτην τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἡμῶν συστήματος καὶ ἐπίσκεψιν τῶν κυριωτέρων παιδευτηρίων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ὡς καὶ τοῦ Ἀρσακείου. Περιττὸν δὲ νὰ προςθέσω, ὅτι προθύμως ἀνταπεκρίθην εἰς τὴν παράκλησιν αὐτοῦ νὰ ἐφοδιάσω αὐτὸν διὰ τελεςφόρων συστατικῶν γραμμάτων.

Εὔχομαι δὲ, ὅπως ὁ ἐκ Βουλγαρίας συνάδελφος, ἀποκομίζων, ὡς οὐδαμῶς ἀμφιβάλλω, ἀγαθὰς ἐντυπώσεις ἐκ τῆς ἐπισκέψεως τῶν ἡμε-

τέρων ἐκπαιδευτηρίων, γείνῃ εἰσηγητὴς εἰρηνικῆς πνευματικῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σοφίας. Εὐελπιστῶ δὲ, ὅτι θὰ διδάξῃ σὺν τοῖς ἄλλοις τοὺς τροφίμους τῆς ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Βουλγαρίας ἀνωτέρας σχολῆς, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παιδεία εἶνε ἐν τῷ ὑπὲρ τῆς Μακεδονίας ἀνταγωνισμῷ ὅπλον εὐγενέστερον τῆς δολοφονικῆς μαχαίρας τῶν βουλγαρικῶν κομιτάτων, ὧν τὰ ὄργια δὲν ἐπιδοκιμάζουσι βεβαίως οἱ προϊστάμενοι τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τῆς Βουλγαρίας.

Τέλος δὲ ἡ Τουρκία, καίπερ μὴ στερουμένη ὅλως ἱστορικῶν, ἀντεπροσωπεύετο μόνον διπλωματικῶς διὰ τοῦ ἐν Ῥώμῃ πρεσβευτοῦ Μουσταφᾶ Ῥεσὶδ βέη. Οὐδένα δ' ἀντιπρόσωπον εἶχεν ἡ Ῥωμανία, ἐν ᾧ ἔχει ἱστορικοὺς ἀξίους λόγου, ὧν ἀρκοῦμαι ἀναφέρων ἐνταῦθα τὸν Erbiceanu καὶ τὸν Xenopol καὶ τὸν γνωστότατον ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολόγον κ. Tocilescu. Τίς δὲ ὁ λόγος τῆς ἐκ τοῦ συνεδρίου ἀπουσίας Ῥωμάνων συναδέλφων δὲν γινώσκω. Ἴσως δὲ προῆλθεν αὕτη ἕνεκα τῆς προθυμοτέρας συμμετοχῆς τοῦ κ. Tocilescu εἰς τὸ ἀμέσως μετὰ τὸ Ἱστορικὸν συνελθὸν ἐν Ῥώμῃ ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ κ. Γουβερνάτη Λατινικὸν συνέδριον. Ὁ κ. Tocilescu κατῆλθεν εἰς τὴν Ῥώμην ἀληθῶς ὡς ἡγέτης ἐκδρομῆς ὅλης Ῥωμάνων καὶ Ῥωμανίδων μὲ ὅλην ἐκείνην τὴν mise en scène, ἣν γινώσκομεν ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις πρὸ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους καθόδου.

Πρὸς τοιαύτην δ' ἐμφάνισιν ἦτο προσφορώτερον τὸ ἔδαφος τοῦ Λατινικοῦ συνεδρίου ἢ τὸ Ἱστορικὸν, ἀφ' οὗ ἔμεινεν εὐτυχῶς ὅλως ξένη ἡ πολιτική. Καὶ ἔνθα δ' ὑπεδηλώθη τοιαύτη τάσις, ὡς ἡ ἐκ μέρους Ῥώσων τινῶν καθηγητῶν, θελησάντων νἀντεπεξέλθωσιν εἴς τινα τῶν ὑπ' ἐμοῦ γενομένων ἀνακοινώσεων, δι' ὧν ἐπειράθην νἀποδείξω, ὅτι οὐδέποτε ἐξεσλαβίσθησαν ἡ Ὀλυμπία καὶ αἱ Μυκῆναι, οἱ Δελφοὶ καὶ ἡ Ἐλευσίς, ὁ ὀργανισμὸς τοῦ συνεδρίου, ἀπαγορεύων τὴν ἐπὶ ἀνακοινώσεων συζήτησιν, ἐπιτρεπομένην μόνον ἐπὶ ὡρισμένων θεμάτων, προεφύλαξεν ἀπὸ παντὸς σκανδάλου ἀσχέτου πρὸς τὴν ἁγνὴν ἐπιστήμην.

Συνέδριον δ' ἐπιστημονικὸν ἱστορικῶν, ἐμπεφορημένων τῆς κριτικῆς καὶ τῆς μεθόδου, δι' ἧς προεβιβάσθη καὶ ἐνεπεδώθη κατὰ τὸν τελευταῖον χρόνον ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα, δὲν ἠδύνατο ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ αὐτοῦ γενικῇ συνόδῳ νὰ μὴ ἀπονείμῃ τὴν προσήκουσαν ἐξαίρετον τι-

μὴν εἰς τὸν παλαίμαχον τῆς ἐπιστήμης ἐκεῖνον, εἰς ὃν τὸ γῆρας δὲν ἐπέτρεψε νὰ καταβῇ ἀπὸ τῶν ὀχθῶν τῆς Σπρέας εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ξανθοῦ Τιβέρεως. Ἀληθῶς οἱ σύνεδροι ἀνεκήρυξαν τρεῖς ἐπιτίμους προέδρους, τὸν ὑπουργὸν τῆς Παιδείας ἐν Ἰταλίᾳ κ. Νάζην, τὸν δήμαρχον τῆς Ῥώμην πρίγκιπα Κολόνναν καὶ τὸν Θεόδωρον Mommsen.

Ἀλλὰ τῶν μὲν δύο πρώτων ἡ ἐπίτιμος προεδρεία ἦτο φιλόφρων ἀνταπόδοσις τῶν ὑπὲρ παρασκευῆς τοῦ συνεδρίου ἀγώνων τῆς εὐγενοῦς δεξιώσεως τῶν συνέδρων παρὰ τῆς ἰταλικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς πόλεως Ῥώμης. Τοῦ δὲ Mommsen ἡ ἀνακήρυξις ὡς ἐπιτίμου προέδρου, καὶ μακρὰν ἀπόντος, ἦτο ἔνδειξις τῆς ὑπερόχου τιμῆς τῶν ἐν τῷ Καπιτωλίῳ συνελθόντων μυστῶν τῆς Κλειοῦς πρὸς τὸν ὑπερενενηκοντούτη πρεσβύτην, ὅςτις ὑπῆρξεν ὁ ἐπιφανέστατος τῶν κατὰ τὸν τελευτήσαντα δέκατον ἔνατον αἰῶνα διφητόρων τῶν ῥωμαϊκῶν πραγμάτων.

Ὀρθῶς ἤδη πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐλέχθη περὶ τοῦ Mommsen, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἱστορικός, ὅςτις νὰ εἶνε τόσον ἔξοχος νομικὸς ὅσον ἐκεῖνος, καὶ δὲν ὑπάρχει νομομαθὴς ὅσον ἐκεῖνος ὑπέροχος ἱστορικός. Ὅλη δ' ἐκείνη ἡ ἀρχαιομάθεια καὶ νομομάθεια, ὅλη ἐκείνη ἡ ἱστορικὴ εὐμεθοδία καὶ κριτικὴ ἀφιερώθησαν εἰς τὴν αἰωνίαν πόλιν, ἐξ ἧς διὰ τοῦ τηλεγραφικοῦ σύρματος μετέδωκαν εἰς αὐτὸν εὐλαβεῖς καὶ συγκεκινημένοι τὸν δίκαιον αὐτῶν σεβασμὸν οἱ ἐν Ῥώμῃ ἀπανταχόθεν τῆς ὑφηλίου συνελθόντες μελετηταὶ τῆς ἱστορίας.

Οὐχ ἧττον δὲ δικαία ὑπῆρξεν ἡ ἀπονομὴ τῆς ἀντιπροεδρείας τῶν τμημάτων τοῦ συνεδρίου εἰς ἐπιφανεῖς ἐργάτας τῆς ἐπιστήμης παγκόσμιον κεκτημένους φήμην. Προήδρευον δὲ τῶν διαφόρων συνεδριῶν τῶν τμημάτων ἐναλλὰξ οἵ τε μόνιμοι ἐκεῖνοι ἀντιπρόεδροι, ὡς πρόεδροι εἰδικοὶ ἑκάστης συνεδρίας, καὶ ἄλλοι διακεκριμένοι ἄνδρες εἰς τὴν προεδρείαν τῶν συνεδριῶν χάριν τιμῆς ἀναβιβαζόμενοι κοινῇ ψήφῳ τῶν συνέδρων ἢ καλούμενοι ὑπὸ τῶν μονίμων ἀντιπροέδρων τῶν τμημάτων.

Καὶ ἐγὼ μὲν ὁ ἐλάχιστος οὐδεμιᾶς ἐθεώρησα ἐμαυτὸν ἀντάξιον ἰδίας διακρίσεως, ἀρκοῦσαν θεωρῶν τιμήν, ὅτι ηὐτύχησα νὰ συμπαρεδρεύσω μετὰ τοσούτων καὶ τοιούτων κορυφαίων τῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' ὅμως μέγα ἐχάρην, κληθεὶς νὰ συμπαρακαθήσω ἐν τῷ προεδρείῳ τοῦ φιλολογικοῦ τμήματος ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Ἄγγλου

Munro μετὰ τοῦ Wilamowitz, τοῦ Bücheler καὶ τοῦ Vitelli, ἀναρρηθεὶς δὲ πρόεδρος μιᾶς μὲν τῶν συνεδριῶν τοῦ τμήματος τῆς ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης, ἑτέρας δὲ τοῦ τμήματος τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας.

Τὴν δὲ χαράν μου ταύτην ἐδικαιολόγει ἡ συναίσθησις, ὅτι αἱ μικραὶ ἐργασίαι, ἃς ἠρξάμεθα ἐπιτελοῦντες ἐν Ἑλλάδι, δὲν μένουσιν ἄγνωστοι ἐν τῇ ξένῃ, καὶ ὅτι ἡ παγκόσμιος ἐπιστήμη δὲν ἀποδοκιμάζει καὶ ἡμᾶς τοὺς ἀφανεῖς ὡς συμπαρέδρους τῆς καθολικῆς ὁμοφωνίας τοῦ πνεύματος.

Ἐπιστολὴ Β΄. *

Ὁ θέλων νὰ συνοψίσῃ εἰς ὀλίγας καὶ μόνον λέξεις τὸν κυριώτατον καρπὸν τοῦ ἐν Ῥώμῃ συνελθόντος διεθνοῦς Ἱστορικοῦ συνεδρίου θὰ ἔλεγεν, ὅτι μία τῶν κυριωτάτων ἐργασιῶν αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἐν ἅπασι τοῖς τμήμασιν ἡ διατύπωσις εὐχῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων ἐρευνῶν, ἡ συζήτησις περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς συντάξεως ἀναγραφῶν καὶ καταλόγων παντοίων.

Δὲν ἔλειψαν βεβαίως ἐν τῷ συνεδρίῳ ἀνακοινώσεις μερικαί, δι' ὧν διεφωτίζοντο ἄξια λόγου ἱστορικὰ ζητήματα, δι' ὧν ἐλύοντο ἐπιστημονικαὶ ἀπορίαι, δι' ὧν ἤρετο ἐνίοτε ὁ πέπλος ὁ ἐπικαλύπτων σκοτεινὰς γωνίας τοῦ παρελθόντος τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀλλὰ περὶ ὀλίγων, περὶ ἐλαχίστων ἀνακοινώσεων δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐπελαμβάνοντο τῆς ἐπιλύσεως μεγάλων προβλημάτων, ὅτι ὡς δι' ἄλλου τινὸς ἠλεκτρικοῦ προβολέως ἐπεχύνετο δι' αὐτῶν ἄπλετον φῶς εἰς περιόδους ὅλας, ἐσαφηνίζοντο αἱ σχέσεις ἐθνῶν ὅλων, ἀπεκαλύπτοντο νέοι ὁρίζοντες ἀγνώστων χωρῶν καὶ χρόνων.

Ἔφερον δ' ἀπ' ἐναντίας αἱ πλεῖσται τῶν ἀνακοινώσεων τοὺς δύο ἐπικρατεῖς χαρακτῆρας τῆς σημερινῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης, τὴν αὐστηρότητα τῆς μεθόδου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς εἰς ἀκριβολόγον, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μικρολόγον ἐνίοτ' ἐξέτασιν τῶν καθ' ἕκαστον. Ἡ γενεὰ τῶν μεγαλοτεχνῶν τῆς ἱστορίας φαίνεται παρῳχομένη.

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 16 Αὐγούστου 1903.

Ἀστέρες πρώτης δυνάμεως, οἷοι οἱ καταλάμψαντες τὸν ἱστορικὸν ὁρίζοντα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος πρὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων, ἄνδρες οἷοι ὁ Macaulay, ὁ Niebuhr, ὁ Ranke, ὁ Mommsen, ὁ Taine, ὁ Carlyle, θὰ εἶνε ἴσως δύσκολον νὰ παραχθῶσιν ὑπὸ τοὺς ὅρους τῆς ἱστορικῆς ἐργασίας, οὓς ἐκληροδότησεν ὁ δέκατος ἔνατος αἰὼν εἰς τὸν εἰκοστόν.

Πράγματι δύναμαι νὰ εἴπω, παρῳδῶν γνωστὴν γερμανικὴν παροιμίαν, ὅτι ἔχομεν μὲν πρὸ ἡμῶν πλῆθος δένδρων, ἀλλ' ὅμως δὲν βλέπομεν τὸ δάσος. Εἰς τοιαύτην μυωπίαν καταβιβάζει ἡμᾶς, ἴσως ἐπιτρέπεται νὰ εἴπω, καταδικάζει ἡμᾶς, ἡ ἱστοριοδιφικὴ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Λεπτολογοῦμεν μετὰ περισσῆς ἀκριβείας περὶ τὰ καθ' ἕκαστα, ἐξονυχίζομεν τὰ σμικρότατα τῶν πραγμάτων, διατρίβομεν περὶ τὰς ἐσχάτας τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ ἐξακρίβωσις μιᾶς χρονολογίας, ὁ καθορισμὸς ἑνὸς στρατοπέδου, ἡ εὕρεσις ἑνὸς ἀριθμοῦ, ἡ ἀνακάλυψις μικροῦ τμήματος λανθανούσης ἀληθείας ἐν ἀποκεκρουσμένῃ ἀρχαίᾳ ἐπιγραφῇ ἢ ἐν εὐρωτιῶντι μεσαιωνικῷ χειρογράφῳ εἶνε τὸ χάρμα ἡμῶν, ἡ εἰδικωτάτη ἡμῶν ἀσχολία.

Ἡ ἐπιστήμη ἐξειδικεύθη μέχρι τοῦ ἀπροχωρήτου, αἱ ἔρευναι γίνονται ὁσημέραι μᾶλλον σποράδες καὶ ἀποβαίνουσι δυσπαρακολούθητοι. Τῶν μακρῶν μελετῶν πολλαὶ οὐδ' ἄγουσι κἂν εἰς τὸ ποθούμενον τέρμα, ἀλλὰ πρὸ τῶν τελικῶν πορισμάτων οἱ ἐρευνηταί, ἐξονυχίζοντές τινα ὀλίγα τῶν ἐπεισοδίων, συντελέσαντες μικρόν τι τμῆμα τῶν ἐρευνωμένων καὶ οἱονεὶ ἀποβάλλοντες ἐν τῇ παρασκευῇ πολυμόχθου συγγραφῆς μέρος τοῦ βαρύνοντος αὐτοὺς μόχθου, διαχέουσι τὰ οὕτως ἀποπερατωθέντα ἢ προπαρασκευασθέντα τεμάχια τοῦ ὅλου εἰς μονογραφίας, θαπτομένας πολλάκις ἐν ταῖς κατακόμβαις εἰδικωτάτων καὶ μόλις που γνωστῶν ἢ ὀλίγης διαδόσεως τυγχανόντων περιοδικῶν συγγραμμάτων ἢ ἐνίοτε καὶ τοπικῶν ἐφημερίδων, μὴ ἐξερχομένων τοῦ στενοῦ ὁρίζοντος τῆς πατρίου γῆς. Κατὰ ταῦτα ἡ λεπτολογία καὶ ἡ διασπορὰ εἶνε οἱ κυριώτατοι χαρακτῆρες τῶν σημερινῶν ἱστορικῶν ἐρευνῶν. Παρίσταται δ' ἐμφανῶς ἀνάγκη ἀντιδράσεως, εἶνε αἰσθητοτάτη ἡ χρεία συγκεντρώσεως.

Τῆς συγκεντρώσεως δὲ ταύτης ἡ ἀνάγκη καταδηλοτάτη ἐξεδηλώθη ἐν τῷ διεθνεῖ Ἱστορικῷ συνεδρίῳ τῆς Ῥώμης. Δὲν ἔλειψαν μὲν ἐν τοῖς τμήμασιν ἑκάστοις σοφώταται ἀνακοινώσεις ἐπιλύουσαι ἱστο-

ρικὰ προβλήματα ἢ προάγουσαι τὴν ἐπιστήμην, ἐπιφανῶς δ' ἐν αὐτοῖς ἀντεπροσωπεύθη ὑπὸ διαπρεπῶν ἱεροφαντῶν τῆς Κλειοῦς ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη. Ἀλλ' ἐν πᾶσι τοῖς τμήμασιν, ἐν πᾶσι τοῖς κλάδοις, ἀπὸ πασῶν τῶν χωρῶν οἱονεὶ μυριόστομος κραυγὴ ἠκούσθη, ζητοῦσα τὴν ἀπὸ τῆς διασπορᾶς ἐπάνοδον εἰς τὸ ἑνιαῖον, τὴν ἀμοιβαίαν γνωριμίαν τῶν ἐρευνητῶν καὶ τῶν ἐξηρευνημένων, τὴν συγκέντρωσιν ἀντὶ τῆς ἀποκεντρώσεως. Διπλοῦς δὲ ὑπῆρξεν ὁ τύπος, ὑφ' ὃν ἐξεφάνθη ὁ τοιοῦτος πόθος τῶν ἱστορικῶν, ὑφ' ὃν ἐξεδηλώθη ἡ τοιαύτη ἀνάγκη τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἢ δῆλα δὴ ὑπεβλήθησαν προτάσεις περὶ βιβλιογραφικῆς συγκεντρώσεως τῶν διεσπαρμένων εἰδικῶν ἐργασιῶν χάριν κοινῆς γνώσεως καὶ ἀνακεφαλαιώσεως τῶν ἐξηρευνημένων, ἢ προετάθησαν εὐχαὶ περὶ ἱδρύσεως ἐπιστημονικῶν κέντρων ἢ ἀναλήψεως κοινῶν ἐπιχειρήσεων ἀποσκοπουσῶν εἰς τὴν προαγωγὴν εἰδικοῦ ἢ εὐρυτέρου τινὸς κλάδου τῆς ἐπιστήμης. Οὐκ ὀλίγαι δὲ τούτων ἀναφέρονται εἰς τὴν διὰ τῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς μέσης μάλιστα καὶ ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως δημοποίησιν τῶν πορισμάτων τῆς ἐρεύνης, ἥτις ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ μὴ περιορίζηται εἰς τὴν ψυχρὰν πολλάκις αὐτῆς γωνίαν, ἀλλὰ νὰ κατέρχηται μέχρι τοῦ πλήθους, κόπτουσα εἰς κέρματα τὸν ἐκμεταλλευθέντα χρυσὸν καὶ γονιμοποιοῦσα τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἀγωγὴν τῶν ἐθνῶν.

Ἀρκεῖ δὲ νὰ καταδείξῃ τὴν σημασίαν τῶν τοιούτων προτάσεων καὶ εὐχῶν ὁ ἀριθμὸς τῶν γενομένων δεκτῶν ὑπὸ τῶν τμημάτων, ἀνελθουσῶν ἐν ὅλῳ εἰς πεντήκοντα καὶ ἕξ, ὧν τινες περιλαμβάνουσι πλείονας τῆς μιᾶς. Πλεῖσται δὲ ἄλλαι ἀπερρίφθησαν μέν, ἅτε μὴ οὖσαι γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ διεπνέοντο πνεύματος.

Αἱ πλεῖσται τῶν εὐχῶν διετυπώθησαν ὑπὸ τοῦ τμήματος τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας, ἑνὸς τῶν δραστηριώτατα καὶ ἄριστα ἐργασθέντων ὑπὸ τὴν κραταιὰν διεύθυνσιν τοῦ ἐν Ῥώμῃ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ τῆς πινακοθήκης Κορσίνη κ. Α. Βεντούρη. Ὄχι δ' ὀλιγώτερον γόνιμον ἀπέβη καὶ τὸ εὐχολόγιον τοῦ τμήματος τῆς ἱστορίας τῆς μουσικῆς καὶ τῆς δραματικῆς τέχνης. Ἀλλὰ καὶ τἆλλα τμήματα δὲν ὑπελείφθησαν.

Τῶν εὐχῶν τούτων καὶ προτάσεων ἐκλέγω τὰς γενικωτέρας καὶ ἐκείνας αἵτινες παρέχουσι μεῖζον ἐνδιαφέρον εἰς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην.

Ἄξιαι πολλοῦ λόγου εἶνε αἱ εὐχαὶ τοῦ φιλολογικοῦ τμήματος.

Καὶ δὴ πρῶτος ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην τῆς συντάξεως καθολικοῦ λατινικοῦ ὀνομαστικοῦ ὁ ἰταλὸς καθηγητὴς κ. Ramorino. Μετὰ δὲ τὴν συζήτησιν τῆς γενομένης ὑπ' αὐτοῦ προτάσεως De onomastico Latino elaborando τὸ τμῆμα ἀπεδέχθη κατ' ἀρχὴν, ὅτι ἀναγνωρίζει, ὅτι πλείστη ὕλη δέον ἀκόμη νὰ προπαρασκευασθῇ πρὸ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ μεγίστου τούτου τὴν ἐπιβολὴν ἔργου, καὶ ηὐχήθη, ὅπως αἱ παρ' ἑκάστῳ ἔθνει ἀκαδημίαι καὶ ἅπαντες οἱ κατ' ἰδίαν ἐρευνηταὶ ἐπιληφθῶσι σθεναρῶς τοῦ ἔργου καὶ μηδεμίαν παραμελῶσιν εὐκαιρίαν πρὸς συναγωγὴν καὶ ἐπεξεργασίαν οἱασδήποτε, ἔστω καὶ μικρᾶς, ὕλης, δυναμένης νὰ συντελέσῃ εἰς τὸν σκοπόν. Ἄλλη δ' εὐχὴ, ἀναφερομένη εἰς τὴν αἰσθητὴν ἀνάγκην τῆς ἐπιστημονικῆς ἑνότητος εἶνε ἡ ἐκδηλωθεῖσα διὰ τῆς ἐπιθυμίας, ὅπως ληφθῶσι τὰ κατάλληλα διεθνῆ μέτρα, ἵνα ἕκαστον ἔθνος γνωρίζῃ εἰς τὰ λοιπὰ τὰ παρ' ἑαυτῷ ἐτησίως γινόμενα φιλολογικὰ δημοσιεύματα περὶ ἑκάστου τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ συντελέσῃ μὲν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν ὑπαρχουσῶν ἤδη βιβλιογραφιῶν, προαγάγῃ δὲ τὴν σύνταξιν νέων.

Ὡς εἰκὸς δὲ, τὸ φιλολογικὸν τμῆμα δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἐκδηλώσῃ τὴν ὑφισταμένην ἀνάγκην τῆς γνώσεως τῶν ἁπανταχοῦ γῆς περισωζομένων χειρογράφων. Ὅσοι κατέτριψαν τὸν βίον περὶ τὰ τοιαῦτ' ἀσχολούμενοι γινώσκουσιν ὁποῖα προσκόμματα παρεμβάλλει εἰς τὰς μελέτας αὐτῶν πολλάκις ἡ ἔλλειψις τοιούτων καταλόγων. Ὑπάρχουσι βιβλιοθῆκαι εὐρωπαϊκαὶ, ὧν ἔχομεν καταλόγους παλαιοτάτους καὶ ἀνεπαρκεῖς, ἄλλαι, ὧν τὰ χειρόγραφ' ἀγνοοῦνται τελείως. Εἶνε μὲν ἀληθὲς, ὅτι ἀπό τινων ἐτῶν μετὰ δραστηριωτάτης ἐνεργείας κατεγράφησαν τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Ἰταλίας ὑπὸ τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ καθηγητοῦ Vitelli καὶ τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἐν Νεαπόλει Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Martini καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς καὶ ὅτι διὰ τοῦ ἀκαταπονήτου ζήλου τοῦ ἀποθανόντος καθηγητοῦ τῶν Παρισίων Ἐμμανουὴλ Miller, τοῦ μακαρίτου Graux καὶ τοῦ φίλου ἐπιμελητοῦ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων κ. Omont κατεγράφησαν τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Γαλλίας, Ἱσπανίας, Ἑλβετίας, Σουηδίας καὶ τῶν Κάτω χωρῶν. Ἱκανοὺς δ' ἔχομεν ἤδη καταλόγους τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ῥωσίας. Ἀλλὰ μένει πολλὴ ἀκόμη ἐργασία ἀλλαχοῦ τε καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ παρὰ τὴν γονιμωτάτην ἐργασίαν τοῦ μακαρίτου Ἰωάννου

Σακελλίωνος, Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως καὶ ἐμοῦ. Ὑπῆρξε λοιπὸν δικαιοτάτη ἡ εὐχὴ τοῦ φιλολογικοῦ τμήματος τοῦ συνεδρίου, ὅπως πρῶτον μὲν ληφθῇ ὅσον ἔνεστι ταχίστη φροντὶς περὶ συντάξεως τελείων καταλόγων τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κωδίκων τῶν βιβλιοθηκῶν ἑκάστων, δεύτερον δὲ δημοσιευθῶσιν ὅσον τάχιστα τέλειοι κατάλογοι τῶν χειρογράφων ἐκείνων τῶν συγγραφέων, οἵτινες συνετέλεσαν θεμελιωδῶς εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν μέσων αἰώνων.

Οὐδ' ἠδυνήθη τὸ φιλολογικὸν τμῆμα νὰ μείνῃ ἀδιάφορον πρὸς τὴν νέαν ζωὴν ἣν μετέδωκεν εἰς τὴν φιλολογίαν τὸ πλῆθος τῶν ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας, μάλιστα δὲ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνακαλυφθέντων ἑλληνικῶν παπύρων. Διὸ ἐξεφράσθη ἡ εὐχὴ, ὅπως τῶν παπύρων τῶν περιεχόντων Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ ἄλλους περισωθέντας ἐν μεσαιωνικοῖς κώδιξιν, ἰδίως δὲ τῶν ὁμηρικῶν, γείνῃ ἔκδοσις, ἐν ᾗ πᾶν τὸ ἀναγινωσκόμενον νὰ μεταγραφῇ ἀκριβῶς γράμμα πρὸς γράμμα, μηδενὸς παραλειπομένου τοῦ δυναμένου νὰ συντελέσῃ οὐ μόνον εἰς τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς καὶ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν περὶ τὴν γραφὴν συνηθειῶν.

Προςετέθη δ' εἰς τὴν εὐχὴν ταύτην ἡ ἐπιθυμία, ὅπως ἐν τῷ μέλλοντι οἱ ἐκδόται τῶν εἰρημένων παπύρων συμμορφωθῶσι κατὰ τὸ ἐνὸν εἰς τοὺς κανόνας, οὓς θἀκολουθήσῃ ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν παπύρων τῶν ἐγκρίτων Ἑλλήνων συγγραφέων ἡ ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου.

Τοὺς κανόνας τούτους ἐξέθηκε πρὸ τοῦ τμήματος ὁ δεινὸς τοῦ Βερολίνου φιλόλογος κ. Wilamowitz von Möllendorf. Ἐλέχθη δὲ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο, ὅτι θὰ τυπωθῶσι τὰ κείμενα κατὰ τὰ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Diels μελετηθέντα δι' ἰδίων τυπογραφικῶν στοιχείων, κατασκευασθησομένων ἐπίτηδες προσομοίων πρὸς τὰ κεφαλαῖα γράμματα τῶν παπύρων κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας καὶ ἄνευ πνευμάτων καὶ τόνων, ἔνθα τοιαῦτα δὲν ὑπάρχουσιν ἐν τοῖς κώδιξιν.

Εἶνε ἀνάγκη, προςέθηκε, νὰ καθάρωμεν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα ἀπὸ τοῦ τρόπου τῆς γραφῆς, εἰς ὃν κατεδίκασαν αὐτὰ οἱ Βυζαντῖνοι βιβλιογράφοι, καὶ ἐπαναφέρωμεν εἰς τὸ ἀρχαῖον γνήσιον σχῆμα, καθ' ἃ τοῦτο γίνεται καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἐπιγραφῶν.

Ἐρωτηθεὶς δὲ ὑπ' ἐμοῦ, ἂν ὁ τοιοῦτος τυπογραφικὸς νεωτερισμὸς

θὰ ἐπεκταθῇ τυχὸν ἐν τῷ μέλλοντι καὶ εἰς τὰς στερεοτύπους ἐκδόσεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ὑπέδειξεν, ὅτι καὶ τοῦτο δὲν εἶνε ἀδύνατον νὰ γείνῃ. Ὁμολογῶ δέ, ὅτι ἀπεύχομαι τὸ τοιοῦτον, οὐδὲ θεωρῶ αὐτὸ συντελοῦν εἰς τὴν ἐν ἑνότητι γνῶσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Θὰ ἔχωμεν λοιπὸν ἄλλην γραφὴν διὰ τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον καὶ ἄλλην διὰ τὸν μεταγενέστερον καὶ μεσαιωνικόν; Τοιοῦτος νεωτερισμὸς ἤθελεν ἀντιστοιχήσει πρὸς τὴν εἰςαγωγὴν τῆς ἐρασμιακῆς προφορᾶς ἐν τῇ ἀναγνώσει των ἑλληνιστὶ γεγραμμένων.

Ὁ διχασμὸς θὰ ηὐξάνετο, τὸ κακὸν θὰ ἐπεδεινοῦτο, ἡ ἑνότης θὰ διεσπᾶτο. Καὶ ἐθνικῶς μὲν δὲν συμφέρει εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας ἡ τοιαύτη εἰςαγωγὴ ἀρχαϊκῆς γραφῆς εἰς τὰ ἐν τῷ σχολείῳ ἀναγινωσκόμενα κείμενα, ὅσον καὶ ἂν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ἐπιστημονικῶς ὀρθὸς ὁ νεωτερισμός. Τοιαύτης δὲ γνώμης εἶνε καὶ ὁ φίλος κ. Krumbacher, μεθ' οὗ ἀντηλλάξαμεν τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου σκέψεις ἡμῶν.

Καὶ ὅμως φοβοῦμαι μὴ ὑπερισχύσῃ ποτὲ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ γνώμη τοῦ κ. Wilamowitz. Μὴ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν τὰ χυτήρια τοῦ Teubner δὲν ἔχυσαν νέα τυπογραφικὰ στοιχεῖα ὁμοιότερα πρὸς τὰ τῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων χάριν τῶν στερεοτυπων ἐκδόσεων τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, δὲν εἰςήχθησαν δὲ τὰ στοιχεῖα ταῦτα καὶ εἰς τὰ παρ' ἡμῖν τυπογραφεῖα ὑπὸ τὸ εἰδικὸν ὄνομα στοιχείων τῆς Λειψίας; Διὰ τί τάχα νὰ μὴ γείνῃ καὶ ἡ τολμηροτέρα εἰς τὴν ἀπωτέραν ἀρχαιότητα ἀναδρομή; Ἰδοὺ ὁ λόγος, δι' ὃν φοβοῦμαι τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐπιστημονικῶς ὀρθῆς κοινοτομίας καὶ ἐν τῇ κοινῇ ἴσως χρήσει οὐκ ἄνευ ζημίας τῆς εὐχερεστέρας διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Κατὰ πρότασιν δ' ἐμὴν, ὀλίγον μεταρρυθμισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ κ. Vitelli καὶ γενομένην δεκτὴν ὑπὸ τοῦ τμήματος, ἐψηφίσθη, ὅπως οἱ ἐκδόται τῶν ἑλληνικῶν παπύρων τῶν μὴ περιεχόντων κείμεν' ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλ' ἔγγραφα δημοσίων ἀρχῶν τῶν πτολεμαϊκῶν χρόνων ἢ ἰδιόγραφα προαγάγωσι κατὰ τὸ ἐνὸν αὐτοῖς τὴν σύνταξιν τελείου εὑρετηρίου λέξεων καὶ πραγμάτων. Τοιοῦτο καθολικὸν εὑρετήριον θὰ εἶνε μεγίστης σημασίας, καθ' ὅτι οἱ αἰγυπτιακοὶ πάπυροι παρουσιάζουσι πλείστας ἀπόψεις τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν μετ' Ἀλέξανδρον χρόνων ἐν Αἰγύπτῳ. Ἀδυνάτου δ' ἐπὶ τοῦ παρόντος οὔσης τῆς συντάξεως τοιούτου εὑρετηρίου, ἐφ' ὅσον καθ' ἑκάστην προςρέει νέα ὕλη διὰ τῆς εὑρέσεως καὶ ἐκδόσεως ὁσημέραι νέων πα-

πύρων, ἡ παρασκευὴ αὐτοῦ δύναται νὰ γείνῃ, καθ' ἃ προετάθη, λαμβανομένης φροντίδος, ὅπως οἱ εἰδικοὶ πίνακες τῶν τόμων ἢ μερῶν τόμων, ἐν οἷς ἐκδίδονται τοιοῦτοι πάπυροι, συντελῶσι καὶ συμμορφῶνται πρὸς γενικοὺς πίνακας ἑκάστης μεγάλης συλλογῆς τοιούτων παπύρων μὴ φιλολογικῶν.

Τέλος δὲ λατινιστὶ ὑπὸ τοῦ ἐξαιρέτως λατινομαθοῦς κ. Wilamovitz διετυπώθη ἡ εὐχή: «Ἔδοξε τῷ τμήματι τούτῳ τοῦ συνεδρίου, ὅπως ἅπαντες οἱ ἐκμαθάνοντες ὁπουδήποτε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν διδαχθῶσι νὰ ποιῶνται χρῆσιν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τρόπου προφορᾶς». Προεκάλεσε δὲ τὸ δόγμα τοῦτο ἡ δυσχέρεια, ἣν βεβαίως ἐπιφέρει εἰς τὴν λατινομάθειαν ἡ διάφορος ἑκασταχοῦ προφορὰ τῆς λατινικῆς, ἥτις ἄλλως ἔχει ἐν Ἰταλίᾳ, ἄλλως δ' ἐν Γερμανίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ.

Καὶ τοιαῦτα μὲν εἶνε τὰ ἐν τῷ φιλολογικῷ τμήματι ψηφισθέντα. Ἔτι δὲ διδακτικώτεραι εἶνε καὶ ἀμεσώτερον πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς συνδέονται αἱ εὐχαὶ καὶ τὰ δόγματα ἄλλων τμημάτων, περὶ ὧν ἐν τῇ προσεχεῖ μου ἐπιστολῇ.

Ἐπιστολὴ Γ'.*

Τῶν εὐχῶν τοῦ ἐν Ῥώμῃ διεθνοῦς Ἱστορικοῦ συνεδρίου μία τῶν κυριωτάτων ὑπῆρξεν ἡ ψηφισθεῖσα ὑπὸ τοῦ τμήματος τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἱστορίας καὶ ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν κατὰ τὸ ἐνὸν μείζονα ἐλευθεριότητα περὶ τὴν χρῆσιν τῶν δημοσίων ἀρχείων χάριν τῆς ἱστορίας τῶν νεωτέρων χρόνων. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἀπέβη πολὺ ἐλευθεριωτέρα ἡ χρῆσις τῶν ἀρχείων ἐν τοῖς πλείστοις κράτεσιν. Ἀλλὰ τὰ πλεῖστα δι' εὐνοήτους πολιτικοὺς λόγους δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν μελέτην τῶν δημοσίων ἐγγράφων πέραν τοῦ ἔτους 1815. Γενναῖον λοιπὸν βῆμα πρὸς τὰ πρόσω ἐπεδίωξε τὸ τμῆμα, εὐχηθὲν τὴν ἐλευθέραν χρῆσιν τῶν μέχρι τοῦ 1847 ἐγγράφων. Ἀλλὰ χαρακτηριστικὸν εἶνε, ὅτι, ἐν ᾧ αἱ λοιπαὶ διὰ τῆς

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 17 Αὐγούστου 1903.

εὐχῆς ταύτης ἐπιζητηθεῖσαι εὐκολίαι περὶ τὰς ἀρχειακὰς μελέτας ἐψηφίσθησαν ὑπὸ τοῦ τμήματος ὁμοφώνως ἢ καὶ δι' ἐπευφημιῶν, ὁ περὶ τῆς εὐρύνσεως τοῦ χρονολογικοῦ ὁρίου ὅρος ἐψηφίσθη μόνον διὰ πλειονοψηφίας. Ὑπάρχουσιν ἀκόμη δυστυχῶς προλήψεις καὶ συμφέροντα, καί τινες τῶν ἱστορικῶν δουλεύουσιν ἐν ἐπιγνώσει ἢ ἀνεπαισθήτως εἰς τὴν πολιτικήν.

Εἰς διευκόλυνσιν δὲ τῶν ἱστορικῶν μελετῶν ἀποσκοπεῖ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τμήματος ἐκφρασθεῖσα εὐχή, ὅπως ὁ διεθνὴς δανεισμὸς χειρογράφων, ὅστις μέχρι τοῦδε γίνεται διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ, τελῆται τὸ ἑξῆς ἀπ' εὐθείας διὰ τῶν οἰκείων βιβλιοθηκῶν, ἤτοι τῆς δανειζούσης καὶ τῆς χάριν τοῦ ἐρευνητοῦ ἀποδεχομένης τὸ δάνειον.

Τὴν αὐτὴν δ' εὐχὴν διετύπωσε καὶ ἄλλο τμῆμα, τὸ τῆς ἱστορίας τῶν φιλολογιῶν. Ἡ εὐχὴ αὕτη δεικνύει τὴν διαφορὰν τῶν εὐκολιῶν αἵτινες παρέχονται εἰς τοὺς ἐρευνητὰς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἀπὸ τοῦ παρ' ἡμῖν καθεστῶτος. Ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ δύναται σήμερον ὁ ἐρευνητὴς νὰ μελετήσῃ ἔν τινι δημοσίᾳ βιβλιοθήκῃ οἱουδήποτε κράτους χειρόγραφα δανειζόμενα ἐξ οἱωνδήποτε βιβλιοθηκῶν τοῦ αὐτοῦ κράτους ἢ καὶ ἄλλων. Ὀλίγισται δ' εἶνε αἱ βιβλιοθῆκαι αἱ κατ' οὐδένα λόγον ἐπιτρέπουσαι τὴν ἐξαγωγὴν τῶν ἐν αὐταῖς κωδίκων ἐκτὸς τῶν ἰδίων τοίχων. Ἀρκοῦμαι ἀναφέρων τὸ Βατικανόν, τὴν Ἀμβροσιακὴν βιβλιοθήκην, τὴν τῆς Μοδένης, τὸ Βρεττανικὸν Μουσεῖον, τὰς βιβλιοθήκας τῆς Μαδρίτης καὶ τοῦ Ἐσκουριάλου. Ἄλλως δ' αἱ πλεῖσται τῶν λοιπῶν δανείζουσι χειρόγραφα, ἀποστέλλουσαι εἰς ἄλλας βιβλιοθήκας μετὰ τῆς μεγίστης ἐλευθεριότητος. Ἓν δὲ μόνον ἀπαιτοῦσι, τὴν ἀμοιβαιότητα μετὰ τῆς βιβλιοθήκης, εἰς ἣν παρακαλοῦνται νὰ δανείσωσιν. Ἀλλὰ πᾶσαι αὗται αἱ εὐκολίαι λείπουσι παρ' ἡμῖν ἕνεκα τῆς ἐν τῷ καταστατικῷ νόμῳ περὶ τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης διατάξεως τῆς ἀπαγορευούσης τὴν ἐξ αὐτῆς ἐξαγωγὴν χειρογράφων. Καὶ διεγνώσθη μὲν πρὸ ἐτῶν ἐπὶ τοῦ μακαρίτου Τρικούπη ἡ ἐντεῦθεν ἐπερχομένη παρακώλυσις πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν, τῆς ἡμετέρας βιβλιοθήκης στερουμένης οὕτω τοῦ εὐεργετήματος τοῦ ἀμοιβαίου δανεισμοῦ, ὑπεβλήθη δὲ καὶ νομοσχέδιον εἰς τὴν Βουλήν, δι' οὗ ἐπετρέπετο ἡ ἐξαγωγὴ χειρογράφων, ἀλλὰ δὲν ἐνθυμοῦμαι τίνες κωλυσιεργίαι προεκάλεσαν καὶ τούτου τοῦ νομοσχεδίου τὴν εἰς τοὺς ἀποθέτας ἀπόρριψιν.

Ἔκτοτε δὲ δὲν ἔγεινε σκέψις περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης εὐκολίας. Οὐδ᾽ ἐπιτρέπεται δισταγμός. Ἡ διαπόντιος εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἀποστολὴ τῶν χειρογράφων δὲν εἶνε σοβαρὸς λόγος ἐμποδίζων τὴν ψήφισιν τοιούτου εὐεργετικοῦ νόμου. Ἄλλως δὲ τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν βιβλιοθήκης ἐλάχιστα εἶνε τοιαύτης σημασίας, ὥςτε νὰ ζητηθῶσί ποτε πρὸς δανεισμόν, ἐν ᾧ ἡμεῖς, παρέχοντες ἐν μέρει εἰκονικὸν δικαίωμα, θὰ τύχωμεν ἀνταλλάγματος γενναίου καὶ εὐεργετικωτάτου, δυνάμενοι νὰ μελετῶμεν ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις τὰ χειρόγραφα πλείστων ὅσων βιβλιοθηκῶν. Εἶνε δὲ τοῦτο τόσῳ μᾶλλον ἀναγκαιότερον, καθ᾽ ὅσον συνήθως οὐ μόνον ἀπορώτεροι τῶν ἀλλαχοῦ εἶνε οἱ παρ᾽ ἡμῖν ἐπιστημονικῶς ἐργαζομενοι, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔχουσι τὰς εὐκαιρίας τῶν κυβερνητικῶν ἐκείνων χορηγιῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀποστολῶν, αἵτινες εἰς τοὺς Ἑσπερίους ἐρευνητὰς ἀνοίγουσι τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν ξένην.

Ἡ δὲ μεγάλη διάδοσις τῶν ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἔργων τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας τέχνης διδαγμάτων καὶ ὠφελειῶν ἤγαγε τὸ οἰκεῖον τμῆμα εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς εὐχῆς, ὅπως διὰ ποικίλων μέσων ἐπεκταθῇ ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας αὐτῆς εἰς τὰ ἐκπαιδευτήρια τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ὡς καὶ εἰς τὰς τεχνικὰς σχολάς, τὰ σχολεῖα τῶν μηχανικῶν καὶ τὰ πανεπιστήμια. Προετάθησαν δὲ καὶ οἱ τρόποι τῆς ἀναγκαίας ἐν ἑκάστῃ τάξει ἐκπαιδεύσεως διδασκαλίας. Ἡμεῖς δὲ δυςτυχῶς εἴμεθα πολὺ μακρὰν ἀπὸ τῆς συμμορφώσεως πρὸς τὴν τοιαύτην εὐχήν, ἀφ᾽ οὗ οὐδ᾽ αὐτῆς τῆς διὰ πολλοὺς λόγους προςεχεστέρας ἡμῖν διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης ἐν τοῖς ἡμετέροις ἐκπαιδευτηρίοις ἐπελήφθημεν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ μένει ἐπὶ ἓν ἤδη ἔτος κενὴ ἡ ἕδρα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Καὶ δύο δὲ ἄλλαι εὐχαὶ τοῦ αὐτοῦ τμήματος δὲν στεροῦνται ἐνδιαφεροντος δι᾽ ἡμᾶς, καὶ θεωρῶ χρέος μου νὰ γνωρίσω αὐτὰς εἰς τοὺς παρ᾽ ἡμῖν ἐνδιατρίβοντας περὶ τἀντικείμενα τῆς τέχνης, ὡς καὶ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν. Τὸ τμῆμα, « λαμβάνον ὑπ᾽ ὄψιν, ὅτι τὰ ἔργα τῆς τέχνης ἐν τῷ τόπῳ τῆς ἑαυτῶν καταγωγῆς ἔχουσιν εἰδικὴν καλλιτεχνικὴν καὶ ἱστορικὴν σπουδαιότητα, ἰδίαν τινὰ καὶ μεγάλην σημασίαν, ἐλαττουμένην, ὅταν ἀπομακρύνωνται ἐκ τῆς κατὰ χώραν θέσεως αὐτῶν, ἐκφράζει τὴν εὐχήν, ὅπως αἱ κυβερνήσεις τῶν πεπολι-

τισμένων κρατῶν προβῶσιν ὁμοφώνως εἰς κοινὴν καὶ ἑνιαίαν ἐνέργειαν πρὸς διάσωσιν τῶν δημοσίᾳ ἐκτεθειμένων ἔργων τῆς τέχνης ἐκείνων, ἅτινα ὡς ἐκ τοῦ προορισμοῦ αὐτῶν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἀφιερωμένα εἰς τὸ πάτριον ἔδαφος, προκαλουμένων, ὁσάκις θεωρῆται τοῦτο ἀναγκαῖον, προςφόρων νομοθετημάτων, δι' ὧν τὰ τοιαῦτα τεχνουργήματα νὰ κηρύσσωνται ἀμετασάλευτα καὶ μὴ ἐπιχειρῶνται οἱαδήποτε περὶ αὐτὰ ἔργα ἄνευ τῆς ἀδείας τῶν ἀρχῶν». Ὁ ἡμέτερος ἀρχαιολογικὸς νόμος καὶ ὁ τῆς κρητικῆς πολιτείας εἰρήσθω, ὅτι ἔχουσι διατάξεις τινὰς συμφωνούσας πρὸς τὴν κατακλεῖδα τῆς ἀνωτέρω εὐχῆς. Ἀλλ' ἡ εὐχὴ αὕτη εἶνε γενικωτέρα, ἠδύνατο δὲ καὶ παρ' ἡμῖν νἀγάγῃ εἰς γενναιοτέρας καὶ καθολικωτέρας σκέψεις περί τε τῶν κατὰ χώραν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης ὡς καὶ περὶ τῶν μέχρι τοῦδε σχεδὸν ἐν Καρὸς μοίρᾳ τιθεμένων κατασκευασμάτων καὶ τεχνουργημάτων τῆς μεσοχρονίου καὶ νεωτέρας τέχνης. Ὅσον καὶ ἂν εἶνε ἀπεσχοινισμένη αὕτη τῆς δόξης τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅσον καὶ ἂν ἀφίσταται τῆς ἀκμῆς, εἰς ἣν προήλασεν ἡ τέχνη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐν Ἰταλίᾳ μάλιστα, Γερμανίᾳ καὶ Ὁλλανδίᾳ, δὲν πρέπει νἀμελῆται ἐπὶ τοσοῦτον ὅσον σήμερον ἀμελεῖται ἐν Ἑλλάδι, ὅπου μόλις ἐπ' ἐσχάτων παρετηρήθη ποιόν τι ἐνδιαφέρον διὰ μόνον ὀλίγα τινὰ ἐπιφανῆ μνημεῖα τῆς βυζαντιακῆς τέχνης.

Ἀλλὰ καὶ τὰ μνημεῖα καὶ τεχνουργήματα τῶν φραγκικῶν καὶ βενετικῶν χρόνων καὶ αὐτὰ δὲ τὰ τῆς τουρκοκρατίας πρέπει νὰ ἐπισπάσωσι τέλος τὴν ἡμετέραν προσοχήν. Ἐκκλησίαι, φρούρια, πυλῶνες, μέγαρα, γέφυραι, ἐπιγραφαὶ τῶν μακρῶν ἐκείνων χρόνων ἔπρεπε νὰ γείνωσιν ἀπὸ πολλοῦ ἀντικείμενον μελετῶν Διὰ τὴν συντήρησιν, ἐκσκαφὴν καὶ ἀνακάθαρσιν καὶ ὑποστήριξιν, φωτογράφησιν καὶ δημοσίευσιν τῶν μνημείων τῶν χρόνων ἐκείνων ἔπρεπε νὰ δαπανᾶται μέρος τοῦ χρήματος, ὅπερ δικαίως ἀλλὰ καὶ περισσῶς συρρέει εἰς τὸ ταμεῖον τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ πολιτεία ἔπρεπε νὰ φροντίζῃ περὶ τῶν τοιούτων. Ἀλλ' ἀντὶ τούτων πάντων τὰ μνημεῖα ταῦτα καταστρέφονται ὁσημέραι, ἐρημοῦνται καὶ ἐκλείπουσι μετὰ καὶ πάντων τῶν δευτερευόντων τὴν ἀξίαν κατασκευασμάτων τῶν βυζαντιακῶν χρόνων.

Καὶ ἡ μὲν ἑλληνικὴ πολιτεία ἄνευ ἀνασκοπῆς οὐδεμιᾶς ἐκαυτηρίασε πᾶν ὅ τι δὲν εἶνε ἀρχαῖον, ἐπιγράψασα ἐν τῷ Κεντρικῷ μουσείῳ

Ἔργα τῆς παρακμῆς τὸ αἰθουσάριον ἐν ᾧ ἦσαν μέχρι πρὸ μικροῦ ἐστοιβασμένα ὀλίγα καὶ μόνα βυζαντιακὰ γλυπτά, ἐκβληθέντα τέλος τέλειον καὶ ταῦτα, ὅπως ὑποχωρήσωσιν εἰς τὰς αὐξανομένας ἀνάγκας τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ δὲ σύμβουλοι τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἴσως καὶ θὰ ἐγέλων, ἂν προετείνετο εἰς αὐτοὺς μέριμνά τις ἢ δαπάνη περὶ οἱουδήποτε μεσαιωνικοῦ ἢ μεταγενεστέρου μνημείου πλὴν τῆς μονῆς τοῦ Δαφνίου ἢ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἢ τὸ πολὺ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Μυστρᾶ. Τὸ Χλεμούτζιον καὶ ἡ Ἀνδραβίδα οὐδενὸς ἐφείλκυσαν τὴν προσοχὴν μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Buchon, τὰ τείχη τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Χαλκίδος κατεστράφησαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου, ἡ Βασιλικὴ πύλη τῆς Κερκύρας ἰσοπεδώθη ἕνεκα τῶν νέων ἀναγκῶν τῆς ἐπεκτεινομένης νέας πόλεως, καὶ ἡ κατεδάφισις τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑψηλοῦ βενετικοῦ ἢ τουρκικοῦ πύργου τοῦ συνδεομένου ἄλλως πρὸς πλείστας ἱστορικὰς ἀναμνήσεις συνετελέσθη μονονουχὶ ὑπὸ τοὺς ἤχους αὐλητρίδων, πάντων ἡμῶν συνεπευδοκούντων, καὶ μόνος εἷς ἀλλογενής, ὁ Freeman, ἔρρηξε κραυγὴν διαμαρτυρίας.

Ἀλλ' εἰς τὴν παραμέλησιν ταύτην καὶ περιφρόνησιν τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ ὀθνείου πρέπει τέλος νὰ τεθῇ φραγμός, καθ' ἃ ἐτέθη ἤδη ἐν Κρήτῃ. Ἴσως καὶ οἱ Κρῆτες ἠκολούθουν ποτὲ σὺν τῷ χρόνῳ τὰ ἡμέτερα κακὰ διδάγματα ὡς πρὸς τὸ μεσαιωνικὸν παρελθόν. Ἀλλ' ἀπὸ πάσης ὑπερφιάλου πρὸς μόνην τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα στοργῆς, ἀπὸ πάσης περιφρονήσεως τοῦ νεωτέρου παρελθόντος προεφύλαξεν αὐτοὺς εὐτυχῶς ἡ ἔγκαιρος μέριμνα τῶν Ἰταλῶν περὶ μελέτης καὶ κατὰ τὸ ἐνὸν διασώσεως τῶν μεσαιωνικῶν τῆς νήσου μνημείων τῶν ἱδρυθέντων ἐπὶ τῆς βενετοκρατίας. Μετ' ἰδιαζούσης δὲ στοργῆς ἐπελήφθησαν τούτου τοῦ ἔργου οἱ ἰδίως ὑπὲρ αὐτοῦ ἐνδιαφερόμενοι Βενετοί, τυχόντες προφρόνως τῆς νοήμονος ὑποστηρίξεως τῆς κρητικῆς πολιτείας. Ἡ ἀποστολὴ τῆς βενετικῆς Deputazione di storia patria προέβη ἐν Κρήτῃ εἰς μελέτας θαυμαστὰς ἀληθῶς, περὶ ὧν θὰ ἔχω εὐκαιρίαν νὰ κάμω λόγον ἄλλοτε. Τὰ δὲ χαρτοφυλάκια τοῦ διδάκτορος Ἰωσὴφ Gerola, τοῦ ἐπ' ἐσχάτων ἀξίως διορισθέντος διευθυντοῦ τοῦ ἐν Βασσάνῳ τῆς Ἰταλίας μουσείου, εἶνε κατάμεστα μεσαιωνικῶν ἐπιγραφῶν, φωτογραφιῶν βυζαντιακῶν καὶ βενετικῶν κτιρίων καὶ συσχετίζονται πρὸς τὸ ὑπερόχως πλούσιον ὑλικὸν τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας.

Ἡ δὲ γνῶσις τῶν ἐξαιρέτων τούτων πορισμάτων ἡ ἐπελθοῦσα διά τε διαφόρων προκαταρκτικῶν δημοσιεύσεων καὶ τῆς πρὸ τοῦ συνεδρίου ἐκθέσεως αὐτῶν ἔπεισε τοὺς συνέδρους τοῦ τμήματος τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἱστορίας νὰ προβῶσιν εἰς ἀποδοχὴν εὐχῆς ἀξίας πολλοῦ λόγου. Ἀποσκοπεῖ δὲ αὕτη εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρξαμένων μελετῶν τῶν βενετικῶν μνημείων καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς Ἀνατολῆς, ἐν αἷς ἐδέσποσεν ἡ Βενετία, καὶ τὴν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἵδρυσιν ἀνατολικοῦ βενετικοῦ μουσείου, προωρισμένου νὰ περιλάβῃ ἁπάσας τὰς ἀναμνήσεις τῆς πατρίου τέχνης τὰς διεσπαρμένας ἐν ταῖς ὑπερποντίοις κτήσεσι τῆς βενετικῆς πολιτείας. Ἐπεκαλέσθησαν δὲ πρὸς τοῦτο τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἰταλικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν διαφόρων ἐθνικῶν κέντρων τῆς Ἰταλίας.

Ἀνάλογος δὲ ὑπῆρξε καὶ ἡ πρότασις τοῦ καθηγητοῦ κ. Βεντούρη ἡ ἀγαγοῦσα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ τμήματος τῆς ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας τέχνης ἀποδοχὴν τῆς ἀποφάσεως περὶ ἱδρύσεως διεθνοῦς ἑταιρείας περιλαμβανούσης τοὺς ἐρευνητὰς τῆς ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας τέχνης. Ἀνέθηκε δὲ τὸ τμῆμα εἰς τὸ προεδρεῖον αὐτοῦ τὴν ἐντολὴν τοῦ διορισμοῦ προσωρινῆς ἐπιτροπείας, ἥτις νὰ θέσῃ τὰς βάσεις τῆς εἰρημένης ἑταιρείας καὶ διατυπώσῃ σχέδιον καταστατικοῦ ἀποδεκτέου ὑπὸ πάντων τῶν προθυμουμένων νὰ προσχωρήσωσιν εἰς τὴν ἑταιρείαν ταύτην. Προεκάλεσε δὲ τὴν γενικωτέραν ταύτην ἀπόφασιν ἡ πρότασις τοῦ Ῥωμαίου καθηγητοῦ περὶ ἀποστολῶν εἰς Δαλματίαν, Ἰστρίαν καὶ τὰς Ἰονίους νήσους πρὸς μελέτην τῶν ἔργων τῆς βενετικῆς τέχνης καὶ ἄλλων ἰταλικῶν μνημείων τῶν μέσων αἰώνων. Ὑπέδειξα δὲ τότε τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐρεύνης καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὰς Κυκλάδας καὶ ἄλλας τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἐξέφρασα δὲ καὶ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἥ τε ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία θὰ ἠδύναντο κατὰ καθῆκον νὰ προσέλθωσιν ἀρωγοὶ εἰς τὰς τοιαύτας ἀποστολάς.

Οὕτω δ' ἐθεωρήθη ἀναγκαῖον, ὅπως ἡ πρότασις τοῦ κ. Βεντούρη μεταβληθῇ εἰς τὴν ἀπόφασιν ἣν διετύπωσ' ἀνωτέρω. Ἔκτοτε δὲ συνετάχθη ἤδη τὸ σχέδιον τοῦ καταστατικοῦ τῆς ἑταιρείας καὶ ἤρξαντο αἱ εἰς αὐτὴν προσχωρήσεις τῶν ἱδρυτῶν, εἰς οὓς ἔλαβον τὴν τιμὴν νὰ κληθῶ καὶ ἐγώ. Εὐελπιστῶ δέ, ὅτι οὐ μετὰ μακρὸν χρόνον θ᾽ἀρχίσῃ λειτουργοῦσα ἡ ἑταιρεία αὕτη.

Αἱ τοιαῦται δ' εὐχαὶ καὶ ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου δεικνύουσιν, ὅτι παρίσταται πλέον ἀνάγκη νὰ ἐπιληφθῶμεν καὶ παρ' ἡμῖν τῆς μελέτης τῶν μεσαιωνικῶν κτιρίων καὶ συντελέσωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ κατὰ δύναμιν εἰς τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἐδάφους τῶν οἰκείων διεθνῶν μελετῶν. Ἁρμοδιωτάτη δὲ πρὸς τοῦτο εἶνε ἡ Ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τὸ μὲν συμβούλιον αὐτῆς πολλάκις ἐπελήφθη τοῦ θέματος τούτου καὶ ἔδειξε τὴν διάθεσιν νὰ ἐργασθῇ καταλλήλως. Ἀλλ' οἱ πόροι ἡμῶν εἶνε ἀνεπαρκεῖς. Ἑταιρεία μέγαν προβαλλομένη ἐθνικὸν σκοπὸν καὶ κατορθώσασα νὰ συμπήξῃ, πρὶν συμπληρωθῇ ἡ πρώτη ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς εἰκοσιπενταετία, μουσεῖον καὶ ἀρχεῖον ἀξιολογώτατον καὶ περισυναγάγῃ πλεῖστα ὅσα ἐθνικὰ μνημεῖα, ἀποβάντα προσκύνημα τῶν Πανελλήνων, διατηρεῖται, σκληρὸν εἰπεῖν, διὰ τῶν πενιχρῶν εἰσφορῶν σχεδὸν μόνον τῶν ἐν Ἀθήναις ἑταίρων καὶ γλισχροτάτης χορηγίας τῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ δήμου Ἀθηναίων.

Καὶ ὅμως ἔπρεπεν οὐ μόνον ἡ συνδρομὴ τῆς κυβερνήσεως νὰ ἦτο γενναιοτάτη, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπεστηρίζετο ἡ ἑταιρεία ὑπὸ πάντων τῶν εὐπορούντων δήμων τοῦ κράτους. Κατ' ἐπανάληψιν ὑπεδείξαμεν τὴν ἀνάγκην, ὅπως χάριν τοῦ εὐρυτάτου σκοποῦ τῆς ἑταιρείας ἐπιτραπῇ εἰς αὐτὴν διὰ νόμου ἡ ἔκδοσις λαχείου ἀναλόγου πρὸς τὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἢ τοὐλάχιστον κατὰ τὴν μελετηθεῖσαν ἐπαύξησιν αὐτοῦ διατεθῇ ἐτησίως ἄξιον λόγου μέρος καὶ ὑπὲρ τῆς Ἱστορικῆς ἑταιρείας. Ἀλλ' οὐδὲν ἀτυχῶς ἐπετεύχθη μέχρι τοῦδε, καὶ ἐξακολουθοῦμεν προάγοντες τὴν ἐθνικὴν ἐντολήν, ἣν αὐτοὶ ἐπεβάλομεν εἰς ἡμᾶς αὐτούς, διὰ τοῦ δεκαδράχμου τῶν φιλογενῶν ἑταίρων. Ἀλλὰ δὲν θὰ βελτιώσωσι τέλος ἡμῶν τε καὶ τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων ἱστορικῶν μνημείων τὴν τύχην τὰ ἐκ τῆς ξένης τοὐλάχιστον διδάγματα, ἀφ' οὗ αἱ οἴκοθεν παραστάσεις ἀντιπαρέρχονται ἄνευ ἀκροάσεως καὶ ἀνωφέλητοι;

Καὶ ἄλλη δ' εὐχὴ τοῦ τμήματος τῆς ἱστορίας τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης δέον νὰ μὴ παρέλθῃ ἀπαρατήρητος παρὰ τῶν ἐπιτετραμμένων ἐν ἡμῖν τὴν φροντίδα τῆς διασώσεως τῶν τε ἀρχαίων καὶ τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων. Παρετηρήθη δῆλα δή, ὅτι οὐ μικραὶ ἐπέρχονται ζημίαι ἐκ τῆς ἀνεπιτηδειότητος, μεθ' ἧς ἐξάγονται ἐκ τῶν τοίχων καὶ μεταφέρονται παλαιαὶ ἐντοίχιοι γραφαί. Δικαίως δ' ἀπεκλήθησαν

αὗται σελίδες τῆς ἱστορίας διεσπαρμέναι ἐν κτιρίοις ἑτοιμορρόποις καὶ διατρέχουσαι τὸν κίνδυνον ἀπωλείας ἀνεπανορθώτου ἐν τῇ εὐχῇ ἣν ἐξέφρασε τὸ οἰκεῖον τμῆμα, ὅπως, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀνεπαρκείας εἰδικῶν τεχνιτῶν ἐπιτηδείων περὶ τὰ τοιαῦτα ἔργα, ἅπαντα τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη συνεπιληφθῶσι κοινῇ τῆς τέχνης τῆς ἀποσπάσεως τῶν τοιχογραφιῶν. Ἐπειδὴ δ' ἐν Ἰταλίᾳ μάλιστ' ἀφθονοῦσιν αἱ τοιαῦται μεσαιωνικαὶ τοιχογραφίαι, ἐξεφράσθη προςθέτως καὶ ἡ ἐπιθυμία, ὅπως ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἡ τέχνη αὕτη εἰςαχθῇ ὑποχρεωτικῶς εἰς τὰς τεχνικὰς καὶ βιομηχανικὰς σχολάς.

Καὶ εὐχὴ δέ τις τοῦ γεωγραφικοῦ τμήματος εἶνε ἀξία νὰ ἐφελκύσῃ τὴν ἡμετέραν προσοχήν. Ἀναφέρεται δὲ αὕτη εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς συντάξεως Γλωσσαρίου τῶν ἰταλικῶν τοπωνυμιῶν, μελετωμένων καὶ ἐξηγουμένων κατὰ τὴν γένεσιν αὐτῶν καὶ τὴν σημασίαν καὶ παρακολουθουμένων ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς φυσικοῖς αὐτῶν ὅροις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῶν μέσων αἰώνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Ἂν δὲ ἡ τοιαύτη ἀνάγκη ἔγεινεν αἰσθητὴ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ, ἥτις ἀφθονεῖ ἱστορικῶν πηγῶν, πολὺ μᾶλλον ἀναγκαῖον εἶνε τὸ πρᾶγμα παρ' ἡμῖν, ἔνθα διὰ τὴν σπάνιν τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν τὰ γεωγραφικὰ ὀνόματα παρέχουσι πολλάκις ἀλάνθαστα διδάγματα περὶ τοῦ παρελθόντος τῆς χώρας. Ἐν τῇ μελέτῃ μου περὶ τῶν τοπωνυμιῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς εἰς τὴν χώραν ταύτην ἐποικήσεως τῶν Ἀλβανῶν ἔδειξα τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐκ τῆς μελέτης τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων δύνανται νὰ ἐξαχθῶσιν ἱστορικὰ πορίσματα ἄξια λόγου.

Πλεῖστα δὲ ὅσα διδάσκει ἡ ὀρθὴ διάγνωσις τῆς κατὰ γενικὴν ἐκφορᾶς πλείστων ὅσων παρ' ἡμῖν τοπωνυμιῶν. Οἱ μεγάλοι βυζαντιακοὶ καὶ πελοποννησιακοὶ οἶκοι Ἴσαρη, Λεοντάρη, Μελιγαλᾶ, Παλούμπα καὶ ἄλλοι ἀφῆκαν ἀνεξάλειπτα ἴχνη τῆς ἐν τῇ Πελοποννήσῳ κραταιᾶς αὐτῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἰσχύος ἐν ταῖς τοπωνυμίαις τῶν ἀπ' αὐτῶν ἔτι καὶ σήμερον ὀνομαζομένων χωρίων καὶ κωμοπόλεων τῆς χερσονήσου.

Καὶ ἄλλως δὲ πολυτιμότατα ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν εἶνε τὰ ἐκ τῆς μελέτης τῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων παρ' ἡμῖν ἱστορικὰ διδάγματα, καθ' ἃ καὶ διά τινος ἀνακοινώσεώς μου ἐν τῷ γεωγραφικῷ τμήματι τοῦ συνεδρίου ἐπειράθην νἀποδείξω.

Τὰ βραχέα ταῦτα περὶ τῶν ἐκ τοῦ διεθνοῦς Ἱστορικοῦ συνεδρίου

τῆς Ῥώμης διδαγμάτων πείθουσιν, ὅτι ἡμεῖς εὑρισκόμεθα ἀκόμη ἐν τῷ Ἄλφα τῆς ἐρεύνης.

Ἔχομεν ἀνάγκην ἐρευνητῶν, χρειάζονται ἀποστολαί, ἀπαιτεῖται μέθοδος καὶ ζῆλος καὶ χρῆμα, δέον νὰ συντελέσωσιν οἱ ἰδιῶται καὶ αἱ ἑταιρεῖαι καὶ ἡ κυβέρνησις, ὅπως προαχθῶσι τέλος καὶ παρ' ἡμῖν αἱ ἱστορικαὶ μελέται εἰς σημεῖον ἄξιον λόγου.

Μόνον οὕτω καὶ τότε μόνον δυνάμεθα νὰ ἐλπίσωμεν, ὅτι θὰ ἴδωμέν ποτε ὑψούμενον ἐκ νέου τὸ καλλιμάρμαρον ἀνάκτορον τῆς Κλειοῦς ἐν τῇ γῇ τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Πολυβίου.

Γʹ.

ΜΕΛΕΤΑΙ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

Ἡ ἱστορία οὔτε δύναται, ὡς εἰκός, οὔτ᾽ ἐπιχειρεῖ νὰ περιλάβῃ τὴν γνῶσιν τοῦ βίου παντὸς ἀτόμου. Τὸ τοιοῦτο δὲν εἶνε δυνατὸν διὰ τὸ ὅλως δυςπερίληπτον πλῆθος τῆς ὕλης· ἀλλ᾽ οὔτε ἔργον αὐτῆς εἶνε τοῦτο. Καὶ αὐτὴ ἡ βιογραφία δὲν ἐπιλαμβάνεται τοῦ βίου παντὸς ἀνδρὸς ἢ πάσης γυναικός. Τὸ ἐγχείρημα δὲν θὰ εἶχε σημασίαν. Μόνον ἐπιφανοῦς τινος δι᾽ οἱονδήποτε λόγον ὑποκειμένου ἐνδιαφερόμεθα νὰ μάθωμεν τὰς πράξεις καὶ τὰς περιπετείας, καὶ πάλιν δὲ πρὸς χαρακτηρισμὸν αὐτοῦ καὶ γνῶσιν τῶν κατ᾽ αὐτὸν δὲν εἶνε ἀναγκαῖα ἅπαντα τὰ φαινόμενα τοῦ βίου αὐτοῦ. Οἱ δὲ λοιποὶ ἄνθρωποι δὲν εἶνε μὲν βεβαίως παντελῶς ἀδιάφοροι εἰς τὸν ἐρευνητήν, ἀλλὰ δὲν ἑλκύουσι τὴν ἡμετέραν προσοχὴν ὡς ἄτομα, ἀλλ᾽ ἐν τῷ συνόλῳ καθ᾽ ὅσον ἀποτελοῦσιν ὁμάδας τινάς, ὧν ὁ βίος εἶνε ἀντικείμενον τῆς ἱστορίας· ὑπάρχουσι δὲ καὶ τοιαῦται ὁμάδες μὴ ἀνερχόμεναι εἰς ἱστορικὴν σημασίαν πλὴν ἢ ὅταν ἔρχωνται εἰς συνάφειαν πρὸς λαοὺς ἱστορικούς.

Γίνεται δὲ ὁ ἄνθρωπος ἀντικείμενον τῆς ἱστορίας οὐχὶ καθ᾽ ἑαυτόν, ἀλλ᾽ ὡς μέρος κοινωνικῆς τινος ἢ πολιτικῆς ὁλομελείας, ἅτε ὢν φύσει πολιτικὸν ζῶον κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀπετέλεσεν ἀμέσως καὶ ἐξ ἀρχῆς τοιαύτας κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ὁμάδας. Ἡ δὲ τοιαύτη κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας, ἀλλ᾽ εἶνε ἀντικείμενον τῆς ἀνθρωπολογίας. Ἀλλὰ καὶ ὁμάδες ὁλόκληροι ὑπάρχουσι μὴ ἔχουσαι ἱστορικὸν βίον, ἤτοι μὴ συμμετασχοῦσαι ἢ μὴ συμμετέχουσαι τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπότητος, αἵτινες διὰ ταῦτα δὲν εἶνε θέμα τῆς ἱστορίας, ἀλλ᾽ ἀντικείμενον τῆς ἐθνολογίας.

Ἀλλὰ πολὺ πρὶν μορφωθῶσι λαοὶ ἱστορικοί, οἵτινες νἀποτελῶσι τὸ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ποικίλῃ Στοᾷ τοῦ ἔτους 1889, σ. 314 κ. ἑ.

ἀντικείμενον τῆς μελέτης τῶν φιλοσόφων, πολὺ δῆλα δὴ πρὶν ἀρχίσῃ τὸ ἔργον τῆς ἱστορίας, ἤτοι ἡ ἐξέτασις τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ πολιτείᾳ προόδου τοῦ ἀνθρώπου, παρουσιάζεται εἰς ἡμᾶς ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῆς πρώτης αὐτοῦ καταστάσεως βαίνων πρὸς τὰς ἀρχὰς ταύτης τῆς ἀναπτύξεως. Ὡς ἐν τῇ ἱστορίᾳ παρουσιάζεται καθ' ὁμάδας μετ' ἄλλων ὁμοίων ἐργαζόμενος ἐν ταῖς τέχναις, παλαίων ἐν ἀγῶσιν ὑπὲρ ἐπικρατήσεως ἰσχύος ὑλικῆς ἢ ἰδεῶν, οὕτω καὶ τότε ἐν τῷ πρώτῳ ἐκείνῳ σταδίῳ βλέπομεν αὐτὸν ἀγωνιζόμενον, ἀλλ' ὁ ἀγών του εἶνε κυρίως κατὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν θηρίων, αἱ δὲ τέχναι του εἶνε τέχναι βασιζόμεναι οὕτως εἰπεῖν εἰς τὸ ἔνστικτον καὶ σκοποῦσαι τὴν συντήρησιν ἑαυτοῦ καὶ τῶν περὶ ἑαυτόν, ταπεινὴν ἄρα ἔχουσαι τὴν γένεσιν καὶ περιωρισμένον τὸν σκοπόν.

Ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος δὲν εἶνε ὁ ἄνθρωπος τῆς ἱστορίας, ἀλλ' ὁ τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς ἐθνολογίας. Ἡ δὲ διάκρισις τῶν δύο τούτων ἀνθρώπων, ὅπως ἐκφρασθῶ οὕτω, δὲν εἶνέ τις χρονική, ἀλλ' εἶνε διάκρισις ἔχουσα ἄλλην βάσιν, τὸν βαθμὸν τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀνθρωπίνων δυνάμεων ἐν τόποις καὶ χρόνοις διαφόροις. Δὲν δυνάμεθα δῆλα δὴ νὰ εἴπωμεν, ὅτι μέχρι τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης ἐποχῆς ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν ἢ ἐθνολογίαν, ἔπειτα δ' ἄρχεται ὁ ἱστορικὸς ἄνθρωπος. Ἀκόμη καὶ τὴν σήμερον ἔχομεν λαοὺς μὴ ἀνήκοντας εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλ' οἵτινες εἶνε τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀνθρωπολόγων καὶ ἐθνολογων καὶ κινοῦσι τὸ διάφορον τοῦ ἱστορικοῦ μόνον καθ' ὅσον ἔρχονται εἰς συνάφειαν ἢ σχέσιν πρὸς τοὺς λαοὺς τοὺς δρῶντας ἐν πνεύματι ἱστορικῷ, πρὸς τοὺς λαοὺς τοὺς δεσπόζοντας πνευματικῶς, πρὸς τοὺς λαούς, ὧν ἡ πορεία καὶ ὁ βίος ἔχει σημασίαν διὰ τὴν καθ' ὅλου ἀνθρωπότητα.

Οἱ λαοί, ὧν τὸν βίον καθ' ἑκάστους ἢ τὴν ἀμοιβαίαν σύγκρουσιν καὶ σχέσιν παρακολουθοῦμεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ, δὲν ἔχουσι μὲν πάντες τὸν αὐτὸν βαθμὸν προόδου, οὔτε τὰς αὐτὰς τάσεις, οὐδὲ ταὐτὰ ἰδεώδη, ἀλλ' ἔχουσιν ὅμως ἀνάπτυξίν τινα ἣν παρουσιάζουσι προοδοποιοῦντες βαθμηδὸν τὸ τάλαντον τῶν προγενεστέρων. Καὶ οἱ κατώτατοι αὐτῶν ποιοῦνται χρῆσιν εὐχερῆ τῆς ἰδίας αὐτῶν ὁπωσδήποτε ἀνεπτυγμένης γλώσσης, ἔχουσι γραφήν, μεταχειρίζονται τὰ μέταλλα, ἔχουσι τέλος τοὐλάχιστον τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασίζεται ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡμεῖς σήμερον δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν

τὸν ἄνθρωπον ἄνευ αὐτῶν, τὰ θεωροῦμεν φυσικὰ καὶ οὕτως εἰπεῖν ἀχώριστα ἀπὸ τῆς ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἶνε ἀληθῶς τοιαῦτα, ὅταν ἔχωμεν κατὰ νοῦν τὸν ἄνθρωπον τῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ δὲν εἶνε τοιαῦτα, ὅταν πρόκειται περὶ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἐκτὸς τῆς ἱστορίας. Καὶ σημειωθήτω καλῶς, ὅτι δὲν λεγω τοῦ πρὸ τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ τοῦ ἐκτὸς τῆς ἱστορίας, καθ' ὅτι, ὡς προεῖπον, καὶ τὴν σήμερον ἀκόμη πλὴν λαῶν ἱστορικωτάτων ὑπάρχουσι λαοὶ μὴ ἱστορικοὶ ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν, ἅτε στερούμενοι καὶ αὐτῶν τῶν στοιχείων, ἅτινα εἶνε ὁ βατὴρ πάσης ἐν τῇ ἱστορίᾳ προόδου, στερούμενοι καὶ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν ἀφ' ὧν ἀπελύθη καὶ προεχώρησεν ὁ πολιτισμὸς, οὗ τὰς διαφόρους ἐξελίξεις, τὰς ποικίλας φάσεις παρακολουθοῦμεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Ὑπάρχουσι καὶ τὴν σήμερον ἄγριοι, ὧν ἡ γλῶσσα εἶνε οὕτως ἀτελὴς, ὥστ' εὑρέθησαν ἐρευνηταὶ διισχυρισθέντες, ὅτι οἱ τοιοῦτοι λαοὶ οὐδεμίαν ἔχουσι γλῶσσαν. Ἀλλ' οἱ προσεκτικώτεροι τῶν ἀνθρωπολόγων θεωροῦσι τὰς τοιαύτας διηγήσεις τῶν περιηγητῶν ὑπερβολικὰς, καὶ κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ αἱ κατώταται τῶν γνωστῶν φυλῶν κέκτηνται γλῶσσάν τινα, ἀτελῆ μὲν καὶ πολλαχῶς ὑποβοηθουμένην ὑπὸ νευμάτων καὶ σημείων, ἀλλ' ὅμως ἔναρθρον. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ἀτέλεια ἡ ἐκδηλουμένη ὑπὸ τῆς χρήσεως τῶν πολλαπλῶν νευμάτων δὲν ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἀδυναμίας περὶ τὴν ἄρθρωσιν λέξεων πρὸς ἔκφρασιν τῶν ἐνδιαθέτων ἐννοιῶν, ἀλλ' ἀποδίδεται ἐν μέρει εἰς τὴν πληθὺν τῶν λαῶν τῶν κατοικούντων τὰς χώρας τῶν ἀγρίων καὶ εἰς τὴν ὡς ἐκ τούτου χάριν εὐκολίας τῆς συννενοήσεως τῶν πολυφθόγγων ἐκείνων λαῶν πρὸς ἀλλήλους ἐπικρατήσασαν συνήθειαν τῆς χρήσεως σημείων ἢ νευμάτων, ἥτις κατέστη δευτέρα φύσις. Καὶ ἡμεῖς γινώσκομεν ἄριστα τὰς λέξεις τὰς σημαινούσας τὴν κατάφασιν ἢ τὴν ἀπόφασιν, αἵτινες εἶνε συνηθέσταται ἐν τῇ γλώσσῃ, εἶνε μάλιστα τῶν πρώτων ἃς μανθάνει νἀρθρόνῃ τὸ παιδίον, καὶ ὅμως καθ' ἕξιν ποιούμεθα χρῆσιν, ἀντὶ τοῦ ναὶ καὶ τοῦ ὄχι, ἀνακλίσεων ἢ κατακλίσεων τῆς κεφαλῆς ἢ κινήσεων τῆς χειρὸς ἢ ἰδιορρύθμων τινῶν πλαταγημάτων τῶν χειλέων. Ἡ δὲ γλῶσσα αὕτη τῶν σημείων καὶ τῶν νευμάτων, ἧς μικράν τινα χρῆσιν ποιοῦνται καὶ οἱ μάλιστα πεπολιτισμένοι τῶν λαῶν, εἶνε πολὺ συνηθεστέρα παρὰ λαοῖς στερουμένοις ἀναπτύξεως μεγάλης, οἵτινες δὲν ἔχουσι νὰ ἐκφράσωσι πολλὰς καὶ ποικίλας ἰδέας. Ἂν ἤθελεν ὁ Περικλῆς νἀπαγγείλῃ τὸν

Ἐπιτάφιον αὐτοῦ εἴς τινα τῶν ἀγρίων φυλῶν τῆς Αὐστραλίας διὰ σημείων καὶ νευμάτων, βεβαίως δὲν θὰ ἤθελε κατορθώσει νὰ ἐκφράσῃ διὰ μέσων ἁπλῶν καὶ ἐξωτερικῶν τὰ πυκνὰ καὶ ὑψηλὰ νοήματα τὰ διατυπωθέντα ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου. Ἀλλ' οἱ Ἰνδοὶ συνεννοοῦνται, καὶ εἰς φυλὰς διαφόρους ἂν ἀνήκωσι, πολὺ καλῶς ἀναμεταξύ των διὰ νευμάτων καὶ σημείων, διότι ἔχουσι νὰ ἐκφράσωσι πράγματα ἁπλᾶ καὶ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου ἀνάλογα πρὸς τὴν μικρὰν ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματός των. Ὅσῳ μικροτέρα εἶνε ἡ ἀνάπτυξις αὕτη, τόσῳ πτωχοτέρα ἡ γλῶσσα τῶν ἐνάρθρων φωνῶν καὶ τόσῳ περισσότερα τὰ νεύματα καὶ σημεῖα Ὑπάρχει φυλὴ τῆς βορείου Ἀμερικῆς, οἱ λεγόμενοι Ἀραπάχος, οἵτινες οὕτω μεγάλην ποιοῦνται χρῆσιν νευμάτων ἐν τῷ λέγειν ἢ μᾶλλον ἐν τῷ μὴ λέγειν, ὥστε δὲν δύνανται νὰ συνεννοηθῶσι πρὸς ἀλλήλους ἐν τῷ σκότει, καὶ ἀναγκάζονται, ὅπως συνδιαλεχθῶσι μετά τινος ξένου ἤ, δια νὰ εἴπω ὀρθότερον, ὅπως ἐκφράσωσιν εἰς αὐτὸν τὰ διανοήματά των, νὰ προσέλθωσι μετ' αὐτοῦ πλησίον τοῦ πυρὸς τῆς ἑστίας, ἵνα γείνωσι καταφανεῖς αἱ κινήσεις τῶν χειρῶν καὶ οἱ μορφασμοὶ τοῦ προσώπου αὐτῶν.

Ἀλλ' ὁ κατώτερος βαθμὸς τῆς νοημοσύνης οἷα ἐκδηλοῦται ἐν τῇ γλώσσῃ, ἥτις εἶνε ἓν τῶν ἱστορικῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀνθρώπου, οὐδαμοῦ καταδεικνύεται σαφέστερον ἢ ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν ἀριθμῶν. Ὑπάρχουσι λαοὶ μὴ δυνάμενοι νἀριθμήσωσι πέρα τοῦ ἀριθμοῦ δύο. Ὑπάρχουσιν ἄλλοι παρ' οἷς ὁ ἀριθμὸς πέντε σημαίνει ἤδη τὸ πολύ. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἔχουσι λέξεις μόνον διὰ τὸ ἓν καὶ τὸ δύο, εἶτα δ' ἐκφράζουσι τὸ πέντε διὰ τῶν λέξεων αἵτινες σημαίνουσι μία χεὶρ καὶ τὸ δέκα διὰ τῆς περιφράσεως δύο χεῖρες. Ἄλλοι τέλος, ὡς οἱ Ἐσκιμῶοι τῆς Γροιλανδίας, ὅπως ἐκφράσωσι τὸ εἴκοσι λέγουσιν εἷς ἄνθρωπος, καθ' ὅτι ὁ μὲν ἄνθρωπος ἔχει εἴκοσιν ἐν ὅλῳ δακτύλους, οἱ δὲ δάκτυλοι εἶνε σημαντικοὶ ἐν τῇ ἀριθμήσει παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς, οὐδ' αὐτῶν τῶν πεπολιτισμένων ἐξαιρουμένων, ὡς γνωστόν. Περιεργότατον δὲ εἶνε τὸ μέτρημα τῶν φυλῶν τῆς Ἰνδικῆς αἵτινες καλοῦνται Ζαμούκα καὶ Μουΰσκα. Παρ' αὐτοῖς τὸ μὲν πέντε καλεῖται χεὶρ τελειωμένη, τὸ δ' ἓξ ὀνομάζεται ἓν τῆς ἄλλης χειρός, τουθ' ὅπερ δηλοῖ τὴν παραλαβὴν ἑνὸς δακτύλου ἐκ τῆς ἑτέρας χειρὸς μετὰ τὴν τελείαν ἀπαρίθμησιν τῶν τῆς πρώτης. Μετὰ δὲ τὴν τελείωσιν καὶ τῶν τῆς δευτέρας χειρὸς δακτύλων ἄρχεται τὸ μέτρημα τῶν δακτύλων τοῦ

ποδός. Οὕτω τὸ ἕνδεκα καλεῖται πούς-ἕν, ἤτοι πρώτη μονὰς ἐκ τῶν δακτύλων τοῦ ποδὸς μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς δεκάδος τῶν χειρῶν. Τέλος δὲ τὸ εἴκοσι καλεῖται παρ' αὐτοῖς πόδες τελειωμένοι ἢ ἄνθρωπος.

Ὅ τι συμβαίνει περὶ τὸ λέγειν συμβαίνει κατὰ μείζονα λογον περὶ τὸ γράφειν. Γαφὴν δὲν ἔχουσι πᾶσαι αἱ φυλαί, ἀλλὰ μόνον οἱ ἱστορικοὶ λαοί. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς γραφῆς εἶνε ἱστορικὸν ἔργον τοῦ ἀνθρώπου, ἐχρειάσθησαν δ' αἰῶνες πολλοί, ἕως φθάσωσιν οἱ ἱστορικοὶ λαοὶ εἰς τὰ βραχέα καὶ συνθηματικὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα μεταχειριζόμεθα σήμερον οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ ὁποῖα βάσιν ἔχουσι τὴν ἔκφρασιν τῶν καθ' ἕκαστον φθόγγων, τῶν φωνῶν. Ὁ ἀγὼν τῆς ἀνθρωπότητος ὑπῆρξε μακρὸς καὶ μέγας μέχρις οὗ καταλήξῃ αὕτη εἰς τὴν φωνογραφικὴν μετάδοσιν τῶν ἐνδιαθέτων νοημάτων, καὶ μάλιστα εἰς τὴν τελειοτάτην τοῦ συστήματος τούτου ἀνάπτυξιν, τὴν γραφὴν τὴν ἀλφαβητικήν, δι' ἧς δηλοῦται ἕκαστος φθόγγος χωριστὰ καὶ οὐχὶ συλλαβαὶ ὁλόκληροι δι' ἑνὸς σημείου. Ἐπὶ μακρὸν δέ, μακρότατον χρόνον οἱ ἄνθρωποι, αἰσθανθέντες ποτὲ τὴν ἀνάγκην τῆς μεταδόσεως ἢ τῆς μονιμοποιήσεως τῶν ἐγνωσμένων ἢ διανενοημένων διὰ σημείων ὑποπιπτόντων εἰς τὰς αἰσθήσεις, περιωρίζοντο εἰς τὴν ζωγράφησιν, εἰς τὴν παράστασιν αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὰ ὁποῖα ἤθελον νὰ ἐκφράσωσιν ἢ εἰς τὴν συμβολικὴν αὐτῶν ἐξεικόνισιν, ἤτοι εἰς τὴν κληθεῖσαν ἰδεογραφίαν. Παράδειγμα τῶν πρώτων τούτων ἀποπειρῶν τοῦ ἀνθρώπου καταφανέστατον δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἐκ τῶν συγχρόνων ἡμῖν ἰθαγενῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἐπειδὴ τὸν ἄνθρωπον ἐν ταῖς πρώταις αὐτοῦ καταστάσεσι δυνάμεθα νἀναπαραστήσωμεν καὶ μελετήσωμεν κατ' ἀναλογίαν ἐν τῷ σημερινῷ ἀγρίῳ, ὅςτις, μένων ἐκτὸς τῆς προόδου τοῦ πολιτισμοῦ, διαφυλάσσει τὰς παραδόσεις τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου καὶ παρουσιάζει τὴν κατωτέραν πνευματικὴν βαθμῖδα τοῦ ἐκτὸς τῆς ἱστορίας ἀνθρώπου οὐχ ἧττον ἢ ὁ πρὸ τῆς ἱστορίας. Οἱ Ἰνδοὶ ἰθαγενεῖς τῆς Ἀμερικῆς, περὶ ὧν ὁ λόγος ἐνταῦθα, δὲν εἶνε μὲν παντελῶς ἐστερημένοι γραφῆς, ἀλλ' ἡ γραφὴ αὐτῶν οὔτε ἀλφαβητικὴ εἶνε, ὡς ἡ ἡμετέρα, οὔτε συλλαβική, ὡς ἡ τῶν Φοινίκων καὶ Ἑβραίων, ἀλλ' ἰδεογραφική, καὶ δὴ ἐκ τῶν στοιχειωδεστάτων. Θέλοντές ποτε νὰ δηλώσωσιν εἰς τὸν πρόεδρον τῶν Ἡνωμένων πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς τὴν ἐπιθυμίαν αὐτῶν περὶ κτήσεώς

τινων λιμνῶν, ἔστειλαν εἰς αὐτὸν ἀναφοράν, δι' ἧς ἄνευ γραφῆς τὸ αἴτημ' αὐτῶν ἐξεφράσθη, ὡς παρ' αὐτοῖς εἴθισται, δι' εἰκόνος.

Ἡ εἰκὼν αὕτη παρίστανε διάφορα ζῶα, κατὰ μὲν τἆλλα ἁπλῶς ἐσχεδιασμένα, ἔχοντα δὲ σαφῶς δεδηλωμένην τὴν καρδίαν καὶ τοὺς ὀφθαλμούς. Αἱ δὲ καρδίαι πᾶσαι καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ ἦσαν συνδεδεμένοι διὰ γραμμῆς πρὸς τὴν καρδίαν καὶ τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ πρώτου ζώου τοῦ ἐπὶ τῆς εἰκόνος ἐσχεδιασμένου, ὅπερ ἦτο γέρανος. Ἀπὸ τῆς καρδίας δὲ τούτου τοῦ γεράνου ἄλλη γραμμή, διήκουσα διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ του, προεξεῖχε, διευθυνομένη πρὸς τὰ ἄνω. Ἑτέρα δὲ γραμμὴ συνήνονε στοιχειώδη τινὰ ἐξεικόνισιν τῶν λιμνῶν, ὧν ἐζητεῖτο ἡ ἐκχώρησις, πρὸς τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ γεράνου.

Τοιαύτη ἀναφορὰ θὰ ἦτο δι' ἡμᾶς οὐδὲν ἄλλο ἢ γρῖφος. Καὶ ὅμως οἱ Ἰνδοὶ ἐκεῖνοι σαφῶς τὸ καθ' ἑαυτοὺς ἐδήλουν ὅ τι ἐζήτουν. Τὰ ζῶα ἐκεῖνα ἀντεπροσώπευον τοὺς ὑποβάλλοντας τὴν αἴτησιν, ἐπειδὴ ἐδήλουν τὸ τοτέμ, ἤτοι τὸ οἰκογενειακὸν ἔμβλημα τῶν Ἰνδῶν ἀρχηγῶν. Ὁ δὲ γέρανος ἦτο τὸ σύμβολον τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν αἰτουμένων. Ἡ δὲ διὰ γραμμῆς σύνδεσις τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἄλλων ζώων πρὸς τὸν τοῦ γεράνου ἐσήμαινεν, ὅτι πάντες ἀποβλέπουσιν εἰς τὸ αὐτὸ αἴτημα, ὡς ἦσαν συνηνωμέναι διὰ γραμμῆς καὶ αἱ καρδίαι πρὸς δήλωσιν τῆς τῶν ἀναφερομένων συμπνοίας πρός τε ἑαυτοὺς καὶ πρὸς τὸν ἀρχηγόν, Ποῦ δὲ τείνουσι πάντες; Εἰς τὰς λίμνας, ἅς εἴδομεν συνενουμενας ἐπ' ἴσης μετὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ. Καὶ πρὸς τίν' ἀναφέρονται; Πρὸς τὸν πρόεδρον τῶν Ἡνωμένων πολιτειῶν, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται οὐ μόνον ἡ σταλεῖσα ἀναφορά, ἀλλὰ καὶ ἡ γραμμὴ ἡ πρὸς τἄνω ἀνερχομένη ἐκ τοῦ τὰς βλέψεις ἁπάντων τῶν ζώων συγκεντροῦντος ὀφθαλμοῦ τοῦ γεράνου, ὅςτις δηλοῖ τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἀγρίων.

Ἀφ' οὗ δὲ οἱ ἀπολίτιστοι τῆς Ἀμερικῆς οὕτω περιπλόκους σχέσεις κατορθόνουσι νὰ ἐκφράζωσι διὰ τῆς γριφοειδοῦς αὐτῶν ζωγραφικῆς ἄνευ γραμμάτων, εὐνόητον εἶνε, ὅτι ὁ συμβολικὸς ἐκεῖνος καὶ ἰδεογραφικὸς τρόπος τῆς παραστάσεως ἤρκεσεν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας καὶ ἀρκεῖ σήμερον ἐν πολλαῖς χώραις εἰς ἔκφρασιν ἐννοιῶν ἁπλουστέρων εἰς λαοὺς μὴ ἀξιοῦντας νὰ ἔχωσι φιλολογίαν, ἀλλ' ἀρκουμένους εἰς τὴν ἐξοικονόμησιν τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν τοῦ καθ' ἡμέραν ἀνιστορήτου αὐτῶν βίου.

Ὡς δὲ ἡ γλῶσσα καὶ ἡ γραφή, οὕτω καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ διακό-

σμησις τοῦ σώματος τῶν ἀνθρώπων ἔχει στάδια πολλὰ ἀναπτύξεως ἀπὸ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου τοῦ ἐκτὸς τῆς ἱστορίας, ὃν ἀναπαριστάνει ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος τῶν ἐθνογραφικῶν ἐρευνῶν, μέχρι τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀνήκοντος εἰς λαοὺς ἱστορικούς.

Ἐπ' ἴσης δ' ἡ μεταλλουργία δὲν παρουσιάζεται εὐθὺς ἐν ταῖς πρώταις ἀρχαῖς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλ' εἶνε ἱστορικὸν προϊὸν ἀναπτύξεως βαθμιαίας. Πολὺ δὲ πρὶν ἢ ὁ ἄνθρωπος μεταχειρισθῇ τὸν χαλκὸν ἢ τὸν σίδηρον, ἔχει ἀνὰ χεῖρας ὡς ὄργανον πρὸς τὰς διαφόρους αὐτοῦ χρείας τὸν λίθον, οἷον εὑρίσκει ἐν τῇ φύσει ἢ οἷον κατεργάζεται δι' ἄλλων λίθων προςφυέστερον πρὸς τὰς ποικίλας ἑαυτοῦ ἀνάγκας.

Ἐκ τῶν στοιχειωδεστάτων τούτων, τῆς γλώσσης, τῆς γραφῆς, τῶν πρώτων τεχνῶν, τῆς μεταλλουργίας, καταφαίνεται, ὁποίαν κληρονομίαν δυςυπολόγιστον παρέλαβεν ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῶν αἰώνων, ὁπόσον μακρὰ καὶ βαθμιαία ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις αὐτῶν τῶν ἁπλουστάτων στοιχείων, ἅτινα ἐνδεικνύουσι τὸν ἄνθρωπον τῆς ἱστορίας τὸν δράσαντα ἐν ἀγῶνι καὶ μεγαλουργήσαντα, τὸν διακριθέντα ἐν τοῖς γράμμασι καὶ ταῖς τέχναις, τῷ ἐμποοίῳ καὶ τῇ πολιτικῇ ἐπιδόσει. Ἡ ὁδὸς ὑπῆρξεν οὕτω δυςχερὴς καὶ μακραίων, ὥστε ἀκόμη καὶ τὴν σήμερον πλεῖστοι λαοὶ ὑπάρχουσιν οἱ σταματήσαντες ἐν τῇ κατωτάτῃ πρώτῃ βαθμῖδι.

Ἡ δὲ ἱστορία παραλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον μακρὰν ἀπέχοντα τῆς νηπιώδους ἐκείνης καταστάσεως, ἀλλὰ δὲν δύναται καθ' ὁλοκληρίαν νἀφροντήσῃ περὶ τῶν πρώτων σταδίων τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις ἀναγκαζόμεθα, πρὶν ἢ ἐξετάσωμεν τὸν ἄνθρωπον τῆς ἱστορίας, νὰ μελετήσωμεν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Η ΔΩΔΩΝΗ ΚΑΙ Η ΔΩΔΩΝΑΙΑ ΣΥΛΛΟΓΗ *

Α´

Τὸ Δωδωναῖον χαλκίον εἶχε παύσει ἠχοῦν ἀπὸ αἰώνων μακρῶν, ἀλλ' ἡ ἔρευνα δὲν ἀπηύδα ἀναζητοῦσα τὸν χῶρον ἐκεῖνον ἐν ᾧ ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς ὁ Νάϊος καὶ ἡ Διώνη, τὸν χῶρον ὅθεν ἐξεπέμποντο χρησμοὶ καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, τὸν χῶρον, πρὸς ὃν συνεδέοντο αὐτὰ τἀρχαιότατα ὀνόματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἀληθῶς εἰς τοὺς περὶ τὴν Δωδώνην τόπους μετέθετεν ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἕδραν τοῦ Δευκαλίωνος, λέγων· καὶ γὰρ οὗτος (ὁ ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸς) περὶ τὸν ἑλληνικὸν ἐγένετο μάλιστα τόπον καὶ τούτου περὶ τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν· αὕτη δ' ἐστὶν ἡ περὶ τὴν Δωδώνην καὶ τὸν Ἀχελῷον· οὗτος γὰρ πολλαχοῦ τὸ ῥεῦμα μεταβέβληκεν· ᾤκουν γὰρ οἱ Σελλοὶ ἐνταῦθα καὶ οἱ καλούμενοι τότε μὲν Γραικοὶ νῦν δ' Ἕλληνες. Ἐκεῖ λοιπὸν εὑρίσκομεν τὸ ἀρχαιότατον ὄνομα τῶν Γραικῶν, ὅπερ ἐξέλιπε μὲν ἔπειτα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι πρὸς δήλωσιν τῶν Ἑλλήνων, παρέλαβον δ' οἱ Λατῖνοι καὶ ἐξ αὐτῶν οἱ νεώτεροι πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους καὶ ἡμεῖς δ' ἐνεθυμήθημεν καὶ πάλιν ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς δουλείας. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τῶν ἀνιπτοπόδων καὶ χαμαιευνῶν Σελλῶν, ὅπερ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης ἀναφέρει περὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Δωδώνης, ἡ δὲ Ἰλιὰς περὶ τῆς ἐν τῇ θεσσαλικῇ Πελασγιώτιδι Δωδώνης, ἣν ὑπάρχουσιν οἱ θεωροῦντες ἄλλην παρὰ τὴν ἠπειρωτικήν, εἶνε αὐτὸ τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων, ὅπερ οἱ νεώτεροι θεωροῦσι προελθὸν ἐκ τοῦ τῶν Σελλῶν· διὸ ῥητῶς, ὡς εἴδομεν, ἀρχαίαν Ἑλλάδα καλεῖ ὁ Σταγειρίτης τὴν περὶ τὴν Δωδώνην χώραν.

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐφημερίδι Κράτος τῆς 23 Ἰουνίου καὶ 4 Ἰουλίου 1902.

Ὁδηγὸς δὲ τῶν ἀναζητούντων τὴν ἐν τῇ φορᾷ τῶν αἰώνων καταστραφεῖσαν καὶ ἀγνοουμένην πλέον Δωδώνην ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ὁ γεωγράφος Στράβων, ῥητῶς ἀναγράφων, ὅτι τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης ἔκειτο ὑπὸ τὸ ὄρος τὸν Τόμαρον ἢ Τμάρον. Καὶ ὅμως ἐπὶ μακρὸν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης ἀνεζητεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων ματαίως ἐν διαφόροις μέρεσι τῆς Ἠπείρου, μετατιθέμενον κατὰ τὸ δοκοῦν. «Ὦ Δωδώνη, ἔψαλλεν ὁ Βύρων ἐν τῷ Child Harold, ποῦ εἶνε ὁ ἀρχαῖός σου δρυμὼν καὶ ἡ ἱερά σου πηγή; ποῦ εἶνε οἱ θεῖοι σου χρησμοί; Ποία κοιλὰς ἐπαναλαμβάνει ἀκόμη τοὺς λόγους τοῦ ὑπάτου τῶν θεῶν; Ποῦ εἶνε τὰ ἴχνη τοῦ ἱεροῦ Βρονταίου Διός; Τὰ πάντα, τὰ πάντα ἐλησμονήθησαν.» Ὁ Pouqueville, ὁ Leake, ὁ Hahn, ὁ Arneth, ὁ Bursian ἐκ τῶν ξένων, ὁ Σεμιτέλος, ὁ Ἀραβαντινός, ὁ Α. Πάλλης, ὁ Ἀθαν. Πετρίδης, ὁ Γεώργ. Χασιώτης ἐκ τῶν ἡμετέρων ἠσχολήθησαν περὶ τὸ τοπογραφικὸν τοῦτο ζήτημα κατὰ καιροὺς μετὰ ζήλου μὲν πολλοῦ, ἀλλ᾽ ἄνευ λύσεως αὐτοῦ. Πράγματι αὐτὴ ἡ ποικιλία τῶν προταθέντων χωρίων πρὸς τοποθέτησιν τῆς ἀρχαίας Δωδώνης καὶ ἡ ἀσυμφωνία τῶν ἐρευνητῶν ἀπεδείκνυον, ὅτι τὸ ζήτημα ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ ἐκ νέου. Σχεδὸν πανταχοῦ τῆς Ἠπείρου ἔνθα ἔκειντο ὁπωσδήποτε ἄξια λόγου ἐρείπια, περὶ τὰ Ἰωάννινα μάλιστα, ἐδίδετο εἰς αὐτὰ τὸ ὄνομα τῆς Δωδώνης. Καὶ τινες μὲν ἔθετον αὐτὴν εἰς τὸ Γαρδίκιον, τὴν Βελτσίσταν ἢ τοὺς Δραμισιούς, ἄλλοι δέ, ὡς ὁ Leake, ἐπ᾽ αὐτοῦ τοῦ εἰς τὴν λίμνην τῶν Ἰωαννίνων προεκβάλλοντος χερσονησίζοντος βράχου, ἐφ᾽ οὗ κεῖται καὶ τὸ φρούριον τῆς πόλεως. Ὑπ᾽ ἄλλων ἀνεζητεῖτο ἡ Δωδώνη κατὰ τὴν θέσιν Προσκύνησιν ἢ κατὰ τὸ Πέραμα ἢ ἐν Βονδίτζῃ. Οἱ πλεῖστοι δ᾽ ἀπεδέχοντο τὸν λόφον Καστρίτσαν. Τέλος δ᾽ ὁ ἡμέτερος Χασιώτης, ἀποδεχόμενος τὴν ὕπαρξιν τῆς Δωδώνης ἐν Ἰωαννίνοις, ὥρισεν αὐτὴν κειμένην ἔνθα νῦν ἡ ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ. Ἐπεράτονε δὲ ὁ Χασιώτης τὴν ἄλλως πολλὰς ἀξιολόγους παρατηρήσεις περιέχουσαν πραγματείαν αὐτοῦ ἐκείνην Περὶ Δωδώνης τὴν ἐκδοθεῖσαν τῷ 1867 διὰ τῶν ἑξῆς·

«Οὕτω λοιπὸν καὶ ὑπὸ τοπογραφικὴν ἔποψιν τὸ τῆς Δωδώνης ζήτημα φαίνεται οὐχὶ πάσης λύσεως ἄμοιρον. Τοσαύτας δὲ ὑποστὰν περιπετείας τελευτῶν κατέστη εἰς σταθερόν τι σημεῖον πέραν τοῦ ὁποίου διστάζει τις νὰ προβῇ. Ἀπὸ χώρας εἰς χώραν τῆς Ἠπείρου

μεθισταμένη κατὰ τὸ δοκοῦν ἑκάστῳ πρότερον ἡ Δωδώνη νῦν ὁρίζεται ἐν τῇ κοιλάδι τῶν Ἰωαννίνων, χάριτας δ' ὁμολογοῦντες τοῖς οὕτω δὴ ὑφηγησαμένοις τῶν ξένων περιηγητῶν ἐτολμήσαμεν τῷ ἀληθεῖ μᾶλλον θύοντες οὐχὶ καθόλου ὅμοια αὐτοῖς ν' ἀποφανθῶμεν ὡς τὴν Δωδώνην τὰ Ἰωάννινα δεχόμενοι ἐν ᾗ τὸ ἱερόν. Εἴθε καὶ ἡ πόλις αὕτη νὰ συγκαταλεχθῇ εἰς τὸν κύκλον ἐκεῖνον τῶν ἀρχαιοτήτων, ὧν ἡ πράγματι ὄψις συνδυαζομένη μὲ τὴν τῶν λόγων ἡδονὴν ἐπισύρει ἡμῶν τε αὐτῶν καὶ τῶν ξένων τὴν διαφέρουσαν προσοχὴν εἰς τοὺς πρωταγωνιστὰς καὶ ἥρωας τῆς ἀνθρωπότητος, τοὺς Ἕλληνας».

Ὁ γράφων τοὺς στίχους τούτους δὲν ἔχει ἄδικον, λέγων, ὅτι τὸ τῆς Δωδώνης ζήτημα δὲν ἦτο ἄμοιρον πάσης λύσεως. Πράγματι δ' ἐννέα ἔτη μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀποπειρατηρίου ἐκείνης μονογραφίας, τῷ 1876, ἡ Δωδώνη ἀπεκαλύπτετο ἀλανθάστως πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἀρχαιολόγων.

Ὀφείλεται δ' ἡ ἀνακάλυψις, ὡς γνωστόν, εἰς τὸν φιλάρχαιον πολιτευτὴν κ. Κ. Καραπάνον. Ἰδοὺ πῶς αὐτὸς διηγεῖται τὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῷ 1878. «Κατὰ τὰς ἀποδημίας, ἅς μοι ἐδόθη εὐκαιρία νὰ ἐπιχειρήσω κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη ἐν Ἠπείρῳ, εἰχόμην διαρκῶς τῆς ἰδέας τῆς εὑρέσεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης. Εἶχον δὲ μεγάλην ἐπιθυμίαν νἀνακαλύψω τὸ ἱερὸν τοῦτο, ὅπερ, πρῶτον φημισθὲν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ, ἐπέμενεν ἀποκρυπτόμενον ἀπὸ τῶν ἐρευνῶν τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν ἀρχαιολόγων. Ἀνεζήτουν δὲ τεκμήρια τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν ἅπασι τοῖς χώροις τοῖς περιέχουσιν ἐρείπια, ἅτινα εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισκέπτωμαι. Εἶχον δὲ ἤδη πολλαχοῦ ἀνασκάψει, ὅτε τὸ θέρος τοῦ 1875, εὑρισκόμενος ἐν Ἰωαννίνοις, ἔμαθον, ὅτι οἱ ἀγρόται τῆς περιοχῆς τῆς Τσαρακοβίτσης ἀνεύρισκον συχνότατα νομίσματ' ἀρχαῖα ἐν τοῖς ἐρειπίοις ἐκείνοις, ἅτινα οἱ πλεῖστοι τῶν περιηγητῶν ἐπίστευον ὡς τὰ τῆς Πασσαρῶνος, τῆς πρωτευούσης τῆς Μολοττίδος. Αἱ εἰδήσεις δὲ αὗται καὶ ἡ ἔκτασις τῶν ἐρειπίων τούτων, περὶ ὧν εἶχον ἤδη πολλάκις ἀκούσει νὰ γίνηται λόγος, μοὶ παρέσχον τὴν ἰδέαν, ὅτι, ἂν ἐγίνοντο ἀνασκαφαὶ αὐτόθι, θἀπεκάλυπτον πιθανῶς ἀρχαῖα μνημεῖα δυνάμενα νὰ συντελέσωσιν εἰς διαφώτισίν τινων τῶν σκοτεινῶν ζητημάτων τῆς τοπογραφίας τῆς Ἠπείρου. Ἀγόμενος δ' ὑπὸ ταύτης τῆς ἰδέας καὶ ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας τῆς εὑρέσεως τῆς Δωδώνης ἔστειλα ἐργάτας εἰς τὴν Τσαρακοβίτσαν

καὶ ἐνήργησα δι' αὐτῶν ἀνασκαφὰς ἐν πολλοῖς μέρεσιν αὐτῆς».

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τῆς ζητήσεως, ἥτις μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, δυνάμει τακτικοῦ φιρμανίου τοῦ σουλτάνου, ἤγαγεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς Δωδώνης. Ὁ ἀρχαῖος Στράβων εἶχε δίκαιον. Ἡ Δωδώνη ἔκειτο πράγματι εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Τομάρου, ὅστις σήμερον καλεῖται Ὀλύτσικα καὶ χωρίζει τὴν κοιλάδα τῆς Τσαρακοβίτσης ἀπὸ τοῦ Σουλίου. Ἄδικον δὲ εἶχον ἐκεῖνοι ὅσοι δὲν ἐπίστευον εἰς τὸ χωρίον ἐκεῖνο τοῦ Ἕλληνος γεωγράφου ἢ διὰ διαφόρων παρερμηνειῶν ἐζήτουν νὰ ἐξαγάγωσιν ἐξ αὐτοῦ ἔννοιαν συμβιβαζομένην πρὸς τὰς ἰδίας εἰκασίας.

Εἶνε δὲ ἡ Τσαρακοβίτσα κοιλὰς κειμένη περὶ τὰ νοτιοδυτικὰ τῶν Ἰωαννίνων καὶ σχεδὸν ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Ἠπείρου καὶ ἔχουσα μῆκος μὲν περίπου μιᾶς καὶ ἡμίσειας ὥρας, πλάτος δὲ ποικίλον μεταξὺ τριακοσίων καὶ χιλίων ὀκτακοσίων μέτρων. Διαρρέεται δὲ ἡ κοιλὰς αὕτη ὑπὸ τοῦ Δώδωνος, μικροῦ παραποτάμου τοῦ Θυάμιδος, τοῦ Καλαμᾶ ἐκείνου, οὗ τὸ ὄνομα ἐνθυμίζει τόσον τὴν συνθήκην τοῦ Βερολίνου. Σειρὰ δὲ γηλόφων χωρίζει αὐτὴν ἐκ τῶν βορειοανατολικῶν ἀπὸ τῆς κοιλάδος, ἐν ᾗ κεῖνται τὰ Ἰωάννινα. Ἐν τῷ κάτω δὲ μέρει τῆς κοιλάδος ταύτης κειμένη ἡ Δωδώνη εἰς ὕψος πεντακοσίων περίπου μέτρων ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης καὶ περιβαλλομένη ὑπὸ ὀρέων ὑψηλῶν, ἅτινα καλύπτει ἡ χιὼν ἐπὶ πολλοὺς τοῦ ἔτους μῆνας, εἶνε ἀληθῶς δυςχείμερος, ὡς ἐκάλουν αὐτὴν οἱ ἀρχαῖοι. Ἡ δὲ βλάστησις αὐτῆς εἶνε ἡ τῶν ψυχρῶν χωρῶν, οὐδὲ κοσμοῦσιν αὐτὴν οἱ θαλλοὶ τῆς ἐλαίας καὶ τῶν ἑσπεριδοειδῶν δένδρων.

Περιλαμβάνει δὲ αὕτη ἡ κάτω κοιλὰς πέντε χωρία, ἤτοι πλὴν τῆς Τσαρακοβίτσης, ἧς εἶνε φερώνυμος, τοὺς Μελιγγούς, τὸ Ἀλποχῶρι, τοὺς Δραμισιοὺς καὶ τὴν Πλέσσαν. Ἡ δὲ Δωδώνη ἔκειτο ἀπέναντι τοῦ Ἀλποχωρίου ἐπὶ παραφυάδος τῆς σειρᾶς τῶν πρὸς τὰ Ἰωάννινα βαινόντων γηλόφων προεκβαλλούσης εἰς τὴν κοιλάδα δίκην ἀκρωτηρίου. Ἐπὶ τῆς ἄκρας ἐκείνης εὑρέθησαν τὰ ἐρείπια τῆς Δωδώνης.

Αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπέδειξαν, ὅτι πᾶσα ἀμφιβολία γεννηθεῖσα παρὰ τοῖς νεωτέροις περὶ ὑπάρξεως πόλεως Δωδώνης πλὴν τοῦ ἱεροῦ οὐδεμίαν εἶχεν ὑπόστασιν. Ἐδικαιώθη δ' ἡ γνώμη ἐκείνων, ὅσοι ὀρθῶς καὶ πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν συνῆγον ἐκ τῶν ἀρχαίων χωρίων τὴν ὕπαρξιν τῆς πόλεως.

Ἔκειτο δὲ ἡ πόλις ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ εἰς τὴν κοιλάδα προεκβάλλοντος ἐκείνου γηλόφου καὶ εἰς ὕψος τριάκοντα μέτρων ὑπὲρ αὐτήν. Σώζονται δ' ἀκόμη μέχρι τῆς σήμερον λείψανα τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν αὐτῆς, οἷος εἶχε κτισθῆ ἐν τοῖς χρόνοις τῆς ἀκμῆς τῆς Ἑλλάδος· ἀλλὰ τὸ ὕψος αὐτῶν οὐδαμοῦ ὑπερβαίνει σήμερον τὰ τρία μέτρα. Τὰ τείχη δὲ ταῦτα καθορίζουσι τὸ σχῆμα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἀκανόνιστον τετράγωνον. Παρηκολούθει δὲ τὸ τεῖχος τὰς ἀνωμαλίας τοῦ ἐδάφους καὶ ἦτο ἐπιμελέστερον μὲν ἐκτισμένον διὰ λίθων τετραγώνων καὶ ὀχυρώτερον ὅπου στρατηγικοὶ λόγοι ἀπήτουν μείζονα ἔντασιν τῆς προσοχῆς, προχειρότερον δὲ διὰ πολυγωνίων λίθων ἔνθα ἦτο φυσικὴ ἡ ὀχυρότης τοῦ χωρίου. Ἑπτὰ πύργοι ἦσαν προωρισμένοι εἰς τὴν ἐν ὥρᾳ κινδύνου ἄμυναν τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς πόλεως, ἥτις ἦτο καὶ κατὰ τοῦτο δυςπρόσιτος, ὅτι εἶχε μίαν καὶ μόνην πύλην. Ὁ δ' ἐκ τῆς πύλης ταύτης εἰςερχόμενος εἰς τὴν πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐγκαταλελειμμένην ἀρχαίαν Δωδώνην εὑρίσκεται ἐνώπιον σωροῦ ἐρειπίων κεχωρισμένων ὑπὸ διαφόρων τοίχων τῶν ἑλληνικῶν χρόνων, οἵτινες παρουσιάζονται εἰς τὴν ὄψιν ὡς ἐδάφη κατασκευῆς ἀρχαίων οἰκοδομῶν. Τοιαύτη εἶνε ἡ εἰκὼν τῶν ἐρειπίων, οἵαν παριστάνει ὁ κ. Καραπάνος, ὅςτις ὀλίγας πειρατηρίους μόνον σκαφὰς ἐπεχείρησεν ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς πόλεως καὶ ἀπέστη περαιτέρω ἐρευνῶν, ἅτε μὴ εὑρὼν ἄξια λόγου ἑρμαῖα. Ἡ δ' ἐν γένει ἐργασία αὐτοῦ ἐν τῷ ἐρειπιῶνι τῆς πόλεως ὑπῆρξε μικρὰ καὶ ἔγεινεν ὅλως ἐπιπολῆς.

Δικαιολογεῖται δέ πως ἡ σπουδὴ αὐτοῦ τοῦτο μὲν ἕνεκα τῆς πολὺ μεγαλειτέρας ἐπιτυχίας ἐν ταῖς ἐκτὸς τῆς πόλεως ἀνασκαφαῖς, τοῦτο δ' ἕνεκα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν καὶ τοῦ σκοποῦ δι' ὃν ἐτελοῦντο αἱ ἀνασκαφαὶ ἀκόμη πρὸ εἰκοσιπενταετίας, καθ' ὃν χρόνον ἔγεινεν ἡ ἐξερεύνησις τῆς Δωδώνης. Ἀληθῶς ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ ἐγίνοντο χάριν εὑρέσεως ἀρχαιοτήτων μᾶλλον ἢ χάριν αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης, διὸ ἀμελέστερον διηκριβοῦντο καὶ ἐμελῶντο τἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ὀλυμπίας, αἵτινες ὑπῆρξαν ἡ κολυμβήθρα, ἐν ᾗ οὕτως εἰπεῖν ἀνεβαπτίσθη ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη, καὶ τὸ ἀνασκαφικὸν σχολεῖον τῆς ἀρχαιολογίας, ὑπῆρξαν ὀλίγῳ προγενέστεραι τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Δωδώνης, καὶ δὲν εἶχον ἀκόμη διαδοθῆ ἱκανῶς τὰ ἐξ αὐτῶν διδάγματα. Ὁ δὲ μηχανικὸς τοῦ βιλαετίου Ἰωαννίνων Μενέϊκος, ὃν εἶχε θέσει εἰς τὴν

διάθεσιν τοῦ κ. Καραπάνου ὁ γενικὸς διοικητὴς Ἰωαννίνων, παρ' ὅλον τὸν ζῆλον, ὃν δικαίως ἐπαινεῖ ὁ Ἠπειρώτης ἐρευνητής, δὲν εἶχε τὴν ἀναγκαίαν ἐκείνην ἀρχαιολογικὴν προπαιδείαν, ἐφ' ᾗ διεκρίθησαν οἱ ἀρχιτέκτονες οἱ ἐργασθέντες ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἰδίως ὁ κ. Δαΐρπφελδ.

Ἐντεῦθεν ὅλως ἀνεπαρκῆ εἶνε τὰ πορίσματα περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς πόλεως Δωδώνης, ἧς οὐδὲ διάγραμμα οὐδὲ κἂν φωτογραφικὸν ἀποτύπωμα παρέχεται ἐν τῇ εἰδικῇ συγγραφῇ τοῦ κ. Καραπάνου.

Τὸ κακὸν εἶνε ὁπωσδήποτε μέγα διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἡ δόξα τοῦ ὀνόματος τῆς Δωδώνης δὲν συνδέεται πρὸς τὴν πόλιν, ἀλλὰ πρὸς τὸ μαντεῖον καὶ ὅτι ἡ πόλις αὕτη ἦτο πολὺ μικρά. Ὁ ὅλος περίβολος αὐτῆς ἔχει περίμετρον μόλις ἑπτακοσίων μέτρων, ἤτοι δέκα λεπτὰ ἤρκουν, ἂν τὸ ἔδαφος ἦτο ἀπανταχοῦ ὁμαλόν, διὰ νὰ κάμῃ πεζοπόρος κανονικῶς βαίνων τὸν γῦρον αὐτῆς. Μοιράσατε εἰς τέσσαρα μέρη ἐν σχήματι ἀκανονίστου τετραγώνου τὴν ὁδὸν Σταδίου, ἀφαιροῦντες ἐξ αὐτῆς ἑκατὸν μέτρα, καὶ ἔχετε ἐντὸς τοῦ τετραγώνου τούτου ὅλην τὴν ἀρχαίαν Δωδώνην. Ἢ ἄλλως, ἔκτασις ἀκανόνιστος, περιοριζομένη περίπου ἐκ τῶν ὁδῶν Σταδίου μέχρι τῆς Ἀκαδημίας ἐξ ἑνὸς καὶ τῶν ὁδῶν Ἀγχέσμου καὶ Ὁμήρου ἐξ ἑτέρου, ἰδοὺ ἡ περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πολεως τῶν Δωδωναίων. Εἶνε ἀληθές, ὅτι ἦτο λιλλιπούτειον τὸ ἠπειρωτικὸν ἐκεῖνο πόλισμα, ἀλλ' ἤξιζε νὰ μελετηθῇ ἀκριβέστερον, καὶ θὰ γείνῃ βεβαίως τοῦτο μίαν ἡμέραν, ὅταν ἔλθῃ ἡ ὥρα νὰ ἐξερευνήσῃ ἡ ἐπιστήμη ἀκριβῶς καὶ τοὺς λοιποὺς ἐρειπιῶνας τῆς Ἠπείρου.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐξέλθωμεν τῆς πόλεως διὰ νὰ παρακολουθήσωμεν τὸν κ. Καραπάνον ἐν τῷ σταδίῳ τῆς ἀληθοῦς αὐτοῦ ἐπιτυχίας. Ἔξω τῶν τειχῶν ἔκειτο τὸ ἄριστα διατηρούμενον θέατρον, οὗ ἡ ὀρχήστρα καὶ ἡ σκηνὴ ἐκαλλιεργοῦντο ὡς ἀγροί, ὅτε ἀνέσκαψεν ὁ κ. Καραπάνος. Ἦτο δὲ τὸ θέατρον δυσαναλόγως μέγα παραβαλλόμενον πρὸς τὴν μικρότητα τῆς πόλεως, ἅτε μὴ προωρισμένον εἰς μόνους τοὺς ὀλίγους κατοίκους τῆς Δωδώνης, ἀλλὰ περιλαμβάνον καὶ τοὺς ἐπισκέπτας τοῦ ἱεροῦ ἐν ἡμέραις μάλιστ' ἀγώνων. Τοιοῦτοι δὲ ἀγῶνες τῆς Δωδώνης ἦσαν τὰ Νάϊα, οὕτω καλούμενα ἀπὸ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ Διός, ὅστις ἐτιμᾶτο ἐν Δωδώνῃ ὡς Νάϊος. Διῃρεῖτο δὲ τὸ θέατρον εἰς δύο ἄνισα μέρη διὰ διαζώματος καὶ εἶχεν ἐν μὲν τῷ κάτω μέρει ὀκτὼ κερκίδας, δεκαὲξ δ' ἐν τῷ ἄνω.

Ἀλλ' ὁ κυριώτατος ἐν Δωδώνῃ χῶρος ἦτο ὁ τοῦ ἱεροῦ, ἔχοντος

ἔκτασιν πολὺ μείζονα τῆς πόλεως, ἂν συμπεριλάβωμεν καὶ τὸν χῶρον, ἐν ᾧ ὑποτίθεται, ὅτι ἦτο τὸ στάδιον. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ εὐρέος τούτου χώρου ἔκειτο ἐφ' ὑψηλοῦ ὁ ναὸς τοῦ Ναΐου Διὸς καὶ τῆς συννάου Διώνης, ἐν ᾧ καὶ τὸ μαντεῖον. Ἐλειτούργει δὲ ὁ ναὸς καὶ τὸ χρηστήριον ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, ὅτ' ἐξεδιώχθησαν οἱ ἐθνικοὶ ἱερεῖς καὶ κατασυνετρίβησαν τὰ εἴδωλα, μετεβλήθη δ' ὁ ναὸς εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν. Καὶ ἐπισκοπὴ δ' ἐγκατεστάθη ἐν Δωδώνῃ κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς χρόνους, ἥτις ἔπειτα περὶ τὸν δέκατον αἰῶνα, ἂν μὴ καὶ πρότερον, συνεχωνεύθη εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἰωαννίνων.

Μέρος τοῦ ναοῦ εἶχεν ἀνασκαφῆ ἀρχομένου τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος, τῆς ἀνασκαφῆς δὲ ταύτης ποιεῖται μνείαν ὁ Pouqueville. Ἀλλ' ἐννοεῖται, ὅτι δὲν ἔγειναν αἱ ἀνασκαφαὶ ἐκεῖναι ἐν γνώσει, ὅτι προέκειτο περὶ τοῦ δωδωναίου ναοῦ, οὐδ' ἀπεσκόπουν οἱ ἀνασκάψαντες εἰς ἄλλο τι ἢ εἰς εὕρεσιν ἀρχαίων κειμηλίων. Διὸ ἐγκατελείφθη τὸ ἔργον. Συνετέλεσαν δ' αἱ σκαφαὶ ἐκεῖναι μόνον εἰς ζημίαν τῆς ἀρχαιολογίας, καθ' ἃ ἐξάγεται ἐκ περιγραφῆς τῶν ἐρειπίων ἐκείνων ὑπὸ τοῦ Leake, ἐξ ἧς γίνεται δῆλον, ὅτι ἐξέλιπον ἔκτοτέ τινα τῶν τότε ἀποκαλυφθέντων ἐρειπίων.

Ἀπεκάλυψε δὲ ὁ κ. Καραπάνος πλὴν τῶν ἐδαφῶν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλα τινὰ οἰκοδομήματα συναφῆ πρὸς αὐτὸν, κατοικίας ἱερέων καὶ κτίρια ἔχοντα πιθανῶς σχέσιν πρὸς τὸ χρηστήριον. Ἐν δὲ τῷ εὐρεῖ περιβόλῳ τοῦ ἱεροῦ, τῷ τεμένει, περιλαμβάνονται καὶ ναΐσκος τῆς Ἀφροδίτης καὶ δύο σειραὶ εἰκοσιπέντε βάσεων ἀνδριάντων καὶ ἄλλων ἀναθημάτων. Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶνε, ὅτι τῶν δύο στρωμάτων γῆς, ἅτινα ἐπεκάλυπτον τὸ ἀρχαῖον τέμενος, ὅπερ, ὅτε ἀνέσκαψεν ὁ κ. Καραπάνος, ἐσπείρετο καὶ ἐγεωργεῖτο, τὸ δεύτερον, τὸ ἀρχόμενον εἰς βάθος περίπου ἑνὸς μέτρου, περιεῖχε γῆν μελανὴν καὶ λείψανα ξύλων κεκαυμένων καὶ κόνεως ἀνθράκων. Τὰ δὲ προφανῆ ταῦτα ἴχνη πυρκαϊᾶς, συνδυαζόμενα πρὸς ὀστᾶ ἀνθρώπων καὶ ζώων, ἐνδεικνύουσι καταστροφὴν ἐν ἀγνώστῳ χρόνῳ ἐπελθοῦσαν μετ' ἀντίστασιν τῶν ὑπεραμυναμένων τοῦ ἱεροῦ.

Τοιαῦται δι' ὀλίγων αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ κ. Καραπάνου. Ἡ περιγραφὴ δ' αὐτῶν καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν εὑρημάτων πείθει τὸν ἀναγνώστην τῆς περὶ αὐτῶν συγγραφῆς αὐτοῦ, ἥτις ἐξεδόθη γαλλιστὶ ἐν

Παρισίοις τῷ 1878, ὅτι εἶχε δίκαιον ὁ Ἕλλην ἐρευνητὴς μὴ θεωρῶν ἐξαντληθὲν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἐκείνων ἔν τε τῷ ἱερῷ χώρῳ τῆς Δωδώνης καὶ περὶ αὐτὸν τὸ ἔργον τῆς ἐπιστήμης.

Ἀλλ' ἂν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἔρευνα πρέπῃ νὰ ἐπαναληφθῇ καὶ συμπληρωθῇ, πλούσιος ὑπῆρξεν ὁ ἀμητὸς τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ ἐπιγραφικῶν εὑρημάτων, δι' ὧν διεφωτίσθησαν μὲν τὰ κατὰ τὴν Δωδώνην καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ μαντείου, ἀπήρτισε δ' ὁ κ. Καραπάνος πλούσιον μουσεῖον, ὅπερ ἦτο περιφανέστατον κόσμημα τοῦ μεγάρου αὐτοῦ. Τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ σημασία τοῦ δωδωναίου τούτου μουσείου, ὅπερ ἡ δικαίως ὑμνηθεῖσα γενναιοδωρία τοῦ κ. Καραπάνου μετεβίβασεν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ ἔθνους, θέλει ἀποτελέσει τὸ θέμα τοῦ δευτέρου ἡμῶν ἄρθρου.

Β'

Εἴδομεν τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Καραπάνου, προκειμένου λόγου περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, ἰδίως τῶν ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως Δωδώνης. Αὐτὸς ὁ ἀνασκάψας ὡμολόγησε τὴν ἀνάγκην τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἰδίου ἔργου διὰ περαιτέρων ζητήσεων τῆς ἐπιστήμης. Τοῦτ' αὐτὸ δὲ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς δωδωναίας συλλογῆς, ἣν ἀπήρτισε. Καὶ αὕτη, συγκροτηθεῖσα ἐκ τῶν ἰδίων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὑρημάτων καὶ ἐξ ἀγορῶν ἀντικειμένων πρότερον ἢ μετὰ ταῦτ' ἀγορασθέντων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ πλήρης ἐφ' ὅσον δὲν συμπεριληφθῶσιν εἰς αὐτὴν ἅπαντα τὰ γενόμενα εὑρήματα καὶ δὲν ληφθῇ φροντὶς νὰ συμπληρωθῶσι ταῦτα διὰ τελείας καὶ συμφώνου πρὸς τὰς σημερινὰς ἀνάγκας τῆς ἐπιστήμης ἐκκαθάρσεως τοῦ ἱεροῦ χώρου. Τοῦτο δ' ἐπιβάλλεται τόσῳ μᾶλλον καθ' ὅσον αὐτὰ τἀρχαιολογικὰ μνημεῖα τὰ περιλαμβανόμενα ἐν τῇ δωδωναίᾳ συλλογῇ, οἷα ἐδωρήθη εἰς τὸ ἐθνικὸν μουσεῖον, διαφωτίζουσιν ἐπαρκῶς τὰ κατὰ τὴν ἀρχαίαν Δωδώνην καὶ δεικνύουσιν, ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ μαντείου αὐτῆς συνδέεται ἀναποσπάστως πρὸς τὴν ἱστορίαν οὐ μόνον τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καθ' ὅλου.

Καὶ πρῶτον τὰ κατὰ τὴν Ἤπειρον διαφωτίζονται ὑπὸ τῶν εὑρημάτων τῆς Δωδώνης πολὺ εὐρύτερον ἢ ὅσον τὰ κατὰ τὴν Φωκίδα ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Δελφῶν. Λόγος δὲ τῆς διαφορᾶς ταύτης

εἶνε, ὅτι τὸ δελφικὸν μαντεῖον ἀπέβη αὐτόχρημα ἐθνικὸν καὶ πανελλήνιον καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἐπὶ τοσοῦτον καθολική, ὥστε οὕτως εἰπεῖν ἀπερροφήθη ἡ Φωκίς, ἥτις ἄλλως δὲν εὑρίσκετο πάντοτε εἰς ὁμαλὰς σχέσεις πρὸς τοὺς Δελφούς. Διὰ τοῦτο αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν Δελφῶν δὲν ἐπλούτισαν μεγάλως τὰς ἡμετέρας γνώσεις περὶ τῶν κατ' αὐτὴν τὴν Φωκίδα. Ἄλλως δ' ἔχει τὸ πρᾶγμα τοῦ λόγου ὄντος περὶ Δωδώνης. Ἡ φήμη καὶ ἡ σημασία τοῦ μαντείου αὐτῆς ἐξῆλθε μὲν τῶν στενῶν ὁρίων τῆς Ἠπείρου καὶ ἐπεξετάθη ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἕνεκα τῆς ὑπερευδοκιμήσεως ὑπὸ τῶν Δελφῶν, ἐν μέρει δὲ καὶ ἄλλων πανελληνίων μαντείων, τοῦτο δ' ἕνεκα τοῦ ἀποκέντρου καὶ δυςπροσίτου τῆς θέσεως, ἐν ᾗ ἔκειτο, ἔμεινε κατ' ἐπικράτησιν χρηστήριον τῶν περιοικούντων, καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ ὑπῆρξε μάλιστα μεγάλη διὰ τὰς ἠπειρωτικὰς χώρας.

Καὶ δὲν λείπει μὲν ἐπικοινωνία τοῦ δωδωναίου μαντείου πρὸς ἄλλας ἑλληνικὰς χώρας, εὑρίσκομεν δὲ μεταξὺ τῶν μαντευομένων ἢ καὶ ὁπωςδήποτε εἰς σχέσεις πρὸς τὴν Δωδώνην ἐρχομένων καὶ Ἀθηναίους καὶ Κερκυραίους καὶ Ζακυνθίους καὶ Κεφαλλῆνας καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ Ταραντίνους καὶ Βρεντεσίνους, ἤτοι κατοίκους τοῦ ἰταλικοῦ Βρενδησίου, τοῦ σημερινοῦ Brindisi. Ἀλλὰ τὴν μερίδα τοῦ λέοντος ἔχει ἡ Ἤπειρος. Λαοὶ ἠπειρωτικοὶ ἄγνωστοι ἄλλοθεν προβάλλουσιν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν εὑρεθεισῶν ἐν Δωδώνῃ, οἱ Ταλαιᾶνες, οἱ Ὀποῦοι, οἱ Κολπαῖοι, οἱ Εὐρώπιοι, οἱ Ὄμφαλες, οἱ Χιμώλιοι, οἱ Παρθαῖοι. Πόλεις, ὧν οὐδαμῶς ἢ ἀτελῶς γινώσκομεν τὴν θέσιν, πλουτίζουσι τὴν ἠπειρωτικὴν γεωγραφίαν. Τοιαύτη εἶνε ἡ Τία, ἡ Ἐλαία τῆς Χαονίας, ἡ Λάρισσα τῆς Θεσπρωτίας. Οὐ μικρὸς δὲ εἶνε ὁ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν προςφερόμενος ἀμητὸς ἠπειρωτικῶν ὀνομάτων ἀνδρῶν.

Καί τινα μὲν τούτων εἶνε τῶν γνωστῶν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος διαδεδομένων, ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ πολλὰ νέα, εἰς μόνην τὴν Ἤπειρον ἐπιχωριάζοντα. Τοιαῦτα εἶνε τὰ μολοσσικὰ Ἀγιλαῖος, Γάμιθος, Δέρκας, Δραῖπος, τὰ θεσπρωτικὰ Θοξουχάρης, Κραῖνυς, Ὀνόπερνος, Πειάνοφος, τα ἐκ διαφόρων ἠπειρωτικῶν χωρῶν Ἄγκασσος, Βοίσκος, Δοέσστος, Ἐπαθέριος, Κάρωπος, Κίλανθος, Κλαθίατος, Παρκόπας, Πείαλος, Τειχέρμων, Ὕγχεστος. Προφανὴς δὲ εἶνε ὁ ἀσυνήθης καὶ ξενίζων σχηματισμός τινων τῶν ὀνομάτων τούτων, ἅτινα μόλις που φαίνονται ἔχοντα ἑλληνικὸν χαρακτῆρα καὶ δεικνύουσιν ἴσως ἐπί-

δρασιν τοῦ γείτονος ἰλλυρικοῦ στοιχείου. Καὶ ἡ διάλεκτος δὲ τῶν Ἠπειρωτῶν ἱκανῶς διαφωτίζεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν. Δὲν εἶνε δὲ πάντως τυχαία ἡ διὰ διπλοῦ σσ γραφὴ τῶν λέξεων Δοέσστος, προσστάτης, ἔξεσστι, ἥτις δὲν πρέπει νἀποδοθῇ εἰς λάθος τοῦ λιθοξόου, ἀλλ' ἐμφαίνει ἰδιάζουσαν προφορὰν τοῦ σ πρὸ τοῦ τ, ὡς εἰ προεφέρετο ch, καθ' ἃ καὶ σήμερον ἀκούομεν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Σπουδαιότατα δ' εἶνε μάλιστα τα ἐκ τῶν δωδωναίων ἐπιγραφῶν διδάγματα τἀναφερόμενα εἰς τὴν πολιτείαν καὶ ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου ἐπί τε τῆς βασιλείας τῶν Αἰακιδῶν καὶ μετὰ τὴν κατάλυσιν αὐτῆς. Καὶ ἀληθῶς μὲν ἡ ἔνδοξος μορφὴ τοῦ Πύρρου, τοῦ στηρίξαντος τὴν ἀπὸ τοῦ βασιλέως Θαρύπα ἀρξαμένην ἕνωσιν τῶν τέως ἰδίᾳ βασιλευομένων ἠπειρωτικῶν φυλῶν ὑπὸ ἓν σκῆπτρον μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ἀμβρακίαν, δὲν διαλευκαίνεται δι' ἰδίου τινὸς φωτὸς ἐκπηγάσαντος ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Δωδώνης. Μόνον δ' ἐξ ἀπόπτου δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι παριστάμεθα εἰς τὴν ἀπήχησιν τῆς δόξης τοῦ στρατηλάτου βασιλέως τῶν Ἀπειρωτᾶν ἀνὰ τὰς φάραγγας τῆς Ἠπείρου, ὅτε κατέθηκεν ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Δωδώνης τἀπὸ τῶν ἰταλικῶν αὐτοῦ νικῶν σκῦλα. Ἀλλ' οὐ μικρα εἶνε τὰ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν διδάγματα περὶ τῆς ἠπειρωτικῆς πολιτείας ἐπὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Πύρρου Ἀλεξάνδρου Β΄ καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ μέχρι τῆς ἐπὶ Δηιδαμείας τῆς δισεγγόνης Ἀλεξάνδρου Β΄ καταλύσεως τῆς βασιλείας.

Βλέποντες δὲ τοὺς Μολοσσοὺς ἔχοντας ἐπὶ τῆς βασιλείας προστάτας, οἵτινες ἐξακολουθοῦσιν ὑφιστάμενοι καὶ μετὰ τὴν κατάλυσιν αὐτῆς, δυνάμεθα εὐλόγως νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι πλὴν τῶν Μολοσσῶν εἶχον προστάτας καὶ οἱ Θεσπρωτοί, πρὸς δὲ τούτοις καὶ οἱ Χάονες, λαοί, οἵτινες πιθανῶς τὰ ψηφίσματα αὐτῶν δὲν ἐξέθετον ἐν Δωδώνῃ, ἀλλ' ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ, δι' ὃν λόγον ἐπικρατοῦσιν ἐν Δωδώνῃ τὰ τῶν Μολοσσῶν. Καὶ δὲν ἐμφανίζεται μὲν ὁ τρίτος οὗτος τῶν μεγάλων ἠπειρωτικῶν λαῶν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῆς Δωδώνης, ἀλλὰ τὴν παρ' αὐτῷ ὕπαρξιν τῆς ἀρχῆς τῶν προστατῶν γινώσκομεν ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων παρὰ τοῦ Θουκυδίδου. Ἦσαν δ' οἱ προστάται ἐτήσιοι ἄρχοντες, ἐγκατασταθέντες τὸ πρῶτον ἐπὶ Θαρύπα καὶ ἔχοντες παρεζευγμένην τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἰδίου λαοῦ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἠπειρωτικὴ βασιλεία ἐμφανίζεται ἔχουσα μεμειωμένα δικαιώματα, καὶ τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν ἐπὶ μακρὸν διατήρησιν αὐτῆς. Μετὰ δὲ τὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν

238-231 π. Χ. κατάλυσιν αὐτῆς παρουσιάζεται ἀντὶ βασιλέως τῶν Ἠπειρωτῶν στρατηγὸς, ἔχων συμπαρισταμένους ἵππαρχον, γραμματέα καὶ συνέδρους κατὰ τα κρατοῦντα ἐν τῇ ἀχαϊκῇ συμπολιτείᾳ· λειτουργοῦσι δὲ, ὡς εἰκὸς, καὶ ἐπὶ τῶν στρατηγῶν τῶν ἀντιπροσωπευόντων τὴν ἑνότητα τῆς ἠπειρωτικῆς ἀρχῆς οἱ προστάται καὶ τὰ ἴδια κοινὰ τῶν λαῶν. Διέσωσαν δ' εἰς ἡμᾶς τὰ ἐρείπια τῆς Δωδώνης διάφορα ψηφίσματα, δι' ὧν παρέχεται πολιτεία, προξενία, ἀτέλεια ἢ ἐπιγαμία· παριστάμεθα δὲ καὶ εἰς ἀποφάσεις τοῦ ξενικοῦ δικαστηρίου καὶ εἰς ἀπελευθερώσεις δούλων γενομένας ἐνώπιον μαρτύρων ἄνευ λύτρων ἢ ἐπὶ λυσειτρίῳ.

Καὶ ταῦτα μὲν τὰ εὑρήματα ἀναφέρονται εἰς τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτικὸν βίον τῆς Ἠπείρου. Ἰδιάζον δ' ἐνδιαφέρον παρέχουσι τὰ μολύβδινα ἐλάσματα, ἐφ' ὧν οἱ χρηστηριαζόμενοι ἐπέγραφον τὰς εἰς τὸ μαντεῖον ὑποβαλλομένας ἐρωτήσεις. Ἐπερωτῶσι δὲ τὸν Νάϊον Δία καὶ τὴν Διώνην ἰδιῶται καὶ πόλεις περί τε δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων. Το πρῶτον δὲ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Δωδώνης εὑρέθησαν τοιαῦτα ἐρωτήματα ἐπὶ μολύβδου. Πρότερον δ' ἐγινώσκοντο μόνον μολύβδινοι κατάδεσμοι, περιέχοντες ἀρὰς καὶ εὑρεθέντες ἐν τῷ ἐν Κνιδῳ ἱερῷ τῆς Δήμητρος καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὰ ἐρωτήματα δὲ ταῦτα εἶνε περιεργότατα πολλάκις. Οἱ Κερκυραῖοι ἐρωτῶσιν εἰς τίνα θεῶν ἢ ἡρώων θύοντες καὶ παρέχοντες ἀναθήματα ἤθελον τύχει ὁμονοίας ἀγούσης εἰς τἀγαθόν. Καὶ πάλιν δ' ἔπειτα οἱ Κερκυραῖοι ζητοῦσι νὰ μάθωσιν εἰς τίνα τῶν θεῶν ἢ ἡρώων θύοντες ἤθελον τύχει πολιτικῆς εὐημερίας ἔν τε τῷ παρόντι καὶ τῷ μέλλοντι. Γυνὴ, ἧς δὲν ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα, ἐπερωτᾷ εἰς τίνα θεὸν θύουσα θὰ ἠδύνατο νἀπαλλαχθῇ τῆς κατεχούσης αὐτὴν νόσον. Περιεργοτέρα εἶνε ἡ ἐρώτησις χρηστηριαζομένου, ὅστις ἐκαλεῖτο Ἆγις καὶ ἐζήτει τὴν γνώμην τῶν θεῶν τῆς Δωδώνης περὶ τῶν ἐκλιπόντων αὐτοῦ στρωμάτων καὶ τῶν προσκεφαλαίων, ἐρωτῶν ἂν ἀπώλωλεν αὐτὸς ἢ τῶν ἔξωθέν τις ἂν ἔκλεψε. Ἀλλ' ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Διώνη ἠδύναντο νὰ προμαντεύσωσι το μέλλον καὶ νὰ δώσωσιν ὁδηγίας παντοίας περὶ τοῦ συμφέροντος τῶν χρηστηριαζομένων. Εἷς ἐρωτᾷ, ἂν εἶνε συμφερώτερον εἰς ἑαυτὸν νὰ κατέχῃ αὐτὸς τὴν ἐν πόλει οἰκίαν του καὶ τὸ χωρίον, ἤτοι τὸν ἀγρόν· ἄλλος ζητεῖ συμβουλὰς περὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς τέχνης του· εἷς ποιμὴν ἐρωτᾷ ἂν προ-

βατεύων θὰ ὠφεληθῇ. Ὁ δὲ Ἡρακλείδης, ὅστις ἔχει μίαν καὶ μόνην θυγατέρα, τὴν Αἴγλην, ἀπεκδέχεται παρὰ τοῦ μαντείου τὸν χρησμὸν, ἂν θἀποκτήσῃ καὶ ἄλλα τέκνα πλὴν αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἀμφίβολα ἐρωτήματα πατρότητος ὑπεβάλλοντο εἰς τὸ μαντεῖον. Οὕτως ὁ Λυσανίας ἐρωτᾷ τοὺς θεοὺς, ἂν ἦτο ἐξ αὐτοῦ τὸ παιδάριον, ὅπερ εἶχεν ἐν γαστρὶ ἡ σύζυγος Νύλα. Δὲν γινώσκομεν δυστυχῶς τὴν ἀπάντησιν τοῦ μαντείου, διότι μόνον ἐρωτήσεις, ὄχι δὲ καὶ ἀπαντήσεις εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφάς. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι, ἂν ὁ Λυσανίας προςῆλθε φέρων ἄξιον λόγου ἀνάθημα, οἱ ἱερεῖς οἱ ἑρμηνεύοντες εἰς τοὺς πιστοὺς τοὺς χρησμοὺς τῆς δωδωναίας μάντιδος δὲν θα ἐδυςκολεύθησαν νὰ καθυσυχάσωσι τὴν τεταραγμένην συνείδησιν τοῦ δυςπίστου πατρὸς, κηρύττοντες γνήσιον τὸν ἀναμενόμενον βλαστὸν τῆς Νύλας.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν παντοίων ἐπιγραφῶν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Δωδώνης καὶ ἄλλως ὑπῆρξαν κάρπιμοι διὰ τῆς εὑρέσεως παντοίων ἀναθημάτων, ἀγαλματίων, ἀναγλύφων, θρησκευτικῶν εἰδῶν, ὅπλων καὶ νομισμάτων, ἅτινα δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν κατάλοιπον τῶν εἰς τὸ μαντεῖον χρηματικῶν προςφορῶν τῶν πιστῶν. Οὐδὲ πρέπει νὰ νομίσωμεν, ὅτι μικρὰ ἦσαν τὰ προςφερόμενα εἰς τὸ ἱερὸν χρηματικὰ ποσὰ ἕνεκα τῆς εὑρέσεως μόνον χαλκῶν νομισμάτων. Ὑπῆρχον πάντως καὶ οἱ προςφέροντες χρυσὸν καὶ ἄργυρον, ἀλλὰ τὰ χρυσᾶ ταῦτα καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα ὡς πολυτιμότερα δὲν περιεσώθησαν ἢ ἀφῃρέθησαν ἐν ἀρχαιοτέροις ἢ νεωτέροις χρόνοις. Ὅτι δὲ δὲν ἦσαν φιλάργυροι οἱ προςερχόμενοι εἰς Δωδώνην χάριν χρηστηριασμοῦ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ποικιλίας καὶ τοῦ πλούτου τῶν ἀναθημάτων τῆς δωδωναίας συλλογῆς, ἐν ᾗ ἐπικρατοῦσι μὲν ὁ λίθος, ὁ χαλκὸς καὶ ὁ μόλυβδος, ἀλλὰ δὲν λείπουσιν ὁ ἄργυρος, ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἐλέφας.

Ἀναφέρονται δὲ τἀντικείμενα ταῦτα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης εἰς διαφόρους χρόνους καὶ τόπους καὶ ἐμφαίνουσι σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν καλλιτεχνικὴν ἐξέλιξιν τῶν μακρῶν αἰώνων, καθ᾽ οὓς ἐχρησμοδότουν αἱ πέλειαι καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς Δωδώνης μέχρι τῶν ἡμερῶν Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κρισπου, ὧν εἶνε τὰ τελευταῖα τῶν εὑρεθέντων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς νομισμάτων. Ἔκτοτε σιγᾷ τὸ μαντεῖον, τὸ ἀρχαῖον ἱερὸν μεταβάλλεται εἰς ἐκκλησίαν, ὁ χριστιανισμὸς ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν Ἤπειρον, καὶ ἐν τῷ χώρῳ, ἀφ᾽ οὗ ἠκούοντο οἱ

χρησμοὶ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης, ἐκήρυττον οἱ ἐπίσκοποι τῆς νέας χριστιανικῆς Δωδώνης τὸν λόγον τοῦ θεοῦ τῶν Χριστιανῶν. Ταῦτα δὲ μέχρι τῶν ἡμερῶν καθ' ἃς, πιθανῶς περὶ τὸν ἕκτον αἰῶνα, ἄγνωστοι τῆς τύχης τῆς Ἠπείρου μεταβολαὶ ἠρήμωσαν τὸν ὑπὸ διπλῆν ἔποψιν ἱερὸν χῶρον, καὶ τὸ ἄροτρον τοῦ ἀγρότου ἤρχισε γεωργοῦν τὸ χῶμα τὸ ἐπικαλῦψαν τὰ ἐρείπια τῆς Δωδώνης.

Η ΔΕΣΠΟΙΝΙΣ ΟΜΗΡΟΥ *

Τὸ ὁμηρικὸν ζήτημα εἶνε ἐν τῇ ψυχολογίᾳ ὅ τι τὸ ἀνατολικὸν ἐν τῇ πολιτικῇ. Φαίνεται μὲν ἁπλοῦν, ἀλλ' ὅμως ἀποσχίζεται εἰς πλεῖστα ὅσα, ὧν ἕκαστον ἔχει τὰς παραφυάδας αὐτοῦ. Ἂν ἐν τῷ ἐπ' ἐσχάτων δημοσιευθέντι πρώτῳ τεύχει τοῦ καθ' ὕλην Καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς ὑπὸ τὴν λέξιν Ἀνατολικὸν ζήτημα εὑρίσκομεν ἀναγεγραμμένας τετρακοσίας ἐπιγραφὰς βιβλίων καὶ μονογραφιῶν, εἰς ἃς βεβαίως πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ πλεῖσται ἄλλαι συγγραφαὶ λείπουσαι ἐν τῇ εἰρημένῃ Βιβλιοθήκῃ, οὐχ ἧττον δυσαρίθμητον εἶνε τὸ πλῆθος τῶν περὶ Ὁμήρου γραφέντων. Ὀρθῶς δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μᾶλλον, ὅτι ὑπάρχουσιν ὁμηρικὰ ζητήματα καὶ ὄχι ἓν μόνον ὁμηρικὸν ζήτημα, ὡς ὑπάρχουσιν ἀνατολικὰ ζητήματα καὶ ὄχι ἓν μόνον ἀνατολικὸν ζήτημα.

Ἓν δὲ τῶν ζητημάτων τούτων ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος συζητηθὲν εἶνε τὸ τῆς προσωπικῆς ὑπάρξεως τοῦ Ὁμήρου. Τὸ ζήτημα τοῦτο συζητεῖται παρὰ πολὺ ὀλιγώτερον ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, καθ' οὓς ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη, ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὡς διδάσκει ἄλλως ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν μεσαιωνικῶν ἐπῶν, συναπηοτίσθησαν ἐκ δημωδῶν ἐπυλλίων. Ὅ τι συνέβη εἰς τὸ Niebelungenlied τῶν Γερμανῶν, ὅ τι ἀποδεχόμεθα περὶ τοῦ ἡμετέρου ἔπους τῶν βυζαντιακῶν χρόνων, τοῦ Βασιλείου Διγενοῦς Ἀκρίτα, τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη.

Ἀλλ' ὡς ὑπῆρχον ἐν τῇ ἀρχαιότητι οἱ πιστεύοντες εἰς ἕνα Ὅμηρον, καὶ μόνον δὲν συνεφώνουν περὶ τοῦ τόπου τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, διότι διημφισβήτουν, ὡς γνωστόν, αὐτὴν ἑπτὰ πόλεις, οὕτω καὶ σή-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ τοῦ Κ. Σκόκου Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ Τόμ. Κ' (1905) σ. 200 κ. ἑ.

μερον περισώζονται ἀραιοί τινες οἱ ἀποδεχόμενοι ἕνα Ὅμηρον. Δὲν λείπουσι μάλιστα καὶ οἱ θέλοντες αὐτὸν τυφλὸν ἀοιδὸν, ὡς ἡ γνωστὴ ἀρχαία παράδοσις. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ νεώτεροι λάτραι τοῦ ἑνὸς Ὁμήρου ἀπεδέχθησαν καὶ ἀποδέχονται αὐτὸν ἄνδρα, καθ' ἃ δηλοῖ καὶ τὸ παραδεδομένον αὐτοῦ ὄνομα· εἰς οὐδενὸς δὲ τὸν νοῦν ἐπῆλθε νὰ φαντασθῇ αὐτὸν γυναῖκα. Καὶ ὅμως καὶ τοῦτο τὸ παράδοξον δὲν ἔλειψε· προῆλθε δὲ, ὡς εἰκὸς, ἐκ τῆς χώρας τῶν παραδόξων, τῆς Ἀγγλίας.

Πρὸ ἓξ ἐτῶν, τῷ 1898, ἐδημοσιεύθη ἐν Λονδίνῳ ὑπὸ τοῦ κ. Σαμουὴλ Butler βιβλίον φέρον τὴν ἐπιγραφὴν The Authoress of the Odyssey. Where and when she wrote, who she was, the use she made of the Iliad, and who the poem grew under her hands. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶνε λίαν ἐνδεικτικὴ τοῦ περιεχομένου, λέγουσα τάδε· «Ἡ συγγραφεὺς τῆς Ὀδυσσείας Ποῦ καὶ πότε ἔγραψε, ποία ἦτο, τίς ἡ ὑπ' αὐτῆς γενομένη χρῆσις τῆς Ἰλιάδος, καὶ πῶς τὸ ποίημα ἀνεπτύχθη εἰς τὰς χεῖράς της».

Ἀλλὰ, πρὶν ἢ γνωρίσωμεν εἰς τὸν ἀναγνώστην τὴν ποιήτριαν τῆς Ὀδυσσείας, ἴδωμεν τίς ὁ συγγραφεὺς τῆς περὶ αὐτῆς βίβλου. Ὁ κ. Butler εἶνε πολυμήχανος ἀνὴρ, ζωγράφος ἅμα καὶ συντάκτης κειμένων μελοδράματος, ἱστορικὸς καὶ γεωγράφος χωρῶν, ἃς ἐγνώρισε διὰ μακρῶν καὶ συχνῶν ἀποδημιῶν, φιλόσοφος ἅμα καὶ φιλόλογος. Αἱ συγγραφαὶ αὐτοῦ εἶνε ὡς τὸ πλεῖστον ἔργα ἐρασιτεχνικὰ, μὴ προωρισμένα βεβαίως διὰ τὴν αἰωνιότητα. Ἀλλὰ τοὐλάχιστον διὰ ταύτης τῆς περὶ τῆς δεσποινίδος Ὁμήρου συγγραφῆς ὁ ἐρασιτέχνης κατώρθωσε νὰ καταστήσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀθάνατον, ἀλλὰ μόνον ὡς παραδοξογράφου.

Εἶπον ἀνωτέρω Δεσποινὶς Ὁμήρου. Μάλιστα. Δεσποινὶς εἶνε ἡ συγγράψασα τὴν Ὀδύσσειαν κατὰ τὸν κ. Butler, καὶ τὸ ὄνομ' αὐτῆς Ναυσικάα. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ἡ γνωστὴ κόρη τοῦ βασιλέως τῆς νήσοκ τῶν Φαιάκων, οὐδὲ εἶνε γέννημα τῆς Σχερίας. Ὁ κόσμος αὐτῆς εἶνε ἄλλος. Ἔζη κατὰ τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Σικελίας, ἐν τῷ σημερινῷ Trapani, τῷ Δρεπάνῳ τῶν ἀρχαίων, καὶ ὁ πατὴρ αὐτῆς ἦτο ὄχι ἄναξ, ἀλλ' ἁπλῶς βουλευτής. Πῶς καὶ διὰ τί μὴ ἐρωτᾶτε, διότι ὁ συγγραφεὺς εἶνε πλούσιος εἰς ἐμπνεύσεις, ἀλλ' ὄχι καὶ εἰς

ἀποδείξεις. Μόνην ἀπόδειξιν τῶν νέων αὐτοῦ θεωριῶν ὑπολαμβάνει ὡς τὸ πλεῖστον τοὺς ἰσχυρισμούς του.

Ὁ κ. Butler εἰσάγει ἡμᾶς εἰς τὸν οἶκον τῆς ποιητρίας. Ὁ πατὴρ ἦτο bon vivant, μόνην ἀπόλαυσιν τοῦ βίου θεωρῶν καλὴν μερίδα κρέατος καὶ κύπελλον ἀφρώδους οἴνου. Ὅλως διαφόρως ἡ μήτηρ ἦτο ἐξαίρετος οἰκοκυρά, εἰς ἣν ἡ θυγάτηρ ἐχρεώστει τὴν ἐπιμεμελημένην αὐτῆς ἀνατροφήν, καταστήσασαν αὐτὴν ἀξίαν νἀναστρέφηται ἐν τῇ ἀρίστῃ κοινωνίᾳ. Εἶχεν ἄρα ἐν τῇ société, ἧς ἦτο ἄριστον κόσμημα, θέσιν ἐξαίρετον. Ἂς συγχωρηθῶσιν οἱ γαλλισμοί μου. Ἄνευ αὐτῶν δύσκολον θὰ ἦτο νὰ γείνῃ λόγος περὶ ἔργου, ἐν ᾧ ἐκλείπει πᾶσα ἰδέα τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τα πάντα εἶνε νεωτερικά. Ἡ νεαρὰ ποιήτρια, ἥτις εἶνε περίεργον πῶς δὲν γράφει τὰς εἰκοσιτέσσαρας ῥαψῳδίας τῆς Ὀδυσσείας διὰ γραφομηχανῆς καὶ δὲν καταβαίνει εἰς τὸν αἰγιαλὸν ἐπὶ ποδηλάτου, μόνον ἀρχαϊκὸν ἔχει ἐν ἑαυτῇ, ὅτι ἐγγράφει τοὺς στίχους αὐτῆς εἰς πινακίδας, ὧν μίαν θραύει ὁ ἀρχαιότροπος πατήρ, ἀσχάλλων ἐπὶ τῇ νεοτροπίᾳ τῆς θυγατρός. Ἂν ἐξαιρέσωμεν τοὺς φανταστικοὺς τούτους ἀρχαϊσμούς, ἡ δεσποινὶς Ναυσικάα τοῦ κ. Butler εἶνε κατὰ τἆλλα πολὺ μᾶλλον ἀμερικανίζουσα νεᾶνις τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἢ γέννημα καὶ θρέμμα εἴτε τοῦ βουλευτοῦ τοῦ ἀρχαίου Δρεπάνου εἴτε τοῦ ἄνακτος τῆς ὁμηρικῆς Σχερίας. Εἶνε οὐ μόνον πρότυπον τῶν ὀνειροπόλων τῆς χειραφεσίας τῆς γυναικός, ἀλλὰ καὶ ἀξία νὰ δημηγορήσῃ ἐν νεωτέρῳ τινὶ συνεδρίῳ εὐλάλων γυναικῶν ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ὡραίου φύλου.

Πράγματι ἡ Ναυσικάα, προτρέχουσα τοῦ πληρώματος τοῦ χρόνου, ἐφρόντισεν ἤδη ἀπὸ ἀρχαιοτάτων ἡμερῶν νὰ ὑποστηρίξῃ τὰ δικαιώματα ἐκεῖνα τῆς γυναικὸς διὰ τῶν ποιητικῶν χαρισμάτων, δι' ὧν ἐπροίκισεν αὐτὴν ἡ φύσις. Εἶνε λοιπὸν ἡ Ὀδύσσεια αὐτῆς ὑπεραπολογία καὶ ποιητικὴ ἀνύψωσις τῆς γυναικός. Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται κατὰ τὸν κ. Butler αἱ ὡραῖαι γυναικεῖαι μορφαὶ ἃς ἀπαντῶμεν ἐν αὐτῇ, πρότυπα πίστεως, ἀφοσιώσεως, ἔρωτος, ἁγνότητος. Ἡ Καλυψὼ εἶνε ὁ τύπος γυναικὸς ἀφωσιωμένης, ἡ Κίρκη ἡ εὐφυὴς femme du monde, ἡ Ἀρήτη ἡ ἀξιοπρεπὴς οἰκοκυρά, ἡ Εὐρύκλεια ἡ πιστὴ θεράπαινα, ἡ Ἀντίκλεια ἡ περίφροντις μήτηρ. Πάσας δὲ ὑπερβάλλει ἡ Ναυσικάα, ἡ ἐρασμία, ἡ συνετή, ἡ ἁγνή. Καὶ ἡ Πηνελόπη; Οἱ πολλοὶ μνηστῆρες ἀποδεικνύουσι τὴν φήμην αὐτῆς, φήμην οὐχὶ πάν-

τως ἐπ' ἀγαθῷ, γυναικὸς φιλαρέσκου καὶ τὸ ὀλιγώτερον ἐλαφρᾶς. Ἀλλ' ἡ ποιήτρια, ἡ συνήγορος τοῦ γυναικείου φύλου, καὶ ταύτης ἐπιβάλλεται τὸν καθαρμὸν καὶ ταύτην ἀπολυμαίνει ἀπὸ τῆς ἐρωτοτροπίας καὶ ἀνυψόνει εἰς κανόνα πίστεως συζυγικῆς.

Ἐν ᾧ δὲ οὕτως ἡ δεσποινὶς Ὁμήρου ὑπερεξαίρει πᾶν τὸ γυναικεῖον, πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἀναμορφωτικοῦ αὐτῆς ἔργου καὶ ἀνύψωσιν τοῦ ἰδίου φύλου, κατὰ τῶν ἀνδρῶν στρέφει ὅλην αὐτῆς τὴν μῆνιν καὶ τὴν χλεύην. Πρωτοστατεῖ δ' ἐν τῇ θλιβερᾷ εἰκόνι τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου, οἷον παριστάνει αὐτὸ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἡ ποιήτρια Ναυσικάα, αὐτὸς ὁ ἥρως τοῦ ἔπους, ὁ Ὀδυσσεύς, ἥκιστα γενναῖος, ἥκιστα βασιλικός, ἥκιστα φιλαλήθης, ἀλλὰ προτιμῶν τὸ ψεῦδος καὶ τὴν ὑπόκρισιν ἀντὶ παντὸς ὅπλου καὶ μὴ αἰδούμενος μηδ' αὐτὴν τὴν ἀμφίεσιν ἐπαίτου ἀντὶ τῆς σκευῆς βασιλέως καὶ συζύγου. Οὐχ ἧττον δὲ γελοίους καὶ ἀξίους περιφρονήσεως δι' ἓν ἢ ἄλλο ἐλάττωμα παρέστησεν ἡ ποιήτρια τοὺς ἄλλους ἄνδρας τοῦ ἔπους, τὸν Τηλέμαχον, τὸν Ἀλκίνοον, τὸν Πολύφημον, τὸν Ἐλπήνορα, τὸν Μενέλαον.

Τὸ παράδοξον εἶνε, ὅτι τόσην ποιητικὴν εὐφυίαν, τόσην δύναμιν πνεύματος καὶ θελήσεως ἡ κόρη τοῦ ἐκ Δρεπάνου βουλευτοῦ ἀπέκτησε χωρὶς ποτὲ νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ ἐδάφους τῆς γενετείρας. Εἶχε μόνον πρὸ αὐτῆς τελείαν, οἵαν ἔχομεν ἡμεῖς σήμερον, τὴν Ἰλιάδα, ἥτις ἐν μέρει ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν ποιητικὴν αὐτῆς παραγωγήν. Ἄλλως δ' ἡ Ναυσικάα περιγράφει ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἐπεισόδια καὶ σκηνὰς ἐκ μόνης τῆς πατρίου χώρας, τῆς δυτικῆς Σικελίας. Καὶ αὐταὶ δ' αἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσέως οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ἁπλοῦς περίπλους τῆς Σικελίας καὶ μόνης.

Δὲν ἀμφιβάλλομεν, ὅτι ὁ πολύιδρις κ. Butler ἀνέγνω τὸ συγγραμμάτιον τοῦ Λουκιανοῦ «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν» ἢ μᾶλλον, ὅτι γινώσκει τὸ γαλλικὸν λόγιον C'est ainsi qu'on écrit l'histoire. Ἀλλὰ δὲν ἐπτοήθη, ἐπειδὴ ἐν τῷ ὁμηρικῷ ζητήματι δὲν πρόκειται περὶ ἱστορίας, ἀλλὰ περὶ ποιήσεως. Ἄφοβος λοιπὸν ἐπλούτισε τὰς σελίδας ἐκείνας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματολογίας, ἐν αἷς λάμπουσιν αἱ εἰκόνες τῆς Σαπφοῦς, τῆς Κορίννης, τῆς Ἠρίννης, τῆς Τελεσίλλης, διὰ μιᾶς ἐπὶ πλέον, καὶ ταύτης ἀρχαιοτέρας, ποιητικῆς μορφῆς, τῆς Ναυσικάας. Τὸν εὐχαριστοῦμεν ἐπὶ τῇ δωρεᾷ τῆς εὐγενοῦς ποιητρίας. Ἔχομεν ὅμως καὶ μίαν σπουδαίαν ἀντίρρησιν.

Καὶ ἡ μὲν τόση, σπανία εἰς κυρίαν, καλωσύνη πρὸς τὰς ἄλλας γυναῖκας ἐξηγεῖται βέβαια ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τῇ Ναυσικάᾳ ὑπῆρχον ὅλα τὰ σπέρματα προώρου ὑπερμάχου τῆς χειραφετήσεως τῶν γυναικῶν. Ἀλλ᾽ ὅμως ἐξ ἑτέρου ἡ τόση διάθεσις νὰνορθώσῃ τὴν ὁπωςδήποτε παραστρατήσασαν Πηνελόπην καὶ, τὸ κυριώτατον, ὁ τόσος πόλεμος ἐναντίον τῶν ἀνδρῶν ἀποδεικνύουσι, νομίζομεν, περιφανῶς, ὅτι ἡ δεσποινὶς Ναυσικάα, ἡ ἐκ Δρεπάνου τῆς Σικελίας ποιήτρια τῆς Ὀδυσσείας, ἦτο ἁπλούστατα . . . γεροντοκόριτσον.

ΤΟ ΗΡΑΙΟΝ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ ΔΙΑ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ *

Α΄

Ἐπιστημονικὴ καὶ ἐθνικὴ σημασία τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Σάμου.— Πολυκράτεια ἔργα.—Ἡ ὑδραυλικὴ τοῦ ἕκτου αἰῶνος π. Χ.—Τὸ ὄρυγμα τοῦ Εὐπαλίνου.—Τὸ Ἡραῖον πρὸ τοῦ Πολυκράτους καὶ ἐπ' αὐτοῦ.—Αἱ τύχαι τοῦ Ἡραίου ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ ἐπὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων.

Ὑπὸ διπλῆν ἔποψιν πρέπει νὰ χαιρετίσωμεν ἐνθουσιωδῶς τὴν ἔναρξιν ἀνασκαφῶν ἐν τῷ Ἡραίῳ τῆς Σάμου ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, διὰ λόγον οὐ μόνον ἐπιστημονικόν, ἀλλὰ καὶ ἐθνικόν.

Καὶ ὁ μὲν ἐθνικὸς λόγος εἶνε προφανής. Πρὸ πολλοῦ χρόνου ἔπρεπε νὰ κατανοηθῇ, ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία ἔδει νὰ προσλάβῃ χαρακτῆρα πανελλήνιον, ἐπεκτείνουσα νῦν, ὅτ' ἔχει ἀφθόνους τοὺς πόρους, τὰς ἐρεύνας αὐτῆς πλὴν τῆς ἐντεῦθεν Ἑλλάδος εἰς τὰς ἐκτὸς τοῦ βασιλείου ἑλληνικὰς χώρας. Καὶ δὲν δύναται μὲν ἐν παντὶ νὰ ἐργασθῇ παραλλήλως πρὸς τὰς μεγάλας ἀρχαιολογικὰς ἐπιχειρήσεις καὶ ἀποστολὰς τῶν ἀντιπροσώπων κραταιῶν καὶ πλουσίων τῆς Εὐρώπης δυνάμεων, ἐνιαχοῦ δὲ τῶν ἐκτὸς τοῦ βασιλείου ἑλληνικῶν χωρῶν ἴσως καὶ εἰς ἄλλας δυσχερείας ἤθελε προσκόψει τὸ ἔργον αὐτῆς. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ὑπάρχει εὐρὺ στάδιον ἐνεργείας, ἂν μὴ ἀλλαχοῦ, πάντως ὅμως ἐν Σάμῳ, Κρήτῃ, Κύπρῳ καὶ Αἰγύπτῳ. Δυσυπολόγιστος δὲ θὰ εἶνε ὑπὸ ἔποψιν ἐθνικὴν ἡ ἐπιχείρησις ἀνασκαφῶν πρὸς ἀποκάλυψιν ἀρχαίων μὲν ἑλληνικῶν μνημείων ἐν ταῖς λοιπαῖς χώραις, κτισμάτων δὲ τῶν μακεδονικῶν χρόνων καὶ παπύρων ἐν τῇ Αἰγύπτῳ ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων. Διὸ χαίρομεν, ὅτι κατενοήθη τέλος ἡ σημασία τῆς

* Τὰ τρία ταῦτα ἄρθρα ἐδημοσιεύθησαν τὸ πρῶτον ἐν τῷ Ἄστει τῆς 11, 12 καὶ 13 Ὀκτωβρίου 1902, ἀνετύπωσε δ' αὐτὰ ἐν ἐπιτομῇ καὶ ἡ Ἁρμονία τῆς Σμύρνης τῇ 16-18 Ὀκτωβρίου 1902.

τοιαύτης ἐπιβολῆς, καὶ ἴδιος δὲ κανονισμὸς τῶν ἐκτὸς τοῦ κράτους ἀνασκαφῶν συνετάχθη, ὑποβαλλόμενος κατ' αὐτὰς εἰς τὴν ἔγκρισιν τῶν ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας.

Ὑπὸ ἐπιστημονικὴν δ' ἔποψιν ἡ ἀρχὴ τοιούτων πανελληνίων ἀνασκαφῶν ἐν Σάμῳ εἶνε λίαν εὐοίωνος, καὶ ἄριστα δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν ἐκ τῆς ἀνασκαλεύσεως τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου ἐκείνης, ἥτις ὑπῆρξε τῶν κυριωτάτων ἑστιῶν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Εἶνε δὲ τὸ πρᾶγμα τοσούτῳ μᾶλλον ἀναγκαῖον καὶ ἐπεῖγον, καθ' ὅσον ἡ Σάμος παρὰ τὴν μεγάλην αὐτῆς ἱστορικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν σημασίαν εἶνε τῶν ἑλληνικῶν ἐκείνων χωρῶν, ὅσαι παραδόξως ἥκιστα μέχρι τοῦδε ἠρευνήθησαν ὑπὸ ἔποψιν ἐπιστημονικήν.

Ἡ δύναμις τῆς θαλασσοκρατίας τοῦ Πολυκράτους καὶ ὁ πλοῦτος, ὃν συνεσώρευσεν ἐπὶ τῆς νήσου ὁ πολὺς ἐκεῖνος τύραννος, εἶχον ἤδη ἐξεγείρει τὸν θαυμασμὸν τῶν ἀρχαίων. Τὰ πολυκράτεια ἔργα, καθ' ἃ ἐκφράζεται ὁ Ἀριστοτέλης, ἦσαν περιώνυμα ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἡροδότου. Ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἀστυπαλαίας, τὸ παρὰ τὸν λιμένα πρόχωμα, τὸ ὄρυγμα τοῦ Εὐπαλίνου καὶ πρὸ πάντων τὸ Ἡραῖον ἐνεδείκνυον περιφανῶς τὸν πλοῦτον καὶ τὸν πολιτισμὸν τῆς Σάμου, τοῦ πολυκινήτου ἐκείνου ὁρμητηρίου ἐμπορίου ἀκμαίου, ἄγοντος ἀπὸ ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων τοὺς Σαμίους μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν ἀργυρούχων χωρῶν τῆς Ἱσπανίας.

Πᾶσαι αἱ πρόοδοι τῆς ἑλληνικῆς βιοτεχνίας καὶ καλαισθησίας εὕρισκον ἤδη ἐνωρὶς πρόσφορον τὸ ἔδαφος ἐν Σάμῳ, ἢ μᾶλλον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ πλουσία καὶ προοδευτικὴ νῆσος ὑπῆρξεν ἐν πολλοῖς ἡ κοιτὶς νέων ἀνακαλύψεων καὶ προόδων. Παράδειγμα ἡ ἐν αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου περὶ τὸ 680 π. Χ. εὕρεσις τῆς χωνεύσεως τοῦ χαλκοῦ, δι' ἧς νέα ἐδόθη ὤθησις εἰς τὴν χάριν τῆς γλυπτικῆς κατεργασίαν τῶν μετάλλων.

Πολιτεία τοιαύτη ἐπὶ ἡμερῶν ἀρχῆς οὕτως ἰσχυρᾶς καὶ πεπολιτισμένης, οἵα ἡ τοῦ Πολυκράτους, δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ ξένη πρὸς τὴν μεγάλην ὑδραυλικὴν κίνησιν τοῦ ἕκτου αἰῶνος. Ἀπὸ τῶν μικρῶν μὲν σήμερον, ἀλλ' ἀκμαίων καὶ πλουσίων ἐν τῷ τότε χρόνῳ Μεγάρων ἀφωρμήθη ἡ δραστηρία αὕτη ἐπιδίωξις τῆς διὰ τολμηρῶν μαστεύσεων ἀνευρέσεως ὑδάτων καὶ διοχετεύσεως αὐτῶν εἰς τὰς πόλεις διὰ συστήματος εὐτέχνων καὶ λυσιτελῶς λειτουργούντων ὑπογείων ὀχετῶν·

Ὁ δὲ μέγας ὑδραυλικὸς τοῦ ἕκτου ἐκείνου αἰῶνος, ὁ Μεγαρεὺς Εὐπαλῖνος, δὲν εἶνε ἄπορον, ὅτι ἐγεννήθη ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ, ἥτις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων παρουσιάζεται λειψυδροῦσα καὶ σήμερον δὲ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ ὑδραγωγείου τοῦ Εὐπαλίνου ἐπανῆλθε πάλιν εἰς λειψυδρίαν.

Αἱ σκηναὶ αἱ συμβᾶσαι ἐν Μεγάροις πρὸ ὀλίγων ἐτῶν κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ ὁ ἐπιδειχθεὶς τότ' ἐρεθισμὸς τῶν διψώντων χωρικῶν ἐξηγεῖ θαυμασίως τὰς ἀρχαίας διηγήσεις περὶ τῆς ἐν Μεγάροις τυραννίδος τοῦ Θεαγένους, ὅςτις, ἐπιβληθεὶς ὡς τύραννος, μέγα μέρος τῆς δυνάμεως αὐτοῦ ἤντλησεν ἐκ τῆς περὶ τῶν ὑδάτων μερίμνης. Ἐν τῇ αὐτῇ δ' ἐκείνῃ πόλει μετὰ δεκαετηρίδας ὅλας ἀκμάσαντα Εὐπαλῖνον τὸν Μεγαρέα βλέπομεν μετακαλούμενον ἐπὶ τοῦ Πολυκράτους καὶ εἰς τὴν Σάμον καὶ κατασκευάζοντα τὸ ὄρυγμα ἐκεῖνο, δι' οὗ, διατρηθέντος ὄρους, διωχετεύθη τὸ ὕδωρ εἰς τὴν πόλιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν Ἀθήναις μεγάλη ἐπὶ τοῦ Πεισιστράτου ὑδραυλικὴ κίνησις δὲν εἶνε ἄσχετος πρὸς τὰ ἔργα καὶ τὰς μεθόδους τοῦ Εὐπαλίνου. Ἐκ τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐρευνῶν τοῦ κ. Δαῖρπφελδ ἀποδεικνύεται, ὅτι, καθ' ἃ μαρτυροῦσιν αἱ αὐταὶ διαστάσεις τῶν πηλίνων διοχετευτικῶν σωλήνων καὶ ἄλλα τινὰ τεκμήρια, τὸ εὐπαλίνειον σύστημα δεσπόζει κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα ἔν τε Μεγάροις καὶ Σάμῳ καὶ Ἀθήναις, καὶ οὕτως εἰπεῖν ὁ Εὐπαλῖνος δύναται νὰ ὀνομασθῇ ὁ ἐπίσημος ὑδραυλικὸς τῶν τυραννικῶν αὐλῶν τοῦ Πολυκράτους καὶ τοῦ Πεισιστράτου.

Δημόσιον ἔργον οἷον τὸ ὄρυγμα τοῦ Εὐπαλίνου ἦτο ἄξιον νὰ τύχῃ ἰδίων ἐρευνητῶν. Καὶ διὰ τοῦτο δεδικαιολογημέναι εἶνε αἱ σκαφαὶ καὶ αἱ ἔρευναι, ὧν ἠξίωσαν τὸ ὄρυγμα ἐκεῖνο τῷ μὲν 1813 ὁ Γάλλος Guérin, τῷ δὲ 1882 ἡ σαμιακὴ κυβέρνησις, τῷ 1884 ὁ Σάμιος Ἐπαμεινώνδας Σταματιάδης, ὀλίγον δὲ κατόπιν ὁ Γερμανὸς Fabricius, τῷ 1894 ὁ Δαῖρπφελδ καὶ τῷ 1899 ὁ Σάμιος ἱερομόναχος Συνέσιος.

Καὶ τὸ μὲν ὄρυγμα τοῦ Εὐπαλίνου ἦτο ἄξιον μελέτης ὡς ἓν τῶν μεγίστων δημοσίων ἔργων τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Οὐχ ἧττον δ' ἄξιος προσοχῆς ἦτο ὁ ἐν προαστείῳ τῆς Σάμου παρὰ τὴν θάλασσαν ναὸς τῆς Ἰμβρασίας Ἥρας, εἷς τῶν ἀρχαιοτάτων, μεγίστων καὶ πλουσιωτάτων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, οὗ τὴν κτίσιν οἱ ἀρχαῖοι ἐμύθευον

ἀναβιβάζοντες εἰς τοὺς Λέλεγας, τοὺς Μινύας ἢ τοὺς Ἀργοναύτας. Καὶ ὅτι μὲν ἤδη ἐν χρόνοις ἀρχαιοτάτοις ὑπῆρχε πρωτόγονόν τι Ἡραῖον δὲν εἶνε ἀπίθανον συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαίας παραδόσεις. Τούτου δὲ λείψανα ἢ ἀναθήματα δὲν εἶνε παράδοξον νὰ εὑρεθῶσι κατὰ τὰς σήμερον ἐπιχειρηθείσας ἀνασκαφὰς ὑπὸ τὸν νεώτερον ναὸν ἢ πλησίον αὐτοῦ κατ' ἀναλογίαν ὁμοίων φαινομένων, πολλάκις παρατηρηθέντων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ναοδομίᾳ. Πάντως δὲ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ἀρχομένου κτίσμα ἦτο ὁ δεύτερος ναός, ὅν, πυρποληθέντα ὑπὸ τοῦ Κύρου, ἀνῳκοδόμησεν ἔπειτα ὁ Πολυκράτης.

Τὸ Ἡραῖον δ' ἐκεῖνο καθ' ἁπάσας αὐτοῦ τὰς περιόδους ἦτο τὸ σέβασμα τῶν Σαμίων, καὶ ἡ ἐν αὐτῷ λατρευομένη θεὰ ἐπλουτίζετο ἐκ τῶν ἀναθημάτων τῶν ἐπὶ τῆς νήσου καὶ ἀλλαχόθεν πιστῶν καὶ τῆς δεκάτης τῶν λαφύρων ἢ τοῦ φόρτου τῶν πλουσίων τῆς νήσου ἐμπόρων καὶ ναυκλήρων. Οὕτως ἤδη περὶ τὸ 630 π. Χ. ἀνέθηκεν εἰς τὸ Ἡραῖον ὁ Σάμιος Κωλαῖος πλούσιον χαλκοῦν κρατῆρα ἐκ τῆς δεκάτης τοῦ πλουτοδότου αὐτοῦ πλοῦ εἰς τὴν ἱσπανικὴν Ταρτησσόν, τὴν πλουσίαν χώραν τῶν ἀργυρείων. Περιώνυμον δ' ἦτο τὸ ἄγαλμα τῆς Ἥρας τὸ κατασκευασθὲν κατὰ παραγγελίαν τῶν Σαμίων ὑπὸ τοῦ Αἰγινήτου γλύπτου Σμίλιδος. Ἀγάλματα θεῶν καὶ ἀνδριάντες ἡρώων, ἀναθήματα καὶ λαμπραὶ εἰκόνες ἐκόσμουν τὸν περιφανῆ ἐκεῖνον ναὸν τῆς Ἥρας, ὃν ἐθαύμαζον ὁμοφώνως οἱ ἀρχαῖοι.

Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν συνέμενεν ἡ ἀρχαία δόξα, ἄθικτον καὶ ὁσημέραι πλουτιζόμενον διετηρεῖτο τὸ Ἡραῖον. Ἀλλ' ἤδη ἐπὶ τῶν μιθραδατικῶν πολέμων ἤρχισεν ἡ σύλησις αὐτοῦ ὑπό τε τῶν πειρατῶν τῶν λυμαινομένων τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας καὶ ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων. Οὐχ ἧττον καὶ ἕνα μετὰ τοὺς πολέμους ἐκείνους σχεδὸν αἰῶνα ὁ Στράβων ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Αὐγούστου μνημονεύει τοῦ Ἡραίου ὡς καλλιτεχνικοῦ κέντρου τῆς νήσου. Ἔχει δὲ τὸ χωρίον αὐτοῦ ὧδε· «Ἐπ' » ἀριστερᾷ δὲ τὸ προάστειον τὸ πρὸς τῷ Ἡραίῳ καὶ ὁ Ἴμβρασος » ποταμὸς καὶ τὸ Ἡραῖον, ἀρχαῖον ἱερὸν καὶ νεὼς μέγας, ὃς νῦν πι» νακοθήκη ἐστί· χωρὶς δὲ τοῦ πλήθους τῶν ἐνταῦθα κειμένων πινά» κων ἄλλαι πινακοθῆκαι καὶ ναΐσκοι τινές εἰσι πλήρεις τῶν ἀρχαίων » τεχνῶν· τό τε ὕπαιθρον ὁμοίως μεστὸν ἀνδριάντων ἐστὶ τῶν ἀρίστων· » ὧν τρία Μύρωνος ἔργα κολοσσικὰ ἱδρυμένα ἐπὶ μιᾶς βάσεως, ἃ ἦρε » μὲν Ἀντώνιος, ἀνέθηκε δὲ πάλιν ὁ Σεβαστὸς Καῖσαρ εἰς τὴν αὐτὴν

» βάσιν τὰ δύο, τὴν Ἀθηνᾶν καὶ τὸν Ἡρακλέα, τὸν δὲ Δία εἰς τὸ » Καπιτώλιον ἤνεγκε κατασκευάσας αὐτῷ ναΐσκον».

Καὶ τὸ μὲν χωρίον τοῦ Στράβωνος δεικνύει ἤδη προχωροῦσαν τὴν ἀπὸ τῶν μιθραδατικῶν χρόνων ἀρξαμένην σύλησιν τοῦ Ἡραίου καὶ τῶν περὶ αὐτὸ χώρων. Ἀλλ' ὅμως ὁ ναὸς ἐξηκολούθησεν ὑφιστάμενος καὶ μετὰ τὸν Αὔγουστον. Ἔτι δ' ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Νέρωνος οἱ Σάμιοι ἀνέθηκαν ἐν αὐτῷ τὸν ἀνδριάντα τῆς συζύγου τοῦ τυράννου, τῆς γλυκείας Ὀκταβίας ἐκείνης, ἧς συγκινητικώτατα διηγεῖται τὸν ἄδικον θάνατον ὁ Τάκιτος. Ἡ δὲ σύλησις τοῦ ναοῦ πολὺ μᾶλλον ηὐξήθη ἐπὶ τοῦ Βυζαντίου. Ἡ Νέα Ῥώμη ἐκοσμήθη οὐχ ἧττον τῆς ἀρχαίας δι' ἔργων μετενεχθέντων ἐκ τῆς Σάμου, καθ' ἃ καὶ ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν. Ῥητῶς δὲ μνημονεύεται, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου, τελευτῶντος τοῦ τετάρτου αἰῶνος, μετεκομίσθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ ἄγαλμα τῆς Ἥρας τὸ ποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Σμίλιδος, ὅπερ καὶ ἔγεινε τῷ 480 παρανάλωμα πυρκαϊᾶς μετ' ἄλλων ἀρχαίων τεχνουργημάτων ἐν τῷ παλατίῳ τοῦ συγκλητικοῦ Λαύσου. Ἐπ' ἴσης δὲ μνημονεύεται ἄλλο χαλκοῦν ἄγαλμα τῆς Ἥρας, ἀποκείμενον ἐν τῇ ἀγορᾷ τοῦ Κωνσταντίνου, πιθανῶς δὲ καὶ τοῦτο ἐκ Σάμου μετενεχθέν, οὗ ἡ κεφαλὴ καὶ μόνη κατὰ τὴν διαρπαγὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων, παραδόντων αὐτὸ εἰς χώνευσιν καὶ κοψάντων εἰς νόμισμα, ἀπεκομίσθη εἰς τὸ μέγα παλάτιον ἐφ' ἁμάξης συρομένης ὑπὸ τεσσάρων βοῶν.

Β'.

Τὸ Ἡραῖον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. — Τα περισωθέντα λείψανα καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ ιθ' αἰῶνος. — Αἱ ἀνασκαφαὶ τῶν νεωτέρων. — Ἀναδρομὴ εἰς τὸν ιη' αἰῶνα. — Οἱ περιηγηταὶ τοῦ αἰῶνος ἐκείνου καὶ οἱ τοῦ ιε' αἰῶνος. — Ἡ περιγραφὴ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε.

Δυστυχῶς δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὰς τύχας τοῦ Ἡραίου διὰ τῶν μέσων αἰώνων. Ἀραιόταται εἶνε καθ' ὅλου παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις αἱ εἰδήσεις περὶ ἀρχαίων ἱερῶν. Μόλις που μανθάνομεν σπάνιά τινα περὶ τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ ἐν Ἐφέσῳ Ἀρτεμισίου. Τὰ δὲ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γενούης, ἐν οἷς ἄλλα τε

ἄξια λόγου περὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Σάμου, τυχαίως δὲ καὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ ναοῦ δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ εὕρωμεν, δὲν ἐμελετήθησαν ἀκόμη χάριν τῶν σαμιακῶν πραγμάτων*. Τοῦτο δὲ μόνον σαφῶς τεκμηριοῦται ἔκ τινων ἐνδείξεων, ὅτι ὁ ναὸς μετετράπη, ὡς καὶ ἄλλα πολλὰ τῶν ἀρχαίων ἱερῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, εἰς ἐκκλησίαν χριστιανικήν.

Διὰ δὲ τούτους τοὺς λόγους ἄγνωστοι παραμένουσιν αἱ διὰ τῶν μέσων αἰώνων περιπέτειαι τοῦ μεγάλου κτίσματος, ὅπερ εὕρηται νῦν συνεσταλμένον εἰς ἕνα καὶ μόνον κίονα, καὶ τοῦτον στερούμενον ἄνω τινῶν σπονδύλων καὶ τοῦ κιονοκράνου. Τοῦτον δὲ καὶ μόνον τὸν κίονα εἶδον οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν νῆσον. Τῶν δὲ ἀρχαιολόγων τούτων ἰδίας μνείας εἶνε ἄξιος ὁ Λουδοβῖκος Ῥόσσιος, ὅστις καὶ τοῦτον τὸν ἕνα κίονα, ἔχοντα δώδεκα σπονδύλους μεγίστων διαστάσεων, εὗρε σχεδὸν μέχρι τοῦ ἄνω ἄκρου κατὰ μέγα μέρος ἐπικεκαλυμμένον τῷ 1841, καὶ ὁ J. K. Strack ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν νῆσον μικρὸν πρὸ τοῦ 1862.

Ἐν τούτοις δὲ ἤδη τῷ 1853 ἐπεχείρησε περὶ τὸν ἕνα τοῦτον καὶ μόνον κίονα ἀνασκαφὰς ὁ Γάλλος Βίκτωρ Guérin. Νέας δὲ ἀνασκαφὰς ἀνέλαβε τὸ θέρος τοῦ 1879 ὁ ἑταῖρος τῆς Γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς Παῦλος Girard. Τὰς ἀνασκαφὰς δὲ ταύτας, διακοπείσας τὸν Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἐκείνου ἔτους, ἐξηκολούθησε κατ' Αὔγουστον καὶ Σεπτέμβριον τοῦ 1883 ἄλλος ἑταῖρος τῆς Γαλλικῆς σχολῆς, ὁ Clerc. Ἀλλ' ἅπασαι αὗται αἱ ἀνασκαφαὶ ὑπῆρξαν βραχείας διαρκείας, εἰς πολλὰ προσέκοψαν ἐμπόδια, καὶ, ἀτελῶς διεξαχθεῖσαι, μικρὰ ἔσχον ἀποτελέσματα.

Τοιαῦτα τὰ κατὰ τὸν ναὸν καὶ τὰ σωζόμεν' αὐτοῦ λείψανα κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα. Ἀλλ' ἀναδράμωμεν εἰς ἀρχαιοτέρας ἐποχάς, ὅπως παρακολουθήσωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν λειψάνων τούτων. Καὶ δὴ καὶ πρότερον κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα εἷς καὶ μόνος ἐσῴζετο κίων. Ὁ Γάλλος Tournefort τῷ 1702, ὁ Ἄγγλος Pococke τῷ 1739, ὁ Choiseul-Gouffier τῷ 1770, ὁ Ἄγγλος Dalla-

* Ἀργότερον, τῷ 1903, ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν, διατρίβων ἐν Ἰταλίᾳ, νὰ πεισθῶ, μετὰ πρόχειρον τοὐλάχιστον ἐξέτασιν, ὅτι τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας δὲν περισώζουσιν ἔγγραφ' ἀναφερόμενα εἰς τὴν Σάμον. Περὶ δὲ τῶν ἀρχείων τῆς Γενούης εἶνε τοῦτο βέβαιον.

way τῷ 1796 περὶ ἑνὸς μόνου κίονος ποιοῦνται λόγον. Ἀλλ' ἅπαντες οὗτοι εἶδον πλὴν τοῦ κίονος ἐκείνου καὶ ἱκανὰς βάσεις ἄλλων κιόνων τοῦ ναοῦ σωζομένας ὡς καὶ ἓν κιονόκρανον, ἐξαιρουμένου τοῦ Choiseul-Gouffier, ὅστις μόνον τὸν ἕνα κίονα, ἓν κιονόκρανον καὶ μίαν βάσιν εἶδεν. Ἦσαν δὲ ἤδη, ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, σεσαλευμένοι ἐκ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν θέσεως οἱ δώδεκα σπόνδυλοι τοῦ σωζομένου κίονος. Ὁ δὲ Tournefort διηγεῖται, ὅτι τοῦτο προήρχετο ἐκ βομβαρδισμοῦ ὑπὸ τῶν Τούρκων γενομένου ἀπὸ τῆς θαλάσσης ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς ἐπισκέψεως αὐτοῦ εἰς τὴν νῆσον. Λόγος δὲ τοῦ βομβαρδισμοῦ ἐκείνου ἦτο ἡ ἰδέα τῶν Τούρκων, φαντασθέντων, ὅτι ὁ ὑψηλότατος τῶν σωζομένων σπονδύλων ἦτο πλήρης χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ὃν ἤθελον νὰ καρπωθῶσι, καταρρίπτοντες αὐτὸν διὰ τῶν σφαιρῶν.

Ἀλλ' ἤδη ὁ Ῥόσσιος παρετήρησεν ὀρθῶς, ὅτι ἡ μαρτυρία ἐκείνη τοῦ Tournefort δὲν εἶχεν ὀρθῶς. «Οἱ σπόνδυλοι τοῦ κίονος, λέγει, εἶνε μεγάλως μετακεκινημένοι ἐκ τῆς πρώτης αὐτῶν θέσεως, ἀλλ' ὁ λόγος τῆς μετακινήσεως ταύτης, ὃν παρέχει ὁ Tournefort, λέγων, ὅτι δῆθεν οἱ Τοῦρκοι εἶχον πειραθῆ νἀνατρέψωσι διὰ κανονιοβολίας, εἶνε βεβαίως πεπλανημένος, καθ' ἃ ἐξάγομεν, βλέποντες, ὅτι τὰ μάρμαρα οὐδὲν φέρουσιν ἴχνος σφαιρῶν, οἵτινες ἄλλως, ὡς εἶνε γνωστὸν καὶ καθ' ἃ βλέπομεν δυστυχῶς ἐν τῷ Παρθενῶνι, ἀφίνουσι καταφανεῖς οὐλάς». Πολὺ δ' εὐλογωτέραν αἰτίαν τῆς μετακινήσεως καὶ διασπάσεως ἔφερεν ὁ Pococke, λέγων, ὅτι αὕτη εἶχε προέλθει ἐκ σεισμοῦ. Ἡ δὲ ἀναλογία τῆς ἐν Ὀλυμπίᾳ διασπάσεως τῶν κιόνων τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ὧν οἱ σπόνδυλοι κεῖνται χαμαί, καίπερ μεγίστας ἔχοντες διαστάσεις, πείθει ἡμᾶς, ὅτι ὁμοίως ἐκ σεισμοῦ ἔπαθε καὶ τὸ Ἡραῖον.

Πότε δὲ συνέβη οὗτος ὁ σεισμὸς ὁ καταστρέψας τὸ Ἡραῖον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος ἢ μετὰ πιθανότητος τοὐλάχιστον, ἂν εἴχομεν ἀρχαιοτέρας περιγραφὰς τοῦ ναοῦ μεταξὺ τῆς ἀρχαίας αὐτοῦ ἀκμῆς καὶ τῶν ἐπισκέψεων τῶν περιηγητῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος. Ἀλλ' οὐ μόνον οἱ Βυζαντῖνοι, καθ' ἃ προεῖπον, δὲν περιγράφουσι τὸν ναόν, ἀλλ' οὐδὲ τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων τῆς Ἑσπερίας ἐγνώσθησαν περιγραφαὶ μέχρι τοῦδε. Καὶ κατὰ πόσον μὲν ποιεῖται μνείαν τοῦ Ἡραίου Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, δὲν γινώσκω, μὴ ὑπάρχοντος δυστυχῶς ἐν Ἀθήναις τοῦ περιηγητικοῦ αὐτοῦ βιβλίου. Ὁ δ' ἕτερος γνωστὸς ἐξ Ἰταλίας περιηγητὴς τοῦ αὐτοῦ δεκά-

του πέμπτου αἰῶνος Χριστόφορος Βουονδελμόντης ποιεῖται μὲν ἱκανὸν λόγον περὶ τῆς Σάμου, ὀλίγα δὲ λέγει καὶ περὶ τοῦ Ἡραίου, ὅπερ ἦτο κατ' αὐτὸν maximum, amplissimis columnis erectum, ἀλλ' ἐκ τῶν λεγομένων ὑπ' αὐτοῦ οὐδὲν διδασκόμεθα, διότι ἀπορρέουσιν ἐκ λογίων μόνον ἀναμνήσεων. Ἀλλ' ὅ τι δὲν προςφέρει εἰς ἡμᾶς ἡ Δύσις ἐν χρόνοις ἀρχαιοτέροις τοῦ ἔτους 1702, ὅτε περιώδευσε τὰς ἑλληνικὰς χώρας ὁ Tournefort, εὑρίσκομεν παρ' Ἕλληνι συγγραφεῖ, ὅςτις ἔζησε μὲν καὶ αὐτὸς κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, ἀλλὰ παρέχει περιγραφὴν τοῦ ναοῦ πολὺ πληρεστέραν τῶν ἄλλων αὐτοῦ κατ' ἐκεῖνον τὸν αἰῶνα ἐπισκεπτῶν. Τὴν περιγραφὴν δὲ ταύτην πάντως ἀγνοοῦσιν οἱ ἀρχαιολόγοι, μὴ φανταζόμενοι, ὅτι ἐν ἔργῳ ἥκιστ' ἀρχαιολογικῷ ἠδύνατο νὰ εὑρεθῇ ὁλόκληρος περιγραφὴ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἡραίου. Περὶ τούτου ἀνεκοίνωσα ἔν τινι τῶν συνεδριῶν τοῦ ἐνταῦθα Γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἀλλ' ἡ ἀνακοίνωσίς μου αὕτη δὲν ἐξετυπώθη.

Εἶνε δὲ οὗτος ὁ πολυγράφος μοναχὸς Καισάριος Δαπόντες. Ὁ Σκοπελίτης οὗτος λόγιος, μονάζων ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος μονῇ τοῦ Ξηροποτάμου, ἐπεχείρησε κατὰ τὸ ἔτος 1751 μέχρι τοῦ 1765 μακρὰς περιοδείας ἐπὶ ζητείᾳ χάριν ἀνακαινίσεως τοῦ ἑτοιμορρόπου τῆς μονῆς ναοῦ, φέρων πρὸς προςκύνησιν τὸ ἐν αὐτῇ φυλασσόμενον τίμιον ξύλον τοῦ Σταυροῦ. Περιέγραψε δὲ τὴν ἱερὰν αὐτοῦ ταύτην περιοδείαν ἐν μακρῷ στιχουργήματι, ὅπερ, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν Κῆπος Χαρίτων, ἐξεδόθη ἐκ χειρογράφων δίς, τῷ μὲν 1880 ὑπὸ Γαβριὴλ Σοφοκλέους, τῷ δὲ 1881 ὑπὸ τοῦ Αἰμιλίου Legrand (Bibliothèque Grecque vulgaire Τόμ. Β').

Ἔχει δὲ ἡ φλύαρος, ἀλλὰ διδακτικὴ περιγραφὴ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε ὧδε·

> Ἐς ἕνα νησὶ κατάμεσα, μικράκι μ' ἐκκλησίαν
> τ' ἁγίου Νικολάου δὲ, ἄκουσα λειτουργίαν.
> Ἐδῶ κοντὰ ἕνα καιρὸν σοῦ εἶχεν ἕνα κάστρο,
> ὁποῦ 'ς τὸν κόσμον ἔλαμπε ποτὲ 'σὰν ἕνα ἄστρο,
> ἑλληνικὸ, παμπάλαιο, πολὺ τῇ ἀληθείᾳ
> διὰ τὸ μεγαλεῖόν του, καὶ πύργους καὶ τοιχία,
> μὲ πέτρες μεγαλώτατες αὐτὰ ὅλα κτισμένα,
> ἀνδρείας τῆς ἑλληνικῆς καθρέπτης τὸ καθένα.
> Τἄβλεπα καὶ ἐθαύμαζα καὶ ἐλεεινολογοῦσα
> τὸ γένος μας τὸ τωρινὸ, καὶ ἐδακρυρροοῦσα·

καὶ ὄντως ἀνθρωπάρια, πίθηκας, μασκαράδες
ὠνόμαζα τοῦ λόγου μας, κνώδαλα καὶ μαυράδες.
Θέλ' εἶνε βεβαιότατα ὡς τρεῖς χιλιάδες χρόνοι
καὶ στέκεται τὸ κτίριο, καὶ φαίνεται, δὲν λυόνει.
Καὶ τὰ 'δικά μας δὲν περνᾷ χρόνος καὶ ἀρχινίζουν,
νὰ σπάζουν, νὰ ῥαγίζωνται καὶ νὰ κοντοκρημνίζουν,
Κ' ἔχομεν μίαν ἔπαρσιν ἡμεῖς μὲν οἱ σπουδαῖοι
πῶς καὶ αὐτὸν τὸν Πλάτωνα περνοῦμεν οἱ χυδαῖοι,
οἱ ῥήτορες Κικέρωνα ὁμοῦ καὶ Ἰσοκράτην,
οἱ ἰατροί μας Γαληνὸν, ἴσως καὶ Ἱπποκράτην,
οἱ φρόνιμοί μας Νέστορα ἢ καὶ τὸν Παλαμήδη,
αὐτοὶ δὲ οἱ κτιστάδες μας αὐτὸν τὸν Ἀρχιμήδη.
Θεέ μου παντοδύναμε, ἢ γνῶσιν νά μας δώσῃς,
ἢ κἂν νὰ στείλῃς ἀπ' τὴν γῆν ὅλους νά μας σηκώσῃς·
γατὶ καὶ τὴν ἁγίαν γῆν νά την καταπατοῦμεν
ἀνάξιοι γῆς εἴμεσθεν, ἀνάξιοι νὰ ζοῦμεν.
Ἐδῶ καὶ μίαν, τέκνον μου, κολώνα σου σηκόνει,
ὁποῦ θαρρεῖς 'ς τὰ σύγνεφα μέσα ἐκεῖ τὴν χώνει
καὶ ὑψηλὴν καὶ θαυμαστὴν διὰ τὰ μεγαλεῖα,
τῶν λίθων ὄντων δώδεκα, τέρας τῇ ἀληθείᾳ·
τεράστιον ἀληθινὰ εἶνε αὐτὴ ἡ στήλη,
σωστὰ νά την διηγηθῇ δὲν δύναται κοντύλι·
ἀπ' τὰ ἑπτὰ θεάματα τῆς γῆς νὰ εἶνε ἕνα
ἡ στήλη ἔπρεπεν αὐτὴ ὄντας βεβαιωμένα,
ἢ καὶ ὄγδοον θέαμα νά την ὀνοματίσουν
τὴν στήλην τὴν σαμιώτικην καὶ νά τηνε ψηφίσουν.
Ἀπὸ μακρόθεν ὧρες δυὸ τὴν βλέπεις καί σε κράζει
νὰ 'πᾷ διὰ νά την ἰδῇς· θαρρεῖς καί σε φωνάζει.
Ὁ κάθε ἕνας λίθος της (ἄκουε καὶ νὰ φρίττῃς,
καὶ νὰ χαρῇς τὰ μάτια σου παντοῦ νά την κηρύττῃς)
ὀκτὼ ἐννέα πιθαμὲς τὸ πλάτος του μετρᾶται,
εἶνε δὲ 'σὰν μυλόπετρα πᾶς λίθος καὶ ὁρᾶται·
πέντε δὲ πάλιν πιθαμὲς τὸ χόνδρος ὁ καθένας·
τοὺς κύτταζα καὶ ἔχασα καὶ τὴν φωνὴν καὶ φρένας·
ὡσὰν κ' ἐμένα ἄνθρωποι πέντ' ἒξ νὰ 'ξαπλωθοῦσι
ἀπάνω του ὅλοι ἐκεῖ χωρὶς ἄλλο χωροῦσι.
Καὶ ὡς τριάντα πιθαμὲς τὸ γύρῳ κάθε λίθος·
μὲ τὤλεγαν καὶ ἔλεγα, ὅτι πῶς εἶνε μῦθος,
ὅτι διήγημα ἐκεῖ εἶνε αὐτὴ ἡ στήλη,
καί την ἀκοῦς καί την θωρεῖς 'ςτοῦ καθενὸς τὰ χείλη.
Ἀτός μου τοὺς ἐμέτρησα μὲ ἔπαινον μεγάλον
ἐκείνων τῶν κτιτόρων της τῶν θείων, ὄχι ἄλλων·
ἐκείνων τῶν ἡρώων της, τῶν ἀληθῶν ἀνθρώπων,
τῶν ἀσεβῶν, ἀλλ' εὐσεβῶν κατὰ ψυχὴν καὶ τρόπον·

ὅθεν ὁ κτίστης μας θεὸς αὐτοὺς ἐβοηθοῦσε,
τέτοιες πέτρες σήκονε καί τες οἰκοδομοῦσε
καὶ συνεργεῖ κ' εὐφραίνεται θεὸς ἐπ' ἀληθείας
εἰς τῶν ἀνθρώπων τῶν καλῶν τὰς τέχνας καὶ σοφίας·
τὰ ἔργ' αὐτῶν τὰ εὐλογεῖ καί τούς τα στερεόνει
καί τους σοφίζει καὶ αὐτοὺς καί τους ἐνδυναμόνει·
καὶ εἶν' ἐπάνω πανωτὲς πέτρες θηριακωμένες
εἰς τόσον ὕψος ὑψηλὰ, κι' ὅλες πελεκημένες
ὡςὰν νὰ εἶνε κόσκινα ἕνα ἐπάνω τἄλλο,
ὡςὰν κεφαλοτύρια, πρᾶγμα πολλὰ μεγάλο.
Δὲν εἶνε δὲ καὶ μοναχὴ, ὑπὲρ τὰς δέκα εἶνε·
αὐτὸ κάνει τοὺς θεατὰς φρῖξαι καὶ ἐκπλαγῆναι·
αὐτὴ ὅμως δυνήθηκεν ἕως τοῦ νῦν σταθῆναι,
θέαμα νἆνε θαυμαστὸ, σάλπιγξ καὶ τῆς ἀνδρείας
τῶν πάλαι προπατόρων μας, ἀλλὰ καὶ τῆς σοφίας.
. . . .
Μὲ τὸ νὰ εἶνε δὲ πολλὲς καὶ πιάνουν ἕνα τόπον
διὰ παλάτι ἀρκετὸν βασιλικῶν προςώπων
τοῦ Ξάνθου τὰ παλάτια τώρα τὸν ὀνομάζουν,
τὸν σπέρνουν ὅμως σήμερον, τὸν σπέρνουν καὶ θαυμάζουν.
Εἶνε κοντὰ 'ςτὴν θάλασσαν ἐτούτη μου ἡ στήλη,
ὁποῦ ὡς τώρα ἐπαινεῖ ἐτοῦτο τὸ κοντύλι,
ἀπὸ τὸ κάστρο τὸ ῥηθὲν μακρὰν ὡς δύο ὥρας,
ὀλίγα δὲ σιμότερα τῆς πρωτευούσης χώρας·
ἐδῶ θωρεῖς, ἀγαπητὲ, θαρρεῖς καί την κυττάζω
καὶ τὸ πολύ της ἴσωμα στέκομαι καὶ θαυμάζω,
κάστρον καὶ στήλης μεταξὺ, ὁμοῦ δὲ καὶ τῆς χώρας
τὸ πλάτος της καὶ μάκρος της εἶνε ὡς δύο ὥρας.
. . . .
. . . Γράψε μὲ τὸν νοῦν τώρα ἐσὺ καὶ πιάσε
ἀπάνω 'ς τὲς κολῶνες μου ὅλες αὐτὲς, καὶ φτειάσε
ἕνα παλάτι ἄξιον τοιούτων θεμελίων,
ὁποῦ καθ' ἄλλο νὰ περνᾷ 'ς τοῦ κάλλους τὸ πρωτεῖον·
τὸν βασιλέα ὕστερα πλάσε καὶ κάθισέ τον,
'ς τὸν θρόνον τὸν βασιλικὸν κι' ὡς πρέπει δόξασέ τον,
καὶ δός τον γιὰ βασίλειον ὄχι τὴν Ἰγγλιτέραν,
τὴν Σικελίαν, τὴν Σαρδὼ, τὴν Κρήτην ἢ ἑτέραν,
ἀμμὴ τὴν Σάμον· δια τί ; διὰ τὴν εὐμορφιά της,
διὰ τὴν εὐτυχίαν της καὶ τὰ λοιπὰ καλά της.

Γ'.

Κρίσεις περὶ τῆς περιγραφῆς τοῦ Καισαρίου Δαπόντε. — Ἡ περὶ τῆς ὑπὸ σεισμοῦ καταστροφῆς τοῦ Ἡραίου γνώμη τοῦ Pococke.— Τίς ὁ σεισμὸς ἐκεῖνος. — Οἱ καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. — Προσδοκίαι ἐκ τῶν νέων ἀνασκαφῶν.

Ἡ σημερινὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη δὲν θὰ παρέβαλλε τοὺς σπονδύλους τοῦ ἀρχαίου κίονος τοῦ Ἡραίου πρὸς μυλοπέτρας καὶ πρὸς κόσκινα, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον πρὸς κεφαλοτύρια, καθ' ἃ ὁ μοναχὸς τοῦ Ξηροποτάμου, ὃν γινώσκομεν ἐξ ἄλλων ἔργων κατ' ἐξοχὴν λίχνον. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἡ περιγραφὴ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε εἶν' ἐν τῇ ἀδολεσχίᾳ αὐτῆς ἱκανῶς ἀξία λόγου. Ἐξ αὐτῆς μανθάνομεν τὴν κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα διάσωσιν τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας Ἀκροπόλεως, εἰς ἃ ἄλλως προσδίδει ὁ Δαπόντες πολὺ μείζον' ἀρχαιότητα τῆς πραγματικῆς, ἐπειδή, ἀνάγων αὐτὰ εἰς τρισχίλια ἔτη ἀπὸ τῶν χρόνων ἐν οἷς ἔζη, δὲν εἶχε βεβαίως συνείδησιν τῶν κατὰ τὴν μυκηναίαν περίοδον, ὅπως εἰς αὐτὴν τυχὸν προσγράψῃ τὰ σωζόμενα πελασγικὰ κτίσματα.

Ἐν δὲ τῇ περιγραφῇ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἡραίου βλέπομεν οὐ μόνον τὴν ὑπὸ τοῦ σωζομένου δωδεκασπονδύλου κίονος ἐμποιουμένην εἰς τὸν θεώμενον κραταιὰν αἴσθησιν, ἀλλὰ καὶ τὰς διαστάσεις αὐτοῦ, διδασκόμεθα δὲ προσέτι, ὅτι πλὴν τοῦ κίονος ἐκείνου ἐσώζοντο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1757 καὶ 1765 ὑπὲρ τὰς δέκα ἔτι βάσεις. Ἀποδεικνύεται δ' ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης, συνδεομένης μάλιστα πρὸς τὴν μνείαν ὡρισμένου ἀριθμοῦ, ὅτι δὲν εἶχε δίκαιον ὁ Choiseul - Gouffier, ἀναφέρων πλὴν τοῦ ὀρθίου κίονος μίαν μόνην βάσιν, ἀκριβέστερον δὲ περιέγραψαν τὰ ἐρείπια ὁ Pococke τῷ 1739 καὶ ὁ Dallaway τῷ 1796, ποιούμενοι μνείαν πλειόνων βάσεων, καίπερ μὴ ἀναγράφοντες ὡρισμένον αὐτῶν ἀριθμόν.

Ἀξιολογωτάτη δὲ εἶνε παρὰ τῷ Ἁγιορείτῃ μοναχῷ καὶ ἡ μνεία τοῦ δημώδους ὀνόματος, δι' οὗ ἐκάλει ὁ σαμιακὸς λαὸς ὑπερμεσοῦντος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος τὰ ἐρείπια τοῦ Ἡραίου, ὀνομάζων αὐτὰ Παλάτιον τοῦ Ξάνθου. Εἶνε δ' ἡ ὀνομασία αὕτη τὸ μόνον λείψανον τῶν μεσαιωνικῶν Memorabilia τῆς Σάμου.

'Αλλὰ καὶ τοῦ Δαπόντε ἡ περιγραφή, καίπερ προάγουσα τὰς ἡμετέρας γνώσεις περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, δὲν διαφωτίζει ἡμᾶς περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἐρειπιώσεως, ἧς ὁ Ἕλλην περιηγητὴς παρέχει ἡμῖν εἰκόν' ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν ἀρχαιολόγων τοῦ δεκάτου ὀγδόου καὶ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Καὶ εἶνε μὲν πάντως πιθανωτάτη ἡ γνώμη τοῦ Pococke περὶ σεισμοῦ κλονήσαντος τὸν ναὸν ἐκ θεμελίων καὶ καταστρέψαντος τοὺς ἄλλους κίονας πλὴν τοῦ ἑνὸς μόνου περισωθέντος. Ἔπειτα δὲ μετὰ τὴν ἐκ τοῦ σεισμοῦ κατάπτωσιν τῶν κιόνων συνεπληρώθη ἡ καταστροφὴ διὰ τῆς χάριν οἰκοδομίας ὑπὸ τῶν περιοίκων ἀποκομίσεως τῶν λίθων, ἄλλως εὐκόλως δυναμένων ὡς ἐκ τῆς συστάσεως αὐτῶν νὰ θραυσθῶσιν εἰς τεμάχια κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ῥοσσίου.

'Αλλὰ πότ' ἔγεινεν ὁ σεισμός, εἰς ὃν πρέπει νἀποδώσωμεν τὴν καταστροφήν; Τὸ σεισμοπαθὲς ἔδαφος τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν πολλάκις συνεκλονήθη βιαίως, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν ἔχομεν περὶ τούτων τῶν σεισμῶν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, σαφεῖς εἰδήσεις, ἐνίοτε δὲ στερούμεθα καὶ παντελῶς πάσης μαρτυρίας. Παρακολουθοῦντες δὲ τὸν πληρέστατον τῶν πινάκων τῶν συνταχθέντων περὶ τῶν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις σεισμῶν, τὸν ὑπὸ τοῦ πρώτου διευθυντοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀστεροσκοπείου μακαρίτου Ἰουλίου Schmidt συνταχθέντα, ἕνα καὶ μόνον εὑρίσκομεν σεισμόν, καθ' ὃν γίνεται ῥητὴ μνεία τῆς Σάμου, τὸν τοῦ ἔτους 177 μ. Χ. Τοῦ σεισμοῦ τούτου μνημονεύων ὁ Φιλόστρατος ἐν Βίῳ Ἀπολλωνίου (IV, 6) ἰδίως ἀναφέρει μεγάλας καταστροφὰς ἐν Σμύρνῃ. Ἀλλ' εἶνε λίαν ἀπίθανος ἡ ἐν χρόνῳ οὕτω παλαιῷ καταστροφὴ τοῦ Ἡραίου. Τίς δὲ τῶν ἄλλων πολλῶν σεισμῶν τῶν κλονησάντων τὸ ἔδαφος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπήνεγκε τὴν ἐν Σάμῳ καταστροφήν, δὲν δυνάμεθα νὰ διαγνώσωμεν ἐκ τῶν ἀτελῶν μαρτυριῶν τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων.

Ὑπῆρξεν ἆρά γε ὁ τοῦ 365, οἱ τῶν ἐτῶν 395 καὶ 396 ἢ ὁ τοῦ 528, καθ' ὃν κατεστράφη ἡ Ἀντιόχεια, ἢ ὁ τοῦ 543, καθ' ὃν κατεστράφη ἡ Κύζικος; Ἢ δέον νἀναγάγωμεν τὴν καταστροφὴν εἰς τοὺς δύο φοβεροὺς σεισμοὺς τῶν ἐτῶν 522 καὶ 551, ὅτε κατεστράφησαν τὰ κτίρια τῆς Ὀλυμπίας, σεισμούς, ὧν τὴν δεινότητα μαρτυρεῖ ἡ κατάρριψις τοῦ κολοσσιαίας ἔχοντος διαστάσεις ναοῦ τοῦ Διός, οὗ οἱ χαμαὶ κείμενοι σπόνδυλοι τῶν κιόνων θὰ ἐξήγουν τὴν ἀνάλογον κατά-

πτωσιν τῶν κιόνων τοῦ Ἡραίου; Ἀλλ' οὐδεὶς γίνεται ἐν ταῖς περὶ τῶν δύο τούτων δεινῶν σεισμῶν λόγος περὶ ἐπεκτάσεως αὐτῶν καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἢ τέλος τίς θὰ ἠδύνατο νὰ βεβαιώσῃ ἡμᾶς, ὅτι ἡ κατάπτωσις τοῦ ἐν Σάμῳ ναοῦ ἔγεινε τυχὸν κατὰ τοὺς τετραμήνους ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ σεισμοὺς τοῦ 1169; Καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους δὲ χρόνους οὔτε τις τῶν πρότερον γνωστῶν σεισμῶν οὔτε τις τῶν προςθέτων ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς τῶν γνωσθέντων ἐκ των ἁγιορειτικῶν χειρογράφων, οὓς συνέλεξα ἐν τῷ ἐμῷ Καταλόγῳ, φαίνεται γενόμενος ἐν Σάμῳ.

Μένει λοιπον ἄλυτον τὸ αἴνιγμα, τὴν δὲ λύσιν αὐτοῦ δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ δώσωσιν αὐταὶ αἱ ἀνασκαφαὶ, ἂν μάλιστα καταβληθῇ ἡ δέουσα προςοχὴ περὶ τὴν μελέτην τῶν κατ' αὐτὰς τυχὸν εὑρεθησομένων χριστιανικῶν λειψάνων καὶ μικρῶν μνημείων, οἷον νομισμάτων καὶ τῶν τοιούτων, ἐξ ὧν ἔσται δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τῶν ορίων τῆς ἐξακολουθούσης ζωῆς τοῦ Ἡραίου ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ καὶ τῆς παύσεως πάσης ἐν αὐτῷ καὶ περὶ αὐτὸν κινήσεως.

Περὶ δὲ τῆς ἐπιστημονικῆς τῶν τοιούτων ζητημάτων μελέτης ἀπεκδεχόμεθα τὰ βέλτιστα ἐκ τῆς διαρκοῦς ἐποπτείας τῶν μακρῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, ἣν ἀνέλαβεν ἀνὴρ οὐ μόνον τῶν ἐν Σάμῳ πραγμάτων μετὰ μεγάλης φιλοπατρίας προϊστάμενος, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰς ἀρχαιολογικὰς μαθήσεις ἐμπειρότατος, ὁ κ. Θεμιστοκλῆς Σοφούλης.

Ο ΑΙΩΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ *

Προὐκήρυξα, ὅτι θὰ διδάξω τὴν ἱστορίαν τοῦ αἰῶνος τοῦ Περικλέους, διότι φρονῶ ὅτι τμηματικὴ καὶ οὕτως εἰπεῖν μονογραφικὴ παράστασις τῆς ἱστορίας εἶνε ἡ μόνη ἁρμόζουσα εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν. Καὶ περὶ μὲν τῆς γενικῆς ἱστορίας δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι πρέπει νὰ διδάσκηται παρ' ἡμῖν ὁλόκληρος συστηματικῶς, καθ' ὅσον εἶνέ ποτε τοῦτο δυνατὸν, ἕνεκα τῆς ἀτελείας τῶν γυμνασίων, ἀλλὰ περὶ τῆς πατρίου ἱστορίας ὑποτίθεται ἢ τοὐλάχιστον πρέπει νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ἐκ τοῦ γυμνασίου καὶ ἐξ ἰδίων ἀναγνώσεων ἀποκομίζουσιν οἱ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον φοιτῶντες τὴν εἰκόνα τῶν κυριωτάτων τυχῶν τοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας. Οὕτω δὲ καθίσταται δυνατὸς ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ περιορισμὸς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας εἰς ἐκλεκτάς τινας καὶ ἀξίας λόγου περιόδους. Λέγων δ' ἐκλεκτὰς καὶ ἀξίας λόγου δὲν ἐννοῶ μόνας τὰς περιόδους τῆς λαμπροτάτης ἀκμῆς καὶ τῆς μεγίστης δόξης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ ἄλλας τινὰς, ἧττον μὲν εὐκλεεῖς, ἀλλὰ περὶ τὴν μελέτην τῶν ὁποίων ἐνδιατρίβοντες καὶ τύχας περιέργους τοῦ ἔθνους θὰ μάθωμεν καὶ γεγονότα γνώσεως ἄξια θἀποκαλύψωμεν καὶ ἰδιότητας διακριτικὰς τοῦ ἑλληνισμοῦ θὰ διίδωμεν. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς, ὅτι κατὰ τμήματα τοιαῦτα διδασκομένη ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ παράσχῃ εἰκόνα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἑνιαίαν καὶ νὰ ἐξετάσῃ φιλοσοφικῶς τὰς τύχας αὐτοῦ, τὰ αἴτια τῆς ἀκμῆς καὶ τοὺς τρόπους τῆς παρακμῆς, τὸν ὅλον προορισμὸν, τὴν ἰδέαν ἣν ὑπεδύθη. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου, ὅτι δύ-

* Μάθημα ἐναρκτήριον ἐπὶ τῇ ὑφηγεσίᾳ τοῦ μαθήματος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας διδαχθὲν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 24 Νοεμβρίου 1878 καὶ δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Β' (1878) σ. 915 κ. ἑ.

ναται νἀμφισβητηθῇ, ἂν καὶ μέχρι τίνος βαθμοῦ ἡ ἀκραιφνὴς ἱστορία δύναται νὰ περιλάβῃ ἐν τῇ παραστάσει αὐτῆς τὴν θεωρητικὴν ταύτην ἔρευναν, ἡ μελέτη αὕτη γίνεται οὐ μόνον ἐν τῷ μαθήματι τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ διεξάγεται καὶ ἐν τοῖς μαθήμασι τοῦ σεβαστοῦ καθηγητοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ὥςτε δὲν εἶνε ἄκαιρον καὶ ἀδικαιολόγητον νὰ περιορισθῶμεν ἡμεῖς εἰς τὴν μονογραφικὴν ἔρευναν, ἥτις ἔχει ἀπέναντι τῆς μνημονευθείσης ἐλλείψεως δύο σπουδαίας ἀρετάς. Καὶ πρῶτον μέν, περιορίζοντες τὴν ἔρευναν εἰς μίαν μόνην περίοδον τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, θὰ δυνηθῶμεν νὰ μελετήσωμεν αὐτὴν ἐν ἀκριβείᾳ καὶ κατὰ πάντ' αὐτῆς τὰ σημεῖα. Τὸ δὲ κυριώτατον, θὰ ἐπιτευχθῇ ἡ μελέτη τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου κατὰ τὰς πηγάς. Δὲν θὰ περιλάβωμεν δῆλα δὴ τὰ τελευταῖα μόνον πορίσματα τῆς ἐρεύνης, οἷα ἔγεινεν ὑφ' ἡμῶν ἢ ἄλλων κατὰ μόνας ἐν τῷ γραφείῳ, ἀλλὰ θἀποβῇ οἱονεὶ μελετητήριον ἡ ἕδρα αὕτη καὶ θὰ ἐκτυλιχθῇ ἡ ἔρευνα ἐνώπιον ὑμῶν. Δὲν θἀρκεσθῶμεν νὰ μάθωμεν τί ἔγεινεν, ἀλλὰ θὰ ἐργασθῶμεν οὕτως εἰπεῖν ἐν φανερῷ διὰ νὰ εὕρωμεν τὸ πῶς μανθάνομεν τί ἔγεινε, θἀναπλάσωμεν τὴν εἰκόνα τοῦ παρελθόντος ἐκ τῶν μέχρις ἡμῶν σωζομένων αὐτοῦ λειψάνων, ἀνερχόμενοι εἰς ἐκεῖνο.

Τὸ ἱστορικὸν πόρισμα περιέχει ἐν ἑαυτῷ δύο τινά, τὰ ἐν τῷ παρόντι σωζόμενα λείψανα τοῦ παρελθόντος, τὰ μνημεῖα, τὰς πηγας, ἀφ' ὧν ἀφορμώμεθα εἰς τὴν παράστασιν τὴν ἱστορικήν, καὶ τὴν συλλογιστικὴν ἐργασίαν ἡμῶν αὐτῶν, δι' ἧς, ποικίλως ἐρευνῶντες, συναρμολογοῦντες, συμπληροῦντες τὰς πηγάς, ἀναπλάσσομεν τὴν εἰκονα τοῦ παρελθόντος. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων στοιχείων τῆς ἱστορικῆς γνώσεως ὑπάρχει σχέσις συγγενείας· διότι καὶ ἡ σκέψις ἡμῶν εἶνε σκέψις κατ' ἄνθρωπον καὶ αἱ πηγαὶ ἐκεῖναι, τὸ ἐν ἐρειπίοις ἐκεῖνο σωζόμενον παρελθόν, σύγκεινται ἢ ἐξ ἔργων πνευματικῶν ἀνθρώπων οἷοι ἡμεῖς ἢ ἐξ ἔργων χειρῶν ἀνθρωπίνων· διὰ τοῦτο δὲ εἶνε νοηταὶ εἰς τὴν ἡμετέραν σκέψιν. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα τῆς γνώσεως τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος οἷα σώζονται δὲν εἶνε αὐτὰ τὰ παρελθόντα γεγονότα, δὲν εἶνε αὐτὴ ἡ ἱστορία. Εἶνε μόνον στοιχεῖα, ἡ δὲ ἱστορία εἶνε κατὰ τὸ μέγιστον μέρος γέννημα τοῦ ἰδίου ἡμῶν νοῦ, συλλέγοντος ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, ἐννοοῦντος καὶ ἑρμηνεύοντος αὐτά, συναρμολογοῦντος. Ἐντεῦθεν ἡ σπουδαιότης τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς ἀναλογίας ἐν τῇ

ἱστορικῇ ἐρεύνῃ, διότι πρόκειται διὰ τῶν μέσων τούτων, ἅτινα εἶνε χρησιμώτατα πρὸς ἐξέτασιν τῶν κατ' ἄνθρωπον, νὰ ἑρμηνεύσωμεν διανοήματα καὶ πράξεις ἀνθρωπίνας ἐν τῷ παρελθόντι, ἔχοντες ἐν τῷ παρόντι ἀτελῆ τινα μόνον αὐτῶν διδόμενα. Κατὰ ταῦτα τὸ ἱστορικὸν πόρισμα θὰ εἶνε ἀλλοῖον, ἂν ἀλλοῖαι εἶνε αἱ πηγαὶ ἃς ἔχει τις ἱστορικὸς ὑπ' ὄψιν, διαφερούσας τῶν ἃς ἄλλος τις ἐξήτασε, θὰ εἶνε δὲ ἀλλοῖον καὶ ἂν αἱ μὲν πηγαὶ εἶνε αἱ αὐταί, διαφέρῃ ὅμως ὁ τρόπος τῆς ἐξερευνήσεως αὐτῶν, ἡ συλλογιστικὴ ἐνέργεια τοῦ ἱστοροῦντος. Πολλάκις δύναται νὰ ἐπενέγκῃ ὅλως διάφορον ἢ παρὰ τοῖς προγενεστέροις παράστασιν ἐποχῆς τινος παρελθούσης ἡ εὕρεσις νέας τινὸς πηγῆς, νέου μνημείου ἢ ἐπιγραφῆς ἢ διπλώματος ἢ ἐξιστορήσεως ἀρχαίου ἱστοριογράφου. Πολλάκις δ' ἐπιφέρει τὸ ἀλλοῖον τοῦτο πόρισμα, τῶν αὐτῶν καὶ τέως ὑπαρχουσῶν πηγῶν, ἀλλοία ψυχικὴ διάθεσις, ἀλλοῖος χαρακτὴρ, ἀλλοῖος τρόπος ἐρεύνης τοῦ ἱστοριογράφου. Ἐν τοιαύτῃ δὲ ποικιλίᾳ νοητικῆς δυνάμεως καὶ ψυχικῶν διαθέσεων εἶνε ἐπαγωγός τε καὶ ἀναγκαία ἡ γνῶσις οὐ μόνον τῶν ἱστορικῶν πορισμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν πηγῶν, ἀφ' ὧν ἀφωρμήθη ὁ ἱστοριογράφος, καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐμελέτησεν αὐτὰς καὶ ἐπεξειργάσθη. Εἶνε δὲ τοῦτο πολλῷ μᾶλλον ἀναγκαῖον ἔνθα δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἀλλοιώσεως ἑνὸς μόνου τῶν ὅρων ἐξ ὧν προῆλθε τὸ ἱστορικὸν πόρισμα, τῆς ἀλλοίας δῆλα δὴ νοητικῆς ἐργασίας τοῦ ἱστοριογράφου, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ πρώτου ὅρου, περὶ μεταβολῆς δῆλα δὴ τῶν πηγῶν, μάλιστα τῆς ἐπελθούσης δι' αὐξήσεως τῆς ὑπαρχούσης ὕλης. τοῦθ' ὅπερ συμβαίνει, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ περὶ τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους.

Ἡ ἐποχὴ περὶ ἧς θὰ λαλήσω οὐδέποτε ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων αἰὼν τοῦ Περικλέους. Ὁ Θουκυδίδης, ὅστις ἔγραψε περὶ ταύτης τῆς περιόδου ὀλίγα τινὰ ἐπεισοδιακῶς ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ, λέγει (I, 118), ὅτι «ταῦτα ξύμπαντα ὅσα ἔπραξαν οἱ Ἕλληνες πρός τε ἀλλήλους καὶ τὸν βάρβαρον ἐγένετο ἐν ἔτεσι πεντήκοντα μάλιστα μεταξὺ τῆς Ξέρξου ἀναχωρήσεως καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦδε τοῦ πολέμου, ἐν οἷς Ἀθηναῖοι τήν τε ἀρχὴν ἐγκρατεστέραν κατεστήσαντο καὶ αὐτοὶ ἐπὶ μέγα ἐχώρησαν δυνάμεως». Ἐκ δὲ τοῦ χρονικοῦ τούτου προσδιορισμοῦ ἀφορμώμενοι οἱ σχολιασταὶ τοῦ Θουκυδίδου ὠνόμασαν τὴν περίοδον ταύτην πεντηκονταετίαν ἢ πεντηκονταετηρίδα.

Περιλαμβάνει δὲ ἡ περίοδος αὕτη τοὺς χρόνους μεταξὺ τῶν μαχῶν

τῶν ἐν Πλαταιαῖς καὶ Μυκάλῃ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Εἶνε ἐποχὴ βραχεῖα, μόλις που μιᾶς γενεᾶς βίος. Τί εἶνε πεντήκοντα ἔτη διὰ τὴν ζωὴν τῶν βραχυβίων ἀνθρώπων; Διὰ μυριάδας μυριάδων ἀνθρώπων, πέντε ἐτῶν δεκάδες εἶνε χρόνος μόλις ἐπαρκῶν νὰ συνετίσῃ τοὺς ἀσυνέτους, νὰ ἐμβάλῃ φρόνημα εἰς τὴν ψυχὴν, νὰ γεννήσῃ τὸ αἴσθημα τῆς τιμῆς, πολλῷ δὲ ἧττον νὰ ἐμποιήσῃ τὴν δύναμιν τῆς δημιουργικῆς μεγαλοφυίας. Ἂν δὲ ἥμισυς αἰὼν παρέρχεται μονονουχὶ ἀνόνητος διὰ τοὺς πλείστους τῶν ἀνθρώπων, τί εἶνε πεντήκοντα ἐτῶν ἡμέραι διὰ τὸν βίον τῶν λαῶν; Τί εἶνε οὐχὶ πεντήκοντα, ἀλλὰ πεντακόσια ὅλα ἔτη διὰ τὰς κατὰ φύσιν ζώσας παμπληθεῖς ἐκείνας ἀγρίας φυλὰς αἵτινες ζῶσιν ἀμνήμονες μὲν τῆς χθὲς, ἀφρόντιδες δὲ περὶ τῆς αὔριον καὶ μόλις που περὶ ἐφημέρου τινὸς παρόντος ἐπιεικῶς μεριμνῶσαι; Ἀλλ' ἀφέντες τὰ ἀνώνυμα ταῦτα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τέκνα τῶν δασῶν καὶ τῶν ἐρήμων, μετάστητε διὰ τῆς φαντασίας εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Νείλου καὶ τοῦ Εὐφράτου, εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Συρίας καὶ τοῦ περσικοῦ κόλπου καὶ ἀναμετρήσατε πόσοι αἰῶνες, πόσαι χιλιάδες ἐτῶν ἐχρειάσθη νὰ παρέλθωσιν ἵνα καθέξωσι θέσιν τινὰ οἱανδήποτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Πέρσαι. Ἀλλὰ μὴ ἡ αὔξησις καὶ μεγαλοποίησις τῆς ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς δὲν εἶνε ἐπ' ἴσης ἔργον γενεῶν ὁλοκλήρων; Μελετῶν δέ τις τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην νεωτέρων ἐθνῶν, δὲν εὑρίσκει τὴν δύναμιν αὐτῶν καὶ δόξαν οἱονεὶ κατατετμημένην καὶ διεσκορπισμένην διὰ τῶν αἰώνων, ὅταν θελήσῃ νὰ παραβάλῃ αὐτὴν πρὸς τὴν ταχεῖαν ἐπίδοσιν, τὴν συμπαγῆ δόξαν, τὴν ἑνιαίαν ἀναλαμπὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους; Καὶ ὅμως τῶν νεωτέρων τούτων πολιτισμῶν εἶχε προηγηθῆ ὁ ἑλληνικὸς, ἡ ποίησις ἡ πάντοτε νεαρὰ, τὸ δρᾶμα τὸ εἰς ἀεὶ περικαλλὲς, ἡ λογοτεχνία ἡ διὰ παντὸς πρὸς διάκρισιν ὀνομαζομένη κλασικὴ καὶ ἔκκριτος, ἡ τέχνη ἐκείνων ἡ οὐδεπώποτε ὑπερευδοκιμηθεῖσα. Εἶνε μὲν ἀληθὲς, ὅτι καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ προηγήθησαν ἄλλοι κόσμοι, ὧν τινες τὰ μέγιστα ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτὸν, ἰδίως ἡ Βαβυλὼν, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Φοινίκη Παρὰ τῶν προδρόμων αὐτοῦ τούτων ὁ Ἕλλην παρέλαβε πολλὰς ἰδέας, πολλὰς ἐφευρέσεις, πολλὰ τῶν κατὰ τὸν βίον χρειωδῶν, πολλὰς τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν ὅσαι παρέχουσιν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀξίαν, εἰς δὲ τὸν βίον χαρ-

μονὰς καὶ ἐξαίρουσιν, ἅμα δὲ καὶ διακοσμοῦσι τὴν βραχεῖαν ἐπὶ τῆς γῆς πορείαν. Ἀλλὰ διὰ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τοῦ ζωογόνου ὁ Ἕλλην ἐξηυγένισεν, ἐξύψωσε τὰ δανεισθέντα, ἔδωκε πνεῦμα εἰς τὰ γράμματα, ἐπέθηκε σφραγῖδα, σύμβολον τῆς πίστεως τῆς πόλεως, εἰς τοὺς μεταλλίνους ὀβελούς, ἐνεφύσησε ζωὴν εἰς τοὺς μύθους, ἐπέγλυψεν ἐλευθερίαν εἰς τἀκινητοῦντα μέλη τῶν ἀγαλμάτων, εἰς τοὺς θεοὺς τῆς Ἀσίας προςέθηκε τὴν Θέμιν καὶ τὴν Ἐλευθερίαν, ἐνεποίησε κόσμον εἰς τὰ ἔργα τοῦ νοῦ καὶ ἐνέσπειρε κάλλος εἰς τὰ δημιουργήματα τῆς χειρὸς καὶ τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας. Θέλουσί τινες τὸν δώριον ῥυθμὸν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀρχιτεκτονικῇ προελθόντα ἐξ Αἰγύπτου, ἀλλ' οὐδεὶς ἐτόλμησε νὰ εἴπῃ, ὅτι εἷς τῶν στύλων τοῦ μεγάρου ἐν Καρνὰκ δύναται νἀντικαταστήσῃ ἕνα κίονα τοῦ Παρθενῶνος. Σιδώνιος δέ τις λάτρης τῆς Ἀστάρτης θὰ ἐδυςχέραινε νὰ καύσῃ λιβανωτὸν πρὸ τῆς φιλομειδοῦς Ἀφροδίτης τῆς Πάφου ἢ τῆς Κυθερείας. Ὁπόσον δὲ κατ' ὀλίγον ἀπέβη διάφορος ὁ βίος τῶν Ἑλλήνων τοῦ τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας δεικνύουσιν οἱ λόγοι τοῦ Ξέρξου, ὅτε ἠρώτησε ποῖον εἶνε τὸ κατὰ τὰ Ὀλύμπια ἆθλον περὶ οὗ ἀγωνίζονται οἱ Ἕλληνες, οἱ δ' εἶπον τῆς ἐλαίας τὸν διδόμενον στέφανον. Δὲν ἠνέσχετο τότε ὁ μέγας βασιλεὺς σιγῶν, εἶπέ τε εἰς πάντας τάδε· παπαὶ, Μαρδόνιε, κοίους ἐπ' ἄνδρας ἤγαγες μαχεσαμένους ἡμέας, οἳ οὐ περὶ χρημάτων τὸν ἀγῶνα ποιεῦνται, ἀλλὰ περὶ ἀρετῆς. Ἐν ᾧ δὲ οἱ Ἀσιᾶται ἔπιπτον ἀγεληδὸν δίκην κτηνῶν ὑπὲρ τοῦ δεσπότου, οἱ Ἕλληνες ἐκτενίζοντο τὰς κόμας, μέλλοντες νὰ κινδυνεύσωσιν ὑπὲρ πατρίδος. Ἡ Ἑλλὰς δὲν ἦτο Ἀσία, ἤδη ἐνωρὶς δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε πλέον Ἀσία. Ἐντεῦθεν ἐπῆλθε δεινὴ ἡ σύγκρουσις ἡ πεπρωμένη.

Εἶνε γνωστὰ εἰς ὑμᾶς τὰ κατὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους. Τὰ πεδία τῶν νικῶν εἶνε οὕτω περιλάλητα, ὥστε περιττὸν νὰ ὑπομνήσω τὰ ὀνόματ' αὐτῶν εἰς ἀκροατὰς Ἕλληνας. Ἀλλὰ μὴ τὰ πεδία τῆς ἥττης εἶνε ἧττον γνωστά; Καὶ εἶνε ἧττον ἔνδοξος ἡ ἧττα τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἡ ναυμαχία ἡ ἐπ' Ἀρτεμισίῳ; Ἡ Ἑλλὰς ἐσώθη διὰ θαυμάτων ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς ἀπὸ τῆς κατακτήσεως τῶν βαρβάρων, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, οἱονεὶ δεικνύοντες εἰς τοὺς ὑπερφιάλους Μήδους, ὅτι ὑπάρχει Νέμεσις, ἐξ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ παρίου λίθου, ὃν ἤγαγον οἱ

βάρβαροι εἰς τὸν Μαραθῶνα εἰς τροπαίου ποίησιν, κατεσκευάσαντο, ὡς λέγεται, τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς τῆς ἐν Ῥαμνοῦντι [1].

Ὁ βάρβαρος ἡττήθη. Ἡ θεία Σαλαμὶς ἀπώλεσε τέκνα γυναικῶν κατὰ τὸν χρησμὸν, ἀλλ' ἦσαν τέκνα γυναικῶν Περσίδων, καὶ τὸ γένος τῶν Περσῶν ἐξηλέγχθη δυςπόλεμον, κατὰ τὴν ὡραίαν ἔκφρασιν τοῦ Αἰσχύλου [2]. Ὁποία δόξα διὰ τοὺς νικητὰς, ἀλλ' ὁποῖον αἶσχος διὰ τοὺς μὴ μετασχόντας τῶν ἀγώνων. Ἐπὶ τοῦ τρίποδος τοῦ ἐν Δελφοῖς, ὃν ἀνέθεσαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τῶν Μήδων ἀκροθίνιον καὶ ἐφ' οὗ ἐπεγράφησαν ὀνομαστὶ αἱ πόλεις, ὅσαι ξυγκαθελοῦσαι τὸν βάρβαρον ἔστησαν τὸ ἀνάθημα, μετ' ἄλγους ἔβλεπεν ὁ Ἕλλην, ὅτι τὰ ὀνόματα ταῦτα ἦσαν μόνον τριάκοντα καὶ ἕν. Ποῦ εἶνε αἱ πολλαὶ ἄλλαι πόλεις, αἵτινες ἐφιλοτιμοῦντο νὰ ἔχωσιν ἑκάστη ἴδιον ἄρχοντα καὶ νὰ κόπτωσιν ἴδιον νόμισμα καὶ νὰ ἐρίζωσι περὶ γῆς πρὸς τοὺς γείτονας; Τί ἔγεινεν ἡ Ἑλλὰς ἡ ἄλλη ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου μέχρι τοῦ Ταϋγέτου, ἀπὸ τῆς Ἐπιδάμνου μέχρι τῆς Αὐλίδος; Πῶς δὲν ξυγκαθεῖλον τὸν βάρβαρον οἱ λοιποὶ ὅμαιμοι καὶ ὁμόγλωσσοι, οἱ κατοικοῦντες τὰς πόλεις ὅσαι ἐξεφύοντο ὡς τὰ δένδρα ἐντὸς δάσους ὑλομανοῦντος πανταχοῦ τῆς ἑλληνικῆς γῆς ἔνθα ἀκτὴ, ἔνθα πεδιὰς, ἔνθα κοιλὰς, ἔνθα ἀκρώρεια; Τινὲς μὲν συναγωνίζονται μετὰ τῶν βαρβάρων, τινὲς δὲ δειλῶς μηδίσαντες εἶχον δώσει γῆν καὶ ὕδωρ, τινὲς δὲ, ἀδιαφόρως ἔχοντες πρὸς τὸν ἀγῶνα τὸν κοινὸν, μωρῶς ἐκλείοντο ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως αὐτῶν φιλοψυχοῦντες. Καὶ δὲν εἶχε λοιπὸν ἄδικον ὁ Πλάτων λέγων, ὅτι θὰ ἠδύνατό τις νὰ κατηγορήσῃ τῆς Ἑλλάδος πολλὰς ἀσχημοσύνας περὶ ἐκεῖνον τὸν πόλεμον, καὶ ὅτι «εἰ μὴ τό τε Ἀθηναίων καὶ τὸ Λακεδαιμονίων κοινῇ διανόημα ἤμυνε τὴν ἐπιοῦσαν δουλείαν, σχεδὸν ἂν ἤδη πάντ' ἦν μεμιγμένα τὰ τῶν Ἑλλήνων γένη ἐν ἀλλήλοις καὶ βάρβαρα ἐν Ἕλλησι καὶ ἑλληνικὰ ἐν βαρβάροις, καθάπερ ὧν Πέρσαι τυραννοῦσι τὰ νῦν, διαπεφορημένα καὶ ξυμπεφορημένα κακῶς ἐσπαρμένα κατοικεῖται» [3]. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτοῖς ἔτι τοῖς Πελοποννησίοις καὶ Ἀθηναίοις ὁποία ἔρις, ὁποῖαι δυσχέρειαι πρὸς ἐπιτέλεσιν τῶν κοινῇ δεδογμένων. Οἱ μὲν Σπαρτιᾶται δὲν μετέσχον τῆς ἐν Μαραθῶνι δόξης, ἐπὶ δὲ τῷ Ἀρτεμισίῳ κατέ

[1] ***Παυσανίου*** I, 33, 2.
[2] Ἐν Πέρσαις 1013.
[3] ***Πλάτων*** ἐν Νόμοις III σ. 693.

μειναν οἱ Ἕλληνες, πληγέντες ὑπὸ τῶν δώρων τῶν Εὐβοέων, ἐν δὲ Σαλαμῖνι ἠνάγκασε τοὺς Πελοποννησίους νὰ ναυμαχήσωσι τὸ στρατήγημα τοῦ Θεμιστοκλέους. Ἄνευ ὑπερβολῆς δύναται νὰ ῥηθῇ, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔσωσαν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν Περσῶν. Καὶ δικαίως λοιπὸν ἔψαλλεν ὁ Πίνδαρος, ὅτι παῖδες Ἀθηναίων ἐβάλοντο φαεννὰν κρηπῖδ' ἐλευθερίας ἐπ' Ἀρτεμισίῳ, καὶ δικαίως εἶπεν ὁ Ἡρόδοτος, ὅτι νῦν δὲ Ἀθηναίους ἄν τις λέγων σωτῆρας γενέσθαι τῆς Ἑλλάδος οὐκ ἂν ἁμαρτάνοι τἀληθέος [1] Καὶ ὀρθῶς ἀπεκρίθησαν οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τοὺς πρέσβεις τῶν Λακεδαιμονίων, ὅτι οὔτε χρυσός ἐστι γῆς οὐδαμόθι τοσοῦτος οὔτε χώρη κάλλεϊ καὶ ἀρετῇ μέγα ὑπερφέρουσα, τὰ ἡμεῖς δεξάμενοι ἐθέλοιμεν ἂν μηδίσαντες καταδουλῶσαι τὴν Ἑλλάδα. Θὰ ἦτο ἄτιμον διὰ τοὺς Ἀθηναίους νὰ προδώσωσι τὸ Ἑλληνικὸν ἐὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἱδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίας ἤθεά τε ὁμότροπα. Καὶ προσέθηκαν μετὰ φρονήματος μακαριστοῦ οἱ Ἀθηναῖοι· ἐπίστασθέ τε οὕτω, εἰ μὴ πρότερον ἐτυγχάνετε ἐπιστάμενοι, ἔστ' ἂν καὶ εἷς περιῇ Ἀθηναίων, μηδαμὰ ὁμολογήσαντας ἡμέας Ξέρξῃ [2]. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔσωσαν κατὰ τὰ Περσικὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὅτε δ' ὁ ἐπικείμενος κίνδυνος παρῆλθε καὶ οἱ ἑταῖροι τῆς ἑλληνικῆς ὁμαιχμίας ἀπενόστησαν εἰς τὰς ἰδίας ἕκαστος πόλεις, οἱ Ἀθηναῖοι κατῆλθον εἰς τὰ πάτρια ἐδάφη οὐχὶ ἐστεμμένοι διὰ τῶν πρώτων στεφάνων, οὓς εἶχον εὐγενῶς παραχωρήσει εἰς ἄλλους φιλοπρώτους συναγωνιστάς, οὐδὲ θριαμβευτικῶς, ἀλλὰ πτωχοὶ καὶ δίκην ναυαγῶν, διακομιζόμενοι τὰ ὑπολειφθέντα σκεύη καὶ εὑρίσκοντες κεκαυμένα τὰ ἕδη τῶν θεῶν, ἀποτετεφρωμένον τὸν Ἑκατόμπεδον, κατεσκαμμένους τοὺς οἴκους, πλὴν τῶν ὀλίγων ἐν οἷς ἐσκήνησαν οἱ δυνατοὶ τῶν Περσῶν, καὶ ἁπανταχοῦ τῆς πατρίου γῆς τὴν ἐρημίαν καὶ τα ἴχνη τῆς προςφάτου πυρκαϊᾶς. Ἀλλ' οἱ πένητες ἐκεῖνοι καὶ οἰκοφθορημένοι νικηταὶ εἶχον πλοῦτον ἐπαρκῆ τἀπυρπόλητα ἀργυρεῖα τοῦ Λαυρίου καὶ μᾶλλον ἐκείνων τῆς ἀρετῆς αὐτῶν τοὺς θησαυροὺς καὶ τρεῖς ἄνδρας, οἵτινες ἐκαλοῦντο Θεμιστοκλῆς, Ἀριστείδης, Κιμων. Εἰς τούτους δὲ προςετέθη μετά τινα χρόνον καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ξανθίππου. Διὰ δὲ τοῦ φρονήματος τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς

[1] ***Ἡροδότου*** VII, 139.
[2] ***Ἡροδότου*** VIII 144.

ἀοιδίμου φιλοπατρίας τούτων τῶν ἀνδρῶν αἱ Ἀθῆναι οὐ μόνον ἐπανῆλθον εἰς ἣν θέσιν εὑρίσκοντο πρὸ τοῦ πολέμου, ἀλλὰ καί, ὑπερακοντίσασαι ταύτην οἱονεὶ δι' ἁλμάτων, ἔφθασαν εἰς τοσοῦτον ἀκμῆς καὶ δυνάμεως, ὥςτε νὰ καταστῇ περιώνυμος ὁ κληθεὶς αἰὼν τοῦ Περικλέους, θεωρούμενος ὡς ἡ ὑψίστη τιμὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ὁ κολοφὼν τῆς ἑλληνίδος δόξης.

Ὅτε κατῆλθον εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ καθελόντες τὸν Μῆδον, ἡ πόλις ἦτο ἀνίσχυρος καὶ ἀνυπεράσπιστος. Πῶς νὰ ἔχῃ τείχη ἡ πόλις ἥτις δὲν εἶχεν οἰκίας; Τῆς πόλεως δὲ ταύτης ἧς τὰ τείχη ἔπρεπε νἀνεγείρωσιν ὀχυρὰ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες συναπαξάπαντες, ἕκαστος συνεισκομίζων ἕνα λίθον ἰδίᾳ χειρί, τῆς γεραρᾶς ταύτης πόλεως οἱ κάτοικοι ἠναγκάσθησαν διὰ τὸν φθόνον τῶν συμμάχων τῆς χθὲς καὶ ἀντιπάλων τῆς αὔριον νὰ οἰκοδομήσωσι τὰ τείχη αὐτῶν ἐν σπουδῇ δίκην ἐνόχων, πανδημεὶ πάντες καὶ αὐτοὶ καὶ αἱ γυναῖκες καὶ οἱ παῖδες, ἀφειδοῦντες τῶν τε λίθων τῶν οἴκων καὶ τῶν μνημάτων τῶν ἰδίων πατέρων.

Τὴν τείχισιν δὲ ταύτην ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν χρεωστεῖ εἰς τὴν πανουργίαν τοῦ Θεμιστοκλέους, ὀφείλει εἰς τὸν αὐτὸν ἐκεῖνον ἄνδρα, ὅςτις τοσαῦτα ἤδη εἶχε διαπράξει ὑπὲρ τῆς πόλεως. Εἶνε γνωσταὶ αἱ κατὰ τὰ Περσικὰ ὑπηρεσίαι αὐτοῦ πρὸς τὴν πατρίδα, ἀλλὰ τὸ κυριώτατον αὐτοῦ κατόρθωμα καὶ τὸ ὕψιστον ἔργον ὑπῆρξεν ἡ ἀναγνώρισις τοῦ προορισμοῦ τῆς πόλεως. Εἰς τὸν Θεμιστοκλέα πρῶτον ὀφείλουσιν αἱ Ἀθῆναι τὸν ναυτικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν κατὰ θάλασσαν δύναμιν, εἰς αὐτοῦ τὸ προορατικὸν βλέμμα ὀφείλει ἡ πόλις τοὺς λαμπροὺς λιμένας τοῦ Πειραιῶς καὶ τὴν οἰκοδομὴν καὶ ὀχύρωσιν τοῦ ἐπινείου ἐκείνου. Ἐκεῖνος εἶνε τέλος ὅςτις κατὰ μικρὸν ὑπάγων καὶ καταβιβάζων τὴν πόλιν πρὸς τὴν θάλασσαν ἀντὶ μονίμων ὁπλιτῶν ναυβάτας καὶ θαλασσίους ἐποίησεν[1] Ἡ δὲ μέλλουσα δόξα τῶν Ἀθηναίων θὰ ἦτο ἴσως ἀδύνατος ἄνευ τῆς τροπῆς ταύτης, ἄνευ τῆς διευθύνσεως ταύτης πρὸς τὴν θάλασσαν, ἥτις χρεωστεῖται εἰς τὸν Θεμιστοκλέα. Καὶ ἀπέθανε μὲν ἐν Ἀσίᾳ ὁ Θεμιστοκλῆς μακρὰν τῆς πατρίου γῆς, ζητῶν νἀποφύγῃ τὴν ἀδοξίαν ἐκστρατείας κατὰ τῶν ἑαυτοῦ συμπολιτῶν, ἀλλὰ τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ φαίνεται ὅτι οἱ οἰκεῖοι κατέθηκαν κρύφα ἐν τῇ Ἀττικῇ κατὰ τὸ κέλευσμα ἐκείνου.

[1] ***Πλούταρχος*** ἐν βίῳ Θεμιστοκλέους 4.

Καὶ δὴ ἐδεικνύετο ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Πλουτάρχου, καὶ δεικνύεται ἔτι καὶ νῦν, περὶ τὸν μέγαν λιμένα τοῦ Πειραιῶς, κατὰ τὴν εἴσοδον, βωμοειδὴς τάφος ὅστις λέγεται ὢν ὁ τοῦ Θεμιστοκλέους. Τὸ ἀπὸ τῆς Σαλαμῖνος εἰςρέον γνώριμον κῦμα τὸ περιβρέχον τὴν χθαμαλὴν ἐκείνην ἀκτὴν θα γινώσκῃ κάλλιον ἡμῶν ἂν ἡ κρηπὶς ἐκείνη καλύπτῃ ἀληθῶς τὰ ἱερὰ ὀστᾶ τοῦ μεγάλου ναυμάχου.

Αἱ Ἀθῆναι ἔγειναν ἰσχυραί, γενόμεναι δύναμις ναυτική. Μέγα γὰρ τὸ τῆς θαλάσσης κράτος, ἔλεγεν ὁ Περικλῆς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου, ἔχων σαφῆ ἰδέαν τῶν δυνάμεων τῆς πόλεως. Ὅτι δὲ ὁ Θεμιστοκλῆς, τρέπων τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τὴν θάλασσαν, ἐξηλέγχθη τῶν μελλόντων τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής, ἀποδεικνύουσιν αἵ τε νῖκαι κατὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ ἡ ἔπειτα ἡγεμονία τῆς πόλεως.

Ὁ Θεμιστοκλῆς ἀπέθανε μακρὰν τῆς πατρίδος, ἀλλὰ τἀποτελέσματα τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ περινοίας εἶχον ἤδη φανῆ. Ὁ Πειραιεὺς ἐκεῖνος ὃν εἶχε κτίσει καὶ ὀχυρώσει κατέστη ἐντὸς βραχέος χρόνου σπουδαῖον ἐμπορικὸν κέντρον, ἑστία τῶν μετοίκων ἐκείνων, εἰς οὓς οὐχ ἧττον τῶν πολιτῶν ὤφειλον αἱ Ἀθῆναι τὴν ἀκμὴν αὐτῶν. Αἱ δὲ νῖκαι τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῆς Μυκάλης καὶ αἱ θριαμβευτικαὶ ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας πλόες τῶν Ἀθηναίων εἶχον ἐμποιήσει εἰς τὸν ναυτικὸν ὄχλον φρόνημα καὶ ἔξαρσιν. Οἱ ἐπιβάται τῶν τριήρων οἵτινες ἐπολιόρκησαν τὴν Σηστόν, οἱ θρανῖται τῶν νηῶν αἵτινες ἐναυλόχησαν πρὸ τοῦ Βυζαντίου εἶχον ἤδη πολλάκις ὑποστῆ γενναίως τὸν βορρᾶν καὶ τὸ κῦμα, ὥστε νὰ μὴ δεχθῶσιν, ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς Ἀθήνας μετὰ τὴν πάροδον τοῦ κινδύνου, νὰ ταχθῶσι κατώτεροι τοῦ εὐπατρίδου, ὅςτις εἶχεν ἐτησίαν πρόςοδον πεντακοσίων ἢ τριακοσίων μεδίμνων, ἢ τοῦ ἱππέως τοῦ διακοσιομεδίμνου. Τίς λόγος ὑπῆρχε τὸ ἑξῆς ἵνα μετέχωσι τῶν κοινῶν κατὰ τοὺς τέως ὑφισταμένους νόμους μόνον ἐκεῖνοι; διὰ τί νὰ μὴ ἔχωσι πρόςοδον εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ οἱ θῆτες, ἐξ ἧς τάξεως μάλιστα ἦσαν οἱ ὑπηρετοῦντες ἐν τῷ εὐδοκιμήσαντι στόλῳ; Διὰ τίνα λόγον νὰ μὴ ὑπάρχῃ τελεία ἰσονομία μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, ὅτε τῶν μὲν πολυμεδίμνων καὶ τῆς ἱππάδος τάξεως τὴν ἀκίνητον οὐσίαν εἶχε παραβλάψει καὶ ἐλαττώσει ἡ δῄωσις τῆς ἀττικῆς γῆς ὑπὸ τοῦ Πέρσου, τοῦ δὲ θητικοῦ τὴν θέσιν εἶχον

ὑψώσει αἱ κατὰ θάλασσαν ἧτται τῶν βαρβάρων καὶ τὸ κράτος τὸ ἐκ τῆς θαλάσσης;

Διεσώθη διήγημα τὰ μάλιστα χαρακτηριστικὸν τῆς νέας τροπῆς τῶν ἀθηναϊκῶν πραγμάτων, τοῦ νέου πνεύματος ὅπερ εἶχεν ἀρχίσει ἐπικρατοῦν ἐν τῇ πολιτείᾳ. Λέγεται, ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Μιλτιάδου, ὅτε ὁ Θεμιστοκλῆς ἔπειθε τοὺς Ἀθηναίους νὰ κατέλθωσιν εἰς τὴν θάλασσαν, ἀνελθὼν διὰ τοῦ Κεραμεικοῦ φαιδρὸς εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ἀνέθηκεν ἐπιδεικτικῶς εἰς τὴν θεὰν ἵππου τινὰ χαλινὸν ὡς οὐδὲν ἱππικῆς ἀλκῆς, ἀλλὰ ναυμάχων ἀνδρῶν τῆς πόλεως δεομένης[1]. Ὁ τελῶν εἰς τοὺς γεωμόρους ἀνέθηκε τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου εἰς τὴν θεάν· τὸ ὑπηρέσιον καὶ ἡ κώπη ἐνίκησαν τὸ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα· ὁ θὴς ἀνυψώθη μέχρι τοῦ πεντακοσιομεδίμνου· ἡ τετάρτη τάξις τῶν ἐλευθέρων κατέστη ἰσότιμος τῶν τριῶν πρώτων. Τὸ γεγονὸς ἐτελέσθη, τὸ γεγονὸς ἦτο φυσικὸν νὰ τελεσθῇ μετὰ τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ὁ Θεμιστοκλῆς, κατανοῶν ὀρθῶς τὰ θέσφατα τῆς Πυθίας, κατεβίβασε τὴν πόλιν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ ἀνέῳξε τὰ ὑγρὰ κέλευθα εἰς τὴν δόξαν τῶν Ἀθηνῶν.

Ὅταν ἰδέα τις ὡριμάσῃ ἀληθῶς, ὅταν παραστῇ προφανὴς ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς, δὲν εἶνε πλέον δυσχερὲς νὰ εὑρεθῇ ὁ ἀνὴρ ὅςτις μέλλει νὰ ἐπιτελέσῃ αὐτήν. Ὁ δὲ ἀνὴρ ὅςτις ἀνέλαβε ταύτην τὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος ὑπῆρξεν ὁ Ἀριστείδης. Εἶνε δὲ ἄξιον σημειώσεως, ὅτι ὁ υἱὸς οὗτος τοῦ Λυσιμάχου, ὅςτις ἐκ παίδων ἤδη ἀντεπολιτεύετο, κατεστασίαζε κατὰ τὴν ἀθηναϊκὴν φράσιν, τὸν Θεμιστοκλέα, ὑπῆρξεν αὐτὸς ἐκεῖνος ὅςτις ἐδέησε νὰ γείνῃ ὁ εἰσηγητὴς ἀναμορφώσεως, ἥτις εἶνε τὸ φυσικὸν προϊὸν τῆς ἐπὶ τὴν θάλασσαν τροπῆς τῶν Ἀθηναίων τῆς χρεωστουμένης εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Νεοκλέους.

Ὁ Ἀριστείδης δὲν εἶχε τὴν εὐχερῆ καὶ παράβολον καὶ πανοῦργον καὶ μετ' ὀξύτητος ἐπὶ πάντα ῥᾳδίως φερομένην φύσιν τοῦ Θεμιστοκλεους, οὐδὲ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν γενναιοδωρίαν τοῦ Κίμωνος. Ὁ Ἀριστείδης, γεννηθεὶς ἐκ πατρὸς τῶν μετρίων, διεβίωσεν ἐν συντόνῳ πενίᾳ καὶ ἀπέθανε πένης. Ἦτο τέκνον τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ καὶ ἔγεινε μέγας διὰ τὸ σταθερὸν αὐτοῦ ἦθος καὶ τὸν πρὸς τὸ δίκαιον ἀτενῆ χαρακτῆρα.

Ὁ Ἀριστείδης εἶχε ψυχὴν ἁρμονικήν, δὲν ἐπαθαίνετο εὐχερῶς·

[1] **Πλούταρχος** ἐν βίῳ Κίμωνος 5.

ἀλλ' ἡ πρὸς τὸ δίκαιον ἀγάπη αὐτοῦ προέβαινε μέχρι πάθους. Εἰς σπανίας δέ ποτε μόνον περιστάσεις κατέπνιξεν ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ τὴν φωνὴν τοῦ δικαίου, προτιμήσας τὸ συμφέρον τῇ πατρίδι. Στοργὴ πρὸς τὴν πατρίδα καὶ ἀγάπη πρὸς τὸ δίκαιον εἶνε τὰ δύο φίλτρα τὰ ἐξαίροντα καὶ μεγαλοποιοῦντα τὴν ψυχὴν τοῦ Ἀριστείδου. Εἰς τὰς δύο δὲ ταύτας ἀρετὰς χρεωστοῦσιν αἱ Ἀθῆναι πλείστας αὐτοῦ ὑπηρεσίας καὶ πρὸ τῶν Περσικῶν καὶ κατὰ τὰς μάχας τῆς Σαλαμῖνος καὶ τῶν Πλαταιῶν καὶ μετὰ ταῦτα. Αἱ ὑπηρεσίαι δὲ αὐτοῦ εἶνε στρατιωτικαί τε καὶ πολιτικαί, διότι ἐν τῇ πολιτείᾳ τῶν ἀρχαίων, ὡς ἐν τῇ γραμματολογίᾳ αὐτῶν καὶ καθ' ὅλον αὐτῶν τὸν βίον, δὲν ὑπάρχει ὁ μέγας ἐκεῖνος καταμερισμὸς τῆς ἐνεργείας καὶ τῆς σκέψεως, ὅστις τὴν σήμερον πολλὰ μὲν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων προοδοποιεῖ, ἀλλὰ καὶ πολλὰ κωλύει καὶ παραβλάπτει.

Τοιοῦτος ὢν ὁ Ἀριστείδης ὑπῆρξε τῶν χρησιμωτάτων εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν πολιτείαν ἀνδρῶν, ἀγαπηθεὶς οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἑαυτοῦ πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἑλκύσας τὴν ἀγάπην. Ἦτο ἀνὴρ τοῦ καθήκοντος, ὡς λέγομεν σήμερον, ὅτε ἀποβαλόντες τὰ πράγματα εὑρίσκομεν προχείρως τὰς λέξεις. Ἀλλὰ μεγαλότολμος ἀνήρ, δημιουργὸς πολιτικὴ διάνοια δεν ὑπῆρξεν ὁ Ἀριστείδης, τὰ δὲ δύο μέγιστα τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἡ παροχὴ τῆς ἰσοπολιτείας εἰς τοὺς θῆτας καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, εἶνε φυσικαὶ συνέπειαι τῆς πολιτικῆς τοῦ Θεμιστοκλέους. Ἡ ἐκ τῆς θαλάσσης δύναμις ἀνύψωσε τὸ θητικόν, ἡ ἐκ τῆς θαλάσσης δύναμις ἔδωκεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἀθηναίων τὴν ἡγεμονίαν, ὅτε ὁ Παυσανίας παραπαίων καὶ λησμονῶν καὶ Σπάρτην καὶ Πλαταιὰς ἐμολύνετο ἐν Βυζαντίῳ ὑπὸ τῆς τρυφηλῆς αὔρας τῆς διαπεραιουμένης ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς βαρβαρικῆς Ἀσίας· ἀλλὰ βεβαίως συνέτεινε νὰ κερδήσῃ τὴν ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν εὔνοιαν τῶν Ἰώνων, βεβαρημένων ὑπὸ τῆς ἀλαζονείας τοῦ Παυσανίου, ὁ ἀπέριττος υἱὸς τοῦ Λυσιμάχου, ἀνήρ, ὅστις ὢν πένης καὶ δημοτικὸς ἐκτήσατο τὴν βασιλικωτάτην καὶ θειοτάτην προσηγορίαν, **τὸν δίκαιον**· ὃ τῶν βασιλέων καὶ τυράννων οὐδεὶς ἐζήλωσεν, ἀλλὰ Πολιορκηταὶ καὶ Κεραυνοὶ καὶ Νικάτορες, ἔνιοι δ' Ἀετοὶ καὶ Ἱέρακες ἔχαιρον προσαγορευόμενοι, τὴν ἀπὸ τῆς βίας καὶ τῆς δυνάμεως, ὡς ἔοικε, μᾶλλον ἢ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρετῆς δόξαν ἀγαπῶντες, ὡς λέγει

περὶ τοῦ Ἀριστείδου ἀνὴρ συγγενεῖς ἔχων τὰς ψυχικὰς διαθέσεις, ὁ ἠθικὸς φιλόσοφος Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς[1].

Εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ Δικαίου εὑρίσκετο ἐπὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου ἀνὴρ ἤδη πρότερον γνωστὸς εἰς τοὺς Ἀθηναίους διά τε τὴν πατραγαθίαν καὶ ἐξ ἀνδραγαθίας. Εἶνε ὁ ἀφιερώσας εἰς τὴν θεὰν τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου καὶ ἐπιβὰς ἄνευ δισταγμοῦ τῆς τριήρους ἣν ὥριζεν αὐτῷ ἡ πόλις. Ὁ Κίμων, καίπερ ἀνήκων εἰς οἶκον διαπρεπῆ, ἦτο προςηνὴς καὶ φιλόδωρος, θεραπεύων τὸν δῆμον· μὴ λησμονῶν δὲ τὰς οἰκογενειακὰς αὐτοῦ παραδόσεις ἐζήτει νἀποτελειώσῃ τὸ ἔργον τῶν καθελόντων τῶν βάρβαρον. Ἀλλ' εἰς ταύτας αὐτοῦ τὰς κατὰ τῶν Περσῶν διαθέσεις προσετίθετο μεγάλη ἀγάπη πρὸς τὴν Σπάρτην, ὥςτε δύναται οὐκ ἀδίκως νὰ ῥηθῇ περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἦτο μᾶλλον φιλέλλην καὶ φιλολάκων ἢ φιλαθήναιος. Ὁ δὲ φιλολακωνισμὸς αὐτοῦ οὗτος καὶ ἡ ἀντίστασις πρὸς τὴν τελείαν ἐπικράτησιν τοῦ δήμου ἐπήνεγκον τὴν διαφορὰν αὐτοῦ πρὸς Περικλέα τὸν υἱὸν τοῦ Ξανθίππου. Ἡ ἑταιρεία τῶν φιλοδήμων καὶ φιλαθηναίων ἐνίκησε καὶ ὁ Κίμων ἐξωστρακίσθη, ἀλλ' ἡ φιλόπολις διαγωγὴ αὐτοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτὸν κατα τὴν μάχην τὴν ἐν Τανάγρᾳ ἐπήνεγκε τὴν κάθοδον τοῦ χρηστοῦ Κίμωνος. Καὶ δὴ ὁ Περικλῆς το ψήφισμα γράψας αὐτὸς ἐκάλει τὸν ἄνδρα. Τότε δ' ἐπῆλθε συνεννόησις, καθ' ἣν ὁ μὲν Κίμων, λαβὼν τὰς νῆας, ἀνελάμβανε τὴν ἔξω στρατηγίαν καὶ τὴν καταπολέμησιν τῶν βαρβάρων, εἰς δὲ τὸν Περικλέα ἔμενεν ἡ δύναμις ἡ ἐν τῷ ἄστει. Νέον στάδιον δόξης ἠνοίγετο τότε εἰς τὸν νικητὴν τῆς Σκύρου καὶ τῆς Ἠιόνος καὶ τῶν μαχῶν τῶν ἐπ' Εὐρυμέδοντι, ἀλλὰ πρόωρος ἐπῆλθεν ὁ θάνατος, ἁρπάζων τὸν ἄνδρα πρὸ τοῦ Κιτίου τῆς Κύπρου.

Καὶ ἔμεινεν ὁ Περικλῆς τὸ ἑξῆς οὐχὶ μὲν ἄνευ ἀντιπάλων, ἀλλ' ἔχων ἀνταγωνιστὰς οἵτινες δὲν εἶχον οὔτε τὸ μεγαλεῖον τοῦ Κίμωνος οὔτε τὴν δοξαν. Τεσσαράκοντα ὅλα ἔτη προέστη τῆς πόλεως ὁ υἱὸς τοῦ Ξανθίππου, στηρίζων τὴν δύναμιν αὐτοῦ εἰς ταὐτὰ δικαιώματα καὶ ταὐτὰ ἀξιώματα, ὧν ἠδύνατο πᾶς εὐφυὴς Ἀθηναῖος νὰ μετάσχῃ· κατώρθωσε δὲ διὰ τῆς ἐκτάκτου δυνάμεως τοῦ λόγου καὶ τοῦ μεγίστου ἠθικοῦ κράτους νὰ φθάσῃ εἰς τοσοῦτον ἰσχύος, ὥςτε νὰ ῥηθῇ δικαίως ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου, ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἦτο λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δ' ὑπὸ τοῦ

[1] ***Πλούταρχος*** ἐν βίῳ Ἀριστείδου 6.

πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή. Ἀλλὰ δὲν ἦτο ἀρχὴ μόνον τοῦ πρώτου, ἀλλ' ἅμα καὶ τοῦ ἀρίστου, ἀνδρὸς, ἐξ οὗ δικαίως ὠνομάσθη παρὰ τοῖς νεωτέροις ὅλος ὁ αἰών. Εἶνε μὲν ἀληθὲς, ὅτι ὁ Περικλῆς παρέλαβε τὴν πόλιν ὀχυρὰν καὶ γενναίαν, οἵαν ἀπετέλεσεν αὐτὴν ὁ Θεμιστοκλῆς, ἀλλ' αὐτὸς εἶνε ὁ συμπληρώσας τὸ ὀχυρὸν αὐτῆς καὶ φρονηματίσας ἔτι μᾶλλον τοὺς Ἀθηναίους. Εἶνε ἀληθὲς, ὅτι παρέλαβε παρὰ τοῦ Ἀριστείδου ἡγεμονεύουσαν τὴν πόλιν, ἀλλ' αὐτὸς εἶνε ὁ ἄριστα διευθύνας καὶ συμπληρώσας καὶ κρατύνας τὴν ἡγεμονίαν ταύτην. Εἶνε ἀληθὲς, ὅτι ὁ Ἀριστείδης κατέστησεν ἰσονόμους τοὺς πολίτας· ἀλλ' ὁ Περικλῆς εἶνε ὁ ἐπεκτείνας τὰ δίκαια τοῦ δήμου καὶ ἐπιθέσας τὸν κολοφῶνα τῆς δημοκρατίας. Εἶνε ἀληθὲς, ὅτι ὁ Κίμων ἐδίωξε τοὺς βαρβάρους πέραν τῶν Κυανέων καὶ πέραν τῶν Χελιδονίων, ἀλλ' ὁ Περικλῆς εἶνε ὁ συνεργήσας εἰς τοῦτο, καὶ ὁ Περικλῆς εἶνε ὁ θελήσας νὰ μεταχειρισθῇ τὴν καταπολέμησιν τῶν βαρβάρων οὐχὶ ὡς τέλος, ἀλλ' ὡς μέσον, ἵνα ἀδεὴς καὶ ἑνιαία ἡ Ἑλλας συνέλθῃ Ἀθήναζε εἰς σύλλογον βουλευσόμενον κοινῇ περὶ τῶν πραγμάτων μιᾶς Ἑλλάδος. Ἂν δὲ ὁ υἱὸς τοῦ Μιλτιάδου ἐκόσμησε πρὸ τοῦ Περικλέους τὰς Ἀθήνας μὲ στοὰς καὶ οἰκοδομὰς, ἀλλ' ὁ Περικλῆς εἶνε ἐκεῖνος, ὅστις ἀφ' οὗ κατεσκεύασε τὴν πόλιν ἱκανῶς τοῖς ἀναγκαίοις πρὸς τὸν πόλεμον ἔτρεψε τὴν εὐπορίαν αὐτῆς εἰς ταῦτα, ἀφ' ὧν ἡ δόξα μὲν γενομένων ἀΐδιος, εὐπορία δὲ γενομένων ἑτοίμη παρέσται, παντοδαπῆς ἐργασίας φανείσης καὶ ποικίλων χρειῶν, αἳ πᾶσαν μὲν τέχνην ἐγείρουσαι, πᾶσαν δὲ χεῖρα κινοῦσαι, σχεδὸν ὅλην ποιοῦσιν ἔμμισθον τὴν πόλιν, ἐξ αὑτῆς ἅμα κοσμουμένην καὶ τρεφομένην. Καὶ ἐγεννήθησαν τότε τὰ λαμπρότατα ἐκεῖνα ἔργα τέχνης, ὧν ἕκαστος λίθος εἶνε οἱονεὶ εὐκλεὲς τρόπαιον τῆς ἀττικῆς μεγαλοφυίας. Μάτην παρῆλθεν ἐπ' αὐτῶν ὁ χρόνος ἐπιφέρων τὰς εἱμαρμένας ῥυτίδας. Τὰ ἔργα ἐκεῖνα μένουσιν εἰς ἀεὶ ἀγήρω, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πλουτάρχου, ἢ μᾶλλον ὁμοιάζουσι πρὸς τὰς ποτνίας ἐκείνας πρεσβύτιδας, αἵτινες διασώζουσι προφανῆ τὰ ἴχνη τῆς πάλαι καλλονῆς, μόνον δὲ προσεπιγεννῶσιν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ θεωμένου καὶ τὸν ἐκ τοῦ γήρατος σεβασμόν. Ἐν ᾧ δὲ ᾠκοδομοῦντο τὰ περιφανῆ ἐκεῖνα κτίρια, μουσεῖα ὁλόκληρα εὐγενοῦς τέχνης, εἰς τοὺς πρόποδας αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως ἔνθα εἰργάζετο ὁ Φειδίας καὶ ὁ Καλλικράτης καὶ ὁ Ἰκτῖνος, ἐκεῖ ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ

Διονύσου ἐστεφανοῦτο ὁ Σοφοκλῆς. Καὶ ἐν ᾧ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐφιλοσόφει ὁ Σωκράτης, ἐδίδασκεν ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Περικλέους ὁ Ἀναξαγόρας καὶ γλαφυρὰ συνωμίλει ἡ Ἀσπασία, καὶ ὁ Μέτων ἐξήταζε τὸν οὐρανὸν τῶν διαστέρων τῆς Ἀττικῆς νυκτῶν, ἐν ᾧ ὁ Θουκυδίδης, ὁ σοβαρὸς ἐταστής, ἐμελέτα τὴν ἱστορίαν τοῦ παρελθόντος καὶ παρεσκευάζετο νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν ἐπαπειλουμένου δεινοῦ πολέμου. Ἀλλ' ὁ Θουκυδίδης ἦτο σοφὸς μελετητής, καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐζήτησε νὰ ἐπιρρίψῃ τὴν ἐνοχὴν τοῦ πολέμου, πολέμου ἀναγκαίου τὸ ἐξῆς καὶ ἀναποφεύκτου, εἰς τὸν Περικλέα, ὡς ἐποίησε σχεδὸν πᾶσα ἡ ἀρχαιότης, ἱστοριογράφοι καὶ κωμῳδοί, ζητήσαντες νὰ μειώσωσι παντοδαπῶς καὶ πολυτρόπως τὴν δόξαν τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου. Ἀλλ' ἡμεῖς θὰ ὦμεν δικαιότεροι, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ θελήσωμεν νὰ δικαιώσωμεν τὰ κακῶς πεπραγμένα. Θὰ ὦμεν δικαιότεροι, ἔχοντες ἀπέναντι τοῦ Κρατίνου καὶ τοῦ Δούριδος καὶ τοῦ Πλουτάρχου τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸν Θουκυδίδην. Θαυμάζοντες δὲ τᾶξια θαυμασμοῦ θὰ μεταχειρισθῶμεν ἐνίοτε ἐπὶ δόξῃ ταὐτὰ ἐπίθετα ὅσων ἡ ἀρχαία κωμῳδία ἐποιήσατο χρῆσιν ἐπὶ σαρκασμῷ.

Ὁ Ὀλύμπιος, ναὶ ὁ Ὀλύμπιος ἀπέθανε πρὶν ἢ τελειώσῃ ὁ πόλεμος ὁ ἀναγκαίως ἐπελθών, ὃν μάτην ἐζήτησε νἀναβάλῃ. Δὲν ἐξεύρομεν ὁποῖον θὰ ἦτο τὸ τέλος τοῦ πολέμου, ὁποῖαι θὰ ἦσαν αἱ τύχαι τῆς Ἑλλάδος, ἂν ἐπέζη. Τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ συμφορὰ ὑπῆρξε βραδεῖα διὰ τὰς Ἀθήνας. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων οἵτινες ἀναζητοῦσιν ἁπανταχοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὸν δάκτυλον θείας προνοίας· ἂν δὲ πρόκειται πάντως νὰ εὕρωμεν θείαν ἐνέργειαν ἐν τῷ θανάτῳ τοῦ Περικλέους, ἀποροῦμεν ποῦ νὰ ζητήσωμεν αὐτήν. Ἴσως ἦτο ἔργον τοῦ Ἰεχωβᾶ, ἴσως ἐπενήργησεν ὁ Ζεὺς Λακεδαίμων· ἀλλὰ τοῦ Ἑλλανίου Διὸς ἔργον δὲν ἦτο ὁ θάνατος οὗτος, ὅστις θὰ εἶνε τὸ τέρμα τοῦ ἡμετέρου μαθήματος.

Θὰ περιλάβῃ λοιπὸν τὸ ἡμέτερον μάθημα τὴν βραχεῖαν, ἀλλ' ἔνδοξον πεντηκονταετίαν ἀπὸ τῆς μάχης τῆς ἐν Πλαταιαῖς μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν τοῦ Περικλέους πρὸς τῷ τελευτᾶν ὄντος περικαθήμενοι τῶν πολιτῶν οἱ βέλτιστοι καὶ τῶν φίλων οἱ περιόντες λόγον ἐποιοῦντο καὶ τῶν τροπαίων τὸ πλῆθος· ἐννέα γὰρ ἦν ἃ στρατηγῶν καὶ νικῶν ἔστησεν ὑπὲρ

τῆς πόλεως»[1]. Ὡς εἰκός, ἡ ἱστορία τῆς πεντηκονταετίας ταύτης περιστρέφεται μάλιστα ἢ σχεδὸν μόνον περὶ τὰς Ἀθήνας. Θὰ παραλάβωμεν τὴν πόλιν τέφραν καὶ κόνιν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Πέρσου καὶ θὰ παραδώσωμεν αὐτὴν ὡραίαν ὡς νύμφην καὶ ἰσχυρὰν ὡς ἡρωίνην εἰς τὸν Κλέωνα καὶ τὸν Νικίαν καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην. Ἡ πόλις θὰ πέσῃ διὰ νὰ ἐγερθῇ καὶ πάλιν, ἀλλ' εἰς τὴν ἔγερσιν ἐκείνην θὰ ἐπακολουθήσῃ δεινοτέρα πτῶσις, καὶ εἰς ταύτην πάλιν ἄλλη δεινοτάτη μετὰ καὶ πάσης τῆς ἄλλης Ἑλλάδος. Ὅταν δ' ἐπέλθῃ διὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, θὰ συντείνῃ οὐκ ὀλίγον εἰς τὸ νἀναστῶσιν αἱ Ἀθῆναι ὡς μητρόπολις τῆς νέας Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς γεραρᾶς Ἀκροπόλεως ἡ ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους μεγάλη δόξα.

---

[1] ***Πλούταρχος*** ἐν βίῳ Περικλέους 38.

ΑΤΤΙΚΑ ΕΠΙΤΑΦΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ *

Δύο ῥεύματα ὅλως ἀντίθετα διακρίνονται σαφῶς ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐπιστήμῃ, τὸ τῆς ἀναλύσεως καὶ τὸ τῆς συνθέσεως, συνυπάρχοντα καὶ ἐπ' ἴσης συνευδοκιμοῦντα. Ἡ μονογραφικὴ ἐξέτασις τοῦ ἐπιστητοῦ κατὰ μέρος εἶνε ἡ βάσις τῆς νεωτέρας ἐρεύνης, ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ εἰδικότης, τὸ κυριώτατον ἀπόκτημα τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος. Πνεύματα ἀριστοτελικὰ, περιλαμβάνοντα τὸ ὅλον τοῦ ἐπιστητοῦ, δὲν δύναται πλέον νὰ ἐπιδείξῃ ὁ νεώτερος κόσμος. Καὶ οὐ μόνον ἐν τῷ καθ' ὅλου διεσχίσθη ἡ ἔρευνα καὶ ἐξειδικεύθη ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ καθ' ἑκάστας ἐπιστῆμαι κατετμήθησαν εἰς μέρη καὶ ἐκ τῆς μιᾶς εἰδικότητος ἐσχηματίσθησαν πολλαὶ μερικαὶ εἰδικότητες. Ἡ ἐπιστήμη τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων χωρεῖ εἰς βάθος μᾶλλον ἢ ἐπεκτείνεται εἰς πλάτος καὶ ἐπικρατεῖ τῆς συνθέσεως ἡ ἀνάλυσις, τῆς μεγαλογραφίας ἡ μονογραφία. Ἀλλ' ἐν τούτοις αὐτῆς τῆς ἀναλύσεως εἶνε προϊὸν ἡ σύνθεσις. Ἡ ἐξερεύνησις τῶν καθ' ἕκαστα ἐν ὅλαις αὐτῶν ταῖς λεπτομερείαις πλουτίζει τὸ ὑλικὸν καὶ ἐξογκόνει τὴν ἐξεταζομένην ὕλην, καὶ ἡ κατὰ βάθος ἔρευνα ἄγει εἰς τὴν κατὰ πλάτος εὔρυνσιν τοῦ ἐξερευνωμένου πεδίου. Διὰ τῆς μονογραφικῆς ἐξετάσεως δὲν γίνεται μόνον ἀσφαλεστέρα καὶ μεθοδικωτέρα ἡ ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ διασαφηνίζεται πολλάκις ἐκ τοῦ μέρους τὸ ὅλον καὶ διανοίγονται νέοι ὁρίζοντες πνευματικοὶ ἐν τῇ καθ' ὅλου ἐρεύνῃ. Ὄχι λοιπὸν μόνον ἡ ἀνάγκη τῆς ἐποπτείας τῆς διὰ τῆς ἀναλυτικῆς μεθόδου συλλεχθείσης καὶ κριτικῶς ἐκκαθαρισθείσης ὕλης, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγα κέρδος τῆς ἐπιστήμης ἐκ τῆς τοιαύτης τῶν καθ' ἕκαστα μερῶν προςαγωγῆς καὶ διαφωτίσεως ἄγει εἰς τὴν σύνθεσιν. Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη δύναται νὰ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Εἰκονογραφημένῃ Ἑστίᾳ τοῦ 1894 σ. 273 κ. ἑ., 293, κ. ἑ., 314 κ. ἑ.

θεωρηθῇ καθ' ὅλου ὡς σύνθεσις ἐκ τοιούτων κατὰ μέρος συνθέσεων τῆς ἄλλως κατ' ἀναλυτικὸν τρόπον γενομένης μονογραφικῆς ἐργασίας.

Ὅ τι δὲ συμβαίνει περὶ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας συμβαίνει σήμερον καὶ περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν. Δυνάμεθα να εἴπωμεν, ὅτι ἦν ποτε χρόνος, καθ' ὃν καὶ ἡ ἀρχαιολογία ἔσχε τὸν Ἀριστοτέλην αὐτῆς ἐν τῷ προςώπῳ τοῦ Winckelmann. Ἀλλὰ σήμερον τὰ πράγματα μετεβλήθησαν. Αὐτὰ τὰ καθολικώτατα τῶν ἀρχαιολογικῶν πνευμάτων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ὁ Brunn, ὁ Perrot, δὲν δύνανται νὰ ἐννοηθῶσιν ἄνευ τῆς συνδρομῆς φάλαγγος ὅλης ἐρευνητῶν, παρ' οἷς ἡ ἔρευνα ἢ περιορίζεται εἰς τὴν ἀνάλυσιν καὶ τὴν μονογραφίαν ἢ εὐρύνεται τὸ πολὺ εἰς τὴν σύνθεσιν μικρῶν μόνον τμημάτων τῆς ὅλης ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης.

Τὴν δ' ἐπιδίωξιν ταύτην τῆς συνθέσεως ἐν τῷ ἀπαρτισμῷ συλλογῶν ὕλης ἀναφερομένης εἰς ὅλα τμήματα τῆς ἀρχαιολογικῆς μαθήσεως εὑρίσκομεν ἤδη ἐνωρίς. Ἤδη κατὰ τὸν δεκατον ἕβδομον αἰῶνα παρουσιάζονται ὑπὸ Ὁλλανδῶν ἰδίως ἀρχαιολόγων ἀπαρτιζόμενοι οἱ λεγόμενοι Θησαυροὶ, συλλογαὶ ἀρχαιολογικῶν μνημείων, ἰδίως τῆς ἰταλικῆς ἀρχαιότητος, ἔργα κολοσσιαῖα καὶ πολύτιμα, ἅτινα καίπερ ἐν πολλοῖς ἀπαρχαιωθέντα δὲν εἶνε καὶ τὴν σήμερον ἄχρηστα. Τοιαῦται εἶνε αἱ συγγραφαὶ τοῦ Γρονοβίου καὶ Γραιβίου, εἰς ἃς ἐπηκολούθησαν κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα αἱ τοῦ Sallengre, Poleni, Montfaucon καὶ ἄλλων. Ἔκτοτε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη δὲν ἔπαυσε περισυλλέγουσα εἰς ὀγκώδεις τόμους ὡς εἰς ταμεῖα πολύτιμα τὴν διὰ τῆς ἐρεύνης πλείστων ὅσων ἀρχαιοδιφῶν συγκομιζομένην καὶ αὐξανομένην ὕλην καὶ οἱονεὶ συνάγουσα εἰς μίαν κοίτην τὰ πολυχεύμονα ῥεύματα τῆς καθ' ἕκαστον εἰδικῆς περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ζητήσεως. Ἀλλ' ἰδίως τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἐπιβολὴ εἶνε ἡ μετὰ κριτικωτέρας ἐπιστασίας καὶ εὐρυτέρας ἐρεύνης περισυναγωγὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὕλης εἰς τοιούτους πανδέκτας μαρτυροῦντας τὴν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις μεγίστην πρόοδον τῆς ἀρχαιολογίας. Καὶ ἐν μὲν τῇ ἐπιγραφικῇ τηλαυγῆ δείγματα τῆς τοιαύτης ἐπιστημονικῆς δράσεως πρόκεινται τὰ μεγάλα συντάγματα τῶν ἑλληνικῶν, ἀττικῶν καὶ λατινικῶν ἐπιγραφῶν (Corpus inscriptionum Graecarum. Corpus inscriptionum Atticarum, Corpus inscriptionum Latinarum), ἐν οἷς διετρανώθη τὸ κριτικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἀκαταπονη-

τος ἀληθῶς δραστηριότης ἀνδρῶν οἷοι ὁ Boeckh, Mommsen, Kirchhoff, Dittenberger, Köhler, Henzen, Hübner, ὅπως ἀναφέρω μόνον τοὺς ὀνομαστοτάτους τῶν πρωτεργατῶν. Οὐδὲ περιωρίσθη κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ἡ τελευταία συνθετικὴ κίνησις εἰς μόνην τὴν ἐπιγραφικὴν, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὅσα τμήματα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης ἔτυχον ὁμοίας εἰδικῆς ἅμα καὶ γενικῆς ἐπεξεργασίας. Ἰδίως δ' ἐστράφη ἡ προσοχὴ τῶν νεωτέρων ἀρχαιολόγων περὶ τὴν συλλήβδην διαλεύκανσιν καὶ συντέλεσιν τοιούτων σειρῶν μνημείων, ἅτινα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔχουσι τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα ὁμοίας τεχνοτροπίας περὶ τὴν αὐτὴν ὕλην διατριβούσης, ἀφ' ἑτέρου δ' ὑπεμφαίνουσι καὶ ἐν μέσῳ τῆς μεγίστης ποικιλίας περὶ τὴν ἐκτέλεσιν κοινούς τινας σκοποὺς καὶ κοινάς τινας ἰδέας, αἵτινες τότε μάλιστα γίνονται σαφεῖς, ὅταν μελετηθῇ τὸ σύνολον τῶν ὁμοίων καὶ συγγενῶν τεχνουργημάτων.

Ἐν τῷ πνεύματι δὲ τούτῳ εἰργάσθη κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ὁ Ἐδουάρδος Gerhard, ὅςτις οὐ μόνον σειρὰς ἀγγειογραφιῶν καὶ τυρρηνικῶν κατόπτρων ἐξέδωκεν, ἀλλὰ καὶ συνέλαβε τὸ σχέδιον ἐκδόσεως πλήρους συλλογῆς τῶν τυρρηνικῶν ἐπὶ σαρκοφάγων ἀναγλύφων. Ὁποῖον δὲ τὸ εἰς τὸν Gerhard προκείμενον σαφὲς πρόγραμμα τῶν ἀρχαιολογικῶν μελετῶν, οὗ παρίσταται εἰσηγητὴς, χαρακτηριστικώτατα δηλοῖ τὸ ἀπόφθεγμα αὐτοῦ, ὅτι «Ὁ ἰδὼν ἓν μόνον μνημεῖον τέχνης οὐδὲν εἶδεν, ὁ δὲ μυρία εἰδὼν ἓν εἶδεν».

Ἀλλὰ τὸ μέγα ἐκεῖνο πρόγραμμα τοῦ Gerhard, ἡ περισυλλογὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων κατὰ εἴδη, μόνον κατὰ τοὺς ἡμετέρους χρόνους ἠδύνατο νὰ ἐκτελεσθῇ μετὰ τῆς ἐντελείας ἐκείνης καὶ κριτικῆς ἣν ἀπαιτεῖ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη. Εἰς τοὺς συγχρόνους ἡμῶν ἀρχαιολόγους ἠδύνατο μὲν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρώτη βάσις τὸ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀναγεννήσεως ὑπὸ τῶν φιλαρχαίων καὶ ἀρχαιολόγων περισυνειλεγμένον ὑλικὸν, καθίστατο δὲ δυνατὴ ἡ κριτικὴ τοῦ ἀρχαιοτέρου ἐκείνου ὑλικοῦ μελέτη καὶ ἀνακάθαρσις διὰ τῆς ἐν τοῖς δημοσίοις μουσείοις καὶ ταῖς διαφόροις ἰδιωτικαῖς συλλογαῖς αὐτοψίας. Οὐ μόνον τὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας εὐκολύνουσι σήμερον εἴπερ ποτὲ τοιαύτας μελέτας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναπαράστασις τῶν μνημείων ἀπέβη εὐχερεστέρα καὶ τελειοτέρα ἕνεκα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ, τῆς τελειοποιήσεως καὶ τῶν εὐωνοτέρων τιμῶν τῶν νεωτέρων ἀναπαραστατικῶν με-

θόδων, εἰς ἃς ἤγαγεν ἡ καταπληκτικὴ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις πρόοδος τῆς φωτογραφίας καὶ φωτοτυπίας. Ἡ δ' ἐπίσημος ὑπὸ ἀρχαιολογικῶν καθιδρυμάτων καὶ ἀκαδημιῶν ὑποστήριξις τῶν τοιούτων ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρήσεων κατέστησαν οὕτως εἰπεῖν τὴν ἐπιβολὴν αὐτῶν διεθνῆ, καὶ οἱ ἄνδρες εἰς οὓς ἀνετέθη ἡ διεύθυνσις τῶν τοιούτων ἔργων εὑρέθησαν εἰς τὴν εὐάρεστον θέσιν νὰ ἔχωσι περὶ ἑαυτοὺς φάλαγγα ὅλην ἐρευνητῶν ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι καὶ κατὰ τοὺς αὐτοὺς κανόνας τῆς προηγμένης ἀρχαιολογικῆς μεθόδου ἐργαζομένων. Ἐν δὲ τῇ προαγωγῇ καὶ γενναίᾳ ὑποστηρίξει τοιούτων μεγάλων ἀρχαιολογικῶν δημοσιεύσεων πρωτοστατοῦσιν αἱ ἀκαδημίαι τῆς Βιέννης καὶ τοῦ Βερολίνου, συνεπικουρούμεναι ὑπὸ τῶν ἐν Ῥώμῃ καὶ Ἀθήναις γερμανικῶν ἀρχαιολογικῶν ἰνστιτούτων. Διὰ τοιαύτης ὑποστηρίξεως ἠδυνήθη ὁ μὲν Brunn νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἔκδοσιν τῆς συλλογῆς τῶν ἀναγλύφων τῶν τυρρηνικῶν τεφροδόχων κιστίδων, ἣν ἔπειτα ἀνέλαβεν ὁ Körte, εἰς ὃν ἀνετέθη καὶ ἡ συνέχεια τῆς γερχαρδείου συλλογῆς τῶν τυρρηνικῶν κατόπτρων, ὁ δὲ Matz προκατήρξατο τοῦ συντάγματος τῶν ἀρχαίων ἐγγλύπτων σαρκοφάγων, ὅπερ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἀναλαβὼν ἤρχισεν ἐκδίδων ὁ Robert, καὶ ὁ Kekulé ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀρχαίων ἐξ ὀπτῆς γῆς εἰδωλίων. Διὰ δὲ τῆς τοιαύτης ἀκαταπονήτου ἐργασίας πρόκεινται εἰς τοὺς ἀρχαιολογοῦντας σειραὶ ὅλαι ἀρχαίων μνημείων ὁμοταγῶν, ἄριστα ἐκδεδομένων καὶ μετ' ἐκτάκτου φιλοκαλίας ἅμα καὶ ἀκριβείας ἀναπαριστανομένων, ποικιλωτάτας μὲν ἐχόντων τὰς καθ' ἑκάστην μορφάς, διαπνεομένων δὲ ὑπὸ μιᾶς ἐν ὅλῳ ἀρχικῆς ἰδέας, ἧς πρόκεινται εἴπερ ποτὲ σαφεῖς αἱ διάφοροι φάσεις καὶ μεταπτώσεις. Ὁ φίλος τῆς ἀρχαίας τέχνης δὲν δύναται πλέον νὰ παραπονεθῇ, ὅτι ἔχει πρὸ αὐτοῦ ἓν μόνον μνημεῖον, ἤτοι οὐδὲν κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Gerhard, ἀλλὰ δύναται νὰ προβῇ μετὰ θάρους εἰς τὴν ἐν τοῖς προκειμένοις πολλοῖς μνημείοις διάγνωσιν τῆς ἑνότητος, τῆς ἐν τῇ ποικιλίᾳ ἐνυποκρυπτομένης ἑνιαίας ἰδέας.

Β΄.

Εἰς τὰς τοιαύτας δημοσιεύσεις, δι' ὧν παρέχεται ἑνότης εἰς τάξεις ὅλας μνημείων συνανηκόντων ἀλλήλοις, πολύτιμος προσθήκη ὑπῆρξεν ἡ συλλογὴ τῶν ἀττικῶν ἐπιταφίων ἀναγλύφων. Οὐ μόνον ἡ ἀρ-

χαία τέχνη. ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ βίος καὶ ἡ γνῶσις τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων περὶ μελλούσης ζωῆς μέλλουσι διὰ ταύτης τῆς συλλογῆς νὰ διαφωτισθῶσιν ἐξόχως. Ὅπερ δὲ σπουδαιότατον, ἡ ποικίλη αὕτη διαφώτισις ἀναφέρεται εἰς τὴν τέχνην, τὸν βίον, τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας ἐκείνου τῶν ἑλληνικῶν λαῶν, ὅστις ἔφθασεν εἰς τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς καλλιτεχνικῆς ἐντελείας καὶ εἰς τὸ κατακόρυφον τῆς ἡμερώσεως τῶν ἠθῶν, τοῦ ἀττικοῦ. Ἡ ἐν παλαιοτέροις φύλλοις τῆς Ἑστίας δημοσίευσις τῆς ἐξαιρέτου πραγματείας τοῦ κ. Τσούντα τῆς ἐπιγραφομένης Οἱ τάφοι τῶν ἀρχαίων[1] μὲ ἀπαλλάσσει τοῦ περιττοῦ κόπου νὰ ἐνδιατρίψω περὶ τὴν ἔκθεσιν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἔθαπτον οἱ ἀρχαῖοι ἐν τοῖς διαφόροις χρόνοις, καὶ τῶν εἰδῶν τῶν τάφων. Ἐκ τῆς πραγματείας ἐκείνης μανθάνει ὁ ἀναγνώστης σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰς μεταβολὰς τὰς ἐπελθούσας σὺν τῷ χρόνῳ ἐν τῇ ψυχῇ τῶν Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὴν περὶ μελλούσης ζωῆς ἰδέαν, μεταβολὰς ἐκδηλουμένας καὶ διὰ τοῦ τρόπου τῆς κηδείας τῶν νεκρῶν, τῆς κατασκευῆς τῶν τάφων, τῆς διαφόρου ταφῆς τῶν κατατιθεμένων ἐν τοῖς τάφοις κτερισμάτων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν νεκρικῶν ἀγγείων παραστάσεων. Εἶνε λοιπὸν τὰ κατὰ τὴν ταφὴν ἔθιμα καὶ αὐτὴ ἡ διακόσμησις τῶν τάφων ἰδιάζουσα φάσις τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων, πολλὰ διδάσκουσα καὶ ἀξία ἰδίας μελέτης ὑπὸ

Στήλη Ἀριστίωνος.

[1] Ἑστία 1877 Τόμ. Β΄ σ. 441 κ. ἑ., 458 κ. ἑ. 478 κ. ἑ., 489 κ.ἑ.

πολλὰς ἐπόψεις. Ἀπὸ τῶν τάφων προςπνέει ἡμᾶς ἐξαίρετόν τι ἄρωμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ ποίησις ἐκείνη τοῦ θανάτου ἔχει ἰδιάζον τι θέλγητρον παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, καὶ, εἴτ' ἐν τοῖς νεωτέροις μυρολογίοις ἐκδηλοῦται, εἴτ' ἐπὶ τῶν ἀρχαίων τάφων ἐνετυπώθη διὰ τῆς σμίλης, μαρτυρεῖ ἔξοχον στοργὴν πρὸς τοὺς νεκρούς. Ἡ δὲ στοργὴ αὕτη σπανίως ποτὲ γεννᾷ κατάπληξιν καὶ φόβον πρὸ τῆς ἰδέας τοῦ θανάτου· συνήθως δὲ πληροῖ τὴν ψυχὴν πόθου γλυκυθύμου, πένθους ἡμέρου, μυστηρίου τινὸς, οὗ ἡ λύσις δὲν πρέπει νὰ ἐπιζητηθῇ ἐν τῷ ἀδιαδύτῳ καὶ σκοτεινῷ κόσμῳ τῶν νερτέρων, ἀλλὰ μεταξύ που αὐτοῦ καὶ τοῦ χαρμοσύνου βίου τῆς παρούσης ζωῆς.

Καὶ διακρίνει μὲν ὁ τοιοῦτος χαρακτὴρ καὶ τὸ τοιοῦτον αἴσθημα ἰδιαζόντως τὴν ἑλληνικὴν ἐπιτύμβιον τέχνην, ἰδιαίτατα δὲ πάντων τἀττικὰ ἀνάγλυφα. Καὶ εἶχον κατὰ ταῦτα δίκαιον οἱ εἰςηγηταὶ τοῦ ἔργου, γράψαντες ἐν τῇ ἀγγελίᾳ, δι' ἧς ἐγνωρίζετο εἰς τὸ ἀρχαιολογικὸν κοινὸν ἡ μέλλουσα ἔκδοσις τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιταφίων ἀττικῶν ἀναγλύφων, ὅτι «ἀνεπίδεκτον πάσης συζητήσεως εἶνε τὸ γενικῶς ἀνθρώπινον ἐνδιαφέρον ὅπερ παρέχουσιν ἐκ τῶν νεκρικῶν μνημείων πάντων τῶν χρόνων καὶ λαῶν ἰδίως τὰ ἑλληνικὰ, μεταξὺ δὲ τούτων ἐξόχως τὰ ἀττικά».

Ἡ τοιαύτη καλλιτεχνικὴ ἅμα καὶ φιλοσοφικὴ, ἐθιμολογικὴ καὶ ἱστορικὴ σημασία τοῦ εἴδους τούτου τῶν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος περισωθέντων μνημείων δὲν ἠδύνατο νὰ διαλάθῃ τοὺς ἀρχαιολογοῦντας. Καὶ ὁ μὲν ἀνὴρ ὁ γενόμενος εἰςηγητὴς τὰς ἰδέας τῆς ἐν ἑνὶ συντάγματι ἐκδόσεως τῶν ἀττικῶν ἐπιταφίων ἀναγλύφων ὑπῆρξεν ὁ διακεκριμένος ἀρχαιολόγος Ἀλέξανδρος Conze, τὴν δὲ ἀναγκαίαν πρὸς εὐόδωσιν τοῦ ἔργου ἠθικὴν ἀρωγὴν καὶ ὑλικὴν χορηγίαν παρέσχεν ἡ ἐν Βιέννῃ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν, συνεπίκουρον ἐν τῇ προαγωγῇ τοῦ ἔργου ἔχουσα τὸ αὐτοκρατορικὸν Γερμανικὸν ἀρχαιολογικὸν ἰνστιτοῦτον. Ἀληθῶς ἄνευ γενναίας ὑποστηρίξεως καὶ δαπάνης δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ περισυναγωγὴ τοῦ πλήθοντος ὑλικοῦ, ἡ κριτικὴ αὐτοῦ ἐκκάθαρσις, ἡ πιστὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἅμα ἀναπαράστασις. Ἐχρειάσθη πολύμοχθος ἐργασία πολλῶν ἐτῶν καὶ συνδρομὴ πολλῶν ἀνδρῶν, ὅπως τοιοῦτον ἔργον μεγάλης ἐπιβολῆς δυνηθῇ νὰ ἴδῃ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Τὰ ἐπιτάφια ἀττικὰ ἀνάγλυφα δὲν εὑρίσκονται πάντα, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, κατὰ χώραν ἢ ἐν τοῖς δημοσίοις μουσείοις

τῶν Ἀθηνῶν. Πλεῖστα ὅσα εὕρηνται λανθάνοντα ἐν αὐλαῖς καὶ γωνίαις τῶν Ἀθηνῶν. Πολλὰ αὐτῶν ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν, τινὰ δ' ἀπὸ αἰώνων κοσμοῦσι τἀρχαιολογικὰ μουσεῖα τῆς Εὐρώπης ἢ ἰδιωτικὰς συλλογάς. Παρίστατο λοιπὸν ἀνάγκη μακρᾶς ἀλληλογραφίας, ἐπισκέψεων εἰς μουσεῖα, ἐκδρομῶν πρὸς ἀνακάλυψιν κεκρυμμένων μνημείων, ζητήσεων δυσχερῶν πρὸς ἀνεύρεσιν ἢ ἀναγνώρισιν ἀναγλύφων γνωστῶν ἐξ ἀρχαιοτέρων δημοσιεύσεων, ἀλλὰ λανθανόντων ἢ ἐκλελοιπότων, ἀποτυπώσεων τῶν ἀναγλύφων ἢ ἐκμαγείων, σχεδιάσεων καὶ φωτογραφήσεων. Ἡ δὲ τοιαύτη προπαρασκευαστικὴ ἐργασία, περὶ ἧς ἑκάστοτε ὑπέβαλλεν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Βιέννης τὰς προσηκούσας ἐκθέσεις ὁ τὸ ἔργον διευθύνων Conze, εἶνε ἀξία θαυμασμοῦ ὄχι ὀλιγώτερον αὐτῆς τῆς δημοσιεύσεως, δι' ἧς τὸ μετὰ πόνου συλλεχθὲν καὶ διὰ τῆς κριτικῆς ἐκκαθαρθὲν, σοφῶς ὑπομνηματισθὲν καὶ φιλοκάλως ἀναπαρασταθὲν μετὰ πάσης τῆς δυνατῆς ἀκριβείας πλούσιον ὑλικὸν ἔμελλε νὰ γείνῃ κοινὸν κτῆμα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κόσμου.

Εἶνε δὲ ἡ ἔκδοσις τῆς συλλογῆς τῶν ἐπιταφίων ἀττικῶν ἀναγλύφων τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς μεγάλης ἰδέας περὶ ἐκδόσεως τῆς ὅλης σειρᾶς τῶν καθ' ὅλου ἐπιταφίων ἑλληνικῶν ἀναγλύφων. Τῆς ἰδέας ταύτης ἡ πρώτη ἔμπνευσις ἐπῆλθεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1860 εἰς τὸν Ἀδόλφον Michaelis, ὅστις ἔκτοτ' ἔθηκε τὰς προκαταρκτικὰς τοῦ ἔργου βάσεις. Ἀλλ' εἰς τὸν μετ' αὐτοῦ τότ' ἐν Ἀθήναις συνδιατρίβοντα καὶ συνεισηγητὴν τῆς αὐτῆς ἰδέας Conze ἐπεφυλάσσετο ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἔργου, ἥτις καὶ προθύμως ἀνετέθη εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, ὅτε οὗτος ὑπέβαλεν εἰς αὐτὴν τὴν περὶ τοῦ προκειμένου αἴτησιν τῇ 20 Ἀπριλίου 1873. Πρόθυμος δὲ συναρωγὸς παρέστη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὁ Michaelis, παραχωρήσας εἰς τὸν Conze πάντα τὰ τέως ὑπ' αὐτοῦ συλλεχθέντα στοιχεῖα τῆς μελετηθείσης μεγάλης ἐπιχειρήσεως. Διὰ δὲ τῆς ἀκαταπονήτου ἐργασίας τῶν εἰς τὸ ἔργον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Conze συντελεσάντων πολλῶν ἐρευνητῶν, τῆς προθύμου συναντιλήψεως τῶν κυβερνήσεων καὶ τῶν διευθύνσεων συλλογῶν καὶ μουσείων κατέστη τέλος δυνατὴ ἡ περισυλλογὴ τῆς ὕλης καὶ ἡ ἔναρξις τῆς δημοσιεύσεως τοῦ κολοσσιαίου ἔργου. Ἀλλ' ὁποία ἡ καταβληθεῖσα τεραστία ἀληθῶς ἐργασία σαφῶς δηλοῦται ἐκ τῶν ἐκθέσεων τοῦ Conze περὶ τῆς προκαταρκτικῆς ἐργασίας τῆς ἀπαιτηθείσης διὰ τὸ σύνολον τῶν ἑλληνικῶν ἐπιταφίων ἀνα-

γλύφων, ὧν τὰ ἀττικὰ εἶνε τὸ τηλαυγὲς πρόσωπον. Δικαίως δ' ἔγραφεν ὁ Conze ἐν τέλει τῆς πρώτης αὐτοῦ ἐκθέσεως· «Πάντες οἱ συνεπιλαμβανόμενοι τοῦ ἔργου καὶ προθυμούμενοι νἀποστείλωσιν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν εἰδήσεις, περιγραφάς, σχεδιογραφήματα, φωτογραφίας ἢ ἐπὶ χάρτου ἔκτυπα δὲν θὰ ἐπισύρωσι μόνον τὴν ἡμετέραν εὐγνωμοσύνην, ἀλλὰ καὶ θὰ κριθῶσιν ἄξιοι μεγάλης ἐκδουλεύσεως καὶ τῆς χαρᾶς, ὅτι συνετέλεσαν εἰς ἐργασίαν μέλλουσαν νἀνοίξῃ ἐντελῶς πρὸς γνῶσιν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης πηγήν, ἥτις δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε γνωσθῇ ἐπαρκῶς».

Τὴν δὲ ποικίλην ἐργασίαν τὴν ἀπαιτηθεῖσαν πρὸς συντέλεσιν τοῦ ἔργου καὶ παρασκευὴν τῆς δημοσιεύσεως καὶ μόνου τοῦ τμήματος τῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων, εἰς ὃ ἕνεκα τῶν μεγάλων δαπανῶν ἠναγκάσθη ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ περιορισθῇ ἡ βιενναία Ἀκαδημία, δεικνύει ἡ ἐν τοῖς δικαίοις αὐτῆς εὐχαριστηρίοις παράζευξις πολλῶν ὀνομάτων ἐκ διαφόρων κύκλων. Αἱ κυβερνήσες καὶ ἀρχαί, ἡ διπλωματία, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, αὐτὴ ἡ προθυμία ἰδιωτῶν ῥεκτῶν καὶ πρακτικῶν ἐχρειάσθη νὰ συμπράξωσιν. Ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις ἡ γενικὴ ἐφορεία τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τὸ Γερμανικὸν ἀρχαιολογικὸν ἰνστιτοῦτον μετὰ τῶν ἑταίρων αὐτοῦ, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Αὐστρίας κ. Kosjek καὶ ὁ πρώην νομισματογνώμων Ἀχιλλεὺς Ποστολάκκας, ὁ μακαρίτης Lolling καὶ τὸ βιβλιοπωλεῖον Βὶλμπεργ, ὁ φωτογράφος Κωνσταντῖνος Ἀθανασιου καὶ πλεῖστοι ἰδιῶται ἀξιοῦνται ἐν ταῖς ἐκθέσεσι τοῦ Conze ἰδίας μνείας, ὡς συντελέσαντες εἰς τὸ μέγα ἔργον, οὗ τὸ πρῶτον τεῦχος χαίρων μετὰ τοιαύτην πολύπονον ἐργασίαν ἠδυνήθη νὰ παραδώσῃ ὁ Conze εἰς τὴν δημοσιότητα τῷ 1890. Ἀλλ' οἱ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἐργασθέντες, οἵτινες καὶ διὰ τοῦτο ἐθεωρήθησαν ἄξιοι νὰ μνημονευθῶσιν ἐν αὐτῇ τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ ἔργου ὡς συνεργάται τοῦ Conze, εἶνε ὁ Ἀδόλφος Michaelis, ὁ Ἀχιλλεὺς Ποστολάκκας, ὁ Ῥοβέρτος von Schneider, ὁ Ἐμμανουὴλ Loewy καὶ ὁ Ἀλφρέδος Brückner.

Γ'.

Τὸ ὅλον ἔργον προϋπελογίσθη εἰς δέκα καὶ ὀκτὼ τευχη εἰς σχῆμα τέταρτον, ὧν ἕκαστον, ἀποτελούμενον ἐξ εἰκοσιπέντε πινάκων καὶ κει-

μένου ἀναφερομένου εἰς αὐτούς, ἐκδίδεται περίπου καθ' ἑξαμηνίαν. Ὁ δ' ἀριθμὸς τῶν τευχῶν θαὐξηθῇ μόνον ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ἤθελεν ἀποβῇ τοῦτο ἀναγκαῖον ἕνεκα νέων εὑρημάτων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δημοσιεύσεως.

Πρόκεινται δὲ ἤδη πέντε τεύχη, περιλαμβάνοντα ἐν ὅλῳ 125 πίνακας, ὧν 117 συναποτελοῦσι τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου μετὰ 130 σελίδων κειμένου, ἐν αἷς περιγράφονται 616 ἀνάγλυφα, παρέχονται δὲ καί τινες εἰκόνες [1].

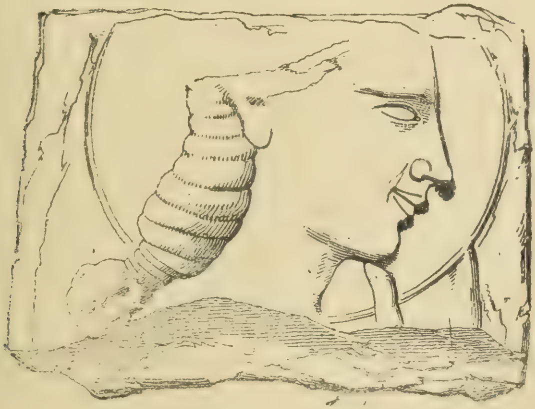
Τὸ πλῆθος τῶν σωζομένων ἐπιταφίων ἀττικῶν παραστάσεων θέλει περιληφθῇ πλῆρες εἰς ταύτην τὴν δημοσίευσιν, ἐκδιδομένων οὐ μόνον τῶν ἀναγλύφων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ ἄλλως λείου λίθου διὰ χρωμάτων ἐζωγραφημένων εἰκόνων.

Θέλει δὲ περιλάβει ἡ συλλογὴ τὴν ὅλην γνωστὴν καὶ δι' ἀτρύτων, ὡς εἴδομεν, κόπων συλλεχθεῖσαν ὕλην ἐν ὅλοις τοῖς σωζομένοις ἀντιτύποις, καὶ δὴ μέχρι τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Τὰ δὲ χριστιανικὰ ἐπιτάφια μνημεῖα δὲν θέλουσι περιληφθῇ εἰς ταύτην τὴν συλλογήν. Ἡ ἐξαίρεσις δὲ αὕτη εἶνε λυπηρὰ μέν, ἀλλ' εὔλογος. Οὐ μόνον ἡ τέχνη παρακμάζει τότε πλέον, ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη ἐκτέλεσις εἶνε διάφορος καὶ τὰ σύμβολα εἶνε νέα καὶ μικρὰν μόνον ἔχουσι σχέσιν πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν ἀναγλύφων παρουσιαζόμενον κόσμον. Εἶνε μὲν κοινὸς ὁ θάνατος, ἀλλ' ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ μετεβλήθη οὐσιωδῶς διὰ τῆς νέας θρησκείας, καὶ αἱ παραστάσεις ἀπορρέουσιν ἀπὸ νέων ὅλως ἰδεῶν. Τὴν δὲ θλῖψιν ἐπὶ τῇ παραλείψει τῆς διὰ τὸν μεσαιωνικὸν ἡμῶν βίον ἄλλως ἀξιολόγου ταύτης σειρᾶς τῶν χριστιανικῶν ἐπιταφίων μνημείων μετριάζει, πως ἡ προςοχή, ἣν περὶ ταῦτα κατέβαλον μέχρι τοῦδε δύο κυρίως ἐρευνηταί, ὁ ἐπ' ἐσχάτων ἐν Ἱεροσολύμοις θανὼν Ῥῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος καὶ ὁ Γάλλος καθηγητὴς Bayet. Ἀλλ' αἱ δημοσιεύσεις τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς εἰςαγωγὴ μόνον καὶ παρόρμησις μελλούσης ποτὲ συλλογῆς τῶν χριστιανικῶν μνημείων ἀναλόγου πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς βιενναίας

* Die attischen Grabreliefs herausgegeben im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien von Alexander Conze unter Mitwirkung von Adolf Michaelis, Achilleus Postolakkas, Robert von Schneider, Emmanuel Loewy, Alfred Brückner. Band I. Tafeln I-CXVII. Berlin. Verlag von W. Spemann. 1893.

'Ακαδημίας ἐπιχειρηθεῖσαν ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων. Τοιαύτη δ' ἔκδοσις, ἐνδιαφέρουσα εἰδικώτερον ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους Ἕλληνας, εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐπεχειρεῖτό ποτε ἐν Ἑλλάδι καὶ ὑπὸ Ἑλλήνων.

Προκειμένου δὲ πλήθους πολλοῦ μνημείων, οἱ ἐκδόται τῶν ἐπιτυμβίων ἀττικῶν ἀναγλύφων ἐν τοῖς πρώτοις ἔδει νὰ φροντίσωσι περὶ τῆς προσηκούσης αὐτῶν κατατάξεως ἐν τῇ ἐκδόσει. Ὡς πρώτη δὲ διαίρεσις ἐπεβλήθη ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἡ χρονολογική. Κατενεμήθησαν λοιπὸν τὰ μνημεῖα εἰς τρεῖς μεγάλας διαιρέσεις, πρῶτον μὲν μέχρι τῶν περσικῶν πολέμων, δεύτερον δὲ ἀπὸ τῶν περσικῶν πολέμων μέχρι Δημητρίου τοῦ Φαληρέως καὶ τρίτον ἀπὸ τούτου μέχρι τῶν χριστιανικῶν χρόνων.

Στήλη δισκοφόρου.

Καὶ τὴν μὲν πρώτην τάξιν τῶν μνημείων παρέχει ἡ ἀρχαιότροπος ἀττικὴ τέχνη, μεθ' ἧς συμβαδίζει ἐν τῷ πολιτεύματι τῶν Ἀθηνῶν ἡ μείζων ἐμμονὴ πρὸς τὰ πατροπαράδοτα καί τις δυσκαμψία τῶν ἠθῶν, ὑποχωροῦσα μετὰ τοὺς νικηφόρους τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνας ἐναντίον τῶν Περσῶν. Ὡς δὲ ἡ πολιτεία, γίνεται τότε σὺν τῇ ἀθηναϊκῇ ἡγεμονίᾳ ἐλευθεριωτέρα καὶ ἡ κοινωνία, ἀποβαίνουσι δὲ καὶ τὰ ἤθη εὐροώτερα καὶ μᾶλλον κεκινημένα, συμμεταβάλλονται δὲ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἀντιλήψεις, καὶ ἡ τέχνη συνανυψοῦται καὶ συνεξευγενίζεται καὶ ἐπὶ τῶν τάφων ὡς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ὑπείκουσα εἰς τὸ νέον

πνεῦμα τὸ ἐμφυσηθὲν εἰς τὸν λίθον διὰ τῆς μεγαλοφυΐας τοῦ Φειδίου. Ἔκτοτε οἱ ἐπιτύμβιοι λίθοι τῆς Ἀττικῆς παρακολουθοῦσιν ἔν τε τῇ τεκτονικῇ αὐτῶν κατασκευῇ καὶ τῇ γλυπτικῇ διακοσμήσει καὶ ταῖς παραστάσεσι τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀττικῆς τέχνης καὶ τὰς διαφόρους τάσεις τοῦ ἀττικοῦ πνεύματος.

Ἀλλ' ἐπὶ τῶν μετ' Ἀλέξανδρον χρόνων οὐ μόνον τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν μεταβάλλεται καὶ τὰ ἀττικὰ ἤθη λαμβάνουσι νέαν τροπὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περὶ τῶν ταφῶν νομοθεσίαν ἐπέρχεται οὐσιώδης μεταβολὴ, εἰσηγουμένου Δημητρίου τοῦ Φαληρέως.

Ὁ υἱὸς τοῦ Φανοστράτου, ὃν ἐπέβαλεν εἰς τὴν πόλιν ἐπὶ δεκαετίαν (317-307 π. Χ.) ὡς ἐπιστάτην ὁ Κάσσανδρος, ἐκρίθη διαφόρως ὑπό τε τῶν συγχρόνων αὐτῷ καὶ τῶν νέων ἱστορικῶν. Ἀλλ' ἀναντίρρητον ὅμως εἶνε, ὅτι ὁ παράδοξος ἐκεῖνος ἀνὴρ, οὗ ἡ ψυχὴ ἦτο κρᾶμα ἀρετῶν καὶ κακιῶν, ὁ φιλόσοφος ἅμα καὶ κομψευόμενος, ὁ ξανθιζόμενος τὴν κόμην καὶ ὑπαλειφόμενος τὸ πρόςωπον καὶ ἐγχρίων ἑαυτὸν διὰ μύρων πολυτελῶν, ὁ ἄσωτος καὶ θηλυδρίας, ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐπανορθώσας τὰ οἰκονομικὰ τῆς πόλεως καὶ εἰςαγαγὼν θεσμοὺς διαρρυθμίζοντας πολλαχῶς τὰ ἄλλως ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐν μέρει δι' αὐτοῦ φθειρόμενα δημόσια ἤθη. Μεταξὺ δὲ τούτων τῶν νόμων τοῦ Φαληρέως ὑπῆρξε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος (Leg. II 26) καὶ ὁ κανονίζων ἄλλως ἢ πρότερον τὰ περὶ τῶν τάφων. Καὶ δὴ διέταξεν ὁ Δημήτριος, ὅπως ἀπαγορεύηται τὸ ἑξῆς ἡ ἐπὶ τῶν τάφων ἐπίθεσις χώματος γῆς, ἐπιτίθηται δὲ μόνον στήλη τρίπηχυς τὸ πολὺ τὸ ὕψος ἢ τράπεζα ἢ κάλπις, ἐπέστησε δὲ ἴδιον ἄρχοντα πρὸς ἐπιτήρησιν τῆς ἐκτελέσεως τῶν τοιούτων διατάξεων. Ἡ δ' ἐπίδρασις τῆς τοιαύτης νομοθετικῆς προνοίας Δημητρίου τοῦ Φαληρέως καὶ ἡ διαταχθεῖσα αὐστηρὰ ἐπιτήρησις γίνεται αἰσθητὴ ἀληθῶς καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Ἡ δ' ἐξ ἐκείνων τῶν χρόνων ἐπερχομένη μεταβολὴ ὁρίζει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους διαίρεσιν τῶν ἐπιτυμβίων ἀττικῶν ἀναγλύφων εἰς δύο χρονικὰ ὅρια.

Καὶ τὰ μὲν μέχρι τῶν περσικῶν χρόνων μνημεῖα, ὧν ὀλίγα μόνον περιεσώθησαν, δὲν ἤγαγον εἰς ἀνάγκην ὑποδιαιρέσεως αὐτῶν. Ἄλλως δ' ἔχει τὸ πρᾶγμα διὰ τὴν δευτέραν καὶ τρίτην τάξιν, τὴν ἀπὸ τῶν περσικῶν πολέμων μέχρι τοῦ Φαληρέως καὶ ἀπ' αὐτοῦ μέχρι τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Τὸ πλῆθος τῶν εἰς τὰς δύο ταύτας τάξεις ανα-

γομένων μνημείων οὐ μόνον δυνατὴν κατέστησεν, ἀλλὰ καὶ ἐπέβαλε τὴν ὑποδιαίρεσιν κατὰ τύπους. Οὕτως οὐ μόνον ὑπὸ ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν γίνονται διὰ τῆς τοιαύτης ὑποδιαιρέσεως αἰσθηταὶ αἱ διάφοροι ἐκφάνσεις τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων καὶ τῆς ἐκδηλώσεως τῶν ἐννοιῶν τοῦ ἠθικοῦ κόσμου τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων εἰςδύομεν βαθύτερον εἰς τὴν ψυχὴν αὐτῶν, καὶ καθίσταται εἰς ἡμᾶς εὐχερεστέρα ἡ κατανόησις καὶ ἑρμηνεία τῶν ἐνδιαθέτων νοημάτων τοῦ μεγάλου ἐκείνου λαοῦ, εὑρισκομένου πρὸ τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου.

Ἐν ᾧ δὲ ἤδη ἡ τοιαύτη κατανομὴ τῆς ὕλης εἴπερ τι καὶ ἄλλο προδιαθέτει τὸν μελετῶντα τὴν σειρὰν τῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων εἰς τὴν παρακολούθησιν τῶν ἀθηναϊκῶν περὶ ταφῆς νομίμων, τῆς σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολῆς τῶν περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς ἀττικῶν ἰδεῶν καὶ τῆς μετατροπῆς τοῦ βίου, οἷα ἐκδηλοῦται ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων στηλῶν, τὸ κείμενον τὸ συνοδεῦον τὰς δημοσιευομένας εἰκόνας εἶνε ἐξαιρέτως εὐπρόςδεκτον ὑπόμνημα, εἰςάγον τὸν ἀναγνώστην εἰς τοὺς νέους πρὸ ἡμῶν ἀνοιγομένους διὰ τῆς μελέτης τῶν ἔργων ἐκείνων τῆς τέχνης ὁρίζοντας καὶ μεταβάλλον τὰ κατασκευάσματα ἐκεῖνα τῆς ἀττικῆς σμίλης εἰς νέας ἱστορικὰς πηγάς, δι᾽ ὧν ἐπιφανῶς ὑπομνηματίζεται καὶ ἀπὸ νέας ἀπόψεως σαφηνίζεται ὁ βίος τῶν Ἀθηναίων. Ἀληθῶς μέχρι τοῦδε τοὐλάχιστον δὲν ἔχομεν γενικὴν ἀνακεφαλαίωσιν τῶν πορισμάτων, ἥτις μόνον μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ὅλου ἔργου ἔσται δυνατή· περιορίζονται δὲ οἱ ἐκδόται εἰς περιγραφὴν ἑκάστης τῶν στηλῶν καθ᾽ ἑαυτήν. Καὶ παρέχεται λοιπὸν εἰς τὸν ἀναγνώστην σημείωσις περὶ τοῦ χώρου, ἐν ᾧ νῦν ἀπόκειται ἑκάστη τῶν στηλῶν, περὶ τοῦ χρόνου καὶ τόπου τῆς εὑρέσεως, ταῦτα δὲ πάντα κατ᾽ ἀκριβεστάτας ὑπὸ πολλῶν ἐξηκριβωμένας εἰδήσεις. Προςτίθεται δὲ πλήρης βιβλιογραφία τῶν τυχὸν προτέρων ἑκάστου ἀναγλύφου ἐκδόσεων, μετ᾽ εὐσυνειδήτου ἐκτιμήσεως αὐτῶν, καὶ ἕπεται λεπτομερεστάτη περιγραφὴ καὶ ἀκριβεστάτη μέτρησις τῶν διαστάσεων, γίνεται εἰδικὴ μνεία καὶ περιγραφὴ τῶν σωζομένων ἰχνῶν ζωγραφήσεως τῶν στηλῶν, σημειοῦται τὸ εἶδος τοῦ λίθου καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐπελθούσης τυχὸν συμπληρώσεως τῶν ἀποκεκρουσμένων μερῶν. Ἰδιάζουσαν δὲ σημασίαν ἔχουσιν αἱ ἐπιφερόμεναι πολλαχοῦ λεπτόταται τεχνοκριτικαὶ παρατηρήσεις. Ἀλλ᾽ ἐν ᾧ ταῦτα πάντ᾽ ἄγονται εἰς τὰ καθ᾽

ἕκαστον, δὲν παραλείπονται μὲν αἱ ἀναγκαῖαι δηλώσεις περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλας σχέσεως, ἀλληλουχίας καὶ ὁμοιότητος τῶν στηλῶν, ὅπου παρατηροῦνται τοιαῦται, τὸ δὲ καθ' ἕκαστον αἴρεται ἀπὸ τῆς σφαίρας τοῦ εἰδικοῦ εἰς τὸ γενικὸν διὰ τῆς διαγνώσεως καὶ προσηκούσης ἐκτιμήσεως τῆς διαπνεούσης τὴν ὅλην ἐπιτάφιον δημιουργίαν τῆς ἀττικῆς σμίλης ἀπαραγνωρίστου ἑνότητος. Κατὰ ταῦτα δὲ ἡ δημοσίευσις αὕτη τῆς βιενναίας Ἀκαδημίας ἀποπερατουμένη θἀποτελέσῃ ἐπιφανὲς μνημεῖον οὐ μόνον πρὸς γνῶσιν σπουδαιοτάτου μέρους τῆς ἀρχαίας τέχνης καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς λεπτομερείας, ἀλλὰ καὶ καθρέπτην φαεινόν, ἐν ᾧ παραδόξως διὰ τῶν περιτέχνων ἐκείνων πλακῶν τοῦ θανάτου θἀντικατοπτρίζηται ὁ πλήρης ζωῆς βίος τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων.

Αἱ μέχρι τῶν περσικῶν χρόνων σωζόμεναι στῆλαι αἱ ἀποτελοῦσαι κατὰ τἀνωτέρω εἰρημένα ἐν τῇ ὑπ' ὄψιν προκειμένῃ δημοσιεύσει τὴν πρώτην τάξιν εἶνε ὀλίγισται, δεκαοκτὼ καὶ μόναι, πλὴν δεκαεπτὰ ἄλλων τεμαχίων, ἐν οἷς καὶ τεκτονικὰ μέλη στηλῶν, ἰδίως δὲ βάσεις.

Τῶν πολλῶν δὲ τούτων τέσσαρες διακρίνονται, ἡ τοῦ Ἀριστίωνος, ἡ τοῦ Λυσέου, ἡ τοῦ δισκοφόρου νεανίου καὶ ἡ τοῦ νεαροῦ ἐφίππου. Αἱ δύο πρῶται εὑρέθησαν ἐν ἀποστάσει πεντήκοντα βημάτων ἀπ' ἀλλήλων παρὰ τὴν Βελανιδέζαν τῆς Ἀττικῆς οὐ μακρὰν τῆς ἀρχαίας Βραυρῶνος, ἀπόκεινται δὲ ἀμφότεραι ἐν τῷ Κεντρικῷ μουσείῳ Ἀθηνῶν. Ἀμφοτεραι εἶνε ἄξιαι πλείστου ὅσου λόγου. Γνωστὴ δὲ καὶ εἰς τοὺς πολλοὺς εἶνε ἡ τοῦ Ἀριστίωνος, ἐφ' ἧς παρίσταται γενειοφόρος ὁπλίτης πρὸς τὰ δεξιὰ βαίνων καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν δόρυ, στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὴν δὲ δεξιὰν στηρίζων παχέος παρὰ μηροῦ. Φέρει δὲ χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ θώρακα, φέρει δὲ καὶ κράνος καὶ κνημῖδα. Τὸν πάνοπλον δὲ τοῦτον Ἀριστίωνα τὸν ἀπεικονιζόμενον ἐπὶ τῆς ὡραίας ἀρχαιοτρόπου στήλης καλοῦσιν οἱ πολλοὶ ἐσφαλμένως Μαραθωνομάχον, καὶ ἔτι περαιτέρω βαίνοντες θρυλοῦσιν αὐτὸν τὸν ἐνεγκόντα εἰς τὴν πόλιν τὰ εὐαγγέλια τῆς ἐν Μαραθῶνι νίκης[1]. Ἡ στήλη αὕτη εἶνε ἀξιολογωτάτη διὰ τὴν τέχνην, περὶ ἧς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Brunn, ὅτι καὶ παρὰ τὰς ἐπὶ μέρους παρατηρουμένας ἐλλείψεις τὸ ὅλον διατηρεῖ τὸ πλῆρες θελγητρον ὅπερ

[1] Ἴδε περὶ τοῦ θρύλου τοῦ ἀναφερομένου εἰς ταύτην τὴν στήλην καὶ Λόγους καὶ ἄρθρα σ. 440 κ. ἑ.

παρέχει καλὸν ἀρχαϊκὸν ἀνάγλυφον. Ὁ καλλιτέχνης, ὃν εὐτυχῶς γνωρίζει ἡμῖν ἡ βάσις τοῦ ἀναγλύφου, ὀνομαζόμενον Ἀριστοκλέα, κατώρθωσε νὰ ἐμποιήσῃ εἰς τὸ καλλιτέχνημα αὐτοῦ τὴν αἴσθησιν τῆς ἠρεμίας καὶ τῆς ἑνότητος, εἶνε δὲ πασιφανὴς ἡ ἁρμονία ἡ παρατηρουμένη ἐν τῇ ἐπινεύσει καὶ τῇ ἐκτελέσει τοῦ ἔργου. Ὁ καλλιτέχνης περιορίζεται μὲν ἔν τε τῇ καθ' ὅλου παραστάσει καὶ ἐν τῷ σχηματι-

Στήλη ἐφίππου νεανίου.

σμῷ τῶν μερῶν, ἰδίως τῆς κομμώσεως καὶ τῆς πτυχώσεως, ὑπὸ ὁρίων τινῶν ἐπιβεβλημένων ὑπὸ τῆς ἐθάδος τῶν χρονων αὐτοῦ τεχνοτροπίας, ἀλλ' ἡ ἐμμονὴ αὕτη εἰς τὰ παραδεδόμενα συντελεῖ μόνον εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ τεχνιτου ἀπὸ ἀξιώσεων καὶ ἐπιδεικτιώσης αὐτονομίας, κατὰ δὲ τἄλλα δὲν δεσμεύει τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ, καὶ συν-

απεργάζεται τὸ βαθεῖαν εἰς τὸν φίλον καὶ ἐκτιμητὴν τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης ἐμποιοῦν αἴσθησιν κάλλος τῆς ἐπιταφίου στήλης[1].

Καὶ τὴν μὲν γλυπτικὴν ἐπεξεργασίαν τῆς στήλης τοῦ Ἀριστίωνος ἁδρύνει καὶ καθιστάνει ἐντονωτέραν ἡ διὰ χρωμάτων, κατὰ μέγα μέρος σωζομένων, ἀνάδειξις τῶν καθ' ἕκαστον. Ἡ δὲ πλησίον τοῦ ἐπιταφίου τούτου μνημείου κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος παρὰ τὴν Βελανιδέζαν ἀνακαλυφθεῖσα στήλη τοῦ Λυσέου εἶνε λίθος σχεδὸν τὸ παρ' ἅπαν λεῖος, πλὴν τινων περιγραμμάτων ἀντὶ παντὸς γλυπτικοῦ κόσμου φέρων παράστασιν εἰργασμένην διὰ τοῦ χρωστῆρος τοῦ ζωγράφου. Εἶνε λοιπὸν κατὰ ταῦτα ἐπιτύμβιος μεγαλογραφία ἀνάλογος ἐν πολλοῖς πρὸς τὰς εἰκόνας τῶν μεταγενεστέρων ἐνταφίων ληκύθων. Ἐμελετήθη δὲ κυρίως ἡ ἔγχρωμος παράστασις τοῦ Λυσέου, ἥτις μόλις που εἶχε διαγνωσθῆ πρότερον, ἀπὸ τοῦ 1878 ὑπὸ μελῶν τοῦ ἐν Ἀθήναις Γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου. Αἱ δὲ ποικίλαι ἀποχρώσεις τῆς ζωγραφίας ἀπὸ τοῦ ὑποκιτρίνου λευκοῦ χρώματος μέχρι τοῦ ὀρφνοῦ ἐρυθροφαίου παρεῖχον πάντως εἰς τὸν θεατὴν παρὰ τὴν ἀμυδρότητα τῆς γραφῆς ζωηρὰν εἰκόνα τοῦ ἐπὶ τῆς στήλης παριστανομένου νεκροῦ, οἵαν παρέχει καὶ νῦν ἡ ἐπὶ τοῦ πίνακος ζωηροτέρα ἢ κατὰ τὰ σωζόμενα νῦν ἐξίτηλα χρώματα ἀναπαράστασις διὰ τοῦ χρωστῆρος τοῦ Gilliéron. Παρίσταται δ' ὁ Λυσέας ἐπι τοῦ σήματος, ὅπερ ἐπέθηκεν αὐτῷ ὁ πατὴρ Σήμων κατὰ τὴν σωζομένην ἐπιγραφὴν, φέρων κάνθαρον μὲν διὰ τῆς δεξιᾶς καταβεβιβασμένης, κλάδον δὲ διὰ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς. Κάτωθεν δὲ ταύτης τῆς εἰκόνος εἰκονίζεται νεαρὸς ἔφιππος τρέχων ἀπὸ ῥυτῆρος. Οὕτω κατὰ τὴν πιθανωτέραν γνώμην δηλοῦται ὁ κείμενος νεκρὸς ὡς ἱπποτρόφος.

Ἡ δὲ στήλη τοῦ δισκοφόρου νεανίου ὑπῆρξε τῶν ὡραιοτάτων παρὰ τὸ Δίπυλον εὑρημάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1873. Δυστυχῶς σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ τοῦ νεανίου, παρ' ἣν ὑψοῦται ἡ ἀριστερὰ ἡ αἴρουσα τὸν δίσκον, ἐξ οὗ ὄπισθεν κρατουμένου ὑπερεξέχει ὡς ἐν πλαισίῳ ἡ κεφαλή[2].

Ἔχομεν λοιπὸν πρὸ ἡμῶν προφανῶς ἀθλητὴν νικηφόρον, ἀλλ' ἀνώνυμον, οὗ ἄγνωστον εἶνε ἂν ἔστεψε τὸ μέτωπον ὁ κότινος τῆς Ὀλυμπίας, τὸ σέλινον τῆς Νεμέας, ἡ πίτυς τῶν Ἰσθμίων ἢ ἡ δάφνη τῶν

[1] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω σ. 262.
[2] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω σ. 267.

πρώτων Πυθιάδων [1]. Ἂν ἐσώζετο πλὴν τῶν δυστυχῶς ἀπολεσθέντων λοιπῶν μερῶν τῆς στήλης καὶ τὸ βάθρον αὐτῆς, πιθανώτατα

Στήλη Ἀριστύλλης

ἤθελε διδάξει ἡμᾶς ἡ ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφὴ οὐ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ

[1] *Bayet* Tête archaique en marbre ἐν τοῖς Monuments Grecs publiés par l'association pour l'encouragement des études grecques 1877 σ. 5.

δισκοφόρου, ἀλλὰ καὶ ἐν τίνι ἀγῶνι εἶχεν ἀναδειχθῇ νικητὴς, ὑπερακοντίσας διὰ τοῦ δίσκου τοὺς συναγωνιστάς. Ἴσως δ' ἠθέλομεν μάθει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τεχνίτου, ὅστις ἀπετύπωσεν οὕτω ζωηρὰν ἐπὶ τοῦ πεντελησίου λίθου τὴν ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἔτι μᾶλλον διὰ τοῦ διακόσμου ἐπιπροσθέτων χρωμάτων ἀναδεικνυομένην μορφὴν τοῦ νεανίου μὲ τὸ ἰδιάζον εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν τέχνην μειδίαμα καὶ τοὺς μεγάλους ἀμυγδαλοειδεῖς ὀφθαλμούς.

Τέλος τετάρτην ἐκ τῶν προπερσικῶν στηλῶν ἀναφέρω τὴν τοῦ ἐφίππου νεανίου. Ἀλλ' αὕτη δὲν ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν παράστασιν τῆς στήλης. Ὡς δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῆς παρατεθείσης ἀνωτέρω εἰκόνος [1], ἡ παράστασις αὕτη δὲν εἶνε ἡ κυρία ἐπὶ τῆς στήλης. Ὁ νεκρὸς εἰκονίζετο ὕπερθεν, σώζονται δ' αὐτοῦ νῦν μόνον οἱ πόδες, πατοῦντες ἐπὶ τῆς ζώνης τῆς χωριζούσης τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τοῦ σωζομένου κάτω. Ὡς δὲ δυνάμεθα να κρίνωμεν ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν βαίνουσιν οἱ πόδες, ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα σωζομενα ἐπιτάφια ἀνάγλυφα, φαίνεται, ὅτι ὁ ἐν τῷ ἀπολεσθέντι ἄνω μέρει παριστανόμενος νεκρὸς ἦτο ὁπλίτης, βαίνων πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ δόρυ ὡς ὁ λεγόμενος Μαραθωνομάχος. Ἐν δὲ τῷ σωζομένῳ μέρει παριστάνεται νεανίας ἐπὶ ἵππου βαίνοντος πρὸς τἀριστερά. Καὶ ὁ μὲν εὐσταλὴς ἀναβάτης κρατεῖ διὰ τῆς κεκλεισμένης ἀριστερᾶς χειρὸς τοὺς χαλινοὺς, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀνέχει δύο ἀκόντια. Περιβάλλεται δὲ βραχὺ χιτώνιον, καὶ φερει ἀνηρτημένον ἐξ ἀριστερῶν ἀπὸ τελαμῶνος ξίφος. Ἡ δὲ κόμη τοῦ νεανίου εἶνε ἀνακεχυμένη ἐπὶ τὸν τράχηλον καὶ δὲν ἀναδεῖται εἰς κρώβυλον ὡς ἡ τοῦ δισκοφόρου Ἀπόκειται δὲ νῦν αὕτη ἡ στήλη ἐν τῇ συλλογῇ Baratto τῆς Ῥώμης, ἐν ᾗ πόλει καὶ κατέκειτο μεχρι πρὸ τινων ἐτῶν ἀπερριμμένη ἔν τινι πανδοχείῳ πρὸ τῆς Porta Salara, ὅπου εἶχεν ἀποκομισθῇ μετὰ χωμάτων καὶ καταχρημνισμάτων ἐκχωσθέντων ἐκ τῶν κήπων τοῦ ἱστορικοῦ Σαλλουστίου.

Δ'.

Ἐν ᾧ δὲ ὀλίγιστα εἶνε τὰ μέχρι τοῦδε ἐκ τῆς πρὸ τῶν περσικῶν πολέμων περιοδου γνωστὰ μνημεῖα, ἀφθονώταται εἶνε αἱ στῆλαι τῆς

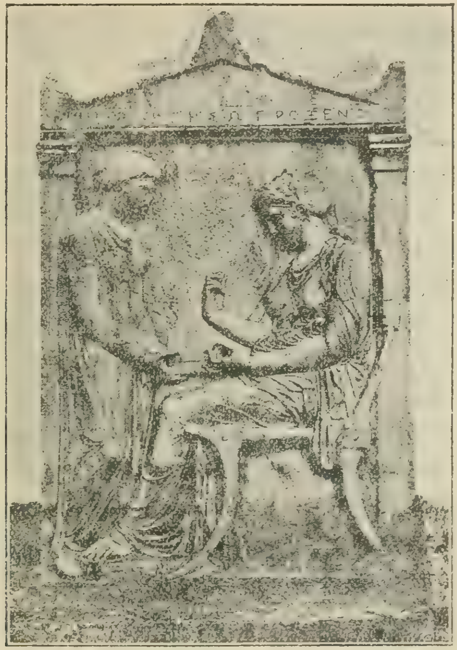
[1] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω σ. 271.

δευτέρας περιόδου τῆς ἀπὸ τῶν Μηδικῶν μέχρι Δημητρίου τοῦ Φαληρέως. Τοιαύτας περιλαμβάνει μέχρι τοῦδε ἡ δημοσίευσις τῆς βιενναίας Ἀκαδημίας περὶ τὰς ἑξακοσίας. Τὸ πλῆθος τῶν μνημείων καθιστᾷ ἤδη δυνατήν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀναγκαίαν τὴν ὑποδιαίρεσιν κατὰ τἀνωτέρω ῥηθέντα. Ἐκ δὲ τῶν πολλῶν παραστάσεων, ἃς παρουσιάζουσιν αἱ στῆλαι ταύτης τῆς περιόδου, παρέρχονται πρὸ ἡμῶν ἐν τῷ προκειμένῳ καὶ πρὸς τὰ πέντε πρῶτα περίπου τεύχη τῆς συλλογῆς συμπίπτοντι πρώτῳ τόμῳ αἱ ποικίλαι ἐξεικονίσεις γυναικὸς καθημένης. Γυνὴ καθημένη μόνη, γυνὴ καθημένη καὶ ἔχουσα παρ' ἑαυτῇ ἄλλο δεύτερον πρόσωπον, γυνὴ καθημένη καὶ ἔχουσα παρ' ἑαυτῇ πλείονα τοῦ ἑνὸς ἄλλα πρόσωπα, γυνὴ καθημένη ἐν στήλῃ ἧς ἡ καθολικὴ παράστασις εἶνε ἀσαφής, οὗτοι εἶνε οἱ μέχρι τοῦδε ἐν πλείστοις ὅσοις δείγμασι πρὸ ἡμῶν παρελαύνοντες τύποι, οὓς θὰ παρακολουθήσωσιν ἐν τοῖς ἑπομένοις τόμοις καθ' ὁμάδας ὁμοίως τεταγμένας πλεῖσται ὅσαι ἄλλαι παραστάσεις ἐπὶ τῶν στηλῶν τῆς αὐτῆς δευτέρας περιόδου. Ἐδῶ πλέον εὑρισκόμεθα ἐνώπιον μουσείου ὅλου μνημείων, ἅτιν' ἀνήγειραν ἐπὶ αἰῶνας ὅλους οἱ ἐπιζήσαντες εὐλαβῶς εἰς τὴν μνήμην τῶν τεθνεώτων. Ἡ ἀττικὴ ἐπιτύμβιος τέχνη παρελαύνει ἐνώπιον ἡμῶν ὑπὸ πάσας αὐτῆς τὰς φάσεις, ἀπὸ τοῦ ἁπλουστάτου τῶν ἐγγλύπτων λίθων, ὃν ὁ τεθλιμμένος ἄπορος εὕρισκε πρόχειρον ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ, ὡς σήμερον εὑρίσκομεν ἑτοίμους σταυροὺς ἢ ἄλλους ἐπιτυμβίους κόσμους παρὰ τοῖς λιθοξόοις, μέχρι τῶν περισσοτέχνων καλλιτεχνημάτων, ἅτινα ἔγλυψεν ἡ σμίλη ἀριστοτεχνῶν. Ὅλη ἡ στοργὴ μεθ' ἧς ὁ ἐπιζήσας περιέβαλλε ζῶντας τοὺς πρὸ αὐτοῦ θανόντας ἀπετυπώθη διὰ τῆς ἀθανάτου γλώσσης τῆς τέχνης ἐπὶ τοῦ ἀλησμονήτου ἐκείνου βιβλίου τοῦ θανάτου. Ἀλλ' ὁ ἀναγινώσκων τὰς μυριοτύπους αὐτοῦ λιθίνας σελίδας θὰ ἠπατᾶτο, ἂν ἐνόμιζεν, ὅτι μέλλει νὰ εὑρεθῇ ἀληθῶς ἐν νεκροπόλει. Ἀπ' ἐναντίας δ' ἔχει ἐνώπιον αὐτοῦ νεκρανάστασιν. Ἀλλ' ἡ ἐκ νεκρῶν ἀνάστασις ἐκείνη δὲν εἶνε κυρίως ἡ ἐκ τῆς ἐμπνεύσεως καὶ πεποιθήσεως μελλούσης τινὸς ζωῆς, πολὺ δὲ μᾶλλον ἡ ἐκ τοῦ παρελθόντος, ἡ εἰς τὸν τέως βίον καὶ τὰς χαρμονὰς αὐτοῦ ἐμμονή. Διὰ τοῦτο τοὺς λίθους ἐκείνους διαπνέει ὄχι τόσον ἡ ἐλπὶς ἐπὶ τὸ μέλλον, ἀλλ' ἡ χαρὰ ἡ ἐκ τοῦ παρελθόντος, ὄχι τόσον ἡ πεποίθησις τῆς ἀθανασίας, ὅσον ἡ ἰδέα τῆς εὐθανασίας. Ἡ δὲ παραβολὴ τῆς συλλογῆς ταύτης πρὸς τὴν τῶν τυρρηνικῶν ἐπι-

τυμβίων παραστάσεων καὶ πρὸς τὴν τῶν ἐν χριστιανικῷ τινι νεκροταφίῳ μαρτυρεῖ ἀμέσως πρόδηλον διαφορὰν τῆς ἀθηναϊκῆς ἀντιλήψεως. Ἐκ τῶν χριστιανικῶν παραστάσεων γεννᾶται ἡ ἰδέα τῆς προςδοκωμένης ἀναστάσεως, ἐν δὲ τῇ Τυρρηνίᾳ ὁ θάνατος παρουσιάζεται στυγνός, προκαλῶν τὸν κοπετόν· ἀλλ' ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις ἡ θανὴ φαίνεται ὥς τις ἁπλῆ μετάστασις ἀπὸ τοῦ χαρμοσύνου βίου καὶ διακοπὴ τῆς ἐν τῇ ζωῇ εὐφροσύνης. Διὰ τοῦτο τὴν ἐξακολούθησιν τῆς χαρᾶς τοῦ βίου καὶ ἐν τῷ θανάτῳ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην ὁ ἐπιζῶν νὰ δώσῃ εἰς τὸν θανόντα ὡς ἄριστον ἐφόδιον διὰ τῆς προςφωνήσεως χαῖρε. Ἐν τοιαύτῃ ἀντιλήψει ὁ θάνατος δὲν εἶνε ἀποχωρισμός, καὶ διὰ τοῦτο ὄχι ὡς σκηνὴ ἀποχαιρετισμοῦ, ἀλλ' ὡς δεξίωσις ἀγάπης ἐν τῇ ζωῇ ἑρμηνεύεται ὑπὸ πολλῶν ἡ παράστασις τῶν ἐπὶ τῶν νεκρικῶν στηλῶν τεινόντων εἰς ἀλλήλους τὰς χεῖρας. Ἀλλ' ὁποιαδήποτε καὶ ἂν δοθῇ ἔννοια εἰς ταύτην τὴν ἐπὶ τῶν τάφων παριστανομένην δεξίωσιν, βέβαιον εἶνε, ὅτι ἀφθονοῦσιν ἐπὶ τῶν στηλῶν αἱ παραστάσεις τῶν νεκρῶν ὡς ζώντων καὶ αἱ ἐπιτύμβιοι εἰκόνες εἶνε σκηναὶ εἰλημμέναι ἐξ αὐτοῦ τοῦ βίου.

Ὁ θανὼν εἰκονίζεται ἐν τῇ ζωῇ, ὁ τὸν βίον διαπεράνας ἐν μέσῳ τῶν ὅπλων ὡς ὁπλίτης, ὁ ἰατρὸς ἐν μέσῳ τῶν ἐργαλείων του, ὁ ἱπποτρόφος ἐπὶ τοῦ ἵππου, ὅστις εἶχεν ἀποτελέσει τὸ χάρμα τοῦ βίου του, ὁ νεανίας ὡς παλαιστρίτης, ὁ ἐν ἀγῶσι νικήσας ἐν τῇ κρισίμῳ ὥρᾳ τοῦ ἀγῶνος ἢ τῇ φαιδρᾷ στιγμῇ τῆς νίκης. Ἀλλ' ὁ Ἀθηναῖος δὲν θέλει νὰ δηλώσῃ ἁπλῶς ἐπὶ τῶν νεκρικῶν στηλῶν τὸ ἔργον τοῦ θανόντος ὡς ὁ Ῥωμαῖος, ἀλλ' ἀποτυπόνει ἐπὶ τοῦ λίθου μετὰ συμπαθείας ὅ τι ὡραῖον, ὅ τι ποιητικόν, ὅ τι ἰδεῶδες, ὅ τι συγκινητικὸν καὶ χαρμόσυνον ἐνεῖχεν ὁ βίος τοῦ ἀποιχομένου. Κατὰ ταῦτα δ' αἱ παραστάσεις γυναικείων μορφῶν ἐπὶ τῶν στηλῶν ἐνέχουσιν ὅλην τὴν ποίησιν ἐκείνην, ἣν ἐν μέσῳ τῶν οἰκιακῶν ἀσχολιῶν παρουσιάζει ὁ βίος τῆς γυναικός, ὅλον τὸ ἄρωμα ὅπερ ἀποπνέει ἡ γυνὴ ὡς παρθένος καὶ ὡς σύζυγος, ὡς θυγάτηρ καὶ μήτηρ, ὡς κόσμημα ἅμα καὶ ἔρεισμα τοῦ οἴκου. Ἡ μεγάλη αὕτη συλλογὴ γυναικείων ἐπιταφίων παραστάσεων προώρισται ὑπὸ τοιαύτην ἔποψιν ἐξεταζομένη νὰ μεταβάλῃ ἐν πολλοῖς τὰς γνώσεις ἡμῶν καὶ ἰδέας περὶ τῆς θέσεως τῆς Ἀθηναίας γυναικὸς ἐν τῷ οἴκῳ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐν αὐτῇ τῇ κοινωνίᾳ. Ἡ γυνὴ ἐπὶ τῶν ἀθηναϊκῶν τάφων δὲν εἶνε κατὰ πάντα ἡ γυνή, ἣν

γινώσκομεν ἐκ τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἱστορίας, ἡ γυνὴ οἵα μάλιστα εἰκονίζεται ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἀττικῆς κωμῳδίας, φιληδούσης μᾶλλον εἰς τὴν παράστασιν τῆς ἑταίρας. Μέχρι τινὸς ἐγινώσκομεν παρὰ τὸν Κεραμεικὸν μόνον τὸν ἐλαφρὸν βίον τῆς Ἀθηναίας τῆς ἀγορᾶς, ἀλλ' ἐκ τῆς παρὰ τὸν Κεραμεικὸν νεκροπόλεως ἐβλάστησεν ἡ γνῶσις τῆς Ἀθηναίας τοῦ οἴκου. Ἡ δημοσίευσις τοῦ κ. Conze θὰ συντελέσῃ σὺν τοῖς ἄλλοις εἴπερ τις καὶ ἄλλη εἰς τὴν πλήρη ἐξει-

Στήλη τῆς Ἡγησοῦς

κόνισιν τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῆς γυναικὸς ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις. Αἱ δὲ ἀττικαὶ στῆλαι θὰ διδάξωσιν ἡμᾶς νὰ ἐκτιμῶμεν πολὺ περισσότερον τὴν Ἀτθίδα τοῦ οἴκου, ἀναδεικνυομένην τὸ ἀληθὲς ἥμισυ τοῦ Ἀθηναίου.

Καὶ ἀληθῶς ἡ ἐνώπιον ἡμῶν ἀνοιγομένη πλουσία ἐκείνη στοὰ τῶν ἐπιταφίων στηλῶν γνωρίζει εἰς ἡμᾶς πόσον ὡραῖον, πόσον ποιητικὸν ἦτο τὸ ἥμισυ ἐκεῖνο τοῦ πνευματωδεστάτου καὶ ἀστικωτάτου τῶν

ἑλληνικῶν λαῶν. Ἡ ἀττικὴ χάρις καὶ γλαφυρία, ἡ ἀττικὴ φιλοκαλία καὶ τὸ ἀττικὸν ἅλας, πρὶν ἢ παρουσιασθῶσιν ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ τῇ ποικίλῃ τοῦ βίου δράσει, ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ, τῇ τέχνῃ καὶ τῇ γραμματείᾳ, ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Πνυκὸς καὶ τοῦ διονυσιακοῦ θεάτρου, ἔχουσι περιβάλει τὸν Ἀθηναῖον ἐν αὐτῷ του τῷ οἴκῳ, ἀπ' αὐτῆς του τῆς κοιτίδος. Τί ἐχρεώστουν εἰς τὰς μητέρας αὐτῶν ὁ Περικλῆς καὶ ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Φειδίας καὶ ὁ Δημοσθένης, ὁποῖον μέρος τῆς ὑπάρξεως τῶν μεγάλων Ἀθηναίων ἀπετέλουν τὰ ἐκ τοῦ οἴκου διδάγματα, ἡ μετ' αὐτοῦ τοῦ ἀπὸ τοῦ μητρικοῦ κόλπου γάλακτος συνθηλασθεῖσα λεπτότης καὶ κομψότης καὶ τὸ ἀττικιστὶ ζῆν μαρτυρεῖ ἐπιφανῶς ὁ βίος τῶν Ἀτθίδων γυναικῶν, οἷον εἰκονίζουσιν αἱ ἐπιτάφιοι στῆλαι τῆς Ἀττικῆς. Καὶ ἐν τούτοις δὲν ἔχομεν ἐπ' αὐτῶν σωζομένας σκηνὰς τοῦ βίου τῶν μεγάλων ἐκείνων Ἀτθίδων, αἵτινες ἐγέννησαν καὶ ἐγαλούχησαν τοὺς σεμνύναντας τὰς Ἀθήνας καὶ πυργώσαντας τὸ κάλλος καὶ τὸ κλέος τῆς Ἑλλάδος ἐκείνης τῆς Ἑλλάδος.

Αἱ περισωθεῖσαι στῆλαι ἀνήκουσιν εἰς ὡραίας μὲν καὶ εὐγενεῖς τὴν μορφὴν καὶ τὰ ἤθη, ἀλλὰ κοινὰς τὸ πλεῖστον ἀστάς, εἰς τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἀνωνύμων μητέρων καὶ συζύγων ἢ εἰς τοιαύτας, ὧν τὸ ὄνομα μανθάνομεν τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν ἄνευ ἄλλου ὑπομνήματος περὶ τῆς θέσεως ἣν ὁ οἶκος αὐτῶν ἐπεῖχεν ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ κοινωνίᾳ.

Τὸ στενὸν τοῦ χώρου βραχεῖαν μόνον ἐπιτρέπει ἡμῖν ἐπισκόπησιν τοῦ θεάματος ὅπερ παρέχουσιν αἱ ἐπὶ τῶν νεκρικῶν ἐκείνων στηλῶν ζῶσαι Ἀθῆναι τοῦ παρελθόντος.

Μεθ' ὁποίας στοργῆς ὑποδέχεται ἡ ἐπὶ κομψοῦ ἑδράνου καθημένη νεαρὰ μήτηρ, ἐκτείνουσα τὰς χεῖρας, τὸ εἰς αὐτὴν ὑπὸ τῆς παιδίσκης φερόμενον θυγάτριον, ὅπερ οἱονεὶ σπαράσσει σπεῦδον νὰ ἐκτιναχθῇ πρὸς τὴν μητέρα, ὡς ἐποίει ὅτε δὲν ἦτο ὀρφανόν.

Μεθ' ὁποίας γλυκείας μελαγχολίας προσβλέπει ἀλλαχοῦ ἡ ἀποπτᾶσα μήτηρ τὸν εἰς αὐτὴν προσερχόμενον παῖδα, ὃν κατέλιπεν ἀμήτορα προώρως πρὶν ἢ ἐπιζήσῃ νὰ ἴδῃ αὐτὸν ἐγγραφόμενον εἰς τοὺς ἐφήβους καὶ ὀμνύοντα ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀγραύλου τὸν ὡραῖον ὅρκον πρὸς τὴν πατρίδα, ἣν θὰ ὑποσχεθῇ νὰ μὴ παραδώσῃ ἐλάττω, μὴ

καταισχύνων τὰ ὅπλα μηδ' ἐγκαταλείπων τὸν παραστάτην, ᾧ ἂν στοιχῇ.

Τοιαῦται βεβαίως εἶνε αἱ σκέψεις αἱ περιπολοῦσαι ἐν τῷ νῷ τῶν ἀποιχομένων μητέρων, ὧν τὴν μορφὴν δὲν διαυλακόνει ἐπὶ τοῦ λίθου ῥυτὶς στυγνοῦ θανάτου, ἀλλ' ἃς παρέστησεν ὁ τεχνίτης ἠρέμους καὶ μεγαλοπρεπεῖς, διασωζούσας καὶ πέραν τοῦ κόσμου τούτου τὸ κάλλος καὶ τὴν εὐπρέπειαν ἥτις ἐχαρακτήριζεν αὐτὰς ζώσας.

Ἄλλοτε ἡ σκηνὴ εἶνε συγκινητικωτέρα. Ἡ μήτηρ κάθηται κρατοῦσα τὴν ἠλακάτην καὶ ἐπιδιδομένη εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα ὡς εἰ ἔζη ἀκόμη, ἐν ᾧ παρ' αὐτὴν τὸ παρακαθήμενον κατὰ γῆς παιδίον στηρίζει τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ τοῦ ἀθύρματός του, τῆς σφαίρας, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς παίζει μετὰ τοῦ πρὸς αὐτὸ προστρέχοντος κυναρίου. Ἡ στήλη εἶνε κοινῆς ἐργασίας, ἀλλὰ μεστὴ ζωῆς, καὶ μόνον ἡ στάσις τῆς παρισταμένης ὀρθίας παιδίσκης, στηριζούσης τὴν δεξιὰν μελαγχολικῶς ἐπὶ τῆς παρειᾶς, δεικνύει, ὅτι τὴν ὡραίαν ἐκείνην εὐτυχίαν τοῦ οἴκου διέκοψεν ὁ θάνατος τῆς ἀγαθῆς μητρός.

Εὐτυχεστέρα εἶνε ἡ Μίκα, ἥτις, ἀποχωριζομένη τοῦ Ἀμφιδήμου, πιθανῶς τοῦ συζύγου της, βλέπει αὐτὸν χαίρουσα ἱστάμενον ἔνοπλον πρὸ αὐτῆς χάριν τῆς ἀττικῆς πατρίδος. Δεξιουμένη αὐτὸν ἔχει τὴν χεῖρα ἀνοικτὴν, ὡς χειρονομοῦμεν ἐνίοτε ὁμιλοῦντες. Ὁ τεχνίτης, ἀποτυπόνων τὸν ἄνδρα ὡς ὁπλίτην, οἱονεὶ ὑποδεικνύει, ὅτι τοῦ ἐπιζήσαντος ἡ παραμυθία μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου εἶνε ἡ σκεψις ἡ ὑπὲρ πατρίδος, καὶ τοιαύτην φαίνεται πρὸς τὸν σύζυγον ἐπαγγελίαν ἐντελλομένη τῆς θανούσης ἡ χειρονομία.

Συχνοτάτη εἶνε ἡ παράστασις, ἐν ᾗ πρὸ τῆς καθημένης, ἥτις εἶνε ἡ νεκρὰ, ἵσταται παιδίσκη φέρουσα ἢ τείνουσα εἰς αὐτὴν κιβωτίδιον, πυξίδα περιέχουσαν τὰ κειμήλια τῆς γυναικὸς, ἅτιν' ἀπετέλουν τὴν χαρμονὴν αὐτῆς ζώσης, ἢ τὰ ὄργανα τῆς οἰκιακῆς αὐτῆς φιλεργίας. Τὸ σκέπασμα τῆς πυξίδος εἶνε συνήθως ἡμιανοιγμένον, καὶ ἡ ὅλη ἐπιθανάτιος παράστασις εἶνε ἐπανάληψις σκηνῆς ἥτις βεβαίως πολλάκις εἶχε συμβῇ ἐν τῷ βίῳ. Ἄλλοτε δὲ παῖς ἢ παιδίσκη φέρουσι πτηνὸν εἰς τὴν καθημένην.

Οὐχὶ σπανίως εἰκονίζεται ἡ θανοῦσα κατοπτριζομένη ἐν τῷ πρὸ αὐτῆς ὑπὸ θεραπαινίδος κρατουμένῳ κατόπτρῳ, ἢ ἁπλῶς προσάγεται εἰς αὐτὴν κάτοπτρον· παριστάνεται δῆλα δὴ μία τῶν ποιητικῶν ἐκεί-

νων σκηνῶν ἐν τῷ βίῳ τῆς γυναικὸς, καὶ αὐτῆς τῆς σεμνοτάτης, καθ' ἣν ἐπικρατεῖ ἡ φιλαρέσκεια. Πόσον δὲ ἄρεσκοι καὶ φιλόκαλοι ἦσαν αἱ Ἀτθίδες μαρτυροῦσιν εἴπερ τι καὶ ἄλλο αἱ προκείμεναι στή-

Στήλη τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς

λαι, ἐφ' ὧν ἐξαιρέτως μὲν εὔκοσμος καὶ εὐσταλὴς εἶνε ἡ περιβολὴ τῶν γυναικῶν, μέχρι ζητήσεως δὲ χαρίεσσα καὶ ποικίλη ἡ κόμμωσις. Ὁ δὲ γυναικεῖος οὗτος κόσμος δὲν εἶνε ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκρίτου

μόνον φιλοκαλίας τῶν Ἀτθίδων, ἀλλὰ καὶ τῆς συνεπικουρίας τοῦ ἐνώπιον τοῦ στιλπνοῦ αὐτῶν κατόπτρου καλλωπισμοῦ. Ἡ Πολυξένη ἐκείνη

ἡ δὲ καὶ θνῄσκουσ' ὅμως
πολλὴν πρόνοιαν εἶχεν εὐσχήμως πεσεῖν

εἶνε πολὺ μᾶλλον ἢ Τρῳὰς ἀττικὸν δημιούργημα τοῦ Ἀθηναίου ποι-

Τεμάχιον στήλης ἐξ Ἀχαρνῶν

ητοῦ Εὐριπίδου, εἰλημμένον ἐξ αὐτοῦ τοῦ βίου τῶν Ἀτθίδων. Ἡ Ἀθηναία παρουσιάζεται ἡ αὐτὴ ἔν τε τῇ εὐριπιδείῳ Ἑκάβῃ καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν, ἐπιζητοῦσα ἔν τε τῷ καθ' ἡμέραν βίῳ καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς ὥρας τοῦ θανάτου τὴν ἐν παντὶ εὐπρέπειαν καὶ τὴν

μετὰ φιλοκαλίας εὐσχημοσύνην. Ἀληθῶς δὲ ἡ φιλοκαλία ἐκείνη ἀπὸ τοῦ ἀβροῦ σώματος τῆς Ἀτθίδος ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν ὅλον αὐτῆς οἶκον. ὡς διδάσκουσιν ἡμᾶς οἱ πολυσχήμονες καὶ κομψοὶ δίφροι, ἐφ' ὧν καθήμεναι παρίστανται ἐπὶ τῶν νεκρικῶν στηλῶν συνηθέστερον αἱ θανοῦσαι, καὶ τὰ λοιπὰ οἰκιακὰ σκεύη, ὅσα σπανιώτερον εἰκονίζονται ἐπ' αὐτῶν, ὡς καὶ τὰ χαρίεντα κτερίσματα, ὅσα οἱ ἐπιζῶντες συγγενεῖς κατέθαπτον εἰς τοὺς τάφους τῶν γυναικῶν, ὅπως παρακολουθῶσιν αὐτὰς καὶ μετὰ τὸ πέρας τῆς ζωῆς ὡς μικρὰ ἐνθύμια τοῦ γλαφυροῦ καὶ περιτέχνου μικροκόσμου εὐρύθμων σκευῶν καὶ καλλιπρεπῶν ῥώπων, ὧν ἐν μέσῳ εἶχε διαρρεύσει φαιδρὸς ὁ οἰκιακὸς αὐτῶν βίος. Ὑπὸ τοιαύτην δ' ἔποψιν ἐξεταζόμεναι αἱ νεκρικαὶ στῆλαι τῆς Ἀττικῆς εἶνε μετὰ τῶν λοιπῶν ἀττικῶν μικροτεχνημάτων εὔγλωττον ὑπόμνημα, ἑρμηνεῦον τὴν ἀθάνατον ἐκείνην ὁμολογίαν τοῦ Περικλέους, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐφιλοκάλουν μετ' εὐτελείας.

Γαλήνη καὶ ἠρεμία εἶνε τὸ χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπιτυμβίων ἀττικῶν μνημείων. Ὄχι βίαιαι κινήσεις, ὄχι σπαραγμός. Ἡ νεκρὰ παρίσταται συνήθως, ἀλλ' ὄχι καὶ πάντοτε, καθημένη. Τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον σήμερον, ἐν ᾧ ἄλλοτε πολλαὶ ὑπῆρχον ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ ζητήματος ἂν ὁ καθήμενος εἶνε ὁ νεκρός. Ἤρεμοι δὲ προςέρχονται πρὸς τὸν νεκρὸν ἢ περιίστανται αὐτὸν ἢ δεξιοῦνται οἱ οἰκεῖοι. Ἡ πτέρυξ τοῦ περιιπταμένου θανάτου μόλις που ἐπιρρίπτει τὴν σκιὰν αὐτῆς ἐπὶ τὰς τοιαύτας γλυκείας οἰκογενειακὰς σκηνάς. Σπάνιαι δὲ εἶνε αἱ περιστάσεις, καθ' ἃς ταράσσεται ἡ γλυπτικὴ ἠρεμία ὑπὸ γραφικῆς κινήσεως, καὶ αἱ ἐπιτάφιοι εἰκόνες προςλαμβάνουσι χαρακτῆρ' αὐτόχρημα τραγικὸν, χωρὶς νὰ συγκινῶσι διὰ τοῦτο περισσότερον τῶν ἠρέμων ἐκείνων καὶ ἀληθῶς κλασικῶν στηλῶν, ὅπου καὶ αὐτὴ ἡ θλῖψις ἔχει τὸ σύμμετρον ἐκεῖνο καὶ εὔκοσμον τὸ ἀποτελοῦν οὐ μόνον τὴν χαρακτηριστικὴν ἰδιότητα, ἀλλὰ καὶ τὸ κυριώτατον θέλγητρον τοῦ κόσμου τῆς ἐκκρίτου ἀρχαιότητος. Τοιαῦται πολυκίνητοι σκηναὶ, ἐν αἷς ἐκτυλίσσεται ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τὸ πάθος μᾶλλον ἀντὶ τοῦ συνήθως ἐπιδιωκομένου κάλλους, εἶνε αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν θάνατον λεχωΐδων καὶ ναυαγῶν. Εἶνε ἀληθῶς τραγικὴ ἡ περιπέτεια τῆς νεαρᾶς γυναικὸς, δι' ἣν μεταβάλλεται εἰς κράββατον θανάτου ἡ κλίνη ἐφ' ἧς ἠκούσθη πρὸ μικροῦ μόλις ἡ πρώτη ἐκείνη κραυγὴ ἡ ἀγγείλασα εἰς τὸν οἶκον, ὅτι εἶδε τὸ φῶς τοῦ κόσμου ὃν

νεαρὸν, ὅπερ ἔμελλε, φεῦ, νἀφαιρέσῃ τὴν ζωὴν ἐκείνης ἥτις ἔδωκεν εἰς αὐτὸ τὴν ὕπαρξιν. Οὐχ ἧττον πολυώδυνος εἶνε ἡ τελευταία ὥρα τοῦ θνήσκοντος ἐν τῇ μοιραίᾳ πάλῃ κατὰ τῶν μαινομένων κυμάτων μακρὰν τῶν οἰκείων καὶ τοῦ οἴκου καὶ μὴ εὑρίσκοντος τάφον ὑπὸ τὴν ἐλαφρὰν πάτριον χθόνα, ἀλλ' ἀποτυμπανισθέντος ἀλιπλάγκτου ἐπὶ τῶν ἀτερμόνων, ὑγρῶν κελεύθων τοῦ πελάγους. Πρὸ τοιούτων συμφορῶν ἐξωγκοῦτο ἡ καρδία, καὶ ἡ θλῖψις προσελάμβανε διαστάσεις ἀσυμμέτρους, ἐκδηλουμένας δι' ἰδίων ὅλως ἐπιτυμβίων παραστάσεων, αἵτινες ἐπετίθεντο ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς προώρως θανούσης τλήμονος μητρὸς, ἐπὶ τοῦ κενοταφίου τοῦ ἀτυχοῦς ναυαγοῦ.

Πόσον δὲ διάφοροι τῶν τοιούτων σπανίων γραφικῶν καὶ πολυκινήτων σκηνῶν εἶνε αἱ ἁπλαῖ, ἀλλὰ περικαλλεῖς στῆλαι τῶν ἀττικῶν νεκροταφείων δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν διαφόρων ἐνταῦθ' ἀποτυπουμένων δειγμάτων, ὧν τινα μὲν ἐλήφθησαν ἐκ τῶν ἤδη ἐκδεδομένων πινάκων τῆς βιενναίας Ἀκαδημίας, τινὰ δὲ ἀνήκουσιν εἰς σειρὰς ἐκ τῶν κατόπιν δημοσιευθησομένων. Ἐν τῇ στήλῃ τῆς Ἀριστύλλης[1] παρίσταται γυνὴ καθημένη ἐπὶ δίφρου, ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στηρίζουσα τοὺς πόδας ἐπὶ ὑποποδίου. Φέρει δ' ἀχειρίδωτον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον. Καὶ τὴν μὲν ἀριστερὰν ἔχει κατατεθειμένην ἐπὶ τοῦ γόνατος, τὴν δὲ δεξιὰν τείνει εἰς παιδίσκην πρὸ αὐτῆς ἱσταμένην καὶ κατανεύουσαν τὴν κεφαλήν Ἡ νεαρὰ δὲ αὕτη παιδίσκη, περιβεβλημένη χιτῶνα βραχείας ἔχοντα τὰς χειρίδας καὶ ἱμάτιον, κρατεῖ πιθανῶς διὰ τῆς ἀριστερᾶς πτηνόν. Ἡ νεκρὰ εἶνε, ὡς ἀπεδείχθη ὑπὸ τοῦ κ. Köhler, ὄχι ἡ καθημένη γυνὴ, ἀλλ' ἡ ὀρθία κόρη, ἧς τὸ ὄνομα μανθάνομεν ἐκ τῆς κάτωθεν τῆς παραστάσεως ἐπιγραφῆς Ἐνθάδε Ἀρίστυλλα κεῖται παῖς Ἀρίσστωνός τε καὶ Ῥοδίλλης, σώφρων γ' ὦ θύγατερ. Κατὰ ταῦτα ἡ ὀρθία εἶνε ἡ Ἀρίστυλλα, ἱσταμένη πρὸ τῆς καθημένης ἀτυχοῦς μητρός της Ῥοδίλλης. Ἡ εἰκὼν τῆς ἀποιχομένης ἐνθυμίζει τὰς παρθένους τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, καίτοι ἡ ἐκτέλεσις εἶνε ἀτελεστέρα. Διὸ εὐλόγως ἡ στήλη θεωρεῖται ἀνήκουσα εἰς τοὺς χρόνους τοὺς πρὸ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Εὑρέθη δὲ τὸ ὡραῖον τοῦτο ἐπιτάφιον ἀνάγλυφον τῷ 1850 ἐν τῷ πρὸς τὸ βόρειον τῆς πειραϊκῆς χερσονήσου πολυανδρίῳ τοῦ δήμου τούτου, καὶ ἀπόκειται ἐν τῷ Κεντρικῷ μουσείῳ.

[1] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω ἐν σ. 273.

Περισσοτέραν δὲ κίνησιν ἐμφαίνει, χωρὶς νὰ ἐξέρχηται τῶν ὁρίων τοῦ συμμέτρου, ἡ ἐν ἔτει 1882 κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ὑπονόμου τῆς ὁδοῦ Ἀθηνᾶς πρὸς τὴν πλατεῖαν τῆς Ὁμονοίας εὑρεθεῖσα στήλη, ἥτις ἀπόκειται νῦν ἐν τῷ Κεντρικῷ μουσείῳ [1]. Ὡραία γυνή, περιβεβλημένη διπλοΐδιον καὶ ἐπίβλημα καὶ φέρουσα ὑψηλὰ σανδάλια κάθηται ἐπὶ δίφρου, ἀποσύρουσα τοὺς πόδας πρὸς τὰ ἔσω καὶ στηρίζουσ'

Στήλη τοῦ Ἀχαρνέως ἰατροῦ Ἰάσονος

αὐτοὺς ἐπὶ ὑποποδίου. Ἄλλη δὲ γυνή, πρὸς αὐτὴν προςκλίνουσα ἐξ ἀριστερῶν καὶ ὁμοίως διπλοΐδιον καὶ ἐπίβλημα φέρουσα, ἅπτεται διὰ τῆς ἀριστερᾶς τῆς δεξιᾶς τῆς καθημένης καὶ ἀνατείνει πρὸς αὐτὴν τὴν δεξιὰν χειρονομοῦσα. Κόρη δὲ ὀρθὴ ὄπισθεν τῆς καθημένης περιβάλλεται ἀχειρίδωτον χιτῶνα. Τὸ πλούσιον τῆς κομμώσεως, ἡ ἔντεχνος πτύχωσις τῶν ἐνδυμάτων, ἡ ἔκφρασις τῶν προσώπων, ἡ ὅλη

[1] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω ἐν σ. 280.

εὐγένεια τῶν παραστάσεων ἀναδεικνύουσι ταύτην τὴν στήλην τῶν καλλιτεχνικωτάτων ἐπιταφίων ἀναγλύφων τῆς ἀττικῆς σμίλης. Ἡ δὲ μείζων ἢ κατὰ τὸ σύνηθες κίνησις καὶ ζωηροτέρα παράστασις τῆς θλίψεως ἐξηγεῖται ἴσως ἐκ τούτου, ὅτι καὶ ἡ στήλη αὕτη τάσσεται εἰς τὴν σειρὰν ἐκείνων, ἐφ' ὧν ἡ παρισταμένη νεκρὰ ἦτο λεχωΐς.

Λιθίνη λήκυθος

Οὐ μόνον δ' αὐτῶν τῶν Ἀθηνῶν νεκροταφεῖα ἀνεδεικνύοντο διὰ τῆς φιλοκαλίας τῶν Ἀθηναίων αὐτόχρημα μουσεῖα καλλιτεχνημάτων, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς δήμοις τῆς Ἀττικῆς ἡ νεκρικὴ τέχνη ἡμιλλᾶτο πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις. Τοῦτο μαρτυροῦσι μὲν ἤδη αἱ ἀνωτέρω ἀπεικονισθεῖσαι καὶ περιγραφεῖσαι στῆλαι τοῦ Ἀριστίωνος καὶ τοῦ Λυσέου ἐκ τῶν χρόνων τῶν πρὸ τῶν Περσικῶν, ἐπιφανῶς δὲ δεικνύει καὶ τεμάχιον νεκρικῆς στήλης εὑρεθὲν μὲν ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος παρὰ τὸ Μενίδι, ἤτοι παρὰ τὰς ἀρχαίας Ἀχαρνάς, ὑπὸ τοῦ λόρδου Γυίλφορδ κατὰ τὴν ἐν Ἀθήναις διαμονὴν αὐτοῦ, ἀποκείμενον δὲ νῦν ἐν τῷ Lowther Castle τῆς Ἀγγλίας καὶ ἀνῆκον εἰς τὸν λόρδον Lonsdale[1]. Ἐπὶ δίφρου, οὗ τὸ πρόσθεν κοσμεῖται ὑπὸ σφιγγῶν καθημένων, κάθηται ἀκμαία

[1] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω ἐν σ. 281.

νεαρὰ γυνὴ ἐπὶ προσκεφαλαίου, ἐστραμμένη πρὸς τἀριστερὰ, περιβεβλημένη χιτῶνα ὁρατὸν μόνον κατὰ τὸ στῆθος καὶ ἐπικαλυπτομένη ὅλη διὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ χιτῶνος ἐπερριμμένου ἐπιβλήματος, ὅπερ καλύπτει μὲν ὅλον τὸν ἐπὶ τοῦ κόλπου ἀριστερὸν βραχίονα, ἐπιχαρίτως δὲ στρεφόμενον καὶ περιβάλλον ὄπισθεν τοῦ λαιμοῦ τὴν κεφαλὴν, συγκρατεῖται ὑπὸ τῆς ἠρέμα πρὸς τὰ δεξιὰ κλινούσης δεξιᾶς χειρὸς τῆς γυναικός. Ἀξία δὲ σημειώσεως εἶνε καὶ ἡ εἰς πολλοὺς ἐπαλλήλους κύκλους δίκην διαδήματος περίδεσις τῆς πλουσίας κόμης.

Ἐξ Ἀχαρνῶν δ' ἔχομεν καὶ ἄλλην στήλην ἀξίαν λόγου, ὄχι διὰ τὴν τέχνην, ἀλλὰ διότι ἐπ' αὐτῆς ἀπεικονίζεται ὁ Ἀχαρνεὺς ἰατρὸς Ἰάσων, ὅστις παριστάνεται καθήμενος ἐπὶ δίφρου καὶ ἐξετάζων νεαρὸν ἀσθενῆ. Ἐκ δεξιῶν δὲ τοῦ πάσχοντος παριστάνεται κατὰ γῆς μεγάλη σικύα, τὸ γνωστὸν ἰατρικὸν ἐργαλεῖον, ὅπερ καὶ ἐπὶ ἄλλων μνημείων τῆς ἀρχαίας τέχνης εἰκονίζεται. Ἀπόκειται δὲ αὕτη ἡ στήλη νῦν ἐν τῷ βρεττανικῷ μουσείῳ [1].

Ἓν τῶν σχημάτων τάφων, ἅτινα, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ἐπετράπησαν καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως μεταρρύθμισιν τῶν κατὰ τὰς ταφὰς, εἶνε ἡ λήκυθος. Λήκυθος ἐξ ὀπτῆς γῆς εἶνε ἓν τῶν ἐν τοῖς τάφοις τῆς Ἀττικῆς συνηθεστέρων κτερισμάτων, περὶ ἃ ἰδιαζόντως διεκρίθη ἡ ἀττικὴ τέχνη. Ἀλλὰ τὸ σχῆμα τῆς ληκύθου ἐχρησίμευσε καὶ ὡς τεκτονικὸν κόσμημα τῶν τάφων. Διὸ οὐ μόνον ἐπὶ λιθίνων τετραγώνων στηλῶν βλέπομεν εἰκονιζομένας ληκύθους μετὰ διαφόρων παραστάσεων, ἀλλὰ καὶ ληκύθους λιθίνας καθ' ἑαυτὰς μετ' ἐγγλύπτων παραστάσεων βλέπομεν ἐπιτιθεμένας ἐπὶ τῶν ἀττικῶν τάφων. Προῆλθε δὲ ἡ συνήθεια τῆς τοιαύτης ἐπὶ τάφων παραστάσεως ληκύθων ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἔθους τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν καὶ τῆς ἐπιθέσεως τῆς τέφρας καὶ τῶν ὀστῶν εἰς κάλπην. Τὸ τεφροδόχον τοῦτο ἀγγεῖον ἐπετίθετο τὸ κατ' ἀρχὰς ἁπλῶς ἐπὶ κίονος ἄνωθεν τοῦ τάφου κατὰ σπανίας τινὰς περιστάσεις, ἐπειδὴ συνηθεστέρα ἦτο πάντως ἡ ὑπὸ τὴν γῆν κατάκρυψις αὐτοῦ. Ἐκλιπόντος δ' ἔπειτα τούτου τοῦ ἔθους, ὡς ἀνάμνησις τῆς παλαιᾶς συνηθείας ἔμεινεν ἡ ἐπὶ τῶν στηλῶν παράστασις τῶν τοιούτων ἀγγείων καὶ δι' ἀναγλύφων κατακόσμησις αὐτῶν ἢ ἡ κατασκευὴ περιφερῶν τοιούτων ληκύθων φερουσῶν ἐγγλύπτους παραστάσεις. Καὶ βέβαιον μὲν εἶνε σήμερον,

[1] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω ἐν σ. 284.

ὅτι τὰ τοιαῦτα ἄγγη δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζωνται πλέον Μαραθώνια, ὡς ἐσφαλμένως ἐκαλοῦντο ἄλλοτε ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων· ὁποία δὲ ἡ ἀληθὴς αὐτῶν ὀνομασία παρ' ἀρχαίοις καὶ ἐπὶ ποίων τάφων ἐτίθεντο κατὰ προτίμησιν εἶνε ζήτημα δεόμενον ἀκόμη ἐρεύνης, περὶ οὗ ἱκανὰ παρ' ἡμῖν ἔγραψεν ὁ Κουμανούδης [1].

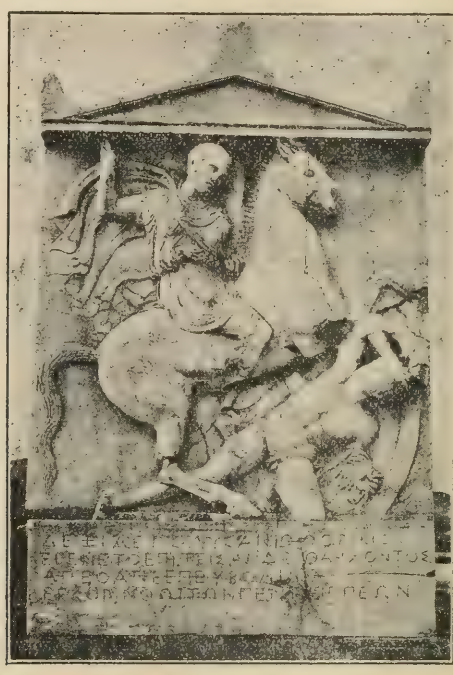
Τῶν δὲ ὡραιοτάτων καὶ περιεργοτάτων ἐπιτυμβίων ληκύθων εἶνε καὶ ἡ ἐνταῦθα ἀπεικονιζομένη, ἧς τὴν ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσεν ὁ Κουμανούδης. Ἔχει δὲ αὐτὴ οὕτω· Θηρεύς· Φειδέστρατος· Ξεναρέτη· Αὐτόδικος Ἐρχιεύς. Ἀπόκειται δὲ αὐτὴ ἐν ἰδιωτικῇ οἰκίᾳ. Καὶ δεξιὰ μὲν εἶνε ὁρατοὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος δύο ἄνδρες ὄρθιοι δεξιούμενοι ἀλλήλους, ὄπισθεν δὲ αὐτῶν ἔφηβος, φέρων τὸν πέτασον καὶ στηρίζων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν νεανιῶν. Ἀκολουθεῖ δὲ τὸν ἔφηβον ὁ ἵππος αὐτοῦ [2].

Τῶν καλλίστων τέλος ἀθηναϊκῶν νεκρικῶν ἀναγλύφων τῶν παρὰ τὸ Δίπυλον εὑρεθέντων εἶνε ἡ πολλοῦ λόγου ἀξία στήλη τοῦ Δεξίλεω. Τὸ καλλιμάρμαρον τοῦτο μνημεῖον ἔστησαν οἱ Ἀθηναῖοι ἐν τῷ Κεραμεικῷ εἰς τὸν ἐκ Θορικοῦ νεανίαν Δεξίλεων τὸν υἱὸν τοῦ Λυσανίου, θανόντα μετὰ τεσσάρων αὐτοῦ συντρόφων ἐπὶ τοῦ ἄρχοντος Εὐβουλίδου (394-393 π. Χ.) περὶ τὴν Κόρινθον, καθ' οὓς χρόνους ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς Ἀνταλκιδείου εἰρήνης ἡ Ἑλλὰς ἀνεκυκᾶτο ὑπὸ τοῦ βοιωτικοῦ καὶ τοῦ κορινθιακοῦ πολέμου. Ὁ Δεξίλεως εἰκονίζεται μαχόμενος ἀπὸ τοῦ θυμοειδοῦς αὐτοῦ ἵππου πρὸς πολέμιον νεαρόν, ὅστις ἤδη κεῖται κατὰ γῆς ματαίως παλαίων πρὸς τὸν ἔφιππον ἀντίπαλον. Παριστάνεται λοιπὸν ὁ Δεξίλεως ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς δράσεως ἐν στιγμῇ ἐπιτυχίας καὶ πρὸ τῆς μοιραίας ὥρας, καθ' ἣν ἔμελλε πίπτων ἐν τῷ ἀγῶνι, εἰς ὃν εἶχε τάξει αὐτὸν ἡ πατρίς, νὰναδειχθῇ ἄξιος τῆς εὐγνωμοσύνης τῶν Ἀθηναίων.

Ἡ γενικὴ αὕτη ἐπισκόπησις τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων μόλις που παρέχει πλήρη εἰκόνα τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου βίου τῶν Ἀθηναίων, οἷος ἀπεικονίζεται ἐπὶ τῶν τάφων. Σειραὶ ὅλαι μνημείων, ὧν ἀρκεῖ νὰναφέρω ἐνταῦθα τὴν τῶν λεγομένων νεκροδείπνων, δὲν ἔγεινεν ἐνταῦθ' ἀντικείμενον τοῦ ἡμετέρου λόγου. Ἀλλ' ἀρκοῦσιν ὁπωσδήποτε τὰ λεχθέντα καὶ αἱ ἐνταῦθα ἀποτυπωθεῖσαι εἰκόνες, ὅπως

[1] Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι σ. ιζ' κ. ἑ.
[2] Ἴδε τὴν εἰκόνα ἀνωτέρω ἐν σ. 285.

παράσχωσιν ἰδέαν τινὰ, ἔστω καὶ ἀνεπαρκῆ, περὶ τῆς σημασίας ἣν θὰ ἔχῃ συντελουμένη ἡ δημοσίευσις ἡ διευθυνομένη ὑπὸ τοῦ κ. Conze

Στήλη τοῦ Δεξίλεω

καὶ περὶ τοῦ νέου ἀφθόνου φωτὸς, ὅπερ δι' αὐτῆς θὰ ἐπιχυθῇ ἐπὶ τὴν τέχνην καὶ τὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΝ ΧΑΙΡΩΝΕΙᾼ ΛΕΟΝΤΟΣ*

Μάτην εἶχε τιμήσει τῷ 338 π. Χ. ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων διὰ χρυσοῦ στεφάνου τὸν Δημοσθένην. Μάτην ὁ φιλόσοφος ῥήτωρ, ἀφ' οὗ εἶχεν ἐμπνεύσει τὸ προσῆκον θάρρος εἰς τοὺς συμπολίτας καὶ εἶχε κατορθώσει τὴν σύμπραξιν τῶν ἄλλων Ἑλλήνων κατὰ τοῦ Φιλίππου, ἐπέγραψεν ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τὸ εὐοιώνιστον ἐκεῖνο ἀγαθῇ τύχῃ. Ἡ τύχη δὲν ὑπῆρξεν ἀγαθὴ καὶ εὔνους εἰς τοὺς παρὰ τὴν Χαιρώνειαν ἀγωνισθέντας τὸν ἔσχατον ὑπὲρ τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνίδων πόλεων ἀγῶνα. Τριάκοντα χιλιάδες πεζῶν καὶ ὑπερδισχίλιοι ἱππεῖς ἀπετέλουν τὸν στρατὸν τοῦ Φιλίππου, ὅστις εἰσδραμὼν εἰς Βοιωτίαν εἶχεν ἀναγκάσει τὸν συμμαχικὸν στρατὸν τῶν Ἑλλήνων νἀφήσῃ τὰ στενὰ τὰ ἄγοντα ἐκ τῆς Φωκίδος εἰς τὴν Βοιωτίαν. Ἀλλ' οἱ ἀποτελοῦντες τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων τὰς φάλαγγας ἦσαν ἄνδρες οὓς εἶχεν ἀσκήσει καὶ ἀποτραχύνει ὁ μακρὸς κατὰ τὴν Θρᾴκην πόλεμος. Οἱ δὲ ἀγωνισθέντες ἐναντίον τῶν βαρβάρων καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως ἐν ταῖς στενοπορίαις τοῦ Αἵμου καὶ παρὰ τὰς ὄχθας ποταμῶν ὁρμητικῶν καὶ ἐν μέσῳ δασῶν ὑλομανούντων παρετάσσοντο θαρραλέοι ἐν ταῖς εὐκράτοις τῆς Βοιωτίας πεδιάσι κατα τῶν Ἑλλήνων, ἐνθαρρυνόμενοι μάλιστα ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἐμπνεούσης τὸν βασιλέα, ὅτι μία νίκη κραταιὰ κατὰ τῶν ἡνωμένων δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ τέλος εἰς τὸν βασιλέα τὴν ἡγεμονίαν τῆς φιλελευθέρας ἐκείνης χώρας. Παρὰ δὲ τὸ πλευρὸν τοῦ μεγάλου βασιλέως ἔμελλε νἀγωνισθῇ ἐπ' ἀγαθαῖς ἐλπίσιν ὁ νεαρὸς αὐτοῦ γόνος καὶ νὰ φανῇ νικῶν μετὰ τοῦ πατρὸς ὁ Ἀλέξανδρος. Γενναῖοι δὲ στρατηγοὶ καὶ δεδοκιμασμένοι διηύθυνον τὰς τάξεις τοῦ μακεδονικοῦ στρατοῦ. Ἀπέναντι δ' αὐτῶν ἐτάσσετο ἴση μὲν τὸ πλῆθος, ἴσως δὲ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ Πλάτωνι Τόμ. Β' (1879-1880) σ. 97 κ. ἑ. Πρβλ. τὸ ἄρθρον μου Δύο λέοντες ἐν τοῖς Λόγοις καὶ ἄρθροις σ. 417 κ. ἑ.

καὶ πολυπληθεστέρα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἰσόπαλος ἡ στρατιὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἐμπνέουσα τὰς τάξεις αὐτῶν ἰδέα ἦτο βεβαίως ὑπερτέρα τῆς ἐξωθούσης εἰς μάχην τοὺς Μακεδόνας, διότι ἔμελλον νἀγωνισθῶσιν οὐχὶ ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς ἑνὸς ἀνδρός, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς αὐτονομίας τῶν ἰδίων πόλεων. Ἀλλὰ πρὸς τὸ ὕψος τῆς ἰδέας τῶν Ἑλλήνων δὲν ἰσοδυνάμει ἡ περὶ τὸν πόλεμον ἐμπειρία αὐτῶν. Πολῖται ὄντες πόλεων ἕως τῆς χθὲς ἔτι ἀντιμαχομένων ἀλλήλαις δὲν εἶχον ἑνιαῖον σύστημα ἐν τῇ τέχνῃ τοῦ πολεμεῖν, δὲν εἶχον τὸν αὐτὸν τρόπον ἐνεργείας, δὲν εἶχον τὴν ἔννοιαν τῆς ἐν τῇ πράξει ἀπαιτουμένης ἑνότητος. Πρὸς τὸν συμπαγῆ κολοσσὸν τῆς ἄριστα συντεταγμένης ἑνιαίας δυνάμεως τοῦ Φιλίππου, ἐξησκημένης ὡς ἄριστα, ὡπλισμένης δὲ καλλίτερον τῶν νοτίων Ἑλλήνων καὶ διοικουμένης ὑπὸ στρατηγῶν ἀξιολόγων, ἀντετάσσοντο οἱ χαλαρῶς πρὸς ἀλλήλους συνδεδεμένοι μικροὶ στρατοὶ τῶν αὐτονόμων ἑλληνίδων πόλεων, ἡγεμόνας ἔχοντες μετρίους. Ἂν ἤρκει μόνη ἡ φιλοπατρία, μόνος ὁ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐνθουσιασμός, μόνον τὸ ἄπελπι θάρρος, ἵνα συνεπαγάγωσι τὴν νίκην, οἱ ἐν Χαιρωνείᾳ ἀγωνισθέντες τῇ ἑβδόμῃ τοῦ Μεταγειτνιῶνος τοῦ τρίτου ἔτους τῆς ἑκατοστῆς δεκάτης Ὀλυμπιάδος (1 Σεπτεμβρίου τοῦ 338 π. Χ.) ἤθελον βεβαίως νικήσει τὴν περιφανεστάτην τῶν νικῶν. Ἀλλὰ δὲν ἐπήρκεσαν ταῦτα, καὶ μετ' ἀγῶνα κρατερὸν ἡ ἑλληνικὴ στρατιὰ ἡττήθη καὶ ὁ εὐειδὴς διάδοχος τοῦ θρόνου τῶν Μακεδόνων νικητὴς διήλαυνε σειρὰς ὅλας πτωμάτων ἵνα συναντήσῃ νικῶντα ἤδη ἐπὶ τοῦ ἑτέρου κέρως καὶ τὸν πατέρα. Ἀντὶ δὲ νὰ ἐκδιώξωσιν οἱ Ἕλληνες τὸν ἐχθρὸν μέχρι Μακεδονίας, ὡς θαρρῶν παρεκελεύετο τοὺς συμμαχομένους ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Στρατοκλῆς, οἱ Ἀθηναῖοι ἀφῆκαν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης χιλίους νεκροὺς ἐκ τῶν ἑαυτῶν πολιτῶν. Ἦσαν δὲ οἱ νεκροὶ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων πολλῷ εὐτυχέστεροι τῶν συλληφθέντων ὡς αἰχμαλώτων, πολλῷ μακαριώτεροι τῶν ἐπιζησάντων, οἵτινες ἠναγκάσθησαν νὰ τραπῶσιν εἰς φυγήν. Οὕτω δὲ μάτην ἔπεσον οἱ πολῖται τῶν Ἀθηνῶν, μάτην ἠγωνίσθη ὁ εὐπόλεμος τῶν Θηβαίων ἱερὸς λόχος, μάτην ἐπολέμησαν οἱ εὔδρομοι Βοιωτοὶ ἱππεῖς, μάτην ἐπάλαισεν ἡ φιλέλλην στρατιὰ τῶν ἄλλων συμμάχων κατὰ τῆς μακρᾶς σαρίσης τῶν μακεδονικῶν φαλάγγων. Διὰ τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης ὁ Φίλιππος ἐνίκησε τοὺς Ἕλληνας καὶ μετὰ χρόνον βραχὺν ἀνηγορεύετο ἐν Κορίνθῳ στρατηγὸς αὐτοκράτωρ.

'Αλλ' ἡ ἧττα τῶν Ἑλλήνων δὲν συνεπέφερε τὴν αὐτὴν εἰς ἅπαντας ζημίαν. Τὰς 'Αθήνας ἐφοβεῖτο ἀκόμη ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων μάλιστα διότι ἔζη ἐν αὐταῖς ὁ Δημοσθένης ἐκεῖνος, ὅστις ἦτο δι' αὐτὸν φοβερὸν μορμολύκειον. Διὰ τοῦτο δέ, ὅτε μετὰ τὴν νίκην ἔξαλλος ἐκ τῆς ὑπεροψίας καὶ τῆς χαρᾶς ἐν μέσῳ τῶν νεκρῶν ἐκώμαζε μεθύων, ἐκεῖνον ἐνεθυμήθη ἐν τῇ παροινίᾳ καὶ ἔψαλλε δίκην ἐπινικίου, μελίζων εἰς ἰαμβικοὺς πόδας καὶ ὑποκρούων τὴν ἀρχὴν τοῦ δημοσθενικοῦ ψηφίσματος Δημοσθένης Δημοσθένους Παιανιεύς[1]. 'Αλλὰ καὶ ἐκτὸς τούτου, ὅτι δὲν ἠδύνατο ἔτι νὰ θεωρήσῃ τετελεσμένον τὸν μετὰ τῶν 'Αθηνῶν ἀγῶνα, ἡ ἐκδίκησις κατὰ τῆς πόλεως τῆς Παλλάδος δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε ὑπεράγαν σκληρά. Ὁ παιδεύσας τὸν ἴδιον υἱὸν διὰ τοῦ 'Αριστοτέλους δὲν ἠδύνατο νὰ φανῇ πρὸς τὰς 'Αθήνας δεύτερος Ξέρξης. Ἔπειτα δὲ τελος αἱ 'Αθῆναι οὐδὲν ἄλλο ἦσαν πρὸς τὸν Φίλιππον, καίτοι ἐκ τῆς πόλεως ταύτης ἐγεννήθη ἡ κυριωτάτη κατ' αὐτοῦ ἀντίστασις, ἀλλ' ἢ κοινός τις πολέμιος, πρὸς ὃν ἀπῃτεῖτο ἐκ πολιτικῆς φρονήσεως μεγαλοφροσύνη καὶ τιμή[2]. Καὶ ὅμως οἱ 'Αθηναῖοι, καίτοι ἡ θέσις αὐτῶν ἦτο οὕτως ἐξαιρετική, ᾐσθάνθησαν βαθέως τὴν ἐπελθοῦσαν συμφοράν. Ἡ περιγραφὴ τῶν αἰσθημάτων ἅτινα διακατεῖχον τὴν ψυχὴν τῶν 'Αθηναίων, ὅτε ἦλθεν ἡ εἴδησις τῆς ἥττης, οἵαν ἀναγινώσκομεν αὐτὴν ἐν τῷ λογῳ τοῦ ῥήτορος Λυκούργου κατὰ Λεωκράτους, γεννᾷ ἀληθῶς λύπην εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναμιμνησκομένου τὰς εὐκλεεῖς τῆς πόλεως ἡμέρας[3]. Πᾶς τις δὲ δύναται νὰ φαντασθῇ τὴν πικρὰν τελετὴν τῆς ἡμέρας ἐκείνης, καθ' ἣν τὰ ὀστᾶ τῶν ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων ἐτάφησαν ἐν τῷ ἔξω Κεραμεικῷ καὶ ὁ Δημοσθένης ἐξεφώνησεν, ὡς ἐν ἄλλῃ περιστάσει ὁ Περικλῆς, τὸν ἐπιτάφιον. Μὴ περισωθέντος τοῦ λόγου τούτου[4], δὲν ἐξεύρομεν διὰ τίνων λέξεων ἐνεκωμίασεν ὁ ῥήτωρ τὴν ἀρετὴν τῶν θανόντων· «ἀλλὰ βεβαίως ἐξύμνησεν αὐτοὺς ὡς ἀνταξίους υἱοὺς τῶν ἐνδόξων προγόνων, ὧν μιμούμενοι τὸ παράδειγμα ἔθανον ὑπὲρ τοῦ καθ'

[1] ***Πλούταρχος*** ἐν βίῳ Δημοσθένους 20.

[2] ***Κουρτίου*** Griechische Geschichte Τόμ. Γ' ἔκδ. ς' σ. 720. Ἑλλ. μετάφρ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Τόμ. Ε' σ. 581.

[3] ***Λυκούργου*** Κατὰ Λεωκράτους 11 Πρβλ. *Grote* History of Greece. Ἐν Λονδίνῳ. 1869. Τόμ. ΙΑ' σ. 307.

[4] Ὡς γνωστόν, ὁ ἐν τοῖς δημοσθενικοῖς λόγοις φερόμενος 'Επιτάφιος νοθεύεται ὑπὸ τῶν πλείστων φιλολόγων. Ἴδε *Westermann* Quaestiones Demostheneae II, 49 κ. ἑ.

ὅλου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ δόξα αὕτη μένει αὐτοῖς ἔμπεδος, καίτοι ἡ ἔκβασις τοῦ ἀγῶνος δὲν ὑπῆρξεν εὐτυχής. Ἐπειδὴ

μηδὲν ἁμαρτεῖν ἐστὶ θεῶν καὶ πάντα κατορθοῦν
ἐν βιοτῇ, μοῖραν δ' οὔ τι φυγεῖν ἔπορεν.

Ταῦτα ἦσαν γεγραμμένα ἐπὶ τῆς στήλης τῆς στηθείσης ἐπὶ τοῦ τάφου. Μετὰ δὲ πεντακόσια ἔτη εἶδεν ὁ Παυσανίας ἔτι τὸν λίθον ἐφ' οὗ ἦσαν ἐγγεγραμμένα τὰ ὀνόματα τῶν πεσόντων [1].

Ἀλλ' ἂν διετέθησαν οὕτως ἀλγεινῶς μετὰ τὴν μάχην οἱ Ἀθηναῖοι, παρ' οἷς ὑπέφωσκε καί τις ἐλπὶς σωτηρίας, ὁποία ἄρα ἔμελλε νὰ εἶνε παρὰ τοῖς Θηβαίοις ἡ κατάπληξις καὶ τὸ καταθύμιον ἄλγος ἐπὶ τῇ ἥττῃ; Το ἄνθος τῆς θηβαϊκῆς νεότητος, τὸν ἱερὸν αὐτῶν λόχον καταπολεμῶν καὶ καταθρυμματίζων εἶχε θριαμβεύσει τὸν πρῶτον αὐτοῦ θρίαμβον ὁ ἔφηβος μολις υἱὸς τοῦ Φιλίππου, πολλοὶ δ' ἐν γένει ὑπῆρξαν οἱ ἐκ τῶν Θηβαίων πεσόντες ἐν τῇ μάχῃ, ἂν καὶ δὲν περιεσώθη ἀκριβὴς εἴδησις περὶ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν· τοῦτο δὲ μανθάνομεν, ὅτι αἱ ἀπώλειαι αὐτῶν ὑπῆρξαν ἴσαι πρὸς τὰς τῶν Ἀχαιῶν [2]. Ἀλλὰ πλὴν τούτου τὸ ἐν Χαιρωνείᾳ τραῦμα κατεβάρυνεν ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην πόλιν τὰς Θήβας, αἵτινες παρέσχον οὕτω κατὰ τὴν τότε ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων τὴν τελευταίαν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ τῆς Ἑλλάδος θυσίαν. Εἰς δὲ τὸν Φιλιππον παρείχετο διὰ τῆς νίκης ταυτης ἡ ἀφορμὴ νὰ καταστρεψῃ εἰς ἀεὶ τὴν δυναμιν τῆς ἡττηθεισης πολεως, ἧς ἡ ἀνύψωσις ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἀποστασία ἀπὸ τῆς ἀρχῆς του. Οὕτω λοιπὸν μετα μακρὰς θυσιας καὶ ἐκθυμους ἀγῶνας αἱ Θῆβαι ὑπεστησαν τὴν ἐσχάτην ζημίαν καὶ ταπείνωσιν, ἀποβαλοῦσαι δὲ την ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Διοσκούρων αὐτῶν ἡρώων, τοῦ Πελοπίδου καὶ Ἐπαμεινώνδου, ἱδρυθεῖσαν ἡγεμονίαν, κατεπεσον, καταστᾶσαι ἴσαι πρὸς τὰς ἄλλας βοιωτικὰς πόλεις.

Κατὰ καθῆκον εὐσεβὲς καὶ ἱερὸν μέλλοντες οἱ Θηβαῖοι νὰ θάψωσι τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς τοὺς πεσόντας ἐν τῇ μάχῃ, ἀπεφάσισαν τὴν ἵδρυσιν μνημείου ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτῶν. Ὁ Στράβων ποιούμενος μνείαν τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἐπιφερει· «δείκνυται δὲ κἀνταῦθα ταφὴ τῶν πεσόντων ἐν τῇ μαχῃ δημοσία» [3]. Ὁ δ' ἐν μεταγενεστέρῳ χρόνῳ

[1] *Arn. Schäfer* Demosthenes und seine Zeit. Ἐν Λειψίᾳ ἔκδ. β' Τόμ. Γ' σ. 36.

[2] ***Παυσανιου*** VII, 6, 3.

[3] Θ' σ. 414. Κατὰ ταῦτα φαίνεται ὁ Στράβων δεχόμενος, ὅτι τὸ μνημεῖον ἀνεφέ-

ἐπισκεφθεὶς τὴν Χαιρώνειαν περιηγητὴς Παυσανίας περιγράφει διὰ τῶν ἑξῆς τὸ στηθὲν μνημεῖον· «Προσιόντων δὲ τῇ πόλει πολυάνδριον Θηβῶν ἐστὶν ἐν τῷ πρὸς Φίλιππον ἀγῶνι ἀποθανόντων· ἐπιγέγραπται μὲν δὴ ἐπίγραμμα οὐδὲν, ἐπίθημα δὲ ἔπεστιν αὐτῷ λέων· φέροι δ' ἂν ἐς τῶν ἀνδρῶν μάλιστα τὸν θυμόν· ἐπίγραμμα δὲ ἄπεστιν, ἐμοὶ δοκεῖν, ὅτι οὐδὲ ἐοικότα τῇ τόλμῃ σφίσι τὰ ἐκ τοῦ δαίμονος ἠκολούθησεν [1].

Ἐν μέσῳ τῶν πολλῶν μνημείων καὶ ἔργων τέχνης ἅτινα ἐκόσμουν ἔτι ἐπὶ τῶν Ἀντωνίνων τὰς ἑλληνίδας πόλεις, ἐν μέσῳ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀριστοτεχνημάτων, τῶν δελφικῶν ἀναθημάτων, τῶν θησαυρῶν τῆς ὀλυμπιακῆς Ἄλτεως δὲν περιεμένομεν βεβαίως παρὰ τοῦ Παυσανίου ἀκριβῆ περιγραφὴν τοῦ ἐν Χαιρωνείᾳ λέοντος, οὐδ' εὑρίσκομεν τοιαύτην τινὰ παρ' αὐτῷ. Ἀλλ' ἐν ταῖς ὀλίγαις λέξεσι, δι' ὧν συνοδεύει τὴν περὶ τοῦ πολυανδρίου τούτου εἴδησιν, βλέπομεν, ὅτι ὁ περιηγητὴς, ὅστις ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ἀνέγραψεν οἱονεὶ τὸν ἐπιτάφιον τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ δόξης, ἀνεγνώρισε τὴν ἠθικὴν σημασίαν τοῦ καλλιτεχνήματος καὶ τὰ αἰσθήματα τὰ κατέχοντα τὴν ψυχὴν τῶν Θηβαίων ὅτ' ἔστησαν τὸ μνημεῖον. Ἐπὶ τοῦ τάφου τῶν πεσόντων πολιτῶν ἀνήγειραν λέοντα ἀντὶ πάσης ἄλλης εἰκόνος, ἵνα δείξωσιν, ὅτι ὁ ἀξιομνημονευτότατος τῶν θανόντων χαρακτὴρ ἦτο τὸ θάρρος καὶ ἡ γενναιότης, ὁρμὴ λέοντος. Ἀλλὰ τοὺς λεοντοθύμους τούτους ἥρωας ἐσκέφθησαν νὰ καταλίπωσιν ἀνωνύμους, ἀφ' οὗ δὲν ἠθέλησεν ὁ θεὸς νἀναδείξῃ καὶ τὴν τέχνην αὐτῶν ἴσην πρὸς τὴν τόλμην. Καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲν ἐπίγραμμα ἐτέθη ἐπὶ τοῦ μνημείου. Τοιαῦται εἶνε αἱ παρατηρήσεις, ἃς ἐπάγει ὁ Παυσανίας, σκέψεις ἀποπνέουσαι εἰδυλλιακήν τινα μελαγχολίαν καταλαβοῦσαν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, ὅτε, ἐκ Λεβαδείας ἐρχόμενος, εἶδε πρὸ τῆς Χαιρωνείας τὸν κολοσσιαῖον ἐκεῖνον μαρμάρινον φύλακα τῶν ὀστῶν ἀνωνύμων ἡρώων. Τίς οἶδε μὴ ὑπὸ τὰς κρίσεις ἐκείνας δὲν κρύπτεται ἡ κοινὴ γνώμη τῶν Χαιρωνέων, οἵαν ἐξήνεγκον αὐτὴν τὰ χείλη γηραιοῦ ἐξηγητοῦ τῶν τόπων, ἑρμηνεύοντος εἰς τὸν ξένον ἐκεῖνον τἀξιοθέατα τῆς χώρας; Τίς οἶδε μὴ αἱ

ρετο εἰς ἅπαντας τοὺς ἐν τῇ μάχῃ πεσόντας, τοῦθ' ὅπερ ἐκ τῶν νεωτέρων ἀποδέχεται καὶ ὁ *Ulrichs* (Reisen und Forschungen in Griechenland Τόμ. Α' σ. 159). Ἀλλὰ πρόκειται ἆρα ἐνταῦθα πράγματι περὶ τοῦ λέοντος;

[1] ***Παυσανίου*** IX, 40, 5.

λέξεις ἐκεῖναι δὲν ἀναγράφουσι τὸ μυστήριον καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ἐν τῇ ἐρημίᾳ βωβοῦ ἐκείνου μάρτυρος παλαιῶν χρόνων, οἵαν διετύπονεν αὐτὴν ἀπὸ στόματος εἰς στόμα ἤδη πέμπτον αἰῶνα ἡ παράδοσις τῶν ἐγχωρίων; Ἡ σιγή, ἣν ἐπέταξεν εἰς τὸ ψυχρὸν μάρμαρον ἡ πόλις τῶν Θηβαίων, εἶνε μεγαλοπρεπὴς σιγὴ ἀποκαρτερήσεως. Μετὰ τῶν ταφέντων συνετάφη καὶ ἡ πατρίς· οἱ νεκροὶ ἐκεῖνοι ἦσαν οἱ τελευταῖοι ὁπλῖται τῆς αὐτονόμου Ἑλλάδος· ὡς ἠκολούθησε τὰ ἐκ τοῦ δαίμονος; ἡ τόλμη αὐτῶν ἦτο ἀναξία ἰδιαιτέρας μνείας, ἡ δὲ ἧττα ἀπέβη καὶ παρὰ τὴν θέλησιν τῶν πεσόντων τὸ ὕστατον κατὰ τῆς Ἑλλάδος τραῦμα. Καὶ λοιπὸν non ragionam di lor, ma guarda e passa, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Δάντης.

Ἡ πόλις τῶν Θηβαίων δὲν ἔδωκεν εἰς τὸν λιθοξόον κατάλογον τῶν νεκρῶν αὐτῆς, ἵνα λαξεύσῃ τὰ ὀνόματα ἐπὶ τοῦ λίθου· ἡ πόλις δὲν ἤθελε νἀντιστῇ πρὸς τὴν ἄγνωστον Νέμεσιν τὴν καταδικάσασαν τοὺς ἄνδρας εἰς ἄγονον ἀγῶνα καὶ τόλμην. Ἀλλ' ἡ σμίλη τοῦ καλλιτέχνου δὲν ἠδυνήθη νὰ μὴ δημιουργήσῃ διαμαρτύρησίν τινα κατὰ τοῦ δαίμονος, νὰ μὴ ἐπιμείνῃ καταδεικνύουσα τὴν τόλμην τῶν ἀνδρῶν ὡσεὶ πιεζομένην ὑπὸ τοῦ πεπρωμένου. Καὶ παρέστησεν ὁ γλύπτης τὸν λέοντα μεγαλοπρεπῶς ἱδρυμένον καὶ καταστέλλοντα μόλις ἀκούσιόν τινα βρυχηθμόν. Νομίζει τις, ὅτι ὁ γλύπτης, ἄλλος Αἰσχύλος τῆς σμίλης, ἠθέλησε νὰ ἐμβάλῃ εἰς τοῦ λέοντός του τὸ στόμα κραυγὴν ὀδύνης ὁμοίαν πρὸς τὸ τοῦ δεσμώτου Προμηθέως ἐκεῖνο, τὸ Ἴδεσθέ μ' οἷα πρὸς θεῶν πάσχω θεός.

Ἀλλὰ τίς ὑπῆρξεν ὁ ἀγαλματοποιός, εἰς ὃν ἡ πόλις τῶν Θηβῶν ἀνέθηκε τὴν κατασκευὴν τούτου τοῦ ἔργου; Ὁ Παυσανίας δὲν ἀναφέρει δυστυχῶς τὸ ὄνομ' αὐτοῦ, ὡς πολλάκις βλέπομεν αὐτὸν μνημονεύοντα τῶν ἔργων χωρὶς νὰ ποιῆται μνείαν καὶ τοῦ ἐργασαμένου. Ἀλλ' οὐδὲ αὐτὸς ὁ τεχνίτης φαίνεται ἐπιγράψας τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐν ἔργῳ ὅπερ οὐδ' αὐτῶν τῶν ἡρώων ἐφ' οἷς ἔγεινε διέσωζε τὴν μνήμην. Δὲν εἶνε ὅμως καὶ πάντῃ ἀπίθανον νὰ ἐπέγραψε τοῦτο ὁπουδήποτε ἐν μέρει ἀφανεστέρῳ τοῦ ἰδίου ἔργου· ἀλλὰ τοῦτο θὰ φανῇ σὺν τῷ χρόνῳ γινομένης τῆς προσηκούσης ἐρεύνης[1]. Ὁπωσδήποτε δ' ἐκ τῆς τεχνικῆς τοῦ ὅλου κατεργασίας καθίσταται φανερόν, ὅτι εἶνε ἔρ-

[1] Οὐδὲν τοιοῦτο κατέδειξαν αἱ ἐπ' ἐσχάτων πρὸς συγκόλλησιν τοῦ λέοντος γενόμεναι ἐργασίαι.

γον τινὸς τῶν ἐπιφανῶν καλλιτεχνῶν τῶν χρόνων καθ' οὓς ἐποιήθη, ἤτοι πιθανώτατ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἐτῶν μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην. Ἴσως δὲ ἠδύνατο καὶ εἰδικώτερον νἀποδοθῇ εἴς τινα τῶν περὶ τὸν Σκόπαν τεχνιτῶν, οἷον δὴ τὸν Βρύαξιν, ὅςτις εἶχεν ἐργασθῇ πάντοῖα ἔργα ἐν πολλαῖς τῶν ἑλληνίδων πόλεων, οἷον ἐν Ῥόδῳ, Κνίδῳ, Μεγάροις, Ἀντιοχείᾳ[1]· τοὐλάχιστον μεταξὺ τῶν εἰς τοῦτον ἀποδιδομένων ἔργων ἀναφέρονται καὶ λέοντες ἀνακείμενοι ἐν Πατάροις τῆς Λυκίας[2].

Μακροὶ παρῆλθον χρόνοι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ πολυανδρίου καὶ ἡμέραι πονηραὶ ἀνέτειλαν καὶ ἔδυσαν πολλαὶ πρὶν ἢ γείνῃ πάλιν λόγος περὶ τοῦ λέοντος. Φαίνεται δὲ, ὅτι ἐκαλύφθη ὁλοτελῶς, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τὸν χρόνον. Ὅτε δὲ ἤρξαντο οἱ ἀλλογενεῖς περιηγούμενοι τὴν Ἑλλάδα, καὶ πάλιν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος οὐδεὶς περὶ τοῦ ἐν Χαιρωνείᾳ λέοντος γίνεται λόγος. Οὔτε ὁ Dodwell, οὔτε ὁ Clarke, οὔτε ὁ Holland εἶδον αὐτόν. Ὁ Βύρων λέγεται ὅτι ἐσκέφθη νὰ ἐνεργήσῃ ἀνασκαφὰς πρὸς εὕρεσιν τοῦ λέοντος, ὃν ἐσκόπει νἀνορθώσῃ καὶ στήσῃ ἐν τῇ θέσει ἐκείνῃ ἔνθα ἔμελλε νὰ συνέλθῃ τὸ νέον ἀμφικτυονικὸν συνέδριον τῶν ἀναστάντων Πανελλήνων. Ἀλλ' ὅσον ὡραία καὶ ἂν ἦτο ἡ ἰδέα τοῦ εὐγενοῦς λόρδου, θέλοντος νὰ ἴδῃ τὴν Ἑλλάδα μετὰ μακραίωνα ὑποδούλωσιν ἀναλαμβάνουσαν τὸν ἐθνικὸν αὐτῆς βίον ἐκεῖ ἔνθ' ἀπώλεσε τὴν ἐλευθερίαν, τὸ σχέδιον αὐτοῦ δὲν ἐπραγματώθη. Τέλος δὲ τῷ 1818 τελευτῶντος τοῦ Μαΐου ὁ Ἄγγλος Crawford, διερχόμενος ἐκ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ Λεβαδείας εἰς Κάπραιναν μετὰ τριῶν συμπατριωτῶν του καὶ ἰδὼν προέχον τοῦ ἐδάφους τμῆμα μαρμάρου, ἐνόησεν, ὅτι ἦτο μέρος μεγαλειτέρου γλυπτοῦ ἔργου καὶ ἐπεχείρησε πρόχειρον ἀνασκαφὴν, δι' ἧς ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ διάφορα ἄλλα τεμάχια τοῦ λέοντος, ἅτινα πάλιν ἐσκεπάσθησαν ἐπιμελῶς διὰ χώματος ὑπὸ τῶν Ἄγγλων περιηγητῶν ἐκείνων[3]. Ἀλλ' ὡς εἰκὸς μετά τινα ἔτη ἀπεσκεπάσθησαν καὶ πάλιν τὰ τεμάχια τὰ σωζόμενα καὶ ἀπεσπασμένα,

[1] *Overbeck* Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste σ. 252 κ. ἑ.

[2] ***Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς*** ἐν Προτρεπτικῷ IV, 47.

[3] *Welcker* Il lione di Cheronea ἐν τοῖς Monumenti ed annali pubblicati dall'Istituto di corrispondenza archeologica. 1856 σ. 1.

καίτοι περὶ τούτου οὐδαμοῦ εὑρίσκομεν εἴδησίν τινα σαφῆ [1]. Μόνον δὲ βλέπομεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1837 τοὺς τὴν Βοιωτίαν ἐπισκεπτομένους ἀναφέροντας ἐν τοῖς περιηγητικοῖς αὐτῶν ἀπομνημονεύμασι καὶ τὸν κατὰ γῆς κείμενον τεθραυσμένον λέοντα τῆς Χαιρωνείας [2]. Εἷς δὲ τούτων, ὁ Γερμανὸς Göttling, ἀναφέρει, ὅτι οἱ τὴν σημερινὴν Κάπραιναν οἰκοῦντες διηγήθησαν αὐτῷ, ὅτι τὸν λέοντα ἐτίναξεν εἰς τὸν ἀέρα διὰ πυρίτιδος κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρῆτζος, νομίζων, ὅτι ἐγκρύπτεται ἐν αὐτῷ θησαυρὸς, καὶ ὅτι ἐντεῦθεν κατάκειται νῦν διερρηγμένος καὶ τεθραυσμένος εἰς τεμάχια πολλά [3]. Ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὁ Ῥαγκαβῆς ἀναφέρει, ὅτι τοῦτο ἔγεινεν οὐχὶ ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ [4]. Τὴν δὲ ἰδέαν περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως καταστροφῆς τοῦ περιφανοῦς τούτου μνημείου ἐπανέλαβον ἐπ' ἐσχάτων καὶ ὁ Γάλλος Isambert [5] καὶ ὁ Ἄγγλος Mahaffy [6]. Ἀλλ' ἤδη ὁ προμνημονευθεὶς Göttling [7], μετ' ἐκεῖνον δὲ καὶ παρ' ἡμῖν ὁ Κουμανούδης [8] ἀπέδειξαν, ὅτι, ὡς ἔχουσι τὰ σωζόμενα τεμάχια τοῦ λέοντος, εἶνε ἀδύνατος ἡ ἀποδοχὴ τοιαύτης τινὸς γνώμης, διότι ταῦτα εἶνε σῶα καὶ δύνανται νὰ συναποτελέσωσι πάλιν ἓν ὅλον δι' ἁρμοδίας συγκολλήσεως· καθίσταται δ' ἐντεῦθεν φανερὸν, ὅτι δὲν διέσπασε τὰ μέλη τοῦ ζῴου ἡ πυρῖτις, ἀλλὰ διέλυσε μᾶλλον τοὺς συνδέοντας αὐτὰ γόμφους ὁ μακρὸς αἰών.

Ὅτε δ' ἀνευρέθη τὸ μνημεῖον, ἐξεφράσθη πολλαχῶς καὶ ὑπὸ πολλῶν ἡ εὐχὴ νὰ συναρμοσθῶσι τὰ διασκεδασμένα καὶ ἀπεσπασμένα ἀλλήλων μέλη. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἑλλάδι δὶς πρὸ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἔγεινε σπουδαία σκέψις περὶ ἀνορθώσεως τοῦ λέοντος τούτου, ὃν ὤφειλεν ἡ ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλὰς νὰ ἱδρύσῃ πάλιν, μνήμων παλαιῶν ἡμερῶν.

Ἤδη τῷ 1840 ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία ἐσκέφθη νὰ

[1] Περὶ τοῦ Pouqueville ἴδε ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Λόγους καὶ ἄρθρα σ. 423 ἐν σημ.

[2] Τοιοῦτοι ὁ ***Gerhard,*** ὁ ***Ulrichs,*** ὁ ***Göttling*** καὶ ἄλλοι.

[3] Gesammelte Abhandlungen aus dem classischen Alterthume. Halle 1871 Τόμ. Α' σ. 147.

[4] Antiquités Helléniques Τόμ. Α' σ. 7.

[5] Itinéraire de l'Orient. Ἐν Παρισίοις. 1873 σ. 157.

[6] Academy κατ' Ἰούνιον 1875.

[7] Ἔνθ' ἀν. σ. 148.

[8] Ἀθηναίου Τόμ. Δ' σ. 305.

συνθέση καὶ ἐγείρῃ, ἐπὶ τοῦ χώρου ἔνθα ἔκειτο, τὸν λέοντα· καὶ ἔγειναν μὲν ἐργασίαι προπαρασκευαστικαὶ καὶ διεγράφη ἐν σχεδίῳ ὁ τρόπος τῆς προσαρμογῆς, ἀλλὰ τὸ πολὺ τῆς δαπάνης ἀπεκώλυσε τὴν τέλεσιν τοῦ ἔργου [1]. Μετὰ δὲ τῶν ἐνεργειῶν τούτων συνείχοντο, ὡς εἰκάζομεν, καὶ τὰ μετά τινα χρόνον γενόμενα, περὶ τὸ 1842, ὑπὲρ τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ λέοντος ὑπὸ τοῦ ἀρχαιολόγου Welcker καὶ τοῦ γλύπτου Siegel, ὅστις διέτριβε τότ' ἐν Ἀθήναις. Ἔγειναν δὲ τότε ὑπὸ τοῦ καλοῦ τούτου τεχνίτου αἱ προσήκουσαι μελέται, καὶ ἀπηυθύνθη πρὸς τὸν βασιλέα Ὄθωνα ἔκθεσίς τις περὶ τοῦ πράγματος, ἐν ᾧ συγχρόνως ἐγίνοντο αἱ κατάλληλοι ἐνέργειαι ἐν Γερμανίᾳ πρὸς συναγωγὴν τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο χρημάτων, ἅτινα ὑπελογίσθησαν εἰς εἴκοσι τέσσαρας χιλιάδας δραχμῶν. Ἀλλ' ἡ ἐπελθοῦσα κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1843 μεταπολίτευσις ἐματαίωσε τὰς γενομένας ἐνεργείας, καὶ τὸ σχέδιον τῆς ἀνορθώσεως τοῦ λέοντος ἐκοιμήθη κατ' ἀνάγκην. Μετὰ δὲ δέκα καὶ τρία ὅλα ἔτη ὁ Welcker ἐδημοσίευσε τῷ 1856 ἐν τῇ περιοδικῇ συγγραφῇ τοῦ ἐν Ῥώμῃ Γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου μετ' ἀξιολόγου περὶ τοῦ λέοντος πραγματείας, γεγραμμένης ἰταλιστί, τὸ εἰς αὐτὸν τῷ 1842 σταλὲν ὑπὸ τοῦ Siegel σχεδιαγράφημα τῆς ἀνορθώσεως τοῦ λέοντος [2].

Ἐκ δὲ τῆς δημοσιεύσεως ταύτης, ὡς φαίνεται, παρακινηθέντες καὶ οἱ παρ' ἡμῖν ἀρχαιολόγοι ζωηρότερον ἐπελήφθησαν τῆς ἀνορθώσεως τοῦ λέοντος τῷ 1858. Καὶ δὴ ἔγεινε σκέψις ἐν τῷ συμβουλίῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, τοῦ ἰατροῦ Ῥέζερ, ὅστις ἦτο μέλος τοῦ συμβουλίου ἐκείνου, προτείναντος περὶ ἐπισκευῆς καὶ συγκολλήσεως τῶν μελῶν τοῦ λέοντος καὶ ὑπισχνουμένου τὴν ἀρωγὴν τοῦ Ὄθωνος, οὗ ἦτο ἰατρός, ἢ τοῦ βασιλέως τῆς Πρωσσίας Γουλιέλμου τοῦ Δ', ὅστις ἦτο ἐπίτιμος ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Ἀλλὰ καὶ πάλιν, καίπερ τῶν συμβούλων ἀποδεχθέντων μετὰ προθυμίας τὴν πρότασιν ταύτην, πολλαὶ δυσχέρειαι παρουσιασθεῖσαι ἀπεκώλυσαν τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος, ὅπερ ἐκ νέου ἀνεβλήθη ἐς νέωτα [3].

[1] Ἴδε ***Εὐθυμίου Καστόρχη*** Ἱστορικὴν ἔκθεσιν τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. Ἀθήνησι. 1879 σ. 20.

[2] ***Welcker*** ἔνθ' ἀν. σ. 1 κ. ἑ.

[3] Ἴδε τὸ ἐν τῷ Ἀθηναίῳ Τόμ. Δ' σ. 304 κ. ἑ. ἄρθρον τοῦ ***Κουμανούδη***, ὅστις ἄλλως δὲν ποιεῖται μνείαν τῶν κατὰ τὸ 1842 προτέρων ἐνεργειῶν τοῦ Welcker καὶ Siegel, περὶ ὧν ἔγεινε λόγος ἀνωτέρω.

Τέλος δὲ οἱ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἐπελήφθησαν εἴπερ ποτὲ δραστηρίως τοῦ ἔργου τῆς ἐπισκευῆς καὶ ἀνορθώσεως τοῦ ἐν Χαιρωνείᾳ λέοντος τὸν Ἰούλιον 1879. Ἐστάλη δὲ, ὡς ἔγεινε γνωστὸν ἐγκαίρως, καὶ ἐπιτροπὴ ἀρχαιολόγων καὶ καλλιτεχνῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Γερμανὸς Siegel, ἵνα ἐπιχειρήσῃ προχείρους ἀνασκαφὰς πρὸς ἀνεύρεσιν ἁπάντων τῶν σωζομένων τεμαχίων καὶ ὑπολογίσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀκριβέστατα τὰς δαπάνας τῆς ἀνορθώσεως. Αὗται τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς ὑπελογίσθησαν, ὡς ἀνηγγέλθη διὰ τῶν ἐγχωρίων ἐφημερίδων, εἰς εἴκοσι περίπου χιλιάδας δραχμῶν, εἶτα δὲ ἀνεβιβάσθη τὸ ποσὸν ἀκριβέστερον εἰς ὑπερδισμυρίας. Καὶ εἶνε μὲν ἡ δαπάνη μεγάλη, ἀλλὰ τοῦτο πεποίθαμεν, ὅτι δὲν θέλει ἐκφοβήσει τὴν Ἀρχαιολογικὴν ἑταιρείαν, ἥτις ὀρθῶς ποιοῦσα ἀπεφάσισε τὴν ἀνίδρυσιν καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ ὡραίου τούτου μνημείου τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καὶ ἱστορίας.

Ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν γενομένων ἐπ' ἐσχάτων ἀνασκαφῶν, σχεδὸν ἅπαντα τὰ μέλη τοῦ λέοντος σώζονται, συμποσούμενα εἰς ἐννέα μεγάλα τεμάχια καί τινα ὀλίγα μικρότερα· τῶν δὲ σωζομένων τούτων κομματίων θὰ γείνωσιν ἐν Ἀθήναις ἀπεκμάγματα ἐκ γύψου, ὅπως συναρμοζομένων τούτων καταδειχθῇ ὅ τε τρόπος τῆς συγκολλήσεως τῶν καθ' ἕκαστα τεμαχίων καὶ τὰ τυχὸν λείποντα μέρη. Τὰ δὲ πρὸς συμπλήρωσιν ἀπαιτούμενα ταῦτα μέρη πρέπει βεβαίως νὰ κατασκευασθῶσιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ φαιοῦ ἐγχωρίου λίθου, ἐξ οὗ εἶνε εἰργασμένος καὶ ὁ ἀρχαῖος λέων. Ὅταν δὲ στηθῇ ἐπὶ τοῦ ὑψηλοῦ στυλοβάτου ἐκ πωρίνου λίθου, ὅστις διεσώθη, ὡς ἔδειξαν αἱ τελευταῖον γενόμεναι ἀνασκαφαὶ, ὁ λίθινος οὗτος λέων, δὲν θὰ ἔχωσι πλέον οἱ ξένοι τὸ δικαίωμα νὰ ὑβρίζωσιν ἡμᾶς ὡς ἀμελοῦντας τὸ πρὸς τὴν ἀτυχῆ ἐκείνην δόξαν τοῦ πίπτοντος ἑλληνισμοῦ θλιβερὸν ἡμῶν καθῆκον.

Ὡς δ' ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν κατὰ τὸ 1842 ἐργασιῶν τοῦ Siegel καὶ ἐκ τῶν τῷ 1879 γενομένων ἀνασκαφῶν, ὁ λέων ἐκάθητο ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ἔχων τὴν οὐρὰν ἐν μέσῳ τῶν δύο σκελῶν, τελευτῶσαν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων φυσιοδιφῶν ὀνομαζομένην ἀλκαίαν, τὸ κέντρον δῆλα δὴ ἐκεῖνο, δι' οὗ ἐλέγετο ὁ λέων αὐτὸς ἑαυτὸν παροξύνων· ἀλλ' ἡ στάσις τῆς οὐρᾶς ὁπωςδήποτε φαίνεται δεικνύουσα, ὅτι ὁ τεχνίτης δὲν ἐνοει νὰ παραστήσῃ τὸν λέοντα ἐν θυμῷ. Ἦτο λέων πάντοτε, ἀλλά τις μόλις βρυχώμενος καὶ ὑποστέλλων τὴν ὀργὴν ἕνεκά τινος βίας ὑπερτέρας, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω. Μετὰ τοῦ πω-

ρίνου ὑποβάθρου ἐξικνεῖται ὁ λέων τῆς Χαιρωνείας εἰς ὕψος δέκα ἢ ἕνδεκα μέτρων, ὥςτε ἦτο ἀληθῶς ἐπιβλητικὸς καὶ ἀντάξιος τοῦ ἀποσβεσθέντος μεγαλείου τῆς ἱδρυσάσης πόλεως. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ζώου, ἥτις ἕλκει μόνη αὐτὴ βάρος ἑξακοσίων περίπου ὀκάδων, ἔχει ἀνάμικτον ἔκφρασιν γλυκύτητος καὶ μελαγχολίας. Τὸ ὅλον δὲ σῶμα, ὅταν ἀνεγερθῇ, θὰ παρίσταται ὡς εὔρυθμον καὶ ὡραῖον σῶμα κολοσσιαίου λέοντος ἐπαξίως φρουροῦντος τοὺς περιφανεῖς νεκρούς. Εὐχόμεθα καὶ ἐλπίζομεν, ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία ταχέως θὰ συντελέσῃ τὸ ἔργον οὗ ἤρξατο ἐπ' ἀγαθῷ· ὥςτε καθίσταται περιττὸν, τό γε νῦν ἔχον, νὰ ἐκταθῶμεν διὰ μακρῶν ἐκθέτοντες τὰ πορίσματα τῶν πρώτων ἐρευνῶν καὶ ἐργασιῶν, ἅτινα δύνανται νὰ ἐπανορθωθῶσι τυχὸν διὰ δευτέρων σοφωτέρων φροντίδων [1].

---

[1] Ὡς γνωστόν, τὸ ἔργον τῆς ἀνορθώσεως, πολλάκις ἀναβληθὲν, συνετελέσθη τέλος τῷ **1904** διὰ τοῦ γλύπτου κ. Λαζάρου Σώχου.

ΦΙΛΟΠΟΙΜΗΝ Ο ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΙΤΗΣ *

Δὲν πρόκειται νὰ βιογραφήσω ἐνταῦθα τὸν Φιλοποίμενα. Οὔτε τὰ στενὰ ὅρια τοῦ ἐπιμεμετρημένου μοι χώρου ἐπιτρέπουσι τὸ τοιοῦτον, οὔτε δικαιοῦμαι ἐν Ἀρκαδικῷ ἡμερολογίῳ γράφων νὰ ὑποθέσω, ὅτι ὑπάρχει λόγιος Ἀρκὰς ἀγνοῶν τὰ κατὰ τὸν ἔνδοξον ἐκεῖνον γόνον τῆς Ἀρκαδίας. Ἄλλως δ' ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ μάθῃ διὰ μακρῶν τὰ κατὰ τὸν υἱὸν τοῦ Κραύγιδος ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ, ὃν μετὰ πολλῆς συμπαθείας ἔγραψεν ὁ Χαιρωνεὺς Πλούταρχος.

Ἀλλ' ἐν τούτοις δὲν δύναμαι νἀντιπαρέλθω ἀδιαφόρως τὸ ἄξιον ἰδίας μνείας γεγονὸς τῆς καταγωγῆς τοῦ Φιλοποίμενος ἐκ τῆς Μεγάλης πόλεως. Τὸ κτίσμα τοῦτο τοῦ Ἐπαμεινώνδου ἐπέχει ἰδίαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας.

Ἡ Μεγάλη πόλις εἶνε γενέτειρα ὀνομαστῶν στρατηγῶν αὐτῆς. Ὁ Φιλοποίμην, ὁ Λυκόρτας, ὁ Δίαιος εἶνε Μεγαλοπολῖται. Τίς οἶδε δὲ, μὴ καὶ αὐτὸν τὸν μέγαν υἱὸν τοῦ Λυκόρτα, τὸν Πολύβιον, ἤθελον ἀναδείξει στρατηγὸν οἱ Ἀχαιοί, ἀφ' οὗ ἄλλως ἔκριναν αὐτὸν ἄξιον νὰ καταλάβῃ μίαν τῶν μεγίστων ἀρχῶν τῆς συμπολιτείας, τὴν τοῦ ἱππάρχου, ἂν ἡ ἐσωτερικὴ διχοστασία τῶν Ἀχαιῶν δὲν παρέδιδε καὶ τὸν Πολύβιον εἰς τοὺς Ῥωμαίους μετὰ τῶν πολυθρυλήτων ἐκείνων ὁμήρων, ὧν οἱ πλεῖστοι εἵμαρτο νὰ ἐκλίπωσιν ὑπὸ τῶν ταλαιπωριῶν τῆς μακρᾶς ἐν Ἰταλίᾳ ἐξορίας.

Ἕκαστος τῶν μεγάλων ἐκείνων Μεγαλοπολιτῶν στρατηγῶν θὰ ἦτο ἄξιος ἰδίου χαρακτηρισμοῦ, οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Διαίου ἐξαιρουμένου, ὅστις ἐλιποψύχησε μὲν τὴν τελευταίαν ὥραν, ἀνάνδρως φυγὼν μετὰ τὴν μάχην τῆς Λευκοπέτρας, καθ' ἣν ἀνεδείχθη νικητὴς ὁ Μόμμιος, καὶ δειλῶς αὐτοκτονήσας ἐν τῇ γενετείρᾳ, ἀλλὰ δὲν δύναται ὅμως νὰ κατηγορηθῇ ὡς προδότης, καθ' ἃ ἄλλοι τῶν Ἀχαιῶν. Ἀλλ' ἂς ἀρκεσθῶμεν εἰς ὀλίγας λέξεις περὶ τοῦ Φιλοποίμενος, ὃν οἱ ἀρχαῖοι ἐκάλεσαν ἔσχατον τῶν Ἀχαιῶν.

Ποῦ ἔγκειται ἡ σημασία τοῦ Μεγαλοπολίτου στρατηγοῦ; Ὁ μὲν Ἄρατος ὑπῆρξε κυρίως εἰπεῖν ὁ δημιουργὸς τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ τοῦ *Τάκη Κανδηλώρου* Ἀρκαδικῇ ἐπετηρίδι τοῦ 1903 σ. 56 κ. ἑ.

ὁ ἐκ μικρᾶς τὸ πρῶτον συμμαχίας τοπικὸν ἐχούσης χαρακτῆρα ἀνυψώσας αὐτὴν εἰς τὴν παμπελοποννησιακὴν, δὸς δ' εἰπεῖν καὶ σχεδὸν πανελλήνιον περιωπὴν. ἣν προςέλαβεν ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις τῆς ἑλληνικῆς αὐτονομίας. Ὁ δὲ Φιλοποίμην εἶνε ὁ ἀναδημιουργὸς αὐτῆς. Συνίστατο δ' ἡ ἀναδημιούργησις αὕτη εἰς τὴν εἰςαγωγὴν νέων ὅπλων καὶ τὴν μετ' αὐτῆς συνδεομένην τακτικὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς στρατιᾶς τῶν Ἀχαιῶν.

Οἱ λεπτοὶ θυρεοὶ τῶν προτέρων χρόνων καὶ τὰ μικρὰ δόρατ' ἀντικατεστάθησαν διὰ μεγάλων ἀσπίδων καὶ μακρῶν σαρισῶν· συνεπλήρωσε δὲ τὸν ὁπλισμὸν τὸ κράνος, ὁ θῶραξ καὶ ἡ περικνημίς. Οὕτω δ' οἱ Ἀχαιοὶ ἀπὸ εὐπετῶν ψιλῶν, μόνον διὰ προςβολῶν πόρρωθεν δυναμένων νὰ μάχωνται τελεςφόρως, μετεβλήθησαν εἰς βαρεῖς ὁπλίτας ἀντέχοντας γενναίως εἰς τὰς ἐκ τοῦ συστάδην μάχας, ἐν οἷς ἠγωνίζοντο ὄχι πλέον κατὰ φάλαγγας ἀσυνασπίστους ὡς πρότερον, ἀλλὰ κατὰ σπείρας συντεταγμένας κατὰ τὸν μακεδονικὸν τρόπον. Τὸ δὲ κυριώτατον τῆς τοιαύτης στρατιωτικῆς ἀναδιοργανώσεως ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ ἀναθάρρησις τοῦ φρονήματος καὶ τὸ φιλοπόλεμον πνεῦμα τὸ ἐμφυσηθὲν εἰς τὰς πόλεις τὰς μετεχούσας τῆς συμπολιτείας. Ἡ Ἑλλὰς ἐφάνη ἀναγεννωμένη, ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις ἀνελύοντο ἀρχαῖα κειμήλια μεταβαλλόμενα εἰς κόσμον ὅπλων, καὶ ἐχρυσοῦντο θώρακες καὶ κατηργυροῦντο θυρεοὶ καὶ χαλινοί, καὶ τὰ στάδια ἐπλήσθησαν πώλων δαμαζομένων καὶ νεανίσκων ὁπλομαχούντων, καὶ αἱ γυναῖκες ἐκράτουν ἐν ταῖς χερσὶ κράνη καὶ ἔβαπτον πτερὰ καὶ διήνθιζον χιτῶνας ἱππέων καὶ χλαμύδας στρατιωτικάς.

Ἀλλὰ τὸ ἀτύχημα τοῦ Φιλοποίμενος, τοῦ μεγάλου ἐκείνου στρατιωτικοῦ ἀναμορφωτοῦ καὶ γενναίου στρατιώτου, ὑπῆρξεν, ὅτι δὲν ἐπεφυλάσσετο εἰς αὐτὸν νἀντιμετρηθῇ πρὸς τοὺς ῥωμαϊκοὺς λεγεῶνας, οἵτινες ἔμελλον μετ' ὀλίγας δεκαετηρίδας νὰ δουλώσωσι τὴν ἑλληνικὴν πατρίδα. Ἀνδρεῖον τῆς Ἀρκαδίας τέκνον ἔσωσε τοὺς Μεγαλοπολίτας, ἐξοικίσας αὐτοὺς αἰσίως εἰς τὴν Μεσσήνην τῷ 222 π. Χ., ὅτε ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Κλεομένης Γ´ ἐπέδραμε τὴν γενέτειραν, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἠγωνίζετο γενναίως ἐναντίον τοῦ Κλεομένους καὶ ἐτραυματίζετο ἐν τῇ μάχῃ ἐκείνῃ τῆς Σελλασίας, καθ' ἣν ἀνεδεικνύετο νικηφορος ὁ σύμμαχος τοῦ Φιλοποιμενος βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονος ὁ Δώσων. Τῶν ἀνδραγαθιῶν δ' αὐτοῦ καρπὸς ὑπῆρξεν ἡ μετ'

ὀλίγα ἔτη ἀνάδειξις αὐτοῦ τὸ μὲν πρῶτον ὡς ἱππάρχου, εἶτα δὲ τῷ 207 π. Χ. ὡς στρατηγοῦ τῶν Ἀχαιῶν. Ἀλλὰ καὶ ὡς στρατηγὸς τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας ἀναδιοργανόνων καὶ ἀνυψόνων αὐτὴν μάχεται κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, νικᾷ αὐτοὺς τῷ 206 π. Χ. ἐν Μαντινείᾳ καὶ ἀναγκάζει μετά τινα ἔτη νὰ προσχωρήσωσιν εἰς τὴν ἀχαϊκὴν συμπολιτείαν. Οὕτως οἱ ἀπ' αἰώνων ἄσπονδοι ἐχθροί, οἱ Μεσσήνιοι καὶ οἱ Σπαρτιᾶται, εὑρίσκοντο κατηναγκασμένοι νὰ συμμάχωνται ὡς μέλη τῆς αὐτῆς συμπολιτείας. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἠδύνατο νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ μακρόν. Διὸ βλέπομεν τέλος ἀφισταμένους τῷ 184 π. Χ. τοὺς Μεσσηνίους. Θέλων δὲ ὁ Φιλοποίμην νὰ καθυπαγάγῃ αὐτοὺς καὶ πάλιν εἰς τὴν προτέραν συμμετοχὴν εἰς τὴν συμμαχίαν ἠτύχησε συλληφθείς, καὶ ἠναγκάσθη ὁ ἑβδομηκοντούτης γέρων νὰ πίῃ ἐν τῷ καταγείῳ Θησαυρῷ, ἐν ᾧ καθείρχθη, τὸ κώνειον τὸ σταλὲν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Μεσσηνίων Δεινοκράτους.

Ἡ κηδεία τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ, ἣν ἐτέλεσε μετά τινας μῆνας ὁ ἐν τῇ στρατηγίᾳ τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας διάδοχος τοῦ Φιλοποίμενος Λυκόρτας καὶ ἣν γραφικώτατα διηγεῖται ὁ Πλούταρχος, ἔδειξε τὴν πρὸς τὸν νεκρὸν ἀγάπην καὶ τὸν σεβασμὸν τῶν Πελοποννησίων. Ἡ ἀπὸ τῆς Μεσσήνης εἰς τὴν Μεγάλην πόλιν νεκρώσιμος πορεία τῆς ὑδρίας, ἣν κατάφορτον ὑπὸ ταινιῶν καὶ στεφάνων ἐβάσταζεν ὁ νεαρὸς Πολύβιος ἔχων περὶ ἑαυτὸν τοὺς πρώτους τῶν Ἀχαιῶν, ἐδείκνυε τὸ μέγεθος τῆς ἀπωλείας.

Ἡ Πελοπόννησος εἶχεν ἀποβάλει ἀληθῶς τὸ κυριώτατον τῶν στηριγμάτων καὶ ἡ Ἑλλὰς ἓν τῶν γενναιοτάτων αὐτῆς τέκνων. Εἶνε κρῖμα πράγματι, ὅτι τοσαύτη γενναιότης ἐξηντλήθη ἀγωνιζομένη ἐν Πελοποννήσῳ καί, ἐν ὥραις ἀργίας τῶν ὅπλων ἐν αὐτῇ, ἐν Κρήτῃ καθ' Ἑλλήνων καὶ ὅτι ὁ ἀναμορφωτὴς τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας δὲν ἔζῃ πλέον, ὅτ' ἐστράφησαν κατὰ τῆς Ἑλλάδος αἱ αἰχμαὶ τῆς Ῥώμης.

Πατριῶται ὡς ὁ Λυκόρτας, στρατηγοὶ φιλοπάτριδες ὡς ὁ Δίαιος δὲν ἠδυνήθησαν νὰναχαιτίσωσι τὴν ἐπιδρομὴν τῆς νέας τοῦ κόσμου κυριάρχου, καὶ ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν ὁ Φιλοποίμην ὑπῆρξε πράγματι ὁ ἔσχατος τῶν Ἑλλήνων, καθ' ἃ ἐπωνόμασαν αὐτὸν οἱ νικηταὶ οἱ ἐξαπλοῦντες πλέον τοὺς ῥωμαϊκοὺς ἀετοὺς ἀνὰ τὴν δεδουλωμένην Ἑλλάδα.

Η ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΕΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙᾼ *

Α'

Πρὸ τριῶν ἐτῶν καὶ ὑπερέκεινα εἶχον ἐκθέσει ἐπ' ἄλλῃ εὐκαιρίᾳ τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ ἐπέκτασιν τῶν ἐργασιῶν τοῦ Egypt Exploration Fund, τῆς ἀγγλικῆς ἐκείνης ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, ἥτις ἐθεώρησε πρέπον νὰ μὴ περιορίζωνται αἱ ἐν Αἰγύπτῳ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς μόνους τοὺς χρόνους τῶν Φαραώ, ἀλλὰ νὰ ἐπεκτείνωνται καὶ εἰς τὰς ἡμέρας τῆς κυριαρχίας τῶν Πτολεμαίων καὶ τῶν Ῥωμαίων [1]. Ἀληθῶς συνέβαινε μέχρι πρό τινος ὀλίγου χρόνου ἐν Αἰγύπτῳ ὑπὸ ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν ὅ τι παρ' ἡμῖν. Ὡς ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία καὶ ἔρευνα περιωρίζοντο μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν λαμπρὰν τέχνην καὶ τὰ μεγάλα μνημεῖα τῶν ἐκκρίτων χρόνων τῆς ἀκμῆς, ἡ δὲ βυζαντιακὴ τέχνη παρημελεῖτο τελείως, οὕτω καὶ ἐν Αἰγύπτῳ τὴν προσοχὴν τῶν ἀρχαιολόγων εἶλκυον μάλιστα τὰ μνημεῖα τῶν ἐπιχωρίων δυναστειῶν. Ἡ αἰγυπτιακὴ ἀρχαιολογία ἦτο οὕτως εἰπεῖν ἀρχαιολογία τῆς Μέμφεως καὶ τῶν Θηβῶν, σχεδὸν δὲ οὐδαμῶς ὑπῆρχεν ἀρχαιολογία τῶν κατόπιν χρόνων ἀπὸ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ἐγκαθιδρύσεως τῶν Λαγιδῶν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων καθυποτάξεως τῆς χώρας.

Μάτην ἤδη τελευτῶντος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀπεκαλύφθη ἐν Rosette κατὰ τὴν εἰς Αἴγυπτον στρατείαν τοῦ Ναπολέοντος ἡ περιώνυμος δίγλωσσος ἐκείνη ἐπιγραφὴ ἡ δοῦσα ἀφορμὴν εἰς τὸν Champollion, ὅπως εὕρῃ τὴν κλεῖδα τῆς ἀναγνώσεως τῶν τέως ἀδιαγνώστων ἱερογλυφικῶν. Μάτην τὰ μουσεῖα τοῦ ὀλλανδικοῦ Λουγδου-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἐθνικῇ ἀγωγῇ Ἔτ. Γ' (1900) σ. 49 κ. ἑ., 66 κ. ἑ., 83 κ. ἑ.

[1] Ἴδε τὸ ἄρθρον Ἑλληνορρωμαϊκαὶ ἔρευναι ἐν Αἰγύπτῳ ἐν τοῖς ἐμοῖς Λόγοις καὶ ἄρθροις σ. 454 κ. ἑ.

νου, τοῦ Ταυρίνου, τοῦ Βερολίνου, τοῦ Λονδίνου, τῶν Παρισίων ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμπεριλάβωσιν εἰς τὰς αἰγυπτιακὰς αὐτῶν συλλογὰς ἐξαιρέτους ἑλληνικοὺς παπύρους περιέχοντας πτολεμαϊκὰ ἔγγραφα, ἐξ ὧν ὁ Leemanns, ὁ Peyron, ὁ Letronne, ὁ Lumbroso, ὁ Robiou, ὁ Mahaffy καὶ ἄλλοι ἠδυνήθησαν νἀναπλάσωσι κατὰ μέρος τὴν περίεργον εἰκόνα τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου βίου ἐν Αἰγύπτῳ ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων. Μάτην ἀπὸ τῆς τρίτης καὶ τετάρτης μάλιστα δεκάδος τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος ἤρχισαν γενόμεναι αἱ ἀνακαλύψεις ἐκεῖναι παπύρων περιεχόντων κείμενα Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐν οἷς καὶ ἀνέκδοτα ἔργα, ὧν μάλιστα ἐξαίρετα ἐν ἐκείνοις ἤδη τοῖς χρόνοις τὰ τοῦ Ὑπερείδου.

Διὰ πασῶν τούτων τῶν ἀνακαλύψεων ἀπεδεικνύετο προφανῶς ἡ σημασία τῆς ἑλληνιζούσης Αἰγύπτου, καὶ ἠνοίγοντο νέοι ἱστορικοὶ καὶ ἀρχαιολογικοὶ ὁρίζοντες. Ἀλλ' οὐδὲ κἂν ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὰ τοιαῦτα ὑπέροχα εὑρήματα εἱλκύσθη ἡ προσοχὴ τῶν ἐπιστημόνων πρὸς συστηματικὴν ἔρευναν τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον τῶν Λαγιδῶν καὶ τῶν Ῥωμαίων, καὶ ὅλως σποράδες ὑπῆρξαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον καὶ μέχρις ἐπ' ἐσχάτων οἱ ἐρευνηταὶ οἱ μὴ θεωροῦντες τὴν Αἴγυπτον μόνον ὡς χώραν τῶν πυραμίδων καὶ τῶν ὀβελίσκων, τῶν μομμιῶν καὶ τῶν σκαραβαίων.

Νέαν δὲ τροπὴν τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἔδωκαν δύο τινά, πρῶτον μὲν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ναυκράτεως, δεύτερον δὲ αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μεγάλαι ἀνακαλύψεις ἀνεκδότων ἑλληνικῶν κειμένων ἐπὶ παπύρων. Καὶ αἱ μὲν ἀνακαλύψεις αἱ ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Petrie καὶ Gardner Ἄγγλων ἀρχαιολόγων γενόμεναι πρὸ δεκαπενταετίας περίπου ἐν Ναυκράτει ἔδειξαν, ὅτι ἀξία πλείστου ὅσου λόγου ἦτο ἐν Αἰγύπτῳ πλὴν τῆς ἐρεύνης τοῦ παναρχαίου ἐπιχωρίου πολιτισμοῦ ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἐκείνων ἐγκαταστάσεων τῶν χρόνων τῶν φιλελλήνων Ψαμμιτιχιδῶν, ὧν ἡ Ναύκρατις, τὸ κέντρον τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ἰωνικοῦ ἐμπορίου, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ φαεινοτάτη ἀντιπρόσωπος, οἱονεὶ πρόδρομός τις τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἡ δ' ἐκ τῶν νεκροπόλεων καὶ βιβλιοθηκῶν τῆς Κροκοδειλοπόλεως, τῆς Ὀξυρύγχου καὶ ἄλλων ἀγνώστων τόπων ἀνακάλυψις κειμένων, οἷα ἡ Ἀθηναίων πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ μιμίαμβοι τοῦ Ἡρώνδου, αἱ ᾠδαὶ τοῦ Βακχυλίδου, νέα ἀποσπάσματα τῆς Σαπφοῦς, τοῦ

Ἀλκμᾶνος, τοῦ Εὐριπίδου, ἐστερέωσε καὶ προήγαγε τὴν πεποίθησιν περὶ τοῦ ἐν τῇ ἑλληνιζούσῃ Αἰγύπτῳ τῶν διαδόχων καὶ ἐπιγόνων τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀκμαίου πνευματικοῦ βίου, ὅστις ἀπέπνεεν ὅλον τὸ ἄρωμα τῶν ἀρχαίων ἐκκρίτων χρόνων.

Πράγματι πολὺ πρὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ Βυζαντίου ἡ Αἴγυπτος πρὸς τῷ βασιλείῳ τοῦ Περγάμου ἀπέβη ὁ θεματοφύλαξ τῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς κινήσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, οὐδὲ δύνανται νὰ ἐννοηθῶσιν ἡ Ἀκρόπολις τοῦ Περικλέους καὶ τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου καὶ ἡ Ὀλυμπία καὶ οἱ Δελφοὶ ἄνευ τῶν ἐν Περγάμῳ κτιρίων τῶν Ἀτταλικῶν καὶ τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ἀλεξανδρείας μελετῶν τῶν Ἀλεξανδρινῶν. Καὶ ἐν τούτοις τὸ μέγα ἐκεῖνο κέντρον τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὰς Ἀθήνας, ἡ εὐρεῖα πολις, ἣν ὑπὸ τοὺς ἀρίστους τῶν οἰωνῶν ἔκτισεν ὁ μέγας υἱὸς τοῦ Φιλίππου, ἡ ἔμμουσος ἑστία τῶν βιβλιοθηκαρίων καὶ τῶν ἐρευνητῶν, ἣν προήσπιζεν ἡ κραταιὰ χεὶρ τῶν ἐκγόνων Πτολεμαίου τοῦ Σωτῆρος, ἡ μεγάλη Ἀλεξάνδρεια δὲν εἶχεν ἐρευνηθῇ ἐπαρκῶς. Ἡ τοπογραφία αὐτῆς ἦτο μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων ἐντελῶς ἄγνωστος. Ἐν τῇ ὁρμῇ, μεθ' ἧς περικαλλὴς ὑψοῦτο ἡ νέα πόλις τῶν χεδιβῶν καὶ ἐστρώννυντο νέαι ὁδοὶ καὶ ἠνοίγοντο νέαι πλατεῖαι, ἐλησμονεῖτο ἡ ἀναζήτησις τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν χώρων ubi Alexandria fuit.

Ἐνταῦθα δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν τὰς ὑπηρεσίας, ἃς ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις παρέσχον εἰς τὴν τοπογραφικὴν ἐξέτασιν τῆς Ἀλεξανδρείας δύο ἄνδρες, οὓς δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν τοὺς ἱδρυτὰς τοῦ τοιούτου κλάδου τῶν ἀρχαιολογικῶν μελετῶν. Εἶνε δὲ πρῶτος μὲν ὁ Αἰγύπτιος ἀρχιτέκτων Μαχμοὺδ ἐλ Φαλαὶκ, ὅστις τὴν ἕκτην τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος δεκάδα ἐν μέσῳ τῶν χάριν τῆς νέας Ἀλεξανδρείας μεγάλων αὐτοῦ ἔργων δὲν ἐλησμόνησε τὴν ἀρχαίαν, περὶ ἧς ἔγραψε γαλλιστὶ ἰδίαν συγγραφὴν (L' antique Alexandrie). Τὸ ὑπ' αὐτοῦ διαγραφὲν συγκριτικὸν σχέδιον τῆς ἀρχαίας Ἀλεξανδρείας, τῶν ὁδῶν αὐτῆς καὶ τῶν στοῶν, ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὸν τὸ μόνον, οὗ χρῆσιν ἐποιήσατο καὶ αὐτὸς ὁ Kiepert, ἰδίᾳ αὐτὸ ἐκδοὺς τῷ 1872. Ὁ δ' ἕτερος τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν τοπογραφιαν καὶ ἐπιγραφικὴν τῆς ἀρχαίας Ἀλεξανδρείας ὑπῆρξεν ὁ Ἀθηναῖος ἰατρὸς Τάσος Νεροῦτσος βέης, ὁ ἐπὶ μακρὰ ἔτη μέχρι βαθέος γήρατος ζήσας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ

μετὰ τῆς αὐτῆς στοργῆς, μεθ' ἧς ἐξιστόρησε τὰ κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας ἐνδιατρίψας περὶ τὰ τῆς τοπογραφίας τοῦ κτίσματος τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ L' ancienne Alexandrie.

Τοιαῦτα προηγούμενα προαπητοῦντο, ὅπως γείνῃ ἀρχὴ συστηματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἐξερευνήσεως τῶν κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἀλεξάνδρειαν. Ἔπρεπε νὰ εὑρεθῶσιν ἄνδρες ἐπιλαμβανόμενοι τῶν τοιούτων ἐρευνῶν μετὰ ζήλου ἀδιαπτώτου, χορηγοὶ μὴ φειδόμενοι χρήματος πρὸς ὑποστήριξιν τῶν τοιούτων ἔργων. Ἔπρεπε νὰ περισυλλεχθῶσι τὰ χύδην εὑρισκόμενα λείψανα τῶν πτολεμαϊκῶν καὶ ῥωμαϊκῶν χρόνων, νὰ γείνῃ ἔναρξις τῆς μελέτης αὐτῶν, καταγραφῆς καὶ ἐκδόσεως, νὰ ἐπιχειρηθῶσιν ἀνασκαφαί, νἀνασκευασθῶσι πεπλανημέναι δόξαι, νὰ ἱδρυθῶσι μουσεῖα, νὰ δημοσιεύωνται εἰδικαὶ συγγραφαὶ καὶ δελτία, νὰ δημιουργηθῇ τέλος, τοῦθ' ὅπερ ἔλειπε πρότερον, ἀλεξανδρινὴ ἀρχαιολογία.

Τὸ ἀληθῶς τεράστιον τοῦτο κατόρθωμα ὑπῆρξεν ἔργον ὀλίγων ἐτῶν καὶ δημιούργημα τοῦ ἀκαταπονήτου ζήλου καὶ τῆς σιδηρᾶς θελήσεως ἑνὸς μάλιστα ἀνδρός, τοῦ διδάκτορος κ. Ἰωσὴφ Βόττη, Ἰταλοῦ τὴν καταγωγήν, ὅστις ἐν τῇ νέᾳ αὐτοῦ πατρίδι, τῇ Αἰγύπτῳ, εὗρεν ἢ μᾶλλον ἔπλασε στάδιον εὐρύτατον ἰδίας ἀρχαιολογικῆς ἐνεργείας. Ἔχων ἡλικίαν μεταξὺ τεσσαράκοντα πέντε καὶ πεντήκοντα ἐτῶν, οὐδαμῶς φαίνεται καμφθεὶς ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ποικίλων καὶ βαρέων ἔργων, ἅτινα ἔχει ἀναλάβει καὶ ἔχει τὴν θέλησιν νἀγάγῃ εἰς αἴσιον πέρας. Αἱ δυσκολίαι δὲν φαίνονται ἀποθαρρύνουσαι αὐτόν, ἡ ἀνεπάρκεια τῶν πόρων δέν τον πτοεῖ· εἶνε τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες, ἔχοντες τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτάξωσιν, ἀρκοῦνται εἰς τὴν παράκλησιν, καί, στέργοντες τὰ ἐνόντα, προσπαθοῦσι νὰ δημιουργήσωσι καὶ ἐπιτύχωσι διὰ τῆς πειθοῦς ὅσα ἄλλος τις θὰ κατέστρεφε δια τῆς ὑπεροψίας. Εἶνε μετριόφρων ἐν μικρῷ δημιουργὸς μεγάλων, ἄξιος πάσης τιμῆς καὶ πάσης ὑποστηρίξεως ἐν τῷ ἔργῳ ὅπερ ἀνέλαβε καὶ ἐκτελεῖ ὄχι μόνον εὐσυνειδήτως, ἀλλὰ καὶ μετ' ἐθελοθυσίας ἐξεγειρούσης τὸν σεβαμὸν ἅμα καὶ τὸν θαυμασμόν.

Εἶχον τὴν εὐτυχίαν νὰ γνωρίσω τὸν κ. Βόττην ἐν Ῥώμῃ ὡς συνάδελφον ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Ἀνατολιστῶν καὶ γραμματέα ἐν τῷ τμή-

ματι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς, οὗ τῆς προεδρείας ἠξιώθην, συμπροέδρους ἔχων ἐν ἄλλοις τὸν Krumbacher καὶ τὸν Στρυγόφσκην. Αὐτὸς ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐπετέλει τὰ ἔργα τοῦ γραμματέως μετὰ τοῦ συγγραμματέως αὐτοῦ κ. Δάντη Βαλλιέρη, διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῶν διοκλητιανείων θερμῶν, ἐδείκνυε τὸν ἄνδρα τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ καθήκοντος. Μόνον ἐν ταῖς ὥραις τῶν ἰδίων ἑαυτοῦ ἀνακοινώσεων ἢ τῆς αὐτοψίας ἐπιδεικνυομένων πινάκων δύναμαι νὰ εἴπω, ὅτι εἶδον αὐτὸν συμμετέχοντα τῆς ἐν τῷ τμήματι πολλάκις ζωηρᾶς κινήσεως. Ἄλλως ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ, ἣν ἐκάλυπτε τὸ ὑπὸ τῆς μακρᾶς ἐν Αἰγύπτῳ ὑπηρεσίας ἐπιβληθὲν φέσιον, ἦτο κεκλιμένη ἀενάως ἐπὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ χάρτου, ἐφ' οὗ μετὰ πολλῆς εὐχερείας συνέτασσε γαλλιστὶ τὰ πρακτικὰ, παρακολουθῶν τὰς ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις τῆς ἡμέρας καὶ συγκατατάσσων μετὰ τοῦ ἐπ' ἴσης ἀκαταπονήτου συγγραμματέως Βαλλιέρη τὰς παρὰ τῶν διαλεγομένων λαμβανομένας ἐπιτόμους περιλήψεις τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀνακοινωθέντων. Ἦτο ἐπὶ τοσοῦτον ἔκδοτος εἰς τὸ ἀνατεθειμένον αὐτῷ ἔργον, ὥστε τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡλίου κεκαυμένον αὐτοῦ πρόσωπον ἐφαίνετο ἀπαθὲς πρὸς τὰ πέριξ τελούμενα. Καὶ ὅμως ὁ ἐπιτελέσας μετριοφρόνως τὰ καθήκοντα γραμματέως σὺν τῷ συναδέλφῳ ἐπιφανεῖ Ἰταλῷ ἀρχαιολόγῳ μετὰ τοῦ θαυμαστοῦ ἐκείνου ζήλου τοῦ προκαλέσαντος τὴν δικαίαν πρὸς αὐτοὺς ἔκφρασιν τῶν εὐχαριστιῶν τοῦ τμήματος ἐπὶ τῇ προτάσει τοῦ κ. Krumbacher ἐφαίνετο πυρούμενος ὑπὸ ἐνθουσιασμοῦ, ὅτε ὡμίλει περὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνακαλύψεων, ἐδείκνυε κατάφωρον τὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τοὺς προάγοντας τὰς ἀλεξανδρινὰς μελέτας, ἐξεδήλου φανερὰν τὴν ὀργὴν αὐτοῦ πρὸς πᾶσαν ἐπ' αὐταῖς ἀδιαφορίαν, ἐδεικνύετο ἔχων τὸν φανατισμὸν πιστοῦ ἢ μᾶλλον ἱερέως ἰδίας λατρείας καὶ ἅμα τὰ ἰδεώδη ὀνειροπόλου ἡδυπαθῶς θωπεύοντος διὰ τῆς φαντασίας τὰσπάσια εἴδωλά του.

Τοιοῦτος ἐν ὀλίγοις ὁ δημιουργὸς τοῦ μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ νέος αὐτῆς τοπογράφος, ὁ ἱδρυτὴς τοῦ Δελτίου τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, ὁ διὰ τῆς σκαπάνης, τοῦ καλάμου καὶ τοῦ λόγου προάγων τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην παρὰ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου Φάρου καὶ τοῦ κίονος τοῦ Θεοδοσίου ἐν τῇ γῇ τῶν Πτολεμαίων.

Τὸ ἔργον αὐτοῦ εἶνε ἄξιον νὰ γνωσθῇ καὶ παρ' ἡμῖν, παρ' οἷς ἐλάνθανε μέχρι τοῦδε παντελῶς ἄγνωστον, ἃς εἴπωμεν καθαρὰ μίαν πι-

κρὰν ἀλήθειαν, διὰ δύο μάλιστα λόγους. Πρῶτον μὲν διότι πρόκειται περὶ μελετῶν ἀναφερομένων εἰς πόλιν οὐ μόνον μεγάλων ἑλληνικῶν ἀναμνήσεων ἐν τῷ παρελθόντι, ἀλλὰ καὶ νῦν ἔτι ἑλληνικωτάτην. Δεύτερον δὲ διότι τοῦ γενναίου ἔργου, ἐν ᾧ πρωτοστατεῖ ὁ κ. Βόττης, ἔμμεσοι ἀρωγοὶ καὶ συμμέτοχοι εἶνε φιλοπάτριδες καὶ φιλόμουσοι Ἕλληνες τῆς Ἀλεξανδρείας, ὧν τὸ ὄνομα, ἄλλως ὂν γνωστότατον καὶ παρ' ἡμῖν, χαίρομεν μεταδίδοντες εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς καὶ ὡς συνδεόμενον πρὸς τὴν προαγωγὴν τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀρχαιολογικῶν μελετῶν.

Β'.

— Βεβαίως τυγχάνετε ἐν τῷ ἔργῳ ὑμῶν γενναίας ὑποστηρίξεως παρὰ τῆς αἰγυπτιακῆς κυβερνήσεως; Ἠρώτησα τὸν κ. Βόττην, ὅτ' ἐκ τῶν ἀνακοινώσεων αὐτοῦ ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ τμήματι τοῦ δωδεκάτου συνεδρίου τῶν Ἀνατολιστῶν, ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν παρ' αὐτοῦ ὑποβληθεισῶν συγγραφῶν καὶ δημοσιεύσεων καὶ ἐκ τῶν ἰδίων μετ' αὐτοῦ συνδιαλέξεων ἀπεκαλύφθη πρὸ ἐμοῦ ἡ συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐργασία ἡ τελουμένη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ.

— Ἐλάχιστα, ἀπήντησεν, εἶνε τὰ ὀφειλόμενα εἰς τὴν κυβέρνησιν. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐργασία ἐν Αἰγύπτῳ ἡ ἀναφερομένη εἰς τοὺς ἀλεξανδρινοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους εἶνε ἔργον κατὰ μέγα μέρος ἰδιωτικόν, θὰ ἦτο δὲ ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἀρωγῆς ἣν κυρίως παρέχουσιν ἡ δημοτικὴ ἀρχή, ὁ ἀρχαιολογικὸς σύλλογος Ἀλεξανδρείας καὶ τὸ Ἀθήναιον Ἀλεξανδρείας.

Αὐτὸς ὁ δήμαρχος Ἀλεξανδρείας, Σακοὺρ βέης, Αἰγύπτιος εὐπαίδευτος καὶ ῥέκτης, λαλῶν ἄριστα τὴν γαλλικήν, παριστάμενος μεταξὺ τῶν συνέδρων, ἐφαίνετο ἀληθῶς ἐνδιαφερόμενος τὰ μέγιστα περὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ κ. Βοττη καὶ τῶν τελουμένων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀλεξανδρινῶν μελετῶν. Ἀλλ' ὅτε δικαίως ἀπένεμον αὐτῷ τὸν ἐπὶ τῷ ζήλῳ αὐτοῦ ὀφειλόμενον ἔπαινον ἐν τῷ μαγευτικῷ Tivoli, ὅπερ ἐπέχει τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου Tibur, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς εἰς αὐτὸ ἐκδρομῆς τῶν συνέδρων, δὲν ἀπεδέχθη πλῆρες τὸ ἐγκώμιον. — Ὄχι, μοὶ εἶπεν· οὐδὲν θὰ ἐγίνετο καὶ ἐτελεσφόρει ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ὑπὸ ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν ὡς καὶ ὑπὸ πᾶσαν ἄλλην ἄνευ τῶν ἐγκρίτων

ἐν τῇ πόλει συμπολιτῶν ὑμῶν, οἵτινες πολλαχῶς προάγουσιν ἐν αὐτῇ τὸ ἔργον τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁμολογῶ δὲ, ὅτι οἱ λόγοι οὗτοι, ὧν τὴν ἠχὼ ἀπέδιδον οἱ γείτονες θόλοι τοῦ ναοῦ τῆς Σιβύλλης, μὲ συνεκίνησαν οὐ μικρὸν, φανταζόμενον τὴν δρᾶσιν τῶν φιλοπατρίδων ἐκείνων Ἑλλήνων τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικίας μακρὰν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Φαραώ.

Ἀληθῶς δὲ τὰ ἐκτεθέντα παρὰ τοῦ κ. Βόττη ἐν τῷ τμήματι καὶ αἱ ὑποβληθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ δημοσιεύσεις ἔπεισαν πάντας, ὅτι ἄνευ τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν δύο ἐξ Ἑλλήνων κατὰ μέγα μέρος συνισταμένων σωματείων, τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας καὶ τοῦ Ἀθηναίου, δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ προαγωγὴ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀρχαιολογικῶν μελετῶν. Ἦτο δὲ τὸ πρᾶγμα οὕτω καταφανὲς, ὥστε, ἐκφέρων μετὰ τὴν ἀκρόασιν τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ κ. Βόττη ἀπὸ τοῦ προεδρείου τοῦ τμήματος τὴν εὐχὴν, ὅπως τὸ ὅλον συνέδριον ἐκφράσῃ τὰς θερμὰς αὐτοῦ εὐχαριστίας εἰς τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν Ἀλεξανδρείας, τὴν Ἀρχαιολογικὴν ἑταιρείαν καὶ τὸ Ἀθήναιον ἐπὶ τῇ προαγωγῇ τῶν ἀλεξανδρινῶν ἐρευνῶν, ἐγινόμην ἁπλῶς ὁ διερμηνεὺς τῶν αἰσθημάτων ὑφ' ὧν κατείχοντο πάντες οἱ ἀποτελοῦντες τὸ τμῆμα. Ὁπόσον δὲ δίκαιαι ἦσαν αἱ εὐχαριστίαι αὗται, ἀπεδείχθη ἐκ τῆς ὁμοθύμου παρὰ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν συνέδρων τὴν τελευταίαν ἡμέραν ἀποδοχῆς τῆς ἐμῆς προτάσεως, ἣν τὸ τμῆμα διεβίβασεν εἰς τὴν γενικὴν συνέλευσιν.

Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀλεξανδρείας τῶν μάλιστα συντελεσάντων εἰς τὴν εὐόδωσιν τῶν ἀρχαιολογικῶν μελετῶν εἷς διακρίνεται μάλιστα, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν μετὰ τοῦ κ. Βόττη συνομιλιῶν καὶ τῶν δημοσιεύσεων αὐτοῦ. Τίς δὲν θὰ ἐμάντευε τὸν ἄνδρα, καὶ ἂν δὲν ἀνέγραφον τὸ ὄνομ' αὐτοῦ; Εἶνε ὁ μονόφθαλμος, ἀλλ' ὀξυδερκέστατος ἐκεῖνος πατριώτης, οὗ τὸν πρόωρον θάνατον θρηνεῖ ἀκόμη σύμπαν τὸ Ἑλληνικὸν, ὁ μεγάθυμος πολίτης μεγάλης Ἑλλάδος, ὁ γινώσκων νὰ μάχηται ἅμα ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας καὶ νὰ δαπανᾷ, νὰ ἐνθουσιᾷ αὐτὸς ὑπὲρ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ νὰ ἐξεγείρῃ καὶ τῶν ἄλλων τὸν ἐνθουσιασμὸν μέχρι φανατισμοῦ. — Εἶμαι καὶ θὰ εἶμαι εὐγνώμων πρὸς πάντας τοὺς προάγοντας τὸ ἐμὸν ἔργον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, μοὶ εἶπεν ὁ κ. Βόττης. Πολλὰ θὰ εἶχον νὰ εἴπω περὶ πολλῶν

Ἑλλήνων. Ἀλλὰ δὲν θὰ λησμονήσω ποτὲ τὸν Γεώργιον Γούσιον. Ἤρκει νὰ εἴπω, ὅτι κάτι τι πρέπει νὰ γείνῃ. Καὶ τὸ κάτι τι ἐκεῖνο ἐγίνετο, ἂν ὑπῆρχον χρήματα, ἀμέσως· ἀλλ' ἐγίνετο, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχον, διότι, εὐθὺς ὡς ὁ Γούσιος ἐπείθετο καὶ ἤθελε, δὲν ἠδύνατο νὰ γείνῃ λόγος περὶ μὴ ὑπάρξεως χρημάτων. «Ὁ θάνατος, ἔγραφε τὸ παρελθὸν ἔτος ὁ Βόττης ἐν τῷ πρώτῳ τεύχει τοῦ γαλλιστὶ ἐκδιδομένου Δελτίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ θάνατος ἔθραυσε πρὸ μικροῦ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Γεωργίου Γουσίου, οὗ τὸ ὄνειρον ἦτο νὰ ἴδῃ ἀνατέλλουσαν Ἀλεξάνδρειαν πνευματικωτέραν ἐκείνην ἥτις ἐν τούτοις εἶνε τόσον εἰς ἡμᾶς προςφιλής. Ἐν πάσῃ ἐκδηλώσει τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν βίου, ἐν τῇ αἴγλῃ τῇ πολλάκις ἀπατηλῇ τῆς δημοσιεύσεως περιοδικοῦ, τῆς ἱδρύσεως φιλολογικοῦ συλλόγου, ὁ Γούσιος ἔβλεπε πραγματούμενον νέον ὄνειρον καὶ τὴν νέαν Ἀλεξάνδρειαν τῶν χεδιβῶν συμπαραζευγνυμένην εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν τῶν Λαγιδῶν καὶ τῶν Ῥωμαίων. Τὸ δὲ μέγα τοῦτο ὄνειρον ἀπετέλει τὴν εὐτυχίαν αὐτοῦ. Ἀγαπῶν ἀφιλοκερδῶς καὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ πᾶν τὸ ἑλληνικὸν καὶ ἔχων ἰδιάζουσαν δεξιότητα διοργανωτοῦ, προΐστατο ἁπασῶν τῶν παρ' ἡμῖν ἑταιρειῶν, ὧν σκοπὸς εἶνε ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν Ἀλεξανδρινῶν καὶ ἡ γνῶσις τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος τῆς εὐγενοῦς ταύτης πόλεως, τοῦτο μὲν διὰ διαλέξεων καὶ διὰ τοῦ μουσείου, τοῦτο δὲ δι' ἀνασκαφῶν. Διὰ ταῦτα μετ' αἰσθήματος βαθυτάτης θλίψεως βλέπω κενὴν ἀνεπιστρεπτεὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ».

Ἀλλ' ὁποία ἡ ἐν τῇ ἄλλως διεθνεῖ Ἀρχαιολογικῇ ἑταιρείᾳ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἧς ἐπίτιμος πρόεδρος εἶνε ὁ χεδίβης, συμμετοχὴ καὶ δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ πόλει παροίκων ἀποδεικνύει αὐτὴ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ Γουσίου, ὃν διεδέχθη ὡς τακτικὸς πρόεδρος ἄλλος φιλόμουσος Ἕλλην, ὁ Ἀμβρόσιος Ῥάλλης. Εἶνε δὲ ἡ Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία αὕτη ἵδρυμα νεώτατον, συσταθεῖσα τῷ 1893 ὑπ' ὀλίγων εὐπαιδεύτων Εὐρωπαίων, ἐν οἷς ἐξεῖχον πλὴν τοῦ Γουσίου ὁ Γερμανὸς Bildernagel καὶ ὁ Ἄγγλος John Reeves, ὅςτις καὶ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς ἑταιρείας μέχρι τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν μετακλήσεως αὐτοῦ ὡς διευθυντοῦ τῆς Αὐτοκρατορικῆς ὀθωμανικῆς τραπέζης, ὅτε διεδέχθη αὐτὸν ἐν τῇ προεδρείᾳ ὁ Γούσιος. Διακεκριμένοι ἀρχαιολόγοι τῶν περὶ τὴν ἀλεξανδρινὴν καὶ καθ' ὅλου αἰγυπτιακὴν ἀρχαιολογίαν διατριβόντων εἶνε ἀνακεκηρυγμένοι ἐπίτιμα

μέλη τῆς ἑταιρείας. Μεταξὺ δὲ τῶν μελῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἦσαν κατὰ τὸ ἔτος 1896 μέχρι 1897, πιθανῶς δ᾽ ἐξακολουθοῦσιν ὄντες καὶ σήμερον οἱ κ. κ. Ἐμμανουὴλ Μπενάκης καὶ Νικόλαος Διομήδης. Ὁ δὲ κατάλογος τῶν μέχρι τέλους τοῦ 1896 ἑταίρων περιλαμβάνει ἐν ὅλῳ ἑβδομήκοντα καὶ τέσσαρας, ὀλίγους ἀληθῶς διὰ πόλιν ἔχουσαν ὅσους ἡ Ἀλεξάνδρεια κατοίκους· τούτων δὲ ἦσαν Ἕλληνες ἐν ὅλῳ δώδεκα. Σήμερον δὲ οἱ ἑταῖροι ὑπερβαίνουσιν ἐν ὅλῳ τοὺς ἑκατόν.

Οὐδὲ συμμετέχουσιν οἱ Ἕλληνες μόνης τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀλλ᾽ οὐχ ἧττον ζωηρὰ εἶνε ἡ συμμετοχὴ αὐτῶν ἐν τῇ διοικήσει τῶν κατὰ τὸ ἑλληνορωμαϊκὸν τῆς πόλεως μουσεῖον, ὅπερ εἶνε δημοτικόν. Καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ, τῆς 3 Ἰουλίου 1891, μέχρι τέλους τοῦ 1898 συμμετέσχον τῆς διοικούσης αὐτὸ διαρκοῦς ἐπιτροπείας ἐν διαφόροις χρόνοις οἱ κ. κ. Δ. Ταμπακόπουλος, Ἰωάννης Ἀντωνιάδης, Γ. Γούσιος, Ἐμμανουὴλ Μπενάκης καὶ Περικλῆς Γλυμενόπουλος. Εἰς δὲ τὴν γενικὴν ἐπιτροπείαν τοῦ μουσείου ἀνῆκον ἀπὸ τοῦ 1891 μέχρι καὶ τοῦ 1897 Ἕλληνες οἱ ἑξῆς· Νεροῦτσος, Χαϊκάλης βέης, Παλαιολόγος Γεωργίου, Γεώργιος Γούσιος, Κωνσταντῖνος Σαλβάγος καὶ Ἀριστείδης Σινάνος. Τῆς δὲ γενικῆς ἐπιτροπείας τοῦ μουσείου καὶ τῆς βιβλιοθήκης ἐν ἔτει 1898 μετεῖχον οἱ κ.κ. Β. Ἀποστολίδης, Λ. Αὐγερινός, Ἐμ. Μπενάκης, Ν. Διομήδης, Παλαιολόγος Γεωργίου, Σ. Γλυμενόπουλος, Ν. Χαϊκάλης, Κ. Συναδινός, Α. Σινάνος καὶ Γ. Ζερβουδάκης. Ἐκ τῶν καταλόγων τούτων ἀποδεικνύεται ὁπόσον δικαίως ὅ τε κ. Βόττης καὶ ὁ δήμαρχος Ἀλεξανδρείας ὡμολόγουν ὁπόσα ὀφείλει ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀρχαιολογικὴ κίνησις εἰς τὴν φιλότιμον συμμετοχὴν τῶν ἐγκρίτων μελῶν τῆς ἐν τῇ πόλει ἑλληνικῆς παροικίας.

Ἀλλ᾽ ἴδωμεν τὰ διὰ τοῦ τοιούτου ζήλου καὶ τῆς προθύμου συνεργίας τῶν ἡμετέρων συμπολιτῶν ἐπιτευχθέντα.

Καὶ δὴ πρῶτον ὁμολογητέον, ὅτι ἡ δημοτικὴ βιβλιοθήκη Ἀλεξανδρείας, ἧς διευθυντὴς εἶνε ὁ κ. Nourrisson, εὑρίσκεται ἀκόμη ἐν τῷ πρώτῳ σταδίῳ τῆς συστάσεως καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἐπαρκὴς πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας πόλεως οἵα ἡ Ἀλεξάνδρεια. Κατὰ τὴν πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν κειμένην τελευταίαν περὶ τῆς βιβλιοθήκης ταύτης ἔκθεσιν αὕτη ἠρίθμει τελευτῶντος τοῦ

ἔτους 1898 τόμους ἐν ὅλῳ 11753, ὧν 9265 ἐν εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις καὶ 2488 ἐν τῇ ἀραβικῇ. Ἀλλὰ πολλοὶ τῶν ὡς τόμων ὑπολογιζομένων ἐν εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις εἶνε ἁπλῶς τεύχη περιοδικῶν, ὧν δὲν συνεπληρώθησαν τὰ ἔτη· κατὰ ταῦτα δὲ ὁ ὅλος ἀριθμὸς τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης εἶνε ἔτι μικρότερος τοῦ ἀνωτέρω ὑπολογισθέντος.

Οὐχ ἧττον ἡ βιβλιοθήκη προβαίνει προϊοῦσα καὶ ἔτος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐν ἔτει 1898 κατὰ τόμους 1059 ἐν ὅλῳ αὔξησις αὐτῆς, προελθοῦσα τοῦτο μὲν ἐξ ἀγορᾶς, τοῦτο δ' ἐκ δωρεῶν ἰδιωτικῶν, εταιρειῶν καὶ κυβερνήσεων. Μετὰ λύπης δὲ σημειόνω, ὅτι μεταξὺ τῶν εταιρειῶν καὶ τῶν κυβερνήσεων, αἵτινες ἀναγράφονται ὡς πλουτίσασαι δι' ἀποστολῶν τὴν βιβλιοθήκην, δὲν περιλαμβάνονται καὶ δωρεαὶ προερχόμεναι παρ' Ἑλλήνων ἢ ἐξ Ἑλλάδος.

Ἀνάλογος δὲ πρὸς τὴν αὔξησιν τῶν βιβλίων καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν περιοδικῶν, ἅτινα λαμβάνει ἡ βιβλιοθήκη, εἶνε καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτομένων αὐτὴν χάριν μελέτης ἢ ἁπλῆς ἀναγνώσεως, οἵτινες ἀνῆλθον τῷ 1898 εἰς 7000 περίπου, ὧν 2700 ἰθαγενεῖς.

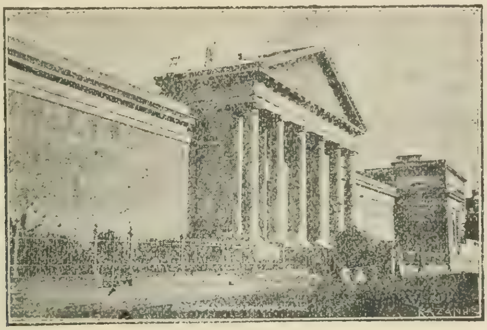
Αἱ πρόοδοι αὗται εἶνε βεβαίως ἄξιαι λόγου, ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι παρῆλθον ἓξ μόνα ἔτη ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς βιβλιοθήκης. Ἤδη ἡ μία καὶ μόνη μεγάλη αἴθουσα, εἰς ἣν περιορίζεται ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ ἀναγνωστήριον ἐν τῷ δημαρχικῷ μεγάρῳ, εἶνε ἀνεπαρκής, ἀτελὴς δὲ εἶνε ὁ τῷ 1894 ἐκτυπωθεὶς κατάλογος τῶν μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου ὑπαρχόντων βιβλίων. Παρίσταται δὲ ἀνάγκη καὶ γίνεται σκέψις περὶ προσαυξήσεως τοῦ χώρου, ὅπως τὸ καθίδρυμα δυνηθῇ νἀνταποκριθῇ εἰς τὴν ὁσημέραι μείζονα αὔξησιν καὶ τὰς προϊούσας ἀξιώσεις τῶν φιλομούσων.

Γ'.

Ἂν αἱ πρόοδοι τῆς δημοτικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας πρέπῃ νὰ θεωρηθῶσι βραδεῖαι, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν τὸ αὐτὸ περὶ τοῦ δημοτικοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ μουσείου, ὅπερ εἶνε πρὸς τῇ Ἀρχαιολογικῇ εταιρείᾳ τῆς πόλεως ἡ βάσις καὶ τὸ κέντρον τῶν Ἀλεξανδρινῶν μελετῶν.

Το μουσεῖον τοῦτο ἱδρύθη τῇ 16 Ἰουνίου 1892, ἐγκατεστάθη δὲ τὸ πρῶτον πλησίον τῆς βιβλιοθήκης ἐν τοῖς ἰσογείοις τοῦ κτήματος

Kircor ἐν τῇ λεωφόρῳ τῆς ῥοζεττείου πύλης· ἀλλὰ τὰ κυριώτερα καὶ ὀγκωδέστερα τῶν ἀντικειμένων ἔμενον τὸ κατ' ἀρχὰς ἐγκαταλελειμμένα ἐν τῷ κήπῳ τοῦ δημαρχείου. Διὸ ἀπεφασίσθη ἡ εἰς αὐτὸ τὸ δημαρχεῖον μετακόμισις τῆς ἤδη αὐξανομένης βιβλιοθήκης, οὕτω δὲ ἀπέκτησε τὸ μουσεῖον τρεῖς νέας αἰθούσας, αἵτινες ταχέως ἐπληρώθησαν ἀρχαιοτήτων. Ὅτε δὲ ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ κτιρίου, ἐν ᾧ ἐναπέκειτο τὸ μουσεῖον, ἐζήτησε δυσανάλογον αὔξησιν ἐνοικίου, ἡ δημαρχικὴ ἐπιτροπεία ἀπεφάσισε νὰ δαπανηθῶσι τρισχίλιαι αἰγυπτιακαὶ λίραι, ἐλαττουμένων κατ' ἀναλογίαν τῶν λοιπῶν δαπανῶν τοῦ μουσείου ἐπὶ σειράν τινων ἐτῶν, ὅπως ἀποσβεσθῇ χρεωλυτικῶς ἡ πρὸς οἰκοδόμησιν εὐπρεποῦς μουσείου ἀπαιτηθησομένη αὕτη δαπάνη.

Τὸ ἑλληνορωμαϊκὸν μουσεῖον Ἀλεξανδρείας

Τὸ δὲ νέον τοῦτο μουσεῖον, ἔχον δωρικὴν τὴν πρόσοψιν καὶ αἰθούσας εἰσδεχομένας το φῶς ἄνωθεν, ἐνεκαινίσθη ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ χεδίβου τῇ 26 Σεπτεμβρίου 1895. Ἔκτοτε δὲ ἡ δημαρχία Ἀλεξανδρείας ἐδώρησε μὲν εἰς τὸ μουσεῖον τὰ δαπανηθέντα πρὸς οἰκοδόμησιν καὶ διασκευὴν αὐτοῦ, προσέθηκε δὲ δύο νέας αἰθούσας, ὧν ἡ κτίσις ἀπῄτησε δαπάνην ὀκτακοσίων αἰγυπτιακῶν λιρῶν. Ἀλλ' ἡ ὁσημέραι ἐπιγινομένη μεγάλη αὔξησις τοῦ μουσείου ἀπαιτεῖ καὶ νέας προσαυξήσεις. Διὸ τὸν Φεβρουάριον τοῦ ἔτους 1899 ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς γεννήσεως τοῦ διαδόχου τοῦ χεδίβου ἡ δημαρχικὴ ἐπιτροπεία τῆς Ἀλεξανδρείας ἐνέκρινε τὴν οἰκοδόμησιν νέας πτέρυγος, εἰς ἣν δοθήσεται τὸ ὄνομα τοῦ διαδόχου. Ἐψηφίσθη δὲ διὰ τὴν προσαύξησιν ταύτην ποσὸν χιλίων λιρῶν.

Τοιαύτη ἡ ἱστορία τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ μουσείου. Οἱ δ' ἐν τῇ μακρᾷ περὶ αὐτοῦ ἐκθέσει τοῦ κ. Βόττη ἀπὸ τῆς συστάσεως μέχρι τέλους τοῦ 1898 περιλαμβανόμενοι ἀριθμοὶ παρέχουσι τρανὴν μαρτυρίαν περὶ τῶν γιγαντιαίων ἐν βραχεῖ χρόνῳ προόδων τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ τούτου μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας.

Προέρχονται δὲ τὰ προςκτήματα τοῦτο μὲν ἐκ δωρεῶν, τοῦτο δ' ἐξ ἀγορῶν, τοῦτο δ' ἐξ εὑρημάτων ἐν ἀνασκαφαῖς ἐπιχειρουμέναις ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ μουσείου καὶ πρὸς πλουτισμὸν αὐτοῦ ἢ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας Ἀλεξανδρείας καὶ διὰ χορηγιῶν τοῦ συλλόγου Ἀθηναίου, δωρουμένων τὰ εὑρήματα εἰς τὸ μουσεῖον.

Μεταξὺ δὲ τῶν δωρεῶν δύο κυρίως κατέχουσι θέσιν ἐπιφανῆ, τὸ κληροδότημα τοῦ μακαρίτου Ἰωάννου Ἀντωνιάδου καὶ ἡ πλουσία δωρεὰ τοῦ δικηγόρου κ. Ε. Γλυμενοπούλου. Ἥ τε ἐπιστημονικὴ καὶ ἡ ὑλικὴ ἀξία τῶν δύο τούτων δωρεῶν εἶνε οὕτω μεγάλη, ὥςτε δὲν ὑπερβάλλομεν τὴν ἀλήθειαν, ἂν τοὺς δύο τούτους ὁμογενεῖς τάξωμεν αὐτόχρημα εἰς τοὺς ἱδρυτὰς τοῦ μουσείου.

Τῆς πλουσίας συλλογῆς αἰγυπτιακῶν καὶ ἑλληνορωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Ἰωάννου Ἀντωνιαδου ὑφίστατο ἤδη κατάλογος γαλλιστὶ συντεταγμένος καὶ ἐκδεδομένος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῷ 1889. Οὗτος δ' ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς εἰς τὸ μουσεῖον παραδόσεως τῶν εἰς αὐτὸ κατὰ τὴν διαθήκην τοῦ κληροδότου δωρηθέντων ἀντικειμένων, ἅτινα ἦσαν τὰ πλεῖστα τῶν ἀποτελούντων τὴν συλλογὴν πλὴν ὀλίγων, ἅτινα ὁ θανὼν ἐπεφύλαξεν εἰς τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ Ὑπῆρχον δὲ καί τινα ἀντικείμενα μὴ περιλαμβανόμενα μὲν ἐν τῷ καταλόγῳ, παραδοθέντα δ' οὐχ ἧττον εἰς τὸ μουσεῖον κατ' ἀντίθεσιν ἄλλων τινῶν ἀνηκόντων μὲν εἰς αὐτό, ἀλλὰ μὴ παραδοθέντων ὑπὸ τῆς χήρας τοῦ διαθέτου. Περιελάμβανε δὲ ἡ συλλογὴ αὕτη νομίσματα, χαλκᾶ ἀγαλμάτια, πήλινα εἰδώλια, γλυπτά, χρυσᾶ κοσμήματα καὶ ἄλλας ἀρχαιότητας ποικίλας. Διὰ ταῦτα πάντα προωρίσθη ἐν τῷ μουσείῳ ἰδία αἴθουσα φέρουσα τὸ ὄνομα τοῦ μεγαλοδώρου διαθέτου.

Ἡ δὲ μεγάλη δωρεὰ τοῦ κ. Γλυμενοπούλου, ἥτις δὲν περιῆλθεν ἀκόμη πλήρης εἰς τὸ μουσεῖον, συγκροτεῖται τὸ πλεῖστον ἐκ πλουσίας συλλογῆς νομισμάτων Φιλίππου τοῦ Ἀριδαίου καὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ μεγάλου, πτολεμαϊκῶν ἀπὸ τοῦ πρώτου τῶν Πτολεμαίων μέχρι τῆς τελευταίας Κλεοπάτρας, ῥωμαϊκῶν καὶ βυζαντιακῶν, ὑπερτριςχιλίων

ἐν ὅλῳ, ἐν οἷς μέγιστος ἀριθμὸς χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν. Πλὴν δὲ τῶν νομισμάτων τούτων ἐδωρήθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ μουσεῖον δεκατέσσαρα γλυπτὰ ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια καὶ ἑκατὸν ἓξ πάπυροι, ὧν τρεῖς ἐν κοπτικῇ γλώσσῃ καὶ τέσσαρες γραφῆς ἀγνώστου ἢ ἀμφιβόλου. Πάντες δὲ οἱ λοιποὶ πάπυροι εἶνε ἑλληνικοί. Εἶνε δὲ οἱ πλεῖστοι ἰδιωτικὰ ἢ δημόσια ἔγγραφα τῶν πτολεμαϊκῶν χρόνων, ἐπιστολαί, ἀποδείξεις, δανειστικὰ συμβόλαια, ἀναφοραὶ εἰς τὰς ἀρχάς, πράξεις ἀγορᾶς καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀνήκουσι δῆλα δὴ εἰς τὴν τάξιν ἐκείνην τῶν ἑλληνιστὶ γεγραμμένων ἐπὶ παπύρου ἐγγράφων, ἅτινα παμπληθῆ περιεσώθησαν ἐν δημοσίοις καὶ ἰδιωτικοῖς μουσείοις καὶ χρησιμεύουσιν ὡς ἀξιολογώταται πηγαὶ πρὸς γνῶσιν τῶν κατὰ τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν πτολεμαϊκῶν ἐν Αἰγύπτῳ χρόνων, ὅστις ὑπῆρξεν ὑπόθεσις εἰδικῶν συγγραφῶν τοῦ Γάλλου Robiou καὶ τοῦ Ἰταλοῦ Lumbroso. Ἀλλ' ὑπάρχουσι μεταξὺ τῶν παπύρων τῶν εἰς τὸ μουσεῖον δωρηθέντων ὑπὸ τοῦ κ. Γλυμενοπούλου καὶ δύο φιλολογικοὶ πάπυροι, ὧν εἷς μὲν περιλαμβάνει ἀπόσπασμα ὕμνου τοῦ ποιητοῦ Καλλιμάχου, ὁ δὲ ἄλλος ἀπόσπασμα τῶν στίχων 804-825 τοῦ Β τῆς Ἰλιάδος. Δὲν εἶνε δὲ ἀπίθανον νὰ εὑρεθῶσι καὶ ἄλλα ἀποσπάσματα ἀρχαίων συγγραφέων μεταξὺ τῶν πεντήκοντα καὶ ἑπτὰ παπύρων τῆς αὐτῆς συλλογῆς, οἵτινες μέχρι τοῦδε οὔπω ἐρευνηθέντες μένουσιν ἀταξινόμητοι.

Οὐχ ἧττον ἄξιαι λόγου εἶνε αἱ δωρεαὶ τῶν κ. κ. Γεωργίου Ζερβουδάκη, Μενάνδρου Τσιτσίνια, Λεωνίδου Αὐγερινοῦ, Ἀλ. Ζέντζου καὶ ἄλλων ὁμογενῶν τε καὶ ἀλλογενῶν.

Διὰ τῶν τοιούτων γενναίων κληροδοτημάτων καὶ δωρεῶν, τῶν ἀγορῶν καὶ τῶν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν εὑρημάτων τὸ ἑλληνορωμαϊκὸν μουσεῖον Ἀλεξανδρείας ἀπέβη πλουσιώτατον. Καὶ περιλαμβάνει μὲν κυρίως ἀντικείμενα τῶν πτολεμαϊκῶν καὶ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλ' οὔτε ἀρχαιότερα ἔργα καὶ λείψανα τῶν φαραωνείων δυναστειῶν, οὔτε μεταγενέστερα, τῶν βυζαντιακῶν καὶ ἀραβικῶν χρόνων, ἀποκλείονται. Ἐν τῷ συνόλῳ δὲ τἀντικείμενα τοῦ μουσείου τῇ μὲν 31 Δεκεμβρίου 1892 ἀνήρχοντο εἰς 3496, τῇ δὲ 31 Δεκεμβρίου 1898 εἰς 16280. Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι εὐγλωττότερον παντὸς λόγου δεικνύουσι τὴν κατὰ γεωμετρικὴν ἀναλογίαν ἐπιτελουμένην πρόοδον τοῦ μου-

σείου, περιλαμβάνοντος πλὴν νομισμάτων καὶ παπύρων ἀγάλματα παντοίας ὕλης, σκεύη, ἐργαλεῖα, σταθμὰ, μουμίας, ἀθύρματα, ἀγγεῖα, ὄστρακα καὶ παντοῖα ἄλλα λείψανα τῆς ἀλεξανδρινῆς ἀρχαιότητος.

Τὴν δὲ αὔξουσαν σημασίαν τοῦ μουσείου δεικνύει καὶ ἡ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος αὔξησις τῶν ἐπισκεπτομένων αὐτό. Οὕτω δὴ τοὺς μὲν δύο τελευταίους μῆνας τοῦ 1892, ὅτε ἦτο ἤδη προσιτὸν εἰς τὸ κοινὸν, ἐπεσκέφθησαν αὐτὸ μόνον 69, καθ' ὅλον δὲ τὸ 1893 οἱ ἐπισκέπται ἀνῆλθον εἰς 1503, οἱ δὲ τοῦ 1898 ὑπῆρξαν 2385.

Διευθυντὴς τοῦ μουσείου εἶνε ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1892 ὁ κ. Βόττης, ὑπάρχουσι δὲ πλὴν αὐτοῦ ἕνδεκα ἄλλοι ὑπάλληλοι καὶ φύλακες, περιλαμβανομένων καὶ τῶν φυλασσόντων ἐν τοῖς ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ μουσείου ἀνασκαφεῖσι μνημείοις.

Ἀλλ' ἡ ἵδρυσις τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ τούτου μουσείου κατέστησε δῆλον εἰς τὴν γενικὴν ἐφορείαν τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἀρχαιοτήτων, ὅτι τὸ συσταθὲν τοῦτο νέον καθίδρυμα ἔπρεπε νἀποβῇ σὺν τῷ χρόνῳ τὸ μόνον ἐν Αἰγύπτῳ κέντρον τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν τῆς χώρας ἀρχαιοτήτων. Διὸ ὁ γενικὸς διευθυντὴς τῶν ἀρχαιοτήτων De Morgan ἀπεφάσισε τὴν εἰς αὐτὸ μεταφορὰν τῶν τέως ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Γκιζὲ ὑπαρχόντων νομισμάτων καὶ τῶν ἐν τῷ αὐτῷ μουσείῳ ἀρχαιοτήτων τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων. Τῶν ἐπαγγελιῶν δὲ τούτων καὶ ἀποφάσεων ἐξετελέσθη μέχρι τοῦδε ἡ πρώτη, διορισθέντος ἰδίου νομισματογνώμονος, τοῦ κ. Dutihl, ὅστις μετὰ καὶ τοῦ νομισματικοῦ μουσείου εἶνε προσηρτημένος εἰς τὸ ἑλληνορωμαϊκὸν μουσεῖον, μισθούμενος παρὰ τῆς γενικῆς ἐφορείας καὶ μόνον μικρὰν ἐπιχορήγησιν λαμβάνων παρὰ τῆς δημαρχίας Ἀλεξανδρείας.

Αἱ δὲ δαπάναι ἃς ὑφίσταται ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ Ἀλεξανδρείας χάριν μισθῶν τοῦ προσωπικοῦ, ἀγορᾶς ἀρχαιοτήτων, ἐκτυπώσεως καταλόγων καὶ ἐξόδων συντηρήσεως ἀνῆλθον ἐν ὅλῳ κατὰ τὸ 1898 εἰς λίρας αἰγυπτιακὰς 910. Καὶ εἶνε μὲν ὅλως ἀνεπαρκὴς ἡ τοιαύτη χορηγία, καίπερ συμπληρουμένη ὑπὸ τῶν χάριν ἀνασκαφῶν καὶ δημοσιεύσεων δαπανωμένων ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας καὶ τοῦ Ἀθηναίου, δὲν προσαυξάνονται δὲ οἱ πόροι τοῦ μουσείου ἐκ τῶν εἰσιτηρίων τοῦ μουσείου καὶ τῆς ἐκ πωλήσεως τῶν διπλῶν νομισμάτων

εἰςπράξεως, διότι ἀμφότερα ταῦτα τὰ κεφάλαια μόνον κατ' ὄνομα ὑφίστανται μέχρι τοῦδε.

Παρ' ὅλην δὲ τὴν ἀνεπάρκειαν ταύτην τῶν πόρων αἵ τε ἀγοραὶ δὲν ὑπῆρξαν ἀνάξιαι λόγου κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη, κατορθωθείσης τῆς ἱδρύσεως ἢ τῆς πλουσίας προςαυξήσεως σειρῶν ὅλων τοῦ μουσείου, καὶ ἀνασκαφαὶ δ' ἐπεχειρήθησαν ἄξιαι πολλοῦ λόγου, δι' ὧν ἢ ἐπλουτίσθη τὸ μουσεῖον ἢ διεφωτίσθησαν σκοτεινὰ ζητήματα τῆς τοπογραφίας τῆς 'Αλεξανδρείας. Οὕτω δὴ ἐξεσκάφησαν ἀπὸ τοῦ 1892 μέχρι καὶ τοῦ 1898 πλὴν ἄλλων τὸ ἀρχαῖον στάδιον καὶ πολλὰ ὑπόγεια τῆς ἐποχῆς τῶν 'Αντωνίνων, αἱ βυζαντιακαὶ θέρμαι, τὸ ἀρχαῖον μουσεῖον, ἡ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ συνοικίᾳ τῆς 'Αλεξανδρείας 'Ρακώτει ἀκρόπολις καὶ ὁ Κεραμεικός, τὸ Σεράπειον. Κυριώταται δὲ πασῶν τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐπιχειρηθεισῶν ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ μουσείου ὑπῆρξαν αἱ περὶ τὸν κίονα τὸν ἐσφαλμένως ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας φερωνυμούμενον ἀπὸ τοῦ Πομπηίου, ὅςτις ἀπεδείχθη ἐγερθεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται συνετέλεσαν μεγάλως εἰς αὔξησιν τῶν ἀρχαιολογικῶν γνώσεων διὰ τῶν περὶ τὸν κίονα καὶ ὑπ' αὐτὸν γενομένων εὑρημάτων ὡς καὶ εἰς πλουτισμὸν τοῦ μουσείου.

Αἱ ἀνασκαφαὶ δὲ αὗται ἐνηργήθησαν ἄνευ δυςχερείας δυνάμει τοῦ δεκάτου ἄρθρου τοῦ κανονισμοῦ τοῦ μουσείου, καθ' ὃ ὁ γενικὸς διευθυντὴς τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἔχει το δικαίωμα τοῦ παρέχειν εἰς τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν 'Αλεξανδρείας καὶ μόνον ἐπὶ περίοδον πέντε ἐτῶν, ἑκάστοτε ἀνανεουμένων, ἄδειαν ἀνασκαφῶν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς πόλεως.

Διαρρευσάσης δὲ τῆς πρώτης πενταετίας, ἡ ἐπιτροπεία τῆς αἰγυπτιολογίας ἠξίωσε κατὰ Μάϊον τοῦ 1898, ὅπως τὸ ἑξῆς πᾶσα πρότασις περὶ μελετωμένης ἀνασκαφικῆς ἐργασίας καὶ ἐρεύνης ὑποβάλληται πρότερον εἰς τὴν εἰρημένην ἐπιτροπείαν. 'Αλλ' ἐπειδὴ ἡ τοιαυτη ἀξίωσις ἔμελλε νὰ ἐπιφέρῃ πολλὴν βραδύτητα εἰς τὰ ἔργα, καὶ ἄλλως δ' ἐθεωρεῖτο περιττὴ τοιαύτη ἑκάστοτε εἰδικὴ ἄδεια πρὸς ἐπιχείρησιν νέων ἀνασκαφῶν, ἐπηκολούθησαν πολύμηνοι ἐνέργειαι καὶ διαπραγματεύσεις, ἕως τελος δι' ἀποφάσεως τοῦ 'Υπουργείου τῶν δημοσίων ἔργων, χρονολογουμένης ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου 1898, ἀνεκοινώθη εἰς τὸν διευθυντὴν τοῦ μουσείου, ὅτι ἡ ἐπιτροπεία τῆς αἰγυ-

πτιολογίας ἀπεδέχθη τὴν σιωπηρὰν κατὰ τὰ πρότερον κείμενα ἀνανέωσιν τῆς ἀδείας τοῦ ἀνασκάπτειν ἐπὶ ἕτερα πέντε ἔτη. Οὕτω δὲ ὁ κ. Βόττης, βοηθούμενος καὶ ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ χρήματος τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, θὰ δυνηθῇ νὰ ἐξακολουθήσῃ ἀκωλύτως, ἀπηλλαγμένος πάσης ὀχληρᾶς διατυπώσεως, τὸ ἐπιστημονικὸν αὐτοῦ ἔργον [1].

---

[1] Δυστυχῶς ὁ κ. Βόττης ἀπέθανε βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἄρθρων τούτων· ἀλλὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ συνεχίζεται λίαν ἐπιτυχῶς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ.

Η ΟΡΥΧΗ ΤΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟΥ ΙΣΘΜΟΥ ΕΝ ΤΩ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΙ *

«Νέον εἶνε μόνον ὅ τι ἐγήρασεν» ἔγραφεν ὁ Ἄγγλος ποιητὴς τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος Chaucer. Τὸ δὲ ῥητὸν αὐτοῦ ἐνθυμούμεθα καὶ ἄκοντες ἐν μέσῳ τοῦ δικαίου ἡμῶν θαυμασμοῦ ἐπὶ τῷ μεγάλῳ ἔργῳ τῆς τομῆς τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, ὅπερ, κατὰ μέγα μέρος δι' ἑλληνικῶν κεφαλαίων καὶ ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιμονῆς καὶ ἐπιστήμης συντελεσθέν, εἶνε κατ' αὐτὰς τὸ ἀντικείμενον τοῦ κοινοῦ λόγου. Ἀληθῶς τὸ μέγα ἔργον τῆς σήμερον εἶνε μὲν νεώτατον, ἀλλὰ καὶ γηραιότατον, καὶ ἐνθυμίζει πως τὰς μητροπολιτικὰς ἐκκλησίας τῆς Κολωνίας καὶ τῶν Μεδιολάνων, αἵτινες συνετελέσθησαν μὲν ἐν ὡρισμένῃ τινὶ ἐποχῇ, ἀλλ' εἶνε ἔργον ἀδιακόπου ἐργασίας αἰώνων πολλῶν, καὶ πολὺ μᾶλλον τὸν ἐν Ἀθήναις ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ὅςτις ἤρχισε μὲν ἐπὶ Πεισιστράτου, ἐπερατώθη δὲ μετὰ διακοπὴν ἑπτὰ περίπου ἑκατονταετηρίδων. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς ταῦτα τὰ ἔργα ἡ ὀρυχὴ τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου ἀπὸ τοῦ πρώτου διανοηθέντος τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς Περιάνδρου μέχρι τῆς σημερινῆς παραδόσεως τοῦ ἀποπερατωθέντος ἔργου δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἔχει ἱστορίαν εἰκοσιτεσσάρων ὅλων αἰώνων.

Αὐτὴ ἡ ἀπωτάτη ἀρχαιότης δὲν ὤκνησε νἀναλάβῃ μεγάλα δημόσια ἔργα. Περιώνυμοι εἶνε αἱ τεχνηταὶ λίμναι τῶν Αἰγυπτίων, ὧν ἐπιφανεστάτη ἡ ἐπὶ τοῦ βασιλέως Ἀμενέμμη Γ' ὀρυχθεῖσα, αὐτὴ ἐκείνη ἣν ἕνεκα παρανοήσεως τῆς αἰγυπτιακῆς λέξεως μέρι, σημαινούσης τὴν λίμνην, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι ἔλεγον λίμνην τοῦ Μοίριος. Ἀλλὰ καὶ ὀρυχὴν ἰσθμοῦ ἐπεχείρησαν ἤδη οἱ Αἰγύπτιοι. Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων ὁ Σέσωστρις, ὅςτις εἶνε ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου Ῥαμεσσῆς ὁ Β', ἐπεχείρησε τὴν διὰ διώρυγος συνένωσιν τοῦ Νείλου μετὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Τὸ δὲ μέγα τοῦτο ἔρ-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Εἰκονογραφημένῃ Ἑστίᾳ τοῦ 1893 σ. 33 κ. ἑ.

γον λέγεται ἀναλαβὼν μὲν καὶ πάλιν ἔπειτα ὁ Αἰγύπτιος βασιλεὺς Νεχὼς, συντελέσας δὲ τέλος ὁ Δαρεῖος. Καὶ ταῦτα μὲν μαρτυροῦσιν οἱ ἀρχαῖοι, ἐπικυρούμενα καὶ ὑπὸ σωζομένων λειψάνων τοῦ τοιούτου κολοσσιαίου ἔργου. Ἐν δὲ ταῖς παλαιαῖς ἐκείναις ἀποπείραις τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, εἰ καὶ ἡ μεταξὺ τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης συγκοινωνία ἐγίνετο ἐμμέσως διὰ τοῦ Νείλου, ἔχομεν διώρυγα πρόδρομον τῆς τοῦ Σουὲζ χιλιετηρίδας ὅλας πρὸ τοῦ Λεσσέψ.

Ἀνάλογον συνέβη καὶ περὶ τὸν ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἦτο περιωρισμένος, οἱ Ἕλληνες ναυτιλοι δὲν ἐφαίνοντο αἰσθανόμενοι τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐπερχομένην παρακώλυσιν τῆς συγκοινωνίας, ἀλλ' ὅτε ἀνεπτύχθη τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία, ὅτε ὁ ἑλληνισμὸς διὰ τῶν ἀποικιῶν αὐτοῦ ἐπεξετάθη εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἅμα καὶ τὴν Δύσιν, ὅτε ἡ Κόρινθος ἐπὶ τῶν Κυψελιδῶν διὰ τῆς ἀποικιακῆς πολιτείας τοῦ Κυψέλου καὶ τοῦ Περιάνδρου ἔστελλε τὸν εἰς τὰ νάματα τῆς Πειρήνης ποτισθέντα Πήγασον πτερωτὸν ἐπὶ τῶν νομισμάτων της ἀφ' ἑνὸς μὲν μέχρι τῶν παραλίων τῆς Ἰλλυρίας καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Σικελίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ μέχρι τοῦ θρᾳκικοῦ πελάγους, τὰ πράγματα μετεβλήθησαν, καὶ ἡ φύσις ἔπρεπε νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἀνάγκας τοῦ κορινθιακοῦ κράτους. Ἡ διθάλασσος Κόρινθος ἐσκέφθη νὰ μεταβάλῃ εἰς κεφάλαιον πλούτου τὴν φυσικὴν αὐτῆς θέσιν, καί το κατώρθωσε. Τὰ ναυτιλιακὰ τέλη, ἅτινα εἰςέπραττον οἱ Κυψελίδαι παρὰ τῶν δύο εἰς τοὺς δύο τῆς Κορίνθου λιμένας εἰςπλεόντων πλοίων, ἦσαν τῶν κυριωτάτων τῆς πόλεως πόρων, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον ηὐξήθησαν τὰ τέλη ἐκεῖνα διὰ τῆς εὐφυοῦς εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Περιάνδρου (627-585 π.Χ.) ἀνερχομένης ἐπινοίας, ἥτις ἐμφαίνει τὸν πρῶτον ἀγῶνα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὅπως, ἀνθιστάμενον πρὸς τὴν φύσιν, μεταβάλῃ εἰς εὐκολίαν τῆς συγκοινωνίας τοὺς ὑπ' ἐκείνης τεταγμένους φραγμούς. Συνίστατο δ' ἡ ἐπίνοια ἐκείνη εἰς τὸν λεγόμενον δίολκον, ὁδὸν κατὰ τὸ στενότατον καὶ ὁμαλώτατον τοῦ ἰσθμοῦ διὰ τροχιῶν ἐστρωμένην, ἐφ' ὧν ἐπιβιβαζόμενα τὰ πλοῖα διειλκύοντο, διισθμίζοντο, ὑπερισθμίζοντο, ὑπερεφέροντο ἢ ὑπερενεωλκοῦντο ἀπὸ τῆς ἑτέρας τῶν θαλασσῶν εἰς τὴν ἄλλην κατὰ τὰς διαφόρους ἐκφράσεις τῶν ἀρχαίων. Ἀλλ' ἐννοεῖται, ὅτι τὸ τοιοῦτον ἦτο κατορθωτὸν καὶ ὄχι δύςκολον διὰ μικρὰ μόνον πλοῖα, ἀδύνατον δὲ διὰ νῆας μεγάλας ἢ καταφράκτους. Διὸ τὰ

πλοῖα τὰ θέλοντα νὰ ὑπερισθμίζωνται διὰ τοῦ διόλκου, ὡς εἰκός, ἐναυπηγοῦντο κατὰ τὰς διαστάσεις τῶν τροχιῶν αὐτοῦ. Καὶ πότε μὲν ἔπαυσε τὸ σύστημα τῆς διὰ τοῦ κορινθιακοῦ ἰσθμοῦ διελκύσεως τῶν πλοίων ἀγνοοῦμεν· ἀλλὰ βέβαιον εἶνε, ὅτι ἐπὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων ἦτο ἤδη ἐντελῶς ἐγκαταλελειμμένον. καὶ διὰ τοῦτο ὥς τι ἄξιον ἰδίας μνείας ἀναγράφεται ὑπὸ τῶν Βυζαντίνων ἱστοριογράφων, ὅτι ὁ στρατηγὸς τῆς αὐτοκρατορίας Νικήτας ὁ Ὠορύφας, πολεμῶν τὸν ἔνατον αἰῶνα πρὸς τοὺς Σαρακηνούς, τὰς νῆας ἤγουν τὰς τριήρεις τὰς ρωμαϊκὰς διὰ τῆς ξηρᾶς τοῦ ἰσθμοῦ ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς θαλάττης εἰς τὴν δυτικὴν περάσας τοὺς Κρῆτας Ἀγαρηνοὺς ἐτροπώσατο. Δὲν θὰ φανῇ δὲ παράδοξον, ὅτι σύστημα ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ κορινθιακοῦ διόλκου ἐπενοησε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἡ βασίλισσα τῆς Αἰγύπτου Κλεοπάτρα διὰ τὸν ἰσθμὸν τοῦ Σουὲζ, ἐπιχειρήσασα τὴν δι' αὐτοῦ ὑπερνεώλκησιν τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου.

Ἡ δὲ διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ διόλκου ἐπαύξησις τοῦ πλούτου τῆς Κορίνθου ἀνέῳξε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ Περιάνδρου, ὅστις, τολμηρότατα διανοούμενος, ἐσκέφθη νὰ προβῇ καὶ περαιτέρω ἐν τῇ καταπολεμήσει τῶν φυσικῶν κωλυμάτων τῆς συγκοινωνίας διὰ τῆς διορύξεως τοῦ ἰσθμοῦ. Ἀλλὰ τὸ ἔργον οὐδ' ἐπεχειρήθη κἂν ὡς κολοσσιαῖον καὶ ὑπερβαῖνον τὰς δυνάμεις τοῦ ἄλλως κραταιοῦ τυράννου. Ἴσως δὲ καὶ ἡ Πυθία ἀνέστειλε τὴν ἐκτέλεσιν τῆς θελήσεως τοῦ Περιάνδρου διὰ τὴν χαρακτηρίζουσαν τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας εὐλάβειαν καὶ τὴν πτόησιν πρὸς ἔργα βιαίως μεταβάλλοντα τὴν φυσικὴν τῶν τόπων κατασκευήν, ἔργον οὖσαν τῶν θεῶν.

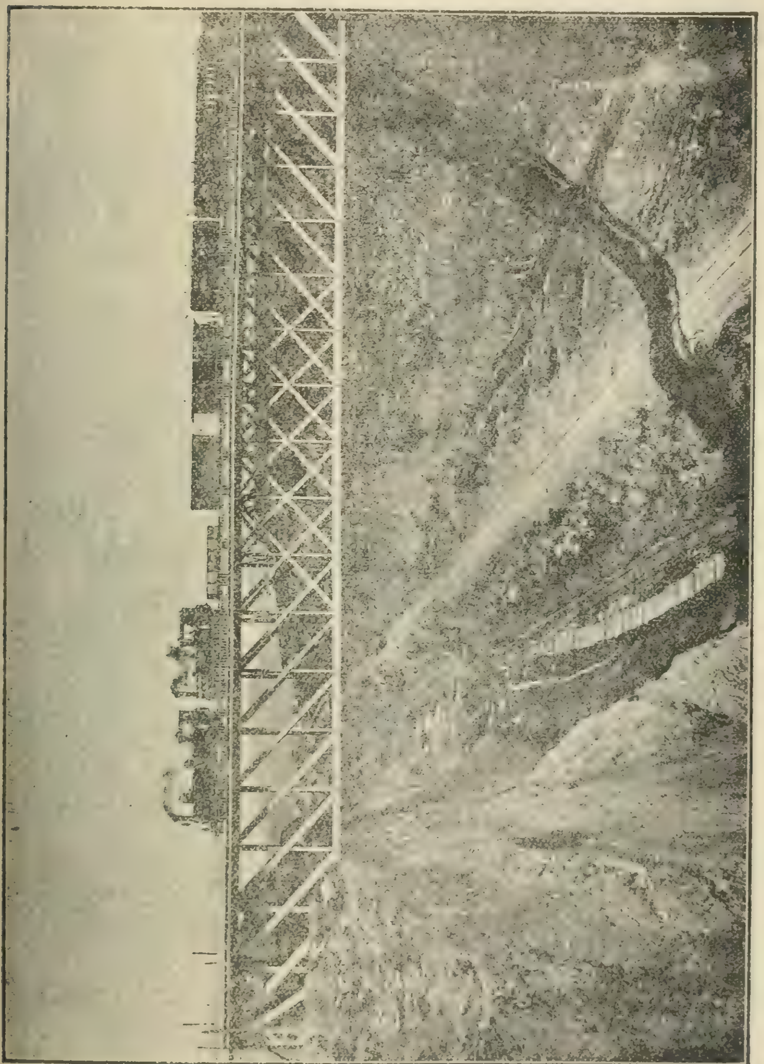
Ἔκτοτ' ἐπὶ τρεῖς ὅλους αἰῶνας καὶ πλέον ἔπαυσε πᾶσα σκέψις περὶ τομῆς τοῦ ἰσθμοῦ, ὅστις ἄλλως ἐν τοῖς πολυκινήτοις χρόνοις τῆς ἀκμῆς τῶν ἑλληνίδων πόλεων ἦτο ἡ φυσικὴ γέφυρα ἡ κατὰ γῆν εὐκόλως ἄγουσα ἀπὸ τῆς Πελοποννήσου εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Πρῶτος δὲ καὶ πάλιν μετὰ τὸν Περίανδρον ἀναλαβὼν τὸ σχέδιον τῆς διορύξεως τοῦ ἰσθμοῦ ὑπῆρξε κατὰ τὸ μεταίχμιον τοῦ τετάρτου πρὸς τὸν τρίτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα Δημήτριος ὁ Πολιορκητής. Τότε δὲ πρῶτον ἀναφέρεται ὡς αἴτιον τῆς παρακωλύσεως τῶν ἀρξαμένων, ὡς φαίνεται, ἐργασιῶν τοῦ Δημητρίου ὁ λόγος ἐκεῖνος, ὅστις καὶ ἔπειτα μετὰ αἰῶνας ἐχρησίμευσεν εἰς τὸν Νέρωνα ὡς πρόφασις πρὸς διακοπὴν

τῶν ἔργων τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐπιχειρηθείσης τομῆς. Λέγεται δῆλα δὴ, ὅτι ὁ Πολιορκητὴς ἐκωλύθη ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων, ἐκφραζόντων τὴν γνώμην, ὅτι ἡ θάλασσα τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου ἦτο ὑψηλοτέρα τῆς τοῦ σαρωνικοῦ καὶ ὅτι, εἰσρέουσα κατὰ ταῦτα μεθ' ὁρμῆς μετὰ τὴν συντέλεσιν τῶν ἔργων εἰς τὸ σαρωνικὸν πέλαγος, ἔμελλε νὰ καταποντίσῃ τὴν Αἴγιναν καὶ τὰ λοιπὰ περικείμενα νησίδρια. Ἦτο δὲ τοῦτο γνώμη τῶν Αἰγυπτίων γεωμετρῶν, καὶ ταῦτα κατ' ἀναλογίαν τῶν δοξαζομένων περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, ὅτι ἦτο μετεωροτέρα τῆς Αἰγύπτου καὶ ὅτι ἑπομένως, διακοπτομένου τοῦ μεταξὺ ἰσθμοῦ, ἔμελλε νὰ κατακλυσθῇ ἡ Αἴγυπτος. Ἡ δοξα δὲ αὔτη τῶν Αἰγυπτίων γεωμετρῶν φαίνεται παρακωλύσασα κατά τιν' ἀρχαίαν μαρτυρίαν τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν Δαρεῖον νὰ συντελέσῃ τὴν συνενωσιν τῆς Μεσογείου πρὸς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, περὶ ἧς ἔγεινε λογος ἀνωτέρω.

Ἡ διόρυξις τοῦ ἰσθμοῦ, καὶ πάλιν ὁπωσδήποτε παρακωλυθεῖσα ἐπὶ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, ἀναβάλλεται ἐκ νεου ἐπὶ αἰῶνας, ἀλλὰ μόνον ἀναβάλλεται. Ἀπὸ δὲ τοῦ πρώτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος ἀνακύπτει καὶ πάλιν ἑκάστοτε ἡ περὶ αὐτῆς σκεψις. Οὕτω διενοήθησαν τὴν διόρυξιν ὁ Καῖσαρ, ὅστις καὶ τὴν ὑπο Μομμίου καταστραφεῖσαν Κόρινθον ἀνέκτισε τῷ 79 π. Χ. ὡς ῥωμαϊκὴν ἀποικίαν, ἔπειτα δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Καλιγόλας μετὰ ὀγδοήκοντα καὶ ἓξ ἔτη, τῷ 40 μ. Χ. Ἔγειναν δ' ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐκεινου καὶ αἱ πρῶται πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ἀναγκαῖαι παρασκευαὶ διὰ τῆς γεωμετρήσεως τοῦ ἐδάφους· ἀλλ' ὁ μετά τινας μῆνας τὸν Ἰανουάριον τοῦ 41 ἐπελθὼν φόνος τοῦ Καλιγόλα ἀνέστειλε τὰ ἔργα.

Ἀνέλαβε δὲ καὶ πάλιν αὐτὰ μετ' ὀλίγα ἔτη ὁ Νερων. Ὁ ὠμὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ, ὅστις δὲν εἶχεν ὀκνήσει να φονεύσῃ τὴν σύζυγον καὶ τὴν μητέρα, ἐν τῇ κενοφρονι αὐτοῦ καὶ ἀλλοκότῳ ἀγάπῃ πρὸς τὰς καλὰς τέχνας τὴν Ἑλλάδα ἐθεώρει ως στάδιον λαμπρον ἐπιδείξεως τῶν ἀγωνιστικῶν του χαρισμάτων. Κατεχόμενος δ' αὐτόχρημα ὑπὸ δίψης στεφάνων, κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 66 μ. Χ., καὶ, καταρξάμενος τῆς παραδοξου του καλλιτεχνικῆς περιοδείας ἀπὸ τῆς Κερκύρας, συναπεκόμισε κατὰ τὴν ὑπὲρ τὸ ἔτος διαρκέσασαν διαμονήν του ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς πόλεσι χιλίους ὀκτακοσίους καὶ ὀκτὼ στεφάνους, οὓς οἱ Ἕλληνες, γελοιοποιοῦντες τὰ πάτρια, ἐχορήγουν εἰς τὸν βραγχνόφωνον ψάλτην καὶ κήρυκα, εἰς τὸν ἀδέξιον τραγῳδὸν, εἰς τὸν

ἀνεπιτήδειον ἁρματηλάτην. Εὐγνωμονῶν δ' ὁ αὐτοκράτωρ πρὸς τοὺς εὐκόλους ἀπογόνους τῶν Ὀλυμπιονικῶν, ἐκήρυξε μὲν ἐν τῷ ἰσθμῷ

Ὁ ἰσθμὸς τελουμένης τῆς διορύξεως.

διὰ τῆς βραγχνῆς φωνῆς τὸ ἀνέλπιστον δώρημα ὅπερ παρεῖχεν εἰς τὴν εὐγενεστάτην Ἑλλάδα, τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀνεισφο-

ρίαν, ἀπεφάσισε δὲ νὰ ἐπιστέψῃ τὴν δαφνηφόρον αὐτοῦ περιοδείαν διὰ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου, ὅπερ μάτην εἶχον διανοηθῆ ἢ ἐπιχειρήσει πρὸ αὐτοῦ ὁ Περίανδρος, Δημήτριος ὁ Πολιορκητής, ὁ Καῖσαρ καὶ ὁ Καλιγόλας.

Κυρίως εἰς τὴν χαριέσσαν γραφίδα τοῦ Λουκιανοῦ, γράψαντος διάλογον, ὅστις ἐπιγράφεται Νέρων ἢ περὶ τῆς ὀρυχῆς τοῦ ἰσθμοῦ, χρεωστοῦμεν ἱκανὰς λεπτομερείας περὶ τῆς νερωνείου ἐπιχειρήσεως. Τὸ σχέδιον τῆς τομῆς ἐκ τοῦ ἰσθμοῦ δὲν ἦτο τῶν προτέρων ὑπ' αὐτοῦ προβεβουλευμένον, ἀλλ' ἐπῆλθεν αἴφνης εἰς αὐτὸν κατ' αὐτὴν τὴν ἐν Ἑλλάδι διαμονὴν ἐξ ἔρωτος μεγαλουργίας. Ἐπεθύμησε νὰ μιμηθῇ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν ποτε μυθευομένην ἀποτομὴν τῆς Εὐβοίας ἀπὸ τῆς Βοιωτίας διὰ τοῦ Εὐρίπου καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Δαρείου γεφύρωσιν τοῦ Βοσπόρου. Ἀποφασίσας δὲ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸ μέγα ἔργον, ἐτέλεσε τὰ ἐγκαίνια ἐπὶ τὸ θεατρικώτερον. Καὶ πρῶτον μὲν ἔψαλεν ὕμνον εἰς τὴν Ἀμφιτρίτην καὶ τὸν Ποσειδῶνα καὶ βραχὺ ᾆσμα εἰς τὸν Μελικέρτην καὶ τὴν Λευκοθέαν, μετὰ δὲ ταῦτα ἔλαβε δίκελλαν χρυσῆν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Νέρωνος ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ἀνθυπάτου τῆς Ἀχαΐας, καὶ ἔπληξε τὴν γῆν τρὶς διὰ τῆς δικέλλης ἐκείνης. Γενομένης δὲ οὕτω τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἔργου δι' αὐτῆς τῆς χειρὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ἤρχισεν ἡ τομὴ συντόνως ὑπὸ τῶν τεταγμένων ἐργατῶν. Ἀνήρχοντο δὲ οὗτοι εἰς πολλὰς χιλιάδας, τοῦτο μὲν ἐξ Ἑλλήνων δεσμωτῶν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν νήσων καὶ ἐξ αἰχμαλώτων, ἐν οἷς καὶ ἑξακισχίλιοι Ἰουδαῖοι ζωγρηθέντες ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἀχαΐας τῷ 67 π. Χ. εἰς τὴν ἐν ἀποστασίᾳ εὑρισκομένην Ἰουδαίαν ἀποσταλέντος Βεσπασιανοῦ τοῦ ἔπειτ' αὐτοκράτορος, τοῦτο δ' ἐκ τῆς στρατιᾶς τῆς παρακολουθούσης τὸν Νέρωνα. Μεταξὺ δὲ τῶν εἰς τὴν ὀρυχὴν τοῦ ἰσθμοῦ καταδεδικασμένων ἦτο καὶ ὁ εἰς Γύαρον ἐξωρισμενος φιλόσοφος Μουσώνιος Ῥοῦφος, ἀχθεὶς ἐξ ἐκεινης τῆς νήσου. Καὶ εἰς μὲν τοὺς δεσμώτας καὶ αἰχμαλώτους ἐπεβλήθη τὸ δυσχερέστερον μέρος τῆς ἐργασίας, ἡ ἐκσκαφὴ τῶν βραχωδῶν μερῶν, ἡ δὲ στρατιὰ ἀνέλαβε τὰ ἐπίπεδα καὶ γεώδη. Ἀλλὰ μετ' ἐργασίαν ἱκανῶν ἡμερῶν διεκόπησαν αἴφνης τὰ ἔργα πρὸς χαρὰν μὲν τῶν πολλῶν, λύπην δὲ τῶν ὀλίγων. Καὶ ἔχαιρον μὲν οἱ πολλοί, διότι, ὑπὸ δεισιδαιμονίας κατεχόμενα τα πλήθη δυσαρέστως καὶ μετὰ φόβου ἔβλεπον μεταβαλλόμενον τὸ ἔργον τῶν θεῶν ὑπὸ τοῦ μητραλοίου.

Καὶ διεδίδετο λοιπόν, ὅτι αἷμα ἀνέβλυσε κατὰ τὰ πρῶτα πλήγματα τῆς γῆς ὑπὸ τῶν ὀρυττόντων, καὶ ἐπίστευον, ὅτι ἐξηκούοντο οἰμωγαὶ καὶ μηκυθμοὶ καὶ ὅτι φαντάσματα πολλὰ παρουσιάζοντο. Ἐλυποῦντο δ' οἱ ὀλίγοι καὶ νοημονέστεροι, ἅτε ἀναλογιζόμενοι τὴν ἐκ τῆς διακοπῆς τῆς ὀρυχῆς ἐπερχομένην εἰς τὴν συγκοινωνίαν ζημίαν.

Οὕτω ποικίλα ἦσαν τὰ αἰσθήματα δι' ὧν οἱ Ἕλληνες εἶχον ὑποδεχθῆ τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Νέρωνος, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ, ὅστις μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν εἶχεν ἀποσυρθῆ εἰς τὴν Κόρινθον, φανταζόμενος, ὅτι διὰ τῶν τριῶν κτύπων τῆς χρυσῆς του δικέλλης εἶχεν ὑπερβῆ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους πάντας, ἔδωκεν αἴφνης τὴν διαταγὴν νὰ παύσωσιν αἱ ἐργασίαι τῆς τομῆς. Ὡς λόγος δὲ τῆς διακοπῆς ἐφέρετο ἡ γνώμη τῶν Αἰγυπτίων γεωμετρῶν, οἵτινες, μετροῦντες τὸ ὕψος ἑκατέρας τῶν θαλασσῶν, εἶχον ἀποφανθῆ, ὅτι αὗται δὲν ἦσαν ἰσόπεδοι, ἀλλ' ἡ περὶ τὸ Λέχαιον, ἤτοι ὁ κορινθιακὸς κόλπος, ἦτο ὑψηλοτέρα τοῦ σαρωνικοῦ· κατὰ ταῦτα δὲ ὑπῆρχε φόβος μή, ἐπιχυθέντος τοσούτου πελάγους, μετὰ τὴν διόρυξιν τοῦ ἰσθμοῦ ἀπενεχθῇ ὑποβρύχιος ἡ Αἴγινα. Ἔγεινε λοιπὸν καὶ τότ' ἐπὶ Νέρωνος χρῆσις τοῦ αὐτοῦ ἐκείνου λόγου, δι' ὃν εἶχεν ἀποστῆ τοῦ ἔργου ὡς κινδυνώδους πρὸ τετρακοσίων σχεδὸν ἐτῶν Δημήτριος ὁ Πολιορκητής. Ἀλλ' οἱ τοιοῦτοι φανταστικοὶ κίνδυνοι ὑπῆρξαν μόνον πρόφασις διὰ τὸν Νέρωνα πρὸς παῦσιν τῶν ἐργασιῶν. Ἀληθὴς δ' αἰτία ἦτο ἡ ἀνάγκη τῆς ἐσπευσμένης αὐτοῦ ἀναχωρήσεως ἐξ Ἑλλάδος ἕνεκα τῶν ἀνησυχητικῶν ἀγγελμάτων, ἅτινα εἶχεν ἐπιστείλει εἰς αὐτὸν ὁ ἐπιτροπεύων τὸν αὐτοκράτορα ἐν Ῥώμῃ ἀπελεύθερος Ἥλιος. Καὶ ἀληθῶς ὁ Νέρων, σπεύσας εἰς τὴν Ῥώμην, εἶδε μετ' οὐ πολύ, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νἀποσοβηθῇ ἡ κατ' αὐτοῦ ἐν τῷ κράτει ἐκραγεῖσα θύελλα.

Καὶ ἡ μὲν ἐν τῇ λουγδουνικῇ Γαλατίᾳ πρώτη ἀναφανεῖσα ἐπανάστασις τοῦ Ἰουλίου Οὐίνδικος δὲν ἴσχυσε νὰ λάβῃ διαστάσεις ἐπικινδύνους, καὶ ἀπέληξεν εἰς τὴν ἧτταν καὶ τὸν φόνον τοῦ ἐπαναστάτου. Ἀλλ' ὅ τι δὲν κατώρθωσεν ὁ Οὐίνδιξ ἠδυνήθη νὰ ἐπιτύχῃ μετ' οὐ πολὺ ὁ Γάλβας, ὅστις, ἀνακηρυχθεὶς ὑπὸ τῶν λεγεώνων αὐτοκράτωρ ἀντὶ τοῦ μισητοῦ Νέρωνος, ἀνέλαβε τὸν κατ' αὐτοῦ ἀγῶνα, οὗ συμμετέσχεν αὐτὴ ἡ σύγκλητος τῶν Ῥωμαίων. Οὕτω δὲ ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν τελευταίαν του σκηνικὴν ἐπίδειξιν, τὴν κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῶν ἔργων τῆς ὀρύξεως τοῦ ἰσθμοῦ, ὁ Νέρων, ὃν δὲν ἠδυνήθη-

σαν νὰ σώσωσιν οἱ χίλιοι ὀκτακόσιοι ἑλληνικοὶ στέφανοι, ἀπέθνησκε τὸν Ἰούνιον τοῦ 68 μ. Χ. θάνατον οἰκτρὸν διὰ χειρός τινος τῶν ἀπελευθέρων του ἔν τινι ἐπαύλει πλησίον τῆς Ῥώμης, φυγὰς ἐκ τῆς πόλεως, ὑπὸ τῆς συγκλήτου καταδεδικασμένος ὡς προδότης τῆς πατρίδος, μισούμενος ὑπὸ πάντων.

Οἱ ἀρχαῖοι, ποιούμενοι λόγον περὶ τῆς δοξασίας ἐκείνης τῶν Αἰγυπτίων ἀρχιτεκτόνων, ἧς δὶς ἔγεινε χρῆσις πρὸς διακοπὴν τῶν ἔργων τοῦ ἰσθμοῦ, δὲν ἀποκρύπτουσι τὴν εἰρωνείαν αὐτῶν, σκώπτοντες ταύτην τὴν γνώμην ὡς ἀνεπιστήμονα καὶ ἐσφαλμένην. Ἀλλ' αὕτη ὑπὸ τῶν πραγμάτων αὐτῶν μέχρι τινὸς μόνον ἀπεδείχθη ἀνεπίστατος. Τὸ γελοῖον δῆλα δὴ ἐν αὐτῇ ἔγκειται εἰς τὸν φόβον περὶ κινδύνου τῆς Αἰγίνης. Ἀλλ' ἡ παρατήρησις, ὅτι τὰ ὕδατα τῶν δύο θαλασσῶν δὲν εἶνε ἰσόπεδα, δὲν ἦτο φαντασιοκοπία, ἀλλ' ἐστηρίζετο πράγματι εἰς παρατηρήσεις, ἐπιβεβαιωθείσας ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης.

Ἀληθῶς μ' ἐβεβαίωσεν ὁ φίλος κ. Ἀντώνιος Μάτσας ὁ κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν διευθύνας τὰ ἔργα τῆς τομῆς μετ' ἐξόχου καὶ τελεσφόρου ἐπιτυχίας, ὅτι διὰ τῶν ἐν τῷ μεταξὺ τούτῳ χρόνῳ κατ' ἐπανάληψιν γενομένων χωροσταθμήσεων ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ θάλασσα τοῦ κορινθιακοῦ κόλπου εἶνε κατὰ εἴκοσιν ἑκατοστὰ ὑψηλοτέρα τῆς τοῦ σαρωνικοῦ. Καὶ ἴσως μὲν οἱ Αἰγύπτιοι γεωμέτραι ἐφαντάζοντο μεγαλειτέραν τὴν διαφοράν· ἀλλ' ὁπωςδήποτε ἡ βεβαίωσις τῆς γνώμης αὐτῶν κατ' οὐσίαν ἀποδεικνύει τὴν σχετικῶς μεγάλην πρόοδον τῆς χωροσταθμητικῆς παρ' Αἰγυπτίοις.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ἐπὶ Νέρωνος ἐργασιῶν πρὸς τομὴν τοῦ ἰσθμοῦ, τῶν καὶ κυριωτάτων ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ὧν ἀξιόλογα περιεσώθησαν ἴχνη μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Κατὰ τὴν περιγραφὴν ἀνδρὸς εἰδημονεστάτου τῶν κατὰ τὴν Πελοπόννησον, τοῦ Ἐρνέστου Κουρτίου, εἶνε ὁρατὰ κατὰ τὴν δυτικὴν παραλίαν τοῦ ἰσθμοῦ οὐ μακρὰν τοῦ στενοτάτου αὐτοῦ μέρους προφανῆ ἴχνη τῆς ἀρξαμένης ὀρύξεως. Ἐπὶ ἐκτάσεως δισχιλίων τετρακοσίων ποδῶν τὸ ἐξ ἄμμου καὶ εὐθράστων λίθων ἔδαφος εἶνε ἀνεσκαμμένον εἰς πλάτος μὲν διακοσίων ποδῶν, εἰς μικρὸν δὲ βάθος. Ἀμφοτέρωθεν δ' ἀναγνωρίζονται οἱ ἐκλειανθέντες βράχοι καὶ κατὰ το νότιον χεῖλος τῆς ὀρυχθείσης τάφρου κλίμαξ, ἄνω δ' αὐτῆς οἱ σωροὶ τῶν ἐκσκαφέντων χωμάτων. Πρὸς ἀνατολὰς δὲ εἶνε ὁρατὸς ὁ ἐκ βράχων ἀπότομος τοῖχος, ὅπου ἐστα-

μάτησαν αἱ ἐργασίαι. Καὶ περαιτέρω δὲ μέχρι τῶν μέσων τοῦ ἰσθμοῦ εἶνε εὐπαρακολούθητος ἡ διαγραφὴ τῆς γραμμῆς τῶν ἔργων. Τοιαῦτα τὰ περισωθέντα λείψανα τῆς νερωνείου ἐκσκαφῆς τοῦ ἰσθμοῦ.

Ἔκτοτε παρῆλθον αἰῶνες πολλοὶ πρὶν ἢ γείνῃ καὶ πάλιν λόγος περὶ διορύξεως τοῦ ἰσθμοῦ. Ἡ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος δὲν ἐπέτρεπε τοιαύτην σκέψιν. Οὔτ' ἐπὶ τῆς ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας μετὰ τὸν Νέρωνα οὔτ' ἐπὶ τῶν Βυζαντίνων, ὅτε ἀπαραγνώριστος εἶνε παρακμή τις τῆς ἐνταῦθα Ἑλλάδος, ἀναφέρεται νέα ὀρυχῆς ἀπόπειρα. Ἐν περιπτώσει δ' ἀπολύτου ἀνάγκης ἐγίνετο μόνον ὑπερνεώλκησις τῶν πλοίων διὰ τοῦ ἰσθμοῦ, ὡς εἴδομεν γενόμενον τοῦτο τὸν ἔνατον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Ὠορύφα. Καὶ ὅτε δὲ ἡ Πελοπόννησος ἤκμασέ πως καὶ πάλιν ὡς ἴδιον δεσποτᾶτον ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων, οὔτε ἡ πρὸς ἀλλήλους διχόνοια τῶν δεσποτῶν, οὔτε οἱ ἄλλοι αὐτῶν ἀγῶνες ἀφῆκαν εἰς αὐτοὺς καιρὸν νὰ σκεφθῶσι περὶ διορύξεως τοῦ ἰσθμοῦ, πρὸς ὃν ἄλλως ἀπητοῦντο πόροι κολοσσιαῖοι, ὧν ἐστεροῦντο. Καὶ ὅμως εἴπερ ποτὲ θὰ ἦτο τότε εὐκταία ἡ θαλάσσωσις τοῦ αὐχένος ἐκείνου τῆς γῆς, ὅστις ἦτο ἡ γέφυρα δι' ἧς εὐκόλως τὰ τουρκικὰ στίφη κατέβαινον ἤδη εἰς τὴν Πελοπόννησον. Μάτην οἱ Παλαιολόγοι ἐτείχισαν ἐκ νέου τὸν ἰσθμόν. Τὰ τείχη αὐτῶν ὑπῆρξαν ἀνίσχυρα νὰ προτάξωσι φραγμὸν εἰς τὴν ὁρμὴν τοῦ κατακτητοῦ.

Ἡ Πελοπόννησος ἐφάνη ἀναλαμβάνουσα καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς τριακονταετοῦς βενετοκρατίας (1687-1718). Τότε δὲ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐν τῇ χερσονήσῳ ἐπιχειρηθέντων ἔργων ἡ εὔανδρος βασίλισσα τῶν θαλασσῶν συνεῖδεν ὁποίας ἀσφαλείας πρόξενος ἠδύνατο νἀποβῇ εἰς τὴν νέαν αὐτῆς κτῆσιν ἡ ὀρυχὴ τοῦ ἰσθμοῦ. Οὐ μόνον ἡ ναυσιπλοΐα τῆς γαληνοτάτης δημοκρατίας ἔμελλε νὰ λάβῃ δι' αὐτῆς ἔκτακτον ἐπίδοσιν καὶ διευκολυνθῇ ὁ ἐκ τῶν τεναγῶν τοῦ Ἀδρίου πλοῦς τῶν βενετικῶν τριήρων εἰς τὰς θαλάσσας τῆς Ἀνατολῆς, μεθ' ὧν οἱ Βενετοὶ διεξῆγον ζωηρὸν ἐμπόριον, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Πελοποννήσου ἡ κτῆσις ἔμελλε νἀποβῇ ἀσφαλεστέρα διὰ τῆς διακόψεως τῆς γεφύρας, δι' ἧς ἠδύναντο καὶ πάλιν νὰ κατέλθωσιν εἰς τὴν χερσόνησον οἱ Τοῦρκοι τῆς Ῥούμελης.

Ἐπεχείρησαν λοιπόν, καθ' ἃ φαίνεται, καὶ οἱ Βενετοὶ τὴν τομὴν τοῦ ἰσθμοῦ, ἀλλὰ δυστυχῶς μέχρι τοῦδε περὶ ταύτης αὐτῶν τῆς ἐπιχειρήσεως λείπουσιν εἰδήσεις ἀσφαλεῖς. Μόνον δὲ ἡ κοινὴ παράδοσις

διηγεῖτο μέχρι πρὸ ὀλίγου χρόνου εἰς τοὺς περιηγητάς, ὅτι οἱ Βενετοὶ ἤρχισαν τὰς ἐργασίας αὐτῶν τὸ πρῶτον κατὰ τὴν πρὸς τὸν κορινθιακὸν κόλπον παραλίαν. Ἀλλ' ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσιν ἔντρομοι, ἰδόντες ἀναβλῦζον αἷμα κατὰ τὴν πρώτην αὐτῶν ἐκείνην ἀπόπειραν. Πειραθέντες δὲ καὶ πάλιν κατὰ τὰς ἀκτὰς τοῦ σαρωνικοῦ, παρέστησαν καὶ ἐκεῖ πρὸ τοῦ αὐτοῦ θεάματος, καὶ ἠναγκάσθησαν νἀποστῶσι τελείως τοῦ ἔργου.

Τὸ πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν Βενετῶν σκαφέων ἀναβλῦζον ἐκεῖνο αἷμα ἐνθυμίζει τὴν διήγησιν τῶν ἀρχαίων περὶ τῆς αὐτῆς διοσημίας ὡς ἐμφανισθείσης κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Νέρωνος ἐπιχειρηθεῖσαν ὀρυχήν. «Νέον εἶνε μόνον ὅ τι ἐγήρασε» θὰ ἐπανελάμβανεν ὁ Chaucer. Ἀλλὰ καὶ τότε, ὡς ἐπὶ τοῦ Νέρωνος ἡ καταμέτρησις τῶν Αἰγυπτίων γεωμετρῶν, ἡ διοσημία ἐκείνη μόνον πρόφασις πρὸς ἐγκατάλειψιν τοῦ ἔργου ὑπῆρξε προφανῶς. Πολὺ δὲ μᾶλλον ἀπέστησε τοὺς Βενετοὺς τῆς ἐπιχειρήσεως τὸ δύσεργον αὐτῆς καὶ ἡ βραχεῖα διάρκεια τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῶν ἐν Πελοποννήσῳ, ἣν ἠναγκάσθησαν καὶ πάλιν νἀποδώσωσιν εἰς τοὺς Τούρκους συνῳδὰ τῇ ἐν Πασσάροβιτς συνομολογηθείσῃ συνθήκῃ (1718).

Ἡ ἀπόπειρα δ' ἐκείνη τῶν Βενετῶν εἶνε ἡ τελευταία μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἔκτοτε μέχρι τῆς ἐν ταῖς καθ' ἡμᾶς ἡμέραις συντελέσεως τοῦ ἔργου μόνον σκέψεις καὶ μελέται ἔγειναν. Ἀφ' οὗ δ' ἔμελλε τὸ ἔργον νἀχθῇ τέλος εἰς πέρας δι' Ἑλλήνων, ἃς μὴ λησμονηθῇ ἐνταῦθα, ὅτι καὶ πρὸ τῆς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Τὺρρ ἐγκαινίσεως τῆς τελευταίας ἐπιχειρήσεως Ἕλλην μηχανικός, ὁ ἐκ Κρήτης Λεωνίδας Λυγούνης, ἤδη τῷ 1855, διευθύνων τὰ ἔργα τοῦ Νείλου, ἐσχεδίασε τὴν διόρυξιν τοῦ ἰσθμοῦ. Ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις τοῦ κολοσσιαίου ἔργου ἐθεωρεῖτο τότε ὄνειρον, καὶ μόνον μετὰ τὴν τομὴν τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Σουὲζ ἠδυνήθη ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη, ἐπικουρουμένη ὑπὸ τῶν μεγάλων κεφαλαίων τοῦ λήγοντος δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, νὰ ἐλέγξῃ ἥκιστα προφητικὴν τὴν πρόρρησιν Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, ὅστις, ἐλθὼν εἰς τὸν ἰσθμὸν ἑπτὰ ἔτη πρὸ τοῦ Νέρωνος, εἶπεν· Οὗτος ὁ αὐχὴν τῆς γῆς τετμήσεται, μᾶλλον δ' οὔ.

ΤΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΠΑΡ' ΕΛΛΗΣΙ
ΚΑΙ Η ΠΟΙΗΣΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ *

Α'

Ὁ διατρίβων περὶ τὴν ἀρχαίαν τέχνην δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ ὅλον τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς καὶ τὴν χάριν περιοριζόμενος εἰς τὴν μελέτην τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Πραξιτέλους, ἀλλ' ἀνάγκη νὰ σπουδάσῃ καὶ περὶ τὰ μικρουργήματα τῶν ἀρχαίων τὰ ἐξ ὀπτῆς γῆς καὶ ὑέλου, τὰ νομίσματα καὶ τοὺς σφραγιδολίθους. Ὁμοίως καὶ ὁ ἀποθαυμάζων τὴν χάριν τοῦ ἔπους τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὕψος τῆς λυρικῆς ποιήσεως καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ δράματος θὰ μείνῃ ἄγευστος ἐν μέρει τῆς ὅλης ἀρετῆς τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως, ἂν ἀγνοήσῃ τὸ ἐπίγραμμα, τὴν μικρογραφίαν ταύτην τῆς ἑλληνίδος Μούσης. Ὡς δ' εὐφυῶς ἐρρήθη, ὅτι ὁ σφραγιδόλιθος τῶν ἀρχαίων εἶνε οἷόν τι ἐπίγραμμα τῆς ἀρχαίας τέχνης, οὕτω δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ ἐπιγράμματος, ὅτι εἶνε ὁ δακτυλιόλιθος τῆς ἀρχαίας ποιήσεως. Παρὰ λαῷ ἐξόχως ῥητορικῷ καὶ δηκτικῷ καὶ ζῶντι βίον μάλιστα ὑπαίθριον ἡ γέννησις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἐπιγράμματος ἦτό τι φυσικὸν καὶ οἰκεῖον. Μία ἐπιτυχὴς ἔννοια, ἓν ἐπιτήδειον προσφώνημα, ἡ εὔστοχος εὕρεσις τοῦ χαρακτηριστικοῦ, τοῦ ἐπικαίρου, τοῦ εἰκονικοῦ, τοῦ δηκτικοῦ, τοῦ σκωπτικοῦ, συνδεομένη μετὰ σοβαρᾶς βραχυλογίας, ἀπετέλει τὸ ἐπίγραμμα. Διὰ τοῦτο ἐν τοῖς κλασικοῖς χρόνοις ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπαραίτητον προϊὸν τοῦ καλοῦ ἐπιγράμματος ἡ συντομία. Κατὰ τὸν ἐπιγραμματοποιὸν Κύριλλον

> Πάγκαλόν ἐστ' ἐπίγραμμα τὸ δίστιχον· ἢν δὲ παρέλθῃς
> τοὺς τρεῖς, ῥαψῳδεῖς, κοὐκ ἐπίγραμμα λέγεις.

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἑστίᾳ Τόμ. Κ' (13 καὶ 20 Ὀκτωβρίου 1885) σ. 701 κ. ἑ., 716 κ. ἑ.

Καὶ δὲν ἐτηρεῖτο μὲν ἡ ἀρχὴ αὕτη πάντοτε· ἀλλ' ὅμως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὰ ἄριστα τῶν ἀρχαίων ἐπιγραμμάτων εἶνε μνημεῖα βραχύτητος. Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος δὲν ἐνετρύφα εἰς τὸ κολοσσιαῖον· μία τῶν κυριωτάτων αὐτοῦ ἀρετῶν ὑπῆρχε τὸ σύμμετρον καὶ εὐπερίγραφον. Οὕτω δύο μόνον στίχοι ἤρκεσαν εἰς τὸν Σιμωνίδην, ὅπως περιλάβῃ διὰ μεγαληγόρου ἁπλότητος πᾶν ὅ τι ἠθέλησε νὰ εἴπῃ περὶ τῶν μεγάλων νεκρῶν τῶν Θερμοπυλῶν. Οὕτω διὰ τεσσάρων μόνον στίχων παρέστησεν ὁ Πλάτων τὴν Λαΐδα ἀναθέτουσαν εἰς τὴν Παφίαν τὸ κάτοπρον, ὅπερ δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ δείξῃ τὸ εἰς ἀεὶ παρελθὸν κάλλος. Δι' εὐγράμμων χαρακτήρων ἐγκολαπτόμενα ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ὁτὲ μὲν ἦσαν χαρακτηριστικὴ δήλωσις τοῦ ὀνόματος καὶ γένους τοῦ θανόντος, ὁτὲ δὲ συγκινητικὴ κραυγὴ ὀδύνης καὶ ἄλλοτε ἠθικὴ παραίνεσις πρὸς τοὺς ἐπιζῶντας, συχνότατα δὲ εἰκὼν ἀφελὴς ἀλλὰ καὶ μεγαλοπρεπὴς τοῦ βίου τοῦ μεταστάντος. Ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων, μάλιστα τῶν ἀττικῶν, διαπνέει τὸ γλυκὺ ἐκεῖνο, εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἰδιάζον αἴσθημα τῆς εὐθανασίας, ὅπερ εἰς τὸ μάρμαρον ἐνέγλυφεν ἡ ἀτθὶς σμίλη.

Σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη, ἀγαθότης καὶ ἀρετὴ εἶνε αἱ κυριώται τῶν εἰς τοὺς νεκροὺς ἀναφερομένων ἰδιοτήτων. Δὲν εἶνε ἄμοιρα σώφρονος ὀδύνης τὰ ἐπιτύμβια τῶν ὠκυμόρων, ἤτοι πρὸ ὥρας θανόντων, τῶν ἀκάκων νηπίων, τῶν ἐφήβων, τῶν ἀγάμων παρθένων ἢ τῶν κειμένων μακρὰν τῆς πατρῴας γῆς. Ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς ἀνυμφεύτου Φρασικλείας ἐπεγράφη, ὅτι θὰ ὀνομάζηται πάντοτε κόρη, ἀντὶ γάμου παρὰ θεῶν τοῦτο λαχοῦσα τὸ ὄνομα. Σοβαρὰ εἶνε τὰ ἐπιγραφέντα εἰς τοὺς τάφους τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων, οἱ δὲ μηδοφόνοι ἔτυχον τῶν ἀπ' ἀρίστης λύρας ἐπιτυμβίων. Ἀλλ' ὁπόσον σεμνὴ ἦτο ἡ ἐπιτύμβιος Μοῦσα θρηνοῦσα τοὺς πολεμιστὰς δεικνύει πλὴν τῶν ἐπιφανῶν ἐπιγραμμάτων ποιητῶν οἷος ὁ Σιμωνίδης τὸ ἑξῆς δίστιχον ἀγνώστου ἐπιγραμματοποιοῦ, γραφὲν ἐπὶ τοῦ τάφου Ληναίου τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀρτεμιδώρου·

Καὶ τὸ πρὶν ἐν πολέμοις τηρῶν πύργον, παροδῖται,
καὶ νῦν τηρήσω, ὡς δύναμαι, νέκυς ὤν.

Ἄλλοτε δὲ οἱ ἐπιγραμματογράφοι, οἱονεὶ παίζοντες μετὰ τοῦ θανάτου, δὲν ἀπηξίουν νὰ χαράττωσιν ἐπὶ τῶν στηλῶν λογοπαίγνια

ἀναφερόμενα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος. Ἐπὶ τοῦ σήματος γλύπτου τινὸς καλουμένου Εὐτυχίδου ὁ ποιητὴς παριστάνει τὸν νεκρὸν λέγοντα, ὅτι ὁ δαίμων ἁρπάσας αὐτὸν νεώτατον εἰς τὸν Ἅδην κατέστησεν αὐτὸν ψευδώνυμον. Ἐπὶ δὲ τῆς νεκρικῆς στήλης Ἀθηναίου τινὸς καλουμένου Κρίου, ἤτοι φέροντος τὸ ὄνομα τοῦ κριοῦ, ἐγράφη, ὅτι ὁ κείμενος ἔχει τὸ ὄνομα κριοῦ, ἀλλ' ὅμως ἔσχε ψυχὴν ἀνδρὸς δικαιοτάτου. Ἐνίοτε τὸ ἐπιτύμβιον ἐν μεταγενεστέροις μάλιστα χρόνοις ἐγράφετο ὑπὸ τύπον διαλόγου τοῦ παροδίτου πρὸς τὸν νεκρόν.—Εἰπὲ ποῖον τὸ ὄνομά σου, τίς ἡ πατρίς σου, τίνες οἱ γονεῖς σου, εἰς τίνα ἡλικίαν ἔφθασες; Τί ἐδιδάχθης; Καὶ ὁ νεκρὸς ἀπαντᾷ εἰς πάσας ταύτας τὰς ἐρωτήσεις. Τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέντος τὴν στήλην συγγενοῦς ἢ τῆς πόλεως τῆς τιμώσης τὸν νεκρὸν ἢ τοῦ φίλου τοῦ κηδεύσαντος τὸν θανόντα οὐ σπανίως ἀναγράφεται ἐν τῷ ἐπιγράμματι. Σπανιωτέρα δ' εἶνε ἡ ματαιοφροσύνη τοῦ ποιητοῦ τοῦ ἐπιγράμματος, σπανίως ποτὲ καὶ μόλις ἀποτολμῶντος νὰ μεταδώσῃ εἰς τὴν ἀθανασίαν τὸ ὄνομά του μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ θρηνουμένου.

Ἐκ τῶν πολλῶν εἰδῶν τῶν ἀρχαίων ἐπιγραμμάτων ἄξια λόγου εἶνε πλὴν τῶν ἐπιτυμβίων τἀναγραφόμενα ἐπὶ ποικίλων ἀναθημάτων καὶ διὰ τοῦτο καλούμενα ἀναθηματικά. Οἱ νικηταὶ τῶν Πλαταιῶν ἀνέθετον εἰς τὸν ἐν Δελφοῖς θεὸν τρίποδα χρυσοῦν ὡς ἀκροθίνιον ἀπὸ τῶν Μήδων ἐκ τῆς δεκάτης τῶν λαφύρων. Οἱ Ἀθηναῖοι νικῶντες τοὺς Βοιωτοὺς καὶ Χαλκιδεῖς ἀφιέρονον ἐκ τῆς δεκάτης εἰς τὴν Ἀθηνᾶν τέθριππον χαλκοῦν ἐν τοῖς Προπυλαίοις. Ὁ ναυαγὸς ῥυόμενος ἀπὸ τῶν κινδύνων ἀναθέτει εἰς τὸν Ποσειδῶνα ἥν περ ὑπεσχέθη εὐχωλὴν, ὁ χειροτέχνης τὴν ἀπὸ τῆς τέχνης αὐτοῦ ἀπαρχὴν, ὁ ἀγρότης τὴν δεκάτην τῶν γεωργίων. Ἡ Χρύσιλλα ἱδρύει ναὸν καὶ ἄγαλμα τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης καθ' ἃ ἐπέταξεν αὐτῇ ἐν ὕπνοις ὁ Ἑρμῆς. Οὕτως ἐν μυρίαις περιστάσεσιν ὡς εὐχὴν ἢ ἐπ' εὐχαριστίᾳ ἀνέθετον οἱ ἀρχαῖοι εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεαίνας οἰκίας, ἀγάλματα, σκεύη, πᾶν ὅ τι ἐνόμιζον ὅτι ἠδύνατο νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς ἀθανάτους. Εἰς αὐτοὺς ἀφιέρονε τὸ ἀνάθημά του ὁ νικηφόρος στρατηγὸς καὶ ὁ χειρῶναξ βαναυσουργὸς, ἡ περισσόθρησκος γυνὴ καὶ ὁ πολύμητις ἀνὴρ, ὁ τυχὼν τῆς ἀπὸ τῶν θεῶν χάριτος ἢ ὁ ἀναμένων τὴν θείαν δωρεάν. Οὐχὶ σπανίως δ' ἔβαινε πρὸς αὐτοὺς καταθέτων τὰ ὅπλα τῆς προτέρας ἰσχύος ὁ ἀπόμαχος τοῦ πολέμου καὶ ἡ ἀπόστρατος τοῦ ἔρωτος.

῾Ο Κίμων, πειθόμενος, ὅτι ἡ πόλις δὲν ἔχει ἀνάγκην ἐν τῷ παρόντι ἱππικῆς ἀλκῆς, ἀλλ᾽ ἀνδρῶν ναυμάχων, καταθέτει εἰς τοὺς πόδας τῆς θεοῦ χαλινὸν ἵππου, σύμβολον τῶν περιττῶν τῆς χθὲς ἀγώνων. ῾Η δὲ Λαῒς κρεμάννυσιν εἰς τὸν ναὸν τῆς Παφίας τὸ ἐφεξῆς περιττὸν κάτοπτρον, τὸν μάρτυρα τῶν παροδικῶν τῆς νεότητος καλλωπισμάτων. ῾Οποῖαι εὐκαιρίαι πρὸς ἐξάσκησιν τῶν καλῶν τεχνῶν ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τοσούτων πρὸς τοὺς θεοὺς ἐκλεκτῶν ἀναθημάτων· ἀλλὰ καὶ ὁπόσαι ἀφορμαὶ πρὸς σύνθεσιν ἐπιγραμμάτων χαραττομένων ἐπὶ τῶν ἀναθημάτων τούτων καὶ περιεχόντων ἐν βραχεῖ οὕτως εἰπεῖν αὐτὴν τῆς ἀναθέσεως τὴν ἱστορίαν.

Πλὴν δὲ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ἀφιερωμάτων οὐκ ὀλίγα ἦσαν τὰ πρὸς ἀνθρώπους ἀναθηματικὰ ἐπιγράμματα, καθ᾽ ὅσον δὲν ἦτο σπανία ἡ ἐπὶ τιμῇ ἀνάθεσις ἰδίως ἀνδριάντων εἰς ἄνδρας ὀνομαστοὺς γενομένους ἐπὶ ἀνδρείᾳ, εὐεργεσίᾳ τῶν πόλεων ἢ σοφίᾳ.

Οὕτω δὴ πρὸς τὴν εὐσεβῆ ὑπὲρ τῶν οἰκείων μέριμναν τῶν ἰδιωτῶν ἀνθημιλλῶντο οἱ δῆμοι, πρὸς τὴν φιλοστοργίαν τῶν τέκνων εἰς τοὺς γονεῖς ἡ εὐγνώμων τῶν μαθητῶν πρὸς τοὺς διδασκάλους προθυμία. ᾽Εκ δὲ τῶν τοιούτων αἰσθημάτων τῆς τιμῆς ἢ στοργῆς ἐτρέφετο μὲν ἡ τέχνη, προήγετο δὲ ἡ ποίησις ἡ ἐπιγραμματική.

᾽Αλλὰ καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἀφορμαὶ παρείχοντο εἰς τοὺς ἀρχαίους πρὸς σύνθεσιν ἐπιγραμμάτων. Πάντες γινώσκουσι τὸ ἔθος τῶν ἐν τοῖς δραματικοῖς ἀγῶσι νικώντων χορηγῶν, οἵτινες ἀνέθετον εἰς τὸν Διόνυσον τὸν χρυσοῦν τρίποδα τὸν ἀπονεμόμενον αὐτοῖς ἐπὶ τῇ νίκῃ. Γνωστὸν δ᾽ ὅτι τοιοῦτον ἀγωνιστικὸν ἀνάθημα εἶνε τὸ Λυσικράτειον μνημεῖον ἐν ᾽Αθήναις, τὸ κοινῶς λεγόμενον Φανάρι τοῦ Διογένους. ᾽Αλλ᾽ ὁμοίως καὶ οἱ ἐν ἄλλοις ἀγῶσι νικῶντες ἀνέθετον πολλάκις εἰς τοὺς θεοὺς τὰ σύμβολα τῆς νίκης ἢ τὰ ἆθλα, τοὺς στεφάνους οἱ τοὺς στεφανίτας ἀγῶνας νικῶντες, τὴν λαμπάδα οἱ διαγωνισάμενοι τὴν λαμπαδηδρομίαν. ᾽Αλλὰ καὶ ἄλλως ἀπεδίδετο μεγίστη σημασία εἰς τοὺς νικητὰς τῶν ἀγώνων, φιλοτιμουμένων τῶν τε οἰκείων τῶν νικώντων καὶ τῶν πόλεων ὧν ἦσαν πολῖται νὰ ἱδρύσωσιν ἀνδριάντας αὐτῶν. Καὶ ὁποῖον μὲν μουσεῖον ὅλον ἔργων τῆς τέχνης ἐκ τῆς τιμῆς τῶν νικητῶν προερχομένον ὑπῆρχεν ἐν ᾽Ολυμπίᾳ, μανθάνομεν ἐκ τοῦ Παυσανίου. Πᾶς δὲ ὁ ἐκ τῆς διατριβῆς ταύτης μανθάνων εἰς ὁποίαν ἄμεσον σχέσιν εὑρίσκετο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τὸ ἀνάθημα μετὰ τοῦ

ἐπιγράμματος ἐννοεῖ ὁποῖον πλοῦτον ἐπιγραμμάτων ἀνέπτυξαν αἱ ἀγωνιστικαὶ τιμαί.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰρημένων συνάγει ὁ ἀναγνώστης ὁπόσην ποικιλίαν πρὸς ποίησιν ἐπιγραμμάτων παρεῖχεν ἡ ἀρχαιότης καὶ εἰς ὁποίαν ἀκμὴν ἦτο εἰκὸς νὰ φθάσῃ τὸ ἐπίγραμμα ἐγκολαπτόμενον ἐπὶ καλλιτεχνημάτων ἀρίστων, καὶ ταῦτα ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐνδόξων νικῶν, καλλιστεφάνων ἀγώνων, εὐχωλῶν φιλοσεβεστάτων, ἐν μέσῳ τῆς πολλαπλῆς κινήσεως βίου δημοσίου καὶ ὑπαιθρίου.

Β'.

Οὐδὲν θαῦμα, ὅτι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ ἐπίγραμμα δὲν συνεξέλιπε μετὰ τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὅτε ἀπέθανεν ὁ μέγας Πάν. Ὁ βυζαντιακὸς κόσμος διετήρησε τὸ ἐπίγραμμα ὑφ' οὓς ὅρους καὶ ἡ ἀρχαιότης, ἂν μὴ ἐν μείζονι ποικιλίᾳ. Δὲν ὑπάρχει συγγραφεὺς Βυζαντῖνος γράψας καὶ ἐμμέτρως, οὗ νὰ μὴ ἐσώθησαν ἐπιγράμματα. Οὐδ' ὑστέρησαν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ἐν οἷς μάλιστα διαπρέπει ὡς ἐπιγραμματογράφος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Ἵνα δείξωμεν τὴν πρὸς τὸ ἐπίγραμμα ἀγάπην τῶν Βυζαντίνων ἀρκεῖ νὰ εἴπωμεν, ὅτι τοῦ ποιητοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, ἀκμάσαντος κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τρίτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἔχομεν ἐπιγράμματα περὶ τὰ χίλια. Ταῦτα δ' ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ Γάλλου Miller ἐξ ἀρχαίων κωδίκων εἰς δύο τόμους προεκάλεσαν τὸ κατα τῆς βυζαντιακῆς ποιήσεως ἀνάθεμα ἐπιφανοῦς Γερμανοῦ γραμματολόγου, τοῦ Bernhardy. Καὶ βεβαίως μὲν δὲν δυνάμεθα νὰ δισχυρισθῶμεν, ὅτι ἡ Μοῦσα ἐμαίευσεν ἅπασαν τὴν στιχουργικὴν τοῦ Φιλῆ πολυγονίαν, ἀλλ' ἀναντιρρήτως τὰ ἴχνη τῶν δακτύλων αὐτῆς δὲν εἶνε δυσδιάγνωστα ἐπὶ τινων τῶν δημιουργημάτων τοῦ Βυζαντίνου πολυγράφου. Ὁπωσδήποτε δ' εἶνε ἀξιοθαύμαστος ἡ ποικιλία τῶν θεμάτων ἅτινα κινοῦσι τὴν λύραν, ἂς εἴπω μᾶλλον τὸν κάλαμον, αὐτοῦ. Ψάλλει δι' ἐπιγραμμάτων τὰς ἑορτὰς, δεσποτικάς τε καὶ θεομητορικὰς καὶ τὰς τῶν ἁγίων, περιγράφει εἰκόνας καὶ σκεύη ἱερὰ καὶ καλλιτεχνήματα παντοῖα, προσφωνεῖ τὸν αὐτοκράτορα καὶ πατριάρχην, τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς φίλους, θρηνεῖ τοὺς μεγάλους καὶ τοὺς μικροὺς, σκώπτει τὴν φιλέρωτα γραῦν καὶ τὸν ἰατρὸν τὸν τετυφωμένον. Διὰ τοῦ ἐπιγράμματός του ὁ Φιλῆς ἐναλλὰξ γίνεται

κόλαξ καὶ μάστιξ, δωρητὴς καὶ ἐπαίτης, φιλοτέχνης καὶ μισοπόνηρος, θαυμαστὴς καὶ εἴρων, θεοπρόπος καὶ νεκροκόμος. Ἡ ἐπιγραμματοποιία τοῦ Φιλῆ διακρίνεται τῆς τῶν κλασικῶν χρόνων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος διὰ δύο τινὰ κυρίως, τὴν μακρηγορίαν καὶ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ μέτρου. Καὶ ἡ μὲν μακρηγορία αὐτοῦ εἶνε τοιαύτη, ὥςτε σπανίως περιορίζεται εἰς δύο ἢ τέσσαρας στίχους ἐν τοῖς ἐπιγράμμασι, συνηθέστερον δὲ παρατείνει τοὺς στίχους εἰς μακροὺς μονολόγους, στερουμένους τῆς τε χαρακτηριστικῆς βραχύτητος καὶ τῆς αὐτομάτου εὐφυίας τοῦ ἐπιγράμματος. Μέτρον δὲ σύνηθες αὐτῷ εἶνε τὸ τρίμετρον ἰαμβικόν, λαμβάνον τὸν μονότονον τύπον τοῦ χωλιάμβου.

Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Φιλῆ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς δεῖγμα τῆς καθ' ὅλου βυζαντιακῆς ἐπιγραμματογραφίας. Διεδόθη δὲ τὸ ἐπίγραμμα παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις, μάλιστα ἕνεκα τῆς εὐκολίας τοῦ χωλιάμβου, ἐπὶ τοσοῦτον, ὥςτε δὲν ὑπάρχει περίστασις καθ' ἣν νὰ μὴ ἐγίνετο χρῆσις αὐτοῦ. Ὁ καλόγηρος ὁ ἀντιγράφων χειρόγραφον βιβλίον ἀπεπειρᾶτο νἀνακοινώσῃ ἐν τέλει αὐτοῦ τὸ ὄνομά του εἰς τὸν ἀναγνώστην διὰ στίχων. Ὁ οἰκοδόμος ὁ ἀνακαινίζων ἐκκλησίαν ἐδήλου τὸ ἔργον ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου δι' ἐμμέτρου ἐπιγράμματος. Ὁ δωρούμενος σκεῦός τι εἰς ναὸν ἢ ἰδιώτην ἐνεχάρασσεν ἐπ' αὐτοῦ εἰς μνημόσυνον τῆς δωρεᾶς ἀναθηματικοὺς χωλιάμβους. Πάντα ταῦτα εἶνε στιχουργήματα ἄξια λόγου πολλάκις διὰ τὰς ἱστορικὰς εἰδήσεις ἃς περιέχουσι, διὰ τὴν χριστιανικὴν εἰκονογραφίαν ἣν διασαφοῦσι, διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ βυζαντιακοῦ βίου, οὗ σκηνὰς χαρακτηρίζουσιν. Ἀλλ' ὁμοιάζουσι συνήθως πρὸς ἀπειρόκαλα τεχνητὰ ἄνθη στερούμενα καὶ εὐωδίας καὶ χρωμάτων. Μὴ νομίσωμεν ὅμως, ὅτι εἰς τοιαῦτα ἐπιγράμματα περιωρίζετο ὁ βυζαντιακὸς κόσμος. Ἀπ' ἐναντίας παράλληλα πρὸς τὰ ἄχροα ταῦτα κατασκευάσματα τῶν λογίων ἔθαλλον γνησιώτατα ἄνθη τῆς βυζαντιακῆς ἐπιγραμματικῆς ποιήσεως τοῦ λαοῦ. Συνέβαινε δῆλα δὴ καὶ κατὰ τὸν μακρὸν βίον τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους ὅ τι βλέπομεν γινόμενον καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ σήμερον ἔτι παρ' ἡμῖν. Ὁ Ἕλλην λόγιος δὲν ἔπαυσε μιμούμενος τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν βυζαντινισμὸν καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας. Τὸ ἀρχαιοπρεπὲς ἐπίγραμμα ἐξηκολούθει καὶ τότε εἴτε ἐπὶ τῶν τύμβων εἴτε κυρίως ἐπὶ τῶν βιβλίων ὡς ἀφιερωτικὸν τῆς συγγραφῆς, ὡς ἔπαινος τοῦ συγγραφέως, ὡς σύστασις τοῦ βιβλίου. Καὶ ἐπὶ τῶν καθ'

ἡμᾶς δὲ χρόνων ἰδία φιλολογία ἀνεπτύχθη καλῶν καὶ κακῶν ἐπιγραμμάτων ἐν ἀρχαίᾳ γλώσσῃ καὶ εἰς ἀρχαῖα μέτρα συντεταγμένων, ὧν κυρίως γίνεται χρῆσις ὡς ἐπιτυμβίων. Γνωστὸν δ' εἶνε εἰς τοὺς φιλολογοῦντας τῶν παρ' ἡμῖν, ὅτι μέγα μέρος τῶν Φιλολογικῶν παρέργων τοῦ μακαρίτου Φιλίππου Ἰωάννου ἀποτελεῖται ἐκ συλλογῆς τοιούτων ὑπ' αὐτοῦ πεποιημένων ἐπιγραμμάτων. Ἀλλ' ἐπί τε τῆς τουρκοκρατίας καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις παρὰ τὸ ἀρχαιόμορφον ἐπίγραμμα τὸ συντασσόμενον πολλάκις οὐκ ἄνευ μόχθου ἐν τῷ σπουδαστηρίῳ ἐκ ψηφίδων τοῦ ἀρχαίου λόγου, παρὰ τὸ ἐνίοτε κακόζηλον τοῦτο στιχούργημα, ἐφ' οὗ τὰ παλαιὰ δάνεια ὁμοιάζουσι πρὸς τεμάχη ἀναγλύφων ἀρχαίων ἐνῳκοδομημένα εἰς πηλόκτιστον ἀχυρῶνα, παρὰ τὸν κυκεῶνα τοῦτον ὅπου νεώτερα ὀνόματα καὶ πράγματα εἰςβιάζονται εἰς τὴν πέδην τοῦ ἀρχαίου μέτρου καὶ τῆς ἀρχαίας λέξεως ὡς νεοϋφῆ παραρράμματα εἰς ἔνδυμα ἐκ παλαιῶν ῥακῶν συγκεκαττυμένον, παρὰ τὸ θνησιγενές, λέγω, τοῦτο προϊὸν ἀπειροκάλου μιμήσεως συνυπῆρχε καὶ συνυπάρχει τὸ αὐτόβλαστον προϊὸν τῆς σπαργώσης δημώδους Μούσης. Τὸ λαϊκὸν τοῦτο ἐπίγραμμα δὲν εἶνε νεκροφανὲς καὶ δυςκίνητον, ἀλλ' εἶνε πλῆρες χάριτος καὶ ζωῆς, εὐφυίας ἢ κακίας. Ὡς οἱ Ἀθηναῖοι, πολιορκούμενοι ὑπὸ τοῦ Σύλλα, ἔσκωπτον αὐτόν, χλευάζοντες τὴν ὑπὸ τῶν ἀλφῶν λελευκασμένην ἐρυθρὰν ὄψιν τοῦ Ῥωμαίου στρατηλάτου διὰ τοῦ στίχου

σνκάμινον ἔσθ' ὁ Σύλλας ἀλφίτῳ πεπασμένον,

οὕτως ὁ βυζαντιακὸς λαὸς ἐνέπαιζε διὰ δημώδους ἐπιγράμματος τὸν ἀτυχῆ αὐτοκράτορα Μαυρίκιον ἐπὶ τῇ γενναίᾳ αὐτοῦ τεκνογονίᾳ καὶ παρέβαλλε τὰ τέκνα αὐτοῦ πρὸς ξυλοκούκουδα καὶ παρώρμα τὸν πατριάρχην νὰ δώσῃ αὐτῷ κατὰ κρανίου ἵνα μὴ ὑπεραίρηται. Καθ' οὓς δὲ χρόνους βασιλεῖς καὶ μοναχοί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐφιλοπόνουν ἐν Βυζαντίῳ ἐπὶ τῆς περγαμηνῆς ἢ τοῦ βομβυκίνου χάρτου κακοτέχνους καὶ καλοβαθρικὰς μιμήσεις τοῦ ἀρχαίου ἐπιγράμματος, οἱ φιλοσκώμμονες δῆμοι ἐπλήρουν τὸν ἀέρα τοῦ ἱπποδρόμου ἢ τῶν στρατοπέδων διὰ τῶν αὐτομάτων, ἀνοθεύτων, ἐν τῇ ἀληθινῇ αὐτῶν γλώσσῃ αὐτοσχεδιαζομένων ἐπιγραμμάτων.

Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι δὲν ὑπῆρξε πανήγυρις ἢ στάσις, ἐκστρατεία ἢ πολιορκία ἐν Βυζαντίῳ, ἥτις νὰ μὴ συνωδεύθη ὑπὸ τοῦ ἐπι-

γραμματικοῦ οἴστρου τοῦ βυζαντιακοῦ ὄχλου. Δυστυχῶς ὀλίγα τῶν ἐπιγραμμάτων τούτων διεσώθησαν ἡμῖν ὑπὸ τῶν χρονογράφων, τινὰ δὲ παρεδόθησαν ἡμῖν οὕτω παραμεμορφωμένα, ὥστε ἀπέβαλον πολὺ τῆς ἀρχικῆς αὐτῶν χάριτος καὶ τοῦ πρώτου τύπου. Καὶ ταῦτα μὲν ἐπὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων. Καθ' ἣν δ' ἐποχὴν τἀπὸ τῶν πιεστηρίων τῆς Βενετίας καὶ Βιέννης, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Κερκύρας δημοσιευόμενα ἑλληνικὰ βιβλία ἐκοσμοῦντο ἐν τοῖς πρώτοις φύλλοις ὑπὸ ἀνουσίων τὸ πλεῖστον ἀφιερωτικῶν ἐπιγραμμάτων ἐν ἀρχαίοις μέτροις, ἐπὶ τῶν καλλιχρώμων ἐξ Ἰταλίας μαστραπάδων ἐπεγράφοντο δημώδεις στίχοι ἔχοντες σχέσιν πρὸς τὸν οἶνον τὸν φαιδρύνοντα τὰς ἠπειρωτικὰς τραπέζας. Τὰ ἐπιγράμματα ταῦτα διακρίνονται διὰ τὸ βραχὺ καὶ δηκτικὸν τῆς παροινίου φιλοσοφίας.

Ὄστις νέος εἴ τις νέα πίνει ὑπερβολικὰ
τὴν τιμήν του ἀφανίζει, τὴν ὑγείαν του χαλνᾷ

ἐπιγράφεται ἐφ' ἑνὸς μαστραπᾶ. Εὐφυέστατον δὲ εἶνε τὸ ἑξῆς ἐπίγραμμα·

Κρασὶ σὲ πίνω νὰ χαρῶ
καὶ σύ με κρούς 'ς τὸν τοῖχο·
ἐγώ σε πίνω νὰ χαρῶ
καὶ σύ με σέρνεις 'σὰν μωρό.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν τοιούτων ἐπιγραμμάτων, ἅτινα ὑπηγόρευσεν εἰς τὴν δημώδη Μοῦσαν ὁ Διόνυσος, πλουσιωτάτη εἶνε ἡ συγκομιδὴ ἐπιγραμμάτων, ἅτινα προκαλεῖ ὁ Ἔρως ἢ ὁ Χάρων. Τίς δὲν γινώσκει τὰ δίστιχα συνήθως λιανοτράγουδα ἐκεῖνα, ἅτινα μαντινάδες καλεῖ ὁ κρητικὸς λαός; Δι' αὐτῶν ψάλλεται ἡ ἐρωμένη καὶ θρηνεῖται ἡ δύςερως ἀγάπη ἐν ταῖς πανηγύρεσι καὶ τοῖς συμποσίοις, κατὰ τὸν κλήδονα καὶ τοὺς δημώδεις χορούς. Δι' αὐτῶν μυρολογοῦσιν αἱ Λάκαιναι τὴν πρόωρον θανήν. Ἂν δὲ τὰ δίστιχα ταῦτα ὑπό τινα ἔποψιν ἕνεκα τῆς ἐξ ὑπαμοιβῆς ὡς ἐν στιχουργικῷ ἀγῶνι ἐξαγγελίας αὐτῶν ὑπομιμνήσκουσι τὰ σκολιὰ λεγόμενα ποιήματα τῶν ἀρχαίων, ἀφ' ἑτέρου δύνανται νὰ ταχθῶσιν εἰς τὰ ἐπιγράμματα διὰ τὴν ἐκφραστικὴν αὐτῶν συντομίαν, τὴν δηκτικὴν χάριν καὶ τὸ εὐφυὲς τῆς ἐπινοίας. Χαρακτηριστικὴ δ' εἶνε ἡ αὐτόματος αὐτῶν καὶ αὐτοσχέδιος γέννησις, ἡ πλουσία ποικιλία ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ ὡρισμένου πολλάκις θέ-

ματος, ἐνίοτ' ἐκ μικρᾶς ὅλως ἀφορμῆς καὶ ἀσημάντου. Οὕτω διηγοῦνται περί τινων Λακκιωτῶν αὐτοσχεδιαστῶν, ὅτι ἔψαλλον ἐπὶ τρεῖς ὅλας ὥρας ἐν κρητικοῖς διστίχοις τὴν ἀπώλειαν μανδυλίου τινὸς χωρὶς νὰ ἐξαντληθῇ τῆς φαντασίας αὐτῶν ἡ πτῆσις καὶ ἡ γονιμοτης τῆς στιχουργίας. Τὰ ἐπιγράμματα ταῦτα ἔχουσι τοῦτο τὸ ἴδιον, ὅτι προςαρμόζονται ἅμα τῇ ποιήσει αὐτῶν εἴς τινα ῥυθμὸν καὶ ὅτι ᾄδονται. Ἀναγινωσκόμενα χάνουσι πολὺ, ὅσον ὡραῖα καὶ ἂν εἶνε. Ἐνθυμοῦμαι ὁποίαν αἴσθησιν ἐνεποίησέ μοι πρὸ ἐτῶν τὸ ἑξῆς δημῶδες δίστιχον ἐπίγραμμα·

βάλε τὸν κρίνο 'ς τὸ νερὸ,
κι' ἂν μαραθῇ δέν σ' ἀγαπῶ.

Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἐννοήσῃ ὅλην τοῦ διστίχου τὴν δύναμιν, ὅταν μεταφερθῇ διὰ τῆς φαντασίας εἰς τοὺς κραναοὺς λόφους τῶν Μεγάρων καὶ ἀκροασθῇ τῶν ἡλιοκαῶν Μεγαρίδων παρθένων ἠμφιεσμένων τὰ ἑορτάσιμα καὶ κατὰ τὸν χορὸν τῆς τράτας συνᾳδουσῶν τὸ ἐρωτικὸν ἐπίγραμμα διὰ φωνῆς ὑποκλαιούσης.

Τὰ δὲ μανιατικὰ μνημόσυνα ἀποβάλλουσι πολὺ τοῦ ἀγρίου αὐτῶν μεγαλείου, ἂν μὴ φαντασθῶμεν τοὺς ὀξεῖς τῶν μελανειμόνων μυρολογιστριῶν ἤχους περὶ τὸ ἀνθοστεφὲς φέρετρον τοῦ ἐν τῷ νεκρικῷ θαλάμῳ προκειμένου.

Τέλος δὲ τὸ δημῶδες ἐπίγραμμα δὲν προκαλοῦσι μόνον τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου αἱ χαραὶ καὶ αἱ θλίψεις, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔθνους αἱ περιπέτειαι καὶ ὁ πολιτειακὸς βίος. Θαυμάσιον εἶνε τὸ εἰς τὰ ὅπλα τοῦ κλέφτου τετράστιχον ἐπίγραμμα·

Τἀντρειωμένου τἄρματα δὲν πρέπει νὰ πουλιῶνται,
μόν' πρέπει τους 'ς τὴν ἐκκλησιὰ κ' ἐκεῖ νὰ λειτουργιῶνται·
πρέπει νὰ κρέμουνται 'ψηλὰ 'ς ἀραχνιασμένο πύργο,
ἡ σκούρια νὰ τρώῃ τἄρματα καὶ ἡ γῆ τὸν ἀντρειωμένο.

Ὁ Σιμωνίδης δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ ἐπιγράψῃ τι μεγαλειότερον κάτωθεν τῶν ὅπλων τοῦ Καραϊσκάκη. Ἐν τοῖς ὀλίγοις τούτοις στίχοις τοῦ ἀνωνύμου λαϊκοῦ ποιητοῦ συγκεντροῦται ὁλόκληρος ἱστορία μαρτυρίων καὶ δόξης, ὁλόκληρος σωρὸς λιβανωτοῦ καὶ στεφάνων καὶ δακρύων. Καὶ τοῦτο μὲν τὸ ἐπίγραμμα εἶνε μοναδικὸν διὰ τὸ δυς-

ανάβατον ὕψος τοῦ ποιητικοῦ μεγαλείου. Ἀλλὰ μὴ δὲν εἶνε ἄξια μνείας διὰ τὴν παιγνιώδη αὐτῶν εὐτραπελίαν τὰ βραχέα ἐκεῖνα ἐπιγράμματα τὰ γεννώμενα ἐξ ὑπογυίου παρὰ τῷ λαῷ ἐπ' εὐκαιρίᾳ πολιτικῶν ἐνεργειῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν δημοσίαν κρίσιν, μάλιστα δὲ κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἐκλογῶν, τοῦ ἐντρυφήματος τούτου τοῦ φιλελευθέρου ἑλληνικοῦ λαοῦ; Τίς ποιεῖ τὰ ἄγραφα ταῦτα στιχουργήματα, τίς συνθέτει τὸν ἀποίητον αὐτῶν ῥυθμόν; Εἷς καὶ οὐδείς, οὐδεὶς καὶ ὅμως πάντες. Ναὶ πάντες, διότι ἐν τούτοις τὸ ᾆσμα γεννᾶται, γεννᾶται ὡς ἀνεμίδιον καὶ τελευτᾷ ὡς βροντὴ πυροβόλου ἀπαραλλάκτως ὡς ἡ συκοφαντία κατὰ τὸν Δὸν Βασίλειον. Ἴσως ὁ Μῶμος, πτερωτὸς οἷον παρίστανον αὐτὸν οἱ ἀρχαῖοι, ἵπταται ταχὺς ἀπὸ τοῦ μὲν εἰς τὸν δὲ καὶ ὑποτονθορύζει εἰς τὸ οὖς τοῦ λαοῦ τὸ πονηρὸν ἐπίγραμμα.

Γ'.

Ποιούμενοι ἀνωτέρω λόγον περὶ τῆς μεγάλης διαδόσεως τοῦ ἐπιγράμματος τῶν λογίων παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις, ὑπεδείξαμεν τὴν πυκνὴν χρῆσιν αὐτοῦ ἐν πάσῃ περιπτώσει καὶ ἐφ' οἱουδήποτε ἀντικειμένου. Οὐδόλως λοιπὸν θὰ φανῇ παράδοξον, ὅτι συχνότατα εὑρίσκομεν αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν βυζαντιακῶν σφραγίδων.

Ἡ ὕλη ἐξ ἧς αἱ βυζαντιναὶ σφραγῖδες συνήθως κατεσκευάζοντο ἦτο ὁ μόλυβδος. Ἡ χρῆσις τοῦ κηροῦ πρὸς σφράγισιν ὑπῆρξεν ὡς φαίνεται σπανιωτάτη. Ἐπ' ἴσης δὲ σπάνιαι ἦσαν αἱ χρυσαῖ ἢ ἀργυραὶ βοῦλλαι, ἐξ ὧν χρυσόβουλλα ἢ ἀργυρόβουλλα ὀνομάζονται καὶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τὰ φέροντα τοιαύτας σφραγῖδας. Ἄλλως δ' ἡ χρῆσις τῆς χρυσῆς βούλλας ἦτο προνόμιον τῶν αὐτοκρατόρων· καὶ τὰ ἀργυρόβουλλα δὲ μετεχειρίζοντο μόνον δεσπόται, ὡς φαίνεται. Ἀλλὰ τῶν ἐκ μολύβδου σφραγίδων ἡ χρῆσις ἦτο συνηθεστάτη εἰς πάσας τὰς κοινωνικας τάξεις ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχου μέχρι τοῦ αὐλικοῦ θεράποντος καὶ τοῦ ἁπλοῦ ἀστοῦ. Ἐκτυπούμεναι αἱ σφραγῖδες διὰ βουλλωτηρίου ἐκ σκληροῦ μετάλλου, ἀπῃωρημένου πολλάκις ἀπὸ τοῦ στήθους τοῦ κατόχου, ἀπηρτίζοντο ἐκ πλακὸς μολυβδίνης, ἧς ἐν μέσῳ συνεπιέζετο ἡ θῶμιγξ ἡ χρησιμεύουσα εἰς τὴν ἀπὸ τῶν ἐγγράφων ἀνάρτησιν τῆς μολυβδίνης βούλλας. Τῶν τοιούτων μολυβδοβούλλων ἡ μελέτη εἶνε σπουδαία διά τε τοὺς ἐπ'

αὐτῶν ἐπικεχαραγμένους τύπους, διαφωτίζοντας μάλιστα τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν, καὶ τὰς ἐπιγραφάς, ἐξ ὧν μανθάνομεν ὀνόματα οἰκογενειῶν, ἐπισκόπων καὶ ἀρχόντων, τίτλους πολιτικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικούς. Ὡς ἐκ τούτου τὰ μικρὰ ταῦτα ἱστορικά τε καὶ καλλιτεχνικὰ μνημεῖα εἵλκυσαν κατὰ τὰς τελευταίας μάλιστα δεκαετηρίδας τὴν προσοχὴν τῶν ἀρχαιολογούντων, ἀξιόλογοι δὲ συλλογαὶ αὐτῶν ἀπηρτίσθησαν κατά τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Ἑσπερίαν. Τέλος δὲ ἡ περὶ αὐτὰ μελέτη προεχώρησε τοσοῦτον, ὥστε καὶ ἴδιον ὀγκῶδες περὶ αὐτῶν σύγγραμμα ἐξεδόθη ἐπ' ἐσχάτων, ἐν ᾧ ἐδημοσιεύθησαν ὑπὲρ τὰ χίλια μολυβδοβουλλα, χωρὶς νὰ δύναται νὰ ῥηθῇ μηδαμῶς, ὅτι διὰ τῆς σπουδαίας ταύτης δημοσιεύσεως ἐξηντλήθη πᾶς λόγος περὶ τῶν μολυβδοβούλλων [1]. Ἔχοντες δὲ τὴν δημοσίευσιν ταύτην ἀνὰ χεῖρας δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ τὸ ἐπίγραμμα τῶν βυζαντιακῶν σφραγίδων.

Εἶνε δῆλα δὴ ἀξιοπαρατήρητον, ὅτι οἱ Βυζαντῖνοι, παρ' οἷς κατὰ τἀνωτέρω εἰρημένα μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιγράμματος, δὲν ἠμέλησαν νὰ ἐπιχαράττωσι καὶ ἐπὶ τῶν σφραγίδων αὐτῶν στίχους. Οἱ στίχοι οὗτοι συνήθως εἶνε χωλίαμβοι, κατὰ τὴν σύνταξιν δ' αὐτῶν μᾶλλον περὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν συλλαβῶν ἢ περὶ τὴν προσῳδίαν κατεβάλλετο προσοχή. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἐπίγραμμα συνίσταται συνήθως ἐξ ἑνὸς ἢ δύο στίχων, ἐπιγραφομένων ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως τοῦ μολυβδοβούλλου ἢ καταλαμβανόντων σπανιώτερα καὶ τὰς δύο, δώδεκα ἢ εἰκοσιτέσσαρας μόνον συλλαβὰς εἶχεν ὁ ποιητὴς εἰς τὴν διάθεσίν του, ὅπως περιλάβῃ ἐν αὐταῖς τὸ ὄνομα, τὸ ἐπώνυμον καὶ τοὺς τίτλους τοῦ εἰς ὃν ἀνῆκεν ἡ σφραγὶς καὶ ὅ τι ἄλλο ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ. Τὸ ὀλίγον τοῦ χώρου, ἡ ἀνεπάρκεια τῶν συλλαβῶν καὶ οἱ δεσμοὶ τοῦ μέτρου, ὅσον χαλαρὸν καὶ ἂν ἦτο, προεκάλεσαν τοὺς δύο οὐσιώδεις χαρακτῆρας τοῦ σφραγιστικοῦ ἐπιγράμματος, ἄς το καλέσωμεν οὕτω, τὴν τυπικὴν αὐτοῦ συντομίαν καὶ τὴν χρῆσιν λέξεων καὶ ἐννοιῶν χρησιμευουσῶν πρὸς ἀνύψωσιν τῶν λεγομένων, ἥτις ὅμως ἐνίοτε ἀποβαίνει συνθηματική. Οὕτως ὁ ἐπίσκοπος γίνεται πολλάκις ἐπὶ τῶν σφραγίδων πρόεδρος ἢ ποιμὴν ἢ προστάτης ἐκκλη-

[1] *Gustave Schlumberger* Sigillographie de l'empire byzantin avec 1100 dessins par L. Darvel. Paris. MDCCCLXXXIV.

σίας, ὁ Γαβριὴλ καρτερώνυμος, ὁ Ἰωάννης χαριτώνυμος, οἱ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων καλοῦνται Ἀγγελώνυμοι.

Τὸ σφραγιστικὸν ἐπίγραμμα ἢ περιέχει ἁπλῶς τὴν δήλωσιν τοῦ κυρίου τῆς σφραγῖδος ἢ εἶνε ἐπίκλησις πρὸς τὴν Θεοτόκον ἤ τινα τῶν ἁγίων πρὸς φύλαξιν τῶν γραφῶν αὐτοῦ καὶ τῶν νοημάτων. Συνήθης τύπος εἶνε ὁ ἑξῆς·

— Γραφὰς σφραγίζω καὶ λόγους Γεωργίου.
— Ἰωάννου σφράγισμα τοῦ Καππαδόκου.
— Σφραγὶς Βασιλείου Μεσοποταμίτου.

Ὅμοια μονόστιχα εὑρίσκομεν πάμπολλα ἐπὶ τῶν μολυβδοβούλλων. Εἶνε δὲ τὸ μάλιστα μονότονον εἶδος αὐτῶν, ἔνθα φαίνεται ἄπορος ἡ ἰδιοτροπία, ἀλλ' ἅμα καὶ εὐκολία τῆς ἐμμέτρου διατυπώσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ σφραγίζοντος.

Περίεργα σφραγιστικὰ ἐπιγράμματα εἶνε τὰ μὴ περιέχοντα τὸ ὄνομα τοῦ σφραγίζοντος, ἀλλὰ παραπέμποντα πρὸς ἀναγνώρισιν αὐτοῦ εἰς τὴν γραφήν, ἣν ἐπεσφράγιζε τὸ μολυβδόβουλλον. Τοιαῦτα εἶνε τὰ ἑξῆς·

— Τίνος σφραγίς; Ὃν ἡ γραφὴ προδεικνύει.
— Ἐκ τῆς γραφῆς γνώριμος ἡ σφραγὶς τίνος.
— Ἐκ τῆς γραφῆς γνῶθί με τὸν γεγραφότα.
— Ἐπιγραφὴ δείκνυσι τὸν γεγραφότα.
— Ἐπιγραφὴν σφραγῖδος μὴ ζήτει βλέπων.
— Εἴποι σαφῶς γὰρ ἡ γραφὴ τίνος πέλω.
— Γραφὴ δηλοῖ σοι οὗτινος σφραγὶς πέλω.
— Οὗ σφραγίς εἰμι τὴν γραφὴν γνώσῃ βλέπων.
— Οὗ σφραγίς εἰμι τὴν γραφὴν ὁρῶν νόει.

Περὶ τῶν τοιούτων σφραγίδων πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ἀνώνυμον προήρχετο ἐκ τῆς χρήσεως ἑτοίμων βουλλωτηρίων ἀποτυπούντων ἓν τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων ἐπιγραμμάτων· ἠγοράζοντο δ' αἱ τοιαῦται σφραγῖδες ἴσως ὑπ' ἀνθρώπων ἀσήμων ἢ σπανίως γραφόντων, ἐκτὸς τῶν περιστάσεων καθ' ἃς ὑπῆρχεν ἰδία ἀφορμή, ὅπως ἐπίτηδες ὁ ἐπιστέλλων ἀποκρύψῃ τὸ ὄνομά του, μένον οὕτως ἄγνωστον πρὸ τῆς ἀποσφραγίσεως τῆς ἐπιστολῆς.

Συνήθης δ' εἶνε ἡ ἐπὶ τῶν σφραγίδων ἐπίκλησις τῆς Θεοτόκου.

— Σκέποις, ἄνασσα, σὸν δοῦλον Νικηφόρον.
— Εἴης βοηθὸς δούλῳ σῷ Γεωργίῳ.
— Δέσποινα σώζοις Σπονδύλην Κωνσταντῖνον.
— Αὐλῆνὸν ἁγνή με σκέποις Ἰωάννην.
— Δοῦλον σκέποις, σὸν Βασίλειον, παρθένε.
— Κωνσταντίνῳ μοι τῷ Μελισσηνῷ, κόρη,
ἐπισφραγίζοις τὰς γραφὰς τῷ σῷ τύπῳ.

Ἄλλοτε δὲ παριστάνεται λαλοῦσα αὐτὴ ἡ Παναγία οὕτως

Εἰμὶ φύλαξ σοῦ καὶ γραφῶν εἰμι φύλαξ.

Σπανίως δέ ποτε Μαρία τις ἐπικαλεῖται τῆς μητρὸς τοῦ θεοῦ τὴν βοήθειαν διὰ τοιούτου τινὸς στίχου

Συνώνυμον σώζοις με δούλην, παρθένε.

Καὶ τῶν ἁγίων δὲ γίνεται συνηθέστατα ἐπίκλησις, μάλιστα τῶν φερωνύμων τοῦ ἐπιστέλλοντος. Κοσμεῖται δὲ τότε τὸ μολυβδόβουλλον καὶ διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ ὁμωνύμου ἁγίου, ὡς διὰ τῆς τῆς Παναγίας, ὅταν πρὸς αὐτὴν ἀπευθύνηται τὸ ἐπίγραμμα.

Ἓν τῶν περιεργοτάτων σφραγιστικῶν ἐπιγραμμάτων εἶνε τὸ ἑξῆς·

Μακρεμβολῖτα Μιχαὴλ γραφὰς δέχου
ἐκ σῆς ὁμευνέτιδος Εἰρήνης φίλης.

Πόσον περίεργοι θὰ εἴμεθα νὰ εἰςδύσωμεν εἰς τὸ οἰκογενειακὸν μυστήριον τὸ κρυπτόμενον εἰς τοὺς δύο τούτους στίχους Διὰ νὰ ἐπιτυπωθῶσιν οὗτοι ἐπὶ τοῦ μολυβδοβούλλου ἔπρεπε νὰ κατασκευασθῇ ἴδιον βουλλωτήριον χρησιμεῦον ὁσάκις ἡ Εἰρήνη ἔμελλε νὰ σφραγίζῃ τὰς πρὸς τὸν ἀγαπητὸν σύζυγον ἐπιστολάς της. Ἄρα ἡ ἀπουσία τοῦ Μακρεμβολίτου, φέροντος τὸ ἐπώνυμον οἰκογενείας τοῦ Βυζαντίου γνωστῆς, ἐξ ἧς κατήγετο ὅ τε Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης, ὁ συγγραφεὺς τῆς μυθιστορίας τῶν καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, ἴτως δὲ καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία ἡ Μακρεμβολίτισσα, ἡ ἀπουσία, λέγω, τοῦ Μιχαὴλ ὑπῆρξε μακρά. Ἀλλά, μὴ γινώσκοντες ἄλλοθεν τὸν ἄνδρα, δὲν δυνάμεθα ἐκ τοῦ διστίχου μόνον ἐπιγράμματος νὰ μάθωμεν τίς ἡ αἰτία ἡ κρατοῦσα αὐτὸν μακρὰν τῆς ὁμευνέτιδος. Ἆρα ἰδιωτικαὶ ἀσχολίαι ἢ μᾶλλον ὑπηρεσίαι τοῦ κράτους; Τὸ βέβαιον εἶνε, ὅτι τὸ πανηγυρικὸν σφράγισμα δεικνύει ἰδιάζουσάν τινα περίστασιν ἄγνωστον ἡμῖν καὶ πασιφανῆ ἐπίδειξιν ἀγάπης. Ἀλλὰ τίς οἶδε, μὴ ἐν ᾧ

ἡ Εἰρήνη, ἐπιστέλλουσα πρὸς τὸν μακρὰν ἀπόντα σύζυγον, ἐπιδεικτικῶς ἐπέγραφεν ἐπὶ τῆς ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς κρεμαμένης σφραγῖδος τὸ ὄνομα αὐτῆς καὶ τὴν ἀγάπην, παρεμυθεῖτο τὴν ἀπὸ τῆς μακρᾶς ἀπουσίας τοῦ συνεύνου ἀνίαν δι' ἀποστολῆς πιττακίων φερόντων ἀνώνυμόν τινα σφραγῖδα μετὰ τοῦ στίχου

Ἐκ τῆς γραφῆς γνώριμος ἡ σφραγὶς τίνος.

Τοιαύτη τις σφραγὶς ἠδύνατο ἴσως νὰ εἶνε ἀρκετὴ διὰ μικρὰς ἐπιστολὰς πρὸς συζυγικόν τινα φίλον ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ Βυζαντίου, ἐν ᾧ ταὐτοχρόνως ἡ ἄλλη, ἡ ἐπίσημος, συνώδευε τὰ διαπόντια πρὸς τὸν σύζυγον γράμματα. Ἀλλ' ἔστω ἵλεως ἡ μνήμη τῆς ἀπ' αἰώνων κεκοιμημένης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐνόησεν ὁ ἀναγνώστης, ὅτι τὸ σφραγιστικὸν ἐπίγραμμα τῶν Βυζαντίνων κατὰ πολὺ ὑπολείπεται τοῦ ἐπιγράμματος τῶν καλῶν χρόνων. Δὲν στερεῖται μὲν καλῆς τινος πολλάκις ἐπινοίας, δεξιᾶς τῶν ὀνομάτων καὶ πραγμάτων ἐν βραχυλογίᾳ ἀναγραφῆς. Ἀλλὰ λείπει ἀπ' αὐτοῦ ἡ ὀξύτης ἐκείνη καὶ ἀγχίνοια ἡ ἰδιάζουσα εἰς τὴν ἐπιγραμματικὴν ποίησιν τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ μολύβδινον δένδρον τοῦ σφραγιστικοῦ ἐπιγράμματος φέρει ἀραιά τινα ἄνθη. Ὀρθῶς δ' ἐρρήθη, ὅτι ἡ ἄνθησις αὐτοῦ δὲν εἶνε ἡ τῶν θερμῶν ὡρῶν, ἀλλὰ βλάστησίς τις χειμερία, καθ' ἣν ἡδόμεθα βλέποντες προβάλλοντας ἐκ τῆς χιόνος κάλυκάς τινας σπανίους. Τοιαύτη εἶνε ἡ σφραγίς, ἐφ' ἧς ὁ ποιητής, ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν ἐπὶ τοῦ ἑτέρου μέρους αὐτῆς κεχαραγμένον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον, ἐπιφωνεῖ

Ὁ λύχνος φωτὸς φώτιζε σὸν οἰκέτην.

Ἐπὶ ἄλλου δὲ μολυβδοβούλλου, ἐφ' οὗ φέρεται ἡ Θεοτόκος, ἀναγινώσκομεν τὸ ἑξῆς ποιητικὸν ἐπίγραμμα·

Βροτῶν ῥοῆς ἡ στάσις, τὰς πράξεις κύρου
αἰῶσι μακροῖς τῆς ῥοῆς δίχα, κόρη.

Ἐπὶ δὲ σφραγῖδος, ἐφ' ἧς ἀπεικονίζεται Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ἐπικαλεῖται αὐτὸν ὁ τῆς σφραγῖδος κάτοχος Γεώργιος διὰ τῶν ἑξῆς·

Γεώργιον σκέποις με, σεμνὲ παρθένε,
λύχνος γεγὼς μοι τοῖς ποσί, φῶς ταῖς τρίβοις.

Ὡραῖοι διὰ τὸ ποιητικὸν τῆς ἐμφαινομένης εὐλαβείας εἶνε οἱ ἑπόμενοι στίχοι, κεχαραγμένοι ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν μερῶν μολυβδοβούλλου, ἐφ' οὗ οὐδεμία εἰκὼν ἁγίου ἐπετυπώθη·

Σφράγισμα γραφῶν τοῦ δούλου Γεωργίου.
Δι' εὐλάβειαν οὐ φέρει θείους τύπους.

Ὁμοία δ' εἶνε ἡ σφραγὶς τῆς περιωνύμου Ἄννης Κομνηνῆς, τῆς θυγατρὸς Ἀλεξίου τοῦ Α', ἥτις συνέγραψε τὴν Ἀλεξιάδα·

Δι' εὐλάβειαν οὐ φέρει θείους τύπους
Ἄννης Κομνηνῆς ἡ σφραγὶς ἅμα στίχοις.

Ἐπ' ἄλλης δὲ φερούσης τὴν εἰκόνα Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἐπεχαράχθη τὸ ἑξῆς ἐκφραστικὸν δίστιχον·

Ψυχῆς ἐμῆς φρουρόν σε καὶ γραφῶν γράφω,
εἰ καὶ κατ' ἄμφω, πλὴν ἀλλὰ ψυχῆς πλέον.

Οὐκ ἄστοχος δ' εἶνε ἡ εἰς τὸ ὄνομα Νικολάου τοῦ Γλυκέος ἀναφερομένη παιδιὰ ἡ περιλαμβανομένη ἐν τῷ ἑξῆς σφραγιστικῷ ἐπιγράμματι·

Νικολάου γράμματα κυροῖ Γλυκέος
γλυκὺς Ἰησοῦς ἐν γλυκεῖ Νικολάῳ.

Ἐξηγεῖται δὲ τὸ δίστιχον ἐκ τῆς ἐν τῷ ἔμπροσθεν μέρει τοῦ μολυβδοβούλλου ἐπιτετυπωμένης εἰκόνος τοῦ ἁγίου Νικολάου, οὗ ἐπικαλεῖται τὴν βοήθειαν ὁ κάτοχος τῆς σφραγῖδος.

Τοιοῦτον ἐν ὀλίγοις καὶ τὸ σφραγιστικὸν ἐπίγραμμα τῶν Βυζαντίνων, γνήσιον γέννημα τῶν χρόνων, καθ' οὓς τὴν σωζομένην περιβολὴν τῆς ἀρχαίας Μούσης ἐνεδύοντο παρηκμακότες ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων, παραγνωρίζοντες ὅτι ἦσαν πρόγονοι ἄλλης γενεᾶς νέας καὶ τρίβοντες ὀφθαλμοὺς πεπονημένους πρὸς ἥλιον δυόμενον ἀντὶ νἀναβλέψωσι μετὰ θάρρους πρὸς τὴν νέαν ἀνατολήν.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΛΗΣΤΡΙΚΗΣ ΣΥΜΜΟΡΙΑΣ *

Ὁ μεταβαίνων σήμερον εἰς Ὠρωπὸν δὲν φοβεῖται τὸν Ἀρβανιτάκην, οὐδ' ὁ διερχόμενος διὰ τῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ τῆς Κηφισίας συλλογίζεται τὸν Νταβέλην, ὅπως ὁ ἐπὶ σιδηρῶν ἐλασμάτων διατρέχων τὴν Κακὴν Σκάλαν μόλις ἴσως ἐνθυμεῖται τὸν Σκίρωνα. Εὐτυχῶς ἡ ἀσφάλεια τῶν ὁδῶν, ἥτις ἐπικρατεῖ ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν πλήρης ἐν Ἑλλάδι, μετέθεσεν οὕτως εἰπεῖν τὴν λῃστείαν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τῆς Θέμιδος εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἱστορίας, ἂν μὴ τῆς μυθολογίας, ἢ τοὐλάχιστον τῆς μυθιστορίας. Μετὰ μίαν ἴσως γενεὰν τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀρβανιτάκη, τοῦ Νταβελη καὶ τοῦ Σκίρωνος θὰ συμφύρωνται ὡς ὀνόματα συγχρόνων, καὶ εἶνε φόβος, μὴ ὁ Θησεὺς ὑπολαμβάνηται ἀποσπασματάρχης τις μὲ στολὴν χωροφύλακος, κρημνίζων ἀπὸ τῆς σιδηροδρομικῆς γεφύρας τῆς Κακῆς Σκάλας τὸν Σκίρωνα φουστανελλοφοροῦντα, ὁ δὲ Ἀρβανιτάκης ἢ ὁ Νταβέλης θεωρῶνται ὡς ῥοπαλοφόροι λῃσταὶ τῶν παναρχαίων χρόνων. Ἡ σύγχυσις θὰ εἶνε τόσῳ μᾶλλον εὔκολος, καθ' ὅσον ἐν τῇ λῃστείᾳ οὔτε ἡ κακουργία ἤλλαξε φύσιν οὔτε τὰ μέσα τῶν δραστῶν μετεβλήθησαν σὺν τοῖς χρόνοις. Πρὶν ἢ λοιπὸν τὰ ὅρια τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν νέων χρόνων συγχυθῶσιν ἐντελῶς, ἂς ἐπιτραπῇ νὰ ἐκθέσω ἐνταῦθα τὴν ἱστορίαν μιᾶς λῃστρικῆς συμμορίας, ἥτις δὲν γράφεται μὲν ἐνταῦθα διὰ πρώτην φοράν, ἀλλ' ὑποθέτω, ὅτι εἶνε ἄγνωστος εἰς πολλοὺς τῶν ἀναγνωστῶν. Ἡ ἱστορία μου δὲν εἶνε μὲν χθεσινή, ἀλλὰ δὲν εἶνε καὶ τόσον παλαιὰ ὅσον ὁ Σκίρων. Διὰ τοῦτο πρὸς ἀποφυγὴν οἱωνδήποτε σκανδάλων προτιμῶ νὰ ὀνομάσω τὰ δρῶντα πρόσωπα δι' ἀρχαίων ὀνομάτων, ἀποκρύπτων τὰς ἀληθινὰς αὐτῶν ὀνομασίας. Ἀλλὰ δὲν σημαίνει καὶ πολύ, ἀφ' οὗ πᾶσα διήγησις περὶ λῃστῶν, ὅπως ἔχῃ ἐνδιαφέρον, ἐνέχει τι τὸ μυθικόν.

Ἡ σκηνὴ συμβαίνει παρὰ τὰ παλαιὰ σύνορα τοῦ βασιλείου ἐν Ὑπάτῃ. Παρὰ τὸ ἄκρον τοῦ πολίσματος ἔκειτο μακρότερόν πως τῶν τελευταίων αὐτοῦ οἰκιῶν ὁ οἶκος πλουσίου ἰδιώτου. Τὸν οἰκοδεσπό-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ τοῦ *Κ. Σκόκου* Ἐτησίῳ ἡμερολογίῳ τοῦ 1887 σ. 68 κ. ἑ.

την θὰ καλέσω ἁπλῶς Ἵππαρχον. Ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον τοῦτο ἐλπίζω, ὅτι δὲν θἀνακαλυφθῶσιν οὔτε ἡ φιλαργυρία αὐτοῦ, οὔτε τὰ περίεργα τεχνάσματα τῆς συζύγου του, ἥτις εἶχε τὴν ἀρετὴν νἀγαπᾷ τοὺς ἄνδρας μέχρις ἐκείνου τοῦ βαθμοῦ, ὅςτις διὰ τὸν σύζυγον καταντᾷ βεβαίως κακία. Ἡ δὲ ὑπηρέτρια τοῦ οἴκου, μιμουμένη καὶ ὑπερακοντίζουσα τὴν κυρίαν, ἠγάπα τοὺς ἐν τῷ οἴκῳ ξενιζομένους μέχρις ἐκείνου τοῦ βαθμοῦ, καθ' ὃν ἡ θεραπαινὶς μεταβάλλεται εἰς δέσποιναν. Αἴφνης νύκτα τινὰ, ἐν ᾧ πέριξ βαθεῖα ἐπεκράτει σιγὴ, διορύττεται εἷς τῶν τοίχων τῆς οἰκίας καὶ ἀνοίγεται ὀπὴ δι' ἧς ἠδύνατο νὰ χωρήσῃ ἄνθρωπος. Δι' αὐτῆς δ' εἰςέρχονται ὁ μὲν μετὰ τὸν δὲ ξιφήρεις ἄνδρες. Ἦτο ἡ ληστρικὴ συμμορία τοῦ . . . Ἀλκίμου ἢ μᾶλλον ἀπόσπασμ' αὐτῆς, ἀποφασίσαν νὰ ληστεύσῃ τὸν οἶκον τοῦ Ἱππάρχου. Οἱ λησταὶ εἰςελάσαντες ἔδεσαν τὸν οἰκοδεσπότην καὶ τὴν θεράπαιναν καὶ πάντας τοὺς τοῦ οἴκου, οἵτινες μετὰ φόβου καὶ θλίψεως ἔβλεπον τοὺς φοβεροὺς λωποδύτας κενοῦντας τὸν οἶκον καὶ ἐκκομίζοντας ἔξω αὐτοῦ πάντα, χρήματα, ἱμάτια, σκεύη. Εὐθὺς δὲ ὡς ἐτελείωσεν ἡ λήστευσις τοῦ οἴκου, παραλαβόντες τοὺς ὄνους καὶ τοὺς ἵππους τοῦ Ἱππάρχου, ἀπῆλθον ἀνὰ τὰ ὄρη, φέροντες βαρὺ φορτίον κλεμμάτων Περὶ δὲ τὴν μεσημβρίαν ἔφθασαν οἱ λησταὶ εἰς ἔπαυλιν φίλων λησταποδόχων, οἵτινες ἐκάλεσαν αὐτοὺς ἐν μέσῳ ἀσπασμῶν εἰς πρόγευμα καὶ παρέθηκαν εἰς τὰ κτήνη κριθία. Ἐκκινήσαντες δ' ἐκεῖθεν ἀφίκοντο πρὸ τῆς ἑσπέρας εἰς τὸ ὁλημέριον αὐτῶν. Ἐκεῖ γραῖα, καθημένη πλησίον τοῦ καιομένου πυρὸς, δεξιωθεῖσα τοὺς ἀφικνουμένους, ἀνήγγειλε περιχαρὴς, ὅτι ἀνέμενεν αὐτοὺς ἄριστον γεῦμα. Οἱ λησταὶ κατέθηκαν τὰ φορτία, καὶ μετ' ὀλίγον ἔφθασαν νεανίσκοι πολλοὶ κομίζοντες πλεῖστα ὅσα χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ καὶ ἱμάτια καὶ κοσμήματα πολλὰ γυναικεῖα καὶ ἀνδρικά. Ἀπετέλουν οὗτοι ἄλλο ἀπόσπασμα τῆς αὐτῆς συμμορίας, ὅπερ, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι συνάδελφοι ἐλήστευον ἐν Ὑπάτῃ τὸν οἶκον τοῦ Ἱππάρχου, εἶχε μεταβῆ εἰς ληστρικὴν γυρολογίαν ἐν Βοιωτίᾳ. Κατὰ τὸ δαψιλὲς γεῦμα οἱ νεωστὶ φθάσαντες κακίζονται ὡς ἐπιστρέψαντες ἄνευ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Λαμάχου, καὶ οἱ λησταὶ ἀναγκάζονται νὰ διηγηθῶσι τὰ κατ' αὐτόν. Ἐν Θήβαις κατῴκει ὁ πλούσιος τραπεζίτης Χρυσέρως, τοῦτον δὲ εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ληστεύσῃ ἡ συμμορία. Εἰςῆλθον λοιπὸν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ νύκτωρ. Ἀλλ' ὅπως μὴ διαρρήξωσι μετὰ πατάγου τὴν θύραν, ὁ Λά-

μαχος ἔθηκε τὴν χεῖρα καὶ τὸν βραχίονα εἰς τὸ κλεῖθρον, ἵνα ἐπιτηδείως ἄρῃ τὸν ἔνδοθεν μοχλόν. Ἀλλ' ὁ τραπεζίτης, παρατηρήσας τὰς κινήσεις τῶν λῃστῶν, κατώρθωσε νὰ καρφώσῃ ἔσωθεν διὰ μεγάλου καρφίου ἐπί τινος ξύλου τῆς θύρας τὴν χεῖρα τοῦ Λαμάχου. Μετὰ ταῦτα δὲ ὁ Χρυσέρως, ἀνελθὼν εἰς τὴν στέγην τοῦ οἴκου, ἤρχισε ζητῶν βοήθειαν καὶ κραυγάζων πρὸς τοὺς γείτονας. Οἱ λῃσταί, φοβηθέντες μὴ κυκλωθῶσιν, ἀπέκοψαν διὰ ξίφους τὸν βραχίονα τοῦ Λαμάχου καί, παραλαβόντες τὸν ἄχειρα ἀρχηγόν, ἔσπευσαν νὰ σωθῶσιν. Ἀλλ' ἡ σωτηρία τοῦ συρομένου τραυματίου ἦτο δυσχερὴς καὶ ἐδυσκόλαινε τὴν φυγὴν τῶν λῃστῶν. Ἐπείσθησαν λοιπὸν εἰς τοὺς λόγους τοῦ ἀρχηγοῦ, ὅτι χάριν τῆς ἰδίας σωτηρίας ἔπρεπε νὰ φονεύσωσιν αὐτόν. Ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ ἐπιχειρήσῃ τὸ σκληρὸν ἔργον, ὁ Λάμαχος, λαβὼν τὸ ξίφος διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἠσπάσθη αὐτό, καὶ ἐνέπηξεν εἰς τὸ στῆθος, ἀποθανὼν ἡρωικὸν θάνατον κλέφτου. Ἀφ' οὗ δὲ καὶ ἄλλα ἔπαθεν ἡ συμμορία ἐν Θήβαις, ἀνεχώρησεν εἰς ἄλλα μέρη τῆς Βοιωτίας. Ἡ διήγησις τῶν παθημάτων καὶ κατορθωμάτων των πρὸς τοὺς συναδέλφους ἐχρησίμευσεν ὡς ἄρτυμα τοῦ δείπνου.

Ἐννοεῖται, ὅτι πολὺ θρασύτερα ἦσαν τὰ τολμήματα ὅσα ἐπεχείρει ἡ συμμορία ὁλόκληρος ὁμοῦ. Ἓν τῶν τολμηροτάτων ἔργων τῶν φοβερῶν λῃστῶν ὑπῆρξεν ἡ ἀπαγωγὴ ὡραίας νύμφης ἐξ αὐτοῦ τοῦ οἴκου ὅπου ἐτελεῖτο ὁ γάμος ἐπ' ἐλπίδι πλουσίων λύτρων. Ἡ κόρη μετ' αἰχμαλωσίαν τινῶν ἡμερῶν, τυχοῦσα καταλλήλου εὐκαιρίας, ἐκφεύγει ἐν νυκτὶ σεληναίᾳ, ὀχουμένη ἐπὶ ὄνου κατεχομένου ὑπὸ τῶν λῃστῶν καὶ παντοῖα πάσχοντος ὑπ' αὐτῶν. Ἀλλ' οἱ λῃσταί, ἐννοήσαντες τὴν φυγὴν τῆς κόρης, διώκουσιν αὐτήν, καὶ καταλαβόντες ἐπαναφέρουσιν εἰς τὸ ὁλημέριον, ὅπου τιμωρεῖται ἐπὶ τῇ φυγῇ διὰ σκληροτάτων βασάνων. Ἀλλ' ἐν τούτοις ὁ μνηστὴρ τῆς αἰχμαλώτιδος Τληπόλεμος, δυστυχήσας νὰ ἴδῃ τὴν νεᾶνιν ἀπαγομένην σχεδὸν ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀγκάλης του, δὲν ἠδύνατο νὰ ἡσυχάσῃ, καὶ ἀπεφάσισε διὰ παντὸς τρόπου νὰ τιμωρήσῃ τοὺς λῃστὰς καὶ λάβῃ πάλιν τὴν ἐκλεκτὴν τῆς καρδίας. Αἱ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ ἐτέθησαν εἰς κίνησιν, καὶ ὁ κίνδυνος ηὔξανεν ὁσημέραι διὰ τὴν συμμορίαν. Καὶ ὅμως ἡ σύλληψις καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν λῃστῶν ἐβράδυνεν, ἕως ἐπῆλθε συνεπίκουρος ὁ δόλος καὶ τὸ θάρρος τῆς τετρωμένης ὑπὸ τοῦ ἔρωτος καρδίας τοῦ Τληπολέμου. Ἡμέραν τινά, ἐν ᾧ οἱ λῃσταὶ περιφρόντιδες ἐσκέπτοντο,

ὅτι αἱ τάξεις αὐτῶν εἶχον ἤδη ἀρκετὰ ἀραιωθῆ ὑπὸ διαφόρων ἀτυχιῶν, παρουσιάζεται εἰς αὐτοὺς νεανίας, ὅστις ἐδήλωσεν, ὅτι θέλει νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν συμμορίαν. Ἔφερε πλούσια δῶρα καὶ εἶπεν, ὅτι ὀνομάζεται Αἶμος. Οἱ λησταὶ ἐχάρησαν ἀκούοντες τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιφόβου τούτου ληστοῦ, ὃν ἔτρεμεν ἡ Μακεδονία. Τούτου ἡ συμμορία, καταδιωχθεῖσα ἀμειλίκτως ὑπὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατευμάτων, εἶχεν ἐπ' ἐσχάτων προσβληθῆ καὶ καταστραφῆ. Ἔγεινε λοιπὸν προθύμως δεκτὸς εἰς τὴν συμμορίαν, καὶ ἡ ἀποδοχὴ αὐτοῦ ἐπανηγυρίσθη ἀμέσως διὰ κραιπάλης, καθ' ἣν ὁ νέος σύντροφος διὰ διαφόρων ναρκωτικῶν μέσων κατέστησεν ἀνικάνους πρὸς πᾶν ἔργον καὶ πᾶσαν ἀντίστασιν τοὺς ληστὰς τῆς συμμορίας.

Οἱ ἀναγνῶσται ἐνόησαν, ὅτι ὁ πρόσφυξ δὲν ἦτο ἀληθῶς ὁ ληστὴς Αἶμος, ἀλλὰ Τληπόλεμος ὁ μνηστὴρ τῆς ὑπὸ τῶν ληστῶν αἰχμαλωτισθείσης νεάνιδος. Ἡ δολία αὐτοῦ προσέλευσις πρὸς τοὺς ληστὰς μόνον σκοπὸν εἶχε νὰ διευκολύνῃ τὴν σύλληψιν αὐτῶν παρὰ τῶν ἐπὶ τῆς καταδιώξεως τεταγμένων καὶ αὐτὸν ἀκολουθούντων στρατιωτῶν. Τὸ ἔργον ἐπέτυχεν. Ὁ μνηστὴρ ἀνέπνευσε καὶ μετ' αὐτοῦ ἀνέπνευσεν ἡ Ἑλλὰς ἀπαλλαγεῖσα τῆς φοβερᾶς συμμορίας.

Οἱ ἀναγνῶσται θὰ ἐρωτήσωσι πότε συνέβησαν πάντα ταῦτα, εἰς ποῖον κακουργιοδικεῖον ἐδικάσθησαν οἱ λησταί, ἐκ τίνος δικαστικοῦ φακέλου παραλαβὼν ἀνέγραψα τὴν ἱστορίαν τῆς ληστρικῆς συμμορίας.

Εἶνε βεβαίως περίεργοι νὰ μάθωσι τἀληθῆ ὀνόματα τῶν ληστῶν καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν κακῶς ποιηθέντων, πρὸ πάντων δὲ τὸ ὄνομα τῆς ἁρπαγείσης νεάνιδος καὶ τοῦ γενναίου αὐτῆς μνηστῆρος. Πρὸς τί ἀρχαῖα ὀνόματα, ἀφ' οὗ τὰ πράγματα φαίνονται τόσον νέα καὶ ἐνθυμίζουσι τὰς ἱστορίας ἄλλων γνωστῶν ληστρικῶν συμμοριῶν; Λυποῦμαι, ὅτι δὲν δύναμαι νὰ εὐχαριστήσω τοὺς ἀναγνώστας. Ἡ ἱστορία φαίνεται νέα, ἀλλ' εἶνε παλαιά. Δὲν ἐξήγαγον αὐτὴν ἐκ δικαστικῶν φακέλων. Τὰ ἐκτεθέντα ἐπεισόδια δὲν εἶνε εἰλημμένα ἔκ τινος τῶν ἀθηναϊκῶν πρωινῶν ἐφημερίδων, ἀλλὰ διηγεῖται αὐτά. . . Τίς ἐπὶ τέλους; Ὁ Ἕλλην Λουκιανὸς καὶ ὁ Ῥωμαῖος Ἀπουλήιος, ἐπὶ τὸ μυθιστορικώτερον ἴσως ἀφηγηθέντες γεγονότα πραγματικὰ τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἡ ληστεία ἐπὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἀρχῆς τῶν Ῥωμαίων εἶχεν ὑπὲρ τὸ δέον θρασυνθῆ. Βλέπετε, ὅτι ἡ ληστεία εἶχε πάντοτε ὅμοιον τὸν σκοπὸν καὶ παρεμφερῆ τὰ μέσα.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΝ ΚΟΡΙΝΘΩ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟΥ ΕΠΙ ΒΕΝΕΤΩΝ*.

Ὁ Παυσανίας ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν ἐν Κορίνθῳ θέας ἀξίων οὐδεμίαν ποιεῖται μνείαν ἀμφιθεάτρου, καίπερ οὐδεμιᾶς ἀπαξιῶν νὰ μνημονεύσῃ τῶν λοιπῶν κτιρίων τῆς πόλεως τῶν ἐκ τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων (ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τῆς ὕστερον). Ἀναμφηρίστως δὲ δὲν ἤθελεν ἀφήσει ἀμνημόνευτον τὸ ἀμφιθέατρον, ἂν ἦτο ἤδη ἐκτισμένον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνέβαινε, καθ᾽ ἃ φαίνεται. Τοὐλάχιστον περὶ τούτου, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι ἄποικοι τῆς Laus Julia Corinthus ἕνα περίπου αἰῶνα πρὸ τοῦ Παυσανίου δὲν ἐκέκτηντο ἴδιον κτίριον χάριν ἀγώνων τῶν μονομάχων καὶ θηριομαχιῶν, διδασκόμεθα καὶ χωρίου τινὸς τοῦ Δίωνος Χρυσοστόμου. Ἔχει δὲ τοῦτο ὧδε· Ο Κορίνθιοι μὲν ἔξω τῆς πόλεως θεωροῦσιν ἐν χαράδρᾳ τινὶ πλῆθος μὲν δυναμένῳ δέξασθαι τόπῳ, ῥυπαρῷ δὲ ἄλλως καὶ ὅπου μηδεὶς ἂν μηδὲ ἐκθάψειε μηδένα τῶν ἐλευθέρων. Ἀθηναῖοι δὲ ἐν τῷ θεάτρῳ θεῶνται τὴν καλὴν ταύτην θέαν, ὑπ᾽ αὐτὴν τὴν Ἀκρόπολιν, οὗ τὸν Διόνυσον ἐπὶ τὴν ὀρχήστραν διατιθέασιν[1]. Τὸ χωρίον τοῦτο οὐδαμῶς ἀποδεικνύει τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἀμφιθεάτρου, καθ᾽ ἃ φρονεῖ ὁ Κούρτιος[2]· ἀπ᾽ ἐναντίας δ᾽ ἐξ αὐτοῦ ἐξάγεται τὸ ἀντίθετον συμπερασμα. Ὀρθῶς δὲ παρατηρεῖ ὁ L. Friedländer[3], ὅτι ὁ Δίων πιθανῶς ἐννοεῖ τὸν

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον γερμανιστὶ ἐν ταῖς Mittheilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Τόμ. Β´ (1877) σ. 282 κ. ἑ.

[1] ***Δίωνος Χρυσοστόμου*** Ῥοδιακός (XXXI) I σ. 630 ἐκδ. ***Reiske***. Ὁ ***Morelli*** ἔγραψε δυναμένῃ καὶ ἀναφέρει τὴν μετοχὴν ταύτην εἰς τὴν λέξιν χαράδρᾳ. Ἀλλ᾽ ἡ διόρθωσις αὕτη δὲν εἶνε ἀναγκαία. Ὁ δὲ Reiske μεταγράφει ὀρθῶς τὸ χωρίον διὰ τῶνδε· in valle quadam seu lacuna vel voragine, qui locus est ille satis quidem capax recipiendae magnae hominum multitudini, caeteroquin autem sordidus.

[2] Peloponnesos. Τόμ. Β´ σ. 591 σημ. 78.

[3] Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms ἐκδ. γ´ Μέρ. 6´ σ. 590.

τόπον παρ' ᾧ κεῖται τὸ ἀμφιθέατρον. ἀλλὰ δυσκόλως θὰ ἤθελεν ἐκφρασθῇ οὕτως, ἂν ἤδη τότε ὑφίστατο τὸ κτίριον. Ἐγὼ δὲ φρονῶ, ὅτι ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Κορινθίων ἀποβαίνει τότε μάλιστα ἐμφανής, ὅταν τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἑρμηνεύσωμεν ὡς σημαίνοντα, ὅτι ἐκεῖνοι μὲν ἐθεῶντο τοὺς ἑαυτῶν ἀγῶνας ἐν τῷ λαμπρῷ θεάτρῳ τοῦ Διονύσου, οὗτοι δ' ἀπ' ἐναντίας συνηθροίζοντο ἐν τόπῳ εὐρυχώρῳ μέν, ἀλλ' οὐδεμίαν φέροντι εὐπρέπειαν τεχνητῶν κατασκευασμάτων.

Ἡ δὲ πρώτη ἀσφαλὴς μνεία τοῦ ἀμφιθεάτρου τῆς Κορίνθου εὑρίσκεται ἔν τινι γεωγραφικῇ συγγραφῇ ἐκ τῶν χρόνων Κωνσταντίου τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου, ἐκδοθείσῃ ὑπὸ τοῦ Mai [1]. Ἐν τούτῳ τῷ ἄλλως λίαν συγκεχυμένῳ ἔργῳ [2] λέγεται περὶ τῆς Κορίνθου habet et opus praecipuum amphitheatrum.

Κατὰ ταῦτα τὸ κορινθιακὸν ἀμφιθέατρον ἐκτίσθη μετὰ τοὺς χρόνους τῶν Ἀντωνίνων, πάντως δὲ πρὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κωνσταντίου Ἀλλὰ δὲν εἶνε ἀνάγκη διὰ τοῦτον τὸν λόγον νἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἤδη πρότερον δὲν ἐτελοῦντο ἐν Κορίνθῳ ἀγῶνες μονομάχων [3]. Ἀλλ' ὁ χρόνος τῆς κτίσεως τοῦ χάριν αὐτῶν κτισθέντος οἰκοδομήματος δυστυχῶς οὐδαμοῦ ἀναγράφεται· ἴσως δὲ θὰ ἦτο δυνατὸς ἀκριβέστερός τις προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου ἐκ τῶν βίων τῶν Χριστιανῶν μαρτύρων τῆς Κορίνθου.

Μέχρι τίνος δὲ χρόνου διετηρήθησαν αἱ θηριομαχίαι ἐν Κορίνθῳ δὲν δυνάμεθα να ἐξεύρωμεν. Τοῦτο δὲ καὶ μονον εἶνε ἀσφαλές, ὅτι ἐν ταῖς ἡμεραις τοῦ Ἰουλιανοῦ διεσώζοντο ἔτι ἐν πλήρει ἀκμῇ [4].

[1] ***Mai*** Class. Auct. e Vaticanis Codd. editorum Tomus III. Ἐν Ῥώμῃ. 1831. Liber junioris philosophi in quo continetur totius orbis descriptio. § 28 (σ. 402).

[2] Οὕτω π. χ. ἡ Κόρινθος λέγεται πόλις τῆς Ἀττικῆς.

[3] Πρβλ. ***Ἀπουληίου*** Μεταμορφ. X, 223 καὶ ***Fr. Th. Welcker*** Sylloge epigrammatum. Ἐν Βόννῃ. 1828 σ. 58.

[4] ***Ἰουλιανοῦ*** Ἐπιστ. XXV, σ. 59 ἐκδ. Heyler· οὐ γὰρ εἰς χορήγησιν ἀγώνων γυμνικῶν ἢ μουσικῶν οἱ Κορίνθιοι τῶν πολλῶν δέονται χρημάτων, ἐπὶ δὲ τὰ κυνηγέσια, τὰ πολλάκις ἐν τοῖς θεάτροις ἐπιτελούμενα ἄρκτους καὶ παρδάλεις ὠνοῦνται, ἅπερ αὐτὰ μὲν εἰκότως φέρουσι διὰ τὸν πλοῦτον καὶ τῶν ἀναλωμάτων τὸ μέγεθος, ἄλλως δὲ καὶ πόλεων, ὡς εἰκος, αὐτοῖς εἰς τοῦτο συναιρομένων ὠνοῦνται τὴν τέρψιν τοῦ φρονήματος.

Τῶν νεωτέρων λογίων περιέγραψαν τὸ ἀμφιθέατρον ἰδίως ὁ Leake, ὁ Κούρτιος καὶ ὁ Vischer. Τούτων δ' ὁ πρῶτος μαρτυρεῖ, ὅτι εἶχεν ἐμβαδὸν 290 ποδῶν πρὸς 190 [1].

Ὁ δὲ Κούρτιος εὗρεν ἀκόμη περὶ τὸ τέρμα τοῦ ἀμφιθεάτρου τὰ ἤδη ὑπὸ τοῦ Leake μνημονευόμενα ἴχνη εἰςόδου προωρισμένης διὰ τὰ θηρία ἢ τοὺς μονομάχους [2]. Ἀκριβεστάτη δὲ πασῶν τῶν περιγραφῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ τοῦ Vischer [3]. Ἐπιτραπήτω μοι δὲ νἀντιγράψω αὐτὴν ἐνταῦθ' αὐτολεξεί.

«Τὸ ἀμφιθέατρον τῆς Κορίνθου, καίπερ μὴ δυνάμενον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ μεγάλα τῆς Ἰταλίας, εἶνε μοναδικὸν καθ' ἑαυτό. Τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθους τῆς ἐνοικοδομήσεως τῶν θεατρικῶν ἑδωλίων κατὰ τὰς κλιτύας βράχων ἔγεινε κατὰ τὴν κτίσιν τοῦ ἀμφιθεάτρου τούτου χρῆσις τοιαύτη, ὥςτε εἶνε ὅλον τοῦτο λελαξευμένον ἐν τῷ βράχῳ. Πράγματι, ἐπειδὴ τὸ ᾠοειδὲς ἀμφιθέατρον εἶνε κεκλεισμένον ἀμφοτέρωθεν, δὲν ἤρκει, ὡς εἰκός, μία καὶ μόνη κλιτύς, ἠναγκάσθησαν δὲ νὰ κατατείνωσι τὰ ἑδώλια πέριξ μέχρι τοῦ ἐπιπέδου. Τοῦτο δὲ καὶ ἔγεινεν ἐνταῦθα. Αἱ ἀνώταται σειραὶ τῶν ἑδωλίων εὑρίσκονται νῦν εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ τὸ περικείμενον ἔδαφος, ἀπ' αὐτῶν δὲ κατέρχεταί τις διὰ στενῶν κλιμάκων εἰς τὰ λοιπὰ ἑδώλια καὶ τὴν κονίστραν. Ἅπαντα δὲ εἶνε λελαξευμένα ἐν τῷ βράχῳ. Ὑπὸ δὲ τὰ ἑδώλια ὑπάρχουσι σχεδὸν ἁπανταχοῦ ἄντρα, ἅτιν' ἀναντιρρήτως, καθ' ἃ καὶ οἱ ἐν ἄλλοις ἀμφιθεάτροις περὶ τὴν κονίστραν κείμενοι θολωτοὶ χῶροι, ἐχρησίμευον πρὸς ἔγκλεισιν τῶν ἀγρίων θηρίων καὶ ἄλλους ὁμοίους σκοπούς. Κατὰ δὲ τὸ στενὸν ἐκ δυσμῶν τέρμα φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε τιμητικὴ ἐξέδρα, διότι ἐν ἐκείνῳ τῷ μέρει δὲν ἔχομεν ᾠοειδῆ ἀποτερμάτωσιν, ἀλλὰ τὰ ἑδώλια ἀποτελοῦσι τετράγωνον ἀνοικτὸν πρὸς τὴν κονίστραν. Κατὰ δὲ τὸ βορειοανατολικὸν μέρος εὐρὺς διάδρομος ἄγει διὰ τῶν σειρῶν τῶν ἑδωλίων ἐπὶ τὰ κάτω πρὸς τὴν κονίστραν. Καὶ τώρα μὲν ὁ διάδρομος οὗτος εἶνε ἀνοικτός, ἀλλ' ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις ἦτο πιθανῶς κεκαλυμμένος. Δὲν διαγινώσκεται δὲ πλέον ἂν ἴσως ἄνωθεν τῶν ἀνωτάτων σειρῶν τῶν ἑδωλίων ὑψοῦτό ποτε καὶ τοίχωμα ἐκτισμένον.

[1] Travels in the Morea. Τόμ. Γ' σ. 244. Κατὰ δὲ τὸ διάγραμμα ἐν τῇ Expédition Française τὸ ἀμφιθέατρον ἔχει διαστάσεις μέτρων 100 πρὸς 60.

[2] Peloponnesos Τόμ. Β' σ. 527.

[3] Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland. σ. 264-5.

Σήμερον μέχρι τις πλησιάση έγγύτατα ούδέν βλέπει τοῦ ὅλου κτιρίου, ἂν δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν αὐτὸ οὕτω».

Ἡ δὲ ὕπαρξις ἄντρων ἐν τῷ εὐρυχώρῳ κτιρίῳ ἔδωκε τελευτῶντος τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος ἀφορμὴν εἰς παράδοξον χρῆσιν τοῦ ἀμφιθεάτρου.

Διαρκοῦντος τοῦ ἐναντίον τῶν Τούρκων πολέμου τῶν Βενετῶν ἐκείνου, ὅστις ἐπερατώθη διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη κατακτήσεως τῆς Πελοποννήσου, εἶχε λυμανθῆ τὴν χερσόνησον ὁ λοιμός. Ἐξηκολούθησε δὲ ἡ νόσος ἀνηλεὴς καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς βενετοκρατίας. Πολλοὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς ἐπιτροπῆς τῶν διαγραφοντων τὸ κτηματολόγιον (Catasticatori), ἥτις εἶχε τὴν ἐντολὴν νὰ καταμετρήση τὰς γαίας καὶ διατάξῃ τὰ τῆς χώρας, ἀπέθανον ἐκ τῆς νόσου. Ἐπὶ μακρὰ δ' ἔτη αἱ ἐκ τῆς Πελοποννήσου εἰς τὴν κυρίαρχον Βενετίαν στελλόμεναι ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν διοικητῶν ἐχαράσσοντο διὰ κοπτῆρος ἐν Βενετίᾳ χάριν ἀπολυμάνσεως. Διὰ τοῦτον δὲ τὸν λόγον οἱ κατακτηταὶ ἐν μέσῳ τοῦ καὶ ἄλλως ἀκανθώδους ἔργου τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς χώρας κατέβαλλον οὐ μικρὰς φροντίδας πρὸς κατάπαυσιν τοῦ λοιμοῦ, ἰδίως δ' ἐμερίμνων πρὸς ἵδρυσιν λοιμοκαθαρτηρίων. Ἡ δὲ Κόρινθος ἦτο ἡ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην πόλιν ἐκτεθειμένη εἰς κίνδυνον διά τε τὴν μεγαλειτέραν ἐπικοινωνίαν καὶ τὴν σχεδὸν διηνεκῆ συσσώρευσιν ἱκανῶς πολυαρίθμου στρατοῦ, σταθμεύοντος ἐν ταύτῃ τῇ πόλει πρὸς ἄμυναν τῆς χώρας ἀπὸ τῶν Τούρκων τῆς βορείου Ἑλλάδος. Οὕτω δ' ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ὁ συνετὸς προνοητὴς Φραγκῖσκος Γριμάνης ἐσκέφθη πλὴν τῶν διαφόρων ἄλλων μέτρων, ἅτινα ἔθηκεν εἰς ἐνέργειαν πρὸς πρόληψιν τοῦ κακοῦ, νὰ μεταχειρισθῇ καὶ τὸ ἀμφιθέατρον τῆς Κορίνθου ὡς λοιμοκαθαρτήριον. Περὶ τούτου δὲ γράφει ἐν τῷ εἰς Κόρινθον πρὸς τὴν σύγκλητον τῆς Βενετίας τῇ 14/25 Σεπτεμβρίου 1701 (1700 Stile nuovo) ἀπευθυνομένῳ ἐγγράφῳ, ὅπερ φυλάσσεται ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς Βενετίας μετὰ τῆς λοιπῆς αὐτοῦ ἐπισήμου ἀλληλογραφίας[1]. Ἀλλὰ δὲν ἠρκέσθη εἰς τοῦτο καὶ μόνον, ἀνέμενε δὲ τὴν ἄφιξιν κτιστῶν ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἐπιχειρήσῃ τὴν μετασκευὴν τοῦ ὅλου κτιρίου συμφώνως πρὸς τὸ διάγραμμα τὸ συνημμένον εἰς τὴν ἔκθεσιν αὐτοῦ. Καὶ τὰ μὲν σωζόμενα

[1] Ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 120 ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 8 φακέλῳ (filza) τῶν Dispacci dei proveditori ἐν τῷ κατὰ τὴν Βενετίαν Archivio dei Frari.

τοιχώματα ἐν τῷ διαγράμματι τούτῳ ἐσημείωσεν ἁπλῶς διὰ περιγράμματος, διὰ δ' ἐρυθροῦ χρώματος ἐδηλώθησαν τὰ μέλλοντα νὰ ἐπιχειρηθῶσιν ἔργα, ἐν οἷς καὶ οἰκοδόμησις οἰκίσκου διὰ τὸν ἱερέα [1].

Τὸ δὲ κείμενον τῆς ἐκθέσεως ἔνθα πρόκειται περὶ τοῦ ἀμφιθεάτρου ἔχει ὧδε·

Serenissimo Principe

.... La salute che in Regno e nelle sue adjacenze (lode a Dio Sig^e) continua perfetta, corre più cautellata dalle contumacie, che faccio praticar rigorose, stante la facilità con cui saol insorger il male nel Paese Ottomano senza osservazione. e perchè quanto minore sarà il concorso dei Turchi in questi principii, tanto più gioverà ai publici riguardi. Conosciuta però necessaria coll' occasione del sopra luogo qualche miglior regola in questa gelosa importantissima materia, ve n'ho addattate molte prescritte nell' ingionta terminazione ch' assoggetto a'sapientissimi riflessi della Ser. V. e che ho circolarmente trasmessa acciò sin ad altro suo sovrano comando sia in ogni luogo osservata. come [2] complirebbe in cadauno de luoghi stessi un Capitulare in stampa simile a quello che serve per la Dominante e Terra Ferma. esteso dalla virtù singolare di cotesto Ecc^mo Magistrato alla Sanità, a cui pur ne rassegno l' occorenza anco per il di più, che trovasse proprio d' ingiongere colla sua matura venerata cognitione, poichè, quanto sotto Turchi era libero il commercio in Regno, sentivasi frequente il flagello del contaggio.

Le contumacie a questa parte si praticano nell' antico Anfiteatro che è rotondo con Grotte e Cortile, fuori della Linea, ma sotto il Canon del Forte Rifatto, se vi si tenesse guardia. È comodo al venir per via di Terra e per il pascolo degli Animali che confluiscono in abbondanza, seben pochi Turchi

[1] Ἐν τῷ παρατεθειμένῳ ἐνταῦθα παρενθέτῳ πίνακι αἱ ἐπεξηγηματικαὶ σημειώσεις, γεγραμμέναι κατὰ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ πρωτοτύπου, ἐτέθησαν ὑπὸ τὸ διάγραμμα· ἀλλ' ἐν τῷ πρωτοτύπῳ εἶνε αὗται γεγραμμέναι ἑκατέρωθεν τοῦ διαγράμματος.

[2] Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ γέγραπται commo κατὰ τὸ ὑπ' ὄψιν μου ἀντίγραφον.

fin' hora siano comparsi. Ma converrà serrarlo con muro di sopra a maggior sicurezza delle persone, degli effetti e salute. Distante dal Mare non sarà così opportuno per le Genti e robbe che capitassero da Lepanto a Salona[1], ricaduti che siano quei Luochi sotto il Dominio della Porta. Tuttavia, secondo il negotio, potrà o mutarsi il sito del Lazzaretto, o farne due, havendo per hora creduto bene coll' oggetto alla minor spesa et al presente bisogno valermi d' esso e ridurlo poi al prossimo giungere de Muratori Rumeliotti nella forma delineata nell' unito disegno, in cui si scorge dalla diversità de colori ciò che vi sia d' erretto, e che pur deve aggiungersi colla dovuta cautela all' ingresso, e colla casa per il priore in sito che tutto domina, nella quale un distaccamento di pochi soldati, quando pervenissero merci di valore, assicurarebbe i Capitali ben rinchiusi e custoditi nelle Grotte. . . .

Corintho, li 25 Settembre 1700 S^{e}. N. (=Stile nuovo).

FRANCESCO GRIMANI
Provv^{r} General dell' Armi in Regno.

Ἂν δὲ καὶ κατὰ πόσον ἐξετελέσθη τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν γινώσκω. Οὔτε ἀπόφασίν τινα τῆς συγκλήτου περὶ τοῦ ζητήματος τῆς μετασκευῆς τοῦ ἀμφιθεάτρου, οὔτε ἄλλην τινὰ ἔκθεσιν τοῦ Γριμάνη περὶ τοῦ προκειμένου ἠδυνήθην νὰ εὕρω. Καὶ δὲν εἶνε μὲν ἀδύνατον νὰ εὑρίσκωνται μεταξὺ τῶν πλουσίων θησαυρῶν τοῦ βενετικοῦ ἀρχείου καὶ ἄλλα ἔγγραφ' ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἀμφιθέατρον τῆς Κορίνθου. Ἀλλ' εἰς ἐμὴν γνῶσιν οὐδὲν ἄλλο περιῆλθεν.

Ἀλλ' ἂν ὅμως παραβάλλωμεν τὸ ἐν τῇ Expédition scientifique ἐκδεδομένον διάγραμμα τοῦ ἀμφιθεάτρου πρὸς τὴν ἡμετέραν λιθογραφίαν, δικαιούμεθα νἀποδεχθῶμεν, ὅτι τὸ σχέδιον τοῦ Γριμάνη δὲν ἐξετελέσθη[2]. Καὶ δὴ οἱ ἑταῖροι τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς ἐσημείωσαν

[1] Ὁ γραφεὺς ἐσφάλη πάντως· πρέπει βεβαίως νἀναγνώσωμεν e Salona.

[2] Τὴν αἴσθησιν τῆς μὴ ἐκτελέσεως τῆς μετασκευῆς ἀπεκόμισα ἔτη τινὰ μετὰ τὴν σύνταξιν καὶ πρώτην δημοσίευσιν τῆς παρούσης πραγματείας ἐκ τῆς αὐτοψίας τῶν σωζομένων λειψάνων τοῦ ἐν Κορίνθῳ ἀμφιθεάτρου.

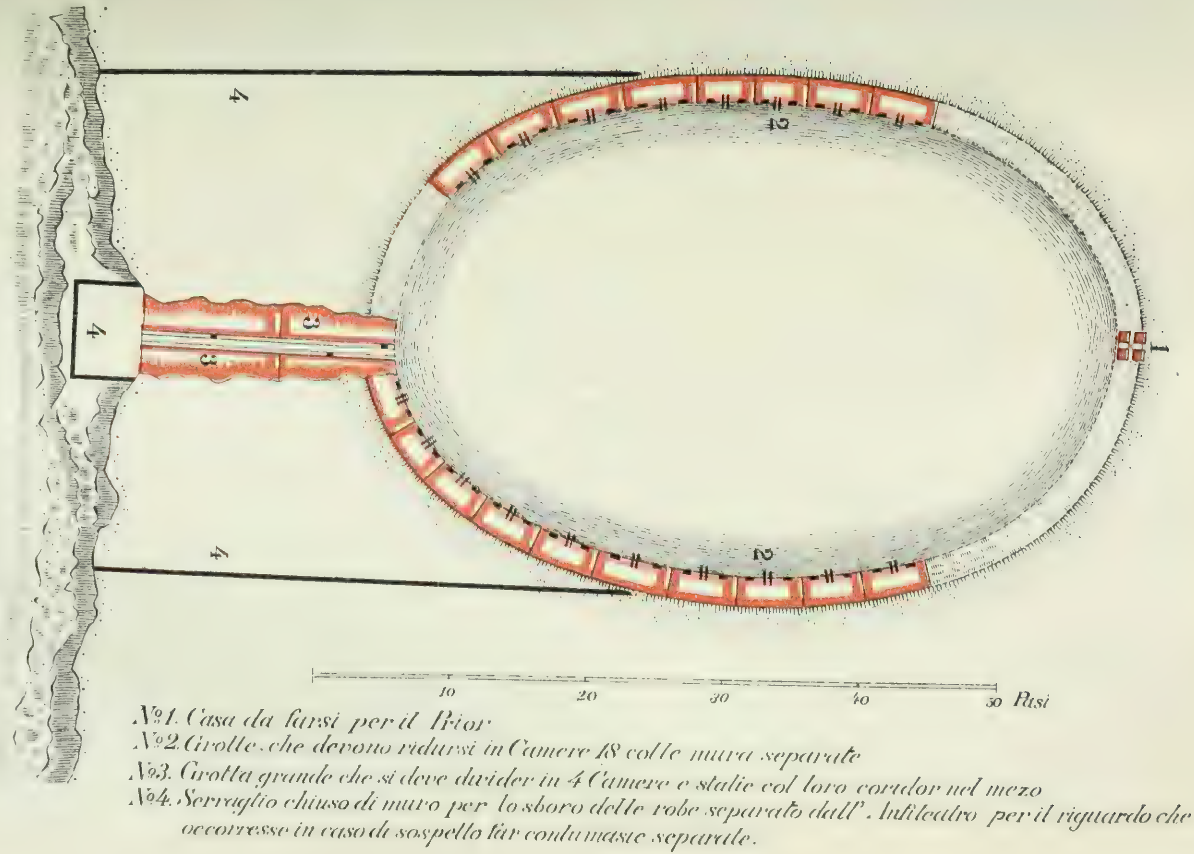
τὰ ἴχνη κλιμάκων κατὰ τὰς κερκίδας ἑκάστας καὶ ἐκεῖ ἔνθα, ἐν περιπτώσει ἐκτελέσεως τῆς μετασκευῆς, δὲν θὰ νεμένομεν πλέον τοιαύτας[1].

Τέλος δὲ ὀφείλω νὰ παρατηρήσω, ὅτι τἀρχεῖα τῆς Βενετίας ἠδύναντο καὶ ἄλλως νὰ παράσχωσιν ἀξίαν λόγου ὕλην περὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων μνημείων. Καὶ ταῦτα διότι οἱ πατρίκιοι τῆς νικηφόρου Βενετίας, κεκτημένοι ἀξίαν λόγου παίδευσιν καὶ ἥκιστ' ἀπείρως ἔχοντες τῶν τυχῶν τῆς χώρας, ἧς ἀνετίθετο εἰς αὐτοὺς ἡ διοίκησις, δὲν ἀπηξίουν νὰ ἐκθέτωσιν ἀπὸ τῶν νέων αὐτῶν ἑδρῶν εἰς τοὺς ἐν τῇ μητροπόλει ὁμοταξίους συγκλητικοὺς εὐκαιρίας τυγχανούσης τινὰ περὶ τῶν περισωθέντων μνημείων τῆς ἀρχαιότητος[2]. Ἡ νύξις δὲ αὕτη ἔστω ἀρκετὴ εἰς τοὺς λογίους τοὺς εὐτυχοῦντας νὰ διατρίψωσι μακρότερον χρόνον ἐν Βενετίᾳ.

---

[1] Τόμ. Γ' Πίν. 77 εἰκ. 111. Πρβλ. τὸ κείμενον ἔνθ' ἀν. σ. 36-7.

[2] Κυρίως συμβαίνει τοῦτο ἐν τῇ συλλογῇ τῶν γραμμάτων τῶν Συνδίκων καταστιχωτῶν (Sindici catasticatori).

ANFITEATRO ANTICO A CORINTO CON GROTTESCHI SERVE PER LAZARETTO

Η ΥΠΕΡΕΙΑ ΕΝ ΦΕΡΑΙΣ*

Δεξιόθεν τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ τοῦ σταθμοῦ τοῦ Βελεστίνου εἰς τὸ πόλισμα ῥέουσι τἄφθονα ὕδατα τῆς Ὑπερείας. Ἐπὶ τοῦ διαγράμματος τοῦ χαραχθέντος ὑπὸ τοῦ Ῥήγα εὕρηται ἐν τούτῳ τῷ μέρει ἡ ἐπιγραφὴ «Μύλοι μὲ μαρμαρόκτιστα ὑδραγωγ[εῖα]». Σημειοῦνται δὲ δι' ἀστερίσκων δεκατρεῖς τοιοῦτοι μύλοι. Ἦτο δὲ φυσικώτατον νὰ γείνῃ ἐκ παλαιῶν χρόνων χρῆσις τῶν ἀειρρόων τῆς φεραίας πηγῆς ναμάτων πρὸς κίνησιν μύλων. Καὶ πράγματι ἤδη ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος εὑρίσκομεν ἀναφερόμενα τὰ λεγόμενα μυλοτόπια τοῦ Βελεστίνου [1], ἅτινα, καθ' ἃ ῥητῶς ἀναγράφεται, ἦσαν

* Ἀπόσπασμα τῆς ἐν τῷ Παρνασσῷ ἀναγνωσθείσης μελέτης τῆς ἐπιγραφομένης «Ἡ πατρὶς τοῦ Ῥήγα», δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ἐν τῇ Εἰκονογραφημένῃ Ἑστίᾳ τοῦ 1895 σ. 100 κ. ἑ.

[1] Μιχαὴλ Πανάρετος ὁ ἐπίσκοπος Δημητριάδος δωρεῖ εἰς τὴν κατὰ τὸ θέμα Δρυανουβαίνης ἐν Θεσσαλίᾳ πατριαρχικὴν μονὴν τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας ἀπὸ τῶν ὅλων μυλοτοπίων, ὧν κέκτηται καὶ δεσπόζει καὶ νέμεται ἐξ ἀμνημονεύτων ἤδη χρόνων ἡ κατ' ἐμὲ ἁγιωτάτη επισκοπὴ Δημητριάδος ἐν τῷ θέματι τοῦ Βελεστίνου διακειμένων μυλοτόπιον ἕν, οἷον ἀρεσθῇ καὶ ἐκλέξηται ὁ διαληφθεὶς πανευγενέστατος Κομνηνὸς κὺρ Ἰωάσαφ ὁ Μαλιασηνός, ὁ κτήτωρ τῆς, ὡς εἴρηται, σεβασμίας καὶ ἱερᾶς μονῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου, ὡς ἂν δι' οἰκείων κόπων, ἐξόδων τε καὶ ἀναλωμάτων αὐτοῦ ἐκ βάθρων αὐτῶν ἀνεγείρῃ μυλικὸν ἐργαστήριον, καὶ καθέξει τοῦτο ἡ, ὡς εἴρηται, τοιαύτη μονὴ τοῦ Προδρόμου ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως ὡς οἰκεῖον αὐτῆς κτῆμα ἀτελὲς πάντη καὶ ἐλεύθερον καὶ ἀκαταδούλωτον ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἑξῆς καὶ μέχρις ἂν τὸ πᾶν ὁ ἥλιος ἐφορᾷ· τὸ γὰρ ἅπαξ ἀφιερωθὲν τῷ θεῷ οὐ δουλοῦται· ὑπὲρ μνημοσύνου τῶν ἀοιδίμων ἐκείνων βασιλέων τῶν ἀφιερωτῶν τῶν δηλωθέντων μυλοτοπίων καὶ ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ εὐτελοῦς ἀρχιερέως Μιχαὴλ τοῦ Δημητρι[άδος]. Ἴδε τὸ Ἐκδοτήριον γράμμα τὸ ἐκδεδομένον ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. CCXXXVII ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς ἐν Ταυρίνῳ βιβλιοθήκης (*Pasini* Codices manuscripti bibliothecae regii Taurinensis Athenaei. Ἐν Ταυρίνῳ. MDCCXLIX Τόμ. Α' σ. 322 μγ') ἐν τοῖς τοῦ ***Miklosich*** καὶ ***Müller*** Acta et diplomata Graeca medii aevi. Ἐν Βιέννῃ. 1871 Τόμ. Δ' σ. 423 κ. ἑ.

ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων ἀφιερωμένα ὑπὸ τῆς βυζαντιακῆς βασιλείας εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Δημητριάδος, εἰς ἣν ὑπέκειτο ὁ Βελεστῖνος. Καὶ τὰ μὲν μαρμαρόκτιστα ὑδραγωγεῖα τἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Ῥήγα ἦσαν πάντως λείψανα τῆς ὑδραυλικῆς μερίμνης τῶν ἀρχαίων, διοχετευσάντων τὰ ὕδατα τῆς Ὑπερείας πρὸς ἄρδευσιν τῶν κηπίων τῶν Φερῶν καὶ κίνησιν τῶν μυλώνων, οἵτινες πιθανώτατ' ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἔκειντο ἐν τῇ αὐτῇ θέσει. Οἱ ὀχετοὶ δ' ἐκεῖνοι εὑρίσκοντο πιθανῶς ἔτι περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος κατὰ χώραν ὡς τὸ πλεῖστον, ὡς δικαιούμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τοῦ ἐπὶ τῆς Χάρτας σημειώματος τοῦ Ῥήγα. Καὶ σήμερον δ' ἔτι εὕρηνται τεμάχια ἐσκορπισμένα περὶ τοὺς μυλῶνας καὶ τοὺς κήπους συμφώνως πρὸς τὴν βεβαίωσιν τῶν ἐγχωρίων. Ἂν δ' ἀποβλέψω εἰς τὸ περίτεχνον τῆς κατασκευῆς τῶν ἀποκρουσμάτων, ὅσα ἔτυχε νὰ ἴδω, ἰδίως παρ' αὐτὴν τὴν Ὑπέρειαν κρήνην, ἦσαν ταῦτα κατασκευάσματα τῶν καλῶν τῆς ἀρχαιότητος χρόνων, καὶ μετὰ θάρρους δύναμαι νὰ εἰκάσω, ὅτι τὰ ὑδραγωγεῖα ἐκεῖνα εἶχον κατασκευασθῆ περὶ τὸν τέταρτον αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ, κατὰ τοὺς χρόνους δῆλα δὴ τῆς ἀκμῆς τῶν τυράννων τῶν Φερῶν, περὶ ὧν θὰ γείνῃ λόγος κατωτέρω. Ἦσαν δὲ ταῦτα, ὡς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῶν περισωθέντων τεμαχίων, μεγάλοι μαρμάρινοι ὀγκολιθοι, ἐπιμελῶς κατειργασμένοι καὶ λελεασμένοι, φέροντες βαθεῖαν πρὸς τὰ ἔσω κοιλοτητα, δι' ἧς ἔρρεε τὸ διαυγὲς τῆς κρήνης ὕδωρ, ἀσκεπεῖς δὲ μένοντες πιθανῶς ἄνωθεν. Καὶ τοιοῦτο μὲν τὸ ὑδραγωγεῖον τῶν ἀρχαίων Φερῶν. Οἱ δὲ ὑπὸ τῶν περισσῶν ἐκείνων ὑδάτων κινούμενοι μύλοι, ὄντες μέχρι τοῦ 1892, ὅσοι καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Ῥήγα, δὲν χρησιμεύουσι νῦν πάντες πρὸς ὃν τότε καὶ ἐν νεωτέροις χρόνοις σκοπόν. Εἰς τὸ σύριγμα τοῦ πλησίον τοῦ Βελεστίνου διερχομένου σιδηροδρόμου ἀνταποκρίνεται τὸ σύριγμα τοῦ ἀτμομύλου, ὃν ἵδρυσαν ἐν τῷ πολίσματι βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας δύο εὐφυεῖς Ἀργεῖοι, οἱ ἀδελφοὶ Γιαννόπουλοι, ὧν ὁ ἕτερος εἶνε σήμερον και δήμαρχος Φερῶν. Ἡ δ' εἰςαγωγὴ τοῦ ἀτμοῦ κατέστησε μὲν ἀχρήστους τοὺς πλείστους τῶν ὑδροκινήτων ἐκείνων μύλων τοῦ Βελεστίνου, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη καὶ νὰ ματαιώσῃ τὴν πρὸς ἄλλους σκοποὺς χρησιμοποίησιν τοῦ ἀφθόνου ὕδατος· διό τινες τῶν μύλων, ἐκμισθωθέντες ὑπὸ ἐπινοητι-

κῶν Πελοποννησίων ἢ Μακεδόνων, μετεβλήθησαν εἰς ἐργοστάσια, ἐν οἷς κατασκευάζονται σκουτιὰ ἢ διαπρίονται ξύλα.

Ἀκολουθῶν δέ τις τὸν ῥοῦν τῶν ὑδάτων ἢ βαίνων διὰ τῆς εὐθὺ εἰς τὸ Βελεστῖνον ἀγούσης λεωφόρου φθάνει μετὰ πορείαν ὀλίγων λε-

Ὁ λέων τῆς Χαιρωνείας *.

πτῶν εἰς τὸν ἐπιφανέστατον τόπον τῆς πολίχνης, τὴν Ὑπέρειαν κρήνην, ἥτις καὶ τῶν ἀρχαίων Φερῶν κατεῖχε τὸ μέσον κατὰ τὸν γεωγράφον Στράβωνα [1]. Ὑπέρειαι ἀπὸ Ὑπέρητος τοῦ υἱοῦ τοῦ Ποσει-

* Ἴδε ἀνωτέρω σ. 289 κ. ἑ.

[1] **Στράβωνος** Θ, 439· *Ἡ δ' Ὑπέρεια κρήνη ἐν μέσῃ ἐστὶ τῇ Φεραίων πόλει.*

δῶνος ἐκαλοῦντο πολλαὶ πηγαὶ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Τὴν δὲ τῶν Φερῶν εὑρίσκομεν ἀναφερομένην τὸ πρῶτον κατὰ τὸν πέμπτον π. Χ. αἰῶνα παρὰ τῷ Πινδάρῳ [1] καὶ τῷ Σοφοκλεῖ [2]. Ἐσφαλμένως δ' ὑπετέθη ὑπό τινων, ὅτι ἀναφέρεται ἤδη ἡ φεραία Ὑπέρεια ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου.

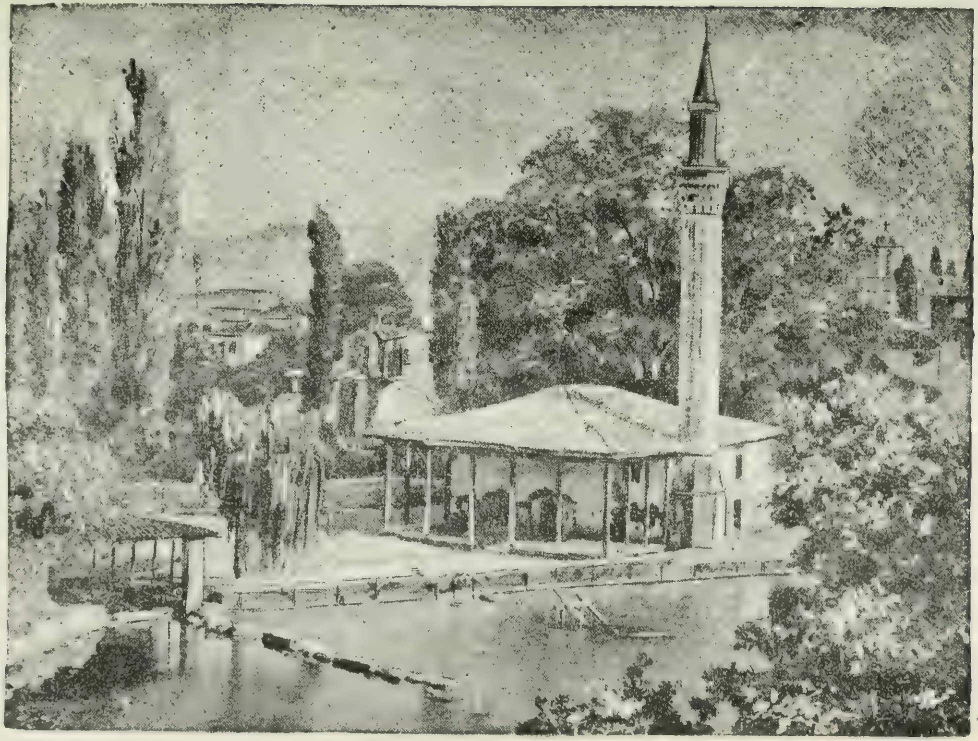
Ἐπειδὴ δὲ παρά τε τῷ Πινδάρῳ καὶ τῷ Σοφοκλεῖ ἡ Ὑπέρεια προςονομάζεται κρήνη, δικαιοῦμαι, πιστεύω, νὰ ἐκφράσω τὴν εἰκασίαν, ὅτι ἤδη ἔκτοτε τὸ θεοφιλέστατον νᾶμα, ὡς ἐκάλει τὸ ὕδωρ αὐτῆς ὁ Σοφοκλῆς, δὲν ἐχύνετο εἰκῆ ἀπὸ τῶν βράχων, ἀλλ' ὁ ἔκρους τῶν ὑδάτων ἐγίνετο ἀπὸ κρουνῶν τεχνητῶν. Κατὰ ταῦτα δὲ ἡ τέχνη συνετέλεσεν εἰς ἐπαύξησιν τῶν ἀπὸ τῆς πηγῆς θελγήτρων ἤδη πρὸ τῶν χρόνων τῆς ἐν Φεραῖς τυραννίδος. Ἴσως δὲ οἱ τύραννοι οἱ κατὰ τἀνωτέρω ῥηθέντα κατασκευάσαντες τὰ λιθόκτιστα ὑδραγωγεῖα περιεκόσμησαν καὶ τὴν λίμνην τὴν ἐκ τῶν ὑδάτων τῆς κρήνης σχηματιζομένην, περιβαλόντες αὐτῆς τὰς ὄχθας δι' ἐντέχνου κρηπιδώματος, οἷον πάντως πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὑπάρχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ὅτι δὲ ἀπὸ κρουνῶν ἐχύνετο τὸ ἐκ τῶν βράχων ἐκρέον ὕδωρ γίνεται δῆλον καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων νομισμάτων τῶν Φερῶν, ἐφ' ὧν ἡ Ὑπέρεια κρήνη εἰκονίζεται ὡς ποταμὸς ἐκχυνόμενος ἀπὸ τοῦ στόματος κεφαλῆς λέοντος. Ἴσως δ' εἰς τὴν παράστασιν τῆς Ὑπερείας ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν Φερῶν χάραγμα τοῦ ἐμπροσθίου ἡμίσεος ἵππου ἐξέχοντος ἐκ τῶν βράχων· ἐσχετίζετο δ' ἄλλως καὶ ὁ ἵππος πρὸς τὸν Ποσειδῶνα τὸν πατέρα τοῦ ἐπωνύμου τῆς κρήνης Ὑπέρητος [3]. Εἶνε δὲ τοιαῦτα νομίσματα ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων τῶν Φερῶν, ἀνερχόμενα καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ἤτοι κατὰ δεκάδας ὅλας ἐτῶν ἀρχαιότερα τοῦ τυράννου Ἰάσονος.

Συστάδες δένδρων θαλερῶν σκιάζουσι σήμερον τὴν σχεδὸν τετράγωνον λίμνην τὴν σχηματιζομένην ἐκ τῶν ὑδάτων τῆς ἀειρρόου πηγῆς, ἔχουσαν πλάτος μὲν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. μέτρων 52,70, μῆκος δὲ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. 39,80. Ἀπὸ ἱκανῶν ὀπῶν καταρρέει τὸ ὕδωρ ἐκ τῶν βράχων ἀέναον εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην δεξαμενήν, ἥτις εἶχε τὸν Σε-

[1] ***Πινδάρου*** Πυθ. IV, 221.

[2] ***Σοφοκλῆς*** παρὰ τῷ σχολιαστῇ Πινδάρου αὐτόθι.

[3] Ἴδε *Head* Historia numorum. Ἐν Ὀξωνίῳ. 1887 σ. 260. Ἑλλ. μεταφρ. ***Σβορώνου*** Τόμ. Α', σελ. 388.

Ἡ Ὑπέρεια ἐν Φεραῖς.

πτέμβριον, ὅτ' ἐπεσκέφθην τὸν Βελεστῖνον, βάθος ἑξήκοντα περίπου ἑκατοστῶν. Φιλοτίμῳ δὲ μερίμνῃ τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς περιβάλλεται ἡ λίμνη ὑπὸ ἱκανῶς εὐσταλοῦς κρηπιδώματος, ἀποτελουμένου ἐξ ἀρχαίων μαρμάρων, οἷα ἄλλως καὶ κατὰ τὴν τρίτην ἤδη δεκάδα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος περιέβαλλον ἐν μέρει αὐτήν [1]. Ῥαβδωτὸς μιναρὲς ἀλειτουργήτου τὴν σήμερον τζαμίου, οἷοι καὶ ἄλλοι ὑψοῦνται ἐν τῇ πόλει, ἀνατείνει εἰς τὰ ὕψη τὴν αἰχμηρὰν κορυφὴν ἐν ὡραίᾳ ἀντιθέσει τῆς λευκῆς αὐτοῦ χροιᾶς πρὸς τὸ μόλις που ὑπόγλαυκον ὕδωρ, ἐν ᾧ κατοπτρίζεται, καὶ πρὸς τὸ χλωρὸν φύλλωμα τῶν ἐγγύς που βλαστανόντων δένδρων. Αὐξάνει δὲ τὸ γραφικὸν τοῦ θεάματος ἡ ποικίλη στολὴ τῶν γυναικῶν τοῦ Βελεστίνου ἐρχομένων νὰ πληρώσωσι τὰς στάμνους αὐτῶν ἐκ τῆς λίμνης. Οὐδ' ἔχουσί τι νὰ φοβηθῶσιν, ἐν ᾧ ῥητῶς μαρτυρεῖ ὁ Ἄγγλος Leake ἐν τῇ περὶ τῆς βορείου Ἑλλάδος συγγραφῇ τῇ δημοσιευθείσῃ τῷ 1835, ὅτι ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ αἱ Ἑλληνίδες τοῦ Βελεστίνου οὐδεμίαν ἐποιοῦντο χρῆσιν τοῦ ἄλλως ἀρίστου ὕδατος τῆς κρήνης, ἀρκούμεναι εἰς τὰ ἐν τοῖς οἴκοις φρέατα, ἐκ φόβου τῶν Ὀθωμανῶν, οἵτινες ἦσαν πολυαριθμότεροι ἐν τῇ πόλει [2].

Ἡ πρὸς τὴν φύσιν ὑπέροχος ἀγάπη τῶν ἀρχαίων ἤγαγεν εἰς τὸν μῦθον, ὅτι ὁ ἐπώνυμος τῆς Ὑπερείας, ὁ Ὑπέρης, κατῴκει ἄνωθεν τῆς κρήνης τῆς ἀπ' αὐτοῦ κληθείσης [3]. Ὁ δὲ περίοικος λαὸς τῆς σήμερον ἐλησμόνησε τόν τε Ὑπέρην καὶ τὴν Ὑπέρειαν καὶ καλεῖ τὴν κρήνην Κεφαλόβρυσον, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὀνομάζονται κεφαλάρια αἱ πηγαί. Καὶ ὅμως, ἐν ᾧ τὸ νέον ὄνομα τῆς κρήνης οὐδένα πλέον ἀνακαλεῖ μῦθον, ἐκ τῆς εὐρείας τοῦ λαοῦ φαντασίας ἀνεβλάστησεν ὡραία παράδοσις ἀποζημιοῦσα ἡμᾶς ἐντελῶς διὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνδεομένων μύθων. Ἡ παράδοσις μεταθέτει τὴν ἀνάβλυσιν τῆς πηγῆς εἰς χρόνους ἀρχαίους καὶ ἀμνημονεύτους. Καὶ ὅμως ἡ ἀρχαιότης αὐτη ἡ ἀχρονολόγητος δὲν εἶνε ἡ ἀπωτάτη, ἡ μετεωριζομένη εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς

[1] *Leake* Travels in northern Greece. Τόμ. Δ' σ. 440.

[2] *Leake* ἔνθ' ἀν.

[3] ***Ψευδοφερεκύδου τοῦ Λερίου*** ἀπόσπ. 55 παρὰ ***Müller*** Fragmenta Historicorum Graecorum τόμ. Α' σ. 86· *Ὑπέρης, ὃς ᾤκει ἐπὶ τῇ κρήνῃ τῇ ἀπ' αὐτοῦ κληθείσῃ*. Ἦτο δὲ ὁ Ὑπέρης κατα τοῦτον τὸν συγγραφέα ὄχι τοῦ Ποσειδῶνος υἱός, ἀλλὰ Μέλανος τοῦ Φρίξου καὶ τῆς Εὐρυκλείας.

καὶ ἥρωας, τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Ὑπέρην, ἀλλ' εἶνε ἡ ἀρχαιότης ἡ προςιτὴ εἰς τὸν νέον ἑλληνικὸν λαὸν τὸν μὴ δυνάμενον νὰ χρονολογήσῃ τι ἀπωτέρω τῶν βαρυνάντων τὸ ἔθνος χρόνων, ὧν ὑπῆρξαν δι' αὐτὸ ἀμέτρητοι, εἰς τὸ χάος τῶν αἰώνων κρυπτόμεναι, αἱ πικραὶ ἡμέραι. Ἡ σκηνὴ ὑπόκειται ἀορίστως ἐν ταῖς θλιβεραῖς ἐκείναις ἡμέραις, καὶ ἴσως ἡ παράδοσις περὶ τῆς μυστηριώδους ἀρχῆς τῆς πηγῆς καὶ τῆς μετ' αὐτῆς συνδεομένης ὠμότητος τῆς τυραννίδος ἦτο τὸ κυριώτατον αἴτιον τῆς πτοήσεως, ὑφ' ἧς ἔμαθεν ἐμποδιζομένας νὰ κατέρχωνται πρὸς τὴν λίμνην τὰς γυναῖκας τοῦ Βελεστίνου ὁ Leake, ὅςτις ἠγνόει τὴν περὶ τῆς Ὑπερείας παράδοσιν τῶν Βελεστινιωτῶν.

« Εἰς τὸν καιρὸν ἐκεῖνον, μοὶ διηγήθη ὁ συνοδεύων με ἀφελὴς ἱερεὺς, ἔβοσκεν ἕνας τσοπάνης τὸ ποίμνιό του εἰς τὰ βουνὰ ἐδῶ γύρω, εἰς τὴν Μαλούκαν καὶ πέρα. Ἦταν καλοκαῖρι καὶ διψοῦσαν τὰ ζῷα. Ἔξαφνα βλέπει μίαν ἡμέρα, ὅτι τὰ γίδια του ἐφαίνονταν ποτισμένα. Ποῦ καὶ πῶς δὲν εἴξευρεν. Ἐπρόςεξε τὴν ἄλλην ἡμέρα, καὶ εἶδε τὸν τράγον νὰ σκύφτῃ χαμηλὰ 'ς τὴν γῆ. Εἶχε βρῆ νερὸ καὶ ἔπινεν, ἔπινεν ἀχόρταγα. Βάζει ταὐτὶ ὁ πιστικὸς 'ς τὴν γῆ ἐκεῖ ποῦ εἶδε σκυμμένον τὸν τράγο, καὶ ἀκούει νὰ κοχλάζῃ νερό. Κανεὶς δὲν εἴξευρεν ἀπὸ ποῦ ἤρχονταν ἐκεῖνο τὸ νερὸ τὸ κρυμμένο καὶ ποῦ ἐπήγαινεν. Ἤθελε νά το κρατήσῃ κ' ἐκεῖνος μυστικό. Ἀλλὰ ἐκεῖ 'ποῦ ἔσκυψε κι' αὐτὸς νὰ πιῇ, τοῦ πέφτει 'ς τὸ νερὸ ἡ φλογέρα. Σὲ λίγες μέρες ἡ φλογέρα του εὑρέθηκε κάτω 'ς τὸν πλάτανο (εἰς τὸν πλάτανον παρὰ τὴν λίμνην τῆς Ὑπερείας). Τὸ μαθαίνει ὁ ἀγᾶς. Ζητᾷ νὰ μάθῃ ποιανοῦ ἦταν ἡ φλογέρα καὶ πῶς εὑρέθηκε ἐκεῖ. Μαθαίνει ἀπὸ τὰ πολλὰ πῶς ἡ φλογέρα ἦταν τοῦ τσοπάνη. Διατάζει νά τού τον φέρουν 'μπροστά του. Τὸν ἐξετάζει καὶ μαθαίνει πῶς τοῦ ἔπεσεν ἡ φλογέρα ἐκεῖ 'ποῦ ἔστυψε νὰ πιῇ ἀπὸ τὸ νερὸ 'ποῦ εἶχεν εὕρει τὸ τραγί. Ὁ ἀγᾶς 'θέλησε νὰ μάθῃ κι' αὐτὸς τὴν πηγὴ γιὰ νὰ φέρῃ τὸ νερὸ 'ς τὸ παλάτι του. Στέλνει τὸν τσοπάνη συντροφεμμένο μὲ δύο ἀραπάδες 'ς τὸ βουνὸ, κ' ἐκεῖ τοὺς δείχνει ἐκεῖνος τὴν πηγὴ 'ποῦ εἶχε πέσει ἡ φλογέρα. Οἱ ἀραπάδες ἔρχονται καί το λένε τοῦ ἀγᾶ, ἀφ' οὗ πρῶτα ἐσκότωσαν τὸν τσοπάνη, ὅπως τοὺς εἶχε διατάξει ὁ ἀγᾶς. Σὲ λίγο βρέθηκαν καὶ οἱ ἀραπάδες σκοτωμένοι. γιατὶ ἔτσι διάταξε ὁ ἀγᾶς. Ἔμεινε 'κεῖνος μονάχος νά το ξέρῃ ποῦ ἦτον τὸ κεφαλάρι. Ἔπειτα 'πέθανε κι' ἐκεῖνος χωρὶς νά το 'πῇ κανενός. Γι' αὐτὸ κανεὶς

ἀκόμη ὡς τὰ σήμερα δέν το ξέρει ποῦ πρωτοβγαίνει τὸ νερὸ 'ποῦ χύνεται ἀπ' τοὺς βράχους κοντὰ 'στὸν πλάτανο».

Ὁ ἱερεὺς ἐτελείωσε τὴν διήγησιν, ἐν ᾧ τὸ νερὸ 'ποῦ χύνεται ἀπ' τοὺς βράχους κοντὰ 'ς τὸν πλάτανο, τὸ θεοφιλέστατον νᾶμα τῆς Ὑπερείας, ἐκελάρυζεν ἀκόμη ἐκεῖ πλησίον, ἐκελάρυζε διαρκῶς, κηλοῦν ἡμῶν τὰ ὦτα καὶ ῥέον περαιτέρω, ὅπως ἀρδεύσῃ τοὺς κήπους καὶ κινήσῃ τοὺς μύλους καὶ τὰ ἐργοστάσια, καί, τρεπόμενον ἔπειτα μακρὰν ὁδὸν μεταξὺ Βελεστίνου καὶ Ῥιζομύλου, χυθῇ μετὰ δίωρον ροῦν εἰς τὴν Βοιβηίδα λίμνην, πρὸς βορρᾶν τῶν Φερῶν.

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ *

Ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἐφαίνετο σχεδὸν τελείως ἐκλιπὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου περὶ τῶν βυζαντιακῶν πραγμάτων. Πράγματι δὲ μετὰ τὰς πολυμόχθους καὶ ἀξίας πλείστου ὅσου λόγου ἐργασίας τοῦ δεκάτου ἑβδόμου καὶ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, ὧν πρώτιστοι ἐργάται ὑπῆρξαν ὁ Ducange, ὁ Ἀλλάτιος, ὁ Combefis καὶ ὁ Γίββων, εἶχεν ἐπέλθει ἀνάπαυλα μακρά. Τὰ δὲ γραφόμενα τῷ 1802 ὑπὸ τοῦ Schlözer ἐκ Γοτίγγης ἐν τῷ περιοδικῷ αὐτοῦ Νέστορι πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ῥωσίας, ὅτι «ἡ βυζαντιακὴ φιλολογία φαίνεται παντελῶς ἀποναρκωθεῖσα ἐν ταῖς καθ' ἡμᾶς ἡμέραις» ἠδύναντο νὰ λεχθῶσιν ἐπ' ἴσης δικαίως περί τε τῆς ἱστορίας καὶ τῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλ' εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Ῥωσίαν ἀνήκει ὁ ἔπαινος, ὅτι ἐξήγειραν καὶ πάλιν κατὰ τὰς πρώτας δεκάδας τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος τὸ ληθαργοῦν τοῦτο ἐνδιαφέρον· ἔπειτα δὲ συμμετέσχον τοῦ ἔργου ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις μετὰ οὐχ ἧττον μεγάλου ζήλου Γάλλοι καὶ Ἕλληνες. Ἀλλὰ μετὰ τοῦ αὐξάνοντος τούτου ἐνδιαφέροντος συνεβάδιζε δυστυχῶς μεγάλη διάσπασις τῶν ἐπὶ μέρους προςπαθειῶν. Καὶ δὴ ἐπεξετείνετο μὲν τὸ ἔδαφος τῆς ἐρεύνης, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε κοινόν τι κέντρον. Οἱ ἐρευνηταὶ ἤθελον, ἀλλὰ δὲν ἠδύναντο νὰ δώσωσι τὴν δεξιὰν πρὸς ἀλλήλους. Συνιδὼν δὲ τὸ τοιοῦτον ἄτοπον ἔγραφε τῷ 1886 ὁ εὐφημότατα γνωστὸς Ῥῶσος βυζαντινολόγος καθηγητὴς Θεόδωρος Οὐσπένσκης ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας καὶ τάδε· «Ἀλλ' ἵνα αἱ βυζαντιναὶ μελέται αἱ γινόμεναι ἐν πολλαῖς χώραις καὶ δημοσιευόμεναι ἐν πολυαρίθμοις συγγραφαῖς καὶ ἐν διαφόροις γλώσσαις δυνηθῶσι νὰ βαδίσωσιν εἰς ἐπεξεργασίαν τοῦ αὐτοῦ προγράμματος καὶ νὰ ἐπιδιώκωσιν ὡρισμένα ζητήματα, πρέπει νὰ συναθροισθῶσι τὰ μέσα

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον γερμανιστὶ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Byzantinische Desiderata ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift τοῦ Krumbacher Τόμ. Α' (1892) σ. 185 κ.ἑ.

πρὸς καθοδήγησιν τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀπαρκίτητος εἶνε ἡ ἵδρυσις διεθνοῦς ἑταιρείας καὶ φιλολογικοῦ ὀργάνου ἀναφερομένου εἰς τὰς βυζαντινὰς μελέτας» [1].

Περαιτέρω δὲ βαίνων ὁ Οὐσπένσκης ἐκθέτει τὴν γνώμην, ὅτι τοιαύτη πρωτοβουλία ἀνήκει πάντως ἔκ τε ἐπιστημονικῶν καὶ ἱστορικῶν λόγων εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ἡ δὲ πρόκλησις αὕτη ἤρκει ὡς ἐνθάρρυνσις τῆς ἐν Ἑλλάδι ἰδίως ἀπὸ τῶν τελευταίων εἴκοσιν ἐτῶν ἤδη κρατούσης ἐπιθυμίας πρὸς προαγωγὴν τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν. Οὐ μόνον ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ φιλόμουσοι ἰδιῶται εἶχον ὑποστηρίξει γενναιοδώρως τὰς ἐργασίας τοῦ κ. Σάθα, καὶ τοὺς ἐμοὺς ἀγῶνας δὲν προσεῖδον ὅλως ἀδιαφόρως, ἀλλὰ καὶ ἡ ἵδρυσις τριῶν εἰδικῶν ἑταιρειῶν, τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐν τῇ αὐτῇ πόλει καὶ τῆς Ἑταιρείας τῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεσκεύασαν νέον ἔδαφος εἰς τὰς βυζαντιακὰς ἐρεύνας. Τὸ ὑπὸ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας ἱδρυθὲν Δελτίον ἀφιερώθη κατὰ προτίμησιν εἰς τὰς βυζαντιακὰς μελέτας, ἤρχισε δὲ διὰ τῆς προσελκύσεως Γάλλων, Γερμανῶν, Αὐστριακῶν καὶ Ῥώσων συνεργατῶν ἀποβαῖνον ὄργανον διεθνές. Μὴ ἀρκούμενοι δ' εἰς πάντα ταῦτα ἐμελετῶμεν ἤδη τὴν ἵδρυσιν εἰδικοῦ βυζαντιακοῦ περιοδικοῦ ῥητῶς διεθνοῦς καὶ εἴχομεν ἀρχίσει φωτιζόμενοι περὶ τῆς λύσεως τῶν εἰς τὸ τοιοῦτον ἐγχείρημα συμπαρομαρτουσῶν δυσχερειῶν ὅτε ἦλθεν ἐκ Μονάχου τὸ ἄγγελμα, ὅτι ἀνέλαβε τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ὁ καθηγητὴς κ. Krumbacher. Ἐχάρημεν δὲ τὰ μέγιστα, ὅτι ἥπτετο τοῦ ἐγχειρήματος καὶ πάλιν ἡ αὐτὴ ἐκείνη Γερμανία, ἧς οἱ λόγιοι διὰ τῆς ἐν Βόννῃ ἐκδόσεως τῶν Βυζαντίνων συγγραφέων εἶχον ἐν τοῖς πρώτοις συντελέσει πρὸς ἀναζωπύρησιν τῶν βυζαντιακῶν ἐρευνῶν ἐν τῷ δεκάτῳ ἐνάτῳ αἰῶνι. Καὶ δὴ ἡ ἀνάληψις τῆς προστασίας, τῆς συγκεντρώσεως καὶ τῆς ἡγεσίας τῶν περὶ τοῦ Βυζαντίου μελετῶν ὑπ' αὐτῆς ἐκείνης τῆς χώρας, ἧς ὀνομαστοὶ φιλόλογοι καὶ ἱστορικοὶ δικαίως θεωροῦνται αὐτόχρημα οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς κριτικῆς καὶ μεθόδου, εἶνε διὰ τὸ κοινὸν ἡμῶν ἔργον τὰ μάλιστα εὐάγγελος οἰωνός.

Πράγματι τὰ δεόμενα συντελέσεως εἶνε ἀκόμη πολλὰ, καὶ μόλις δύναταί τις νὰ φαντασθῇ ὁπόσον πλῆθος ἐρευνῶν ἐπιβάλλεται εἰς

[1] Τόμ. Β' σ. 551.

τοὺς Βυζαντινολόγους. Οὔτε αἱ πηγαὶ ἀνηρευνήθησαν καὶ ἀπεκαλύφθησαν προσηκόντως, οὔτ' ἐφηρμόσθη ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ αὐστηρῶς εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτῶν, οὔτε δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐξωμαλύνθη τὸ ἔδαφος τῆς μελέτης τῆς βυζαντιακῆς ἱστορίας, λογοτεχνίας καὶ τέχνης. Λείπουσι δ' ἀπ' ἐναντίας αὐτόχρημα πολλαὶ τῶν προεργασιῶν ἐκείνων, ὧν ἄνευ οὐδ' αὐτὴ ἡ ἐξερεύνησις τῶν ἀναλόγων κλάδων τῆς ἀρχαιολογίας ἢ καὶ αὐτῆς τῆς ἐρεύνης τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νέων χρόνων ἐκτὸς τοῦ βυζαντιακοῦ κόσμου θὰ προώδευεν εὐκόλως.

Μὴ δὲν γινώσκει ἕκαστος, ὅτι πολλὰ εἶνε ἔτι τὰ ἐπανορθωτέα καὶ συμπληρωτέα ἐν ταῖς ἤδη ἐκδεδομέναις πηγαῖς; Ὑπὸ δὲ κριτικὴν καὶ ἐξηγητικὴν ἔννοιαν τὰ κατὰ τοὺς Βυζαντίνους συγγραφεῖς ὑπολείπονται πολλῷ τῶν γενομένων ὡς πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐκκρίτου ἀρχαιότητος. Καὶ διὰ μόνον δὲ τοῦτον τὸν λόγον ἡ ἐν Βόννῃ ἔκδοσις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅλως ἀπηρχαιωμένη, ὀλίγας δ' ἔχομεν μέχρι τοῦδ' ἐργασίας δυναμένας νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰς τοῦ de Boor. Ἐπέστη ἤδη ὁ χρόνος νὰ γείνῃ σκέψις περὶ νέας ἐκδόσεως τῶν Βυζαντίνων συγγραφέων. Ἀλλ' ἐπιχειρουμένης νέας τοιαύτης ἐκδόσεως πρέπει ἐξ ἅπαντος νὰ ληφθῶσι δύο τινὰ ὑπ' ὄψιν. Πρῶτον μὲν πρέπει νὰ κρατήσῃ ἡ ἀντίληψις τῆς ἀπ' ἀλλήλων ἐξαρτήσεως τῶν Βυζαντίνων ἱστορικῶν. Τοιαύτη δ' ἐπεξεργασία θὰ προῆγε τὰ μάλιστα καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου. Ἀρκείτω δὲ ἡ μνεία τριῶν παραδειγμάτων. Παρὰ τῷ Κεδρηνῷ I 776, 3 δὲν θὰ ἐγράφετο καὶ εἰς τὸν βουνὸν καταγαγόντες κατακαίουσιν, ἀλλὰ θὰ διωρθοῦτο ἡ λέξις βουνὸν εἰς βοῦν, καθ' ἃ ἄλλως ἀναγινώσκομεν καὶ ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει, ἂν ἤθελεν ἀντιβληθῇ τὸ ἀνάλογον χωρίον τοῦ Θεοφάνους I 566, 10 καὶ εἰς τὸν βοῦν ἀπαγαγόντες κατέκαυσαν. Ὁμοίως δὲ παρὰ τῷ Κεδρηνῷ II 10, 15 θὰ διωρθοῦτο ἐν τῷ χωρίῳ ἐν τῷ τῆς Συρίας παλατίῳ ἡ λέξις Συρίας εἰς Ἱερείας ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ τοῦ Θεοφάνους ἐν I 659,13. Καὶ παρὰ τῷ Μαλάλᾳ δὲ ἐν 475, 13 δὲν θὰ ἀνεγινώσκετο βαστάζων τὸ ἅγιον μεγαλεῖον, ἀφ' οὗ ἐν τῷ Πασχαλίῳ Χρονικῷ I 623, 14 εὑρίσκεται ἡ ὀρθὴ γραφὴ εὐαγγέλιον. Ἀφ' ἑτέρου δὲ, γινομένης νέας ἐπεξεργασίας τῶν βυζαντιακῶν κειμένων, δὲν θὰ παρημελοῦντο τὰ ἐν τῷ βυζαντιακῷ λόγῳ νεοελληνικὰ στοιχεῖα. Καὶ δὴ ὁ Μαλάλας, ὁ Θεοφάνης, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, ὁ Δούκας, ὁ

Φραντζῆς καὶ ἄλλοι πάντως δὲν δύνανται νὰ ἐκδοθῶσιν ὀρθῶς καὶ κατανοηθῶσιν ἄνευ γνώσεως τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ αὐτὴ δὲ ἀρχὴ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων. Ὑπὸ τὸν Βυζαντῖνον κρύπτεται καὶ παρὰ τὴν ἀρχαΐζουσαν περιβολὴν πολὺ μᾶλλον ὁ νέος Ἕλλην ἢ ὁ ἀπόγονος τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Ξενοφῶντος.

Νέα δὲ βυζαντιακὴ ἔκδοσις ὤφειλε νὰ συμπεριλάβῃ πολὺ πλείονας ἱστορικοὺς συγγραφεῖς ἢ ἡ τῆς Βόννης. Καὶ δὲν εἶνε ὅλως περιττὸν νὰ ὑπομνήσω, ὅτι χρειαζόμεθα νέαν κριτικὴν ἔκδοσιν Συμεὼν τοῦ λογοθέτου καὶ Γεωργίου τοῦ μοναχοῦ, ὅτι δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Σκυλίτσης, καίτοι τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ συγγραφῆς ἀντέγραψεν ὁ Κεδρηνός, πρέπει νὰ ἐκδοθῇ ὁλόκληρος [1]. Ὁμοίως δὲ πρέπει τέλος νὰ μελετηθῇ τὸ χρονικὸν τοῦ Ἰωάννου Δοξαπατρῆ, νὰ ἐρευνηθῇ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Γεώργιον μοναχόν, ἴσως δὲ καὶ νὰ ἐκδοθῇ. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως λανθάνουσιν ἱκανὰ ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔργα ἐν τοῖς χειρογράφοις. Μνημονεύω δὲ μόνον τοῦ ὑπὸ τοῦ Thrämer ἔν τινι νῦν ἐν Μόσχᾳ ἀποκειμένῳ Κοϊσλινιανῷ κώδικι εὑρεθέντος χρονικοῦ τοῦ γραφέντος ὑπό τινος μέχρι τοῦδε ἀγνώστου Πέτρου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ, ὅπερ λέγεται ἐξικνούμενον μέχρι τοῦ ἔτους 912 [2], καὶ τὸ σπουδαῖον, μέχρι τοῦδε ὅλως ἄγνωστον χρονικὸν τοῦ Θεοδώρου Κυζίκου, τὸ περιλαμβάνον τὴν ἱστορίαν ἀπὸ Ἀδὰμ μέχρι τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, περὶ οὗ ἐπιφυλάσσομαι νὰ γράψω ἄλλοτε διὰ μακρῶν [3].

Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ ὁ περιορισμὸς εἰς τὰ ἐκτεταμένα ἱστορικὰ ἔργα. Ἐπέστη τέλος ὁ χρόνος τῆς συναγωγῆς καὶ ἐξερευνήσεως ἁπάντων τῶν λόγων, τῶν μονῳδιῶν καὶ τῶν ἐπιστολῶν, ὧν τὸ περιεχόμενον εἶνε ἱστορικόν. Καὶ ἤδη μὲν ὁ Tafel [4] πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων

[1] Καθ' ἃ εὐχαρίστως μανθάνω, ἀνήγγειλεν ἔκδοσιν τοῦ συγγραφέως τούτου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Teubner ὁ H. Seger.

[2] Beilage zur Allgemeinen Zeitung τοῦ Μονάχου τῆς 4 Ἰανουαρίου 1892.

[3] Τὴν ἐμὴν ἔκδοσιν τοῦ χρονικοῦ τούτου ἀνέλαβεν ὁ Ἄγγλος ἐκδότης Methuen ἐν τῇ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ Bury ἐκδιδομένῃ σειρᾷ Βυζαντίνων συγγραφέων. Τὸ δὲ λεγόμενον χρονικὸν τοῦ Λαομέδοντος Λακαπηνοῦ τὸ ἀποκείμενον ἐν τῷ Ἐσκουριάλῳ ἐπειράθην ἤδη πρὸ πολλοῦ νἀποδείξω ὡς ὂν τὸ αὐτὸ καὶ τὸ ἱστορικὸν σύγγραμμα τοῦ Γλυκᾶ. Ἴδε τὰ ἐμὰ Ἱστορικὰ μελετήματα. Ἐν Ἀθήναις. 1884 σ. 145 κ. ἑ. Τὰ δ' ἐπιχειρήματά μου ἐπεκυρώθησαν ἔκτοτ' ἐξ αὐτοψίας τοῦ κώδικος, καθ' ἃ ἀνεκοίνωσεν ὁ κ. Οὐσπένσκης. Ἴδε Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Β' (1893) σ. 122 κ. ἑ.

[4] Komnenen und Normannen. Ἔκδ. 6'. Ἐν Στουτγάρδῃ. 1870 σ. VII κ. ἑ.

ὑπέδειξε τὴν σπουδαιότητα τῶν τοιούτων συγγραφῶν ὡς ἱστορικῶν πηγῶν. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἐλάχιστα ἐμελετήθησαν αὗται μέχρι τοῦδε. Ἐξαιρουμένων τῶν ἐκδόσεων τῶν μικρῶν ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ[1], τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου[2] καὶ Ἰωάννου Μαυρόποδος τοῦ Εὐχαίτων[3], τινῶν λόγων τοῦ Νικηφόρου Χρυσοβέργη[4], τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ῥωμανοῦ Λακαπηνοῦ[5], τοῦ Μαξίμου Πλανούδη[6], τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Ἀρσενίου Ἀποστόλη[7] καὶ τινων Ἑλλήνων ἀρχαιομαθῶν τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος[8] μόλις που δυνάμεθα νἀναγράψωμεν ἄλλην συστηματικὴν ἐργασίαν τοιούτου εἴδους. Καὶ αὐτῶν δὲ τῶν λόγων τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου ἐξεδόθησαν μόνον τινὲς ὑπὸ τοῦ κ. Σάθα[9] καὶ τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου ὀλίγοι ὑπὸ τῶν κ. κ. Τριανταφυλλίδου καὶ Γραππούτου[10]. Ἀλλὰ πλεῖσται ὅσαι ἄξιαι λόγου ἐπιστολαὶ καὶ λόγοι δὲν ἐξεδόθησαν ἀκόμη. Ἀρκεῖ δὲ νὰ ὑποδείξω τὰ τρία ὑπὸ τοῦ Tafel[11] σημειωθέντα χειρόγραφα, λέγω τὸν Παρισιακον κώδικα 1182, τὸν ἐν Ὀξωνίῳ Βαροκκικὸν CXXXI καὶ τὸν τοῦ ἐν Ἱσπανίᾳ Ἐσκουριάλου Υ - II - 10· ἀλλὰ πλὴν τούτων πολλὰ τοιαῦτα περιλαμ-

[1] Μιχαὴλ Ψελλοῦ Ἱστορικοὶ Λόγοι, ἐπιστολαὶ καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα. Ἐν Παρισίοις. 1876 (***Κ. Σάθα*** Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Τόμ. Ε').

[2] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα. Ἔκδ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου***. Ἐν Ἀθήναις 1878-80.

[3] Johannis Euchaitorum metropolitae quae.... supersunt.... *Paulus de Lagarde* edidit. Ἐν Γοτίγγῃ. 1882.

[4] Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres edidit *Maximilianus Treu* (Programm des K. Friedrichs-Gymnasiums zu Breslau). Ἐν Βρεσλαυίᾳ. 1892.

[5] Ῥωμανοῦ βασιλέως τοῦ Λακαπηνοῦ ἐπιστολαί, ἔκδ. ***Σακελλίωνος*** ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας. Τόμ. Α' σ. 666-675. Τομ. Β' σ. 38-48· 385-409.

[6] Maximi Planudis epistolae, ἔκδ. *M. Treu*. Ἐν Βρεσλαυίᾳ. 1890.

[7] *Noiret* Lettres inédites de Michel Apostolis. Πρόλ. ***Ὑπερίδου*** Μιχαήλου Ἀποστόλη πονημάτια τρία. Ἐν Σμύρνῃ 1876. *Legrand* Bibliographie Hellénique Τόμ. Β' σ. 233-259, 337-346.

[8] *Legrand* Cent-dix lettres de François Filelfe. Ἐν Παρισίοις. 1892. Ἐν ἐπιμέτρῳ εὑρηνται ἐκδεδομέναι ἐπιστολαὶ τοῦ Βησσαρίωνος, Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, Ματθαίου Καμαριώτου, Γεωργίου Σχολαρίου, Γεωργίου Τραπεζουντίου, Θεοδώρου Γαζῆ, Ἰωάννου Ἀργυροπούλου, Δημητρίου Χαλκοκονδύλη, Ἐμμανουὴλ Ἀδραμυττηνοῦ καὶ Ἰάνου Λασκάρεως.

[9] Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Τόμ. Α' σ. 137 κ. ἑ. Ἐν Βενετίᾳ. 1872.

[10] Συλλογὴ ἑλληνικῶν ἀνεκδότων. Ἐν Βενετίᾳ. 1874.

[11] Ἔνθ' ἀνωτέρω.

ϐάνονται ἔν τε ἁγιορειτικοῖς χειρογράφοις καὶ ἐν τῷ Βιενναίῳ Phil. CCCXXI, τῷ Βιενναίῳ Phil. CCCXLII, τοῖς Μοναχείοις 145, 148 καὶ 199, τῷ Λαυρεντιακῷ Plut. LIX cod. 35 καὶ πολλοῖς ἄλλοις. Ὅλως δὲ ἰδιάζουσαν ἀξίαν ἔχουσιν αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, ἃς ἀντέγραψα ἐκ τοῦ ἐν Λονδίνῳ Burneianus 75 καὶ ἀντέϐαλον πρὸς ἄλλους κώδικας, αἱ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Παλαιολόγου ἐν τῷ Παρισιακῷ κώδικι 3041 [1] καὶ αἱ τοῦ Μιχαὴλ Γαϐρᾶ ἐν τῷ Μαρκιανῷ 446.

Τῆς δ' ἐκδόσεως καὶ κριτικῆς καὶ ἐξηγητικῆς ἐπεξεργασίας τοιούτων καὶ ἄλλων ὁμοίων βυζαντιακῶν κειμένων πρέπει πρὸ παντὸς νὰ προηγηθῇ ἡ τελεία γνῶσις τοῦ ὑπάρχοντος ὑλικοῦ καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης κτηθέντων. Πρὸς τοῦτο δὲ εἶνε ἀναγκαία ἡ δημοσίευσις τῶν καταλόγων ἁπάντων τῶν χειρογράφων καὶ πλήρης βυζαντιακὴ βιϐλιογραφία. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ πρῶτον δὲν δικαιούμεθα πλέον νὰ παραπονώμεθα ὡς πρότερον. Κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν προήχθη εὐρύτατα ἡ γνῶσις τῶν ἐν ταῖς βιϐλιοθήκαις τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀποκειμένων κωδίκων διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Blass, τοῦ Gardthausen, τοῦ Graux, τοῦ Ἐμμανουὴλ Miller, τοῦ Omont, τοῦ Pitra, τοῦ Rocchi, τοῦ Stevenson, τοῦ Treu καὶ τῶν ἐκ Βρεσλαυίας συνεργατῶν αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν ἀγώνων τῶν Ἑλλήνων λογίων Σακκελίωνος, Σάθα, Παπαδοπούλου Κεραμέως, Μηλιαράκη, Κατραμῆ, Κρέμου καὶ Λάμπρου [2]. Ἡ δὲ ὑπολειπομένη ἐργασία εἶνε πολὺ ὀλιγωτέρα τῆς ἤδη ἐπιτελεσθείσης. Ἀλλὰ διαφόρως ἔχουσι τὰ κατὰ τὴν βυζαντιακὴν βιϐλιογραφίαν. Λείπει συστηματικὴ Bibliotheca scriptorum Byzantinorum, ἐν ᾗ θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρίσκωμεν ἀναγεγραμμένας οὐ μόνον τὰς ἐκδόσεις τῶν ἔργων τῶν Βυζαντίνων συγγραφέων ἑκάστων καὶ τῶν τυχὸν γενομένων μεταφράσεων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πλήρη ἀναγραφὴν τῶν περὶ ἑκάστου αὐτῶν δημοσιευθέντων ὑπομνημάτων καὶ τῶν περὶ αὐτῶν πραγματειῶν. Τὸ ἐν τῇ Bibliotheca scriptorum Grae-

[1] Αὗται ἐξεδόθησαν ἔκτοτε ὑπὸ τοῦ *Legrand*.

[2] Ἔκτοτε καὶ ἄλλοι ἐξέδωκαν καταλόγους ἑλληνικῶν χειρογράφων, ἐν οἷς καὶ οἱ ἡμέτεροι Κλεόπας Κοικυλίδης καὶ Ν. Βέης. Οἱ δὲ μέχρι τοῦ 1903 ἐκδεδομένοι κατάλογοι ἀναγράφονται ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ *Gardthausen* Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften. Ἐν Λειψίᾳ. 1903.

corum τοῦ Engelmann-Preuss εἰς τοὺς Βυζαντίνους συγγραφεῖς ἀφιερωμένον μέρος εἶνε ἀνεπαρκὲς καὶ σποραδικόν· ὁ δὲ Krumbacher, ὅςτις ἄλλως ἐπλούτισε τὴν βυζαντιακὴν αὐτοῦ γραμματολογίαν διὰ πυκνῶν βιβλιογραφικῶν σημειώσεων περὶ ἑκάστου συγγραφέως, δὲν ἐπεχείρησε νὰ παράσχῃ συστηματικὴν βιβλιογραφίαν. Τοιοῦτος δὲ ἀλφαβητικῶς συντεταγμένος βυζαντιακὸς Engelmann-Preuss θὰ ἦτο προωρισμένος νὰ παράσχῃ ἀξίας πολλοῦ λόγου ὑπηρεσίας εἰς τὰς βυζαντιακὰς ἐρεύνας.

Μεγάλη δὲ προςοχὴ πρέπει προςέτι νὰ δοθῇ εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα καὶ τὰ ἀργυρόβουλλα τῶν Ἑλλήνων δεσποτῶν ὡς καὶ τὰ ἔγγραφα καὶ τὰς διαγνώσεις τῶν πατριαρχῶν. Καὶ εἶνε μὲν ἄξια πολλῆς εὐφημίας τὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου πραχθέντα κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα καὶ ἰδιαίτατα ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις ὑπὸ τοῦ Zachariä von Lingenthal, τοῦ Miklosich καὶ Müller, τοῦ Σακκελίωνος, τοῦ Ternovskij, τοῦ Florinskij, τοῦ Vassilievskij, τοῦ Petit, τοῦ Γεδεὼν, τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως, τοῦ Λάμπρου καὶ ἄλλων. Ἀλλὰ πολλῷ ἀφιστάμεθα τοῦ πλήρους καὶ τελείου. Ἔτι κρύπτουσιν αἱ μοναὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως δὲ τἀρχεῖα τοῦ Ἁγίου Ὄρους πλείστους πολυτίμους θησαυροὺς, ὧν ἡ σπουδαιότης ἀτελῶς καταφαίνεται ἐκ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ἁγιορειτικῶν ἀρχειακῶν ἐγγράφων ὑπὸ τοῦ Miklosich τῆς ἐπανεκδοθείσης ὑπὸ τοῦ Langlois [1]. Ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλεται μόνη ἡ τελεία ἔκδοσις τῶν μνημείων αὐτῶν [2]. Οὐχ ἧττον δὲ σπουδαία καὶ ἀναγκαία εἶνε ἡ ἐξερεύνησις καὶ χρῆσις αὐτῶν, δι' ἧς οὐ μόνον διάφορα ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ ζητήματα δύνανται νὰ λυθῶσιν, ἀλλὰ καὶ πολλαὶ ὄψεις τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ βυζαντιακοῦ κόσμου νὰ διαφωτισθῶσι.

Τὸ αὐτὸ δὲ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῶν βίων ἁγίων, οἵτινες ὁμοίως εἶνε ἀξιολογώτατοι ὑπό τε ἱστορικὴν καὶ τοπογραφικὴν ἔποψιν. Περὶ βίων οἷοι οἱ τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ, τοῦ ὁσίου Νίκωνος καὶ τοῦ πατριάρχου Εὐθυμίου δύναταί τις νὰ ἰσχυρι-

[1] *Langlois* Le mont Athos. Ἐν Παρισίοις 1867 σ. 29 κ. ἑ.

[2] Εὐτυχῶς τὸ ἐγχείρημα τῆς ἐκδόσεως τῶν μεσαιωνικῶν τούτων ἐγγράφων ἀνέλαβεν ἐπ' ἐσχάτων ἐπὶ τῇ εἰςηγήσει τῆς βαυαρικῆς ἀκαδημίας ἡ διεθνὴς Ἕνωσις τῶν ἀκαδημιῶν. Ἴδε Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Α' σ. 117 κ. ἑ.

σθῇ αὐτόχρημα, ὅτι εἶνε τῶν σπουδαιοτάτων πηγῶν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐν τοῖς βυζαντιακοῖς χρόνοις. Καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν νἀπαιτήσωμεν τὸ αὐτὸ παρὰ πάντων τῶν ὁμοίων προϊόντων τοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου τῶν Βυζαντίνων. Ἀλλὰ πάντως ὅμως δυνάμεθα καὶ ὀφείλομεν νἀγωνισθῶμεν πρὸς πλουτισμὸν τῶν γνώσεων ἡμῶν περὶ τῆς θρησκείας, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν Βυζαντίνων ἐκ τῆς πλουσίας ταύτης λογοτεχνίας. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ βυζαντιακὴ ἀρχαιογνωσία καὶ ἡ ἱστορία τῆς τέχνης δὲν θὰ ἔμενον ἄνευ κέρδους ἐκ συστηματικῆς τινος ἐξερευνήσεως τῶν βίων τῶν ἁγίων. Ἡ ἱστορικὴ χρησιμοποίησις τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων βίων ὑπὸ τοῦ Hopf[1], τοῦ Tafel[2] καὶ τοῦ De Boor[3] ὡς καὶ αἱ νύξεις τοῦ Tougard[4] καὶ τοῦ Usener[5] ἀρκοῦσι πάντως, ὅπως ἀποδειχθῇ κατὰ πόσον δύναται νὰ γείνῃ χρῆσις τῶν Acta Sanctorum καὶ τῶν ἔτι ἀνεκδότων βίων ἁγίων ὡς πηγῶν ἱστορικῶν.

Ἄλλαι δὲ μελέται θὰ προαχθῶσι διὰ τῆς ἀνευρέσεως καὶ ἐκδόσεως τῶν βυζαντιακῶν δημωδῶν ᾀσμάτων[6], αἰνιγμάτων[7], παροιμιῶν[8] καὶ μύθων. Τὰ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην μέχρι τοῦδε γενόμενα εἶνε μόλις που ἄξια μνείας. Τὸ πρῶτον ἐν τοῖς νεωτάτοις χρόνοις ἐξεδηλώθη διὰ τὰ εἴδη ταῦτα θερμότερον ἐνδιαφέρον. Καὶ ὅμως ἡ μελέτη αὐτῶν εἶνε σπουδαία διὰ δύο λόγους. Τοῦτο μὲν ἡ ἐξερεύνησις τῆς βυζαντιακῆς λαογραφίας διευκολύνει τὴν ἀναδρομικὴν καὶ παραβολικὴν

[1] Geschichte Griechenlands im Mittelalter ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ *Ersch* καὶ *Gruber* Μέρ. Α' Τόμ. 85 σ. 123 κ. ἑ., 136 κ. ἑ.

[2] De Thessalonica ejusque agro σ. LXII κ. ἑ., LXXX κ. ἑ, LXXXV κ. ἑ.

[3] Vita Euthymii σ. 79 κ. ἑ.

[4] Quid ad profanos mores dignoscendos augendaque lexica conferant Acta SS. graeca Bollandiana. Ἐν Παρισίοις 1872 — De l' histoire profane dans les Bollandistes. Ἐν Παρισίοις. 1874.

[5] Der heilige Theodosios. Ἐν Λειψίᾳ 1890 σ. XX καὶ ἀπανταχοῦ.

[6] Ἴδε κατωτέρω τὰς δύο πραγματείας Τὸ πρῶτον δημῶδες ᾆσμα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης σ. 385 κ. ἑ. καὶ Βυζαντιακὸν δημῶδες ᾆσμα σ. 395 κ. ἑ.

[7] Βυζαντιακὰ αἰνίγματα ἐξέδωκεν ἔκτοτε πρὸς τοῖς ὀλίγοις πρότερον γνωστοῖς ὁ ***Σπυρ. Λάμπρος*** ἐν Δελτίῳ Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Β' σ. 152 κ. ἑ. Πρβλ. ***Αθ. Σπυριδάκην*** ἐν Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ Ἔτ. Ε' (1901) σ. 176 καὶ Ἔτ. Η' (1904) σ. 187 κ. ἑ.

[8] Ἴδε τὰς ἔκτοτ' ἐκδοθείσας συλλογὰς τοῦ *Krumbacher* Mittelgriechische Sprichwörter. Ἐν Μονάχῳ. 1893 καὶ ***Πολίτου*** Παροιμίαι. Ἐν Ἀθήναις. 1899. Τόμ. Α' σ. θ' κ. ἑ., 3 κ. ἑ., ἐν αἷς καὶ τὸ εἰς αὐτὸν παραχωρηθὲν ὑπ' ἐμοῦ ὑλικόν.

ἐξέτασιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἰνδογερμανικῆς καθ' ὅλου λαογραφίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διαφωτίζει τὰς πρώτας ἀρχὰς τοῦ νεοελληνικοῦ χαρακτῆρος, τοῦτο δὲ εἶνε καὶ καθ' ἑαυτὴν ἀξία λόγου διὰ τὴν διάγνωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου καὶ τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντίνων. Μελετῶντες τὰς ἐλευθέρας ταύτας καὶ ὅσον οἷόν τ' ἐλάχιστ' ἀπὸ θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐπιβολῆς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱασδήποτε σχολικῆς παραδόσεως ἐξαρτωμένας παραδόσες τοῦ βυζαντιακοῦ Ἐγώ, δυνάμεθα νὰ παραμονεύσωμεν τὴν ἀβίαστον πνευματικὴν κίνησιν τοῦ κατωτέρω λαοῦ, τὴν χαρμονὴν τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ τὴν εὐτραπελίαν. Διὰ τοιούτου δὲ τρόπου δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν τὴν ἀρίστην ὁδὸν πρὸς διεξέτασιν τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Τὸ δὲ ἀποτέλεσμα τοῦτο θὰ εἶχε σημασίαν μεγίστην προκειμένου περὶ λαοῦ, ὃν ὁ Κιοπίτσνικωφ ὠνόμασεν ὀρθῶς τὸ δεισιδαιμονέστατον ἁπάντων τῶν φιλολογικῶς πεπαιδευμένων χριστιανικῶν ἐθνῶν [1].

Πολὺ δὲ μεγαλειτέραν σημασίαν θὰ εἶχεν ἡ **συλλογὴ τῶν βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν**. Οἱ Βυζαντῖνοι ἦσαν τῶν πολυγραφωτάτων λαῶν τῆς γῆς, τοῦτο δὲ πρὸς ἡμετέραν εὐτυχίαν, ἐπειδὴ ἐκ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ τοίχων καὶ καλλιτεχνημάτων, τειχῶν καὶ ἐκκλησιῶν ἁπανταχοῦ ἐγκολαπτομένων ἐπιγραφῶν δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν πλούσια ἱστορικὰ διδάγματα. Ἀρκεῖ μόνον νὰ συναθροίσωμεν καὶ χρησιμοποιήσωμεν προσηκόντως τὸ ὑλικόν. Αἱ βυζαντιακαὶ ἐπιγραφαὶ αἱ περιλαμβανόμεναι ἐν τῷ τελευταίῳ τόμῳ τοῦ Corpus inscriptionum Graecarum οὐδαμῶς πλέον ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς ἡμετέρας ἀπαιτήσεις καὶ ἥκιστα παρουσιάζουσι τὸ περισωζόμενον πλῆθος. Ἐπέστη πλέον ὁ χρόνος νἀποκτήσωμεν ἴδιον Corpus inscriptionum Christianarum. Ἐπιβάλλεται εἰς ἡμᾶς νὰ συναγάγωμεν τὰς ἐπιγραφάς, νὰ ταξινομήσωμεν αὐτὰς καθ' ὡρισμένας κατηγορίας καὶ χρόνους καὶ νὰ ἐκδώσωμεν αὐτάς. Καὶ δὲν εἶνε μὲν πάντως ὀλίγαι αἱ ἤδη ἐκδεδομέναι, ἀλλὰ τὸ ὑλικὸν εἶνε λίαν διεσκεδασμένον. Πολλαὶ ἑκατοντάδες βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν εὕρηνται κατακεκρυμμέναι ἐν τῷ Περιοδικῷ τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Κωνσταντινουπέ-

[1] «Πόθεν ληπτέον τὸ ὑλικὸν τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας» ῥωσιστὶ ἐν τῷ Περιοδικῷ τοῦ Ῥωσικοῦ Ὑπουργείου τῆς ἐκπαιδεύσεως (Μάϊος 1889 σ. 26), ἐν δ' ἑλληνικῇ μεταφράσει ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Γ' σ. 539 κ. ἑ.

λεως, ἐν τῇ Ἀθηνᾷ, ἐν τῷ Παρνασσῷ, ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι, ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας, ἐν ταῖς Mittheilungen des Deutschen archäologischen Instituts, ἐν τῷ Bulletin de correspondance Hellénique, ἐν τῷ Annuaire de l'Association, ἐν τῷ Journal of Hellenic Studies. Ἀλλὰ καὶ ἐν καθολικαῖς ἐκδόσεσιν ἐπιχωρίων ἐπιγραφῶν, μάλιστα παρὰ τῷ Lebas καὶ Sterrett, ἐν ῥωσικαῖς δημοσιεύσεσι καὶ ἐν ἑλληνικοῖς δὲ τοπογραφικοῖς ἔργοις καὶ ἐν ἐφημερίσιν εὕρηνται διεσκεδασμέναι πολλαὶ ἐπιγραφαί. Μόνον ὅταν σύμπαν τὸ ὑλικὸν τοῦτο συναχθῇ καὶ ἐκκαθαρθῇ, θὰ δυνηθῶμεν νὰ λάβωμεν σαφῆ ἔννοιαν τῆς σπουδαιότητος τῶν βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας, τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου [1]. Πρὸς δὲ κριτικὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐπιγραφῶν τούτων πρέπει πρὸ παντὸς νὰ μὴ λησμονηθῇ, ὅτι οἱ Βυζαντῖνοι συνέτασσον τὰς ἐπιγραφὰς αὐτῶν ἐμμέτρους. Ἡ ἀρχὴ τῆς χρήσεως τοῦ χωλιάμβου, τοῦ συνηθεστάτου μέτρου τῶν Βυζαντίνων, καὶ τῆς συχνῆς ἐπαναλήψεως τυπικῶν τινων φράσεων θὰ χρησιμεύσωσιν ὡς σπουδαιότατα κριτήρια πρὸς ὀρθὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων.

Ἡ αὐτὴ δὲ ἀρχὴ τοῦ ἐμμέτρου τύπου ἰσχύει καὶ διὰ τὰ βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα [2]. Ἡ μελέτη τοῦ εἴδους τούτου τῶν μνημείων, ἅτινα ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐλαχίστης ἠξιοῦντο προσοχῆς, προσέλαβε κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἀνάπτυξιν ἀσπασίαν. Ἡ δὲ εἰς ὅλως εἰδικὴν μελέτην ἀνύψωσις τῆς βυζαντιακῆς σφαγιδογραφίας ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸν Schlumberger [3]. Τώρα δὲ πλέον κεκτήμεθα ὅλον Σύνταγμα (Corpus) μολυβδοβούλλων, εἰς ὃ εὐκόλως δύνανται νὰ προσαρμοσθῶσι πᾶσαι αἱ μεταγενέστεραι ἐργασίαι καὶ προσθῆκαι. Διὰ δὲ τῆς περισυναγωγῆς καὶ ἐξερευνήσεως τῶν κατὰ πρώτην ἔποψιν ὀλίγου λόγου ἀξίων μνημείων τούτων ἀνεφάχθη εἰς

[1] Ἐπ' ἐσχάτων, εἰσηγουμένου τοῦ Homolle, ἀνέλαβε τὸ βαρὺ ἔργον τῆς ἐκδόσεως τῶν βυζαντιακῶν ἐπιγραφῶν ἡ ἐν Παρισίοις Ἀκαδημία τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν γραμμάτων.

[2] Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐξέθηκα πρῶτος ἐν τῇ ἐμῇ Collection de romans Grecs. Ἐν Παρισίοις. 1888 σ. XLVI. Ἀργότερον δέ, ἀλλ' ἄνευ ἐξαρτήσεως ἀπ' ἐμοῦ, ἠκολούθησεν ὁ *Fröhner* (Bulles métriques. Ἐν Παρισίοις. 1882, τὴν αὐτὴν ὁδόν, ἣν ἔπειτα ἐτράπη συστηματικῶς καὶ ὁ *Schlumberger*.

[3] Sigillographie de l'empire byzantin. Ἐν Παρισίοις. 1884.

τὴν ἔρευναν δυςυπολογίστως πλούσιος κλάδος. Καὶ δὴ τὰ μολυβδόβουλλα εἶνε οὐ μόνον ἄξια λόγου ὡς πρὸς τὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ διαλευκαίνουσιν ἀφθόνως τὴν ἱστορίαν τῶν βυζαντιακῶν οἴκων καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τὰ κατὰ τὴν ὑπαλληλικὴν ἱεραρχίαν, διαφωτίζουσι δ' ἐμμέσως καὶ τὰ κατὰ τὸ πολίτευμα τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Mordtmann, ὁρμώμενος ἐκ τῆς μελέτης τῶν μολυβδοβούλλων, ἠδυνήθη νἀναπτύξῃ ἐπ' ἐσχάτων τὴν κατὰ μικρὸν εὔρυνσιν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχείου, καθ' ὅσον αὕτη ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν προςωνυμιῶν ἐπίσκοπος, ἀρχιεπίσκοπος καὶ πατριάρχης [1]. Ἐμὴ δὲ πραγματεία προςεχῶς ἐκδοθησομένη περὶ τῆς διοικήσεως τῶν θεμάτων Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου θέλει δείξει ἐπαρκῶς, ὅτι ὁ ἐκ τῶν μολυβδοβούλλων προσδοκώμενος θερισμὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ εὐπροσδεκτότατος [2].

Ἀλλὰ καὶ ἡ βυζαντιακὴ νομισματολογία ἐπαγγέλλεται ἀκόμη πολλὰ νὰ διαφωτίσῃ. Τὸ διὰ τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐξεδόθη δοκιμώτατον ἔργον τοῦ Sabatier πρέπει τὸ ἐξῆς νὰ ἐπιχειρηθῇ ἐκ νέου. Μετὰ τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν τῆς σφραγιδογραφίας οἱ νομισματικοὶ τύποι δύνανται καὶ ὀφείλουσι νὰ ἐξετασθῶσιν ἐκ νέου καὶ μελετηθῶσιν ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης. Λαμβάνοντες τὴν ἱστορίαν τῶν αὐτοκρατόρων ἀνὰ χεῖρας ὀφείλομεν νἀναθεωρήσωμεν τὴν χρονολογίαν τῶν χαραγμάτων· πρέπει νὰ γείνωσι μετρολογικαὶ ἔρευναι, πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἱστορικῶς καὶ ἐξηγηθῇ ἡ κατὰ μικρὸν ἐλάττωσις ἢ ἡ κατά τινας περιστάσεις ἀνύψωσις τῆς μεταλλικῆς ἀξίας τῶν νομισμάτων, πρέπει νὰ περισυναχθῶσι τὰ εἰς τὴν νομισματικὴν ἀναφερόμενα χωρία τῶν συγγραφέων. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα διδάγματα δικαιούμεθα νἀναμένωμεν ἐκ τῶν νομισμάτων. Ἀρκεῖ δὲ νἀναφέρω ἓν καὶ μόνον παράδειγμα, ὅτι δι' αὐτῶν δυνάμεθα ὡς ἄριστα νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ διάφορα σχήματα, ἅτινα εἶχε τὸ αὐτοκρατορικὸν στέμμα, οἷον ἔφερον αὐτὸ κατὰ τοὺς διαφόρους χρόνους ὁ αὐτοκράτωρ, ἡ αὐτοκράτειρα καὶ οἱ ἄλλοι τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου. Εἶνε δὲ τοῦτο βεβαίως ἐνδιαφέρον ζήτημα, ὅπερ, καθ' ὅσον γινώσκω, μόνος ὁ Regel

[1] Ἀνακοίνωσις ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 4 Νοεμβρίου 1890 τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑταιρείας τῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν.

[2] Ἡ πραγματεία αὕτη ἕνεκα νέου ὑλικοῦ ἔπειτα προςτεθέντος δὲν ἐξεδόθη μέχρι τοῦδε.

ὑπεκίνησεν ἐπ' ἐσχάτων, καίπερ, τό γε νῦν ἔχον, ἐξ ἄλλης ἀπόψεως ὁρμώμενος [1].

Πρὸς τούτοις δὲ τὰ νομίσματα δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι καὶ ὡς σπουδαιοτάτη πηγὴ πρὸς συναγωγὴν τῶν εἰκόνων τῶν αὐτοκρατόρων. Ἡ βυζαντιακὴ εἰκονογραφία οὐδ' ἐν ταῖς ἀρχαῖς αὐτῆς κἂν εὑρίσκεται· καὶ ὅμως πρέπει νἀποβῇ τῶν κυριωτάτων μελημάτων τοῦ μέλλοντος. Αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ Bernouilli ὑπὲρ τῆς ῥωμαϊκῆς εἰκονογραφίας δὲν δύνανται νὰ μὴ τύχωσι μιμητῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικήν, ἥτις μόλις που ὑπερέβη μέχρι τοῦδε τὰς ὑπὸ τοῦ Visconti χαραχθείσας ὁδούς. Πολὺ χεῖρον ἔχουσι νῦν τὰ τῆς εἰκονολογίας τῶν Βυζαντίνων αὐτοκρατόρων, πατριαρχῶν, ἀρχόντων καὶ λογίων. Ἀρκεῖ νὰ ῥίψωμεν ἓν βλέμμα εἰς τὰ μετ' εἰκόνων κεκοσμημένα ἱστορικὰ ἔργα περὶ Βυζαντίου τὰ ἐκδεδομένα ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις, ὅπως ἴδωμεν, ὅτι οἱ ἐκδόται αὐτῶν ἐξακολουθοῦσιν ὡς τὸ πλεῖστον ἀκόμη χειριζόμενοι τὸ ἐκ τοῦ Gori, Banduri, Montfaucon, Ducange καὶ Séroux d'Agincourt παραλαμβανόμενον ὑλικόν. Μόνον δὲ ὁ Schlumberger προέβη πως ἓν βῆμα πρὸς τὰ πρόσω ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ περὶ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῖς ἐπακολουθήσασιν εἰς αὐτὴν τρισὶ τόμοις περὶ Τζιμισκῆ, Βασιλείου Βουλγαροκτόνου καὶ τοῖς μετ' αὐτούς. Καὶ ὅμως ἐπὶ τοῦ προκειμένου δύνανται πολλὰ νὰ γείνωσι. Νομίσματα, χειρόγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα παρέχουσιν ὑπερόχως πλούσιον ὑλικόν. Ἐπὶ τῶν νομισμάτων διαγινώσκεται ἐν ταῖς πλείσταις περιστάσεσι τὸ εἰκονικὸν τῆς παραστάσεως παρὰ τὸ ἄτεχνον τῆς χαράξεως. Ἔνθα εὑρισκόμεθα εἰς θέσιν νὰ ἐξελέγξωμεν τὰς ἐπὶ τῶν νομισμάτων ἐπικεκομμένας εἰκόνας διὰ τῆς περιγραφῆς τῶν εἰκονιζομένων παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι, δυνάμεθα νὰ πεισθῶμεν, ὅτι οἱ νομισματοκόποι κατέβαλον πᾶσαν δυνατὴν προσπάθειαν, ὅπως ἀνταποκριθῶσι πρὸς τὸ πραγματικόν. Αἰνιγματικὰ δέ τινα θὰ λυθῶσι μόνον διὰ συστηματικῆς ἐρεύνης. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ αὐτοκράτωρ Ζήνων περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ [2] ὡς ἐξαιρέτως ἄσχημος, τὴν δὲ ἀσχημίαν ταύτην τοῦ αὐτοκράτορος ἐπικυροῦσι καὶ τὰ

[1] Analecta byzantino-russica. Ἐν Πετρουπόλει. 1891 σ. LXXVI κ. ἑ.

[2] Τόμ. Α΄ σ. 615,14· δασύς τε καὶ εἰδεχθέστατος, ὥσπερ Ἕλληνες ζωγραφοῦσι τον Πᾶνα τραγοσκελῆ καὶ δασύκνημον, τὴν χροιὰν μέλας, τὴν ἡλικίαν ἀσύμβλητος.

λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ζωναρᾶ [1]. Καὶ δὴ ἓν τῶν νομισμάτων συμφωνεῖ πρὸς ταύτας τὰς περιγραφὰς, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἄλλων τὸ πρόςωπον αὐτοῦ εἰκονίζεται πολὺ κομψότερον. Ἐπ' οὐδενὸς δὲ τῶν νομισμάτων παρουσιάζεται ἡ ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ μαρτυρουμένη δασύτης τοῦ αὐτοκράτορος· ἀπ' ἐναντίας δ' ἐν πᾶσιν εἰκονίζεται ὅλως ἀγένειος οὕτως, ὥςτε πειραζόμεθα νἀναφέρωμεν τὴν δασύτητα ταύτην εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τοῦ σώματος. οὐχὶ δ' εἰς τὸ πρόςωπον. Τὸ ἀντίθετον δὲ ἰσχύει περὶ τοῦ προκατόχου καὶ πενθεροῦ τοῦ Ζήνωνος. Λέοντος τοῦ μεγάλου. Ὁ Κεδρηνὸς [2] λέγει περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἦτο κάτισχνος μὲν τὸ σῶμα, ὑπόσπανος τὴν γενειάδα. Καὶ ἰσχνὸς μὲν εἰκονίζεται πράγματι ἐπὶ τῶν πλείστων νομισμάτων [3]· ὡς πρὸς δὲ τὴν γενειάδα ἢ οὐδαμῶς φέρει τοιαύτην [4] ἤ, ἔνθα παριστάνεται γενειῶν, ἡ γενειὰς εἶνε μικρὰ καὶ ἀναξία λογου [5]. Ὅτι δὲ ἄλλως εἰς τὸ κόμμα τῶν βυζαντιακῶν νομισμάτων παρὰ τὴν προφανῆ ἀδεξιότητα τῶν χαρακτῶν ὀφείλομεν νὰ παράσχωμεν πλήρη πίστιν, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν νομισμάτων πρὸς ἄλλα καλλιτεχνήματα, ἐφ' ὧν παρουσιάζονται εἰκόνες αὐτοκρατόρων. Παραβληθήτωσαν ἐπὶ παραδείγματι οἱ νομισματικοὶ τύποι τοῦ Ἰουλιανοῦ [6] πρὸς τὸν μέγαν γλυπτὸν λιθον ὑπ' ἀρ. 161 ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ δουκὸς Luynes ἐν τῷ Cabinet des médailles τῶν Παρισίων [7], πρὸς τὴν ὡραίαν εἰκόνα ἐκ τοῦ περιωνύμου ἐν Παρισιοις κώδικος Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὑπ' ἀρ. 510 [8] καὶ τὸν μέγαν ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορος ἐν τῷ ἐν Παρισίοις Palais des Thermes [9]. Τὸ αὐτὸ δὲ δυνάμεθα να εἴπωμεν καὶ περὶ τῶν εἰκόνων

[1] Ἔνδ. *Dindorf* Τόμ. Β' σ. 155,2.

[2] Ἔνθ' ἀν. σ. 607, 12.

[3] *Sabatier* Description générale des monnaies Byzantines. Ἐν Παρισίοις 1862 Τόμ. Α' Πίν. VIII, 11.

[4] *Sabatier* ἔνθ' ἀν. Τόμ. Α' Πίν. VI, 20, 21, 24. Πίν. VII, 5,15.

[5] *Sabatier* ἔνθ' ἀν. Πίν. VI, 29. Πίν. VII, 1.

[6] Ἴδε ἰδίως τὸ χαλκοῦν μετάλλιον παρὰ τῷ *Cohen* Τόμ. Ϛ' Πίν. XI, 73.

[7] *Duruy* Histoire Romaine Τόμ. Ζ' σ. 331.

[8] *Bordier* Description des peintures et autres ornements contenus dans les ms. Grecs de la Bibliothèque Nationale. Ἐν Παρισίοις. 1883 σ. 85.

[9] *Duruy* Histoire Romaine Τόμ. Ζ' σ. 293. Καλὴ ἀπεικόνισις τοῦ ἀνδριάντος τούτου εὕρηται παρὰ τῷ *Clarac* Πίν. 978 ἀρ. 2528. Μόνην δὲ τὴν κεφαλὴν παρέχει ὁ *Baumeister* (Denkmäler Τόμ. Α' σ. 763 ἀρ. 817), ἔνθα λέγεται ἀνακριβῶς, ὅτι ὁ ἀνδριας ἀπόκειται καὶ νῦν ἐν τῷ Λούβρῳ, ὅπου πράγματι εὑρίσκετο ἄλλοτέ ποτε.

ἄλλων αὐτοκρατόρων. Οὕτω δύναται νὰ παραβληθῶσιν αἱ ἄλλως ὅλως ἄτεχνοι ἐπὶ νομισμάτων εἰκόνες τοῦ νεαροῦ Λέοντος Ϛ΄[1] πρὸς τὴν ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ τοῦ Schlumberger ἐκδοθεῖσαν ἐπὶ ἐλέφαντος παράστασιν τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος[2]. Πολὺ δὲ μείζων εἶνε ἡ ὁμοιότης τῶν ἐπὶ νομισμάτων καὶ ἐν χειρογράφοις εἰκόνων αὐτοκρατόρων ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων. Κατ' ἀντίθετον δὲ λόγον θὰ ἤρκει ἡ παραβολὴ τῶν νομισματικῶν τύπων τοῦ Ἡρακλείου[3] πρὸς τὸν γνωστὸν χαλκοῦν ἐν Βαρλέττῃ τῆς Ἰταλίας κολοσσικὸν ἀνδριάντα, ὅστις κοινῶς ὑπολαμβάνεται ὡς παριστάνων τὸν αὐτοκράτορα τοῦτον, ὅπως ἀπορριφθῇ ἡ γνώμη αὕτη.

Τὴν δὲ πίστιν εἰς τὴν εἰκονικὴν ὁμοιότητα καὶ τὴν αὐστηρὰν ἀπόδοσιν τῶν προςωπικῶν ἰδιοτήτων ἐν τῇ παραστάσει παρὰ τὰς ἐν τῇ ἐκτελέσει παρατηρουμένας διαφορὰς φαίνεται ἐνισχύουσα ἡ ὁμοιότης τῆς φυσιογνωμίας ἐν ταῖς γνωσταῖς μοι παραστάσεσιν ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος ἐν χειρογράφοις. Ἂν λοιπὸν ἐνθυμηθῶμεν, ὁπόσον μεγάλη ἦτο παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις ἡ διάδοσις τῶν στηλῶν, ἤτοι ἀνδριάντων, αὐτοκρατόρων καὶ ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ἡ ἱστορικὴ γραφικὴ καὶ ἡ ψηφοθετικὴ τέχνη πολλάκις ἐπελαμβάνοντο τῆς διακοσμήσεως ἐκκλησιῶν καὶ ἀνακτόρων διὰ τῶν εἰκόνων οἰκογενῶν τῶν αὐτοκρατορικῶν οἴκων, ἐπέρχεται εἰς ἡμᾶς φυσικώτατα ἡ σκέψις, ὅτι οἱ γράφοντες τὰς εἰκόνας τῶν χειρογράφων εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ πρότυπα ἐκεῖνα. Κατὰ ταῦτα δὲ πρέπει νὰ προβῶμεν οὐ μόνον εἰς τὴν χάριν τῆς βυζαντιακῆς εἰκονογραφίας χρῆσιν τῶν νομισμάτων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περισυλλογὴν ἁπάντων τῶν ἔτι περισωζομένων ψηφοθετημάτων καὶ τῶν ἐν χειρογράφοις, ἐκκλησίαις καὶ ἐπὶ σκευῶν εὑρισκομένων εἰκόνων αὐτοκρατόρων, δεσποτῶν, πατριαρχῶν, μεγιστάνων καὶ λογίων, τὴν πρὸς ἀλλήλας παραβολὴν καὶ τὸν ὑπομνηματισμὸν αὐτῶν. Ἀρχὴ δὲ τοιαύτης συλλογῆς ἔγεινεν ἐπὶ τῇ προτάσει μου ὑπὸ τῆς ἐνταῦθα Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας. Ἀλλ' εἶνε μικρὰ μόνον ἀρχή, ἡ δὲ συλλογὴ σύγκειται μέχρι τοῦ νῦν ἐξ ὀλίγων μόνον καλλιτεχνικῶν πανομοιοτύπων εἰκόνων ἐν χειρογράφοις τοῦ

[1] *Sabatier* ἔνθ' ἀν. Τόμ. Β΄ Πίν. XLV, 13, 15.

[2] Un ivoire Byzantin du IX siècle ἐν τῇ Gazette des Beaux Arts 1892 σ. 121.

[3] Ἴδε ἰδίως τὸ χαλκοῦν νόμισμα παρὰ τῷ *Sabatier* Τόμ. Α΄ Πίν. XXVIII, 30.

Μονάχου, τῶν Παρισίων καὶ τῆς Στουτγάρδης. Ἀλλὰ πόσον μέγα ἠδύνατο νἀποβῇ τὸ πλῆθος τῶν συλλεχθησομένων εἰκόνων δύναται νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τῶν συγγραφῶν τοῦ Waagen, τοῦ μεστοῦ λεπτομερειῶν ἔργου τοῦ Bordier περὶ τῶν ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς χειρογράφοις τῶν Παρισίων εἰκόνων καὶ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Brockhaus ἐν τῇ ἀξίᾳ λόγου συγγραφῇ αὐτοῦ περὶ τῆς τέχνης ἐν ταῖς ἁγιορειτικαῖς μοναῖς.

Νέων δὲ φροντίδων πρέπει νἀξιωθῇ καὶ ἡ βυζαντιακὴ χρονογραφία καὶ χρονολογία. Καὶ ὑπερμεγίστη μὲν ὑπῆρξεν ἡ ὑπηρεσία ἣν παρέσχεν ἡ ἐν Πετρουπόλει Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν προκαλέσασα κατὰ τὴν πέμπτην δεκάδα τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος τὴν σύνταξιν καὶ δημοσίευσιν τοῦ Δοκιμίου τῆς βυζαντιακῆς χρονογραφίας (Essai de chronographie byzantine) τοῦ Ἐδουάρδου de Muralt. Ἀλλὰ σήμερον δυνάμεθα νὰ ἐμπιστευθῶμεν καὶ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὸ ἔργον ἐκεῖνο μετὰ τὴν διὰ πλείστων ἐπὶ μέρους ἐργασιῶν ἐπανόρθωσιν μὲν πολλῶν τῶν πρότερον γνωστῶν, προςθήκην δὲ πλείστων ὅσων νέων; Δὲν παρίσταται δὲ μᾶλλον ἀνάγκη ὅλως νέας ἐξερευνήσεως τῆς συμπάσης βυζαντιακῆς χρονολογίας καὶ τοῦ περὶ πηγῶν λόγου; Μὴ ἐξέλιπε κἂν καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ τοῦ μέσου τὸ ἀρχαῖον πταῖσμα, καθ' ὅ, προκειμένης χρονολογίας τινὸς κατὰ τὸ βυζαντιακὸν σύστημα ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἀφαιρεῖται ἁπλῶς ὁ ἀριθμὸς 5508 χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ἂν πρόκειται περὶ τῶν ὀκτὼ πρώτων μηνῶν τοῦ ἔτους ἢ ἔχωμεν πρὸ ἡμῶν τινα τῶν τεσσάρων τελευταίων μηνῶν, ἐν ᾗ περιπτώσει, ὡς γνωστὸν, προέρχεται διαφορὰ ἑνὸς ὅλου ἔτους; Ἂν ἐλέγομεν, ὅτι ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ ὅλη βυζαντιακὴ χρονολογία δεῖται ἀναθεωρήσεως, δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολή. Τοσοῦτον συχνὰ ἀπαντᾶται τὸ λάθος τοῦτο. Ἀλλὰ καὶ ἡ σχέσις τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς τὴν ἀλεξανδρινὴν χρονολογίαν ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔδει τέλος νὰ ἐξετασθῇ συστηματικῶς μέχρι τῶν ἐσχάτων αὐτῆς ἐπακολούθων.

Καὶ ἄλλο τι δὲ δὲν λαμβάνεται πάντοτε ὑπ' ὄψιν. Λέγω δὲ τὴν σύμπτωσιν τακτῶν ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος πρὸς δεδομένην ἡμερομηνίαν ἐν περιστάσεσι, καθ' ἃς παρὰ συγγραφεῦσιν ἢ ἐν ἐπιγραφαῖς εὑρίσκομεν μνημονευόμενον οὐ μόνον τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ τὴν ἰνδικτιῶνα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡμερομηνίαν καὶ τὴν ἡμέραν τῆς ἑβδομάδος. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ἅπαντες ἀποδέχονται, ὅτι Κων-

σταντῖνος ὁ μέγας ἀπέθανε τὸν Μάϊον τοῦ 337 τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς[1]. Ἀλλ' ὅμως ἡ μαρτυρία αὕτη εἶνε πάντως ψευδής. Καὶ δὴ ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τελεῖ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου τὴν 21 Μαΐου, ἥτις ἡμέρα εἶνε προφανῶς ἡ τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Διὰ δὲ ὑπολογισμοῦ δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν, ὅτι ἡ 21 Μαΐου 337 δὲν εἶνε αὐτὴ ἡ ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς, ἀλλ' ἡ παραμονὴ ταύτης τῆς ἑορτῆς. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Εὐστάθιος Βουλισμᾶς ἀπέδειξεν[2], ὅτι ἡ 29 Μαΐου 1453 (Τρίτη), καθ' ἣν ἡμέραν συνέβη ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν συμπίπτει πρὸς τὴν ἑβδομάδα τῆς Πεντηκοστῆς, καθ' ἃ συνήθως ἀπεδέχοντο, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀμέσως ἑπομένην ἑβδομάδα.

Ὁμοία δ' ἐπιθεώρησις τῆς συμπτώσεως ῥητῶς μεμαρτυρημένων ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος πρὸς ὡρισμένας ἡμερομηνίας, ἣν ἐπεχείρησα ἐξετάζων τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἐπισκόπων τῶν μεσαιωνικῶν Ἀθηνῶν, περὶ ὧν ἐπιφυλάσσομαι νἀνακοινώσω τὰ δέοντα ἄλλοτε, παρέσχε νέον στήριγμα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Hopf[3] ὡς γνωστὸν ἐκφρασθεῖσαν ὑπόνοιαν κατὰ τῆς γνησιότητος τῶν σπουδαίων τούτων μνημείων τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν.

Καὶ ἄλλως δὲ ἡ λελογισμένη χρῆσις ἡμερομηνιῶν μεμαρτυρημένων ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας δύναται νὰ παράσχῃ ἐφετὸν πλουτισμὸν τῶν χρονολογικῶν προσδιορισμῶν ἐν τῇ πολιτικῇ ἱστορίᾳ. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι γινώσκομεν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μαρκιανὸς ἀπέθανε τὸν Φεβρουάριον τοῦ 457, ἀλλ' εἶνε ἄγνωστος ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου. Διὰ τί λοιπὸν δὲν δικαιούμεθα νἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἡμέρα αὕτη εἶνε ἡ 17 Φεβρουαρίου, καθ' ἣν ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τελεῖ τὴν μνήμην τοῦ ἁγιασθέντος ἐκείνου βασιλέως;

[1] Ἴδε τὰς πηγὰς παρὰ τῷ *Schiller* Geschichte der römischen Kaiserzeit Τόμ. Β' σ. 237 σημ. 5. Πρβλ. ***Burkhardt*** Die Zeit Konstantins des Grossen σ. 339. Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶνε, ὅτι τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν Τόμ. Α' σ. 532, 22 ἀναγράφει τὴν 22 Μαΐου ὡς ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος.

[2] «Χρονολογικὸν πάρεργον» ἐν τῷ περιοδικῷ Σωτῆρι Τόμ. ΙΔ' (1891) σ. 25 κ.ἑ.

[3] Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ *Ersch* καὶ *Gruber* Μέρ. Α' Τόμ. 85 σ. 114. Πρβλ. *Gregorovius* Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter Τόμ. Α' σ. 208 σημ. 2 (ἑλλ. μεταφρ. ***Σπυρ. Λάμπρου*** Τόμ. Α' σ. 277 κ. ἑ.).

῞Ενεκα δὲ τῆς εὐρυτάτης ἀναμίξεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν μοναχῶν εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου ὑποστηρίζω ἐντονώτατα τὴν ἀνάγκην τῆς συντάξεως βυζαντιακῆς μοναστηριολογίας. Καὶ ἡ μὲν ἱστορία τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μονῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπετέλεσεν ἤδη τὸ ἀντικείμενον εἰδικῶν ἔργων, ἰδίως διακριθέντος ἐν τῇ ἐρεύνῃ ταύτῃ τοῦ Πασπάτη [1]. Ὁμοίως δὲ τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄρος τῶν μοναχῶν, εἵλκυσε τὴν προσοχὴν Ἑλλήνων τε καὶ ἀλλογενῶν λογίων. Ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦσι ταῦτα. Λογοτεχνία καὶ εἰκαστικαὶ τέχναι, πολιτικὴ καὶ ἐκκλησία εἶνε κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς χρόνους οὕτω συμπεπλεγμέναι μετὰ τοῦ μοναστικοῦ βίου, ὥστε εἶνε ἀναπόφευκτος ἡ ἀπαίτησις ἀκριβοῦς ἐξερευνήσεως ἁπάντων τῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ὑφισταμένων μοναστηρίων. Ἡ τοπογραφία καὶ ἡ ἱστορία, αἱ βιβλιοθῆκαι καὶ τὰ ἀρχεῖα, ἡ διοίκησις καὶ ἡ ἐπίδρασις ἑκάστης ἀξίας λόγου μονῆς ἐπὶ τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ τὸν ἠθικὸν βίον τοῦ Βυζαντίου καὶ πλήρης ἀναγραφὴ τῶν λοιπῶν μόνον κατ' ὄνομα γνωστῶν μονῶν θὰ ἦτο τὸ ἀντικείμενον καὶ ὁ σκοπὸς τοιαύτης τινὸς μοναστηριολογίας. Ἕνεκα δὲ τῆς συχνῆς μνείας μονῶν ἐν τοῖς σημειώμασι τῶν βιβλιογράφων ἡ τοιαύτη μοναστηριολογία θὰ εἶχε μεγίστην σημασίαν καὶ διὰ τὴν ἱστορικὴν καὶ γεωγραφικὴν ἐξερεύνησιν τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας [2].

Ὁμοίως δὲ ἀναγκαιοτάτη εἶνε καὶ ἡ συμπλήρωσις καὶ ἀνάπτυξις τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων. Μακρὸς παρῆλθε χρόνος ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ Oriens christianus τοῦ Lequien, τὸ δὲ ὑλικὸν ηὐξήθη καὶ ἐπλουτίσθη διὰ τῶν ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ γενομένων μελετῶν καὶ ἀνακαλύψεων, πολλὰ δὲ εἶνε τὰ ἐπανορθωθέντα. Ἐξαιρουμένων δὲ τῶν πατριαρχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περὶ ὧν πρόκειται ἡμῖν τὸ σύγγραμμα τοῦ Γεδεὼν [3], καὶ αὐταὶ αἱ πατριαρχικαὶ ἕδραι τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας δὲν ἔγειναν ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις ἀντικείμενον συστηματικῶν ἐργασιῶν πλὴν τῶν γραφέντων ὑπὸ τοῦ

[1] Βυζαντιναὶ μελέται. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1877.

[2] Ἴδε ἀνωτέρω σ. 174 τὰ προταθέντα ὑπ' ἐμοῦ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου τῷ 1899 ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Ἀνατολιστῶν ἐν Ῥώμῃ.

[3] Πατριαρχικοὶ πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ καὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρι Ἰωακεὶμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης. 36-1884. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1875-90. Δύο τόμοι.

A. von Gutschmidt περὶ τοῦ πατριαρχείου τῆς Ἀλεξανδρείας [1]. Πολὺ δὲ μᾶλλον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν τοῦτο περὶ τῶν ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν, ἐξαιρουμένων ὀλίγων καὶ μόνων. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ὑπάρχουσιν ἑκατοντάδες ὅλαι ἐπισκόπων προςθετέων εἰς τὸ Oriens christianus τοῦ Lequien, πολλαὶ δὲ τῶν παρ' αὐτῷ χρονολογιῶν δέονται ἐπανορθώσεως. Καὶ νέαν μὲν ἔκδοσιν τοῦ μεγαλεπηβόλου τούτου ἔργου δὲν δυνάμεθα ἐπὶ τοῦ παροντος νἀπαιτήσωμεν· ἀλλ' ἠδύνατο ὅμως νὰ γείνῃ σκέψις περὶ ἐπιτομῆς τοῦ Lequien, πλουτιζομένης διὰ τῶν νέων εὑρημάτων. Ἀλλὰ μετὰ τῆς ἐργασίας ταύτης ἔπρεπε νὰ συναφθῇ καὶ νέα καθ' ὅσον εἶνε δυνατὸν πλήρης ἔκδοσις τῶν ἐπισκοπικῶν τάξεων (Notitiae episcopatuum). Ἡ ἔκδοσις τοῦ Parthey εἶνε ἀνεπαρκὴς πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις. Ἀπὸ τοῦ 1866, τοῦ ἔτους τῆς ἐκτυπώσεως αὐτῆς, ἐγνώσθησαν καὶ ἐξεδόθησαν πλεῖστας νέαι Τάξεις, πολλαὶ δὲ λανθάνουσιν ἔτι ἀνέκδοτοι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις. Ἐν τούτοις δ' ὁ Gelzer [2] ὑπέδειξε τὴν ὀρθὴν ὁδὸν πρὸς κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ πλουσίου τούτου ὑλικοῦ.

Πλὴν δὲ τούτων πάντων πρέπει νὰ γείνῃ σκέψις καὶ περὶ λεξικοῦ τῶν βυζαντιακῶν κυρίων ὀνομάτων. Ἕκαστος ἐννοεῖ ποίας ὑπηρεσίας προώρισται νὰ παράσχῃ τοιοῦτος βυζαντιακὸς Pape-Benseler. Μὴ δὲν εἶνε γνωστόν, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν πινάκων τῶν κυρίων ὀνομάτων ἐν ταῖς ἐκδόσεσι τῶν Βυζαντίνων ἱστορικῶν τῶν Παρισίων καὶ τῆς Βόννης εἶνε ἀτελέστατοι; Ἄλλως δὲ δὲν περιέχουσι μόνοι οἱ ἱστορικοὶ τὸ μέγα πλῆθος οἰκογενειακῶν καὶ τοπογραφικῶν ὀνομάτων ὅσα δύνανται νὰ συναχθῶσιν ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τῶν βίων ἁγίων, ἐκ συγγραφῶν παντοειδῶν, ἐκ μολυβδοβούλλων καὶ ἄλλων πηγῶν. Ἀρκεῖ νὰ σημειώσω μόνον τοῦτο, ὅτι μόνον ἐν τῷ ἐπ' ἐσχάτων ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ καρδιναλίου Πίτρα [3] ὑπὸ τοῦ Battandier ἐκδοθέντι συγγράμματι τοῦ Δημητρίου Χωμα-

[1] Verzeichniss der Patriarchen von Alexandrien ἐν ταῖς Kleine Schriften τοῦ A. *von Gutschmid* Τόμ. Β΄ σ. 395 κ. ἑ. Ἐν Λειψίᾳ. 1880. Ἐνταῦθα δέον νὰ μνημονεύσωμεν καὶ τῶν περὶ τοῦ πατριαρχείου τούτου ἐργασιῶν τοῦ ἡμετέρου Μαζαράκη.

[2] Georgii Cyprii descriptio orbis Romani. Accedit Leonis imperatoris diatyposis genuina adhuc inedita. Ἐν Λειψίᾳ. 1900.

[3] Analecta sacra et profana Spicilegio Solesmensi parata. Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena. Ἐν Παρισίοις. 1891.

τιανοῦ περιέχονται περὶ τὰ τετρακόσια οἰκογενειακὰ ὀνόματα. Ὁποίαν δὲ σημασίαν θὰ εἶχεν ἡ ὕπαρξις καλοῦ λεξικοῦ τῶν κυρίων ὀνομάτων δύναται νὰ ἐννοήσῃ μόνον ἐκεῖνος, ὅςτις, ἐπιληφθεὶς εὐρυτάτων βυζαντιακῶν σπουδῶν, πολλάκις στερεῖται παντὸς βοηθήματος, καὶ ἀναγκάζεται νἀναλάβῃ αὐτὸς τὴν ἐπίμοχθον καὶ πολλὴν ἀπαιτοῦσαν χρόνον ζήτησιν. Τότε δὲ καὶ μόνον, ὑπάρχοντος τοιούτου λεξικοῦ, θὰ εἶνε δυνατὸν νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν σύνταξιν βυζαντιακῆς γενεολογίας, ἧς δυςυπολόγιστος θὰ εἶνε ἡ σημασία διὰ τὰς ἱστορικὰς ἐρεύνας.

Ἐπ' ἴσης δ' ἐνδιαφέρουσα θὰ ἦτο ἡ συναγωγὴ συγκριτικῶν γεωγραφικῶν ὀνομάτων. Δείγματά τινα τοιούτων διὰ τὴν βυζαντιακὴν ὀνοματολογίαν σπουδαίων μνημείων ἐξέδωκεν ὁ Parthey[1]· ἀλλὰ περισώζονται πολὺ πλειότερα τοιαῦτα ἐν τοῖς χειρογράφοις. Πρὸς ταῦτα δὲ θὰ ἠδύναντο νὰ παραβληθῶσι τἄξια λόγου, καίπερ ἀραιὰ ὄντα, παρασελίδια σχόλια τῆς γεωγραφίας τοῦ Πτολεμαίου, ὡς τὸ πλεῖστον εἰλημμένα ἐκ τοῦ Κοϊσλινιανοῦ κώδικος καὶ περιέχοντα ὁμοίαν ὕλην.

Τέλος δὲ φέρω τὸν λόγον διὰ βραχέων εἰς ἓν τῶν κυριωτάτων ἐν τοῖς παραλειπομένοις τοῖς ἀναφερομένοις εἰς τὸ Βυζάντιον. Τίς δὲν καθορᾷ, ὅτι τὰ μέγιστα παρακωλύονται αἱ ἱστορικαὶ μελέται ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως συγγράμματος περὶ τῶν θεσμῶν τοῦ Βυζαντίου ἀναλόγου πρὸς τὸ τοῦ Marquardt-Mommsen περὶ τῆς Ῥώμης; Καὶ ἑδράζεται μὲν ἡ βυζαντιακὴ πολιτεία ὡς πρὸς τὸν ὀργανισμὸν καὶ τὴν διοίκησιν ἐπὶ τῆς ῥωμαϊκῆς, ἧς εἶνε διάδοχος ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἀλλὰ τοῦτο μέχρι τινὸς μόνον εἶνε ἀκριβές. Μετὰ τὸν Διοκλητιανὸν ἔρχεται ὁ Κωνσταντῖνος, ἀλλὰ μετὰ τὸν Κωνσταντῖνον ἔρχεται ὁ Ἰουστινιανὸς, καὶ εἰς τοῦτον ἕπονται οἱ εἰκονομάχοι, ὧν οἱ εὐεργετικοὶ θεσμοὶ καταλύονται ὑπὸ τῆς ἀντιδράσεως. Ἡ δὲ γένεσις καὶ ἡ κατάλυσις τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους δὲν δύνανται νὰ κατανοηθῶσι καὶ ἐκτιμηθῶσι προςηκόντως ἄνευ τῆς λεπτομεροῦς ἱστορίας τῶν θεσμῶν καὶ τῆς διοικήσεως. Καὶ ὅμως αἱ δυνάμεναι νἀναγραφῶσιν ἐνταῦθα περὶ τοῦ θέματος τούτου προεργασίαι εἶνε ἐξαιρέτως πενιχραί. Ἐξαιρουμένης τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντιακοῦ δικαίου, ἧς ἀριστοτέχναι ἀνεδείχθησαν ὁ Mortreuil, ὁ Heimbach καὶ ἰδίως ὁ Zachariä

[1] Hieroclis Synecdemus κτλ. Ἐν Βερολίνῳ 1866 σ. 311 κ. ἑ.

von Lingenthal, οὐδὲ κἂν τὸ περίγραμμα ἐγχειριδίου τῶν πολιτικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Βυζαντίου ἐχαράχθη μέχρι τοῦ νῦν.

Μόλις δ' ἐν τοῖς νεωτάτοις χρόνοις ἤρχισαν οἱ Ῥῶσοι ἐπιδεικνύοντες ἐνδιαφέρον περὶ ζητημάτων ἀναγομένων εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ ἀγροτικὴν οἰκονομίαν καὶ τὰς προνοίας παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις. Τοιαῦται δ' ἐργασίαι, ἀναδεικνυόμεναι ἀντάξιαι τῆς περὶ δουλοπαροικίας μελέτης τοῦ Καλλιγᾶ [1], εἶνε μὲν λίαν εὐπρόσδεκτοι, ἀλλ' εἶνε δυστυχῶς μέχρις ὥρας τὰ μάλα ἀραιαί. Μόλις δ' ἔχομεν πλὴν τῶν εἰρημένων συγγραφῶν μονογραφίας τινάς, ἐν αἷς ἡ τοῦ O. Ellissen περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ συγκλήτου [2] καὶ ἡ τοῦ Ἐδουάρδου Gebhardt περὶ τῶν κατὰ τὴν τροφοδότησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3]. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν, ὅτι κεκτήμεθα ὁριστικὴν ἔρευναν περὶ τοῦ σπουδαίου ζητήματος τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν θεμάτων παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις [4]; Μὴ γινώσκομεν κἂν πότε ἐγεννήθησαν τὰ ἐν τοῖς χρυσοβούλλοις καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι τῶν μεταγενεστέρων χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας εἰκαίως μνημονευόμενα μικρὰ θέματα [5], ἅτινα δέον νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ἁπλᾶ τεμάχια τῶν γνωστῶν ἐκ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου καὶ τίνα εἶνε τὰ ὀνόματ' αὐτῶν καὶ τίς αὐτῶν ὁ ἀριθμός; Ὁλόκληρος σπουδαιότατος κλάδος, ὁ περιλαμβάνων τὰ κατὰ τὰ τέλη καὶ τοὺς φόρους παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις οὐδ' ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης ἐργασίας ἀντιπροσωπεύεται, ὅσον γινώσκω, καίτοι συγγραφεῖς, χρυσόβουλλα καὶ μολυβδόβουλλα πλείστην ὅσην παρέχουσι περὶ τούτων ὕλην. Τοῦτ' αὐτὸ δὲ λεκτέον καὶ περὶ πολλῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων

[1] «Περὶ δουλοπαροικίας παρὰ Ῥωμαίοις καὶ Βυζαντίνοις καὶ περὶ φορολογικῶν διατάξεων» ἐν τῷ βιβλίῳ Μελέται καὶ λόγοι. Ἐν Ἀθήναις. 1882 σ. 183-304.

[2] Der Senat im oströmischen Reiche. Ἐν Γοτίγγῃ. 1881.

[3] Studien über das Verpflegungswesen von Rom und Konstantinopel. Ἐν Δορπάτῃ. 1881.

[4] Ἔκτοτε ἴδε *Diehl* L'origine du régime des thèmes ἐν τοῖς Mélanges Graux. Ἐν Παρισίοις. 1896 καὶ *Gelzer* Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung. Ἐν Λειψίᾳ. 1899.

[5] Σημειωθήτω ἐπὶ παραδείγματι τὸ θέμα Βούναινα ἐν Θεσσαλίᾳ, οὗτινος γίνεται μνεία ἐν τῷ ὑπ' ἐμοῦ ἐκδοθέντι χρυσοβούλλῳ τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1289 (Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Α' σ. 113 κ.ἑ.). Τοιοῦτον εἶνε καὶ τὸ θέμα Ῥακλόβου, παρουσιαζόμενον ἐν ἔτει 1282 παρὰ Σακκελίωνι (Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη κῶδ. υοε' σ. 141).

τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν Βυζαντίνων, οὐδ' αὐτῆς τῆς ἀπογραφῆς τῶν κατοίκων τῆς αὐτοκρατορίας ἐξαιρουμένης.

Καὶ χρονικῶς δὲ καὶ τοπικῶς περιοριζομένη ἡ ἱστορία τῆς διοικήσεως τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους σπανίως ἔγεινεν ἀντικείμενον μονογραφικῶν ἐργασιῶν. Τοῦ Rambaud ἡ νέας ὁδοὺς τέμνουσα συγγραφὴ περὶ τῆς βυζαντιακῆς πολιτείας ἐν ταῖς ἡμέραις Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου [1], αἱ ἔρευναι τοῦ Calisse [2], τοῦ Diehl [3] καὶ τοῦ Hartmann [4] περὶ τῆς διοικήσεως τῆς Ἰταλίας ἐπὶ τῶν Βυζαντίνων καὶ τὸ ἔργον τοῦ Couret περὶ τῆς Παλαιστίνης ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων [5] εἶνε ἔτι καὶ τὴν σήμερον τὰ μόνα δείγματα τοιαύτης περὶ τὰ καθ' ἕκαστον ἐρεύνης. Ἰδιαίτατα δὲ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ἐξερευνηθῇ ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐν τῷ Βυζαντίῳ αὐλικῶν ἀρχῶν ἑκάστων.

Καὶ τὸ ἑλληνικὸν δ' ἐμπόριον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας πρέπει νὰ γείνῃ ἀντικείμενον νέων ἐρευνῶν. Δὲν θὰ θελήσῃ δέ τις νά μοι ἀντιτείνῃ, ὅτι ἡ ῥηξικέλευθος συγγραφὴ τοῦ Heyd καθιστάνει περιττὴν πᾶσαν ἄλλην ἐργασίαν. Ἰδίως δὲ πρέπει νὰ ἐξετασθῶσιν ἐκ νέου τὰ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἐμπόριον τοῦ Βυζαντίου καὶ νὰ μελετηθῶσι τελειότερον τὰ τῆς παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις μεταξουργίας. Ὑπὸ πολλὰς δ' ἐπόψεις τὰ κατὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντιακοῦ ἐμπορίου δὲν προήχθησαν περαιτέρω ἢ ὅσον εἶχον μελετηθῆ ὑπὸ τοῦ Hüllmann [6].

Τὰ δὲ λεχθέντα περὶ τῶν πολιτικῶν ἀρχαιοτήτων ἰσχύουσι καὶ περὶ τῶν ἰδιωτικῶν. Ἡ ἐνδυμασιολογία τῶν Βυζαντίνων, τὰ κατὰ τὸν οἰ-

[1] L'empire Grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogénète. Ἐν Παρισίοις. 1870. Ἔκτοτ' εὐτυχῶς ἤρχισε γονιμωτέρα παραγωγὴ τοιούτων μονογραφικῶν ἐρευνῶν. Ἀρκοῦμαι μνημονεύων ἐνταῦθα τοὺς τέσσαρας τόμους τοῦ *Schlumberger* περὶ Νικηφόρου Φωκᾶ, Ἰωάννου Τζιμισκῆ, Βασιλείου Βουλγαροκτόνου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, τὴν συγγραφὴν τοῦ *Diehl* περὶ Ἰουστινιανοῦ, τὴν τοῦ *Chalandon* περὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ κτλ.

[2] Il governo dei Bisantini in Italia. Ἐν Ταυρίνῳ (Bocca). 1885.

[3] Etudes sur l'administration Byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751). Ἐν Παρισίοις. 1888.

[4] Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (546-750). Ἐν Λειψίᾳ. 1889.

[5] *B. A. Couret* La Palèstine sous les empereurs Grecs. Ἐν Γρενόβλῃ. 1869.

[6] Geschichte des byzantinischen Handels. Ἐν Φραγκοφορτίῳ. 1808.

κιακὸν αὐτῶν βίον [1], τὰ συμπόσια αὐτῶν καὶ τὴν ταφὴν ἐξητάσθησαν μόνον ἐν παρόδῳ, οὐδέποτε δ᾽ ἔγειναν ἀντικείμενον εἰδικῆς ἐρεύνης. Ἀλλὰ περὶ ἀνεπαρκείας τοῦ ὑπάρχοντος ὑλικοῦ δὲν δύναται νὰ γείνῃ λόγος. Αἱ πηγαὶ εἶνε ἱκανῶς δαψιλεῖς, μάλιστ᾽ ἂν μὴ περιορισθῶμεν εἰς τοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ θελήσωμεν νὰ συμπεριλάβωμεν καὶ τὰ μνημεῖα. Ἰδίως δὲ πρέπει νὰ παρατηρηθῇ τοῦτο περὶ τοῦ βυζαντιακοῦ ἐνδύματος, ὅπερ δεῖται λεπτομεροῦς ἐν τοῖς καθ᾽ ἕκαστον ἐξετάσεως, μόνον δὲ παροδικῶς ἐλήφθη ὑπ᾽ ὄψιν παρὰ τῷ Weiss [2]. Καὶ δὲν θὰ ἤρκουν μὲν πάντως οἱ συγγραφεῖς, ὅπως παράσχωσιν εἰς ἡμᾶς σαφῆ ἔννοιαν τῶν κατὰ τὴν ἐνδυμασίαν τῶν Βυζαντίνων. Ἀλλ᾽ ὅ τι δὲν δύνανται νὰ παράσχωσιν αἱ συγγραφαὶ κατορθοῦται νἀναπληρώσωμεν δαψιλῶς ἀπὸ τῶν νομισμάτων, τῶν ἐπὶ ἐλέφαντος γλυφῶν, τῶν λοιπῶν γλυπτῶν, πρὸ πάντων δὲ ἀπὸ τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν ἐν τοῖς χειρογράφοις εἰκόνων.

Ὅμοια δὲ προβλήματα ἠδύναντο νὰ τεθῶσιν ὡς πρὸς τὴν μελέτην τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης. Ἀλλ᾽ ὑπολαμβάνω τελεσφορώτερον νὰ συστήσω τοιαύτας ὑποδείξεις περὶ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐρεύνης εἰς τοὺς εἰδικῶς περὶ τὰ τοιαῦτα διατρίβοντας λογίους. Ἀλλ᾽ οὐχ ἧττον χαίρομεν βλέποντες, ὅτι τὸ ὑπὲρ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἐνδιαφέρον ηὐξήθη ἤδη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥςτε καὶ τῶν ἀπώτερον ἱσταμένων τινὲς ἤρχισαν νὰ διαγινώσκωσιν ὁπόσον σπουδαία δύναται νἀποβῇ ἡ καθολικὴ προαγωγὴ τῆς μελέτης αὐτῆς. Καὶ δὴ ἐπ᾽ ἐσχάτων ὑπεδείχθη ἐν Γαλλίᾳ, ὅτι ἡ ἀσχολία περὶ τὴν βυζαντιακὴν ἀρχιτεκτονικὴν πρέπει νἀποβῇ τῶν κυριωτάτων ὅρων τῶν ὑποψηφίων τῆς ἐν Ῥώμῃ καλλιτεχνικῆς ὑποτροφίας (Prix de Rome) [3]. Δὲν εἶνε δὲ ἄλλως εὐνοϊκώτατος οἰωνὸς τῆς συγχρόνου κινήσεως ἡ ἐπ᾽ ἐσχάτων ὑπὸ τῶν ἐν Graz καὶ ἐν Λειψίᾳ πανεπιστημίων ἀνάθεσις τῆς καθηγεσίας τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης εἰς βυζαντιολόγους, τοὺς φίλους Στρυγόφσκην καὶ Brockhaus [4];

[1] Ἔκτοτ᾽ ἴδε *Général L. de Beylié* L'habitation byzantine. Ἐν Παρισίοις. 1902 καὶ Les anciennes maisons de Constantinople. Ἐν Γρενόβλῃ καὶ Παρισίοις. 1903.

[2] Ἴδε ὅσα ἔκτοτ᾽ ἔγραψα διὰ μακροτέρων περὶ τῆς βυζαντιακῆς ἐνδυμασιολογίας καὶ σκευῶν καὶ ἐπίπλων ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι Τόμ. Α᾽ σ. 252 κ. ἑ.

[3] Salon 1891 σ. 42.

[4] Τούτων ὁ Brockhaus μετά τινα ἔτη ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ ἱδρυθέντος Kunsthistorisches Institut.

Δὲν προτιθέμην ἐνταῦθα νὰ καθορίσω συστηματικὸν πρόγραμμα τῶν βυζαντιακῶν μελετῶν. Ἤθελον δὲ μᾶλλον νὰ περιορισθῶ εἰς τὴν ἔκθεσιν σκέψεών τινων περὶ τῶν ἐλλείψεων τῶν ἡμετέρων βοηθημάτων καὶ τῶν ἡμετέρων ἐρευνῶν, ὥς μοι εἰςέρρεον εἰς τὸν κάλαμον. Δὲν εἶνε δὲ νέα ἅπαντα τὰ ἐνταῦθα παρατηρηθέντα. Οὐκ ὀλίγοι τῶν συναδέλφων ἐν τῇ ἐρεύνῃ πάντως προςέκρουσαν ἐν μέσῳ ἐργαζόμενοι εἰς τοιαύτας καὶ ἄλλας ὁμοίας πέτρας σκανδάλου. Πολλὰ δὲ εἶνε ἀκόμη pium desiderium καὶ θὰ μείνωσιν ἔτι ἐπὶ μακρὸν ἁπλοῦς πόθος. Ἀλλὰ περὶ ἐνίων τῶν ἐκτεθέντων ἐνταῦθα παραλειπομένων δικαιούμεθα πάντως νὰ ἐλπίσωμεν ὅτι θὰναπληρωθῶσι διὰ βραχέων. Ἀρκεῖ νὰποκτήσωμεν πρῶτον εὐκρινῆ καὶ ὀρθὴν συνείδησιν τῆς ἡμετέρας ἀποστολῆς.

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΗΜΩΔΕΣ ΑΣΜΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ *

Γνωστὸν εἶνε, ὅτι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ὑπῆρχον ᾄσματα τοῦ λαοῦ ὡς καὶ παρ' ἡμῖν· τοιαῦτα εἶνε τὸ χελιδόνισμα, αἱ ἐπιμύλιοι ᾠδαί, τὰ σκολιὰ καὶ ἄλλα πολλά. Τῶν δὲ παρ' ἡμῖν δημοτικῶν ᾀσμάτων μέγα εἶνε τὸ πλῆθος, εἴτε ἱστορικὴν ἔχουσι ταῦτα ὑπόθεσιν, ὡς τὰ κλέφτικα, εἴτε διατρίβουσι περὶ τὸν ἔρωτα, τὸν γάμον, τὴν μητρικὴν στοργὴν κτλ. Φανερὸν δὲ εἶνε, ὅτι ὡς εἰκός, οὐδέποτ' ἐστείρευσεν ἡ Μοῦσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ ὅτι, ἂν ὑπάρχωσι χρόνοι, καθ' οὓς οἱ γνωστοὶ καὶ ὠνομασμένοι ποιηταὶ δὲν εἶνε τὸ παρ' ἅπαν ἀντάξιοι τῶν μεγάλων ἀοιδῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ ἀνώνυμος στιχοπλόκος ὅστις καλεῖται λαὸς ὑπῆρξε διὰ τῶν αἰώνων ἀπαύστως ποιητὴς μέγας. Μόνη δὲ καὶ κυριωτάτη διαφορὰ τοῦ χαρακτῆρος τῶν παλαιῶν σκολιῶν ᾀσμάτων ἀπὸ τῶν λεγομένων δημοτικῶν τῶν μέσων αἰώνων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων εἶνε ἡ γλῶσσα, ἥτις ἀναγκαίως συμμετεβλήθη μετὰ τῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους.

Ἐπὶ μακρὸν δὲ χρόνον ἐνομίζετο ὑπὸ τῶν ἀλλογενῶν, τῶν μόνων οἵτινες εἶχον μέχρι τινὸς ἀσχοληθῆ περὶ τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν καὶ τὴν δημώδη φιλολογίαν, ὅτι ἡ παρὰ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καλουμένη γλῶσσα καὶ ἡ δημώδης αὐτῶν Μοῦσα εἶνε γεννήματα διαφθορᾶς ἐπελθούσης μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ' ἡ πεπλανημένη αὕτη δόξα ἐξέλιπε κατὰ μικρόν, μάλιστα κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα, καὶ ἐζητήθη, ὡς ἔδει, ἡ ἀρχὴ τῆς καθωμιλημένης καὶ τῆς δημοτικῆς ποιήσεως ἐν τῷ ἀπωτάτῳ παρελθόντι διὰ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἱστορικῆς γενέσεως τῆς γλώσσης.

Ὅτε ὁ Fauriel ἐξέδωκε τὴν ὡραίαν αὐτοῦ συλλογὴν τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων, ἐδημοσίευσεν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως γνωστὸν ᾆσμα, ἂν μὴ γεννηθὲν κατ' αὐτοὺς

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Γ' (1879) σ. 400 κ. ἑ.

τοὺς χρόνους ὅτε ἑάλω τῶν πόλεων ἡ πόλις, ἀλλὰ κἂν δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὡς μίμησις καὶ ἀπήχησις τῶν τότε γενομένων ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ θρήνων ἐπὶ τῇ συμφορᾷ [1]. Ἔχαιρε δ' ὁ συλλέγων ἐκδότης ἐπὶ τῇ ἀρχαιότητι τοῦ ᾄσματος. Ἀλλ' ἔκτοτε πολλὴ ἐτελέσθη πρόοδος ἐν τῇ ἐξετάσει τῶν προϊόντων τῆς δημώδους Μούσης, καὶ προφανὴς εἶνε δικαίως ἡ τάσις πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν χρόνων καθ' οὓς ἐποιήθη ἕκαστον ᾆσμα. Συνέτεινε δ' οὐκ ὀλίγον εἰς τοῦτο καὶ ἡ εὐτυχὴς εὕρεσις δύο χειρογράφων συλλογῶν παλαιῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων, ὧν ἡ μὲν περιεχομένη ἔν τινι κώδικι βιενναίῳ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ φίλου Legrand [2], ἡ δ' ἐκδίδεται προσεχῶς ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀμβούργῳ καθηγητοῦ Γουλιέλμου Wagner [3]. Καὶ ἡ μὲν βιενναία συλλογὴ περιέχει δημοτικὰ ᾄσματα προγενέστερα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ἡ δ' ὑπὸ τοῦ Wagner ἐκδιδομένη περιέχεται ἐν χειρογράφῳ τινὶ τοῦ βρεττανικοῦ Μουσείου καὶ περιλαμβάνει δημοτικὰ ᾄσματα τῆς Ῥόδου συντεταγμένα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος.

Ἀλλ' ἤδη ἐνωρὶς ἀνεγνωρίσθη ὡς πολλῷ ἀρχαιότερον πάντων τῶν τέως σωζομένων δημοτικῶν ᾀσμάτων τὸ ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Ζαμπελίου ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ποιημάτων ἅτινα ἦσαν προωρισμένα νἀποτελέσωσι τὸν τρίτον τόμον τῆς συλλογῆς τοῦ μακαρίτου Fauriel Τὸ ᾆσμα τοῦτο, ἐπιγραφὲν ὑπὸ τοῦ ἐκδότου Ἡ ἀναγνώρισις, ἀπεδόθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα, ἐπειδὴ ἐν αὐτῷ γίνεται μνεία δύο ἡρώων τῶν χρόνων ἐκείνων. Καὶ ἠθέλησε μὲν ὁ Max Büdinger, ἴσως οὐκ ἀτόπως, νἀποδείξῃ, ὅτι τὸ ᾆσμα εἶνε νεώτερον, γεννηθὲν πιθανῶς κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα μεσοῦντα [4], ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη καὶ οὗτος νἀρνηθῇ, ὅτι ἐν τῷ ᾄσματι, οἷον ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον, ἐνέχονταί τινες στίχοι ἀναγκαίως φέροντες ἡμᾶς εἰς ἐπίσημα κατορθώματα ἡρώων τῆς δεκάτης ἑκατονταετηρίδος καὶ ὑποδεικνύοντες ἴσως τὴν ὕπαρξιν παλαιοτέρων, συγχρόνων πρὸς τοὺς ἄθλους ἐκείνους, δημωδῶν ποιημάτων [5].

[1] *Fauriel* Chants populaires de la Grèce moderne. Ἐν Παρισίοις. 1825 Τόμ. Β' σ. 337.

[2] Recueil de chansons populaires grecques. Ἐν Παρισίοις. 1874 σ. 1-70.

[3] Ἡ συλλογὴ αὕτη ἐξεδόθη τῷ 1879 ἐν Λειψίᾳ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ἀλφάβητος τῆς Ἀγάπης. Ἴδε καὶ *Krumbacher* Geschichte der byz. Litteratur σ. 812 κ. ἑ.

[4] Mittelgriechisches Volksepos. Ἐν Λειψίᾳ. 1866 σ. 17 κ.ἑ.

[5] Αὐτόθι σ. 18 κ. ἑ., ἰδίως δὲ σ. 24.

Τελευταία δ' ἐπῆλθεν ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Κωνσταντίνου Σάθα ἀναγνώρισις κύκλου ὅλου, τοῦ κληθέντος ἀκριτικοῦ [3], οὗ τινα ᾄσματα δυνάμεθα βεβαίως νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἀνερχόμενα εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα, καίτοι πολλαὶ διαφωνίαι δύνανται νὰ ἐπέλθωσιν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον.

Ἀληθὲς δ' εἶνε, ὅτι δὲν γινώσκομεν τὸν πρῶτον τύπον, καθ' ὃν συνετάχθησαν τᾄσματα ταῦτα τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου, οὐδὲ δυνάμεθα, κρίνοντες ἐξ αὐτῆς τῆς ἱστορίας τῆς δημώδους γλώσσης, ἥτις ἔχει ποικίλας φάσεις, νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰ νῦν περιᾳδόμενα καὶ σωζόμενα εἶνε ἀναλλοιώτως αὐτὰ τὰ συνταχθέντα τὸ πρῶτον. Λέγομεν δὲ τοῦτο οὐ μόνον περὶ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ᾀσμάτων· μόλις που δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐν τοῖς σήμερον σωζομένοις ᾄσμασι τοῦ ἀκριτικοῦ καὶ ἀπελατικοῦ κύκλου σώζονται σποραδικοί τινες στίχοι ἐκ τῶν πρώτων ᾀσμάτων τῶν ἀνερχομένων εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα, διατηροῦντες τὴν ἀρχικὴν μορφήν.

Ἀλλ' οὐδὲ τοῦ κύκλου τούτου τἀρχικὰ ᾄσματα εἶνε τὰ πρῶτα προϊόντα τῆς δημώδους νεοελληνικῆς Μούσης.

Ποῦ δὲ θὰ εὕρωμεν ταύτας τὰς ἀρχάς;

Ἐν τῷ λαβυρίνθῳ τῆς βυζαντιακῆς ποιήσεως συγκρούονται προφανῶς δύο μάλιστα εἴδη στιχοπλοκίας, ἡ χριστιανικὴ ὑμνολογία καὶ ἡ κατὰ μίμησιν τῶν ἀρχαίων μέτρων καὶ τῆς ἀρχαίας γλώσσης ἔμμετρος σύνθεσις τῶν λογίων. Ἡ μὲν εἶνε γέννημα τῆς ἐκκλησίας, ἡ δὲ προϊὸν τοῦ σχολείου ἐσκιατραφημένον. Καὶ οὐδετέρα μὲν ἀμελεῖ τῶν πραγμάτων τῆς ἡμέρας, τοῦ παρόντος βίου τοῦ ἔθνους, ἐνίοτε δὲ μάλιστα βαίνουσιν ἀμφότεραι οἱονεὶ παράλληλοι, ὡς ἐν τῇ ἐξυμνήσει τῆς ἀπὸ τῶν Ἀβάρων διασώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἀκάθιστος ὕμνος ὁ κοινῶς προσγραφόμενος εἰς τὸν πατριάρχην Σέργιον καὶ αἱ Ἀκροάσεις τοῦ Πισίδου. Ἀλλὰ παρὰ πάντα ταῦτα οὐδετέρα τούτων κατέρχεται εἰς τὴν ἀγορὰν, οὐδὲ θίγει ἐνδομύχως τὴν καρδίαν τοῦ λαοῦ, ὅστις μένει οἱονεὶ ἀμέτοχος τῆς ποιητικῆς ἐκείνης κατασκευῆς. Ἐντεῦθεν οὐδὲν θαῦμα, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ὑμνολόγων, οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαϊζόντων στιχουργῶν εἶνε διακεκριμένοι ἱεράρχαι ἢ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ἔξοχοι λόγιοι, ἰσχυροὶ ἄρχοντες τοῦ κράτους.

[3] Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Β' σ. μϛ' κ. ἑ. Les exploits de Digenis Acritas σ. XLVI κ. ἑ.

Ὁ δὲ λαὸς εἶχεν ἀνάγκην ἄλλων μέτρων παρὰ τοὺς χωλιάμβους καὶ τὸ ἡρωικὸν τῶν λογίων, ἄλλων ῥυθμῶν παρὰ τοὺς λογαοιδικοὺς τῆς ἐκκλησίας, τέλος δὲ ἄλλης γλώσσης παρὰ τὴν ἐψιμυθιωμένην ἐκείνην, ἥτις μάτην ἠγωνίζετο νὰ παραμετρηθῇ πρὸς τὴν καθαρὰν ἀτθίδα. Ἡ δὲ κοινὴ καὶ ἀληθὴς αὕτη γλῶσσα τοῦ βυζαντιακοῦ λαοῦ, τὰ ἁπλούστερα ἐκεῖνα καὶ προχειρότερα μέτρα, ἀποκλεισθέντα ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ γραφείου τῶν λογίων τῶν ἐγκαυχωμένων ἐπὶ τῷ βίῳ αὐτῶν τῷ φιλογωνίῳ, εὗρον στάδιον ἀνοικτὸν ἐν τοῖς ἀγῶσι τοῦ Ἱπποδρόμου.

Ὁ Ἱππόδρομος τοῦ Βυζαντίου, λαμπρῶς κεκοσμημένος, ἦτο συγχρόνως ὅ τι ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ θέατρον παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Ἐπὶ αἰῶνας πολλοὺς ἐκεῖ ηὐφράνθησαν καὶ ἠχθέσθησαν οἱ Βυζαντῖνοι, ἐκεῖ ἐνηργήθησαν αἱ κυριώταται τῶν στάσεων, ἐκεῖ ἐπανηγυρίσθησαν οἱ λαμπρότατοι τῶν θριάμβων, ἐκεῖ ἐδικάσθησαν δίκαι ἐπιφανεῖς, ἐκεῖ ἀνηγορεύθησαν βασιλεῖς, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ κατελύοντο. ἐκεῖ ἐτυφλόνοντο πατριάρχαι, ἐκεῖ προσεφέροντο τὰ μέγιστα θεάματα τῆς φύσεως καὶ τῆς τέχνης. Ἐν Βυζαντίῳ ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε τὸ Χρυσοτρίκλινον, καλλίστευμα τέχνης, ὁ θεὸς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὁ λαὸς τὸν Ἱππόδρομον [1].

Ἄρα ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ, ἔνθα ἐλευθέρως ἀνέπνεε καὶ ἔζη ὁ λαὸς ὁ βυζαντιακὸς, πρέπει νὰ ζητήσωμεν, ὡς εἰκὸς, τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς δημώδους γλώσσης καὶ στιχουργίας. Οὐδ' εἶνε τυχαῖον, ὅτι ἐκ τῶν ὀλίγων παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις χρονογράφοις μνημονευομένων δημωδῶν στίχων οἱ πλεῖστοι ἀναφέρονται ὡς ῥηθέντες ὑπό τινος τῶν φατριῶν τοῦ δήμου ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ. Καὶ περὶ μὲν τούτων ἔγραψα διὰ μακρῶν ἀλλαχοῦ [2]. Ἐνταῦθα δὲ πρόκειται περὶ τοῦ ἀρχαιοτάτου τῶν μνημονευομένων, ποιήματος ῥηθέντος ἐν τῷ αὐτῷ σκωπτικῷ πνεύματι ὅπερ ἐγέννησε, διετήρησε καὶ ὤξυνεν ἡ ἐλευθερία τοῦ Ἱπποδρόμου. Τοῦτο δὲ δυνάμεθα δικαίως νὰ θεωρήσωμεν ὡς τὸ πρῶτον σωζόμενον δημῶδες ᾆσμα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης.

Τῷ 582 μ. Χ., ἀποθανόντος τοῦ ἀγαθοῦ βασιλέως Τιβερίου, διε-

[1] *Rambaud* De byzantino hippodromo. Ἐν Παρισίοις. 1870 σ. 18.

[2] Ἴδε Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers. Ἐν Παρισίοις. 1880 σ. VIII κ. ἑ.

δέχθη αὐτὸν ὁ γενναῖος αὐτοῦ στρατηγὸς Μαυρίκιος. Εἴκοσιν ἔτη ἐδέσποσεν οὗτος τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ἔτη πολέμων διαρκῶν τὸ μὲν πρῶτον κατὰ τῶν Περσῶν, ἔπειτα δὲ κατὰ τῶν Σλάβων καὶ Ἀβάρων. Ἀλλ' οἱ διηνεκεῖς οὗτοι πόλεμοι πέραν τοῦ Δουνάβεως ἐξήγειραν κατ' ὀλίγον τὴν κατὰ τοῦ βασιλέως δυσμένειαν τοῦ στρατοῦ, ἡ δὲ ὀργὴ τοῦ βυζαντιακοῦ λαοῦ ηὐξήθη τότε μάλιστα, ὅτε ὁ Μαυρίκιος ἀφῆκε νὰ σφαγῶσι δωδεκασχίλιοι αἰχμάλωτοι, εὑρισκόμενοι ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ χαγάνου τῶν Ἀβάρων, εἴτ' ἐκ φιλαργυρίας εἴτ' ἐκ μνησικακίας. Μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο οἱ μὲν δῆμοι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτράπησαν εἰς ἀνευλαβεῖς ἐναντίον τοῦ μονάρχου λοιδορίας, ὁ δὲ κατὰ τῶν Ἀβάρων στρατεύων στρατὸς, ἐπιτηδείας μετ' ὀλίγον τυχὼν ἀφορμῆς καὶ στασιάσας, ἀνέθηκε τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν Φωκᾶν, ὅστις καὶ ἐβάδισε κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔνθα τὰ στασιάσαντα πλήθη ἀνέδειξαν τέλος αὐτὸν αὐτοκράτορα τῷ 602. Ὁ δὲ Μαυρίκιος μάτην προέφθασε νὰ φύγῃ μετὰ τῆς συζύγου καὶ τῶν τέκνων· διότι μετὰ βραχὺν χρόνον ὁ ἔκπτωτος βασιλεὺς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν κατεδιώχθησαν καὶ ἐφονεύθησαν ἀλληλοδιαδόχως πάντες, ἀσφαλίζοντες διὰ τῆς ἐξαφανίσεώς των τὸν θρόνον τοῦ νέου ὠμοῦ μονάρχου.

Οἱ Βυζαντῖνοι χρονογράφοι, ἐξιστοροῦντες τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου, ἀφηγοῦνται σὺν τοῖς ἄλλοις γεγονός τι, ἀποδεικνῦον ὁπόσον ἀνευλαβῶς προσεφέρετο πρὸς τὸν ἄλλοτε ἀγαπητότατον βασιλέα ὁ λαὸς τοῦ Βυζαντίου. Τὸ συμβὰν διηγεῖται ὡς ἑξῆς ὁ Θεοφάνης· «Τοῦ δὲ βασιλέως νυκτὶ ἀνυποδήτου λιτανεύοντος »μετὰ πάσης τῆς πόλεως, παρερχομένου ἐν τοῖς Καρπιανοῖς, στασιά»ζουσιν ἐκ τοῦ πλήθους τινὲς καὶ λίθους κατὰ τοῦ βασιλέως ἔβαλλον· »ὥςτε μόλις τὸν βασιλέα σὺν Θεοδοσίῳ τῷ υἱῷ αὐτοῦ διασωθῆναι »καὶ τὴν εὐχὴν πληρῶσαι ἐν Βλαχέρναις. Οἱ δὲ δῆμοι, εὑρόντες ἄν»δρα προσομοιοῦντα Μαυρικίῳ καὶ βαλόντες αὐτῷ σαγίον μαῦρον καὶ »ἀπὸ σκόρδων πλέξαντες στέφανον καὶ ἐπὶ ὄνου τοῦτον καθίσαντες, »διέπαιζον λέγοντες . . . .»[1]. Ἀναλόγως δὲ διηγεῖται τὸ συμβὰν πρὸ αὐτοῦ μὲν Ἰωάννης ὁ Ἀντιοχεὺς[2], μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Κεδρηνός[3].

[1] ***Θεοφάνους*** ἐκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 437. ἐκδ. *De Boor* Τόμ. Α' σ. 283.

[2] ***Ἰωάννου τοῦ Ἀντιοχέως*** ἀπόσπ. 218 παρὰ *Müller* (Fragmenta Historicorum Graecorum Τόμ. Ε' σ. 35).

[3] ***Κεδρηνοῦ*** ἐκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 703.

Καὶ πάντες μὲν οἱ χρονογράφοι οὗτοι ἀναφέρουσι τὴν ὕβριν ταύτην πρὸς τὸν βασιλέα εἰς χρόνον προγενέστερον τοῦ γάμου τοῦ Θεοδοσίου, πρωτοτόκου υἱοῦ τοῦ Μαυρικίου, μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ πατρικίου Γερμανοῦ, ἤτοι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 601.

Ἀλλ' ὁ χρονογράφος Θεοφύλακτος ὁ Σιμοκάττης, ὅςτις, ζήσας ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Μαυρικίου, εἶνε ὁ μακρότατα πάντων ἐξιστορῶν τὰ κατ' αὐτήν, οὐδαμῶς ἀφηγεῖται τὸ συμβὰν τοῦτο· Ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς κρυφίας ἀναχωρήσεως τοῦ Μαυρικίου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Θεοφύλακτος γράφει τὰ ἑξῆς· «Τοιγαροῦν μεσούσης νυκτὸς τὴν βασί-» λειον στολὴν ἀποδυσάμενος τήν τε ὑπηρέτιν ὁλκάδα παραστησάμε-» νος· δρόμωνα δὲ ταύτην εἰώθασι τὰ πλήθη ἀποκαλεῖν· καὶ χρή-» ματα εἰς αὐτὴν ἐκβαλὼν (γρ. ἐμβαλὼν) ἅμα τῷ γυναίῳ καὶ τοῖς » παισὶν ἐπ' αὐτῆς ἐπιβαίνει, τόν τε Κωνσταντῖνον ἀναλαβὼν πρὸς » ἀπόδρασιν εἶδεν. Τὰ δὲ πλήθη ἐπὶ τὴν τυραννίδα κατολι-» σθήσαντα κατεπαννυχίζοντο τοῖς κακοῖς καὶ ἐς τὸν Μαυ-» ρίκιον ἐρραψῴδουν μεθ' ὕβρεως ᾄσματα. Ἐπέσκωπτόν τε » καὶ τὸν ἱεράρχην τὸ τηνικαῦτα καιροῦ, ὃν πατριάρχην » σύνηθες Ῥωμαίοις ἀποκαλεῖν· Κυριακὸς ὄνομα αὐτῷ » [1].

Ποιεῖται ἄρα μνείαν καὶ ὁ Θεοφύλακτος ᾀσμάτων σκωπτικῶν κατὰ τοῦ Μαυρικίου, ἀλλ' ἐν ἄλλῳ χρόνῳ, κατὰ τὴν νύκτα τῆς φυγῆς τοῦ ταλαιπώρου βασιλέως. Δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ βεβαιώσωμεν, ἂν ἅπαξ μόνον ἐψάλησαν ὑβριστικὰ ᾄσματα κατὰ τοῦ Μαυρικίου, καθ' ἣν περίστασιν ἀναγράφουσιν ἐξ ἑνὸς μὲν οἱ ἄλλοι χρονογράφοι, ἐξ ἑτέρου δὲ ὁ Σιμοκάττης, ἢ ἂν συνεχῶς ἐτόξευεν ὁ λαὸς τὴν χλεύην αὐτοῦ κατὰ τοῦ εἰς δυσμένειαν περιπεσόντος αὐτοκράτορος. Φαίνεται δ' ὅμως, ὅτι τὸ περισωθὲν ἡμῖν ὑπὸ τῶν λοιπῶν χρονογράφων δημῶδες ᾆσμα, ὅπερ ἀναγράφουσι κατὰ τὴν ἄλλην ἐκείνην περίστασιν, εἶνε τὸ αὐτὸ, περὶ οὗ ἀναφέρει ὁ Θεοφύλακτος ὡς ῥαψῳδουμένου κατὰ τὴν νύκτα τῆς φυγῆς τοῦ Μαυρικίου. Τοῦτο δὲ πιστεύομεν, ἐπειδὴ, ὡς εἰκάζομεν, ἐν τούτῳ τῷ ᾄσματι ἐνέχονται καὶ ὑπαινιγμοὶ κατὰ τοῦ πατριάρχου, οἵους ἀναφέρει ὁ Σιμοκάττης.

Τὸ χλευαστικὸν τοῦτο ᾆσμα τῶν βυζαντιακῶν δήμων ἀναγράφουσιν, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, τρεῖς Βυζαντῖνοι ἱστορικοί, Ἰωάννης ὁ

[1] ***Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου*** ἐκδ. Βόννης σ. 331.

Ἀντιοχεὺς, ὁ Θεοφάνης καὶ ὁ Κεδρηνός. Γεγραμμένον δὲ καταλογάδην ἐν μέσῳ τῆς λοιπῆς πεζῆς ἐξιστορήσεως τῶν χρονογράφων τούτων δὲν ἀνεγνώρισαν, φαίνεται, ὡς πολλάκις συμβαίνει, οἱ ἀλλογενεῖς ἐκδόται τῆς Βυζαντίδος ὡς ἔμμετρον προϊὸν τῆς δημώδους Μούσης. Πρῶτος δ' ἀνεγνώρισε τὸ ᾆσμα ὁ ἀώρως θανὼν Γάλλος Deville, καὶ ἀπεπειράθη νἀποκαταστήσῃ αὐτὸ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφὴν ἐν τῇ συγγραφῇ περὶ τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι [1].

Φέρεται λοιπὸν τὸ προκείμενον ᾆσμα παρὰ τῷ Deville ὡς ἑξῆς·

Εὕρηκε τὴν δαμαλίδ' ἀπαλὴν
κι' ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν
πεπήδηκεν αὐτὴν
κ' ἐποίησε παιδιὰ
ὡς τὰ ξυλοκούκουδα
κι' οὐδεὶς τολμᾷ λαλῆσαι
ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσε.
Ἅγιέ μου ἅγιε φοβερὲ καὶ δυνατε
δὸς αὐτῷ κατὰ κρανίου
ἵνα μὴν ὑπεραίρηται
κἠγώ σοι τὸν βοῦν τὸν μέγαν
προςαγάγω εἰς εὐχήν.

Ἡ ἀποκατάστασις αὕτη τοῦ Γάλλου λογίου εἶνε ἀτελὴς καὶ ἀτυχὴς, καὶ τοῦτο διοτι δὲν ἀνεγνώρισε τὸ μέτρον τοῦ αρχικοῦ ᾄσματος καὶ δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν Ἰωάνην τὸν Ἀντιοχέα, ὅςτις παρέχει δύο λέξεις παραληφθείσας ὑπὸ τῶν ἄλλων χρονογράφων, αἵτινες βοηθοῦσιν ἡμᾶς σπουδαίως εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ μέτρου, τοῦθ' ὅπερ εἶνε ἡ βάσις τῆς ὀρθῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ὅλου.

Εἶνε δὲ τὸ μέτρον τοῦτο τὸ τετράμετρον τροχαϊκὸν καταληκτικον, ἀλλὰ συντεθειμένον κατὰ τον νεώτερον τρόπον τῆς ἑλληνικῆς στιχουργίας, τὸν ἔχοντα βάσιν τοὺς τόνους, ὄχι δὲ πλέον τὰ μακρὰ καὶ τὰ βραχέα. Ἐντεῦθεν δ' ἀφορμώμενοι, δυνάμεθα εὐχερῶς νἀναπλάσωμεν τὸ ᾆσμα οἷον ἐποιήθη τὸ πρῶτον. Πρὸς τοῦτο δὲ πρέπει νὰ ῥηθῇ, ὅτι οἱ τρεῖς χρονογράφοι οἱ ἀναγράψαντες τοῦτο διεσωσαν αὐτὸ ἄλλος

[1] De popularibus cantilenis apud recentiores Graecos. Ἐν Παρισίοις. 1886 σ. 34.

ἄλλως οὕτως, ὥςτε τὰς παρ' αὐτοῖς διαφορὰς δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ἡμεῖς οἱονεὶ διαφόρους γραφὰς κωδίκων, ἐξ ὧν ἐφικτὴ καθίσταται ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχετύπου. Τοῦτο δὲ τὸ ἀρχέτυπον ἀποκαθιστάνοντες ἐν τῷ κειμένῳ, παραπέμπομεν τὰς διαφορὰς εἰς τὰς ὑποσελιδίους σημειώσεις, ἐν αἷς τὸ μὲν Ι σημαίνει Ἰωάννην τὸν Ἀντιοχέα, τὸ δὲ Θ τὸν Θεοφάνην καὶ τὸ Κ τὸν Κεδρηνόν.

Εὕρηκε τὴν δαμαλίδα ἁπαλὴν καὶ τρυφερὰν
καὶ ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν ταύτῃ ἐπιπεπήδηκεν,
καὶ ἐποίησεν παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα,
καὶ οὐδεὶς τολμᾷ λαλῆσαι, ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσεν.
Ἅγιέ μου, ἅγιε, φοβερὲ καὶ δυνατὲ,
δὸς αὐτῷ κατὰ κρανίου, ἵνα μὴ ὑπεραίρηται,
κἀγὼ σοὶ τὸν βοῦν τὸν μέγαν προςαγάγω εἰς εὐχήν.

Δὲν δυνάμεθα δυςτυχῶς διὰ τὴν βραχύτητα τῶν εἰδήσεων τῶν συνοδευουσῶν τὸ ᾆσμα τοῦτο παρὰ τοῖς χρονογράφοις νὰ ἐννοήσωμεν ποῦ ἔγκειται τὸ δριμὺ τοῦ σκώμματος. Ἀλλὰ προφανὲς εἶνε, ὅτι οἱ τέσσαρες πρῶτοι στίχοι ἀναφέρονται χλευαστικῶς εἰς τὸν γάμον καὶ τὴν παιδοποιίαν τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Μαυρίκιος ἐνυμφεύθη τῷ 582, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Τιβερίου, τὴν Κωνσταντῖναν, στεφθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ. Ὁ δὲ θεὸς ηὐλόγησε τὸν γάμον τοῦτον διὰ τεκνογονίας γενναίας, ἐπειδὴ ὁ Μαυρίκιος μέχρις αὐτοῦ τοῦ προτελευταίου ἔτους τῆς ζωῆς δὲν ἐπαύσατο γεννῶν τέκνα. Μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ πρωτοτόκου Θεοδοσίου τῷ 585 ἀπέκτησεν ὀκτὼ ἔτι τέκνα, ζῶντα μέχρι τῆς μοιραίας ἐκείνης φυγῆς, εἰς ἣν ἐπηκολούθησεν ἔπειτα ὁ θάνατος συμπάσης τῆς οἰκογενείας. Τὰ λοιπά του τέκνα ἦσαν πέντε μὲν ἄρρενα, Τιβέριος, Πέτρος, Παῦλος, Ἰουστῖνος, Ἰουστινιανὸς, τρεῖς δὲ θυγατέρες, Ἀναστασία, Θεοκτίστη καὶ Κλεοπάτρα. Ἴσως δὲ πρέπει νὰ προςθέσωμεν εἰς ταῦτα καὶ δύο ἔτι θυγατέρας, Σωπάτραν καὶ Μαρίαν, ἄλλοθεν γνωστάς[1]. Εἰς τὴν πληθὺν ταύτην τῶν τέκνων καὶ τὴν γενετησίαν ἀκμὴν τοῦ βασιλέως

στ. 1. εὕρηκε Κ: εὕρηκεν Θ: εὗρε Ι δαμαλίδα Θ: δαμάλην Κ: δάμαλιν Ι καὶ τρυφερὰν Ι: λείπουσι ΘΚ 2. ἀλεκτόριν ΙΘ: ἀλεκτόριον Κ ταύτῃ ἐπιπεπήδηκεν ἔγραψα: ταύτῃ πεπήδηκεν Θ: πεπήδηκεν αὐτὴν Κ: οὕτως αὐτὴν πεπήδηκε Ι

[1] *Ducange* Familiae byzantinae σ. 107-108.

νομίζω ὅτι ἀναφέρονται οἱ πρῶτοι στίχοι. Ὁ δὲ στίχος καὶ ἐποίησεν παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα δεικνύει ἐκτὸς τοῦ πολλοῦ ἀριθμοῦ τῶν παίδων καὶ τὸ λιπόσαρκον ἴσως τῶν τέκνων τοῦ Μαυρικίου. Ἐπειδὴ οὔτε ἡ λέξις ξυλοκούκουδον σημαίνει ξύλινον πυρῆνα, ὡς ἡρμήνευεν αὐτὴν ὁ Holzmann (Xylander), οὔτε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ἀντ' αὐτῆς τὴν γραφὴν ξυλοκώδωνον, ἣν παρέχει ὁ Κεδρηνός, ὅτε θὰ ἐσήμαινον αἱ λέξεις κατὰ τὸν Goar, ὅτι «ὁ λαὸς ἐκλαμβάνει τὰ τέκνα τοῦ Μαυρικίου ἀντὶ ξυλοκωδώνων, ἤγουν παιγνιωδῶν σημάντρων, ἤτοι ἀπειλεῖ, ὅτι ὁ ἐκείνων θάνατος ἔσται αὐτῷ παίγνιον καὶ ὁ στεναγμὸς κρότος παιγνιώδης» [1]. Τὰς τοιαύτας ἑρμηνείας εὑρίσκομεν στενοχώρους καὶ ἀδοκίμους· νομίζομεν δὲ μᾶλλον, ὅτι ξυλοκούκουδον σημαίνει ἐνταῦθα τὸν καρπὸν τὸν ἄλλως λεγόμενον ξυλοκέρατα, ἐπειδὴ ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος κούκουδον σημαίνει τὸν καρπὸν τῶν κερατίων. Τὸ δὲ σκῶμμα ἔγκειται ἐν τῇ παραβολῇ τῶν τέκνων τοῦ Μαυρικίου πρὸς τοὺς πυρῆνας τῶν κερατίων κατὰ τὸ πλῆθος ἢ πρὸς τὸ λιπόσαρκον τοῦ καρποῦ τούτου κατὰ τὴν ἰσχνότητα.

Τοὺς δὲ τρεῖς τελευταίους στίχους νομίζομεν ἀναφερομένους, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοφυλάκτου μνημονευόμενα, εἰς τὸν πατριάρχην Κυριακόν, οἱονεὶ ὑπόμνησιν εἰς αὐτὸν νὰ στέψῃ ἄλλον αὐτοκράτορα ἀντὶ τοῦ Μαυρικίου. Περίεργος δέ πως καὶ δυςερμήνευτος εἶνε ὁ ὑπαινιγμὸς ὁ περιεχόμενος ἐν τῷ τελευταίῳ στίχῳ. Οἱ δῆμοι λέγοντες τὸν βοῦν τὸν μέγαν ἐννοοῦσι κατ' ἐμὲ κριτὴν βεβαίως τὸ παμμέγεθες καὶ περίεργον χαλκοῦν ἄγαλμα βοὸς ἐν τῇ ὁμωνύμῳ πλατείᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οὐ μακρὰν τοῦ Καπιτωλίου. Ὁ βοῦς οὗτος, ὅςτις ἐλέγετο κομισθεὶς ἐκ Περγάμου [2], ἦτο ἀξιοθέατος ὡς περιέχων κάμινον, ἐν ᾗ ἐκάησαν κατὰ μὲν παλαιοτέρους χρόνους μάρτυρες [3], εἶτα δὲ μεταγενέστερον ἐτιμωροῦντο οἱ κατάδικοι κακοῦργοι [4]. Ἔμεινε δὲ ἡ κάμινος μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Φωκᾶ, χωνευθεῖσα ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου πρὸς χάραξιν νομισμάτων [5]. Εἰς ποίαν δὲ σχέσιν

[1] ***Κεδρηνοῦ*** ἐκδ. Βόννης Τόμ. Β' σ. 808.
[2] ***Κεδρηνοῦ*** ἐκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 566.
[3] ***Κωδινοῦ*** ἐκδ. Βόννης σ. 176.
[4] ***Κωδινοῦ*** ἐκδ. Βόννης σ. 46.
[5] ***Κωδινοῦ*** ἐκδ. Βόννης σ. 176. — Αὐτόθι σ. 46.

εὑρίσκεται ὁ ἐν τῷ σκωπικῷ ᾄσματι μνημονευόμενος βοῦς πρὸς τὸν πατριάρχην, εἰς ὃν πιθανῶς ἀπευθύνεται ὁ λόγος, δὲν δυνάμεθα νὰ διασαφηνίσωμεν. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι ὁ λαὸς ἐννοεῖ νὰ παράσχῃ τὴν κάμινον τοῦ βοὸς εἰς τὴν διάθεσιν τῶν προθύμων νὰ ἐνεργήσωσι κατὰ τοῦ βασιλέως, ἵνα περιάψῃ καὶ εἰς τὸν Μαυρίκιον τὸ αὐτὸ οἰκτρὸν τέλος, ὅπερ μετὰ ὀκτὼ μόλις ἔτη ἐπεφυλάσσετο εἰς τὸν Φωκᾶν [4].

Τοιαῦτα εἶνε τὰ μόνα ὅσα δυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν περὶ τοῦ ἀρχαιοτάτου τούτου στιχουργήματος, ὅπερ περιέχει στοιχεῖα ἱκανὰ δικαιολογοῦντα τὴν κατάταξιν αὐτοῦ εἰς τὰ δημώδη ᾄσματα. Ἐπεμείναμεν δ' εἰς τὴν δυνατὴν διαλεύκανσιν αὐτοῦ, αἰδούμενοι τὴν παλαιότητα τοῦ ᾄσματος καὶ ἀνευρίσκοντες ἐν αὐτῷ τὰς ἀρχὰς τῆς παρ' ἡμῖν δημώδους ποιήσεως, τοὐλάχιστον κατὰ τὸν ἐξωτερικὸν τύπον. Τὸν αὐτὸν δὲ σεβασμὸν ἀναμένουσι τἀρχαῖα ταῦτα λείψανα τῆς ἑλληνικῆς Μούσης καὶ παρὰ πάντων τῶν ἀσχολουμένων περὶ τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐθνικῆς ποιήσεως. Ὁ περὶ τὰ τοιαῦτ' ἀδιαφορῶν ἢ περιφρονητικῶς πρὸς αὐτὰ ἔχων θὰ ὡμοίαζε τὸν σπουδαστὴν τῆς ἀρχαίας τέχνης τὸν ἀμελοῦντα τῶν ἀτέχνων ἀρχῶν τοῦ αἰγυπτιάζοντος τρόπου. Ἵνα ἐκτιμηθῇ δεόντως ἡ ἀκμή, ἀνάγκη νὰ μελετηθῶσιν ἐπαρκῶς αἱ ἀρχαί. Ἀμουσίας δὲ πρέπει νὰ κατηγορηθῇ πολλῷ μᾶλλον ὁ ἀδιαφόρως προσμειδιῶν πρὸς τἀτελῆ πτερυγίσματα τῆς ἐθνικῆς Μούσης ἢ ὁ εὐλαβῶς περὶ ταῦτα διατρίβων.

---

[4] **Θεοφάνους** ἐκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 461. Πασχάλιον Χρονικὸν ἐκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 701. **Νικηφόρου Ξανθοπούλου** XVIII, 56.

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΟΝ ΔΗΜΩΔΕΣ ᾼΣΜΑ *

Γραπτῶς παραδιδομένα ἑλληνικὰ δημώδη ᾄσματα τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων εἶνε ἐξαιρέτως σπάνια. Καὶ εὑρίσκομεν μὲν παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις συγγραφεῦσι δημώδεις τινὰς στίχους λανθάνοντας ἢ μετεσχηματισμένους, ἐν οἷς καὶ τὸ κείμενον τοῦ ποιήματος ἐκείνου τοῦ ἀρχομένου ἑβδόμου αἰῶνος, ὅπερ δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν τὸ πρῶτον νεοελληνικὸν δημῶδες ᾆσμα [1]. Ἀλλὰ πλὴν τῶν μικρῶν ἐκείνων ᾀσμάτων τῶν συνυφασμένων μετὰ τοῦ πεζοῦ λόγου ἓν καὶ μόνον γινώσκω ἐν χειρογράφῳ κώδικι παραδεδομένον ἱκανῶς ἀρχαῖον δημῶδες ᾆσμα, τὸ ᾆσμα τοῦ Ἀρμούρη τὸ ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον τῷ 1877 ἐν Πετρουπόλει ὑπὸ τοῦ Δεστούνη [2], ἔπειτα δὲ τὴν συλλογὴν τῶν ὑπὸ Legrand ἔκ τινος βιενναίου κώδικος ἐκδεδομένων δημοτικῶν ᾀσμάτων [3], εἰς ἃ προστίθενται νεώτερά τινα δημοτικὰ ᾄσματα περισωζόμενα ἐν χειρογράφοις τοῦ Ἁγίου Ὄρους [4].

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Γ΄ (1893) σ. 165 κ. ἑ.

[1] Ἴδε ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Τὸ πρῶτον δημῶδες ᾆσμα τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν Παρνασσῷ 1879 σ. 400 κ. ἑ. καὶ ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας βιβλίῳ σ. 385 κ. ἑ.- ***Τοῦ αὐτοῦ*** Collection de romans Grecs σ. VIII κ. ἑ.- *Krumbacher* Geschichte der Byzantinischen Litteratur ἔκδ. β΄ σ. 792 (ἑλλ. μετάφρ. ***Σωτηριάδου*** Τόμ. Γ΄ σ. 14).

[2] *Krumbacher* ἔνθ' ἀν. σ. 833 (ἑλλ. μετάφρ. ***Σωτηριάδου*** Τόμ. Γ΄ σ. 98).

[3] Receuil de chansons populaires Grecques. Ἐν Παρισίοις. 1874 σ. IX κ. ἑ. 1-71.

[4] Ἐν τῷ κώδικι 1203 τῆς μονῆς Ἰβήρων τὸ κάλυμμα ἀπετελεῖτο ἐκ συγκεκολλημένων φύλλων χάρτου τοῦ ιϛ΄ αἰῶνος, ἅτινα περιεῖχον πολλὰ δημώδη ᾄσματα ἔχοντα καὶ τὰ μουσικὰ αὐτῶν σημεῖα. Ἐπιφυλάσσομαι δὲ νὰ ἐκδώσω τᾄσματα ταῦτα ἀλλαχοῦ. Πρὸς δὲ τούτοις ὁ κῶδιξ 148 τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου, γεγραμμένος τὸν ιη΄ αἰῶνα, περιέχει τὸ γνωστὸν εἰς τὰ Χριστούγεννα ᾆσμα τὸ ἀρχόμενον διὰ τοῦ στίχου

Καλὴ ἑσπέρα, ἄρχοντες, ἂν εἶνε ὁρισμός σας
Χριστοῦ τὴν θείαν γέννησιν νὰ εἰπῶ 'ς τἀρχοντικό σας

Ἐνταῦθα δὲ ἀνακοινόνω βραχὺ δημῶδες ᾆσμα, ὁμοίως παραδεδομένον γραπτῶς ἐν χειρογράφῳ. Φέρει δὲ βεβαίως γνήσιον βυζαντιακὸν τύπον καὶ εὑρίσκεται ἔν τινι τῶν ἔμπροσθεν παραφύλλων (φ. 1α) τοῦ βενετικοῦ κώδικος τοῦ Προκοπίου (Zanetti 398).

Ἔχει δὲ τὸ ᾆσμα τοῦτο ὧδε·

—«Ἄσπρη ξανθὴ πανέμνοστη, ὁ κῦρ Κατῆς μισσεύει[1]
Καὶ ὑπάγει ὁ κῦρ Κατῆς[2] μακρέα καὶ τὸ ταξίδιν[3] μέγα»
Καὶ ἡ κόρη ἀπὸ τῆς λύπης της τοὺς μῆνας καταρᾶται[4].
—«Νὰ κῆς[5] Φλεβάρη[6], φλέγεις με, καὶ Μάρτι, ἐμάρανές με·
Ἀπρίλι ἀπριλοφόρητε[7] καὶ Μᾶ κατακαμμένε[8],
τὸν κόσμον καὶ ἂν ἐγέμισες τἀθίτζια[9] καὶ τὰ ῥόδα[10],
τὴν ἰδικήν μου τὴν καρδιὰν τοὺς πόνους καὶ τὰ δάκρυα».

καὶ Ἐγκώμιον τῆς περιτομῆς τοῦ Κυρίου ἀρχόμενον

Πάλιν ἀκούσατ' ἄρχοντες, πάλιν νὰ σᾶς εἰποῦμεν
ὅτι καὶ αὔριον ἐστὶ ἀνάγκη νὰ χαροῦμεν.

Ἐν δὲ τῷ ὑπ' ἀρ. 246 κώδικι τῆς αὐτῆς μονῆς, γεγραμμένῳ τὸν ιθ' αἰῶνα, εὑρίσκονται «Τραγούδια τῶν Φωτῶν». Ὁμοίως δὲ ὁ ὑπ' ἀρ. 286 κῶδιξ τῆς μονῆς Διονυσίου, τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, περιλαμβάνει δημοτικὰ ᾄσματα ἐπὶ ἑορταῖς, καὶ δὴ τὸ Καλὴ ἑσπέρα τῆς Χριστοῦ γεννήσεως, τὸ Πάλιν ἀκούσατε τῆς 1 Ἰανουαρίου καὶ τὸ Καλὴ ἑσπέρα τῶν Θεοφανείων. Ὁ δὲ κῶδιξ τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος ὑπ' ἀρ. 454, γεγραμμένος τὸν ιϛ' αἰῶνα, ἔχει ἐν φ. 81α χειρὶ μεταγενεστέρᾳ στίχους δημοτικοῦ ᾄσματος ἐφθαρμένους, ὧν ἡ ἀρχὴ

Μάνα μου μανοῦλα μου μάνα κ' ἂν ἀποθάνω.

Τέλος δ' ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1189 κώδικι τῆς μονῆς Ἰβήρων, γεγραμμένῳ ὁμοίως τὸν ιϛ' αἰῶνα, εὑρίσκομεν ἐν τέλει τοὺς ἑξῆς τέσσαρας στίχους ἀρχαιοτέρου βυζαντιακοῦ ᾄσματος·

Τὰ πουλίτζα κοιλαδοῦνε· 'γείρου 'δὲ τὸν ἀγαπᾷς,
κἂν παράσκυψε καὶ 'πέ με, νειότερε, καὶ τὶ γυρεύεις·
τὸ φιλὶν τὸ μὲ ζητᾷς οὐκ ἤρτεν ὁ καιρὸς ἀκόμη,
κι' ἂν τὸ δύνομαι ποσῶς νἀπομένω λιγερή.

Ἴδε τοῦτο ἀντιγεγραμμένον μετὰ τῶν σφαλμάτων τοῦ πρωτοτύπου ἐν τῷ ἐμῷ Καταλόγῳ τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τοῦ Ἁγίου Ὄρους Τόμ. Β' σ. 255. Πέντε δ' ἀσελγέστατοι δημώδεις βυζαντιακοὶ στίχοι εὕρηνται παρεγγεγραμμένοι καταλογάδην χειρὶ τοῦ ιϛ' αἰῶνος ἐν φ. 161β τοῦ ὑπ' ἀρ. Α α 6 κώδικος τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Νεαπόλεως.

1 Ἐν τῷ κώδικι κυρ κατης ταξιδεύει. Ἡ διόρθωσις τοῦ ταξιδεύει εἰς τὸ συνώνυμον μισσεύει φαίνεταί μοι ἐπιβεβλημένη ὑπὸ τοῦ μέτρου. 2 κυρ κατις 3 ταξίδιν. Δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ γράψωμεν ταξίδ' εἶν. Ἄλλως δ' ἐν ᾗ γλώσσῃ εἶνε γεγραμμένον τὸ ποίημα θἀνεμένομεν τὸ ἔνε ἀντὶ τοῦ εἶνε 4 καταράται 5 κῆς=καῆς 6 φλευάρη 7 ἀπρίλλι ἀπριλλοφόρητε 8 κατακαμένε 9 ταθίτζια=τὰ ἀνθίτζια 10 ταρόδα

Ἐν δὲ φ. 206^{6} τοῦ αὐτοῦ κώδικος εὕρηται γεγραμμένον τὸ ἑξῆς σημείωμα· Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει ἐκ τῆς ἀθλίας μεγαλοπόλεως πεπρασκόμενον δὲ ἐν τῇ Ὡρεστιάδη ὀνίθι παρὰ κυροῦ Ἀλεξίου Φραντζῆ τοῦ Σεβαστοπούλου, ἐντυχῶν δὲ καὶ αὐτὸς τὸ τοιοῦτον ἐν αὐτῇ τῇ εὐδαίμονι χῶρα ἀνέγνων αὐτῷ ἐν μηνὶ ἰανουαρίῳ ια$^{\eta}$ ἰνδ. γ$^{\eta\varsigma}$ τοῦ ,ς^{ου}ϡξγ^{ου} ἔτους (=1455) μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρόνον καὶ μήνες ὀκτό.

Δημήτριος. . . .

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα τοῦ ἀναγνώστου τοῦ κώδικος τοῦ γράψαντος τὸ σημείωμα τοῦτο δὲν δυνάμεθα νἀναγνώσωμεν πλέον. Ἐπ' ἴσης δὲ δὲν δύναμαι νἀποφανθῶ μετὰ βεβαιότητος, ἂν οὗτος εἶνε ὁ ἐγγράψας ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κώδικος τὸ ἀνωτέρω ἀνακοινωθὲν δημῶδες ᾆσμα. Δὲν εἶνε ὅμως ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις αὕτη, καθ' ἣν τὸ ᾆσμα δύναται νὰ πιστευθῇ ἔχον τὴν προέλευσιν ἐξ αὐτῆς ἐκείνης τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἐν ᾗ ἐγράφη τὸ σημείωμα.

ΕΠΑΝΟΡΘΩΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΛΑΘΟΥΣ

Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία — Εἰρήνη ἡ ἁγία*.

Βάσις τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγιολογίας καὶ κυριωτάτη πηγὴ εἶνε πλὴν τῶν Acta Sanctorum τῶν Βολλανδιστῶν καὶ τῶν βίων ἁγίων Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ ἡ βραχεῖα ἀλλὰ μὴ ἐστερημένη κριτικῆς συλλογὴ τοῦ ἄλλως βενεδικτίνειον ἐπιδείξαντος ζῆλον περὶ τὴν περισυναγωγὴν τῆς ὕλης του Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, ὁ λεγόμενος Συναξαριστής. Ἂν δ' εἰς τὰς πηγὰς ταύτας προστρέξωμεν, θὰ εὕρωμεν, ὅτι τὸ μὲν ὄνομα Εἰρήνη φέρουσι διάφοροι μάρτυρες, ἀλλὰ μία μόνη ἁγία. Ταύτης δὲ τὸν βίον ἀναγράφων ὁ Συναξαριστὴς ἐκ παλαιοτέρων βεβαίως πηγῶν, λίαν ὡρισμένως ἐκθετουσῶν τὰ κατ' αὐτὴν, ῥητῶς ἀναφέρει, ὅτι ἡ Εἰρήνη «ἐγεννήθη ἀπὸ γονεῖς εὐτυχεῖς καὶ βασιλεῖς τῆς Δύσεως», ὅτι δὲ ταύτην ἐζήτησαν καὶ ἀνεῦρον χάριν τοῦ υἱοῦ αὐτῶν Ἰωάννου Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς (1081-1118) καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Εἰρήνη. Γενομένη δὲ ἡ σύζυγος αὕτη Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ ἔπειτα μοναχὴ, ὠνομάσθη Ξένη κατὰ τὸν Συναξαριστήν. Ὡς αὐτοκράτειρα δ' ᾠκοδόμησε σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει μονὴν τοῦ Παντοκράτορος.

Τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ Συναξαριστοῦ λεγόμενα ἀποδεικνύονται καὶ ἄλλως ὀρθά. Οὕτως ὁ Κίνναμος[1] λέγει, ὅτι πράγματι ἡ Εἰρήνη ᾠκοδόμησε τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος· «ἣ δὲ (γρ. δὴ) καὶ φροντιστήριον » ἐπ' ὀνόματι τοῦ Παντοκράτορος ἐν Βυζαντίῳ συνεστήσατο, ἐς κάλ» λος καὶ μέγεθος ἐν τοῖς μάλιστα τῶν ἐπισημοτάτων ὄν». Ἀληθῆ δὲ εἶνε καὶ ὅσα Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης λέγει περί τε τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς εὐσεβείας τῆς Εἰρήνης. Ὁ Κίνναμος[2] ἀποκαλεῖ αὐτὴν

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Ἀνθοστεφεῖ Ἡμερολογίῳ τοῦ 1893 σ. 13 κ. ἑ.

[1] Ἐκδ. Βόννης σ. 10, 6.

[2] Ἔνθ' ἀν.

«σωφρονεστάτην τε εἴπερ τινὰ καὶ ἀρετῆς ἐς τὰ μάλιστα μεταποιου-» μένην». Προςθέτει δὲ περὶ αὐτῆς· «ὅσα γοῦν ἐκ βασιλέως τε ξυν-» οίκου καὶ τῆς βασιλείας ἐπεπόριστο οὔτε τοῖς παισὶν εἰς κλήρους » ἀφώρισεν οὔτε περιττότητι κόσμων ἠνάλωσε καὶ τρυφῇ. Εὖ δὲ ποι-» οῦσα διετέλει τὸν πάντα τῆς ζωῆς αἰῶνα τοὺς ὅσοι ἐφ' ὁτῳοῦν » ἐκείνης δεόμενοι ἦσαν».

Λέγει δὲ ταύτην ὁ Κίνναμος θυγατέρα Βλαδισλάβου τοῦ Παννονίας ῥηγός, ἤτοι βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας[1]. Ταῦτα δὲ λέγει καὶ ὁ Ζωναρᾶς[2]· «. . . ὡς καὶ τὸν υἱὸν καὶ βασιλέα ὑποκεῖσθαι αὐτῇ. Τῷ δὲ » τὸ σκέμμα οὐκ ἀνεκτόν, ἐς ἄνδρας ἤδη τελοῦντι καὶ γυναικὶ πρὸ πολ-» λοῦ συναφθέντι τοῦ ἔθνους τῶν Οὔγγρων ἀρχηγοῦ θυγατρὶ καὶ παί-» δων γεγονότι πατρί»[3].

Κατὰ ταῦτα δὲ ἡ ἁγία Εἰρήνη, οὖσα ἡ σύζυγος τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ, εἶνε ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως τῶν Οὔγγρων Λαδισλάου (1077-1095), ἧς τὸ οὐγγρικὸν ὄνομα Πυρίσκα, ὁ δὲ γάμος ἐτελέσθη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λαδισλάου, βασιλεύοντος τῶν Οὔγγρων τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ καὶ ἐξαδέλφου τῆς Εἰρήνης Κολομανοῦ (1095-1114), ἐπειδὴ ὁ Ἰωάννης Κομνηνός, γεννηθεὶς τῷ 1086, εἶχε κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Λασδιλάου ἡλικίαν ἐτῶν ἐννέα μόνον.

Ὅτι ἡ Εἰρήνη μοναχὴ γενομένη μετωνομάσθη Ξένη στηρίζεται εἰς μόνον τὸν βίον, ὃν εἶχεν ὡς πηγὴν Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον ἐγὼ οἶδα. Ὁ δὲ Πασπάτης[4] λέγων, ὅτι ὁ Φραντζῆς ὀνομάζει αὐτὴν Ὑπομονὴν ὡς μοναχήν, σφάλλεται, ἐπειδὴ ἡ παρὰ τῷ Φραντζῇ[5] Εἰρήνη (Ὑπομονὴ) ἡ τῇ κγ' Μαρτίου (1450) θανοῦσα εἶνε ἡ χήρα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου. Ἡ δὲ ιγ' Αὐγούστου, καθ' ἣν ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία ἑορτάζει τὴν μνήμην τῆς ἁγίας Εἰρήνης εἶνε βεβαίως ἡ ἡμέρα τῆς γεννήσεως ἢ τοῦ θανάτου αὐτῆς, μᾶλλον δὲ ἡ δευτέρα.

Αὕτη λοιπὸν ὑπῆρξεν ἡ ἁγία Εἰρήνη. Πῶς δὲ πιστεύεται συνήθως, ὅτι ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία τιμᾷ ὡς ἁγίαν Εἰρήνην τὴν Ἀθηναίαν τὴν

[1] Ἔνθ' ἀν. σ. 9,24 ἐν συγκρίσει πρὸς 9,12.

[2] Ἐκδ. Παρισίων Β 302. Ἐκδ. *Dindorf* Τόμ. Δ' σ. 246,25.

[3] Πρβλ. *Ducange* Familiae byzantinae σ. 173, 179.

[4] Βυζαντιναὶ μελέται σ. 309 σημ. 5.

[5] Ἐκδ. Βόννης σ. 210,15.

σύζυγον Λέοντος τοῦ Χαζάρου καὶ μητέρα τοῦ ὑπ' αὐτῆς τυφλωθέντος Κωνσταντίνου τοῦ ϛ'; Τὸ λᾶθος φαίνεται προελθὸν ἐκ τοῦ Γίββωνος, λέγοντος· «ὁ ζῆλος αὐτῆς περὶ τὴν ἀνόρθωσιν τῶν ἁγίων εἰ»κόνων ἠξίωσεν αὐτὴν τῆς προςηγορίας καὶ τῶν τιμῶν ἁγίας, ἃς καὶ »μέχρι τῆς σήμερον κατέχει ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ [1]». Ἀλλὰ ποῦ ἆρά γε ἐστηρίζετο ταῦτα γράφων ὁ Γίββων; Πιθανώτατα εἰς σύγχυσιν ἐκ τῶν ἑξῆς λέξεων τοῦ Θεοφάνους [2] «κατὰ μίμησιν τῆς ἁγίας Εἰρήνης» καὶ εἰς μὴ ἐξερεύνησιν τῶν καθ' ἕκαστον ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω. Ὅτι δ' αἱ λέξεις τοῦ ἐξόχως εἰκονοφίλου χρονογράφου Θεοφάνους ἁπλοῦν ἔπαινον τῆς ἀναστυλωσάσης τὰς εἰκόνας μαρτυροῦσι καὶ οὐχὶ δήλωσιν, ὅτι Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία ὑπὸ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας ἐνεγράφη εἰς τὰς ἁγίας, τρανότατ' ἀποδεικνύει ἡ διάφορος γραφὴ τοῦ κώδικος Α (Coislinianus) τοῦ χρονογράφου, ὅπου τὸ ἁγίας ἔχει ἀντικατασταθῇ διὰ τοῦ μακαρίας. Ἀλλ' ἐν τούτοις ὅμως τὸ κῦρος τοῦ Γίββωνος ἤρκεσεν, ὅπως ἀνεξέλεγκτον παραλάβωσι μετ' αὐτὸν τὴν εἴδησιν οἱ πλεῖστοι τῶν ἔκτοτε βυζαντινολογούντων τε καὶ μὴ Ἑσπερίων συγγραφέων, καὶ αὐτοὶ οἱ νεώτατοι, ὁ Gregorovius [3] καὶ Prutz [4]. Μόνον δὲ ὁ τὴν νεωτάτην βυζαντιακὴν ἱστορίαν μέχρις Εἰρήνης γράψας Ἄγγλος Bury [5], πραγματευόμενος ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ τὰ κατὰ τὴν Εἰρήνην, οὐδένα οὐδαμοῦ λόγον ποιεῖται περὶ τοῦ ζητήματος, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι δὲν ἔκρινε κἂν λόγου ἄξιον τὸ ἀπὸ Γίββωνος ἐπικρατῆσαν ἱστορικὸν σφάλμα.

---

[1] The history of the decline and fall of the Roman empire. Ἐκδ. 1828. Τόμ. VI σ. 120.

[2] Ἐκδ. Βόννης Τόμ. Α' σ. 776,18.

[3] Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter. Τόμ. Α' σ. 132. Ἑλλ. μεταφρ. ***Σπυρ. Λάμπρου*** Τόμ. Α' σ. 199.

[4] Geschichte des Mittelalters. II Theil σ. 161 ἐν τῇ Allg. Weltgeschichte παρὰ τῷ ἐκδότῃ Grote.

[5] A history of the later Roman empire from Arcadius to Irene. Ἐν Λονδίνῳ. 1887.

ΝΙΚΩΝ Ο ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ *

Μία τῶν φαεινοτάτων μορφῶν τοῦ μεσαιωνικοῦ βίου ἐν τῇ Λακωνικῇ εἶνε ὁ ὅσιος Νίκων, οὗ τὴν μνήμην ἑορτάζει ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία τὴν 26 Νοεμβρίου.

Ὁ βίος αὐτοῦ, συνταχθεὶς τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ ὑπὸ ἡγουμένου τινὸς τῆς εἰς αὐτὸν ἐν Λακεδαίμονι ἀφιερωθείσης μονῆς, ἐξεδόθη μέχρι τοῦδε μόνον ἐν λατινικῇ μεταφράσει [1]. Ἀλλ' ἐν ἔτει 1880 κατώρθωσα νὰ εὕρω τὸ ἀγνοούμενον καὶ ἀπολεσθὲν ἑλληνικὸν πρωτότυπον κείμενον ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 210 χειρογράφῳ κώδικι τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου, ὅστις ἐγράφη ἐν ἔτει 1630 ὑπὸ Παρθενίου ἐπισκόπου. Ἐκ δὲ τοῦ πρωτοτύπου τούτου, ἄριστα ὡς τὸ πλεῖστον γεγραμμένου, ἐπανορθοῦνται πολλὰ τῶν κακῶς ἐχόντων ἐν τῇ μεταφράσει, καθ' ἃ θέλει δειχθῇ ἐν τῇ γενησομένῃ ποτὲ ὑπ' ἐμοῦ ἐκδόσει τούτου τοῦ κειμένου.

Οὐχ ἧττον καὶ αὐτὴ ἡ λατινικὴ μετάφρασις ἤρκεσεν ἐν τοῖς καθ' ὅλου πρὸς γνῶσιν τῶν κατὰ τὸν ὅσιον Νίκωνα καὶ τὴν εὐεργετικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν, ἐπειδὴ ὁ βίος αὐτοῦ, κατάμεστος ὢν πολυτίμων εἰδήσεων, εἵλκυσεν ἐνωρὶς ὡς ἀξιολογωτάτη ἱστορικὴ πηγὴ τὴν προσήκουσαν προσοχὴν δύο Γερμανῶν ἱστοριοδιφῶν, τοῦ Hopf [2] καὶ τοῦ Hertzberg [3], ἐπαναλαβόντος διὰ βραχυτέρων τὰ ὑπ' ἐκείνου μελετηθέντα.

Κατὰ παρανόησιν ἐγράφη ὑπὸ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου ἐν τῷ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ τοῦ Μ. Ι. Θεοδωροπούλου Σπαρτιατικῷ Ἡμερολογίῳ Ἔτ. Β' (1901) σ. 7 κ. ἑ.

[1] Ἐν τῷ ἕκτῳ τόμῳ τῆς τοῦ *Martène* καὶ *Durand* Veterum scriptorum amplissima collectio. Ἐν Παρισίοις 1729.

[2] Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit ἐν Ἐγκυκλοπαιδείᾳ *Ersch* καὶ *Gruber*. Μέρ. Α' Τόμ. 85 σ. 123 κ. ἑ., 136 κ. ἑ.

[3] Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart Τόμ. Α' σ. 282, 286 κ. ἑ.

Συναξαριστῇ, ὅτι ὁ Νίκων «κατήγετο ἀπὸ τὴν χώραν τῶν Ἀρμενίων». Παρενόησε δῆλα δὴ ὁ Νάξιος λόγιος, ὅτι πατρὶς τοῦ ὁσίου ἦτο «ἡ παρὰ τὸ θέμα τὸ ἀρμενικὸν κειμένη πολεμωνιακὴ χώρα». Ἀλλὰ τὸ μὲν ἀρμενικὸν θέμα τῶν Βυζαντίνων δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν Ἀρμενίαν, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀρχαίαν Παφλαγονίαν, ὁ δὲ πολεμωνιακὸς Πόντος, οὕτω κληθεὶς ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ Ῥωμαίου Ἀντωνίου βασιλέως Πολέμωνος, περιλαμβάνει τὰς πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἀρμενικοῦ θέματος τῶν Βυζαντίνων χώρας τοῦ ἀρχαίου βασιλείου τοῦ Πόντου ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Θερμώδοντος μέχρι τῆς Τραπεζοῦντος. Ἐντεῦθεν λοιπὸν καὶ οὐχὶ ἐξ Ἀρμενίας κατήγετο ὁ Νίκων.

Μονάσας δὲ τὸ πρῶτον ἔν τινι μονῇ τῆς πατρίου χώρας παρὰ τὰ σύνορα τῆς Παφλαγονίας καὶ τοῦ Πόντου, κυρίως ἄρχεται τοῦ οὐσιωδεστάτου τῶν ἔργων ἐξ ὧν ἀπέβη περιώνυμος, τῆς ἱεραποστολικῆς διαδόσεως τοῦ εὐαγγελίου, ἐν ταῖς χώραις τῆς ἐντεῦθεν Ἑλλάδος.

Ἦσαν δ' αἱ περιστάσεις λίαν πρόσφοροι πρὸς τοιοῦτον ἔργον. Εἰ καὶ ἐννέα ἤδη αἰῶνες καὶ πλέον εἶχον παρέλθει ἀπὸ τῆς κηρύξεως τοῦ θείου λόγου τοῦ θεανθρώπου, εἴπερ ποτὲ παρίστατο ἀνάγκη τῆς στηρίξεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἢ τῆς εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐπιστροφῆς. Τοῦτο μὲν ἡ παρανόησις καὶ αἱ ὑπερβολαὶ τῆς εἰκονομαχίας εἶχον ψυχράνει τὸν θρησκευτικὸν ζῆλον, τοῦτο δὲ καὶ αὐτόχρημα εἶχον ἀποστῇ τοῦ χριστιανισμοῦ ὁλόκληροι ἑλληνικαὶ χῶραι ἢ δὲν εἶχον ἀκόμη προςέλθει εἰς αὐτόν.

Καὶ μεταξὺ μὲν τῶν χωρῶν ἐν αἷς τέλεον εἶχε νεκρωθῇ ἡ χριστιανικὴ πίστις ἦτο ἡ μεγάλη τοῦ Μυρτῴου νύμφη, ἡ Κρήτη. Ἀφ' οὗ χρόνου τῷ 824 οἱ Ἄραβες εἶχον καταλάβει τὴν νῆσον, ὁ χριστιανισμὸς εἶχε συστηματικῶς διωχθῇ ἐν αὐτῇ. Διὸ μετὰ τῆς λαμπρᾶς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ ἐν ἔτει 960 ἀνακτήσεως τῆς Κρήτης ἔδει νὰ συνδεθῇ ἡ ἀναζωπύρησις τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος καὶ ἡ νέα διάδοσις τοῦ εὐαγγελίου. Ἐν τῷ ἔργῳ δὲ τούτῳ εἴπερ τις καὶ ἄλλος διεκρίθη ὁ Νίκων μετὰ τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ κτίστου τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μεγάλης μονῆς τῆς Λαύρας.

Ἡ μετάνοια ἦτο τὸ κήρυγμα τοῦ ὁσίου, διαδίδοντος τὸ εὐαγγέλιον εἰς τοὺς ἀπ' αὐτοῦ ἀποσκιρτήσαντας ἢ οὔπω φωτισθέντας ὑπ' αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ τὸ κήρυγμα ἐκεῖνο Μετανοεῖτε ἀπέβη τὸ ἐπώνυμον δι' οὗ εἶνε γνωστὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους.

Δὲν εἶνε δὲ τοῦ παρόντος νὰ παρακολουθήσωμεν διὰ μακρῶν τὴν χριστιανικὴν δρᾶσιν τοῦ Νίκωνος ἐν ταῖς λοιπαῖς χώραις. Ἀλλ' εὔθετον εἶνε ἐν ἡμερολογίῳ, οὗ προορισμὸς εἶνε νὰ γνωρίσῃ εἰς τοὺς Λάκωνας τὰ κατὰ τὴν ἰδίαν πατρίδα, νὰ εἴπωμεν ὀλίγας λέξεις περὶ τοῦ ἔργου τοῦ ὁσίου ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ, ἥτις ἀπέβη οἱονεὶ δευτέρα αὐτοῦ πατρίς.

Ἀληθῶς ἡ Λακεδαίμων ὑπῆρξεν ἡ χώρα ἐν ᾗ ἐγκατεβίωσε τὸ πλεῖστον καὶ ἐξεδήμησε πρὸς Κύριον, ἡ γῆ ἐν ᾗ ἔστη μετὰ τὰς ἀνὰ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα ἱεραποστολικὰς αὐτοῦ περιοδείας καὶ ἀφ' ἧς ἀφορμώμενος διέδωκε τὸ κήρυγμα τῆς μετανοίας ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, ἡ ἐγκόσμιος πατρὶς ἣν ἐξελεξατο πρὸς στήριξιν αὐτῆς ἐν τῇ πίστει.

Εἶχε δ' ἡ Λακεδαίμων εἴπερ τις καὶ ἄλλη χώρα ἑλληνικὴ ἀνάγκην τῆς διαδόσεως τοῦ εὐαγγελίου, οὗ τὰ διδάγματα βραδύτατα καὶ ἐπιπολῆς μόνον εἶχον εἰςδύσει εἰς αὐτήν. Ἰδίως δὲ παρεκώλυον τὴν ἐπικράτησιν τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν οἱ Σλάβοι τῆς Μάνης Μελιγγοί, οἱ ἐν Σπάρτῃ χάριν ἐμπορίου ἐγκαθιδρυμένοι πολυπαίπαλοι Ἰουδαῖοι καί τινες διεφθαρμένοι εὐπατρίδαι συμπράττοντες μετ' αὐτῶν. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους τὸ ἔργον τοῦ Νίκωνος ἦτο δυςχερές, ἤθελε δ' ἴσως ναυαγήσει ἄνευ τῆς ἀνενδότου αὐτοῦ καρτερίας καὶ ἂν δὲν ὑπεστηρίζετο ὑπὸ δύο ἀνδρῶν, εἰς οὓς ὁ βιογράφος τοῦ ὁσίου ἀπονέμει δικαίως τοὺς προςήκοντας ἐπαίνους.

Εἶνε δὲ οὗτοι ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος Πελοποννήσου Βασίλειος Ἀπόκαυκος, γενάρχης οἴκου διακριθέντος ἐν Βυζαντίῳ ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων, καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σπάρτης Θεόπεμπτος, εὐσεβὴς ἱεράρχης ὁρμώμενος ἐξ Ἀθηνῶν.

Ἀκαταπόνητος διατρέχει ὁ Νίκων τὴν Λακεδαίμονα καὶ τὴν Μεσσηνίαν. Ἐν Μάνῃ καὶ Καλάμαις, ἐν Κορώνῃ, ἐν Μεθώνῃ, ἐπὶ τοῦ Βουλκάνου, ὡς ἐκαλεῖτο ἤδη ἔκτοτε ἡ Ἰθώμη, ἀκούεται τὸ εὐαγγελικὸν αὐτοῦ κήρυγμα καὶ στηρίζεται ἡ πίστις. Ἐπιστρέφων δὲ καταλαμβάνεται ὑπὸ ἀσθενείας ἐν χώρᾳ καλουμένῃ Μωρῳ, ἔνθα εἶχε σκηνώσει ἔν τινι σπηλαίῳ. Ἴσως δὲ δυνάμεθα ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Μώρου τούτου νὰναγνωρίσωμεν τὴν πρωτην ἀρχὴν τοῦ ὀνόματος τοῦ Μωρεως [1]. Ἀλλ' ἀναρρωννύει καὶ ἐκπλήσσει τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν

[1] Ἴδε ***Σπυρ. Π. Λάμπρον*** ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος Τόμ. Δ' σ. 643 κ. ἑ.

περιισταμένων αὐτὸν, δίκην νέου Μωϋσέως ἀναβλύζων πηγὴν ὕδατος διαυγοῦς.

Καὶ τὸν μὲν βιογράφον τοῦ ὁσίου ἀπασχολοῦσι πολλαχῶς τὰ θαύματ' αὐτοῦ. Ἀλλ' εἰς τὸν νηφαλιώτερον καὶ ἱστορικώτερον παρακολουθοῦντα τὸ ἀποστολικὸν ἔργον τοῦ Νίκωνος ἀρκοῦσι τὰ πραγματικὰ αὐτοῦ κατορθώματα, δι' ὧν ἐνισχύεται καὶ διαδίδεται ὁ χριστιανισμὸς ἐν τῇ Λακωνικῇ.

Ἐν τοῖς πρώτοις δὲ τάσσεται ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν Ἰουδαίων Εὑρίσκετο ἤδη ἐν Ἀμύκλαις, ὅτε ἦλθε πρὸς αὐτὸν πρεσβεία ἐκ Λακεδαίμονος, δεομένη αὐτοῦ νὰ σπεύσῃ εἰς τὴν Σπάρτην, ἣν ἐλυμαίνετο δεινὸς λοιμός. Καὶ ἐφάνη μὲν πρόθυμος νὰ πεισθῇ εἰς τὸ αἴτημα τῶν πρεσβευομένων, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς προτέρας ἐκ τῆς πόλεως ἐξώσεως τῶν Ἰουδαίων. Ἡ δ' ἀπαίτησις αὕτη φαίνεται σύμφωνος πρὸς τὴν κρατοῦσαν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἀντιπάθειαν κατὰ τοῦ λαοῦ τῶν σταυρωσάντων τὸν Ἰησοῦν. Ἴσως δὲ καὶ πράγματι ἡ ἐν τῇ πόλει διαμονὴ αὐτοῦ συνετέλει εἰς παρακώλυσιν τῆς διαδόσεως τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν.

Ἐγκατασταθεὶς δ' ἐν Σπάρτῃ ὁ ὅσιος ἄρχεται, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεοπέμπτου, τῆς οἰκοδομήσεως ἐκκλησίας μελλούσης νἀφιερωθῇ εἰς τὸν Σωτῆρα, τὴν Θεοτόκον καὶ τὴν ἁγίαν Κυριακήν. Ἀλλὰ, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει τὰς δυσχερείας, καθ' ὧν ἐπάλαιεν ἔτι ἐν αὐτῷ τῷ δεκάτῳ αἰῶνι ὑπερμεσοῦντι ἡ ἐν τῇ Λακωνικῇ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ, εὑρέθη ἀνὴρ εὐπατρίδης, ὁ Ἰωάννης Ἄρατος, ὅστις, προστατεύων τοὺς Ἰουδαίους, παντοίας ἐμηχανᾶτο ἀντιπράξεις, παρακωλύων τὴν κτίσιν τῆς ἐκκλησίας· ἀλλ' αἱ συκοφαντίαι τοῦ εὐπατρίδου καὶ αἱ σκευωρίαι αὐτοῦ δὲν ἀνεχαίτιζον τὸν ἱερὸν ζῆλον τοῦ Νίκωνος. Τέλος δὲ πρὸς ἐξερεθισμὸν αὐτοῦ καὶ Ἰουδαῖον ἐργάτην κατώρθωσεν ὁ Ἄρατος νὰ παρεμβάλῃ μεταξὺ τῶν πρὸς κτίσιν τοῦ ναοῦ ἐργαζομένων. Ἀλλὰ δεινὸς πυρετὸς καὶ θάνατος ἐπακολουθήσας εἰς αὐτὸν ὑπῆρξαν ἡ τιμωρία τοῦ ἐχθροῦ τοῦ Νίκωνος. Τὸ δὲ θαῦμα τοῦτο, ὅπερ διὰ μακρῶν διηγεῖται ὁ βιογράφος, συνετέλεσε λίαν εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Λακώνων εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Νίκων ἐνίκησε, καὶ τὸ Μετανοεῖτε ἔγεινε πρᾶγμα. Ἀπὸ Ταϋγέτου μέχρις Ἰθώμης ἐθριάμβευσε τὸ εὐαγγέλιον.

Ὅτε δὲ περὶ τὸ 998 κατέλαβε τέλος τὸν Νίκωνα μετὰ βίον εὐαγ-

γελικώτατον δεκαετηρίδων ὅλων ὁ θάνατος, ἡ μονὴ, ἣν ζῶν εἶχε κτίσει καὶ ἥτις ἔφερε τὸ ὄνομ' αὐτοῦ, ἀποβαίνει κέντρον εὐεργετικῆς συνεχίσεως τοῦ χριστιανικοῦ ἔργου τοῦ ὁσίου, ἐπιζῶντος καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ σώζει τὴν μονὴν ἀπὸ παντοίων κινδύνων. Καὶ νεκρὸς ὁ Νίκων ἐπιχέει ἐπὶ τὴν Λακεδαίμονα αἴγλην, καὶ τὸ θνητὸν αὐτοῦ σκήνωμ' ἀποβαίνει πηγὴ θαυμάτων.

Οἱ δὲ Πελοποννήσιοι ναῦται εἰς αὐτὸν ὡς εἰς προστάτην ἀνέθετον καὶ παρ' αὐτοῦ ἐκαραδόκουν τὴν διάσωσιν τῶν πλοίων αὐτῶν ἐν ταῖς τρικυμίαις.

Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος δὲν γνωρίζει εἰς ἡμᾶς μόνον τὴν δρᾶσιν τοῦ ἁγίου ἀνδρὸς, ἀλλ' εἶνε καὶ ἀξία λόγου ἱστορικὴ πηγὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Λακεδαίμονος ἐν τοῖς σκοτεινοῖς χρόνοις τῶν μέσων αἰώνων. Ἐκ τῶν σελίδων δ' ἐκείνων ἀποκομίζομεν ἐξαίρετον εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῆς Λακωνικῆς ἐν τῷ δεκάτῳ αἰῶνι, ἣν διὰ τῶν ἑξῆς συνοψίζει ὁ Hopf [1].

«Ἐν Λακωνικῇ ἑδρεύουσιν ἐν μέρει πλούσιοι καὶ εὐπαίδευτοι οἰκήτορες, ἀλλὰ μεταξὺ τούτων δὲν εἶνε σπάνιαι βιαιοπραγίαι, καθ' ἃ καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Ἰδίως δὲ, ὡς εἰκὸς, ὑφίσταντο πολλὰ δεινὰ ἐκ τῆς ὑπερφροσύνης τῶν Χριστιανῶν καὶ τοῦ φανατισμοῦ αὐτῶν οἱ Ἰουδαῖοι, οἵτινες ἐν τῇ Λακεδαίμονι, καθ' ἃ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς πόλεσι τῆς Πελοποννήσου, ἀπετέλουν ἐν μέρει κοινότητας μεγάλας. Πιέσεις τῶν ἀρχόντων εἶνε καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἐν τῇ ἀπωτάτῃ γωνίᾳ τῆς Ἑλλάδος ἀπῳκισμένῃ χώρᾳ καθημεριναί. Πλὴν δ' αὐτῶν φθείρουσι τὴν χώραν οἱ λῃστρικοὶ καὶ ἄγριοι γείτονες, οἱ Σλάβοι Μελιγγοί, οἵτινες, καίπερ τασσόμενοι ὑπὸ δοῦκα διοριζόμενον ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, οἷος ὁ ὑπὸ τοῦ βιογράφου τοῦ Νίκωνος ἀναφερόμενος Ἀντίοχος, διατηροῦσι τήν τε εἰδωλολατρείαν καὶ ποιάν τινα ἀνεξαρτησίαν, φιληδοῦσιν ἐπιχειροῦντες αὐθαιρέτους λῃστρικὰς ἐπιδρομὰς ἐναντίον τῶν ποιμνίων τῶν Λακεδαιμονίων, λῃστεύουσιν εἰρηνικοὺς ὁδοιπόρους ἢ καὶ προάγουσιν ὡς μαχαιροβγάλται τοὺς πλεονεκτικοὺς σκοποὺς ἐπιχωρίων ἀρχόντων. Ἂν δὲ προσθέσωμεν εἰς πάντα ταῦτα τὸν σεισμὸν τὸν διασείσαντα σύμπασαν τὴν Λακωνικὴν, ἔχομεν πρὸ ἡμῶν θλιβερὰν, ἀλλ' ἀληθῆ εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐσωτερικῆς

[1] Geschichte Griechenlands ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ *Ersch* καὶ *Gruber* Μέρ. Α' Τόμ. 85 σ. 138 κ. ἑ.

καταστάσεως τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν δέκατον καὶ ἐνδέκατον αἰῶνα. Παρήγορος δὲ μόνον εἶνε ἡ μνεία Ἰταλῶν ἐμπόρων ἐν Λακεδαίμονι. Βλέπομεν δὲ, ὅτι ἡ πόλις, ἥτις ὁπωςδήποτε μετὰ τὸν σεισμὸν ἀνέλαβε μεθ' ἱκανῆς ταχύτητος, ἦτο χωρίον ἐπικαίρως ἔχον πρὸς διεξαγωγὴν ἐμπορίου· ὁ δ' Εὐρώτας, παρ' ᾧ ἀναφέρεται λιμὴν πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως, διευκολύνει τὴν μετὰ τῆς θαλάσσης ἐπικοινωνίαν. Οἱ δ' ἐξ Ἀκυληίας ἔμποροι ἐκεῖνοι ἀνῆκον πιθανῶς εἰς τοὺς Βενετοὺς ἐκείνους τοὺς τότε ἀγεληδὸν διατρίβοντας ἐν τῷ βυζαντιακῷ κράτει καὶ σὺν τῷ χρόνῳ διοργανώσαντας ἐν αὐτῷ αὐτόχρημ' ἀποικίας καὶ τυχόντας μονίμου ἐγκαταστάσεως».

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΑΚΟΜΙΝΑΤΟΥ*

Αἱ πρὸ τῆς εὑρέσεως τῆς τυπογραφίας κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας βιβλιοθῆκαι ἦσαν μικραὶ διὰ τὸ βαρύτιμον καὶ πολυδάπανον τῶν χειρογράφων βιβλίων, αἱ δὲ περὶ αὐτῶν σωζόμεναι εἰδήσεις εἶνε σπάνιαί τινες καὶ ἀγαπηταὶ οὐ μόνον ἐκ περιεργείας βιβλιογραφικῆς, ἀλλὰ καὶ διότι καθιστῶσι πολλάκις δυνατὸν τὸν ὁρισμὸν τῆς προελεύσεως γνωστῶν κωδίκων καὶ διευκολύνουσι τὴν ταξινόμησιν ἄλλων. Καὶ περὶ μὲν ἄλλων τινῶν ἑλληνικῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν καταλόγων αὐτῶν θὰ πραγματευθῶ ἄλλοτε· ἐνταῦθα δὲ θὰ γείνῃ βραχὺς λόγος περὶ τῆς βιβλιοθήκης Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου, ὅστις ἐχρημάτισε μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1182 ἕως τοῦ 1205, μετὰ δὲ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἅλωσιν τῆς πόλεως ἀπῆλθεν εἰς τὴν νῆσον Κέω, ἐν ᾗ ἔζησεν ὑπὲρ τοὺς δέκα ἔτι χρονους [1]. Συνήγαγον δὲ τὰς περὶ τῆς βιβλιοθήκης αὐτοῦ εἰδήσεις ἐκ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ ἀνδρὸς, σωζομένων ἀλλαχοῦ τε καὶ πληρέστερον ἐν τῷ κώδικι τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Λαυρεντιακῆς βιβλιοθήκης Plut. 59 cod. XII [2].

Ὁ Μιχαὴλ ἤδη κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει διαμονῆς πρὸ τῆς εἰς Ἀθήναις ἐλεύσεως ἠσχολεῖτο περὶ τὴν συναγωγὴν βιβλίων. Καίτοι δὲ συχνὰ ἐκ τῆς μεγάλης πόλεως ἀπήγοντο βιβλία εἰς τὴν ξένην ὑπὸ Ἰταλῶν, οἵτινες πλείστας ὁλκάδας φορταγωγοὺς

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Ἀθηναίῳ Τόμ. Ϛʹ (1877) σ. 351 κ. ἑ.

[1] Πρβλ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος. Ἐν Ἀθήναις. 1878 σ. 106 κ. ἑ. Κατ' ἄλλους ὁ Ἀκομινᾶτος ἦλθεν ὡς μητροπολίτης εἰς τὰς Ἀθήνας τῷ 1175 (ἴδε αὐτόθι), κατὰ δὲ τὸν ***Φερδ. Γρηγορόβιον*** (Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν. Ἑλλ. μετάφρ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Τόμ. Αʹ σ. 281) καὶ πρὸ τοῦ 1175.

[2] Μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς πραγματείας ταύτης ἐξέδωκα ταῦτα εἰς δύο τόμους ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα. Ἐν Ἀθήναις 1879 - 1880. Διὸ εἰς τὴν ἔκδοσιν ταύτην γίνονται ἐνταῦθα αἱ παραπομπαί, ἐν ᾧ ἐν τῷ Ἀθηναίῳ παρέπεμπον εἰς τὰ φύλλα τοῦ λαυρεντιακοῦ κώδικος.

τοιούτων ἀγωγίμων ἀναπλήσαντες είς τὴν ἐνεγκαμένην κατῆραν [1], οὐχ ἧττον ὁ Ἀκομινᾶτος προςεκτήσατο πολλὰ καὶ παντοῖα βιβλία ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἅτινα κατήγαγεν εἰς Ἀθήνας μεταβὰς αὐτόσε [2].

Καὶ κατὰ τὸν μακρὸν δὲ χρόνον τῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς προςεκτᾶτο πολλαχόθεν κώδικας, τοὺς μὲν ἀγοράζων, τοὺς δὲ λαμβάνων δωρεὰν, ἐπ' ἴσης δὲ καὶ γράφων ἰδίᾳ χειρί. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μιχαὴλ κατῴκει ἐν τῇ Ἀκροπόλει, αὐτόθι βεβαίως ἔκειτο καὶ ἡ βιβλιοθήκη αὐτοῦ. Ἴσως δ' ἐφυλάσσοντο τὰ βιβλία τοῦ μητροπολίτου ἐν τῷ Παρθενῶνι, ὅςτις τότε ἦτο ἐκκλησία τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης. Τοὐλάχιστον ἐν χρόνοις μεταγενεστέροις ὑπῆρχον παρὰ τὴν ἁγίαν τράπεζαν δύο θῆκαι περιέχουσαι βιβλία [3]. Ὑπῆρχε μάλιστα παράδοσις, ὅτι, ὅτε οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὴν πόλιν, οἱ ἀνοίξαντες τὰς θήκας ταύτας ἐτυφλώθησαν, καὶ διὰ τοῦτο ἔμειναν ἔτι κλεισταὶ δύο ἄλλαι θῆκαι διὰ τὸν φόβον ὁμοίου κινδύνου [4].

Τῶν βιβλίων ἄλλα μὲν ἠγόραζεν ὁ Ἀκομινᾶτος, ἄλλα δ' ἔγραφεν ἰδίᾳ χειρί, ἄλλα δὲ προςεκτᾶτο ὅθεν ἦτο δυνατόν. Βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἄφιξιν ἔγραφε τῷ πατριάρχῃ Θεοδοσίῳ, ἐξορίστῳ ἤδη ὄντι ἐν Τερεβίνθῳ· Γεωργικοῦ βιβλίου χρῄζομεν, καὶ ἐπεὶ πολλὰ τοιαῦτα οἶδα ἔχειν τὴν ἁγιωσύνην σου, παρακαλῶ σταλῆναί μοι ἓν ἀπ' αὐτῶν ἢ δοθῆναι πρὸς τὸν αὐτάδελφόν μου ἐφ' ᾧ μεταγραφῆναι. Μετὰ γὰρ τῶν λοιπῶν ματαιοτήτων καὶ τῇ περὶ γεωργίαν προςκεῖσθαι ἀναγκαζόμεθα [5]. Ἰδίᾳ δὲ χειρὶ εἶχε μεταγράψει βιβλίον τοῦ Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου ἐξηγητικὸν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ὅπερ ἤλπιζε νὰ ἔχῃ παραμυθίαν τοῦ γήρατος [6]. Εἶνε δὲ περίεργον, ὅτι ὁ λαυρεντιακὸς κῶδιξ, ὁ πληρέστατος πάντων τῶν ἐν οἷς σώζονται τὰ ἔργα τοῦ Ἀκομινάτου, περιέχει καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοφυλάκτου· ὥςτε δὲν εἶνε ἀπίθανον, ὅτι ἀνάγεται εἰς ἀρχέτυπον ἰδιόγραφον τοῦ

[1] ***Μιχαὴλ Ἀκομινάτου*** Τόμ. Α' σ. 17,24 κ. ἑ.

[2] Αὐτόθι Τόμ. Β' σ. 295,20 κ. ἑ.

[3] ***Michaelis*** Der Parthenon σ. 47 σημ. 172.

[4] Πρβλ. τὴν διήγησιν τοῦ Καπουκίνου Alexis παρὰ τῷ *Laborde* Athènes aux XV, XVI, XVII siècles Τόμ. Α' σ. 108 ἐν σημειώσει.

[5] ***Μιχαὴλ Ἀκομινάτου*** Τόμ. Β' σ. 35,4 κ. ἑ.

[6] Αὐτόθι σ. 242,17. 296,10.

Μιχαὴλ, περιέχον πρὸς τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Βουλγαρίας.

Ἀκριβεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀκομινάτου, οἵα ἀπηρτίσθη ἐν Ἀθήναις, δὲν ἔχομεν. Βέβαιος δ' εἶνε ὁ σκορπισμὸς τῶν βιβλίων κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἅλωσιν τῆς πόλεως τῷ 1205. Μάτην, λέγει, ἐθησαύριζον τὰ τοιαῦτα κατὰ τὸν παρὰ Δαυὶδ ταραττόμενον ἄνθρωπον, οὐ γινώσκων τίνι συνάξω αὐτά. Διότι ποῦ νὰ ἐφανταζόμην ὁ δείλαιος, ὅτι ἀποταμιεύομαι ταῦτα οὐδὲ κἂν δι' ὁμογλώσσους, ἀλλὰ διὰ βαρβάρους Ἰταλούς, οἵ, μήτε τὰ ἐν αὐτοῖς γεγραμμένα ἐπιέναι οἷοί τε ὄντες, μήτε δι' ὑποβολέως ἀμφιγλώττου συνιέντες· μᾶλλον γὰρ ὄνοι λύρας καὶ κάνθαροι μύρου αἰσθήσονται ἢ οὗτοι ἁρμονίας λόγου καὶ χάριτος· ὅμως καὶ τῆς ἀπ' αὐτῶν ἡμῖν ψυχαγωγίας ἐφθόνησαν, ὡς καὶ διὰ τῆς ἀπεμπολήσεως αὐτῶν οἱ ἄπληστοι κερδᾶναι διὰ σπουδῆς θέμενοι [1]. Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ παραβάλλει τοὺς τὰς βίβλους κατέχοντας Ἰταλοὺς πρὸς τὴν κακὴν λυσσαλέαν κῦνα, ἥτις κατὰ τὴν παροιμίαν οὔτε αὐτὴ ἅπτεται τῶν κριθῶν καὶ τὸ κριθοφαγοῦν ὑποζύγιον ἀπείργει [2]. Ἔπραξαν λοιπὸν καὶ ἐν Ἀθήναις οἱ Φράγκοι οἷά τινα καὶ οἱ Βενετοὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, οἵτινες πλεῖστα τῶν σκευῶν καὶ τῶν πολυτελῶς ἐσταχωμένων βιβλίων τῆς Ἁγίας Σοφίας μετεκόμισαν εἰς Βενετίαν, ἔνθα ἔτι καὶ νῦν ἐγείρουσι τὸν θαυμασμὸν τῶν θεωμένων, τινὰ μὲν ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τινὰ δ' ἐν τῇ Μαρκιανῇ βιβλιοθήκῃ. Ἀλλ' ἐκεῖνα μὲν ἦσαν λάφυρα πλούσια καὶ κατάλληλα πρὸς δημοσίαν ἁρπαγήν, τὰ δ' ἐν Ἀθήναις πενιχρότερα. Ἀντὶ τῶν ἀργυροτεύκτων καὶ χρυσοήλων καλυμμάτων τῶν ἐκ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν βασιλικῶν μεγάρων ἁρπαγέντων εὐαγγελίων τὰ βιβλία τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν ἦσαν μεθ' ἱερατικῆς σεμνότητος ἐσταχωμένα. Μανθάνομεν περὶ δύο βιβλίων, ὅτι τὸ μὲν ἦτο γερανοτόμαρον, τὸ δὲ μαυροτόμαρον [3]. Διὰ τοῦτο οἱ καταλαβόντες τὰς Ἀθήνας Φράγκοι, προτιμῶντες τῆς ἐπισήμου συλήσεως κέρδος πρόχειρον, ἐπώλουν

[1] Αὐτόθι σ. 295,20-296,6.

[2] Αὐτόθι σ. 242,1 κ. ἑ.

[3] Αὐτόθι σ. 242,19-20.

τοὺς κώδικας εἰς τοὺς χρυσὸν ἐγχέοντας· ταύτῃ γὰρ καὶ μόνῃ τῇ ὕλῃ τὰ τοιαῦτα κήτη ἁλώσιμα [1].

Ἐσπάνιζε λοιπὸν ἐν Κέῳ βιβλίων ὁ Ἀκομινᾶτος [2], ἀλλὰ κατὰ μικρὸν κατώρθωσε νὰ περισυναγάγῃ τινὰ τῶν εἰς αὐτόν ποτε ἀνηκόντων, δίδων ὁδηγίας εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις φίλους, ἢ καὶ ἄλλα νὰ προςκτήσηται. Καί τινες μὲν τῶν ἀγορασάντων τὰ παρὰ τῶν Φράγκων πωληθέντα ἐχάρισαν τοὺς κώδικας τῷ Μιχαὴλ [3], περὶ τούτου δὲ ἢ ἐκείνου τῶν παλαιῶν αὐτοῦ βιβλίων μαθὼν ὁ Ἀκομινᾶτος ζητεῖ νἀποσταλῇ αὐτῷ οὐχ ὡς ἐμόν· πάλαι γὰρ ἀπεβαλόμην τοῦτο καὶ ὑπὸ δεσποτείαν ἑτέρου μεταπέπτωκεν, ἀλλ' ὡς δῶρον ἢ ὡς δάνειον [4]. Οὕτω παρὰ μὲν τοῦ ἐν Ἀθήναις Βαρδάνη εἶχε λάβει τρεῖς δέλτους τῶν ποτὲ ἡμετέρων [5], πρὸς δὲ τὸν ἀνεψιὸν Μιχαὴλ ἔγραφεν· ἐὰν τὸ ἥμισυ τοῦ ἀριστοτελικοῦ Ὀργάνου ἀνελάβου, στεῖλόν μοι, πλὴν μετὰ πιστοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν ἀφόβῳ καιρῷ· ὡς ἔοικεν, εἰ εὕρισκες πλοιάρια, καὶ αὐτὴν τὴν τροφὴν τῶν παιδίων σου ἁρπάζων ἐκ τῶν στομάτων αὐτῶν, ἔστελλες ἄν [6].

Καὶ ἄλλα δὲ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους ἔλαβε. Μετὰ δὲ τοῦ ἰατροῦ Νικολάου τοῦ Καλυδούκη ἠσχολεῖτο ἐν Κέῳ περὶ συναναγνώσεις ποτὲ μὲν γαληνείων συγγραμμάτων, ποτὲ δὲ ἀριστοτελικῶν τῶν ὅσα λυσιτελοῦσιν εἰς κατάληψιν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀποδείξεων Γαληνοῦ [7]. Ἐν τούτοις δὲ ἦτο πάντως καὶ τὸ Περὶ ζῴων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐπειδὴ ὁ Μιχαὴλ, παραπονούμενος περὶ τοῦ ἀρχιατροῦ Γεωργίου τοῦ Καλλίστου, ταῦτα γράφει πρὸς Εὐθύμιον τὸν Τορνίκην περὶ συγγραμμάτων Γαληνοῦ καὶ Ἀριστοτέλους· Διεκομίσθη γὰρ ἄλλα τε βιβλία τοῦ θαυμαστοῦ Γαληνοῦ καὶ τὸ Περὶ μεθόδων ἀνατομικῶν καὶ τὸ Περὶ τῶν καθ' Ἱπποκράτην καὶ Πλάτωνα δογμάτων, ἃ συναναγνόντες οὐ μικρὰ ἂν ἀλλήλοις συνεβαλόμεθα, ἐγὼ

[1] Αὐτόθι σ. 242,14.
[2] Αὐτόθι σ. 223.20. 241,24, 291,27.
[3] Αὐτόθι σ. 296,6.
[4] Αὐτόθι σ. 296,15.
[5] Αὐτόθι σ. 241,27.
[6] Αὐτόθι σ. 140,16 κ.ἑ.
[7] Αὐτόθι σ. 219,12.

μὲν αὐτῷ εἰς τὴν περὶ τῶν δογμάτων πραγματείαν, αὐτὸς δ' ἐμοὶ πρὸς τὴν ἀνατομικὴν θεωρίαν. Καὶ ἐπεὶ σχασάμενος τὸ πολιτεύεσθαι οὐχ ἑκὼν πολλὴν ἄγω σχολήν, κατώπτευσα ἂν ἔργα φύσεως θαυμαστὰ ἐναργέστερον καὶ διὰ τῆς φύσεως ἐπὶ τὸν δημιουργὸν αὐτῆς ἀνεπτερώθην θερμότερον. Ἅμα δὲ οὐδὲ Ἀριστοτέλους ἂν εἴημεν ἀνήκοοι ἐς τέλος, ἐν πολλοῖς τῶν Περὶ τῶν ζώων μορίων γεγραμμένων αὐτῷ παραπέμποντος ἡμᾶς ἐς τὴν ἀνατομικὴν θεωρίαν, κἀκεῖθεν ἀξιοῦντος μανθάνειν αἰσθητῶς τὰ ἐν λόγοις φιλοσοφούμενα· καὶ μᾶλλον ὅτι οὐ σχολῆς μόνον ἡμῖν ἀφθονία, ἀλλὰ καὶ ζώων τῶν ἀνατμηθησομένων, οὐ Σατύρων λέγω, οὐ κυνοκεφάλων, οὐ πιθήκων, ἀλλ' οὐδὲ ἄρκτων. Καὶ αὐταὶ γὰρ σπάνιοι καὶ δυςθήρατοι, καὶ μάλιστα νῦν, ὅτε, καὶ εἴ που θηραθεῖεν, ταῖς λατινικαῖς δωροφοροῦνται τραπέζαις, ὡς ἥδιστον αὐταῖς ὄψον καὶ εὐκταιότερον ἢ τοῖς Ἰουδαίοις ὁ παρ' αὐτῶν προςδοκώμενος Λευιθάν[1].

Εἶχε δὲ καὶ ἄλλα ἰατρικὰ συγγράμματα λάβει ὁ Ἀκομινᾶτος, ὅςτις, προςβληθεὶς ὑπὸ ἡμιπληγίας καὶ ζητῶν παρὰ τοῦ ἰατροῦ **Καλοδούκη** τὴν ἀπὸ τῆς τέχνης βοήθειαν, ἔλαβεν ἀντ' αὐτῆς τὸ σύγγραμμα τοῦ Γαληνοῦ Περὶ ὑγιεινῶν διαιτημάτων (κατὰ τὸν κώδικα διηγημάτων), ὡς ὀνομάζει αὐτὸ ὁ Μιχαήλ, ἐν ᾧ συνήθως ἐπιγράφεται Ὑγιεινῶν βιβλία ϛ'[2]. Γράφει δ' αὐτῷ περὶ τούτων διὰ μακρῶν ἐν ἰδίᾳ ἐπιστολῇ[3]. Εἶχε δὲ βεβαίως λάβει καὶ τὰ παρὰ τοῦ ἀρχιατροῦ Γεωργίου τοῦ Καλλίστου αἰτηθέντα, τῶν **γαληνείων** συγγραμμάτων τὰ ἡμῖν ἁρμοδιώτερα καὶ λυσιτελέστερα[4]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἰατρικὰ βιβλία εἶχε περισυναγάγει, χρήσιμα πρὸς τὴν κατέχουσαν αὐτὸν ἀσθένειαν καὶ παραμυθητικὰ τοῦ πονηροῦ γήρατος. Τὰ τοῦ Νικάνδρου Θηριακά, ἅτινα ᾔτει παρὰ τοῦ Βαρδάνη[5], εἶχε λάβει, ὡς φαίνεται· διότι ἐν ἐπιστολῇ κατόπιν

[1] Αὐτόθι σ. 190,16—191,3.
[2] Αὐτόθι σ. 234,13.
[3] Ἴδε αὐτὴν ἐκδεδομένην αὐτόθι σ. 234,1—237,14.
[4] Αὐτόθι σ. 203,7.
[5] Αὐτόθι σ. 242,24.

γραφείσῃ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Καρύστου ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀρχιατρὸν Γεώργιον, ὅτι μετέγραψε τὸν Νίκανδρον ἀπὸ ἀντιγράφου, ὅπερ ἔοικεν εἶναι βιβλίον ἐσφραγισμένον πρὸς ἀνάγνωσιν, οἶμαι, πᾶσι πλὴν αὐτοῦ· οὕτως ἀρχαιοτάτοις καὶ οἷον ἑτερογλώσσοις καὶ τούτοις ἐξαληλιμμένοις στοιχείοις εἰς ἀμυδρὸν ὑποκεχάρακτο, ὥςτε θᾶττον ἄν τις ὁδὸν ὄφεως ἐπὶ πέτραν γνοίη, τὸ καὶ Σολομῶντι ἄγνωστον, ἢ τὰ ἐν αὐτῷ περὶ ὄφεων ἐποποιὰ διηγήματα. Αὐτὸς δ' ὅμως τὴν παρ' ἡμῶν ἐπιταγὴν ὡς ἄλλην ἐντολὴν Κυρίου δεξάμενος, φωτίζουσαν ὀφθαλμοὺς, διώπτευσεν ἀκριβῶς τὰ οὐκ ἐπίοπτα, καὶ τὰ οὐχ ἁλωτὰ τυχοῦσιν ὀφθαλμοῖς νικάνδρεια Θηριακὰ ἀνελέξατο καὶ μετεγράψατο θηρώμενος, ὡς οὐδ' ἔλαφος αὐτὴ τὰ ἑρπυστικὰ ἢ ὁ τῶν ὀρνίθων ὀξυδερκέστατος[1]. Πιθανῶς δ' ὁ κῶδιξ οὗτος, ὃν εἶχε κατορθώσει νὰ μεταγράψῃ ὁ Γεώργιος, ἦτο ὁ αὐτὸς ὃν εἶχε λάβει ὁ Ἀκομινᾶτος παρὰ τοῦ Βαρδάνη.

Δύο δὲ μάλιστα κώδικας ἐπεθύμει νὰ λάβῃ ἐκ τῶν ποτὲ ἀνηκόντων εἰς τὴν βιβλιοθήκην αὐτοῦ ὁ Ἀκομινᾶτος, τὴν Γεωμετρίαν τοῦ Εὐκλείδου καὶ τὸ Ἐξηγητικὸν τοῦ Θεοφυλάκτου, περὶ οὗ ἔγεινε λόγος ἀνωτέρω. Πρόςσχες δὲ, ἔγραφε τῷ Βαρδάνῃ εἰς Ἀθήνας, ἵνα πρώτην τὴν Γεωμετρίαν σπουδάσῃς ἐκσπᾶσαι, ἧς ἡ ἀρχὴ **Σημεῖόν ἐστιν οὗ μέρος οὐδὲν,** ἡ δὲ ἐπιγραφὴ **Εὐκλείδου στοιχεῖον α,** εἶτα τοῦ Βουλγαρίας ἐξήγησιν εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ ἁγίου Παύλου, ἰδιόγραφον ἐμῆς χειρός. Εἰσὶ δὲ ἀμφότερα βαμβύκινα σύμμετρα, τὸ μὲν γερανοτόμαρον, τὸ δὲ μαυροτόμαρον, καὶ ἀντὶ τοῦ δοθησομένου τιμήματος αὐτῶν λήψῃ τὸν Θουκυδίδην, καίτοι ἃ σὺ ἔχεις ἐμά εἰσιν εἰς ἀνάγνωσιν καὶ τὰ ἐμὰ σά. Ἄλλως τε οὐδὲ ἐν τῷ ἀποθνήσκειν λήψομαι τὰ πάντα, ἀλλ' ὑμῖν, τοῖς ἐμοῖς φοιτηταῖς, καταλήψομαι. Τὸν Νίκανδρον οὔπω ἀπέστειλας[2].

Καὶ τὴν μὲν Γεωμετρίαν τοῦ Εὐκλείδου ἔλαβε πιθανῶς. Οὐκουν ἀνέχῃ, ἔγραφε τῷ αὐτῷ, τὸ μὴ ἐκπέμπειν καὶ τῶν ἀγαθῶν ἕν γέ τι ἢ ἐπαγόμενον ἢ εὐαγγελιζόμενον, ὥςπερ καὶ τὸ στα-

[1] Αὐτόθι σ. 206,5-17.

[2] Αὐτόθι σ. 242,15—24.

λὲν ἔναγχος πρὸς οἷς εἶπον ἄρτι καὶ ἄλλο τι τῶν πρὸς ἡδονήν μοι ἀπήγγειλε, τὸ ἀναρρύσασθαί φημι τὴν τοῦ Εὐκλείδου στοιχείωσιν, ἣν ὅπως οὐ παρὰ χρῆμα ἀπέσταλκας ἐθαύμασα. Ἴσως ὑπὸ τῆς λεγούσης **Οὐκ ἐν πένθει γεωμετρεῖν** παροιμίας ἠπάτησαι. Ἀλλ' ἔγωγε, ὦ φίλον τέκος, ἐν τῷ σκοπέλῳ τῷδε καθήμενος καὶ πενθῶν, ἐπεὶ ἄλλον συλλυπούμενον καὶ παρακαλοῦντα οὐχ εὑρίσκω, ἀνὰ χεῖρας τὴν τοιαύτην δέλτον κατέχων σοφὴν οὖσαν, οὐ μέντοι γε θρηνοῦσαν κατὰ τὰς καλουμένας παρὰ τῷ Ἱερεμίᾳ οὑτωςὶ, τοῖς ἐξ ἀφαιρέσεως αὐτῆς θεωρήμασιν ἀπασχολήσω τὸν νοῦν καὶ ὅσα γεφύραις αὐτοῖς χρώμενος· οὕτω γὰρ παρὰ τῶν παλαιῶν κέκληνται καὶ εἰσίν· ἀπὸ τῶν ἐνύλων πρὸς τὰ νοητὰ διαπορθμευθήσομαι καὶ τοῖς ἐκείνων ἀδολεσχήσω κάλλεσι καὶ τῶν λυπούντων ἢ ἐπιλήσομαι ἢ κουφισθήσομαι. Μὴ γοῦν ἀναβάλλου τὴν ἀποστολὴν θέλων παραμυθεῖσθαί με [1]. Τὸ δὲ τοῦ Βουλγαρίας Ἐξηγητικὸν εἶχε πέσει εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Εὐρίπου Θεοδώρου, παρ' οὗ ᾐτήσατο αὐτὸ, παρακαλῶν, εἰ μὲν δυνατὸν, νὰ χαρισθῇ αὐτῷ, εἰ δὲ μὴ νὰ σταλῇ ἐπὶ τῷ ὅρῳ ἐπιστροφῆς [2]· ἀλλ' ἀγνοοῦμεν ἂν ποτ' ἔλαβον αὐτό. Ἄλλα δὲ τέλος βιβλία ἐκ τῶν ἄλλων ἰδικῶν του εἶχον περιέλθει εἰς χεῖρας τοῦ ἀνεψιοῦ Νικήτα, ὅςτις διαμείνας βραχύν τινα χρόνον παρὰ τῷ θείῳ ἐν Κέῳ εἶχεν ἀναχωρήσει ἔπειτα εἰς Ἀθήνας. Μένων δ' ἄφιλος ὁ Ἀκομινᾶτος γράφει αὐτῷ· Εἰ δ' οὐδεὶς οὐδαμόθεν ἔτι φανήσεται, οὐδ' οὕτως ἀψυχαγώγητον ἐξαντλήσω τὸ τοὐμοῦ βίου λειπόμενον. Ἀποχρήσει γάρ μοι τὸ συνεῖναι τοῖς πάλαι σοφοῖς, δι' ὧν φθέγγονται βίβλων εἰςέτι καὶ νῦν, παντοδαπῶν ὁμιλιῶν ἐκείνων ὑπακροώμενος· μᾶλλον ἂν ὀναίμην οὕτως ἢ ἄλλοις αὐτὸς διαλεγόμενος. Ὥςτε ὀφείλεις σὺ ὁ πρῶτος ἐνθένδε ἀποπτὰς καὶ τοῖς ἄλλοις τοῦ ἐπαποπτῆναι πονηρὸν γεγονὼς παράδειγμα καὶ μεγάλης ἐντεῦθεν παραψυχῆς στερήσας ἡμᾶς, ὡς ἀρχόμενοι τοῦ γράφειν εὐθὺς εἴπομεν, κἂν τὴν ἀπὸ τῶν βιβλίων παραμυθίαν ἐπιδαψιλεύεσθαι, στέλλων ὅσα καὶ οἷα διαμηνυόμεθα

[1] Αὐτόθι σ. 243,8—26.

[2] Αὐτόθι σ. 296,8 κ. ἑ.

γράφοντες. Εἰ γὰρ μηδὲ νῦν αὐτῶν ἐμφορούμεθα, ἀπὸ χειρῶν ἰταλικῶν μεταπεσόντων ἐπὶ τὰς σάς, τί συνήνεγκεν ἡμῖν τὸ διὰ μυρίων περισπερχειῶν καὶ ἱκετηριῶν ὁσαδηποτοῦν τούτων ἀναρρύσασθαι; [1]

Ἐκ δὲ τῶν ἐκκρίτων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος πλὴν τοῦ Θουκυδίδου, ὅν, ὡς εἴδομεν, προσέφερεν εἰς τὸν Βαρδάνην ὡς ἀντάλλαγμα τοῦ Εὐκλείδου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου, ἐστάλη αὐτῷ ὑπὸ τοῦ κῦρ Βασιλείου τοῦ Κυνηγοῦ Ὅμηρος, περὶ οὗ γράφει τάδε τῷ Γεωργίῳ, υἱῷ τοῦ ἐπισκόπου Καρύστου Δημητρίου· Ὅμηρον ἀπέσταλκέ μοι ὁ κῦρ Βασίλειος ὁ Κυνηγὸς, καὶ ἐπελθὼν αὐτὸν εὗρον λείποντά τινα κατά τινα διαστήματα· καὶ μετὰ ταῦτα ἐζήτει τίμημα δικαίῳ τοῦ Λαπαρδᾶ· ἐκείνῳ γὰρ ἀπεχαρίσθη τὸ τοιοῦτον βιβλίον· νομίσματα ὑπέρπυρα β´ [2], ἃ μὴ ἔχοντες καταθεῖναι ἀντεστρέψαμεν. Εἰ γοῦν ἀπέρχῃ εἰς Ἀθήνας καὶ βούλει ὠνήσασθαι τοῦτον, ἔχε κατὰ νοῦν τὴν εἴδησιν ταύτην· δυνήσῃ γὰρ καὶ τὰ λείποντα ἀναπληρῶσαι καὶ ἔχειν τέλειον Ὅμηρον, οὗ ἅπαντες οἱ ῥέοντες τοῖς λόγοις ἀρύονται [3].

Οὕτω λοιπὸν διῆλθεν ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ἐν Κέῳ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς, ἐμμελετῶν εἰς τὰς δέλτους τῶν ἀρχαίων [4]. Τί δ' ἔγειναν τὰ βιβλία αὐτοῦ μετὰ θάνατον; Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν περὶ αὐτῶν εἰδήσεις· οὐκ ἀπιθάνως δὲ περιῆλθον εἴς τινα τῶν συγγενῶν ἢ φίλων, καθ' ἃ εἴδομεν αὐτὸν ὑπισχνούμενον ἐν τῇ πρὸς τὸν Βαρδάνην ἐπιστολῇ. Μόνον δ' ἑνὸς τῶν βιβλίων αὐτοῦ τὰς περαιτέρας τύχας γινώσκομεν. Ἐκδίδων ὁ Πέτρος Μορέλλης μέρος τοῦ Θησαυροῦ Ὀρθοδοξίας τοῦ Νικήτα Χωνιάτου [5], προσεφώνει τὸν Ἰωάννην de Saint-Andrée, διηγούμενος τὰς τύχας τοῦ κώδικος, ἐξ οὗ ἐξέδιδε

[1] Αὐτόθι σ. 271,11—25.

[2] Δύο νομίσματα εἶνε τιμὴ κώδικος ἐλαχίστη διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἄγνωστον δὲ ἂν ὁ κῶδιξ ἦτο ἐπὶ μεμβράνης ἢ βομβύκινος.

[3] Αὐτόθι σ. 219,19—27.

[4] Πλὴν τῶν ἀνωτέρω βιβλίων νεώτεραι ἔρευναι, ἰδίως τοῦ Wilamowitz von Möllendorff, ἀπέδειξαν, ὅτι ὁ Ἀκομινᾶτος εἶχε μελετήσει καὶ τὸν Καλλίμαχον, οὗ ἀποσπάσματα διεγνώσθησαν ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ, εἰ καὶ δὲν γίνεται παρ' αὐτῷ μνεία κώδικος τοῦ ποιητοῦ τούτου.

[5] Τὸ πρῶτον ἐν Παρισίοις τῷ 1561.

τὴν συγγραφὴν τοῦ Νικήτα, ἀνήκοντα εἰς τὸν αἰδέσιμον ἐκεῖνον ἄνδρα. Ἀνέφερε δ' ὅτι τὸ ἰδιόγραφον τοῦ Νικήτα περιῆλθε μετὰ θάνατον αὐτοῦ εἰς τὸν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτον καὶ κατόπιν εἰς τὸν ἐν Κυζίκῳ ἱερέα Θεόδωρον Σκουταριώτην, ὅςτις καὶ προέταξεν ἰδίᾳ χειρὶ τὴν τοῦ Μιχαὴλ μονῳδίαν εἰς τὸν θάνατον τοῦ Νικήτα. Ἁλούσης δὲ τῆς Κυζίκου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁ κῶδιξ κατήντησεν εἰς μίαν τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω, καὶ ἐκεῖθεν μετακομισθεὶς εἰς Παρισίους ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ Saint-Andrée [1]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Montfaucon ἀναφέρει κώδικα βομβύκινον περιέχοντα τὸν Θησαυρὸν καὶ προτεταγμένην τὴν μονῳδίαν, ὅςτις ἀνῆκεν εἰς τὸν Baluze [2]. Εἶνε δ' ἴσως ὁ αὐτὸς καὶ ὁ ἐξ οὗ ἐξέδωκεν ὁ Μορέλλης μέρος τοῦ Θησαυροῦ. Πιθανῶς δ' εἶνε οὗτος ὁ νῦν ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων ἀποκείμενος ἑλληνικὸς κῶδιξ 1234. Καὶ δὲν περιέχονται μέν, καθ' ὅσον ἐξήτασ' αὐτόν, ἐν αὐτῷ τἄνω σημειωθέντα ὑπὸ τοῦ Μορέλλη, ἀλλὰ πιθανῶς ἐξέλιπον ἔκτοτε, ἀποκοπέντος ἴσως τοῦ παραφύλλου ἐφ' οὗ ἦσαν γεγραμμένα.

Δὲν ἐξεύρομεν, ἂν ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος εἶχε τὴν συνήθειαν νὰ σημειόνῃ που τῶν κωδίκων ἐν πεζῷ λόγῳ ἢ δι' ἰάμβων, ὡς συνείθιζον οἱ Βυζαντῖνοι, ὅτι κῶδιξ τις ἦτο κτῆμα αὐτοῦ. Ἂν δ' ἐσημείονεν, ἴσως δύναται δι' ἐπιμελοῦς ἐξετάσεως τῶν κωδίκων τοῦ Γαληνοῦ, Νικάνδρου, Ἀριστοτέλους, Θουκυδίδου [3], Θεοφυλάκτου νὰ εὑρεθῶσι κώδικες ἀποτελέσαντές ποτε μέρος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἱεράρχου τῶν Ἀθηνῶν καὶ φυλαχθέντες χρόνον τινὰ ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος.

---

[1] ***Fabricius*** Bibliotheca Graeca ἐκδ. ***Harles*** Τόμ. Ζ' σ. 743.

[2] ***Montfaucon*** Palaeographia Graeca σ. 326.

[3] Ἀπίθανον εἶνε νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ Θουκυδίδης τοῦ Ἀκομινάτου εἶνε ὁ ἐπὶ περγαμηνῆς κῶδιξ τοῦ ἱστορικοῦ, ὃν ἐκέκτητο τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Ἰσίδωρος, ἐπειδὴ ἐν τῷ κώδικι τούτῳ, ἀποκειμένῳ νῦν ἐν Μονάχῳ ὑπ' ἀρ. CCCCXXX, εὑρίσκεται σημείωμα, καθ' ὃ ὁ Ἰσίδωρος ἐξηγόρασε τὴν βίβλον ἐκ τῆς πόλεως (ἤτοι Κωνσταντινουπόλεως) αἰχμαλωτισθεῖσαν. Ἴδε ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Ἀθηναῖοι βιβλιογράφοι ἐν Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ Ἔτ. ς' (1902) σ. 181 καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει σ. 25.

Η ΠΡΩΤΗ ΜΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΣΤΡΟΥΣ, ΤΟΥ ΛΕΩΝΙΔΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΕΙΑΣ

Τὸ Ἄστρος εἶνε σήμερον ὄχι ἀναξία λόγου κώμη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Θυρεάτιδι, ἠρίθμει δὲ μετὰ τῆς θερινῆς ἕδρας Ἁγίου Ἰωάννου 1424 κατοίκους τῷ 1896. Εἶνε δὲ γνωστὸν ἰδίως ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ τῷ 1823 συγκροτηθείσης ἐθνικῆς συνελεύσεως. Τὸ δὲ ὄνομ' αὐτοῦ εἶνε πιθανῶς ἀρχαῖον ἑλληνικόν, καθ' ἃ καὶ τὸ πόλισμ' αὐτὸ φαίνεται ὑφιστάμενον, καίτοι ἄνευ τινὸς σημασίας, ἐν τῇ ἀρχαιότητι, ὡς συνάγεται ἔκ τινων περισωζομένων λειψάνων ἀρχαίων τειχῶν.

Ἀλλὰ ποῦ εὑρίσκεται τὸ ὄνομα κατὰ πρῶτον; Ἤδη ὁ Leake[1] ἐπέστησε τὴν προσοχὴν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο εὑρίσκομεν παρὰ τῷ Πτολεμαίῳ[2]. Ἀλλ' ὁ Κούρτιος[3] ἐξήνεγκε τὴν γνώμην, ὅτι ἡ μνεία τοῦ ὀνόματος τούτου παρὰ τῷ Πτολεμαίῳ προῆλθεν ἐκ γλωσσήματος. Ταὐτὰ δ' ἐφρόνει καὶ ὁ Bursian[4], ὅστις προσεπιλέγει, ὅτι τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ λόγου, ὅτι αἱ περὶ τοῦ πολίσματος τούτου σημειούμεναι θέσεις εἶνε αὐταὶ αὐτόταται καὶ αἱ τοῦ ἀμέσως κατόπιν μνημονευομένου τόπου (Ἰνάχου ποταμοῦ ἐκβολαί». Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ πλέον ἰσχυρὸν μετὰ τὴν εὕρεσιν τοῦ ἐν τῇ ἁγιορειτικῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἀποκειμένου κώδικος τοῦ Πτολεμαίου. Καὶ δή, ὡς πᾶς τις δύναται νὰ πεισθῇ ἐκ τῆς πανομοιοτύπου ἐκδόσεως τοῦ Langlois, τὰ σημειούμενα μέτρα εἶνε διάφορα, ἔχοντα ὧδε·

Ἄστρον .... να ϛ' λε ϛ δύο
Ἰνάχου ποταμοῦ ἐκβολαὶ............ να ϛ' λε ϛ Γ'

Ἀλλ' ἂν παρὰ ταῦτα ὑπάρχῃ τις ὁ μὴ ἀποδεχόμενος ὡς ἀναμφηρίστως γνησίαν τὴν μνείαν τοῦ πολίσματος παρὰ τῷ Πτολεμαίῳ,

[1] Travels in the Morea Τόμ. Β' σ. 485.
[2] ***Παυσανίου*** III, 16, 11.
[3] Peloponnesos Τόμ. Β' σ. 567 σημ. 25.
[4] Geographie von Griechenland Τόμ. Β' σ. 69 σημ. 3.

πρέπει νὰ κατέλθῃ πολλοὺς αἰῶνας, ἕως εὕρῃ τὴν πρώτην μνείαν τοῦ Ἄστρους. Εὑρίσκεται δὲ αὕτη ἔν τινι χρυσοβούλλῳ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ἐκδεδομένου ἐν ἔτει 1293, δι' οὗ παρέχεται εἰς τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας τὸ ἀξίωμα ἐξάρχου τῆς Πελοποννήσου καὶ καθορίζονται ὑπὲρ αὐτοῦ τὰ εἰς τὸ ἀξίωμα ἐκεῖνο συμπαρομαρτοῦντα ἐκκλησιαστικὰ δίκαια [1]. Τὸ δὲ χωρίον, ἐν ᾧ ἀναγράφονται τὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας, ἔχει ὧδε·

Ἡ δὲ τῆς ἐπαρχίας ταύτης περίοδος ὡς ἐν τύπῳ περιγραφικῷ ἔχει οὕτως. Πρῶτον μὲν οὖν Ἐπίδαυρος ἀρχαία, ἡ καλουμένη Λιμηρά· μετὰ δὲ ταύτην ἐπὶ ἑῴαν προϊόντι ὁ Ζάραξ· προελθόντι δὲ ἀπὸ Ζάρακος παρὰ τὴν θάλατταν [κώμη] ἡ Κυπαρισσία· εἶτα ναὸς τοῦ ἁγίου Λεωνίδου· μετὰ δὲ τὸ τοῦ ἁγίου θεῖον τέμενος, τὸ καλούμενον Ἄστρος· ἐπαναβάντι δὲ κώμη ἡ καλουμένη Καστάνιτζα· μετὰ δὲ ταύτην ἀνέρχεται καὶ εἰς ἑτέραν κώμην λεγόμενα Ζίντζινα κτλ.

Ἂν δὲ παρακολουθήσωμεν τὴν περιγραφὴν ταύτην, ἔχοντες ὁδηγὸν τὸν χάρτην τοῦ σημερινοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, βλέπομεν, ὅτι τἀναγραφόμενα ὅρια διευθύνονται ἀπὸ τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς (Μονεμβασίας) τὸ πρῶτον πρὸς τὰ βορειοανατολικά, ἔπειτα δὲ τρέπονται πρὸς βορρᾶν. Μετὰ τὸν ἀρχαῖον Ζάρακα ἕπεται ἀμέσως βορείως παρὰ τὴν θάλασσαν ἡ Κυπαρισσία, ἥτις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Κυπαρίσσι τοῦ δήμου Ζάρακος, ἔπειτα δὲ πάντοτε πρὸς βορρᾶν μνημονεύεται ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Λεωνίδου, ὅστις εἶνε ἀσφαλῶς τὸ σημερινὸν Λενίδι (Λεωνίδειον). Μετὰ δὲ τὸ τοῦ ἁγίου θεῖον τέμενος ἕπεται ἔτι βορειότερον τὸ Ἄστρος. Ἡ δὲ Καστάνιτζα καὶ τὰ Ζίντζινα, ὧν γίνεται μνεία κατόπιν, κεῖνται ἀμφότερα μεσογείως πρὸς νότον καὶ φέρουσιν ἔτι καὶ τὴν σήμερον ταὐτὰ ὀνόματα. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον χωρίον ἀνήκει εἰς τὸν δῆμον Βρασιῶν τῆς Κυνουρίας, τὸ δὲ δεύτερον εἰς τὸν δῆμον Θεραπνῶν τοῦ νομοῦ Λακεδαίμονος. Κατὰ ταῦτα δ' ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ τούτῳ τοῦ ἔτους 1293 ἔχομεν τὴν πρώτην ἀσφαλῆ μνείαν τοῦ Ἄστρους καὶ τὴν τοῦ

[1] Ἐξεδόθη πολλάκις ἐκ τοῦ ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Ἀθηνῶν ἀποκειμένου πρωτοτύπου. Ἴδε *Zachariä von Lingenthal* Jus Graeco-romanum Τόμ. Γ΄ σ. 613. — ***Miklosich-Müller*** Acta et diplomata Τόμ. Ε΄ σ. 155 κ. ἑ.

Λεωνιδείου ἢ μᾶλλον τοῦ ναοῦ ἢ καὶ τοῦ μοναστηρίου, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ ὄνομα τοῦ πολίσματος τούτου ἐν τῷ κατόπιν χρόνῳ [1]. Τὸ πρῶτον δὲ μετὰ ἑκατὸν τεσσαράκοντα καὶ δύο ἔτη γίνεται καὶ πάλιν μνεία τοῦ Ἄστρους παρὰ τῷ Φραντζῇ [2]. Εἰς τὸν ἱστοριογράφον τοῦτον ὡς σύμβουλον τοῦ δεσπότου τῆς Πελοποννήσου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου ἐδόθη, καθ' ἃ αὐτὸς διηγεῖται, τῷ 1435 ἡ ἐντολὴ νὰ προσφέρῃ τὸ Ἄστρος (Ἄστρον) μετά τινων ἄλλων πολισμάτων τῆς Κυνουρίας, ἐν οἷς καὶ τὸ Λεωνιδειον, ὅπερ φέρει ἔτι τὸ ὄνομα Λεωνίδας, εἰς τὴν Μαρίαν Μελισσηνήν, τὴν χήραν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Ἀντωνίου Α' Ἀτζαϊώλη ὡς ἀντάλλαγμα τῶν Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν. Ἀλλ' ἡ συνθηκολογία αὕτη ἐναυάγησεν ἕνεκα τῆς ταχείας καταλήψεως τοῦ δουκικοῦ θρόνου ὑπὸ τοῦ Νερίου Β' καὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῆς Βοιωτίας ὑπὸ τοῦ Τουραχάν.

Ἀπ' ἐκείνου δὲ τοῦ χρόνου γίνεται συχνὴ μνεία τοῦ Ἄστρους [3]. Ἀλλὰ πότε ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Λεωνίδου, ὁ ἀργότερον Λεωνίδας καλούμενος, μετεβλήθη εἰς Λεωνίδειον ἀγνοῶ.

Ἀρχαιοτέρα δὲ τῆς πρώτης μνείας τοῦ Ἄστρους καὶ τοῦ Λεωνιδείου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας εἶνε ἡ ἀρχαιοτάτη γνωστή μοι μνεία τῆς Ἀρείας οὐ μακρὰν τῆς Ναυπλίας. Τὸ χωρίον φαίνεται ὅτι προῆλθεν ὁμοίως ἔκ τινος μονῆς. Ἀλλ' ὁ τόπος ἐκαλεῖτο Ἄρεια ἤδη πρὸ τῆς κτίσεως τῆς μονῆς, ἧς ἡ πρώτη ἱστορία εἶνε ἡ ἑξῆς. Ἀρχῆθεν ἦτο γυναικεία μονὴ ἔχουσα τριάκοντα καὶ ἓξ καλογραίας καὶ ἱδρύθη βραχὺ πρὸ τοῦ 1143 ὑπὸ Λέοντος τοῦ ἐπισκόπου Ἄργους καὶ Ναυπλίας. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ μονὴ ἤκμασε ταχέως καὶ ἕνεκα τῶν πειρατῶν τῶν λυμαινομένων τὸ ἀργολικὸν πεδίον ἐκινδύνευε νὰ δῃωθῇ, αἱ δὲ μοναχαὶ δὲν εἶχον οὔτε ἡσυχίαν οὔτε ἀσφάλειαν, ἵδρυσεν ὁ Λέων μεσογείως ἐν τῇ θέσει Βούζη νέαν μονήν, εἰς ἣν μετετέθησαν αἱ καλογραῖαι ἐκ τῆς Ἀρείας, κρατήσασαι τὰς προτέρας αὐτῶν κτήσεις.

[1] Ἐκκλησίδριον μέχρι καὶ τῆς σήμερον σωζόμενον καὶ κείμενον ἐγγὺς τοῦ τελωνείου ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου κτιρίου φέρει τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Λεωνίδου. ***Deville*** Etude sur le dialecte Tzaconien. Ἐν Παρισίοις. 1886 σ. 11. — ***Θεοδώρου ἱερέως καὶ Οἰκονόμου*** Γραμματικὴ τῆς τζακωνικῆς διαλέκτου. Ἐν Ἀθήναις. 1870 σ. 10. Πρβλ. ***Curtius*** Peloponnesos Τόμ. Β' σ. 305.

[2] Ἐκδ. Βόννης σ. 159,13.

[3] Ἴδε τὸ ἄρθρον Ἄστρος τοῦ ***Ἀντωνίου Μηλιαράκη*** (Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικὸν ἐκδιδόμενον ἐπιμελείᾳ Ν. Γ. Πολίτου. Ἐν Ἀθήναις. Τόμ. Β' σ. 454-455).

Τὸ δ' ἔκτοτ' ἐγκαταλειφθὲν μοναστήριον τῆς Ἀρείας παρέδωκεν ὁ Λέων εἰς μοναχούς, ὧν τὸν βίον ἐκανόνισε διὰ τυπικοῦ. Ταῦτα δὲ πάντα μανθάνομεν ἐκ τοῦ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Pasini ἔκ τινος κώδικος τῆς ἐν Ταυρίνῳ βιβλιοθήκης ἐκδοθέντος καὶ ἔπειτα ὑπὸ Miklosich καὶ Müller ἀνατυπωθέντος Ὑπομνήματος τοῦ ἐπισκόπου, εἰς ὃ προσήρτηται τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς.

---

[1] Codices manuscripti bibliothecae R. Taurinensis σ. 426 κ. ἑ.
[2] Acta et diplomata Τόμ. Ε' σ. 178-190.

ΤΑ ΟΠΛΑ ΤΟΥ ΔΟΞΑΠΑΤΡΗ *

Δὲν ὑπάρχει ἴσως Ἕλλην τυχὼν παιδείας ὁ μὴ γινώσκων τὸ ὄνομα τοῦ Δοξαπατρῆ· ἀλλὰ μετὰ τοῦ ὀνόματος τούτου συνδέεται ἡ ἀνάμνησις τῆς ἑλληνικῆς Ὀφηλίας, τῆς συμπαθοῦς Μαρίας Δοξαπατρῆ τοῦ Βερναρδάκη, πολὺ μᾶλλον ἢ ἡ γνῶσις τῆς γενναίας μορφῆς τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς πατρὸς, τοῦ ἀνδρείου ἀμύντορος τῶν Σκορτῶν.

Δυστυχῶς ὀλίγα γινώσκομεν περὶ τοῦ γενναίου τούτου ἥρωος, ἑνὸς τῶν ὀλίγων ὅσοι εἶχον τὸ θάρρος νἀντιταχθῶσιν ἐν Πελοποννήσῳ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1204 ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰς τὴν ὁρμὴν τοῦ Καμπανέση, ὡς ἐκάλουν οἱ Ἕλληνες τὸν ἐκ Καμπανίας ὁρμώμενον Γουλιέλμον Σαμπλίττην, καὶ τοῦ πρωτοστράτορος αὐτοῦ Γοδοφρέδου τοῦ Βιλλαρδουίνου (1205-1209). Μόνη δὲ περὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ φρουρίου τοῦ ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Σκορτῶν πηγὴ εἶνε τὸ περιώνυμον Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἔμμετρος μακρὰ διήγησις τῶν πολέμων τῶν Φράγκων κατακτητῶν τῆς Πελοποννήσου.

Μετὰ τὴν ἐν τῷ ἐλαιῶνι τοῦ Κοντούρου οὐ μακρὰν τῆς Καλαμάτας πολυθρύλητον μάχην, ἐν ᾗ οἱ Ἕλληνες ἡττήθησαν ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὁ Καμπανέσης ἠδύνατο ἤδη νὰ θεωρηθῇ κύριος τοῦ Μορέως. Καὶ ἀληθῶς προσλαμβάνει ἔκτοτε τὴν προσωνυμίαν ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας. Ἀλλ' εἰς τὴν ἐν ἀναπεπταμένῳ πεδίῳ νίκην ἐκείνην ἔπρεπε νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ κατάληψις τῶν ὠχυρωμένων πόλεων καὶ τῶν δυσπορθήτων φρουρίων. Πρῶται δ' ἔπεσον εἰς χεῖρας τῶν Φράγκων ἡ Κορώνη, ἥτις καὶ ἐδόθη ὡς τιμάριον εἰς τὸν πρωτοστράτορα, καὶ ἡ ἔμνοστος καὶ χαριτωμένη Καλαμάτα. Πρὶν δ' ἢ τραπῶσιν

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ «Νέα Ἑλλάς» τοῦ 1894 τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ Γ. Κασδόνη, ἐν σ. 188 κ. ἑ.

οἱ νικηταὶ εἰς τὰ δυτικὰ καὶ βόρεια τῆς Πελοποννήσου καὶ καταλάβωσι τὴν ὀχυρὰν Ἀρκαδιὰν, ἤτοι τὴν σημερινὴν Κυπαρισσίαν, ἀπεφασίσθη πολεμικοῦ συμβουλίου γενομένου, κατὰ πρότασιν τοῦ πρωτοστάτορος Βιλλαρδουίνου, νὰ προηγηθῇ ἡ κατάληψις τοῦ Ἀρακλόβου ὅπερ ἐφρούρει ὁ Δοξαπατρῆς Βουτσαρᾶς.

Καὶ τότε ὁ πρωτοστάτορας, μισὶρ Ντζεφρὲς ἐκεῖνος
εἶπε καὶ ἐσυμβούλεψεν 'ς τὴν Ἀρκαδία νὰ ἀπέλθουν,
τὸ κάστρον γὰρ νὰ ἐπάρουσιν, ὁ τόπος νὰ πλαταίνῃ,
νὰ στείλουν κι εἰς τὸ Ἀράκλοβον, ὁποῦ κρατεῖ τὸν δρόγγον,
ὁποῦ τὸ λέγουν τὰ Σκορτά· μικρὸν καστέλλιν ἔνι,
ἀλλὰ εἰς τραχῶνιν κάθεται, πολλὰ ἔνι ἀφιρωμένον [1].
Λέγουν ὁκάποιος τὸ κρατεῖ ἀπὸ τοὺς Βουτζαρᾶδες·
Δοξαπατρῆν τὸν λέγουσι· μέγας στρατιώτης ἔνι·
«Κι ἀφῶν ἐπάρωμεν κι αὐτὸ, καὶ νὰ πλατύνῃ ὁ τόπος,
«ἐνταῦτα ἂς ἀπερχώμεθα ἐκεῖ εἰς τοὺς ἄλλους τόπους».
Οὕτως ὡς τὸ ἐσυμβούλεψεν ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς ἐκεῖνος,
τὸ ἔστερξεν τοῦ νὰ γενῇ ἀτός του ὁ Καμπανέσης [2].

Ὁ δρόγγος τῶν Σκορτῶν, ἐν ᾧ ἔκειτο τὸ Ἀράκλοβον, οὗ ἠμύνετο ὁ Δοξαπατρῆς, κατεῖχε τὴν ἀρκαδικὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ ἦτο ὀχυρὸν προπύργιον τῆς Ἀρκαδίας ἅμα καὶ τῆς Ἠλείας ἐν τῷ μεταιχμίῳ τῶν δύο χωρῶν. Τὸ κάστρον τῆς Ἁγίας Ἑλένης ἄνωθεν τοῦ σημερινοῦ χωρίου Λάβδα τοῦ δήμου Ἀνδριτσαίνης, ἐπέχον τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου ἀρκαδικοῦ πολίσματος Λυκόας, καὶ τὸ ἀπέναντι αὐτοῦ κείμενον Σαρακήνικο ἦσαν, ὡς φαίνεται, κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας αἱ κλεῖδες τοῦ δυσαλώτου δρόγγου ἢ ζυγοῦ τῶν Σκορτῶν. Ἀληθὴς δ' αὐτοῦ ἀκρόπολις ἦτο ἐν τῷ κατακτητικῷ πολέμῳ τοῦ Σαμπλίττου ἡ ἕδρα τοῦ Δοξαπατρῆ, τὸ Ἀράκλοβον, φρούριον μικρὸν μὲν, ἀλλ' ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς θέσεώς του ὀχυρώτατον κατὰ τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν περικοπὴν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως.

Προῆλθε δὲ, καθ' ἃ φαίνεται, τὸ ὄνομα τῶν Σκορτῶν ἐκ παραφθορᾶς τοῦ ὀνόματος τῆς οὐ μακρὰν κειμένης ἀρχαίας Γόρτυνος, ἧς τὸ ὄνομα ἐπ' ἴσης παραφθαρὲν διεφύλαξεν ἴσως καὶ ἡ Καρύταινα, ἧς

[1] = ὠχυρωμένον.

[2] Βιβλίον τῆς Κουγκέστας ἔκδ. *Buchon*. Ἐν Παρισίοις. 1845 στ. 424-435. Ἴδε νῦν ἔκδ. *John Schmitt* The Chronicle of Morea σ. 119 στ. 1756 κ. ἑ.

τὸ φρούριον, ὅπερ ἔμελλε μετὰ πάροδον αἰώνων νὰ δοξάσῃ ὁ Κολοκοτρώνης, ἐκτίσθη τὸ πρῶτον ἐπὶ φραγκοκρατίας ὑπὸ τοῦ κυρίου τῆς Καρυταίνης Οὔγωνος de Bruières.

Ὁποία ὑπῆρξεν ἡ ἄμυνα τοῦ Δοξαπατρῆ καὶ ἡ τύχη τοῦ Ἀρακλόβου δὲν διηγεῖται ἡ ἱστορία· ἀλλ' εἶνε εὔκολον νὰ μαντεύσῃ τις τὰ κατ' αὐτὴν, ὅταν ἀναλογισθῇ τὴν ὁρμὴν τῶν Φράγκων ἱπποτῶν καὶ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐκπολιόρκησιν φρουρίων καὶ πόλεων ὀχυρωτάτων. Ἀλλ' ὅτι τὸ μικρὸν Ἀράκλοβον ἐπέσχεν, ἔστω καὶ ἐπὶ βραχὺ, τὴν ὁρμὴν αὐτῶν, ἀρκεῖ νὰ πείσῃ ἡ ὑπὸ τοῦ στιχοπλόκου τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ῥητὴ μνεία τῆς γενναιότητος τοῦ τελευταίου Ἕλληνος φρουράρχου.

Ταῦτα καὶ μόνα ἐγινώσκομεν μέχρι τινὸς περὶ τοῦ Δοξαπατρῆ, ὅτε πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐγνώσθη πρὸς τῷ ἑλληνικῷ καὶ γαλλικῷ [1] κειμένῳ τοῦ εἰρημένου Χρονικοῦ, ἅτινα πρὸ πεντηκονταετίας ἐξέδωκεν ὁ Γάλλος μεσαιωνολόγος Buchon [2], καὶ τῷ ἰταλικῷ, οὗ μέρος ἐδημοσίευσεν ὁ Γερμανὸς Κάρολος Hopf [3], τὸ ἀραγωνικὸν κείμενον τοῦ αὐτοῦ Χρονικοῦ, ἐκδοθὲν μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ Morel-Fatio [4]. Ἡ ἀραγωνικὴ αὕτη μετάφρασις εἶνε ἄξιον λόγου εὕρημα, διότι συνετάχθη κατὰ διαταγὴν τοῦ ἐπιφανοῦς μεγάλου μαγίστρου τοῦ ἐν Ῥόδῳ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν Φερνάνδου de Heredia, αὐτοῦ ἐκείνου, ὅστις ἐπεχείρησεν ἐν Ἑλλάδι στρατείαν ἐπὶ τοὺς Τούρκους, λήξασαν εἰς τὴν ἐν Ἄρτῃ τῷ 1379 ζώγρησίν του ὑπὸ τοῦ Ἀλβανοῦ Σπάτα Μπούα καὶ πώλησιν εἰς τοὺς Τούρκους, ὑφ' ὧν ἀπηλευθερώθη τῷ 1381 πληρώσας βαρέα λύτρα. Ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλον λόγον εἶνε ἄξιον μελέτης τὸ ἀραγωνικὸν κείμενον, ἅτε περιέχον μέρη μὴ ὑπάρχοντα ἐν τοῖς γεγραμμένοις ἐν ταῖς ἄλλαις γλώσσαις [5]. Μετα-

[1] Σημειωτέον, ὅτι μόνον τὸ ἑλληνικὸν, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ γαλλικὸν κείμενον ἀναφέρει τὰ κατα τὸν Δοξαπατρῆν καὶ τὸ Ἀράκλοβον.

[2] Recherches historiques sur la principauté française de Morée. Ἐν Παρισίοις. 1845. Τόμ. Α' καὶ Β'.

[3] Chroniques Gréco-romanes. Ἐν Βερολίνῳ. 1873 σ. 414-468.

[4] Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea. Ἐν Γενεύῃ. 1885.

[5] Ποῖον τῶν κειμένων εἶνε τὸ πρωτότυπον εἶνε ζήτημα πολυθρύλητον καὶ οὔπω λελυμένον, οὗ τὴν λύσιν μεγάλως προήγαγεν ἡ ἐπ' ἐσχάτων (1904) δημοσιευθεῖσα ἔκδοσις τοῦ Ι. *Schmitt*. Κατ' αὐτὸν τὸ πρωτότυπον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἐγράφη βραχὺν χρόνον μετα τὸ 1300, ἀλλὰ τὰ σήμερον σωζόμενα ἑλληνικὰ κείμενα δὲν εἶνε

ξὺ δὲ τούτων τῶν μερῶν εὑρίσκεται καὶ ἕν, περιέχον νέας εἰδήσεις περὶ τοῦ Ἀρακλόβου καὶ τοῦ ὑπερασπιστοῦ αὐτοῦ.

Τὸ χωρίον τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς πιστῶς μεταφραζόμενον·

«Καὶ ἐκεῖ εὗρεν ἀρχαῖον φρούριον ὀνομαζόμενον Ποντικόκαστρον, » ὅπερ ὁ μισὲρ Γουλιέλμος διέταξε νὰ τειχίσωσι καὶ ἐπισκευάσωσι καὶ » ὠνόμασε γαλλιστὶ Belveder. Ἔπειτα δ' ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν καὶ » ἦλθεν εἰς τὴν χώραν τῶν Σκορτῶν, καὶ ἐκεῖ εὗρε φρούριον ὀχυρώ- » τατον καλούμενον ἑλληνιστὶ μὲν Ἀράκλοβον, γαλλιστὶ δὲ Bucelet.

» Καὶ βλέπων, ὅτι τὸ φρούριον ἦτο ὀχυρώτατον καὶ δὲν ἠδύνατο » νά το κυριεύσῃ, διότι ἦτο ὀχυρὸν καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἦτο ὁ κύριος τοῦ » φρουρίου, ὅστις ἦτο λίαν ἰσχυρὸς καὶ γενναῖος καὶ ἦτο οὕτω ῥω- » μαλέος, ὥςτε ἡ κορύνη αὐτοῦ εἶχε τοιοῦτον βάρος, ὥςτε δὲν ἠδύ- » νατο νὰ ὑψώσῃ αὐτὴν διὰ τῆς μιᾶς χειρός, καὶ ὁ θώραξ ὃν ἔφερεν » εἶχε βάρος ἑκατὸν πεντήκοντα λιτρῶν καὶ ὑπερέκεινα, συχνὰ δ' » ἐξήρχετο ἐκ τοῦ φρουρίου ὅπως πολεμήσῃ πρὸς τοὺς Φράγκους, καὶ » ἐφόνευε πολλοὺς αὐτῶν,

» βλέπων ταῦτα ὁ μισὲρ Γουλιέλμος μετὰ τοῦ συμβουλίου αὐτοῦ » ἀπεφάσισε νὰ στήσωσι τακτικὴν πολιορκίαν τοῦ φρουρίου, αὐτοὶ δὲ » νἀπέλθωσιν εἰς καθυπόταξιν τῆς ὑπολοίπου χώρας, οὕτω δὲ καὶ » ἔπραξαν. Στηθείσης δὲ πολιορκίας περὶ τὸ φρούριον, ὁ μισὲρ Γου- » λιέλμος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἀνεχώρησαν καὶ μετέβησαν εἰς Ἀρκαδιάν»[1].

ἀντίγραφα τοῦ πρωτογράφου, ἀλλὰ μεταγενέστεραι διασκευαὶ αὐτοῦ. Τὸν δὲ συγγραφέα ἀποδέχεται ὁ κ. *Schmitt* όχ: Ἕλληνα ἢ γασμοῦλον, ἀλλ' αὐτόχρημα Φράγκον, γνώστην τῆς δημώδους ἑλληνικῆς τῆς ἐπιχωριαζούσης τότ' ἐν Πελοποννήσῳ. Ἴδε *Schmitt* The Chronicle of Morea σ. XXXVIII κ. ἑ. Πρβλ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Νέον Ἑλληνομνήμονα Τόμ. Α' σ. 248 κ. ἑ.

[1] «Et aqui trobó un castiello antiguo, el qual se clamaua Pontico, el qual micer Guillem fizo murar et adobar, et pusole nombre en franco Belueder. Et pues se partió d'alli et s' ende fue en las partidas de la Scorta, et aqui trobó un castiello, muy fuert, el qual se clamaua en griego Oreoclauo et en franco Buceler.

» Et vidiendo que el castiello era muy fuert et no lo podia tomar por aquesto qu' él era fuert, et dentro era el senyor del castiello, qui era muy poderoso et valient, et tanto era fuert que su maça era tan pesada que hun hombre non la podia leuantar con una mano, et la loriga que leuaua pesaua mas de cient et cinquanta liuras, et muchas vegadas sallia de fuera del castiello á conbatirse con los Francos et matava' nde muchos.

» Et vidiendo aquesto, micer Guillem con su consello deliberaron que

Τὸ ὄνομα τοῦ ἥρωος δὲν ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀραγωνικῇ μεταφράσει· ἀλλ' ἡ θέσις τοῦ χωρίου ἐν σχέσει πρὸς τἆλλα κείμενα καὶ ἡ ῥητὴ μνεία τοῦ 'Αρακλόβου πιστοῦσιν ἀναμφηρίστως, ὅτι πρόκειται καὶ ἐνταῦθα περὶ τοῦ Δοξαπατρῆ, οὗ ὁ 'Αραγώνιος μεταφραστὴς παραλείπει μὲν τὸ ὄνομα, ἀλλ' ἐξαίρει ἐξόχως τὴν γενναιότητα καὶ περιγράφει δι' ὀλίγων, ἀλλὰ γραφικώτατα τὰ ὅπλα.

Ἔχει λοιπόν τι τὸ ὁμηρικὸν ὁ Γορτύνιος ἐκεῖνος ἥρως τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, ὅστις κατορθόνει διὰ τῆς προσωπικῆς του ἀνδρείας νἀπαμύνῃ, τοὐλάχιστον πρὸς ὥραν, τὸν Φράγκον κατακτητὴν ἀπὸ τοῦ ὀρεινοῦ φωλεοῦ του. Ὁ Βυζαντῖνος τιμαριοῦχος τοῦ 'Αρακλόβου εἶνε σιδηρόφρακτος ὡς οἱ ἀντίπαλοί του, ἀφ' οὗ ὁ θώραξ αὐτοῦ ζυγίζει μόνος ἑκατὸν πεντήκοντα λίτρας καὶ ὑπερέκεινα. 'Αλλ' ἔτι θαυμασιώτερον εἶνε τὸ ῥόπαλον τοῦ Σκορτίνου Ἡρακλέους, ὅπερ ἄλλος ἀνὴρ ἀντ' αὐτοῦ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ κραδάνῃ διὰ τῆς ἑτέρας τῶν χειρῶν. Ἡ maça τοῦ Βουτσαρᾶ εἶνε τὸ φοβερὸν ἀπελατίκιον, ὅπερ εἶνε γνωστὸν εἰς ἡμᾶς ἐκ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ ἐκ τῶν ποιημάτων τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου. Εἶνε ἡ βαρεῖα σιδηρᾶ κορύνη, τὸ ἀχώριστον ὅπλον τοῦ ἀπελάτου, τοῦ Βυζαντίνου κλέφτου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀκρίτου, τοῦ φύλακος τῶν ὁρίων, ὅστις

. . . ταῖς ἄκραις τριγυρίζει [1].

Οὕτως ὡπλισμένους πρέπει νὰ φαντασθῶμεν τοὺς Πελοποννησίους ἥρωας τοὺς ἀντιλαμβάνοντας κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα τὸν πρὸς τοὺς Φράγκους ἀγῶνα. Τοιαύτην κορύνην ἔφερον πάντως ἐκτὸς τοῦ Δοξαπατρῆ ὁ Λέων Χαμάρετος ὁ ἀτυχὴς ὑπερασπιστὴς τῆς Λακεδαίμονος, ὁ ἡττημένος τῆς ἐν Κουντούρῳ μάχης, οἱ τιμαριοῦχοι τῆς Μονεμβασιας Μαμωνάδες, Δαιμονογιάνναι καὶ Σοφιανοί, οἱ κύριοι τῆς Μεσσηνίας Βρανάδες, Καντακουζηνοὶ καὶ Μελισσηνοί. Διὰ

metiesen sitio en el castiello et que fuesen á conquerir el romanient de la tierra, et asi lo fizieron. Et asitiado el castiello, micer Guillem con su gent se partió et fueron à Arcadia».

Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea § 109-111. Ἔκδ. Morel-Fatio σ. 27.

[1] *Ἰγνατίου Πετρίτζη* Διήγησις Διγενῆ στ. 2135 ἐν τῇ ἐμῇ Collection de romans Grecs. Ἐν Παρισίοις. 1880 σ. 197.

τί νὰ μὴ φέρωσι καὶ ἐκεῖνοι τὴν κορύνην, ἀφ' οὗ ῥητῶς βλέπομεν περιγραφόμενον ὡς ῥοπαλοφόρον τὸν Δοξαπατρῆν, ἀφ' οὗ ὡρισμένως ἀναφέρεται τὸ ἀπελατίκιον τοῦ τυράννου τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κορίνθου Λέοντος τοῦ Σγουροῦ; Παρὰ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου μανθάνομεν, ὅτι ὁ Σγουρὸς ἔφερε σιδηροῦν ἀπελατίκιον [1], ὅπερ ποτὲ κατήνεγκε κατὰ τῆς κεφαλῆς συγγενοῦς τινος τοῦ ἱεράρχου, ὅτε ποτὲ οὗτος οἰνοχοῶν τῷ τυράννῳ κραιπαλῶντι ἔθραυσεν ἐξ ἀπροσεξίας ὑέλινον ποτήριον [2]. Ὁ ὠμὸς δ' ἐκεῖνος φόνος παρέχει εἰς τὸν Ἀκομινᾶτον τὴν εὐκαιρίαν νὰ μεταδώσῃ εἰς ἡμᾶς πλείστας ὅσας λεπτομερείας περὶ τοῦ τυράννου, ἐξ ὧν βλέπομεν, ὅτι ὄχι μόνον ὁ ὁπλισμὸς τῶν Βυζαντίνων τιμαριούχων, ἀλλὰ καὶ ὅλος αὐτῶν ὁ βίος δὲν ἦτο πάνυ διάφορος τοῦ τῶν Φράγκων ἱπποτῶν. Ἔχει καὶ ὁ βυζαντιακὸς μεσαιὼν ὡς ὁ ἐν τῇ Δύσει τὰ φέουδα αὐτοῦ, τὰς προνοίας. Ἔχει τοὺς ἱππικούς του ἀγῶνας· δὲν λέγω τοὺς τορνεμέδες (tournois) καὶ τὰς τζούστρας (giostre) τὰ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πιθανῶς εἰςαχθέντα, ἀλλὰ τοὺς πρὸ αὐτῆς πλὴν τῶν ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ ἀγωνισμάτων ἐν τῷ Τζυκανιστηρίῳ τῆς βασιλευούσης τελουμένους. Φοροῦσι καὶ οἱ Βυζαντῖνοι εὐγενεῖς τὰ μακρυμύτικα ὑποδήματα, ὡς ὀνομάζει αὐτὰ ὁ Πτωχοπρόδρομος, ἀπαραλλάκτως ὡς οἱ τῆς Δύσεως τὰ souliers à bec (Schnabelschuhe). Οὐδὲ οἱ νεαροὶ ἀκόλουθοι λείπουσι, λέγω τοὺς pages· εἶνε τὰ παρὰ τοῖς χρονογράφοις καὶ ἐν τῇ μεσαιωνικῇ ἡμῶν ποιήσει καλούμενα παιδόπουλα. Τοιοῦτον παιδόπουλον ἦτο ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ Ἀκροκορίνθου πυργοβάρει τοῦ Σγουροῦ ὁ Μιχαήλ, ὁ ὑπ' αὐτοῦ φονευθεὶς νεαρὸς υἱὸς τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Ἀκομινάτου Γεωργίου τοῦ σεβαστοῦ. Καὶ αὐτός, ὁμηρεύων παρ' αὐτῷ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν ματαίας ἀποπείρας τοῦ Σγουροῦ, ἀφ' ἧς ἔσωσε τὴν πόλιν ἡ γενναιότης τοῦ ἱεράρχου αὐτῶν, ὡς καὶ ἄλλοι ὅμηροι διαμένοντες παρὰ τῷ τυράννῳ ὡς παιδόπουλα, μόνον ἐν τοῖς συμποσίοις ἐπιτελεῖ ἔργα ὑπηρετικά, ἄλλως δὲ

[1] «Σιδηρέῳ ῥοπάλῳ πατάξασα, ὃ τοῖς πάλαι ἀπελάταις ὅπλον ἀτειρὲς ἐγκεχείριστό τε καὶ ἀπ' αὐτῶν παρωνόμαστο». Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα ἐκδ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου.*** Τόμ. Β΄ σ. 163,21. — «ἡ σιδηρέα καὶ ἀπελατικὴ κορύνη». Αὐτόθι σ. 166,30.

[2] Αὐτόθι σ. 163,31 κ. ἑ.

διατρίβει περὶ ἀσκήσεις τοξευτικὰς καὶ ἱππικὰ γυμνάσια ὡς γνήσιος page.

Ἡ ἱστορία μόνον τὴν γενναιότητα τοῦ Βουτσαρᾶ καὶ τὸν ὁπλισμὸν αὐτοῦ παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς, ἄλλως δὲ δὲν γινώσκομεν τὸν χαρακτῆρ' αὐτοῦ καὶ τὸν λοιπὸν βίον. Ἀλλὰ πάντως οὐδένα ἔχομεν λόγον νὰ δυςπιστῶμεν, ὅτι ἔζη καὶ αὐτὸς ἐν Ἀρακλόβῳ ὡς Λέων ὁ Σγουρὸς ἐπὶ τοῦ Ἀκροκορίνθου. Τὸν ἱπποτικὸν βίον τῶν Βυζαντίνων τιμαριούχων τῆς Πελοποννήσου διέκοψεν ἐξαπίνης ἐπελθοῦσα ἀρχομένου τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος ἡ φραγκικὴ ἐπιδρομή. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ πεδίου τῆς μάχης οἱ ἱππόται τῆς Καμπανίας ἀνεδεικνύοντο εὐκόλως νικηταὶ τῶν ἐχόντων τὰς προνοίας ἐν Πελοποννήσῳ Ἀλλὰ τὰ φρούρια ἀντέχουσιν ἐφ' ἱκανὸν χάρις εἰς τοὺς σιδηροφράκτους καὶ κορυνηφόρους Ἕλληνας ἱππότας, ἀντιτασσομένους μετὰ γενναιότητος εἰς τοὺς ἐκ Γαλλίας σταυροφόρους. Ὁ Δοξαπατρῆς ἀμύνεται ἐν Ἀρακλόβῳ μετὰ τῆς αὐτῆς καρτερίας μεθ' ἧς ἐπὶ μακρὸν πολιορκεῖται Λέων ὁ Σγουρὸς ἐπὶ τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν παράδοσιν τῶν φρουρίων ἡ Πελοπόννησος γίνεται μὲν γαλλική, ἀλλὰ δὲν ἐκγαλλίζεται, ὡς δὲν εἶχον κατορθώσει νά την ἐκρωμαΐσωσιν οἱ Ῥωμαῖοι πρότερον, ὡς δὲν κατώρθωσαν νά την ἐκτουρκίσωσιν ἔπειτα οἱ Τοῦρκοι. Καὶ σήμερον μετὰ πάροδον αἰώνων μόλις που ἐρείπια φρουρίων καὶ ἐκκλησιῶν καὶ σπάνιαι ἀπὸ γαλλικῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων παρεφθαρμέναι τοπικαὶ ὀνομασίαι ἐνθυμίζουσιν ἐν Πελοποννήσῳ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς φραγκοκρατίας, καθ' οὓς ἐν τῇ χερσονήσῳ ἐλαλεῖτο ἡ γαλλικὴ ἐπ' ἴσης καθαρὰ ὡς καὶ ἐν Παρισίοις.

ΟΙ ΑΡΚΟΛΕΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ *

Μὲ τί ἄλλο νὰ χαιρετίσω προςφορώτερον τὴν ἐμφάνισιν τοῦ περιοδικοῦ τούτου, ὅπερ δίκην ἄνθους ὡραίου χεὶρ παρθενικὴ ἀνέλαβε νὰ ἀρδεύσῃ φυόμενον ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς εἰρηνικῆς ἐλαίας, ἣν ἐπότισε καὶ ηὔξησε τὸ αἷμα γενεῶν ὅλων; Μὲ τί ἄλλο ἢ μὲ μικρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μακρῶν ἐκείνων ἐπαναστάσεων, αἵτινες ἀποτελοῦσιν οἱονεὶ συνεχῆ ἱστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς Κρήτης, μόλις που ἀποπαυομένης τῶν πολέμων καὶ μόλις ἐχούσης, καθ' ἃ πολλάκις εἶπον καὶ ἔγραψα, ἐν τῷ μακρῷ διαστήματι τῶν αἰώνων ὀλίγα ἔτη εἰρήνης καὶ ἡσυχίας;

Εἶνε καιρὸς δὲ πλέον τώρα, ὅτε, ἀνανήψασα τέλος ἡ Κρήτη ἐκ τῆς μακραίωνος συμφορᾶς καὶ, ὑπὸ τοῦ ἀστέρος τῆς Βηθλεὲμ περιαυγαζομένη, πλέει ἐν τῷ Μυρτῴῳ χαίρουσα πρὸς τὸν ποθητὸν λιμένα τῆς Ἑνώσεως, νὰ στρέψωσιν οἱ Κρῆτες τὸ βλέμμα πρὸς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῶν ἀγώνων, οἵτινες προηγήθησαν τῆς προςδοκωμένης αὐτῶν τελείας ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως. Ἀλλ' ἐννοῶ τὴν συστηματικήν, τὴν ἐξ ἱστορικῶν ἀρχείων καὶ ἐγγράφων μεμαρτυρημένην κρητικὴν ἱστορίαν, ἧς μάλιστα ἡ ἐπὶ τῆς βενετοκρατίας περίοδος δύναται νὰ γραφῇ ἀσφαλῶς μετὰ μεθοδικὴν καὶ κοπιώδη ἐξερεύνησιν τῶν ἐν Βενετίᾳ ἀποκειμένων ἀνεξαντλήτων θησαυρῶν. Ἔσομαι δ' εὐτυχὴς κἀγώ, ἂν δυνηθῶ νὰ συντελέσω, λευκαινομένων ἤδη τῶν τριχῶν μου καὶ τῆς Κρήτης μὴ πιεζομένης πλέον ὑπὸ τοῦ ἐφιάλτου τῆς δουλείας, εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν ὀνείρου, ὅπερ μοι προςεμειδία πάντοτε γελόεν ἐν ἡμέραις, καθ' ἃς ἐγὼ μὲν διευδαυκαλώμην ἔτι ὑπὸ ὀνείρων νεανικῶν, ἡ δὲ προςφιλὴς Κρήτη ἐστέναζεν ἔτι ὑπὸ τὸν ζυγόν.

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ τῶν Χανίων Σπινθῆρι τῆς δεσποινίδος Ἀρτεμισίας Λανδράκη Τόμ. Α', 15 Ἰανουαρίου 1902 σ. 8 κ. ἑ.

Ἐκ τοῦ ὠκεανοῦ δ' ἐκείνου τῶν εἰδήσεων, αἵτινες μετὰ συντόνους μελέτας δύνανται νὰ διαφωτίσωσι τὴν μακροχρόνιον ἱστορίαν τῆς Κρήτης καὶ ἀναδείξωσιν ἔτι μεγαλειτέρους τοὺς μακροὺς αὐτῆς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνας, δέξασθε ἐνταῦθα μίαν ῥανίδα διὰ τὴν ὑδροχόην ἀφ' ἧς ἀνελάβετε νὰ ποτίσητε τὸ ἄνθος τὸ φυόμενον ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς εἰρηνικῆς ἐλαίας.

Τὰ μεγάλα ὀνόματα τῶν ἡρώων τῶν κατὰ τῶν Βενετῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης οὐδὲν ἔχουσι τὸ αἰνιγματικόν. Εἶν' ἐνίοτε πρωτοφανῆ, ἀλλὰ δὲν εἶνε δυςνόητα, οὐδὲ γεννῶσί τινα ἀπορίαν. Ἄλλα μὲν ἔχουσι βυζαντιακὴν ἀπόχρωσιν, οἷα τὰ Βλαστός, Καλλέργης, Μελισσηνός, Δρακοντόπουλος, Σκορδύλης[1], ἄλλα δ' ἔχουσι τύπον ἤδη νεοελληνικόν, οἷα τὸ Δαιμονογιάννης καὶ τὸ Ψαρομίλιγγος. Ἓν δὲ μόνον τῶν ὀνομάτων Κρητῶν ἐπαναστατῶν ἐπὶ βενετοκρατίας εἶνε παραδοξότερον τῶν ἄλλων καὶ ἐγείρει τινὰς ὑπονοίας διὰ τὸ ἀρχαΐζον τοῦ τύπου, τὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀρκολέοντος τοῦ μετασχόντος μετὰ τοῦ Μανουὴλ καὶ Κωνσταντίνου Δρακοντοπούλου, τοῦ Μιχαὴλ Μελισσηνοῦ, τοῦ Νικολάου Δαιμονογιάννη καὶ ἄλλων τῆς ἐναντίον τῶν Βενετῶν ἐπὶ τοῦ τοποτηρητοῦ Ἰωάννου Στορλάδου ἐπαναστάσεως τῶν ἐτῶν 1228 μέχρι 1230.

Ἀλλὰ τὸ ὄνομα Ἀρκολέων, σύνθετον ἐκ τοῦ ἄρκος=ἄρκτος καὶ λέων, φαίνεται μὲν τὸ πρῶτον ἀπίθανον, ἀλλὰ δὲν εἶνε ὅμως ἀνύπαρκτον, πάντως δ' ὁ ἐν Κρήτῃ δημώδης αὐτοῦ τύπος ὑπῆρξεν Ἀρκολιός. Ἀλλὰ δὲν συμβαίνει εἰς τὸ ὄνομα Ἀρκολέων ὅ τι παραδείγματος χάριν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθηναίου λογίου τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος Νικηφόρου Πριγγελέως, ὅπερ εἶνε ἑλληνικώτερος τύπος τοῦ

[1] Τὸ ὄνομα Σκορδίλης ἢ Σκορδύλης ἀπαντᾶται ἐναλλὰξ καὶ ὑπὸ τὸν τύπον Σκορδύλιος. Ἴδε τοὺς διαφόρους Κρῆτας λογίους τοὺς φέροντας τοῦτο τὸ ὄνομα παρὰ τῷ **Σάθᾳ** ἐν Νεοελληνικῇ φιλολογίᾳ σ. 759. Τούτων ὁ Μακάριος Σκορδύλιος λέγεται Σκορδύλης ἔν τινι ἁγιορειτικῷ χειρογράφῳ, τῷ ὑπ' ἀρ. 853 τῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, περιέχοντι τὸν εἰς τὴν κοίμησιν τῆς Παρθένου πανηγυρικὸν αὐτοῦ λόγον (**Σπυρ. Π. Λάμπρου** Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων. Ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας Τόμ. Β' σ. 444), ὁ δὲ παρὰ τῷ **Σάθᾳ** Ζαχαρίας Σκορδύλης ὀνομάζεται Σκορδύλιος ἐν ἑτέρῳ ἁγιορειτικῷ χειρογράφῳ, τῷ ὑπ' ἀρ. 131 τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου, ἐν ᾧ σώζεται ἡ περὶ βαθμῶν συγγενείας συγγραφὴ αὐτοῦ, ἐπονομάζεται δ' ἐν τῷ χειρογράφῳ ἐκείνῳ καὶ Μαραφαρᾶς Ζαχαρίας Σκορδύλιος (**Σπυρ. Π. Λάμπρου** αὐτόθι Τόμ. Α' σ. 186). Ἴδε καὶ **Σπυρ. Π. Λάμπρου** Νέον Ἑλληνομνήμονα Τόμ. Β' σ. 32.

χυδαιοτέρου Πριγγιούλη ἢ Πρίντζουλα. Ἐδῶ ἔχομεν τὸ ἐναντίον. Τὸ Ἀρκολιὸς εἶνε ἡ λαϊκὴ μετάπτωσις τοῦ βυζαντιακοῦ καὶ ἀρχαιοπρεποῦς Ἀρκολέων. Ὅτι δὲ ὁ οἶκος εἰς ὃν ἀνῆκεν ὁ ἐπαναστάτης Ἀρκολέων διετηρήθη ἐπὶ μακρόν, φέρων ἀπαράφθορον τὸ ὄνομα, ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου, ὅτι αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα φέρει μεσοῦντος τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος καὶ ἄλλος ἀνὴρ ἐκ τοῦ αὐτοῦ καταγόμενος προφανῶς οἴκου. Δὲν εἶνε δὲ οὗτος ἐπαναστάτης, ἀλλ' ἥσυχος ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων, μακρὰν τῆς πατρίδος διαβιῶν καὶ ἀποζῶν ἐκ τῆς ἀντιγραφῆς ἑλληνικῶν χειρογράφων ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, ὡς καὶ ἄλλοι Κρῆτες ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, περὶ ὧν θέλω γράψει ἄλλοτε. Ὁ Κρὴς οὗτος βιβλιογράφος ἔγραψε τῷ 1447 ἐν Ῥαβέννῃ τῆς Ἰταλίας διαμένων Ψαλτήριον σωζόμενον νῦν ἐν τῇ Λαυρεντιακῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Φλωρεντίας, καθ' ἃ διδασκόμεθα ἐκ τοῦ ἐν τῷ χειρογράφῳ σημειώματος αὐτοῦ, ἔχοντος οὕτως· Ἐτελειώθη τὸ παρὸν ψαλτήριον ἐν ἔτη ,ϛϡνε΄ ἰνδ. ι΄ ἡλίου κύλος ια΄ σελήνης κύκλος πρῶτος ἐν μηνὶ αὐγού^στ, εἰς τὰς κα΄, ἐν ἰταλίοις χώραν ρεβέναν. διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ τάλα Ἰακώβου, οὗ τὸ ἐπίκλειον βοββὸς καὶ ἀρκολέον ἐκ νύσσου Κρίτης ἔζομ[1] χωρίου ροδοβάνειν. Καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες, μηδὲν με καταρᾶσθε· διὰ πολλῶν σφαλμάτων μου, λέγω τῆς ἀμαθίας· ὅτι χορικὸς ὑπάρχω καὶ ἀμαθεὶς γραμματων[2].

Ὁ Ἀρκολέων ἦτο ἀμαθής, ὡς ὁμολογεῖ αὐτὸς μετὰ συντριβῆς καρδίας· ἀλλὰ δὲν εἶνε ὁ μόνος ἀμαθὴς βιβλιογράφος τῶν μέσων αἰώνων καὶ τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ ὅμως δὲν πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι τἀντίγραφα τῶν ἀμαθῶν ἐκείνων βιβλιογράφων ἦσαν πάντοτε κακά. Κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν ἔχοντες ἐνώπιον αὐτῶν τὸ ἀντιγραφόμενον κείμενον, τὸ λεγόμενον ἀντιβόλαιον, ἀντέγραφον συνήθως αὐτὸ μηχανικῶς καὶ μετὰ πάσης προσοχῆς, ὥστε τὰ σφάλματ'

[1] Οἱ Ἰταλοὶ ἐκδόται τοῦ σημειώματος νομίζουσιν, ὅτι τὸ ἀκατανόητον τοῦτο ἔζομ σημαίνει ἐζομένου ἐκ ἤτοι καταγομένου ἐκ. Καὶ δὲν ἔτυχον μὲν βεβαίως τοῦ ὀρθοῦ, ἀλλ' ὁμολογῶ, ὅτι δὲν γινώσκω τί ὑπολανθάνει ἐνταῦθα· ἀνεγνώσθη ὁπωσδήποτε καλῶς, ὡς ἐπείσθην ἀντιβαλὼν τὸ σημείωμα ἐν τῷ κώδικι τὸ ἔαρ τοῦ 1903.

[2] *E. Rostagno* et *N. Festa* Indice dei codici Laurenziani non compresi nel Catalogo del Bandini ἐν τοῖς Studi Italiani di filologia classica. Τόμ. Α΄ (1893) σ. 144, ἀρ. 34.

αὐτῶν ἦσαν πολὺ ὀλίγα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀμάθειαν, ἣν ἀπεδείκνυον, ὅτε ἀνελάμβανον ἐν τέλει τοῦ βιβλίου νὰ συνθέσωσιν ἐξ ὑπογυίου καὶ τὸ ἁπλούστατον τῶν σημειωμάτων. Τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Ἀρκολέοντα, ὅστις καὶ αὐτὸ τὸ ἐπώνυμον ἑαυτοῦ Βωβὸς γράφει ἀνορθογράφως. Ἦτο δὲ ἄλλως μοναχός, καθ' ἃ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τοῦ ἐπιθέτου τάλας, ὅπερ συνήθως προςέγραφον εἰς ἑαυτοὺς οἱ καλόγηροι οἱ ἀντιγράφοντες χειρόγραφα. Προςεπονομάζεται δὲ ὁ Ἰάκωβος Ἀρκολέων οὗτος Βωβός, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω τὸν Ζαχαρίαν Σκορδύλιον ἐπονομαζόμενον Μαραφαρᾶν· τὸ δ' ἐπώνυμον δηλοῖ πλάγιον οἶκον ἢ ἐπιγαμίαν. Ἀξία δὲ λόγου εἶνε καὶ ἡ μνεία τοῦ χωρίου Ῥοδοβάνι, ἐξ οὗ κατήγετο ὁ Ἰάκωβος, ὅπερ δὲν εἶνε ἀπίθανον διὰ περαιτέρω μελετῶν νἀποδειχθῇ ὡς ἡ πατρὶς αὐτοῦ τοῦ Μιχαὴλ Ἀρκολέοντος, τοῦ περιωνύμου ἥρωος τῆς ἀποστασίας τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος.

Εἰς τὸν αὐτὸν δὲ οἶκον τῶν Ἀρκολεόντων ἀνήκει πάντως καὶ ὁ Νεόφυτος Ἀρκώλαος, Κρὴς βιβλιογράφος γράψας ἐν ἔτει 1592 Ἐξήγησιν τῆς Ἐξόδου, ἀποκειμένην ἐν τῇ πατριαρχικῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἀλεξανδρείας, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ ἐν τῷ χειρογράφῳ σημειώματος· Ὑπὸ χειρὸς Νεοφύτου ἱερομονάχου Ἀρκωλάου τοῦ κρητὸς αφϟβ' φευρ. γ' ἡμέρᾳ ε'[1]. Εἶνε δ' ὁ Νεόφυτος οὗτος πιθανώτατα ὁ αὐτὸς εἰς ὃν διευθύνεται ἐν μεταγενεστέρῳ χρόνῳ ἐπιστολὴ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐπιγραφομένη «Νεοφύτῳ Ἀρκολέῳ τῷ ἱερομονάχῳ τῷ ἐκ Ῥεθύμνης». Περιλαμβάνεται δὲ αὕτη ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 263 κώδικι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου[2] καὶ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Legrand κατ' ἀντίγραφον τοῦ κ. Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως[3].

Ἀντώνιος δὲ Ἀρκολέος (Arcoleo), υἱὸς Μαρίνου Ἀρκολέου καὶ Ἄννης Κορνιακτοῦ, ἦτο ἀνὴρ Ῥεθύμνιος τὴν καταγωγήν, γεννηθεὶς ἐν Βενετίᾳ τῷ 1651. Σπουδάσας δ' ἐν τῷ Ἑλληνικῷ κολλεγίῳ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ῥώμῃ καὶ μεταστὰς εἰς τοὺς Λατίνους, ἠξιώθη

[1] *Gardthausen* Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum. Ἐν Ὀξωνίῳ 1886 σ. 261 ἀρ. 1279.

[2] ***Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως*** Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Δ' σ. 240.

[3] *Legrand* Bibliographie Hellénique . . . au dix-septième siècle. Τόμ. Γ' σ. 559.

ἐν αὐτῷ τοῦ διπλώματος διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας καὶ ἔπειτα τοῦ τῆς νομικῆς ἐν Παταυίῳ. Ἔχομεν δὲ σωζομένας δύο αὐτοῦ ἐπιστολὰς ἰταλιστί, ἐκδοθείσας ὑπὸ τοῦ Legrand[1]. Ὁμοίως δ' ἰταλιστὶ ἔγραψε καὶ τὰς ἀφιερωτικὰς ἐπιστολὰς τὰς προταχθείσας τῆς ἰταλικῆς συγγραφῆς τοῦ Κερκυραίου Ἀντωνίου Καποδίστρια περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος[2] καὶ τριῶν μελοδραμάτων ὑπ' ἄλλων ποιηθέντων[3], ἐποίησε δὲ καὶ αὐτὸς ᾠδὴν ἐπιγραφομένην Il coronato Sagredo, ἐκδοθεῖσαν ἐν Βενετίᾳ τῷ 1675[4], καὶ ἄλλα τινὰ ποιητικὰ καὶ μουσικὰ ἔργα[5].

Κατὰ ταῦτα μέχρις αὐτοῦ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν διασωζόμενον τὸν οἶκον τῶν Κρητῶν Ἀρκολεόντων. Ἐξιταλίζεται δὲ κατὰ μικρὸν οὗτος ἐν Βενετίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἰταλίας, ὅπου καὶ μέχρι τῆς σήμερον εὑρίσκομεν τὸ ὄνομα Ἀρκολέων ὡς οἰκογενειακόν. Οὕτω Georgio Arcoleo καλεῖται γνωστὸς ἐν Νεαπόλει λόγιος καὶ πολιτευτὴς τῶν τελευταίων χρόνων, τῷ μὲν 1878 δημοσιεύσας ἐν Νεαπόλει συγγραφὴν I canti del popolo in Sicilia, τῷ δὲ 1880 ἐν τῇ αὐτῇ πόλει Il bilancio dello stato.

Ἀλλὰ ποῦ εὕρηται ἡ ἀρχὴ τοῦ γένους ἐκείνου; Ὁ ἐκ Φλωρεντίας Χριστόφορος Βονδελμόντης, ὅςτις περιώδευσε τὰς ἑλληνικὰς χώρας τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα καὶ ἔγραψε βιβλίον γνωστότατον περὶ τῶν νήσων, διηγεῖται, ὅτι ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Κωνσταντίνου μετενάστευσαν εἰς τὴν Κρήτην δώδεκα μεγάλοι ρωμαϊκοὶ οἶκοι διατηρούμενοι μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ, εἰς οὓς τάσσει καὶ τοὺς Ἀρκουλεάδες, παρέχων ὡς ρωμαϊκὸν αὐτῶν ὄνομα τὸ Ursini, ὅπερ εἶνε ἡ λατινικὴ μετάφρασις τοῦ ἑτέρου μέρους τοῦ ὀνόματος τῶν Ἀρκολεόντων. Ῥητῶς δὲ μνημονεύει, ὅτι ἡ μετανάστευσις τῶν Ἀρκουλεάδων ὑπῆρξε μεταγενεστέρα τῆς τῶν ἄλλων οἴκων, εἰς οὓς τάσσει τοὺς Χορτάτσας, τοὺς Λιγνούς, τοὺς Βλαστούς, τοὺς Κλάδους, τοὺς

[1] Bibliographie Hellénique . . . au dix-septième siècle Τόμ. Γ' σ. 352 κ. ἑ.
[2] *Legrand* ἔνθ' ἀν. Τόμ. Β' σ. 436.
[3] *Legrand* ἔνθ' ἀν. Τόμ. Β' σ. 428, 456, 483.
[4] *Legrand* ἔνθ' ἀν. Τόμ. Β' σ. 317.
[5] *Legrand* ἔνθ' ἀν. Τόμ. Γ' σ. 19, 32, 44, 54.
[6] ***Bondelmonti*** Liber Insularum Archipelagi ἐκδ. ***Sinner.*** 1824 σ. 69.

Σκορδυλίους[6]. Καθ' ἃ δὲ ἀπέδειξεν ὁ Hopf, ἡ εἰς Κρήτην μετανάστασις αὕτη βυζαντιακῶν πράγματι καὶ ὄχι ρωμαϊκῶν μεγάλων οἴκων πρέπει νὰ ὑποτεθῇ γενομένη μᾶλλον, καθ' ἃ μαρτυρεῖ καὶ ἐν τῇ ἀνεκδότῳ ἐν χειρογράφῳ τινὶ τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας σωζομένῃ ἱστορίᾳ τῆς Κρήτης ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος, μετὰ τὴν ὑπὸ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀπὸ τῶν Ἀράβων ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης[1]. Ἀλλὰ τοῦτο εἶνε ἁπλῆ ὑπόθεσις. Ῥητὴ δὲ μνεία τοῦ οἴκου τῶν Ἀρκολεόντων ὡς ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταναστεύσαντος εἰς Κρήτην γίνεται ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὅστις λέγεται ἀποστείλας εἰς τὴν ἐν ἀποστασίᾳ εὑρισκομένην Κρήτην τὸν ἴδιον υἱὸν Ἰσαὰκ μετὰ ἑκατὸν πλοίων καὶ δώδεκα ἀρχόντων, οἵτινες ἔμελλον, καταστέλλοντες τὴν ἐπανάστασιν, νὰ διανεμηθῶσι τὴν νῆσον. Τῶν δώδεκα δ' ἐκείνων ἀρχόντων ἦτο καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀρκολέος. Καὶ τὸ μὲν εἰς ταύτην τὴν τιμαριωτικὴν διανομὴν τῆς Κρήτης ἀναφερόμενον ἔγγραφον, ὅπερ ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ συντεταγμένον ἀνεῦρεν ὁ Hopf ἐν τοῖς ἐγγράφοις τοῦ καταγομένου ἐκ Κρήτης κερκυραϊκοῦ οἴκου Βάλβη - Σκορδύλη, εἶνε καὶ ἄλλως ὕποπτον ὡς ἔχει νῦν, ἀλλὰ πάντως ἀναφέρεται εἰς πρωτότυπον παράδοσιν ἀξίας πίστεως. Ἐν δέ τινι ἐγγράφῳ τῆς ἐκ Κρητῶν καταγομένης ὁμοίως οἰκογενείας τῶν Βλαστῶν ἐν Ζακύνθῳ ῥητῶς μνημονεύεται, ὅτι οἱ Ἀρκολέοι μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῆς ἀποστασίας ἐγκατέστησαν ἐν τῇ νήσῳ περὶ τὸν Ἅγιον Φωκᾶν[2].

Ὁ Hopf δὲν εἶχεν ἄδιον διαγινώσκων, ὅτι τὰ νεοελληνικὰ ἐκεῖνα ἔγγραφα, καίπερ ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις γεγραμμένα, δὲν ἦσαν ἀνάξια πίστεως, ἀλλ' ὅτι ἔχουσι τὴν ἀρχὴν ἀρχαιοτέραν. Εἰς πίστωσιν δὲ τῆς γνώμης αὐτοῦ ἐπέρχεται βραχὺ σημείωμα εὑρεθὲν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἔν τινι κώδικι τῆς βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ γραφὲν κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα. Ἔχει δὲ τὸ σημείωμα ὧδε· Αἱ γενεαὶ τῶν Κρητικῶν, τῶν ἐξ αὐτῶν δύο σκαλῶν : πρῶτοι οἱ Καλλιέργοι· κατοικοῦσιν εἰς τὸ Μυλοπόταμον· οἱ Ζουλεάδ(ες), οἱ Καφάτζ(οι), οἱ Κυριακόπουλ(οι), οἱ Γαβαλάδες, οἱ Πάγκαμ(οι). Τοῦρμα ἡ Σίβρυτο(ς) : οἱ Βαροῦχοι, οἱ Χορτάτζ(οι), οἱ Ἁγιοστεφανῖται, οἱ Ἀρκο-

[1] *Hopf* Geschichte Griechenlands im Mittelalter ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ *Ersch* καὶ *Gruber* Μέρ. Α' Τόμ. 85 σ. 179.

[2] *Hopf* ἔνθ' ἀν.

λέοι, οἱ Λύμαι, οἱ Παπαϊωαννόπ(ου)λ(οι). Εἰς τὴν Καλ'$^{\mu}$α οἱ Σκορδύλοι, οἱ Μουσοῦροι, οἱ Βλαστοὶ, οἱ Μελισσηνοί. Εἰς τ(ὸν) Κίσσαμον οἱ Πικροσῦρίδαι, οἱ Θαλασσηνοί[1].

Ἐν τῷ καταλόγῳ τούτῳ ἔχομεν νέα οἰκογενειακὰ ὀνόματα μὴ παρουσιαζόμενα ἐν τοῖς ἄλλοις. Ἀλλ' ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν καὶ ἡ πρὸς τὴν κρητικὴν ἱστορίαν σχέσις δὲν δύνανται νὰ διαφωτισθῶσιν ἐν τῷ προχείρῳ τούτῳ σημειώματί μου, ὅπερ περιορίζεται εἰς μόνους τοὺς Ἀρκολέοντας, οὓς ἠδυνήθημεν νὰ παρακολουθήσωμεν εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος μετὰ τὴν ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης, ἀλλὰ πάντως ἀπὸ τῶν ἡμερῶν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

---

[1] ***Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως*** Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Β' σ. 320.

Ο ΜΑΖΑΡΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΑΥΤΟΥ *

Διὰ τοῦ Boissonade[1], τοῦ Ellissen[2] καὶ τοῦ Tozer[3] ἐγνώσθη τοῦτο μὲν τὸ κείμενον, τοῦτο δὲ γερμανικὴ μετάφρασις καὶ ἀνάλυσις τῆς παραδόξου ἐκείνης μιμήσεως τῆς νεκυομαντείας τοῦ Λουκιανοῦ ἥτις ἐπιγράφεται Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅδου. Καὶ κατωρθώθη μὲν μέχρι τοῦδε νἀποδειχθῇ, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1414 καὶ 1416, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου, ἐπετεύχθη δὲ καὶ ἡ ἐξήγησις διαφόρων ἐν αὐτῷ περιεχομένων ἱστορικῶν ὑπαινιγμῶν καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν περὶ τῆς Πελοποννήσου ἐθνολογικῶν παρατηρήσεων[4]. Ἀλλ' οὐδεὶς γινώσκει τι περὶ τοῦ συγγραφέως. Διὸ θὰ πειραθῶ ἐνταῦθα νὰ διαφωτίσω τὸ σκοτεινὸν τοῦτο ζήτημα, νὰ γνωρίσω δ' εἰς τὸν ἀναγνώστην καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα τοῦ Μάζαρι.

Μάζαρις εἶνε τὸ πραγματικόν, ὄχι δὲ πλαστὸν ὄνομα τοῦ συγγραφέως. Ἤδη πρὸ αὐτοῦ εὑρίσκομεν μνημονευόμενον μοναχὸν ὀνόματι Ἰωάννην Μάζαριν ζῶντα τῷ 1357[5], ὅστις ἄρα δὲν εἶνε ὁ αὐτὸς καὶ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον γερμανιστὶ ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Ε' (1896) σ. 63 κ. ἑ.

[1] Anecdota Graeca Τόμ. Γ' σ. 122-186.

[2] Analekten der mittel- und neugriechischen Litteratur. Τόμ. Δ' Ἐν Λειψίᾳ. 1860.

[3] Byzantine satire ἐν τῷ Journal of Hellenic studies Τόμ. Β' σ. 233 κ. ἑ. Πρβλ. *Krumbacher* Geschichte der griechischen Litteratur σ. 492 κ. ἑ. (ἑλλ. μεταφρ. ***Σωτηριάδου*** Τόμ. Β' σ. 172).

[4] *Fallmerayer* Geschichte von Morea Τόμ. Β' σ. 315 κ. ἑ. *Hopf* Geschichte Griechenlands im Mittelalter ἐν τῇ Εγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ *Ersch* καὶ *Gruber* Μέρ. Α' Τόμ. 86 σ. 183 κ. ἑ. — *Hertzberg* Geschichte Griechenlands seit dem Absterben κτλ. Τόμ. Β' σ. 466 κ. ἑ. - *Treu* Mazaris und Holobolos ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Α' σ. 86 κ. ἑ.

[5] ***Treu*** ἔνθ' ἀν. σ. 93.

ὁ ἡμέτερος, ἀλλ' ἴσως εἶνε ὁ πατὴρ αὐτοῦ. Ὁ δὲ συγγραφεὺς τῆς Ἐπιδημίας εἶχε προωνύμιον Μάξιμος καὶ ἦτο ὁμοίως μοναχός. Τὰ γεγονότα δὲ ταῦτα συνάγομεν ἐκ τοῦ κώδικος 90 τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τῶν Ἰβήρων, περιέχοντος διάφορα ἔργα φέροντα τὸ ὄνομ' αὐτοῦ. Ἤδη δὲ ὁ Ducange ἐποιήσατο μνείαν μοναχοῦ καλουμένου Μαξίμου Μαζάρου, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε δὲν ὑπῆρχε διάθεσις νὰ ταὐτίσωσι τοῦτον πρὸς τὸν Μάζαριν τῆς Ἐπιδημίας. «Ὑπολαμβάνομεν ἀναγκαῖον, ἔγραφεν ὁ Ellissen [1], νὰ μνημονεύσωμεν μοναχοῦ τινος Μαξίμου Μαζάρου, ὃν ἀναγράφει ὁ Ducange (Glossarium gr., index auctorum σ. 29) ὡς συγγραφέα ἔτι ἀνεκδότων ἀλφαβητικῶν κανόνων περιλαμβανομένων ἐν τῷ cod. Colbertinus 4343 [2], ἀλλ' οὐδαμῶς προτιθέμεθα νὰ ταὐτίσωμεν αὐτὸν ὁπωσδήποτε πρὸς τὸν ἡμέτερον Μάζαριν ἕνεκα τοῦ σχεδὸν ὁμοίου ὀνόματος» [3]. Ἀλλ' οἱ αὐτοὶ κανόνες εὑρίσκονται καὶ ἐν ἄλλοις χειρογράφοις, καθ' ἃ θέλομεν ἴδει παρακατιόντες, ὑπὸ τὸ ὄνομα Μαξίμου Μέζαρι ἢ Μόζαρι. Ἀλλὰ προφανῶς τὰ ὀνόματα Μάζαρος, Μέζαρις ἢ Μόζαρις οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ παραμεμορφωμένοι ὑπὸ τῶν βιβλιονράφων τύποι τοῦ ὀνόματος Μάζαρις.

Ὅτι δὲ τὸ ὄνομα πράγματι ἦτο τοῦτο, βλέπομεν ἐκ τοῦ ἀντιγράφου σημειώματος τοῦ Μάζαρι ἐν φ. 262 τοῦ ὑπ' αὐτοῦ γραφέντος Δίωνος τοῦ Χρυσοστόμου ἐν τῷ Παρισιακῷ κώδικι 2958, οὗ ἀντίγραφον ὀφείλω εἰς τὴν εὐγένειαν τοῦ κ. Omont·

Τέρμα Δίωνος ὀγδοήκοντα λόγων,
οὓς Μάζαρις ἔγραψα κρατοῦντος λόγῳ [4].

[1] Analekten Τόμ. Δ' σ. 2-7.

[2] Ὁ κῶδιξ ἀπόκειται νῦν ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων φέρων ἀριθμὸν 2571. *Omont* Inventaire sommaire des manuscrits Grecs de la bibliothèque Nationale Τόμ. Β' σ. 7.

[3] Μάζαρος μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ *Fabricius* Bibliotheca Graeca Τόμ. Ϛ' σ. 345, ΙΑ' σ. 698.

[4] Αἱ λέξεις κρατοῦντος λόγῳ ἴσως ἀναφέρονται εἰς τὸ Δίωνος καὶ σημαίνουσι τὸν κραταιὸν συγγραφέα. Ἀλλὰ δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ ἔχωσι καὶ ἄλλην σημασίαν, δηλοῦσαι τὸν διατάξαντα τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος εἰς τὸν Μάζαριν. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ὁ κρατῶν ἐκεῖνος εἶνε πιθανῶς συμφώνως πρὸς τὰ κατωτέρω ἐκτιθέμενα ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος. Ἐκ δὲ τῆς αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βυζαντίου περιῆλθεν ἔπειτα ὁ κῶδιξ εἰς τὴν τοῦ Σεραγίου, ὁπόθεν μετήχθη εἰς Παρισίους.

Οὐδεὶς δὲ ὑπάρχει λόγος ἀμφιβολίας, ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ συγγραφέως τῆς Ἐπιδημίας. Τό τε σπάνιον τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος καὶ ὁ χρόνος τῶν πλείστων χειρογράφων, ἐν οἷς εὑρίσκονται οἱ εἰρημένοι ἀλφαβητικοὶ κανόνες, ἤτοι ὁ δέκατος ἕκτος αἰών, καθιστάνοσι πιθανὸν τὸν ταὐτισμὸν τοῦ μοναχοῦ Μάζαρι καὶ τοῦ συγγραφέως τῆς Ἐπιδημίας.

Ἔν τινι κώδικι τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τῶν Ἰβήρων ὑπ' ἀρ. 90, γεγραμμένῳ ἐπὶ χάρτου τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, περιλαμβάνονται τὰ ἑξῆς ἔργα τοῦ Μάζαρι·

1 (φ. 77α - 79α). Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Μάζαρι κανὼν περὶ πνευμάτων καὶ ἀντιστίχων κατὰ ἀλφάβητον. Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ.

Ἀρχ. Ἀναφὴς καὶ ἄκτιστος θεὸς καὶ ἀκατανόητος στερητικὸν ἄλφα ἔχει ψιλούμενον· ᾅδης δὲ καὶ ἄλυσις τῆς στερήσεως καὶ αὐτὸ τὸ ἄλφά ἐστι· ὅμως δ' ἐπὶ πᾶσιν ἄμφω τὴν δασίαν ἐπιδέχονται.

Τέλ. Ὠμὸς ὁ ἀπάνθρωπος κτλ.[1]

2 (φ. 79α-82α). Ἕτερος περὶ ἀντιστίχων κατὰ ἀλφάβητον.

Ἀρχ. Ἀεὶ τὸ ἐπίρρημα δηλοῦν διὰ παντὸς τὸ αὐτό.

3 (φ. 82α - 84α). Ἕτερος κανὼν τοῦ αὐτοῦ ὅμοιος κατὰ ἀλφάβητον.

Ἀρχ. Ἀεὶ ὡςεὶ καὶ σπάνει (γρ. ὡςανεὶ) τὴν δίφθογγον εἶ κατασπάζεται.

Κάτωθι δ' ἐν φ. 83β Ὠδὴ ζ'. φήμη φημῶ καὶ εὐφημία φηγὸς δένδρι τε τὸ φέρων τὰς βαλάνους.

Ὁ πρῶτος τῶν κανόνων τούτων εὑρίσκεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου Μάζαρι καὶ ἐν τῷ κώδικι τῆς Ῥώμης Barberinus Graecus I 15, μικρῷ χειρογράφῳ δεκαὲξ φύλλων εἰς σχῆμα 12ον γεγραμμένῳ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα.

Ἐπιγράφεται δ' ἐν τῷ κώδικι τούτῳ (φ. 12β-15α) ὧδε· Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Μόζαρι κανὼν περὶ πνευμάτων καὶ ἀντιστοί-

[1] Ὁ κανὼν οὗτος ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ *E. Miller* (Annuaire pour l'encouragement des études Grecques. Τόμ. I' 1876 σ. 131 κ. ἑ.) κατ' ἀντίγραφον τοῦ κ. Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Πτωχοπροδρόμου.

χων κατὰ ἀλφάβητον, ω α, ἦχος β. Ἐν βυθῷ κατέστρωσα ποτε τὴν φ. Ἄρχ. Ἀναφὴς καὶ ἄκτιστος.

Ὁ αὐτὸς δὲ κανὼν περιλαμβάνεται καὶ ἐν τῷ κώδικι τῆς Μοδένης II-A-2, συμμιγεῖ χειρογράφῳ γεγραμμένῳ ὑπὸ διαφόρων χειρῶν τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος πρὸς τὸν δέκατον ἕκτον. Ἐπιγράφεται δὲ Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Μάζαρη (κατὰ διόρθωσιν ἐκ τοῦ Μάζαρι) Κανὼν περὶ ἀντιστοίχων (κατὰ διόρθωσιν ἐκ τοῦ ἀντιστείχων). Κατὰ ἀλφαβήτου. Ἐν βυθῷ.

Ἄρχ. Ἀναφὴς καὶ ἄκτιστος [1].

Ἔν τινι δὲ κώδικι τῆς ἐν Σμύρνῃ Εὐαγγελικῆς σχολῆς ὑπ᾽ ἀρ. B 42 δύο τῶν ἀνωτέρω κανόνων ἐπιγράφονται Ποίημα Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Μέζαρι [2].

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ἐν ἄλλοις χειρογράφοις οἱ αὐτοὶ κανόνες προσγράφονται εἰς τὸν Θεόδωρον Πτωχοπρόδρομον ἢ εἴς τινα Γαλακτίωνα [3]. Ἀλλ᾽ εἶνε γνωστὸν, ὅτι πλειστάκις φέρουσιν ἐν τοῖς κώδιξι τὸ ὄνομα τούτου τοῦ συγγραφέως ἔργα μὴ γραφέντα ὑπ᾽ αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἂν μετ᾽ ἀκριβῆ συναγωγὴν τῶν ἔργων τοῦ Προδρόμου ἀπε-

[1] Χρεωστῶ τὴν ἀνακοίνωσιν περὶ τῶν δύο τούτων κωδίκων εἰς τὴν φιλικὴν προθυμίαν τοῦ καθηγητοῦ κ. Krumbacher.

[2] ***Παπαδοπούλου Κεραμέως*** Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνῃ βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς σχολῆς. Ἐν Σμύρνῃ 1877 σ. 42.

[3] Ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ Θεοδώρου ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. 152 κώδικι τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς Κουτλουμουσίου, γραφέντι τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, ἐν φ 72α κ ἑ.— Ἐν τῷ ὑπ᾽ ἀρ. B 42 κώδικι τῆς ἐν Σμύρνῃ Εὐαγγελικῆς σχολῆς. ***Παπαδοπούλου Κεραμέως*** ἔνθ᾽ ἀν. Annuaire ἔνθ᾽ ἀν. — Ἀρ. ΦϞϛ΄ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Πάτμου. ***Σακκελίωνος*** Πατμιακὴ βιβλιοθήκη σ. 246.— Ἀρ. 1080 τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ***Σακκελίωνος*** Κατάλογος σ. 193. Ὁ δὲ πρῶτος κανὼν προσγράφεται εἰς τὸν Πρόδρομον καὶ ἐν τοῖς ὑπ᾽ ἀρ. 273 καὶ 331 κώδιξι τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις βιβλιοθήκης ***Παπαδοπούλου Κεραμέως*** Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Α΄ σ. 329 καὶ 375· ἀλλ᾽ εἰς τοὺς δύο ἄλλους ἕπεται ἐν τῷ Ἱεροσολυμιτικῷ κώδικι 333 εἰς τὴν ἐπιγραφὴν καὶ τὴν δήλωσιν περὶ τῆς ἀκροστιχίδος ἡ λέξις Γαλακτίων, ἥτις δηλοῦται ὡς τὸ ὑποτιθέμενον ἢ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀκροστιχίδος ἐξαγόμενον ὄνομα τοῦ ποιητοῦ τοῦ κανόνος. Πρβλ. καὶ ***Σακκελίωνος*** Πατμιακὴ βιβλιοθήκη ἔνθ. ἀν. ὑπ᾽ ἀρ. η΄. Ἀγνοῶ δὲ κατὰ πόσον ὁ Γαλακτίων οὗτος εἶνε ὁ αὐτὸς καί τις τῶν γνωστῶν ὁμωνύμων βιβλιογράφων, περὶ ὧν ἴδε *Gardthausen* Paläographie σ. 321, ***Σακκελίωνος*** Πατμιακὴ βιβλιοθήκη ἀρ. ΦΙΔ΄ σ. 218. ***Παπαδοπούλου Κεραμέως*** Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη τόμ. Α΄ σ. 357 ἀρ. 285. Ἴδε περὶ ἄλλων μεταγενεστέρων βιβλιογράφων φερόντων τὸ αὐτὸ ὄνομα ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων Τόμ. Β΄ σ. 572.

δεικνύετο, ὅτι οἱ κανόνες οὗτοι ἐγράφησαν πράγματι ὑπ' αὐτοῦ [1], τοῦτο κατ' οὐδὲν μεταβάλλει τὰ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ Μάζαρι καὶ τὰ κατὰ τὴν εἰς αὐτὸ προςθήκην τῆς ἰδιότητος αὐτοῦ ὡς μοναχοῦ. Μόνον δ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἔπρεπε νἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἁπλῶς ὁ Μάζαρις προέβη εἰς λογοκλοπίαν, ἰδιοποιηθεὶς τὰ ἔργα τοῦ Προδρόμου· ἀλλὰ τὸ ψευδεπίγραφον δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς σφάλμα τοῦ βιβλιογράφου [2]. Οὐχ ἧττον ἐγὼ πιστεύω τὸ ἐναντίον, ἡ δὲ γνώμη μου ὑποστηρίζεται ὑπὸ τῆς εὑρέσεως ἄλλου κανόνος, ὅςτις φέρει ὁμοίως τὸ ὄνομα τοῦ Μάζαρι, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ λόγος νὰ μὴ ὑπολάβωμεν τὸ ἔργον τοῦτο γραφὲν ὑπ' αὐτοῦ.

Ὁ κανὼν δὲ οὗτος περιλαμβάνεται ἐν τῷ ἁγιορειτικῷ κώδικι τῆς μονῆς Διονυσίου 219, γραφέντι τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα. Ὑπάρχουσι δὲ δύο αὐτοῦ ἀπόγραφα ἐν τῷ κώδικι, ἐν φ. 156α - 166β καὶ ἐν φ. 166α - 173α. Τὸ δὲ πρῶτον τῶν ἀπογράφων τούτων ἐγράφη ἐπὶ παρενθέτων φύλλων τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα, κατὰ δέ τι ση-

[1] Περὶ τοῦ Προδρόμου ὡς συγγραφέως ἐμμέτρων γραμματικῶν κανόνων πρβλ. *Krumbacher* Byzantinische Litteraturgeschichte σ. 756,15 (ἑλλ. μεταφρ. **Σωτηριάδου** Τόμ. Β' σ. 714). Ἐγὼ δὲ νομίζω, ὅτι ἡ μνεία τοῦ Προδρόμου ἐν τοῖς κώδιξι προκειμένου περὶ τῶν κανόνων, περὶ ὧν ἐνταῦθα ὁ λόγος, προέρχεται ἐκ συγχύσεως, καθ' ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν συγγραφέα ἀνήκει ἄλλη τις ἔμμετρος πραγματεία περὶ τῶν ἑπτὰ φωνηέντων ... καὶ περὶ ἀντιστοίχων, ἥτις, περισωζομένη ἐν πολλοῖς χειρογράφοις καὶ ἐκδοθεῖσα ἐν τῷ Annuaire Τόμ. Θ' (1875) σ. 122 κ.ἑ., οὐδὲν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὸν κανόνα περὶ ἀντιστοίχων. Καὶ ἐκεῖνο δὲ τὸ στιχούργημα ἐνίοτε προςγράφεται εἰς τὸν Γεώργιον Ζυγαβηνόν· ἀλλ' ἔν τισι χειρογράφοις προστίθενται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τάδε· τινὲς δὲ λέγουσιν, ὅτι τοῦ Πτωχοπροδρόμου κυροῦ Θεοδώρου ὑπάρχουσιν οἳ καὶ μᾶλλον, ὡς οἶμαι, ἀληθεύουσι. Πρβλ. *Egenolff* Die orthographischen Stücke der byzantinichen Litteratur σ. 29. Ὁμοίως δ' ἐν τῷ κώδικι Barberinus I 15 φ. 1α (κατὰ φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Krumbacher), ἐν τῷ Ἱεροσολυμιτικῷ κώδικι 331 (***Παπαδοπούλου-Κεραμέως*** Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Α' σ. 374), ἐν τοῖς ἁγιορειτικοῖς 2958 καὶ 3225, ἐν τῷ Σμυρναϊκῷ Β 42 (***Παπαδοπούλου-Κεραμέως*** Κατάλογος χειρογράφων σ. 42. Πρβλ. Annuaire Τόμ. Α', 1876 σ. 122), ἐν τῷ Πατμιακῷ ΦϞϚ' (***Σακκελίωνος*** ἔνθ' ἀν.). Λίαν δὲ χαρακτηριστικὸν εἶνε, ὅτι οὐδὲν τῶν χειρογράφων, ἐν οἷς οἱ ἄλλοι εἰς τὸν Μάζαριν ἄλλως προςγραφόμενοι κανόνες φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου, εἶνε ἀρχαιότερον τοῦ ιϚ' αἰῶνος.

[2] Τὸ αὐτὸ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περί τινος ἐν τῷ Harleianus 5624 τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου περιλαμβανομένου καὶ εἰς τὸν Μάζαριν προςγραφομένου συνταγματίου, ὅπερ, μὴ μνημονευόμενον ἀλλαχοῦ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ, φέρει ἐν τῷ Catalogue of the Harleian manuscripts Τόμ. Γ' (1808) σ. 282 τὴν ἑξῆς ἐπιγραφήν· Methodus brevis de inaequalitate circulorum solis et lunae.

μείωμα ἐν φ. 165ᵦ ἐγράφη τῷ ͵αχξδ' (1664). Συνίσταται δὲ τὸ ἔργον ἐκ τοῦ καθ' αὐτὸ κανόνος καὶ τῶν εἰς αὐτὸν ἀνηκόντων οἴκων ἐν ἀλφαβητικῇ τάξει. Καὶ μετέθηκε μὲν τούτους ὁ βιβλιογράφος εἰς τὸ τέλος τοῦ κανόνος, ἀλλ' ἐν φ. 157ᵦ ἐσημείωσε τὴν θέσιν τοῦ κανόνος, εἰς ἣν ἀνήκουσιν.

Ἡ ἐπιγραφὴ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ κανόνος τούτου ἔχουσιν ὧδε·

Κανὼν περὶ ὑπομονῆς καὶ εὐχαριστίας, οὗ ἡ ἀκροστιχῆς Ψυχὴ τὰ δεινὰ μὴ λυποῦ παρατρέχειν. Μάζαρι. Ὠδὴ α' ἦχος πλ. δ' Ἁρματηλάτην Φαραώ:

Ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις καὶ ᾠδαῖς τῷ κτίστει σου | ἐν περιστάσει τινι
ἀνιαθεῖσά πως | ἐκ καρδίας ᾄδουσα | ψυχή μου μεταβίβασον | πρὸς χαράν σου τὴν λύπην·
πνευματικῶς καὶ κουφίσθητι·
λύπης γὰρ θεὸς παραμύθιον:.

Ὑμνῶ σε μία τριφεγγὴς ἀκίνητε | οὐσία παντοσθενὴς,
οὐδὲ μιᾷ ῥώμῃ | κινουμένη, σύνολον | τῶν παρ' ἡμῖν κινήσεων, | ὡς τὰ πάντα πληροῦσα
καὶ ὑπὲρ πάντα τυγχάνουσα | καὶ ἀγγελικὸν ᾆσμα μέλη σοι:.

Τελευτᾷ δὲ ὁ κανὼν διὰ τῶν ἑξῆς·

Ἀσματικῶς ὑμνήσωμεν
τὴν τῶν πάντων βασίλισσαν
θρόνον Σολομῶντος | ἐκ Λιβάνου φέροντα
τοὺς στύλους ἀργύριον. | χρυσίον δὲ ἀνάκλιτον,
τούτου δὲ πορφύραν | τὴν ἐπίβασιν οὖσαν
λιθόστρωτον, ἐντὸς δὲ | πολυτίμων ἐκ λίθων
ἀγάπην θυγατέρων ἀφ' Ἱεροσολύμων:.

Ὠδὴ θ'. Ἔφριξε πᾶσα ἀκοή.
Ζοφώδει λάκκῳ Δανιὴλ
ὁ θαυμάσιος ἐρρίφη πάλαί ποτε
πρὸς βορρᾶν λέουσιν,
εἰ καὶ θεοῦ χειρὶ ἐφυλάττετο,
καὶ πάντα βίον ἑαυτοῦ | ἐν λύπαις διήνυσεν
αἰχμαλωσίας δεινῆς, | εἰ καὶ κάνδυν πορφυροῦν ἐνεδύσατο:.

Ἄνωθεν ἔχοντες τὸν νοῦν
οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τελείῳ φρονήματι
προσαπηγγέλησαν
τυραννικῷ θυμῷ καὶ παράφρονι,
καὶ πεδηθέντες παρ' ἐχθρῶν | ἀδίκως ἐρρίφησαν
ἐν ἑπταπήχῳ φλογὶ, | ᾗ ὁ δίκαιος θεὸς δρόσον ἔμιξεν:.
Ῥίψωμεν πάσας πρὸς θεὸν
τὰς ἐλπίδας καὶ ἀθρῶς τραφησώμεθα·
φέρε δὲ λόγων ἱ —
ερῶν ἱστία κάλως (κῶδ. καλῶς) χαλάσωμεν·
θεοπρεπέσιν ἐπωδαῖς | τὸν νοῦν γοητεύσωμεν
καὶ πρὸς εὐχὴν νοερὰν | καὶ ἐγκάρδιον λιπόντες τὰ
πλείονα:.
Ἴθυνον, δέσποινα ἁγνὴ,
πρὸς λιμένα με του θείου θελήματος
καὶ τῶν λυπούντων με
δεινῶν ἀπάλλαξον πάντων, δέομαι·
πλὴν οὐχ ὡς ἔγωγε, σὺ δὲ | ὡς βούλει, παντάνασσα,
καμὲ τοὺς θλίβοντας [τί] | ἀγαθοῖς τῶν δωρεῶν δώ-
ροις δώρησαι·.
Ἐξαποστειλάριον. Ὁ οὐρανὸν τοῖς ἄστροις.
Συνετωτέρως, παντάναξ,
σοὶ τὸ ἐφύμνιον ᾄδω
καὶ τὴν εὐχὴν ἐκπληρῶ σοι
κατ' ἐντολὴν τῷ δεσπότῃ·
ὧν δὲ λοιπὸν χρείαν ἔχω
σὺ προὐξεπίστασαι, σῶτερ:.
Οἱ δὲ εἰς τὸν κανόνα ἑπόμενοι Οἶκοι ἔχουσιν ὧδε·
Οἶκοι κατὰ ἀλφάβητον πρὸς τὸ Ἄγγελος πρωτοστάτης.
Ἄνθρωπον ὡς ἀδάμαντ' | ἄλλον λίθον δεῖ εἶναι
ἐν ἅπαντι τῷ παρόντι βίῳ
καὶ σὺν στερρότητι λογισμοῦ
τὰ συμβαίνοντά οἱ παρ' ἐλπίδ' ἄδοξα
προθύμως ὑποδέχεσθαι | καὶ τάδε ἀφορᾶν ἐν πᾶσιν·
ὅτι μεστὸς ταραχῆς ὁ κόσμος·

ὅτι ψευδεῖς τῶν βροτῶν οἱ πλεῖστοι·
ὅτι ὁ προπάτωρ γυμνὸς ἐκδιώκεται·
ὅτι καὶ ὁ Ἄβελ ἀδίκως φονεύεται·
ὅτι μόνος περιλέλειπται | Νῶε κόσμου βυθισμῷ·
ὅτι ξένος που πεπλάνηται | Ἀβραὰμ θείῳ ὁρισμῷ·
ὅτι ἀπεμπολεῖται | Ἰωσὴφ Αἰγυπτίοις·
ὅτι λιθοβολεῖται | Μωυσῆς Ἰουδαίοις·
ὅτι Ἰωνᾶς εἰς θάλασσαν ῥίπτεται·
ὅτι τὸν Χριστὸν κλητὸς Πέτρος ἤρνηται·
ὅτι χορὸς ἀθλητῶν πτύει κόσμον·
ὅτι σαρκῶν καὶ μελῶν ἀφειδοῦσιν,
εὐχαρίστως διάγοντες.

Βλέποντες τῶν παρόντων | τὴν ἀσύστατον στάσιν,
τὸν νοῦν πρὸς τὰ ἐκεῖθεν ἐκδῶμεν,
καὶ ᾧ πόθῳ τῆς ὄντως ζωῆς
τὰ ἐνθάδε πάντα ὡς οὐδὲν φέρωμεν,
ψυχῆς ἀσχολουμένης δὲ πρὸς ἴδια, διατελῶμεν,
εὐχαρίστως διάγοντες.

Τὸ δὲ τέλος τῶν Οἴκων εἶνε τοῦτο·

Ὦ μεσίτρια κόσμου | δέσποινα θεοτόκε,
σῶσον ἅπαντας σαῖς ἱκεσίαις,
ἡ αἰτία παντὸς ἀγαθοῦ
καὶ γραμμάτων τῶνδε, τοὺς εἰς σὲ βλέποντας.
Ἀεὶ γὰρ πόθῳ μεγαλύ | νομεν αἱ γενεαί σε πᾶσαι.
ὅτι ἀσπόρως θεὸν ἐδέξω·
ὅτι ἀφθόρως τέτοκας τοῦτον·
ὅτι τὸ τῆς ἔχθρας μεσότοιχον ἔλυσας·
ὅτι μετὰ τόκον ὡς πρὸ τόκου διέμεινας·
ὅτι μόνη ἐχρημάτισας | πλατυτέρα οὐρανῶν·
ὅτι πᾶσαν ἀπεγέννησας | σωτηρίαν τῶν ἐν γῇ·
ὅτι τιμιωτέρα | Χερουβὶμ ἀνεδείχθης·
ὅτι ἐνδοξοτέρα | Σεραφὶμ ἀνεφάνης·
ὅτι ἀεὶ πρεσβεύειν οὐ πέπαυσαι·
ὅτι παντὶ μεσίτης γεγένησαι·
ὅτι εἰς σὲ τίθεμεν τὰς ἐλπίδας·

ὅτι ἐν σοὶ καὶ σωθῆναι θαρροῦμεν,
εὐχαρίστως διάγοντες [1].

Ὡς δύναταί τις νὰ ἴδῃ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀνακοινωθέντων ἀποσπασμάτων, ὁ κανὼν τοῦ Μάζαρι ἀνήκει μὲν εἰς τὴν εὐρέως διαδεδομένην ἐκείνην κατηγορίαν ᾀσμάτων τῶν ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος κυριαρχούντων ἐν ἁπάσῃ τῇ ἐκκλησιαστικῇ ποιήσει, ἀλλ' οὐδὲ ἄποθεν δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τοὺς δαιμονίους ὕμνους ἀνδρῶν οἷοι Ῥωμανὸς ὁ μελῳδὸς ἢ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός. Ἀλλ' ἕν τι δὲν δυνάμεθα νἀρνηθῶμεν περὶ τοῦ ποιητοῦ τοῦ κανόνος, ὅτι εἶνε ἐμπειρότατος τῆς ἐπιτέχνου καὶ ἀρχαϊζούσης γλώσσης τῆς ἐκκλησίας, φαίνεται δὲ καὶ ἄλλως μεμορφωμένος. Καί τινας δὲ ἀπηχήσεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ποιήσεως ἐνέχει ὁ κανὼν αὐτοῦ. Οὕτω δὴ εὑρίσκομεν ἐν τοῖς οἴκοις ἰδίως χωρία οἷα τὰ οὐδ' εἴ μοι στόματα δέκα μὲν, δέκα δ' εἶεν γλῶσσαι ἐν αὐτοῖς ᾄδουσαι καὶ ἠέλιον ἀκάμαντα ἐχαρίσω μοι.

Ἀλλὰ δύο χωρία τῶν οἴκων φαίνονταί μοι δυνάμενα νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς ἀκριβέστερον προςδιορισμὸν τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἔζησεν. Εἶνε δὲ τὰ ἑξῆς·

Ἐν φ. 162β - 163α·

Νέου κόσμου τυχόντες, | διαπτύσωμεν τοῦτον
εὐσέβειαν παλαιὰν τηροῦντες
τῶν πατέρων [2] καὶ πάππων ἡμῶν
καὶ τῶν προπατόρων τοῦ Χριστοῦ πρότερον·
νῦν γὰρ οὔτ' ἔγωγ' ἤθελον | οὔτ' ἐμοὶ παῖδες εἶναι,
ὅτι τεκόντας παῖς οὐκ οἰκτείρει·
ὅτι μισεῖ ἀδελφὸν ὁμαίμων·
ὅτι ὀβολοῦ τὴν Τριάδα ὀμνύουσιν·
ὅτι τοῖς ὀμνύουσιν [3] οὐδόλως πιστεύουσιν·
ὅτι λόγοις μόνον σέβονται | τὸν τῶν ὅλων ποιητήν·
ὅτι πᾶσιν ἔργοις ἤρνηνται | καινὴν πᾶσαν ἐντολήν·

[1] Σημειωτέον, ὅτι ἔν τε τοῖς χωρίοις τούτοις καὶ τοῖς κατόπιν δὲν διετήρησα τὴν στίξιν τοῦ κώδικος.

[2] Αἱ λέξεις τῶν πατέρων λείπουσιν ἐν φ. 162β, ὑπάρχουσι δὲ μόνον ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ ἀπογράφῳ.

[3] ὀμνύουσιν μόνον ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ ἀπογράφῳ, ὀμνύειν ἐν φ. 162α.

ὅτι καθάπερ ὄχλος ἱερὰ πολιτεία·
ὅτι δαιμόνων στάσις | κοσμικὴ συναυλία·
ὅτι κακῶν οὐκ ἔστιν ἐκδίκησις·
ὅτι καλῶν ἐστὶ παραχώρησις[1]·
ὅτι πτωχοὶ ὡς θεοῦ οὐ τιμῶνται·
ὅτι βραχεῖς ἐξ αὐτῶν εἰσὶ πάνυ
εὐχαρίστως διάγοντες.

Ἐν φ. 165 α

Ψάλλοντες καὶ ὑμνοῦντες | τὸν τῶν ὅλων δεσπότην,
ἐκδῶμεν καὶ πρὸς εὐχὴν τοὺς λόγους,
βασιλέων ἡμῶν εὐσεβῶν
κραταιῶσαι σκῆπτρα τὰ αὐτοὺς στέφοντα·
ὑπὲρ αὐτῶν δ' εὐχόμενοι | δοκῶμεν ὑπὲρ τῶν ἁπάντων·
ὅτι παντὸς βασιλεὺς ἡ στάσις·
ὅτι νηὸς κυβερνήτης βάσις·
ὅτι δι' αὐτοῦ εὐσεβείας τὸ στήριγμα·
ὅτι παρ' αὐτοῦ ἐκκλησίας κραταίωμα·
ὅτι, τούτου καλῶς ἔχοντος, | πάντας ἔχειν δεῖ καλῶς·
ὅτ' ἰδίους συναπόλλυσι | κακῶς πάσχων Τριβαλλός[2]·
ὅτι θεὸς Αὐσόνων | βασιλεῖ συμμαχοίη·
ὅτι πλέθρα[3] Ῥωμαίων | δι' αὐτοῦ καὶ πλατύνοι·
ὅτι ἐχθρῶν ἁπάντων κρατήσειεν·
ὅτι πασῶν χωρῶν κυριεύσειεν·
ὅτι δυσμῇ τὴν ἑῴαν ἑνώσοι·
ὅτι τιμὴν πάντες εὕραμεν τούτου
εὐχαρίστως διάγοντες[4].

Τὸ πρῶτον τῶν χωρίων τούτων διαπνέεται ὑπὸ τῆς αὐτῆς περιφρονητικῆς διαθέσεως πρὸς τὸν κόσμον τὸν περιβάλλοντα τὸν συγγραφέα καὶ ὑπὸ τῆς αὐτῆς εἰρωνείας καὶ πικρίας, ἥτις χαρακτηρίζει καὶ τὴν Ἐπιδημίαν ἐν Ἅδου. Ἀφίνω δ' ἀνεξέταστον, ἂν αἱ ἐν αὐτῷ

[1] παραχώρησις ὀρθῶς ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ ἀπογράφῳ, παραχώρησις ἐν φ. 162α.
[2] Ἐν ἀμφοτέροις τοῖς ἀπογράφοις τριβαλος.
[3] πλέθρα μόνον ἐν τῷ ἀρχαιοτέρῳ ἀπογράφῳ, πλήθρα ἐν φ. 165α.
[4] Εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ἕπεται ἀμέσως τὸ ἀνωτέρω ἐν σ. 441 ἀνακοινωθὲν χωρίον, οὗ ἡ ἀρχὴ Ὦ μεσίτρια κόσμου δέσποινα.

φράσεις οὔτ' ἐμοὶ παῖδες καὶ τεκόντας παῖς οὐκ οἰκτεῖραι ἀναφέρονται εἰς πραγματικὴν ὕπαρξιν τέκνων τοῦ Μάζαρι καὶ τυχὸν κακὴν διαγωγὴν αὐτῶν πρὸς τὸν ἴδιον πατέρα.

Τὸ δὲ δεύτερον χωρίον περιέχει ἱστορικοὺς ὑπαινιγμοὺς δυναμένους νὰ διαφωτίσωσιν ἡμᾶς περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐγράφη ὁ κανών. Ἡ ἐν αὐτῷ φράσις ἰδίους συναπόλλυσι κακῶς πάσχων Τριβαλλὸς πρέπει πάντως νἀναφερθῇ εἰς ἧττάν τινα τῶν Σέρβων, ἐπειδὴ Τριβαλλοὺς ἐκάλουν οἱ Βυζαντῖνοι, ὡς γνωστόν, τοὺς Σέρβους. Ἂν λοιπὸν ὁ κανὼν οὗτος τυχὸν ἔφερε ψευδεπιγράφως τὸ ὄνομα τοῦ Μάζαρι καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ καταστήσωμεν ὑπεύθυνον καὶ τούτου τοῦ κατασκευάσματος τὸν Πρόδρομον, ἡ τριβαλλικὴ αὕτη συμφορὰ θὰ συνέπιπτε πάντως πρὸς τὴν ἧτταν τῶν Σέρβων ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ ἐν ἔτει 1123 [1] ἢ πρὸς οἱονδήποτε ἐπεισόδιον τοῦ οὐγγαρικοῦ καὶ σερβικοῦ πολέμου κατὰ τὰ ἔτη 1150-1153 ἐπὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ. Ἀλλὰ δὲν βλέπω τὸν λόγον δι' ὃν νὰ μὴ προσγράψωμεν τὸ ποίημα τοῦτο πράγματι εἰς τὸν Μάζαριν. Ἆρα εἰς τίνα μεταγενεστέραν καὶ ἐγγὺς τῶν χρόνων τοῦ Μάζαρι κειμένην σερβικὴν ἧτταν ἀναφέρεται τὸ χωρίον; Πιθανῶς ἢ εἰς τὴν ἧτταν τοῦ βασιλέως τῶν Σέρβων Βουκασὶν ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Ἰλμπεκῆ παρὰ τὸ Τσιρμὲν τῇ 26 Δεκεμβρίου 1371 ἢ μᾶλλον εἰς τὴν παρὰ τὸ Κοσσυφοπέδιον μάχην τῆς 15 Ἰουνίου 1389. Ἡ ὅλη δ' ἐξέλιξις τῆς μάχης ταύτης, ὁ φόνος τῶν μετὰ τῆς σερβικῆς στρατιᾶς συναγωνισθέντων Βοσνίων ἐπικούρων, ὁ θάνατος τοῦ βασιλέως Λαζάρου μετὰ καὶ τοῦ τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ, πάντα ταῦτα φαίνονταί μοι ἄριστα ἐξηγοῦντα τό τε σύνολον καὶ τὰ καθ' ἕκαστα τῆς ἄλλως παραδόξου πως φράσεως ἰδίους συναπόλλυσι κακῶς πάσχων Τριβαλλός. Μόνον δ' ἓν δεῖται ἑρμηνείας, διὰ τίνα ἆρά ποτε λόγον ὁ Μάζαρις χαιρεκάκως μνημονεύει τῆς συμφορᾶς ἐκείνης τοῦ σερβικοῦ λαοῦ καὶ χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς στήριγμα τῆς ἰσχύος τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ χαιρεκακία ἐκείνη δὲν ἐξηγεῖται ἐκ μόνης τῆς πολιτικῆς μυωπίας ἐν τῇ μικρᾷ αὐλῇ τοῦ Μυστρᾶ, ἐν ᾗ φαίνεται ζήσας ὁ Μάζαρις. Πολὺ δὲ μᾶλλον συνδέεται πρὸς αὐτὴν καὶ ἡ ἀνάμνησις τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἡ Μαρία Καντακουζηνή, ἡ σύζυγος τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Νικηφόρου Β' τοῦ Ἀγγέλου, κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἐπιδιώξεως

[1] ***Νικήτα Χωνιάτου*** σ. 23,4-15.

δευτέρου γάμου τοῦ συζύγου μετὰ γυναικὸς ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Σερβίας ἐκδιωχθεῖσα ἐξ Ἄρτης, ἐπέστρεψε πρὸς τὸν ἀδελφὸν Μανουὴλ, τὸν δεσπότην τοῦ Μορέως, καὶ ἔφερεν εἰς αὐτὸν τὸ ἄγγελμα, ὅτι ὁ σύζυγος ἕνεκα τῆς ἐπιδιωκομένης μνηστείας μετὰ τῆς ἀδελφῆς τοῦ κράλου τῆς Σερβίας Στεφάνου τοῦ Δουσὰν διεξῆγε κοινὸν ἀγῶνα καθ' Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν. Ἔκτοτε, ὡς εἰκὸς, τὸ ὄνομα τῶν Σέρβων πρέπει νὰ ἦτο μισητὸν εἰς τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὸ ἑλληνικὸν δεσποτᾶτον τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλ' ἂν ἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἐν τῷ ὑπ' ὄψιν χωρίῳ νοεῖται ἡ μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου, ἀποκτῶμεν χρονολογικὴν ἀφετηρίαν πρὸς καθορισμὸν τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐποιήθη ὁ κανών.

Τοῦτον πάντως ἔγραψεν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ Μάζαρις μετὰ τὸ 1389, καὶ ἴσως ὄχι μακρὸν χρόνον μετὰ τοῦτο τὸ ἔτος. Οὕτω δὲ ὁ κανὼν οὗτος, ἴσως δὲ καὶ οἱ ἄλλοι οἱ μνημονευθέντες ἀνωτέρω, ἂν καὶ τούτους πρέπῃ νὰ προσγράψωμεν εἰς τὸν Μάζαριν, θὰ ἦσαν πολὺ ἀρχαιότεροι τῆς Ἐπιδημίας ἐν Ἅδου. Ἀλλ' ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τοῦ κανόνος φαίνεται δυνάμενος νὰ προσδιορισθῇ ἔτι ἀκριβέστερον διὰ τῆς ἄλλης ἐν τῷ ἀνωτέρω παρατεθέντι χωρίῳ τῶν οἴκων περιλαμβανομένης φράσεως ὅτι δυσμῇ τὴν ἑῴαν ἑνώσοι. Αἱ λέξεις αὗται ἀναφέρονται, καθ' ἃ πιστεύω, εἰς τὴν ἀποδημίαν τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου εἰς τὴν Ἑσπερίαν (1399 - 1403), ἥτις εἶχε τὸν σκοπὸν εὑρέσεως τῶν ἀναγκαίων πόρων χάριν καταπολεμήσεως τῶν Τούρκων. Διὰ δὲ τῆς συνδέσεως τοῦ Βυζαντίου πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης ἐπεζητεῖτο τοῦτο μὲν ἡ ὑπὸ θρησκευτικὴν ἔποψιν ἐξεύρεσις συνδιαλλαγῆς τινος μεταξὺ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, τοῦτο δὲ ἡ ὑπὸ πολιτικὴν ἔποψιν βοήθεια τοῦ Βυζαντίου διὰ σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μανουὴλ, ἐπιστρέφων ἐκ τῆς ἀτελεσφόρου ἐκείνης ἀποδημίας, ἀπέβη εἰς τὴν Πελοπόννησον, δικαιούμεθα εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐκείνην ἐπίσκεψιν νὰ θεωρήσωμεν ἀναγόμενον τὸ χωρίον ὅτι τιμὴν πάντες εὕραμεν τούτου. Ἂν δὲ ἡ ἑρμηνεία αὕτη θεωρηθῇ ὀρθὴ, δυνάμεθα θαρρούντως νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ κανὼν ἐποιήθη βραχὺν χρόνον μετὰ τὸ 1403.

Ἐν τέλει δὲ μνημονευθήτω ἐνταῦθα, ὅτι πλὴν τοῦ Μαξίμου Μάζαρι καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάννου Μάζαρι, περὶ οὗ ἔγεινε λόγος ἀνω-

τέρω, παρουσιάζεται καὶ τρίτος τις Μάζαρις φέρων τὸ ὄνομα Μανουήλ. Τὸ ὄνομα δὲ αὐτοῦ ἐγνώσθη μοι τὸ πρῶτον μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς πραγματείας ταύτης διὰ φιλικῆς ἀνακοινώσεως τοῦ καθηγητοῦ κ. Krumbacher. Εὑρίσκεται δὲ τὸ ὄνομ' αὐτοῦ ἐν τῷ κώδικι Vaticanus Graecus 1190. Ἐν τῷ χαρτῴῳ κώδικι τούτῳ, συγκειμένῳ ἐκ τριῶν τόμων καὶ περιέχοντι 1367 φύλλα εἰς μέγα τέταρτον σχῆμα, περιλαμβάνονται βίοι καὶ μαρτύρια ἁγίων ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου μέχρι 1 Αὐγούστου, ἐν δὲ τῇ ἀρχῇ καὶ ἀναγνώσεις διὰ τὴν μεγάλην τεσσαρακοστὴν καὶ θαυμάσια τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας. Ἐν δὲ φ 1062α - 1067β εὑρίσκεται μαρτύριον τῆς ἁγίας Εἰρήνης φέρον τὴν ἐπιγραφὴν Μαρτύριον τῆς ἁγίας ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Εἰρήνης. Ἐκ τῶν ὑπομνημάτων συγραφὲν παρὰ Μανουὴλ τοῦ Μάζαρι:

Ἀρχ. Τὸν τῶν μαρτύρων ἐπικαλοῦμαι θεὸν μαρτυρικοὺς ἀγῶνας διεξιέναι βουλόμενος, τελεσφορωθῆναι μοι τὸ ἐγχείρημα· πρὸς δόξαν τε αὐτοῦ δηλαδὴ γενέσθαι καὶ τῶν μαρτύρων τιμήν· καὶ καὶ τῶν λεγόντων τε καὶ ἀκουόντων ἁγιασμός.

Τέλ. Τοιοῦτον οὖν καρπὸν τῇ μάρτυρι τοῦ κυρίου ἐπὶ τῇ μνήμι αὐτῆς εἰςενέγκωμεν ἵνα καὶ ἡ εἰρήνη ἐν ἐμοὶ μένει· ὁ κς ἡμῶν ις χς ὁ τὸ θεῖον αὐτοῦ ὄνομα δι' ἀγγέλου ἐπιστασίαν τῇ μάρτυρι χαρισάμενος· καὶ τῶν ἐκεῖθεν ἀγαθῶν πρεσβευούσης· αὐτῆς ἐπιτύχωμεν· ἐν χω ιυ τῶ κω ἡμῶν· ὦ πρέπει πᾶ δόξα. τιμὴ καὶ προςκύνησις. τῶ πρὶ καὶ τῶ υἱῶ και τῶ ἁγίω πνι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

Ἀλλ' ἡ ἐπεξεργασία αὕτη τοῦ μαρτυρίου τῆς Εἰρήνης εἶνε λίαν πιθανῶς ἁπλῆ παράφρασις τῶν ἐξ ἄλλων χειρογράφων ὑπὸ τοῦ Albrecht Wirth ἐκδοθέντων, καθ' ἃ παρετήρησεν ἤδη ὁ ἐκδότης[1].

Περὶ δὲ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἔζησεν ὁ ἐπεξεργασθεὶς τὸ μαρτύριον τοῦτο οὐδὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὡρισμένον. Ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐν τέλει τοῦ δευτέρου τόμου εὑρισκομένου σημειώματος τοῦ βιβλιογράφου[2] δυ-

[1] Danae in christlichen Legenden. Ἐν Βιέννῃ. 1892 σ. 100.

[2] Τὸ σημείωμα τοῦτο εὕρηται ἐκδεδομένον μετὰ σφαλμάτων παρὰ τῷ *Wirth*. Κατὰ

νάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ἔζησε πρὸ τοῦ ἔτους 1542, καθ' ὃ ἐγράφη ὁ κῶδιξ. Δύναται κατὰ ταῦτα πιθανῶς νὰ ἔζησε τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα. Ἂν δὲ τοῦτο ἠδύνατο νἀποδειχθῇ ἀσφαλῶς, θὰ ἐδικαιούμεθα νὰ ταὐτίσωμεν αὐτὸν μετὰ τοῦ Μαξίμου Μάζαρι. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ Μανουὴλ θὰ ἦτο τὸ κοσμικὸν βαπτιστικὸν ὄνομα τοῦ Μάζαρι, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐπεκυροῦτο καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ μαρτυρίου τῆς ἁγίας Εἰρήνης ὁ συγγραφεὺς δὲν φέρει τὸ ἐπώνυμον μοναχός, τὸ δὲ Μάξιμος θὰ ἦτο τὸ μοναχικὸν ὄνομα τοῦ Μάζαρι. Ἡ δὲ πιθανότης τῆς τοιαύτης εἰκασίας αὐξάνεται ὑπὸ τῆς συμπτώσεως τῆς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀρχικοῦ γράμματος ἐνάρξεως ἀμφοτέρων τῶν ὀνομάτων κατὰ τὴν κρατοῦσαν συνήθειαν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας.

δὲ τὸ ἀντίγραφον τοῦ κ. Krumbacher ἔχει ὧδε· Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον κατὰ μῆνα σεπτέβριον τοῦ χιλιοστοῦ πεντακοσιοστοῦ τεσσαρακοστοῦ δευτέρου ἔτους, μέρος μὲν διὰ χειρὸς ἱερέως ἰω^ς τοῦ κοδομνηνοῦ, ἕτερον δὲ δι' ἑτέρων τινῶν ἀντιγραφέων, δι' ἐξόδου δὲ παντὸς κυρίου γεωργίου τοῦ ἀβραμιαίου, ἐπισκόπου γενομένου σιτείας κατα λατίνους :–

Η ΤΑΒΙΑ

ΠΑΡΑΓΝΩΡΙΣΘΕΙΣΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΣ *

Ἐν τῷ Βραχεῖ χρονικῷ, ὅπερ, κατὰ πρῶτον ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Bullialdus ἔκ τινος κώδικος τῶν Παρισίων, ἀνετυπώθη κατόπιν ἐν τῇ Βυζαντίδι τῆς Βόννης [1], ἀναγινώσκομεν τάδε· Τῷ ,ϛϡκϛ΄ γέγονεν τὸ ὄγδοον θανατικόν. Τῷ αὐτῷ ἔτει ἦλθαν καὶ οἱ Ἀναβαρεζοὶ εἰς τὴν Ταβίαν [2], καὶ κατωτέρω· Τῷ ,ϛϡλα΄, Μαΐῳ κβ΄, ἦλθεν Τοῦρκος ὁ Τουραχάνης μετὰ φοσάτου εἰς τὸ Ἑξαμίλιον, καὶ ἐπῆρεν αὐτὸ καὶ ἐχάλασέν το. Εἶτα ἦλθεν εἰς τὴν Λακεδαιμονίαν, εἶτα εἰς τὸ Λέοντος, εἶτα εἰς τὸ Γαρδικὸν. εἶτα εἰς τὴν Ταβίαν [3]. Ἡ δ' ἐν τοῖς δύο τούτοις χωρίοις μνημονευομένη πελοποννησιακὴ Ταβία ἦτό τι ἄγνωστον εἰς τὸν Bullialdus. Διὸ μετέγραψε μὲν ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει τοῦ χρονικοῦ τὸ ὄνομα Tabiam, ἀλλ' ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν ἐσημείωσε τάδε· Tabia seu Abia ad sinum Messeniacum, vulgo *golfo di Corone* [4]. Ἐπιφυλακτικώτερος δ' ὑπῆρξεν ὁ Muralt, περιορισθεὶς εἰς τὴν προσθήκην ἐρωτηματικοῦ εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ταβίας, ὅπερ ἠγνόει ἄλλως [5].

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον γερμανιστὶ ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Ζ΄ (1897) σ. 311 κ. ἑ.

1 Ὄπισθεν τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Δούκα σ. 515 κ. ἑ.

2 Ἐν σ. 517,15 κ. ἑ.

3 Ἐν σ. 518,13 κ. ἑ.

4 Ἐν σ. 631

5 Chronologie byzantine 1057-1453 σ. 802,9. Ἐν τῇ μνείᾳ τοῦ δευτέρου τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων (σ. 812, 18) ἔγραφεν ἁπλῶς Tabia ἄνευ ἐρωτηματικοῦ.

Ὁ δὲ Fallmerayer[1] καὶ ὁ Hammer[2] ἔγραψαν Tavia ἄνευ τινὸς ἐπεξηγήσεως.

Ἀλλ' ἐν τούτοις κεῖται ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι τὸ ὄνομα Ταβία ἔχει παραδοθῆ ὀρθῶς. Πρὸς δ' ἐπικύρωσιν τῶν δύο ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων ἐκ τοῦ Βραχέος χρονικοῦ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ἀκόλουθος ἀνέκδοτος ἐπιστολή, γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Ῥαοὺλ Μετοχίτου πρός τινα Γαστρέαν.

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, περιλαμβανομένη ἔν τινι συλλογῇ ἐπιστολῶν δύο Μοναχείων χειρογράφων[3], γραφέντων ἀμφοτέρων τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, ἔχει ὧδε·

Τῷ Γαστρέᾳ.

Εἰ σοφόν τι χρῆμα ζωγράφων χεὶρ καὶ δεινὴ μιμήσασθαι τὴν ἀλήθειαν, τῆς τῆς σῆς σοφίας χρήζω κἀγὼ χειρὸς διὰ τὴν τῆς ὑπεράγνου μητρὸς τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ σεβασμίαν καὶ πανένδοξον κοίμησιν, μεμνημένος μάλιστα καὶ τῆς σῆς οὐκ ἐλαχίστης περὶ τούτου σπουδῆς χρόνοις πρότερον οὐχ ἧττον εἴκοσι πρὸς τοῖς ἕξ, ὅτε ταύτην ἐν ἀκριβείᾳ ζητῶν εἰς τὴν ἀνωτέρω Ταβίαν πολλάκις ἕωθεν ἐφοίτας, τοὺς ἀρχετύπους ἐκμιμούμενος πίνακας. Ὅθεν καὶ ἀξιῶ τοῦ ζητουμένου μετὰ τοῦ προσήκοντος. Πέπομφα δέ σοι διαγραφὲν ὅπερ ἦμεν πρότερον κεκτημένοι καὶ μέλλω πολλήν σοι τὴν χάριν, εὖ ἴσθι, γνώσεσθαι. Τὰ πλείω δέ σοι φωνῇ ζώσῃ ὁ υἱὸς ἡμῶν Νικηφόρος ἀγγελεῖ.

Ἔρρωσο[4].

Ὡς γίνεται καταφανὲς ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, ὁ Γαστρέας ἦτο ζωγράφος, ὃν ὁ Μανουὴλ Ῥαοὺλ παρεκάλεσε νὰ γράψῃ εἰκόνα τῆς κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀπετάθη δὲ ῥητῶς εἰς τοῦτον τὸν καλλι-

[1] Geschichte der Halbinsel Morea Τόμ. Β' σ. 255 καὶ 323.

[2] Histoire de l'empire Ottoman. Γαλλικὴ μετάφρασις τοῦ *Hellart* Τόμ. Γ' σ. 11. Σημειωτέον δὲ ὅτι αὐτόθι γίνεται παραπομπὴ εἰς τὸν **Φραντζῆν** IV,14, ἀλλὰ παρὰ τούτῳ τῷ συγγραφεῖ οὐδαμῶς μνημονεύεται ἡ Ταβία.

[3] Κώδ. 145 φ. 150α καὶ Κώδ. 199 φ. 317β.

[4] Ἐν τῷ κώδικι 145 τὸ τέλος ἔχει ὧδε· Ἔρρωσό μοι τὸ προσφιλέστατόν μοι καὶ ὄμμα καὶ πρόσφθεγμα, γενναιότατε καὶ σοφώτατε.

τέχνην, ἐπειδὴ οὗτος ἤδη πρὸ εἴκοσι καὶ ἓξ ἐτῶν ἠγωνίζετο νἀποκτήσῃ εἰδικότητα ἐν τῇ γραφῇ τῆς εἰκόνος ἐκείνης διὰ τῆς ἐπιμελοῦς σπουδῆς τῶν ἀρχετύπων καὶ περιωνύμων εἰκόνων τῆς Ταβίας. Οὐδεμία δ' ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ πόλεως τῆς Πελοποννήσου, καὶ δὴ τῆς αὐτῆς, ἥτις μνημονεύεται ἐν τῷ Βραχεῖ χρονικῷ, ἐπειδὴ ἡ ὅλη συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν ἀναφέρεται εἰς πελοποννησιακὰ πράγματα, καθ' ἃ θέλω ἐκθέσει ἐν ἄλλῃ εὐκαιρίᾳ.

Πρὸς τὰ χωρία δὲ ταῦτα πρέπει νὰ παραβληθῇ καὶ τὸ ἑξῆς χωρίον τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη· Ἐνταῦθα μὲν οὖν ἐξιόντι (Τουραχάνῃ) ἀπὸ Πελοποννήσου συνελέγοντο οἱ τῆς Πελοποννήσου Ἀλβανοὶ περὶ τὴν μεσόγαιον, Δαβίην καλουμένην χώραν, καὶ σφίσι στρατηγὸν ἐστήσαντο, καὶ ἀπόστασιν ἐβουλεύοντο ἀπὸ Ἑλλήνων, ὡς τὸ Τουραχάνεω στράτευμα διαφθείρωσι. Τουραχάνης μέντοι ὡς ἐπύθετο τοὺς Ἀλβανοὺς ἐπ' αὐτὸν ὁμόσε ἰόντας ὡς διὰ μάχης, ὡς οὐκ ἠδύνατο διαφυγεῖν, παρετάξατό τε εἰς (γρ. ἐς) μάχην, καὶ οἱ Ἀλβανοὶ συνταξάμενοι καὶ αὐτοὶ ἐπῄεσαν, καὶ ἐς χεῖρας ἐλθόντες οὐδὲ ἐδέξαντο τοὺς Τούρκους, ἀλλ' ἐτράποντο εἰς φυγήν. Ἐνταῦθα ἐπεξελθὼν ὁ Τουραχάνης ἐπιδιώκων πολλούς τε ἀνεῖλεν ἐν τῇ διώξει καὶ οὓς ἐζώγρησεν ἀμφὶ τοὺς ὀκτακοσίους, αὐτοῦ ἅπαντας διεχρήσατο, καὶ ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν πυργία ἐποικοδομησάμενος ἀπῄει ἐξελαύνων [1].

Τῆς ἐπιθέσεως δὲ ταύτης τοῦ Τουραχάνου ποιεῖται μνείαν βεβαίως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀνωτέρω χωρίου καὶ ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν, συναναγράφων μετὰ τῶν ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος σωζομένων κωμοπόλεων τῆς Ἀρκαδίας καὶ τὴν Δαβίην. Λέγει δὲ περὶ αὐτῆς τάδε· καὶ ἡ Δαβίη πόλις ποτὲ τῆς Ἀρκαδίας, τανῦν εἶναι σμικρὰ κώμη. Εἰς αὐτὴν τὴν Δαβίην ἐσυνήχθησαν οἱ Ἀλβανοὶ τῆς Πελοποννήσου, μετὰ τὴν ἅλωσιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων, καὶ ἐσυλλογίζοντο ἀποστασίαν κατ' αὐτῶν, ὅτε ὁ Τουραχάνης κατεφάνισεν αὐτούς [2].

Ἀλλὰ καὶ ἐν ἔτει 1718 εὑρίσκομεν τὴν Ταβίαν ὑπὸ τοῦτο τὸ ὄνομα

[1] Ἐκδ. Βόννης, σ. 238,15-239,6.

[2] ***Μελετίου*** Γεωγραφία ἔκδ. 6'. Ἐν Βενετίᾳ 1807. Τόμ. Β' σ. 403.

ἐν σιγιλλίῳ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Γ´ περὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου, ἐν ᾧ ἀπαριθμοῦνται τὰ ὑποκείμενα αὐτῇ ἐνοριακὰ χωρία τοῦ Στεμνίτσα, τοῦ Καρνέση, . . . τοῦ Ταβία καὶ ἄλλα[1].

Ἀλλὰ ποῦ ἔκειτο ἡ Ταβία ἢ Δαβία αὕτη, ἥτις προφανῶς, καθ' ἃ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν δύο ἐν τῷ Βραχεῖ χρονικῷ καὶ παρὰ τῷ Χαλκοκονδύλῃ μνημονευομένων ἐπιθέσεων, ἦτο πόλισμα ὀχυρὸν, συγχρόνως δὲ καὶ καλλιτεχνικὸν κέντρον συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Μετοχίτου;

Οὐδαμῶς ἀμφιβάλλω, ὅτι ἡ Ταβία εἶνε ἡ σημερινὴ κώμη Νταβιὰ ἐν τῷ δήμῳ Φαλάνθου τῆς Ἀρκαδίας, ἥτις εἶχε τῷ 1896 κατοίκους 370[2]. Ἄνωθεν δὲ τοῦ χωρίου τούτου ὑπολαμβάνει ὁ Κούρτιος γενομένην τὴν μάχην τῆς Διπαίας ἐν ἔτει 469 π. Χ., δι' ἧς «οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀποκατέστησαν νικηφόροι ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Ἀρκαδίας τὴν κινδυνεύσασαν αὐτῶν ὑπεροχήν». Προςθέτει δὲ, «ὅτι τὰ ἐρείπια παρὰ τὴν Πιάναν ἀνήκουσιν εἰς τὴν κώμην τῶν Διπαιέων»[3].

Ὁ δὲ Bursian, ὅςτις περιγράφει διὰ μακροτέρων τὴν ὅλην χώραν, γράφει περὶ αὐτῆς τὰ ἑξῆς· «Ἄνωθεν τοῦ βορείου πέρατος αὐτοῦ (τοῦ Μαιναλίου πεδίου) κεῖται νῦν τὸ χωρίον Πιάνα ἔχον καὶ μεσαιωνικὸν φρούριον, οὗ κάτωθεν εὑρίσκονται ἴχνη τινὰ ἀρχαίου χωρίου· ἀνατολικῶς δ' ἄνωθεν τοῦ πεδίου κεῖται τὸ χωρίον Νταβιὰ, ἀπέναντι δ' αὐτοῦ, κατὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ἑλισσῶνος, ὑψοῦται μοναχικὸς βραχώδης λόφος, οὗ ἡ ἐπίπεδος κορυφὴ περιβάλλεται ὑπὸ λειψάνων πολυγωνικῶν τειχῶν. Δύςκολον δὲ εἶνε νὰ κριθῇ, ἂν ταῦτα εἶνε λείψανα τοῦ Μαινάλου, τῆς πρωτευούσης πόλεως τῶν Μαιναλίων. . . . ἢ τῆς Διπαίας. Ἂν δὲ ἡ πρώτη γνώμη τυγχάνῃ τοῦ ὀρθοῦ, τότε πρέπει νὰ καθορίσωμεν τὴν θέσιν τῆς Διπαίας ὡς κειμένης ἐγγὺς τῆς Πιάνας. Πρὸς δὲ τὰ νοτιοανατολικὰ τῆς Νταβιᾶς,

[1] ***Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως*** Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Δ´ σ. 377.

[2] Ἐν τῇ Στατιστικῇ τῆς Ἑλλάδος, Πληθυσμὸς 1879 σ. 36, ἀρ. 975 οὐκ ὀρθῶς γράφεται Δαβιαί. Κυρίως ἠθέλησαν οὕτω γράφοντες νὰ πλάσωσι πληθυντικὸν, ἐπειδὴ πράγματι τὸ χωρίον εἶνε διμερές. Ἀλλ' ὀρθότερον ἐν τῇ Στατιστικῇ τοῦ 1889 (ἐν Ἀθήναις 1890 σ. 42) καὶ τῇ τοῦ 1896 (Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως 17 Ἰουνίου 1897 ἀρ. 59 δὶς σ. 65) ἀναγινώσκομεν *Δαβιὰ ἄνω* καὶ *Δαβιὰ κάτω*. Παρὰ δὲ τῷ λαῷ τὸ χωρίον καλεῖται *Νταβjά*.

[3] *Curtius* Peloponnesos Τόμ. Α´, σ. 316.

κατὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους μεταξὺ τῶν χωρίων Καρτερόλι καὶ Ζαράκοβα, φαίνεται ὅτι ἔκειτο ἡ Λυκόα, ἐν ᾗ ὑπῆρχεν ἱερὸν τῆς Λυκοάτιδος Ἀρτέμιδος[1].

Εὐτυχῶς δὲ καθίσταταί μοι δυνατὸν νἀνακοινώσω πλειότερά τινα περὶ τῆς Νταβιᾶς. Χρεωστῶ δὲ τὰς εἰδήσεις ταύτας εἰς τὸν ἐμὸν μαθητὴν καὶ νῦν διδάκτορα τῆς φιλολογίας κ. Ἀπ. Ἀρβανιτόπουλλον, ὅστις, λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἐν τῷ ἐμῷ ἱστορικῷ φροντιστηρίῳ κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1892-93 ἑρμηνείας τοῦ Βραχέος χρονικοῦ, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν αὐτοῦ ἐξ Ἀθηνῶν ἔγραψέ μοι κατ' ἐμὴν παράκλησιν ἐξ Ἀρκαδίας τὰ ἑξῆς·

«Ἡ Νταβjὰ κεῖται κατὰ τοὺς πρόποδας τῶν Τρικόρφων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ Τριπόλεως εἰς Δημητσάναν κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς ὄχθης τοῦ Ἐλισσῶνος. Καλεῖται δὲ οὗτος σήμερον τῆς Νταβjᾶς τὸ ποτάμι, ἅτε πηγάζων ὀλίγον ἀνωτέρω τοῦ χωρίου. Ἀπέχει δὲ τὸ χωρίον δύο περίπου ὥρας ἀπὸ τῆς Τριπόλεως, ἔχει ἱκανὸν ἀριθμὸν οἰκιῶν καὶ χωρίζεται εἰς τὴν ἀπάνου Νταβjὰ καὶ κάτου Νταβjά. Ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις αἱ οἰκίαι εὑρίσκοντο ἐπὶ ἀποτόμου στενοῦ ἄνωθεν τῆς θέσεως, ἐν ᾗ σήμερον ἐκτείνεται τὸ χωρίον. Διηγοῦνται δὲ ταῦτα οἱ πρεσβύτεροι τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου καὶ ἀποδεικνύονται ἐκ τῶν πράγματι ἐν τῷ δηλουμένῳ τόπῳ εὑρισκομένων ἀκόμη ἠρειπιωμένων καλυβῶν. Ἄλλη δὲ ἀπόδειξις εἶνε τὸ ὄνομα δι' οὗ καλεῖται χείμαρρος ἐκ τοῦ στενοῦ τούτου καταρρέων μεθ' ὁρμῆς πρὸς τὸν Ἐλισσῶνα, ὅστις ὀνομάζεται τῆς Παλιονταβjᾶς (= Παλαιᾶς Νταβjᾶς) τὸ ῥέμμα. Ἀπέναντι δὲ τοῦ χωρίου τούτου, κατὰ τὴν ἀντιπέραν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ, κεῖται μοναχικὸς λόφος καλούμενος Παλιόκαστρο, ὅστις εἶνε πέριξ καθ' ὁλοκληρίαν τετειχισμένος. Ὁρῶνται δὲ ἰδίως τὰ ἐρείπια τῆς πόλεως καὶ δύο συναφῆ θολωτὰ οἰκοδομήματα ἐπὶ τῆς κορυφῆς· πρὸς τούτοις δὲ κεῖνται ἐπὶ τοῦ λόφου διεσπαρμέναι καλύβαι, διατηρούμεναι πᾶσαι καὶ ἐξέχουσαι ἐν μέσῳ τῶν ἐσκορπισμένων λίθων. Πολλαὶ δὲ παραδόσεις τῶν ἰθαγενῶν συνδέονται πρὸς ταῦτα τὰ ἐρείπια ἰδίως δὲ πολὺς λόγος γίνεται περί τινος σιδερανθρώπου. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἄλλο φρούριον, ὅπερ εἶνε μὲν μικρότερον τοῦ ἄλλου, ἀλλὰ διατηρεῖται καλλίτερον. Συναντᾷ τις δὲ αὐτὸ πρὶν ἢ ἐξέλθῃ εἰς τὸ χωρίον, ἐπί τινος ὑψώμα-

[1] *Bursian* Geographie von Griechenland Τόμ. Β' σ. 228 κ.έ.

τος τῶν Τρικόρφων, καὶ δεσπόζει τοῦ ὅλου πεδίου. Δὲν κατώρθωσα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ φρούριον τοῦτο διά τε τὸ προκεχωρημένον τῆς ὥρας καὶ διότι ἦτο πολὺ ἀπόκρημνον καὶ ἐλέγετο βρῖθον ὄφεων. Ἐπ' αὐτοῦ εὑρίσκονται νομίσματα, ὧν τινα φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν Armata Morea ἢ ἄλλας ἐκ τῆς βενετοκρατίας· ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσι καὶ βυζαντιακὰ ὡς καὶ ἀρχαῖα ἀρκαδικὰ τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀρκάδων, ἰδίως ἐν τῇ θέσει Λαχίδια οὐ μακρὰν τῆς Πιάνας, ἔνθα ἔκειτο ἡ Διπαία, καὶ κατὰ τὰ Ζουζουλέϊκα ἀμπέλια, ἔνθα ἔκειτο τὸ πόλισμα Ἑλισσών . . . Τὸ σημερινὸν ὄνομα Νταβjὰ εὗρον ἔν τινι κώδικι τῆς μονῆς Ἐπάνω-Χρέπας οὐ μακρὰν τοῦ χωρίου· φαίνεται δὲ ἀνερχόμενος ὁ κῶδιξ οὗτος μόλις εἰς τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, καὶ περιέχονται ἐν αὐτῷ σημειώματα περὶ πυρκαϊῶν τῆς μονῆς, ἀπαγωγῆς σκευῶν ἐξ αὐτοῦ, φόνου προϊσταμένων, ἱστορικαὶ ἀναγραφαὶ περὶ τῆς Τριπόλεως [1], Ναυπλίας καὶ ἄλλων πόλεων καὶ ἰδίως κοιμήσεις πατέρων καὶ ξεφώνησες. Ἐν αὐτῇ δ' εὑρίσκεται καὶ ἡ ἑξῆς σημείωσις· Ἀναγνωστόπουλος ἀπὸ χωρίο Ταβιὰ ξεφώνησι μία γρόσια 50. Τὸ αὐτὸ δὲ ὄνομα Ταβία ἐμνημονεύετο καὶ ἐν τῇ κοιμήσει ἑνὸς ἡγουμένου. Ἐν ᾧ δὲ ἀνεγίνωσκον τὰ σημειώματα ταῦτα, τινὲς τῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἄλλων παρισταμένων διετείνοντο ῥητῶς, ὅτι Ταβία ἦτο τὸ ἀρχαιότερον ὄνομα τῆς Νταβjᾶς».

Ὀρθῶς δὲ τέλος παρατηρεῖ ὁ ταῦτα γράφων ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ, ὅτι τὸ ὄνομα Νταβjὰ προῆλθεν ἐκ τοῦ Ταβία-Ταβιὰ-Ταβjὰ-τὴν Ταβjὰ- τὴ ν Ταβjὰ-τὴ Νταβjὰ-ἡ Νταβjά. Πρβλ. τὴν Τριπολιτσὰ-τὴ Ντριμπολιτσὰ-ἡ Ντριπολιτσὰ (Ντροπολιτσά).

Τἀνωτέρω ἐκτεθέντα ἀρκοῦσι πάντως πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι ἡ σημερινὴ Νταβιὰ ἐπέχει τὴν θέσιν τῆς μεσαιωνικῆς Ταβίας. Καὶ ἐπὶ ἄλλο τι δ' ὀφείλω νὰ ἑλκύσω τὴν προσοχήν, ἤτοι ἐπὶ τὴν διαίρεσιν τοῦ σημερινοῦ χωρίου εἰς ἀπάνου καὶ κάτου Νταβιά, ἐξ ἧς ἐξηγεῖται τὸ ἄλλως δυσερμήνευτον ἀνωτέρω Ταβίαν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ῥαοὺλ Μετοχίτου. Καὶ δὴ ἡ Ταβία ἦτο, καθ' ἃ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὀρθῶς, καὶ κατὰ τοὺς μεσους αἰῶνας διμερὴς ἐν τῇ ὀρεινῇ αὐτῆς θέσει, καθ' ἃ καὶ ἡ σημερινὴ Νταβιά.

Ἐπιστρέφοντες δ' εἰς τὸ Βραχὺ χρονικόν, εὑρίσκομεν ἐν τῷ δευτέρῳ

[1] Πρβλ. Ἀρβανιτοπούλλου Σημείωμα περὶ Τριπόλεως τῷ 1769 ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Δ΄ σ. 574.

τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων χωρίων νέαν ἐπικύρωσιν τοῦ ὑφ' ἡμῶν ὑποστηριζομένου ταὐτισμοῦ τῆς Ταβίας καὶ τῆς Νταβιᾶς. Λέγεται δῆλα δὴ ἐν αὐτῷ, ὅτι ὁ Τουραχὰν ἐστράτευσεν ἐκ τοῦ Ἑξαμιλίου (τῆς Κορίνθου) εἰς τὴν Λακεδαιμονίαν (τὴν Σπάρτην ἢ μᾶλλον τὸν Μυστρᾶν) δι' ὁδοῦ μὴ ὁριζομένης λεπτομερέστερον, ἐκεῖθεν δ' ἐπέδραμε τὸ Λέοντος, ὅπερ εἶνε ἀναμφηρίστως τὸ σημερινὸν Λεοντάρη, ἔπειτα δὲ τὸ Γαρδικὸν καὶ τέλος τὴν Ταβίαν. Ἀλλὰ Γαρδικὸν ἢ μᾶλλον Γαρδίκιον εἶνε πάντως τὸ σημερινὸν Γαρδίκι τὸ κείμενον οὐ μακρὰν τοῦ Λεοντάρη πρὸς βορρᾶν ἐν τῷ αὐτῷ δήμῳ Φαλάνθου. Κατὰ ταῦτα δὲ διαγινώσκομεν τὴν κατ' εὐθεῖαν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἀπὸ τῆς Σπάρτης εἰς τὴν Νταβιὰν διὰ τοῦ Λεοντάρη καὶ τοῦ Γαρδικίου [1].

Τὸ δὲ Γαρδίκιον τοῦτο ἔχει μικράν τινα ἱστορίαν. Καὶ δὴ μνημονεύεται τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, εἰ μὴ καὶ πρότερον, ἐν τοῖς χρόνοις τῆς φραγκοκρατίας [2]. Ὁ δὲ Χαλκοκονδύλης γράφει αὐτὸ Καρδικίην ἢ Γαρδικίην καὶ περιγράφει τὴν ἐν ἔτει 1460 πολιορκίαν καὶ ἅλωσιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ, ὅτε οἱ κάτοικοι τοῦ Λεοντάρη ἔφυγον σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις εἰς τὸ Γαρδίκιον διὰ τὸ ὀχυρὸν τῆς πόλεως ταύτης (ἐς ἐρυμνήν τινα πόλιν Καρδικίην καλουμένην). Ἦτο δὲ τὸ Γαρδίκιον πόλις ἱκανῶς πολυάνθρωπος, καθ' ἃ ἀποδεικνύουσιν οἱ ὑπὸ τοῦ Χαλκοκονδύλη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς στρατείας ταύτης τοῦ Μωάμεθ ἀναγραφόμενοι ἀριθμοί [3]. Ἄλλως δὲ παρατηροῦμεν,

[1] Τὸ Γαρδίκι τοῦτο δὲν πρέπει νὰ συγχυθῇ πρὸς τὰ ὁμώνυμα ἐν Φθιώτιδι χωρία, ὄντα αὐτόθι δύο, ἓν μὲν ἐν τῷ νῦν δήμῳ Κρεμαστῆς Λαρίσης, ἓν δ' ἐν τῷ δήμῳ Ὁμιλαίων. Τὸ ἕτερον δὲ τούτων πρὸς τῷ Πτελεῷ ἐν τῷ δήμῳ Πτελεατῶν τῆς Φθιώτιδος νοεῖται ἀναμφιλέκτως ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς ἐν ἔτει 1470 στρατείας τῶν Τούρκων ἐπὶ τὴν Εὔβοιαν ἐν τῇ Πολιτικῇ Ἱστορίᾳ (ἐκδ. Βόννης σ. 44,18· ἔλαθε δὲ καὶ τὴν Φθελίαν καὶ τὸ Γαρδίκιον καὶ ἐν τῇ Ἐκθέσει χρονικῇ (**Σάθα** Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Ζ' σ. 584,25· ἄρας δὲ καὶ τὸ Φτέλιον καὶ τὸ Γαρδίκιον). Πρβλ. ***Sp. Lambros*** Ecthesis Chronica. Ἐν Λονδίνῳ. 1902 σ. 33,6.

[2] Χρονικὸν τοῦ Μορέως ἐκδ. ***Buchon*** σ. 125· Ἐκεῖ ἔνι σήμερον τὸ κάστρον τὸ Γαρδίκιν. Πρβλ. ἐκδ. ***Schmitt*** σ. 354-355 στ. 5429 καὶ σ. 634 ἐν λ. Γαρδίκι.

[3] Ἐκδ. Βόννης σ. 474,13 κ. ἑ.· Ἐντεῦθεν ἤλαυνε διὰ Λεονταρίου τῆς πόλεως, καὶ στρατοπεδευσάμενος, ὡς ἐπυνθάνετο πάντας εἰσενεγκαμένους γυναῖκάς τε καὶ παῖδας καὶ αὐτοὺς ἐς ἐρυμνήν τινα πόλιν Καρδικίην καλουμένην, αὐτίκα ἐπεισπεσὼν ἐστρατοπευδεύετο. Καὶ τῇ ὑστεραίᾳ προσέβαλλε μὲν ἀπὸ τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἐτειχομάχει

ὅτι ὁ Μωάμεθ ἐλαύνει ἐκ τῆς Σπάρτης διὰ τοῦ Λεοντάρη εἰς τὸ Γαρδίκιον, τρεπόμενος ἐν ταύτῃ τῇ ἐκστρατείᾳ τὴν αὐτὴν ὁδόν, ἣν εἶχε τραπῆ τῷ 1423 ὁ Τουραχάν. Ταὐτὰ δὲ μαρτυρεῖ καὶ ὁ Φραντζῆς, ὅςτις ὁμοίως δὲν ἀμελεῖ νὰ κάμῃ λόγον περὶ τῆς ὀχυρότητος τοῦ Γαρδικίου [1]. Τέλος δὲ σημειωτέον, ὅτι τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Γαρδικίου ἐπεσκέφθη καὶ περιέγραψεν ὁ Buchon [2].

Διὰ δὲ τοῦ φόνου τῶν ἐν Ταβίᾳ εὑρισκομένων Ἀλβανῶν, ὃν μαρτυροῦσι τὸ Βραχὺ χρονικὸν καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης, ἐπερατώθη ἡ εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐν ἔτει 1423 στρατεία τοῦ Τουραχάν [3]. Ὅτι δὲ

σὺν τοῖς νεήλυσι, τοὺς δὲ ἀζάπιδας ἐκέλευε κατὰ τοῦτο τῆς πόλεως προςβάλλειν ᾗ βάσιμα ἦν αὐτοῖς ὑπερβῆναι. Καὶ οἱ μὲν ἀζάπιδες εἰςπεσόντες αὐτίκα ὑπερέβησαν τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐτρέψαντο, φερόμενοι δὲ ἅμα αὐτοῖς εἰςέβαλλον ἐς τὴν πόλιν, καὶ ἐφόνευον ἀφειδέστατα, παραγγείλαντος, καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας καὶ ὑποζύγια καὶ κτήνη, οὐδενὸς φειδόμενοι. Αὐτίκα καὶ οἱ ἐν τῇ ἀκροπόλει παρέδωκαν σφᾶς, ἐς ὁμολογίαν χωρήσαντες. Μποχάλης δ' ἦν ὁ τῆς πόλεως ἄρχων καὶ οἱ προςήκοντες αὐτῷ. Ἐνταῦθα κήρυγμα ποιησάμενος ὁ βασιλεὺς ἐς τὸ στρατόπεδον, ἀνδράποδον ὅςτις ἀπήγετο, ἂν μὴ αὐτίκα ἥκῃ ἄγων, τὸ μὲν ἀνδράποδον κελεύσει ἀνελεῖν τὸν δεσπότην, μετὰ δὲ ἀναιρήσει καὶ τὸ ἀνδράποδον. Μετα δὲ ταῦτα οὐδὲν σπανιώτερον ἦν ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἀνδραπόδων τῶν τῆς πόλεως ταύτης· συναπήχθησαν γὰρ ἐς χιλίους μάλιστα καὶ διακοσίους. Τούτους δε σύμπαντας ἀπάγων ἐς ἕνα χῶρον αὐτοῦ (γρ. αὐτοὺς) ταύτῃ διεχρήσατο, ὥςτε μηδένα τῶν τῆς πόλεως Λεονταρίου προςόντων λειφθῆναι, μήτε ἄνδρα μήτε γυναῖκα. Ἐπυθόμην δὲ μετὰ ταῦτα τῶν περιοίκων γενέσθαι τὰ σώματα ἀμφὶ τὰ ἑξακιςχίλια, ὑποζύγια δὲ πολλαπλάσια.

[1] Ἐκδ. Βόννης σ. 405,18· Ἐλθόντος δ' αὐτοῦ δὴ τοῦ ἀμηρᾶ καὶ εἰς τὰ περὶ τὸ Λεοντάρη, καὶ εὑρὼν αὐτὸ ἔρημον ἀνθρώπων, παρέλαβεν αὐτὸ διὰ τὸ τοὺς ἀνθρώπους φυγεῖν. Ἐν δὲ τῷ Γαρδίκῃ ὡς ἰσχυρότερον αὐτοῦ εἰςῆλθον φυλαχθῆναι, ἔνθα πάλιν ὁ ἀμηρᾶς παρεγένετο πολιορκῶν καὶ αὐτὸ μέχρι τινός· τέλος δὲ ἐδουλώθησαν, μετὰ συνθήκης καὶ ὅρκου ἐπαγγειλάμενος αὐτοῖς ἵνα μηδένα αὐτῶν ἐνοχλήσῃ ἢ θανατώσῃ ἢ αἰχμαλωτίσῃ. Αὐτὸς δὲ τοὺς ὅρκους ἀθετήσας καὶ τῇ μνησικακίᾳ καὶ ὀργῇ κινούμενος, ἔν τινι πεδίῳ συνάξας πάντας καὶ δεσμεύσας παρανάλωμα μαχαίρας σὺν γυναιξὶ καὶ παισὶ πεποίηκε. Τοιουτοτρόπως καὶ οἵ ποτε προεστοὶ αὐτῶν οἱ Μπουχάλεοι ἔπαθον, εἰ μὴ ἔφθασεν ὁ μπεγλέρμπεης Μαχουμούτης· ἐξεζήτησεν αὐτοὺς διὰ τὸ τὴν γυναῖκα Μανουὴλ τοῦ Μπουχάλη διςεξαδέλφην εἶναι αὐτοῦ.

[2] La Grèce continentale et la Morée. Ἐν Παρισίοις. 1863 σ. 485 κ. ἑ.

[3] Ὁ **Φραντζῆς** (σ. 117,23, μαρτυρεῖ περὶ τῆς στρατείας ταύτης ἁπλῶς τὰ ἑξῆς· Τῷ δὲ Μαΐῳ μηνὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (͵ϛϡλ') ἑάλω τὸ Ἑξαμίλιον ἤτοι ὁ

ἡ Ταβία εἶχε καταληφθῆ ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν ἀκριβῶς ἅτε οὖσα ὀχυρὰ καὶ ἄλλως ἀξία λόγου πόλις, φαίνεται ἀποδεικνυόμενον ἐκ τῆς πέντε ἔτη πρότερον ἐπιχειρηθείσης καὶ ὑπὸ τοῦ χρονικοῦ μνημονευομένης ἄλλης στρατείας τοῦ ἔτους 1418. Οἱ δὲ τότ' ἐπιδραμόντες τὴν πόλιν ὑπῆρξαν οἱ Ἀναβαρεζοί (γρ. Ἀναβαρέζοι).

Πρόκειται δῆλα δὴ περὶ τῆς στρατείας τοῦ Γενουηνσίου Κεντυρίωνος, ὅςτις μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ζόγκλου (Ναβαρρίνου) τῇ βοηθείᾳ πλοίων ἐκ Γενούης καὶ τῶν περὶ αὐτὸν Ναβαρραίων μετεχειρίσθη ταύτην τὴν πόλιν ὡς κέντρον πρὸς διάδοσιν τῆς ἰσχύος αὐτοῦ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν Βενετῶν [1]. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ εἰς αὐτὸν καὶ ἡ στρατεία ἐπὶ τὴν ὀχυρὰν καὶ ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν κατεχομένην Ταβίαν.

Πιστεύω, ὅτι ἀπέδειξα ἱκανῶς τὴν σημασίαν, ἣν εἶχεν ἡ Ταβία ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, τοῦτο μὲν ὡς ὀχύρωμα, τοῦτο δὲ ὡς καλλιτεχνικὴ πόλις. Εἶνε οὕτως εἰπεῖν ἄλλος τις Μυστρᾶς. Εἶνε δὲ ἄξιον πολλῆς προσοχῆς τὸ φαινόμενον, καθ' ὅτι ἐν τῇκεντρῴᾳ λεκάνῃ τῆς Ἀρκαδίας, καὶ δὴ οὐ μακρὰν τῆς Τεγεάτιδος, διηνεκῶς ἐν τῇ Ἱστορίᾳ προώριστο νὰκμάζῃ κεντρική τις πόλις. Οὕτω δὴ τὴν ἀρχαίαν Τεγέαν ἐν μὲν τοῖς προτέροις μεσαιωνικοῖς χρόνοις διεδέχθη τὸ Νύκλι, ὕστερον δὲ ἡ Ταβία· τέλος δὲ ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἑβδόμου ἤδη αἰῶνος ἀνεφάνη ἡ Τριπολιτσά.

Εἴθε νὰ ἔλθῃ ταχέως ὁ χρόνος, καθ' ὃν διὰ λεπτομερεστέρων ἐπιτοπίων ἐρευνῶν, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ δι' ἀνασκαφῶν θὰ καταδειχθῇ ἔτι φαεινότερον ἡ ἱστορικὴ σπουδαιότης τοῦ ὀρεινοῦ τούτου βυζαντιακοῦ καὶ ἀλβανικοῦ χωρίου κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας.

τῆς Πελοποννήσου ἰσθμὸς ὑπὸ τοῦ Τουραχάνη, καὶ πολλοὶ τῶν Ἀλβανιτῶν ἀπεκτάνθησαν.

[1] ***Hopf*** ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ***Ersch*** καὶ ***Gruber*** Μέρ. Α' Τόμ. 86 σ. 78. Κατὰ τὸ Ἄνθος χαρίτων ἡ στρατεία ἔγεινε τῷ 1416, τοῦθ' ὅπερ εἶνε πεπλανημένον, καθ' ἃ ἀποδέχεται ὁ ***Hopf*** καὶ ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς χρονολογίας ἐν τῷ Βραχεῖ χρονικῷ.

ΑΝΥΠΑΡΚΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ *

Ἡ βυζαντιακὴ παιδεία δὲν ἐγέννησε βεβαίως ἀριστουργήματα· ἀλλ' ἐξ ἴσου ἀναντίρρητον εἶνε, ὅτι ἡ ἔκδοσις τῶν Βυζαντίνων συγγραφέων δὲν ἠξιώθη τῆς ἐπιμελείας ἐκείνης καὶ ἀκριβείας, ἥτις κατεβλήθη καὶ καταβάλλεται περὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν συγγραφέων τῆς ἐκκρίτου ἀρχαιότητος καὶ τῶν ἔργων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὰ γράμματα τῶν λαῶν τῆς ἑσπερίας καὶ ἀρκτῴας Εὐρώπης. Οὕτω δὲ τὸ μὲν αἱ γραφογνωστικαὶ δυσχέρειαι, τὸ δὲ ἡ παράλειψις ἀντιβολῶν διαφόρων κωδίκων τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος, τὸ δὲ τέλος οὐ σπανίως ἡ ἄγνοια τῶν ἰδιωμάτων τῆς βυζαντιακῆς γλώσσης, ἀπεχούσης, παρὰ πάντ' αὐτῆς τὸν κόμπον, τῆς μεμελετημένης ἐκείνης καὶ σώφρονος ἀτθίδος, παρήγαγον συχνότατα μὲν εἰς ἀτελεστάτας ἐκδόσεις, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τερατώδη παραπτώματα ἀνάξια ἀνδρῶν λογίων.

Πλεῖστα τούτων των ἐλαττωμάτων θὰ μοι δοθῇ εὐκαιρία νὰ καταδείξω κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς ὕλης ἣν συνέλεξα ἐν ταῖς κυριωτάταις τῶν βιβλιοθηκῶν, ἐν αἷς ἐναπόκεινται κώδικες ἑλληνικοί. Σήμερον δὲ θεωρηθήτω ἐπαρκὴς πρόχειρός τις ἐξέλεγξις τῆς ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν, καὶ αὐτῶν πολλάκις τῶν μεγαλωνυμωτατων, ἀνεπαρκοῦς γνώσεως τῆς βυζαντιακῆς καὶ νεας ἑλληνικῆς γλώσσης. Συνέλεξα δῆλα δὴ παραδοξότατα καὶ μονονοὺ γελοῖα κυρια ὀνόματα, μαλιστα συγγραφέων, ἐκ τῶν βυζαντιακῶν καὶ ἔπειτα χρόνων, ὧν ἡ ὕπαρξις ὀφείλεται εἰς τὴν ἄνω σημειωθεῖσαν ἄγνοιαν τοῦ πνευματος, ἐνίοτε

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Α΄ (1877) σ. 497 κ.ἑ. Ἴδε προσθήκας εἰς ταύτην τὴν πραγματείαν ἐν τῷ ἐμῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι Τόμ. Α΄ (1904) σ. 321 κ. ἑ.

δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ γράμματος τῆς γλώσσης, ἧς ἐπεχείρουν οἱ ἀλλόγλωσσοι νὰ καταγράψωσιν ἢ καὶ νὰ ἐκδώσωσι τύποις τὰ μνημεῖα.

Καὶ πρῶτον ἀνάγκη νὰ ὑπομνήσω τοὺς ἀνυπάρκτους ἐκείνους συγγραφεῖς, οἵτινες ἐνομίσθησαν ζήσαντες διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἔργων Βυζαντίνων τινῶν, ὃν τοσοῦτον, ὥςτε νὰ προκαλῇ τὴν ἀπιστίαν. Ἐντεῦθεν δ' οἱ τοιοῦτοι πολυγράφοι ἐχωρίσθησαν ὑπὸ τῶν γραμματολογούντων εἰς δύο καὶ τρεῖς ὁμωνύμους. Ἀλλὰ πολλάκις ἡ κριτικὴ ἐπανορθόνει τὸ λάθος, ἀποδίδουσα πάλιν εἰς ἕνα τὰ νομιζόμενα ἔργα τῶν πολλῶν καὶ ἀπαλείφουσα ἐκ τῶν καταλόγων τοὺς μὴ ὑπάρξαντας ὁμωνύμους. Τρανότατον τοῦ τοιούτου παράδειγμα ἔστω ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὃν ἀποκατέστησεν ὡς ἔδει ὁ κ. Κ. Σάθας[1].

Ἄξια σημειώσεως εἶνε καὶ ὀνόματά τινα συγγραφέων, ἐθνικὰ τὸ κατ' ἀρχὰς ἢ σημαντικὰ ἀρχῶν ἢ τέχνης, ἅτινα, κατ' ὀλίγον ἀποβαλόντα τὴν ἔννοιαν ταύτην, ἐνίοτ' ἐκλαμβάνονται ἀντ' οἰκογενειακῶν. Τοιαῦτα δ' εἶνε τὰ τοῦ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ, Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Γεωργίου τοῦ Μοναχοῦ, Λέοντος τοῦ Διακόνου, Νικήτα Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Νικολάου τοῦ Μυρεψοῦ, Παύλου τοῦ Σιλεντιαρίου, Πρόκλου τοῦ Διαδόχου, Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, Θεοδώρου του Ἀναγνώστου, Θεοφίλου τοῦ Πρωτοσπαθαρίου, Γεωργίου τοῦ Συγκέλλου καὶ ἄλλων ὁμοίων. Ἀλλ' ἡ ἀντίληψις τῶν τοιούτων ὀνομάτων ὡς οἰκογενειακῶν δὲν εἶνε λίαν παράδοξος, ὅταν ἀναλογισθῶμεν, ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν ἔτι τινὰ τῶν αὐτῶν τουτων ἢ ἄλλ' ἀνάλογ' ἀπέβησαν ὀνόματα γενῶν.

Ἀνάλογα δὲ εἶνε τὰ ὀνόματα Στουδίτης καὶ Ἁγιοκλίτης. Καὶ τὸ μὲν Στουδίτης, σημαίνον τὸ κατ' ἀρχὰς πάντα καλόγηρον τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, τελευτῶν ἔμεινεν ὡς ἐπώνυμον τοῦ μοναχοῦ Θεοδώρου, τοῦ γνωστοῦ εἰκονοφίλου τοῦ ἀκμάσαντος ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου. Τὸ δὲ Ἁγιοκλίτης εἶνε ὅλως ἀνύπαρκτον, προελθὸν ἐκ τῆς κακῆς ἀναγνώσεως τῆς λέξεως Ἁγιοηλίτης, ἤτοι μοναχὸς ἐκ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἠλία, ἄγνωστον ὁποίας τῶν ὁμωνύμων. Παρανεγνώσθη δὲ οὕτως ὑπὸ τοῦ Hardt, τοῦ τὸν κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς ἐν Μονάχῳ βιβλιοθήκης συντάξαντος, ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ὑπ' ἀρ. III κώδικος[2]. Περιέχονται δ' ἐν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ἁγιοκλί-

[1] *Hardt* Catalogus codicum manuscriptorum Τόμ. Α' σ. 17,19.
[2] Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη. Τόμ. Δ' ἐν τῷ προλόγῳ.

του τούτου 'Ιωάννου γεγραμμένα Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βασιλείου πρεσβυτέρου τῆς ἐν 'Αγκύρᾳ ἁγιωτάτης τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας, πρὸς δὲ βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικήτα ἡγουμένου μονῆς τοῦ Μηδικίου. Μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ὀρθοῦ ἐν τούτῳ τῷ ὀνόματι, ἣν εἰσηγήσατο πρῶτος ὁ Laubmann[1], ἐπικυροῖ δὲ καὶ ἡ ἐμὴ αὐτοψία τῆς λέξεως ἐν τῷ κώδικι τοῦ Μονάχου, διορθωτέον ὁριστικῶς καὶ τὸ ἐν τοῖς 'Επιμερισμοῖς τοῦ Ψευδηρωδιανοῦ 'Αγιοκλίτης[2] εἰς τὸ ἁγιοηλίτης, ὡς ἤδη εἶχε προτείνει καὶ ὁ Κοραῆς[3].

'Ενταῦθα δὲ καταταχτέα καὶ δύο ὀνόματα ἐπ' ἴσης προελθόντα ἐκ παρανοήσεως, ὧν τὸ μὲν εἶνε πατρωνυμικόν, τὸ δ' ἐπίθετον ὑμνητικόν. Aristobulus *Apostolides* καλεῖται ὁ μὲν καὶ Πανεύφημος ὁ ἕτερος. 'Αλλ' ὁ μὲν 'Αποστολίδης οὗτος εἶνε υἱὸς [Μιχαὴλ] τοῦ 'Αποστολίου ἢ 'Αποστολη, ὁ 'Αρσένιος εἶτα κληθεὶς καὶ ὡς 'Αρσένιος Μονεμβασίας γνωστότατος· ἄπορον δὲ πῶς ὁ 'Ισπανὸς Iriarte ἠγνόησεν αὐτον[4]. Τὸν δὲ Πανεύφημον κατηρίθμησεν ὁ κλεινὸς λατινόφρων, ἀλλ' Ἕλλην 'Αλλάτιος ἐν τοῖς Νικήταις γράψας *Nicetae Paneuphemi* magistri epistolae Graecae[5]. Τοῦτο δὲ τὸ σφάλμα ἐπηνώρθωσεν ἤδη ὁ καρδινάλιος Mai ἐκδίδων τοῦ μαγίστρου τὰς ἐπιστο-

[1] 'Εν τοῖς Jahrbücher für Philologie und Pädagogik. 1870 σ. 821.

[2] **'Ηρωδιανοῦ** 'Επιμερισμοί. E codd. Parisinis edidit *Jo Fr. Boissonade.* 'Εν Λονδίνῳ. 1819 σ. 181· τὰ διὰ τοῦ **ιτης** ὀνόματα εἴτε ἀρσενικα εἴτε θηλυκα δια τοῦ **ι** γράφονται· οἷον **πολίτης**, **λυχνίτης**. . . **ἁγιοπαντίτης**, **ἁγιοκλίτης**.

[3] Αὐτόθι σ. 297. Non novi quid sit ἁγιοπαντίτης; incola forsen urbis cui nomen Ἅγιοι Πάντες, et qui sequitur nomen ἁγιοκλίτης explicendum simili modo videtur. Corayus putat posse legi ἁγιοηλίτης, monachus nempe in monasterio ἁγίου 'Ηλία, vel incola urbis sic vocatae. Ὅτι δὲ βεβαίως μοναχὸν νοητέον δηλοῦσι καὶ τὰ ὁμοιοκατάληκτα Στουδίτης, 'Ιβηρίτης, Νεαμονίτης καὶ ἄλλα τοιαῦτα. 'Απὸ τοῦ τελευταίου δ' ἔχομεν καὶ ἐπίθετον νεαμονίτικον. Οὕτως ἐν τῷ ἑλληνικῷ κώδικι 765 τῆς ἐν Παρισίοις 'Εθνικῆς βιβλιοθήκης ἐν τέλει ἀνέγνων· νεαμονίτικον ἔνι τὸ βιβλίον τοῦτο.

[4] *Iriarte* Regiae bibliothecae Matritensis codices Graeci Mss. 'Εν Μαδρίτῃ. 1769 σ. 32 ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ὑπ' ἀρ. XIII κώδικος, περιέχοντος τὴν τραγῳδίαν του Λυκόφρονος, ἣν ἐξέγραψεν ὁ 'Αριστόβουλος 'Αποστολίδης. . . hoc est Aristobulus Apostolides.

[5] *Allatius* De Nicetis ἐκδεδομένον ἐν τῇ Bibliotheca Patrum Nova Τόμ. Ϛ' 'Εν 'Ρώμῃ. 1853 μέρ. β' σ. 24.

λάς καὶ σημειώσας, ὅτι τὸ πανευφήμου δὲν εἶνε δηλωτικὸν γένους, ἀλλ' ἐξηγητέον διὰ τοῦ illustrissimi [1].

Ἀλλὰ πολλῷ ἀτοπώτερον εἶνε νὰ ἐπαναλαμβάνωνται ὡς κύρια ὀνόματα συνήθη τινὰ ἐπίθετα ἢ οὐσιαστικά, ἅτινα προςελάμβανον εἰς ἔνδειξιν ταπεινοφροσύνης οἱ Βυζαντῖνοι μοναχοὶ καὶ κληρικοί. Εἶνε δὲ τοιαῦτα τὸ Ἁμαρτωλός, Ῥακενδύτας, Θύτης καὶ τὸ ἐπίρρημα Τάχα, ἅτιν' ἀπαντῶμεν ἔν τ' ἐπιγραφαῖς συγγραφῶν καὶ συχνότερον ἐν τοῖς ἰαμβείοις, ἐν οἷς σημειοῦνται οἱ βιβλιογράφοι καὶ οἱ κτήτορες τῶν κωδίκων.

Καὶ τὸ μὲν Ἁμαρτωλὸς εἶνε γνωστὸν ἀπὸ τοῦ οὕτως ἐπικαλουμένου χρονογράφου Γεωργίου, ὃν συνηθέστατα εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς ἱστοροῦσιν οὕτως ἁπλῶς ὀνομαζόμενον Ἁμαρτωλόν, λησμονηθέντος ἢ ἀγνοουμένου τοῦ ἀληθοῦς νοῦ τοῦ ὀνόματος.

Τὸ δὲ Ῥακενδύτης ἐδήλου τὸ κατ' ἀρχὰς ἰδίαν τάξιν μοναχῶν, εἶτα δ' ἔγεινε κατάχρησις τοῦ ὀνόματος ἐπὶ τῇ ἐννοίᾳ καλογήρου καθ' ὅλου Συχνὰ δ' ἐνομίσθη ὄνομα γένους, καὶ ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσω τοῦ πίνακος τῶν κυρίων ὀνομάτων ἐν τῇ Bibliotheca Bibliothecarum τοῦ κλεινοῦ Montfaucon, ἐν ᾧ ἐπ' ἴσης φαίνεται ἀποδοθεῖσα τοιαύτη ἔννοια εἰς τὸ ἐπίθετον [2]

Θύτας δ' ἀπεκάλουν ἑαυτοὺς οἱ Βυζαντῖνοι καὶ νεώτεροι ἱερεῖς ἐπὶ τὸ φιλοσοφικώτερον· τὴν δὲ προςωνυμίαν ταύτην συχνότατα ἐξέλαβον ἀντὶ ἐπωνύμου οἱ λόγιοι ἐπὶ τὸ ἀμαθέστερον. Τῶν δὲ πολλῶν παραδειγμάτων ἀρκείτωσαν δυο τάδε. Ἔν τινι κώδικι τῆς Μαδρίτης γέγραπται ἐγράφη διὰ χειρὸς θύτου Θωμᾶ, ὁ δὲ Iriarte μετέφρασεν ἐν τῷ καταλόγῳ τὸ σημείωμα διὰ τῶν λέξεων descriptus est manu Thyti Thomae [3]. Ἐν δέ τινι τῶν κωδίκων του ἐν Κωνσταντινουπόλει μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου περιλαμβάνεται καὶ ποίημα περὶ τῆς ἁγίας πολεως καὶ ἐξήγησις τοῦ ἁγίου ὄρους Σινᾶ, οἷς προςγέγραπται χεὶρ Δανιὴλ θύτου, ͵αχξα΄. Ὁ δὲ τοὺς κώδικας τούτους ἀναγράψας Γερμανὸς Bethmann ἐξελαβε τὸ θύτης ὡς ἐπώνυμον τοῦ συγγραφέως καὶ γράφει τοῦτον Daniel Thytos [4].

[1] Αὐτόθι σ. 439-444. Πρβλ. σ. 24.

[2] *Montfaucon* Bibliotheca bibliothecarum nova. Ἐν Παρισίοις. 1739.

[3] *Iriarte* ἔνθ' ἀν. σ. 160.

[4] *Bethmann* Handschriften des Patriarchats von Jerusalem in Konstan-

Τί δὲ νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ μοναχοῦ Τάχα; Ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν κωδίκων τῆς μεδικείας βιβλιοθήκης ὑπὸ τοῦ Bandini ἀπαντῶμεν ταῦτα· ἔστι δὲ ἡ παροῦσα βίβλος Γαλακτίωνος τάχα ἱερομονάχου, ὅπερ ὁ Ἰταλὸς λόγιος μεταφράζει Galactionis Tacha hieromonachi [1]. Τοῦτο δὲ καίτοι ὁ Ducange εἶχεν ἤδη γράψει ὀρθῶς περὶ τῆς λέξεως vox praemitti solita Graeculis nomini dignitatis in demissi animi ac humilitatis argumentum καὶ εἶχε καταλέξει ἱκανὰ παραδείγματα πρὸς ἀπόδειξιν τῶν λεγομένων [2]. Ἔκτοτε δὲ καὶ ἐν τῇ διδοτείῳ ἐκδόσει τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἐρρίκου Στεφάνου ὁ Dindorf κατέγραψε ταύτην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως συμφώνως πρὸς τὰ τοῦ Ducange. Ἀλλ' ὅμως καὶ πάλιν ἐπανελήφθη τὸ παχύτατον λάθος ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῆς Νέας βιβλιοθήκης τῶν Πατέρων (Nova Bibliotheca Patrum), ἧς ὁ ὄγδοος τόμος περατοῦται δι' ἰάμβων εἰς τὰ ἔργα Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου ὑπό τινος μοναχοῦ. Τὸ ποίημα τελευτᾷ διὰ τοῦ στίχου

καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ τάχα μονοτρόπου

ἐξ οὗ ἐπανελήφθη ἡ λέξις τάχα ἐν τῷ πίνακι ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν, μεταφρασάντων ὡς ἑξῆς etiam pro me Tacha monacho [3]. Κατ' ἀλήθειαν δὲ τοῦτο τὸ τάχα οὐδὲν διαφέρει τῶν ἄλλων ταπεινωτικῶν, τοῦ οἰκτρὸς καὶ ἀνάξιος, ἅτινα ἐπιγράφουσιν ἑαυτοῖς οἱ Βυζαντῖνοι μονότροποι.

Ἀλλὰ καὶ Τάλα ἱερομονάχου ὄνομα εὑρίσκομεν ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἀρουνδελιανῶν καὶ βουρνεϊανῶν κωδίκων τοῦ Βρεττανικοῦ μου-

tinopel ἐν *Pertz's* Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Ἐν Ἀννοβέρῳ. 1847 Τόμ. Θ' σ. 650.

[1] *Bandini* Catalogus codicum Ms. bibliothecae Mediceae Laurentianae Τόμ. Α' σ. 38.

[2] *Ducange* Glossarium mediae et infimae Graecitatis ἐν λ. τάχα — Εἰς τὰ γνωστὰ παραδείγματα πρόσθες καὶ τὴν ἑξῆς σημείωσιν ἐκ τοῦ ἐν τῷ Cod. Baroccianus 91 ἐν Ὀξωνίῳ ἀναγνωστικοῦ, ἣν ἐκδίδω αὐτογράφως· Ἐτελειώθη τὸ παρὸν ἀναγνοστικὸν ἤγουν ὁ δαμασκηνὸς δηὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ τριςαθλίου καὶ τριπλοέχμαλλώτου τάχα καὶ ἱερέως τῶ ἐπίκλην ὄνομα Νηκίτας. Καὶ μὴ μεφθῶ διὰ τῶ πλῆθος τοῦ σωλικησμοῦ καὶ βαρβαρισμοῦ ὁ ταλέπορος· ἔτος τρέχοντος ,ςωξη' ἐν ἰνδ. ιγ'.

[3] *E. Miller* Nouvelle Bibliothèque des Pères ἐν τῷ Journal des Savants. 1879 σ. 556.

σείου [1], ἔνθα τὸ τάλα κακῶς ἀνεγνώσθη, ἴσως διὰ τὴν ἀμυδρότητα τῆς γραφῆς, ἀντὶ τοῦ τάχα.

Ἐξ ἀναλόγου δ' ἀμυδρότητος ἴσως προῆλθε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Ποτακίου. Σώζεται δὲ τούτου μονῳδία εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον, ἧς μέρος ἐξεδόθη ὑπὸ Σάθα [2]. Καὶ οὕτω μὲν εὑρίσκομεν γεγραμμένον τὸ ὄνομα ἔν τε τῷ βιενναίῳ κώδικι, ἐξ οὗ τὸν λόγον ἀτελῆ ἐξέδωκεν ὁ Σάθας, καὶ ἐν τῷ Ὀξωνιακῷ, καθ' ὃν πλήρη ἐξέδωκ' αὐτὸν ἐγώ. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν φαίνεταί τι σημαῖνον ἐν τῇ ἑλληνικῇ, πρὶν ἢ θεωρηθῇ ἓν τῶν πολλῶν βαρβαρικῶν ὀνομάτων τοῦ βυζαντιακοῦ κόσμου, ἠδύνατο ἴσως νὰ νομισθῇ πιθανόν, ὅτι ἦτο ἐν τῷ ἀρχετύπῳ κώδικι γεγραμμένον Ποτάμιος, ὅθεν διεφθάρη εἰς Ποτάκιον, ἀμυδρᾶς ἀποβάσης τῆς οὐρᾶς τοῦ μ. Καὶ δὴ ἀναφέρεταί τις Θεόδωρος Ποτάμιος, ὅστις μάλιστα κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους πρέπει νὰ ἔζησε, διότι αἱ μνημονευόμεναι αὐτοῦ ἐπιστολαὶ εἶνε καταγεγραμμέναι ἐν τῷ κώδικι μετ' ἄλλων ἔργων συγγραφέων ἀκμασάντων ὑπὸ τοὺς Παλαιολόγους [3]. Διὸ ὀρθῶς ἤδη ὁ Σάθας ἐξεδήλωσε ταύτην τὴν εἰκασίαν, ὅτι ἴσως ὁ Ποτάκιος εἶνε ὁ αὐτὸς καὶ ὁ Ποτάμιος [4].

Ἐπ' ἴσης δ' ἀνύπαρκτον εἶνε καὶ τὸ ὄνομα Ἀμαθίου Μακρεμβολίτου, οὗ μνημονεύει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρύσανθος ὡς συγγραφέως τῶν καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμηνίαν [5]. Τὸ Α προῆλθεν ἐκ παραναγνώσεως τοῦ ΕΥ, ἡ σύγχυσις δ' αὕτη δὲν εἶνε δυσχερὴς ἐν τοῖς κώδιξι μάλιστα τοῦ δεκάτου τρίτου καὶ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Ὥστ' Εὐμάθιον θὰ ἐπέγραφε μᾶλλον τὸν συγγραφέα ὁ κῶδιξ. Ἄλλο δὲ ζήτημα εἶνε, ἂν καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα ἐσφαλμένως φέρουσί τινες τῶν κωδίκων ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Εὐστάθιος, ὡς ὕστατος

[1] Ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ Cod. Burneianus 20.

[2] Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Τόμ. Α' σ. 196 κ.ἑ.

[3] ***Χρυσάνθου*** πατριάρχου Ἱεροσολύμων Κατάλογος τῶν ἐν Ἄθωνι βιβλιοθηκῶν παρὰ ***Σάθα*** (Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη Τόμ. Α' σ. 282. Ἔκτοτ' ἐβεβαιώθη τὸ πρᾶγμα διὰ τῆς ὑπ' ἐμοῦ μελέτης τοῦ ἁγιορειτικοῦ τούτου κώδικος. Ἴδε τὴν ἐμὴν πραγματείαν Θεόδωρος ὁ Ποτάμιος καὶ ἡ εἰς Ἰωάννην τὸν Παλαιολόγον μονῳδία αὐτοῦ ἐν Δελτίῳ Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Α' σ. 48 κ. ἑ.

[4] ***Σάθας*** ἐν Μεσαιωνικῇ Βιβλιοθήκῃ Τόμ. Α' σ. ρλε'.

[5] Ἔνθ' ἀν. Τόμ. Α' σ. 274.

πάντων ἀπεφάνθη ὁ νεώτατος τῶν ἐκδοτῶν τοῦ ἐρωτικοῦ τούτου δράματος[1]. Μᾶλλον δὲ νομίζω πρέπον νὰ ἐξετασθῇ ἐκ νέου τὸ πρᾶγμα, συνεξεταζομένου πάλιν καὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγράφη τὸ ἔργον. Θὰ λάβω δὲ πρὸς τοῦτο ἀφορμὴν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως ἀνεκδότου ἐπιστολῆς Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶνος πρὸς τὸν ἔπαρχον Εὐμάθιον τὸν Μακρεμβολίτην[2].

Ἐκ δ' ἁμαρτημάτων γραφογνωστικῶν προῆλθον πλεῖστα ἀνύπαρκτα ὀνόματα, ὧν τό γε νῦν ἔχον ἀναγράφω μόνα τρία, τὸ τοῦ κατεπάνω Ἰταλίας πρωτοσπαθαρίου Βασιλείου Bio, τὸ τοῦ Πρικίου καὶ τὸ βαρβαρικώτατον Ἐμπτνῖς.

Τὸ Bio τοῦτο ἔγραψεν ὁ ἄλλως περὶ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ ἑρμηνείαν τῶν ἑλληνικῶν περγαμηνῶν τῆς κάτω Ἰταλίας δεινότατος Πασχάλης Βάφης ἐν τῇ λατινικῇ ἐξηγήσει ἑλληνικῆς περγαμηνῆς, ἐν ᾗ ἀναφέρεται ὁ Ἕλλην κατεπάνω Βιω (= Βοϊωάννης, Βοϊδογιάννης), ἀγνοήσας ἢ παραδραμὼν τὴν παρὰ Βυζαντίνοις συνήθη σύμπτυξιν τοῦ ιω ἐν τῷ ὀνόματι Ἰωάννης[3].

Διὰ παρανόησιν δ' ἀναλόγου συμπτύξεως ἀναγινώσκεται δὶς Μιχαὴλ Πρικίου ἀντὶ Πατρικίου ἐν τῷ Καταλόγῳ τῶν ἀρουνδελιανῶν κωδίκων τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου[4].

Ὁ δ' Ἐμπτνῖς τοῦ ξ' μνημονεύεται ὡς κτήτωρ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 366 ἑλληνικοῦ κώδικος τῆς ἐν Μονάχῳ βιβλιοθήκης ὑπὸ τοῦ Hardt[5].

Ἐν φ. 241[6] τούτου τοῦ κώδικος ἀναγινώσκει ὁ Γερμανὸς λόγιος τάδε·

[1] Εὐσταθίου πρωτονοβελισσίμου τὸ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν ἐκδ. *Hilberg*· Ἐν Βιέννῃ. 1876.

[2] Δὲν προέβην εἰς τοῦτο, προληφθεὶς ὑπὸ τοῦ *E. Miller*, ὅστις ἐπραγματεύθη ἔκτοτε τὸ αὐτὸ θέμα ἐν τῷ Annuaire pour l' encouragement des études grecques Τόμ. ΙΗ' (1884) σ. 18 κ. ἑ. Ἐνταῦθα δὲν δύναμαι νὰ ἀποσιωπήσω, ὅτι κατὰ περίεργον σύμπτωσιν ἤδη ἑπτὰ ἔτη πρὸ τῆς δημοσιεύσεως ταύτης τοῦ *Miller* εἶχον ἀνακοινώσει εἰς αὐτὸν τῷ 1876 ἐν Παρισίοις τὰ τῆς ἐμῆς ἀνακαλύψεως τῆς ἐπιστολῆς ταύτης καὶ τὰς ἐμὰς γνώμας περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως τῆς μυθιστορίας περὶ Ὑσμίνης καὶ Ὑσμινίου. Καὶ ἡ ἐνταῦθα δ' ἀνατυπουμένη πραγματεία εἶχε δημοσιευθῇ πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἄρθρου ἐκείνου τοῦ *Miller*.

[3] **Σπυρ. Ζαμπελίου** Ἰταλοελληνικά. Ἐν Ἀθήναις. 1865 σ. 95.

[4] Ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ κώδικος 509.

[5] ***Hardt*** Catalogus codicum manuscriptorum Τόμ. Δ' σ. 87.

Ἡ βίβλος αὕτη τοὺς δὲ τοὺς λόγους φ.
μοῦ ὑπάρχει τοῦ Ἐμπτνῖς τοῦ ξ'
θεὸς φυλάξει τοὺς ταυτὴ οἰκοῦντας ἀπὸ
τῶν ἐναντίων βλάβης.

Ἀλλ' ἀντὶ τούτων ἀνέγνων ἐγὼ τὰ σωζόμενα τῶν γραμμάτων ἄνευ μεγάλης δυςχερείας ὡς ἑξῆς·

Ἡ βίβλος αὕτη τούςδε τοὺς λόγους φέ[ρει]·
μονῆς ὑπάρχει τῆς σεπτῆς τοῦ Ξ[ενόφου;]
θεὸς φυλάξει τοὺς ἐν ταύτῃ οἰκοῦντας
ἀπὸ τῆς ἐξ ἐναντίων βλάβης. Ἀμήν.

Οὕτω δ' ἀποκτῶμεν τέσσαρα ἰαμβικὰ τρίμετρα, οὔτε καλλίω οὔτε χείρω τῶν συνήθων παρὰ Βυζαντίνοις. Καὶ ὅμως ὁ Hardt μετέφρασε τοὺς κακῶς ἀναγνωσθέντας στίχους ὧδε· Liber hic, sermones continens, meus est *Emptnis*.

Πολλῷ δὲ τούτων ἀτοπώτερον εἶνε ὡς κύριον ὄνομα ἐκληφθὲν τὸ Κῦρος, μακρότατον χρόνον νομισθὲν ὡς προςωνυμία μάλιστα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, καὶ δὴ ἐξ ἡμαρτημένης ἀναγνώσεως ἀντὶ τοῦ κυρός. Σημαίνει δὲ τοῦτο, ὡς ἄλλως καὶ τὸ κῦρις καὶ κῦρ παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις, ὅ τι καὶ παρ' ἡμῖν ἡ πλήρης λέξις κύριος. Τοῦτο δὲ παρετήρησαν ἐνωρὶς ἤδη ὁ Lambecius καὶ ὁ Δανὸς Henrichsen [1]. Ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τὸ Κύπρος παρεφθάρη τὸ κυρός. Οὕτως ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Montfaucon· Prodromi Cypri poemata varia [2]. ὑπονοητέα δ' ἐνταῦθα πάντως τὰ ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου.

Ἀπέκτησε δὲ ἡ βυζαντιακὴ γραμματολογία καὶ δύο ἀλλοκότους συγγραφεῖς, οὓς δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν ἀδελφούς, τοὺς Μελανίους, Μαῦρον καὶ Κόκκινον. Καὶ ἐκεῖνος μὲν εὕρηται ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς ἐν Ὀξωνίῳ βιβλιοθήκης ὑπὸ Coxe ἔνθα ἀναγράφονται ὡς περιεχόμεναι ἐν τῷ κώδικι 39 ἐκ τῆς τὸ πρότερον βιβλιοθήκης τῶν Κανονικῶν μοναχῶν Praescriptiones variae ex *Melanio Mauro*. Οὕτω δὲ μεταφράζει ὁ Coxe τὴν ἐπιγραφὴν

[1] Über die politischen Verse bei den Griechen übersetzt von *P. Friedrichsen*. Ἐν Λειψίᾳ. 1839 σ. 106.

[2] Bibliotheca bibliothecarum Τόμ. Α' σ. 584 Α.

σημειώσεώς τινος τὴν λέγουσαν Σκευασία μελανίου μαύρου καὶ ἀρχομένων διὰ τῶν λέξεων Κικίδιον μαῦρον, μικρὸν, βαρύ[1]. Τὸν αὐτὸν δὲ καὶ ἐν τοῖς πίναξι τῶν συγγραφέων κατέταξεν ὁ Ἄγγλος βιβλιοθηκάριος, γράψας *Melanius Maurus*. Praescriptiones ex eo[2]. Ὁ δὲ Μελάνιος Κόκκινος εὕρηται ἐν τῷ πίνακι τῶν ἀνεκδότων συγγραφέων τῶν καταλεγομένων ὑπὸ τοῦ Ducange ἐν τῷ Γλωσσαρίῳ τῆς μέσης καὶ νεωτάτης ἑλληνίδος ὡς παρασχόντων αὐτῷ τὴν ὕλην τοῦ ἔργου. Γράφει δὲ *Melanii Cocini* excerpta iatrica ex Cod. Reg. MS.* 1261 hoc titulo «Ἑρμηνεία πάνυ ὠφέλιμος εἰς τὸν πυρετόν. Γράφεται δὲ οὕτως μετὰ Μελανίου Κοκίνου»[3]. Ὥςτε τὸ μελάνιον τῇ γοήσσῃ ῥάβδῳ τῶν ἀλλοθρόων μετεμορφώθη εἰς ἰατρὸν Κόκκινον καὶ Μαῦρον.

Ἀλλὰ, πρὸς τοῦ μέλανος, ἴδωμεν καὶ τὸ χεῖρον, τὸν Γάδαρον γενόμενον ἅγιον. Ἐν τῷ βιενναίῳ ἑλληνικῷ κώδικι τῷ κατατεταγμένῳ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς ὑπ' ἀριθ. 244, ἐξ οὗ ἐξεδόθησαν πλεῖστ' ἄξια λόγου ποιήματα δημώδη, περιέχεται κατ' ἀκολουθίαν λόγου ὡς καὶ τἄλλα γεγραμμένον ἄνευ διακρίσεως στίχων καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Wagner τὸ πρῶτον ἐκδοθὲν Συναξάριον τοῦ τετιμημένου γαδάρου[4]. Ὁ δὲ Lambecius, παρέχων τὸν πίνακα τῶν ἐν τῷ κώδικι περιεχομένων, γράφει περὶ τούτου τοῦ στιχουργήματος τάδε· Anonimi cujusdem auctoris synaxarium, sive narratio succincta de quodam Gadaro, sanctitate vitae claro, τουτέστιν Ἀνωνύμου συγγραφέως συναξάριον ἢ βραχεῖα διήγησις περί τινος Γαδάρου, ἐπιφανοῦς ἐπὶ ἁγιότητι βίου»[5].

Νομίζομεν, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος ἀνατολικὴ ἐκκλησία δὲν εὐχαριστεῖ τὸν Λαμπέκιον ἐπὶ τῇ φροντίδι ταύτῃ τῆς ἐξαγιάσεως τοῦ Γαδάρου.

Ἀλλ' ἔχομεν καὶ ἄλλα ὀνόματ' ἀνάλογα. Οὕτως ἐν τῷ σελδενιανῷ κώδικι 14 τῆς ἐν Ὀξωνίῳ βιβλιοθήκης περιέχεται κατὰ τὸν κατά-

[1] *Coxe* Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae. Ἐν Ὀξωνίῳ. 1854 Μέρ. Γ' σ. 42.

[2] *Coxe* ἔνθ' ἀν. Τόμ. Α' σ. 944.

[3] *Ducange* Glossarium mediae et infimae Graecitatis ἐν τῷ Index auctorum Graecorum σ. 29.

[4] *W. Wagner* Carmina Graeca medii aevi. Ἐν Λειψίᾳ. 1874 σ. 122 - 123.

[5] Commentar. de... bibliotheca... Vindobonensi liber V. 1778 σ. 551.

λογον τοῦ Coxe[1] Φυσιολογικὴ διήγησις τοῦ ὑπερτίμου κρασοπατέρος κυρίου Πέτρου τοῦ Ζυφομοῦστ, καὶ οὗτος ὁ *Petrus Zyphomust* κοσμεῖ παρὰ τῷ Coxe τὸν πίνακα τῶν συγγραφέων. Ἀλλ᾽ ἐν μὲν τῷ κώδικι ἀναγινώσκεται τέλειον τὸ ὄνομα Πέτρου τοῦ Ζυφομούστου[2], ἡ δὲ Φυσιολογικὴ διήγησις εἶνε καταλογάδην γεγραμμένον ποίημα ὑπὲρ τοῦ οἴνου[3], τὸ αὐτὸ ἐκεῖνο ὅπερ ἐκ τοῦ ἄνω μνημονευθέντος βιενναίου κώδικος ἐξέδωκεν ὁ Legrand ἐν τῇ Συλλογῇ δημοτικῶν ᾀσμάτων ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Φιλοσοφία κρασοπατέρα[4]. Δικαίως δ᾽ ἐξαίρει τὸ ποίημα τοῦτο ὁ Γάλλος ἐκδότης ὡς ἓν τῶν ἀρίστων ἔργων τοῦ μέσου ἑλληνισμοῦ· θαυμάζων δὲ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀποπνέουσαν ζωὴν καὶ δύναμιν, δὲν διστάζει νἀποδώσῃ αὐτὸ εἰς Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον[5]. Καὶ ἴσως μὲν φανῇ τὸ πρῶτον ἀναίτιος ἡ ἀπόδοσις αὕτη, ἀλλ᾽ οὐχ ἧττον φαίνεται δικαιολογουμένη ὑπὸ τοῦ ὀξωνιακοῦ κώδικος, ἐν ᾧ πρὸ τούτου τοῦ ποιήματος εὕρηται ἀμέσως ἡ ἐν τῷ βιενναίῳ χειρογράφῳ ἀδέσποτος Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου, ἐνταῦθα ῥητῶς ἀναγραφομένου ὡς ἔργου τοῦ Προδρόμου. Ἀλλ᾽ ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, εἴτε τοῦτο τὸ ποίημα εἶνε ἔργον τοῦ Προδρόμου εἴτε μὴ, βεβαίως ὁ γράψας αὐτὸ δὲν ἐκαλεῖτο Ζυφομοῦστ, ἀλλὰ μόνον ἐχαριεντολόγησεν ἐπονομάσας ἑαυτὸν Ζυφομούστην αὐτὸς, ἢ ὁ βιβλιογράφος ἡμιλλήθη πρὸς τὸ ἅλας τῶν στίχων ἐπονομάσας οὕτω τὸν φαιδρὸν κρασολόγον[6].

Τελειόνω μὲ τὸ Φιλόχρηστον καὶ Ῥουφέτιον.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐξεσκάφη ἐν τῷ δημοσίῳ κήπῳ τῆς Μασσαλίας λίθος, ἐξ Ἀνατολῆς ποτε κομισθεὶς προφανῶς

[1] Μέρ. Α᾽ 1858 σ. 593.

[2] Οὕτως ἀναγνωστέον ὡς ἀπὸ ὀνομαστικῆς Ζυφομούστης κατὰ τὸ ἔν τινι τῶν στίχων τοῦ ποιήματος Φιλομούστης.

[3] Συνηθέστατα ἐν τοῖς κώδιξι τὰ ποιήματα εὕρηνται γεγραμμένα κατ᾽ ἀκολουθίαν λόγου, ἐντεῦθεν δὲ προῆλθον ἐν ταῖς ἐκδόσεσι τῶν ἀλλογενῶν ἁμαρτήματα δεινότατα, περὶ ὧν ἄλλοτε διὰ μακρῶν. Πρβλ. τὴν ἐμὴν Collection de romans Grecs. Ἐν Παρισίοις. 1880 σ. XLV.

[4] Recueil de chansons populaires. Ἐν Παρισίοις 1873 σ. 2 κ. ἑ.

[5] Αὐτόθι σ. XII.

[6] Ἔκτοτε, πεισθεὶς περὶ τῆς πατρότητος τοῦ Προδρόμου, ὑπεστήριξ᾽ αὐτὴν διὰ μακρῶν ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι Τόμ. Α᾽ σ. 433 κ. ἑ. ἐκδίδων τὸ ποίημα ὀρθότερον ἐκ νέου.

καὶ φέρων τὴν ἑξῆς ἐπιγραφὴν, ὡς ἐξεδόθη ἐν τῷ παραρτήματι τῆς Προβιγκιακῆς ἐφημερίδος[1]· Ἡ παροῦσα οἰκοδομὴ γέγονε διὰ δαπάνης καὶ συνδρομῆς τοῦ Φιλοχρήστου Ῥουφετίου τῶν Μπακάλιδων εἰς μνημόσυνον αὐτῶν καὶ ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας καὶ εὐτυχείας τῶν τῆδε πρωτευότων αὐτοῖς Ἰωάννης Ἀργυροῦ καὶ Δημήτριος Μουστάκα ἐν ἔτει ΙΑξῳ δεκεμβρίου κα΄ ἡγουμενεύοντος Νικηφόρου.

Βρίθει δὲ ἡ ἐπιγραφὴ ἁμαρτημάτων, ὧν τιν' ἀποδοτέα εἰς τὴν ἀμάθειαν τοῦ γλύψαντος, τὰ δὲ εἰς τὴν τοῦ ἐκδότου, ὅςτις καὶ μετέφρασεν ὧδε·

Le présent édifice a été construit aux frais et par les soins de Philochreste, de Ruphétius, changeant ce lieu humide en un monument protegeant et le commerce de laines et son succès, commandant en cette ville un chef pour eux Jean fils d'Argyre et Moustaka fils de Démétrius ; en l'année de Jésus Christ 964, aux calendes de Decembre sous l'empereur Nicéphore.

Οἷα ἀκολουθία ἁμαρτημάτων! Τὸ φιλόχριστον ῥουφέτιον ἤρκεσεν εἰς τὴν κατασκευὴν δύο ἀνδρῶν μονονοὺ τηβεννοφόρων, τοῦ Φιλοχρήστου καὶ τοῦ Ῥουφετίου. Πῶς δ' ἐνοήθησαν τἆλλα τῆς ἐπιγραφῆς διδάσκει ἡ ἀντιβολὴ τῆς μεταφράσεως πρὸς τὰ γράμματα τοῦ λίθου.

Μετὰ δὲ τριάκοντα ἔτη ἐπιληφθεὶς τῆς ἐπιγραφῆς ὁ πολὺς Villoison, ἠθέλησε νὰ ἐλέγξῃ δικαίως τοῦ πρώτου ἐκδότου τὴν θρασύτητα καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸν λίθον ὀρθότερον· καὶ ἐν μὲν τοῖς πλείστοις ἔτυχε τοῦ ὀρθοῦ, ἀλλ' ὁ Ῥουφέτιος ἔμεινεν ἀκέραιος καὶ ἐν τῇ νέᾳ ἐπεξεργασίᾳ. Ὁ Villoison μεταφράζει ὧδε· Cet édifice a été construit aux frais et aux dépens de Rufétius, personnage très pieux, de la famille des Bacalides. Καὶ προτείνει μὲν ὡς χρονολογίαν τὸ ἔτος 6961 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἐπ' ἴσης οὐκ ὀρθῶς, γράφει δὲ περὶ τῶν Μπακάλιδων, ὅτι δύναται νὰ εἶνε ὄνομα κύριον, σημαίνει δ' ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ ὅ τι τὸ épicier ἢ charcutier, ἀλλὰ περὶ τοῦ Ῥουφετίου οὐδὲ γρῦ λέγει, οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν διστάσας, ὅτι ἄνδρα ἔχει μεγαλόδωρον πρὸ αὐτοῦ.

[1] Journal de Provence. Supplement τῆς 12 Μαρτίου 1785 σ. 288 κ. ἑ.

Ἀλλὰ τίς τῶν παρ' ἡμῖν δύναται νὰ διστάσῃ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ λίθου; Εἶνε προφανές, ὅτι ἡ συντεχνία, τὸ ἰσνάφιον, τῶν παντοπωλῶν, οἰκοδομήσασα ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας κτίριον ἐν μονῇ τινι, ἧς ἡγούμενος ἦτό τις Νικηφόρος, προεκάλεσε τὴν ἀνόητον ἔκδοσιν τῆς Προβιγκιακῆς ἐφημερίδος καὶ τὰ ἐν τῇ γαλλικῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἐπιστημῶν σοφὰ ὑπομνήματα τοῦ Villoison [1].

Τὰ ἁμαρτήματα ταῦτ' ἀνδρῶν ἄλλως σοφῶν ἔστωσαν σήμερον ἀρκετά· ἄλλοτε δὲ περὶ ἄλλων ἀτόπων [2].

---

[1] Histoire et mémoires de l' Institut Royal de France. Classe d' histoire et de littérature ancienne. Τόμ. Α'. Ἐν Παρισίοις. 1815 σ. 124 κ. ἑ. Ἴδε καὶ ***Κ. Ἀσωπίου*** Συντακτικόν. Περίοδος 6'. σ. οα'.

[2] Ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἀνὰ χεῖρας πραγματείας ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Lenormant ἐν τῇ Revue archéologique τοῦ 1872 (Τόμ. ΚΔ' σ. 284) ὁμοίᾳ τῇ προκειμένῃ ἄλλη ἐπιγραφὴ ἐπὶ λίθου ἀποκειμένου ἐν Δαφνίῳ καὶ φέρουσα ὄνομα ἄλλου ἡγουμένου, Ἀνανίου, καὶ χρονολογίαν 1764, ἐξ ἧς ἐξάγεται, ὅτι καὶ ἡ ἀνωτέρω ἐκδιδομένη πιθανῶς ἀνήκει εἰς τὸ ἔτος 1761. Ἴδε ***Millet*** Le monastère de Daphni. Ἐν Παρισίοις. 1899 σ. 45 καὶ ***Δημ. Καμπούρογλου*** Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Τόμ. Β' σ. 245 κ. ἑ.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ *

Α΄.

Ὁ ἁγιορειτικὸς κῶδιξ τοῦ Ἑρμᾶ

Ὀλίγα ἦσαν κατὰ τὸν λήξαντα αἰῶνα τὰ εὑρήματα ἀπολωλότων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος πρὶν ἢ διὰ τῆς ἀνακαλύψεως καὶ ἀναγνώσεως τῶν ἐξ Αἰγύπτου ἑλληνικῶν παπύρων καὶ τῶν λειψάνων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Κροκοδείλων πόλεως ἢ Ἀρσινόης ἀνοιχθῇ ἡ ὁσημέραι ἀφθονώτερον ῥέουσα ἐκείνη πηγή, ἐξ ἧς ἀπέρρευσαν ἀποσπάσματα πολύτιμα τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Ἀλκμᾶνος, τῆς Σαπφοῦς καὶ τέλος ἡ ἀνεκτίμητος Ἀθηναίων πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἡρώνδα οἱ μῖμοι καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Βακχυλίδου. Μόλις που δυνάμεθα πρὸ τῶν προσφάτων τούτων ἀνακαλύψεων νἀναφέρωμεν τὴν ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Μουστοξύδου ἐκ χειρογράφου συμπλήρωσιν τοῦ Περὶ ἀντιδόσεως λόγου τοῦ Ἰσοκράτους καὶ ἑρμαῖά τινα ἧττον ἀξιόλογα ἀποκαλυφθέντα ἐν κώδιξι παλιμψήστοις ὑπὸ τῆς ἐπιμονῆς τῶν φιλολόγων. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἕκτης τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος δεκάδος ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος ἔμαθε μετ᾽ ἐκπλήξεως, ὅτι θησαυροὶ τέως ἄγνωστοι τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας ἀπεκαλύφθησαν ἐν ταῖς κρύπταις τῶν μοναστηρίων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὅτι ὁ μυστηριώδης Ἄθως ἀπεδιδεν εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην ὅσα ζηλοτύπως ἔκρυπτεν ἐπὶ αἰῶνας ἐν τοῖς κρυψῶσιν αὐτοῦ. Οἱ νέοι κώδικες ἀπεκάλυπτον τὰς τύχας τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου, τὴν ἱστορίαν τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Σύμης, τὴν ἱερογλυφικὴν σοφίαν τῶν κατοίκων τῆς κοιλάδος τοῦ Νειλου καὶ τὴν

* Τὰ ἄρθρα ταῦτα ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῇ εἰκονογραφημένῃ Ἑστίᾳ, καὶ δὴ τὸ μὲν πρῶτον τῷ 1892 (σ. 405 κ. ἑ.), τὰ δὲ λοιπὰ τῷ 1893 (σ. 86 κ. ἑ., 264 κ. ἑ., 327 κ. ἑ.).

πρωτοφανῆ γνῶσιν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχον προδράμει τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν φανταζόμεθα, πρῶτοι ἐφευρόντες τὴν ἡλιοτυπίαν καὶ ποιησάμενοι χρῆσιν τῆς δαγερροτυπίας αἰῶνας πολλοὺς πρὸ τοῦ Δαγέρρου. Ὁ εὐτυχὴς δὲ κάτοχος τῶν τοιούτων πολυτίμων χειρογράφων, ὁ θησαυροφύλαξ τῆς βιβλιοθήκης ἐκείνης τῶν ἀγνώστων συγγραφέων, ἐν οἷς ἐξεῖχον τὰ ὀνόματα τοῦ Εὐλύρου καὶ τοῦ Οὐρανίου, ἦτο ὁ Συμαῖος Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης. Ὁποῖον πολύτιμον ἀπόκτημα διὰ τὰς εὐρωπαϊκὰς βιβλιοθήκας ἡ κατάθεσις ἐν αὐταῖς τῶν κειμηλίων τοῦ Σιμωνίδου! Ὁ κύριος αὐτῶν συγκατετίθετο μετὰ δυσκολίας καὶ ἄκων μόνον ἀντὶ ἁδροῦ χρήματος νὰ παραχωρήσῃ αὐτά. Ἡ Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἀθηνῶν ἐδικαιοῦτο νὰ προτιμηθῇ. Ἀλλ' ἐπιτροπεία συστᾶσα πρὸς ἐξέτασιν καὶ ἐκτίμησιν αὐτῶν ἠδίκησεν, ἐκ παλαιογραφικῆς ἀμαθείας, ἴσως δὲ καὶ ζηλοφθονίας, τὸν εὐτυχῆ εὑρετὴν, κηρύξασα πλαστὰ τὰ χειρόγραφά του. Εἶνε δὲ γνωστὸν, ὅτι οὐδεὶς προφήτης δεκτὸς ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ. Διό, μάτην ἀντεπεξελθὼν ἐν Ἀθήναις ὁ Σιμωνίδης πρὸς τὰς ἀσόφους ἐπιθέσεις τοῦ Ῥαγκαβῆ καὶ τοῦ Κουμανούδη, συμπαρέλαβε τὸ βαρύτιμον φορτίον τῶν κειμηλίων του καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου τὰ ἕρμαια αὐτοῦ ἔμελλον νὰ τύχωσι καλλιτέρας ἐκτιμήσεως, ἀλλὰ καὶ τιμήματος ἐν χώραις, ὅπου τὰ ὄμματα τῶν λογίων δὲν ἐτύφλονεν ὁ φθόνος! Ἂν ἐκλείοντο εἰς τὸν Σιμωνίδην αἱ θύραι τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῶν Ἑλλήνων, ἦσαν ἀνοικτοὶ οἱ πυλῶνες τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου καὶ τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Λειψίας καὶ τοῦ Βερολίνου. Ἂν ἐβόων καὶ ἔγραφον κατ' αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις ὁ Ῥαγκαβῆς καὶ ὁ Κουμανούδης, ἀλλ' ἦτο ἕτοιμος νά τον ὑποδεχθῇ ἐν Λειψίᾳ μὲ ἀνοικτὰς ἀγκάλας ὁ Dindorf.

Δὲν εἶνε τοῦ παροντος ἡ ἔκθεσις τοῦ τρόπου καθ' ὃν κατώρθωσεν ὁ Σιμωνίδης νἀπατήσῃ τοὺς Γερμανοὺς καὶ Ἄγγλους φιλολόγους, ἕως ἐπῆλθεν ἡ μοιραία λύσις διὰ τοῦ ἐν Λειψίᾳ τότε σπουδάζοντος Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, τοῦ ἔπειτ' ἀρχιεπισκόπου Σύρου, ἀποκαλύψαντος τοὺς δόλους τοῦ ἀγύρτου, καὶ διὰ τῆς ἀναμίξεως τῆς ἀστυνομίας τοῦ Βερολίνου. Τὴν φιλολογικὴν ταύτην μυθιστορίαν ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἐκθέσωμεν ἄλλοτε.

Ἐγράψαμεν δὲ τὴν ἀναγκαίαν ταύτην εἰσαγωγὴν, διότι τὰ ἤδη παρ'

ἡμῶν ἐκτεθέντα συνδέονται στενῶς πρὸς τὸ χειρόγραφον, οὗ πανομοιότυπον δημοσιεύεται ἐνταῦθα.

Μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῶν ἀποτελούντων τὸ φορτίον τοῦ Σιμωνίδου εὑρίσκοντο καὶ τρία φύλλα περιέχοντα μέρος τοῦ Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ.

Ὁ Ἑρμᾶς ἦτο ἐκκλησιαστικὸς πατήρ, ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων. Ἡ δὲ συγγραφὴ αὐτοῦ ἡ ἐπιγραφομένη Ποιμὴν διαιρεῖται μὲν εἰς τρία βιβλία, ὧν τὸ πρῶτον ἐπιγράφεται Ὁράσεις, τὸ δεύτερον Ἐντολαὶ καὶ τὸ τρίτον Παραβολαί, περιέχει δὲ ἠθικὴν διδασκαλίαν ἣν παριστάνεται παρέχων ὑπὸ τύπον ἐντολῶν εἰς τὸν συγγραφέα ἄγγελός τις δίκην ποιμένος διδάσκοντος αὐτόν. Ἀναμιγνύεται δ' ἐν τῇ συγγραφῇ ταύτῃ ἡ ἠθικὴ τῶν ἀποστόλων μετὰ δογμάτων νεοπλατωνικῶν. Καὶ ἐν μὲν παλαιοτέροις χρόνοις ἐθεωρεῖτο ὁ Ποιμὴν γραφεὶς περὶ τὸ 92 μ. Χ. ὑπὸ Ἑρμᾶ μαθητοῦ τοῦ Παύλου καὶ ἐπισκόπου Φιλιππουπόλεως ἢ Φιλίππων τῆς Μακεδονίας. Οἱ δὲ νεώτεροι ἀποδέχονται μᾶλλον ὡς συγγραφέα ἄλλον ὁμώνυμον Ἑρμᾶν, ἀκμάσαντα μετὰ τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ ὄντ' ἀδελφὸν τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης Πίου.

Ὡς εἰκός, ἡ συγγραφὴ αὕτη ἀποστολικοῦ πατρὸς ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων τῆς ἐκκλησίας εἶνε ἔργον περισπούδαστον διὰ τοὺς θεολόγους. Ἀλλ' ἀτυχῶς τὸ ἔργον, καίπερ ἑλληνιστὶ γραφέν, μέχρι τινὸς μόνον ἐκ ξένων μεσαιωνικῶν μεταφράσεων ἦτο γνωστόν, πλῆρες δὲ περιείχετο μόνον ἐν δύο λατινικαῖς μεταφράσεσι καὶ ἐν τῇ αἰθιοπικῇ. Οὕτως εἶχον τὰ κατὰ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ, ὅτε διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ **Tischendorf** ἀνακαλύψεως τοῦ Σιναϊτικοῦ κώδικος ἐγνωρίσθη μέρος μικρὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου τοῦ Ἑρμᾶ. Ἀλλὰ περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἔφθανεν εἰς Λειψίαν τῷ 1855 ὁ φόρτος τοῦ Σιμωνίδου, φέροντος σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ποιμένος ἑλληνιστὶ γεγραμμένον. Τὸ κείμενον δὲ τοῦτο δὲν ἦτο ὅλον ἐν ἀρχαίοις χρόνοις γεγραμμένον. Τρία μόνον φύλλα ἦσαν ἐκ παλαιοῦ, καὶ δὴ γνησίου, χειρογράφου τοῦ Ἑρμᾶ, πυκνότατα γεγραμμένου, τὸ δὲ λοιπὸν μέρος ἦτο ἀπόγραφον αὐτοῦ τοῦ Σιμωνίδου ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος, εἰς ὃν ἀνῆκον τὰ τρία πρωτότυπα φύλλα. Ἔλεγε δὲ ὁ Σιμωνίδης, ὅτι τὰ φύλλα ἐκεῖνα εἶχε λάβει ἐκ τοῦ ἔν τινι μονῇ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀποκειμένου χειρογράφου, ἐξ οὗ καὶ ἀντέγραψε πιστῶς τὸ λοιπὸν μέ-

ρος. Περὶ δὲ τῆς μονῆς, ἐν ᾗ εὑρίσκετο τὸ χειρόγραφον, ἔλεγεν ἀόριστα καὶ συγκεχυμένα, ὁτὲ μὲν ἀναφέρων τὴν μονὴν Γρηγορίου, ὁτὲ δὲ ἀνύπαρκτόν τινα μονὴν Γεωργίου, ἄλλοτε δ' ὁρίζων τὴν μονὴν Διονυσίου ὡς τόπον εὑρέσεως. Καὶ ἄλλο δὲ ἀπόγραφον παρουσίασεν ἔπειτα ὁ Σιμωνίδης.

Τὰ τρία δ' ἐκεῖνα πρωτότυπα φύλλα ἠγόρασεν ἡ βιβλιοθήκη τῆς Λειψίας, εἰς ἣν κατετέθησαν καὶ τὰ δύο ἀπόγραφα τοῦ Σιμωνίδου. Οὕτως ἐγνωρίζοντο ἤδη τὰ ἐννέα δέκατα τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Ποιμένος, ὅπερ ἐξεδίδετο τὸ πρῶτον τῷ 1856 ὑπὸ τοῦ Ρουδόλφου Anger κοινῇ μετὰ τοῦ Γουλιέλμου Dindorf καὶ ἐν ἑτέρᾳ ἐκδόσει ὑπὸ τοῦ Tischendorf. Ἐν τούτοις δ' ἡ ἐπιτυχία τῆς πωλήσεως τοῦ Ἑρμᾶ εἰς τὴν λειψιακὴν βιβλιοθήκην καὶ ἡ φήμη ἡ ἐκ τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ, προάγγελος τῆς ἐπιτυχίας καὶ ἐν τῇ πωλήσει τῶν ὑπὸ τοῦ Σιμωνίδου παραπεποιημένων χειρογράφων, δὲν ἄφινεν ἥσυχον τὸν πλαστογράφον. Μικρὸν δὲ μετὰ μικρὸν ἐμύθευε περὶ εὑρέσεως καὶ ἄλλων κωδίκων τοῦ Ποιμένος, ἅτινα ἔλεγε τέλος δέκα, ὧν τὸ ἀρχαιότατον, ἀνακαλυφθὲν δῆθεν ὑπ' αὐτοῦ τῷ 1852 ἐν τῇ κατὰ τὸ Σίναιον ὄρος ἑλληνικῇ μονῇ, ἀνῆκεν εἰς τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα, παριστάνετο δῆλα δὴ σύγχρονον τοῦ συγγραφέως, ὅστις ὑπὸ τῶν παλαιοτέρων θεολόγων ἐπιστεύετο ἀκμάσας τὸν πρῶτον αἰῶνα. Ἡ δ' ἔκπληξις ηὔξανεν, ὅτε ὁ Σιμωνίδης ἐκ τῶν κεκρυμμένων θησαυρῶν, οὓς διάφορα καὶ ἄλλοτε ἄλλα ψευδόμενος ἀπέφευγε νὰ ἐπιδείξῃ, ἐφάνη πρόθυμος νὰ παρουσιάσῃ ἕνα τῶν πολυτιμοτάτων, κώδικα τοῦ Ἑρμᾶ παλίμψηστον. Ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασε νὰ χαρῇ ἐπὶ τῇ ἐπιτυχίᾳ τοῦ δόλου. Ὁ Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος καὶ ἡ ἀστυνομία τοῦ Βερολίνου ἀπεκάλυψαν τὸν ἀπατεῶνα, καὶ ἐν τῷ δωματίῳ αὐτοῦ εὑρέθησαν τὰ ἐξ ἄλλων χειρογράφων ἀποκεκομμένα τεμάχια περγαμηνῶν καὶ αἱ ὗλαι, δι' ὧν ὁ Σιμωνίδης παρεσκεύαζε τοτε πρῶτον τὸ παλίμψηστον. Καταλιπὼν δὲ κακὸς κακῶς τὴν Γερμανίαν ἐτράπη εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου ἐπὶ ἔτη ἐξηκολούθησεν ἀπατῶν τοὺς φιλολόγους καὶ πωλῶν πλαστὰ χειρόγραφα, ἕως τὸ ἔτος 1859 ἐξέδιδεν ἐν Λονδίνῳ συγγραφὴν ἐπιγραφομένην «Ὀλίγα ἐκ πολλῶν περὶ τοῦ ἀποστολικοῦ πατρὸς Ἑρμᾶ». Ἐν ταύτῃ δὲ σὺν τοῖς ἄλλοις ἐξεδίδετο καὶ τὸ λοιπὸν ἑλληνικὸν τέλος τοῦ Ἑρμᾶ, περὶ οὗ μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου οὐδεὶς εἶχέ ποτε γείνει λόγος ὑπὸ τοῦ Σιμωνίδου. Ἔγραφε δ' ἐν τῇ δη-

μοσιεύσει ἐκείνη ὁ Σιμωνίδης, ὅτι τὸ τέλος ἐκεῖνο τοῦ Ἑρμᾶ, τὸ τελευταῖον δέκατον τοῦ ὅλου, εἶχεν ἀντιγράψει ἐκ δύο χειρογράφων τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ ἁγιορειτικοῦ κώδικος, ἐν ᾧ ἀνεγράφετο τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου Κλήμεντος Πλατυγένους τοῦ Λαρισαίου καὶ ἡ χρονολογία 1457, καὶ ἐξ ἀπογράφου τινὸς τοῦ 542 γραφέντος ὑπὸ Ἀμφιλοχίου τοῦ Λαοδικέως.

Ἀλλ' ἡ ἔκδοσις ἐκείνη τοῦ ἑλληνικοῦ τέλους τοῦ Ποιμένος, ὅπερ ὁ Σιμωνίδης ἁπλῶς εἶχε μεταφράσει ἐκ τῆς λατινικῆς, ψευδῆ λέγων περὶ τῶν κωδίκων ἐξ ὧν δῆθεν ἀντέγραψεν αὐτό, δὲν ἠξιώθη προσοχῆς, καὶ ἔμεινε μέχρι πρό τινων ὀλίγων ἐτῶν ἐντελῶς ἠγνοημένη. Ἐξηκολούθει δ' ἐκδιδόμενον τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Ἑρμᾶ μόνον κατὰ τὰ ἐννέα δέκατα ὑπὸ τῶν θεολόγων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν Λειψίᾳ ἀποκειμένων τριῶν πρωτοτύπων φύλλων καὶ τοῦ σιμωνιδείου ἀπογράφου τῶν λοιπῶν ἓξ ἀθωνικῶν· πλὴν δὲ τούτων ὑπῆρχε μόνον τὸ μικρὸν μέρος τὸ περιεχόμενον καὶ ἐν τῷ Σιναϊτικῷ κώδικι. Περὶ δὲ τῆς μονῆς ἐν ᾗ εἶχεν εὑρεθῆ ὁ κῶδιξ ἐκεῖνος τοῦ ἀποστολικοῦ πατρός, ὁ μόνος πλὴν τοῦ Σιναϊτικοῦ ἐξελεγχθεὶς γνήσιος ἐκ τῶν πολλῶν οὓς ἀπηρίθμει ὁ πλαστογράφος, καὶ περὶ τῆς εὑρέσεως τῶν ὑπολοίπων πρωτοτύπων φύλλων, ἐξ ὧν εἶχε γείνει τὸ ἀπόγραφον τοῦ Σιμωνίδου, ἐπὶ μακρὰ ἔτη οὔτε φροντὶς οὔτε λόγος εἶχε γείνει ὑπὸ τῶν θεολόγων.

Οὕτως εἶχον τὰ κατὰ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Ἑρμᾶ, ὅτ' ἐν ἔτει 1880 ἀνέλαβον τὴν σύνταξιν τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Εὑρισκόμην δ' ἐν τῇ μονῇ Γρηγορίου, κειμένῃ κατὰ τὰ δυσμικὰ παράλια τῆς ἀθωνικῆς χερσονήσου, καὶ εἶχον ἤδη καταγράψει τὰ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς ἀποκείμενα χειρόγραφα, ὅτε ὁ λόγιος βιβλιοφύλαξ Βίκτωρ ἔφερέ μοι πρὸς καταγραφὴν μικρὸν κώδικα ἓξ μόνον φύλλων, λέγων, ὅτι τὰ λοιπὰ φύλλα τοῦ χειρογράφου εἶχεν ἀφαιρέσει πρὸ πολλῶν ἐτῶν κατὰ τὰς ἐν τῇ μονῇ παραδόσεις ὁ Μηνᾶς Μηνωίδης. Τοῦτο τὸ ὄνομα ἔφερεν Ἕλλην λόγιος, ὅστις, ὑπηρετῶν τὴν γαλλικὴν κυβέρνησιν, εἶχε πράγματι πλουτίσει κατὰ τὴν πέμπτην δεκάδα τοῦ λήξαντος αἰῶνος τὴν Ἐθνικὴν βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων διὰ πολλῶν χειρογράφων ληφθέντων ἐκ τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν. Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἦτο προφανές, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Μηνωίδου συνεχέετο μετὰ τοῦ ἅρπαγος Σιμωνίδου. Ἀληθῶς τὸ

ἐπιδειχθέν μοι χειρόγραφον οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἡ κῶδιξ τοῦ Ἑρμᾶ, καὶ δή, ὡς ἀνεγνώρισα κατόπιν, αὐτὸς ἐκεῖνος ἐξ οὗ ὁ Σιμωνίδης εἶχεν ὑπεξαιρέσει τὰ τρία εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Λειψίας πωληθέντα φύλλα καὶ ἐξ οὗ εἶχεν ἀντιγράψει τὰ λοιπὰ ἐπ' ἴσης ἐν τῇ αὐτῇ βιβλιοθήκῃ κατατεθέντα. Ἐγράφη δὲ ὁ κῶδιξ κατὰ μὲν τὸν ἕτερον τῶν πρώτων ἐκδοτῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου Anger τὸν ιε' αἰῶνα, κατὰ δὲ τὴν ἐμὴν γνώμην τὸν ιδ'. Ἡ δ' ἐμὴ χρονολογία συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Tischendorf διὰ τὰ ἐν Λειψίᾳ φύλλα ὁρισθεῖσαν, ἣν δὲν ἐγίνωσκον, ὅτ' ἐνέγραφον ἐν Ἁγίῳ Ὄρει εὐθὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πρώτης ἐντυπώσεως τὸν ιδ' αἰῶνα εἰς τὸν κατάλογόν μου. Καὶ τότε μέν, ἐπειγόμενος καὶ μὴ ἔχων ἐν Ἁγίῳ Ὄρει βοηθήματα, ἠρκέσθην εἰς τὴν καταγραφὴν τοῦ κώδικος καὶ τὴν λῆψιν ἀναγκαίων ἄλλων περὶ αὐτοῦ σημειώσεων. Ἐλθὼν δ' εἰς Ἀθήνας καὶ δεόντως μελετήσας τὸ πρᾶγμα, ἐπείσθην ἀδιστάκτως περὶ τῆς ἀμοιβαιότητος τῆς ὑπαρχούσης μεταξὺ τῶν γρηγοριακῶν καὶ τῶν λειψιακῶν φύλλων, ἀποτελούντων ἁπάντων ὁμοῦ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν κώδικα. Οὐ μόνον αἱ διαστάσεις ἐκείνων τε καὶ τούτων εἶνε αἱ αὐταὶ (ὕψος 21,5 καὶ πλάτος 14 ἑκατοστῶν τοῦ μέτρου δι' ἑκάστην σελίδα, ἐν δὲ τῷ γεγραμμένῳ μέρει ὕψος μὲν 18,5 πλάτος δὲ 12 ἑκάστης σελίδος περιεχούσης κατὰ μέσον ὅρον 72 στίχους, ὧν ἕκαστος περιλαμβάνει γράμματα περὶ τὰ 90), οὐ μόνον ὁ αὐτὸς εἶνε ὁ ῥυθμὸς τῆς γραφῆς καὶ ὁ αἰὼν καθ' ὃν ἐγράφησαν ἐκεῖνά τε καὶ ταῦτα, ἀλλὰ καὶ τὰ φύλλα συμπληροῦσιν ἄλληλα, ἀποτελουμένου οὕτως ἐν ὅλῳ κώδικος περιέχοντος τὰ ἐννέα πρῶτα δέκατα τοῦ Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ. Λείπει δὲ κατὰ ταῦτα μόνον τὸ τέλος, τὸ τελευταῖον δέκατον, ὅπερ ἔλειπεν ἤδη κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Σιμωνίδου συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς μονῆς. Καὶ ἄλλως δὲ ἀποδεικνύεται μὴ ὑπάρχον τότε πλέον, διότι ἄλλως ἢ θὰ ὑπεξῄρει αὐτὸ ὁ Σιμωνίδης μετὰ καὶ τῶν τριῶν ἄλλων πρωτοτύπων φύλλων ἢ θ' ἀντέγραφεν, ὡς ἔπραξε διὰ τὰ λοιπὰ ἕξ, ἅτινα δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑπεξαιρέσῃ. Κατὰ ταῦτα δὲ καὶ ἐντεῦθεν ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Σιμωνίδου ἐν Λονδίνῳ δημοσιευθὲν τῷ 1859, τέσσαρα δῆλα δὴ ὅλα ἔτη μετὰ τὴν ἐν Λειψίᾳ διαμονήν του, ἑλληνικὸν τέλος τοῦ Ποιμένος εἶνε πλαστούργημ' αὐτοῦ κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως· τὰ δὲ ὑπ' αὐτοῦ γραφέντα

περὶ δῆθεν ἀντιγραφῆς αὐτοῦ ἐκ δύο παλαιῶν χειρογράφων εἶνε τῶν συνήθων μυθευμάτων τοῦ Σιμωνίδου.

Συνιδὼν δὲ τὴν σημασίαν τοῦ γρηγοριακοῦ κώδικος τοῦ Ἑρμᾶ, ἔλαβον τῷ 1883 πλῆρες τῶν ἓξ ἐκείνων φύλλων ἀντίγραφον, γενόμενον μετὰ πλείστης ὅσης ἐπιμελείας ὑπὸ τοῦ καὶ κατὰ τὴν ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τῷ 1880 τετράμηνον διαμονήν μου συνεργασθέντος μετ' ἐμοῦ μαθητοῦ μου κ. Φιλίππου Γεωργαντᾶ, ἔπειτα διδάκτορος τῆς φιλολογίας, διευθυντοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις διδασκαλείου καὶ γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῶν δημοτικῶν σχολείων. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τοῦ ἀντιγράφου ἐκείνου καὶ τῆς ἐξαιρέτου ἐκδόσεως τοῦ Ἑρμᾶ ὑπὸ Gebhardt καὶ Harnack ἐδημοσίευσα τῷ 1888 ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας παραβολὴν τοῦ κειμένου μετὰ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς εὑρέσεως τοῦ κώδικος. Ὁ δ' ἐν Κανταβριγίᾳ καθηγητὴς τῆς θεολογίας κ. Ἰωσὴφ Armitage Robinson προέταξεν εὐγενῶς ἴδιον πρόλογον[1].

Ἡ δημοσίευσις δ' αὕτη ἐκίνησε τὰ μέγιστα τὸ διάφορον τῶν θεολόγων, εὐλόγως συγκινηθέντων ἐπὶ τῇ εὑρέσει τοῦ ὁπωςδήποτε παλαιοῦ κώδικος τοῦ Ἑρμᾶ, εἰς ὃν τὸ ἑξῆς ἔδει νὰ βασίζωνται αἱ ἐκδόσεις, ἐν ᾧ ἐπὶ τρεῖς δεκαετηρίδας καὶ πλέον ὡς ἀρχέτυπον τοῦ πλείστου μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἐχρησίμευε τὸ ἀπόγραφον τοῦ Σιμωνίδου. Ἡ δὲ νέα παραβολὴ ἐξήλεγχε μὲν τὴν ἐπιπολαιότητα τοῦ Σιμωνίδου ἢ καὶ τὸ σκόπιμον τῶν παραναγνώσεων αὐτοῦ, ἀπεδείκνυε δ' ὀρθὰς πλείστας ὅσας τῶν ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν γενομένων διορθώσεων, παρεῖχε δὲ καὶ νέας διορθώσεις εἰςακτέας εἰς τὸ κείμενον. Διὰ ταῦτα πάντ' ἀσπασίως ἔγεινε δεκτὸν ὑπὸ τοῦ θεολογικοῦ κόσμου τὸ ἐμὸν δημοσίευμα, πάμπολλα δ' ἐγράφησαν περὶ αὐτοῦ ἐν θεολογικοῖς ἰδίως περιοδικοῖς τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας. Ἀλλὰ καὶ ἀγὼν μέγας ἐγεννήθη ἐξ αὐτοῦ, καὶ ὑπεκινήθη τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος ἢ μὴ τοῦ τέλους τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ ὑπὸ τοῦ Σιμωνίδου ἐν ἔτει 1859 ἐκδοθέντος. Ἀληθῶς τὸ δημοσίευμα τοῦ Σιμωνίδου, ἐν ᾧ περιείχετο τὸ ὑπὸ τοῦ νοθευτοῦ ἐκείνου πλαστουργηθὲν τέλος τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Ποιμένος, ἀγνοηθὲν καὶ

[1] A collation of the Athos codex of the Shepherd of Hermas together with an introduction by *Spyr. P. Lambros* translated and edited with a preface and appendices by *J. Armitage Robinson*. Ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας. At the University press. 1888.

ἀμεληθὲν ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἐξείλκυσεν αἴφνης ἀπὸ τῆς λησμοσύνης τῷ 1887 ὁ Γερμανὸς θεολόγος Ἰωάννης Dräseke, μεθ' ὃν καὶ ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Hilgenfeld κατὰ τὸ αὐτὸ ἐκεῖνο ἔτος νέα ἔκδοσις τοῦ Ἑρμᾶ, περιλαμβάνουσα καὶ τὸ ὑποτιθέμενον ἐκεῖνο τέλος τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, πιστευθὲν ὡς γνήσιον. Εἰς τὸν καθηγητὴν Harnack, ἀντεπεξελθόντα κατὰ τῆς τοιαύτης ἀποδοχῆς ὡς γνησίου τοῦ νοθεύματος τοῦ Σιμωνίδου, εὐπρόσδεκτον ἐπικουρίαν παρέσχεν, ὡς εἰκός, ἡ ἐμὴ δημοσίευσις, ἐξ ἧς ἀπεδεικνύετο, ὅτι δὲν ἦτο ἁγιορειτικὴ ἡ προέλευσις τοῦ τέλους τοῦ Ἑρμᾶ καὶ ὅτι ὁ γρηγοριακὸς κῶδιξ ἐστερεῖτο τοῦ τελευταίου φύλλου ἤδη κατὰ τὴν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπίσκεψιν τοῦ Σιμωνίδου. Καὶ ὁ μὲν ἀγὼν μεταξὺ τοῦ Hilgenfeld καὶ Dräseke ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ Harnack ἐξ ἑτέρου περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἔληξεν ἀκόμη ὁριστικῶς, εἶνε δὲ προφανές, ὅτι ἡ νοθεία τοῦ Σιμωνίδου ἐξακολουθεῖ νὰ μένῃ ἀναμφισβήτητος.

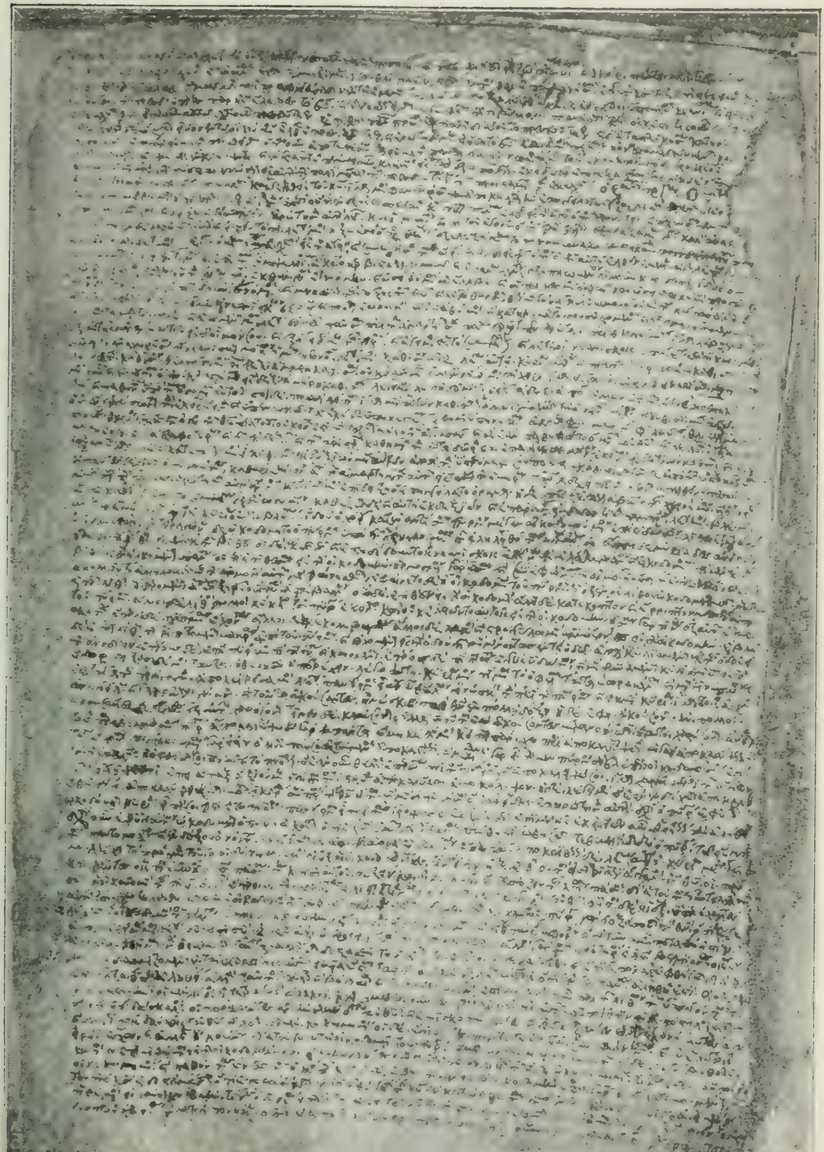
Τοσοῦτον πολυθρυλήτου ὄντος τοῦ γρηγοριακοῦ κώδικος τοῦ Ποιμένος τοῦ Ἑρμᾶ, νομίζω, ὅτι εὐπρόσδεκτον λίαν εἶνε τὸ κατὰ πρῶτον νῦν ἐνταῦθα ἐκδιδόμενον πανομοιότυπον μιᾶς τῶν σελίδων αὐτοῦ [1], ἐκτελεσθὲν ἐπὶ τῇ βάσει φωτογραφίας, ἣν χάριν ἐμοῦ ἐξεπόνησεν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ὁ φίλος κ. Ἐρρίκος Brockhaus, νῦν καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας [2].

Ἐν τέλει σημειόνω, ὅτι πρὸ μικροῦ ἀνεκαλύφθη ἐπὶ παπύρου ἐξ Αἰγύπτου, γεγραμμένου τὸν ὄγδοον αἰῶνα, μικρὸν τεμάχιον τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Ἑρμᾶ, περιλαμβάνον τῆς Παραβολῆς Β´ τὰς παραγράφους 7-10 καὶ τῆς Δ´ τὰς παραγράφους 2-5 [3]. Εἶνε δ' οὗτος ὁ τρίτος γνωριζόμενος κῶδιξ τοῦ Ἑρμᾶ μετὰ τὸν σιναϊτικὸν καὶ τὸν γρηγοριακόν, ὧν ἀμφοτέρων ἐκείνων πολὺ ἐλλιπέστερος. Πόσον

[1] Ἡ σελὶς αὕτη, ἀνήκουσα εἰς τὸ 7 φύλλον τοῦ ὅλου κώδικος ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, περιλαμβάνει τὸ κείμενον τοῦ Ἑρμᾶ ἀπὸ τῶν λέξεων τας ιδίας ῥάβδους ἐκτιλάτω μέχρι τούτοις οὖν τοῖς διψυχήσασι διὰ τὰς (ἐκδ. *Gebhardt - Harnack* 182,11 - 192,12).

[2] Τώρα ὁ κ. Brockhaus διευθύνει τὸ ἐν Φλωρεντίᾳ γερμανικὸν Kunsthistorisches Institut.

[3] *Wilcken* Tafeln zur älteren griechischen Paläographie. Ἐν Λειψίᾳ καὶ Βερολίνῳ. 1891. Nº III. *Diels und Harnack* Ueber einen Berliner Papyrus des Pastor Hermae ἐν τοῖς Sitzungsberichte der königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. XXIII (1891).

Ἁγιορειτικὸς κῶδιξ τοῦ Ἑρμᾶ.

ἀπέχομεν ἀκόμη τῶν δέκα κωδίκων, οὓς εἶχε συναποκομίσει κατὰ φαντασίαν ὁ Σιμωνίδης, ἕως ἐπῆλθε διὰ τοῦ φωτὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας ἡ διάλυσις τῶν ὀνείρων, ἅτινα εἶχον ἐπί τινα χρόνον βαυκαλήσει τὸν θεολογικὸν κόσμον, καὶ ἡ ἀποκάλυψις τῶν δόλων, οἵτινες εἶχον ἐφ᾽ ἱκανὰ ἔτη καταισχύνει τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα ἐν τῇ βορείῳ Εὐρώπῃ [1].

B'.

Εὐαγγέλιον τῆς μονῆς Καρακάλλου.

Οἱ βιβλιογράφοι τῶν μέσων αἰώνων τοῦ ἑλληνισμοῦ κατέβαλον ἰδιάζουσαν ὅλως προσοχὴν εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν εὐαγγελίων. Περιώνυμος εἶνε ὁ γνωστότατος Σιναϊτικὸς κῶδιξ, ὁ μέρος τῆς Παλαιᾶς διαθήκης περιέχων,ὃν ὁ Γερμανὸς καθηγητὴς Tischendorf παρέλαβε τῷ 1859 ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ Σινᾶ ὄρους μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης καὶ ὅστις νῦν ἀπόκειται μέρος μὲν ἐν Λειψίᾳ, μέρος δ᾽ ἐν Πετρουπόλει. Ὁ κῶδιξ οὗτος ἀνέρχεται εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα, καὶ κατά τινα ὄχι ἀπίθανον ὑπόθεσιν εἶνε ἓν τῶν πεντήκοντα ἐκείνων χειρογράφων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἅτινα παρεσκευάσθησαν μετὰ πολλῆς πολυτελείας καὶ δαπάνης ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου κατὰ διαταγὴν τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου τῷ 331 συμφώνως πρὸς αὐτὴν τὴν διήγησιν τοῦ Εὐσεβίου ἐν τῷ Βίῳ τοῦ Κωνσταντίνου.

Καὶ ὁ μὲν κῶδιξ ἐκεῖνος, ὅστις θεωρεῖται τὸ παλαιότατον τῶν σωζομένων ἐπὶ περγαμηνῆς ἑλληνικῶν χειρογράφων, εἶνε ἐπιφανὴς διὰ τὸν ῥυθμὸν τῆς μεγαλογραμμάτου γραφῆς, τὸ μέγεθος τοῦ σχήματος καὶ τῶν γραμμάτων καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν γραφῶν, ἄλλως δὲ στερεῖται καλλιτεχνικῆς διακοσμήσεως, οἵαν παρουσιάζουσι πλεῖστ᾽ ἄλλα χειρόγραφ᾽ ἄλλως ὀλιγώτερον πολύτιμα τοῦ σιναϊτικοῦ. Δὲν ὑπάρχει σχεδὸν βιβλιοθήκη ἐκ τῶν πλουσιωτέρων τῶν πολλὰ ἐχουσῶν ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἢ μὴ κεκτημένη ἕνα κώδικα εὐαγγελίου ἢ καὶ

[1] Ἔκτοτε καὶ πάλιν ἔγραψα περὶ τοῦ κώδικος τούτου τοῦ Ἑρμᾶ ἐν τῇ ἐμῇ πραγματείᾳ Noch einmal das Dionysioskloster auf dem Athos τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. B' (1893) σ. 609 κ. ἑ., εἰς ἣν προσέθηκα καὶ δύο φωτοτυπικὰ πανομοιότυπα τοῦ κώδικος, ἤτοι μιᾶς σελίδος τῶν ἁγιορειτικῶν φύλλων καὶ μιᾶς τῶν ἐν Λειψίᾳ.

πλείονας πολυτελῶς κεκοσμημένους. Σύγκειται δὲ ἡ πολυτέλεια αὕτη εἰς τὴν διὰ καλλιτεχνικῶν ἀρχικῶν γραμμάτων, ἐπιτίτλων ἢ καὶ εἰκόνων διακόσμησιν. Τοιαῦτα δι' εἰκόνων πεπλουτισμένα χειρόγραφα ἐλέγοντο ἱστορημένα ὑπὸ τῶν Βυζαντίνων, διότι ἱστορία ἐκαλεῖτο ἡ εἰκὼν καὶ ἱστορεῖν ἐσήμαινε τὸ ζωγραφεῖν. Τίς δὲν ἐνθυμεῖται πολλάκις ἀκούσας κατὰ τὰς παρακλήσεις τοῦ Δεκαπενταυγούστου τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο τὴν εἰκόνα σου τὴν σεπτὴν τὴν ἱστορηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ ἱερωτάτου τὴν Ὁδηγήτριαν; Καὶ ὁ μεταγενέστερος δ' ἑλληνισμὸς παρέλαβεν ἐκ τῆς βυζαντιακῆς χρήσεως τὴν τοιαύτην ἔννοιαν τῶν λέξεων ἱστορῶ καὶ ἱστορία. Καὶ σήμερον δὲ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λέγωμεν ἱστορημένα βιβλία τὰ illustrés, ἂν ἡ μὲν ἔννοια τῆς λέξεως δὲν ὑπέκειτο εἰς παρανοήσεις, ἡ δὲ χρῆσις αὐτῆς δὲν παρῆγεν εἰς σχολαστικότητα βυζαντιακήν, ἥτις δὲν θὰ ἦτο μικροτέρα σχολαστικότητος ψευδαττίκου. Ἐκοσμοῦντο δὲ τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰ τετραευάγγελα συνήθως μὲν διὰ τῶν εἰκόνων τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν, σπανίως δέ ποτε μόνον δι' ἄλλων. Πρὸς προφύλαξιν τῶν εἰκόνων ἐνετίθεντο ἐν τοῖς χειρογράφοις πολλάκις καλύμματα ἐκ μετάξης, πρασίνου συνήθως χρώματος· σωζόμενα πολλάκις τὰ τοιαῦτα μετάξινα καλύμματα παρέχουσι διὰ τὸ λεπτοφυὲς καὶ τὴν μετὰ πάροδον πολλῶν αἰώνων διατήρησιν τῶν χρωμάτων ἐπιφανὲς δεῖγμα τῆς τέχνης τῶν Βυζαντίνων περὶ τὴν μεταξοπλοκίαν, διαδοθεῖσαν παρ' αὐτοῖς μεγάλως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀξιολογώτατα δὲ εἶνε τὰ πολλάκις στολίζοντα τοὺς κώδικας ἐπίτιτλα κοσμήματα. Ἐξαίρετος δὲ εἶνε καὶ ἡ δι' ἀρχικῶν γραμμάτων διακόσμησις, διότι οἱ Βυζαντῖνοι μετ' ἰδιαζούσης ἐπιμελείας ἐπεδόθησαν εἰς τὴν φιλοτέχνησιν τῶν τοιούτων γραμμάτων. Ἐτίθεντο δὲ ταῦτα ὄχι ἁπανταχοῦ ὅπου ἤρχιζε νέα παράγραφος, ἀλλ' ἰδίως ἐν ἀρχαῖς κεφαλαίων. Ἦσαν δ' ἄλλοτε μὲν ἁπλούστερα, ἄλλοτε δὲ πλουσιώτερον πεφιλοτεχνημένα μέχρι πολυτεχνίας αὐτόχρημα. Καὶ ἐνίοτε μὲν ἀρκεῖ πρὸς ἀποτέλεσιν περικόσμου ἀρχικοῦ γράμματος ὁ πλοῦτος τῶν χρωμάτων ἢ ἡ συμπλοκὴ καλλιτεχνικῶν γραμμῶν. Ὄχι δὲ σπανίως τὰ ἁπλούστατα τῶν κοσμηματικῶν στοιχείων ἀποτελοῦσι, καὶ ταῦτα μετὰ χρήσεως ἑνὸς μόνου χρώματος, σύνολον ἀληθῶς καλλιτεχνικώτατον. Ἄλλοτε δὲ τὰ κοσμήματα εἶνε ποικιλώτερα, εἰλημμένα ἐκ τοῦ φυτικοῦ ἢ τοῦ ζωικοῦ βασιλείου. Φύλλα, βότρυες, φυτά, πτηνά, ὄφεις,

ἔλαφοι, λύκοι, ἄρκτοι, ἄλλα ζῶα φανταστικὰ ὀρθοῦνται ἢ ἐπικλίνονται, περιπλέκονται ἢ στρογγυλοῦνται, ὅπως εὐαρμοστήσῃ τὸ ὅλον αὐτῶν σχῆμα εἰς τὰς εὐθείας ἢ κυκλικὰς γραμμάς, ἐξ ὧν πρόκειται νὰ κατασκευασθῇ τὸ γράμμα οὗ παρίσταται ἀνάγκη. Τέλος δ' ἐνίοτε τὸ ἀρχικὸν γράμμα συνίσταται ἐκ συνθέσεως ἀνθρωπίνων μορφῶν, ἧς τὰ συστατικὰ εἶνε ἅγιοι εὐλογοῦντες ἢ ἀγρόται γεωργοῦντες ἢ τέκτονες πρίοντες ἢ μαχηταὶ κραδαίνοντες τὸ δόρυ. Καὶ τὰ μὲν ἁπλούστερα τῶν σχημάτων, ἰδίως ὅτε ταῦτα ἦσαν μονόχρωμα, ἐγράφοντο ὑπ' αὐτοῦ τοῦ βιβλιογράφου τοῦ γράφοντος τὸν ὅλον κώδικα ἢ τοῦ ἐρυθρογράφου τοῦ διὰ κινναβάρεως προςθέτοντος τὰ κεφαλαῖα τῶν γραμμάτων. Ἀλλ' αἱ πολυπλοκώτεραι τῶν συνθέσεων ἦσαν αὐτόχρημα ἔργον ζωγραφικῆς τέχνης, οὗ ἐπελαμβάνοντο εἰδικοὶ καλλιτέχναι. Καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶνε σπάνιον τὸ φαινόμενον κωδίκων ἐχόντων κενὰ πού καί που ἐν τῇ θέσει τῇ προωρισμένῃ διὰ τὰ περίκοσμα ἀρχικὰ γράμματα, λησμονηθείσης ἢ παραμεληθείσης τῆς γραφῆς αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἀναλαβόντος τὴν ἱστόρησιν τοῦ κώδικος.

Τοιαῦτα περίκοσμα ἀρχικὰ γράμματα δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης συνειλεγμένα ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς Παλαιογραφίαις τοῦ Montfaucon καὶ τοῦ Gardthausen, ἐν τοῖς Μνημείοις πρὸς σπουδὴν τῆς τέχνης τοῖς ἐκδεδομένοις ὑπὸ τοῦ Séroux d'Agincourt καὶ ἐν τῇ Πατμιακῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ μακαρίτου Σακκελίωνος. Παραπέμπω δ' εἰς ταῦτα τὰ βιβλία, ἐπειδὴ ἡ γνῶσις τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν Βυζαντίνων δύναται νὰ ἔχῃ καὶ πρακτικὴν σημασίαν. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο δῆλα δὴ ἡ καὶ εἰς τὴν κεντητικὴν παρ' ἡμῖν εἰςαγωγὴ τῶν ὡραίων ἐκείνων γραμμάτων, ἣν εὐχὴν καὶ ἀλλαχοῦ ἤδη ἐξέφρασα [1]

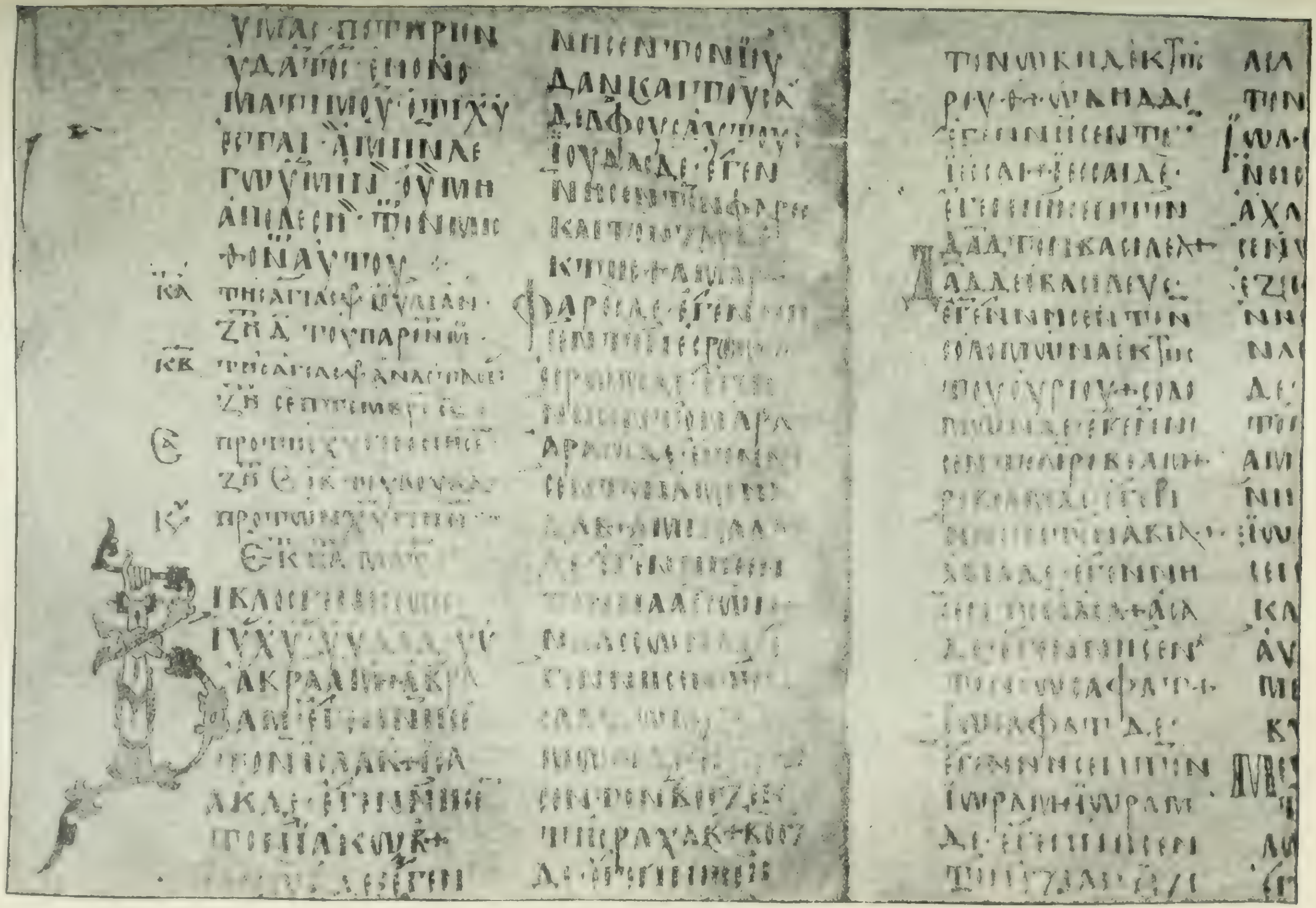
Εἰς τοὺς περικόσμους κώδικας εὐαγγελίων ἀνήκει καὶ τὸ χειρόγραφον, οὗ δημοσιεύω ἐνταῦθα πανομοιότυπον. Ἀνήκει δὲ ὁ κῶδιξ οὗτος εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τοῦ Καρακάλλου, καὶ φέρει τὸν ἀριθμὸν 11 κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1880 ὑπ' ἐμοῦ γενομένην κατάταξιν τῶν ἀθωνικῶν χειρογράφων. Ὁ κῶδιξ δὲν φέρει τὸ ὄνομα καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ βιβλιογράφου, ἀλλ', ὡς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τῆς γραφῆς, ἀνέρχεται εἰς τὸν ἔνατον αἰῶνα. Εἶνε δὲ γεγραμμένος διὰ τῆς γραφῆς τοῦ μεγαλογραμμάτου ῥυθμοῦ, ἃς literas unciales καλοῦσιν οἱ παλαιογράφοι τῆς Δύσεως. Ὁ κῶδιξ

[1] Ἐν λ. *Ἀρχικὰ γράμματα* τοῦ Ἐγκυκλοπαιδικοῦ λεξικοῦ ***Μπὰρτ-Χίρστ.***

εἶνε μεγάλου σχήματος, τοῦ ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸ εἰς 4ον τῶν ἐντύπων βιβλίων, τὸ δὲ σῶμα ἑκάστου τῶν γραμμάτων αὐτοῦ ἔχει μῆκος 0,05. Εἶνε δ' ἑκάστη σελὶς διῃρημένη εἰς δύο στήλας ἢ δύο σελίδας, ὡς ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι. Ἀξιόλογα δὲ καὶ ἰδιόρρυθμα εἶνε τὰ ἐπίτιτλα καὶ τἀρχικὰ γράμματα, δι' ὧν κοσμεῖται τὸ χειρόγραφον. Τὸ κεφαλαῖον Β ὅπερ περιέχεται ἐν τῷ ἐνταῦθα δημοσιευομένῳ πανομοιοτύπῳ εἶνε ἓν τῶν ἰδιορρυθμοτάτων ἐν τῷ κώδικι γραμμάτων.

Ἡ δὲ μονὴ εἰς ἣν ἀνήκει τὸ χειρόγραφον εἶνε μία τῶν μικροτάτων ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει. Ἀλλ' εἶνε ὅμως τῶν ἀρχαιοτάτων τοῦ Ἄθω. Καὶ δὲν φέρει μὲν βεβαίως τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος Καρακάλλου, ὡς θέλει ἡ ἄλλως φερομένη ἀσύστατος παράδοσις, ἀλλὰ μαρτυρεῖται ὅμως ἡ ὕπαρξις αὐτῆς τοὐλάχιστον ἤδη μεταξὺ τοῦ 1068 καὶ τοῦ 1070, ὅτε ἀναφέρεται ἔν τινι ἐγγράφῳ τοῦ κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα βασιλεύοντος αὐτοκράτορος Ῥωμανοῦ τοῦ Διογένους. Ἀλλὰ τὸ ἀρχαῖον ἐκεῖνο μοναστήριον δὲν σώζεται πλέον, ἐρημωθὲν μετὰ πειρατικὰς δῃώσεις, ἕως ἔπειτ' ἀνῳκοδομήθη ὀλίγον ἀπωτέρω ἡ σημερινὴ μονὴ ὑπὸ τοῦ βοεβόδα τῆς Μολδαβίας Πέτρου, ὅστις ἀνέθηκε τὴν φροντίδα τῆς κτίσεως εἰς τὸν ὁμώνυμον ἑαυτῷ πρωτοσπαθάριον Πέτρον. Κεῖται δὲ ἡ μονὴ ἐν τῇ μεσογαίᾳ κατὰ τὰ νοτιοανατολικὰ τῆς ἀθωνικῆς χερσονήσου, διοικεῖται κατὰ σύστημα κοινοβιακὸν καὶ περιλαμβάνει περὶ τοὺς ὀγδοήκοντα μοναχούς. Ἐν δὲ παλαιοτέρᾳ ἐποχῇ ἐσώζοντο κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν περιηγητῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς χειρόγραφα τοῦ Δημοσθένους, Εὐκλείδου, Εὐριπίδου, Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου, ἅτινα δὲν ὑπάρχουσι πλέον.

Σήμερον ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Καρακάλλου σύγκειται ἐξ ἑνὸς φακέλου, περιέχοντος ἀναμὶξ σπαράγματα κωδίκων καὶ φύλλα διάφορα, καὶ ἐκ διακοσίων τεσσαράκοντα ἐννέα ἐν ὅλῳ χειρογράφων. Τούτων 18 μὲν εἶνε εἰς φύλλον, 37 εἰς 4ον, 12 εἰς μέγα 8ον, 123 εἰς 8ον καὶ 59 εἰς 16ον. Καὶ 39 μὲν εἶνε γεγραμμένα ἐπὶ περγαμηνῆς, 7 δὲ βομβύκινα καὶ 203 χάρτινα. Λέγων δὲ βομβύκινα δὲν ἐννοῶ χειρόγραφα συγκείμενα ἐκ φύλλων κατεσκευασμένων ἐκ βάμβακος ἢ ξύλου καὶ διακρινομένων τῶν ἐκ λινοῦ ἢ ῥακῶν, ὡς ἐπιστεύετο ἐν παλαιοτέροις χρόνοις, ἀλλὰ χάρτην ἐκ τοῦ κατασκευαζομένου ἐν τῷ κατὰ τὴν Βαμβύκην τῆς Συρίας περιωνύμῳ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας χαρτοποιείῳ ἢ κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἐν αὐτῷ κατασκευῆς.

Εὐαγγέλιον τῆς Μονῆς Καρακάλλου

Ἡ σημασία αὕτη τοῦ βαμβυκίνου ἢ βομβυκίνου χάρτου εἶνε πλέον γενικῶς παραδεδεγμένη μετὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1884 γενομένας ἐρεύνας.

Ὡς πρὸς δὲ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἐγράφησαν, τὰ 249 χειρόγραφα τῆς μονῆς Καρακάλλου διαιροῦνται ὡς ἑξῆς·

Θ'	αἰῶνος	1
Ι'	»	1
ΙΑ'	»	5
ΙΒ'	»	3
ΙΓ'	»	21
ΙΔ'	»	34
ΙΕ'	»	37
ΙϚ'	»	49
ΙΖ'	»	58
ΙΗ'	»	34
ΙΘ'	»	6
		249

Ἡ εἰς αἰῶνας αὕτη κατάταξις τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Καρακάλλου παρέχει τὴν αὐτὴν περίπου ἀναλογίαν ἣν πᾶσα μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ αὐτὴ δ' ἀναλογία δὲν παρατηρεῖται ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς ἀρκτῴας καὶ δυτικῆς Εὐρώπης, ἐν αἷς ἀπόκεινται ἑλληνικοὶ κώδικες, διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον, ὅτι αἱ συλλογαὶ αὗται κατηρτίσθησαν κατ' ἐπιλογήν, ἀγοραζομένων ἢ δωρουμένων ὑπὸ διαφόρων συλλογέων εἰς αὐτὰς χειρογράφων τῶν παλαιοτέρων χρόνων ὡς τὸ πλεῖστον. Ἐπειδὴ δὲ τὰ τοιαῦτα ἤδη ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα καὶ ὀλίγον πρὸ αὐτῆς, πολὺ δὲ μᾶλλον ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως σωρηδὸν ἀπεκομίζοντο εἰς τὴν Δύσιν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, εἶνε θαῦμα πῶς αἱ κατὰ τὴν Ἀνατολὴν μοναστηριακαὶ βιβλιοθῆκαι διετήρησαν ἐκ τῶν παλαιοτέρων χειρογράφων καὶ αὐτὰ ἐκεῖνα ὅσα νῦν ἀπόκεινται ἐν αὐταῖς. Καὶ ὀλιγοστοὶ μὲν πάνυ καὶ σπάνιοι εἶνε οἱ κώδικες οἱ μέχρι τοῦ δεκάτου αἰῶνος συμπεριλαμβανομένου γεγραμμένοι, ἀφθονώτεροι δὲ οἱ ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων καταλύσεως τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους. Ἀλλ' ἡ μετὰ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως συμπίπτουσα ἐφεύρεσις τῆς

τυπογραφίας ἐν τῇ Δύσει δὲν ἐπιφέρει τὴν παῦσιν τῆς γραφῆς χειρογράφων κωδίκων. Μέχρι τῆς ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἱδρύσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ τυπογραφείου, τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει (1627), παρῆλθον ἀπὸ τῆς ἁλώσεως δύο σχεδὸν αἰῶνες, καθ' οὓς βραδεῖα καὶ κατὰ μικρὸν ἔγεινεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ πρόοδος καὶ ἡ διάδοσις τῶν ἐν τῷ μεταξὺ κατὰ τὴν Δύσιν ἐκτυπωθέντων ἱερῶν τε καὶ θύραθεν βιβλίων. Οἱ Ἕλληνες τῶν χρόνων ἐκείνων ἐξηκολούθουν ἀντιγράφοντες ἀκόμη χειρόγραφα βιβλία πολὺ μᾶλλον ἢ ἀγοράζοντες τὴν μεδιολάνειον Γραμματικὴν τοῦ Λασκάρεως, τὸ βενετικὸν Ψαλτήριον τοῦ 1486 ἢ τὰς ὑπὸ τοῦ Ἄλδου καὶ τοῦ Ἰούντα ἐκτυπουμένας ἐκδόσεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἵδρυσις τῶν ἐν Βενετίᾳ ἑλληνικῶν τυπογραφείων, ἅτινα ἤρχισαν διαδίδοντα εὔωνα ἔντυπα βιβλία καθ' ἅπαντα τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, δὲν καταφέρει τὸ τελευταῖον τραῦμα εἰς τὴν χρῆσιν τῶν χειρογράφων. Ἀραιοῦται μὲν αὕτη, ἀλλὰ δὲν παύει. Ὅμως μεταβάλλεται ἡ ὕλη τῶν χειρογράφων βιβλίων καὶ ἡ ἀνάγκη ἡ γεννῶσα αὐτά. Τὸ διατηροῦν τὴν γραφὴν εἶνε κυρίως τὸ σχολεῖον. Διὰ τοῦτο σχολικὰ τεύχη, καὶ μάλιστα τὰ ἐν τῷ σχολείῳ διδασκόμενα κείμενα συγγραφέων μετὰ τῆς λεγομένης ψυχαγωγίας, ἤτοι διαστίχου ἐξηγήσεως, εἶνε τὰ συνηθέστερα χειρόγραφα τοῦ δεκάτου ὀγδόου καὶ αὐτοῦ δὲ τοῦ ἀρχομένου δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Πλὴν δ' αὐτῶν ἀντιγράφει ἀκόμη ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ποὺ καὶ που καὶ τὰς φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς συγγραφὰς τῶν ἐν τοῖς μεγάλοις σχολείοις τοῦ γένους διδασκόντων ἐπιφανῶν διδασκάλων.

Τὰ τοιαῦτα δὲ χειρόγραφα βιβλία συρρέουσιν εἰς τὰ μοναστήρια, ἐν οἷς οἱ λογιώτεροι τῶν μοναχῶν καὶ ἄλλως ἀσχολοῦνται ὡς βιβλιογράφοι, ἀντιγράφοντες θεολογικὰ βιβλία. Οὕτω δ' ἐξογκοῦται ἡ παραγωγὴ τῶν χειρογράφων βιβλίων, καὶ αὐξάνει τὸ πλῆθος τῶν ἐν ταῖς μοναῖς κωδίκων τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν αἰώνων, ἀναπληροῦν τὸν μεγάλως ἐλαττωθέντα ἀριθμὸν τῶν πολλῷ σπουδαιοτέρων πρὸ τῆς ἁλώσεως χειρογράφων. Καὶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ περιφρονῶμεν καὶ ταῦτα τὰ μεταγενέστερα χειρόγραφα, διότι ἐν αὐτοῖς κρύπτεται πολλάκις πολύτιμος ὕλη τῆς νεωτέρας ἡμῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἱστορίας καὶ φιλολογίας.

Γ΄.

Τετραευάγγελον παλίμψηστον

Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν δὲν ἐκδίδεται ἐνταῦθα διὰ τὸ ἀξιοπερίεργον τῆς γραφῆς τοῦ κώδικος ἐξ οὗ εἶνε εἰλημμένη ἢ διὰ τὸ σπάνιον τῆς περιεχομένης ἐν αὐτῷ ὕλης. Τὸ χειρόγραφον καθ' ἑαυτὸ εἶνε ἓν τῶν κοινῶν τετραευαγγέλων, ὁποῖα συνήθως εὑρίσκονται ἐν ταῖς μοναστηριακαῖς βιβλιοθήκαις. Εἶνε γεγραμμένον εἰς μέγα σχῆμα, τὸ κοινῶς λεγόμενον εἰς 4ον, ὅταν πρόκειται περὶ ἐντύπων βιβλίων, κοσμεῖται δὲ καὶ ὑπὸ μιᾶς εἰκόνος παριστώσης τοὺς τέσσαρας εὐαγγελιστάς, ἅπαντας καθημένους καὶ γράφοντας, ἐστραμμένους δὲ πρὸς τὰ δεξιά. Ἀλλ' οὐδὲ διὰ ταύτην τὴν εἰκόνα, ἥτις εἶνε ἀτεχνοτάτη καὶ λίαν ἄλλως ἐφθαρμένη, εἶνε ἀξιομνημόνευτος ὁ κῶδιξ οὗτος τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς τοῦ Ἐσφιγμένου, ἐν ᾗ φέρει τὸν ἀριθμὸν 27 κατὰ τὴν τάξιν ἣν ἐπέχει ἐν τῷ καταλόγῳ ὃν συνέταξα τῷ 1880.

Ἄλλη εἶνε ἡ ἀξία τοῦ κώδικος, δι' ἣν ἐκρίθη ἄξιον ἀπεικονίσεως ἓν τῶν φύλλων αὐτοῦ ἐν μικρῷ ἐνταῦθα κατὰ φωτογραφίαν τοῦ φίλου ἐν Λειψίᾳ καθηγητοῦ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης κ. Ἑρρίκου Brockhaus, εὐμενῶς γενομένην παρ' αὐτοῦ πρό τινων ἐτῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καθ' ἡμετέραν παράκλησιν μετὰ καὶ ἄλλων, ὧν ἐπ' ἴσης τινὰς ἐδέχθη νὰ φιλοξενήσῃ ἐν ταῖς στήλαις αὐτῆς ἡ Ἑστία. Ἔγκειται δὲ ἡ σημασία αὕτη τοῦ κώδικος εἰς τοῦτο, ὅτι ἀποτελεῖται ὅλος ἐκ φύλλων παλιμψήστων.

Παλίμψηστοι κώδικες λέγονται ἐκεῖνοι, οἵτινες εὕρηνται ἔχοντες συγγραφήν τινα γεγραμμένην ἐπὶ ἄλλης παλαιοτέρας ἀπὸ σκοποῦ ἐξαφανισθείσης. Ὁ δὲ λόγος τῆς τοιαύτης ἐξαφανίσεως ἦτο, ὅτι δὲν ἐχρησίμευεν εἰς τὸν βιβλιογράφον ἡ παλαιοτέρα γραφή, καὶ διὰ τοῦτο ἀπήλειφεν αὐτήν, ὅπως γράψῃ ἐπ' αὐτῆς ἄλλην, ἧς εἶχεν ἀνάγκην. Ἐσυνειθίζετο δὲ ἡ τοιαύτη ἀπάλειψις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις διὰ τὴν σπάνιν τῆς γραφικῆς ὕλης ἔκπαλαι, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων καθ' οὓς ἔγραφον ἐπὶ παπύρου. Γνωστότατον δὲ εἶνε τὸ λόγιον ἐκεῖνο τοῦ Πλάτωνος, εἰπόντος περὶ τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου, ὅτι εὗρεν αὐτὸν ὥςπερ βιβλίον παλίμψηστον, ἤδη μολυσμῶν ἀνά-

πλεων καὶ τὴν βαφὴν οὐκ ἀνιέντα τῆς τυραννίδος, ἐν πολλῷ χρόνῳ δευσοποιὸν οὖσαν καὶ δυςέκπλυτον [1].

Ἀλλὰ κυρίως πολὺ συνηθέστερος ἦτο ὁ ἀφανισμὸς τῆς παλαιᾶς γραφῆς πρὸς νέαν χρῆσιν τῶν φύλλων ἐπὶ περγαμηνῆς. Ἐτελεῖτο δὲ ἡ ἐξάλειψις ἀποπλυνομένων τῶν ἀρχαίων γραμμάτων διὰ σπόγγου. Καὶ ἄλλα δὲ μέσα ὑπῆρχον πρὸς ἀπόσβεσιν τῆς παλαιᾶς γραφῆς, καὶ δὴ ἡ διὰ γάλακτος καὶ ἀλεύρου μαλάκυνσις τῆς περγαμηνῆς, ἔπειτα δὲ ἡ διὰ κισσήρεως ἐπίτριψις τῶν ἀρχαίων γραμμάτων. Ἐννοεῖται δὲ, ὅτι ὅσον ἐπιμονώτερον ὁ βιβλιογράφος ὁ θέλων νὰ γράψῃ ἐπὶ τῶν παλιμψήστων διφθερῶν ἀπήλειφε τὰ τὸ πρῶτον ἐπ' αὐτῶν γραφέντα, τόσῳ δυσαναγνωστοτέρα ἀπέβη ἡ ἀρχαία γραφὴ, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὅπου τὸ ἔργον τοῦ ἀφανισμοῦ ἐτελέσθη ἐπιπολαιότερον, σὺν τῷ χρόνῳ ἀνεφάνησαν πάλιν ζωηρότερα τἀρχαῖα γράμματα καὶ εὐκολωτέρα ἀποβαίνει ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν. Ἐξαρτᾶται δὲ τὸ εὐανάγνωστον ἢ δυσανάγνωστον τῶν παλιμψήστων καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, μάλιστα δ' ἐκ τῆς φορᾶς τῆς νέας γραφῆς. Ὁτὲ μὲν δῆλα δὴ ὁ νέος κῶδιξ ἀποτελεῖται ἐκ φύλλων ταὐτοσχήμων πρὸς τἀπαλειφθέντα παλαιὰ, ὁτὲ δὲ κώδικες μεγάλου μεγέθους ἀποτμηθέντες ἢ πτυχθέντες μετὰ τὴν ἀπάλειψιν μετεπλάσθησαν εἰς νέα βιβλία σχήματος μικροτέρου. Καὶ ὁτὲ μὲν τὰ νέα γράμματα ἐγράφησαν κατὰ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν πρὸς τἀποξεσθέντα, ἄλλοτε δὲ κατ' ἐναντίαν ἢ πλαγίως. Ἐν αἷς δὲ περιπτώσεσιν ἡ νέα γραφὴ ἀκολουθεῖ τὴν διεύθυνσιν τῆς παλαιᾶς, ἐνίοτε ὁ βιβλιογράφος ἐκάλυψε διὰ τῆς νέας γραφῆς τὰς σειρὰς τῶν ἀρχαίων γραμμάτων, ἄλλοτε δὲ ἡ νεωτέρα γραφὴ ἐνεγράφη μεταξὺ τῶν ἀρχαίων στίχων, οἵτινες καὶ διακρίνονται σαφῶς ἐν τοῖς διαστίχοις τῆς νέας γραφῆς. Ὅταν δὲ συμπέσῃ ἡ τελευταία αὕτη περίστασις καὶ τύχῃ μὲν ἡ ἀρχαία γραφὴ νὰ εἶνε τοῦ μεγαλογραμμάτου ῥυθμοῦ καὶ ἁδροτέρα, ἡ δὲ νεωτέρα τύχῃ οὖσα τοῦ μικρογραμμάτου, προςεπέλθῃ δὲ καὶ ἡ ἀγαθὴ συγκυρία νὰ εἶνε τἀρχαιότερα γεγραμμένα διὰ μέλανος ζωηροτέρου ἢ τὰ νεώτερα, τότ' ἔχομεν τοὺς εὐνοϊκωτάτους τῶν ὅρων πρὸς ἀνάγνωσιν τῶν παλιμψήστων. Δύναται δὲ αὕτη νὰ γείνῃ τότε ὡς τὸ πλεῖστον ἄνευ χρήσεως χημικῶν μέσων πρὸς ἀνάδειξιν τῆς παλαιᾶς γραφῆς. Καὶ εὑρέθησαν μὲν ἱκανὰ τοιαῦτα μέσα,

[1] ***Πλουτάρχου*** Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσι δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι σ. 779 C.

ἀλλ' ἀπεδείχθη, ὅτι σχεδὸν πάντα φθείρουσιν ἀμέσως ἢ κατόπιν τὰς περγαμηνάς, καὶ διὰ τοῦτο ἐν ταῖς πλείσταις τῶν βιβλιοθηκῶν ἔχει ἀπὸ ἐτῶν ἤδη ἀπαγορευθῆ πλέον ἡ χρῆσις τῶν τοιούτων χημικῶν μέσων [1].

Εἶνε δὲ τὰ παλίμψηστα πάντοτε ἄξια ἀναγνώσεως ἐπὶ τοσοῦτον τοὐλάχιστον ὥςτε νὰ διαγνωσθῇ τὸ περιεχόμενον τῆς παλαιᾶς γραφῆς, διότι ἐνίοτε τὰ ἐξαλειφθέντα ἀνήκουσιν εἰς συγγραφὴν ἄλλως μὴ διασωθεῖσαν. Οὕτω δὲ πολύτιμα ἔγειναν εὑρήματα ἐν παλιμψήστοις, καὶ μάλιστα λατινικοῖς, ὧν ἀξιολογώτατα εὑρέθησαν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς Βοββίου (Bobbio), κειμένης παρὰ τὸ Παταύιον ἐν τῇ βορείῳ Ἰταλίᾳ, σήμερον δ' ἐξ αὐτῆς ἀποκομισθέντα φυλάττονται τοῦτο μὲν ἐν τῇ Ἀμβροσιακῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Μεδιολάνων, τοῦτο δ' ἐν τῇ τοῦ Βατικανοῦ ἐν Ῥώμῃ.

Ἀλλὰ τίς ὁ λόγος δι' ὃν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἰδίως ἀπηλείφοντο τὰ πρότερον γεγραμμένα, ὅπως γραφῶσιν ἐπ' αὐτων νεα; Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὅτ' ἐξέδωκε τὴν ἑλληνικήν του Παλαιογραφίαν ὁ ἀκάματος Γάλλος Βενεδικτῖνος Montfaucon, εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ ἀφανισμὸς ἐγίνετο σκοπίμως καὶ ὅτι εἰς αὐτὸν ἦγε τοὺς μοναχοὺς θρησκευτικὸς φανατισμὸς πρὸς ἐξάλειψιν μὲν τῶν συγγραφῶν τῆς θύραθεν γραμματείας, μείζονα δὲ διάδοσιν τῶν συγγραφέων τῆς ἐκκλησίας. Ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον ἦτο καὶ καθ' ἑαυτὸ ἀπίθανον, καθ' ὅτι, ἂν ὑπῆρχεν ὁ σκοπὸς τῆς καταστροφῆς, ἦτο φυσικωτέρα ἡ πυρπόλησις των χειρογράφων ἢ ἄλλος τρόπος ἐπιφέρων τὸν τέλειον ὄλεθρον. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἀπεδείχθη τὸ μὴ σκοπιμον τοῦ ἀφανισμοῦ, ὅτε, πολλων ἐξετασθέντων παλιμψήστων, εὑρέθη, ὅτι δὲν ἐκαλύφθησαν μόνον συγγραφαὶ τῶν ἐκκρίτων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος δι' ἐκκλησιαστικῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ τἀνάπαλιν ἐπὶ παλαιοτέρου ἐκκλησιαστικοῦ βιβλίου ἀπαλειφθέντος ἐγράφη πάλιν ἄλλο ἐκκλησιαστικόν. Ἐκ τούτου δ' ἔγεινε φανερόν, ὅτι μόνος λόγος τῆς ἀπαλείψεως τῶν ἀρχαίων γραμμάτων ἦτο ἡ πρὸς ὥραν ἀνάγκη διὰ τὴν ἔλλειψιν περγαμηνῶν, καὶ ταῦτα ἐν χρόνοις καθ' οὓς κατ'

[1] Ἔκτοτε μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν ἀκτίνων Ῥαῖντγεν εὑρέθη τρόπος φωτογραφήσεως τῶν παλιμψήστων τοιαύτης, ὥςτε νὰ παριστάνῃ ἡ φωτογραφία μόνον τὴν ἀρχαίαν γραφὴν ἀπηλλαγμένην τῆς ἐπ' αὐτῆς νεωτέρας. Ἴδε ***Thompson-Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ παλαιογραφία. Ἐν Ἀθήναις. 1903 σ. 141.

ἐπικράτησιν ἀνεγινώσκοντο τὰ ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα. Καὶ δι' ἄλλον δὲ λόγον εἶχον ἀποβῆ ἄχρηστα ἐν μέρει τὰ παλαιότερα χειρόγραφα, διὰ τὴν μετάπτωσιν τῆς γραφῆς ἀπὸ τοῦ ἐνάτου, μάλιστα δὲ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἐκ τοῦ μεγαλογραμμάτου εἰς τὸν μικρογράμματον ῥυθμόν, οὗ διαδοθέντος δυςανάγνωστ' ἀπέβησαν εἰς τοὺς πολλοὺς τὰ παλαιὰ διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἀντίγραφα. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐν τοῖς πλείστοις τῶν παλιμψήστων ἡ μὲν ἀπαλειφθεῖσα γραφὴ εἶνε κεφαλαιώδης, ἡ δὲ μετὰ τὴν ἀπόξεσιν αὐτῆς ἐπιγραφεῖσα νέα εἶνε ἡ τοῦ μικροῦ ῥυθμοῦ.

Τοιοῦτον δὲ παλίμψηστον εἶνε καὶ ἐκεῖνο οὗ δημοσιεύω ἐνταῦθα πανομοιοτυπον. Παρέχει δὲ καὶ τοῦτο νέαν ἀπόδειξιν τοῦ μὴ σκοπίμου ἀφανισμοῦ τῶν ἔργων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, διότι ὁ μὲν νεος κῶδιξ εἶνε τετραευάγγελον, ὁ δὲ παλαιὸς ὁ χάριν τοῦ νέου τετραευαγγέλου ἀποξεσθεὶς περιεῖχεν εὐαγγέλιον. Καὶ ὁ μὲν νέος κῶδιξ, ὢν ἔργον τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, ἐγράφη διὰ τοῦ ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις συνήθους τρόπου τῆς μικρᾶς γραφῆς, ὁ δὲ πρωτόγραφος ἦτο γεγραμμένος διὰ μεγάλων γραμμάτων διαφαινομένων ἀκόμη ὑπὸ τὴν νέαν γραφὴν καὶ ἐν μέσῳ αὐτῆς, ὡς δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ ἴδῃ ἰδίως ἐν τῇ ἐκ δεξιῶν σελίδι τοῦ πανομοιοτύπου.

Ἄξιον δὲ λόγου ἐν τῇ προκειμένῃ περιστάσει εἶνε, ὅτι ἔχομεν ἀκριβῶς μεμαρτυρημένον τόν τε χρόνον καθ' ὃν ἐγράφη τὸ νέον χειρόγραφον καὶ τὸ ὄνομα τοῦ δράστου τοῦ ἀποξέσαντος τὸ παλαιὸν εὐαγγέλιον. Ἐν τέλει δῆλα δὴ τοῦ κώδικος φέρεται τὸ ἑξῆς σημείωμα τοῦ βιβλιογράφου· Ἐτελειώθη τὸ παρὸν τετραβάγγελον διὰ χειρὸς Θεοδώρου ἱερέως καὶ εὐτελοῦς ἐξ ἐπιτροπῆς κῦρ Βαρνάβα ἱερομονάχου τοῦ ἐπίκλην Ὀγωνικὰ, βασιλεύοντος κῦρ Ἀλεξίου τοῦ μεγάλου Κομνηνοῦ ἔτος ,ϛωιθ΄ ἰνδ. [θ΄][1]. Καὶ τὸ μὲν ἀναγεγραμμένον ἀπὸ κοσμογονίας ἔτος 6819 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1311, ὁ δὲ ἀναφερόμενος βασιλεὺς ἐφ' οὗ ἐγράφη ὁ κῶδιξ Ἀλέξιος [Β΄] ὁ μέγας Κομνηνὸς εἶνε αὐτοκράτωρ οὐχὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ τῆς Τραπεζοῦντος, ἐξ οὗ ἐξάγεται, ὅτι ἐν

[1] Ὁ **Μανουὴλ Γεδεὼν** ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ Τόμ. Θ΄ σ. 110 ἀντὶ Ὀγωνικὰ ἀνέγνω Ὁ γονικὸς, τὴν δὲ χρονολογίαν εἰκάζει λίαν πεπλανημένως ἀναγνωστέον ,ϛχιθ΄ (=1129).

Τετραευάγγελον παλίμψηστον.

τῇ πόλει Τραπεζοῦντι ἢ ἀλλαχοῦ που τῆς περιοχῆς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος ἔγραψε τὸν κώδικα ὁ ἱερεὺς Θεόδωρος.

Καὶ ἄλλον δὲ τῶν ἀποξεσάντων παλαιὰ χειρόγραφα πρὸς γραφὴν νέου γινώσκομεν κατ' ὄνομα ἐξ Ἁγίου Ὄρους, τὸν Σωφρόνιον, ὅςτις κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον ἐπ' ἴσης αἰῶνα πιθανῶς, ὡς συνγεται ἐκ τοῦ ῥυθμοῦ τῶν γραμμάτων τοῦ νέου κώδικος, μὴ ὄντος κεχρονισμένου, κατέστρεψεν ὀκτὼ ἀρχαίους κώδικας, οὓς ἀπήλειψε καὶ περιέκοψεν, ἐν μέρει καὶ ἀνατρέψας τινὰ φύλλα, ὅπως ἐπιγράψῃ ἐπ' αὐτῶν τὸ Ψαλτήριον. Εἶνε δὲ πάντες οἱ παλαιοὶ ἐκεῖνοι κώδικες ἐκκλησιαστικοί, οὐδὲ εἷς δὲ περιέχει ἔργον ἀρχαίου συγγραφέως· Καὶ ἄλλα δὲ παλίμψηστα εὑρίσκονται ἐν ταῖς μοναστηριακαῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐν ὅλῳ δεκαπέντε πλὴν τῶν τυχὸν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν εὐαγῶν μονῶν Βατοπεδίου καὶ Λαύρας σωζομένων. Ἀλλ' οὐδὲν τῶν παλιμψήστων ἐκείνων περιέχει ἔργον συγγραφέως τινὸς τῶν θύραθεν· καὶ τῶν λοιπῶν δ' ἐν αὐτοῖς περιλαμβανομένων συγγραφῶν τῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν λειτουργίαν ἀναφερομένων μία μόνον εἶνε ἀξία περαιτέρας μελέτης, ἡ ἐν τῷ ὑπ' ἀριθμὸν 91 κώδικι τῆς μονῆς Διονυσίου ἀπεξεσμένη συγγραφὴ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου, ζήσαντος τὸν ἕβδομον αἰῶνα, περὶ περιόδων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἥτις δὲν διεσώθη ἄλλως ἑλληνιστί, μικροῦ μόνον ἀποσπάσματος αὐτῆς ἐκδοθέντος λατινιστί [1].

Δ'.

Ἰβηριτικὸν χειρόγραφον τῆς μυθιστορίας Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ

Οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν κωδίκων, οἱ βιβλιογράφοι, ἐλέγοντο ἄλλως καὶ καλλιγράφοι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν Βυζαντίνων. Εὐλόγως δὲ τοῦτο· διότι ἀληθῶς δὲν εἶνε ἁπλῆ γραφή, ἀλλ' αὐτόχρημα καλλιγραφία ἡ ἀπαιτουμένη πρὸς ἀπαρτισμὸν τῶν χειρογράφων. Ἡ γραφὴ δὲν ἔχει μὲν πλέον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸν μνημειακὸν ἐκεῖνον χα-

[1] Ἴδε καὶ **Σπυρ. Π. Λάμπρου** Περὶ τῶν παλιμψήστων κωδίκων τῶν ἁγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν (Τὰ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου. Ἀθήνησι. 1888 σ. 305 καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει σ. 11).

ρακτῆρα τῶν γραμμάτων τὸν ἐγχαραττομένων εἰς τοὺς ἀρχαίους λίθους καὶ τὰς χαλκᾶς πλάκας τῆς ἀρχαιότητος. Σὺν τῷ χρόνῳ ἔχει ἐπέλθει μεγάλη μεταβολὴ εἰς τὴν μεγαλογράμματον γραφὴν τῶν χειρογράφων καὶ ἔπειτα εἰς τὴν μικρογράμματον, ἥτις καὶ συμμεταβάλλεται μετὰ τῶν αἰώνων. Ἀλλ' ἐν τούτοις ἡ μεταβολὴ αὕτη ἔχει ὡρισμένον ῥυθμόν· οὐδὲν ὑπάρχει ἐν αὐτῇ τὸ αὐτόγνωμον καὶ αὐθαίρετον πλὴν σπανιωτάτων περιστάσεων· συνήθως δὲ ὁ βιβλιογράφος ἀκολουθεῖ ὡρισμένους κανόνας, οἵτινες εἶνε χαρακτηριστικοὶ διὰ τοὺς χρόνους καθ' οὓς γράφεται τὸ χειρόγραφον. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὅταν δὲν σημειόνηται ὁ χρόνος καθ' ὃν ἐγράφη κῶδίξ τις, δὲν εἶνε δύσκολον ἐκ τῆς ὅλης εἰκόνος τῆς γραφῆς νὰ διαγνώσωμεν τὸν αἰῶνα καθ' ὃν εἶνε γεγραμμένος.

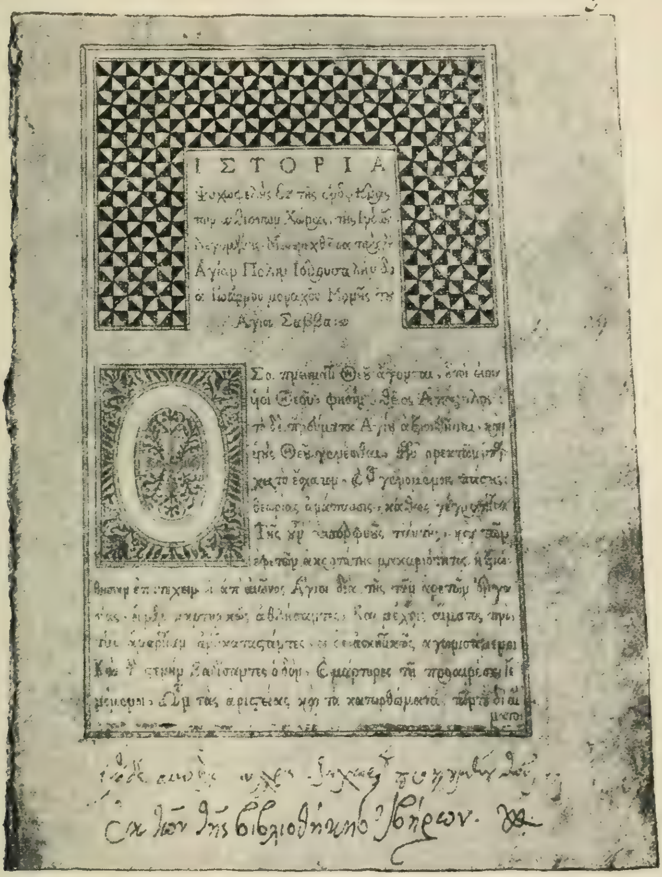
Ἡ δὲ τοιαύτη σταθερότης τῆς γραφῆς καὶ ἐμμονὴ εἰς τὸ κατ' αἰῶνας παραδεδομένον σχῆμα τῶν γραμμάτων ἐξακολουθεῖ παρ' Ἕλλησι καὶ μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς τυπογραφίας καὶ κατ' ὀλίγον διάδοσιν αὐτῆς καὶ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις, ἐξακολουθεῖ δ' ἐπὶ μακρόν. Μέχρις αὐτοῦ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ὑπάρχει ἀπαραγνώριστός τις γενικὸς χαρακτὴρ, καθολική τις εἰκὼν γραφῆς, ἐξ ἧς δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν τὸν αἰῶνα καθ' ὃν ἐγράφη χειρόγραφόν τι. Μόνον δὲ κατὰ τοὺς ἡμετέρους χρόνους σὺν τῇ μεγάλῃ διαδόσει τῆς γραφῆς καὶ διὰ τὴν παραμέλησιν τῆς συστηματικῆς καλλιγραφίας ἐν τοῖς σχολείοις ἐξέλιπε γενικός τις τύπος γραφῆς καὶ ἔχομεν σχεδὸν τόσας γραφὰς ὅσαι καὶ αἱ γράφουσαι χεῖρες.

Ὁπόσον δὲ συντελεῖ ἡ κατὰ σύστημα διδασκαλία τῆς γραφῆς ἐν τοῖς σχολείοις εἰς τὴν διάδοσιν γενικοῦ τινος γραφικοῦ τύπου ἀποδεικνύει τὸ παράδειγμα τῶν Ἑπτανησίων, οἵτινες ἰδίως ἐν Κερκύρᾳ ἐπὶ τῆς ἀγγλικῆς προστασίας εἶχον διαμορφώσει ὁμοίαν τινὰ γραφὴν εὐκόλως διαγινωσκομένην.

Κατὰ ταῦτα τὴν σήμερον τὸ ἰδιότροπον τῆς γραφῆς εἶνε τὸ σύνηθες, ἐν δὲ τοῖς ἀρχαιοτέροις αἰῶσι καὶ μετ' αὐτὴν τὴν ἅλωσιν συνήθης ἦτο ἡ κατὰ σύστημα καὶ μεθ' ὡρισμένου χαρακτῆρος γραφή. Αἱ γραφαὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων δὲν δύνανται νὰ γείνωσι τὸ ἀντικείμενον τῆς οὕτω δὴ λεγομένης παλαιογραφίας ἢ ὀρθότερον γραφογνωσίας· τῶν δὲ χειρογράφων τῶν παλαιοτέρων χρόνων ὀλίγα μόνον εἶνε

τὰ μετέχοντα αὐθαιρέτου γραφικοῦ χαρακτῆρος καὶ ἀπέχοντα τῶν γνωστῶν παλαιογραφικῶν σχημάτων.

Ἑνὸς τῶν τοιούτων αὐθαιρέτως γεγραμμένων χειρογράφων τῶν παρελθόντων αἰώνων παρέχω ἐνταῦθα τὸ πανομοιότυπον. Εἶνε δ' εἰλημμένον

ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἁγίου Σάββα

Ἰβηριτικὸν χειρόγραφον τῆς μυθιστορίας Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ.

ἐκ κώδικος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ὅλως ἐξαιρέτου διὰ τὴν ἔκτακτον δεινότητα τοῦ καλλιγράφου, ὅστις ἀπεμιμήθη πιστῶς τὸ σχῆμα τῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων μετὰ τοιαύτης τέχνης καὶ προσοχῆς, ὥστε ὁ θεώμενος τὸ χειρόγραφον δύναται νἀπατηθῇ, νομίζων, ὅτι ἔχει

ἐνώπιόν του ἔντυπον βιβλίον, καὶ μόλις μετ' ἀκριβῆ καὶ ἐπιμελῆ ἐξέτασιν πείθεται, ὅτι πρόκειται πρὸ αὐτοῦ χειρόγραφον. Καὶ ὁ μὲν καλλιγράφος ὠνομάζετο Λάμπρος ὁ Τυρναβίτης, τὸ δ' ἔτος τῆς γραφῆς τοῦ κώδικος εἶνε τὸ 1748, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ ἐν τέλει τοῦ χειρογράφου σημειώματος, ἔχοντος ὧδε· Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα. Ἐγράφη διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Λάμπρου τοῦ Τυρναβίτου εἰς ἔτει αψμη'. Εἶνε δὲ κεκοσμημένον τὸ χειρόγραφον δι' ἐπιτίτλων καὶ κοσμημάτων καλλιτεχνικωτάτων, ἐσχεδιασμένων πάντων τῇ γραφίδι διὰ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος. Ὁμοίας δ' ἐπιμελείας ἔχει ἀξιώσει ὁ καλλιγράφος καὶ τὰ κοσμοῦντα τὸν κώδικα ἐνιαχοῦ ἀρχικὰ γράμματα, ὧν δεῖγμα ἐπ' ἴσης παρέχει τὸ ὡραῖον Ο τοῦ ὄπισθεν δημοσιευθέντος πανομοιοτύπου.

Τὸ χειρόγραφον τοῦτο, συγκείμενον ἐκ φύλλων 358, πρὶν περιέλθῃ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἐν ᾗ ἀπόκειται σήμερον φέρον τὸν ἀριθμὸν 465, ἀνῆκεν εἰς τὸν προηγούμενον τῆς αὐτῆς εὐαγοῦς μονῆς Ζαχαρίαν, ὡς διδασκόμεθα ἐκ σημειώματος γεγραμμένου ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ τῆς πρώτης σελίδος. Ἄλλο δὲ σημείωμα ἐν τέλει τοῦ κώδικος ἀναγράφει τὰ ἑξῆς· Ἦτον τοῦ μακαρίου Ζαχαρίου καὶ μετὰ τὸν θάνατον ἐκείνου, ὠνησάμην τοῦτο ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἱερᾷ συνάξει· ὅθεν τανῦν γέγονε κτῆμα κἀμοῦ τοῦ εὐτελοῦς προηγουμένου τῆς αὐτῆς μονῆς Μελετίου, τοῦ ἐκ Σμύρνης, ἐν ἔτει χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ ὀγδοηκοστῷ τρίτῳ κατὰ τὸν Μάρτιον. Καὶ οἱ κατὰ καιρὸν ἀναγινόσκοντες εὔχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς ἐκείνου ψυχῆς.

Περιλαμβάνεται δ' ἐν τῷ κώδικι, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς πρώτης σελίδος τῆς ἐν τῷ πανομοιοτύπῳ περιλαμβανομένης «Ἱστορία ψυχωφελὴς ἐκ τῆς ἐνδοτέρας τῶν Αἰθιόπων χώρας τῆς Ἰνδῶν λεγομένης. Μετενεχθεῖσα πρὸς τὴν ἁγίαν πόλιν Ἱερουσαλὴμ διὰ Ἰωάννου μοναχοῦ μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα». Εἶνε δὲ ἡ διήγησις αὕτη τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ ἡ περιωνυμωτάτη καὶ ἀρίστη τῶν θρησκευτικῶν μυθιστοριῶν τῶν μέσων αἰώνων, ἧς τὴν ὑπόθεσιν ὡς ἑξῆς ἀναλύει διὰ βραχέων ὁ ἐν Μονάχῳ καθηγητὴς **Krumbacher** ἐν τῇ ἐξαιρέτῳ του Ἱστορίᾳ τῆς βυζαντιακῆς γραμματείας. «Εἰδωλολάτρης βασιλεὺς τῆς Ἰνδίας, καλούμενος Ἀβεννὴρ, μανθάνει παρ' ἀστρολόγων, ὅτι ὁ διὰ τὸ κάλλος καὶ τὴν σύνεσιν ἔξοχων υἱός αὐτοῦ

Ἰωάσαφ μέλλει νὰ προσέλθη εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Θέλων δὲ νὰ παρακωλύση τὴν ἐκπλήρωσιν ταύτης τῆς προμαντείας, κτίζει εἰς τὸν υἱὸν περικαλλὲς ἀνάκτορον, ὅπως ὁ Ἰωάσαφ ζήση ἐν αὐτῷ μακρὰν τῶν τοῦ βίου ἀνιαρῶν ἐν διαρκεῖ τέρψει καὶ εὐφροσύνη, ἵνα τούτοις ὁ νοῦς αὐτοῦ τερπόμενος καὶ ἐντρυφῶν μηδὲν ὅλως περὶ τῶν μελλόντων διαλογίζεσθαι ἰσχύσειε, μήτε μέχρι ψιλοῦ ῥήματος τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ δογμάτων ἀκούσειεν. Περιστοιχίζει δὲ ὁ βασιλεὺς τὸν υἱὸν δι' ὑπηρετῶν νεαρῶν καὶ εὐεκτούντων, οὐδ' εἰςάγεταί τις εἰς τὸ ἀνάκτορον ξένος, ὅπως ὁ Ἰωάσαφ μηδεμίαν λάβη ἔννοιαν τοῦ φθαρτοῦ τῶν γηίνων. Ἀλλὰ παρ' ὅλας ἐκείνας τὰς προφυλάξεις συναντᾷ ὁ βασιλόπαις ἕνα τραυματίαν καὶ ἕνα τυφλόν, ἄλλοτε δέ ποτε ἕνα γέροντα, τέλος δὲ καὶ ἕνα νεκρόν. Ἐρωτᾷ δὲ τοὺς περὶ αὐτὸν περὶ τῶν λόγων τῶν τέως ἀγνώστων αὐτῷ φαινομένων καὶ ἄρχεται ἀπαύστως ἐρευνῶν περὶ τῶν ὅσα εἶδε καὶ ἤκουσε. Κρίσιμος δὲ διὰ τὴν ἐνδόμυχόν του ἐκείνην μεταβολὴν ἀπέβη ἡ συνάντησις μετὰ τοῦ αὐστηροῦ ἀσκητοῦ καὶ ἐρημίτου Βαρλαάμ, ὅςτις καὶ μυεῖ αὐτὸν τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Μάτην δὲ πειραθεὶς ὁ βασιλεὺς Ἀβεννὴρ νἀποστήση τὸν υἱὸν ἀπὸ τῆς νέας διδασκαλίας, ἀποφασίζει τέλος νὰ διαιρέση τὸ βασίλειον εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ ἕτερον παραδίδει εἰς τὸν υἱόν. Ὁ δὲ Ἰωάσαφ ἀναλαμβάνει μὲν τὰς ἡνίας τοῦ κράτους, ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ παραιτεῖται δημοσίᾳ, ὅπως ἀποσυρθῇ εἰς τὴν ἐρημίαν. Καὶ πρῶτον μὲν κατηχεῖ εἰς τὸν χριστιανισμὸν τοὺς εἰς αὐτὸν ἀποσταλέντας ὑπὸ τοῦ πατρὸς πρέσβεις, ἔπειτα δὲ καὶ αὐτὸν τὸν Ἀβεννὴρ μετὰ τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ. Πληρώσας δὲ οὕτως ὁ Ἰωάσαφ τὴν ἱερὰν αὐτοῦ ἐντολήν, μεταβαίνει εἰς τὴν ἔρημον καὶ τελευτᾷ τὸν βίον ὡς εὐσεβὴς ἐρημίτης. Τὸ δὲ τίμιον αὐτοῦ σῶμα θάπτεται ἐν λαμπρᾷ ἐκκλησίᾳ, καὶ τελεῖ πλεῖστα ὅσα θαύματα καὶ ἰάσεις» [1].

Ἀπέρρευσε δὲ ἡ περίεργος αὕτη θρησκευτικὴ μυθιστορία, ἥτις ἔτυχε μεγάλης ὑποδοχῆς παρά τε τοῖς Βυζαντίνοις καὶ τοῖς Ἑσπερίοις, ἐκ τῆς Ἰνδικῆς. Ἀληθῶς δὲ ἡ ὑπόθεσις τοῦ πρωτοτύπου στρέφεται περὶ τὸν βίον τοῦ Βούδδα. Καὶ μέχρι μέν τινος ἐπιστεύετο, ὅτι ὁ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφράσας τὸ ἔργον καὶ μεταπλάσας ἐπὶ τὸ

[1] ***Krumbacher*** Geschichte der byzantinischen Litteratur σ. 466. Πρβλ. ἑλλ. μεταφρ. ***Σωτηριάδου*** Τόμ. Γ' σ. 201 κ. ἑ.

χριστιανικώτερον τὴν ὕλην τῆς μυθιστορίας ὑπῆρξεν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνος· ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη εἶνε πεπλανημένη, φαίνεται δὲ μᾶλλον, ὅτι ὀρθὴ εἶνε ἡ ἐπιγραφὴ τῶν πλείστων χειρογράφων, προςγραφόντων τὸ ἔργον εἰς Ἰωάννην τινὰ μοναχὸν τῆς ἀρχαίας ἐν Παλαιστίνῃ μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα. Ἔγεινε δὲ ἡ μετάφρασις πιθανῶς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος. Ἐξεδόθη δὲ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Γάλλου φιλολόγου Boissonade τῷ 1832 ἐν τῷ τετάρτῳ τόμῳ τῶν Ἑλληνικῶν ἀνεκδότων· ἡ δ' ἔκδοσις ἐκείνη ἐπανελήφθη κατόπιν ἐν τῷ ἐνενηκοστῷ ἕκτῳ τόμῳ τῆς Ἑλληνικῆς πατρολογίας τοῦ Migne.

Ἐν τέλει σημειόνω, ὅτι ἄλλο κεκαλλιγραφημένον χειρόγραφον τοῦ Λάμπρου Τυρναβίτου σώζεται ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ Ἀθηνῶν, φερον τὸν ἀριθμὸν 876 καὶ περιέχον διαφόρους εὐχὰς καὶ κανόνας. Ἐγράφη δὲ ὑπ' αὐτοῦ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1753.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΩΝ *

Ὁ κ. Λάμπρος ἀνεκοίνωσε περὶ τῶν ἰατροσοφίων, ἰδίως τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Καὶ πρῶτον μὲν προέταξέ τινα περὶ τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει περισωζομένων κωδίκων τῆς ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου γενομένης ἰατρικῆς συναγωγῆς, καὶ συνέστησε τὴν παραβολὴν τῶν χειρογράφων τούτων πρὸς τὴν μόνην ὑπάρχουσαν ἔκδοσιν, τὴν τοῦ Στεφάνου *Bernhardt*, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοφάνους Νόννου, τοῦ κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος περισυλλέξαντος τὰ Ἰατρικὰ ταῦτα. Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐδημοσιεύθη ἐν Γώθᾳ τῆς Γερμανίας τῷ 1795. Κατέδειξε δὲ τὴν ἀνάγκην, ὅπως τῆς μελέτης καὶ ἐκδόσεως τῶν μεσαιωνικῶν ἰατρικῶν συγγραφῶν ἐπιληφθῶσι φιλολογοῦντες ἰατροί, ἐπειδὴ δὲν εἶνε δυνατὴ ἡ ὑπὸ αὐτόχρημα φιλολόγων ἔκδοσις τοιούτων τεχνικῶν ἔργων. Ὑπέμνησε δὲ τὰς τοιαύτας ἐργασίας τῶν Γάλλων *Littré* καὶ *Daremberg*, ὡς καὶ τοῦ ἡμετέρου κ. Κωστομοίρη.

Προέβη δ' εἶτα εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ χαρακτῆρος τῶν μεσαιωνικῶν ἰατροσοφίων. Ἐγεννήθησαν δὲ ταῦτα ἐκ πρακτικῶν θεραπευτικῶν ἀναγκῶν. Ἐν δὲ ταῖς μοναῖς, ἐν αἷς τὴν ἰατρικὴν ἐξήσκουν μοναχοί, κατετίθεντο ταῦτα ἐν τοῖς μοναστηριακοῖς νοσοκομείοις, πλουτιζόμενα πολλάκις διὰ συνταγῶν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων κατὰ μικρόν. Ἐνθυμεῖται, λέγει, ὅτι εὗρεν ἐν χειρογράφοις μνημονευομένην ἰδίαν βιβλιοθήκην τοῦ ξενῶνος, ἤτοι τοῦ νοσοκομείου. Ἐγκατεμίχθη δ' ἐν τοῖς ἰατροσοφίοις τούτοις ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἰατρῶν παράδοσις ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν δημώδη ἰατρικήν, ἥτις εἵλκυσέ ποτε τὴν προσοχὴν τοῦ κ. Χατζημιχάλη, ἀλλ' εἶνε ἀξία εἰδικῶν μελετῶν, ἅμα δὲ καὶ γεω-

* Ἐκ τῶν Πρακτικῶν τοῦ Πανελληνίου Ἰατρικοῦ Συνεδρίου. Ἐν Ἀθήναις. 1902. Τόμ. Α' σ. 769 κ. ἑ.

πονικαὶ ὕλαι, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς θρησκευτικοὺς ἐξορκισμούς, πρὸς εὐχὰς καὶ θεραπείας ἀποδιδομένας εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐκκλησίας, πρὸς μαγικὰ γοητεύματα συνδεόμενα πρὸς τὰς Σολωμονικὰς καὶ πρὸς καβαλλιστικὰς λέξεις καὶ στοιχεῖα. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ ποιεῖται μνείαν καὶ τοῦ σήμερον ἔτι ἐν χρήσει, καίπερ σπανιωτέρου ἀποβάντος, διαβάσματος καὶ τῆς δημώδους θεραπείας τοῦ ἀνεμοπυρώματος. Διὰ τὸν σύμμικτον δὲ τοῦτον χαρακτῆρα τὰ ἰατροσόφια δὲν εἶνε ἄξια μελέτης διὰ μόνην τὴν ἱστορίαν τῆς ἰατρικῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν γνῶσιν τῆς λαογραφίας καὶ τῶν δημωδῶν προλήψεων.

Πράγματι οἱ ἰατροὶ τῶν τε βυζαντιακῶν χρόνων καὶ τοῦ δουλεύοντος γένους δὲν ἦσαν ἀπηλλαγμένοι πολλῶν προλήψεων. Οὕτως ἡ συνηθεστάτη ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις φλεβοτομία συνδέεται πρὸς τὰς φάσεις τῆς σελήνης καὶ ἔχει ἡμέρας αἰσίας καὶ ἀποφράδας, ἐκείνας μὲν ἐπιμελῶς τηρουμένας, ταύτας δὲ ἀποφευγομένας μετὰ προσοχῆς. Ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 187 κώδικι τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τοῦ Καρακάλλου σώζεται ὁδηγία «Ποίας ἡμέρας εἶνε καλὸν νὰ φλεβοτομᾷ ὁ ἄνθρωπος». Ἀνάλογοι δὲ εἶνε αἱ ὁδηγίαι καὶ ἐν ἄλλοις χειρογράφοις τοῦ τε Ἁγίου Ὄρους καὶ ἄλλων βιβλιοθηκῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐντύποις βιβλίοις τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Ἐν δὲ τῷ ὑπ' ἀρ. 217 κώδικι τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, ὅστις εἶνε γεγραμμένος τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, εὑρίσκομεν ἐν τοῖς δύο πρώτοις φύλλοις δύο εἰκόνας ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν μετὰ ὁδηγιῶν περὶ φλεβοτομίας.

Σώζονται δ' ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους πλὴν τῶν τῆς Λαύρας καὶ τοῦ Βατοπεδίου, ἐν αἷς δὲν εἰργάσθη ὁ κ. Λάμπρος, εἴκοσι καὶ τέσσαρα διάφορα ἰατροσόφια διαφόρων αἰώνων, τὰ πλεῖστα γεγραμμένα ἐν τῇ καθωμιλημένῃ, πολλὰ δὲ ἀνορθογραφότατα, ὧν ἡ ἀναγραφή, ἐνίοτε δὲ καὶ ἡ περιγραφὴ εὕρηται ἐν τῷ ἐκδοθέντι ὑπ' αὐτοῦ Καταλόγῳ τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων τῷ ἐκδοθέντι ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας τῷ 1895 καὶ 1900. Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ πλὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους περισώζονται ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει χειρόγραφα ἰατροσόφια, ἅτινα εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐφελκύσωσι συλλήβδην τὴν προσοχὴν Ἑλλήνων ἰατρῶν.

Δὲν ἦσαν δὲ πάντες οἱ γράφοντες ἰατροσόφια ἰατροί. Οὕτω Κοσμᾶς ὁ Μακεδών, ὁ γράψας τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα ἰατροσόφιον

σωζόμενον ἐν τῇ ἁγειορειτικῇ μονῇ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ὑπ' ἀρ. 262, ἦτο ψάλτης. Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ μονῇ ὑπ' ἀρ. 703 σώζεται ἄλλο ἰατροσόφιον γεγραμμένον τὸν αὐτὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα ὑπὸ Χριστοφόρου ἱεροδιακόνου τοῦ ἐπισκόπου Τρίκκης.

Ἡ δὲ κατάταξις τῆς ὕλης εἶνε διάφορος ἐν τοῖς διαφόροις ἰατροσοφίοις. Καί τινα μὲν ἔχουσιν αὐτόχρημα τύπον συνταγολογίου, ἐν ἄλλοις δὲ κρατεῖ ἡ κατ' ἀσθενείας ἢ κατὰ βοτάνας διαίρεσις, ἐν ἄλλοις δὲ τέλος φύρδην μύγδην φέρεται ἡ ὕλη. Ἐκ τῶν κατὰ βοτάνας γεγραμμένων εἶνε τὸ ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 355 κώδικι τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς Διονυσίου, γραφέντι τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα· ἄρχεται δὲ διὰ τοῦ ἡδυόσμου, περὶ οὗ λέγονται τάδε, ἀνορθογράφως γεγραμμένα· «Ἡδύοσμον· ὃ γὰρ ἂν τραῦμα προςενεχθεῖ οὐκ ἂν ἔτι τοῦτο ῥαδίως ἠγιασθῇ». Τελευταία δὲ τῶν μετὰ τῆς οἰκείας ἑρμηνείας περιεχομένων βοτανῶν εἶνε ἡ ἄψινθος· «Ἀψήνθην· εὐστόμαχον ἐστὶν καὶ τόνὴ (=τονεῖ) καὶ ρήπτει καὶ τοὺς ἐν τῇ κοιλίᾳ χολόδεις χυμοὺς ἐπί τα' τὴν κάτω διαχόρησιν ἀπάγι καὶ δι' οὔρων».

Αἱ δὲ συνταγαὶ ἐν μὲν τοῖς ἀρχαϊκώτερον γεγραμμένοις ἰατροσοφίοις λέγονται αὐτὸ τοῦτο συνταγαί, εὑρίσκομεν δὲ καὶ τὰς λέξεις ὑελίον, ἀντίδοτον, κολλύριον καὶ ἄλλας. Ἔπειτα δὲ παρουσιάζονται αἱ λέξεις ῥιτζέτα ἢ ῥετζέτα, μαντζούνιον καὶ ἄλλαι.

Καὶ ἔμμετροι δὲ συνταγαὶ εὑρίσκονται ἐνίοτ' ἐν χειρογράφοις. Οὕτως ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 178 κώδικι τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς Διονυσίου, γεγραμμένῳ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα, εὑρίσκονται οἱ ἑξῆς στίχοι·

Νὰ λάβῃς καλὴ θηριακή, νάχουν καὶ μιθριδάτην
καὶ ῥοδοζάχαρι πολλή, καθάρια ζαχαράτη
κι' ἄλλα μαντζούνια τινὰ ποῦνε καθάρια πλάνη,
κι' ὅποιος αὐτὰ 'γοράζει τα, μόν' τ' ἄσπρα του τὰ χάνη.

Τῆς δ' ἐν τοῖς στίχοις τούτοις μνημονευομένης θηριακῆς γνωστὴ εἶνε ἡ ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις χρῆσις ἢ μᾶλλον κατάχρησις. Ὑπῆρχε δ' ἐν Βενετίᾳ φαρμακεῖον, μέχρι πρὸ τριακονταετίας περίπου καυχώμενον ἐπὶ τῇ καλῇ θηριακῇ ἣν ἀπὸ παλαιῶν χρόνων ἐξῆγεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν.

Ἐκ τῶν πολλῶν δὲ ἰατροσοφίων τῶν σωζομένων ἐν χειρογράφοις,

δύο καὶ μόνα ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον γινώσκω, τὸ συνταχθὲν ἢ κατ' ἄλλους πιθανώτερον ἁπλῶς ἀντιγραφὲν ὑπὸ ἀνδρὸς καλουμένου Ἰωάννου Σταφίδα τῷ 1384, ὅπερ ἐξέδωκεν ἐκ κώδικός τινος τῶν Παρισίων τῷ 1881 ὁ γνωστὸς Γάλλος καθηγητὴς καὶ ἐκδότης πολλῶν μεσοχρονίων καὶ νεοελληνικῶν κειμένων Αἰμίλιος *Legrand* ἐν τῇ Bibliothèque Grecque vulgaire (Τόμ. Β' σ. 1 κ. ἑ.), καὶ τὸ ἐκ κώδικός τινος τῆς Λειψίας ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ *Bursian* (Fragmentum medicum Graecum ἐν τῷ Index scholarum τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἰένης τοῦ χειμερινοῦ ἑξαμήνου 1873-1874). Εἰς ταῦτα δὲ δυνάμεθα νὰ προςθέσωμεν καὶ τὰ ἰατρικὰ διάφορα ἀληθέστατα εἰς πᾶσαν ἀσθένειαν, τὴν συλλογὴν ταύτην συνταγῶν τὴν περιλαμβανομένην ἐν τῷ πολλάκις ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας ἐκδοθέντι Γεωπονικῷ τοῦ Κρητὸς μοναχοῦ Ἀγαπίου Λάνδου. Ἐν γένει δὲ, καθ' ἃ ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, πολλὴ ἦτο κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἡ σύγχυσις γεωπονίας καὶ ἰατρικῆς· διὸ καὶ ἓν τῶν ἁγιορειτικῶν ἰατροσοφίων, ἐν τῇ μονῇ Ξενοφῶντος ὑπ' ἀρ. 91, ἐπιγράφεται «Γεωπονικὸν, τὸ ὁποῖον περιέχει ἑρμηνεῖαις ἄριστες καὶ βασιλικὲς εἰς κάθε πάθος καὶ πληγάς».

Τὸ ἀπὸ τοῦ Σταφίδα φερωνυμούμενον ἰατροσόφιον δὲν περιέχει μόνον συνταγὰς πρὸς ἴασιν ἀσθενειῶν, εἰς στένωσιν, εἰς βῆχα, περὶ τριταίου ῥίγου, ἐὰν τὸν δείρῃ ὁ ἥλιος πολλὰ καὶ πονῇ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, ἀλλ' εὑρίσκομεν ἐν αὐτῷ καὶ θεραπευτικὰ περὶ τοῦ μὴ νυστάζειν, καὶ ἔτι περιεργότερον περὶ τοῦ γνῶναι τὸν κλέπτην.

Ἰδοὺ μία τῶν ἐν αὐτῷ ἰατρικῶν συνταγῶν, δεικνύουσα τὴν κατάστασιν τῆς ἰατρικῆς τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, χρησιμεύουσα δ' ἅμα καὶ ὡς δοκίμιον τῆς δημώδους γλώσσης.

«Εἰς ὀδύνην ὀφθαλμῶν. Ἔπαρον στρύχνον (τὸ λέγουσίν τινες βρωμοβότανον, ὁποῦ ποιεῖ ὡςὰν σταφύλια μικρὰ μαυρούτζικα, λέγουν τὸ καὶ μαυρόχορτον) κοπάνισον τοῦτον, θέλεις τὰ κουκκία του, θέλεις τὰ φύλλα του, καὶ εἰς τὸν ζωμὸν τούτου βάλε ἅλας τριμμένον καὶ ἄλειφε τὸ μέτωπον».

Ἡ συνταγὴ δὲ αὕτη δεικνύει καὶ πόσην χρησιμότητα δύναται νὰ ἔχῃ ἡ μελέτη τῶν ἰατροσοφίων πρὸς καθορισμὸν τῆς δημώδους ὀνοματολογίας τῶν βοτανῶν, ἥτις δύναται νὰ συμπληρωθῇ ἐκ τῶν πολ-

λῶν ἐν χειρογράφοις σωζομένων βοτανικῶν λεξικῶν. Ἤδη δὲ ὁ κ. Δημ. Βικέλας ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν λογίων εἰς τὴν τοιαύτην δημώδη βοτανικὴν ὀνοματολογίαν.

Τὸν δὲ γοητευτικὸν χαρακτῆρα τὸν ἐγκαταμεμιγμένον ἐν τοῖς τοιούτοις συνταγολογίοις δεικνύουσιν αἱ δύο ἑπόμεναι συνταγαὶ ἐκ τοῦ ἰατροσοφίου τοῦ Σταφίδα.

«Εἰς ἁρμοπονίας. Ἔκδυμαν ὄφεως καὶ ἀγριοχηναρίου δέρμα κοπάνισον καὶ ἴαται».

«Εἰς κεφαλαλγίαν. Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, μικράνιον, τί πονεῖς ἢ τί πάσχεις; ὅ,τι πονῶ, ὅ,τι πάσχω· εἰς τόπον Κρανίου ὁ Χριστὸς ἐσταυρώθη καὶ τὸ κρανίον ὅλων ἐκάλεσεν· ὁρκίζω σε εἰς [τοὺς] κδ´ ἱερεῖς τοὺς λειτουργοῦντας τὸν θρόνον καὶ τὸ μέγα ὄνομα τοῦ θεοῦ· ὁρκίζω σε εἰς τὸν στῦλον τὸν ἀδαμάντινον ὁποῦ κρατεῖ τὰ ἑπτὰ στερεώματα τῆς οἰκουμένης, νὰ λείπῃς ἀπὸ τὸν δοῦλον τοῦ θεοῦ δεῖνα· εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας»·

Τοιοῦτοι δ' ἐξορκισμοὶ περιλαμβάνονται καὶ ἄλλοι ἐν τῷ ἰατροσοφίῳ τοῦ Σταφίδα.

Οὐχ ἧττον δὲ περίεργοι εἶνέ τινες τῶν ἐξορκισμῶν καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν τῶν περιλαμβανομένων ἐν τῷ ἰατροσοφίῳ τῆς Λειψίας τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ τοῦ Bursian. Ἰδοὺ δύο αὐτῶν·

«Γυναῖκα μὴ ἀναχωρῆσαι ἐκ τοῦ ἰδίου ἀνδρός. Χελιδόνος ἧπαρ καύσας σὺν οἴνῳ δίδου ποιεῖν λάθρα».

«Περὶ λῦσαι ἀνδρόγυνον. Εἰς κρίθινον κουλοῦραν γράψον, κλεῖσον δὲ καλά, βαρὴν, ζαρὴν, ζαρταρὴν, σαρὰ, σαρασὴν».

Τοιαῦται δὲ δεισιδαίμονες συνταγαὶ καὶ τοιοῦτοι ἐξορκισμοὶ μετάγουσιν ἡμᾶς εἰς τὰς μαγικὰς ἐκείνας ἐνεργείας, περὶ ὧν ἀξιόλογα ἔγραψεν ὁ κ. Ν. Πολίτης [1].

Τοιαύτη ἦτο ὡς τὸ πλεῖστον ἡ κατάστασις τῆς ἰατρικῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἡ εἰς τὴν Ἑσπερίαν χάριν σπουδῆς τῆς ἰατρικῆς μετάβασις νέων ἐπιστημόνων ἐκ τῶν ἔτι ἀλυτρώτων ἑλληνικῶν χωρῶν ἐβελτίωσεν αἰσθητῶς σὺν τῷ χρόνῳ τὴν παρ' ἡμῖν ἐν

[1] Παλαιογραφικὴ σταχυολογία ἐκ τῶν μαγικῶν βιβλίων ἐν τῇ Byzantinische Zeitschrift Τόμ. Α´ σ. 555 κ. ἑ.

τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας ἐξάσκησιν τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος. Γνωστὸν δὲ εἶνε, ὅτι τινὲς τῶν ἐπιστημόνων τούτων ἰατρῶν ἐπεδίδοντο συγχρόνως εἰς φιλολογικὰς καὶ ἄλλας μελέτας, ἕνεκα δὲ τῆς συμμίξεως ταύτης τῶν ἀσχολιῶν ἐδόθη εἰς αὐτοὺς τὸ ὄνομα ἰατροφιλοσόφων. Οἱ ἰατροφιλόσοφοι οὗτοι εἶνε οὕτως εἰπεῖν οἱ διὰ μακρῶν χρόνων διάδοχοι τῶν ἀρχαίων ἰατροσοφιστῶν. Πρώτη δὲ μνεία τῆς λέξεως ἰατροφιλόσοφος γίνεται, καθ' ἃ φαίνεται, παρὰ τῷ Κρητὶ ἱερεῖ Ἰωάννῃ Ἀβραμίῳ τῷ 1709. Ἐπ' ἴσης δὲ γνωστὸν, ὅτι οἱ πλεῖστοι μετέβαινον χάριν σπουδῆς εἰς τὴν Ἰταλίαν, κυρίως δὲ τὸ Παταύιον. Ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας περισώζονται ἐπὶ περγαμηνῆς διπλώματα Ἑλλήνων ἰατρῶν, γραφέντα ἐν Βενετίᾳ καὶ κοσμούμενα ὑπὸ εἰκόνων, ἐν αἷς καὶ ἡ τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἀλλὰ καὶ εἰς Γερμανίαν καὶ Γαλλίαν ἤρχισαν ἔπειτα μεταβαίνοντες Ἕλληνες πρὸς σπουδὴν τῆς ἰατρικῆς καὶ συνδέοντες τὴν ἰατρικὴν παιδείαν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἐν οἷς ἐξέχει ἡ μορφὴ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ὃν δικαίως ἔστησεν ἡ ἐθνικὴ εὐγνωμοσύνη λίθινον πρὸ τῶν πυλώνων τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὅπερ ὑπῆρξε τὸ μάλιστα συντελέσαν εἰς τὴν παρ' ἡμῖν ἀνύψωσιν τῆς ἰατρικῆς.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΝΕΥ ΕΙΚΟΝΩΝ *

Καὶ ἄλλοτε ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὑποδείξω πόσα ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν ἱστορία δύναται νὰ παράσχῃ λαμπρὰ θέματα εἰς τὴν ἱστορικὴν μεγαλογραφίαν [1]. Ἡ ἱστορικὴ ζωγραφία δὲν ἦτο ἄγνωστος εἰς αὐτοὺς τοὺς ἡμετέρους προγόνους. Ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσω δύο καὶ μόνα μεγάλα ἔργα, τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην τὴν ὑπὸ τοῦ Πολυγνώτου γραφεῖσαν ἐν τῇ Ποικίλῃ στοᾷ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν μάχην τοῦ Ἀλεξάνδρου, πιθανῶς τὴν ἐν Ἰσσῷ, ἧς ἀντίγραφον εἶνε τὸ ἐν Πομπηίᾳ εὑρεθὲν μέγα ψηφιδωτόν, εἰκόνα ἧς ἄλλοι ἄλλον λέγουσι τὸν ζωγράφον, τὸν Ἀπελλῆν ἢ τὴν Ἑλένην. Θὰ ἦτο δὲ περιττὸν νἀναγράψω νεωτέρας μεγάλας ἱστορικὰς ζωγραφίας, ἔργα καλλιτεχνικώτατα μεγάλης ἐπιβολῆς, οἷαι αἱ εἰκόνες τοῦ Ῥαφαὴλ αἱ κοσμοῦσαι τὰς Stanze τοῦ Βατικανοῦ ἢ αἱ τοῦ Kaulbach ἄνωθεν τῆς μεγάλης κλίμακος τοῦ ἐν Βερολίνῳ μουσείου.

Ἀληθῶς, ὅσον καὶ ἂν μεταβάλληται σὺν τῷ χρόνῳ ἡ περὶ τὴν ζωγραφικὴν καλαισθησία, δὲν ἐξέλιπεν ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἱστορικὴν μεγαλογραφίαν, καθ' ὃν τρόπον τὸ νεώτερον δρᾶμα δὲν κατέπνιξε τὴν ἱστορικὴν τραγῳδίαν.

Τρανὸν δὲ δεῖγμα τοῦ ἀξιώματος ὅπερ ἔτι διατηρεῖ ἡ ἱστορικὴ μεγαλογραφία εἶνε τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ τῶν μεγάλων σκηνῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς ἱστορίας ὁρίζονται τὰ θέματα τοῦ ἐν Παρισίοις ῥωμαϊκοῦ λεγομένου ἄθλου (Prix de Rome), ἐν ᾧ ἡ εὐδοκίμησις παρέχει εἰς τοὺς διακρινομένους τῶν Γάλλων γλυπτῶν καὶ ζωγράφων τὸ δικαίωμα ὑποτροφίας ἐν τῇ μεγάλῃ σχολῇ τῆς νεωτέρας τέχνης, τῇ Ῥώμῃ.

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ Πινακοθήκη Τόμ. Α' (1901-2) σ. 28-33.

[1] ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Ἱστορικὰ μελετήματα σ. 46 κ. ἑ.

Ἡ δὲ νεάζουσα ἡμῶν τέχνη ὀλιγώτερον ἐπελήφθη τῆς ἱστορικῆς μεγαλογραφίας. Ἐν μὲν ἀρχαιοτέροις χρόνοις ὁ Βρυζάκης ἔγραψε τὸν Καψάλην, ἔπειτα δὲ ὁ Βολωνάκης σκηνὰς ἐκ τῆς ναυτικῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος· ἐπ' ἐσχάτων δὲ μάλιστα ὁ Ῥοϊλὸς ἔλαβε θέματα ἐκ τοῦ τελευταίου ἡμῶν πολέμου.

Χωρὶς μηδαμῶς νὰ κακίσωμεν τοὺς ἐκ τῶν ἡμετέρων ζωγράφων ἐπιδιδομένους εὐδοκίμως ἐν μέσῳ μυρίων δυσχερειῶν καὶ πολλαπλῆς ἀπογοητεύσεως εἰς τὴν προσωπογραφίαν ἢ τὴν ῥωπογραφίαν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραφικὴν ἢ τὴν ἐφ' ὑγροῖς ζωγραφίαν, θεωροῦμεν καθῆκον ἐν ἡμέραις, καθ' ἃς ἄρχεται ἐπιφαινομένη ποιά τις καλλιτεχνικὴ παρ' ἡμῖν κίνησις καὶ αὔξεται κατὰ μικρὸν τὸ ὑπὲρ τῆς γραφικῆς ἐνδιαφέρον, νὰ ὑπενθυμίσωμεν καὶ τὴν ἱστορικὴν μεγαλογραφίαν.

Καὶ ταῦτα διότι προςφορώτατα πράγματι παρέχουσι θέματα εἰς τὴν ἱστορικὴν γραφικὴν ἅπασαι αἱ περίοδοι τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου, ἥ τε ἀρχαία ἱστορία, ἡ τῶν βυζαντιακῶν καὶ φραγκικῶν χρόνων καὶ ἡ τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ ἀγῶνος. Καὶ ἡ μὲν ἀρχαία ἱστορία εἵλκυσε τὴν προσοχὴν καὶ ἐδόξασε τὴν γραφίδα πολλῶν ὀνομαστῶν ἀλλογενῶν ζωγράφων. Ἀλλὰ μὴ οἱ βυζαντιακοὶ χρόνοι εἶνε ὀλιγώτερον γραφικοὶ καὶ ἐνδιαφέροντες ὑπὸ ἔποψιν ἱστορικῶν σκηνῶν, ἐνδυμασιῶν, σκευῶν, γραφικοῦ καθ' ὅλου διακόσμου; Ὁ Γουσταῦος Doré, ὁ Alma Tadema ἐνεπνεύσθησαν ἐξ αὐτῶν ἄξια λόγου ἔργα. Περὶ δὲ τοῦ μεγάλου ἡμῶν ἀγῶνος ὄντος τοῦ λόγου, ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσω τὰς σφαγὰς τῆς Χίου τοῦ Ὁρατίου Vernet, τὸν πίνακα τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναβαρρίνου, τὸ ὡραῖον τοῦτο ἔργον τοῦ Langlois τὸ κοσμοῦν τὴν Ἐθνικὴν πινακοθήκην τῶν Βερσαλλιῶν. Εἰς πάντων δὲ τὴν μνήμην θὰ ἔλθῃ βεβαίως μάλιστα ἡ σειρὰ τῶν θαυμασίων εἰκόνων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, ἃς ἐφιλοτέχνησε μετὰ μεγάλην μελέτην καὶ ἐπιτόπιον ἐπίσκεψιν τῆς Ἑλλάδος καὶ μετὰ πολλῆς ἐμπνεύσεως ὁ Πέτρος von Hess. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται αἱ κοσμοῦσαι τὰς Arkaden τοῦ Μονάχου, ἐπαναληφθεῖσαι δὲ καὶ ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῶν Ἀθηνῶν, εἶνε γνωστόταται ἐκ τῶν φερομένων χαλκογραφικῶν αὐτῶν ἀποτύπων. Οὐχ ἧττον δὲ γνωστοὶ εἶνε καὶ οἱ δύο ὡραῖοι μεγάλοι πίνακες τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου οἱ κοσμοῦντες τὴν ἐν Μονάχῳ Νέαν Πινακοθήκην καὶ παριστάνοντες τὴν εἴςοδον τοῦ βασιλέως Ὄθωνος εἰς Ναύπλιον καὶ τὴν εἴςοδον αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας.

Νομίζω δὲ, ὅτι ἐπέστη ὁ χρόνος νὰ τραπῇ καὶ παρ' ἡμῖν ἡ γραφικὴ εἰς τὴν παράστασιν μεγάλων ἱστορικῶν εἰκόνων κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ζωγράφων τῆς Ἑσπερίας καὶ τοῦ Βορρᾶ καὶ τῶν ὀλίγων παρ' ἡμῖν μέχρι τοῦδε ζωγράφων τῶν πειραθέντων ἱστορικῶν θεμάτων.

Εἶνε δ' αἱ σκηναὶ τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἡμῶν ἱστορίας αἱ κατάλληλοι νὰ γείνωσιν ἀντικείμενον μεγαλεπηβόλου χρωστῆρος πολλαὶ καὶ ποικίλαι. Βιβλίον ὅλον μόλις θὰ ἤρκει πρὸς ἔκθεσιν αὐτῶν. Ἁπλῆ ἀνάγνωσις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, γινομένη ὑπὸ ψυχῶν φιλοτέχνων, ἤρκει νὰ μεταπλάσῃ εἰς γραφικωτάτας εἰκόνας χωρία τῶν ἀρχαίων, θαυμάσια ἀληθῶς. Ἤδη πρὸ ἐτῶν ἐπειράθην νἀναλύσω ὑπὸ τοιαύτην ἔποψιν ἓν χωρίον τοῦ Ἡροδότου, ἐν ᾧ ἐκτίθεται ἡ συγκομιδὴ τῶν λαφύρων μετὰ τὴν μάχην τῶν Πλαταιῶν. Ἂς ἐπιτραπῇ νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα ὅσα ἔγραψα τότε.

«Ἡ λεία ὑπῆρξε πολλὴ μετὰ τὴν μάχην τὴν ἐν Πλαταιαῖς. Ὁ Πέρσης δὲν ἠδύνατο νἀποβάλῃ οὐδ' ἐν τῇ ὥρᾳ τῶν πολέμων καὶ τῶν μαχῶν τὰς ἀπολαύσεις καὶ τὴν τρυφὴν τῆς Ἀσίας ἐκείνης τῆς πλουσίας καὶ φιληδόνου, πρὸς ἣν μόνη ἑλληνικὴ πόλις μία, ἡ Σύβαρις, διαμφισβητεῖ τὸ προνόμιον τοῦ νὰ καταστῇ παροιμιώδης ἐπὶ τρυφῇ. Ἐκ τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν δὲν ἔλειπεν οὔτε ὁ χρυσὸς, οὔτε ὁ ἄργυρος ὅστις ἐκόσμει τὰ μέγαρα τῆς πατρίου γῆς, οὐδ' αἱ κάμηλοι καὶ αἱ ἁρμάμαξαι καὶ οἱ μάγειροι καὶ αἱ παλλακίδες αἱ πολλαί. Τὴν λείαν ταύτην ὁ Παυσανίας διὰ τοῦ κήρυκος παρήγγειλε νὰ μὴ ἐγγίσῃ κανείς, καὶ διέταξε τοὺς εἵλωτας νὰ συγκομίσωσι τὰ λάφυρα. Ἀφελέστατα, ἀλλ' ὡς ἐν εἰκόνι περιγράφει ὁ Ἡρόδοτος τὴν συγκομιδὴν τῶν λαφύρων· Παυσανίας δὲ κήρυγμα ποιησάμενος μηδένα ἅπτεσθαι τῆς ληΐης, συγκομίζειν ἐκέλευσε τοὺς εἵλωτας τὰ χρήματα. Οἱ δὲ ἀνὰ τὸ στρατόπεδον σκιδνάμενοι εὕρισκον σκηνὰς κατεσκευασμένας χρυσῷ καὶ ἀργύρῳ, κλίνας τε ἐπιχρύσους καὶ ἐπαργύρους, κρητῆράς τε χρυσέους καὶ φιάλας τε καὶ ἄλλα ἐκπώματα. Σάκκους τε ἐπ' ἁμαξέων εὕρισκον, ἐν τοῖσι λέβητες ἐφαίνοντο ἐνεόντες χρύσεοί τε καὶ ἀργύρεοι· ἀπό τε τῶν κειμένων νεκρῶν ἐσκύλευον ψέλιά τε καὶ στρεπτοὺς καὶ τοὺς ἀκινάκας ἐόντας χρυσέους, ἐπεὶ ἐσθῆτός γε ποικίλης λόγος ἐγίνετο οὐδὲ εἷς. Ἡ εἰκὼν εἶνε γραφικωτάτη. Φαντάσθητε τὴν ὑστεραίαν τῆς μάχης τὸ πεδίον ἐκεῖνο

τὸ μυριόνεκρον, ἐν ᾧ τὴν προτεραίαν μέγας ἐγίνετο ἀγὼν καὶ συνεκρούοντο τὰ δόρατα καὶ αἱ ἀσπίδες καὶ ἔφευγεν ἡ ἵππος καὶ ἀντήχουν ἡ ἀλαλαγὴ καὶ αἱ οἰμωγαὶ ὀλλύντων τ' ὀλλυμένων τε. Ἐκεῖ νῦν ἀκούονται τῆς νίκης μόνον οἱ ἀλαλαγμοὶ ἐν μέσῳ πολυθρηνήτου σωρείας οἰκείων καὶ φίλων νεκρῶν καὶ μυριάδων βαρβάρων οἵτινες κεῖνται πεσόντες οὐχ ἧττον γενναίως ὑπὲρ ἀγῶνος ἀδίκου. Ἀλλ' αἴφνης ἠχεῖ τοῦ ἱεροῦ κήρυκος ἡ διάτορος φωνὴ, καὶ οὐδεὶς τολμᾷ νὰ ἐπιληφθῇ τῶν λαφύρων, ἅτινα δὲν εἶνε ὡρισμένα διὰ μόνους τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ἀνήκουσι καὶ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεαίνας. Τὸ φιλόχρυσον γένος τῶν εἱλώτων λαμβάνει τὴν διαταγὴν νὰ συναγάγῃ καὶ φέρῃ ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὴν λείαν. Οἱ εἵλωτες σκορπίζονται ταχεῖς ἀνὰ τὸ στρατόπεδον, ὁ εἷς ἐδῶ, ὁ ἄλλος ἐκεῖ· οἱ μὲν εἰσέρχονται ἔκθαμβοι εἰς τὰς σκηνὰς τὰς πλουσίας, οἱ δὲ θαυμάζουσι τὰς κλίνας καὶ τοὺς κρατῆρας καὶ τὰ ποτήρια. Ἀλλ' ὁποία ἡ ἔκπληξις τῶν ἄλλων περαιτέρω· ἐκεῖνοι οἱ σάκκοι ἐπὶ τῶν ἁμαξῶν περιέχουσι λέβητας, ἀλλ' οἱ λέβητες ἐκεῖνοι εἶνε χρυσοῖ καὶ ἀργυροῖ, καὶ οἱ εἵλωτες διανοίγουσι μεγάλους τοὺς ὀφθαλμοὺς, διότι κρατοῦσι παρὰ τὸν Ἀσωπὸν ποταμὸν ἰδίαις χερσὶ σκεύη ἀπείρως πολυτιμότερα τῶν ἀκαλλῶν ἐκείνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων παρεσκεύαζον παρὰ τὸν Εὐρώταν τὸν μέλανα ζωμὸν τοῦ λιτοῦ αὐτῶν δεσπότου. Ἄλλοι ἐτράπησαν εἰς συναγωγὴν λείας προχειροτέρας· ὁτὲ μὲν πίπτοντες ἐπὶ τὰ γόνατα, ὁτὲ δὲ πρηνεῖς σκυλεύουσι τὰ πτώματα τῶν πεσόντων. Καὶ αἱ ἐσθῆτες εἶνε ποικίλαι καὶ πολυτελεῖς πρὸς τὴν πενιχρὰν αὐτῶν ἐξωμίδα. Ἀλλὰ τίς θέλετε νὰ προσέξῃ εἰς τὰς ἐσθῆτας; Ἕως τις γυμνώσῃ ἕνα νεκρὸν καὶ λάβῃ μίαν ἐσθῆτα, ὁ ἄλλος συνήγαγε ψέλια πολλὰ ἐκ τῶν χειρῶν καὶ πολλοὺς στρεπτοὺς ἐκ τῶν λαιμῶν καὶ πολλοὺς ἀκινάκας αἱμοσταγεῖς. Ἂν εἶνε πολλὰ τούτων μεστὰ αἱμάτων καὶ λύθρου, τί σημαίνει; Εἶνε χρυσὸς, καὶ δὲν ὑπάρχει δι' αὐτοὺς κηλὶς δυναμένη νἀμαυρώσῃ τὴν λάμψιν τοῦ χρυσοῦ. Ἄλλος σύρει καμήλους πεφορτωμένας· ἡ κάμηλος προσκρούει ἐπὶ πτωμάτων, καὶ ἴσως που ἀκούεται στεναγμὸς οὔπω ἐκπνεύσαντος τραυματίου.

« Ὅλην ταύτην τὴν ποικίλην καὶ πλήρη κινήσεων καὶ ἀντιθέσεων εἰκόνα ἐξάγομεν ἐκ τῶν ὀλίγων λέξεων τοῦ Ἡροδότου, ἃς παρεθήκαμεν ἀνωτέρω Ὅλα περιέχονται ἐν τοῖς ὀλίγοις ἐκείνοις στίχοις, ἀρκεῖ νἀναγνωσθῶσι καὶ κατανοηθῶσι καλῶς. Τοιαύτας δὲ εἰκόνας, περι-

λαμβανομένας ἐν ὀλίγαις λέξεσιν, ἃς ἀρκεῖ μόνον νἀναπτύξῃ ἡ φαντασία, περιέχει πολλὰς τὸ ἔργον τοῦ Ἡροδότου, καὶ διὰ τοῦτο δικαίως ἔλεγεν ὁ μέγας Γερμανὸς ἱστορικὸς Niebuhr· «ὁ διατρίβων περὶ τὴν φιλολογίαν θὰ ζήσῃ καὶ θὰ χαρῇ μὲ τὸν Ἡρόδοτον· πρέπει νἀναγινώσκηται καὶ πάντοτε ἐκ νέου νἀναγινώσκηται». Τὴν εἰκόνα δ' ἐκείνην ἀνέπτυξα διὰ μακρῶν οὐ μόνον ἵνα δείξω ἐν μικρῷ δείγματι τὸν γραφικὸν τρόπον τοῦ Ἡροδότου, ἀλλὰ καὶ ἵνα δηλώσω τὴν διαφορὰν τῆς ἀρχαίας ἀπὸ τῆς νέας ἱστοριογραφίας ἐν ταῖς εἰκόσιν. Ἡ τέχνη ἡμῶν τῶν νεωτέρων ἐνασμενίζει εἰς εἰκόνας γραφικάς. Καλλιτεχνοῦμεν μετὰ χρωμάτων, καὶ τὸ ἔργον ἡμῶν στηρίζεται εἰς τὴν κατάλληλον ἐναλλαγὴν τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς. Λέγομεν δὲ ταῦτα, ἐννοεῖται, περὶ τῆς ἱστοριογραφίας ὡς καλῆς τέχνης, οὐχὶ δὲ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀναδιφήσεως. Ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡ ἱστορικὴ τέχνη εἶχεν ἄλλους κανόνας· αἱ εἰκόνες αὐτῆς εἶνε διαγράμματα, ἔχουσι πλαστικὸν τὸ κάλλος. Ὁ δὲ νεώτερος ἱστοριογράφος δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται φαντασμαγορῶν, ὅταν περιγραφὰς τῶν ἀρχαίων πηγῶν μετατρέπῃ εἰς εἰκόνας οἵας ἀπαιτεῖ ὁ νεώτερος κόσμος, ὅταν τὸ πλαστικὸν ἔργον μεταπλάσσῃ εἰς ζωγραφίαν· μόνον δ' εἶνε ἀνάγκη πᾶσαι αἱ γραμμαὶ τῆς ζωγραφίας ταύτης νὰ περιέχωνται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ εἰκόνι. Καὶ δι' ἄλλον δέ τινα λόγον ἀνέπτυξα τὴν περιγραφὴν ταύτην, ἵνα φανῇ ὁποῖα ἀξιόλογα θέματα ἱστορικῶν ζωγραφιῶν περιεχει ἡ ἀρχαία ἱστοριογραφία, μελετωμένη ὡς δεῖ. Ὅταν ἡ ἑλληνικὴ γραφικὴ ἀνδρωθεῖσα ἐπιληφθῇ μεγάλων ἱστορικῶν θεμάτων, δὲν θἀμελήσῃ βεβαίως νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἐξεικόνισιν τῶν Εἱλώτων σκιδναμένων ἀνὰ τὸ στρατόπεδον καὶ συγκομιζόντων τὰ χρήματα»[1].

Ὁμοίας σκηνὰς πολλὰς ἠδύνατο νὰ γράψῃ νεώτερος ζωγράφος, ἔχων ἀνὰ χεῖρας τὸ κείμενον τοῦ Ἡροδότου. Ἡ Ἀρτεμισία, βυθίζουσα ἐν τῷ στενῷ τῆς Σαλαμῖνος τὴν τριήρη τοῦ Δαμασιθύμου, ἐν ᾧ κατὰ γῆν ἐγγὺς κάθηται ἐφ' ὑψηλοῦ ἐπὶ τοῦ ἀργυρόποδος θρονου ὁ Ξέρξης, ἔχων περὶ αὐτὸν τοὺς γραμματεῖς σημειοῦντας τοὺς ἀνδραγαθοῦντας· οἱ τριακόσιοι τοῦ Λεωνίδου κτενιζόμενοι ἐν Θερμοπύλαις, εἶνε δύο μόνον ἐκ τῶν θαυμασίων εἰκόνων ἃς παρέχουσιν ἐκ

[1] ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Ἱστορικὰ μελετήματα σ. 45 κ.έ.

τῶν μεγάλων ἡμερῶν τῶν περσικῶν πολέμων αἱ ἀθάνατοι σελίδες τοῦ Ἁλικαρνασέως.

Ἀλλ᾽ εἴπερ τις καὶ ἄλλος τῶν ἀρχαίων συγγραφέων παρέχει θέματα ἱστορικῶν μεγαλογραφιῶν διὰ τὸ γραφικώτερον τῶν περιγραφῶν αὐτοῦ ὁ Πλούταρχος. Οἱ βίοι αὐτοῦ εἶνε αὐτόχρημα ἱστορικὴ πινακοθήκη. Ἂς ἀναγνώσωσιν οἱ ἡμέτεροι ζωγράφοι ἐπὶ παραδείγματι τὴν περιγραφὴν τοῦ θανάτου τοῦ Δημοσθένους ἐν τῷ ναῷ τῆς Καλαυρείας, τὴν κηδείαν τοῦ Φιλοποίμενος, τὴν πρὸ τῆς κλίνης τοῦ μελλοθανάτου Ἀλεξάνδρου παρέλασιν τῶν στρατιωτῶν αὐτοῦ, τὴν εἰκόνα τῆς ἐν Ῥώμῃ πομπεύσεως τοῦ τελευταίου βασιλέως τῶν Μακεδόνων Περσέως, τὴν διὰ τοῦ ποταμοῦ Κύδνου πρὸς τὸν Ἀντώνιον ἔλευσιν τῆς Κλεοπάτρας ὡς Ἀφροδίτης, τὸν θάνατον τῆς τελευταίας Ἑλληνίδος βασιλίσσης τῆς Αἰγύπτου, καὶ εἶμαι βέβαιος, ὅτι θὰ ἐμπνευσθῶσιν.

Ἔχουσι δὲ σήμερον οἱ ζωγράφοι οἱ ἐπιλαμβανόμενοι θεμάτων τῆς ἀρχαίας ἱστορίας μεγάλ᾽ ἀρχαιολογικὰ βοηθήματα, οὐ μόνον εἰς τὴν ἐνδυμασίαν καὶ τὰ σκεύη τῶν ἀρχαίων ἀναφερόμενα, ἀλλὰ καὶ διευκολύνοντα τὴν εἰκονογραφικὴν παράστασιν τῶν ἐπισήμων τῆς ἀρχαιότητος προσώπων ἐξ οὗ μάλιστα χρόνου τὴν ἀπαρχαιωθεῖσαν ἤδη Ἑλληνικὴν εἰκονογραφίαν τοῦ Βισκόντη ἤρχισεν ἀντικαθιστάνουσα ἡ Griechische Ikonographie τοῦ Bernouilli.

Δυσχερεστέρα βεβαίως θὰ εἶνε ἡ ἐπιβολὴ αὐτῶν ἐπιχειρούντων τὴν παράστασιν σκηνῶν τῆς βυζαντιακῆς ἱστορίας, ἧς καὶ αἱ ἀρχαιότητες καὶ ἡ εἰκονογραφία ἔχουσι μελετηθῆ πολὺ ὀλιγώτερον ἢ τὰ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἀλλ᾽ ὑπάρχει περὶ ταῦτ᾽ ἀπό τινος ἀρκετὴ κίνησις, καὶ δύνανται νὰ δοθῶσιν ἱκαναὶ ὁδηγίαι ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν πατριαρχῶν, καθ᾽ ἃ ἐξέθηκ᾽ ἀλλαχοῦ [1].

Ἀτελεύτητος δ᾽ εἶνε ἡ σειρὰ πινάκων, οἵτινες ἠδύναντο νὰ ἔχωσιν ἀντικείμενον σκηνὰς ἐκ τῆς βυζαντιακῆς ἱστορίας, τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας καὶ τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῶν μεγάλων ἡμερῶν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος.

Ὑποδεικνύω ἁπλῶς τί ἠδύνατο νὰ γείνῃ, καὶ παύομαι τοῦ λόγου

[1] Ἴδε ἀνωτέρω σ. 373 κ. ἑ.

ἀντιγράφων ἐνταῦθα ὀλίγους στίχους τοῦ Κεδρηνοῦ περὶ τοῦ πέρατος τῶν πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἀγώνων Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου· Ἐπιστήσας οὖν ἄρχοντα τῆς πόλεως (Ἀχρίδος) Εὐστάθιον πατρίκιον τὸν Δαφνομήλην καὶ φρουρὰν ἀξιόλογον αὐτῷ δοὺς, ἐξῆλθεν εἰς τὴν παρεμβολὴν, καὶ ἀχθεῖσαν ὡς αὐτὸν ἐδέξατο τὴν γυναῖκα Ἰωάννου τοῦ καὶ Βλαδισθλάβου, σὺν τρισὶν υἱοῖς καὶ θυγατράσιν ἕξ, ἐπαγομένην καὶ νοθογενῆ υἱὸν Σαμουὴλ καὶ δύο θυγατέρας Ῥαδομηροῦ τοῦ υἱοῦ τοῦ Σαμουὴλ καὶ πέντε υἱοὺς, ὧν ὁ εἷς πεπήρωτο τοὺς ὀφθαλμοὺς παρὰ τοῦ Ἰωάννου λωβηθείς. Μάτην βεβαίως θὰ ναζητήσῃ τις ἐν τοῖς στίχοις τούτοις τὴν γραφικὴν δύναμιν τοῦ Ἡροδότου ἢ τοῦ Πλουτάρχου. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἐξ αὐτῶν δύναται νὰ ληφθῇ εἰκὼν θαυμασία. Φαντάζομαι μέλλοντα Ἕλληνα ζωγράφον δι' ὅλης τῆς δυνάμεως τοῦ χρωστῆρος ἀπεικονίζοντα τὸν Βασίλειον, οὗ τὴν ἀρρενωπὴν μορφὴν καὶ βασιλικὴν στολὴν περιέσωσεν εἰς ἡμᾶς περιώνυμον χειρόγραφον τῆς Βενετίας, μετὰ τριακονταετεῖς ἀγῶνας γηθόσυνον ἐπὶ τῇ ἐκνικήσει τῶν Βουλγάρων. Ἔχει ἤδη πέσει ὑπὸ χειρὸς δολοφόνου ὁ τελευταῖος τῶν ἀντιπάλων τσάρος Ἰωάννης, ἔχει χαλαρωθῆ πᾶσα τῶν βαρβάρων ἡ ἀντίστασις, καὶ ὁ νικηφόρος βασιλεὺς διατρέχει θριαμβευτικῶς τὰς ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ μακρὸν κατεχομένας ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ Ἀχρὶς καὶ τὰ ἐν αὐτῇ βασίλεια τοῦ πεσόντος βασιλέως ἔχουσι παραδοθῆ εἰς τὸν νικητὴν, εὑρόντα ἐν αὐτοῖς πλούτη χρυσοῦ καὶ στέμματα ἐκ μαργάρων, χρυσοϋφεῖς ἐσθῆτας, πολυτελῆ λάφυρα τῆς ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα στρατιᾶς. Καὶ ἰδοὺ ἐν τῷ στρατοπέδῳ αὐτοῦ τῷ πρὸ τῆς Ἀχρίδος ἔρχεται πρὸς ὑπάντησιν αὐτοῦ μετὰ τῶν ἡττημένων συγγενῶν καὶ τῆς ἀκολουθίας μελανείμων ἡ τσαρῖνα, ἡ χήρα τοῦ ὑστάτου τῶν ἡττημένων Βουλγάρων ἡγεμόνος, καὶ πίπτει εἰς τοὺς πόδας τοῦ Βουλγαροκτόνου παραδιδομένη. Ὁ Σκυλίτσης καὶ ὁ αὐτὸν ἀντιγράψας Κεδρηνὸς δὲν εἶχον τὴν γραφίδα τοῦ Ἡροδότου ἢ τοῦ Πλουτάρχου, ὅπως ἐπιχρώσωσι προσηκόντως τὴν περιφανῆ σκηνὴν τῆς μεγάλης ἐθνικῆς νίκης. Ἂς συμπληρώσῃ τὰ λείποντα χρώματα ὁ πατριωτικὸς χρωστὴρ εὐφαντάστου Ἕλληνος καλλιτέχνου.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ *

Ἐκδίδων σήμερον τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Πανσελήνου εὑρίσκομαι εἰς τὴν θέσιν τοῦ παλαιοῦ ἐκείνου ζωγράφου, ὅστις γράψας ποτὲ φυσικωτάτην αὐλαίαν καὶ παρακελευόμενος νἀνασύρῃ αὐτὴν ἵνα φανῇ ἡ κρυπτομένη εἰκών, ἔλεγεν, ὅτι ἡ αὐλαία εἶνε αὐτὴ ἡ εἰκών. Μὴ θελήσῃ τις νά μ' ἐρωτήσῃ τίς ὁ Πανσέληνος, τίς ὁ χρόνος καθ' ὃν ἔζησεν, ὁποῖος αὐτοῦ ὁ βίος. Ἀντὶ πάσης ἀπαντήσεως θὰ περιορισθῶ εἰς ἐπίδειξιν τῶν ἔργων αὐτοῦ. Εὐχαρίστως δὲ, ποιούμενος ἔναρξιν τῆς δημοσιεύσεως τῶν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου καλλιτέχνου κ. Αἰμιλίου Gilliéron γενομένων ἀντιγράφων, πρῶτον πάντων δημοσιεύω τὸν παῖδα Ἰησοῦν, ὃν παριστάνει ὁ παρένθετος πίναξ.

Τίς ἦτο ὁ Πανσέληνος καὶ πότ' ἔζησεν; Ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκδόσει τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων ἀπαντῶμεν περὶ τοῦ πολυθρυλήτου Βυζαντίνου καλλιτέχνου τὰ ἑξῆς· «. . . . μιμούμενος κατὰ τὸ δυνατόν » μοι τὸν ἐκ Θεσσαλονίκης λάμψαντα Ἐμμανουὴλ Πανήλιον τὸν Παν» σέληνον ἀπό τε τὰς εἰκονισθείσας παρ' αὐτοῦ ἁγίας εἰκόνας τε καὶ » τοὺς περικαλλεῖς ναοὺς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθω· ὅστις καὶ λάμ» πων ποτὲ εἰς τὴν ζωγραφικὴν ταύτην ἐπιστήμην ὡς ἂν ἄλλος ἥλιος » καὶ χρυσολαμπροκίνητος σελήνη ὑπερηκόντισε καὶ κατεκάλυψε μὲ » τὴν θαυμαστὴν τέχνην του ὅλους τοὺς παλαιοὺς καὶ νέους ζωγρά» φους, ὡς τὸ δείχνουν σαφέστατα αἱ ἐν τοῖς τοίχοις καὶ πίναξιν ὑπ' » αὐτοῦ εἰκονισθεῖσαι εἰκόνες, καὶ τοῦτο θέλει τὸ καταλάβῃ ὁ καθ' » εἷς καλώτατα ἀνίσως μόνον μετέχῃ ὁπωσοῦν ἀπὸ τὴν ζωγραφικὴν, » ὅταν ἐπιμελῶς τὰς στοχασθῇ καὶ τὰς θεωρήσῃ » [1].

Ἀλλὰ βέβαιον καὶ ἀληθὲς εἶνε, ὅτι πλὴν ταύτης τῆς μνείας παρ' οὐδενὶ τῶν Βυζαντίνων γίνεται λόγος κἂν ἁπλοῦς περὶ τοῦ Πανσελήνου. Καὶ οἱ μὲν χρονογράφοι σπανίως ἐπιβάλλονται τὴν περιγραφὴν

* Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Ε' (1881) σ. 445 κ. ἑ.

[1] Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφίαν ὑπὸ Διονυσίου ἱερομονάχου καὶ ζωγράφου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων. Ἀθήνησι. 1853 σ. 3.

ἔργων τέχνης, μόνον παροδικῶς ἀναγράφοντες γεγονότα τινὰ ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν καθολικωτέραν ἱστορίαν, οἵας ἀντελαμβάνοντο οἱ ἱστορικοὶ τῶν παλαιοτέρων χρόνων [1]. Ἀλλ' ἐν ἐλλείψει τοιούτων καλλιτεχνικῶν εἰδήσεων παρὰ τοῖς ἱστοριογράφοις ἔχομεν ἴδιον εἶδος τῆς βυζαντιακῆς γραμματολογίας, τὰς λεγομένας ἐκφράσεις, αἵτινες ἀντικείμενον ἔχουσι τὴν περιγραφὴν ἔργων τέχνης, ἰδίως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς [2]. Ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς τοιούτοις λογοτεχνήμασιν ἐκπλησσόμεθα μὴ εὑρίσκοντες τὸ ὄνομα τοῦ Πανσελήνου.

Εἶνε λοιπὸν μῦθος ἡ ὕπαρξις τοῦ Πανσελήνου; Δὲν τολμῶ νὰ το δισχυρισθῶ. Καὶ ἂν δὲν γινώσκωμεν ἐκεῖνον, ἀλλὰ βλέπομεν τὰ ἔργα αὐτοῦ. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Βολφίου, καίπερ μὴ δεχόμενοι τὴν ὕπαρξιν τοῦ Χίου τυφλοῦ ἀοιδοῦ, δὲν ἀρνοῦνται οὔτε τὸ κάλλος οὔτε τὸ ὕψος τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Πιστεύω εἴς τινα Πανσέληνον ζωγράφον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν, τοῦ Βατοπεδίου καὶ τῆς Λαύρας, ὡς πιστεύω εἴς τινα Ὅμηρον ποιητὴν τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας, ὡς πιστεύει ὁ Φαῦστος τοῦ Γκαῖτε εἴς τινα δύναμιν ἀνωτάτην, συγκρατοῦσαν καὶ διατηροῦσαν τοὺς πάντας καὶ ἑαυτήν. Εἰς τοὺς ἐρωτῶντας δὲ ἀκριβέστερα, μίαν μονην δύναμαι νὰ δώσω ἀπάντησιν, τὰς λέξεις αὐτοῦ τοῦ Φαύστου πρὸς τὴν Μαργαρίταν, δι' ὧν ἀποπερατονει τὴν ὑπὲρ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος θεωρίαν του·

Nenn's dann, wie du willst.
Nenn's Glück! Herz! Liebe! Gott!
Ich habe keinen Namen
dafür! Gefühl ist Alles;
Name ist Schall und Rauch.

Δὲν πρέπει δὲ νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀπάντησις ὡς ὑπεκφυγή. Ἡ ἱστορία, ὅταν δὲν θεωρῇ ἀξιοπρεπὲς νὰ ἐκπέσῃ εἰς σιμωνιδείους νοθείας, ἀναγκάζεται νὰ στέργῃ ἰδέας γενικὰς οἷα ἡ φαυστεία θεολογία.

Ἂν ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων ἐσχηματίζετο ὡς γινώσκων ἀκριβέστερον τὸν βίον τοῦ Πανσελήνου, ἡμεῖς, δυσπιστοῦντες πρὸς ταύτας τὰς εἰδήσεις, ὀρθῶς ἐμμένομεν εἰς τὸ πρᾶγμα, εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς ἰδέας ἣν ἐκπροσωπεῖ ὁ μέγας Βυζαντῖνος καλλιτέχνης.

[1] ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα. Τόμ. Β' σ. 442.
[2] *Unger* Christlich-griechische und byzantinische Kunst ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ *Ersch* καὶ *Gruber*, Μέρ. Α' Τόμ. 84 σ. 435.

Ὠνομάζετο Μανουήλ; προςεπωνυμεῖτο Πανσεληνος; ἦτο ἀληθῶς Θεσσαλονικεύς;

Ich habe keinen Namen
dafür!

Καὶ ὅμως ὑπάρχει βυζαντιακή τις τέχνη, δυνηθεῖσα νὰ γεννήσῃ ζωγραφίας ὑπερτέρας τῶν συνήθων ἐκείνων καὶ πάσης φιλοκαλίας ἐστερημένων ἐξαμβλωμάτων, δι' ὧν κοσμοῦνται, ἢ ἂς εἴπω μᾶλλον ἀσχημίζονται, τὰ τέμπλα τῶν παρ' ἡμῖν ἐκκλησιῶν καὶ τὰ κατ' οἴκους εἰκονοστάσια. Ὑπάρχει τέχνη τις ἑλληνική, ἥτις δὲν ζητεῖ νὰ ὑψώσῃ πρὸς τὸν θεὸν διὰ τῆς νεκρώσεως τῆς ἰδέας τοῦ καλοῦ, ἥτις δὲν καθιστᾷ δύςμορφον καὶ ὠχρὰν τὴν ἀνθρωπίνην μορφὴν, μακροὺς τοὺς δακτύλους, στενόμακρον τὴν ῥῖνα, ἥτις δὲν βυθίζει τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς μέλαιναν κόγχην, ἀφ' ἧς δὲν ἀκτινοβολεῖται τὸ πῦρ τῆς ζωῆς. Μηδὲ νομίσῃ τις ἡμᾶς νεωτερίζοντας ἀνευλαβῶς· ἀπ' ἐναντίας φιλοκαλοῦμεν ἀρχαιοπρεπῶς καὶ ἐπιθυμοῦμεν εἴπερ τι καὶ ἄλλο τὴν ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς τέχνης ταύτης. Εἶνε δὲ ἀναντίρρητον, ὅτι ἔχει καὶ αὕτη τὴν ἀκμὴν αὑτῆς καὶ παρακμὴν, καὶ ὅτι τὴν ἀκμὴν αὐτῆς ἀντιπροσωπεύει ὁ μέγας ζωγράφος τῶν ἁγιορειτικῶν εὐκτηρίων. Θέλοντες λοιπὸν νὰ δηλώσωμεν τοῦτον καὶ σὺν αὐτῷ τὴν ὑψίστην ἄνθησιν τῆς ἁγιορειτικῆς καὶ τῆς καθ' ὅλου βυζαντιακῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφίας, διὰ τί νὰ ποιήσωμεν χρῆσιν τοῦ ἀλγεβρικοῦ X καὶ νὰ μὴ καλέσωμεν αὐτὸν μᾶλλον διὰ τοῦ ἡμῖν ὑπὸ τῆς παραδόσεως διαφυλαχθέντος ὀνόματος;

Ὁ περιοδεύων τὸ Ἅγιον Ὄρος θὰ εὕρῃ τοὺς μοναχοὺς ἀποδίδοντας σχεδὸν πάσας τὰς ζωγραφίας τῶν ἐκκλησιῶν καὶ εὐκτηρίων οἴκων εἰς τὸν Πανσέληνον. Ἀλλ' ἡ ἐπισταμένη παρατήρησις διδάσκει, ὅτι, ὡς ἐν Ἰταλίᾳ πάνθ' ὅσα οἱ ὁδηγοὶ ἐπιδεικνύουσιν ὡς ζωγραφήματα τοῦ Ῥαφαὴλ δὲν εἶνε ἔργα τοῦ μεγάλου ζωγράφου, οὕτω καὶ κατὰ τὸν Ἄθω ὀλίγα τῶν ἐπιδεικνυομένων ὡς ἔργων τοῦ Πανσελήνου ἐλέγχουσι τὸν χρωστῆρα τοῦ Βυζαντίνου ἀριστοτέχνου. Κατὰ δὲ γνώμην γενικῶς ἐπικρατοῦσαν, τὴν ἀκμάζουσαν γραφικὴν τῶν Βυζαντίνων τὴν συνδεομένην μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Πανσελήνου ἀνευρίσκομεν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις δύο μοναστηρίων, τοῦ Βατοπεδίου καὶ τῆς Λαύρας, καὶ ἐν τῷ Πρωτάτῳ τῶν Καρυῶν, ἤτοι τῇ ἀρχαιοπρεπεῖ ἐκκλησίᾳ ἥτις κοσμεῖ τὴν οἱονεὶ πρωτεύουσαν ταύτην τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Ἀλλὰ πότ' ἐγράφησαν αὗται αἱ εἰκόνες; ἀνήκουσιν αἱ ζωγραφίαι

καὶ τῶν τριῶν τούτων εὐκτηρίων εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν χεῖρα; Ἀσάφεια καὶ ἀμφιβολία μεγίστη ἐπικρατεῖ περὶ τούτων τῶν ζητημάτων. Περιοριζόμενοι εἰς μόνους τοὺς τελευταίους τῶν γραψάντων περὶ Ἄθω εὑρίσκομεν, ὅτι ὁ μὲν Βίκτωρ Langlois θεωρεῖ τὸν Πανσέληνον ἀκμάσαντα μεταξὺ τοῦ ΙΑ΄ καὶ ΙΓ΄ αἰῶνος [1], ὁμοίως δὲ καὶ ὁ de Vogüé, ὅςτις παλαιότατα πάντων τῶν ἔργων θεωρεῖ τὰ ἐν Καρυαῖς, δέχεται δὲ δευτέραν τινὰ περίοδον τῆς ἀθωνικῆς ἁγιογραφίας, καθ' ἣν ἱστορήθησαν αἱ ἐκκλησίαι τῆς Λαύρας καὶ τοῦ Βατοπεδίου [2]. Ὁ δὲ Rossmann [3] δὲν ὁρίζει τὸν χρόνον τῆς ἀκμῆς τῆς ἀθωνικῆς γραφικῆς. Τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα φαίνεται δεχόμενος καὶ ὁ Stanislas de Nolhac [4], ἐν ᾧ ὁ Λυονναῖος ἀββᾶς Neyrat, οὗ πρὸ βραχέος μόλις χρόνου ἐξεδόθη ἡ εἰς τὸν Ἄθω περιήγησις, θεωρεῖ τὸν Πανσέληνον ζωγράφον τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος [5]. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἀσχοληθεὶς περὶ τὴν βυζαντιακὴν γραφικὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὁ Γάλλος Didron, διστάζει εἰς ποῖον αἰῶνα νἀναγάγῃ τὰς παλαιὰς ζωγραφίας τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς Βατοπεδίου, ὅπερ, κοσμηθὲν τὸ πρῶτον διὰ ψηφιδωμάτων κατὰ τὸν δέκατον περίπου αἰῶνα, ἀνιστορήθη ἔπειτα ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου. Ἀλλ' εἶνε οὗτος Ἀνδρόνικος ὁ Κομνηνὸς ἢ ὁ ἕτερος τῶν ὁμωνύμων Παλαιολόγων; Ὁ Didron φαίνεται θεωρῶν τὰς ζωγραφίας ἔργα τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος, ἄρα δέχεται ἐκ τῶν τριῶν αὐτοκρατόρων τὸν πρῶτον [6]. Ἀλλ' ἡ ἱστορία τοῦ μοναστηρίου καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν παραδοχὴν μᾶλλον τοῦ ἑτέρου τῶν Παλαιολόγων, οἵτινες ἐκαλοῦντο Ἀνδρόνικοι, λέγομεν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον τὸν Γέροντα (1282—1328) καὶ Ἀνδρόνικον Γ΄ τὸν ἐκείνου ἔγγονον (1328-1331), οὓς εὑρίσκομεν ἀμφοτέρους μεγίστην δεικνύοντας φροντίδα περὶ τῆς μονῆς καὶ πολλὰς αὐτῇ ποιουμένους δωρεὰς διὰ χρυσοβούλλων [7]. Περὶ δὲ τῆς μο-

[1] Le mont Athos. Ἐν Παρισίοις. 1866 σ. 14.

[2] Syrie Palestine Mont Athos. Ἐν Παρισίοις. 1876 σ. 296.

[3] Ein Besuch bei den Mönchen auf dem Berge Athos ἐν τῇ Deutsche Rundschau. 1877. Τόμ. Ι΄ φυλλάδιον Ἰανουαρίου.

[4] Une visite aux monastères de l'Athos ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι Le Correspondant τῆς 10 Φεβρουαρίου 1880 σ. 507.

[5] L'Athos. Notes d' une excursion à la presqu' île et à la montagne des moines. Ἐν Παρισίοις. 1880 σ. 100.

[6] Annales archéologiques Τόμ. Ε΄ σ. 153.

[7] *Victor Langlois* Le mont Athos. Ἐν Παρισίοις. 1867 σ. 18 καὶ 41.

νῆς Λαύρας λέγει, ὅτι κατὰ μὲν τοὺς μοναχοὺς αἱ ζωγραφίαι τοῦ Καθολικοῦ, τῆς Πηγῆς καὶ τῆς Τραπέζης ἀνέρχονται εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος, εἶνε δ' ἔργον τῆς χειρὸς αὐτοῦ τοῦ Πανσελήνου, κατ' ἄλλους δὲ τῶν καλογήρων ἔζησεν ὁ Πανσέληνος τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Ἀλλ' ὁ Didron φρονεῖ, ὅτι εἶνε μᾶλλον ἔργα τοῦ ΙΔ'-ΙϚ' αἰῶνος [1]. Συνδέοντες τὰς κρίσεις ταύτας τοῦ Γάλλου τεχνοκρίτου περὶ τῶν ζωγραφιῶν τοῦ Βατοπεδίου καὶ τῶν τῆς Λαύρας, εὑρίσκομεν, ὅτι δὲν θεωρεῖ ταύτας ἀνερχομένας εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους, ἀλλ' ὅτι δέχεται ἐκείνας ἀρχαιοτέρας τούτων κατὰ δύο τοὐλάχιστον αἰῶνας. Ἀλλ' οὐδ' ὁ Didron εἶχε κυρίως εἰπεῖν μορφώσει σταθερὰν γνώμην περὶ τοῦ χρόνου εἰς ὃν ἀνέρχονται τὰ ὑπὸ τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς τὸν Πανσέληνον ἀποδιδόμενα ἔργα. Ἐν ᾧ, καθ' ἃ εἴδομεν μέχρι τοῦδε, ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδομένῳ περιοδικῷ συγγράμματι, τοῖς Annales archéologiques, τὰς μὲν ζωγραφίας τοῦ Βατοπεδίου ἐθεώρει ἔργον τοῦ ΙΒ', τὰς δὲ τῆς Λαύρας τοῦ ΙΕ' ἢ ΙϚ' αἰῶνος, ἐκδίδων ἐν γαλλικῇ μεταφράσει τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔγραφεν ἐν τῷ προλόγῳ περὶ τοῦ Πανσελήνου, ὅτι ἔζη κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα [2]. Ἐν δέ τινι σημειώσει τῆς αὐτῆς συγγραφῆς [3] ὁρίζει ὡς αἰῶνα καθ' ὃν ἔζη ὁ Βυζαντῖνος καλλιτέχνης τὸν δωδέκατον [4].

Τούτων οὕτως ἐχόντων, τίνος ἔργον εἶνε καὶ ἐν τίνι χρόνῳ ἐκαλλιτεχνήθη ἡ ζωγραφία ἣν δημοσιεύω σήμερον; Κοσμοῦσα τὸ Πρωτά-

[1] Annales archéologiques Τόμ. ΚΑ' σ. 34. Ἴδ. καὶ σ. 92.

[2] Manuel d' iconographie chrétienne grecque et latine avec une introduction et de notes par *M. Didron*. Ἐν Παρισίοις. 1845 σ. XX.

[3] Αὐτόθι σ. 7 σημ. 1.

[4] Εἰς τὰ τότε γραφέντα πρόσθες, ὅτι ὁ ***Μανουὴλ Γεδεὼν*** (Τὸ περὶ Ἁγίου Ὄρους βιβλίον τοῦ abbé Alexandre Stanislas Neyrat ἐν Ἀνατολικῷ Ἀστέρι Τόμ. Κ' σ. 250) ἀπεφάνθη, ὅτι τὸ πρόσωπον τοῦ Πανσελήνου καταντᾷ σχεδὸν μυθικόν. Πρβλ. ***τοῦ αὐτοῦ*** Ὁ Ἄθως. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1885 σ. 235 κ. ἑ. Ὁ δὲ κ. ***Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς*** ἐν Μαυρογορδατείῳ βιβλιοθήκῃ σ. ιζ' ἐξέδωκε σημείωμά τι ἐκ χειρογράφου τινὸς τῆς ἐν Λέσβῳ μονῆς τοῦ Λειμῶνος, καθ' ὃ ἱερεύς τις Πανσέληνος ἐχειροτονήθη τῷ 1558, καὶ ἐπειράθη λίαν ἀπιθάνως νὰ συσχετίσῃ τοῦτον πρὸς τὸν ζωγράφον τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν. Ὁ δὲ ***Bayet*** L' art Byzantin σ. 262 κ. ἑ. ἀποδέχεται τὸν Μανουὴλ Πανσέληνον ὡς ἱδρύσαντα ἰδίαν σχολὴν ἁγιογραφίας ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου τετάρτου. Τέλος δὲ ὁ ***Brockhaus*** (Die Kunst in den Athosklöstern σ. 158 κ. ἑ.) δεικνύεται ἐφεκτικὸς ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Πανσελήνου, ἀποδέχεται δὲ τὰς μὲν ἀρχαίας τοιχογραφίας τοῦ Βατοπεδίου γραφείσας τῷ 1312, τὰς δὲ τοῦ Πρωτάτου μεταξὺ τοῦ 1282 καὶ 1328, τὰς δὲ τῆς Λαύρας τῷ 1360 (αὐτόθι σ. 57).

τον τῶν Καρυῶν, ἀνήκει καὶ αὕτη εἰς τὰς ζωγραφίας αἵτινες ἀποδίδονται κατὰ παράδοσιν κοινὴν εἰς τὸν Πανσέληνον. Ἆρα μία χείρ, ἡ αὐτή, ἐκόσμησε τὴν ἐκκλησίαν ταύτην διὰ τῶν θαυμασίων τοιχογραφιῶν δι' ὧν εἶνε ἱστορημένοι ἅπαντες αὐτῆς οἱ τοῖχοι; Εἶνε πᾶσαι αὗται ἔργα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, καὶ ποίας; Ὁ περιεργαζόμενος τὴν ἐκκλησίαν ἐκείνην δὲν θὰ δυςκολευθῇ νὰ πιστεύσῃ, ὅτι εἷς μόνος ζωγράφος ἱστόρησεν αὐτὴν — ἐννοῶ δὲ μόνον τὸ ἐσωτερικόν, ἐπειδὴ ὁ νάθρηξ εἶνε προφανῶς ἔργον τῶν νεωτέρων χρόνων,— καίτοι εἶνε μυθώδης ὁ πλοῦτος καὶ μέγα τὸ πλῆθος τῶν εἰκόνων. Ἀλλ' ἀρκεῖ νἀναλογισθῶμεν τὴν εὐχέρειαν μεθ' ἧς ἐργάζονται οἱ ζωγράφοι τῆς Ἀνατολῆς, ἵνα μὴ ὀκνήσωμεν νὰ δεχθῶμεν ὡς ἔργα ἑνὸς ἀνδρὸς πάντα τὰ κοσμοῦντα τὸ Πρωτᾶτον τῶν Καρυῶν ζωγραφήματα. Πάντως δὲ πρέπει νὰ θαυμάσωμεν τὴν ἀσφάλειαν τῆς χειρὸς καὶ τὴν φιλοκαλίαν τοῦ καλλιτέχνου, ὅςτις δὲν συνέδεε μετὰ τῆς ταχύτητος τὴν βαναυσουργίαν, ἀλλ' ἐνεπνέετο ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς τέχνης καὶ ἔπλαττεν αὐτὸς κάλλιστα σχέδια ἢ ἐμιμεῖτο τἄριστα τῶν προτύπων. Ἐξεταζόμενα δὲ τὰ διάφορα ταῦτα ἔργα πρὸς ἄλληλα ἐνδεικνύουσι μὲν διάφορα γνωρίσματα, ἀλλὰ δὲν παρέχουσιν εὐδιακρίτους ἀφορμὰς χωρισμοῦ χειρῶν καὶ χρόνων.

Νομίζομεν λοιπόν, ὅτι μετὰ παρρησίας δυνάμεθα νὰ κηρύξωμεν ὡς ἔργα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς χειρὸς τὰς ζωγραφίας τὰς κοσμούσας τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν. Ἄλλο δὲ ζήτημα πολυπλοκώτερον εἶνε, ἂν τῆς αὐτῆς χειρὸς ἢ κἂν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς καὶ σχολῆς ἔργα εἶνε καὶ αἱ ζωγραφίαι τῆς Λαύρας καὶ τοῦ Βατοπεδίου. Ἀλλ' ἱστορικῶς ἐξετάζοντες τὸ πρᾶγμα ἀγόμεθα εἰς ἑνότητά τινα χρονικήν, ἥτις ἴσως δεικνύει καὶ τὸν ἀμφισβητούμενον χρόνον καθ' ὃν ἔζησεν ὁ Πανσέληνος ἢ ὡς ἄλλως ἐκαλεῖτο ὁ Βυζαντῖνος ἐκεῖνος ἀριστοτέχνης, οὗτινος ὑπὸ τοῦτο τὸ ὄνομα διεσώθη ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἡ θολὴ ἀνάμνησις. Τὰ γεγονότα ταῦτα συνδυάζω ἐνταῦθα παραγόμενος εἰς εἰκοτολογίας ἐπιβαλλομένας, ἴσως δὲ καὶ δικαιολογουμένας μέχρι τινὸς ἐν θέματι περὶ οὗ ἐλάχιστα μέχρι τοῦδ' ἐγράφησαν καὶ ἐτολμήθησαν.

Εἴδομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἐπὶ τῶν Ἀνδρονίκων Παλαιολόγων, ἤτοι κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, διαφαίνεται διακεκριμένη τις ἐπιμέλεια τῆς βυζαντιακῆς βασιλείας περὶ τὴν μονὴν Βα-

τοπεδίου. Κατὰ δὲ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ Γάλλου Papety, ἂν πρέπῃ νὰ πιστεύσωμεν αὐτὸν, ἄλλως ἐλεγχόμενον πικρῶς ὑπὸ τοῦ Didron ἐπὶ ἀνακριβείαις, ἐν ταῖς ζωγραφίαις τοῦ Βατοπεδίου συχνὴ ἀπαντᾶται ἡ εἰκὼν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Κατακουζηνοῦ, ὅςτις, ὡς γνωστὸν, ἐν αὐτῇ διήγαγε τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου ὡς μοναχός[1]. Εὑρισκόμεθα λοιπὸν καὶ πάλιν ἐν τῷ ΙΔ΄ αἰῶνι μεσοῦντι. Ἀλλὰ καὶ τῶν Καρυῶν ἡ ἱστορία παρουσιάζει κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα, περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, γεγονὸς ἄξιον παρατηρήσεως, δυνάμενον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰ προμνημονευθέντα. Τότε δῆλα δὴ ἀναδιοργανωθεῖσα ἡ σύνοδος τῶν μονῶν, αἵτινες ἐκηρύχθησαν ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἱερισσοῦ τὸ πρῶτον ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τοῦ Ὄρους καὶ ἔστησε τὴν ἕδραν αὐτῆς ἐν Καρυαῖς[2]. Καὶ ἄλλως δὲ ὁ δέκατος τέταρτος αἰὼν παρίσταται οὐσιώδης διὰ τὴν κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Εἰς τὰ ἱστορικὰ ταῦτα γεγονότα προστίθεται καί τι γνώρισμα, ὅπερ ἄς μοι ἐπιτραπῇ νὰ ὀνομάσω γραφογνωστικόν. Πολλὰς τῶν ζωγραφιῶν τοῦ Πρωτάτου, ἐν αἷς καὶ τὴν ἐνταῦθα δημοσιευομένην, περιθέει ταινία τις ἐξ ἀνθεμίων, παραλειφθεῖσα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀναπαραστάσει, ἥτις χωρίζει αὐτὰς ἀπὸ τοῦ μονόχρου κονιάματος τῶν τοίχων. Τὸ ὡραῖον καὶ χαρακτηριστικὸν τοῦτο θωράκιον ἐνέχει ἔν τε τοῖς χρώμασι καὶ τῇ τεχνικῇ διασκευῇ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐπιτίτλων τῶν κοσμούντων τὰ βυζαντιακὰ χειρόγραφα τοῦ δεκάτου τετάρτου καὶ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος

Εἶνε ἆρά γε αἱ ἱστορικαὶ καὶ καλλιτεχνικαὶ αὗται συμπτώσεις τυχαῖαί τινες ἢ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῶν ζωγραφιῶν τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν καὶ τοῦ Βατοπεδίου ὅ τι ἤδη ἐτολμήθη περὶ τῶν τῆς Λαύρας, ὅτι ἐζωγραφήθησαν δῆλα δὴ ἐν χρόνοις νεωτέροις τῶν κοινῶς ἄνευ λόγου τινὸς ἐσωτερικοῦ παραδεδεγμένων; Ὁ Πανσέληνος ἔζησε κατὰ ταῦτα τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα; Κλείομεν τὸν λόγον δι' ἐρωτήσεως ὡς κατηρξάμεθα αὐτοῦ ἐρωτῶντες.

Αἱ εἰς τὸν Πανσέληνον ἀποδιδόμεναι ζωγραφίαι πολλάκις μὲν ἐμελετήθησαν, ἀλλ' ἐλάχισται αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν. Ὁ Γάλλος Didron,

[1] Revue des deux mondes Τόμ. ΙΗ΄ (1847) σ. 987.

[2] *Langlois* Le mont Athos σ. 9.

Ο ΙΗΣΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ

περιοδεύσας τῷ 1839-1840 τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκίαν, ἵνα μελετήσῃ τὰ ἔργα τῆς βυζαντιακῆς τέχνης μετὰ τοῦ ζωγράφου Durand, ἐδημοσίευσεν ὀλίγα μόνον ἀντίγραφα, καὶ ταῦτ' ἄνευ χρωμάτων, ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ. Ἐκ δὲ τῶν δώδεκα ἁγιογραφιῶν τῆς Λαύρας, αἵτινες ἀντιγραφεῖσαι ὑπὸ τοῦ Papety εὕρηνται νῦν ἐν τῇ συλλογῇ τῶν σχεδιογραφημάτων τοῦ Λούβρου, τέσσαρες ἐξεδόθησαν ἐν χρωματολιθογραφίαις ὑπὸ τοῦ Louandre ἐν τῇ πολυτίμῳ συγγραφῇ Les arts somptuaires. Μία δὲ ξυλογραφία παριστῶσα τὸν Ἅγιον Γεώργιον τῶν Καρυῶν κοσμεῖ τὴν εἰς τὸν Ἄθω περιήγησιν τοῦ Proust[1]. Ἐκ δὲ τῆς πλουσιωτάτης συλλογῆς ἀντιγράφων καὶ φωτογραφιῶν τῆς ἀπαρτισθείσης ἀδροτάταις δαπάναις τοῦ Ῥώσου εὐπατρίδου Σεβαστιανὼφ καὶ ἀποκειμένης ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Πετρουπόλεως εἴ τινες ἐδημοσιεύθησαν ἴσως εὕρηνται κεκρυμμέναι ἐν συγγραφῇ τινι ῥωσικῇ δυςπροςίτῳ καὶ μόλις που γνωστῇ.

Εἰς πρακτικωτέρους δὲ σκοποὺς ἀπέβλεπεν ἡ μελέτη τῶν ζωγραφιῶν τοῦ Πανσελήνου ὑπὸ τοῦ ἐν Μονάχῳ ζωγράφου Max Seitz καὶ τῶν ἡμετέρων Λύτρα καὶ Χατζηγιαννοπούλου, ἥτις καὶ εἰς μίμησιν ἤγαγε τῆς βυζαντιακῆς τεχνοτροπίας ἐν τῇ ἐκτελέσει ἁγιογραφικῶν ἔργων. Δὲν ἐξεύρομεν δὲ κατὰ πόσον εἶχον γνωρίσει καὶ μελετήσει τοῦ Πανσελήνου τὰ ἔργα οἱ φιλόκαλοι ζωγράφοι οἱ μονάζοντες ἐν τῷ βενεδικτείῳ μοναστηρίῳ τοῦ Beuron ἐν Γερμανίᾳ. Οὗτοι, κοσμήσαντες δι' ἁγιογραφιῶν ἐπὶ τῷ ἰωβιλαίῳ τῆς δεκάτης τετάρτης ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθὲν ἐπὶ τοῦ Κασίνου ὄρους τῆς Ἰταλίας πρῶτον μοναστήριον τοῦ ὁμωνύμου τάγματος, ἀπέστησαν οὐσιωδῶς τοῦ συνήθους ἐν τῇ Δύσει τρόπου τῆς κοσμικωτέρας ἁγιογραφίας, ἐπανελθόντες εἰς σεμνοτέρας καὶ ἰδεωδεστέρας παραστάσεις, βάσιν ἐχούσας τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης καὶ τῆς βυζαντιακῆς γραφικῆς[2].

Ἡ δὲ ζωγραφία, ἣν ἐκδίδομεν σήμερον, εὐελπιστοῦντες, ὅτι προσεχῶς θὰ δυνηθῶμεν νὰ δημοσιεύσωμεν καὶ ἄλλα τῶν περιλαλήτων ἔργων τοῦ Πανσελήνου ἀνέκδοτα ἐκ τῆς συλλογῆς ἣν ἀπηρτίσαμεν τὸ

[1] Tour du monde 1860, Τόμ. Β', σ. 116.

[2] Ἴδε τὴν ὑπ' αὐτῶν τῷ 1880 ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν S. Benedictus συλλογὴν εἴκοσι καὶ ἑπτὰ φωτογραφικῶν ἀπεικονισμάτων μετὰ προτασσομένου ἐπεξηγηματικοῦ κειμένου γαλλικοῦ καὶ γερμανικοῦ.

θέρος τοῦ 1880 ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, κοσμεῖ ἔσωθεν τὸ ὑπέρθυρον τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος τῆς ἐν Καρυαῖς ἐκκλησίας τοῦ Πρωτάτου, διατηρεῖται δ' ἄριστα πλὴν ἐλαχίστου μέρους, ὅπερ ἐδήλωσε πιστῶς ὁ ἀντιγραφεύς. Παρίσταται δ' ἐν αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς ἐν τῇ φάτνῃ, οὐχὶ ὡς βρέφος, ἀλλά, κατὰ συνήθειαν ἣν καὶ ἄλλως ἀπαντῶμεν ἐν τῇ ἑλληνικῇ χριστιανικῇ τέχνῃ, ὡς παῖς ἤδη ηὐξημένος. Σεμνὴ εἶνε ἡ ὄψις τοῦ θείου παιδός, ὅστις παρίσταται ἐνδεδυμένος, ὡς ἐκ τῆς συνήθους τῇ ἑλληνικῇ χριστιανικῇ τέχνῃ σεμνότητος, ἀποφευγούσης ὅσον ἔνεστι τὸ γυμνόν. Τὸ πρόσωπον ἔχει τοὺς χαρακτῆρας τῆς θείας πραότητος συνδεδεμένης πρὸς τὴν παιδικὴν ἀφέλειαν. Γλυκεῖα δὲ εἶνε ἡ ἔκφρασις τῶν ἠρέμα συγκεκλεισμένων χειλέων καὶ τῶν ὀλίγον τι μυόντων ὀφθαλμῶν. Μαλακὸς εἶνε ὁ τρόπος τῆς ἀναπαύσεως καὶ εὔκολος ὁ ὑπερεισμὸς τοῦ κεκλιμένου προσώπου ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρός. Ὑπεμφαίνεται δὲ διὰ τούτων ἡ θειότης τοῦ ῥεῖα ζώοντος Ἰησοῦ. Ὁποία διαφορὰ μεταξὺ τῆς γαληνιαίας ταύτης ῥᾳστώνης τοῦ νεαροῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ καὶ τῆς κοπώσεως ἣν ἐνέχει καὶ αὐτὴ ἡ ἀπὸ τῶν ἄθλων ἀνάπαυσις τοῦ φαρνεσιακοῦ Ἡρακλέους. Ἐνταῦθα μὲν ἔχομεν ῥέουσαν ἔκχυσιν τῶν μελῶν τοῦ νεήλυδος θεοῦ, ἐκεῖ δ' ἔντασιν μυώνων καὶ ὄγκον σαρκῶν τοῦ καθεστηκότος ἥρωος. Ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Γλύκωνος ἐπόνησε κατὰ τῶν τεράτων τῆς γῆς καὶ μέλλει ἀκόμη νὰ ἐντείνῃ νέας δυνάμεις πρὸς νέους ἄθλους. Ὁ δὲ Ἰησοῦς τοῦ Πανσελήνου κατῆλθεν ἐκ τῶν κολπων τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀπόνως θὰ ἐπιδαψιλεύσῃ εἰρήνην καὶ ἔλεος εἰς τὸν κόσμον. Ἂν ὁ λυσίππειος ἐκεῖνος Ἡρακλῆς ἀναλαβὼν ζωὴν βαδίσῃ, πρέπει νά τον φαντασθῶμεν καταφέροντα τὸ ῥόπαλον κατὰ λέοντός τινος νεμειείου ἢ ὕδρας τινὸς λερναίας· ὁ δὲ Ἰησοῦς τῶν Καρυῶν, ἂν ἐγερθῇ, δὲν θὰ παλαίσῃ οὐδὲ θὰθλήσῃ, ἀλλὰ θὰ τείνῃ τὰς χεῖρας πρὸς εὐλογίαν.

Ὁ τύπος οὗτος τοῦ ἀναπαυομένου παιδὸς Ἰησοῦ ἀφωρμήθη ἐν σχέσει πρὸς τὸ γνωστὸν χωρίον τῆς Γενέσεως (XLIX, 9) «καὶ ἀναπεσὼν ἐκοιμήθη ὡς λέων, καὶ τίς δύναται ἐγερεῖν αὐτόν;» Κατ' ὀλίγον δὲ κατέστη κοινὸς ἐν τῇ γραφικῇ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας. Σχεδὸν ἐν πάσῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐπανελήφθη ὁ Ἰησοῦς τοῦ Πανσελήνου, ἀλλ' οἱ ἀντιγράψαντες αὐτὸν ζωγράφοι, καίπερ μείναντες ὅσον οἷόν τε πιστοὶ εἰς τὸν ἀρχαῖον τύπον, διέφθειραν τὰς ἀναλογίας τοῦ πρωτοτύπου καὶ ἐμείωσαν αἰσθητῶς τὸ κάλλος αὐτοῦ.

Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου ἐξέλιπεν, ἡ εἰρήνη ἡ διαπνέουσα τὸ ὅλον ἔργον διεταράχθη, ἡ ὑποδόριος ἐκείνη ὑποπρασίνη χροιὰ ἡ χαρακτηρίζουσα τὰς ζωγραφίας τοῦ καλλιτέχνου καὶ ἔχουσα τὴν γέννησιν αὐτῆς ἐν ταῖς ἀνάγκαις τῆς προοπτικῆς, ἕνεκα τοῦ ὕψους ἐν ᾧ συνήθως εἶνε καταγεγραμμέναι αἱ εἰκόνες, παρανοηθεῖσα ἀπέβη πυκνὴ πρασίνη βαφή, ἥτις ἐπιτιθεμένη εἰς τὰ πρόσωπα δίκην κονιάματος καθιστᾷ ταῦτα ὠχρὰ καὶ ἀκαλλῆ. Τέλος, ὡς καὶ ἐν ἄλλαις παραστάσεσιν, ἡ τέχνη ἐξέπεσεν ἐν ταῖς χερσὶν ἀδεξίων μιμητῶν εἰς ἁπλοῦν μηχανισμόν. Σπανιώτερον δέ ποτε ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ τέχνη, ἀφισταμένη τοῦ τύπου τούτου καὶ ἐμμένουσα μᾶλλον εἰς τὸ γράμμα τοῦ χωρίου τῆς Γενέσεως, παριστᾷ μὲν τὸν Ἰησοῦν ὡς παῖδα, ζωγραφίζει δὲ παρ' αὐτῷ καὶ λέοντα, ὡς βλέπομεν τοῦτο ἔν τινι ζωγραφίᾳ τῆς μονῆς Φιλοθέου, ἥτις ἐγράφη μεσοῦντος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος [1].

Τὸν δὲ τύπον τοῦ ἀναπαυομένου παιδὸς Ἰησοῦ παρέλαβε πλὴν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς τέχνης ἥ τε ῥωσικὴ ἁγιογραφία [2] καὶ ἡ εἰκονογραφία τῶν Ἰταλῶν. Ἐν τῇ πινακοθήκῃ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Νεαπόλεως πλὴν τοῦ πίνακος τοῦ Νεαπολίτου Λουκᾶ Giordano (1632 - 1705) ἀξιοθέατος εἶνε ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν μάλιστα ὁ Gesù bambino τοῦ Βονωναίου ζωγράφου Guido Reni (1574 - 1642) [3], ὅστις μεγάλως ἐνθυμίζει τὸν Ἰησοῦν τοῦ Πανσελήνου. Οὐδαμῶς δὲ παράδοξος θὰ φανῇ ὁ συσχετισμός, ἂν ἀναλογισθῶμεν τὰς ποικίλας ἐπιδράσεις τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἐπὶ τὴν τῆς Δύσεως, ἰδίως ἐν Ἰταλίᾳ.

Εὐχόμεθα ὅπως ἡ ἐνταῦθα γινομένη δημοσίευσις τοῦ ὡραίου τούτου ἔργου τῆς βυζαντιακῆς γραφικῆς γείνῃ ἀφορμὴ εὐρυτέρων μελετῶν περὶ τῆς τέχνης τῶν Βυζαντίνων, ἥτις περιφρονεῖται καὶ διαβάλλεται, ἐπειδὴ ἐλάχιστα εἶνε γνωστή. Οὐδαμῶς δ' ἀμφιβάλλομεν, ὅτι κάλλιον γινωσκομένη οὐ μόνον θὰ εὕρῃ τοὺς εἰς αὐτὴν ἀρεσκομένους, ἀλλὰ καὶ θὰ προκαλέσῃ, ὡς ἐν τῇ Δύσει, μιμητὰς παρὰ τοῖς καλλιτέχναις. Ἡμεῖς τοὐλάχιστον θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συντελέσωμεν εἰς τοῦτο πάσῃ δυνάμει.

---

[1] Annales archéologiqnes Τόμ. ΙΗ' σ. 200.

[2] *J. Martinov* L' iconographie Russe ἐν ταῖς Etudes religieuses, historiques et littéraires par des pères de la compagnie de Jésus. 1875 σ. 169.

[3] Ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Βονωνικοῦ ἐργαστηρίου (Scuola Bolognese) ὑπ' ἀρ. 7.

ΕΙΚΩΝ ΙΕΡΕΜΙΟΥ Α΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ *

Ἡ ἐν τῷ ἀπέναντι πίνακι δημοσιευομένη εἰκὼν παριστάνει τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίαν τὸν Α΄. Ἐπατριάρχευσε δ' ἐπὶ τρία ὅλα καὶ εἴκοσιν ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1520 μέχρι τοῦ 1543, μικρᾶς μόνον ἐν ἔτει 1523 διακοπῆς γενομένης, καθ' ἣν ἀντικατεστάθη, ἀπουσιάζων τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἱεροσόλυμα, ὑπὸ τοῦ ἐπιβάτου Ἰωαννικίου Α΄. Κυριώτατον δ' αὐτοῦ ἔργον ὑπῆρξεν ἡ προστασία καὶ διάσωσις τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, αἵτινες μικροῦ δεῖν ἐγίνοντο ἅπασαι θῦμα τῶν οὐλεμάδων.

Παριστάνεται δ' ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ ὡς κτίστης τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τοῦ Σταυρονικήτα, ἣν καὶ κρατεῖ ἐν χερσί. Πράγματι δὲ ἡ μονὴ αὕτη, κειμένη κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ὄρους εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, ἐκτίσθη τῇ φροντίδι αὐτοῦ τῷ 1540 ἢ 1541. Ἀναφέρεται δὲ ἤδη ἐν τῷ τυπικῷ τῶν ἀθωνικῶν μονῶν τῷ συντεταγμένῳ τῷ 1544 [1]. Ἐν δὲ τῷ γνωστῷ Προσκυνηταρίῳ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὁ τὰς μονὰς περιγράψας ἰατρὸς Ἰωάννης ὁ Κομνηνός, ἐκτιθεὶς τὰ κατὰ τὴν εὐαγῆ ταύτην μονήν, λέγει τὰ ἑξῆς περὶ τῆς κτίσεως· «τὸ ἱερὸν μοναστήριον τὸ καλού-
» μενον τοῦ Σταυρονικήτα τὸ ἔκτισεν ὁ παναγιώτατος πατριάρχης
» Κωνσταντινουπόλεως κὺρ Ἱερεμίας ὁ παλαιός ».

Ὡς δὲ καὶ ἐν ἄλλαις ἐκκλησίαις ἁγιορειτικῶν μονῶν εὕρηνται ἀπεικονισμένοι οἱ κτίσται αὐτῶν καὶ οἱ εὐεργέται, οὕτω δὲν ἠμέλησαν

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Α΄ (1883) σ. 121 κ.ἑ.

[1] Ἴδε τὸ περιοδικὸν τοῦ ἐν Πετρουπόλει ρωσικοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας. 1848 Τόμ. ΝΖ΄ σ. 61.

Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΙΕΡΕΜΙΑΣ

καὶ οἱ τοῦ Σταυρονικήτα μοναχοὶ νἀπεικονίσωσιν ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τιμωμένης ἐκκλησίας τῆς μονῆς τὸν εὐσεβῆ πατριάρχην, εἰς ὃν ὠφείλετο ἡ ὕπαρξις αὐτῆς. Ἐγράφη δὲ πιθανῶς ἡ εἰκὼν βραχὺν χρόνον μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1543 θάνατον τοῦ πατριάρχου, ὅςτις καὶ ἐφρόντισε δι' ἰδίας διαθήκης νὰ προνοήσῃ περὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης μονῆς[1]. Εὐτυχῶς δὲ ἡ εἰκὼν αὕτη διεσώθη ἀβλαβής, μὴ φθαρεῖσα ὑπὸ τῆς πυρκαϊᾶς τῆς παραναλωσάσης τὴν μονὴν πρό τινων ὀλίγων ἐτῶν, ἐξ ἧς οὐ μικρὰς ἄλλως ὑπέστη ζημίας καὶ αὐτὴ ἡ ἐκκλησία.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ εἰκονογραφία τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἔχει μεγάλην σημασίαν, ὅπως κατ' ὀλίγον διὰ τῆς περισώσεως ὁσημέραι πλειόνων εἰκόνων ἀποβῇ ζωντανοτέρα ἡ ἱστορία ἡμῶν καὶ οἱονεὶ προσιτωτέρα εἰς τοὺς ἡμετέρους ὀφθαλμούς, ἐφρόντισα κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1880 τετράμηνον ἐν τῷ Ὄρει διαμονήν μου, ὅπως ἀντιγραφῇ καὶ αὕτη ἡ τοιχογραφία ὡς ἐπιμελέστατα καὶ πιστότατα ὑπὸ τοῦ συνοδεύσαντός με δεξιωτάτου Ἑλβετοῦ ζωγράφου κ. Gilliéron· Νῦν δὲ δημοσιεύω αὐτὴν πανομοιοτύπως, σημειῶν, ὅτι ἡ δημοσιευμένη εἰκὼν ἐσχεδιάσθη εἰς τὸ $^1/_{25}$ περίπου τοῦ πρωτοτύπου.

---

[1] ***Langlois*** Le mont Athos σ. 71. Ἡ διαθήκη αὕτη φέρει χρονολογίαν 1546, ἐν ᾧ ὑπ' ἄλλων ὁ θάνατος του πατριάρχου ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1543. Ἴδε ***Μαθᾶ*** Κατάλογος πατριαρχῶν σ. 179. Ὁ δὲ ***Γεδεὼν*** (Πατριαρχικοὶ πίνακες σ. 505) λέγει αὐτὸν θανόντα τῷ 1544 ἢ 1545.

ΠΡΟΧΕΙΡΑ ΤΙΝΑ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ *

Α΄

Ἠθέλομεν πλανηθῆ τὰ μέγιστα πιστεύοντες, ὅτι ἠδυνάμεθα νἀναπλάσωμεν ζῶσαν τὴν ἱστορίαν τῆς ἡμετέρας πατρίδος κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας διὰ μόνης τῆς ἀναγνώσεως καὶ τοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν Βυζαντίνων καὶ τῶν ἐπιγενεστέρων ἱστοριογράφων. Οὐ μόνον πλεῖστα γεγονότα θὰ ἔμενον τότε ἄγνωστα ἡμῖν, ἀλλά, τὸ κυριώτατον, πρὸ πολλῶν συμβάντων ἤθελεν ἐπικρατήσει ἀντίληψις μονομερὴς καὶ ἀτελής, ἂν μὴ συνεπληροῦντο αἱ εἰδήσεις τῶν ἱστοριογράφων δι' ἄλλων πηγῶν ἀμεσωτέρων, οἷα τὰ ἔγγραφα τὰ γεννηθέντα κατ' αὐτὴν τὴν τέλεσιν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ αἱ ἐπιγραφαί, τὰ νομίσματα, τὰ δημώδη ᾄσματα, ἵνα περιορισθέντες εἰς ταῦτα μὴ καταγράψωμεν ἐνταῦθ' ἀκριβῆ κατάλογον τῶν πρώτων καὶ ἀμέσων πηγῶν τῆς ἱστορίας, τοῦθ' ὅπερ δὲν εἶνε τοῦ παρόντος.

Ἵνα δὲ περιορισθῶμεν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ μεσοχρόνιος ἱστορία τῆς πόλεως ταύτης, ἂν ἤθελεν ἀφορμηθῆ ἀπὸ μόνων τῶν ἐν ταῖς ἑτοίμοις ἱστοριογραφίαις τῶν Βυζαντίνων καὶ τῆς Δύσεως ἐγκατεσπαρμένων ἱστορημάτων, ἔμελλε νὰ ὁμοιάσῃ πρὸς παλαιὰν μουσειακὴν εἰκόνα, ἧς αἱ ψηφῖδες αἱ πλεῖσται ἐκσπασθεῖσαι ὑπὸ τῶν ὀδόντων τοῦ χρόνου ἀφῆκαν ἀραιὸν καὶ ἀσυνάρτητον πίνακα μόλις που διαχρωννύμενον

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Ε΄ (1881) σ. 244 κ. ἑ.

ὑπὸ λίθων ἀσυνδέτων πρὸς ἀλλήλους. Ἵνα δὲ ἡ εἰκὼν ἀποβῇ πλήρης, ἀνάγκη νὰ συγκομίσωμεν ὁθενδήποτε τὰς ἐκπεσούσας ψηφῖδας.

Ἐν τοῖς πρώτοις δὲ τακτέα ἡ μελέτη τῶν ἐν τοῖς διαφόροις ἀρχείοις σωζομένων ἐγγράφων. Ἡ ἱστορία τῆς ἁλώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη θἀπέβαινεν ἀτελεστάτη, ἂν μὴ ἐμελετῶντο προσηκόντως τὰ πλούσια ἔγγραφα τἀποκείμενα ἐν τοῖς ἀρχείοις οὐ μόνον τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Βρουνσβίκης καὶ τοῦ Ἀννοβέρου, τοῦ Λυνεβούργου καὶ τῶν ἄλλων πόλεων, ἐξ ὧν κατήγοντο οἱ τὴν στρατιὰν τοῦ Βενετοῦ συναποτελοῦντες Γερμανοὶ μισθωτοί. Περὶ δὲ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἤθελεν ὑπάρξει ἄγνοια σχεδὸν πλήρης, ἂν μὴ ἐσώζετο ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Ἀκομινάτου πλὴν ἄλλων εἰδήσεων ἡ πρὸς Ἀλέξιον τὸν Γ´ ἀναφορὰ τῶν ὑπὸ τῶν πραιτώρων καὶ εἰςπρακτόρων τοῦ Βυζαντίου ταλαιπωρουμένων Ἀθηναίων. Πρὸς δὲ διαφώτισιν τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κοινωνικοῦ τῶν πολιτῶν βίου κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας παρὰ μὲν τῶν μεγαλεπηβόλων ἱστοριογράφων ἐλάχιστα θὰ διδαχθῶμεν, ἅτινα δὲν ἀρκοῦσι νὰ συμπληρώσωσιν οὔτε τῆς προφορικῆς παραδόσεως αἱ σαλευόμεναι ἀναμνήσεις, οὔτε τῶν περιηγητῶν αἱ ἀόριστοι καὶ πολλάκις ἐπὶ παρανοήσεων βασιζόμεναι περιγραφαί· ἀνάγκη δὲ νὰ καταφύγωμεν εἰς ἐπισταμένην μελέτην τῶν ἀρχειακῶν ἐγγράφων, τῶν προικοσυμφώνων, τῶν διαθηκῶν, τῶν ἄλλων συμβολαίων, ἐν οἷς ἀπεικονίζεται ὡς δι᾿ ἀλγεβρικῶν τύπων ὁ βίος τῆς μεσοχρονίου ἀττικῆς οἰκογενείας. Εὐτυχῶς δὲ πάμπολλα τῶν τοιούτων ἐγγράφων, ἀπαρτίζοντα τὸν παλαιὸν κώδικα τῶν πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος Ἀθηνῶν, διεσώθησαν ἐν σώματι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοὐλάχιστον τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, ἄλλα δὲ ἀπόκεινται ἐν οἰκογενειακοῖς ἀρχείοις, ἀποτελοῦντα βάσιν ἀξιολόγων μελετῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν.

Τὸ αὐτὸ δὲ ῥητέον ἐν πολλῷ μείζονι μέτρῳ περὶ τῆς σημασίας τῶν ἀρχειακῶν ἐγγράφων διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐν τοῖς σκοτεινοῖς χρόνοις τῶν μέσων αἰώνων, ἥτις μόνον δι᾿ ἐκτεταμένων ἐρευνῶν ἐν τοῖς εὐρωπαϊκοῖς ἀρχείοις, μάλιστα δὲ τοῖς τῆς Βενετίας καὶ Φλωρεντίας, ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ. Ἀλλὰ τὰ δημόσια ἰταλικὰ μητρῷα δὲν εἶνε τὰ μόνα ἄξια ἐξερευνήσεως. Ἀρκείτω νὰ σημειώσω, ὅτι ἐν ἰδιωτικῷ δυςπροσίτῳ ἀγγλικῷ ἀρχείῳ σώζεται ἐν πολλοῖς τόμοις ἡ ἀλληλογραφία σχεδὸν ὁλόκληρος τοῦ φλωρεντιακοῦ οἴκου τῶν

Ἀτζαϊωλῶν, ὅςτις ἐδέσποσε τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1385 μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως[1].

Πολλὰ δὲ θὰ ἐξαγάγωμεν διδακτικώτατα περὶ τῆς ἱστορίας πορίσματα ἐκ τῆς μελέτης τῶν νομισμάτων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν. Τὰ ἐπὶ τῶν νομισμάτων ἐπιγεγραμμένα ὀνόματα διασαφηνίζουσι πολλάκις ἱστορικὰ γεγονότα, καὶ ἄλλως δὲ ἡ ἔρευνα περὶ τῆς τέχνης, τοῦ κράματος, τοῦ πλήθους ἢ τῆς σπάνιος τῶν νομισμάτων παρέχει ἀφετηρίαν εἰς ἱστορικὰς κρίσεις καὶ γνώσεις περὶ τῆς ἐν διαφόροις χρόνοις καταστάσεως τῶν πραγμάτων. Τὰ δὲ μολυβδόβουλλα οὐ μόνον τὴν ἱστορικὴν ὀνοματολογίαν πλουτίζουσι πολλαχῶς, ἀλλὰ καὶ γνωρίζουσιν ἡμῖν ποικιλίαν πραγμάτων ἄλλοθεν ἐντελῶς ἀγνώστων. Τοιοῦτό τι συμβαίνει καὶ περὶ τὰς ἐπιγραφάς. Ἐπιφανέστατον δὲ δεῖγμα τοῦ πλουτισμοῦ τῶν ἱστορικῶν γνώσεων δι' ἐπιγραφῶν ἔστωσαν ὅσα μανθάνομεν περὶ τῆς ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Δ' ἀποστασίας τῶν Ἀθηνῶν τῆς ὑπὸ τοῦ Βαράγγου Ἀράλδου κατασταλείσης, συμβὰν ὅπερ οὐδεὶς τῶν Βυζαντίνων ἱστοριογράφων ἀναφέρει[2]. Οὕτω δὴ διὰ τῶν μολυβδοβούλλων καὶ τῶν ἐπὶ τῶν Προπυλαίων, τοῦ Παρθενῶνος, τοῦ Θησείου καὶ τῆς παλαιᾶς βυζαντιακῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου ἐγγεγλυμμένων ἐπιγραφῶν γνωρίζεται ἡ ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Ἀθηνῶν καὶ διασαφηνίζεται πολλαχῶς ἡ τύχη τῶν ἀρχαίων ἐκείνων μνημείων ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν χρόνων. Καὶ ἠμφισβητήθη μέν πως τούτων τῶν ἐπιγραφῶν ἡ γνησιότης ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Γερμανοῦ μεσαιωνοδίφου Hopf, ἀλλ' εἶνε ὅμως ἀναντίρρητον, ὅτι τὰ ἐν αὐταῖς φαινόμενά τινα ἀσυμβίβαστα πρὸς τὰς ἄλλοθεν περὶ Ἀθηνῶν γνωστὰς εἰδήσεις δὲν πρέπει νὰ ζητήσωμεν νὰ ἐξοικονομήσωμεν διὰ τῆς

[1] Τὸ ἀρχεῖον τοῦτο εἶνε τὸ τοῦ λόρδου Asburnham, οὗ θανόντος ἡ ἀλληλογραφία τῶν Ἀτζαϊωλῶν ἐξηγοράσθη ὑπὸ τῆς ἰταλικῆς κυβερνήσεως καὶ κατετέθη ἐν τῇ Λαυρεντιακῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Φλωρεντίας. Ἴδε περὶ αὐτῆς ***Φερδ. Γρηγοροβίου*** Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν, ἑλλ. μεταφρ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Τόμ. Β' σ. 626 κ. ἑ. Ἀνέκδοτα ἐξ αὐτῆς ἔγγραφα μέλλω νὰ ἐκδώσω προσεχῶς ἐν τῷ Γ' τόμῳ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ Γρηγοροβίου, περιέχοντι ἀνέκδοτα ἔγγραφα λατινιστὶ γεγραμμένα.

[2] Ὕστερον ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ γνώμη περὶ ἁλώσεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Ἀράλδου προῆλθεν ἐκ πεπλανημένης ἑρμηνείας τῆς ἐπὶ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ἐκ Πειραιῶς λέοντος ῥουνικῆς ἐπιγραφῆς. Ἴδε ***Γρηγοροβίου*** Ἱστορία, ἑλλ. μεταφρ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Τόμ. Α' σ. 237. ***Σπυρ. Π Λάμπρου*** Ἱστορία Ἑλλάδος Τόμ. Α' σ. 282 κ. ἑ.

ἁπλῆς κηρύξεως αὐτῶν ὡς πλαστῶν. Ὑπάρχουσι δὲ πλὴν τούτων τῶν ἐπιγραφῶν, ἃς πρῶτοι ἀνέγνωσαν ὁ μακαρίτης Πιττάκης καὶ ὁ ἄλλοτε ποτ' ἐν Ἀθήναις Ῥῶσος ἀρχιμανδρίτης Ἀντωνῖνος, καὶ ἄλλαι τινές, μέχρι τοῦδε ὅλως διαλαθοῦσαι, ὅσον γέ μοι γνωστόν, τὴν ὀξυδέρκειαν τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα σχολαζόντων. Εἶνε δὲ αὗται ἐπιγραφαὶ ἢ μᾶλλον χαράγματα μικρογράμματα, δυσδιάγνωστα καὶ περίπλοκα, ἐπὶ πολλῶν ἀρχαίων μνημείων ἐγγλυφέντα κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας καὶ περιέχοντα πολλὰ καὶ ποικίλα περὶ τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τῶν τουρκοκρατουμένων Ἀθηνῶν. Ἐν τῷ λιθίνῳ χρονικῷ [1] τούτῳ τῆς πόλεως ὁτὲ μὲν ἀναγράφονται εἰδήσεις ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκκλησίας, ὁτὲ δὲ σημειώσεις περὶ τῆς κτίσεως μεσαιωνικῶν μνημείων, περὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτήτων ἐφ' ὧν εἶνε κεχαραγμέναι αἱ ἐπιγραφαί. Ἐπί τινος τῶν κιόνων τοῦ Θησείου ἔχομεν ἀναγραφὴν λοιμικῶν νόσων· στῦλος δέ τις τῶν τοῦ Ὀλυμπιείου περιέχει ἐν ὑψηλῷ σπονδύλῳ καὶ οἱονεὶ ἐν ἀποκρύφῳ μονονοὺ πλήρη κατάλογον τῶν ὑπὸ τοῦ Χασεκῆ ἀπαγχονιζομένων. Τὸ δὲ περιεργότατον εἶνε, ὅτι αἱ ἐπιλίθιοι αὗται σημειώσεις δὲν εἶνε ἄσχετοι πρὸς τὰ ἐν χειρογράφοις σωζόμενα χρονικὰ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ φαίνονται ἐκεῖναι ὡς ἀπαρτίζουσαι τὴν κυριωτάτην τούτων πηγήν.

Χρησιμεύουσι δὲ καὶ ταῦτα τὰ ἐν παλαιοῖς χειρογράφοις ἀναγεγραμμένα χρονικὰ καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ὑπομνήματα οὐχ ἧττον τῶν ἄλλων προμνημονευθεισῶν πηγῶν εἰς διαλεύκανσιν τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας τῶν παρελθόντων αἰώνων. Τοιοῦτο χρονικὸν εἶνε τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἐκδοθὲν πρό τινων ἐτῶν ἔκ τινος κώδικος μιᾶς τῶν ἐν Ὀξωνίῳ βιβλιοθηκῶν [2]. Χρονικὸν ἄλλο, ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ σχὸν τύχας περιεργοτάτας, οὐκ ὀλίγον δὲ συντεῖναν εἰς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Φαλλμεράγερ, εἶν' ἐκεῖνο, ὅπερ ἤδη ἐνωρὶς ἐξέδωκεν ἐν μέρει ὁ Περραιβὸς ἐν παραρτήματι τῆς ἱστορίας

[1] Ἀφ' ἧς ὠνόμασα οὕτω τὰ ἐπὶ τῶν ἀρχαίων λίθων ἐγκεχολαμμένα χρονικὰ χαράγματα ἔγεινε δεκτὴ ἡ λέξις παρὰ πάντων σχεδὸν τῶν ἔκτοτε γραψάντων περὶ τούτων· ἡ δ' εὐχαρίστησις ἐπὶ τῇ ἀποδοχῇ του ὅρου εἶνε δι' ἐμέ τι μεῖζον τοῦ παραπόνου, ὅτι οἱ πλεῖστοι ἐλησμόνησαν νὰ σημειώσωσι τίς ὁ εἰσαγαγὼν τὴν λέξιν.

[2] Ἀθηναίου τόμ. ϛ' σ. 438 κ. ἑ. Ecthesis chronica and chronicon Athenarum. Ἐν Λονδίνῳ. 1902 σ. 85 κ. ἑ.

τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας, ἀποσιωπήσας τὸν συγγραφέα[1]. Τοῦ χρονικοῦ δὲ τούτου τὸ σπουδαιότατον μέρος ἐξεδόθη μετὰ ταῦτα τῷ 1869 ἐκ τῶν χειρογράφων τοῦ Πιττάκη[2]. Ὑπόμνημα δὲ περιεργότατον περὶ τῶν χρόνων τῆς τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ ἢ Χασεκῆ τυραννίδος φαίνεται ὂν τὸ γραφὲν ὑπὸ τοῦ πατρὸς τοῦ Γεωργίου Σκουζὲ, οὗ ἀπόσπασμα μικρὸν ἐδημοσιεύθη ἄλλοτε ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Γ. Τερτζέτη καὶ ὅπερ εὐχῆς ἔργον εἶνε νὰ ἐκδοθῇ ποτε καθ' ὁλοκληρίαν[3].

Τέλος δὲ πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ἄλλης τινὸς πηγῆς περὶ τῆς ἱστορίας τῶν τουρκοκρατουμένων Ἀθηνῶν· λέγω τὰ δημώδη ᾄσματα, ὧν ἰδιορρυθμότατα καὶ περιεργότατα εἶνε δίστιχά τινα, σκωπτικὰ συνήθως ἢ δηκτικὰ ἐπιγράμματα περὶ γεγονότων τῆς ἡμέρας. Τοιαῦτά τινα, διασωζόμεν' ἀκόμη ἐν τῇ μνήμῃ τῶν πρεσβυτέρων ἐκ τῶν ἐπιζώντων αὐτοχθόνων, πρέπει ταχέως νἀναγραφῶσιν, ἐπειδὴ περιέχουσιν εἰδήσεις ἢ κρίσεις περὶ συγχρόνων συμβάντων, μελλούσας νὰ χρησιμεύσωσι σπουδαίως εἰς τὸν θέλοντα νἀναπλάσῃ τὴν ζωντανὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως ἐν τῷ παρελθόντι.

Συμπληρωτικὸν δὲ βοήθημα πρὸς ἄντλησιν ἱστορικῶν εἰδήσεων περὶ τῶν Ἀθηνῶν κατά τε τοὺς μέσους αἰῶνας, μάλιστα δ' ἐπὶ τουρκοκρατίας, εἶνε αἱ διηγήσεις καὶ περιγραφαὶ τῶν περιηγητῶν. Ἀλλ' ἡ χρῆσις τοῦ βοηθήματος τούτου πρέπει νὰ γίνηται μετὰ προφυλάξεως μεγίστης. Ἠθέλομεν περιπέσει εἰς ἱστορικὸν σφάλμα, ἂν τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἄραβος γεωγράφου Ἐδρισῆ τῷ 1153 περὶ πολυανθρωπίας καὶ καλλονῆς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐθεωροῦμεν ὡς ἀπαρεγκλίτως ἰσχύοντα περὶ τῆς πόλεως ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἀκομινάτου μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἅλωσιν ὑπὸ τῶν Νορμαννῶν, καίπερ ὑπ' ἄλλων ἀμφισβητουμένην, καὶ τὰς μεσευούσας ἄλλας συμφοράς. Αἱ δὲ δύο βραχεῖαι περὶ τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ὑπομνήσεις ἀνωνύμων τοπογράφων, αἱ γνωσταὶ ὡς Βιενναῖος ἀνώνυμος καὶ Παρισῖνος ἀνώνυμος ἀπὸ τῶν βιβλιοθηκῶν ἐν αἷς ἀπόκεινται τὰ χειρόγραφα ἐξ ὧν ἐξεδόθησαν τὰ κείμενα ταῦτα, εἶνε με-

[1] Ἐπιτομὴ περὶ τῆς τῶν Ἀθηνῶν πολιτείας ἐν Ἱστορίᾳ Σουλίου καὶ Πάργας. Ἐν Βενετίᾳ. 1815 τόμ. Β' σ. 95 κ. ἑ.

[2] **Επ. Σταματιάδου** Οἱ Καταλάνοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ σ. 267-327.

[3] Ἐξεδόθη κατόπιν ὑπὸ **Θ. Φιλαδελφέως** (Ἱστορία Ἀθηνῶν Τόμ. Β' σ. 263 κ. ἑ.)

σται ἀνακριβείας καὶ ἀσαφείας, ἀποφαινούσης τὴν μὲν χρῆσιν αὐτῶν ἐπισφαλῆ, τὴν δ' ἱστορικὴν λυσιτέλειαν πάνυ σμικράν[1].

Εἰς δὲ τὴν ζωηρὰν ἐξεικόνισιν τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ ἄλλων τῆς πόλεως μερῶν κατὰ τὴν μεσοχρόνιον ἐποχὴν τὰ μάλιστα συντελοῦσιν αἱ εἰκόνες καὶ τὰ σχεδιογραφήματα τὰ διαγραφέντα κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Τοιούτων εἰκόνων ὁλόκληρον σειρὰν ἐδημοσίευσεν ὁ Γάλλος De Laborde ἐν τῇ ἀξιολόγῳ αὐτοῦ συγγραφῇ περὶ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον, δέκατον ἕκτον καὶ δέκατον ἕβδομον αἰῶνα. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι δὲν εἶνε ἅπασαι αὗται αἱ εἰκόνες οὔτ' ἐξ ἴσου ἐπιτυχεῖς, οὔτ' ἐξ ἴσου ἀξιόπιστοι, καθ' ὅσον εἶχον τέχνης ἢ αὐτοψίας οἱ διαγράψαντες αὐτάς, ἀλλ' οὐχ ἧττον πολλὰ διδασκόμεθα ἐξ αὐτῶν πρὸς ἱστορικὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας. Δύναται δὲ ἡ σειρὰ τῶν τοιούτων παραστατικῶν εἰκόνων καὶ νὰ πλουτισθῇ ἐπαισθητῶς δι' ἐπιμελοῦς ἐξερευνήσεως τῶν πλουσίων συλλογῶν σχεδιογραφημάτων ἐν τοῖς εὐρωπαϊκοῖς μουσείοις, οἷαι μάλιστα ἡ τῶν Παρισίων, ἡ τοῦ Λονδίνου καὶ ἡ τοῦ Βερολίνου. Καὶ ἐξεδόθησαν δ' ἐπ' ἐσχάτων πράγματι δύο τοιαῦτα νέα σχέδια τῆς Ἀκροπόλεως[2], ἴσως δὲ καὶ ἐν ἀττικοῖς ἢ ἄλλοις ἑλληνικοῖς οἴκοις περισώζονταί που τοιαῦται εἰκόνες τῶν παλαιοτέρων Ἀθηνῶν, αἵτινες, ὅσον καὶ ἂν ἦσαν ἀτελῶς ἐξειργασμέναι, δύνανται νἀποβῶσι χρήσιμοι εἰς τὸν ἱστοριογράφον.

Ἄλλως παρὰ τῶν ἀλλογενῶν περιηγητῶν τῶν γραψάντων καὶ περὶ Ἀθηνῶν πολλὰ δυνάμεθα νὰ μάθωμεν καὶ παραλάβωμεν, ἐπειδὴ πολλοὶ λόγιοι ἐπεσκέφθησαν τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος ἤδη ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ὅτε ἦλθεν αὐτόσε Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Εἴ-

[1] Τοὺς Ἀνωνύμους τούτους τοπογράφους εὑρίσκει νῦν ὁ βουλόμενος προχείρως ἐν τῇ συγγραφῇ τοῦ *Curt Wachsmulh* Die Stadt Athen im Alterthum. Ἐν Λειψίᾳ. 1874 Τόμ. Α' σ. 731 κ. ἑ. Ἀνετυπώθησαν δὲ ἄνευ νέας ἀντιβολῆς καὶ παρὰ τῷ ***Δημ. Καμπούρογλου*** Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν Τόμ. Α' σ. 92 κ. ἑ.

[2] Τὸ ἕτερον τῶν σχεδιογραφημάτων τούτων ἐξεδόθη κατὰ τὸ ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Λούβρου πρωτότυπον τοῦ 1686 ὑπὸ τοῦ κ. ***Χρήστου Παπαγιαννάκη*** ἐν τῇ Gazette archéologique τῶν Παρισίων τοῦ ἔτους 1875, ἐκ Πίν. VIII. Ἴδε καὶ τὸ ἐξηγητικὸν ἄρθρον ἐν σ. 26 κ. ἑ. Τὸ δὲ ἄλλο ὑπὸ τοῦ κ. ***F. von Duhn*** ἐκ τοῦ ἔτους 1670 ἐν τοῖς Mittheilungen des Deutschen archäologischen Instituts. 1877 σ. 38 κ.ἑ. Πρβλ. Πίν. II. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἔκτοτε δημοσιευθέντων σχεδίων καὶ εἰκόνων τῶν Ἀθηνῶν ἴδε ***Φερδ. Γρηγοροβίου*** Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν, ἑλλ. μεταφρ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Τόμ. Β' σ. 369 κ. ἑ., σ. 425 ἐν σημ. καὶ σ. 525.

μεθα δ' ἠναγκασμένοι νὰ προσφύγωμεν εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν γενομένας περιγραφὰς τῆς πόλεως καὶ τὰ ἱστορήματα περὶ τῶν τυχῶν αὐτῆς καὶ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν ἐν αὐτῇ οἰκούντων, ἐπειδὴ εἶδον τὴν πόλιν καὶ ἔγραψαν περὶ αὐτῆς ἐν χρόνοις καθ' οὓς ὀλίγα γινώσκομεν περὶ τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' ὁπόση περίσκεψις καὶ κριτικὴ προσοχὴ πρέπει νὰ καταβληθῇ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὑπ' αὐτῶν ἀναγεγραμμένων διηγήσεων δύναται νὰ γείνῃ δῆλον ἐξ ἑνὸς καὶ μόνου χαρακτηριστικοῦ παραδείγματος. Εἷς τῶν ἀρίστων περιηγητῶν, ὁ κατὰ τὴν δεκάτην ἑβδόμην ἑκατονταετηρίδα τελευτῶσαν ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας Γάλλος Σπὼν, ῥητῶς διισχυρίζεται, ὅτι ὁ πρὸ αὐτοῦ περὶ τῆς πόλεως ἰδίαν γράψας βίβλον Guillet ἑπτὰ μόνον ἡμέρας εἶχε διατρίψει ἐν Ἀθήναις. Καὶ ὅμως οὗτος πλεῖστ' ἀναγράφει ἄλλοθεν ἄγνωστα, ἐν οἷς καὶ μακρὰν διήγησιν περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Γ' ἐξ εὐνοίας πρὸς τὴν περικαλλῆ Ἀθηναίαν χανούμισσαν Βασιλικὴν εὐμενοῦς ἐξαρτήσεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ κισλὰρ ἀγᾶ [1]. Ἡ διήγησις δὲ αὕτη διαφωνεῖ οὐσιωδῶς πρὸς τὸ ἀναργύρειον χρονικὸν, μαρτυροῦν, ὅτι εὐθέως τὴν προσήλωσεν εἰς τὸ χαρέμι, τουτέστι εἰς τὴν βασιλικὴν γυναικωνῖτιν εἰς τὴν διαυθέντευσιν τοῦ ἀρχιευνούχου [2].

Τοιαῦται εἶνε συλλήβδην καὶ προχείρως ἐξεταζόμεναι αἱ κυριώτεραι πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας. Μόνον δὲ διὰ τῆς ἀκριβοῦς αὐτῶν μελέτης καὶ κριτικῆς ἐπεξεργασίας θὰ κατορθωθῇ ἡ συγγραφὴ ἀξίας λόγου ἱστορίας τῶν μεσαιωνικῶν καὶ τουρκοκρατουμένων Ἀθηνῶν· αἱ δὲ μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἀπόπειραι ὡς μὴ στηριχθεῖσαι εἰς τοιαύτην εὐσυνείδητον ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν ἀπεδείχθησαν πρόωροι καὶ μικροῦ λόγου [3]. Κυριώτατον δ' ἔργον τῶν σημερινῶν χρόνων εἶνε ἀκόμη, ἕως

[1] ***La Guilletière*** Athènes ancienne et nouvelle. Ἐν Παρισίοις. 1675 σ. 163 κ. ἑ.

[2] ***Επ. Σταματιάδου*** Οἱ Καταλάνοι σ. 267.

[3] Ἔκτοτε ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν Ἀθηνῶν ἔγεινεν ἀντικείμενον τῶν μελετῶν τοῦ ***Φερδ. Γρηγοροβίου*** (Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν, ἑλλ. μεταφρ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου***. Ἐν Ἀθήναις. Τόμοι δύο 1903 - 1904, εἰς οὓς προστεθήσεται μετ' οὐ πολὺ τρίτος περιέχων ἀνέκδοτα λατινικὰ ἔγγραφα). Περὶ δὲ τῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας ἱστορίας τῆς πόλεως ἐξεδόθησαν ἡ τοῦ ***Δημ. Καμπούρογλου*** Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν εἰς τόμους τρεῖς, ἐν Ἀθήναις 1889-1896 μετὰ τῶν Μνημείων τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων

πολλὰ δημοσιευθῶσιν ἔτι ἀνέκδοτα καὶ παρασκευασθῇ ἡ ἱστορικὴ ὕλη, ἡ κατὰ μονογραφίας διαπραγμάτευσις τμημάτων τῆς ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἀθηναϊκῆς ἱστορίας καὶ ἡ κατ' ὀλίγον ἔκδοσις καὶ χρησιμοποίησις τῆς παρουσιαζομένης νέας ὕλης.

Β'

Εἰς τἀνωτέρω γραφέντα προχείρως περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐξερευνήσεως τῶν πηγῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας ἐπιτραπήτω νὰ προςθέσω ὀλίγα περί τινος ἐπ' ἐσχάτων ἐκδοθείσης οὐκ ἀσήμου πηγῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῶν Ἀθηνῶν. Εἶνε δ' αὕτη ποίημα ἐπιγραφόμενον Περὶ τῆς ἀναλώσεως καὶ τῆς αἰχμαλωσίας ἣ γέγονεν ὑπὸ τῶν Περσῶν εἰς ἀττικὴν Ἀθήνα καὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ ἐν Πετρουπόλει ὁμογενοῦς καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Γαβριὴλ Δεστούνη ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος τῆς ἐν Πετρουπολει αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης (ἀρ. CCII), ἐξ οὗ ὁ αὐτὸς ἐξέδωκε τῷ 1877 τὸ περίεργον περὶ Ἀρμούρη ἐπύλλιον [1].

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ποιημάτιον, ἀποτελούμενον ἐκ μόνον ἑξήκοντα καὶ ἐννέα στίχων, ὀρθῶς ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ὡς θρῆνος. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ, ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῶν καθαρῶς δημωδῶν ἐκείνων ποιήσεων, δι' ὧν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐθρήνησεν ὁτὲ μὲν τὴν ἅλωσιν τῆς βασιλευούσης, ὁτὲ δὲ τὴν τῆς Τραπεζοῦντος [2]. Πολὺ δὲ μᾶλλον εἶνε τὸ στιχούργημα τοῦτο ἔργον ἀνδρὸς οὐχ ὅλως ἀπαιδεύτου, συνταχθὲν ἤδη βραχὺν χρόνον μετὰ τὸ συμβὰν ὅπερ πραγματεύεται καὶ περισωθὲν εἰς ἡμᾶς οὐχὶ διὰ τῆς προφορικῆς ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν παραδοσεως, ἀλλὰ διὰ καταγραφῆς συγχρονου πρὸς τὴν σύνταξιν αὐτοῦ. Ἀνάλογα δ' ἔμμετρα θρηνῳδήματα ἔχομεν καὶ ἄλλα, οἷον τὸν Θρῆνον περὶ Ταμυρλάγγου [3] καὶ τὸν τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶ περὶ τοῦ θανατικοῦ τῆς Ῥόδου [4].

εἰς τόμους τρεῖς (1889-1892) καὶ ἡ τοῦ **Θ. Ν. Φιλαδελφέως** Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τόμους δύο. Ἐν Ἀθήναις. 1902.

[1] Περὶ τῆς ἀναλώσεως καὶ τῆς αἰχμαλωσίας ἣ γέγονεν ὑπὸ τῶν Περσῶν εἰς ἀττικὴν Ἀθήνα. Ποίημα τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκικῆς καταχτήσεως, ἐκδοθὲν, ῥωσιστὶ μεταφρασθὲν καὶ διερμηνευθὲν παρὰ **Γαβριὴλ Δεστούνη**. Ἐν Πετρουπόλει. 1881. Εἰς 8ον σ. VI καὶ 9.

[2] Ἴδε περὶ τῶν τοιούτων δημοτικῶν ᾀσμάτων τὴν εἰςαγωγὴν τῆς ἐμῆς Collection de romans Grecs ἐν σ. XV.

[3] *Guil. Wagner* Carmina Graeca medii aevi σ. 28 κ. ἑ.

[4] Αὐτόθι σ. 32 κ. ἑ.

Ὡς δ' ἐν ἐκείνοις, ἐπικρατεῖ καὶ ἐν τούτῳ τῷ ποιήματι ἡ ῥητορικὴ χροιὰ οὕτως, ὥςτε αἱ ἐν αὐτῷ περιπλεκόμεναι ἱστορικαὶ εἰδήσεις δὲν ἐκφράζονται σαφῶς καὶ διαρρήδην, ἀλλὰ περιβάλλονται τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα τῆς ἄλλως ἀσαφοῦς σοφιστικῆς ἐκφράσεως. Οὐχ ἧττον τὸ ποίημα τοῦτο χρησιμεύει διττῶς εἰς αὔξησιν τῶν ἡμετέρων γνώσεων περὶ τοῦ συμβάντος ὅπερ ὑπόκειται ὡς βάσις αὐτοῦ. Καὶ δὴ πρῶτον μὲν παρέχει ἡμῖν τὴν ψυχολογικὴν ἐκτίμησιν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων τῶν κατεχόντων τὴν καρδίαν τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὰς θλιβερὰς ἡμέρας τῆς μοιραίας ἁλώσεως, δεύτερον δὲ παραδίδει ἡμῖν ὁπωσδήποτε ἱστορικάς τινας εἰδήσεις, συμπληρούσας τὰ ἄλλοθεν ἡμῖν γνωστὰ περὶ τούτου τοῦ γεγονότος. Καὶ περὶ μὲν τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγράφη τὸ ποίημα δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἀσφαλὲς πόρισμα ἐκ τῶν ἑξῆς δύο στίχων αὐτοῦ·

> Ἀρχὴν αἰχμαλωτίσασιν Λεγουρικοῦ τὸ μέρος,
> δεύτερον τρίτον ἦλθασι εἰς τὸν αὐτὸν τὸν τόπον.

Ἐπειδὴ δὲ Λεγουρικὸν εἶνε, καθ' ἃ ἰσχυρίζεται ὁ ἐκδότης, τὸ ἐν τῇ Ἐπιδαυρίᾳ τὴν σήμερον καλούμενον Λιγουριό, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐντεῦθεν τὴν ἑξῆς χρονολογικὴν σειράν. Διὰ μὲν τοῦ πρώτου στίχου ἐμφαίνεται πάντως ἡ ἐκπολιόρκησις τῶν πελοποννησιακῶν πόλεων ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ, καίτοι δὲν ἐννοοῦμεν τὸν λόγον, δι' ὃν ἡ Ἀργολὶς δηλοῦται διὰ ταύτης τῆς ἐκφράσεως καὶ γίνεται μνεία τῆς ἁλώσεως μέρους ἄλλως μὴ ἀναγραφομένου ἐν ταῖς μέχρι τοῦδε γνωσταῖς πηγαῖς. Ἐν δὲ τῷ ἄλλῳ στίχῳ ὁ γινόμενος λόγος περὶ δευτέρας καὶ τρίτης ἁλώσεως τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρεται βεβαίως εἰς τὴν ὁριστικὴν ἐκπολιόρκησιν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Ὀμὰρ καὶ τὴν εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἐπέλευσιν αὐτοῦ τοῦ Μωάμεθ. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Σουλτάνος δὶς μετέβη εἰς Πελοπόννησον, τὸ θέρος τοῦ 1458 καὶ τῷ 1460, ὅτε ἀπεφάσισε νὰ προβῇ ὁριστικῶς ἐναντίον τῶν Παλαιολόγων, δὶς δὲ μετέβη καὶ εἰς Ἀθήνας, τὸ μὲν πρῶτον τελευτῶντος τοῦ Αὐγούστου 1458 μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ὀμὰρ κατάληψιν τῆς πόλεως, δεύτερον δ' ἐν ἔτει 1460 μετὰ τὴν ὁριστικὴν καθυπόταξιν τῆς Πελοποννήσου, ἄπορον καθίσταται ἂν τὴν πρώτην ἢ τὴν δευτέραν τῶν μεταβάσεων τούτων τοῦ Μωάμεθ εἰς

τὴν Πελοπόννησον ὑποδηλοῖ ὁ πρῶτος τῶν προμνημονευθέντων στίχων, καὶ ἂν διὰ τῶν λέξεων δεύτερον τρίτον ἤλθασι ἐννοῆται ἡ ὁριστικὴ ὑπὸ τοῦ Ὀμὰρ κατάληψις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ πρώτη τῷ 1458 εἰς Ἀθήνας ἔλευσις τοῦ Μωάμεθ ἢ μᾶλλον ἡ πρώτη καὶ δευτέρα ἐπιδρομὴ τοῦ σουλτάνου. Κλίνω νὰ πιστεύσω μᾶλλον τὸ δεύτερον τοῦτο, βλέπων, ὅτι ἐν τῷ ποιήματι πικρὸς γίνεται λόγος περὶ τῆς δηώσεως καὶ αἰχμαλωσίας τῶν Ἀθηνῶν. Κατὰ τὸν ἀνώνυμον θρηνῳδὸν οἱ Τοῦρκοι, εἰςελάσαντες εἰς τὴν πόλιν, ἐφόνευσαν μὲν τοὺς ἱερεῖς τοῦ ὑψίστου, τοὺς γέροντας καὶ τοὺς προὔχοντας, ἔφθειραν δὲ γυναῖκας καὶ παῖδας, ἐνέπρησαν δὲ τὰς οἰκίας, ἐμίαναν τὰς ἐκκλησίας, ἐμόλυναν τὰς εἰκόνας. Ἀλλὰ τοιαύτας ὠμότητας δὲν μαρτυροῦσιν αἱ μέχρι τοῦδε γνωσταὶ πηγαὶ ὡς συμβάσας εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Οὐδὲ παρέστη τοιαύτη τις ἀνάγκη, ἐπειδὴ ὁ μὲν Ὀμὰρ παρέλαβε τὴν πόλιν διὰ συνθήκης παρὰ τοῦ τελευταίου δουκὸς Φράγκου Ἀτζαϊώλη μετὰ διετῆ σχεδὸν πολιορκίαν τῆς Ἀκροπόλεως, ὁ δὲ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1458 ἐπισκεφθεὶς τὴν πόλιν Μωάμεθ οὐ μόνον δὲν προςηνέχθη σκληρως πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς ὑποταγείσης πόλεως, ἀλλὰ καί, καταγοητευθεὶς ἐκ τῆς νέας αὐτοῦ κτήσεως, παρέσχεν ἤδη ἀμέσως, ὡς φαίνεται, ἱκανὰ προνόμια εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἀλλ᾽ ὅτε ὁ σουλτάνος μετέβη τὸ δεύτερον εἰς τὴν πόλιν τῷ 1460, ἐπιστρέφων ἐκ τῆς ἐπισημοτέρας αὐτοῦ δευτέρας στρατείας ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν ψυχὴν ἔχων προςωχθισμένην ὑπὸ τῶν τελευταίων ἐν αὐτῇ ἀγώνων, οὐδαμῶς εἶνε παράδοξον ἂν ἐπέδειξε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἅπαν τῆς βαρβαρικῆς αὐτοῦ ἰσχύος τὸ κράτος. Καὶ δὲν μαρτυροῦνται μὲν οὐδὲ κατὰ ταύτην τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Μωάμεθ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τοιαῦται βιαιοπραγίαι, οἵας ἀναφέρει τὸ προκείμενον ποίημα, ἀλλὰ τὰ ἤδη γνωστὰ γεγονότα ἐπιτρέπουσιν ἡμῖν, ἢ ὀρθότερον ἐπιβάλλουσιν ἀναγκαστικῶς, εἰς τὴν δευτέραν ταύτην ἐπίσκεψιν τοῦ Μωάμεθ νἀποδώσωμεν τὰ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ θρηνῳδούμενα δεινὰ τῶν Ἀθηναίων. Πράγματι ὁ σουλτάνος, ἐπιστρέφων εἰς τὴν προςφιλῆ αὐτῷ κτῆσιν, δὲν εὕρισκε τοὺς Ἀθηναίους οὕτω πιστοὺς ὑπηκόους, ὅσον ἠδύνατο νἀναμένῃ ἐκ τῆς προτέρας αὐτοῦ πραείας πρὸς ἐκείνους συμπεριφορᾶς. Καὶ τοῦτο συνέβαινεν, ἐπειδὴ αἱ ῥίζαι, ἃς βαθείας ἤδη ἐπὶ ἑπτὰ ὅλας ἐτῶν δεκάδας εἶχε καταβάλει ἐν τῇ χώρᾳ ἡ δυναστεία τῶν Ἀτζαϊώλων, δὲν ἠδύναντο οὕτω ταχέως

νὰ ἐκσπασθῶσι. Καὶ δὴ ὁ τελευταῖος τῶν Ἀτζαϊωλῶν Φράγκος, ὅστις συνῳδὰ ταῖς πρὸς τὸν Ὁμὰρ συνθήκαις εἶχεν ἀναγκασθῇ νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν Βοιωτίαν, ζῶν ἐν Θήβαις ὡς ὑποτελὴς τῆς Πύλης διενήργει τὴν εἰς τὰς Ἀθήνας κάθοδον [1], ὁ δὲ σουλτάνος μεταβὰς εἰς Ἀθήνας ἠναγκάσθη διὰ παντὸς τρόπου νὰ καταστείλῃ τὴν ὑπὲρ τοῦ ἐκπτώτου δουκὸς παρασκευαζομένην συνωμοσίαν. Ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν ἀναφέρεται σὺν τοῖς ἄλλοις, ὅτι τότε ἀπεκομίσθησαν ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν δέκα τῶν ἐπιφανεστάτων πολιτῶν, ὁ δὲ δοὺξ Φράγκος, κελευσθεὶς νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν Ζάγανον, ἔτυχεν οἰκτροῦ παρ' αὐτοῦ θανάτου [2]. Κατὰ πιθανώτατον ἄρα λόγον εἰς τὰ πρὸς ἄμυναν κατὰ τῆς μελετωμένης καθόδου τοῦ Ἀτζαϊώλη ληφθέντ' αὐστηρὰ μέτρα καταλεκτέαι καὶ αἱ ὠμότητες ἃς περιγράφει τὸ ποίημα τοῦ πετρουπολιτικοῦ κώδικος.

Ἐκ δὲ τῶν ἄλλων, ἅτινα διδάσκει ἡμᾶς τὸ ποίημα τοῦτο, ἄξια λόγου εἶνε τὰ κατὰ τὴν γεωργικὴν σημασίαν τῶν περὶ τὴν Ἀκαδημίαν τόπων αἵτινες καλοῦνται Σωπόλια ἐν τῷ στιχουργήματι, οὗ ὁ ποιητὴς παριστάνει τὴν πόλιν διὰ τῶν ἑξῆς στίχων θρηνοῦσαν τὴν δήωσιν τῶν ὀπωροφόρων ἐκείνων τόπων καὶ τὸν αἰχμαλωτισμὸν τῶν αὐτοὺς γεωργούντων·

«Ὦ Σωπολιάταις μου καλοὶ ποῦ νά σας καταντήσουν,
ὦ γεωργοὶ παμπλούμιστοι εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον,
τοὺς εἶχα φοῦμος κ' ἔπαινος εἰς ὅλον μου τὸ κράτος,
τοὺς τρέφοντας τὸ κράτος μου ἀπὸ παντὸς πραγμάτου,
τοὺς ζήσαντας ἐλεύθερα μετὰ χαρᾶς μεγάλης.
Τώρα σκλάβοι ἐκλήθησαν καὶ εἰς Περσίαν ὑπάγουν».
Πάλιν Ἀθήνα ὀδυρμοὺς ἐκ βάθους ἀναπέμπει.
«[Ὦ] δένδρη μου πανώραια, καὶ τίς νά σας ἀρδεύσῃ;
Τίς νὰ ῥαβδίσῃ τὸν καρπὸν ὡραῖον τὸν ἐδικόν σας;
Τίς νὰ ποιῇ τὸ ἔλαιον, τὴν ἀρτυσίαν τοῦ κόσμου,
τὴν λυχναψίαν τοῦ φωτὸς καὶ φωταυγίαν τοῦ σκότους;
[Ὦ] Παραδείσια μου τερπνά, καὶ τίς νά σας γεργεύῃ,
ἄρουραί [μου] ἐξάκουστοι, καὶ τίς νά σας τρυγήσῃ;
Ἡ γῆς μου ἡ πολύσπορος, τίς νά σε κατασπέρνῃ;
Τοὺς γεωργοὺς ἐπῆράν τους τὸ περσικὸν τὸ γένος

[1] Πρβλ. τὴν ἐπ' ἐσχάτων ἐκδοθεῖσαν ὑπ' ἐμοῦ ἀνέκδοτον Ἐπιστολὴν τοῦ Φράγκου Ἀτζαϊώλη πρὸς τὸν δοῦκα Μεδιολάνων Φραγκίσκον Σφόρτσαν ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι Τόμ. Α' (1904) σ. 216 κ. ἑ.

[2] ***Λαονίκου Χαλκοκονδύλη*** ἐκδ. Βόννης σ. 483.

καὶ ἔρημόν σε ἄφηκαν ἀπὸ παντὸς πραγμάτου,
ζωή μου ἡ παμπλούμιστη, χρυσῆ καὶ κοσμημένη.
Οὕτως καὶ σὺ Σωπόλιον ὀπώρας γεμισμένον [1]».

Ἐκ τῶν στίχων τούτων βλέπομεν, ὅτι μεγίστην ὁ θρηνῳδὸς τῶν Ἀθηνῶν ἀπέδιδε σημασίαν εἰς τοὺς γεωργοὺς τῶν Σεπολίων, ἅτινα κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ὀνομάζει ἐκεῖνος Σωπόλια. Ταῦτα δ' εὑρίσκομεν τελευτῶντος ἤδη τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ζυγομαλᾶ πρὸς τὸν ἐν Τυβίγγῃ σοφὸν Κρούσιον λεγόμενα ἐπ' ἴσης Σωπόλια· ὥςτε εἰκάζομεν, ὅτι ὁμοίως ἦτο γνωστὴ αὐτῷ κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἡ διὰ τοῦ **ω** προφορά. Ἰδοὺ δὲ τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ Ζυγομαλᾶ, λαλοῦντος περὶ τῆς γλώσσης τῶν συγχρόνων Ἀθηναίων· μέλλουσι γὰρ εἰπεῖν Ὅρα ὦ εὐτυχὲς καὶ ἀντὶ τούτου λέγουσι **Γεαπᾶ καλότυχε**, τὰ σῦκα **σοῦκα** λέγουσι, τὸν βάτραχον **πακακᾶν** καὶ ἄλλα γελοῖα· τὴν στολὴν **σολήν**, τὰ ἔξω τῆς πόλεως προαύλια, ἃ ἐξωπόλια ἔδει λέγειν, **Σοπόλια** λέγουσιν [2]. Καὶ δὲν ἐξεύρω μέν, ἂν τὸ ἐν τούτοις ὑπὸ τοῦ Ζυγομαλᾶ ὑποδηλούμενον ἔτυμον τοῦ ὀνόματος Σωπόλια ἔχει ὀρθῶς· ἀλλὰ πάντως ἡ εὕρεσις τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως πρέπει νὰ ὁρμηθῇ ἐκ τῆς διὰ τοῦ **ω** ἀρχαιοτέρας προφορᾶς τοῦ ὀνόματος. Ὥςτε κατὰ ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὀρθὴν τὴν πρό τινων ἐτῶν προταθεῖσαν ὑπὸ τοῦ κ. Χρήστου Νικολαΐδου Φιλαδελφέως ἄλλως εὐφυᾶ γνώμην, καθ' ἣν ἡ λέξις Σεπόλια γραπτέα διὰ τοῦ **αι** καὶ ἐξηγητέα ὡς προελθοῦσα ἐκ τῶν [εἰ]ς αἰπόλια, ὡς ἐν τοῖς χρόνοις τῆς φραγκικῆς καὶ τουρκικῆς κατακτήσεως προῆλθον τὰ Στανκῶ = εἰς τὴν Κῶ, Σετίνα = εἰς Ἀθήνα, Σταμποὺλ = εἰς τὴν Πόλιν καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα [3].

[1] Εἰς τὸ κείμενον, ὡς ἐνταῦθα ἐκδίδεται, ἐπηνέχθησαν ὀλίγαι μόνον μεταβολαί, ἰδίως περὶ τοὺς τονισμοὺς τῶν ἐγκλιτικῶν καὶ ἐγκλινομένων. Τὴν δὲ κυριωτάτην διόρθωσιν ἐποίησα ἐν στ. 53 γράψας τίς νὰ ποιῇ τὸ ἔλαιον ἀντὶ τοῦ παρὰ τοῦ Δεστούνη τίς νὰ πιῇ τὸν ἔλαιον. Πρβλ. τὸ τοῦ Ζυγομαλᾶ παρὰ ***Κρουσίῳ*** (Turcograecia σ. 95)· Τούτων τῶν ποταμῶν τοῖς ὕδασιν ποτίζουσιν οἱ Ἀθηναῖοι τὰ δένδρα τῶν ἐλαιῶν, χιλιάδες ὄντα πολλαί, καὶ ***ἔλαιον ποιοῦσι*** δι' οὗ Κωνσταντινούπολις καὶ ἄλλαι πόλεις ἐξαρκοῦνται.

[2] ***Crusius*** Turcograecia σ. 99.

[3] Ἐφημερὶς τῆς 17 Νοεμβρίου 1875.

Τοιοῦτον δι' ὀλίγων τὸ ἄξιον λόγου τούτου στιχούργημα, ὅπερ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς σπουδαία συμπληρωματικὴ πηγὴ εἰδήσεων περὶ τῆς ἁλώσεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως τῆς πόλεως ἐν τοῖς χρόνοις καθ' οὓς ἐτελέσθη αὕτη[1].

Ἄλλως δὲ ἡ ἔκδοσις ἔγεινεν ὑπὸ τοῦ κ. Δεστούνη μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας, καίτοι ὁ κῶδιξ ἐν ᾧ περιέχεται τὸ ποίημα εἶνε λίαν ἀμελῶς γεγραμμένος καὶ τὸ κείμενον καθίσταται πολλαχοῦ σχεδὸν ἀδιάγνωστον. Καὶ τῷ μὲν φιλοπόνῳ κ. Δεστούνῃ εὐγνωμονοῦμεν ἐπὶ τῷ μικρῷ τούτῳ, ἀλλὰ φιλίῳ δώρῳ, εὐχόμενοι ἵνα ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πετρουπόλει βιβλιοθήκης καὶ ἄλλα δημοσιεύσῃ σπουδαῖα ἀνέκδοτ' ἀναφερόμενα εἰς τὴν μεσοχρόνιον τοῦ ἔθνους φιλολογίαν καὶ ἱστορίαν. Εὐελπιστοῦμεν δὲ, ὅτι καὶ ἄλλων ὁμογενῶν θὰ τραπῶσιν αἱ μελέται μετὰ ζήλου ἐπὶ τὴν εὕρεσιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας κατὰ τὸ ἀνωτέρω διὰ βραχέων διαχαραχθὲν σχέδιον, ἵνα καταστῇ ποτε δυνατὴ ἡ συγγραφὴ ἀξιοσπουδάστου ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίου Σύλλα μέχρι τῆς ἀνακηρύξεως τῆς πόλεως εἰς πρωτεύουσαν τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος.

---

[1] Ὁ κ. ***Δημ. Καμπούρογλους*** (Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Τόμ. Α' σ. 117 κ.ἑ.), ποιούμενος λόγον περὶ τοῦ θρήνου, οὐκ ἀπιθάνως ἐκλαμβάνει, ὅτι Λεγουρικὸ δὲν εἶνε τὸ Λιγουριὸ τῆς Ἀργολίδος, ἀλλ' ἄγνωστον νῦν ἡμῖν μέρος τῆς Ἀττικῆς. Ἀλλὰ τὰ λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ «Μήπως ἆρα δὲν πρόκειται περὶ τῆς ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β' ἁλώσεως τῆς πόλεως, ἀλλὰ περὶ πολὺ μεταγενεστέρας ἐποχῆς, τῆς ἐπὶ Βενετοκρατίας (τῷ 1688) εἰςβολῆς τῶν Τούρκων», καίπερ ὑπ' αὐτοῦ ἀμέσως ἔπειτα ἐξασθενούμενα διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι τῷ 1688 οἱ Τοῦρκοι παρέδοσαν εἰς τὸ πῦρ καὶ τὴν καταστροφὴν τὰς Ἀθήνας, ἐρήμους οὔσας κατοίκων, οὐδὲ νὰ λεχθῶσι κἂν ἔπρεπεν, ἀφ' οὗ ὁ περιλαμβάνων τὸ ποίημα κῶδιξ εἶνε ἀρχαιότερος τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος. Ἀπίθανος δὲ εἶνε ἡ ἀναγωγὴ τοῦ ποιήματος εἰς τουρκικὴν εἰςβολὴν προγενεστέραν τῆς ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ κατακτήσεως, καθ' ἃ προτείνουσιν ὅ τε κ. ***Καμπούρογλους*** ἔνθ' ἀν. σ. 123 καὶ ὁ ***Θ. Ν. Φιλαδελφεὺς*** (Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν Τόμ. Α' σ. 134 κ. ἑ.). Ὀρθῶς δ' ὁ ***Γρηγορόβιος*** (ἑλλ. μετάφρ. ***Σπυρ. Π. Λάμπρου*** Τόμ. Β' σ. 389) ἀναφέρει τὸν θρῆνον εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ ἅλωσιν. Περὶ δὲ τῆς λέξεως τὰ Λεγούρια ἴδε ὅσα ἔγραψα ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι Τόμ. Β' (1905) σ. 237 κ. ἑ.

ΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΙ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ*

Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία διεδόθη ἐν Ἀθήναις βραδέως, ἀλλ' ἄνευ πολλῶν θυσιῶν καὶ μεγάλων μαρτυρίων. Ὁ Παῦλος ἠναγκάσθη μὲν νὰ καταλίπῃ τὴν κατείδωλον πόλιν χωρὶς νὰ μετατρέψῃ ἀμέσως τὰ πνεύματα, ἀλλ' οἱ λόγοι αὐτοῦ ἐκέρδησαν τοὐλάχιστον τὴν ψυχὴν Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τοῦ λεγομένου πρώτου τῶν Ἀθηναίων ἐπισκόπου. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ πρώτου τούτου μάρτυρος ὀλίγους ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἀθηναϊκὴ ἐκκλησία. Ἐπιφανέστατος δὲ πάντων μετὰ τὸν Διονύσιον εἶνε ὁ ἱερομάρτυς Λεωνίδης, ἀθλήσας μετὰ τῆς μάρτυρος Χαρίσσης καὶ τοῦ περὶ αὐτὴν χοροῦ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου.

Πότε δ' ἐκτίσθη ἐν Ἀθήναις ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐκκλησία ἀγνοοῦμεν. Προηγήθησαν ἆρα τῶν ἐν τῷ φανερῷ ἰδίων οἰκοδομημάτων λαθραῖα εὐκτήρια ἐν κατακόμβαις μυστικαῖς καὶ ὑπογείοις ὡς ἐν Ῥώμῃ, Παρισίοις, Νεαπόλει; Κατακόμβας τοιαύτας ἔχομεν καὶ ἐν Ἑλλάδι τὰς τῆς Μήλου, ἃς τὸ πρῶτον παρατηρηθείσας ὑπὸ τοῦ Ross, διὰ μακρῶν ἔπειτα ἐξήτασε καὶ περιέγραψεν ἐπ' ἐσχάτων ὁ Γάλλος Bayet. Τίς δὲ οἶδεν, ἂν πέπρωταί ποτε να εὑρεθῶσι τοιαῦται κατακόμβαι καὶ ἐν Ἀθήναις. Ἀλλὰ πιστεύω μᾶλλον, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ἐνταῦθα διεδόθη οὕτως, ὥστε νὰ μὴ εἶνε χρεία πάλης πολλῆς καὶ κρυφίας λατρείας. Προςλαμβάνων δὲ χαρακτῆρα ἧττον συγκρουόμενον πρὸς τὴν ἐλευθεριωτέραν ἤδη κατάστασιν ἀρχαίαν θρησκείαν κατώρθωσεν ἴσως νὰ εἰςελάσῃ βαθμηδὸν ἀνενόχλητος, ἕως ἐπέστησαν αἱ ἡμέραι τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου.

Τότε δὲ ἠδύνατο πλέον θριαμβεύων νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ πόλει καὶ ἀναβῇ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἀκρόπολιν. Ὁ Παρθενὼν ἔμεινεν εἰς τὸ ἑξῆς

* Ἐδημοσιεύθη το πρῶτον ἐν τῷ Ἑσπέρῳ Ἔτ. Α' (1881) σ. 97 κ. ἑ.

Παρθενών, καὶ μόνον ὑποκατεστάθη εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ἡ Παναγία. Ἀγνοοῦμεν ἀκριβῶς τὸν χρόνον τῆς τοιαύτης μεταβολῆς τοῦ λαμπροῦ Παρθενῶνος εἰς ἐκκλησίαν χριστιανικήν. Ὁ Παρθενὼν δὲν ἀπέβαλεν ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία, ἀφιερωθεῖσα εἰς Παναγίαν τὴν Ἀθηνιώτισσαν, τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ λάμψιν· ἔστιλβε δὲ ὑπὸ κάλλους, καὶ εἰς τὸν πλοῦτον τῶν μαρμάρων προσετέθη τὸ πολύχρουν στόλισμα τῶν εἰκόνων καὶ τῶν ψηφιδωτῶν. Τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἐβάσταζον τέσσαρες κίονες ἐκ πορφυρίτου, ἀλλαχοῦ δὲ ἵσταντο κίονες ἐξ ἰάσπιδος. Ἐντὸς δέ τινος κόγχης ἐχρύσιζε μεγάλη εἰκὼν τῆς Παναγίας, διηνθισμένη διὰ μυρίων ψηφίδων, αἵτινες σὺν τῷ χρόνῳ καταπεσοῦσαι συνελέγοντο ἔτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας ὑπὸ τῶν παίδων, καλούμεναι ὑπ' αὐτῶν χρυσόπετραι. Ἐπὶ δὲ τῶν τοίχων τοῦ ὀπισθοδόμου σώζονται ἔτι καὶ σήμερον βυζαντιακῶν εἰκόνων λείψανα ἀμυδρὰ, ὧν τινες ἀρκούντως ἔτι διακρίνονται. Τούτων αἱ κοσμοῦσαι τὸν πρὸς βορρᾶν τοῖχον ἔχουσι διαγραφὴν ἀρίστην καὶ εἶνε καλλιτεχνικώτατα ἐξειργασμέναι.

Ἄσβεστος λυχνία ἔκαιεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἣν ἐξύμνουν πάντες οἱ εἰς Ἀθήνας ἐρχόμενοι, ἐν οἷς καὶ οἱ ξένοι περιηγηταί. Ὑπὲρ δὲ τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἐφαίνετο ὑπεραιωρουμένη κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς προηγηθέντας τῆς ἁλώσεως ὑπὸ τῶν Λατίνων χρυσῆ περιστερὰ παριστάνουσα τὸ ἅγιον Πνεῦμα καὶ ἀενάως περιστρεφομένη διὰ κινήσεως κυκλοφορικῆς. Ὅτε δὲ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος μετὰ τὰς ἐναντίον τῶν Βουλγάρων νίκας ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας τῷ 1019, ἀναβὰς εἰς τὴν Ἀκρόπολιν προσεκύνησε τὴν Παναγίαν καὶ ἐκόσμησε τὴν ἐκκλησίαν αὐτῆς διὰ λαμπρῶν καὶ πολυτελῶν ἀναθημάτων. Κατὰ δὲ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἅλωσιν τῆς πόλεως τῷ 1205 ἐσυλήθη μὲν ἡ ἐκκλησία, μετετράπη δ' εἰς καθολικήν. Καὶ ἀναφέρεται τὸ ἑξῆς ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς ὡς Santa Maria di Atene ἐν τοῖς ἐγγράφοις τοῦ φλωρεντιακοῦ οἴκου τῶν Ἀτζαϊωλῶν. Οὐδ' ἦτο ἡ περιπέτεια αὕτη ἡ τελευταία, ἀλλ' ὁ Παρθενὼν μεταβαλὼν θρησκείαν σὺν τοῖς νέοις δυνάσταις τῆς πόλεως ἔγεινε τέλος μωαμεθανικὸν τζαμίον, πρὶν ἀποδοθῇ ὁριστικῶς εἰς τὴν παγκόσμιον θρησκείαν τῆς ἐπιστήμης, ἥτις λατρεύει τὴν ἐνοικοῦσαν ἐν αὐτῷ θεότητα τοῦ καλοῦ.

Ἀλλὰ τοῦ Παρθενῶνος προηγήθησαν πάντως ἄλλαι χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι ἐν Ἀθήναις, εἰς ἃς ἀνήκει ἀναντιρρήτως καὶ ἡ ἀνώνυμος

ἐκείνη, ἧς ἐρείπια εὑρέθησαν πρό τινων δεκαετηρίδων ἔν τινι τῶν παριλισσίων κήπων, τῷ σήμερον καλουμένῳ τῶν Ἰλισσίδων Μουσῶν. Αὐτὸ τὸ ὄνομα τῆς Βασιλικῆς (Basilica), ὅπερ ἀπεδίδετο αὐτῇ καὶ κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα, ὅτε ἀναφέρεται ὡς βλαβεῖσα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ μεταξὺ τοῦ 1687 καὶ 1751 συμβάντος σφοδροῦ σεισμοῦ, ἀποδεικνύει, ὅτι ἦτο μία τῶν παλαιοτάτων ἐκκλησιῶν τῶν Ἀθηνῶν τῶν κτισθεισῶν κατ' αὐτοὺς τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ χριστιανισμοῦ. Δυστυχῶς ἐξ ἀμελείας ἀσυγγνώστου τὸ πηχθὲν αὐτόθι πρό τινων ἐτῶν θερινὸν θέατρον ᾠκοδομήθη ἐπ' αὐτῶν τῶν θεμελίων τῆς Βασιλικῆς ἐκείνης, ἧς ἡ ἐξερεύνησις κατέστη οὕτως ἀδύνατος, τοὐλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος.

Κατὰ δὲ τὸν πέμπτον αἰῶνα, ὅτε ἡ Ἀθηναία Εὐδοκία ἀνέβη ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ὡς σύζυγος Θεοδοσίου τοῦ μικροῦ (424-460) λέγονται κατὰ φήμην τινὰ ἄλλως ἀμφίβολον κτισθεῖσαι ὑπ' αὐτῆς δώδεκα ἐκκλησίαι ἐν Ἀθήναις. Μία δὲ τούτων πιστεύεται ὅτι εἶνε καὶ ἡ νῦν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου, ἡ ἐπὶ τουρκοκρατίας ὀνομαζομένη Σωτῆρα Λυκοδήμου, ἣν ἀγοράσαντες οἱ Ῥῶσοι ἀνεκαίνισαν καὶ ἐξωραΐσαν. Εἶνε δὲ αὕτη ἡ σημερινὴ Ῥωσικὴ ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, ἥτις διασώζει ἐνιαχοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ λείψανα τῆς βυζαντιακῆς γραφικῆς τῶν χρόνων καθ' οὓς ᾠκοδομήθη. Δυστυχῶς ἡ ἀνακαίνισις αὐτῆς δὲν παρέχει ἡμῖν πλήρη ἰδέαν τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου.

Ὡς ἔξοχα δὲ δείγματα τῆς βυζαντιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τρεῖς ἄριστα διατηρούμεναι ἐκκλησίαι τῶν Ἀθηνῶν, ἡ Καπνικαρέα, ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος καὶ οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι. Τίς ἀκριβῶς ὁ χρόνος τῆς οἰκοδομήσεως τῆς Καπνικαρέας δὲν εἶνε γνωστόν. Ἐπ' ἴσης ἄγνωστος εἶνε καὶ ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος Καπνικαρέα ἢ Καμκαρέα, κατὰ τὴν κοινοτέραν προφοράν, ἢ Καμουχαρέα, ὡς γράφεται ὑπὸ παλαιοτέρων περιηγητῶν. Κατὰ τὸν μακαρίτην Σουρμελῆν ἡ ἐκκλησία ὠνομάσθη οὕτω κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὸν γενόμενον ἐξοικισμὸν τὸν ἐπακολουθήσαντα εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη τῷ 1688. Τότε, λέγει, οἱ κάτοικοι καθαρίζοντες τὴν ἐκκλησίαν εὗρον μεταξὺ τῆς κεκαυμένης ὕλης τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας ἄκαυστον μέν, ἀλλὰ κατακαπνισμένην ὅλως, ἐφ' ᾧ καὶ Καπνηκαρέαν ἐκ τοῦ καπνὸς καὶ κάρα ἐκάλεσαν αὐτήν. Ἀναλόγους δ' ἄλλας ἐξηγήσεις τοῦ ὀνόματος ἐπι-

φέρει ἡ κοινὴ παράδοσις, ἐν ᾧ ὁ Πιττάκης ἠθέλησε νἀναγάγῃ τὰς ἀρχὰς τῆς ὀνομασίας εἰς τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν. Ἀλλ' ἀντὶ πάντων τούτων νομίζω, ὅτι ὠνομάσθη οὕτως ἀπὸ κτίστου τινὸς Καπνικάρη, ὡς ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐκκλησίας οὕτως ὠνομασμένας ἐν Ἀθήναις, τὸν Ἅγιον Γεώργιον Καρύτση, τὸν Νικόλαον τοῦ Ῥαγκαβᾶ, τὸν Σωτῆρα Κοττάκη, τὸν Χριστὸν Κοπίδη καὶ ἄλλας.

Ἡ ἐν Ἀθήναις ἐκκλησία Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου.

Ἡ δ' ἐκκλησία ἡ σήμερον καλουμένη τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου ἐκλήθη ποτὲ καὶ Καθολικὸν ὡς οὖσα ἡ παλαιὰ Μητρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, παρὰ δὲ τῷ λαῷ εἶνε γνωστοτέρα ὡς Παναγία Γοργοπήκου, ἤτοι Παναγία ἡ Γοργοεπήκοος. Ἡ ἐκκλησία αὕτη διακρίνεται διὰ τὴν ἁρμονίαν καὶ χάριν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ διὰ τὸν πλοῦτον τῶν μαρμάρων. Τὸ ἐξωτερικὸν τῶν τοίχων αὐτῆς ἀπαρτίζεται δίκην μου-

σιακοῦ ὑπὸ διαφόρων λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος, ἐπιγραφῶν, ἀναγλύφων, ἐπιτυμβίων στηλῶν, ἃς συναποκομίσασα ἐκ πλησιοχώρων πιθανῶς μνημείων ἐναπέθεσεν αὐτόθι ὡς ἔτυχεν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάγκη τοῦ χριστιανικοῦ ἐκείνου κτίσματος. Σημαντικὸν ἰδίως εἶνε διὰ τὴν τέχνην τὸ ἀνάγλυφον ἀρχαῖον μηνολόγιον ὅπερ ἐνετοιχίσθη ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶνε ἡ χάραξις τοῦ σταυροῦ ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ἐκείνων μαρμάρων, ἵνα ἐξαγνισθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐγκεκολαμμένης εἰς αὐτὰ εἰδωλολατρείας.

Ἀλλ' ὁ Γάλλος μεσαιωνοδίφης Buchon, ὅστις, ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἑλλάδα τῷ 1840-1841, ἐμελέτα τὰ περισωζόμενα μνημεῖα τοῦ φραγκισμοῦ, τοὺς σταυροὺς τούτους τοὺς πολλαχῶς ἐπιγεγλυμμένους ἐπὶ τῶν λίθων τῶν ἀποτελούντων τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου δὲν ἐθεώρησε τυχαίους, ἀλλ' ἐζήτησε νὰ εὕρῃ ἱστορικὴν αὐτῶν ἐξήγησιν καὶ νὰ ἐξαγάγῃ ἐντεῦθεν συμπεράσματα περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐκτίσθη ἡ ἐκκλησία. Ἀνεγνώρισε δῆλα δὴ διάφορα σχήματα σταυροῦ εἰλημμένα ἐκ τῶν οἰκοσήμων διαφόρων οἴκων φραγκικῶν, καὶ ἠθέλησεν ὡς ἑξῆς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν. Γοδοφρεδος ὁ Βιλλαρδουῖνος, ὁ αὐθέντης τοῦ Μορέως, ἀπήτησε κατὰ τὰ συμπεφωνημένα παρὰ τῶν Λατίνων ἱεραρχῶν τοῦ κράτους αὐτοῦ τὴν προσωπικὴν στρατείαν· ἀποποιηθέντων δὲ, ἐδήμευσεν αὐτῶν τὰ κτήματα, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε τὸν ἀφορισμὸν τοῦ πάπα κατά τε αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτῷ συμπραξάντων βαρώνων. Τέλος δὲ τῷ 1218 ὁ Βιλλαρδουῖνος κατώρθωσε νὰ ἐξιλεώσῃ τὸν ποντίφικα, ὑποσχόμενος μείζονα ἐν τῷ μέλλοντι εὐλάβειαν. Τότε δὲ εἰκάζει ὁ Buchon, ὅτι αὐθορμήτως ἢ ἐκ ποινῆς ἐπιβληθείσης ὑπὸ τοῦ πάπα ἐκτίσθη τὸ Καθολικὸν, ἐπιχαραχθέντων τῶν στεμμάτων πάντων των μετασχόντων τῆς ἔριδος καὶ τυχόντων τῆς ἐξιλεώσεως.

Ἀλλ' ἡ ἐξήγησις αὕτη φαίνεται βεβιασμένη, δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονήσωμεν, ὅτι ὁ Γάλλος ἐκεῖνος ἱστοριοδίφης πολλάκις ἐξ ὑπερβολικοῦ ζήλου πρὸς τὴν εὕρεσιν λειψάνων τῆς ἐν Ἑλλάδι φραγκοκρατίας ἔσπευδεν εἰς τὰς κρίσεις αὐτοῦ καὶ ἐξέφερεν εἰκασίας τολμηροτάτας.

Κατά τινα δὲ ὑπὸ τῶν ἐπιτρόπων τῆς Μητροπόλεως τὸ πρῶτον καὶ ἔπειτα ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας γενομένην ἐπ' ἐσχάτων πρόχειρον ἀνασκαφὴν κατεφάνη, ὅτι τὸ ἀρχικὸν ἔδαφος τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἔκειτο περὶ τὸ ἓν μέτρον βαθύτερον, τοῦθ' ὅπερ συμβαί-

νει καὶ εἰς τὰς λοιπὰς βυζαντιακὰς ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν. Κατακεχωσμέναι ὡς εὕρηνται τὰ νῦν χάνουσι πολὺ τῆς παλαιᾶς αὐτῶν ῥαδινότητος [1].

Ἀλλ' ἡ ἐκκλησία ἐκείνη ἥτις δικαίως δύναται νὰ ἐπασχολήσῃ ἡμᾶς μακρότερον διά τε τὸ κάλλος αὐτῆς, ἀνάλογον ἴσως πρὸς τὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου, καὶ τὰς ὑπαρχούσας περὶ αὐτῆς πλείονας εἰδήσεις, εἶνε ἡ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων.

Ἄνωθεν τῆς πρὸς δυσμὰς μεσαίας θύρας τῆς ἐκκλησίας ταύτης σώζονται ἐντετοιχισμέναι δύο ἐπιγραφαὶ βυζαντιακαί, ὧν ἡ μὲν ἐμπεριέχει ἁπλῶς τὴν χρονολογίαν τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 6558 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἤτοι τοῦ 1049 μετὰ Χριστόν, ἡ δ' ἑτέρα ἀναγράφει, ὅτι τὴν ἐκκλησίαν ἀνεκαίνισε παλαιωθεῖσαν ὁ σπαθαροκανδιδᾶτος Νικόλαος ὁ Καλομαλᾶς. Καὶ ἡ μὲν πρώτη τῶν ἐπιγραφῶν, ἡ συντομωτέρα, διδάσκει ἡμᾶς ἴσως τὸν χρόνον τῆς κτίσεως ἢ πρώτης τινὸς ἐπισκευῆς τῆς ἐκκλησίας· ἐκ δὲ τῆς δευτέρας μανθάνομεν πλὴν ἄλλων, ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, ἀλλ' ἑνὸς μόνου Θεοδώρου, διότι ἕνα μάρτυρα ἐπικαλεῖται ὁ ἀνακτίζων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀνεγείρων τὸν ναὸν ἦτο στρατιωτικός, δικαιούμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ἐπ' ὀνόματι Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου ἐτιμᾶτο ἡ ἐκκλησία. Ὅτι δὲ καὶ ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἡ ἐκκλησία ἦτο γνωστὴ ὡς Ἅγιος Θεόδωρος, ἑνικῶς, φαίνεται ἐκ τοῦ Γάλλου περιηγητοῦ Σπών.

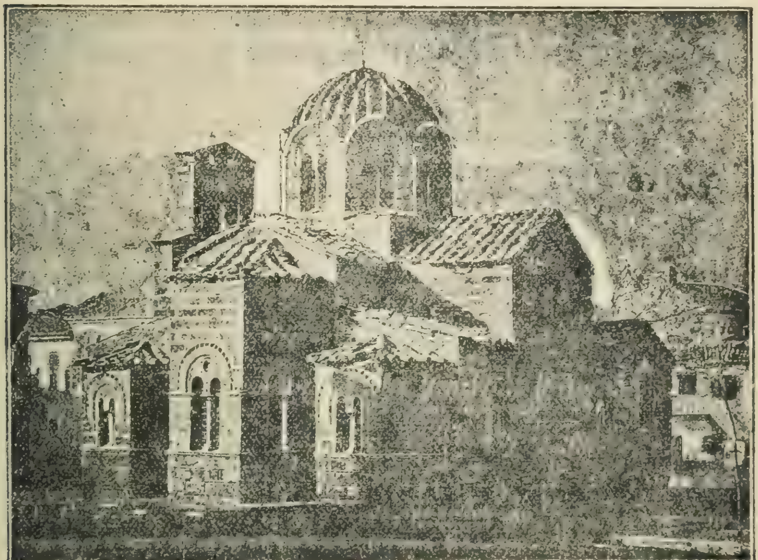
Ἂν δὲ ἡ ἐκκλησία αὕτη ἦτο κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας αὐτοτελὴς ἢ ἀνῆκεν εἰς παραπλησίαν ὁμώνυμον μονήν, ἀγνοῶ. Βέβαιον δὲ εἶνε, ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τινος τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' πρὸς Βεράρδον, τὸν πρῶτον Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, γραφείσης τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1208. Ὁ δὲ μοναχὸς ταύτης τῆς μονῆς ὠνομάζετο Ἁγιοθεοδωρίτης. Ἄρα κατὰ πιθανώτατον λόγον ἐκ ταύτης τῆς μονῆς εἶχε ληφθῆ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικόλαος ὁ ἐπονομαζόμενος Ἁγιοθεοδωρίτης, ὅστις τῷ 1166, πατριάρχου ὄντος τοῦ Λουκᾶ Χρυ-

[1] Ἐξ ὅτου ἐγράφησαν ταῦτα, ἐκαθάρθησαν αἱ βάσεις τῆς τε Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τῆς Καπνικαρέας, καὶ παρουσιάζονται αἱ ἐκκλησίαι αὗται ἐν ὅλῳ αὐτῶν τῷ ἀρχικῷ ὕψει.

σοβέργη, μετέσχε τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου τῆς ἀπαγορευσάσης τοὺς γάμους μεταξὺ συγγενῶν ἑβδόμου βαθμοῦ.

Τὴν ὕπαρξιν μονῆς παρὰ τὴν σημερινὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τεκμηριοῦσι καὶ τὰ λείψανα μεσαιωνικῶν τοιχίων τὰ εὑρεθέντα πλησιέστατ' αὐτῆς κατὰ τὴν οἰκοδόμησίν τινος τῶν ἐν τῇ προκειμένῃ μικρᾷ πλατείᾳ οἰκιῶν.

Τοιαῦται πρὸς τῇ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων αἱ κυριώτεραι τῶν σωζομένων βυζαντιακῶν ἐν Ἀθήναις ἐκκλησιῶν. Πλεῖσται ἄλλαι ἢ ἐντε-

Ἡ ἐν Ἀθήναις ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Θεοδώρων.

λῶς κατεστράφησαν, αἱ μικρότεραι καὶ μᾶλλον ἠρειπιωμέναι, κτιζομένης τῆς νέας Μητροπόλεως, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ ταύτην ἡ οἰκοδομικὴ αὐτῶν ὕλη, ἢ ἀπέβησαν ἀδιάγνωστοι ἕνεκα τῶν ἐπανειλημμένων νεωτέρων ἐπισκευῶν καὶ ἀνοικοδομήσεων. Αἱ ὀλίγαι δ' ἐναπομείνασαι χρησιμεύουσιν ἐν ἀπουσίᾳ κοσμικῶν μνημείων τῶν βυζαντιακῶν χρόνων ὡς αἱ μόναι ἐνδείξεις τοῦ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας, ἐκ τῶν μέσων, βίου τῆς πόλεως ὑπὸ τοὺς Βυζαντινούς, ὅτε τῶν Ἀθηνῶν προεστάτει ἀντὶ τῆς Πολιάδος Παναγία ἡ Ἀθηνιώτισσα.

ΣΕΙΣΜΟΙ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΠΡΟ ΤΟΥ 1821 *

Τοῦ λόγου γινομένου ἐπ' ἐσχάτων περὶ τοῦ σφοδροτάτου σεισμοῦ τοῦ καταστρέψαντος τὴν ἀνθηρὰν Χίον, ἔγεινε σὺν τοῖς ἄλλοις ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ ἔκσπασις καὶ ἀπὸ τῆς φυσικῆς των θέσεως ἀποκίνησις τῶν σπονδύλων ἀρχαίων στύλων σημαίνει, ὅτι καὶ τὴν Ἀττικὴν, ἰδίως δὲ τὰς Ἀθήνας συνετάραξαν κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῶν αἰώνων σφοδροὶ σεισμοί.

Ἡ παρατήρησις αὕτη εἶνε ὀρθοτάτη· θὰ ἠδυνάμεθα δὲ νὰ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τὰς ζημίας ἃς ἐπήνεγκον οἱ σεισμοὶ εἰς τὴν πόλιν κατὰ διαφόρους χρόνους, ἂν ἡ ἱστορία διεφύλαττεν ἡμῖν πλήρη κατάλογον τῶν γενομένων σεισμῶν. Ἀλλὰ τοιαῦται ἀκριβεῖς σημειώσεις ἐλλείπουσι δυστυχῶς καὶ μόνον σποραδικὰς μανθάνομεν εἰδήσεις.

Αὐτοὶ οἱ μῦθοι, ἐν οἷς συμβολικῶς καὶ μυστηριωδῶς πολλάκις διεφύλαξαν οἱ ἀρχαῖοι τὴν παλαιοτάτην φυσικὴν ἱστορίαν τῶν χωρῶν ἃς κατῴκουν, φαίνονται μαρτυροῦντες καὶ ἐν Ἀττικῇ περὶ προϊστορικῶν γεωλογικῶν φαινομένων. Ἴσως δὲ ἡ ἅμιλλα τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ μάλιστα ὁ περὶ τοῦ Ἀγχέσμου μῦθος, ὡς πέτρου πεσόντος ἀπὸ τῶν χειρῶν τῆς θεοῦ ἐν ᾧ διεσκεύαζε τὰ τῆς πόλεως, εἶνε ἀμυδρὰ καὶ συμβολικὴ ἀνάμνησις προαιωνίων σεισμικῶν ἐνεργειῶν.

Τὰς δὲ πρώτας ἀκριβεῖς σημειώσεις περὶ σεισμῶν ἐν Ἀθήναις γενομένων εὑρίσκομεν παρὰ τῷ Θουκυδίδῃ. Ἀνέγραψε δ' αὐτὰς ὁ μέγας ἱστορικὸς οὐχὶ ἐξ ἁπλῆς ἀναγραφικῆς περιεργείας, ὡς ποιοῦσιν οἱ κοινοὶ τῶν χρονογράφων οἱ τὰ φυσικὰ συμβάντα ἀναμὶξ μετὰ τῶν ἀνθρωπίνων ἔργων συνονθυλεύοντες, ἀλλ' ἐξ ἀνωτέρας τινὸς σκέψεως φιλοσοφικῆς. Καὶ δὴ, ἐκθέτων ἐν τῷ προοιμίῳ τὴν σύμπτωσιν τῶν δεινῶν ἅτινα ἐπήνεγκεν ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος, ὀρθῶς παρετή-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ Ἑστίᾳ Τόμ. ΙΑ' (1881) σ. 289 κ. ἑ.

ρησεν, ὅτι μετὰ τῆς ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων κακίας συνειργάσθη κατὰ περίεργον σύμπτωσιν πρὸς τὴν καταστροφὴν καὶ ἐρήμωσιν μοιραία τις μανία καὶ ἐκτροπὴ τῆς φύσεως. Τά τε πρότερον ἀκοῇ μὲν λεγόμενα, ἔργῳ δὲ σπανιώτερον βεβαιούμενα οὐκ ἄπιστα κατέστη, σεισμῶν τε πέρι, οἳ ἐπὶ πλεῖστον ἅμα μέρος γῆς καὶ ἰσχυρότατοι οἱ αὐτοὶ ἐπέσχον, ἡλίου τε ἐκλείψεις, αἳ πυκνότεραι παρὰ τὰ ἐκ τοῦ πρὶν χρόνου μνημονευόμενα ξυνέβησαν, αὐχμοί τε ἔστι παρ' οἷς μεγάλοι ἀπ' αὐτῶν καὶ λιμοὶ καὶ ἡ οὐχ ἥκιστα βλάψασα καὶ μέρος τι φθείρασα, ἡ λοιμώδης νόσος.

Διαρκοῦντος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου δὶς γίνεται μνεία σεισμῶν συμβάντων ἐν Ἀθήναις. Καὶ πρῶτον μὲν οἱ πολλοὶ σεισμοὶ οἱ διαταράξαντες τὸν χειμῶνα τοῦ 427 τὴν Ἀττικήν, Βοιωτίαν καὶ Εὔβοιαν καὶ μάλιστα τὸν βοιώτιον Ἀρχομενὸν ἔγειναν αἰσθητοὶ καὶ ἐν Ἀθήναις, ὡς ῥητῶς τοῦτο μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου [1]. Ἦσαν δὲ οἱ σεισμοὶ οὗτοι σύγχρονοι πρὸς τὴν δευτέραν ἐν Ἀθήναις ἐπιδημίαν τοῦ γνωστοῦ λοιμοῦ, ὅστις τελείως μὲν οὐδέποτ' εἶχεν ἐκλίπει, ἀλλ' εἶχεν ὅμως ὁπωςδήποτε κοπάσει ἐν τῷ μεταξύ, ἐπελθούσης τινὸς διαλείψεως.

Μετά τινα δ' ἔτη, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 420, συνέβη ἄλλος σεισμὸς ἐν Ἀθήναις. Συμπίπτει δ' οὗτος μετὰ μιᾶς τῶν σπουδαιοτάτων ἐκκλησιῶν τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου, ἐκείνης, καθ' ἣν ὁ νεαρὸς Ἀλκιβιάδης ἀντεταξε τὸ πρῶτον εἰς τὸν Νικίαν τὰ σχέδια καὶ τὰς ἐνεργείας τοῦ πολυκινήτου καὶ πολυμηχάνου αὐτοῦ νοῦ. Ἀφορμώμενος ἐκ τῆς πρό τινος ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων συναφθείσης συμμαχίας μετὰ τῶν Βοιωτῶν καὶ ὑπὸ τῆς δυςαρεσκείας ἣν αὕτη τε καὶ ἡ μὴ παράδοσις τοῦ ὑπὸ τῶν Βοιωτῶν κατεχομένου φρουρίου Πανάκτου καὶ τῆς Ἀμφιπόλεως εἰς τοὺς Ἀθηναίους εἶχε προκαλέσει ἐν τῇ πόλει, διενοήθη νὰ διαπραγματευθῇ τὴν φιλίαν τοῦ δήμου πρὸς τοὺς Ἀργείους καὶ τοὺς συμμάχους αὐτῶν. Πρέσβεις δὲ τῶν Ἀργείων ἀφίκοντο εἰς Ἀθήνας τὴν ἄνοιξιν τοῦ 420 κατὰ τὸν αὐτον χρόνον καθ' ὃν καὶ ἀπεσταλμένοι τῆς Σπάρτης ἐζήτουν παντὶ τρόπῳ νὰ ἐπιφέρωσι συμβιβασμὸν τῶν διαφορῶν τῶν δύο μεγάλων πολεων. Καὶ εἰς μὲν τὴν βουλὴν παραστάντες οἱ Σπαρτιᾶται ἐδήλωσαν, ὅτι ἐστάλησαν ὡς πρέσβεις αὐτο-

[1] **Θουκυδίδου** Γ' 87, 4.

κράτορες παρὰ τῆς Σπάρτης· ἀλλὰ δόλῳ τοῦ Ἀλκιβιάδου πεισθέντες νἀρνηθῶσι τοῦτο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου ἐξήγειραν τὴν γενικὴν ἀγανάκτησιν, καταβοῶντος αὐτοῦ πρώτου τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἐπιτυχούσης δὲ τῆς πανουργίας τοῦ νεαροῦ δημαγωγοῦ, οἱ Ἀθηναῖοι παρεσκευάζοντο νὰ καλέσωσιν ἤδη τοὺς Ἀργείους ὅπως δεχθῶσι τὴν συμμαχίαν μετ' αὐτῶν καὶ τῶν συμμάχων, ὅτε σεισμὸς ἐπελθὼν ἐπήνεγκε τὴν διάλυσιν τῆς ἐκκλησίας, τοῦθ' ὅπερ ἐβοήθησεν εἰς τὰ σχέδια τοῦ φιλολάκωνος Νικίου, τοὐλάχιστον μέχρι τινός.

Ἀναγινώσκοντες δὲ τὴν διήγησιν ταύτην παρὰ τῷ Θουκυδίδῃ [1] καὶ τῷ Πλουτάρχῳ [2], δὲν πρέπει νὰ νομίσωμεν, ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου ἐν βίᾳ διελύθη ἕνεκα τῆς σφοδρότητος τοῦ γενομένου σεισμοῦ. Οὐδέτερος τῶν συγγραφέων χαρακτηρίζει τὸν σεισμὸν ὡς σφοδρὸν, μᾶλλον δ' ἐκ τῶν λόγων αὐτῶν δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ἦτο ἀνάξιος λόγου. Αἰτία λοιπὸν τῆς διαλύσεως τῆς ἐκκλησίας δὲν ἦτο ἡ σφοδρότης τοῦ σεισμοῦ καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἐπελθοῦσα ταραχὴ, ἀλλ' αὐτὸ τὸ φυσικὸν φαινόμενον, ὅπερ ἐθεωρήθη ὡς διοσημία· κατὰ δὲ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν ἐν Ἀθήναις αἱ διοσημίαι ἐπέφερον τὴν διάλυσιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Διὰ τοῦτο δ' εὐφυέστατα ὁ Ἀριστοφάνης, καταγελῶν τῆς ὑπερβολῆς ἐν τῇ χρήσει ταύτης τῆς συνηθείας, εἰςάγει ἐν τοῖς Ἀχαρνεῦσι [3] τὸν Δικαιόπολιν ἀπαγορεύοντα νὰ γείνῃ συζήτησις ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ περὶ τοῦ μισθοῦ τῶν Θρᾳκῶν, ἐπειδὴ ἔσταξεν ἐπ' αὐτὸν ῥανὶς βροχῆς, ἄρα εἶνε διοσημία. Μεθ' ὃ ὁ κῆρυξ διαλύει διαταγῇ τῶν πρυτάνεων τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου [4].

Ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρχε τὸ αὐτὸ ἔθος ἕνεκα διοσημίας. Οὕτως ἐν Κορίνθῳ βλέπομεν ἕνεκα σεισμοῦ γενομένου ἐπερχομένην τὴν διάλυσιν συνεδρίας. Ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ τῷ 412 π. Χ., ὅτε ἐψηφίσθη συμμαχία μετὰ τῶν Χίων καὶ Ἐρυθραίων καὶ ἀποστολὴ στόλου ἐκ δέκα νηῶν ὑπὸ τὸν Μελαγκρίδαν, ἐπελθόντος σεισμοῦ μετεβλήθη ἡ ἀπόφασις, καὶ ναύαρχος μὲν ἐστάλη ἄλλος, ὁ Χαλκιδεὺς, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν νηῶν ἀπὸ δέκα περιεστάλη εἰς πέντε μόνας [5].

[1] ***Θουκυδίδου*** Ε΄ 45.

[2] ***Πλούταρχος*** ἐν βίῳ Νικίου 10.

[3] ***Ἀριστοφάνης*** ἐν Ἀχαρνεῦσι στ. 169 κ. ἑ.

[4] Ἴδε ***Ἀριστοφάνους*** Ἐκκλησιαζούσας στ. 791 καὶ Σχόλια Ἀριστοφάνους εἰς Ἀχαρνέων στ. 171.

[5] ***Θουκυδίδου*** Ε΄ 50, 5.

Μετὰ τούτους τοὺς ἐπὶ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου γενομένους ἐν Ἀθήναις σεισμούς, ὧν τὴν ἐπιμελῆ ἀναγραφὴν χρεωστοῦμεν εἰς τὸν Θουκυδίδην, οὐδὲν παρεδόθη ἐπὶ μακροτάτους αἰῶνας, ἐπὶ ὑπερδισχίλια ὅλα ἔτη, περὶ ἄλλων σεισμῶν. Ἀλλὰ τότε μανθάνομεν περὶ τοῦ σφοδροτάτου τῶν σεισμῶν τῶν ἐν Ἀθήναις γενομένων. Ἰδοὺ διὰ τίνων περιγράφεται οὗτος ὑπό τινος τῶν συγχρόνων· Τῷ ἔτει τούτῳ μέγας σεισμὸς ἐγένετο καὶ ἅπαντες οἱ οἶκοι ἐσείσθησαν καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Διονυσίου εἰς δύο ἐσχίσθη καὶ ὁ τοῦ ἀρχιερέως οἶκος κλόνῳ μέγᾳ καὶ λίθῳ ἐκ τοῦ Βράχου προσβληθεὶς τὸ ἀνώγειον ἐκρημνίσθη. Τοῦτο δὲ ἐγένετο τὸ ἑσπέρας τοῦ ἁγίου Χαρίτωνος· πολλοὶ δὲ οἶκοι τῆς τοῦ Σωτῆρος Νικοδήμου μονῆς κατεκρημνίσθησαν καὶ ἡ Βασιλικὴ ἐκκλησία ἐρράγη, καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ εἰς τὴν Μητρόπολιν ὁ Δημήτριος κεραυνῷ βληθεὶς ἐτελεύτησεν ἀφήσας ὀρφανὰ καὶ χήραν [1]. Ἂν καὶ αἱ εἰδήσεις αὗται περιλαμβάνονται ἐν τῷ λεγομένῳ χρονικῷ τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ὅπερ ἐξήγειρε πολλὰς ἀμφιβολίας, οὐδένα ἔχομεν λόγον νὰ δυσπιστήσωμεν πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ γράψαντος. Μᾶλλον δὲ πρέπει νὰ ἐπιμείνωμεν εἰς τὰ λεγόμενα ὑπ᾽ αὐτοῦ, τοῦτο μὲν ἵνα εὕρωμεν τὸν χρόνον καθ᾽ ὃν ἔγεινεν ὁ σεισμός, τοῦτο δὲ ἵνα ἐξηγήσωμεν τὰ κατ᾽ αὐτόν. Τὸ ἔτος τοῦ σεισμοῦ δὲν ἀναγράφεται ἐν τῷ ἀποσπάσματι τοῦ χρονικοῦ· ἀλλ᾽ ἔχομεν τὸν χρόνον κατὰ προσέγγισιν δεδηλωμένον διὰ τῆς μνείας τοῦ Δημητρίου, ὅστις δὲν εἶνε κατὰ πιθανώτατον λόγον ὁ ἱερεὺς Δημήτριος Κολοκύνθης ὁ τῷ 1651 πορευθεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἰωαννίκιον καὶ λαβὼν πατριαρχικὴν ἄδειαν ἵνα ἱδρύσῃ τὴν μονὴν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. Ἀλλ᾽ οὐδὲ μέχρι τοῦ 1687 δυνατὸν νὰ συνέβη ὁ σεισμὸς ὁ καταστρέψας τὸν οἶκον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἐπειδὴ οὗτος ἐσώζετο ἔτι ἀκέραιος ὅτε ἦλθεν ὁ Σπὼν εἰς Ἀθήνας καὶ κατὰ τὴν ὑπὸ Βενετῶν ἀργότερον ἐν ἐκείνῳ τῷ ἔτει γενομένην ἅλωσιν τῆς πόλεως. Ἀλλὰ τῷ 1751, ὅτ᾽ ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν ὁ Stuart, τοῦ οἴκου τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τῆς ἐκκλησίας Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐσώζοντο μόνα τὰ ἐρείπια. Ἄρα

[1] Ἀναργύρειον χρονικὸν ἐν Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι 1853 σ. 944. Πρβλ. ***Θ. Ν. Φιλαδελφέα*** (Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν Τόμ. Β΄ σ. 92 κ. ἑ.)

ὁ σεισμὸς ἔγεινε μεταξὺ τοῦ 1687 καὶ τοῦ 1751 [1]. Ἔγεινε δὲ τὴν ἑσπέραν τοῦ ἁγίου Χαρίτωνος, ἤτοι τὴν εἰκοστὴν ὀγδόην τοῦ Σεπτεμβρίου, οὐχὶ δὲ τὴν πρώτην Ἰουνίου, ὡς ἐσφαλμένως ἔγραψαν ὁ Αὔγουστος Mommsen καὶ ὁ Ἰούλιος Schmidt.

Τῶν δὲ βλαβέντων κτιρίων ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ ὁ οἶκος τοῦ μητροπολίτου ἔκειντο προσεχῆ ἀλλήλοις, καθ' ἃς ἄλλοθεν ἔχομεν μαρτυρίας, κατὰ τοὺς προσβορείους πρόποδας τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ὥςτε τὸν λόφον ἐκεῖνον προφανῶς ἀποκαλεῖ Βράχον ὁ χρονογράφος, ἐξ οὗ κατέπεσεν ὁ μέγας λίθος. Ἡ δὲ μονὴ τοῦ Νικοδήμου, ἧς πολλοὶ οἶκοι ἐσχίσθησαν, εἶνε βεβαίως ἡ ὁμώνυμος τὴν σήμερον Ῥωσικὴ ἐκκλησία. Οὕτω καὶ ἡ βυζαντιακὴ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ἐν Ἀθήναις ἔν τινι ἐγγράφῳ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' τῷ 1208 ἀναφέρεται ὡς monasterium Sancti Theodori [2]. Τοὺς δ' ἐν τῷ χρονικῷ ἀναφερομένους οἴκους πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἢ πραγματικὰ κελλία, ἂν ὁ Ἅγιος Νικόδημος δὲν ἦτο μόνον κατ' ὄνομα μονή, ἢ γειτονικά τινα κτήματα τῆς ἐκκλησίας ταύτης, ὁποῖα καὶ τὴν σήμερον ἔχει αὕτη, ἀνήκοντα τοῖς Ῥώσοις. Ἦτο δὲ γνωστὴ ἡ παλαιὰ αὕτη βυζαντιακὴ ἐκκλησία ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας ὡς Σωτῆρα Λυκοδήμου ἢ Νικοδήμου. Ἀλλὰ τίς εἶνε ἡ ἐν τῷ χρονικῷ μνημονευομένη Βασιλικὴ ἐκκλησία, περὶ ἧς δὲν εἶνέ τι γνωστόν [3]; Εἰκάζω, ὅτι τοῦτο τὸ ὄνομα εἶχεν ἡ ἐκ τῶν παλαιῶν χριστιανικῶν χρόνων Basilica, ἥτις ἀνεκαλύφθη, ὡς παρετηρήθη, πρὸ εἰκοσαετίας ἐν τῷ νῦν κήπῳ τῶν Ἰλισσίδων Μουσῶν ἔνθα τὸ πρό τινων

[1] Ἴδε καὶ *Mommsen* Athenae Christianae σ. 44, ὅςτις ἀποδέχεται ὡς ἔτος τοῦ σεισμοῦ τὸ 1701. Ὁ σοφὸς διευθυντὴς τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀστεροσκοπείου κ. Ἰούλιος Schmidt ἐν μὲν τῇ συγγραφῇ Studien über Erdbeben (ἔκδ. β'. Ἐν Λειψίᾳ. 1879 σ. 160) τάσσει τὸν σεισμὸν τοῦτον ἀορίστως μεταξὺ τοῦ 1641 καὶ 1660, ἐν δὲ τῇ διατριβῇ αὐτοῦ Vulkaneruptionen und Erdbeben (ἐν τῷ τοῦ *Deffner* Archiv für mittel- und neugriechische Philologie Τεῦχ. Α'-Β'. 1880 σ. 111) μεταξὺ τοῦ 1636 καὶ 1660. Ἐν τοῖς Studien ὁ *Schmidt* συγκεχυμένως ἀναγράφει τὰ τῶν ἀθηναϊκῶν σεισμῶν κατὰ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον· ἡ δὲ μελέτη τῶν πηγῶν πείθει, ὅτι ὀρθότερα εἶνε τὰ ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ ἑτέρᾳ αὐτοῦ νεωτέρᾳ διατριβῇ ἀναγραφόμενα. Τῶν δὲ μετ' ἐμὲ γραψάντων ὁ μὲν **Δημ. Καμπούρογλους** (Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων Τόμ. Α' σ. 66) ἀποδέχεται τὸν ἐπὶ τουρκοκρατίας σεισμὸν ὡς συμβάντα μᾶλλον τῷ 1701, ὁ δὲ **Θ. Ν. Φιλαδελφεὺς** (Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν Τόμ. Β' σ. 95) τῷ 1694.

[2] Ἴδε ἀνωτέρω σ. 536.

[3] ***Mommsen*** Athenae Christianae σ. 44 σημ. **

ἐτῶν πηχθὲν θερινὸν θέατρον ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας ᾠκοδομήθη κατὰ μέρος ἐπὶ τῶν θεμελίων τῆς Βασιλικῆς ἐκείνης.

Τοιοῦτος καὶ ὁ σεισμὸς τοῦ δεκάτου ἑβδόμου ἢ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, εἰς ὃν πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος εἷς καὶ μόνος μαρτυρεῖται ἐπακολουθήσας ἐν ἔτει 1805. Ἔγεινε δ' οὗτος τὸν μῆνα Σεπτέμβριον τῇ 5/17 κατὰ τὸν Dodwell [1]. Προηγήθησαν δ' αὐτοῦ ῥαγδαῖαι βροχαί, ἀστραπαὶ καὶ βρονταὶ μετὰ πνιγηρὰν θερμότητα. Ἡ δὲ καταιγὶς αὕτη διήρκεσεν εἴκοσι καὶ ἓξ ὅλας ὥρας ἄνευ διακοπῆς. Καθ' ἃ δ' ἀναφέρει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Ἰλισσὸς ἀπὸ ἀνύδρου διώρυγος μετεβλήθη εἰς ἄγριον καὶ βαθύρρουν ποταμὸν κατακλύσαντα τὰ πέριξ, θέαμα ἄξιον λόγου διὰ τοὺς συγχρόνους Ἀθηναίους, οἵτινες συνέρρεον παμπληθεῖς ἵνα θαυμάσωσι τὸν ἔκτακτον ῥοῦν τοῦ ποταμοῦ. Τῇ δ' ὑστεραίᾳ τοῦ σεισμοῦ ὁ Ἰλισσὸς εἶχεν ἀποβάλει ἤδη τὴν προτέραν ὁρμήν, καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐπανῆλθεν ἡ συνήθης αὐτοῦ ξηρότης, ἀφ' ἧς σπανιώτατ' ἀφίσταται, ὡς γνωστόν.

Τοιοῦτοι οἱ ἐν Ἀθήναις γενόμενοι μέχρι τοῦ 1821 σεισμοί, περὶ ὧν ἐσώθησαν εἰδήσεις. Πάντως δ' ἔγειναν καὶ ἄλλοι μὴ ἀναγραφόμενοι ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων. Πιθανώτατον δὲ εἶνε, ὅτι καὶ κατ' ἄλλους σεισμούς, ὧν ἐσώθησαν εἰς ἡμᾶς περιγραφαί, ἐσείσθησαν μὲν καὶ αἱ Ἀθῆναι, δὲν ἀνεγράφη δὲ τὸ γεγονός, περιορισθείσης τῆς διηγήσεως εἰς τοὺς τόπους ἐν οἷς οἱ σεισμοὶ ἔγειναν μάλιστα αἰσθητοὶ ἢ προὐξένησαν μεγάλας ζημίας. Τοῦτο μάλιστα δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν περὶ τῶν κατ' Αὔγουστον τοῦ ἔτους 553 μ. Χ. ἐπανειλημμένων καὶ φοβερῶν σεισμῶν, οἵτινες ἐπήνεγκον καταστροφὰς σπουδαίας καὶ ζημίας ἀνυπολογίστους ἀνὰ τὸν Κρισαῖον κόλπον, τὴν Κορινθίαν, τὴν Ἀχαΐαν καὶ τὴν Βοιωτίαν, οὓς ἐκτενῶς περιέγραψαν οἱ Βυζαντῖνοι ἱστορικοί.

Ἀπὸ δὲ τοῦ 1821 καὶ ἐντεῦθεν οὐ μόνον σεισμοὶ πολλοὶ ἔσεισαν καὶ τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγραφὴ ἔγεινεν ὁσημέραι τακτικωτέρα. Μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1858, ὅτε ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐπ' ἀγαθοῖς ἱδρυθέντος Ἀστεροσκοπείου τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἀκάματος ἐπιστήμων Ἰούλιος Schmidt, δυνάμεθα εἰπεῖν, ὅτι ἔχομεν τα-

[1] *Dodwell* Classische und topographische Reise durch Griechenland γερμ. μετάφρ. Τόμ. Α' σ. 295.

κτικὸν ἡμερολόγιον τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ κατὰ τὴν Ἀνατολὴν γενομένων σεισμῶν, ἀνερχόμενον εἰς χιλιάδας πολλὰς παρατηρήσεων, ἃς δύνανται νἀνεύρωσιν εὐχερῶς οἱ ἀναγνῶσται ἐν τῇ διδακτικωτάτῃ αὐτοῦ γερμανικῇ συγγραφῇ τῇ ἐπιγραφομένῃ Μελέται περὶ σεισμῶν.

ΑΙ ΑΘΗΝΑΙ ΠΡΟ ΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΑΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ *

Ὀλίγαι εἶνε αἱ περισωζόμεναι εἰδήσεις περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοικούντων ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ πρὸ τῆς συστάσεως τοῦ βασιλείου. Τῷ 1395 ὁ Ἰταλὸς περιηγητὴς Νικόλαος da Martoni ἔγραφεν, ὅτι ἡ πόλις περιωρίζετο ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ περὶ τὴν Ἀκρόπολιν (reducta est prope castrum civitas), περιελάμβανε δὲ περὶ τοὺς χιλίους οἴκους (Nunc vero ipsa civitas habet focularia unum mille vel circa)[1]. Τῷ δὲ 1576 ὁ Συμεὼν Καβασίλας τὴν ἐπιφάνειαν τῶν Ἀθηνῶν ὑπελόγιζεν εἰς ἓξ ἢ ἑπτὰ μίλια μετὰ δωδεκαχιλίων κατοίκων[2]. Περὶ δὲ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ἔγραφε πρὸς τὸν Γερμανὸν καθηγητὴν Κρούσιον, ὅτι ἡ πόλις εἶχεν οἰκήματα ἕως χίλια[3]. Ὁ αὐτὸς δ' ἔγραφε τῷ 1579 χάριν τοῦ Στεφάνου Γερλαχίου· Αὖθις αἱ Ἀθῆναι, αἳ ἔχουσιν ἐπισκόπους (;), καὶ ἱερεῖς ὡςεὶ 160[4]. Σώζεται δὲ καὶ σημείωμα

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ Ἑστίας τοῦ ἔτους 1887 σ. 143 κ. ἑ. Ἴδε καὶ τὸ ἐμὸν σημείωμα ἐν τῇ μεταφράσει τῆς Ἱστορίας τῆς πόλεως Ἀθηνῶν ὑπὸ **Φερδινάνδου Γρηγοροβίου** Τόμ. Β' σ. 395 σημ. 2. Ἐκ τοῦ σημειώματος τούτου καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν προςέθηκα εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐνταῦθα ἱκανὰ νέα.

1 Ἴδε *Judeich* ἐν ταῖς Mittheilungen des Deutschen archäologischen Instituts Τόμ. ΚΒ' (1897) σ. 426.

2 *Crusius* Turcograecia VII ἐπιστ. 18.

3 Ἴδε προχείρως τὸ χωρίον παρὰ ***Δημ. Καμπούρογλου*** ἐν Μνημείοις τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων Τόμ. Α' σ. 88.

4 *Legrand* Notice biographique sur Jean et Théodore Zygomalas ἐν ταῖς Publications de l' Ecole des Langues Orientales vivantes. Recueil de textes et de traductions. Τόμ. Β'. Ἐν Παρισίοις. 1889 σ. 193.

τοῦ Κρουσίου, καθ' ὃ αἱ 'Αθῆναι εἶχον ἑξακισχιλίους οἴκους[1]. Ὁμοίως δ' ἑξακισχιλίας λέγει τὰς οἰκίας καὶ ἐννεακισχιλίους τοὺς κατοίκους ὁ 'Ιησουίτης Babin ἐν ἐπιστολῇ τοῦ 1672[2]. Καὶ ὀλίγῳ δὲ ἀργότερον, τῷ 1687, εἷς τῶν Βενετῶν ἀξιωματικῶν ἐν ἐκθέσει ἐκδοθείσῃ ὑπὸ τοῦ Laborde λέγει πάλιν ἑξακισχιλίας τὰς οἰκίας[3]. 'Αλλ' ὅμως ἐν ἄλλῃ ἐκθέσει τῆς 22 Νοεμβρίου λέγεται, ὅτι ὑπῆρχον οἰκίαι περισσότεραι τῶν δισχιλίων πεντακοσίων καὶ πεντακισχίλιοι ἄνδρες δυνάμενοι νὰ φέρωσιν ὅπλα[4].

'Ολίγῳ δὲ πρότερον, τῷ 1674, ἀναφέρει ὁ Σπὼν, ὅτι ἡ πόλις εἶχεν ὀκτὼ μέχρις ἐννέα χιλιάδας κατοίκων, ὧν τὰ μὲν τρία τέταρτα Ἕλληνες, τὸ δ' ἓν τέταρτον Τοῦρκοι[5]. Συμπίπτει δὲ ὁ ἀριθμὸς οὗτος πρὸς τὸν τοῦ Babin, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν τοῦ Wheler, ἀναβιβάζοντος τῷ 1682 τοὺς κατοίκους εἰς ὀκτακισχιλίους μέχρι δεκακισχιλίων[6]. 'Αλλὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Κορνήλιος Magni ἀνεβίβαζε τοὺς κατοίκους τῶν 'Αθηνῶν εἰς δωδεκακισχιλίους[7]. Καὶ ἄλλην δ' ἔχομεν, μαρτυρίαν εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀνερχομένην χρόνους, τὴν τοῦ Γερμανοῦ Transfeldt, καθ' ἣν περὶ τὸ αὐτὸ ἔτος 1674 ἐν 'Αθήναις ἠριθμοῦντο τετρακισχίλιαι ἰδιωτικαὶ οἰκίαι (Domus privatorum numerantur 4000)[8]. Κατ' ἄλλην δὲ εἴδησιν περιηγητοῦ αἱ 'Αθῆναι τελευτῶντος τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος κατῳκοῦντο ὑπὸ δεκαπέντε μέχρι δεκαὲξ χιλιάδων κατοίκων, ὧν χίλιοι μέχρι χιλίων διακοσίων Τοῦρκοι[9]. 'Επ' ἴσης δὲ δεκαεξακισχιλίους λέγει τοὺς κατοίκους τῶν 'Αθηνῶν τῷ 1669 ὁ Guillet[10].

[1] ***Δημ. Καμπούρογλου*** Μνημεῖα Τόμ. Α΄ σ. 87.
[2] Relation de l'état présent de la ville d'Athènes. 'Εν Λουγδούνῳ. 1674.
[3] Athènes aux XVe XVIe et XVIIe siècles Τόμ. Β΄ σ. 188.
[4] Αὐτόθι σ. 148.
[5] *Spon* Τόμ. Β΄ σ. 235. Préface παρὰ *Laborde* Τόμ. Α΄ σ. 184.
[6] A journey into Greece. 'Εν Λονδίνῳ. 1682 σ. 347.
[7] Relazione della città di Atene σ. 22.
[8] *Michaelis* ἐν Mittheilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Τόμ. Α΄ (1876) σ. 121 ἐν σημ. Οὐχ ἧττον ὑπερβολικὴ εἶνε ἡ μαρτυρία τοῦ περιηγητοῦ *J. B. Tavernier*, αὐξάνοντος τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοικούντων τὰς 'Αθήνας εἰς εἰκοσιδύο χιλιάδας, ὧν δεκαπεντακισχίλιοι Ἕλληνες, χίλιοι Τοῦρκοι καὶ ἑξακισχίλιοι Λατῖνοι. Ἴδε ***Θ. Ν. Φιλαδελφέως*** 'Ιστορία τῆς πόλεως τῶν 'Αθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τόμ. Α΄ σ. 306 ἐν σημ.
[9] *Spon* παρὰ *Laborde* Τόμ. Α΄ σ. 152.
[10] *La Guilletière* Athènes ancienne et nouvelle. 'Εν Παρισίοις 1675.

Κατὰ ταῦτα δὲν εἶνε πολὺ διάφοροι οἱ ἀριθμοὶ τῶν κατοίκων οἱ παραδιδόμενοι εἰς ἡμᾶς περὶ τῶν χρόνων πρὸ τῆς ἐν ἔτει 1687 πολιορκίας ὑπὸ τοῦ Μοροζίνη καὶ μετ' αὐτήν, καὶ δὲν ἔχει δίκαιον ὁ Homolle παρατηρῶν, ὅτι οἱ βενετικοὶ ὑπολογισμοὶ ἀναφέρονται εἰς μόνον τὸν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως πληθυσμὸν καὶ τοὺς ἐγκαταμείναντας ἐν τῇ πόλει μετὰ τὴν πολιορκίαν ἐκείνην κατοίκους, οὐδ' εἶνε ἀνάγκη νὰποδεχθῶμεν, ὅτι ἐν ταῖς βενετικαῖς ἐκθέσεσιν ὑπολογίζονται μόνοι οἱ δυνάμενοι νὰ φέρωσιν ὅπλα [1].

Ἀλλ' ὁπωςδήποτε τὰ ἐπὶ τοῦ Μοροζινη συμβάντα ἐπήνεγκον ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῶν Ἀθηνῶν ἀργότερον τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα. Ὁ Ἄγγλος Hobhouse, ἐπισκεφθεὶς τὰς Ἀθήνας τῷ 1810, ποιεῖται λόγον μόνον περὶ χιλίων διακοσίων μέχρι χιλίων τριακοσίων οἰκιῶν [2]. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ηὐξήθησαν οἱ κάτοικοι ἀρχομενου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Καὶ δὴ τῷ 1813 κατὰ τὸν περιηγητὴν Holland ἠρίθμει ἡ πολις δεκακιςχιλίους κατοίκους [3]. Τὸν αὐτὸν δὲ ἀριθμὸν παρέχει καὶ ὁ Forbin τῷ 1819 [4]. Ὁ δὲ Pouqueville λέγει τοὺς κατοίκους δεκακιςχιλίους, ὧν τριςχίλιοι μὲν Τοῦρκοι, τριςχίλιοι δὲ Ἕλληνες καὶ τετρακιςχίλιοι Ἀλβανοί. Ὁ αὐτὸς δ' ὑπελόγιζε τοὺς ἀγρότας εἰς δεκαπεντακιςχιλίους, ὥςτε κατ' αὐτὸν τὸ σύνολον τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς ἀνήρχετο εἰς εἴκοσι καὶ πέντε χιλιάδας, ὧν Τοῦρκοι ἦσαν μόνον οἱ τριςχίλιοι οἱ οἰκοῦντες τὰς Ἀθήνας [5].

Μεγάλως δὲ συνέτεινον εἰς ἐλάττωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας τὰ λεγόμενα θανατικὰ, ἤτοι λοιμικαὶ νόσοι καὶ ἄλλαι ἐπιδημίαι. Ἔν τινι χρονικῷ περὶ τῶν Ἀθηνῶν ἀναγράφονται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1480 μέχρι τοῦ 1554 ἑπτὰ τοιαῦτα θανατικὰ, ὀνομαζόμενα ὡς τὸ πλεῖστον ἀπὸ προςώπων, ἅτινα πιθανῶς εἶνε τὰ πρῶτα προςβληθέντα ἢ τὰ ἐπισημότατα τῶν θανον-

[1] *Homolle* ἐν τῷ Bulletin de correspondance Héllenique Τόμ. ΙΗ' (1894) σ. 520.

[2] A journey through Albania κτλ. Ἐν Λονδίνῳ. 1813 σ. 39.

[3] Γερμανικῆς μεταφράσεως Reisen durch die Ionischen Inseln. Ἐν Ἰένῃ. 1816 σ. 344.

[4] Voyage dans le Levant. Ἐν Παρισίοις. 1819.

[5] Voyage dans la Grèce. Ἐν Παρισίοις. 1820. Τόμ. Δ' σ. 92.

των. Οὕτω καλοῦνται ταῦτα τὸ θανατικὸν τῆς Σπετζαρέας, τὸ θανατικὸν τοῦ Τριαντάρη, τὸ θανατικὸν τοῦ Ματζάκη, τὸ θανατικὸν τοῦ παπᾶ Γιαλούρη, τὸ θανατικὸν τοῦ Κουτρούλη Βηλαρᾶ καὶ οὕτω καθεξῆς [1]. Ἀλλὰ καὶ ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἀναφέρονται θανατικὰ φθοροποιά, οἷον τὸ τοῦ 1789, ὅτε ἀπέθανον Χριστιανοὶ περὶ τοὺς χιλίους διακοσίους καὶ πολλοὶ Τοῦρκοι, καὶ τὸ τοῦ 1792, ὅτ' ἐπ' ἴσης ἀπεβίωσαν πλὴν πολλῶν Τούρκων Χριστιανοὶ ὑπὲρ τοὺς χιλίους. Ἀλλὰ τὸ ὀλεθριώτατον ἁπάντων τῶν μνημονευομένων θανατικῶν ὑπῆρξε τὸ ἐνσκῆψαν ἐν ἔτει 1554, ὅπερ διήρκεσεν ὁλόκληρον τριετίαν. Κατὰ τὸ ἄνω μνημονευόμενον χρονικὸν οἱ κατὰ τὰ τρία ἔτη τοῦ θανατικοῦ τούτου ἀποθανόντες ἀνέρχονται εἰς δεκακισχιλίους [2]. Ὁ ἀριθμὸς οὗτος φαίνεται ἀληθῶς λίαν ὑπερβολικός, ἀλλὰ καὶ ἄλλως μαρτυρεῖται, ὅτι τὰ θύματα ὑπῆρξαν πλεῖστα. Συνείθιζον δῆλα δὴ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ τουρκοκρατίας νὰ χαράσσωσιν ἐπὶ τῶν παραστάδων ἐκκλησιῶν ἢ ἐπὶ κιόνων ἀρχαίων ναῶν ἐπιγραφὰς διὰ μικροτάτων γραμμάτων, ἐν αἷς ἀνεγράφοντο διάφορα γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως. Μεταξὺ διαφόρων τοιούτων ἐπιγραφῶν κεχαραγμένων ἐπί τινος τῶν κιόνων τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ Θησείου, αἵτινες δὲν εἶνε ἄσχετοι πρὸς τὰς εἰδήσεις τοῦ χρονικοῦ, ἀναγράφεται καὶ σημείωμα περὶ τούτου τοῦ φοβεροῦ λοιμοῦ, καθ' ὃ οἱ θανόντες λέγονται ἑξακισχίλιοι.

Τὰ σημειώματα ταῦτα περὶ τῶν θανατικῶν, προερχόμενα πιθανῶς παρ' ἱερέων τῆς πόλεως, δύνανται νὰ θεωρηθῶσί πως ὡς ἐπίσημα. Περὶ δὲ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως ἐπὶ μὲν τῆς τουρκοκρατίας δὲν ἔχομεν εἰδήσεις ἐπισήμους. Ἀλλ' ἤδη ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως βλέπομεν τὰς πρώτας ἀποπείρας ἐπισήμων ἀπογραφῶν. Ἄξιον δὲ λόγου εἶνε σημείωμα εὑρεθὲν ἐν τοῖς ἐγγράφοις τῆς παλαιᾶς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν περὶ τῶν οἰκιῶν τῆς πόλεως ἐν ἔτει 1822.

Τὸ σημείωμα τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς·

[1] Ἴδε τὸ χρονικὸν τοῦτο ἐκδοθὲν ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῷ Ἀθηναίῳ Τόμ. Ϛ' (1877) σ. 438 κ. ἑ. καὶ ἐν τῇ Ecthesis chronica and Chronicon Athenarum. Ἐν Λονδίνῳ. 1902 σ. 85 κ.ἑ.

[2] Ἀθηναίου Τόμ. Ϛ' σ. 441. Ecthesis chronica σ. 85.

Καταγραφὴ διὰ τὰ ὅσα ὀσπήτια ἔχει ὁ κάθε μαχαλᾶς.
1822 Ὀκτωβρίου 8.

Κανδύλη..........	86	Θεόδωρος..........	24
Ἁγίου Νικολάου.....	25	Σπηλαιώτησα.......	60
Κιμινιάτου.........	21	Χτενᾶς...........	40
Κωτάκη...........	64	Νέος.............	50
	196		728
Ῥαγκαβᾶς..........	15	Πρόδρομος.........	42
Μανγκούτη.........	10	Ἀνάργυροι..........	55
Κατηφόρη..........	18	Δικαίου...........	54
Καλωγρειώνη.......	8	Ἀθανάσιος..........	25
Χειλᾶς............	15	Χριστοκοπήδι.......	57
Μητρόπολις........	21		961
	283	Ἁγία Οἰκονόμου.....	28
Ῥοδακίου..........	35	Ἅγιος Φίλιπος......	49
Ἀγγέλου...........	53	Βλασαροῦ..........	60
Ῥόμπη............	41	Ἀπόστολοι.........	50
Καπνικαρέα........	39	Ἅγιος Θωμᾶς.......	18
Καθολικὸν.........	12	Σκαλία...........	14
Μεγάλω μοναστήρι...	11		1180
	474	Ὑπαπαντὴ.........	15
Εἰρήνη............	54	Ἐλεούσα..........	40
Καρήκη...........	26		1235

Ὁ κατάλογος οὗτος ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἔκειτο ἀπερριμμένος μετὰ πλείστων ἄλλων μοναστηριακῶν ἐγγράφων ἔν τινι θήκῃ τοῦ Ὑπουργείου τῆς παιδείας, ὅπου εὗρον αὐτὸν ἐν ἔτει 1884. Νῦν δὲ ἀπόκειται ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας [1], εἰς ἣν ἐδωρήθησαν τὰ ἔγγραφα ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου. Τὸ ἔγγραφον εἶνε σπουδαῖον ὑπό τε τὴν τοπογραφικὴν ἔποψιν, περὶ ἧς δὲν πρόκειται ἐνταῦθα, καὶ ὡς μνημεῖον ἀπογραφικόν. Γεγραμμένον πιθανώτατα διὰ χει-

[1] Φέρει ἀριθμὸν 1736 ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου.

ρὸς αὐτοῦ τοῦ Βαρθολομαίου, τοῦ τοποτηρητοῦ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Διονυσίου, στηρίζεται βεβαίως ἐπὶ σημειωμάτων τῶν ἱερέων τῶν ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως. Καὶ δὲν περιέχεται μὲν ἐν αὐτῷ ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων, ἀλλ' εὐκόλως καὶ ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν τὸν πληθυσμόν, πολλαπλασιάζοντες τὸν ἀριθμὸν τῶν οἰκιῶν ἐπὶ ἑπτὰ τοὐλάχιστον. Καὶ ταῦτα διότι ὁ σήμερον συνήθως ὑπολογιζόμενος ἀριθμὸς πέντε διὰ τοὺς κατοίκους μίας οἰκίας εἶνε μικρὸς ὡς πρὸς χρόνους καθ' οὓς τὰ μέλη μιᾶς οἰκογενείας ἐξηκολούθουν συχνότερον συνοικοῦντα καὶ μετὰ τὸν γάμον τῶν υἱῶν καὶ θυγατέρων. Διὰ τοιούτου δὲ ὑπολογισμοῦ δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν, ὅτι ἐν ἔτει 1822 αἱ 1235 οἰκίαι τῶν Ἀθηνῶν περιελάμβανον περίπου κατοίκους 8645.

Ὅτι δὲ ἡ ἀπογραφὴ αὕτη προῆλθεν ἐξ ἐπισήμου ἀφορμῆς καὶ ἔγεινε διὰ τῶν ἱερεων τῶν ἐνοριῶν ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ἄλλου ἐγγράφου σωζομενου ἐν τῷ αὐτῷ ἀρχείῳ. Ὅτε θεσπίσματι τοῦ Βουλευτικοῦ, ἐπικυρωθέντι ὑπὸ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἡ προςωρινὴ διοίκησις τῆς Ἑλλάδος προεβη ἐν ἔτει 1822 εἰς ἵδρυσιν ἐπαρχιῶν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα [1], κατεστάθη καὶ ἐν Ἀθήναις ἔπαρχος ὁ Μιχαὴλ Σοῦτσος. Οὗτος δ' ἐξέδωκε μετὰ δύο ἔτη τὸ ἑξῆς ἔγγραφον·

Περιοδος Β΄
Ἀριθ. 69.

ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Προς τον σεβάσμιον τοποτηρητὴν τοῦ ἁγίου Ἀθηνῶν

Τὸ ἐπαρχεῖον Ἀθηνῶν

Ἐπειδὴ ἀνάγκη πᾶσα νὰ γείνῃ ἀκριβὴς καταγραφὴ ὅλων τῶν ἐθνικων ὀσπητοτοπων ἐρειπίων, παρακαλεῖσθε νὰ διατάξητε τοὺς Ἱερεῖς ὅλων τῶν ἐνοριῶν διὰ νὰ καταγράψῃ ὁ καθεὶς τῆς ἐνορίας του τοὺς ὀσπητοτόπους μὲ τὴν προςήκουσαν ἀκρίβειαν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 29 Σεπτεμβρίου 1824

Ὁ ἔπαρχος
ΜΙΧΑΗΛ ΣΟΥΤΣΟΣ

[Τ. Σ.
Ἐπαρχείου]

Ὁ Γ. Γραμματεὺς
Δ. ΒΟΥΑΣ

[1] Ἴδε Α. Μάμουκα Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος Τόμ. Γ΄ σ. 61 κ. ἑ.

Οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ διαταγὴ αὕτη τοῦ ἐπάρχου [1] ἐξετελέσθη ὑπὸ τοῦ δραστηρίου τοποτηρητοῦ, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν περιεσώθη, καθ' ὅσον γινώσκω, τὸ σημείωμα τῆς γενομένης καταγραφῆς.

Οἱ ἱερεῖς ἦσαν ἐν γένει τὰ κύρια ὄργανα τῆς ἀπογραφῆς ἐν πάσῃ περιπτώσει. Οὕτως οἱ δημογέροντες Ἀθηνῶν δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν οἰκονόμον τῆς πολεως [2] παρακαλοῦσιν αὐτὸν τὰ ἑξῆς·

«Νὰ λάβῃς τὴν καλοσύνη νὰ δώσῃς λόγον εἰς τὸν κάθε ἐφημέριον νὰ κάμουν καταγραφὴν τῶν σκοτομένων καὶ λαβομένων, πότε καὶ ποῦ, ἐσκοτώθη ἢ ἐλαβώθη. Νὰ ἐπιμεληθῆτε νὰ γένῃ αὐτὴ ἡ καταγραφὴ ἕως αὔριον, καὶ νὰ μᾶς τὴν στείλετε εἰς τὴν κατζελαρία.»

Ἡ ἐπιστολὴ φέρει ἡμερομηνίαν 12 Φεβρουαρίου, ἀλλ' ἄνευ χρονολογίας. Ὡς δ' ἀποδεικνύεται ἐξ ἄλλων ἐγγράφων, τὸ ἔτος καθ' ὃ ἐγράφη εἶνε τὸ 1825. Οἱ ἱερεῖς τῶν ἐνοριῶν ἔσπευσαν νἀνταποκριθῶσιν εἰς τὴν διαταγὴν τῶν δημογερόντων, καὶ σώζονται αἱ ἀπαντήσεις τῶν ἐφημερίων Ἐλεούσης, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, Κτενᾶ, Ντουβέργενας καὶ Κοντίτου, Καπνικαρέας, Σπηλαιωτίσσης, Σωτῆρος Δικαίου, Ῥόμβης, Βλασαροῦς, Ἁγίων Ἀποστόλων, Ἁγίων Ἀναργύρων, Μητροπόλεως, Ῥοδακιοῦ, Καρύτζη, Σωτῆρος Κωτάκη, Χριστοκοπίδη, Δημητρίου τοῦ Νέου, Κανδίλη, Ἁγίου Φιλίππου, Ἀγγέλου [3]. Ἀλλ' ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ φαντασθῇ τὴν ἄλλως ἐπίσημον ταύτην ἀπογραφὴν γενομένην διὰ τακτικῶν ἐγγράφων μεθ' ὑπογραφῶν ἢ σφραγίδων. Αἱ ἀπαντήσεις εἶνε τεμάχια μικρὰ χάρτου διάφορα τὸ χρῶμα καὶ τὸ σχῆμα, ἐφ' ὧν ἀναγράφονται ἄνευ τάξεως καὶ ὀρθογραφικῶν κανόνων τὰ ζητηθέντα σημειώματα. Ἀλλ' αἱ ἁπλοϊκαὶ αὗται ἀναγραφαὶ ἱερέων ὡς τὸ πλεῖστον ἐντελῶς ἀγραμμάτων εἶνε πολύτιμοι ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν, περιέχουσαι ἐν τοῖς πλείστοις τὸν τόπον καὶ χρόνον τοῦ θανάτου ἢ τοῦ τραυματισμοῦ τῶν ἐνοριτῶν κατὰ τὰ πολυώδυνα ἔτη τοῦ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος τῶν Ἀθηναίων.

Δι' ἄλλου δ' ἐγγράφου, σταλέντος ὑπὸ τοῦ γενικοῦ ἀστυνόμου Ἀθηνῶν Γ. Βασιλειάδου πρὸς τὸν αὐτὸν αἰδεσιμώτατον οἰκονόμον τῆς

[1] Φέρει ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας ἀριθμὸν 1737.

[2] Φέρει ἐν τῷ αὐτῷ ἀρχείῳ ἀριθμὸν 1956.

[3] Ἀρχείου Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας ἀρ. 1939-1960.

πόλεως κὺρ Βαρθολομαῖον καὶ φέροντος χρονολογίαν 19 Φεβρουαρίου 1823 παραγγέλλονται τὰ ἑξῆς·

«Διορίζεσαι παρὰ τῆς Γεν: Ἀστυνομίας νὰ εἰδοποιήσῃς εἰς ὅλας τὰς ἐνορίας τῆς πόλεως, τοὺς Ἱερεῖς, οἵτινες εὑρίσκονται εἰς τὰς ἐκκλησίας, ὅταν ἀποθάνῃ τὶς τῶν Χριστιανῶν νὰ εἰδοποιοῦν πρότερον τὴν Γενικὴν Ἀστυνομίαν, καὶ δεύτερον νὰ τοὺς θάπτουν· νὰ φυλάττουν ἀκριβῶς καταγραφὴν τῶν ἀποθανόντων, πῶς τοὺς ὠνόμαζον καὶ τὴν φαμυλλίαν των.

»Πρὸς ἔτι καταγραφὴ διὰ τὰ ὅσα τέκνα γεννῶνται, ποίου πατρὸς εἶναι, ποίας μητρὸς καὶ ποίας φαμυλλίας, ὅταν βαπτισθῶσι τὸ ὄνομα τοῦ βαπτιζομένου, τοῦ ἀναδοχου καὶ τὴν φαμυλίαν του. Ὅλα ταῦτα νὰ τοὺς διορίσητε νὰ τὰ φυλάττουν ἀκριβῶς, καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ Μηνος να ὑποχρεόνωνται νὰ τὰ στέλλουν εἰς τὴν Αἰδεσιμώτητά σας, καὶ ἡ Αἰδεσιμώτης σας εἰς τὴν Γεν: Ἀστυνομίαν» [1].

Σώζονται ἆρά γε αἱ μηνιαῖαι αὗται ληξιαρχικαὶ πράξεις, ἄν ποτ' ἐξετελεσθησαν ἀκριβῶς, ὡς διέτασσεν ἡ ἀστυνομία; Σωζομεναι θὰ ἠδυναντο νὰ χρησιμεύσωσι πολλαχῶς εἰς συγκριτικας ἀπογραφικὰς μελέτας. Τίς οἶδε ποσος καπνὸς ἐτυλίχθη εἰς τοιαῦτα ἔγγραφα, ἅτινα μετ' εὐλαβείας ὤφειλον νὰ εἶνε περισυνηγμένα ἐν ἱστορικοῖς ἀρχείοις.

Οὕτως ὀλίγαι εἶνε αἱ περισωθεῖσαι ἀπογραφικαὶ εἰδήσεις περὶ τῶν κατοίκων των Ἀθηνῶν μέχρι τῆς ἱδρύσεως τοῦ βασιλείου. Ἀλλ' ἂν αὗται εἶνε ἀνεπαρκεῖς, πλεῖστα ἐσώθησαν ἔγγραφα ἐξ ὧν δυνάμεθα να συναγαγωμεν ἀξιολόγους εἰδήσεις περὶ τῶν προικῶν, περὶ τῶν οἰκιακων δαπανων, τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων, τῶν οἰκιῶν καὶ ἀγρῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἀλλ' ἡ ἔλλειψις χώρου μὲ ἀναγκάζει νἀναβάλω εἰς ἄλλοτε τὸν περὶ τῶν τοιούτων λόγον.

---

[1] Ἀρχείου Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας ἀρ. 2021.

ΑΝΕΚΔΟΤΟΣ ΔΙΗΓΗΣΙΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΕΤΕΙ 1650 ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΘΗΡΑΝ ΕΚΡΗΞΕΩΣ *

Μία τῶν περιέργων ἐκρήξεων τῆς ἐν Θήρᾳ ἡφαιστείου ἐνεργείας ὑπῆρξεν ἡ ἐν ἔτει 1650, ὅτε ἀνεφάνη παρὰ τὸ ἀκρωτήριον τῆς Θήρας Κολοῦμβον νησὶς ἐκλιποῦσα ἔπειτα περὶ τὰ τελη τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἥτις νῦν εὕρηται εἰς βάθος δεκαοκτὼ μόνον μέτρων ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης.

Περὶ τῆς ἐκρήξεως ταύτης, καθ' ἣν περίεργα παρουσιάσθησαν φαινόμενα, σώζονται διάφοροι διηγήσεις, αἱ ἑξῆς· πρῶτον ἡ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου ἰατροῦ Ἰωάννου Βούρου ἐκδοθεῖσα ἐκ χειρογράφου εὑρεθέντος ἐν Νάξῳ, ἥτις ἐγράφη εἰς τὴν καθωμιλημένην παρὰ Θηραίου μάρτυρος αὐτόπτου, ἧς καὶ ἔμμετρος παράφρασις ὑπὸ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε εἶχε δημοσιευθῆ τῷ 1770 ἐν Βενετίᾳ· δεύτερον ἔμμετρος ἐν τῇ καθωμιλημένῃ διήγησις, γεγραμμένη ἐν τῷ χειρογράφῳ ὅπερ εὗρεν ὁ αὐτὸς Βοῦρος καὶ δημοσιευθεῖσα ἐν τῷ Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ· τρίτον δὲ σύντομος διήγησις τοῦ Κρητὸς Τζάνε Μπουνιαλῆ· τέταρτον ἔκθεσις τοῦ Ἰησουίτου Richard, ὅστις ἔζησεν ἐν Θήρᾳ ἀπὸ τοῦ 1644 μέχρι τοῦ 1675, ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν Παρισίοις ὀλίγα μετα τὴν ἔκρηξιν ἔτη, καὶ πέμπτον ἀνώνυμός τις ἔκθεσις ἰταλιστὶ γεγραμμένη. Ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἴδιον λόγον ἐποιήσαντο περὶ τῆς ἐκρήξεως ταύτης τοῦ 1650, στηριχθέντες εἰς τὰς ἀνωτέρω καταλεχθείσας πηγάς, οἱ Γάλλοι Pègues καὶ Fouqué καὶ ὁ ἡμετερος Κλὼν Στέφανος.

Ἐντυχὼν δ' ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 131 κώδικι τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει εὐα-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Β' σ. 107 κ. ἑ. καὶ ἔπειτα ἐν τῷ περιοδικῷ Ἀττικὴ Ἶρις Ἔτ. Ε' ἀρ. 7 (1 Ἀπριλίου 1902) σ. 78.

γοῦς μονῆς Δοχειαρίου γεγραμμένῳ ἐπὶ χάρτου κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα, ἀνεκδότῳ διηγήσει περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐκρήξεως, περιεχομένῃ ἐν τοῖς φ. 1α-5β τοῦ κώδικος, ἐκδίδω αὐτὴν ἐνταῦθα, ὅπως αὐξηθῶσιν αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς σπουδαίας ἐκρήξεως τοῦ 1650, ἥτις παρέχει εἰς τοὺς γεωλόγους ἀφορμὴν πολλῶν μελετῶν καὶ πολλὰ μέχρι τοῦδε παρουσιάζει τἀμφισβητούμενα καὶ ἀνεξήγητα ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν περὶ αὐτῆς εἰδήσεων.

Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὰς διαφορὰς τοῦ κώδικος ἐνέγραψα μόνας τὰς ἐχούσας τινὰ σημασίαν διὰ τὴν σταθερότητα τῆς νεοελληνικῆς γραφῆς ἐν κώδιξι τῶν παρελθόντων αἰώνων ἢ δι' ἄλλον λόγον, παρέλειψα δὲ τὰς ἀσημάντους ἀνορθογραφίας τοῦ βιβλιογράφου.

«αχν' μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ιδ'.

«Ἐδῶ γράφομεν διὰ τὰ σημεῖα καὶ τέρατα ὅπου ἔγειναν εἰς τὸ νησὶ τῆς Σαντορίνης. Ἀπὸ τὸ βόρειον μέρος εἰς τὰς ιδ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς ἐκίνησαν σεισμοὶ μεγάλοι καὶ φοβεροὶ κάθε ἡμέραν καὶ κάθε νύκτα ἕως τῆς κϛ' τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἤγουν ἡμέρᾳ ε΄· καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἔγεινεν ἕνας φοβερὸς σεισμός, καὶ ἐσείσθησαν τὰ θεμέλια τῆς γῆς, καὶ μὲ τὸν σεισμὸν ἐβγῆκε μεγάλη βρῶμα ὡςὰν ἀπὸ φ. 1β || βοτάνι καὶ τεάφι. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐβγῆκε μία φλέβα μέσα εἰς τὸ πέλαγος ἀλάργου ἀπὸ τὸ νησὶ ἕως δέκα μίλια, καὶ ἐβγῆκεν ὡςὰν κάστρον μικρὸν καὶ ἐσηκόνετον ψηλὰ καὶ πάλιν ἔπεφτε μέσα εἰς τὸ βάθος πότε ἔξη πότε ἑπτὰ φορὲς τὴν ἡμέραν ἕως τὰς κθ' τοῦ αὐτοῦ μηνός. Καὶ τῇ Κυριακῇ μετὰ τὸν ὄρθρον ἐσήκωσεν ἕνα σύννεφον ὡςὰν ἕνα φοβερὸν καὶ μέγα βουνόν, καὶ ἐφάνη πῶς ἐπῆγεν εἰς τὸν φ. 2α οὐρανόν, καὶ ὅσον ἐπήγαινεν ἀπάνω || ἐχαμοβρόνταν· καὶ ὅταν ἔφθασεν ἀπάνω εἰς τὸν οὐρανόν, ἔγειναν σεισμοὶ μεγάλοι καὶ φοβεροὶ καὶ βρονταὶς μὲ φωτιαὶς μεγάλαις, καὶ ἐκατέβαιναν ἀπὸ τὸν οὐρανὸν ὡςὰν λάτζαις, ὁποῦ ἄνθρωπος δὲν ἐνθυμᾶται ἢ ταὶς ἤκουσε νὰ γένουν καμμίαν φοράν.

1. σεπτεβρίω 2. ἐδῶ (καὶ κατωτέρω). ἔγιναν 3. σαντορήνης βόριον σεπτεβρίου 5. ἁγίου 6. ἔγινεν ἐσύσθησαν 7 (καὶ κατωτέρω). εὐγῆκε 10. ἐσηκώνετον ψυλὰ ἔπευτε 11 (καὶ κατωτέρω). ἔξι 12. σύνεφον 14. ἐπήγενεν 16. βρονταῖς 17 (καὶ κατωτέρω). ταῖς 18. καμίαν

Καὶ ἐβγῆκεν ὅλος ὁ κόσμος μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἄνδρες καὶ γυναῖ-
κες ἀπὸ τὰ κάστρη καὶ ἀπὸ τὰ σπίτια μὲ ταῖς ἁγίαις εἰκόνες ἔξω εἰς
τὸν κάμπον μὲ πολλὰ δάκρυα, καὶ ἔλεγαν, ὅτι ἔφθασεν ἡ συντέ-
λεια || τοῦ κόσμου, καὶ ἐσυγχωροῦνταν ἕνας τὸν ἄλλον μὲ πολλὰ καὶ φ. 2β
πικρὰ δάκρυα. Καὶ τὴν ὥραν τοῦ ἑσπερινοῦ ἔγειναν τρεῖς σεισμοὶ
ἀπὸ τοὺς προτητέρους μεγαλήτεροι, ὁποῦ ἤθελε νὰ γυρίσῃ τὸ νησὶ
ἄνω κάτω. Καὶ τὴν ὥραν ἐκείνην ὁποῦ ἦτον ὁ κόσμος συναγμένος,
ἦτον ἐκεῖ μία πέτρα πολλὰ μεγάλη· καὶ ἐκατέβη ἀπὸ τὸν οὐρανὸν
ἕνα ἀστροπελέκι καὶ ἐκτύπησεν ἐκείνην τὴν πέτραν καὶ τὴν ἔκαμεν
ὡςὰν ἀλεύρι· καὶ ὁ λαὸς ὅ||λος δὲν ἔπαθε τίποτες. Καὶ ἐκείνην τὴν φ. 3α
ἡμέραν ἐπῆγαν εἰς τὸν αἰγιαλὸν εἴκοσι παλληκάρια νὰ γυρεύουν ὀψά-
ρια ὁποῦ τὰ ἔρριχνεν ἡ θάλασσα ἔξω, καὶ ἦλθεν ἡ βρῶμα τῆς θα-
λάσσης καὶ ἐξεψύχησαν ὅλα τὰ παλληκάρια. Καὶ ὅταν ἐπέρασε μία
ὥρα τῆς νυκτὸς, ἔπαυσαν οἱ σεισμοὶ καὶ αἱ βρονταὶ καὶ αἱ ἀστραπαὶ,
καὶ ἐβγῆκε μία εὐωδία καλὴ καὶ ἐβάστα ὡς μίαν ὥραν. Μετὰ δὲ
ταῦτα ἐφούσκωσεν ἡ θάλασσα καὶ ἀνέβηκεν ἀπάνω εἰς τὸ νησὶ || ὡς φ. 3β
δύο μίλια, καὶ ἐπῆρεν ἐρημοτοίχια καὶ παρακκλήσια ὁποῦ εὑρίσκον-
ταν ἀνάμεσα εἰς τὰ χωράφια, ὁποῦ δὲν ἄφησε μήτε θεμέλιον. Ὡςαύ-
τως καὶ τρία καμίνια φορτωμένα καὶ καράβια ὅσα ἔφτασε καὶ χω-
ράφια καὶ ἀμπέλια ὅλα τὰ ἐπῆρε.

Καὶ ἐξημερόνοντας ἡ Δευτέρα ἐπλάκωσε καταχνία ὡςὰν καπνὸς
ὅλον τὸ νησὶ, καὶ ἐκτύπα τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὰ μάτια καὶ ἐτυφλαί-
νονταν, καὶ ἔμειναν οἱ ἄνθρωποι τυφλοὶ ὁ μὲν ἔξῃ ἡμέραις, ὁ δὲ
ἑπτὰ, || ὁ δὲ ὀκτώ· ὁμοίως καὶ ἀπὸ τὰ ζῶα καὶ πουλία ὀλίγον μέρος φ. 4α
ἀπόμειναν, τὰ δὲ ἄλλα ἐψόφησαν καὶ ἐγέμισεν ὁ κάμπος. Ὁμοίως
καὶ τὰ ἀργυρᾶ ὅπου καὶ ἂν ἦταν ἐγίνονταν κόκκινα, καὶ τὰ ἐσφόγ-
γιζαν καὶ ἤρχονταν εἰς τὴν τάξιν τους καὶ πάλιν ἐκοκκίνιζαν. Τὰ
χρυσάφια ἐγίνονταν ὡςὰν ἀσήμι, τὰ νερὰ ἐπίκρισαν καὶ ἐφαίνονταν
ἀπάνω ὡςὰν λάδι. Καὶ περνῶντας ὀκτὼ ἡμέραις ἕως τὴν ἄλλην Δευ-
τέραν ἐσήκωσε πάλιν ἕνα σύννεφον καὶ ἐπλάκωσεν ἕνα || μέρος τοῦ φ. 4β

20. κάστροι σπήτια εἰκόναις 24. προτιτέρους
29 (καὶ κατωτέρω). παλικάρια ὀψάρια 30. ἔριχνεν 31. ἐξε-
ψύχισαν 33. μὲτὰ 35. παρακλήσια 36. χωράφια 40. ἐτυ-
φλένονταν 42. ὀλίγον 43. ἀπόμιναν (καὶ κατωτέρω). ἐψόφισαν
44 ἀργυρά 45. ἐκοκίνηζαν 46. ἀσήμι 48. σίνεφον

νησίου. Καὶ εὑρέθησαν ἐκεῖ σαράντα ἄνθρωποι γεωργοί, καὶ ἀπέθαναν
ὅλοι, καὶ τὰ ζῶα ὅσα εὑρέθησαν ἐκεῖ ἐψόφησαν. Καὶ ἤρχονταν δύο
καραβόπουλα Σαντορινέϊκα φορτωμένα σιτάρι, καὶ τὸ μὲν ἕνα ἐξέπεσε
μακρὰ ἀπὸ τὸ νησὶ καὶ ἐγλύτωσε, τὸ δὲ ἄλλο ἦτον σιμὰ εἰς τὸ νησὶ
ὡς τρία μίλια, καὶ ἦσαν μέσα ἐννέα παλληκάρια, καὶ ἀπέθαναν ὅλοι,
φ. 5α καὶ τὸ καραβόπουλον ἐβγῆκεν ἔξω. Μετὰ δὲ ταῦτα ἦλθε μία || βρῶ-
μα — τίς λόγος νά την διηγηθῇ, ποία ἀκοὴ νά την ἀκούσῃ; — ὁποῦ
ἔπεφταν οἱ ἄνθρωποι ὡς ἀπεθαμμένοι. Καὶ ὅταν ἦτον νότος δέν τους
ἐπαράβλαβεν, ὅταν δὲ ἤθελε γυρίσει γραῖος, εἶχαν μεγάλην στενοχω-
ρίαν. Καὶ θεοῦ βοηθείᾳ δὲν ἀπέθανε τότε τινὰς, διότι δὲν ἐβάσταξεν
ἡ βρῶμα πολὺ, μόνον ἕως τρεῖς ὥραις. Καὶ ἐπέρασε σαράντα ἡμέ-
ραις καὶ ἄνεμος δὲν ἔπνεεν. Καὶ εἶχεν ὁ κόσμος μεγάλην στενοχωρίαν,
φ. 5β καὶ ἄναφτεν ἡ φωτία ἕως || τοῦ ἁγίου Νικολάου. Καὶ τὸ βράδυ τοῦ
ἁγίου Νικολάου ἐβγῆκαν τρεῖς σιφοῦνοι ἀπὸ ἐκεῖ ὁποῦ ἐβγῆκεν εἰς τὴν
ἀρχὴν τὸ κακὸν, καὶ ἐκεῖνοι οἱ σιφοῦνοι ἐφάνηκαν πῶς ἐπῆγαν εἰς τὸ
μέρος τοῦ πονέντε, καὶ ἀπόμεινε μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ θεοῦ ὁ τόπος
καθὼς ἦτον καὶ πρῶτα, καὶ ἡ πέτρα ὁποῦ ἐφάνη εἰς τὴν θάλασσαν
ἐβγῆκεν ἀπὸ τὸ βάθος τῆς θαλάσσης.

---

51. σαντορηνένκα 55 (δίς). να τὴν 56. ἔπευταν ἀπεθαμένοι δὲν τοὺς 62. εὐγῆκαν

ΠΕΡΙ ΟΛΙΓΩΝ ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΩΝ ΣΕΛΙΔΩΝ

ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑΣ *

Πολὺς γίνεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ λόγος περὶ τῶν ζημιῶν ἃς ὑπέστη ἡ ἀρχαία τέχνη καὶ φιλολογία ἕνεκα τοῦ φανατισμοῦ τῶν μοναχῶν. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθεῖς αὗται αἱ μομφαί, ἀλλὰ δὲν στεροῦνται ὑπερβολῆς τινος. Συστηματικὴ καταστροφή, ἐθελούσιος ἀφανισμὸς τῶν ἀρχαίων κτιρίων καὶ τῶν κλασικῶν συγγραφῶν σπανίως μόνον συνέβη· αἱ δ' ἐπελθοῦσαι βλάβαι ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ὑλικοῦ τῶν μνημείων πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς νέας θρησκείας καὶ τῆς νέας φιλολογίας. Ναοί τινες ἀρχαίων θεοτήτων μετεποιοῦντο εἰς ἐκκλησίας χριστιανικῶν ἁγίων, πολλαὶ δὲ τῶν μεσαιωνικῶν ἐκκλησιῶν οὐ μόνον τὴν θέσιν ἀρχαίων ναῶν δεικνύουσιν, ἀλλὰ καὶ διασώζουσιν ἐκείνων λίθους, στύλους, ἀνάγλυφα, ἐπιγραφάς. Οἱ παλίγκτιστοι οὗτοι ναοὶ ἐπέχουσιν ἀκριβῶς τὴν θέσιν τῶν παλιμψήστων χειρογράφων. Ὡς ἐπὶ τῶν θεμελίων ναοῦ τινος τοῦ Ποσειδῶνος ἀνῳκοδομήθη ἐκκλησία τις τοῦ Ἁγίου Νικολάου, οὕτως ἐπὶ περγαμηνοῦ κώδικος τοῦ Στράβωνος ἐπεγράφοντο μετὰ τὴν ἔκπλυσιν ᾠδαὶ τοῦ Ψαλτῆρος. Πολλάκις δ' ἔχομεν διπλοῦν χριστιανικὸν μνημεῖον ἐπὶ ἀρχαίων θεμελίων καὶ διπλῆν νεωτέραν γραφὴν ἐπὶ παλαιᾶς περγαμηνῆς. Ὡς δ' ὁ Ἄγγλος Mullooly κατώρθωσε νὰ μελετήσῃ καὶ χωρίσῃ ἀπ' ἀλλήλων τὰ ἐπάλληλα οἰκοδομικὰ στρώματα τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, οὕτως ὁ κλεινὸς Mommsen ἠδυνήθη νἀναγνώσῃ τὰς ἀλλήλαις ἐπικειμένας γραφὰς τοῦ παλιμψήστου κώδικος τοῦ Ῥωμαίου νομοδιδασκάλου Γαΐου. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ νομισθῇ, ὅτι ἡ νέα αὕτη κτίσις τῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἡ νέα διάξεσις τῶν χειρογράφων ἐγί-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ Ἑστίᾳ Τόμ. ΙΑ' (1881) σ. 406 κ. ἑ.

νετο πάντοτ' ἐκ φανατισμοῦ κατὰ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης καὶ τῶν γραμμάτων αὐτοῦ. Οὐ σπανίως εὑρίσκομεν κλασικὰς συγγραφὰς γεγραμμένας ἐπὶ διεξεσμένων ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων Πρὸς δὲ τὴν μεταποίησιν ἢ μᾶλλον ἀνανέωσιν ἦγε πολλάκις ἁπλῶς καὶ μόνον ἡ σπάνις τοῦ ὑλικοῦ, ὅπερ εὑρίσκοντες πρὸς τὰς νέας ἀνάγκας ἕτοιμον παρελάμβανον οἱ Χριστιανοὶ Ἕλληνες.

Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ τὰ περισσόθρησκα πνεύματα, οἱ μισόκαλοι καλόγηροι, οἱ φανατικοὶ λάτραι τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας ἢ μᾶλλον οἱ τυφλοὶ καὶ ἀβέλτεροι ὀπαδοὶ τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῆς τύπων, ἐξ ὧν προῆλθε βλάβη δεινὴ εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐξωτερικὴν καὶ θύραθεν θεωρηθεῖσαν γραμματείαν, τήν τε τῆς ἀρχαιότητος καὶ τὴν κοσμικὴν τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἐν τῇ ἐν Σέρραις μονῇ τοῦ Προδρόμου, ἥτις διεφύλασσε σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν βιβλιοθήκην τοῦ πολλοῦ πατριάρχου Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, οἱ μοναχοὶ διηγοῦντο τῷ παρ' ἡμῖν καθηγητῇ κ. Πανταζίδῃ, ὅτι πρό τινων δεκαετηρίδων μόλις, συμφώνως πρὸς τὴν αὐτόθι σωζομένην παράδοσιν, ἕνεκεν ἐλλείψεως χώρου ἐχωρίσθησαν τῶν χειρογράφων τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀπὸ τῶν κοσμικῶν, καὶ ἐκεῖνα μὲν διεφυλάχθησαν, ταῦτα δ' ἐκάησαν. Καὶ ἐδεικνύετο εἰς τὸν ἐκπεπληγμένον θεατὴν ὁ τόπος τῆς αὐλῆς, ἐν ᾧ ἐλέγετο ἀναφθεῖσα ἡ μοιραία πυρά.

Ἄλλο δὲ παράδειγμα ἐπ' αὐτοφώρῳ, οὕτως εἰπεῖν, συλληφθὲν καὶ ἀναισχύντως ἐξομολογούμενον θέλω νὰ ἐκθέσω σήμερον ἐνταῦθα δι' ὀλίγων, μαρτυροῦν τὴν εἰς ἀεὶ ἀπώλειαν ὀλίγων, πάντως πολυτίμων, σελίδων τῆς πατρίου ἱστορίας. Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῶν παρελθόντων αἰώνων σπανίως ποτὲ περιέχουσι πίνακα τῶν περιεχομένων, καὶ ἂν δ' ἐμπεριέχωσιν, εἶνε οὗτος ἀτελὴς καὶ ἀνάξιος πίστεως. Μία δὲ τῶν σπανίων ἐξαιρέσεων χειρογράφου περιέχοντος πίνακα εἶνε ὁ ὑπ' ἀρ. 493[1] κῶδιξ τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων. Εἶνε δὲ τοῦτο χειρόγραφον ἐπὶ χάρτου, σχήματος τετάρτου, συνιστάμενον ἐκ φύλλων 218, καὶ περιέχει λόγους καὶ συγγραφὰς πατέρων, ὧν ἡ ἀπαρίθμησις δὲν ἐνδιαφέρει τὸν ἀναγνώστην[2]. Μετὰ χαρᾶς καὶ ἀνυπομονησί-

[1] Τοῦ λόγου ὄντος περὶ ἀθωνικῶν χειρογράφων, ὁ ἀριθμὸς νοεῖται τεθεὶς ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1880 ὑπ' ἐμοῦ γενομένην κατάταξιν αὐτῶν.

[2] Ὁ ἐνδιαφερόμενος δύναται νὰ ἴδῃ τὴν περιγραφὴν τοῦ κώδικος ἐν τῷ ἐμῷ Καταλόγῳ τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων. Ἐν Κανταβριγίᾳ. 1900 Τόμ. Β' σ. 154 κ. ἑ.

ας εὗρον, μόλις ἀνοίξας τὸν κώδικα, σημειούμενα ἐν τῷ προτασσομένῳ πίνακι καὶ τὰ ἑξῆς ὡς περιεχόμενα ἐν αὐτῷ· θάνατος σουλτὰν Ἰμπραῒμ, βασιλεία σουλτὰν Μεχμέτ. Πόλεμος τοῦ Μωρέως. Ἀνυπομόνως ἔστρεψα τὰ φύλλα, ἵνα εὕρω καὶ ἀναγνώσω, πρὶν γείνῃ ἡ τακτικὴ τοῦ κώδικος περιγραφή, τὴν διήγησιν περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Βενετῶν. Ἀλλ' ἐν τῇ ὡρισμένῃ θέσει τοῦ βιβλίου ἔνθα ἔμελλε νὰ περιέχηται αὕτη τί εὗρον ἀντὶ τῶν προςδοκωμένων ἀγνώστων ἴσως καὶ νέων ἱστορικῶν εἰδήσεων; Τῶν φύλλων ἐσώζετο μόνη ἡ πρὸς τῇ ῥάχει τοῦ χειρογράφου ἐνίων ᾤα, ἦσαν δ' ἐπιμελῶς διὰ κοπίδος ἐξῃρημένα, καὶ μόνον ἐσώζετο μικρὸν μέρος ἐκ τοῦ τέλους τῆς ἱστορικῆς διηγήσεως, οὗ κάτωθεν ἤρχιζε νέον κεφάλαιον, ἐκκλησιαστικός τις λόγος ἐξ ἐκείνων οἵτινες ἐπλήρουν τὸ χειρόγραφον. Ἡ πρώτη σκέψις μου ἐπὶ τῇ θέᾳ τῆς βαρβάρου ἐκείνης κολοβώσεως ὑπῆρξεν, ὅτι ἐσυλήθησαν ἴσως τὰ φύλλα ἐκεῖνα ὑπό τινος τῶν πολλῶν ἐπιδρομέων τῶν ἁγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν, οἵτινες πολλάκις εἶχον ἀνὰ χεῖρας μᾶλλον ἑτοίμην τὴν κοπίδα ἢ πρόχειρον τὴν γραφίδα. Ἀλλ' ὄχι. Ἐν τῷ περιθεωρίῳ ἐφρόντισεν ὁ δράστης νὰ δηλώσῃ ἑαυτόν, καὶ μονονουχὶ ἠθέλησε νἀποσπάσῃ τὰ ἐπιφωνήματα φιλευλαβοῦς θαυμασμοῦ διὰ τὴν ὡραίαν του πρᾶξιν. Ἀνέγνων δ' ἐκεῖ ἀνορθόγραφα τὰ ἑξῆς· Εἰς τὸ παρὸν βιβλίον εὑρέθησαν καὶ εἰδήσεις τῶν βασιλέων καὶ πολέμων καὶ διὰ τοῦτο θείῳ ζήλῳ κινούμενος ἔκοψα αὐτοὺς τοὺς λόγους καί τους ἔκαψα. Ἀπορῶ εἰς τὴν ἀγνωσίαν τοῦ καλλιγράφου πῶς ἕνωσεν μὲ θεῖα λόγια τὰ ἐξωτερικά. Θεῖος ζῆλος λοιπὸν ἦτο ἡ ἀφορμὴ τῆς ἐκκοπῆς. Ἀλλὰ δὲν ἐφρόνησα τοῦτο ἐγώ, καὶ ὁ ἀναγνώστης δὲ βεβαίως δὲν θα χαρακτηρίσῃ οὕτω τὸ γενομενον. Ἱκανὸν δὲ χρόνον πρὸ ἡμῶν χεὶρ ἀγνώστου φιλοκάλου ἐρευνητοῦ τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος ἐξέφρασε κάτωθεν τῆς ἀνωτέρω παρατεθείσης ὁμολογίας τοῦ ἐνζήλου καλογήρου τὴν προςήκουσαν ἀγανάκτησιν δι' ἐκφράσεως ἁρμοδίας, ἣν τὸ κατ' ἐμὲ ὑπογράφω μὲ ὅλα τὰ σωστά μου· Τὸν ψυχρόν σου τὸν καιρὸν ἀσεβέστατε τῶν ἀνθρώπων.

Ἐν δὲ τῷ περισωθέντι στενῷ περιθεωρίῳ ἑνὸς τῶν ἀποκοπέντων φύλλων προςεθηκε πιθανῶς ὁ αὐτος· Κατηραμένη ἡ χεὶρ ἡ κόψασα ταῦτα τὰ φύλλα. Ὢ τῆς ἀνοίας καὶ ἀμαθείας τοῦ τριςαθλίου.

Οὕτως ἕνεκεν ὑπερβάλλοντος θείου ζήλου κατεστράφησαν ὀλίγαι σελίδες τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, ἃς καὶ ἀγνοῶν δύναμαι νὰ καλέσω πολυτίμους ἕνεκα τῆς σπάνιος τῶν παρ' ἡμῖν τοιούτων χρονικῶν. Καὶ τίς μὲν ὁ συντάξας τοῦτο ἀγνοοῦμεν, ὡς εἰκὸς, ὡς καὶ τίνας λεπτομερείας περιεῖχον τἀποκοπέντα φύλλα· τοῦτο δὲ μόνον ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν, ὅτι, καθ' ἃ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τοῦ ῥυθμοῦ τῆς γραφῆς, τὸ χειρόγραφον ἀντεγράφη ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἰωσὴφ τοῦ ἐκ Σινώπης, ὅστις καὶ ἄλλους πολλοὺς κώδικας τῆς ἰβηριτικῆς βιβλιοθήκης ἔγραψε. Καὶ ἡ μὲν ἱστορικὴ ἐκείνη διήγησις ἀπώλετο ἀνεπιστρεπτεί, ἀφ' οὗ ὁ εὐλογημένος ἐκκοπεὺς ἐφρόντισε καὶ νὰ καύσῃ τὰ φύλλα κατὰ τὴν ῥητήν του ὁμολογίαν. Ὥστε ἡμεῖς ἐπάθομεν σχεδὸν τὸ πάθημα τοῦ ἥρωος τοῦ Ἀπολωλότος χειρογράφου τοῦ Freytag, ὅστις, ἀφ' οὗ πολλὰ εἶδε καὶ ἔπαθε βαίνων ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ κώδικος τοῦ περιέχοντος τἀπολωλότα βιβλία τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Τακίτου, κατέληξεν εἰς τὸ νὰ εὕρῃ . . . τὰ ξύλινα ἐξώφυλλα αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐκεῖνος μὲν πλὴν τῶν ἐξωφύλλων τοῦ σταχωτοῦ συνήντησεν ἐν ᾧ ἐζήτει τὸ χειρόγραφον τὴν ὡραίαν, μεθ' ἧς ἔμελλε νὰ συνδεθῇ διὰ τῶν δεσμῶν τοῦ ἔρωτος καὶ τοῦ γάμου, ἡμεῖς δ' ἀντὶ τούτου εὕρομεν . . . μόνον τὸν θεῖον ζῆλον τοῦ καταστροφέως καὶ τὸ ἑξῆς μικρὸν ἀπόσπασμα, δι' οὗ ἐπερατοῦτο τὸ χρονικὸν, διασωθὲν χάριν τοῦ αὐτοῦ θείου ζήλου, ἵνα μὴ ἀφανιζομένου καὶ τούτου συναφανισθῇ κανεὶς ἀσκητικὸς λόγος Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου. Τὸ ἐσώσαμεν ὡς διδακτικὸν ἐπισφράγισμα τῆς ἄνω ἐκτεθείσης μικρᾶς ἱστορίας. . . .

[ἀρχι]στρατήγου, τὸν ἐξοχώτατον Δωμένικον Μοτζενίγον, ἄνδρα ἐμπειρότατον τοῦ πολέμου, ἐλπίζοντας ἀπὸ τὴν μεγάλην του θαυμαστὴν φρόνησιν ὅτι θέλει κάμει πολλὰ καὶ μεγάλα ἀνδραγαθήματα εἰς τιμὴν τῆς πατρίδος του καὶ παντελῆ ἀφανισμὸν τῶν ἀπίστων Ἀγαρηνῶν, καὶ διατὶ εὑρίσκεται εἰς αὐτὸν μία θαυμασιωτάτη ἐμπειρία εἰς τὰ τοῦ πολέμου καὶ διατὶ θέλει πολεμήσει κρατῶντας τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας ἕνας τοσοῦτον εὐτυχέστατος πρίγγηψ, ὁ Μουρεζίνης.

ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝ ΑΙΣΩΠΟΣ *

Ἡ φιλολογία τῶν ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ μυθοποιοῦ Αἰσώπου κληθέντων αἰσωπείων μύθων, τῶν χαριέντων ἐκείνων διηγηματίων, ἅτινα ἔχουσι συνήθως τὰ πρόσωπα εἰλημμένα ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ζώων καὶ σκοποῦσι τὴν ἠθικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν ἀνθρώπων ἄγοντα εἰς ἐπιμύθιον, ἐμπεριέχον ἠθικὸν ἀξίωμα ἐκ τῆς διηγήσεως τῆς ἐν τῷ μύθῳ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐξαγόμενον, ἐπλουτίσθη κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας μεγάλως διὰ διαφόρων εὑρημάτων. Τὰ πλεῖστα τούτων ἀνάγονται εἰς τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντιακοὺς χρόνους, ἀποδεικνύοντα, ὅτι δὲν ἐξέλιπε κατ' αὐτοὺς ἡ μυθοπλαστικὴ δύναμις τῶν Ἑλλήνων ἢ τοὐλάχιστον ἡ ἐπιθυμία νὰ περιενδύσωσι διὰ νέας περιβολῆς τὰ ὑπὸ τῶν παλαιῶν ἄλλως εἰρημένα. Ἀλλ' ἡ τάσις αὕτη δὲν ἐξέλιπε καὶ ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ὅτε καὶ ἰδίαν μυθογραφικὴν λογοτεχνίαν δυνάμεθα νὰ ἐπιδείξωμεν, ἀπὸ τοῦ Κοραῆ μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν διήκουσαν καὶ τὸ μὲν ἀναπλάσσουσαν τοὺς παλαιοὺς μύθους, τὸ δὲ μυθογραφοῦσαν κατὰ τὸν Λαφονταῖνον, τὸ δὲ καὶ ἐξ ἰδίας φαντασίας νεα δημιουργοῦσαν. Ἡ κατὰ κληρονομίαν οὕτως εἰπεῖν παράδοσις αὕτη τῆς μυθογραφίας εἶνε καὶ γενικωτέρου λόγου ἀξία· ἀλλὰ δὲν πρόκειται νῦν ἐνταῦθα περὶ τουτου. Σήμερον θέλω μόνον νὰ γνωρίσω δι' ὀλίγων εἰς τοὺς ἀναγνώστας ἄγνωστον μέχρι τοῦδε κρίκον συνδέοντα τοὺς Βυζαντίνους πρὸς τοὺς νεωτέρους τῶν παρ' ἡμῖν μυθογράφων. Ὁ ποιητὴς οὗτος αἰσωπείων μύθων εἶνε Γεώργιος ὁ Αἰτωλός.

Περὶ τοῦ Γεωργίου Αἰτωλοῦ ὀλίγα γινώσκομεν. Ἐκ τῆς Τουρκο-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ τοῦ ***Κ. Σκόκου*** Ἐτησίῳ Ἡμερολογίῳ Ἔτ. Γ' (1888) σ. 325 κ. ἑ.

γραικίας τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου διδασκόμεθα, ὅτι διέτριψεν ἐπί τινα χρόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τῷ πατριαρχείῳ καὶ ὅτι ἦτο ἀνὴρ σοφὸς καὶ ἐλλόγιμος, ὡς ἐκάλει αὐτὸν Ἰωάννης ὁ Βοναφεύς[1]. Ἔκ τινος δ' ἐπιστολῆς Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτου, ἐπ' ἐσχάτων ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ κ. Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως[2] καὶ πρὸς τὸν Αἰτωλὸν ἀπευθυνομένης, μανθάνομεν, ὅτι καὶ ἐν Βενετίᾳ εἶχε διατρίψει. Ἡ δ' ἐκ Βενετίας εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπιστροφὴ Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ συνέβη πάντως περὶ τὴν τρίτην δεκάδα τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος[3]. Ἀκριβέστερον δέ τι περὶ αὐτοῦ οὐδὲν ἄλλο γίνεται ἡμῖν γνωστὸν πλὴν ὅτι τὴν παιδείαν αὐτοῦ βλέπομεν θαυμαζομένην ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐν τῇ μνημονευθείσῃ ἐπιστολῇ. Ἦτο δὲ πιθανώτατα εἷς τῶν ἀνδρῶν τῶν καταστησάντων ἐπιφανῆ τὴν ἐν Ἀγράφοις σχολήν, ἐν ᾗ διεκρίθησαν πλὴν ἄλλων Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἀργότερον ὁ τούτου μαθητὴς Ἀναστάσιος ὁ Γόρδιος[4].

Οὐδὲν τοῦ Γεωργίου σύγγραμμα εἶνε γνωστὸν μέχρι τοῦδε πλὴν δύο ἐπιστολῶν αὐτοῦ πρὸς τὸν Μηθύμνης Ἱππόλυτον, ἃς ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Κεραμεύς[5]. Ἀλλὰ σώζεται ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος εὐαγεῖ μονῇ τῶν Ἰβήρων χειρόγραφον, ἐν ᾧ περιλαμβάνονται ποιητικὰ ἔργα αὐτοῦ ἢ μᾶλλον στιχουργήματα, ἂν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν ποιητικὴν αὐτῶν ἀξίαν, ἥτις εἶνε μικροτάτη Τούτων δύο μὲν ἀναφέρονται εἰς Μιχαὴλ τὸν Καντακουζηνὸν τὸν γνωστὸν ἄλλως ὑπὸ τὸ ἐπώνυμον Σεϊτάνογλουν, τὸν ἐν Ἀγχιάλῳ μαρτυρικῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπαγ-

[1] *Crusius* Turcograecia σ. 270.

[2] Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1886 σ. 62.

[3] Τοῦτο εἰκάζομεν βλέποντες, ὅτι τὴν εἰρημένην ἐπιστολὴν ἔγραψεν ὁ Δαμασκηνός, ὁ ἔπειτα γενόμενος ἐπίσκοπος Λιτῆς καὶ Ῥενδίνης, ἔτι ὑποδιάκονος ὤν. Ὑποδιάκονος δὲ ἦτο ὅτε συνέγραψε τὸν Θησαυρόν, τυπωθέντα τῷ 1527.

[4] Πλειότερα περὶ τοῦ Γεωργίου Αἰτωλοῦ ἔγραψα κατόπιν ἐκδίδων πάντας αὐτοῦ τοὺς μύθους ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Ε' καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει. Ἐν Ἀθήναις. 1885 σ. 1 κ. ἑ. Καὶ ἄλλας δέ τινας περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις εὑρίσκει ὁ ἀναγνώστης ἐν τῇ βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν ἐμὴν ἔκδοσιν δημοσιευθείσῃ συγγραφῇ τοῦ ***Αἰμιλίου Legrand*** Recueil de fables ésopiques mises en vers par Georges l'Étolien et publiés pour la première fois d'après un manuscrit du Mont Athos. Ἐν Παρισίοις. 1896. Περὶ δὲ τοῦ ζητήματος τῆς προτεραιότητος τῆς ἐκδόσεως ἴδε τὰ γραφέντα ὑπὸ τοῦ *Krumbacher* ἐπανορθοῦντος τὸν Legrand.

[5] Ἔνθ' ἀν. σ. 61-62.

χονισθέντα ἐν ἔτει 1578, τὸ δὲ τρίτον εἶνε ἐγκώμιον Ἀνδρονίκου τοῦ υἱοῦ τοῦ Μιχαὴλ Καντακουζηνοῦ. Τῶν στιχουργημάτων τούτων τὸ πρῶτον ἐγράφη ἐν ἔτει 1569, τὰ δὲ ἕτερα δύο πάντως μὲν εἶνε ἀρχαιότερα τοῦ ἐν ἔτει 1576 τελεσθέντος γάμου τοῦ Ἀνδρονίκου μετὰ τῆς πολυφέρνου θυγατρὸς τοῦ πλουσιωτάτου ἐμπόρου τῆς Ἀδριανουπόλεως Ἰακώβου Ῥάλλη, ἴσως δ' ἐγράφησαν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ τὸ πρῶτον.

Καὶ περὶ μὲν τῶν ποιημάτων τούτων θέλω διαλάβει ἄλλοτε διὰ μακροτέρων. Ὁ δὲ αὐτὸς ἰβηριτικὸς κῶδιξ, ὅστις φέρει τὸν ἀριθμὸν 152, δοθέντ' αὐτῷ ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὴν ἔτει 1880 κατάταξιν τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, περιλαμβάνει καὶ συλλογὴν ἐμμέτρων μύθων, γραφέντων ὑπὸ Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ κατὰ ταὐτὰ περίπου ἔτη καθ' ἃ καὶ τἆλλα ποιήματα.

Οἱ μῦθοι Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ οἱ ἐν τῷ ἰβηριτικῷ κώδικι περιεχόμενοι εἶνε ἑκατὸν τεσσαράκοντα καὶ τρεῖς τὸν ἀριθμόν. Τούτων μόνον τέσσαρες, οἱ ἐπιγραφόμενοι μῦθος γουρουνίου, μῦθος βοτάνου, μῦθος μεθυστοῦ καὶ μῦθος μοσχαρίου, φαίνονται νέοι, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες φέρονται ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς συλλογαῖς τῶν λεγομένων αἰσωπείων μύθων ἢ τῶν τοῦ Βαβρίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι νέοι μῦθοι δὲν φαίνονται πλασθέντες ὑπὸ τοῦ Αἰτωλοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἐκ προτύπων περιλαμβανομένων ἐν παλαιαῖς συλλογαῖς στιχουργηθέντες. Οἱ δὲ λοιποί, περὶ ὧν ἀσφαλῶς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ παραβολῆς πρὸς τοὺς σωζομένους, ἐστιχουργήθησαν μετὰ πολλῆς δεξιότητος ἐν τῇ δημώδει γλώσσῃ καὶ εἰς στίχους πολιτικοὺς ὁμοιοτελεύτους. Ἀλλ' ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἥτις συνήθως εἶνε φυσικὴ καὶ εὔκολος, ἔχει ἐνίοτέ τι τὸ τραχύ, καθ' ὅτι μόλις εἷς αἰὼν εἶχε παρέλθει ἀπὸ τῶν χρόνων καθ' οὓς εἶχεν εἰσαχθῇ εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ποίησιν.

Κατὰ ταῦτα οἱ μῦθοι Γεωργίου τοῦ Αἰτωλοῦ ὑπὸ μὲν τὴν ἔποψιν τῆς μυθογραφίας δὲν εἶνε παντελῶς ἀσήμαντοι, ἅτε χρησιμεύοντες ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ὑπαρχούσας προγενεστέρας συλλογὰς εἰς τὴν διαφώτισιν ἐνίων ζητημάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν καθ' ὅλου μυθογραφικὴν γραμματείαν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ δὲν παρέχουσι μεγάλην σπουδαιότητα. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἂν ἐξετασθῶσιν ὡς προϊόντα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ὑπὸ τοιαύτην ἐπο-

ψιν ἐξεταζόμενοι ἔχουσι διττὴν ἀξίαν, τοῦτο μὲν διὰ τὴν φυσικότητα καὶ ἀφέλειαν τῆς στιχουργίας, τοῦτο δὲ διὰ τὴν γλῶσσαν, ἐν ᾗ εἶνε γεγραμμένοι. Ἡ γλωσσικὴ μάλιστ' αὐτῶν σπουδαιότης εἶνε μεγάλη· ἐκδιδόμενοι δὲ μέλλουσι νὰ παράσχωσι πολλαπλῆν ὠφέλειαν εἰς τοὺς μελετῶντας τὴν ἱστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης[1].

Περαίνων τὴν πρόχειρον ταύτην σημείωσιν περὶ τοῦ Γεωργίου Αἰτωλοῦ καὶ τῶν μύθων αὐτοῦ, παρέχω ἐνταῦθα ὡς δεῖγμα τῆς συλλογῆς ταύτης τρεῖς μόνον ἐκ τῶν μύθων, καθαίρων αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἐν τῷ χειρογράφῳ γραφικῶν πταισμάτων τοῦ βιβλιογράφου, ὅστις, ὡς δικαιούμεθα νὰ εἰκάσωμεν, εἶνε ἀγράμματος ἀντιγραφεὺς τοῦ πρωτοτύπου τοῦ Αἰτωλοῦ.

Μῦθος ἀτζιδίου[2].

Εἰς 'σπίτι μέσα ποντικῶν ἀτζίδι εἶχε 'πάγει·
πολλὰ ἐπονηρεύοντον τοὺς ποντικοὺς νὰ φάγῃ.
Καθημερνῶς ἐσκότονε καὶ 'τρωγεν ἕναν ἕναν,
κ' οἱ ποντικοὶ ἀρχίνησαν ὅλοι καὶ 'λιγοσταῖναν.
Τότε ἐκεῖ 'ςτὸ μέσον τους εἶπεν ὁ εἷς τὸν ἄλλον·
«δὲν βλέπετε 'τὶ 'πέσαμεν 'ςὲ κίνδυνον μεγάλον;
Ἐλᾶτε καὶ ἂς φύγωμεν 'ς τόπον 'ποῦ δὲν εἰξεύρει,
ἀλλοῦ νὰ κατοικήσωμεν διὰ νὰ μήν μας εὕρῃ».
Ὡςὰν ἐσκορπιστήκασι ὅλοι ἀλλοῦ ἐπῆγαν,
τινὰς καὶ δὲν ἀπόμεινεν, ἀμ' ὅλοι τους ἐφύγαν.
Τἀτζίδι ἐκαμώθηκε πῶς εἶν' ἀποθαμμένο
κ' εἰς ἕναν τόπον κοίτουνταν ὡςὰν τὸ νεκρωμένο,
διὰ νὰ 'πάγῃ ποντικὸς κοντὰ νὰ πλησιάσῃ
καὶ τότ' ἐκεῖνο μὲ σπουδὴ εὐθέως νά τον πιάσῃ.
Εἶπέ του ἕνας ποντικὸς τότε ἀπὸ μακρεία·
«αὐτὰ ὁποῦ καμόνεσαι ἡμᾶς δὲν κάμνουν χρεία·
ὡςὰν τὸ ξύλ' ἂν κοίτεσαι, ὡςὰν ἀσκὶ ἂν γένῃς,
ἐδῶ ποτὲ ἀπὸ ἡμᾶς τινὰν μὴν ἀναμένῃς».

[1] Καθ' ἃ ὑπεσημειώθη ἀνωτέρω, ἐξεδόθησαν ἔκτοτε τῷ 1896.

[2] Πρὸς τὸν μῦθον τοῦτον παραβληθήτω ὁ ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν Αἰσωπείων μύθων ὑπὸ *Halm* (Ἐν Λειψίᾳ. Teubner. 1875) ὁ ὑπ' ἀρ. 15 ὁ φέρων τὴν ἐπιγραφὴν Αἴλουρος και μύες.

Ἐπιμύθιον.

Ὁ μῦθος λέγ' οἱ φρόνιμοι πρῶτον 'ςὰν πειραχθοῦσι,
οἱ λόγοι καὶ τὰ ψέμματα πλέον δέν τους γελοῦσι.

Σκῦλος καὶ πετεινός [1].

Σκῦλος καὶ ἕνας πετεινὸς ἔκαμαν συντροφίαν
χωρὶς κανένα δόλωμα νἄχουν ἀγάπην μίαν.
Ἐκεῖ 'ποῦ περπατούσασι κάπου βραδειαστῆκαν·
δὲν εἶχαν ποῦ νὰ κοιμηθοῦν καὶ στενοχωρηθῆκαν
Καὶ διὰ τοῦτο εἰς δενδρὸν κ' οἱ δύο διαβῆκαν,
μὴ νὰ εὑροῦν ἀνάπαυσιν πολλὰ ἐννοιαστῆκαν.
Ὁ πετεινὸς ἀνέβηκεν ἐπάνω καὶ 'κοιμήθη
καὶ νὰ λαλήσῃ ἄρχισε τὴν νύκτα ἐθυμήθη.
Τότ' ἔδραμεν ἡ ἀλεποῦ 'ςὰν ἄρχισε καὶ κράζει,
καθὼς καὶ τὴν συνήθειαν τὴν ἔχει νὰ φωνάζῃ.
Καὶ ἀποκάτω στέκοντον, εἶπέ τον νὰ καταίβῃ,
ὅτ' ἀγαπᾷ νά τον ἰδῇ, καὶ πάλε νὰ ἀναίβῃ.
Λέγει την τότ' ὁ πετεινὸς πῶς εἶνε 'κεῖ πορτάρις,
καὶ ξύπνισέ τον καὶ αὐτὸν, θέλημα νά τον 'πάρῃς.
Τοτε τὸν γῦρον τοῦ δενδροῦ 'γύρευε νὰ ῥωτήσῃ,
κ' εὐθὺς ὁ σκῦλος ἔδραμε κ' εἶχέ τηνε ξεσκίσει.

Ἐπιμύθιον

Ἰδέτε πῶς ὁ φρόνιμος πέμπει τον τὸν ἐχθρόν του
εἰς ἄλλον δυνατώτερον διὰ ἀντίδικόν του.

[1] Παράβαλε τὸν ὑπ' ἀρ. 225 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Κύων καὶ ἀλεκτρυὼν μῦθον ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ *Halm*.

Μῦθος ξυλένιου θεοῦ [1].

Ἕνας ξυλένιον θεὸν εἶχε καὶ παρακάλειε,
νά τονε ποίσῃ ἄρχοντα καθημερνῶς ἐλάλειε.
Ἅν ἔβλεπ' ὁ ταλαίπωρος 'πῶς πάγει 'σὲ πτωχεία,
ἀπ' τὸν θεὸν τὸν ξύλινον δὲν βλέπει ἀρχοντεία,
τὸν ἔρριξε 'ς τὸ ἔδαφος, καὶ τότε ἐτζακίστη,
ἡ κεφαλή του χώρισε, μέσα 'στὴ μέση 'σχίστη.
Ἐβγῆκαν περισσὰ φλωριά. Τότε ἐκεῖνος λέγει·
«πρωτήτερα ὁ πᾶσα εἰς ἔπρεπε νά με κλαίγῃ.
Ὅταν σε 'τίμουν εὔκαιρα, δὲν εἶδα καλωσύνη,
καὶ τώρα 'ποῦ σε ἔκαμα τούτην τὴν κακωσύνη,
φλωρία μ' ἔδωκες πολλὰ τώρα καὶ νὰ συνάζω·
ὅμως ἀπὸ τὴν σήμερον ἄτυχον νά σε κράζω ».

Ἐπιμύθιον

Λέγει διὰ τοὺς ἄτυχους μή τους καλοκρατοῦμεν,
μηδὲ νά τους φοβούμεστε καὶ νά τους ἀγαποῦμεν.

Τοιαύτη ὡς ἐν δείγματι ἡ συλλογὴ μύθων τοῦ νέου Ἕλληνος Αἰσώπου, ἥτις ἔχει μείνει μέχρι τοῦδε παντελῶς ἄγνωστος.

---

[1] Παραβληθήτω ὁ παρὰ *Halm* ὑπ' ἀρ. 66 μῦθος ὁ φέρων τὴν ἐπιγραφὴν Ἄνθρωπος καταθραύσας ἄγαλμα.

Ο ΜΑΖΕΠΠΑΣ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΝΕΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙ *

Μεταξὺ τῶν εἰκόνων, ἃς συχνότερον μὲν ἐν παλαιοτέροις χρόνοις, ἐνίοτε δ' ἀκόμη καὶ τὴν σήμερον βλέπει τις ἐπὶ τῶν τοίχων ἀρχαιοτροπώτερον κεκοσμημένων οἰκιῶν καὶ καταστημάτων, ἀποκέντρων τινῶν καφενείων ἢ ἀφιλοκάλων ἐπαρχιακῶν κουρείων εἶνε καὶ ἡ παριστάνουσα τὴν τιμωρίαν τοῦ Μαζέππα. Ὁρμητικὸς φέρεται ὁ ἀχάλινος ἵππος, ἐφ' οὗ εἶνε προςδεδεμένος ἐξανάστροφα ὁ Μαζέππας ἐξόφθαλμος, μὲ τὴν κόμην ἀτάκτως πρὸς τὰ κάτω κεχυμένην, ἐπιδεικνύων μονονοὺ σπαρασσόμενα τὰ μελη ὑπὸ τῆς βιαίας τοῦ κήλωνος φορᾶς.

Εἰς τὴν ἀνάρτησιν τῶν εἰκόνων ἐκείνων ἤγαγε πάντως μόνον τὸ καταπληκτικὸν καὶ θεαματικὸν τῆς παραστάσεως, βεβαίως δὲ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἀναρτησάντων καὶ τῶν θεωμένων ἀγνοοῦσι τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τοῦ πολυπλάγκτου Πολωνοῦ εὐπατρίδου.

Μόνον δ' οἱ λογιώτεροι καὶ φιλίστορες ἐνθυμοῦνται, ἂν ὄχι ἄλλοθεν, τοὐλάχιστον ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Βολταίρου γραφείσης Ἱστορίας Καρόλου ΙΒ´ τοῦ βασιλέως τῆς Σουηδίας, τὰς κυριωτάτας τῶν περιπετειῶν καὶ τὸ ἐρωτικὸν ἐπεισόδιον τοῦ Μαζέππα. Ὁ Ἰβὰν (Ἰωάννης) Στεφάνοβιτς Μαζέππας εἶχε γεννηθῇ περὶ τὸ 1645 ἐν τῇ διοικήσει τοῦ Κιέβου, ἀνήκοντος τότε εἰς τὴν Πολωνίαν, ἐξ ἧς μόλις τῷ 1668 περιῆλθεν ἡ πόλις αὕτη καὶ πάλιν εἰς τὴν Ῥωσίαν. Ἰσχύσας δ' ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ βασιλέως τῆς Πολωνίας Ἰωάννου Καζιμὶρ, ἴσχυσεν ὄχι ὀλιγώτερον ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς συζύγου τοῦ Πολωνοῦ εὐπατρίδου Φαλιβόσκη. Ἀλλ' ὁ ἀπατηθεὶς σύζυγος, ἀνακαλύψας τὴν ἀπιστίαν τῆς

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ φύλλῳ τῆς Α´ τοῦ νέου ἔτους 1903 τῆς ἐν Σμύρνῃ Ἁρμονίας ἀρ. 6016 σ. 9.

συνεύνου, ἐπεφύλαξε δεινὴν τιμωρίαν εἰς τὸν παράτολμον ἐραστήν. Καὶ δὴ προσέδεσεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἰδίου ἵππου ὁλόγυμνον, βέβαιος ὤν, ὅτι ἔμελλε νὰ κατασπαραχθῇ ἐν τῷ ὁρμητικῷ τοῦ ζῴου διὰ τῶν στεππῶν τροχασμῷ.

Ἡ συζυγικὴ αὕτη ἐκδίκησις εἶνε τὸ θεμα τῆς εἰκόνος, περὶ ἧς ἐποιησάμην λόγον ἀνωτέρω. Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον εἵλκυσε καὶ τὴν προσοχὴν Ἕλληνος στιχουργοῦ, πειραθέντος νὰ συγκινήσῃ διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ παθήματος τοῦ ἐραστοῦ. Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ἡ ἐκδίκησις τοῦ ἀνδρὸς ἐξέδωκε τὸ ἀνώνυμον τοῦτο ποίημα ἀγνώστου στιχουργοῦ ὁ ἐν Παρισίοις γνωστὸς καθηγητὴς τῆς νέας ἑλληνικῆς κ. Αἰμίλιος Λεγρὰνδ, τὸ μὲν πρῶτον τῷ 1870 ἐν τῷ τεύχει τῷ ἐπιγραφομένῳ Δημοτικὰ τραγούδια, ἔπειτα δὲ καὶ πάλιν τῷ 1874 ἐν τῇ συλλογῇ Recueil de chansons populaires Grecques. Καὶ εἶνε μὲν γεγραμμένον τὸ ποίημα ἐν τῇ δημώδει γλώσσῃ, ἀλλὰ πάντως δὲν εἶνε κατασκεύασμα τοῦ λαοῦ, οἷον ἐξέλαβεν αὐτὸ ὁ ἐκδότης· εἶνε δὲ μᾶλλον ἔργον ἡμιλογίου στιχουργοῦ, ἐμπνευσθέντος ἐκ τοῦ περὶ τοῦ Μαζέππα ἱστορήματος, εἰ καὶ δὲν ποιεῖται μνείαν αὐτοῦ ὀνομαστί.

Ὠμορφονειὸς ἀγάπησε ὤμορφη πανδρεμμένη
καὶ ἐχαίρονταν 'ς τὸν ἔρωτα καὶ 'ς τὴν γλυκειὰν ἀγάπη.
Πλὴν πίκρα 'ς τὴν ξεφάντωσι ἔμελλε νὰ φυτρώσῃ.
Ὁ ἄνδρας ὁ βαρυόμοιρος τὴν προδοσιὰ λογιάζει,
καὶ παίρνει τοὺς συντρόφους του καὶ πάει νά τους πλακώσῃ.
Ηὗρέ τους καὶ ξεφάντοναν γλυκὰ 'ς τὸ μεσονύχτι·
καὶ εἶχανε στρῶμα τὴν δροσιὰ καὶ φωτερὸ τἀστέρια.
Ὁ ἄνδρας τὴν γυναῖκά του ἀλύπητα σκοτόνει,
αἱμάτωσε τὰ χέρια του 'ς τὰ στήθη 'ποῦ ἐφιλοῦσε.

Διὰ τούτων τῶν στίχων ἄρχεται τὸ ποίημα. Ἔπειτα δὲ διηγεῖται ὁ ποιητὴς τὴν ἐκδίκησιν τοῦ συζύγου κατὰ τοῦ ἀπατεῶνος τῆς ὁμεύνου.

Τὸν ἐραστὴν ἐπιάσανε οἱ 'πίλοιποι συντρόφοι,
καὶ ἔφεραν ἄτι ἄγριο βρεμένο μέσ' 'ς τοὺς λόγγους.
Σαράντα τὸ κρατούσανε τἄλογο τὸ ἀψιασμένο,
καὶ 'σὰν θηρίο χλημίτριζε καὶ ἐτσαλαπατοῦσε.
Τὸν δόλιο τὸν ὠμορφονειὸ 'ς τὸ ἄλογο τὸν ἐδέσαν,
κ' ἔπειτα τὸ βαρέσανε νὰ φύγῃ νὰ μανίσῃ.

Πέντε ὅλας ἡμέρας ἔτρεχεν ὁ ἵππος,

ποτάμια, λόγγους ἔσκισε καὶ ῥάχες καὶ λαγκάδια·
ἡ σάρκες 'ματωθήκανε τοῦ δόλιου καβαλλάρι·
τοῦ ἥλιου 'ς τὸ βασίλεμμα τῆς πέμπτης τῆς ἡμέρας
τὸ ἄλογο γονάτισε καὶ πέφτει ἀποθαμμένο,
καὶ ἄψυχος τοῦ κείτετ' ἀπάν' ὁ καβαλλάρις,
κι' ἄγρια πουλιὰ μαζώχθηκαν νὰ φᾶνε τὰ κορμιά τους.

Ἐν ᾧ δὲ διαβάται διερχόμενοι παρεσκευάζοντο νὰ θάψωσι τὸν νομιζόμενον νεκρὸν,

ὁ νειὸς βαρειαναστέναξε, ἀνοιγοκλεῖ τὰ χείλη,

τυχὼν δὲ τῆς προσηκούσης περιθάλψεως ἐθεραπεύθη ἀπὸ τῶν δεινῶν τῆς κακοπορίας

καὶ βασιλειᾶς ἐγίνηκε 'ς ἐκεῖνα τὰ 'λημέρια.

Καὶ πικρὰ μὲν ὑπῆρξεν ἡ ἐκδίκησις τοῦ οὕτως ἀνελπίστως σωθέντος, θανὼν δὲ

'ς τὸν Ἅδην ἀγκαλιάσθηκε μὲ τὴν ἀγαπητή του.

Ἡ διηγησις τοῦ ποιητοῦ μικρὸν διαφέρει ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας περὶ τοῦ Μαζεππα. Ἀληθῶς οὗτος ἐσώθη. Ὁ Βολταῖρος διηγεῖται, ὅτι ὁ ἵππος, ἅτε καταγόμενος ἀπὸ τῆς Οὐκραίνης, ἤγαγε τὸν ἐπ' αὐτοῦ προσδεδεμένον Μαζεππαν εἰς ταύτην τὴν χώραν. Ἀγρόται δὲ τῆς Οὐκραίνης ἐβοήθησαν καὶ διέσωσαν τὸν ὑπὸ τῆς κοπώσεως καὶ τῆς πείνης ἡμιθανῆ ἐραστήν. Ἀληθως δὲ κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν ἱστορικῶν ταχέως διεκρίθη ὁ Μαζέππας μεταξὺ τῶν Κοζάκων τῆς Οὐκραίνης διὰ τῆς ῥώμης αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνδρείας. Καὶ πρῶτον μὲν ἔγεινε βοηθὸς τοῦ χατμάνου, ἤτοι ἀρχιστρατήγου, Ἰβὰν Σαμουήλοβιτς, εἶτα δὲ τῷ 1687 προήχθη αὐτὸς εἰς χάτμανον, καὶ, ὁσημέραι μᾶλλον ἐνισχυόμενος ἐν Οὐκραίνῃ, ἀνηγορεύθη τῷ 1693 ὑπὸ Πέτρου τοῦ μεγάλου ἡγεμὼν τῆς χώρας. Ἀλλὰ μετά τινα ἔτη ἐπειράθη νὰ ἀποστατήσῃ ἀπὸ τοῦ ἰσχυροῦ αὐτοκράτορος τῆς Ῥωσίας, καὶ, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ μεγάλου τοῦ τσάρου ἀντιπάλου, τοῦ βασιλέως τῆς

Σουηδίας Καρόλου ΙΒ', ἠθέλησε νὰ ἑνώσῃ τὴν Οὐκραίνην μετὰ τῆς Πολωνίας. Ἀλλὰ τὰ βυσσοδευόμενα ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὸν Πέτρον. Οὗτος δὲ τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς δὲν ἐπίστευσεν εἰς τὰ καταγγελλόμενα, ἀπ' ἐναντίας δ' ἀπέστειλε τοὺς καταδότας πρὸς τὸν Μαζέππαν, ὅστις καὶ ἐθανάτωσεν αὐτούς. Ἀλλ' ἔπειτα ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἐπείσθη ὁ τσάρος περὶ τῆς παρασκευαζομένης προδοσίας τοῦ Μαζέππα, εἰ καὶ οὗτος δολίως συνεκάλυπτεν αὐτὴν καὶ ἐπειρᾶτο νὰ διαβουκολήσῃ τὸν Πέτρον. Ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἠδυνήθη νὰ μείνῃ πλέον ἀδιάφορος. Ἤρχισεν ἡ καταδίωξις τοῦ προδότου· ἡ ἰσχυρὰ αὐτοῦ ἀκρόπολις, τὸ Βατουρίν, ἐκυριεύθη ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Μετζικὼφ, καὶ ὁ Μαζέππας ἠναγκάσθη ναὐτομολήσῃ φανερῶς πρὸς τὸν ἤδη ἐν τῇ Οὐκραίνῃ στρατευόμενον Κάρολον ΙΒ'. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἡττᾶτο μετὰ τοῦ Καρόλου, τελευτῶντος τοῦ Ἰουνίου 1709, ἐν τῇ Πουλτάβᾳ, καὶ μετ' ὀλίγους μῆνας, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἀπέθνησκε φυγὰς ὑπὸ δηλητηρίου, καθ' ἃ ἐπιστεύθη.

Ὡς δὲ τὸ ἐρωτικὸν ἐπεισόδιον τοῦ Μαζέππα, οὕτω καὶ ἡ ἀποστασία αὐτοῦ δὲν ἔμεινεν ἀδιάφορος παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος εὐαγεῖ Μονῇ Παντελεήμονος ἐναπόκειται κῶδιξ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, ὁ φέρων τὸν ἀριθμὸν 567, ἐν ᾧ πρὸς ἄλλοις διαφόροις ἔργοις περιλαμβάνονται καὶ δύο Μελέται ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Μαζέππαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη αὐτῶν ἐπιγράφεται ὧδε· «Μελέτη τίνας ἂν εἴποι λόγους ὁ φιλόχριστος θεοστεφής τε καὶ νικητὴς ἀεὶ βασιλεὺς Πέτρος Ἀλεξιοβίτζης πρὸς τὸν αὐτοῦ ἀποστάτην Μαζέππαν, ἱκετεύοντα μὴ θανατωθῆναι, ἀλλὰ συγγνώμης τυχεῖν ἐφ' οἷς ἔπραξε». Ἡ δὲ δευτέρα φέρει τὴν ἐπιγραφὴν τήνδε· «Μελέτη τίνας ἂν εἴποι λόγους Μαζέππας, μετὰ τὴν ἀποστασίαν καὶ τὸν πόλεμον κρατηθεὶς ὑπὸ τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως Πέτρου καὶ μέλλων φονευθῆναι».

Αὐταὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν δύο τούτων πραγματειῶν δεικνύουσι τὸν χαρακτῆρ' αὐτῶν. Δὲν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἱστορικὰ μελετήματα, ἀλλὰ ῥητορικὰ δοκίμια. Ὁ γράψας, ὅστις εἶνε ἀνώνυμος καὶ ἄγνωστος, δὲν ἀποσκοπεῖ εἰς ἱστορικὴν ἔκθεσιν τῶν κατὰ τὴν ἀποστασίαν τοῦ εὐπατρίδου, καὶ διὰ τοῦτο ὀλίγον στοχάζεται τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας, παριστάνων τὸν Μαζέππαν συλληφθέντα καὶ ἀπολογούμενον πρὸ τῶν συμβούλων τοῦ τσάρου, παρ' ὧν οὗτος ἀπῄτει τὸν θάνατον

τοῦ ὑποδίκου. Ὁ σκοπὸς τοῦ συγγραφέως εἶνε ἁπλῶς ῥητορικός· θέλει νὰ ἐπιδείξῃ τὴν τέχνην αὐτοῦ ἴσην ἐν τῇ κατηγορίᾳ καὶ τῇ ἀπολογίᾳ. Εἶνε ὀψίγονος διὰ πολλῶν αἰώνων διάδοχος τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Χορικίου. Ὁ Μαζέππας εἶνε τὸ θέμα ἱστορικῶν προγυμνασμάτων, ἐν οἷς τὸ κύριον δὲν εἶνε ἡ μετάδοσις ἱστορικῶν γνώσεων, ἀλλ' ἡ ἐπίδειξις ῥητορικῆς τέχνης. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι μικρὸν ἀπέχομεν τῶν χρόνων καθ' οὓς εἶχεν ἤδη ἐκδοθῆ ἡ Ῥητορικὴ τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου (1681), καὶ ἴσως εὑρισκόμεθα περὶ αὐτὰς τὰς ἡμέρας καθ' ἃς ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς ἐξέδιδε τὰ Προγυμνάσματα τοῦ Ἀφθονίου εἰς τὴν περὶ ῥητορικῆς ἐκθέσεως πραγματείαν.

Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ δ' ἐκείνου ῥητορικοῦ πνεύματος τῶν χρόνων διαπνεόμενος ὁ ἄγνωστος ῥητοροδιδάσκαλος τοῦ ἁγιορειτικοῦ κώδικος ἔλαβεν ὑπόθεσιν τὸν Μαζέππαν ἀντὶ νὰ λάβῃ οἱονδήποτε ἄλλον ἀποστάτην, οἱονδήποτε ἄλλον ὑπόδικον. Ἀλλὰ προετίμησεν ὅμως τὸν ἀντάρτην τῆς Οὐκραίνης, ἅτε δυνάμενος νὰ παραστήσῃ ἐν μὲν τῇ κατηγορίᾳ αὐτοῦ τὸν ἀποστάτην καὶ κακοποιὸν, ἐν δὲ τῇ ἀπολογίᾳ τὸν ἥρωα καὶ ἐλευθερωτὴν καὶ φιλοδοξῶν νὰ ἐπιδείξῃ τὴν ἰδίαν τέχνην ἐν τῇ παραστάσει τοῦ ἥττονος λόγου ὡς κρείττονος. Ἀλλὰ καίπερ ταῦτα ἴσως τὸ κατ' ἀρχὰς προτιθέμενος παρέστησε μᾶλλον ἐν τῇ ἀπολογίᾳ τὸν Μαζέππαν μεταχειριζόμενον ἅπαντα τὰ ἐπιχειρήματα τῆς πειθοῦς καὶ τῆς σοφιστείας, ὅπως κινήσῃ τὸν ἔλεον τοῦ νικητοῦ.

Ὁ ἐπιμεμετρημένος μοι χῶρος δὲν ἐπιτρέπει τὴν διὰ μακρῶν ἀνάλυσιν τῶν ῥητορικῶν τούτων προγυμνασμάτων καὶ τὴν παράθεσιν ἀποσπασμάτων. Ἀλλὰ καὶ τὰ βραχύτατα χωρία, ἅτινα θὰ ἠδυνάμην νὰ παράσχω ἐνταῦθα ὡς ἀπόγευμα τοῦ ὅλου, πρὶν ἢ ἀργότερόν ποτ' ἐκδώσω τὸ ὅλον κείμενον τῶν δύο Μελετῶν, θὰ ἤρκουν νὰ δείξωσιν, ὅτι αὗται εἶνε γεγραμμέναι μετὰ χάριτος ἅμα καὶ γλαφυρίας καὶ ὅτι ὁ γράψας ἦτο ἐντεθραμμένος μᾶλλον εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἕλληνα λόγον ἢ εἰς τὰ λογοτεχνήματα τῶν μέσων χρόνων.

ΤΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΩΝ ΜΑΣ

Ο ΜΠΕΡΤΟΛΔΟΣ *

Ἓν τῶν δημωδῶν βιβλίων ἅτινα ἔτερψαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὰ μέγιστα τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἶνε αἱ « Πανουργίαι ὑψηλόταται Μπερτόλδου, εἰς τὰς ὁποίας φανερώνεται ἕνας χωριάτης πανοῦργος καὶ ὀξύνους, ὁ ὁποῖος ὕστερον ἀπὸ διάφορα παθήματα διὰ τὸν πολὺν καὶ ὀξύτατόν του νοῦν γίνεται βασιλικὸς σύμβουλος ».

Τὸ βιβλίον δὲν εἶνε μὲν γέννημα πρωτότυπον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀλλά, καίπερ μεταπεφρασμένον ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος Dalla Croce, κατέστη οὕτω κοινὸν ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ αἰῶνας ὅλους, ὥςτ' ἐξακολουθεῖ ἐκτυπούμενον ἔτι καὶ τὴν σήμερον μὲ τὰς αὐτὰς χονδροειδεστάτας καὶ ὅλως ἰδιορρύθμους ξυλογραφίας, αἵτινες ἐκόσμουν, ἂς εἴπω μᾶλλον, ᾔσχυνον τὸ βιβλίον ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτοῦ ἐκδόσεων.

Τὸ ὅλον συγγραμμάτιον ἔχει τύπον ἀγροίκου σατύρας, οἷαι αἱ μόναι δυνάμεναι νὰ εὐαρεστήσωσι τὰ πλήθη. Ἀλλ' ἡ σάτυρα ἣν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν δὲν τοξεύει τὸν ἀπαίδευτον χωρικόν, τὸν κοινὸν ἄνθρωπον τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἀπευθύνεται κατὰ τῶν αὐλικῶν, κατὰ τῶν εὐπατριδῶν, κατὰ τῶν εὐγενῶν γυναικῶν. Ἀναγινώσκοντες τὴν κοινωνικὴν ταύτην σάτυραν εὑρισκόμεθα ἐνώπιον τῆς ἠοῦς τῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ λαοῦ, ὅστις πιεζόμενος τέως κατὰ τοὺς μακροὺς μέσους αἰῶνας ὑπὸ τοῦ πλούτου καὶ τοῦ γένους ἀναθάλλει ὡς ὑπὸ τὴν πνοὴν νέας ζωῆς. Ὁ ἥρως τῆς μυθιστορίας ταύτης δὲν εἶνε περικαλλὴς οὔτε πλούσιος οὔτ' εὐγενής· δὲν ἑλκύει διά τινος τῶν μέσων ἐκείνων, δι' ὧν κατεδυνάστευε τοῦ

* Ἀπόσπασμα διατριβῆς ἀναγνωσθείσης ἐν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ, δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ Ἑστίᾳ Τόμ. ΙΓ' (1882) σ. 209 κ. ἑ.

λαοῦ ὁ θρασὺς, ὁ σιδηρόφρακτος ἱππότης, ὁ πονηρὸς καὶ λόγιος ἐπίσκοπος, ὁ εὔπορος καὶ κερδοσκόπος ἀστὸς τῆς μεσοχρονίου ἱστορίας. Εἶνε ὁ ἁπλοῦς καὶ κακοφορεμένος, ἀλλ' ἐργατικὸς, θαρραλέος, πολύμητις χωρικὸς τῶν μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν χρόνων, ὁ ἐπινοῶν καὶ τολμῶν, ὁ κρημνίζων καὶ ἀνιδρύων. Ὁ μισὲρ Μπερτόλδος ἦτον μικροπρόσωπος, χοντροκέφαλος, ὁλοστρόγγυλος ὡς φοῦσκα· τὸ μέτωπόν του ζαρωμένον, τὰ 'μάτια του κόκκινα ὡς φωτία, τὰ 'φρύδια του μακρὰ καὶ ἄγρια ὡς γουρουνότριχες, τὰ αὐτιά του γαϊδουρινὰ, μεγαλόστομος, στραβόστομος, μὲ τὰ χείλη κρεμασμένα κάτω ὡς τοῦ ἀλόγου, τὰ γένειά του πυκνὰ, καὶ πολλὰ ὑποκάτω εἰς τὸ πηγοῦνί του, καὶ ἔπεφταν ὡς ἐκεῖνα τοῦ τράγου, ἡ μύτη του στραβὴ καὶ σηκωμένη ἐπάνω μὲ ταῖς τρύπαις πλατείαις, τὰ 'δόντια του ἔξω ὡς τῶν κάπρων, μὲ τρία ἢ τέσσαρα ὑποκάτω εἰς τὸν λαιμὸν, τὰ ὁποῖα ὅταν ὡμίλει ἐφαίνοντο ὡς τόσα τζουκάλια ὁποῦ νὰ ἔβραζαν. Εἶχε τὰ ποδάρια του τραγίτικα μακρὰ καὶ πλατέα ὡσὰν τῶν Σατύρων, καὶ ὅλον του τὸ κορμίον μαλλιαρόν· τὰ καλτζούνια του ἦτον ἀπὸ χονδρὸν βαμπάκιον, ὅλα μπαλλωμένα, τὰ παπούτζια του ὑψηλὰ καὶ στολισμένα μὲ χοντρὰ κομμάτια. Εἰς κοντολογίαν τοῦτος ἦτον ὅλως τὸ ἐναντίον τοῦ Ναρκίσσου.

Ἐν τῇ γελοιογραφίᾳ ταύτῃ καὶ τῇ ὑπερβολῇ ὑποκρύπτεται μέν τις εἰρωνεία, ἀλλὰ συνυπάρχει καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀντιθέσεως τῆς φυσικῆς ἀσχημίας πρὸς τὴν ἐγκρυπτομένην ἐντὸς ἐκείνου τοῦ αἰσχροῦ σώματος ψυχικὴν εὐφυίαν. Ὁ Μπερτόλδος δὲν εἶνε Νάρκισσος ἀληθῶς, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον Σάτυρος· καὶ ὅμως ἔχει μεγάλην δόσιν τῆς ἀγχινοίας καὶ τοῦ θάρρους τοῦ Θερσίτου, τοῦ Hans Wurst, τοῦ Pulcinella, τοῦ Σκαπίνου, τῆς ἀγερώχου εὐαισθησίας τοῦ Τριβουλέτου, τῆς καρτερικῆς καρδίας τοῦ Quasimodo. Τῆς δὲ τοιαύτης ἀντιθεσεως εἶχε πλήρη συναίσθησιν καὶ αὐτὸς ὁ Dalla Croce γράφων ἐν τῷ προοιμίῳ ταῦτα· Ὅμως σοῦ παρασταίνω ἐμπροσθὰ ἕνα χωριάτην ἄσχημον καὶ τερατώδη, ἀλλ' ἐπιμελῆ καὶ πανοῦργον καὶ νοῦν ὑψηλότατον, εἰς τόσον ὅτι συγκρίνοντες τὴν ἀσχημάδα τοῦ κορμίου του μὲ τὴν ὡραιότητα τῆς ψυχῆς του ἠμπορεῖς νὰ εἰπῇς, καλέ μου ἀναγνῶστα, ὅτι αὐτὸς

ὁμοιάζει μὲ ἕνα σακκίον ἀπὸ χοντρόπανον, ἐνδυμένον ἀπὸ μέσα μὲ μετάξιον καὶ χρυσάφιον.

Ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῇ φιλολογίᾳ τῶν μέσων αἰώνων οὐδαμῶς εἶνε σπάνιαι αἱ τοιαῦται μορφαὶ τῶν γελωτοποιῶν, οἵτινες φαιδρύνουσι τὴν ἀνίαν τῶν αὐλῶν, ἐν ᾧ συγχρόνως κατορθοῦσι νὰ ἐγχέωσι πολλάκις ἄψινθον ἐπιτρεπομένην εἰς τὸ μέλι τὸ ἐπιβεβλημένον. Εἶνε οὗτοι οὕτως εἰπεῖν ὁ χορὸς τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας· εἶνε τὸ πνεῦμα τοῦ ἀδικουμένου λαοῦ, ἡ δύναμις ἡ λανθάνουσα, ἡ κεκρυμμένη ἐκείνη βοή, ἥτις τώρα μὲν χρησιμεύει μόνον ἵνα προκαλέσῃ τὸ μειδίαμα καὶ τὸν γέλωτα, ἀλλ' ἥτις αὔριον ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς ἱστορίας θὰ προκαλέσῃ δάκρυα καὶ θὰ ἐνσπείρῃ φόβον. Rira bien qui rira le dernier.

Ὑπὸ τοιαύτην ἀνωτέραν ἱστορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἔποψιν πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἡ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ εὐδοκίμησις τοῦ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀσήμου καὶ γελοίου τούτου φυλλαδίου, ὅπερ ὅμως ἔχει εὐρύτερον ὑποκεκρυμμένον σκοπὸν, τὴν ἐξέγερσιν τῆς συνειδήσεως τῆς ἀξίας τοῦ λαοῦ, καὶ ὅπερ ὑπὸ τὸν πέπλον τῆς ἀστειότητος καὶ ἐν μέσῳ διηγήσεων γελοίων διαδίδει εἰς τὰ πλήθη πνευματώδεις παροιμίας καὶ γνωμικὰ σοφά. Μὴ λησμονῶμεν δὲ, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔν τε τοῖς βυζαντιακοῖς χρόνοις καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας εἶχε νὰ παλαίσῃ κατὰ τῶν εὐπατριδῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐπειρῶντο, ὡς οἱ τῆς Δύσεως, νὰ δουλώσωσι τὰ πλήθη καὶ ὑποτάξωσι τὸ πνεῦμα εἰς τὸ γένος ἢ τὸν πλοῦτον. Εἶχε καὶ ὁ μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς τὸν τιμαριωτισμόν του, καίτοι οὗτος δὲν ἐμελετήθη ἀκόμη δεόντως. Εἶχεν ὁ βυζαντιακὸς κόσμος τὰς λεγομένας προνοίας, εἶχεν ἡ τουρκοκρατουμένη Ἑλλὰς τοὺς κοτζαμπάσιδές της. Ὡς λοιπὸν εἶχεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὸν τιτάνειον ἀγῶνα κατὰ τῶν μεσαιωνικῶν προνομίων, οὕτω, πρὶν ἀναφανῶσιν ἥρωες ὑπερασπισταὶ τῶν δικαίων του, πρὶν διευκρινηθῇ τὸ ζήτημα τῶν ἀπαιτήσεών του, μόνον συνήγορον εἶχε τὸν μωρὸν ἐκεῖνον γελωτοποιὸν, τὸν δειλὸν ἐκεῖνον ἀλλ' ἐπιδέξιον χωρικὸν, ὅστις ἐκαλεῖτο Μπερτόλδος.

Παρίσταται δ' οὗτος ἐν τῷ φυλλαδίῳ κατορθόνων νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν αὐλήν. Ἄρχεται δὲ διάλογος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ βασιλέως, ὅστις χαρακτηρίζει τὸ ὅλον ἔργον. Ὁ βασιλεὺς προσκαλεῖ τὸν Μπερ-

τόλδον νὰ γείνῃ αὐλικὸς, λέγων· Ἔλα ἂν θέλῃς νὰ γείνῃς ἄνθρωπος τῆς αὐλῆς.

Μπ. Ὁ ἐλεύθερος δὲν γυρεύει νὰ γείνῃ σκλάβος.

Β. Τί λοιπὸν σὲ παρεκίνησε νὰ ἔλθῃς ἐδῶ;

Μπ. Ἐπειδὴ ἐνόμιζα ὅτι ἕνας βασιλεὺς νὰ ἦτον μεγαλήτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους δέκα ἢ δώδεκα ποδάρια, καὶ αὐτὸς νὰ ὑπερβαίνῃ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, καθὼς τὰ καμπαναρεῖα ὑπερβαίνουν τὰ 'σπίτια. Ὅμως βλέπω πῶς ἐσὺ εἶσαι ἄνθρωπος κοινὸς, ὡς εἶναι καὶ οἱ ἄλλοι, ἀγκαλὰ καὶ εἶσαι βασιλεύς.

Β. Εἶμαι βέβαια ἄνθρωπος ὡσὰν τοὺς ἄλλους κατὰ τὴν μορφὴν, ἀμμὴ κατὰ τὴν δύναμιν καὶ τὸν πλοῦτον ὑπερβαίνω τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὄχι μόνον δέκα ποδάρια, ἀλλ' ἑκατὸν καὶ χίλιαις πήχαις. Ἀλλὰ τίς σε ἐδίδαξε νὰ κάμνῃς τοιαύτας διαλέξεις;

Μπ. Ὁ γάϊδαρος τοῦ φαττόρου σου, ἤγουν ἐκείνου ὁποῦ ἔχει τὴν ἐπιστασίαν τῶν χωραφίων σου.

Β. Τί ἔχει νὰ κάμῃ ὁ γάϊδαρος τοῦ φαττόρου μου μὲ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς αὐλῆς μου;

Μπ. Πρὶν νὰ εἶσαι ἐσὺ καὶ ἡ αὐλή σου, ὁ γάϊδαρος εἶχεν ἀγγαρίσῃ τέσσαρες χιλιάδες χρόνους προτήτερα.

Β. Ἄχ, ἄχ, ἄχ, ὢ ναὶ, τοῦτο εἶνε νὰ γελάσῃ τινάς.

Μπ. Τὸ γέλασμα πάντα περισσεύει εἰς τὰ στόματα τῶν μωρῶν.

Β. Ἐσὺ εἶσαι ἕνας πονηρὸς χωριάτης.

Μπ. Ἡ φύσις μου εἶναι τοιαύτη.

Β. Σὲ προστάσσω ὥςτε εὐθὺς, εὐθὺς νὰ μισσεύσῃς ἀπὸ ἔμπροσθά μου· εἰ δὲ μὴ σὲ κάνω νὰ μισσεύσῃς ἀπ' ἐδῶ μὲ ζημίαν σου καὶ ἐντροπήν.

Μπ. Ἐγὼ μισσεύω· ὅμως ἤξευρε πῶς ἡ μυίγαις ἔχουσι τοιαύτην φύσιν, ὅτι ἀγκαλὰ καὶ διωχθῶσι, γυρίζουσι πάλιν· διὰ τὸ ὁποῖον ἀνίσως καὶ κάμῃς νά με διώξωσι, ἐγὼ γυρίζω πάλιν νά σε πειράζω.

Β. Λοιπὸν ὕπαγε, καὶ ἂν δὲν γυρίσῃς εἰς ἐμένα ὡς κάνουν ἡ μυίγαις, προστάζω νά σε κουτζοκεφαλίσουν.

Τὸ λοιπὸν ὁ Μπερτόλδος ἀνεχώρησε, καὶ ἀφ' οὗ ἔφθασεν εἰς τὸ 'σπίτιον, ἔπιασεν ἕνα παλαιὸν γάϊδαρον ὁποῦ εἶχε γδαρμένην ὅλην τὴν ῥάχιν, καὶ μισοφαγωμένον ἀπὸ ταῖς μυίγαις ἐπάνω εἰς ταῖς ἀμασχάλαις του· τὸν ὁποῖον ὁ Μπερτόλδος ἐκαβαλλίκευσε καὶ ἐγύρισε πάλιν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βασιλέως, συντροφευμένος μὲ ἕνα μιλλιούνιον μυίγαις καὶ σφῆκες αἱ ὁποῖαι ὅλαι ἀντάμα ἔδειχναν ἕνα σύννεφον μεγάλον, ὥςτε ὁποῦ μετὰ βίας ἐφαίνετο ὁ Μπερ, τόλδος, ὁ ὁποῖος ἀφ' οὗ ἔφθασεν εἰς τὸν βασιλέα, λέγει του-

Μπ. Νά με, ὦ βασιλεῦ, ὁποῦ ἐγύρισα ἔμπροσθέν σου.

Β. Δέν σου εἶπα, ὅτι ἂν δὲν γυρίσῃς πρὸς ἐμένα ὡς κάνουν ἡ μυίγαις, προστάζω νά σε ἀποκεφαλίσουν ;

Μπ. Τάχα ἡ μυίγαις δὲν πηγαίνουσιν ἐπάνω εἰς τοὺς βρώμους ;

Β. Ναί, πηγαίνουσι.

Μπ. Τώρα λοιπὸν, ὁποῦ ἐγύρισα ἐπάνω εἰς ἕνα βρῶμον γάϊδαρον, γεμᾶτον μυίγαις, ὡς βλέπεις ὁποῦ τὸν κατέφαγαν ὅλον, καὶ ἐμένα ἀντάμα, νομίζω πῶς ἔκαμα ὅλον ἐκεῖνο ὁποῦ ἔταξα.

Σκανδάλων δ' ἀφορμὴ γίνεται ἡ ὑπὸ τοῦ βασιλέως κρίσις δύο γυναικῶν, ὧν ἡ μὲν διισχυρίζετο, ὅτι ἡ ἑτέρα ἔκλεψεν αὐτῆς ἕνα καθρέπτην. Ὁ Μπερτόλδος πείθει τὸν βασιλέα, ὅτι τὸ δάκρυ τῶν γυναικῶν εἶνε δόλος· ὑπερασπιζομένου δ' ἐκείνου τὸ ἀσθενὲς φῦλον, ὁ Μπερτόλδος κατορθόνει νὰ πείσῃ αὐτὸν περὶ τοῦ ἐναντίου, διαδίδων εἰς τὰς γυναῖκας τῆς χώρας, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἀπεφάσισεν ἵνα ἕκαστος ἀνὴρ λάβῃ ἑπτὰ γυναῖκας. Ἡ ψευδὴς εἴδησις τοῦ Μπερτόλδου, ἀνακοινωθεῖσα εἰς τὴν ἑτέραν μόνον τῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως δικασθεισῶν γυναικῶν, διαδίδεται ἀνὰ πᾶσαν τὴν χώραν· αἱ δὲ γυναῖκες στασιάζουσι, καὶ ὁ βασιλεὺς πείθεται, ὅτι τὸ θηλυκὸν φῦλον εἶνε κακὸς πειρασμός. Ἐν τούτοις δὲ μανθάνει ἡ βασίλισσα τὰ θαύματα τοῦ Μπερτόλδου καὶ ζητεῖ νά τον ἴδῃ. Ἀλλ' ἐννοῶν ἐκεῖνος, ὅτι πρόκειται περὶ καταδιώξεως ἑαυτοῦ παρὰ τῆς ἀνάσσης, κατορθόνει διὰ πολλῶν δόλων νὰ ἐκφύγῃ τὰς ἐναντίον αὐτοῦ μηχανορραφίας. Ὁμοίως δ' ἐπιτηδειότατα ἀπαλλάσσεται τῶν καθ' ἑαυτοῦ ἐνεργειῶν τῶν αὐλικῶν καὶ τῶν γυναικῶν καὶ τῆς ἑκάστοτε ἕνεκα νέας τινὸς αὐθάδους πρά-

ξεως ἐκρηγνυμένης ὀργῆς τοῦ βασιλέως. Καὶ αὐτὸν δὲ τὸν ἐπαπειλούμενον θάνατον διαφεύγει, ὅτε ποτὲ ἐγκλεισθεὶς διαταγῇ τῆς βασιλίσσης εἰς σάκκον ἔμελλε νὰ ῥιφθῇ εἰς τὴν θάλασσαν. Σώζεται δὲ πείθων πανουργότατα τὸν φυλάσσοντ' αὐτὸν στρατιώτην νά τον ἐξαγάγῃ ἐκ τοῦ σάκκου, εἰς ὃν ἐμβαίνει αὐτὸς ἐκεῖνος, πάσχων διὰ τοῦτο τὰ πάνδεινα.

Τέλος δὲ, καίπερ σωθεὶς ἀπὸ ἀμέσου κινδύνου, δὲν παύεται πανουργευόμενος οὐδὲ σοφιζόμενος· διὸ ὁ βασιλεὺς αὐτὸς ἀχθεσθεὶς διατάσσει τὸν θάνατόν του. Ἀλλὰ καὶ πάλιν σώζεται ἐξαιτούμενος παρὰ τοῦ βασιλέως τὴν ἑξῆς χάριν· Πρόσταξε, παρακαλῶ σε, τούτους τοὺς δουλευτάδες σου, ὅτι νὰ μὴν με φουρκίσουν ἕως ὁποῦ νὰ εὕρω ἐγὼ ἕνα φυτὸν καὶ δένδρον νά μου ἀρέσῃ καὶ ἔτσι ἀποθαίνω εὐχαριστημένος. Ἀναχωρεῖ δὲ μετὰ τῶν στρατιωτῶν, ἕως εὑρεθῇ τὸ κατάλληλον δένδρον· ἀλλ', ὡς εἰκὸς, τοῦτο δὲν εὑρέθη καθ' ὅλους τοὺς δρυμῶνας τῆς Ἰταλίας. Ἀπολύεται λοιπὸν καὶ ἑλκύει τὴν χάριν τοῦ βασιλέως, ὅστις ἐξαναγκάζει αὐτὸν νὰ γείνῃ αὐλικός. Καὶ ποτὲ δὲν ἔκανε πρᾶγμα χωρὶς τὴν συμβουλήν του καὶ ἕως ὅπου ἐκεῖνος ἐστάθη εἰς ἐκείνην τὴν αὐλὴν, κάθε πρᾶγμα ἐπήγαινεν ἀπὸ καλὸν εἰς καλήτερον· ἀλλ' ἐπειδὴ ἦτον συνηθισμένος νὰ τρώγῃ φαγητὰ χοντρὰ καὶ καρποὺς ἀγρίους, πάραυτα ὅπου ἄρχισε νὰ γευθῇ ἐκεῖνα τὰ ἀρχοντικὰ φαγητὰ καὶ δελικᾶτα, ἀρρώστησεν εἰς θάνατον μὲ μεγάλην λύπην τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλίσσης, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν θάνατόν του ἔζησαν πάντα κακὴν ζωὴν καὶ δυστυχισμένην. Διὰ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς νεκρικῆς αὐτοῦ στήλης ἐπεγράφη, ὅτι μὲ τρομεροὺς πόνους ἀπέθανε διὰ νὰ μὴν ἠμπορῇ νὰ φάγῃ ῥάβαις καὶ φασούλια. Καὶ ἐν τῇ διαθήκῃ του δὲ διέταξεν· Ἀκόμη ἀφίνω τοῦ μαστόρου Μαρτίνου μάγειρα τὸ μαχαίρι μου καὶ τὸ θηκάρι μου, διατὶ κάποιαις φοραῖς μοῦ ἔψησε ῥάβαις ὑποκάτω εἰς τὴν στάχτην καὶ μοῦ ἔκαμε μαγείρευμα ἀπὸ φασούλια μὲ τὰ κρεμμύδια, φαγητὸν ὁποῦ ὠφελεῖ εἰς τὴν φύσιν μου περισσότερον παρὰ τὰ τρυγόνια καὶ πέρδικες καὶ ψωμοκρέατα.

Τοιοῦτο περίεργον μῖγμα εὐφυΐας καὶ μωρίας, ἀνεκδότων καὶ διηγήσεων, διαλόγων καὶ παροιμιῶν εἶνε ὁ Μπερτολδος.

'Αλλ' οὔτε ὁ βασιλεὺς 'Αλβοῖνος ἠδύνατο νὰ παρηγορηθῇ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μπερτόλδου, οὔτε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἠδύνατο νὰ στερηθῇ τοῦ γένους αὐτοῦ· διὸ εἰς τὸν Μπερτόλδον ἐπηκολούθησεν ὁ Μπερτολδῖνος. 'Αλλ' ὁ υἱὸς τοῦ Μπερτόλδου καὶ τῆς Μαρκόλφας δὲν εἶχε τὴν εὐφυίαν τοῦ πατρός· ἦτο δὲ μωρὸν καὶ παράξενον ἀνθρωπάριον, τὸ ὁποῖον ἠρώτα τὸν βασιλέα ποία εἶνε μεγαλειτέρα ἡμέρα, ἡ τῆς πόλεως ἢ ἡ τοῦ χωρίου, τὸ ὁποῖον ἔρριπτεν εἰς τοὺς βατράχους τῆς λίμνης τὰ εἰς αὐτὸν δωρηθέντα σκοῦδα, νομίζον ὅτι ἐνέπαιζον αὐτὸ διὰ τοῦ κοάσματος αὐτῶν κουάτρο κουάτρο ὡς ἔχοντα μόνον τέσσαρα σκοῦδα. 'Ο Μπερτολδῖνος μάχεται πρὸς τὰς μυίας καὶ προσκαλεῖ τὴν μητέρα ὡς σύμμαχον, ἐμβαίνει εἰς τὸ καλάθιον τῆς χηνὸς διὰ νὰ πυρώσῃ αὐτὸς τὰ αὐγά της, κόπτει τὰ ὦτα τοῦ κηπουροῦ, καὶ τὰ τοιαῦτα. Κατὰ τῆς μωρίας δ' αὐτοῦ ἓν μόνον φάρμακον εὑρέθη, ὁ γάμος. Νυμφευθεὶς δ' ἐν ἡλικίᾳ ἐτῶν τριάκοντα ἐγέννησεν υἱὸν τὸν Κακασσένον, ἔγγονον τοῦ πολυθρυλήτου Μπερτόλδου. 'Αλλὰ θὰ συγχωρήσητε νὰ μὴ συμπεριλάβωμεν εἰς τὴν ἔρευναν ἡμῶν καὶ τὸν ἔγγονον, ἵνα μὴ φθάσωμεν μέχρι παππαγαθίας, ἀφ' οὗ χάριν πατραγαθίας ἐνδιετρίψαμεν ὀλίγον καὶ περὶ τὸν Μπερτολδῖνον.

ΚΑΝΑΝΟΣ ΛΑΣΚΑΡΙΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΑΤΑΤΖΗΣ

ΔΥΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΑΙ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΚΑΙ ΔΕΚΑΤΟΥ ΟΓΔΟΟΥ ΑΙΩΝΟΣ *

Οἱ Ἕλληνες οὐδέποτ' ἔπαυσαν ὄντες περιηγηταί. Εἴτε κατ' ἀνάγκην καὶ δι' ἐμπορίαν περιοδεύοντες εἴτε καθ' ἱστορίαν τῶν ξένων χωρῶν ἐπιδιδόμενοι εἰς μακροὺς πλάνους, ὑπῆρξαν ἐπ' ἴσης ἐπιχάριτες γεωγράφοι, ὁσάκις ἀπεπειράθησαν νὰ περιγράψωσι τοὺς τόπους ἔνθ' ἀνθρώπων ἄστεα εἶδον. Ἐκ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων σώζονται ἱκαναὶ περιγραφαὶ χωρῶν, πόλεων καὶ μνημείων. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν εἶνε γνωστοί Ἕλληνές τινες γεωγράφοι, ὧν ἐπιφανέστατος ὁ Κερκυραῖος Ἀνδρόνικος ὁ Νούκιος, ὅςτις μεσοῦντος τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, ἀκολουθῶν τῷ πρεσβευτῇ Καρόλου τοῦ Ε' Γεράρδῳ, περιώδευσε πλεῖστα τῆς Εὐρώπης μέρη καὶ περιέγραψεν αὐτὰ ἐν ταῖς ἑαυτοῦ Ἀποδημίαις. Τοιοῦτος περιηγητὴς, ἐπισκεφθεὶς τὰς βορείους εὐρωπαϊκὰς χώρας, ὑπῆρξεν ὁ Λάσκαρις, περὶ οὗ θὰ γράψω κατωτέρω. Ἀλλ' οὐ μόνον πρὸς τὴν Εὐρώπην ἐχώρουν οἱ Ἕλληνες, μεθ' ἧς συνέδεεν αὐτοὺς ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων αἰώνων ποικίλη ἐπικοινωνία, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς ἄλλας ἠπείρους, μάλιστα δὲ τὴν Ἀσίαν, πρὸς ἣν ἐσχετίζοντο καὶ ἐπεκοινώνουν ἤδη ἀπὸ χρόνων παλαιτάτων. Ἀφ' οὗ δὲ ὑπῆρξε πολύπλαγκτος καὶ πολυπράγμων Κεφαλλὴν, ὁ Κωνσταντῖνος Γεράκης, ὅςτις κατώρθωσε νὰ γείνῃ πρωθυπουργὸς ἐν Ἰαπωνίᾳ, πολλῷ εὐκολώτερον καὶ φυσικώτερον ἦτο να εὑρεθῶσιν Ἕλληνες, οἵτινες περιηγηθέντες τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας νἀξιωθῶσι τιμητικῶν θέσεων καὶ καταγράψωσι χάριν τῶν ὁμογενῶν τὰς ἑαυτῶν ἐντυπώσεις. Τοιοῦτος εἶνε ὁ Νικόλαος Σπαθάρης, ὅςτις τῷ 1675 ἐστάλη πρεσβευ-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Ε' (1881) σ. 705 κ. ἑ.

της εἰς Πεκῖνον ὑπὸ τοῦ τσάρου Ἀλεξίου, καὶ Βασίλειος ὁ Βατάτζης, περὶ οὗ γενήσεται λόγος κατωτέρω.

Α΄

Ἔν τινι χειρογράφῳ τῆς Βιενναίας αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης, τῷ ἔχοντι ἀριθμὸν Hist. Gr. CXIII (Nessel), γεγραμμένῳ δ' ἐπὶ χάρτου κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα, εὕρηται ἐν φ. 174α–175α ἡ ἑξῆς βραχεῖα περιήγησις, ἣν ἀντιγράψας τὸ ἔαρ τοῦ 1876 παραθέτω ἐνταῦθα ὁλόκληρον. Ὑπὸ δὲ τὸ κείμενον καταγράφω τὰς ἐσφαλμένας τοῦ κώδικος γραφὰς κατὰ τὴν ἐμὴν ἀνάγνωσιν, προςθέτων ἐν παρενθέσει ὀλίγας διαφόρους ἀναγνώσεις (L) καὶ διορθώσεις (Lα) τοῦ μετ' ἐμὲ μελετήσαντος τὸν κώδικα καὶ ἐκδόντος πρό τινων ἐτῶν σουηδιστὶ ἴδιον βιβλιάριον περὶ τῆς περιηγήσεως τοῦ Κανανοῦ κ. Lundström[1]. Οὗτος ἔπειτα ἀνεκοίνωσέ μοι ἰδίᾳ καὶ δύο διορθώσεις ἄλλων λογίων, τῶν κ. κ. Heisenberg καὶ Kurtz, ἃς ὁμοίως παραθέτω.

ΛΑΣΚΑΡΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΝΑΝΟΥ

Ἐγὼ περιῆλθον γῆν πολλὴν τῆς Εὐρώπης καὶ ἐπεριπάτησα τὴν παράλιον πᾶσαν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ὑπερβορείου Ὠκεανοῦ. Ἐνταῦθα ὑπάρχει κόλπος μέγιστος καλούμενος ἑλληνικῶς Οὐενεδικὸς καὶ ἐστὶν ἡ περίμετρος αὐτοῦ μίλια τετρακιςχίλια καὶ ἡ διάμετρος αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ὑπερβορείου ἀκρωτηρίου τοῦ καλουμένου ἄκρου τῆς Νορβεγίας ἄχρι τοῦ μυχοῦ αὐτοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Πουρσίας μίλια διςχίλια ἰταλικὰ τῶν ἀνὰ χιλίων ὀργυιῶν τὸ μίλι, καθ' ἡμᾶς δὲ τῶν ἀνὰ ἑπτακοσίων πεντήκοντα ὀργυιῶν τὸ μίλι μίλια διςχίλια διακόσια πε-

[1] Smärre Byzantinska skrifter utgifna och kommenterade af *Vilh Lundström.* I. Laskaris Kananos' Reseanteckningar från de nordiska länderna. Ἐν Οὐψάλῃ. 1902.

2. περὶελθῶν : περὶ ἐλθὼν L : περιελθὼν Lα ἐνπερὶπατήσας Τὸ τὴν διορθόνει ὁ Heisenberg ἄνευ ἀνάγκης εἰς 'ς τὴν 4. οὐενεδικῶς ἔστιν 5. αὐ 6. ἀκρωτιρίου νορβέγιας 7. μοιχοῦ 8. ἀναχιλίων οὐργυιῶν κὰ μᾶς LLα 9. πεντίκοντα οὐργυιῶν δυσχίλια πενίντα : πενίν L

νῆντα. Περιέχει δὲ ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ ἀπὸ δυσμῶν αὐτοῦ [ἐπαρχίας ἕξ]. Καὶ πρῶτον μὲν ἀπ᾽ ἀνατολῶν καὶ ἐν τοῖς βορειοτάτοις μέρεσιν αὐτοῦ ἐστὶν ἡ ἐπαρχία τῆς Νορβεγίας, ἥτις ἔχει καὶ προκαθεζομένην πόλιν καλουμένην Μπέργεν Βάγεν· ἐν ταύτῃ τῇ πόλει χάραμμα οὐ πολιτεύεται οὔτε χρυσοῦ οὔτε ἀργύρου, οὔτε χαλκοῦ οὔτε σιδήρου, ἀλλὰ ζοῦν μετὰ ἐμπορίων καὶ οἱ ὠνούμενοι καὶ οἱ πιπράσκοντες. Ἔτι ἐν ταύτῃ τῇ πόλει γίνεται ἡ ἡμέρα μηνὸς ἑνός· ἀπὸ τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ τοῦ Ἰουνίου ἄχρι τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ Ἰουλίου τὸ πᾶν ἐστιν ἡμέρα καὶ νὺξ οὐδόλως ἐστίν. Μετὰ τὴν ἐπαρχίαν ταύτην ἐστὶν ἡ ἐπαρχία τῆς Σουήτζιας ἥτις ἔχει καὶ προκαθεζομένην πόλιν Στοκόλμω. Ἐν ταύτῃ τῇ πόλει χαράσσεται χάραγμα ἀργυροῦν ἀναμεμιγμένον. Αὗται αἱ δύο ἐπαρχίαι ἄρχονται παρὰ τοῦ ῥηγὸς τῆς Δατίας. Μετὰ τὴν Σουήτζιαν ἐστὶν ἡ ἐπαρχία τῆς Λιβονίας. Ἔχει δὴ [ἡ] ἐπαρχία αὕτη προκαθεζομένην πόλιν ἥτις καλεῖται Ῥήγα καὶ χώραν Ῥήβουλε. Αὗται ἄρχονται ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ κοσμικῶς καὶ πνευματικῶς. Ἡ δὲ ἐπαρχία ἄρχεται ὑπὸ τοῦ δουκὸς μεγάλου μαΐστορος τῶν λευκῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ μελανος σταυροῦ. Μετὰ τὴν ἐπαρχίαν ταύτην καὶ ἐν τῷ μυχῷ τοῦ κόλπου ἐστὶν ἡ ἐπαρχία τῆς Πουρσίας· ἔχει δὲ προκαθεζομένην πόλιν Τάντζικ ὀνομαζομένην. Μετ᾽ αὐτὴν ἐστιν ἡ ἐπαρχία τῆς Σθλαβουνίας ἥτις ἔχει προκαθεζομένην πόλιν Λουπὴκ ὀνομαζομένην. Ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας ὑπάρχουν οἱ Ζυγιῶται οἱ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ· ἐπεὶ ἐκεῖσε ὑπάρχουν πλεῖστα χωρία ἅτινα διαλέγονται τὴν γλῶσσαν των Ζυγιωτῶν. Μετ᾽ αὐτὴν τὴν ἐπαρχίαν ὑπάρχει ἡ ἐπαρχία τῆς Δατίας, ἥτις ἡ Δατία ἔχει πόλιν καλου-

10. ἀλατολῶν L 11-12. τὰς λέξεις ἐπαρχίας ἕξ προσέθηκα λειπούσας ἐν τῷ κώδικι, ὁ δὲ L^a ἀποδέχεται ἁπλῶς, ἑπόμενός μοι, χάσμα ἐνταῦθα 11. βορειωτάτοις 12. ἔστιν ἡ ἐπαρία 13. χάραμα. Ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει εἶχον διορθώσει χάραγμα (καὶ L^a ὅστις ἰδίᾳ ἀνεκοίνωσέ μοι, ὅτι μετὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ ὑπολαμβάνει τηρητέον τὸ χάραμα τοῦ κώδικος) 15. ἀλλα ζοῦν: ἀλλάζουν προτείνει ὁ Kurtz ὠνόμενοι 16. ἐνταῦθη ἑνὸς (καὶ 14). εἰκοστη 20. χαράσεται 21. δατείας ὡς καὶ κατωτέρω πάντοτε. Ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει εἶχον γράψει Δανίας, ἀλλὰ πείθομαι τῷ L^a γράψαντι Δατίας, ὅστις τύπος δὲν εἶνε καὶ ἄλλως ἄγνωστος 22. λιβανίας 23-24. χώρα. Ὁ L^a διώρθωσεν ἑτέρα, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ ἀνεκοίνωσέ μοι, ὅτι θεωρεῖ ἀτυχῆ τὴν διόρθωσιν ταύτην. 25. πνευματικὸς 27. ἐπαρχείαν μοιχῶ ἔστιν 28. τάντζηκ 28-29. μεταυτὴν ἐστὶν 29. σθαβουνίας: Σθλαβουνίας L^a 30. ἀπαυτῆς 31. πελοπονήσω επεὶ 32. γλώσαν: γλῶσαν L

μένην Κουπανάβε. Αὕτη ἐστὶν καὶ βασίλειον τοῦ ῥηγὸς τῆς Δατίας. Αὗταί εἰσιν αἱ ἓξ ἐπαρχίαι κύκλωθεν τοῦ κόλπου.

Ἔφθασα δὲ καὶ εἰς τὴν νῆσον Ἰχθυοφάγων τὴν καλουμένην κοινῶς μὲν Ἰσλάντην, παρὰ δὲ τῷ σοφῷ Πτολεμαίῳ, ὥς μοι δοκεῖ, αὕτη ἐστὶν ἡ Θούλη· ἔνθα καὶ εὗρον τὴν ἡμέραν μηνῶν ἕξ, ἀπ' ἀρχῆς ἔαρος ἄχρι τροπῶν φθινοπωρινῶν. Ἐπέρασα γὰρ ἀπὸ τῆς Ἡγγληνίας εἰς ταύτην τὴν νῆσον, καὶ ἦν ὁ πλοῦς μίλια χίλια, καὶ ἐπλημμέλησα ἐκεῖσε ἡμέρας εἰκοσιτέσσαρας. Καὶ εἶδον ἄνδρας ῥωμαλέους καὶ ἰσχυροὺς, καὶ ἦν ἡ τροφὴ αὐτῶν ἰχθύες καὶ ὁ ἄρτος αὐτῶν ἰχθύες καὶ τὸ πόμα αὐτῶν ὕδωρ. Εἶτα πάλιν ἐστράφην ὄπισθεν εἰς τὴν Ἐγγλητέραν. Ἔνε δὲ ὁ μιλιασμὸς ἀπὸ τῆς ἄνωθεν πόλεως τοῦ Μπέργεν Βάγεν ἄχρι τῶν Κλουζῶν τὰ ἐπὶ νοτίου τῆς Φλαντρίας ὁδῷ εὐθείᾳ μίλια τρεῖς χιλιάδες καὶ πεντακόσια, καὶ ἀπὸ τῶν Κλουζῶν ἕως τοῦ Ἱεροῦ ἄκρου εἰς τὸ Πορτεγάλλε μίλια δισχίλια [καὶ ἑκατὸν] ἐξηντατέσσαρα, ἤτοι ὁμοῦ μίλια χιλιάδες πέντε καὶ ἑξακόσια ἑξῆντα τέσσαρα μὴ κατακολπίζοντι.

Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ἔχομεν πρὸ ἡμῶν συγγραφέα γράφοντα φυσικῶς μὲν καὶ ἀβιάστως, ἀλλ' ἐν γλώσσῃ, ἥτις ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ συγγραφεὺς, μὴ δυνάμενος νὰ ὑψωθῇ μέχρι τῆς ἀττικιζούσης τῶν καθαρογραφούντων Βυζαντίνων, παρασύρεται ὑπὸ τῆς ἐν αὐτῷ ἐγγενοῦς δυνάμεως τῆς καθωμιλημένης, ἣν ἐπ' ἴσης διαστρέφει ὡς ἀπαξιῶν νὰ γράψῃ αὐτήν. Τίς δὲ οὗτος ὁ Κανανὸς καὶ πότε περιηγήθη τὰς ὑπερβορείους χώρας τῆς Εὐρώπης δὲν ὁμολογεῖ ἡμῖν αὐτὸς ἐν τῷδε τῷ συνταγματίῳ, ὅπερ δὲν φαίνεται ὂν ἄρτιον ἔργον, ὁλοσχερὲς εἰς ἡμᾶς περισωθὲν, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπόσπασμα μακροτέρας γεωγραφικῆς πραγματείας, ἀπολεσθείσης. Ἀλλ' ἡμεῖς δυνάμεθ' ἀσφαλῶς νἀποφανθῶμεν τίς ὁ συγγραφεὺς καὶ πότ' ἔζησε. Τῷ συντάγματι τῶν

35 αὗται εἰσὶν Μετὰ τὸ κύκλωθεν κενὸν ἐν τῷ κώδικι L 36. εὕτασα 37. παραδὲ αὔτη 38. ἀπαρχῆς ἔαρως 39. φθεινοπορινῶν: φθεινοπωρηνῶν L 39. ἠνγληνίας: ἠνγκληνίας L 40. νήσον ἐπλημέλησα 41. ῥωμαλαίους 42. ἰσχύες ἰσχύες 43-44. ἐγκλητέραν ἔναι 45. φιλαντρίας L ἐπινοτίου εὐθεῖα 46-47. ἕως ἱεροῦ 47. πόρτε γάλλε: Πορτεγάλλε LLa δυσχίλια ἐξιντατέσσαρα καὶ ἑκατὸν προςέθηκε La 41. ἐξακόσια ἐξίντα

Βυζαντίνων συγγραφέων εἶνε συνεκδεδομένη βραχεῖα πραγματεία ἐπιγραφομένη ὡς ἑξῆς· «Ἰωάννου τοῦ Κανανοῦ διήγησις περὶ τοῦ ἐν » Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου κατὰ τὸ ,ςλ΄ ἔτος, ὅτε ὁ » Ἀμουράτ-πεῒς παρέπεσε ταύτῃ μετὰ δυνάμεως βαρείας καὶ παρ' » ὀλίγον ταύτην ἐκράτει εἰ μὴ ἡ ὑπέραγνος μήτηρ τοῦ Κυρίου ταύ» την ἐφύλαξε »[1]. Ἡ ἱστορικὴ αὕτη πραγματεία εἶνε γεγραμμένη ἐν γλώσσῃ ἐνθυμιζούσῃ εὐθὺς ἀμέσως τὴν τῆς ἡμετέρας περιηγήσεως. Περὶ τοῦ ὕφους ἀποφαίνεται αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ὡς ἑξῆς· Ἐκκόπτει δέ με ἡ ἀπειρία τοῦ λόγου, ἀντωθεῖ δέ με πάλιν καὶ ἕλκει τὸ ἴδιον τῆς ὀρέξεως τὸ ἀνθρώπινον πάθος. Καὶ ἥττημαι καὶ τὴν ἧτταν ὁμολογῶ, καὶ ἀπὸ τούτων τὴν ἱστορίαν ἠρξάμην. Καὶ δέομαι τοὺς ἀναγινώσκοντας ταύτην καὶ τῶν γραμμάτων τὴν πεῖραν ἔχοντας, μήτε τὸν κόρον τοῦ λόγου ἀκηδιάσωσι (γρ. ἀηδιάσωσι), μήτε τὴν σολοικοβάρβαρον καταγνώσονται φράσιν, ἐπεὶ κἀγὼ τῆς ἀπειρίας μου τῶν γραμμάτων ὁμολογῶ τὴν ἀσθένειαν. Ἀλλ' οὐδὲ διὰ σοφοὺς ἢ λογίους ἔγραψα ταῦτα, ἀλλὰ διὰ ἰδιώτας καὶ μόνον, ὡς καὶ ἐγὼ ἰδιώτης, ἵνα οἱ ἰδιῶτοι ὡς ἰδιῶται ἀπεριέργως καὶ ἀκαταγνώστως ἀναγινώσκουσι ταύτην[2]. Ἀναφέρεται δὲ ἡ διήγησις αὕτη τοῦ Κανανοῦ εἰς τὴν ἐν ἔτει 1422 ὑπὸ τοῦ Μουρὰτ πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις ἐλύθη διὰ τῆς καρτερικῆς ἀντιστάσεως τῶν ἐγκατοίκων. Ἄρα πιθανώτατα κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, ἤτοι τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ἐγράφη ἥ τε διήγησις καὶ ἡ ὑπ' ὄψιν περιήγησις. Εἶνε δὲ αὕτη κατὰ λόγον πιθανώτατον ἔργον τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, ἐπειδὴ ὁ Ἰωάννης Κανανὸς τῆς Διηγήσεως περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει γεγονότος πολέμου καὶ ὁ Λάσκαρις Κανανὸς τῆς ἡμετέρας περιηγήσεως εἶνε εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ἀνήρ, ὠνομασμένος ἐν μὲν ἐκείνῃ ἐκ τοῦ προωνυμίου, ἐν δὲ ταύτῃ ἐκ δευτέρου τινὸς ὀνόματος, τοῦ τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Λασκάρεων, ὧν κλάδος τις πιθανῶς ἐκ κηδεστίας ἐσυγγένευσε μετὰ τοῦ οἴκου τῶν Κανανῶν.

[1] Ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης ἡ διήγησις τοῦ Κανανοῦ εὕρηται ἐν τῷ τόμῳ τῷ περιέχοντι τὸ χρονικὸν τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ καὶ τοῦ Ἰωάννου Ἀναγνώστου τὴν διήγησιν καὶ μονῳδίαν περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

[2] Ἐκδ. Βόννης σ. 458,1-11.

Ὅτι δὲ ἡ περιήγησις αὕτη ἐγράφη ἀρχομένου τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος πειθόμεθα καὶ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐν αὐτῇ μνημονευομένων γεγονότων. Πράγματι κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου ἥ τε Σουηδία καὶ ἡ Νορβεγία ὑπέκειντο εἰς τὴν Δανίαν, διατηροῦσαι μὲν καθ' ἑκάστας τὴν ἰδίαν ἀνεξαρτησίαν, ἔχουσαι δ' ὅμως ἕνα κοινὸν κυρίαρχον, τὸν βασιλέα τῆς Δανίας. Τὸ δὲ καθεστὼς τοῦτο ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς τὸν Ἰούλιον τοῦ 1397 μεταξὺ τῶν τριῶν κρατῶν συναφθείσης ἑνώσεως, ἥτις ἐκλήθη Καλμαρικὴ ἀπὸ τοῦ σουηδικοῦ Καλμὰρ ἔνθα συνετελέσθη. Διετηρήθη δὲ ἀλώβητος ἡ ἕνωσις μέχρι τοῦ 1448, ὅτε ἡ Σουηδία ἀνεκήρυξεν ἴδιον βασιλέα, ἔκτοτε μείνασα ἐναλλὰξ ὁτὲ μὲν ἀνεξάρτητος, ὁτὲ δὲ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Δανίας μέχρι τοῦ 1524, ὅτε διελύθη ὁριστικῶς ἡ Καλμαρικὴ ἕνωσις. Ἄρα δυνάμεθα ὡρισμένως νἀποφανθῶμεν, ὅτι ὁ Κανανὸς περιηγήθη τὰς βορείους χώρας μεταξὺ τοῦ 1397 καὶ τοῦ 1448. Μετὰ τῆς χρονολογίας δὲ ταύτης συμπίπτει καὶ ἡ ὑπὸ Λασκάρεως παρεχομένη εἴδησις περὶ τῆς κυκλοφορίας ἀργυρῶν νομισμάτων ἐν Σουηδίᾳ. Πράγματι πρῶτος ἔκοψεν ἀργυροῦν γρόσσον Ἀλβέρτος ὁ Μεκλεμβουργικὸς (1365-1388)[1]· ὥςτε καθ' ὃν χρόνον περιώδευεν ὁ Κανανὸς ὑπῆρχον, ὡς εἰκός, ἤδη ἀργυρᾶ νομίσματα ἐν τῇ κυκλοφορίᾳ. Τὰ δὲ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα περὶ ἐλλείψεως νομίσματος ἐν Μπέργεν καὶ περὶ τοῦ ἔτι ὑπάρχοντος ἔθους τοῦ ἀνταλλακτικοῦ ἐμπορίου εὐθὺς μὲν πρῶτον ἀναγινωσκόμενα φαίνονται παράδοξα καὶ ὅλως ἀπίστευτα διὰ τοὺς χρόνους περὶ ὧν πρόκειται· ἀλλὰ πρέπει νομίζω νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἐνεφιλοχώρησε παρανόησίς τις τοῦ Κανανοῦ, οὗ οἱ λόγοι ἔχουσι ταύτην μόνην τὴν ἀληθῆ βάσιν, ὅτι ἐν Νορβεγίᾳ ἡ χάραξις νομίσματος ἦτο δικαίωμα μόνον τῶν ἡγεμόνων, οὐχὶ δὲ καὶ τῶν πόλεων[2].

Καὶ τὰ περὶ Λιβονίας δὲ ἢ Λιθουανίας λεγόμενα ἐν τῇ περιηγήσει ἀνάγονται εἰς τὴν κατάστασιν τῆς χώρας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Τὴν πρωτευουσαν αὐτῆς Ῥήγαν ἔκτισε περὶ τὸ 1200 ὁ ἐπίσκοπος Ἀλβέρτος von Apeldern, ὅςτις καὶ ἵδρυσε τῷ 1201 τὸ ἱπποτικὸν τάγμα τῶν Λιθουανῶν ξιφηφόρων, ὅπερ βραδύτερον τῷ 1237 ἠνώθη εἰςηγήσει τοῦ πάπα μετὰ τοῦ τευτονικοῦ τάγματος (Deutscher Orden). Μετὰ δὲ τὴν ἐν ἔτει 1370 ἐν Rudau

[1] *Lelewell* Numismatique du moyen âge. Ἐν Παρισίοις. 1835 Μέρ. Γ' σ.51.
[2] *Lelewell* ἔνθ' ἀν. σ. 52.

μάχην ὑπετάγησαν οἱ Λιθουάνιοι εἰς τὸν μέγαν μάγιστρον τοῦ τευτονικοῦ τούτου τάγματος, τὸν Weinrich von Kniprode, οὗ ἄρχοντος τὸ τάγμα ἔφθασεν εἰς τὴν ὑψίστην ἀκμήν, ἥτις ἤρξατο κατ' ὀλίγον ἐκπίπτουσα μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1410 παρὰ τὸ Tannenberg συγκροτηθεῖσαν κατὰ τῶν Πολωνῶν μάχην, ὅτ' ἐφονεύθησαν τετρακισμύριοι τῶν ἱπποτῶν. Ὁπωσδήποτε δὲ ἥ τε Λιθουανία καὶ ἡ πόλις Ῥήγα δὲν ἔπαυσαν μέχρι τοῦ 1562 ἀνήκουσαι εἰς τὸ τευτονικὸν τάγμα, συνάρχον μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ῥήγας. Κατὰ ταῦτα δὲ ὁ πλὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ῥήγας μνημονευόμενος ἐν τῇ περιηγήσει δοὺξ μέγας μαίστωρ τῶν λευκῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ μέλανος σταυροῦ εὐχερῶς ἀναγνωρίζεται ἔκ τε τῆς περιγραφῆς τῆς στολῆς αὐτοῦ καὶ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης ἱστορικῆς σημειώσεως ὡς ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τευτονικοῦ τάγματος, ὅπερ ὁ Κανανὸς εἶδεν ἴσως ἐν τῇ μεγίστῃ αὐτοῦ ἀκμῇ πρὸ τῆς παρὰ τὸ Tannenberg μάχης.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ Ῥήγας. Τὸ δὲ Ῥήβουλε τοῦ Κανανοῦ εἶνε ἡ Ῥεβάλη, ἡ τῆς Ἐσθονίας νῦν πρωτεύουσα, ἥτις γερμανιστὶ μὲν καλεῖται Reval ἢ Rewel, ἐν δὲ τῇ τῶν Λιθουανῶν γλώσσῃ Rehvele.

Καὶ ὅσα δὲ λέγει ὁ Κανανὸς περὶ Ταντζικ μετάγουσιν ἡμᾶς πιθανώτατα εἰς τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ἀρχόμενον, ἐπειδὴ ἡ πολις αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προκαθεζομένη τῆς Πρωσσίας ἀπὸ τοῦ 1310 μέχρι τοῦ 1454, καθ' οὓς δῆλα δὴ χρόνους ἀνῆκεν εἰς τὸ τευτονικὸν τάγμα· τῷ δὲ 1454 παρεδοθη εἰς τοὺς Πολωνούς

Ἀσάφεια δὲ καὶ σύγχυσις ἐπικρατεῖ ἐν τοῖς λεγομένοις περὶ Σθλαβουνίας καὶ Λουπήκ. Τίς εἶνε ἡ ἐπαρχία Σθλαβουνία, τίς δὲ ἡ πόλις Λουπήκ; Τίς ὁ ἐν αὐτῇ κατοικῶν λαός, ὅστις εἰς τὸν ἡμέτερον περιηγητὴν ἐνθυμίζει τοὺς Ζυγιώτας τῆς Πελοποννήσου; Τίνες δὲ πάλιν οὗτοι;

Ἡ προχειροτέρα τῶν ἐπερχομενων σκέψεων εἶνε, ὅτι τὸ Λουπὴκ τοῦ Κανανοῦ εἶνε ἡ γερμανικὴ πόλις Lubeck, καίτοι δυςεξοικονόμητος φαίνεται τότε ἡ σχέσις τῆς πόλεως ταύτης πρὸς τὴν Σθλαβουνίαν. Ὑποτιθεμενου, ὅτι πρόκειται περὶ Lubeck, πειράζεται τις ἴσως νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι παρὰ τῷ Κανανῷ γίνεται λογος περὶ Σλάβων, καὶ τοιαύτη τις ἦτο ἡ γνωμη τοῦ ἐν Βιεννῃ γερμανιστοῦ Haupt, εἰς ὃν εἶχον ἐπιδείξει τοῦτο τὸ χωρίον. Ἀλλὰ, καθ' ἃ ἐξεθηκ' ἄλλοτ' ἐν τῇ

Ὥρᾳ [1], νομίζω ὅτι ἐν τοῖς Ζυγιώταις τούτοις πρέπει νἀναγνωρίσωμεν τοὺς Ἀτσιγκάνους τοὺς κατοικοῦντας ἐν Πελοποννήσῳ ἀπὸ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος μεσοῦντος. Ὅτι Ἀτσίγκανοι κατῴκησαν ἐν Πελοποννήσῳ ἱκανοὶ τὸν ἀριθμὸν, ἀποδεικνύεται ἔκ τε τῶν εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Βενετοῦ τοποτηρητοῦ Ὀκταβιανοῦ Buono παραχωρηθέντων προνομίων καὶ τοῦ ἀπαντωμένου ἐνιαχοῦ τῆς Πελοποννήσου ὀνόματος Γυφτόκαστρον, ὡς καὶ ἐκ τῆς συγγραφῆς τοῦ Μάζαρι, ἐν ᾗ μνημονεύονται ὡς οἰκοῦντες τὴν Πελοπόννησον μετὰ ἓξ ἄλλων φυλῶν καὶ Αἰγύπτιοι [2]. Ἔχομεν δὲ καὶ ἄλλας ῥητὰς μαρτυρίας Γερμανῶν περιηγητῶν τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος τελευτῶντος, εὑρόντων οὐκ ὀλίγους Ἀτσιγκάνους, μάλιστα παρὰ τὴν Μεθώνην. Ἀλλ᾽ ἴσως ἀντιπαρατηρήσῃ τις, ὅτι τὸ ὄνομα Ζυγιῶται εἰς οὐδεμίαν εὕρηται σχέσιν πρὸς τοὺς Ἀτσιγκάνους. Ἀλλ᾽ ἐν τῇ συγγραφῇ τοῦ ἐκ Κολωνίας πατρικίου προσκυνητοῦ Ἀρνόλφου von Harff (1496-1499) εὑρίσκεται, περὶ τῆς Μεθώνης ὄντος τοῦ λόγου, τὸ ἑξῆς χωρίον· «Ἐνταῦθα κατοικοῦσι πολλοὶ πτωχοί, γυμνοὶ ἄνθρωποι ἐν μικροῖς καλαμοσκεπάστοις οἰκίσκοις, περὶ τὰς τριακοσίας οἰκογενείας, καλούμενοι Suyginer, οἱ αὐτοὶ οὓς ἡμεῖς καλοῦμεν ἐθνικοὺς ἐξ Αἰγύπτου καὶ οἵτινες περιφέρονται ἐν ταῖς ἡμετέραις χώραις κτλ.» Λέγει δ᾽ ἀλλαχοῦ αὐτοὺς καταγομένους ἐκ χώρας τινὸς Γύπης ἢ Τζύπης οὐ μακρὰν τῆς Μεθώνης, καὶ τὸ αὐτὸ ὄνομα εὑρίσκομεν μνημονευόμενον ἐν ἀρχαιοτέραις ἐκθέσεσι Γερμανῶν προσκυνητῶν τοῦ Ἁγίου Τάφου ἐπισκεφθέντων καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ἂν μὴ λοιπὸν τὸ ὄνομα Ζυγιῶται εἶνε ἐν τῷ κακῶς γεγραμμένῳ χειρογράφῳ τυχὸν παρεφθαρμένον ἐκ τοῦ Τζυπιῶται ἢ Ζυπιῶται, πάντως ὅμως φαίνεται συγγενέστατον πρὸς τὸ Suyginer τοῦ ἐκ Κολωνίας πατρικίου, ἂν ζητακίσωμεν τὸ σίγμα κατὰ τὴν συνήθη προφορὰν τῶν Γερμανῶν καὶ ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς ἀντικατέστησε τὴν ἑλληνικὴν κατάληξιν διὰ γερμανικῆς.

Τὴν γνώμην μου δὲ ταύτην, ὅτι οἱ Ζυγιῶται τῆς Πελοποννήσου δὲν εἶνε Σλάβοι, ἀλλ᾽ Ἀτσίγκανοι πλάνητες, ἀνεκοίνωσα πρὸς τὸν ἐν

[1] «Ὀλίγαι λέξεις περὶ Σλάβων ἐν Πελοποννήσῳ καὶ περὶ τῶν κληθέντων σλαβικῶν κτιρίων τῆς Ὀλυμπίας» ἐν τῇ Ὥρᾳ τῆς 5 Μαΐου 1879 σ. 6.

[2] Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅδου παρὰ ***Boissonade*** (Anecdota Graeca Τόμ Γ΄ σ. 174).

Βερολίνῳ καθηγητὴν Wattenbach, ἕνα τῶν ἄριστα γινωσκόντων τὴν κατὰ τόπους μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Γερμανίας, ὅςτις μοι ἔγραψεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τάδε· «Πιστεύω μὲν καὶ ἐγώ, ὅτι ὑπῆρξαν Ἀτσίγ-» κανοι, ἀλλὰ μόνον μάτην ἀνεζήτησα μνείαν τινὰ Ἀτσιγκάνων ἐν » χρονικοῖς τῶν γερμανικῶν ἐκείνων τόπων κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον » αἰῶνα· ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι καὶ πάντως δὲν ὑπάρχουσι » τοιαῦτα χωρία, εἶνε δὲ δυνατὸν καὶ νὰ περιεπλανήθησάν ποτ' ἐν » ἐκείναις ταῖς χώραις ὁμάδες, ὧν δὲν γίνεται μνεία παρὰ τοῖς χρονο-» γράφοις».

Διὰ τῶν ῥηθέντων, ἅτινα προεδημοσίευσα καὶ ἐν τῇ Ὥρᾳ, εἰκασίας μόνον ἐξήνεγκον, οὐδ' ἐπεχείρησα ὁριστικὴν τοῦ ζητήματος λύσιν, τοῦθ' ὅπερ ἕνεκα τῆς ἀοριστίας καὶ συγχύσεως τοῦ χωρίου τοῦ Κανανοῦ φαίνεταί μοι λίαν δυςεπίλυτον. Περιέμενον δὲ καὶ νἀκούσω τὴν γνώμην τῶν παρ' ἡμῖν ἱστοριογραφούντων, ἵνα ἴδω χυνόμενον πλειότερον φῶς εἰς τὰ λεγόμενα περὶ Ζυγιωτῶν. Χαίρω δέ, ὅτι δύναμαι νὰ παραθέσω ἐνταῦθα τὰς γνώμας ἑνὸς τοὐλάχιστον, τοῦ κ. Κωνσταντίνου Σάθα, τοῦ μόνου γράψαντος περὶ τοῦ προκειμένου. Κατ' αὐτὸν πλανῶμαι νομίζων, ὅτι οἱ Ζυγιῶται εἶνε Ἀτσίγκανοι, ἐν ᾧ εἶνε ἄποικοι καταγωγῆς γερμανικῆς· φαίνεται δὲ δεχόμενος, ὅτι Ζυγιῶται εἶνε οἱ κάτοικοι τοῦ Ζυγοῦ τῆς Μάνης, ἤτοι οἱ Μανιᾶται. «Καίτοι, λέγει ἐπὶ λέξει ὁ κ. Σάθας, ὁ Κανανὸς Λάσκαρις, ὅςτις » περιώδευε τὴν βόρειον Εὐρώπην κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, » φαίνεται συγγραφεὺς ἐλαφρός, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ ὑποθέσωμεν, » ὅτι ὑπῆρξε τοσοῦτον ἁπλοῦς, ὥςτε νὰ ἐκλάβῃ τὴν γλῶσσαν τῶν » Μανιατῶν ἢ τῶν Τσακώνων ὡς διάλεκτον ἣν ὡμίλουν κατὰ τοὺς » χρόνους ἐν οἷς ἔζη οἱ Γερμανοὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Βαλτικῆς θαλάσ-» σης, ἤτοι οἱ τοῦ Λύβεκ. Εἶνε δὲ πιθανόν, ὅτι ἐκ τῶν ξένων τιμαρι-» ούχων τῶν κατασχόντων ἐπὶ χρόνον τινα μικρὰ φρούρια ἐν Λακω-» νίᾳ εὑρέ τις τὸ συμφέρον νὰ ἐγκαταστήσῃ αὐτόθι σταθμὸν Γερμα-» νῶν στρατιωτῶν. Πράγματι δὲ εἷς τῶν ἀνωνύμων βαρώνων τῆς » Λακωνίας φέρει τὸ ὄνομα Ἀλαμάνος, μαρτυροῦν τὴν γερμανικὴν » αὐτοῦ καταγωγήν· τὸ δὲ φρούριον τοῦ Ἁγίου Ἠλία ἐπὶ τοῦ Ταϋ-» γέτου ἀνῆκεν αὐτῷ. Τῷ 1423 ἡ χήρα τοῦ Ἀλαμάνου τούτου ὑπ-» ανδρεύθη εἰς δεύτερον γάμον τὸν Ἀδὰμ Melpignano βαρῶνον τῶν

» Μύλων, φρουρίου κειμένου οὐ μακρὰν τῆς Καλαμάτας[1]. Ἡ δὲ εἰκα-
» σία περὶ γερμανικῆς ἀποικίας ἐν τῇ Πελοποννήσῳ ἠδύνατο νὰ ὑπο-
» στηριχθῇ διὰ τῶν δύο ἑξῆς γεγονότων, ὅτι σήμερον ἔτι ἀπαντῶνται
» ἐν τῇ Μάνῃ οἰκογένειαι φέρουσαι τὸ ὄνομα Ντουδεσκέας (Tude-
» sque) καὶ ὅτι μεγάλη κώμη 342 κατοίκων ἀνήκουσα εἰς τὸν δῆμον
» Τροπαίοι τῆς ἐπαρχίας Γόρτυνος ὀνομάζεται Βρετεμβοῦργον, τοῦθ'
» ὅπερ ἔχει γερμανικὴν τὴν ἀρχήν»[2].

Διὰ τῶν παρατηρήσεων τούτων δὲν προέβημεν ἐπαισθητῶς εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ἐπασχολοῦντος ἡμᾶς ζητήματος. Μόνον δὲ προσετέθη μία ἔτι εἰκασία, πρὸς ἣν ἀντιπαρατηρῶ τὰ ἑξῆς. Ὁ κ. Σάθας ἀναφέρει δύο χώρας τῆς Πελοποννήσου, τὴν Μάνην καὶ τὴν Τσακωνίαν, ὡς δηλουμένας παρὰ τοῖς χρονογράφοις διὰ τοῦ ὀνόματος Ζυγὸς, ἀποκλίνει δὲ πρὸς τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Κανανὸς Ζυγιώτας ἐννοεῖ τοὺς Μανιάτας. Ἐγὼ δὲ νομίζω, ὅτι τὸ ὄνομα ἀπαντᾶται καὶ ἀλλαχοῦ τῆς χερσονήσου, οὐδ' εἶνε χαρακτηριστικὸν μόνον ὡρισμένων τόπων, ἀλλὰ σημαίνει καθ' ὅλου τοὺς κατοίκους τῶν ζυγῶν, ἤτοι τῶν μεθυδρίων, ἐφ' ὧν χωρίζονται τὰ ὕδατα (Wasserscheide), ἢ ἄλλως τῶν στενῶν· ὥςτε δὲν δυνάμεθα νἀποφανθῶμεν ὁριστικῶς, ὅτι πρόκειται περὶ τῶν κατοίκων τῆς Μάνης. Χωρὶς δὲ νὰ θελήσω νὰ διαμφισβητήσω ἐν γένει τὴν ὕπαρξιν γερμανικοῦ τινος γεωργικοῦ σταθμοῦ ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν τῇ προκειμένῃ περιστάσει θεωρῶ ἀπίθανον τὴν συσχέτισιν τῶν Ζυγιωτῶν τοῦ Κανανοῦ μετὰ τῶν Γερμανῶν ἐν γένει διὰ τὸν λόγον, ὅτι ὁ Βυζαντῖνος περιηγητὴς, περιοδεύσας ἂν μὴ ὅλην τὴν Γερμανίαν, ἀλλὰ τοὐλάχιστον τὴν Πρωσσίαν, ἧς ῥητῶς ποιεῖται μνείαν πρὸ τῆς ἀμφισβητουμένης Σθλαβουνίας ἐν ᾗ τὸ Λουπὴκ, θὰ ἦτο παράδοξον νὰ μὴ κάμῃ λόγον περὶ Γερμανῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου εὐθὺς ὡς ἐποιήσατο μνείαν τῆς Πρωσσίας. Ἂν ἤθελεν ἁπλῶς νἀναφέρῃ, ὅτι οἱ Ζυγιῶται εἶνε Γερμανοὶ τὴν καταγωγὴν, διὰ τί περιέμενε νά το εἴπῃ ἅμα τῇ ἀφίξει του εἰς Λουπήκ;

Κατὰ ταῦτα οἱ Ζυγιῶται, ἂν δὲν εἶνε Ἀτσίγγανοι, εἶνε πολλῷ ὀλιγώτερον Γερμανοί. Ὁποῖοι δὲ εἶνε ἀναμφηρίστως, τότε μόνον θὰ λυθῇ, ὅταν ἐξηγηθῇ σαφῶς καὶ ὡρισμένως τίς ἡ Σθλαβουνία καὶ ποῖον

[1] ***Hopf*** Chroniques Gréco-Romanes σ. 472, III.

[2] ***Κ. Σάθα*** Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἐν Παρισίοις. 1880 Τόμ. Α΄ σ. XXII σημ. 3.

τὸ Λουπὴκ, περὶ οὗ ὁ λόγος παρὰ τῷ Κανανῷ, καὶ γνωσθῇ ἐντεῦθεν τίς ἡ αὐτόθι λαλουμένη γλῶσσα ἣν ἐγίνωσκεν ἐκ Πελοποννήσου ὁ περιηγητής. Πάντως δὲ πρόκειται περὶ ξένης τινὸς γλώσσης, οὐχὶ δὲ διαλέκτου τινὸς πελοποννησιακῆς. Ἂν λόγου χάριν ὁ προμνημονευθεὶς Μάζαρις ἐξενίζετο ἐπὶ τοῖς λακωνικοῖς ἰδιωτισμοῖς καὶ ἀνέγραφεν ἰδιαιτέρως ὡς τσακωνικὰς φράσεις τινὰς καὶ λέξεις[1], ἃς ἄλλως οἱ περὶ τὴν διάλεκτον ταύτην τὰ νῦν διατρίβοντες κηρύττουσι μὴ ἀνηκούσας αὐτῇ, δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὡς ξένη τις θὰ ἔπλησσε τὸ οὖς τοῦ Κανανοῦ ἡ διάλεκτος αὕτη, ἀφ' οὗ οὗτος δὲν ἀπαξιοῖ νὰ χυδαιογραφῇ, ποιῶν τι πάνυ διάφορον καὶ φυσικώτερον τοῦ καθαρογραφοῦντος Μάζαρι. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ταλανισθῇ ἀκόμη τὸ περὶ Σθλαβουνίας, Λουπὴκ καὶ τῆς γλώσσης τῶν Ζυγιωτῶν ζήτημα, ὅπερ λυόμενον θὰ πλουτίσῃ ἡμᾶς διὰ γνώσεώς τινος σπουδαίας περὶ τῆς ἐθνολογίας τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα. Ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἃς ἐκφρασθῇ καὶ ἡ ὑπόνοια, μὴ Σθλαβουνίαν ἐννοῇ τὴν Ἐσθονίαν ὁ Κανανὸς, ὑπὸ δὲ τὸ τοῦ χειρογράφου Λουπὴκ ὑπολανθάνῃ παρεφθαρμένον τὸ ὄνομα τῆς κουρλανδικῆς πόλεως Libau[2].

[1] ***Μάζαρι*** Ἐπιδημία σ. 164.

[2] Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου τὰ ἑξῆς ἔγραφεν ὡς σημείωσιν εἰς τὴν λέξιν Σθλαβουνίας ὁ μετ' ἐμὲ καὶ πάλιν ἐκδοὺς τὴν περιγραφὴν τοῦ Λασκάρεως Κανανοῦ Σουηδὸς κ. *Lundström* ἔνθ' ἀν. σ. 28 κ. ἑ. «Τῆς λέξεως ταύτης ἡ ἑρμηνεία πολλὴν εἰς τὸν Λάμπρον ἐνόχλησιν παρέσχεν, ἰδία ἕνεκα τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ οὔσης ἐν χρήσει γλώσσης, ἡ ὁποία ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ζυγιωτῶν. Ζητεῖ δὲ νὰ ὁρίσῃ τούτους ἢ ὡς Ἀτσιγκάνους ἢ φυλὰς γερμανικὰς ἢ Σλαύους, ἂν καὶ ἐξ ἄλλου ἀποκρούει πάσας ταύτας τὰς ἐξηγήσεις καὶ κατ' ἐξοχὴν τὴν τελευταίαν. Τέλος καταλήγει εἰς τὸ ἀμφιβόλου ὀρθότητος μέτρον νὰ προτείνῃ μεταβολὴν ἀπὸ Σθαβουνία εἰς Ἐσθονία καὶ ἀπὸ Λουπὴκ εἰς Libau, ἂν καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ἤδη ἐν τοῖς πρόσθεν διὰ τοῦ Λιβονία ὑπενόει τὴν Ἐσθονίαν, ἡ δὲ Libau ἐξ ἄλλου δὲν κεῖται ἐν τῇ Ἐσθονίᾳ. Ἡ αἰτία τῆς πλάνης τοῦ Λάμπρου ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οὗτος δὲν ἐγνώρισε τὸ κατὰ τὸν μεσαίωνα σύνηθες ὄνομα Slavia, Sclavinia, Sclavonia, δι' οὗ ἀπεκαλεῖτο ἡ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Βαλτικῆς θαλάσσης (ἀνατολικῆς θ. Östersjön), «ἡ Βενδικὴ» (Βανδαλικὴ χώρα). Σθαβουνία ἢ πιθανῶς ὀρθότερον Σθλαβουνία εἶνε συνεπῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Κανανοῦ μεταγραφὴ τοῦ ὀνόματος τούτου (πρβλ. Σλάβοι, Σκλάβοι, Σθλάβοι -- τρεῖς συνήθεις τύπους τῆς ὑπὸ τῶν Βυζαντίνων ὀνομασίας τῶν Σλαύων).—Λουπὴκ εἶναι φυσικῶς ἡ Lübeck (κατὰ τὸν μεσαίωνα Lubek, Lubeke, μεσαιωνολατινιστὶ Lupeca, Lubicca· πρβλ. ὡσαύτως τὴν πρὸς τὴν Λουπὴκ ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦσαν γραφὴν Lubick τὴν ὑπάρχουσαν εἰς τοὺς χάρτας τῆς 14 ἑκατονταετηρίδος τοὺς ὁποίους ὁ Νορδενσκιὲλδ διακρίνει διὰ τοῦ ὀνόματος σκανδιναυικοβυζαντινοὶ,

Ταῦτα ἀρκείτωσαν ἐπὶ τοῦ παρόντος, καίπερ οὐκ ὄντ' ἄμοιρα ἐνδοιασμῶν καὶ ἀμφιγνωμιῶν, περὶ τῆς περιηγήσεως τοῦ Κανανοῦ εἰς τὰς χώρας τῶν ὑπερβορείων.

Β'

Ὁ δὲ Βασίλειος Βατάτζης ἐγεννήθη ἐν Θεραπείοις τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ πατρὸς ἱερέως καὶ μεγάλου οἰκονόμου τῷ 1694. Μόλις δ' αὐξηθεὶς καὶ γενόμενος ἐτῶν δεκατεσσάρων ἐστάλη χάριν ἐμπορίας εἰς Ῥωσίαν ὑπὸ τῶν γονέων, οἵτινες ἠναγκάσθησαν ἴσως νὰ ἐκπατρίσωσιν οὕτω νεαρὸν τῇ ἡλικίᾳ τὸν υἱόν, ἕνεκα πτωχείας μόλις δυνάμενοι νὰ διατρέφωσι τὰ τέκνα, ὧν πέντε προηγοῦντο τοῦ Βασιλείου· ἴσως δ' εἵποντο καὶ ἄλλα μετὰ τὴν γέννησιν ἐκείνου. Μετὰ δὲ τὴν ἐκεῖθεν ἐπιστροφὴν βιώσας βραχὺν χρόνον ἐν τῇ πατρίδι ἐπεχείρησε καὶ δεύτερον πλοῦν εἰς τὴν ξενιτείαν

ταξιδεύσας μὲν δὶς καὶ τρὶς ἕως εἰς Μοσχοβίαν.
ἐπανακάμπτων δ' αὖθις δὲ εἰς τὴν ἐμὴν πατρίδα.

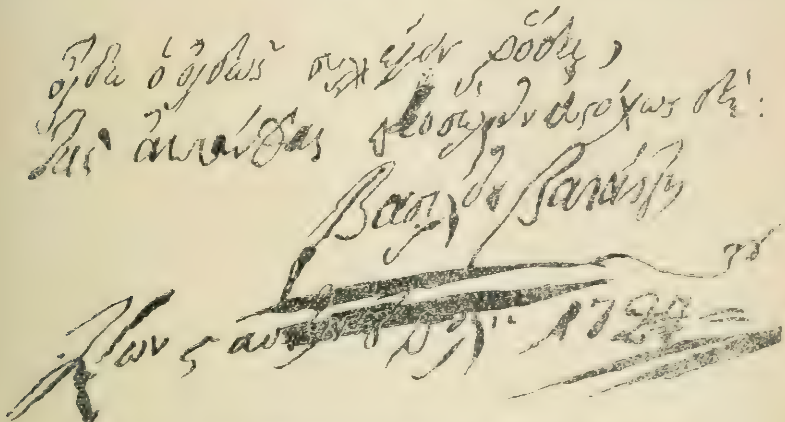
Τὰς εἰδήσεις ταύτας περὶ τοῦ Βατάτζη μανθάνομεν ἔκ τινος ἀνεκδότου ποιήματος αὐτοῦ, ἐν ᾧ περιγράφει τὰς ἄνω μνησθείσας περιοδείας[1]. Εὗρον δὲ τοῦτο τῷ 1876 ἀποκείμενον ἐν τῇ πλουσιωτάτῃ βιθήκῃ τοῦ λονδινείου Βρεττανικοῦ μουσείου, περιελθὸν εἰς αὐτὴν μετὰ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ λόρδου Γυίλφορδ· φέρει δὲ ἀριθμὸν Add. 10075,

ἡ ὁποία φέρεται ὡς πρώτη ἐμπορικὴ πόλις τῆς περιοχῆς. Δυνατὸν ὁ Κανανὸς νὰ ἤκουσεν ἐν Lübeck, ἢ τοῖς περιχώροις αὐτῆς, σλαυικήν τινα διάλεκτον καὶ ἀνεγνώρισεν ὁμοιότητά τινα ταύτης πρὸς τὰ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ σλαυικὰ ἰδιώματα, ἥτις κατὰ τὸν μεσαίωνα κατά τινα μέρη εἶχε βεβαίως ἐκσλαυισθῇ. Διότι ἡ ξένη γλῶσσα, τὴν ὁποίαν οὗτος ἤκουσεν ἐν Lübeck καὶ οὕτως ἐταύτισεν, δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε γερμανική τις παραλλαγή. Ἄλλως ἐν Ῥήγᾳ καὶ ἐν τοῖς ἐμπορικοῖς πλοίοις θὰ ἤκουσεν οὗτος ἀρκούντως ὁμιλουμένην τὴν γερμανικήν, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ λόγος νὰ ἐκπλαγῇ διὰ τοῦτο. Ἑπομένως τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἰδίωμα ἦτο σλαυικόν, καὶ ἀπομένει νὰ ἐρευνηθῇ ποία ἦτο ἡ ἐν Πελοποννήσῳ σλαυικὴ φυλὴ τὴν ὁποίαν οὗτος ἀποκαλεῖ Ζυγιώτας». Ἐπὶ τῇ μεταφράσει τοῦ χωρίου τούτου ἐκ τῆς σουηδικῆς πολλὰς ἀπονέμω χάριτας τῷ κ. Ἰωάννῃ Χρυσάφῃ.

[1] Ὁ κ. Κωνστ. Σάθας, ἀγνοῶν τὴν ὕπαρξιν τοῦ ποιήματος τούτου ἐν ᾧ περιέχονται αἱ περὶ Βατάτζη λεπτομερεῖς εἰδήσεις, ἐλάχιστα λέγει περὶ αὐτοῦ ἐν σ. 918 τῆς Νεοελληνικῆς φιλολογίας, παραλαμβάνων ταῦτα ἐκ τοῦ Γεωγραφικοῦ τῆς Ῥουμανίας τοῦ Δ. Φιλιππίδου.

καὶ εἶνε γεγραμμένον κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος[1].

Περιλαμβάνει δὲ περὶ τοὺς δισχιλίους ἑκατὸν πολιτικούς, ὁμοιοτελεύτους στίχους, οἵτινες οὔτε διὰ τὸ εὔηχον, οὔτε διὰ τὴν ἀκρίβειαν

Αὐτόγραφον καὶ ὑπογραφὴ τοῦ Βασιλείου Βατάτζη.

περὶ τὸ ὁμοιοτέλευτον διακρίνονται, καὶ εἶνε γεγραμμένον εἰς γλῶσσαν μετέχουσαν τῆς τε καθαρευούσης καὶ τῆς καθωμιλημένης. Καὶ

[1] Ἄλλος κῶδιξ τοῦ στιχουργήματος τοῦ Βατάτζη σώζεται παρὰ τῷ ἐν Κερκύρᾳ κ. Ἀνδρέᾳ Ἰδρωμένῳ, ὅστις καὶ πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἐνταῦθ' ἀνατυπουμένης πραγματείας εἶχεν ἀνακοινώσει ἐν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ τινὰ περὶ τοῦ Βατάτζη καὶ μετὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτῆς ἔγραψεν ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Ε΄ (1881) σ. 801 κ. ἑ. «Συμπληρωτικὰ περὶ Βασιλείου Βατατζη». Ἄλλος δὲ κῶδιξ τοῦ αὐτοῦ στιχουργήματος εἶνε ὁ ὑπ' ἀρ. ΧΝΑ΄ τῆς ἐν Πάτμῳ βιβλιοθήκης, ἐν ᾧ περιέχεται καὶ δίστιχον εἰς τὸν Βατάτζην τοῦ Κωνσταντίνου Τζουκῆ (**Σακκελίωνος** Πατμιακὴ βιβλιοθήκη σ. 259). Εἰς τὸν αὐτὸν δὲ Βασίλειον Βατάτζην ἀνῆκε καὶ ἀντίτυπον τῶν Ἀρισταινέτου ἐπιστολῶν τῆς ἐκδόσεως Παρισίων 1595 ἀποκείμενον ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ πατρὸς τοῦ μακαρίτου ἐν Πετρουπόλει Ἕλληνος καθηγητοῦ Γαβριὴλ Δεστούνη, ὃν πιθανῶς ἐκ τῶν βιβλίων, ἅτινα ὁ πατὴρ αὐτοῦ εἶχε παραλάβει παρὰ τοῦ θείου τῆς μητρὸς τοῦ Γαβριὴλ Δεστούνη, τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μιχαὴλ Δημητρίου Δούζη, ὅστις ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος εἶχε χρηματίσει διερμηνεὺς τῆς τουρκικῆς γλώσσης παρὰ τῷ ἐν Πετρουπόλει κολλεγίῳ τῶν ἐξωτερικῶν. Ἐπὶ δὲ τοῦ δευτέρου τίτλου τοῦ βιβλίου τούτου ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Βατάτζη τῷ 1727 τὸ σημείωμα, οὗ παραθέτω ἀνωτέρω πανομοιότυπον κατὰ τὸ σταλέν μοι ἐπὶ διαφανοῦς χάρτου ὑπὸ τοῦ Δεστούνη, ὅστις εἶνε καὶ ὁ ἀνακοινώσας μοι τἀνωτέρω δι' ἐπιστολῆς τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1885. Ἴδε καὶ Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Β΄ (1905) σ. 238 κ. ἑ.

ἔχει μὲν ὁ Βατάτζης γράφων πλήρη συναίσθησιν τῆς ἰδίας ἀμαθείας, ἀλλ' ὅμως δὲν ἀποκνεῖ, τοῦτο μὲν ἵνα εὐχαριστήσῃ ἑαυτὸν διὰ τῆς ἀναγραφῆς τῶν πολλῶν τόπων οὓς περιηγήθη, τοῦτο δὲ νομίζων, ὅτι δύναται ὁπωςδήποτε νὰ ἔχῃ τινὰ χρησιμότητα ἡ ἀφήγησις τῶν ἀποδημιῶν αὐτοῦ. Διὰ ταῦτα λέγει ἐν φ. 19^{6} τοῦ κώδικος·

Κ' ἤκουσα πάμπολλαις φοραῖς ἄνδρας τοὺς σοφωτάτους
νὰ δίδουνε ἀκρόασι καὶ τοὺς ἀμαθεστάτους.
Τῶν ἀμαθῶν ὡς εἷς κἀγὼ, ὡς οἶδα διηγοῦμαι,
καὶ ἂν δόξῃ τινῶν μάταια τὴν συγγνώμην αἰτοῦμαι.

Ἡ ὅλη περιήγησις τοῦ Βατάτζη διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ἀναγράφεται διπλῆ περιοδεία εἰς Περσίαν καὶ τὰ κατὰ τὴν Ῥωσίαν. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ γίνεται λόγος περὶ τῆς μετὰ πολλὰ ἔτη τῷ 1727 ἐπιχειρηθείσης τρίτης ὁδοιπορίας, καθ' ἣν ἐπεσκέφθη καὶ τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας. Ἀλλὰ περὶ τούτων ποιεῖται βραχύτερον λόγον ὡς περὶ γνωστοτέρων. Πολλαχοῦ δὲ τῆς περιγραφῆς αὐτοῦ, ὅταν μάλιστα ὁμιλῇ περὶ τόπων ἀγνώστων εἰς τοὺς πολλοὺς, θέλει νὰ ταὐτίσῃ τοὺς λαοὺς περὶ ὧν ποιεῖται λόγον πρὸς τοὺς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις γεωγράφοις μνημονευομένους· ἰδίως δὲ ποιεῖται μνείαν Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός. Τῆς περιηγήσεως ταύτης τὸ δεύτερον μέρος εἶνε καὶ τὸ περιεργότερον, ἐπειδὴ ὁ Ἕλλην περιηγητὴς φθάνει μέχρι Χίβας, Βουχάρας, Ὑρκανίας, Ἀραλικῆς θαλάσσης καὶ ἄλλων ἐνδοτέρων ἀσιατικῶν χωρῶν, περιγράφει δὲ καὶ τὸν Ταῦρον καὶ τὰ κατὰ τὴν Περσίαν. Ἰδίως δ' ἐκφράζει τὸν πρὸς σάχην Ναδὶρ θαυμασμὸν αὐτοῦ, παραπέμπων εἰς τὴν πρὸ τοῦ γεωγραφικοῦ πονήματος συνταχθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ Ἱστορίαν τοῦ σάχη τῆς Περσίας Ναδὶρ, ἧς περίληψις ἐκ μνήμης ἐξεδόθη ὑπὸ Δανιὴλ Φιλιππίδου ἐν παραρτήματι τοῦ Γεωγραφικοῦ τῆς Ῥουμανίας, ἐκτυπωθέντος ἐν Λειψίᾳ τῷ 1816. Κατὰ τὸν ἐκδόντα τὴν ἐπιτομὴν ταύτην Φιλιππίδην ὁ Βασίλειος Βατάτζης, ὅςτις κατεῖχε τὴν λατινικὴν, ἀραβικὴν καὶ περσικὴν καὶ διαφόρους εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, διατρίψας πολὺν χρόνον ἐν Περσίᾳ, ἀπεστάλη πρέσβυς εἰς Ῥωσίαν παρὰ τοῦ σάχη Ναδίρ [1]. Ὡς δὲ μανθάνομεν ἐκ τῆς Περιηγήσεως αὐτοῦ, ὁ σάχης ἐνεπιστεύθη αὐτῷ καὶ πρεσβείαν τινὰ εἰς Ὑρκανίαν, ἧς τηρεῖ ἀπόκρυφον τὸν σκοπόν.

[1] Παράρτημα Γεωγραφικοῦ τῆς Ῥουμανίας σ. 22.

Τῶν δύο μερῶν τῆς Περιηγήσεως τὸ μὲν πρῶτον ἐγράφη προφανῶς πρὸ τοῦ 1727, τὸ δὲ δεύτερον μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐν Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ ὁδοιποριῶν αὐτοῦ, καὶ δὴ μετὰ τὸ 1732, ὅτ' ἐδημοσιεύθη ἐν Λονδίνῳ ὁ χάρτης αὐτοῦ, οὗ γίνεται μνεία ἐν φ. 31^{6} τοῦ λονδινείου ἀπογράφου τοῦ ποιήματος. Καὶ οἱ μὲν στίχοι αὐτοῦ εἶνε, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, κακόζηλοι, οὐδὲ τὴν φαντασίαν ἔχει ἄφθονον, ἀλλ' αἱ ἐλλείψεις αὗται ἀναπληροῦνται ὑπὸ τῆς μεγάλης ἀφελείας περὶ τὴν διήγησιν καὶ τοῦ παρατηρητικοῦ. Τα δ' ἔμφυτα ταῦτα δῶρα καθιστάνουσιν ἐνδιαφέρουσαν τὴν ἀνάγνωσιν τῆς περιηγήσεως αὐτοῦ, εἰς ἣν συνεχῶς ἐγκατασπείρονται ἐπεισόδια λόγου ἄξια.

Ἐν τῷ χειρογράφῳ προηγοῦνται κατὰ τὰ ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις εἰωθότα στίχοι εἰς τὸν συγγραφέα τῆς βίβλου καὶ ἀφιερωτικὰ τοῦ ποιητοῦ ἐπιγράμματα διάφορα εἰς τὴν Θεοτόκον καὶ τὸν ἀπόστολον Παῦλον. Εὐθὺς δ' ἐν τοῖς πρώτοις στίχοις τοῦ πρώτου μέρους διδάσκει ἡμᾶς τὰ κατὰ τὴν γέννησιν καὶ παιδικὴν ἡλικίαν ἐν φ. 31^{6} κ. ἑ., ἔχοντα οὕτως·

Χριστὸς μόνος ὡς ἔφησεν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ
  παντὶ γὰρ δίδει ἄδειαν γένει τῷ ἀνθρωπίνῳ,
ἐλευθερίαν τοῦ γαμεῖν ὡς μόνος του προστάζει·
  ὁ γάμος εἶνε τίμιος εἰς ὅλους τοῦτο κράζει.
Οὕτω καὶ ὁ γεννέτης μου ἐμοῦ τοῦ νεανίου
  ἐσυνεζεύχθη γυναικὶ εἰς ὄνομα Κυρίου,
ὡς πέφυκε Χριστιανοῖς ὅλοις τοῖς ὀρθοδόξοις
  δι' εὐλογίας ἱερᾶς ἐλπίζειν θείας δόξης.
Ὅστις δὲ ὁ γεννέτης μου μετὰ τὴν συζυγίαν
  'χειροτονήθη ἱερεὺς τοῦ λειτουργεῖν τὰ θεῖα.
Μετὰ δὲ χρόνους μερικούς, ὡς ἐκ θεοῦ ἐλέχθη,
  κ' ἔπειτα ἄλλων μ' ἀδελφῶν [1] κἀγὼ τότε ἐτέχθην
ἕκτος μετὰ τὴν γέννησιν τῶν ἄλλων ἀδελφῶν μου,
  καὶ γεννηθεὶς δοξολογῶ τριαδικῷ θεῷ μου
κατ' ἔτος τὸ ἀπὸ Χριστοῦ ἄνακτος τοῦ θεοῦ μας
  τοῦ ποιητοῦ καὶ πλάστου μας καὶ τοῦ δημιουργοῦ μας

[1] Ἐν τῷ κώδικι ἄλλον μ' ἀδελφὸν

χιλιοστῷ ἑξακοστῷ ἐννενῆντα τεσσάρῳ·
διὸ ἀεὶ δοξολογῶ κράτει του τῷ μεγάλῳ.
Πατρὶς ἣν με ἐγέννησε μήτηρ μου ἡ κυρία
ὑπάρχει εἰς τὸ Κατάστενον ‛ποῦ λένε [1] Θεραπεῖα
πλησίον τῆς περίφημου πόλεως Κωνσταντίνου
τῆς λαμπούσης ἐπὶ τῆς γῆς ὥςπερ ἀκτὶς ἡλίου.
᾿Αναθραφθεὶς δὲ ἐπ᾿ αὐτῆς τῆς περιφημισμένης,
τῆς ἀνάσσης τῶν πόλεων, Πόλις τῆς ἀκουσμένης,
θείᾳ προνοίᾳ δ᾿ αὐξηθεὶς μετὰ τῶν γεννησάντων
ἕως ἐτῶν ὧν ἀριθμὸν δέκα τε καὶ τεσσάρων
τὴν τάξιν τε καὶ ἄσκησιν ἐπιθυμῶν ἐμπόρων
καὶ περιήγησιν φιλῶν κόσμου καὶ πολλῶν χώρων
ἐν ἡλικίᾳ ταύτῃ δὲ, ὡς ἄνωθεν φανίζω,
καὶ ἐν ὀνόματι Χριστοῦ, πρὸς ξέν᾿ ἀναχωρίζω·
μὲ τὰς εὐχὰς γεννέτων μου καὶ μὲ τὴν θέλησίν τους,
μὲ ἔπεμψαν πρὸς ἀρκτικὰ ὡς ἦτον ἡ βουλή τους,
εἰς γῆν λέγω ὀρθόδοξον ποῦ λάμπει ᾿Εκκλησία
καὶ εἰς τὴν βασιλεύουσαν πόλιν τὴν Μοσχοβία.
᾿Εξ οὗ δὲ βούλομ᾿ ἄρξασθαι διήγησιν ποιῆσαι,
πᾶσάν μου περιήγησιν ὡς δύνομ᾿ ἱστορῆσαι
πόλεων τῶν ἐξακουστῶν καὶ χωρῶν περιφήμων
καὶ θαλασσῶν καὶ ποταμῶν ἃ ὀφθαλμοί μου εἶδον.

᾿Εν τῷ πρώτῳ δὲ μέρει ποιεῖται ἤδη λόγον περὶ τοῦ σάχη καὶ τῶν ἀκολούθων αὐτοῦ ἐν φ. 20ª διὰ τῶν ἑξῆς·

συχνὰ δὲ πάντα δι᾿ αὐτοῦ αὐλίζεται καὶ ὁ σάχης
καὶ ἀρκετὰ ἂν θὲς νά τον ἰδῆς [2] ἐκεῖ πρέπει νὰ λάχῃς,
καθὼς πολλάκις ἔτυχα κἀγὼ ἐκεῖ ᾿ς τὸν φόρον
κ᾿ εἶδά του τὴν παράταξιν καὶ τῶν ἀνθρώπων τ᾿ ὅλων.
Βέβαια ἐβγαίνει [3] μ᾿ ἀρκετὸν πλῆθος πολλῶν ἀνθρώπων,
καβαλλαρέων καὶ πεζῶν καὶ ἀρχόντων πολλῶν πρώτων.

[1] ᾿Εν τῷ κώδικι λέναι
[2] ᾿Εν τῷ κώδικι τὸν εἰδῇς
[3] ᾿Εν τῷ κώδικι εὐγένει

Πολλάκις καὶ ἐλέφαντα ἀκολουθοῦν [1] μαζί του,
μὲ λιθοκόσμητα χρυσᾶ ἔχουν τὴν ἔνδυσίν του.
Φορέματα χρυσόφαντα φοροῦν καὶ αὐτοὶ ἀτοί τους,
ὁμοίως κ' οἱ ῥαβδοῦχοί τους [2] καὶ ὅλη ἡ προπομπή τους.
Θαῦμα πολὺ εἶνε 'ς τὰ χρυσᾶ τὴν ἔφεσιν ὁπῶχουν [3]·
σχεδὸν ἂν ἦτον δυνατὸν χρυσῆν σάρκα νὰ ἔχουν.

Ἐν δὲ τῇ ἀρχῇ τοῦ δευτέρου μέρους ἀναγγέλλει τάδε·

ἅπαντα οὖν κατὰ σειρὰν συντόμως ἱστορήσω
κ' ἐκ τῆς πατρίδος δ' αὖθις δὲ τὸν δρόμον νὰ ἀρχίσω.
Ἐν ἔτει σωτηρίῳ τε τῷ χιλιοστῷ λέγω
κ' ἑπτακοσιοστῷ ὁμοῦ εἰκοστῷ τῷ ἑβδόμῳ
ἐξῆλθον ἐκ Κωνσταντίνου, ἦλθον εἰς Μοσχοβίαν,
κ' ἐκ Μοσχοβίας ἄρχισα μακρὰν ὁδοιπορίαν.

Ἐν τούτῳ τῷ μέρει περιέχονται ἐν φ. 33α καὶ τὰ ἑξῆς περὶ τῆς Ἀραλικῆς θαλάσσης, ἐν οἷς ὁ Ἕλλην περιηγητὴς ἀξιοῖ τὴν ἀνακάλυψιν αὐτῆς·

καὶ μετὰ ταῦτα οὐ μακρά, λέγω δὲ πρὸς τὴν Χίβαν
ἕως ἡμέρας ἓξ ἑπτὰ λέγω ὁδοιπορίαν
ἐφθάσαμεν 'ς τὴν θάλασσαν ἣν οἱ πάλαι οὐκ ἦσαν [4]
καὶ οἱ ἑξῆς ἱστορικοὶ ἣν ὅλως ἀγνοοῦσαν,
λέγω δὲ τὴν Ἀραλικὴν, εἰς ἣν ὅταν ἐπῆγα
τ' ἁλμυρόν της δοκίμασα γλώσσῃ μου τῇ ἰδίᾳ,
ἔχουσα ἀπαράλλακτα 'σὰν θάλασσα εἰς πάντα·
ἡ δὲ περιφέρει' αὐτῆς εἶν' ἡμερῶν τριάντα.
Εἰς αὐτὴν δὲ κ' οἱ ποταμοὶ ὁ Ὦξος κ' Ἰαξάρτης,
ῥέουσι γὰρ ἀμφότεροι εἰς τὸ πέλαγος ταύτης,
καὶ οὐχὶ δ' ὡς οἱ παλαιοὶ ἐδόξαζαν νὰ τρέχουν
εἰς τὴν Κασπίαν θάλασσαν, ὡς ἐξ ἀγνοίας λέγουν·

[1] Ἔχει ὀρθῶς. Τὸ δὲ ἐλέφαντα ἀκολουθοῦν σημαίνει ἐνταῦθα παρέχουσιν αὐτῷ ἀκόλουθον ἐλέφαντα
[2] Ἐν τῷ κώδικι ῥαβδοῦχοι
[3] Ἐν τῷ κώδικι ὁπόχουν
[4] Ἐν τῷ κώδικι ἴσαν

μάλιστα δ' ἡ 'Αραλικὴ ἕως εἰς τὴν Κασπίαν
διάστασιν ἔχει πολλῶν 'μερῶν ὁδοιπορίαν.
Τὴν δ' αὐτὴν τὴν 'Αραλικὴν τὴν θάλασσαν ἣν ἔφην
πρῶτος τὴν ἐφανέρωσα ἐγὼ εἰς τὴν Εὐρώπην,
κ' εἰς τὴν Λονδῶν τὴν 'δέχθησαν εὐχαρίστως οἱ ὅσοι
σοφοὶ 'ποῦ καταγίνονται τῇ γεωγράφων γνώσει.

Περὶ δὲ Βουχαρίας ὄντος τοῦ λόγου καὶ τῶν αὐτῇ πολεμίων Κασάτζκων ὁ Βατάτζης λέγει ἐν φ. $38^{β}$ - $39^{α}$ τὰ ἑξῆς·

κ' ἐν τῇ ἐμῇ διατριβῇ εἰς τὸ ῥηθὲν Βουχάρι,
αὖθις οἱ ῥηθέντες ἐχθροὶ ἦλθον ὥςπερ τὸ πάλιν
κ' αὖθις ἐπολιόρκησαν δεινῶς τὴν Βουχαρίαν
ὄντες χιλιάδες ἑκατὸν καὶ οὐχὶ παρὰ μίαν.
'Εν ταύτῃ δ' ὅμως τῇ μακρᾷ τῇ τετραμηνιαίᾳ
πολιορκίᾳ τῇ δεινῇ τῇ νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ
τίς ἄρα, τίς τὰ δυςτυχῆ νὰ 'πῇ καὶ νὰ 'μιλήσῃ
τὰ ὅσα πάσχει τῶν δεινῶν ἡ ἀνθρωπίνη φύσι;
Φεῦ φεῦ, θεὲ τοῦ οὐρανοῦ, ἀνθρώπους τίς νὰ βλέπῃ
νὰ τρῶσιν ἄλλον ἄνθρωπον ἐκ τῆς πείνης καὶ βρέφη;
'Εν τούτοις δὲ καὶ τὰ ἐμὰ θέλω νὰ παραστήσω
καὶ μὲ ἀλλοίους στίχους δὲ ἤδη νὰ ἱστορήσω.
Πότε μ' ἐν δείνοῖς κάτ τύχῃ κατὰ σῶμα
τύχῃ μὲν τυχὼν, πνέους' ἐν πόλει τάδε,
ἅλωσιν, λιμὸν, σαρκανθρωποφαγίαν [1].
Σῶμα δ' ἐμοὶ ὕστατα πνέον ἐξ ὅλου [2],
τοῦτο δ' ἐκ πληγῆς ἅμα λειεντερίας.
'Αλλ' ἐν τούτοις κείμενος ἐκήδετό μοι
γυμνοσοφιστῶν τις τῶν εἰς τὰ ἐκεῖσε,
ὅςτις ἐν μιᾷ ἐλθὼν ἐπισκέψασθαί με
κ' ἰδών με, ὡς οἴομαι, κατηφῆ σφόδρα
ταῦτα τάδε μ' ἔλεξε σὺν πολλῷ ζήλῳ·
—Ἔχεις σὺ θεόν; — 'Εγὼ «Καὶ μάλα» ἔφην.

[1] 'Εν τῷ κώδικι σάρκ' ἀνθρωποφαγίαν
[2] 'Εν τῷ κώδικι πνέων ἐξόλου

K' αὖθις δ' αὖ αὐτὸς μετ' εὐθαρσίας ἔφη·
—Τί δ' οὖν κατηφής; τί δ' ὅλως καὶ λυπεῖ σε;
καὶ γὰρ θεὸν ἔχων οὖν, τί οὖν λυπεῖσαι [1];
Καὶ πρὸς ἑαυτὸν τάδ' αὖθις αὐτὸς ἔφα·
«Χουδὰ δαρὲμ, τζὲ γὰμ δαρέμ; »
Θεὸν ἔχω ἔγωγε, τί λύπην ἔχω;
Τοῖα δ' οὖν ταῦτα καὶ τάμὰ τὰ ἐν τῇ Βουχαρίᾳ,
ὧν τὰ πολλὰ ἐγὼ 'λειψα διὰ τὴν συντομία.
Οἱ ῥηθέντες ὅμως ἐχθροὶ αὖθις μὴ δυνηθέντες
πορθῆσαι τὴν Βουχάριαν κ' ἐξ ἐκεῖσ' ἀπελθόντες
πάντες ἠλευθερώθημεν κ' ἡ πόλις ἐλυτρώθη,
τῷ βουλομένῳ ἀπελθεῖν ὁ θρόνος ἠνεῴχθη.
Τότες κἀγὼ 'βουλήθηκα τὸν δρόμον μου νὰ κάμω
καὶ δι' Ἰνδίας νὰ ἐβγῶ [2] 'ς τὴν Εὐρώπην νὰ 'πάγω.

Ἐπιστρέψας δὲ μετὰ πολλὰς ἐν Ἀσίᾳ περιπλανήσεις εἰς τὴν Ῥωσίαν, ἀπέρχεται ἐκεῖθεν διὰ Ῥήγας εἰς Γερμανίαν, εἶτα εἰς Ὀλλανδίαν, Γαλλίαν καὶ Ἀγγλίαν, καὶ διὰ βραχέων περιγράφει πάσας ταύτας τὰς χώρας. Ἄξια δ' ἀναγνώσεως εἶνε τὰ ἑξῆς ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα περὶ Ἀγγλίας·

Ἐγὼ δὲ κ' ἀπ' τὴν Φράντζ' αὐτὴν, ἤτοι ἀπ' τὴν Γαλλίαν
ἐπέρασα τὴν θάλασσαν κ' ἐπῆγα 'ς τὴν Ἀγγλίαν [3].
Εἰς τὴν Λονδὼν ἐστάθηκα· πόλις εἶν' γνωρισμένη
πολλά τε πολυάνθρωπος καὶ παντοῦ ἀκουσμένη.
Εἰς αὐτὴν κ' ἡ καθέδρα δὲ εἶνε [4] τῆς βασιλείας
τοῦ βασιλέως τῶν Ἀγγλῶν κ' ὅλης τῆς Βρεττανίας [5].
Περαιτέρω δὲ οὐκ ἐμὸν εἶνε νὰ ἱστορήσω
τῶν Ἀγγλῶν τάξιώματα ἐγὼ νὰ παραστήσω.
Καὶ γὰρ εἰς πάντας εἶν' γνωστὴ ἡ πλουσιότητά τους
καὶ ἡ ἰσχὺς 'ς τὴν θάλασσα καὶ ἡ σοφότητά τους.

[1] Ἐν τῷ κώδικι λυπῆσαι
[2] Ἐν τῷ κώδικι εὐγῶ
[3] Ἐν τῷ κώδικι στὴν ὡς καὶ κατωτέρω στὰς κτλ.
[4] Ἐν τῷ κώδικι Ἀγκλίαν ὡς καὶ κατωτέρω Ἀγκλῶν κτλ.
[5] Ἐν τῷ κώδικι πάντοτε εἶναι

Μάλιστα τὸ φιλέλληνον εἰς αὐτοὺς πλεονάζει
 καὶ 'ς τὰς ἀκαδημίας τους ἐς δύναμιν ἀκμάζει.
Καὶ αὐτοὺς δὲ τοὺς Ἕλληνας, Γραίκους ὡς ὀνομάζουν,
 καί τους τιμοῦν καὶ ἀγαποῦν κ' εἰς πάντα τοὺς δοξάζουν.
Ἐγὼ ὅμως πρὸς τἆλλά τε ὁποῦδα 'ς την Ἀγγλίαν
 ἱστόρησα μὲ θαυμασμὸν καὶ τὴν ἀκαδημίαν,
'κείνην λέγω τὴν 'ξάκουστον 'ποῦ λέσι 'ς τ' Ὀξοφόρτι,
 εἰς ἣν καθ' ἐπιστήμης δὲ διδάσκεται ἡ γνῶσι,
εἰς ἣν κἀγώ τ' ἐπρόσφερα τὴν χάρταν 'ποῦχα κάμει
 δι' ἥν μ' εὐχαριστήσασιν οἱ ἐκεῖσε πάντες πάνυ.
Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ Ὀξφὸρτ εἶν' κ' ἡ βιβλιοθήκη,
 ἀλλ' οὐκ οἶδα ἂν εἶν' κ' ἀλλοῦ βιβλίων τόσων πλήθη.

Τέλος δ' ἐπιστρέφων εἰς Ῥωσίαν διὰ τῆς Βορείου θαλάσσης καὶ τῆς Βαλτικῆς ἐπισκέπτεται καὶ τὴν Κοπενάγην. Τελευτᾷ δὲ διὰ τῶν ἑξῆς·

Ἀλλ' εἴθε τὸ συμπαθὲς ὄμμα λέγω τὸ θεῖον
 εἰς ὃ ἐλπίζω δ' ἔλεγε θεοῦ τὸ πανοικτίρμον
εὐσπλάγχνως καὶ ἐμβλέψοι με καὶ ἔτι ἐλεήσοι
 καὶ ἔτ' ἁμαρτωλοῦ τοῦ 'μοῦ θάνατον οὐ θελήσοι,
ἀλλὰ δώσοι με νοῦν καινὸν κ' ἐξ ὧδε μετοικίαν
 κ' εἰς ὃν λιμένα βούλεται ψυχῆς τὴν σωτηρίαν.
Τὰ δ' αὐτὰ ὁ τλησίπονος Βατάτζης ἱστορήσας
 τλήσας μὲν τλήσας τὰ πολλά, ἀλλὰ περιηγήσας.

Εἰς τὸ λονδίνειον τοῦτο ἀπόγραφον τῆς Περιηγήσεως τοῦ Βατάτζη εἶνε προςδεδεμένον καὶ ἓν ἀντίτυπον τοῦ χάρτου, ὃν ἐξέδωκεν ἐν Λονδίνῳ ὁ περιηγητὴς διὰ λιθογραφίας τῷ 1732. Καὶ τὸ μὲν χωρογραφικὸν μέρος τοῦ χάρτου κατέχει τὸ μέσον τῆς λιθογραφίας, τὰ δὲ περιθεώρια φέρουσι διαφόρους ἐπιγραφὰς καὶ σημειώσεις.

Καὶ ἀριστερόθεν μὲν ὑπάρχουσι διάφοροι ἑρμηνεῖαι καὶ σημειώσεις περὶ τῶν χωρῶν καὶ ἐθνῶν τῶν ἐν τῷ χάρτῃ περιλαμβανομένων, γεγραμμέναι ἑλληνιστί, δεξιόθεν δ' αἱ αὐταὶ λατινιστί. Ἄνω δὲ γέγραπται ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ ἥδε ἡ ἐπιγραφή· «Χάρτα, δι' ἧς τοῖς

» φιλομαθέσι παρέχεται ἰδεῖν μέρος τι τῆς Ἀσίας ὃ, οὐδεὶς τῶν περι-
» ηγητῶν ἕως τοῦ νῦν ἰδεῖν ταυτοψὶ, καὶ ὡς εἰδὼς εἰπεῖν τι καθα-
» ρῶς εὐμοιρήσατο, ἕνεκεν τῶν τῆς κατεκεῖσε ὁδοιπορείας (ὡς οἶμαι)
» πολυειδῶν κινδύνων καὶ ἀπείρων καμάτων. Νῦν πρώτοις τύποις
» ἐκδοθεῖσα παρ' ἐμοῦ Βασιλείου Βατάτζη υἱοῦ τοῦ ποτὲ μέγα Οἰ-
» κονόμου τῆς ἐν τῇ Κωνσταντίνου ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκ-
» κλησίας. Ἐπεὶ ἡ φορὰ τοῦ περιτρέχοντος κύκλου τῶν ἀνθρωπίνων
» πραγμάτων (καὶ τάμὰ ὡς ὑπαυτῆς εἴποι τις, ἄλλως ἐξ ἄλλου ἀό-
» κνως περιφερόμενα) μετὰ καὶ ἄλλων προτούτου γαιῶν τε καὶ ἐθνῶν
» καὶ τοῦ ὧδε σημειωθέντος Ἀσιατικοῦ μέρους κατὰ τὸ ͵αψκζ^{ον} ἔτος
» (μέχρι τοῦ ͵αψλ^{οῦ}) περιηγητὴν μὲ ἀνέδειξεν. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ
» τῆς ἀξιοθεάτου μεγάλης Βρεττανίας ἤδη θεατὴν γενέσθαι με οὐχ
» ὑστέρισεν ».

Τέλος δ' ἐν τῇ ᾤᾳ κάτωθεν πλὴν σημειώσεών τινων καὶ ἀπεικονισμάτων ἀναγινώσκονται τὰ ἑξῆς· « Ἐν Λωνδώνῃ τῆς Βρεττανίας. Ἔτει σωτηρίῳ ͵αψλβ' κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον ».

Ὁ χάρτης οὗτος κατέστη σπανιώτατος, ἴσως δὲ καὶ μοναδικός. Ἐγὼ τοὐλάχιστον μόνον τοῦτο τὸ λονδίνειον ἀντίτυπον εἶδον. Ἐν Ὀξωνίῳ ἐζήτησ' αὐτὸν, προσενεχθέντα, ὡς ῥητῶς ἀναφέρει ὁ Βατάτζης ἐν τῷ ἀνωτέρω ἀνακοινωθέντι ἀποσπάσματι, ἀλλὰ δὲν εὑρίσκετο ἀντίτυπον αὐτοῦ τοὐλάχιστον ἐν τῇ Βοδληιανῇ βιβλιοθήκῃ.

Τοιαῦται αἱ γεωγραφικαὶ συγγραφαὶ καὶ δημοσιεύσεις τοῦ Βατάτζη, οὗ ἡ Περιήγησις εἶνε ἀξία νὰ ἐκδοθῇ ποτε καὶ ὁλόκληρος. Προστιθεμένη εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ Καvανοῦ, τοῦ Νουκίου, τοῦ Δρομοκαΐτου, τοῦ Νοταρᾶ καὶ τῶν ὀλίγων ἄλλων παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας συγγραψάντων περιηγητῶν δύναται νὰ συναποτελέσῃ εὐπρόσωπόν ποτε σύνταγμα τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας Ἑλλήνων γεωγράφων πρὸ τοῦ Μελετίου καὶ Φιλιππίδου.

ΤΗΣ ΚΕΡΑΣ ΤΟ ΜΑΡΜΑΡΟ *

Δὲν ἐνθυμοῦμαι τίς τῶν νεωτέρων συγγραφέων ἔχει εἴπει, ὅτι αἱ πεδιάδες δὲν ἔχουσιν ἀναμνήσεις ποιητικὰς καὶ θρύλους. Ἡ ποίησις καὶ ἡ λαογραφικὴ ἀπόλαυσις ἄρχεται ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ ἐν μέσῳ τῶν φαράγγων. Δὲν θέλω νὰ ἐξετάσω, ἂν ὁ ἀφορισμὸς οὗτος εἶνε ἀκριβὴς περὶ πάσης πεδιάδος, ἀλλὰ πάντως ἐφαρμόζεται εἰς τὴν θεσσαλικήν. Ἐγὼ τοὐλάχιστον πεδινὰς παραδόσεις ἐκ Θεσσαλίας δὲν γινώσκω. Ἡ περὶ Ὑπερείας [1] δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ πεδινή, διότι ὁ Βελεστῖνος, ὅστις εἶνε αὐτόχρημα ὄασις ἐν μέσῳ τῆς μονοτόνου πεδιάδος, προςερείδεται εἰς ὄρη, ὧν αἱ τελευταῖαι παραφυάδες ἐγκλείουσι τὰς πηγὰς τῶν ναμάτων τῆς καλλιρρόου καὶ ποιητικῆς Ὑπερείας. Αἱ δ' ἀναμνήσεις τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδος εἶνε ἱστορικαὶ μόνον, ὄχι ποιητικαί. Οὔτε περὶ τῆς πεδιάδος τῆς Φαρσάλου, οὔτε περὶ τῶν Κυνὸς κεφαλῶν, οὔτε περὶ τῆς Σκοτούσσης γινώσκω θρύλους καὶ ᾄσματα δημώδη. Μόνον ὁ ἱστορικὸς ἔχει νὰ διηγηθῇ περὶ αὐτῶν μάχας, ἀλλ' ὁ ποιητὴς καὶ ὁ λαογράφος δὲν εὑρίσκει ἐν αὐταῖς ὕλην. Ἀλλ' ὁποῖος κόσμος ποιητικῶν ἰδεῶν ἀνοίγεται, ὅταν ὁ ὁδοιπόρος ἀναβῇ τὸ Πήλιον, διέλθῃ διὰ τῶν Τεμπῶν καὶ ἴδῃ ἄνωθεν τοῦ Πηνειοῦ τὸ Κάστρον τῆς Ὡρηᾶς, ἀναρριχηθῇ ἀνὰ τὸν Ὄλυμπον, ἐπισκεφθῇ τοὺς βράχους τῶν Μετεώρων.

Ὄχι ὀλιγώτερον ποιητικὸν εἶνε τὸ Κερκέτιον ὄρος, ὁ σήμερον λεγόμενος Κόζακας, ὑψηλὴ τῆς Πίνδου παραφυὰς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑστιαιώτιδι. Ἐπ' αὐτοῦ κεῖται ἡ μονὴ Δουσίκου ἡ ὑπὸ τοῦ ὁσίου Βησσαρίωνος κτισθεῖσα ἐν μέσῳ περικαλλοῦς τοπείου ἀξίου θέας ἀληθῶς

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Εἰκονογραφημένῃ Ἑστίᾳ τοῦ 1895 σ. 202 κ. ἑ., 210 κ. ἑ.

[1] Ἴδε ἀνωτέρω σ. 355 κ. ἑ.

καὶ καθ' ἑαυτό, πολὺ δὲ μᾶλλον χάριν τῆς ἐπισκέψεως τῆς ἱστορικῆς ταύτης μονῆς.

Ὁ ἐπειγόμενος νὰ γνωρίσῃ τὴν Θεσσαλίαν ἐν σπουδῇ μόνον ἀπὸ τῆς θυρίδος τῆς σιδηροδρομικῆς ἁμάξης ἀνεπαρκῆ ὅλως θ᾽ἀποκομίσῃ γνῶσιν τῆς ὡραίας, τῆς πλουσίας, τῆς ποιητικῆς ταύτης χώρας τῆς μεστῆς ἀναμνήσεων καὶ ἀξίων θέας τοπείων. Αἱ μακρότεραι καὶ κοπιωδέστεραι ἐκδρομαὶ καὶ πορεῖαι εἶνε ἀκριβῶς αἱ μάλιστα ἐνδιαφέρουσαι. Μεταξὺ δὲ τούτων μία τῶν ὑπερόχων ἀληθῶς εἶνε καὶ ἡ εἰς τὴν μονὴν τοῦ Βησσαρίωνος ἐκδρομή, ἥτις ἔχει καὶ τοῦτο τὸ ἄξιον λόγου, ὅτι ὑπ' ὀλίγων ἐπισκεπτῶν τῆς Θεσσαλίας ἐπιχειρεῖται, τῶν πλείστων ἀρκουμένων εἰς τὰ Τέμπη καὶ τὰ Μετέωρα.

Ὁ θέλων νὰ μεταβῇ εἰς τὴν μονὴν Δουσίκου ἐκ Τρικκάλων ἔχει νὰ διανύσῃ τὸ πρῶτον ὁδὸν δύο ὡρῶν καὶ ἡμισείας ἐφ' ἁμάξης μέχρι τῆς Πόρτας, χωρίου τοῦ δήμου Αἰθίκων, ἔχοντος περὶ τοὺς πεντακοσίους κατοίκους. Τὴν ἐκδρομὴν ἐπεχείρησα μετὰ τῆς συζύγου μου καὶ δύο φίλων πολιτευομένων, τῶν κυρίων Κ. Χατζηπέτρου καὶ Γ. Βλιτσάκη, μίαν τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ Σεπτεμβρίου. Ἀλλ' ἦτο ἡμέρα χειμερία, δύναμαι νὰ εἴπω. Τὰ νέφη καλύπτοντα τὸν οὐρανὸν ἀπήλλασσον ἡμᾶς τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου, ἡ δὲ βροχή, καίπερ ἐπιβραδύνουσα ἐνίοτε τὴν προχώρησιν ἡμῶν, παρεῖχεν ἀλησμόνητα θέλγητρα εἰς τὴν κατάφυτον χώραν, ἧς τὰ δένδρα ἐφαίνοντο ἀκόμη θαλερώτερα, οὕτω λελουμένα ὑπὸ τῶν ὑετίων σταγόνων.

Ἡ δ' εἰς τὴν Πόρταν ἄφιξις ἡμῶν ἦτο μόνον ἡ ἀρχὴ τῆς πολὺ ὡραιοτέρας ὀρεινῆς ἐκδρομῆς πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς μονῆς Δουσίκου. Κατὰ δὲ τὴν ἀναγκαίως ἐπελθοῦσαν χρονοτριβὴν πρὸς εὕρεσιν καὶ παρασκευὴν τῶν πρὸς τὴν ὀρειβασίαν ἀπαιτουμένων κτηνῶν εἴχομεν τὸν καιρὸν νὰ ἴδωμεν τὸ χωρίον ἢ μᾶλλον νὰ πηλοβατήσωμεν διὰ τῆς κυρίας αὐτοῦ ὁδοῦ μέχρι τοῦ μαγαζείου. Οἱ λίθοι, δι' ὧν ἐβαρύνοντο αἱ κέραμοι τῶν στεγῶν τῶν ἄλλως πενιχρῶν οἰκιῶν τοῦ χωρίου, ἐδείκνυον φανερῶς τὴν ὁρμήν, μεθ' ἧς πνέουσι τὸν χειμῶνα οἱ ἄνεμοι ἐν τῇ διασφάγι, ἐν ᾗ κεῖται ἡ κώμη, ἐξαπλουμένη ἐν τῇ μεταξὺ τοῦ Κόζακα καὶ τοῦ ἀνατολικῶς αὐτῆς ὑψουμένου ὄρους ἀνοιγομένῃ οἱονεὶ τινι φυσικῇ πύλῃ, ἐξ ἧς τὸ ὄνομα Πόρτα. Ἐντεῦθεν ἡ ποία τις εὐπορία καὶ κίνησις τοῦ χωρίου, κειμένου ἐν τῷ μεταξὺ

τῆς ἀπὸ τοῦ νομοῦ Τρικκάλων εἰς τὸν νομὸν Ἄρτης καὶ τὴν ἄλλην Ἤπειρον ἀγούσης ὁδοῦ.

Ὡς δ' ἡτοιμάσθησαν οἱ ἵπποι, διήλθομεν τὸ πρῶτον διὰ τῆς κοίτης τοῦ Πορταϊκοῦ. Καὶ ὕδωρ μὲν δὲν εἶχε πολύ, ἀλλ' ἡ διάβασις αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὄχι ὀλίγον ἀνιαρὰ διὰ τὸ πολὺ πλάτος τῆς κοίτης. Ὁ Πορταΐτικος, πηγάζων ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Κερκετίου ὄρους παρὰ τὴν Τύρναν καὶ ἔπειτα ῥέων πρὸς νότον, τρέπεται πρὸς βορρᾶν, καί, διερχόμενος διὰ τῆς διασφάγος τῆς Πόρτας, εἰςορμᾷ πρὸς βορρᾶν μέχρι χυθῇ παρὰ τοὺς Στεφανωσαίους εἰς τὸν Πηνειόν. Ὀλίγων χιλιομέτρων, περίπου εἴκοσιν, εἶνε κατὰ ταῦτα ὁ ῥοῦς τοῦ ποταμοῦ, ἀλλὰ τοιαύτη εἶνε κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὸ ἔαρ ἡ ὁρμὴ τῶν ἀπὸ τοῦ ὄρους κατερχομένων καὶ ὀγκώδεις λίθους συμπαρασυρόντων περισσῶν ὑδάτων, ὥςτε ἀποτελεῖται κοίτη εὐρυτάτη μεστὴ καχλήκων δυςχεραινόντων ἀνὰ πᾶν βῆμα τὴν διάβασιν τῶν ὑποζυγίων.

Πέραν δὲ τῆς ἀριστερᾶς τοῦ Πορταϊκοῦ ὄχθης ἄρχεται ἡ εἰς τὰς νοτιοανατολικὰς τοῦ Κερκετίου κλιτύας ἀνάβασις. Ἡ εἰς τὴν μονὴν Δουσίκου ἄγουσα ἀνάντης ὁδὸς διέρχεται διὰ μετοχίου τινὸς τῆς μονῆς καὶ διὰ τοῦ ὁμωνύμου πτωχοῦ χωρίου, οἰκουμένου μὲν ὑπὸ ὑπερδιακοσίων ψυχῶν, ἀνήκοντος δὲ εἰς τὴν μονήν. Εἶνε δὲ αὕτη ἡ ὁδὸς ὑπὸ ἔποψιν φυσικῶν καλλονῶν μία τῶν ὡραιοτάτων ὅσας εἶδον ἐν Ἑλλάδι, ἰδίως μετὰ τὸ χωρίον Δούσικον, μεθ' ὃ ἄρχεται ἡ πρὸς τὰ μετεωρότερ' ἀνάβασις. Διηρχόμεθα διὰ δασῶν πυκνοτάτων, ὧν ἡ πυκνὴ φυτεία μόλις που ἄφινεν ἐνιαχοῦ χῶρον διὰ τὸ στενὸν μονοπάτιον, δι' οὗ κοπιῶντες ἀνέβαινον οἱ ἵπποι. Ὡς τὸ πλεῖστον λοιπὸν περιωρισμένος ἦτο ἡμῶν ὁ ὁρίζων, καὶ οὐδὲν ἄλλο εἴχομεν νὰ θαυμάζωμεν, καὶ ἐθαυμάζομεν ἀκορέστως, πλὴν τῶν ποικιλοσχήμων καὶ γηραιῶν δένδρων, ὧν οἱ κλάδοι ἔψαυον ἐνίοτε τὸν ἀναβάτην, κλίνοντα τὴν κεφαλήν, ὅπως διέλθῃ ἀβλαβής. Ἀλλ' ἕκαστον τῶν δένδρων ἐκείνων, ἀφ' ὧν κατέπιπτον ὕδατος σταγόνες, ἦτο ὡραῖον καὶ ποιητικόν, ὡς νύμφη ἐκ λουτροῦ ἀναδυομένη. Ἦσαν δὲ τὰ δένδρα παντοῖα, ἀλλὰ τὰ ἐπικρατοῦντα ἡ φιλύρα καὶ ὑψηλότερον ἡ κράνεια καὶ ἡ δρῦς. Τὸ θαλερόν, ἀνοικτὸν πράσινον χρῶμα τῆς φιλύρας, ἄλλως τόσον σπανίας ἐν Ἑλλάδι, μετέφερε τὴν φαντασίαν μου, ὅτε διηρχόμεθα κάτωθεν τοῦ φυλλώματος δάσους ὅλου φιλυρῶν, εἰς Βερολῖνον, καί μ' ἐπλήρου ἰδίας τινὸς χαρᾶς καὶ νεανικῶν ἀναμνήσεων

διαβαίνοντα διὰ τῆς ὀρείου ἐκείνης ὑπὸ τὰς φιλύρας (Unter den Linden) ὁδοῦ. Τὸ δ' ἀνωτέρω ἔπειτα βαθύσκιον δάσος μακραιώνων δρυῶν μοὶ ἐξήγησε τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου Δουσίκου καὶ τῆς φερωνύμου αὐτοῦ μονῆς, κληθέντων οὕτως ἅτε κειμένων ἐν μέσῳ τοῦ δρυμῶνος, ἐπειδὴ τὸ ὄνομα Δοῦσκον (Ντοῦσκον), σλαβικὸν ὄν, καθ' ἃ φαίνεται, τοῦτο ἀκριβῶς, τὴν δρῦν, σημαίνει [1].

Καὶ ἐν μέσῳ μὲν τῶν φιλυρίνων φυλλωμάτων καὶ τοῦ δρυμῶνος τὸν θαυμασμὸν ἡμῶν προχωρούντων προεκάλει αὐτὴ ἡ ὑλομανοῦσα φύσις. Ἀλλὰ κατὰ τὰς στροφὰς τῆς δασώδους στενωποῦ, ὅτε ποτὲ αὕτη διήρχετο παρὰ τὸ χεῖλος ὑψώματος, οὐ μόνον ἡ ἐσωτέρα πλευρὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ δένδρων, καὶ ἐκεῖ ὅπου σπανία τις ἐξαίθρα παρεῖχεν ἀπαρεμπόδιστον ἐπὶ τὰ κάτω τὴν ἀπὸ τοῦ ὕψους θέαν, ἡ ἄποψις ἦτο αὐτόχρημα θαυμασία. Ὁ ὀφθαλμὸς ἐφέρετο ἀπὸ τῶν καταδένδρων καὶ θαλερῶν τοῦ Κόζακα κλιτύων ἐπὶ τὴν κάτωθεν ἁπλουμένην πεδιάδα τῶν Τρικκάλων καὶ τὰ περιβάλλοντ' αὐτὴν ὑψηλὰ ὄρη, καὶ ἐξικνεῖτο μακράν, ἀπώτατα, ἀπὸ τῆς Πίνδου μέχρι τῶν Καμβουνίων καὶ τοῦ Ὀλύμπου, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ἐν τῇ πεδινῇ χώρᾳ παρηκολουθοῦμεν ἐν μέσῳ ἀνθηρῶν χωρίων καὶ ἀγρῶν εὐφόρων τὸ ῥεῦμα τοῦ Πορταϊκοῦ καὶ πέραν αὐτοῦ τὸν Πηνειὸν καὶ τὸν Ληθαῖον. Ἠδυνήθημεν τότε νὰ ἐννοήσωμεν πληρέστατα τὰ αἰσθήματα, ὑφ' ὧν κατείχετο ἡ ψυχὴ τῶν Θεσπρωτῶν Θεσσαλῶν ἐκείνων τῆς Ἠπείρου, οἵτινες ἐν χρόνοις ἀπωτάτοις. τῆς πατρίδος αὐτῶν στενοχωρουμένης ὑπὸ τῶν μετακινήσεων τῶν λαῶν, εἰς ἃς εἶχε δώσει ἀφορμὴν πρώτη τις ὤθησις ἐκ τῆς Ἰλλυρίας, ἀπεφάσισαν νὰ καταλίπωσι τὰς παρὰ τὴν σημερινὴν Παραμυθίαν καὶ τὸ Σοῦλι ἀρχαίας οἰκήσεις. Ἐτράπησαν τότε ἀνατολικῶς πρὸς τὴν ὡραίαν καὶ εὔφορον γῆν, ἥτις δὲν ἐκαλεῖτο ἀκόμη τότε Θεσσαλία, ἀλλὰ κατείχετο ὑπὸ τῶν Βοιωτῶν. Αἱ ἀναμνήσεις ἃς ἔφερεν εἰς τὸν νοῦν ἡμῶν ἡ ἀπὸ τοῦ Κερκετίου ἀπόλαυσις τῆς περικαλλοῦς καὶ πλουσίας θεσσαλικῆς φύσεως ἦσαν πράγματι ἀρχαιόταται, ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, εἰς αὐτοὺς τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐδημιουργήθη ὡς προϊὸν μεγάλων ἐσωτερικῶν ἀγώνων τῆς ἰλλυρικῆς χερσονήσου, ὧν

[1] Ἡ λέξις αὕτη λείπει ἐκ τοῦ βιβλίου του καθηγητοῦ *Gustav Meyer* Neugriechische Studien II. Die slavischen, albanesischen und rumänischen Lehnworte im Neugriechischen. Ἐν Βιέννῃ. 1894.

διαλανθάνουσιν ἡμᾶς αἱ λεπτομέρειαι, ἡ ἐθνολογικὴ ἐκείνη ὄψις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἥτις ἀναλλοίωτος σχεδὸν παρέμεινεν ἔπειτα ἐπὶ αἰῶνας ὅλους. Ἐφέρετο ὁ νοῦς ἡμῶν εἰς τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἡ Βοιωτία ἔγεινε Θεσσαλία, οἱ δὲ Βοιωτοὶ ὅσοι δὲν συμπαρέμειναν μετὰ τῶν νικησάντων ἐπιδρομέων ἐν τῇ πατρίῳ χώρᾳ ὡς πενέσται, συμπαραλαβόντες τὴν πάτριον βασιλείαν καὶ τὰ ἱερὰ ἐτράπησαν τὴν ἄγουσαν πρὸς νότον. Πανηγυρικὴ ὑπῆρξε κατὰ τὰς διηγήσεις τῶν ἀρχαίων ἡ ἔξοδος τῶν φυγάδων ἐκ τοῦ πατρίου ἐδάφους, ταχθέντων ὑπὸ τὸν βασιλέα αὐτῶν Ὀφέλταν καὶ πειθομένων εἰς τὰ κελεύσματα τοῦ παρακολουθοῦντος αὐτὸν μάντεως Περιπόλτα. Μόνον δ' ὅτ' ἔφθασαν εἰς τὴν παρὰ τὴν Κωπαίδα εὔκαρπον καὶ καρποφόρον γῆν τὴν ὑπενθυμίζουσαν εἰς αὐτοὺς τὰ πάτρια ἐδάφη, ἔστησαν οἱ ἐκπατρισθέντες, καί, οἱονεὶ δυςωποῦντες τὴν ἐπὶ τῇ ἐγκαταλείψει τῶν ἀρχαίων αὐτῶν οἰκήσεων πικρίαν τῆς ψυχῆς των, ὠνόμασαν Βοιωτίαν τὴν νέαν χώραν, καὶ μετωνόμασαν Κουράλιον ὡς ἐν τῇ πατρίδι τὸν παρὰ τὴν νέαν Ἄρνην παραρρέοντα ποταμόν, καὶ ἀφίδρυσαν ἱερὰ ὁμώνυμα πρὸς τὰ ἐγκαταλειφθέντα ἐν τῇ γενετείρᾳ.

Εἶχον δὲ δίκαιον νὰ ἐνθυμηθῶ πάντα ταῦτα κατ' ἐκείνην τὴν ὥραν, διότι ἡ θέα, ἧς ἀπηλαύομεν ἀπὸ τῶν προπόδων τοῦ Κόζακα, ἦτο αὐτὴ ἐκείνη περίπου, ἥτις εἶχε δώσει εἰς τοὺς ἀπὸ τῆς ἀγόνου Θεσπρωτίας Ἠπειρώτας νέον σθένος πρὸς ἐφόρμησιν ἐπὶ τὴν ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Κερκετίου τότε πρῶτον ὑπ' αὐτῶν ὁρωμένην πολύκαρπον καὶ ὡραίαν γῆν τὴν ἔκτοτε ὀνομασθεῖσαν Θεσσαλίαν. Εἰς μικρὰν ἀληθῶς μόνον ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Πόρτας, μιᾶς καὶ ἡμισείας μόλις ὥρας, κεῖται ἐν μέσῳ κλεισωρείας, πανομοίας σχεδὸν πρὸς ἐκείνην, τὸ Μουζάκι, οὗ πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ κεῖται ἡ ὀρεινὴ ἄκρα Παληὰ Ἐπισκοπὴ ἡ ἐπέχουσα τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου στενοῦ τῶν Γόμφων. Οἱ Γόμφοι δὲ καὶ τὸ στενὸν τοῦ Ἀθηναίου, ὡς δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὸ τῆς Πόρτας, εἶνε οἱ δύο κυριώτατοι, ἐν πολλοῖς ἀνάλογον ἔχοντες τὴν φυσικὴν κατασκευὴν πυλῶνες οἱ συνδέοντες τὴν Θεσσαλίαν πρὸς τὴν Ἤπειρον, ἐξ ἧς ἦλθον οἱ Θεσπρωτοί, καὶ δὴ πρὸς τὴν δι' ἧς διῆλθον ἀρχαίαν Ἀθαμανίαν, ἥτις τὸ πλεῖστον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ σημερινὰ Τζουμέρκα.

Λέγω δέ, ὅτι τὸ στενὸν τῆς Πόρτας δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν Ἀθήναιον, ἐπειδὴ πλησιέστατα αὐτοῦ κεῖται τὸ χωρίον Πόρτα Πα-

ζάρι, οὗ ἐπίκειται ἀρχαία ἀκρόπολις ἐν ἐρειπίοις σωζομένη, ἣν ὁ Γάλλος Heuzey ἀναγνωρίζει ὡς τὴν τοῦ ἀρχαίου πολίσματος τῶν Ἀθαμάνων Ἀθηναίου. Ἀμφότερα δὲ τὰ ὠχυρωμένα ἐκεῖνα πολίσματα, οἵ τε Γόμφοι καὶ τὸ Ἀθήναιον, ἅτε δεσπόζοντα τῶν ἀπὸ τῆς Ἠπείρου εἰς τὴν Θεσσαλίαν εἰσόδων, ἔσχον οὐ μικρὰν σημασίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ.

Ἀμύνανδρος ὁ βασιλεὺς τῶν Ἀθαμάνων, οἵτινες ἐβασιλεύοντο ἀκόμη ὡς καὶ οἱ λοιποὶ Ἠπειρῶται, οἱ Μακεδόνες καὶ οἱ Σπαρτιᾶται καθ' οὓς χρόνους ἄλλως ἡ βασιλεία εἶχεν ἐκλίπει ἀπὸ μακροῦ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις, κατέλαβε τοὺς Γόμφους τῷ 198 π. Χ. Ἔπραξε δὲ τοῦτο ὡς σύμμαχος τοῦ Ῥωμαίου ὑπάτου Τίτου Κοϊντίου Φλαμινίνου, πολεμοῦντος πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Φίλιππον Ε´ τὸν πατέρα τοῦ Περσέως. Ἡ δὲ πτῶσις τῶν Γόμφων ἔσχεν ὡς ἐπακολούθημα τὴν ὑπὸ τῶν πολεμίων τοῦ Μακεδόνος βασιλέως ἅλωσιν καὶ τῶν λοιπῶν παρακειμένων θεσσαλικῶν πολισμάτων. Μετὰ ἓν δ' ἔτος, τῷ 197 π. Χ., ὁ Φίλιππος ἡττᾶτο παρὰ τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς περὶ τὰς ἓξ ὥρας μακρὰν τῆς Λαρίσης ὑπὸ τοῦ εὐτυχοῦς Φλαμινίνου, καὶ ἠναγκάζετο νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν Θεσσαλίαν. Καὶ ἠδυνήθη μὲν ἔπειτα, ἕνεκα τῆς ἐν τῷ ἐπακολουθήσαντι πολέμῳ τῶν Ῥωμαίων πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς συντάξεως αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ῥωμαίους νἀνακτήσῃ τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἀθαμανίαν, ἀλλ' οἱ ὑποταχθέντες βαρέως ἔφερον τὴν νέαν δουλείαν. Διὰ τοῦτο βλέπομεν νέας ἐναντίον τῶν Μακεδόνων ἐπαναστάσεις, τὸν δὲ Φίλιππον ματαίως ἐπιχειροῦντα τῷ 189 π. Χ. τὴν ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Ἀμυνάνδρου, ὅστις, ἔκπτωτος ὢν καὶ παρὰ τοῖς Αἰτωλοῖς διαμένων, εἶχε μετακληθῇ ὑπὸ τῶν Ἀθαμάνων πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ μακεδονικοῦ ζυγοῦ. Ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων δὲν κατώρθωσε τὸ ποθούμενον, ματαίως τὸ πρῶτον ἀναλαβὼν τὴν πολιορκίαν τῶν Γόμφων, τῆς ἑτέρας τῶν παρόδων, αἵτινες ἐφρούρουν τὴν πρὸς τὴν Ἀθαμανίαν ὁδόν. Μόνον δ' ὅτ' ἐξεβίασε τοὺς Γόμφους, κατώρθωσε νἀναλάβῃ τὸν ἐναντίον τοῦ Ἀμυνάνδρου ἀγῶνα, ὅστις, ἀποβὰς ἀτυχής, ἠνάγκασε τὸν Φίλιππον νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος εἰς τὴν Μακεδονίαν.

Ἀλλ' οἱ κάτοικοι τῶν Γόμφων δὲν ὑπῆρξαν ἐπ' ἴσης εὐτυχεῖς ἀργότερον. Ὅτε Περσεὺς ὁ υἱὸς τοῦ Φιλίππου ἀνέλαβε τὸν τελευταῖον τῶν Μακεδόνων πρὸς τοὺς Ῥωμαίους ἀτυχῆ πόλεμον, διὰ τοῦ στε-

νοῦ ἐκείνου πιθανώτατα εἰσήλασεν ἀπὸ τῆς Ἠπείρου εἰς τὴν Θεσσαλίαν τῷ 169 π. Χ. ὁ ὕπατος Κόϊντος Μάρκιος Φίλιππος ὁ ἐν τῇ στρατηγίᾳ τοῦ μακεδονικοῦ πολέμου προκάτοχος τοῦ νικήσαντος τέλος τὸν Περσέα τὸ ἐπόμενον ἔτος παρὰ τὴν Πύδναν καὶ καταλύσαντος τὴν μακεδονικὴν βασιλείαν Αἰμιλίου Παύλου.

Ἅπαξ ἀργότερον ἐπειράθησαν οἱ Γόμφοι νὰ φυλάξωσι τὸ στενὸν αὐτῶν. Δὲν προέκειτο πλέον περὶ ἀγῶνος ἐθνικοῦ. Οἱ Θεσσαλοὶ ἦσαν ὑπόδουλοι εἰς τοὺς Ῥωμαίους, καὶ τῶν Γόμφων ἡ ἀντίστασις ἦτο ἁπλῆ ἐπέμβασις ὑπὲρ τοῦ ἑτέρου δύο μεγάλων Ῥωμαίων ἀντιπαλαιόντων πρὸς ἀλλήλους ἐν ἐμφυλίῳ πολέμῳ ὑπὲρ τῆς μοναρχίας. Ἤθελον νὰ ἐμποδίσωσι τῷ 48 π. Χ. τὴν εἰς τὴν Θεσσαλίαν εἰσόρμησιν τοῦ Καίσαρος, ἐρχομένου διὰ τῆς Ἠπείρου ἐκ τῆς Ἰλλυρίας, ὅπου εἶχεν ἡττηθῇ ὑπὸ τοῦ Πομπηίου παρὰ τὸ Δυρράχιον. Ἀλλ' ὁ Καῖσαρ ἐξεβίασε τὴν πάροδον, καὶ μετ' ὀλίγον τῇ 9 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐνίκα παρὰ τὴν Φάρσαλον ἐπιφανῶς τὸν Πομπήιον, ὅςτις μετὰ πεντήκοντα ἡμέρας ἔθνησκεν οἰκτρῶς προδιδόμενος ὑπὸ Πτολεμαίου τοῦ Διονύσου καθ' ἣν ὥραν ἀπεβιβάζετο εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Βραχυτέρα δ' εἶνε ἡ ἱστορία τοῦ Ἀθηναίου, ὅπερ ἅπαξ καὶ μόνον ἀναφέρεται, καὶ δὴ κατὰ τὴν ἐναντίον τοῦ Ἀμυνάνδρου ἐκστρατείαν τοῦ Φιλίππου, ὡς τὸ μόνον τῶν ἀθαμανικῶν πολισμάτων τὸ μεῖναν πιστὸν εἰς τοὺς Μακεδόνας.

Οὕτω δὲ μεταξὺ λόγων καὶ τῶν πλουσίων ἱστορικῶν ἀναμνήσεων, ἃς γεννᾷ ἡ ἐπίσκεψις τῶν προπόδων τοῦ Κερκετίου καὶ ἡ ἀπ' αὐτῶν ἀπαράμιλλος θέα, ἐφθάσαμεν εἰς τὴν μονὴν μετὰ ἱπποδρομίαν μιᾶς καὶ ἡμισείας περίπου ὥρας ἀπὸ τῆς Πόρτας.

Οὔτε τὴν μονὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ἐπιβάλλομαι νὰ περιγράψω ἐνταῦθα, οὐδὲ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς νὰ ἐκθέσω. Οἱ ἀναγνῶσται τῆς Ἑστίας γινώσκουσιν ἤδη ταῦτα ἐξ ἄλλης ἀξιολόγου πραγματείας δημοσιευθείσης ἐν ταύταις ταῖς στήλαις [1]. Ἡ μονὴ τοῦ Σωτῆρος τῶν Μεγάλων Πυλῶν, ὡς εἶνε τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς καὶ ἐπίσημον ὄνομα, τὸ πρῶτον ὑπῆρξε κτίσμα παλαιὸν τῶν χρόνων τῶν Κομνηνῶν. Ἀλλ' ἰδίως ἡ ἀκμὴ αὐτῆς καὶ ἡ φήμη συνδέεται πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ἀκμάσαντος ἐπισκόπου Λαρίσης

[1] Ἴδε ***Ν. Γ. Ζωγίδου*** Θεσσαλικὰ ἐν τῇ Εἰκονογραφημένῃ Ἑστίᾳ τοῦ 1894, σ. 346 κ. ἑ.

Βησσαρίωνος τοῦ ὁσίου, ὅστις ἐκ βάθρων ἀνῳκοδόμησεν αὐτήν. Ἔκτοτε ἡ μονὴ καὶ πάλιν ἠξιώθη τῶν μεριμνῶν Νεοφύτου τοῦ ἀνεψιοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου διαδόχου τοῦ Βησσαρίωνος, καὶ ἄλλας δὲ ὑπέστη μεταβολάς. Ἔτι δὲ καὶ σήμερον ἐν τῇ παρακμῇ αὐτῆς ὁ ὑψηλὸς αὐτῆς περίβολος καὶ τὸ πλῆθος τῶν κελλίων μαρτυροῦσι περὶ τοῦ παλαιοῦ πλούτου καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν, οἵτινες φαίνονται ἀνελθόντες καὶ μέχρι τριακοσίων. Σήμερον δὲ διαμένουσιν ἐν αὐτῇ μόνον ὀκτὼ μοναχοί, τέσσαρες δόκιμοι καὶ εἰκοσιεπτὰ ὑπηρέται, καὶ τὰ εἰσοδήματα τῆς μονῆς ἀνῆλθον καθ' ὅλον τὸ 1894 εἰς 39240 δραχμὰς κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ἔτους ἐκείνου ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλην αἴσθησιν γεννᾷ ἡ θέα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν εἶν' ἐκτισμένη ἡ μονὴ, τὴν τῆς ὀχυρότητος. Εἶνε αὐτόχρημα φρούριόν τι διάδοχον τοῦ ἐκλιπόντος ἀρχαίου Ἀθηναίου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας. Αἱ σωζόμεναι πολεμίστραι δεικνύουσιν, ὅτι οἱ καλόγηροι πολλάκις ἠναγκάσθησαν νὰ μεταβληθῶσιν εἰς μαχητάς. Καὶ σήμερον δὲ δύναται ἡ μονὴ νὰ σώσῃ ἑαυτὴν ἀπὸ τῶν ληστρικῶν ἐπιδρομῶν, ὅταν οἱ μοναχοὶ δὲν ἀναγκάζονται χάριν σωτηρίας τῶν σωμάτων καὶ κτημάτων αὐτῶν νὰ φαίνωνται χριστιανικώτεροι τοῦ προσήκοντος πρὸς τὰς συμμορίας τὰς λυμαινομένας τὴν Θεσσαλίαν. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ μονὴ τῶν Μεγάλων Πυλῶν κεῖται ἐν αὐτῇ τῇ περιοχῇ, ἐν ᾗ τρεῖς αἰῶνας μετὰ τὸν ὅσιον Βησσαρίωνα ἔδρασαν οἱ ἀνόσιοι Τσεκουραῖοι. Καὶ διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἐν τῇ Πόρτᾳ κατὰ τὴν πρὸς τὴν μονὴν ἀνάβασιν ἡμῶν εἴδομεν στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα ἐκ τῶν πρὸς δίωξιν τῆς λῃστείας ὡρισμένων, ἀλλὰ, καὶ ὅτε κατηρχόμεθα, συνηντήσαμεν ἐν τῷ μετοχίῳ οὐ μακρὰν τοῦ Δουσίκου αὐτὸν τὸν στρατιωτικὸν ἐπόπτην τῶν μεταβατικῶν ἀποσπασμάτων ἰχνηλατοῦντα ἐπὶ τῇ βάσει νέων εἰδήσεων ἐν τοῖς περιχώροις αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς ἀσυλλήπτους συμμορίτας, ὧν μόλις πρὸ μικροῦ ἠγγέλθη τέλος τοῦτο μὲν ὁ φόνος, τοῦτο δὲ ἡ ζώγρησις, καὶ ταῦτα μακρὰν τοῦ νομοῦ Τρικκάλων.

Εἶνε δ' ἄλλως, καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων, εὐχερὴς ἡ ὑπεράσπισις τῆς μονῆς ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι περιβάλλεται πανταχόθεν ὑπὸ τείχους ἱκανῶς ὑψηλοῦ, περὶ τὰ ὀκτὼ μέτρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι οὐ-

δαμόθεν ἔχει εἴςοδον βατὴν ἐκ τοῦ ἐδάφους. Ἡ εἴςοδος αὐτῆς εἶνε μία καὶ μόνη, ἀλλὰ κεῖται ὑψηλὰ, περὶ τὰ δώδεκα μέτρα, καὶ κλείεται διὰ καταπακτῆς θύρας τὴν νύκτα καὶ ἐν ὥρᾳ κινδύνου. Ὥςτε μόνον περὶ ἀνόδου δύναται νὰ γείνῃ λόγος. Γίνεται δὲ ἡ ἄνοδος ἢ διὰ κλίμακος ἐκ σχοινίων κινητῆς καὶ ἀνασυρομένης, ὅταν θέλωσιν οἱ μοναχοὶ, ἢ, καθ᾽ ὃν τρόπον καὶ ἐν ταῖς πλείσταις μοναῖς τῶν Μετεώρων, διὰ δικτύου, τοῦ ὑπὸ τῶν μοναχῶν λεγομένου βρυζονίου.

Εἶνε δὲ τὸ βρυζόνιον δικτυωτὸν πλέγμα ἐκ χονδρῶν σχοινίων, προςδεδεμένον εἰς παχὺ σχοινίον ἄνωθεν ἀνελκυόμενον. Εἶνε λοιπὸν ἰδιόσχημός τις ascenseur, ἀνελκυστὴρ ἢ κατὰ τὸν φίλον συνάδελφον κ. Χατζιδάκην ἀναβάτης. Διὰ τούτου τοῦ ἀνελκυστῆρος ἀναβιβάζονται εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων καὶ εἰς τὴν τοῦ Δουσίκου αἵ τε τροφαὶ καὶ τὰ ξύλα, τά τε κτήνη καὶ οἱ ἄνθρωποι. Τὸ δίκτυον κατασπᾶται ἐκ τῆς ἄνω θυρίδος, διδομένης εἰς αὐτὸ βιαίας πρὸς τὰ ἔξω ὠθήσεως, ἔπειτα δὲ δύο, τρεῖς ἢ καὶ τέσσαρες ἄνδρες ἐν τῷ πρὸς τῇ θυρίδι δωματίῳ στρέφουσι τὸν ἐργάτην, δι᾽ οὗ ἀνελκύεται τὸ φορτίον. Περιττὸν νὰ προςθέσω, ὅτι ἡ προςοχὴ τῶν ἀνελκυόντων εἶνε πολὺ μεγαλειτέρα, ὅταν ἀναβιβάζωσιν ἔμπνοα ὄντα. Τάπης στρώννυται ἐντὸς τοῦ δικτύου, ἐφ᾽ οὗ κάθηται ὀκλάζων ὁ ἀναβιβασθησόμενος, καὶ καταβάλλεται προςοχὴ, ὅπως μὴ τὰ ἄνωθεν τοῦ ὀκλαδὸν ἀνελκυομένου περιβάλλοντα τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ σχοινία πιέζωσι καὶ παραβλάπτωσιν αὐτήν. Μετὰ δὲ τὴν ἀνέλκυσιν, εὐθὺς ὡς τὸ δίκτυον φθάσῃ μέχρι τῆς θυρίδος, εἰςβιβάζεται μετὰ προςοχῆς ὁ ἀναβιβασθεὶς μετὰ καὶ τοῦ δικτύου εἰς αὐτὴν καὶ ἀπαλλάσσεται τῶν δεσμῶν. Δὲν δύναμαι βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ἡ τοιαύτη ἀνέλκυσις εἶνε ἀναπαυτικὴ ἢ κἂν ἄφοβος. Ὁ ἰλιγγιῶν εὐκόλως ταράσσεται ὑπὸ τῆς περιστροφῆς τοῦ δικτύου, καὶ, καθ᾽ ὅσον αἴρεται εἰς μεῖζον ὕψος, συναυξάνει καὶ ὁ ἴλιγγος. Καὶ ταῦτα μὲν πάντα δὲν συμβαίνουσι βεβαίως ἐν τῇ μονῇ Δουσίκου, ὅπου τὸ ὕψος τῆς ἀνελκύσεως περιορίζεται εἰς δώδεκα μόνον μέτρα. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων, ὧν τὸ ὕψος ἀνέρχεται εἰς δεκάδας ὅλας μέτρων. Ἡ μονὴ τοῦ Βαρλαὰμ, εἰς ἣν ἀνεβιβάσθην ἐν τῷ δικτύῳ, ἔχει ὕψος τριάκοντα καὶ πέντε μέτρων, εἰς τεσσαράκοντα δὲ καὶ τρία ἀνέρχεται τὸ ὕψος τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἰς ἣν δὲν ἠδυνήθην νἀνελκυσθῶ, διότι ἦτο κατὰ σύμπτωσιν ἐφθαρμένον τὸ βρυζό-

νιον τὴν ἡμέραν τῆς εἰς τὰ Μετέωρα μεταβάσεώς μου. Ἀλλὰ περὶ τρόμου καὶ κινδύνου, περὶ ὧν λαλοῦσιν ἐνίοτ' ἐκ περισσῆς ἴσως ἐπιδείξεώς τινες τῶν περιγραφόντων τὰ Μετέωρα, οὐδεὶς λόγος. Ἡ λαμπρὰ θέα ἀπὸ τοῦ δικτύου κατὰ τὴν μετάρσιον ἐκείνην ἀεροβασίαν ἀνταμείβει διὰ τὰ μόνα κακά, τὴν στενοχωρίαν καὶ τὴν ἔλλειψιν ἀνέσεως ἐν τῇ ἀπαθεῖ ἐκείνῃ ὀκλάσει καὶ τὴν δυςάρεστον ἐνίοτε προςτριβὴν ἐπὶ τῶν καθέτων βράχων. Προςτίθενται δ' εἰς ἐπαύξησιν τοῦ φόβου τῶν δειλοτέρων ἀναβατῶν καὶ αἱ διηγήσεις τῶν ἀγωγέων περὶ ῥήξεως ἐνίοτε τῶν συνεχόντων τὸ δίκτυον σχοινίων καὶ συμβαινόντων δυςτυχημάτων. Ἀλλὰ κατὰ περίεργον σύμπτωσιν ἐγὼ μόνον περὶ ἀτυχημάτων εἰς ἃ ἐνέπεσον φορτία ξύλων ἀνελκυόμενα ἔτυχε νἀκούσω, ὄχι δὲ καὶ περὶ καλογήρων ἢ ἐπισκεπτῶν τῶν μονῶν τυχὸν συντριβέντων κατὰ τῶν βράχων.

Οἱ μοναχοὶ τοῦ Δουσίκου κατὰ κανόν' ἀπαράβατον δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν εἰς τὴν μονὴν αὐτῶν ἄνοδον εἰς γυναῖκας, κατὰ ῥήτραν ἐπιβεβλημένην εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῆς ἐπιδειχθείσης μοι διαθήκης τοῦ ὁσίου Βησσαρίωνος. Διὰ ταῦτα μετὰ περισσῆς φιλοφροσύνης προέτειναν, ἀφ' οὗ δὲν ἐπετρέπετο ἡ εἰς τὴν σύζυγόν μου ἀνάβασις, νὰ παρασκευάσωσι τὸ γεῦμα ἔξωθεν τῆς μονῆς ἐν ὑπαίθρῳ. Ἐδόθη λοιπὸν εἰς ἡμᾶς τοὺς ἄνδρας εὐκαιρία ἐν τῷ μεταξὺ νὰ περιεργασθῶμεν τὴν μονὴν καὶ τὰ κειμήλια αὐτῆς, ἐχάρην δ' ἐπὶ τῇ ἐξελεγχθείσῃ ἀκριβείᾳ τῆς περιγραφῆς τῶν καθ' ἕκαστα ἐν τῇ προμνησθείσῃ διατριβῇ τῇ δημοσιευθείσῃ ἐν τῇ Εἰκονογραφημένῃ Ἑστίᾳ.

Καὶ χειρόγραφα μὲν δὲν ἔχει πλέον ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, ἀλλὰ τὰ ἐν αὐτῇ ἄλλοτε εὑρισκόμενα ἀπόκεινται νῦν ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ, εἰς ἣν κατετέθησαν μετὰ καὶ τῶν ἀπὸ τῶν Μετεώρων, ληφθέντα κατ' ἐντολὴν τοῦ ὑπουργείου τῷ 1882 ὑπὸ τοῦ σεβασμιωτάτου πρώην Πατρῶν Νικηφόρου Καλογερᾶ καὶ τοῦ μακαρίτου καθηγητοῦ Σπυρίδωνος Φιντικλέους. Τὰ δ' ἔγγραφα τῆς μονῆς δὲν στεροῦνται μὲν ἀξίας, ἀλλ' ἀνάγονται πάντα εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους, μὴ ὑπαρχόντων αὐτοκρατορικῶν χρυσοβούλλων. Μεταξὺ δὲ τῶν σωζομένων εὕρηνται καὶ αἱ τρεῖς ἐπὶ περγαμηνῆς διαθῆκαι τοῦ ὁσίου Βησσαρίωνος, περὶ ὧν ἐποιήσατο ἤδη λόγον ὁ κ. Ζωγίδης. Τῶν δὲ ἀξίων λόγου κειμηλίων, ἅτινα φυλάσσονται ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ τῆς μονῆς, ὧν τινα περιγράφει ὁ αὐτός, ἰδιάζουσαν εὐχαρίστησιν μοι

ἐνεποίησεν ἡ θέα τῶν ἔργων Καλαρρυτιωτῶν τινων χρυσοχόων τῶν ἀρχῶν τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος. Εἶνε δὲ ταῦτα ὁ ἀργυρότευκτος κόσμος τοῦ καλύμματος ἐντύπου Εὐαγγελίου ὁ κατασκευασθεὶς ὑπὸ τοῦ Τζημούρη καὶ λειψανοθήκη τορευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ἀποστόλη Παπαγεωργίου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλη. Καὶ τὸ μὲν ἀργυρότευκτον κάλυμμα τοῦ Εὐαγγελίου τὸ τορευθὲν ὑπὸ Τζημούρη, τοῦ μέ γα τιμωμένου παρὰ τῷ Ἀλῆ πασσᾷ χρυσοχόου καὶ κατασκευαστοῦ τῶν τορευτῶν αὐτοῦ ὅπλων, ἔχει τορευθῆ καθ' ὡρισμένον τύπον, οὗ συχνὴ ἐγίνετο ἐπανάληψις ἐν ὁμοίοις πολυτίμοις Εὐαγγελίοις, ἔργοις τῆς χειρὸς τοῦ περιδόξου καλλιτέχνου, δι' ὧν ἐκοσμοῦντο αἱ πλουσιώτεραι τῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τῆς δευτέρας δεκάδος τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος τελευτώσης. Τὴν γενομένην παρὰ τοῦ Τζημούρη τακτικὴν κατασκευὴν καὶ ἐξ Ἰωαννίνων ἐξαγωγὴν τοιούτων Εὐαγγελίων τρανῶς δεικνύει ἡ ἐπί τινος τῶν κοσμουσῶν τὸ κάλυμμα ἀργυρῶν ἢ φλωροκαπνισμένων πλακῶν ἐπιγραφὴ Ἐκατεσκεβάσθη καὶ κατασκεβάζωνται εἰς Καλαῤῥύταις χωρίον τῶν Ἰωαννίνων διὰ χειρὸς Ἀθανασίου Νικολάου Τζημούρη. Ἀλλὰ περὶ τῶν τοιούτων ἀξιολόγων Εὐαγγελίων τοῦ Τζημούρη, τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν τορευτικῶν ἔργων ἐπιφυλάσσομαι νὰ γράψω ἄλλοτε διὰ μακροτέρων, ὅτε καὶ ἐλπίζω νὰ δυνηθῶ νὰ καταστήσω τὸν περὶ αὐτοῦ λόγον ἔτι μᾶλλον ἐνδιαφέροντα διὰ τῆς προσθήκης εἰκόνων τῶν καλλιτεχνημάτων αὐτοῦ. Τὸ αὐτὸ δ' ἔπρεπε νὰ γείνῃ καὶ περὶ δύο ἄλλων, οὐχ ἧττον ὀνομαστῶν ἐκ Καλαρρυτῶν τορευτῶν καὶ χαρακτῶν, τοῦ Νικολάου Ἀποστόλη Παπαγεωργίου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλη, ὧν ἔργον εἶνε ἡ ἐν τῇ μονῇ Δουσίκου προμνησθεῖσα λειψανοθήκη, φέρουσα τήνδε τὴν ἐπιγραφήν· Ἐργασθὲν διὰ Νικολάου Ἀποστόλη Παπαγεωργίου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλου 1814 Ἰουνίου 23 εἰς Καλαῤῥείτας † Τὸ παρὸν ἱερὸν κιβώτιον τοῦ θαυματουργοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης καὶ κτήτορος τῆς ἱερᾶς μονῆς Δουσίκου κτῆμα ὑπάρχει αὐτῆς. Εἶνε δὲ τὸ ἀργυρότευκτον τοῦτο κατασκεύασμα ναϊδιόσχημον καὶ φέρει κατὰ τὰ κάτω χωρίσματα τὰς ἑξῆς τορευτὰς εἰκόνας, α΄) τοῦ μυστικοῦ δείπνου, β΄) τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ, γ΄) τῆς μονῆς τοῦ Δουσίκου, εἰς ἧς τὸ βάθος φαίνονται τὰ Μετέωρα καὶ δ΄) τοῦ ὁσίου Βησσαρίωνος. Κατὰ δὲ τὰς σχηματιζομένας ἐν

τοῖς ἄκροις τούτων τῶν παραστάσεων τέσσαρας γωνίας παριστάνονται τὰ ἑξαπτέρυγα.

Μετὰ δὲ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς μονῆς κατελθόντας ἀνέμενεν ἤδη ἡμᾶς τὸ γεῦμα, ποιητικώτατα παρατεθὲν ὑπὸ τὰ δένδρα, εἰ καὶ δὲν εἴχομεν ἀνάγκην σκιᾶς, ἐπειδὴ ὁ οὐρανὸς ἦτο εἴπερ ποτὲ νεφελώδης καὶ τὰ σύννεφα ἐκάλυπτον τὸ ὄρος μέχρις αὐτῆς σχεδὸν τῆς μονῆς, διερχόμενα ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς ἡμῶν. Διὰ ταῦτα παρέστη ἀνάγκη νὰ σπεύσωμεν, ὅπως ἐπιστρέψωμεν, τόσῳ μᾶλλον καθ' ὅσον διενοούμεθα νὰ ἐπισκεφθῶμεν κατερχόμενοι καὶ τὴν οὐ μακρὰν τῆς Πόρτας βυζαντιακὴν ἐκκλησίαν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς. Καὶ ἐξετελέσθη μὲν αὕτη ἡ ἐκδρομὴ κατὰ τὰ προδιαγεγραμμένα, ἀλλὰ χωρὶς νὰ δυνηθῶμεν νἀποφύγωμεν τὴν καταρραγεῖσαν καθ' ὁδὸν ῥαγδαίαν βροχὴν, ἥτις ἔλουσεν ἡμᾶς πεσοῦσα κρουνηδόν.

Ἡ συνοδία ἡμῶν εἶχεν αὐξηθῆ κατὰ τὴν κατάβασιν ὑπό τινος τῶν καλογήρων, ὅστις φιλοφρόνως ἠθέλησε νὰ καταβῇ μεθ' ἡμῶν μέχρι τοῦ μετοχίου· ὡς ἐκ τούτου δὲ διάφορα ἢ κατὰ τὴν ἄνοδον ἦσαν τὰ θέματα τῆς συνομιλίας ἡμῶν ἱππευόντων ἐν μέσῳ τῆς βροχῆς. Τότε μὲν ἐπεκράτουν αἱ ἀναμνήσεις τῆς ἀρχαιότητος, τώρα δὲ κύριον ἡμῶν θέμα ἦσαν τὰ κατὰ τὴν μονὴν καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ὡς εἰκὸς δὲ, ὁ βίος τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ ἐπεισόδια παρεῖχον τὴν ἀφορμὴν τῶν πλείστων λόγων. Ὄχι δὲ ἀτόπως, διότι ὁ ὅσιος Βησσαρίων εἶνε τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐν τοῖς πικροῖς τῆς δουλείας χρόνοις πρόκεινται παραδείγματα φαεινὰ πιστῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος καὶ ἐξαιρέτου κοινωφελοῦς δράσεως. Ἡ δ' ἐκκλησία κατέλεξε δικαίως εἰς τοὺς ὁσίους τὸν ἄνδρα, ἐφ' ᾧ δύναται νὰ καυχηθῇ ἡ χορεία ἐκείνων, ὅσοι ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς δουλείας ὑπὸ τὸ ῥάσον ἀνεδείχθησαν ἀληθεῖς ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ποιμένες τοῦ ὑποδούλου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ βίος τοῦ ὁσίου ἀναγινώσκεται εἴπερ τις καὶ ἄλλος εὐαρέστως[1]. Δὲν κουράζει τὸν ἀναγνώστην ἡ παρακολούθησις ἀσκήσεως μονοτόνου, οὐδ' ἀποπνέει ἡ χεὶρ τοῦ ὁσίου μόνον λιβανωτόν.

[1] Εὕρηται ἐν τῷ βιβλίῳ Ἀκολουθία ἑορτάσιμος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βησσαρίωνος ἀρχιεπισκόπου Λαρίσσης τοῦ θαυματουργοῦ καὶ κτίτορος τῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἱερᾶς μονῆς τῶν Μεγάλων Πυλῶν τῆς κοινότερον καλουμένης Δουσίκου.... Διορθωθεῖσα δὲ νῦν ἀκριβῶς καὶ καλλωπισθεῖσα ὑπὸ Πολυχρονίου Φιλιππίδου.... Ἐν Βενετίᾳ. 1846.

Εἶνε χεὶρ τυλώδης ἐθνικοῦ ἐργάτου, οὗ ποικίλος εἶνε καὶ μεστὸς δράσεως ὁ βίος, μὴ ἀφιερωμένος εἰς μόνην τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν. Εἶνε ὁ ἱερὸς ἀνὴρ ὁ ἰθύνων θεοπρεπῶς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Λαρίσης ἀπὸ τοῦ 1520 μέχρι τοῦ 1541, εἶνε ὁ κτίστης τῆς εὐαγοῦς μονῆς τῶν Μεγάλων Πυλῶν, ἀλλ' εἶνε καὶ ὁ ἀντιλήπτωρ τῶν πτωχῶν καὶ ὀρφανῶν, εἶνε ὁ ρυόμενος αἰχμαλώτους ἐν ἡμέραις πονηραῖς, εἶνε ὁ ἐν σιτοδείᾳ ἀνοίγων τὰς σιταποθήκας τῆς μητροπόλεως χάριν τῶν ἐνδεῶν. Καὶ ἐν ᾧ ἀφ' ἑνὸς εὐαγγελικῶς ὑπομένει τὴν ἀντίδρασιν τῶν διωκτῶν, ὡς πρωτοστάτης πάσης κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς προόδου πρωταγωνιστεῖ ἐν τῷ ἀγαθῷ ὡς κεφαλὴ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ποιμαινομένου λαοῦ, ὅστις στερεῖται πολιτικῆς κυβερνήσεως μεριμνώσης ὑπὲρ αὐτοῦ πατρικῶς. Ἐνδεικτικώτατα δὲ γίνεται τοῦτο δῆλον καὶ διὰ τῆς μερίμνης τοῦ ὁσίου ὑπὲρ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς Ἠπείρου ὁδοποιίας. Αὐτὸς εἶνε ὁ ζεύξας πολλὰς γεφύρας, ὧν μεγίστη καὶ σπουδαιοτάτη ἡ ἐν Ἠπείρῳ ἐπὶ τοῦ Ἀχελῴου ἡ γνωστοτάτη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κοράκου τὸ γεφύρι κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς Ἠπείρου εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἄγουσαν διὰ τῆς Πίνδου ὁδόν. Ὡς ἑξῆς ὁ βιογράφος τοῦ ὁσίου διηγεῖται τὰ κατὰ τὸ ἀληθῶς θαυμάσιον τοῦτο ἔργον αὐτοῦ· «Τοῦτο τὸ μεγάλον κακὸν καὶ τὴν κακὴν » βλάβην ὁποῦ ἔκαμνεν εἰς ὅλους ὁ ποταμὸς, στοχαζόμενος ὁ ἅγιος » Βησσαρίων, ἐλυπεῖτο πολλά. Συλλογιζόμενος ὅμως τὴν δυςκολίαν » ὁποῦ εἶχεν ἡ τοῦ τοιούτου κακοῦ διόρθωσις, ἐτραβίζετο ὀπίσω, καὶ » νὰ ἐπιχειρισθῇ τὴν θεραπείαν δὲν ἤθελε. Τέλος πάντων, νικᾶται » ἀπὸ τὴν φιλανθρωπίαν καὶ συμπάθειαν τῶν ἀδελφῶν ὁ συμπαθέ» στατος καὶ φιλανθρωπότατος, καὶ ἐλπίζωντας εἰς τὴν δύναμιν καὶ » τὸ ἔλεος τοῦ θεοῦ, τοῦ ἐν ἀπόροις πόρους καὶ εὐκολίας εὑρίσκοντος, » ἐπιχειρίζεται τὴν διόρθωσιν, καὶ κτίζει καὶ οἰκοδομεῖ μεγάλην καὶ » θαυμαστὴν γέφυραν ἐν τῷ αὐτῷ ποταμῷ, καθὼς ἕως τὴν σήμερον » φαίνεται κτισμένη, εἰς τὸν τόπον τὸν καλούμενον Κόρακα, εἰς ἕνα » τόπον δηλαδὴ ὁποῦ δὲν ἦτον καμμία ἐλπὶς νὰ κτισθῇ ποτὲ γεφυρα· » πάρεξ μετὰ κόπων ἀμέτρων, μετὰ ἐξόδων σχεδὸν ἀναριθμήτων καὶ » μετὰ κινδύνων πολλῶν. Καὶ ἀκούσατε τί ἠκολούθησεν ὁποῦ ἤρχι» σαν οἱ οἰκοδόμοι νὰ κτίζουσι, καὶ νὰ στερεώνουν μὲ μάρμαρα τε» τράγωνα καὶ μεγάλα τὰς ἀντικρὺ δύο ὄχθας τοῦ ποταμοῦ, καὶ παρ» ευθὺς μετὰ τοῦτο νὰ σηκώνουν ἐπάνω τὰ κεφαλογεφυρα. Εἰς και-

» ρὸν ὁποῦ ἔστησεν τὸ ξύλινον σχέδιον, ἐπάνω εἰς τὸ ὁποῖον ἔμελλε » νὰ γυρίσῃ ἡ καμάρα, καθὼς εἶνε συνήθεια· νά, καὶ γίνεται ἔξαφνα » μία μεγάλη βροχή, ἀπὸ τὴν ὁποίαν αὐξήσας ὁ ποταμός, ἐκατέβασε » τόσα μεγάλα ξύλα, ὁποῦ ἔγιναν ὡσὰν μία μεγάλη καμάρα, μὲ τὰ » ὁποῖα κατακτυπήσας ἐκεῖνα τὰ νεόκτιστα κτίρια τὰ κατεκρήμνισεν » ὅλα καὶ τὰ ἠφάνισεν. Ὅθεν ἐμβῆκεν ὁ ἅγιος πάλιν εἰς καινούριον » κόπον καὶ ἔξοδα καὶ συμμαζώξας ἄλλην ὕλην, ἔκαμε δευτέραν ἀρ- » χὴν τῆς γεφύρας, στερεωτέραν ἀπὸ τὴν πρώτην, καὶ οὕτως ἐτε- » λείωσε τὸ ἔργον μὲ τὴν βοήθειαν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ θεοῦ.

« Προνοῶντας ὅμως ὁ ἅγιος διὰ νὰ μένῃ τὸ γεφύρι αὐτὸ παντο- » τεινὸν καὶ στερεὸν εἰς ὅλους τοὺς μετὰ ταῦτα χρόνους, ἔκαμε τοὺς » Χριστιανοὺς ὁποῦ κατοικοῦν εἰς τὸ πλησίον τοῦ ποταμοῦ χωρίον, » Βουστερνίτζαν ἐπονομαζόμενον, ἐλευθέρους πάντῃ ἀπὸ κάθε δόσιμον » ἐκκλησιαστικόν, ἐπὶ σκοπῷ τοιούτῳ, διὰ νὰ ἔχωσιν ἐκεῖνοι παν- » τοτεινὰ τὴν φροντίδα νὰ ἀνακαινίζουν, ὅποιον μέρος τοῦ γεφυρίου » ἤθελε τύχει νὰ χαλάσῃ».

Εὐχαρίστως ἀνεμιμνησκόμεθα, ἐν ᾧ κατεβαίνομεν ἐκ τῆς μονῆς, τῶν τοιούτων ἐπεισοδίων τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Βησσαρίωνος, εἰ καὶ ἡ διήγησις περὶ τῆς κτίσεως τῆς γεφύρας τοῦ Κοράκου δὲν εἶνε ποιητι- κὴ ὅσον ὁ περὶ τῆς γεφύρας τῆς Ἄρτης δημώδης θρῦλος. Οἱονεὶ δ' ᾐσθανόμεθα ἐν μέσῳ τῶν συσκίων ἐκείνων δασῶν τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνωτισθῶμεν τῆς φωνῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐπαναλαμβανούσης ἕν τι τῶν ὡραίων αὐτῆς ἐκείνων δημιουργημάτων τῶν ἐμποιούντων βα- θεῖαν αἴσθησιν εἰς τὸν ἀκροώμενον. Καὶ δὲν ἔλειψεν ἀληθῶς τοιαύ- τη διήγησις, ἀποτελοῦσα λαμπρὰν κατακλεῖδα τῆς ὡραίας ἡμῶν ἐκ- δρομῆς.

Ἐν μέσῳ τοῦ δάσους ἔστησαν ἐπὶ βραχὺ οἱ ἵπποι κατὰ τὸν κατή- φορον, καὶ ἔκλιναν τοὺς μακροὺς αὐχένας πείσμονες ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον. Οὐδ' ἀνεστείλαμεν αὐτούς. Ἔκλινον, ὅπως πίωσιν ἐκ τῆς παρὰ τὴν ὁδὸν πηγῆς. Κατέρρεε δ' αὕτη ἀπὸ βράχων, ὧν ἡ λευκότης ἀπε- τέλει πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πέριξ χλοάζουσαν φυσιν. Εἷς μάλιστ' αὐτῶν ὠρθοῦτο ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εἰς ἱκανὸν ὕψος οἱονεὶ καθ' ἑαυτὸν ἐμπεπηγμένος εἰς τὴν γῆν, ἐν ᾧ πρὸ αὐτοῦ κατέκειντο μεγάλα τεμάχη λίθων ἀπερρωγότα. Ἴσως εἶχε διασπάσει τοὺς λίθους ἐκείνους σεισμι- κὴ βία, ἴσως εἶχε διαθρύψει αὐτοὺς καὶ κρημνίσει ἀπὸ τῶν ἄνω ἡ

ἐνέργεια τῶν ὑδάτων. Τὸ ὅλον τοπεῖον εἶχέ τι τὸ ἐξαίρετον καὶ διάφορον τῶν συνήθων θεαμάτων ἐν τῇ ὅλῃ περιοχῇ ἀφ' ἧς ὥρας εἴχομεν ἐγκαταλείψει τὴν μονήν.

— Τί εἶνε ἐδῶ; ἠρώτησα τὸν ὁδηγοῦντα ἡμᾶς μοναχόν.

— Ἐδῶ εἶνε τῆς Κερᾶς τὸ μάρμαρο, ἀπήντησε.

— Καὶ διὰ τί ὀνομάζεται οὕτω;

— Ἔχει τὴν ἱστορίαν του, ἀνταπήντησε. Καὶ ἤρχισε τὴν επομένην διήγησιν, ἣν χαίρων ἐπαναλαμβάνω χάριν τῶν ἀναγνωστῶν τῆς Εἰκονογραφημένης Ἑστίας·

«Εἶδες ὁποῦ εἰς τὸ μοναστήρι μας δὲν ἔχει τὴν ἄδεια νάναιβῇ καμμία γυναῖκα. Γι' αὐτὸ δὲν ἀφήκαμε καὶ τὴν κυρία σου. Ἔτσι διάταξε εἰς τὴν διαθήκη του ὁ ἅγιος Βησσαρίων, νὰ ἔχουμε τὴν εὐχή του. Ἠμποροῦμε ἐμεῖς νὰ μὴ κρατήσουμε τὸ θέλημά του; Ἔτσι τὸ ᾽βρήκαμε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, καὶ ἔτσι πρέπει νὰ μείνῃ. Ποτὲς δὲν ἀνέβηκε γυναῖκα εἰς τὸ μοναστήρι. Ποιὸς ᾽μποροῦσε ποτὲ νὰ θελήσῃ τὴν κατάρα τοῦ ἁγίου; Καὶ ἡ γυναῖκες δὲν ἐφαντάσθηκαν ποτὲ νὰ ζητήσουν τὴν χάρι ὁποῦ τοὺς ἔχει ἀρνηθῇ. Μὴ δὲν ᾽μποροῦν νὰ ἀσπασθοῦν τὴν κάρα τοῦ ἁγίου ὅταν οἱ καλόγεροι τὴν καταιβάζουν ἀπὸ τὸ μοναστήρι καὶ τὴν πηγαίνουν εἰς τὰ περίχωρα καὶ μακρειὰ γιὰ ζητεία ἢ λιτανεία;

«Μιὰ γυναῖκα εὑρέθηκε μοναχὰ νὰ θελήσῃ νάναιβῇ μὲ πεῖσμα εἰς τὸ μοναστήρι. Ἦταν ἡ γυναῖκα τοῦ ἀγᾶ. Ἐμήνυσεν εἰς τοὺς καλογέρους νὰ ἑτοιμασθοῦν νὰ τὴν δεχθοῦν ἐπάνω ὁποῦ θὰ ἔλθῃ νὰ προςκυνήσῃ. Ἔστειλεν ὁ ἡγούμενος καὶ της εἶπε πῶς δὲν γίνεται, πῶς δὲν εἶνε συχωρεμένο, πῶς ὁ ἅγιος δέν το θέλει. Τοῦ κάκου. Τὸ εἶπε ἐκείνη τοῦ ἀγᾶ καὶ ὁ ἀγᾶς διάταξε νὰ γείνῃ τὸ θέλημά της. Διαταγὴ τοῦ ἀγᾶ καὶ τὰ σκυλιὰ δεμένα. Ἔρχεται ἡ Κερὰ πλούσια στολισμένη, ντυμένη ᾽ς τὸ χρυσάφι καὶ ᾽ς τὸ μάλαμμα. Τὴν ἐσυντρόφευαν στρατιῶτες μὲ τουφέκια. Τί νὰ κάμουν οἱ καλόγεροι; Νὰ τραβήξουν ἀπάνω τὸ γιοφύρι καὶ νὰ πολεμήσουν; Κ' ἔπειτα; Ἦταν ἄσχημα χρόνια καὶ δὲν ᾽μποροῦσαν νὰ πάρουν ἀπάνω τους τέτοιο κακὸ καὶ νἀφήσουν νὰ πατηθῇ ἔπειτα τὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου. Μὲ κλάϋματα παρακάλεσεν ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν Κερὰ ὁ ἡγούμενος νὰ μὴν ἐπιμένῃ, νά τους ἀφήσῃ νὰ κάμουν ὅπως εἶχαν κάμει τόσα χρόνια σύμφωνα μὲ τὴ διαθήκη τοῦ ἁγίου. Ἡ γυναῖκα τοῦ ἀγᾶ δὲν ἤθελε νἀκούσῃ

τίποτες, καὶ μὲ τὰ πολλὰ παρακάλια τοῦ ἡγουμένου ἄρχισαν ἡ φοβέρες τῆς γυναικός, καὶ ἀγρίεψε ἡ συνοδία της. Τὰ τουφέκια λαμποκοποῦσαν 'ς τὸν ἥλιο. Κοντολογῆς οἱ καλόγεροι καταίβασαν ἀθέλητά τους τὸ βρυζόνι γιὰ νὰ 'μπῇ ἡ γυναῖκα τοῦ ἀγᾶ. Τὸ δίχτυ συγυρίστηκε, καὶ ἄρχισαν νὰ γυρίζουν ἐπάνω τὸν ἀργάτη. Βαρυγνωμοῦσαν οἱ καλόγεροι, ἐβογκοῦσε τὸ βρυζόνι.

«Εἶχαν τὴν ἐλπίδα τους εἰς τὸν ἅγιο πῶς κάποιο θάμμα θὰ κάνῃ νὰ ἐμποδίσῃ τὸ κακό. Ἐνθυμούμεσθα ἀκόμα τώρα πῶς μιὰ φορὰ 'ποῦ ἠθέλησαν οἱ καλόγεροι νἀναιβάσουν, μὲ συμπάθειο, μιὰ γουρούνα καὶ μιὰ ἄλλη φορὰ ποῦ εἶχαν νἀναιβάσουν κάτι κατσίκαις ἔσπασε τὸ δίχτυ, γιατὶ καὶ γιὰ τὰ θηλυκὰ ζῷα εἶν' ἐμποδισμένο τὸ μοναστήρι. Ὡς τόσο ἀνέβαινεν ἡ Κερά· ἀνεβηκεν ὡς τὴ μέση, ἀνέβηκε παραπάνω, 'ς τὸ παραπόρτι. Σταμάτησε μιὰ στιγμὴ ὁ ἀργάτης. Σωτηρία δὲν ἦταν. Ἐτράβηξαν μέσα τὴν γυναῖκα, καὶ ἡ Κερὰ ἐμπῆκε 'ς τὸ μοναστήρι.

«Τέτοιο πρᾶμμα δὲν εἶχε γείνει ποτές· δὲν 'μποροῦσε νὰ μείνῃ ἀτιμώρητο. Κατέβηκεν ἡ γυναῖκα ἀπὸ τὸ μοναστήρι εὐχαριστημένη. —Νὰ 'ποῦ δὲν ἐπάθατε τίποτε οὔτε σεῖς οὔτ' ἐγώ, ἔλεγεν εἰς τοὺς καλογέρους. Ἐσελλοχαλίνωσαν τὰ ἄλογα, καὶ ἔφυγεν ἡ γυναῖκα τοῦ ἀγᾶ μὲ τὴ συνοδία της. Οἱ καλόγεροι ἦταν λυπημένοι γιὰ τὸ κακὸ 'ποῦ ἔπαθαν. Λίγη ὥρα εἶχε περάσει 'ποῦ εἶχε φύγει ἡ Κερά, καὶ ἀκούγουν 'ξάφνου φοβερὴ βοή. Τὸ μοναστήρι ἐσειόταν, ὅλα γύρω 'πήγαιναν 'δῶθε 'κεῖθε. Ἐκάμαν τὸ σταυρό τους. Καταιβαίνουν ἔπειτα παρακάτω εἰς τὸ δάσος, καὶ τί νὰ ἰδοῦν; Ἡ Κερὰ εἶχε φθάσει ἐδῶ 'ς αὐτὸ τὸ μέρος, ὅταν ἔγεινεν ὁ σεισμός. Οἱ βράχοι κατρακύλισαν ἀπὸ 'πάνω, ἔγεινε χαλασμὸς κόσμου, καὶ πλακώθηκε ἀπὸ τὲς πέτρες ἡ Κερὰ μὲ τὴν συνοδία της. Ἀπὸ ἐκεῖνο τὸν καιρὸν αὐτὸ ἐδῶ τὸ λιθάρι τὸ λένε τῆς Κερᾶς τὸ μάρμαρο. Ἔτσι τὸ διηγοῦντανε οἱ παλαιοί».

ΕΜΠΟΡΙΚΑΙ ΠΑΝΗΓΥΡΕΙΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΙ

ΕΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΩ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ ΑΙΩΝΑ *

Πολύτιμοι εἶνε αἱ εἰδήσεις ἃς δύναται νἀρυσθῇ ὁ περὶ τὴν πάτριον ἱστορίαν τῶν παρελθόντων αἰώνων ἀσχολούμενος ἐκ τῶν βενετικῶν ἀρχείων. Ὡς εἰκὸς δὲ πλεῖσται δύνανται νὰ γείνωσιν ἐντεῦθεν γνωσταὶ ἀπογραφικαὶ εἰδήσεις, μάλιστα περὶ τοῦ Μορέως ὑπὸ τὴν βενετικὴν κυριαρχίαν, καὶ σπουδαίως νὰ ἐξερευνηθῶσι πρὸς τοῖς ἄλλοις τὰ κατὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὰς τέχνας ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις.

Ὑπὸ τοιαύτην ἔποψιν πολύτιμοι εἶνε πλὴν τῶν ἐκθέσεων τῶν Βενετῶν προνοητῶν, πλὴν τῶν σωζομένων κτηματολογίων κ.τ.λ., αἱ στατιστικαί, τὰ δικαστικὰ ἔγγραφα, τὰ σχεδιογράμματα κτημάτων, ἁλατοπηγείων, λιμένων. Ὑπὲρ πάσας δὲ τὰς ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν ἀρχόντων σπουδαία πρὸς γνῶσιν τῶν προϊόντων, τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας εἶνε ἡ σειρὰ τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἐκθέσεων ἰδιαιτέρας ἐπιτροπείας, ἥτις ἐστάλη ἅμα τῇ κατακτήσει τοῦ Μορέως ὑπὸ τῶν βενετικῶν ὅπλων ἐκεῖσε, ἵν' ἀσχοληθῇ περὶ τὴν διοργάνωσιν καὶ διάταξιν τῆς νέας ταύτης κτήσεως καὶ περὶ τὴν σύνταξιν γεωδαιτικοῦ χάρτου καὶ κτηματολογίου τῆς ὅλης χερσονήσου. Ἡ δ' ἐπιτροπεία αὕτη τῶν sindici catasticatori, ὡς ἐκλήθησαν, ἀποτελουμένη ὑπὸ τριῶν Βενετῶν πατρικίων, τοῦ Δομινίκου Γρίττη, Μαρίνου Μικιὲλ καὶ Ἱερωνύμου Ῥενιέρ, ἤδη πρότερον λελειτουργηκότων ἀλλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ παρακολουθουμένη ὑπὸ πολλῶν ὑποδεεστέρων, μηχανικῶν, ἀρχιτεκτόνων, ἐργατῶν ἤρξατο τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ μῆνα Αὔγουστον τοῦ 1688. Παλαίουσα δὲ κατὰ τοῦ λοιμοῦ, πλείστων ἄλλων νόσων καὶ μυρίων δυσχερειῶν περὶ τὴν σύνταξιν χώρας

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς Τόμ. Α' (1877) σ. 74 κ. ἑ.

καταβεβλημένης ὑπὸ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, τοῦ πολέμου καὶ τοῦ λοιμοῦ καὶ ἐργασθεῖσα μέχρι τοῦ 1691 τελευτῶντος, διωργάνωσε μὲν τὰ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸ ἐνὸν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὰ γεωδαιτικὰ ἔργα, ἐπαναληφθέντα τῷ 1700 καὶ ἀποπερατωθέντα κατὰ μέγα μέρος τῇ εἰσηγήσει τοῦ περινουστάτου Φραγκίσκου Γριμάνη, γενικοῦ προνοητοῦ τῆς Πελοποννήσου, ἀνδρὸς ἀγαστοῦ, εἰς ὃν μυρία ὀφείλει ἡ χώρα ἀγαθά.

Ἐκ τῆς ἐπιτροπείας δὲ ταύτης ἤδη ἐνωρὶς ἀπεχώρησεν ἀναγκασθεὶς ὑπὸ νόσου ὁ Ῥενιὲρ, ὅστις καὶ ἀπέθανεν ἀμέσως κατόπιν ἐν Βενετίᾳ, τὸ δ' ἔαρ τοῦ 1691 καὶ ὁ Μικιὲλ, διορισθεὶς εἰς ἄλλην θέσιν, ὥςτ' ἐπεράτωσε τὸ ἔργον μόνος ἀπομείνας ὁ Γρίττης. Τούτων ἔχομεν τὰς τακτικὰς πρὸς τὴν βενετικὴν γερουσίαν ἐκθέσεις μετὰ πλείστων ἄλλων συνεπιστελλομένων ἐγγράφων, ἀφορώντων εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν διοργάνωσιν τῆς Πελοποννήσου. Θὰ γράψω δὲ περὶ τούτων ἄλλοτε διὰ μακρῶν. Νῦν δὲ δημοσιεύω ἔκθεσιν τοῦ Γρίττη καταριθμοῦσαν τὰς ἐν Πελοποννήσῳ τελευτῶντος τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος τελουμένας ἐμπορικὰς πανηγύρεις κατ' αἴτησιν αὐτῆς τῆς γερουσίας.

Ἐκδίδω δ' ἐνταῦθα τὴν ἔκθεσιν κατὰ μετάφρασιν ἀπὸ τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου, ἀποκειμένου ἐν τοῖς δημοσίοις ἀρχείοις τῆς Βενετίας. Ἐπέστειλε δὲ ταύτην ὁ Γρίττης τῇ 28 Δεκεμβρίου 1691 κατὰ τὸ γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον, μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς λειτουργίας αὐτοῦ ἐπάνοδον, πιθανῶς ἐκ Βενετίας. Τὴν θέσιν λέξεών τινων ἐνιαχοῦ τοῦ κειμένου ἀδιαγνώστων γενομένων ὑπὸ τῆς ὑγρασίας σημειόνω διὰ στιγμῶν, παρέχων ἐν ἀμφιβόλοις χωρίοις καὶ τὸ πρωτότυπον ἐν ὑποσημειώσει.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἔκθεσις ἔχει ὧδε·

«Γαληνότατε ἄρχων[1].

«Μόλις κατὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας ἀφίχθησαν μοι ἐνταῦθα αἱ παραγγελίαι τῆς Ὑμετέρας Γαληνότητος αἱ χρονολογίαν φέρουσαι 15 ἱσταμένου μηνὸς μετὰ τῆς ἐσωκλείστου περιλήψεως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἐξοχωτάτου γενικοῦ προνοητοῦ τοῦ Μορέως κυρίου [2],

[1] Οὕτω, serenissimo principe. ἐπέγραφον εἰς τὰς ἐπιστολὰς αὐτῶν οἱ Βενετοὶ ἄρχοντες, καίπερ ἐπιστέλλοντες εἰς τὴν γερουσίαν.

[2] Λείπει προφανῶς τὸ ὄνομα τοῦ γενικοῦ προνοητοῦ· ἦρχε δὲ τότε ὁ Antonio Zeno.

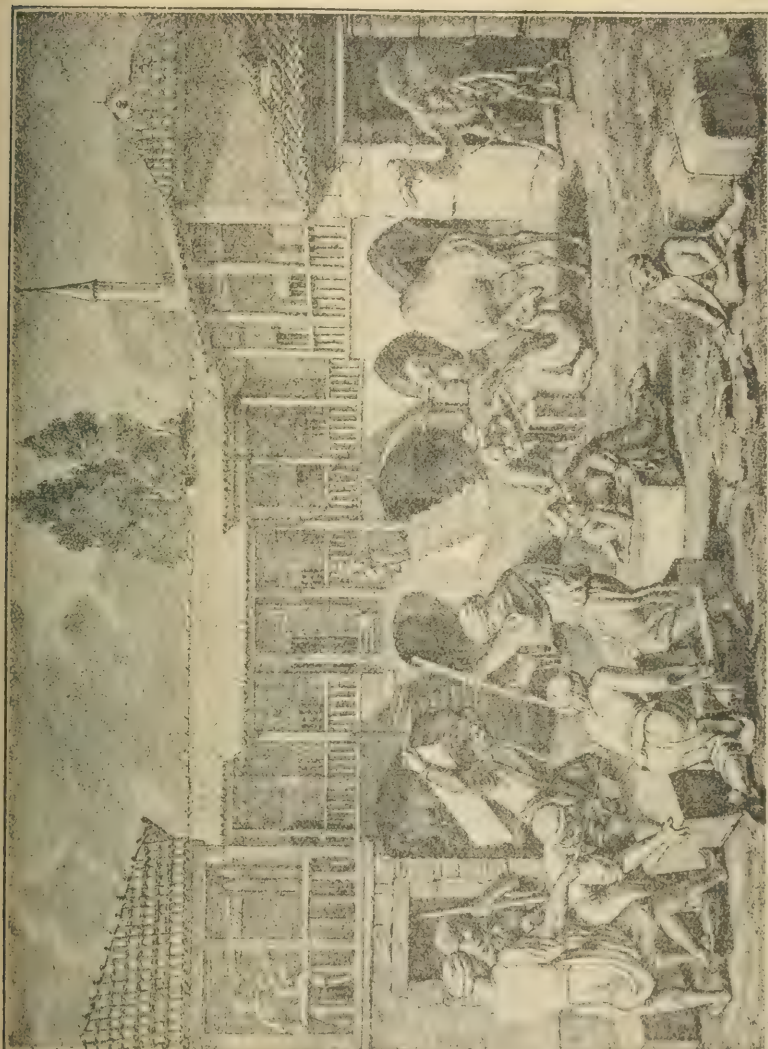
ἐξαιτουμένου συμβουλὴν περὶ τῶν μέτρων, ἅτινα θὰ ἐνομίζοντο κατάλληλα πρὸς διάταξιν τῶν κατ' ἀπηρχαιωμένον ἔθος τελουμένων ἐν τούτῳ τῷ βασιλείῳ ἐμπορικῶν πανηγύρεων καὶ περὶ τοῦ ἂν πρέπῃ νὰ συγκατανεύσῃ ὁ τιμιώτατος εἰς τὴν ἵδρυσιν ἄλλων τινῶν ἀγορῶν, αἵτινες, φαίνεται, εἶνε ἐπιθυμηταὶ ἐν διαφόροις τόποις τῶν λαῶν ἐκείνων[1].

«Ἀνατιθεμένης δ' εἰς ἐμὲ τὸν ἀσθενῆ ὑπὸ τοῦ ὑπάτου κύρους τῶν ὑμετέρων ἐξοχοτήτων τῆς ἐντολῆς νὰ ὑποβάλω τὰς ἐμὰς εὐπειθεῖς κρίσεις περὶ τῆς εἰςαγωγῆς τῶν ῥηθεισῶν ἀγορῶν καὶ ἀνακοινώσω ὁποίας ἐνεργείας ἔκαμα μετὰ τῶν συνδίκων περὶ τῶν τοιούτων καὶ περὶ τοῦ τί θὰ συνετέλει μάλιστα εἰς τοῦτο ἄνευ σπουδαίας βλάβης τῶν δημοσίων τελῶν, ἄρχομαι ἐκθέτων μετὰ τῆς συνήθους μοι ἀφοσιώσεως καὶ ὑποταγῆς ὅ τι θεωρῶ ἀναφερόμενον εἰς τὸ προκείμενον θέμα.

«Πέντε λοιπὸν πρωτεύουσαι ἑλληνικαὶ πανηγύρεις τελοῦνται μόνον ἅπαξ ἐτησίως ἐν τῷ βασιλείῳ τοῦ Μορέως, ἡ μὲν πρώτη κατὰ μῆνα Μάϊον ἐν τῇ χώρᾳ Γαστούνης, ἡ δὲ δευτέρα κατ' Ἰούνιον ἐν Τριπολιτσᾷ, ἡ τρίτη [καὶ τετάρτη] κατ' Αὔγουοτον ἡ μὲν ἐν τῷ τόπῳ τῷ καλουμένῳ Ἁγίῳ Ἰωάννῃ τῷ προςκειμένῳ εἰς. . . . , ἡ δὲ ἔν τινι θέσει ὀνομαζομένῃ τὸ Τζαμὶ (la Moschea) μεταξὺ Καλαβρύτων καὶ Γαστούνης . . . , ἡ δὲ τελευταία κατὰ Σεπτέμβριον ἐν τῇ χώρᾳ τῶν εἰρημένων Καλαβρύτων. Διαρκοῦσι δὲ αὗται δεκαπέντε ἡμέρας καὶ γίνεται ἐν αὐταῖς συναλλαγὴ μετάξης, ἐρίων, ὑφασμάτων, πανικῶν καὶ ὁμοίων πραγματειῶν, ὡς καὶ παντοειδῶν σιτηρῶν καὶ ζῴων. Οὐδ' ἐνόμισε δέον ἡ ἀρχὴ νὰ ἐπιβάλῃ οἱονδήποτε δασμὸν, ἀλλ' ἀφῆκεν αὐτὰς ἀπεριορίστους ὡς ἀτελεῖς ἐμπορικὰς πανηγύρεις, ὡς τοῦτο ἐγίνετο καὶ ἐπὶ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, καθ' ὅσον ἠδυνήθημεν νὰ μάθωμεν· τοῦτο δὲ μάλιστα ἵνα μὴ διασπασθῇ διὰ νέων μέτρων ἡ ἀμοιβαία αὕτη μεταξὺ ὑπηκόων ἐμπορία. Ἀλλ' ὅμως ἐν τῇ πανηγύρει τῶν Καλαβρύτων ὑπάρχει περίβολός τις καλῶς

[1] Τὸ πρωτότυπον τῆς παραγράφου ταύτης, ἧς ἡ ἔννοια εἶνε ἔν τισιν ἀσαφὴς διὰ τὴν ἀμυδρότητα τῆς γραφῆς λέξεών τινων, ἔχει ὡς ἕπεται· In quest' ultimi giorni solamente mi furono avanzate a questa parte le commissioni di Vostra Serenità marcate 15 corr. con l'inserto Capitolo di lettera dell'Ecc^{mo} Sig^{r} Provved^{r} generale in Morea. . . . . . . che ricerca la intentione circa le regole quali fossero stimate proprie di rilasci . . . . . . nelle fiere per inveterato uso a praticare in quel Regno, come pure . . . . . habbi la virtù sua a prestare l' assenso all' institutione d' altre me . . . . . che pare sijno in diversi luogh[i] da quei Popoli desiderati.

ᾠκοδομημένος κτιρίων καταλλήλως διατεθειμένων δίκην ἐργοστασίων,

Καραβανσεράϊ ἐν Κορίνθῳ ἐπὶ τουρκοκρατίας.

ἀνήκων ἄλλοτε τοῖς Τούρκοις, οὗ γίνεται χρῆσις πρὸς ὑπόστεγον ἐναπόθεσιν τῶν πραγματειῶν τῶν ἐμπόρων [1]. Τοῦτον δὲ τὸν περίβολον

[1] Τοιαῦτα εἶνε τὰ ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας λεγόμενα καραβανσεράϊα, ὧν ἓν ἐν Κορίνθῳ παριστάνει ἡ παρατιθεμένη εἰκών.

κατὰ τὴν αὐτόθι τελευταίαν μου διαμονὴν ἐκθέσας εἰς δημοσίαν πλειοδοσίαν κατώρθωσα νὰ ἐκμισθώσω ἀντὶ ἑβδομήκοντα ῥεαλίων ἐτησίως, ἐν ᾧ πρότερον εἰςεπράττοντο ἐξ αὐτοῦ μόνον πεντήκοντα· ἐπέβαλον δ' ἅμα εἰς τοὺς ἐκμισθωτὰς καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐγείρωσιν ἰδίαις δαπάναις τὰ . . . τῶν ἐργαστηρίων τούτων, ἅτινα ἔσονται ἄξια λόγου, μέλλοντα ναὐξήσωσι κατὰ τὰ προςεχῆ ἔτη τὸ τίμημα τῆς ἐκμισθώσεως.

« Παρακινηθέντες δ' ἴσως ὑπὸ τούτου τοῦ παραδείγματος ἐξητήσαντο οἱ κάτοικοι τοῦ Μυστρᾶ τὴν οἰκοδόμησιν ἐν τῷ τόπῳ . . . . . . κειμένῳ . . . . . ., ὄντι δὲ ὅλως κενῷ, ὁμοίων ἐργαστηρίων . . . . . ., ἐφ' ᾧ θὰ παρεδέχοντο καὶ τὴν καταβολὴν ἐτησίας τινος εἰςφορᾶς. Ἐπειδὴ δὲ τὴν περὶ τούτου ἀπόφασιν ἀνέβαλον ἑκάστοτε, διστάζων μὴ τοιοῦτος νεωτερισμὸς προκαλέσῃ τοὺς ἐνδοιασμοὺς τῆς ἐπιεικοῦς γερουσίας, φρονῶ, ὅτι κατὰ τὴν ἐμὴν ταπεινὴν γνώμην ἡ εἰς αὐτοὺς τώρα παροχὴ τῆς συνδρομῆς ἠδύνατο νὰ συνδυάσῃ μετὰ τῆς εὐχαριστήσεως τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ τόπου καὶ δημόσιόν τι ὄφελος. Ἐπαναλαμβάνω δὲ ταπεινῶς, ὅτι ἡ εἰς αὐτοὺς ἐπιβολὴ οἱουδήποτε ἄλλου δασμοῦ θὰ ἤθελεν ἐμποιήσει οὐ μικρὰν λύπην εἰς ἄνδρας εἰθισμένους πάντοτε νὰ τυγχάνωσιν ἐν τοῖς τοιούτοις πλήρους ἀτελείας. Ἄλλως δὲ οὐδεμίαν τὰ τοιαῦτα ἐπιφέρουσι βλάβην εἰς τὰ δημόσια τέλη, εἰςπραττόμενα μόνον ἐν τοῖς ἐμπορίοις (scale) κατὰ τὴν εἰς τὸ βασίλειον εἰςαγωγὴν καὶ τὴν ἐκ τούτου ἐξαγωγὴν, ἐλευθέρου ὄντος τοῦ κατὰ ξηρὰν διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου· μᾶλλον δὲ προξενεῖται καί τι ὄφελος εἰς τὰ τέλη, τῶν κατοίκων ἐχόντων τὸ ἔθος νὰ προςάγωσιν ἰδίαις δαπάναις εἰς τὰς προκειμένας ἐμπορικὰς πανηγύρεις τὰς πραγματείας περὶ ἃς διατρίβουσι, συνισταμένας τὸ πλεῖστον ἐκ μετάξης καὶ ἐρίων, αἵτινες ἐξαγόμεναι ἔπειτα ἐκ τοῦ βασιλείου ἐπιφέρουσι τὸ κέρδος τοῦ ἐξαγωγικοῦ τέλους.

« Πλὴν δὲ τούτων τελοῦνται ἀγοραί τινες καθ' ὡρισμένας ἡμέρας πάσης ἑβδομάδος, εἶνε δ' αἱ ἑξῆς· κατὰ Κυριακὴν ἐν Πάτραις, Κορώνῃ, Μεθώνῃ, Κελεφᾷ, Κορίνθῳ, Ἄργει, Μυστρᾷ καὶ Βοστίτζᾳ, κατὰ Δευτέραν ἐν Τριπολιτσᾷ, Καρυταίνῃ, Ζαρνάτᾳ, κατὰ Τετάρτην ἐν Νησίῳ . . . [1], μεγάλοις χωρίοις, κατὰ Σάββατον ἐν Ναυ-

[1] Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ἡ λέξις **Eidima**.

πλίῳ καὶ Καλαμάτᾳ· εἶνε δὲ αὗται καθιδρυμέναι διὰ τὰς συνήθεις χρείας τῶν κατοίκων καὶ ἰδίως τῶν ἀπόρων ἐκ τῶν περικειμένων χωρίων, οἵτινες ἐκποιοῦντες τὰ σιτηρὰ αὐτῶν καὶ ἄλλους καρποὺς τῶν ἀγρῶν πορίζονται τὰ κατ' οἶκον χρειώδη. Οὐδ' εἰς ταύτας δὲ τὰς ἀγορὰς ἔκριναν πρέπον οἱ σύνδικοι νὰ ἐπιβάλωσι χεῖρα.

«Ἡ δὲ ἀπόφασις περὶ τῆς ἐπιθυμίας ἣν ἐπιδεικνύουσί τινες τῶν λαῶν ἐκείνων, νὰ εἰσαγάγωσι καὶ ἄλλας τῶν ῥηθεισῶν πανηγύρεων, πέντε ἀγορὰς[2], ἔνθα νῦν δὲν ὑπάρχουσιν, ἀπαιτεῖ σκέψιν οὐ μικράν· διότι πλὴν τῶν . . . . ἐπιτυχιῶν ἃς συνεπιφέρουσιν οἱ νεωτερισμοί, πρέπει νὰ γείνῃ σκέψις, ὅτι, καίπερ οὗτοι ὄντες κατὰ βούλησιν τινῶν, δυνατὸν νὰ μὴ εὐχαριστήσωσιν ἄλλους, εἰθισμένους νὰ ἐπωφελῶνται ἐκ τῆς χρήσεως τῶν νῦν ὑπαρχουσῶν πανηγύρεων, αἵτινες τούτων πληθυνομένων θὰ ἐβλάπτοντο ἱκανῶς ἐν τῇ ὑπολήψει τῇ ἀναγκαίᾳ πρὸς συρροὴν τοῦ πλήθους, καθισταμένης κοινῆς τῆς πανηγυρικῆς ἐκείνης συνελεύσεως, ἥτις οὖσα σπανία συνεπάγεται ἀξίαν καὶ τιμήν. Διό, ἀδυνάτου ὄντος νὰ κερδηθῇ ἐντεῦθεν δημοσία τις ὠφέλεια καὶ ἄλλως καθισταμένου ἀμφιβόλου τοῦ ἀποτελέσματος ὅπερ ἠδύνατο νὰ ἐπέλθῃ, θὰ ἐνόμιζον προσήκουσαν ἢ μόνον τὴν παραχώρησιν ἀδείας μετὰ μεγάλης ἐπιφυλάξεως μόνον ἐν τόπῳ ἀπομεμακρυσμένῳ ἀπὸ τῶν ἤδη καθ' ἃ ἀνωτέρω εἴπομεν τελουμένων, ἢ μᾶλλον τὴν πρὸς ὥραν τελείαν ἀναβολήν Τοῦτο δὲ ἠδύνατο νὰ γείνῃ ὑπὸ τὰς διατυπώσεις ἃς θὰ ἐφρόνει καταλλήλους καὶ ἐπιτηδειοτάτας ὁ ἐξοχώτατος γενικὸς προνοητὴς κ. Ζένος, ὅςτις, λαμβάνων τὰ δέοντα μέτρα περὶ τοῦ προκειμένου, θὰ δυνηθῇ νὰ ἐξοικονομήσῃ τὰ πράγματα διὰ τῆς μεγάλης φρονήσεως τῆς πάντοτε συνοδευούσης τὰς συνετὰς αὐτοῦ ἀποφάσεις.

«Ταῦτα δ' εἶνε πάνθ' ὅσα ἠδύναντο ἐπὶ τοῦ προκειμένου νὰ ὑποβληθῶσιν ὑπὸ τῆς ἀναλλοιώτου ἐμῆς εὐπειθείας εἰς τὴν σεβαστὴν καὶ ὑπερτάτην κρίσιν τῆς Ὑμετέρας Γαληνότητος. Χαίρετε».

. . . . τῇ 28 Δεκεμβρίου 1691.

ΔΟΜΕΝΙΚΟΣ ΓΡΙΤΤΗΣ

μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἀπὸ τῆς λειτουργίας συνδίκου τοῦ Μορέως».

[2] Τὸ πρωτότυπον ἔχει ὧδε· d' introdurre altre d'esse fiere, cinque mercati, ove presentemente non sono. Εἶνε δ' ἡ φράσις cinque mercati κατα γενικὴν, νοουμένων τῶν προμνημονευθεισῶν πέντε πανηγύρεων, ἢ κατ' αἰτιατικὴν, προκειμένου περὶ νέων; Πιστεύω μᾶλλον τὸ δεύτερον, οὕτω δὲ καὶ μετέφρασα.

Καὶ τοιαύτη μὲν ἡ ἀξία λόγου αὕτη ἔκθεσις. Καὶ ἄλλως δὲ εἶχον φροντίσει οἱ σύνδικοι περὶ τῶν ἀγορῶν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ. Ἐπισκεφθέντες τελευτῶντος τοῦ 1689 τὴν Καλαμάταν ἐθεώρησαν μὲν ἀξίαν λόγου τὴν ἐν αὐτῇ βιομηχανίαν τῶν μεταξίνων ὑφασμάτων, ἀλλ' ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν αὐτῶν καὶ εἰς τὴν συναγειρομένην ἐκεῖ ἀγοράν, περὶ ἧς γράφουσιν εἰς τὴν γερουσίαν ἐκ Κορώνης τῇ 25 Νοεμβρίου 1689 τάδε· «Ἓν τῶν ἀξιολογωτάτων πλεονεκτημάτων τῶν καθιστώντων σπουδαῖον τὸν τόπον ἐκεῖνον εὕρομεν τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἀγορᾶς αὐτῶν, εἰς ἣν συρρέει ἀληθῶς μέγα πλῆθος λαοῦ, συνεπιφέροντος καὶ τὴν συμβολὴν οὐκ ἀσήμου ἐμπορίου. Ἀλλ' εὑρόντες αὐτὴν καθιδρυμένην κατὰ Κυριακήν, τὴν μόνην ἡμέραν καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες τελοῦσι τὴν ἱερὰν λειτουργίαν, παρετηρήσαμεν τὸ μέγα ἄτοπον τῆς ὑπὸ τῶν πλείστων ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν χάριν ἐπιμελείας τῶν ἰδίων συμφερόντων τελείας παραμελήσεως τοῦ οὐσιώδους καθήκοντος τῆς θείας λατρείας». Ἕνεκα δὲ τούτου τοῦ ἀτόπου ἡ φιλακόλουθος τῶν συνδίκων ἐπιτροπεία ὥρισεν ὡς ἡμέραν τῆς ἀγορᾶς ἀντὶ τῆς Κυριακῆς τὴν Τρίτην.

Τοιαῦται αἱ ἐμπορικαὶ πανηγύρεις τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ Βενετῶν. Αἱ μείζονες τούτων καὶ καθ' ἅπαξ γινόμεναι, συμπίπτουσαι μετὰ θρησκευτικῶν ἑορτῶν ἢ τελούμεναι ἐν ἡμέραις συγκομιδῆς ὡρισμένων καρπῶν ἢ κατὰ φυσικάς τινας τροπάς, εἶνε λείψανα χρόνων παναρχαίων, ὑπῆρχον αἱ αὐταὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὁμοίως ἐτελοῦντο ἐπὶ Βυζαντίνων, τὸν δὲ σημερινὸν αὐτῶν χαρακτῆρα μόλις ἴσως θὰ μεταλλάξῃ ἡ αὔξησις τῆς ἐπικοινωνίας καὶ ἐπερχομένη τις μείζων εὐμάρεια τῶν κατὰ τὸν βίον. Διότι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν δὲν ἔχουσι μόνον ἐν τῇ καθ' ἡμέραν ἀνάγκῃ τῇ ἐμπορικῇ, ἀλλ' ἕξις ἀπηρχαιωμένη ἐβάθυνεν αὐτῶν τὴν οὐσίαν, συνδυάσασ' αὐτὰς μετὰ τῶν ἐποχῶν τῆς ἀγηράτου καὶ αἰωνίου φύσεως καὶ μετὰ θρησκευτικῶν τινων ἰδεῶν ἐκ τῶν ἀναλλοιώτων ἐκείνων καὶ ἀπὸ τοῦ ἑκάστοτε πιστευομένου θρησκεύματος ἀνεξαρτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΡΗΓΑ ΚΑΙ ΠΕΡΡΑΙΒΟΥ *

α΄ Ἡ εἰκὼν Ἀλεξάνδρου τοῦ μεγάλου.—β΄ Χάρτα τῆς Μολδαβίας.— γ΄ Νέαι εἰκόνες τοῦ Ῥήγα.— δ΄ Ὁ Θούριος τοῦ Ῥήγα.— ε΄ Ἡ σφραγὶς τοῦ Χατζηβασίλη.— ϛ΄ Ἄγνωστα ποιήματα τοῦ Περραιβοῦ.— ζ΄ Περίεργον ἔγγραφον τοῦ Περραιβοῦ.

Χαρὰ ᾽ς τοὺς πεθαμμένους·
ἀλλοίμονο ᾽ς ἐμᾶς.

Ἡ ἐπιτυχεστάτη αὕτη κατακλεὶς τοῦ εἰς τὸν Σολωμὸν ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς γεννήσεως αὐτοῦ προσφάτου ὡραίου ποιήματος τοῦ Γερασίμου Μαρκορᾶ δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς τὴν ἑκατονταετηρίδα τοῦ μαρτυρίου Ῥήγα τοῦ Βελεστινλῆ.

Καὶ ἡ μὲν γενέτειρα τοῦ πρωτομάρτυρος, περὶ ἰδίας ἀπὸ τῆς τέφρας καὶ τῶν ἐρειπίων ἀναστάσεως μεριμνῶσα κατ᾽ ἀνάγκην ἐν τοῖς πρώτοις, δὲν ἠδύνατο οὔτε νὰ φαντασθῇ νὰ ἑορτάσῃ προσηκόντως τὴν ἀξιομνημόνευτον ἐκείνην 11 ἢ 12 Ἰουνίου τοῦ 1798, ἀφ᾽ ἧς συμπληροῦνται ἑκατὸν ἀκριβῶς ἔτη μόλις τὴν ὑστεραίαν τῆς ἀπὸ νέου τουρκικοῦ ζυγοῦ ἀπολυτρώσεως τῆς Θεσσαλίας.

Ἀλλ᾽ ἡ ἀνεπίληστος ἡμέρα δὲν πρέπει νὰ παρέλθῃ χωρὶς νὰ στρέψωμεν καὶ πάλιν τὸν νοῦν πρὸς τὸν μάρτυρα. Δὲν πρόκειται περὶ ἐξιστορήσεως τῶν κατ᾽ αὐτὸν καὶ ἐκθέσεως τῶν κατὰ τὸ μέγα μαρτύριον. Ταῦτα ὀφείλουσι νὰ εἶνε γνωστὰ εἰς πάντα Ἕλληνα μετὰ τὰς πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν γενομένας περὶ αὐτῶν εὐρείας δημοσιεύσεις

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Ἐθνικῇ Ἀγωγῇ Ἔτ. Α΄ (1898) σ. 129 κ. ἑ., 147 κ. ἑ., 163 κ. ἑ. 180 κ. ἑ.

καὶ ἀποκαλύψεις[1]. Ἀλλ' ἐπιτρέπεται ἢ μᾶλλον ἐπιβάλλεται ἡ συμπλήρωσις αὐτῶν διὰ παντὸς ὅ τι νέον περὶ αὐτοῦ ἠδυνήθη νὰ προςθέση ἔκτοτε ἡ ἔρευνα. Μετὰ δὲ τοῦ Ῥήγα συνδέεται ἀναποσπάστως ὁ θαυμασίως σωθεὶς συνεργὸς αὐτοῦ Χριστόφορος ὁ Περραιβὸς ὁ καὶ βιογραφήσας τὸν μέγαν Θεσσαλὸν μόλις ἑξήκοντα καὶ δύο ὅλα ἔτη μετὰ τὸ μαρτύριον.

Καὶ δὲν ἀποτελοῦσι μὲν ὅσα νέα ἔχω νὰ προςθέσω ἱστόρημα συναφές. ἀλλ' ἀναφέρονται εἰς διάφορα σημεῖα ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ῥήγα καὶ τοῦ Περραιβοῦ καὶ τῷ περὶ αὐτῶν λόγῳ. Οὐχ ἧττον νομίζω, ὅτι καὶ τὰ ἁπλᾶ ταῦτα σημειώματα δὲν εἶνε περιττὴ συμβολὴ εἰς τὴν διαφώτισιν τῶν κατὰ τοὺς ἄνδρας ἐκείνους ἐν αἷς ἡμέραις ἔδει ὑπὸ ἄλλας συνθήκας νὰ τελέσωμεν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα τὴν ἑκατοστὴν ἀμφιετηρίδα.

α΄ Ἡ εἰκὼν Ἀλεξάνδρου τοῦ μεγάλου

Μεταξὺ τῶν δημοσιεύσεων, δι' ὧν ὁ Ῥήγας ἐσκόπει τὴν διέγερσιν τοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων, ἦτο κατὰ τὰ πρακτικὰ τῆς ἀνακρίσεως καὶ εἰκὼν Ἀλεξάνδρου τοῦ μεγάλου, ἀντιγραφεῖσα ἐκ δακτυλιολίθου τοῦ ἐν Βιέννῃ μουσείου. Λέγονται δὲ συνοδεύουσαι τὴν εἰκόνα σημειώσεις περὶ τῶν πράξεων τοῦ ἥρωος, ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ῥήγα γεγραμμέναι. Ἡ εἰκὼν αὕτη κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Ῥήγα ἐξεδόθη χάριν τοῦ ἐπαναστατικοῦ σκοποῦ. Ἐξετυπώθησαν δ' αὐτῆς ἀντίτυπα χίλια διακόσια, ὧν τινα μὲν διενεμήθησαν δωρεὰν εἰς τοὺς Ἕλληνας τοὺς παρεπιδημοῦντας ἐν Βιέννῃ καθ' ὃν χρόνον ὁ Ῥήγας τὴν πόλιν ἐκείνην εἶχεν ἐργοστάσιον τῶν διεγερτικῶν τοῦ γένους δημοσιεύσεων αὐτοῦ. τινὰ δὲ παρεδόθησαν εἰς πώλησιν ἀντὶ τῆς εὐτελοῦς τιμῆς εἴκοσι κρεϋτσαρίων, ἤτοι πεντήκοντα περίπου λεπτῶν χάριν εὐρείας διαδόσεως[2].

[1] Ἴδε Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ῥήγα Βελεστινλῆ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μαρτυρησάντων ἐκ τῶν ἐν Βιέννῃ ἀρχείων ἐξαχθέντα καὶ δημοσιευθέντα ὑπὸ **Αἰμιλίου Λεγρὰνδ** μετὰ μεταφράσεως ἑλληνικῆς ὑπὸ **Σπυρ. Π. Λάμπρου**. Δαπάναις τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνησι. 1891. (Καὶ ἐν τῷ Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας Τόμ. Γ' σ. 585 κ. ἑ.). — **Σπυρ. Π. Λάμπρου** Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα μετὰ εἰκόνων καὶ πανομοιοτύπων. Ἔκδοσις Ἑστίας. Ἐν Ἀθήναις. 1892.

[2] Ἴδε Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα σ. 31.

Ἡ εἰκὼν αὕτη καίπερ εἰς ἱκανόν, καθ' ἃ εἶπον, πλῆθος ἀντιτύπων ἐκτυπωθεῖσα ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστος μέχρι τοῦδε, οὐδενὸς τῶν ἀντιτύπων κατὰ τὸ φαινόμενον διασωθέντος. Ἀλλὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1896, διατρίψας ἐπὶ βραχὺ ἐν Μεσσηνίᾳ, ηὐτύχησα νὰ ἴδω παρὰ τῷ κ. Δ. Πόταρῃ ἐν Καλάμαις τὸ πρῶτον καὶ μόνον μέχρις ἐκείνου τοῦ ἔτους γνωστὸν ἀντίτυπον τῆς εἰκόνος. Ἀνήκει δὲ τοῦτο εἰς τὸν ἐν Μεσσήνῃ (Νησίῳ) δικηγόρον κ. Νικήταν Στρατηγόπουλον· κατὰ δὲ τὰς βεβαιώσεις αὐτοῦ ἐδώρησεν αὐτὸ πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἰς τὴν μητέρα του ἐν Ζακύνθῳ ἡ θυγάτηρ τοῦ Κολοκοτρώνη κ. Παλάσκα, κατέχουσ' αὐτὸ πιθανώτατα ἐκ δωρεᾶς τοῦ Κωλέττη.

Μετά τινα δ' ἔτη ἀνεῦρον καὶ δεύτερον ἀντίτυπον, παραδόξως ἐν αὐτῇ μου τῇ βιβλιοθήκῃ. Ἐλάνθανε δὲ τοῦτο, ἅτε συνδεδεμένον ἀπὸ μακροῦ μετ' ἀντιτύπου τῆς ἐν Κερκύρᾳ ἐκδιδομένης πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἐφημερίδος Ὁ Ῥήγας καὶ ἡ Φωνὴ τοῦ Ἰονίου, ἧς παραληφθείσης ἐκ τῆς πατρικῆς μου βιβλιοθήκης ἔτυχε νὰ μὴ κάμω ποτὲ πρότερον χρῆσιν. Τὸ ἀντίτυπον δὲ τοῦτο τῆς εἰκόνος ἐδώρησα εἰς τὴν Ἱστορικὴν καὶ ἐθνολογικὴν ἑταιρείαν.

Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶνε χαλκογραφία 0.43×0.27 τοῦ γαλλικοῦ μέτρου. Εἶνε δ' εἰλημμένη ἐκ δακτυλιολίθου ἀχάτου ἀποκειμένου ἐν Βιέννῃ καὶ ἔχοντος μέγεθος 0.035. Εὕρηται δ' ὁ λίθος οὗτος ἀποτετυπωμένος ἐν φυσικῷ μεγέθει κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τῆς χαλκογραφίας, καὶ φέρει ἀκριβῶς κάτωθεν τὰς λέξεις

μέγεθος τῆς πέτρας
grandeur del' agathe

Δεξιὰ δὲ τοῦ ἀποτυπώματος τοῦ λίθου εἶνε ἀναγεγραμμένα τάδε·

«Τὸ ἐγχάραγμα τοῦτο παριστάνει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀλεξάνδρου » καὶ τῶν 4: ἀρχιστρατήγων του, καθ' ὁμοίωσιν μιᾶς Ἀνατολικῆς κοκκί- » νης πέτρας Ἀγάθου, ἥτις εὑρίσκεται εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν ταμεῖον » ἐν Βιέννῃ. τὰ 4: τριγυρινὰ εἰκονίσματα, παριστάνουν. τὸ 1: τὴν » θριαμβευτικὴν εἴσοδόν του εἰς τὴν Βαβυλῶνα. τὸ 2: τὴν φυγὴν τῶν » περσῶν εἰς τὸν Γρανικὸν Ποταμόν. τὸ 3: τὴν ἧτταν τοῦ Δαρείου. » καὶ τὸ 4: τὴν φαμιλίαν τοῦ νικημένου τούτου βασιλέως εἰς τοὺς » πόδας τοῦ Ἀλεξάνδρου».

Χωρίζονται δὲ ταῦτα διὰ γραμμῆς καθέτου ἀπὸ τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως τοῦ σημειώματος τῆςδε, ἣν ἀναγράφω ἀκριβῶς ὡς ἔχει·

Cette gravure represente le buste d' Alexandre et ceux de ses 4 : generaux d' après une agathe rouge Orientalle, qui se trouve dans le cabinet Imperial à Vienne. les quatre tablaux au pourtour, representent. le 1:er son entrée triomphale dans Babylone. le 2:de, la déroute des Perses au granique, le 3:me la défaite totale de Darius, et le 4:me la famille de ce roi vaincu aux pieds d' Alexandre.

Τὸ δὲ μέσον τοῦ ὅλου κατέχει ἡ παράστασις τοῦ λίθου ἐν μεγεθύνσει (0,28-0,24), οὖσα ὀκτάγωνος. Τὰς τέσσαρας γωνίας κατέχουσι κεφαλαὶ φέρουσαι τὰς ἐπιγραφὰς ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ, ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΣ, ΣΕΛΕΥΚΟΣ καὶ ΑΝΤΙΓΟΝΟΣ. Καὶ ὁ μὲν Πτολεμαῖος, κοσμῶν τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν, παριστάνεται κατὰ κατατομὴν καὶ ἔχει μορφὴν πρεσβυτικήν, ὁ δὲ Κάσσανδρος, κατέχων τὴν κάτω δεξιὰν γωνίαν, φέρει κράνος, ὁ Σελευκος εἶν' ἐκτετυπωμένος ἐν τῇ ἄνω ἀριστερᾷ καὶ ὁ 'Αντίγονος, νεαρὸς καὶ φορῶν κράνος, ἐν τῇ ἄνω δεξιᾷ.

Τὰ δὲ κατὰ τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν σημείωμα τοῦ 'Ρήγα 4 τριγυρινὰ εἰκονίσματα (quatre tablaux au pourtour) ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ ἀναγραφόμενα θέματα. Καὶ ἐν μὲν τῇ κατὰ τὸ κάτω μέρος εἰκόνι, ἐν ᾗ παριστάνεται ἡ εἰς τὴν Βαβυλῶνα εἴςοδος τοῦ 'Αλεξάνδρου, διακρίνομεν πομπὴν μεγαλοπρεπῆ, λάβαρα, δᾷδας, αὐλούς, κιθάρας. Οἱ δὲ φέροντες ταῦτα πομπαγωγοὶ προπορεύονται λαμπροῦ διτρόχου ἅρματος, συρομένου ὑπὸ μεγάλου ἐλέφαντος. 'Εντὸς δ' αὐτοῦ φέρων κράνος εἰκονίζεται ὁ νεαρὸς 'Αλέξανδρος. Ὄπισθεν δὲ τοῦ ἅρματος ἕπονται ἔφιπποι, καὶ τὴν ὅλην εἰκόνα κλείουσι κατὰ τὰ πλάγια πυραὶ καὶ ἀψῖδες.

'Η δ' ἐν τῇ κατὰ τὸν Γρανικὸν ποταμὸν μάχῃ φυγὴ τῶν Περσῶν παριστάνεται ἄτακτος καὶ βεβιασμένη ἐν συμφυρμῷ τόξων καὶ σημαιῶν, ἵππων καὶ ἀνδρῶν πιπτόντων. Καὶ τὸ μὲν μέσον τῆς παραστάσεως κατέχει ὁ ποταμός· ἀπώτερον δὲ διαφαίνεται ἄλλη παράταξις στρατοῦ καὶ ἐν τῷ δεξιῷ ἄκρῳ δένδρον.

Διὰ δὲ τῆς τρίτης εἰκόνος τῆς παριστανούσης τὴν ἧτταν τοῦ Δαρείου μετατιθέμεθα εἰς μάχην, καθ' ἣν ὁ μακεδονικὸς στρατὸς προελαύνει, ἡγουμένου τοῦ 'Αλεξάνδρου καταφανοῦς ἐπὶ ἵππου θυμοει-

δοῦς. Φεύγει δὲ πρὸ τῶν ἐπελευνόντων Μακεδόνων ἡ ἵππος τῶν Περσῶν. Καί τινες μὲν τῶν ἵππων φέρουσιν ἔτι τοὺς φεύγοντας ἀναβάτας, ἄλλοι δὲ τρέχουσιν ἄνευ τῶν ἀναβατῶν, κειμένων χαμαί. Ἐν δὲ τῷ ἄκρῳ ἀριστερῷ παριστάνεται δένδρον.

Ἡ δὲ τελευταία εἰκὼν ἡ ἐξεικονίζουσα τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἡττημένου Δαρείου παριστάνει σκηνὴν ἀνηρτημένην ἀπὸ τῶν κλάδων δύο δένδρων καὶ ἀνοικτήν. Ὑπ᾽ αὐτὴν δὲ κάθηνται γυναῖκες κατηφῆ ἔχουσαι τὴν ὄψιν, ἕτοιμοι νὰ κλίνωσι γόνυ πρὸ τοῦ εἰςερχομένου Ἀλεξάνδρου, ἔχοντος ἕνα καὶ μόνον ἀκόλουθον. Ὄρθιαι δὲ περὶ αὐτὰς ἵστανται δέκα ἄλλαι γυναῖκες, ἐν αἷς μία γηραιὰ παρασκευάζεται νάσπασθῇ τοὺς πόδας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Μακρὰν δὲ διαφαίνονται ἄλλαι σκηναὶ τοῦ στρατοπέδου καὶ δένδρα.

Αἱ δὲ τέσσαρες εἰκόνες τῶν στρατηγῶν καὶ αἱ τέσσαρες πέριξ παραστάσεις πλαισιοῦσι τὴν ἐν τῷ μέσῳ μεγαλοπρεπῆ εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐν κατατομῇ παριστανομένου καὶ φέροντος κράνος, ἐφ' οὗ Πήγασος. Ἔχει δ' ὁ Μακεδὼν ὡραίαν βοστρυχώδη κόμην καὶ ὡραιοτάτους, μεστοὺς ἐκφράσεως καὶ πυρὸς τοὺς ὀφθαλμούς. Ἐπὶ δὲ τοῦ μόλις προφαινομένου θώρακος ὑπάρχει ἐπιτετυπωμένον γοργόνιον ἔχον ὄψιν παιδικῆς κεφαλῆς.

Κάτωθεν δὲ καὶ δεξιὰ τῆς μεγάλης ταύτης παραστάσεως φέρονται γεγραμμένα τάδε·

«Ὁ Ἀλέξανδρος γεννηθεὶς εἰς τοὺς 355 : πρὸ Χριστοῦ, ἐσπούδαξε
» τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, ἔκαμε τὰ πρῶτα δείγματα
» τῆς ἀνδρείας, καὶ τῆς πολεμικῆς ἀξιότητός του εἰς τὴν μάχην τῆς
» Χαιρωνείας, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ πατρός του, καὶ διεδέχθη τὸν
» θρόνον τῆς Μακεδωνίας 21: χρόνου. γνωρισθεὶς ἀρχηγὸς τῶν Ἑλ-
» λήνων εἰς τοὺς 333: διεύθυνε τὰς δυνάμεις των κατὰ τῶν Περσῶν,
» ἐχάλασε τὴν αὐτοκρατορίαν των εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ Ἀφρικήν, καὶ
» τὴν ἥνωσε μὲ τὴν ἐδικήν του. Πολλαὶ ἀξιόλογοι πόλεις, σχεδὸν καὶ
» τὴν σήμερον ἀκόμι, τῷ χρεωστοῦν τὴν ὕπαρξίν τους. ἀπέθανε 32:
» χρόνων, βασιλεύσας 12 : »

Κάτωθεν δὲ φέρονται γεγραμμένα τὰ ἑξῆς· Ἐξεδόθη παρὰ τοῦ Ῥήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ, χάριν τῶν Ἑλλήνων, καὶ φιλελλήνων. 1797.

Γραμμὴ κάθετος χωρίζει τἀνωτέρω ἀπὸ τῆς ἑξῆς γαλλικῆς μεταφράσεως.

Alexandre né en 355: avant J: C: étudia la filosofie sous Aristote, fit ses premieres preuves de valeur et de talens militaires à la bataille de Chironée, sous le Comendement de son pere, auquel il Succeda au trône de Macedoine a 21: ans. Reconu chef des Grecs en 333: il en dirigea toutes les forces contre les Perses, dont il detruisit l' empire en Asie et en Afrique, et qu' il Joignit au sien. plusieurs villes Considerables, même encore aujourd' hui, lui doivent leur existence. il mourut agé de 32: ans, après en avoir regné 12.

Καὶ κάτωθεν· Publié par Rigas Velestinli Thessalien, en faveur des Grecs, et des amis de la grece.

Τέλος δ' ἡ ὅλη εἰκὼν πλαισιοῦται ὑπὸ κοσμήματος τετραγώνου.

β' Χάρτα τῆς Μολδαβίας.

Ὡς ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀλεξάνδρου, οὕτω μέχρι τοῦδε ἄγνωστος ἦτο καὶ ὁ εἰδικὸς χάρτης τῆς Μολδαβίας ὁ ἀναφερόμενος ἐν τῷ φακέλῳ τῆς ἀνακρίσεως τοῦ Ῥήγα. Εἶνε γνωστὴ ἡ μεγάλη Χάρτα τοῦ Ῥήγα, ἧς ἱκανὰ περισώζονται ἀντίτυπα, ὧν πάντων ἄριστον ὑπὸ ἔποψιν διατηρήσεως τὸ ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας [1]. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται περὶ ταύτης. Πλὴν αὐτῆς ῥητῶς μνημονεύονται χάρται τῆς Μολδαβίας καὶ Βλαχίας, ὧν ἡ ἔκδοσις ἔγεινε διὰ χρηματικῆς ὑποστηρίξεως τῶν ἡγεμόνων τῶν χωρῶν ἐκείνων Ὑψηλάντου καὶ Καλλιμάχη. Ῥητῶς δὲ μνημονεύεται ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς ἀνακρίσεως, ὅτι καὶ οἱ χάρται ἐκεῖνοι ὡς ἡ μεγάλη Χάρτα ἐχαράχθησαν μὲν παρὰ τῷ ἐν Βιέννῃ χαρτογράφῳ Μύλλερ, ἐξετυπώθησαν δὲ παρὰ τῷ Nitch. Ἀλλ' ὁ Ῥήγας ἐπέμεινεν ἐν τῇ ἀνακρίσει, ὅτι εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν χαρτῶν ἐκείνων δὲν ὑπέκειτο σκοπὸς ἐθνικός, ἐξειργάσθη δ' αὐτοὺς χάριν τοῦ ἐξ αὐτῶν κέρδους· καὶ ἡ ἀνάκρισις δὲ δὲν ἠδυνήθη νἀποδείξῃ τὸ ἐναντίον [2].

[1] Ἴδε περὶ τῆς Χάρτας τὰς ἐμὰς Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα σ. 110 κ. ἑ.

[2] Ἐνθ' ἀν. σ. 31.

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται δῆλον, τοὺς χάρτας ἐκείνους ἔπρεπε νὰ φαντασθῶμεν χωριστοὺς ἀλλήλων, ἕνα μὲν τῆς Μολδαβίας, ἕνα δὲ τῆς Βλαχίας. Ἀλλὰ περὶ οὐδετέρου τούτων ἐγράφη τι μέχρι τοῦδε· καὶ ἐγὼ δ' αὐτός, δημοσιεύων ἐν ἔτει 1892 τὰς περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα ἀποκαλύψεις, οὐδὲν ἐγίνωσκον περὶ αὐτῶν. Ἀλλ' εὐτυχῶς εὑρίσκομαι σήμερον εἰς θέσιν νὰ γνωρίσω ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ Ῥήγα τὰ κατὰ τὸν ἕτερον αὐτῶν, τὸν τῆς Μολδαβίας.

Ἀντίτυπον αὐτοῦ ἀπόκειται ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς, ὅπερ διέκρινα μεταξὺ διαφόρων τεμαχίων τῆς μεγάλης Χάρτας ἐπιδειχθέντων μοι [1]. Προέρχεται δὲ τοῦτο ἐξ ἀγορᾶς, καὶ φέρει ἐν τῇ πρὸς τὰ δεξιὰ γωνίᾳ ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς κοσμήματος, ἐπιστεφομένου ἄνω διὰ κλάδων δάφνης, τὴν ἐπιγραφὴν τήνδε·

ΓΕΝΙΚΗ ΧΑΡΤΑ

ΤΗΣ

ΜΟΛΔΟΒΙΑΣ,

ΚΑΙ ΜΕΡΟΥΣ ΤΩΝ ΓΕΙΤΝΙΑΖΟΥΣΩΝ
ΑΥΤῌ ΕΠΑΡΧΙΩΝ

Παρὰ τοῦ Ῥήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ
εκδοθεῖσα χάριν τῶν Ἑλλήνων καὶ Φιλελλήνων. 1797.

Ἔχει δ' ὁ χάρτης πλάτος μὲν 0.82 τοῦ γαλλικοῦ μέτρου, ὕψος δὲ 0,63.

Ἐν τῇ πρὸς ἀριστερὰ γωνίᾳ κάτωθεν τοῦ τὸ ὅλον περιβάλλοντος περιθεωρίου εὑρίσκονται αἱ λέξεις Ἐχαράχθη παρὰ τοῦ Φρανσουὰ Μῆλλερ ἐν Βιέννῃ.

[1] Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς κέκτηται πλὴν αὐτῶν καὶ ὁλόκληρον τὴν Χάρταν ἐν ἀντιτύπῳ κακῆς διατηρήσεως. Μεταξὺ δὲ τῶν τεμαχίων τῆς μεγάλης Χάρτας εὕρηται καὶ ἡ ἰδίαν ἐπιγραφὴν φέρουσα Ἐπιπεδογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἣν κατὰ λάθος ἐξέλαβεν ὡς εἰδικὸν χάρτην ὁ ***Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος***. Ἴδε Ἀποκαλύψεις σ. 112. Χωριστὰ δὲ τεμάχια τῆς μεγάλης Χάρτας εὑρίσκονται καὶ ἀλλαχοῦ, οἷον τὸ τῶν παριστρίων χωρῶν, ἐπιδειχθέν μοι ἐν Νησίῳ παρὰ τοῦ κ. Λουίζου.

Περιλαμβάνει δὲ ὁ χάρτης τἀπὸ τῆς 43 μέχρι τῆς 50 μοίρας βορείου πλάτους καί τι πλέον καὶ τἀπὸ 49 μέχρι 45 σχεδὸν μοίρας μήκους.

Ὑπὸ χαρτογραφικὴν δ' ἔποψιν τὸ ἔργον τοῦτο, ἔχον τὸν αὐτὸν συντάκτην καὶ τὸν αὐτὸν χαλκογράφον καὶ ἡ μεγάλη Χάρτα τοῦ Ῥήγα ἡ παρὰ τοῦ Μύλλερ χαραχθεῖσα, εἶν' ἐκτετελεσμένον καθ' ὅμοιον καὶ ἐκείνη τρόπον.

Ἀξία δὲ ἰδίας μνείας εἶνε ἡ ἐν τῇ ἄνω δεξιᾷ γωνίᾳ εἰκών, ἔχουσα μῆκος μὲν 0,19, πλάτος δὲ 0,125. Βλέπομεν δ' ἐν αὐτῇ διαφόρους παραστάσεις, ἐν αἷς κάτω μὲν τὸ βούκρανον ὡς σύμβολον τῆς Μολδαβίας ἐν μέσῳ καὶ γυναῖκα ἐκ δεξιῶν κρατοῦσαν κάλαμον ἐκ πτεροῦ καὶ γράφουσαν εἰς βιβλίον· ἐκ δ' ἀριστερῶν παῖς ἀναγινώσκει πλησίον λύχνου, καὶ παρ' αὐτῷ εὕρηται ἄλλο βιβλίον ἀνεῳγμένον, ἐν ᾧ ἀναγινώσκονται αἱ λέξεις Πρὸς τῷ Τύρᾳ ὅπου ἡ Ὀφιοῦσα Πλίν: βιβλ: δ. Ἄνω δὲ παρίσταται πτερυγοφόρος ἄγγελος σαλπίζων. Τὸ δὲ μέσον κατέχει ἐλλειψοειδὴς εἰκὼν τοῦ Ἀλεξάνδρου Καλλιμάχη, ἔχουσα μῆκος μὲν 0,9, πλάτος δὲ 0,75, καὶ περὶ αὐτὴν ἐντὸς δύο παραλλήλων γραμμῶν φέρεται κύκλῳ ἐπιγεγραμμένον ἐν συνεχείᾳ τὸ ἐπίγραμμα τόδε·

ἨΠΙΟΝ ὯΔ' ὍΡ' ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ ΕΡΝΟΣ,
ΦΡΑΔΜΟΝΑ ΚΑΛΛΙΜΑΧΗΝ ΚΡΑΝΤΟΡΑ ΜΟΛΔΟΒΙΗΣ.

Τοιοῦτος ὁ χάρτης τῆς Μολδαβίας [1]. Οὕτω δὲ μόνον τῶν ὁμοίων ἔργων, ὧν τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν παρασκευὴν ἐν Βιέννῃ κατὰ τὸ γόνιμον διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ Ῥήγα ἔτος 1797 μαρτυροῦσι τὰ ἔγγραφα τῆς ἀνακρίσεως, ὑπολείπεται ἄγνωστος ὁ χάρτης τῆς Βλαχίας. Τοῦτον δὲ πρέπει νὰ φαντασθῶμεν πάντως ἀνάλογον τό τε μέγεθος καὶ τὴν κατασκευὴν πρὸς τὸν τῆς Μολδαβίας καὶ κοσμούμενον, ὡς εἰκός, ὑπὸ εἰκόνος τοῦ Ὑψηλάντου οἷα ἡ τοῦ Καλλιμάχη, ἀφ' οὗ κατετέθη ἐν

[1] Ἄλλο ἀντίτυπον τοῦ αὐτοῦ χάρτου φαίνεται ὅτι ἀπόκειται, καθ' ἅ μοι ἐλέχθη, ἐν τῷ κτήματι τοῦ κ. Ἑρρίκου Τομπάζη ἐν Κεχριαῖς τῆς Εὐβοίας. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ μὴ εἶνε ἴσως ἀντίτυπον τοῦ χάρτου τῆς Βλαχίας, ἐν ᾗ περιπτώσει οὐδεὶς πλέον τῶν χαρτῶν τοῦ Ῥήγα θὰ μένῃ ἄγνωστος.

τῇ ἀνακρίσει ἡ ῥητὴ μαρτυρία, ὅτι οἱ χάρται οὗτοι ἐξεδόθησαν διὰ χρηματικῆς ὑποστηρίξεως τῶν δύο ἡγεμόνων.

γ' Νέαι εἰκόνες τοῦ Ῥήγα.

Ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας ἀπόκειται ἀπὸ τοῦ 1895 ἡ ὑπὸ τοῦ συμπολίτου τοῦ Ῥήγα Ν. Μοσχοβάκη διὰ μολυβδίδος σχεδιασθεῖσα εἰκὼν τοῦ πρωτομάρτυρος ἡ εὑρεθεῖσα ἀρχομένου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐν Μακρυνίτσῃ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἀποβιώσαντος ἐμπειρικοῦ ἰατροῦ Κοπανάρη.

Ἡ εἰκὼν ἐκείνη, περὶ ἧς ἔγραψα ἐν τῇ καθημερινῇ Ἑστίᾳ τῆς 25 Μαρτίου 1895 [1], ἔχει μῆκος εἴκοσι καὶ πέντε ἑκατοστῶν τοῦ γαλλι-

[1] Τὸ ἄρθρον ἐκεῖνο, ἐπιγραφόμενον Ἡ εὑρεθεῖσα νέα εἰκὼν τοῦ Ῥήγα, ἔχει ὧδε·

«Ἀσπάσιον παρέχομεν σήμερον εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς Ἑστίας δῶρον ἐπὶ τῇ εἰκοστῇ πέμπτῃ Μαρτίου, τὸ ἔκτυπον τῆς νέας εἰκόνος τοῦ Ῥήγα, περὶ ἧς ἀνήγγειλαν ἀνεπαρκῆ τινα κατ' αὐτὰς αἱ ἐφημερίδες. Εὑρέθη αὕτη ἐν Μακρυνίτσῃ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ πρό τινος ἀποβιώσαντος ἐμπειρικοῦ ἰατροῦ Κοπανάρη. Ἡ εἰκὼν ἐγράφη διὰ μολυβδίδος ὑπὸ τοῦ συμπατριώτου αὐτοῦ Ν. Μοσχοβάκη, οὗ φέρει καὶ τὴν ὑπογραφήν. Ἦτο δὲ ὁ Μοσχοβάκης καθηγητὴς τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ Ἑλληνικῆς σχολῆς, τὰ δ' ἔτη καθ' ἃ ὁ Μοσχοβάκης ἐδίδαξεν ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ φαίνονται ἡμῖν συμπίπτοντα πρὸς τὸν χρόνον καθ' ὃν διῴκει αὐτὴν ὁ κλεινὸς Λάμπρος ὁ Φωτιάδης, ὅστις προέστη αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 1795 μέχρι τοῦ 1803.

Ἡ εἰκὼν τοῦ Ῥήγα ἔχει μῆκος εἴκοσι πέντε ἑκατοστῶν, φέρει δὲ κάτωθεν τοὺς ἑξῆς τέσσαρας στίχους·

Τί μὲ βλέπεις; εἶσαι Ἕλλην; θέλεις νὰ μὲ μιμηθῇς.
Στάδιον σ' ἀνοίγω δόξης, ἔμβα νὰ ἀγωνισθῇς.

Σὲ φόνευσαν κακόβουλοι ἀλλὰ θὰ σ' ἀναστήσουν
Εἰκόνες καὶ ἀγάλματα ὅσοι ὀπίσω μείνουν.

Ὄπισθεν δὲ τῆς εἰκόνος φέρονται γεγραμμέναι αἱ λέξεις· Ἐφονεύθη τὸν Μάιον τοῦ 1798 ἐν Βελιγραδίῳ, ἐν αἷς ὁ χρόνος τοῦ μαρτυρίου δὲν ἀναγράφεται ὀρθῶς, διότι, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου τῆς Βιέννης, ὁ Ῥήγας ἐφονεύθη τὴν 11 ἢ 12 Ἰουνίου 1798.

Τἀνωτέρω μοὶ ἀνεκοίνωσε πρὸ ἡμερῶν φιλοφρόνως ὁ ἐν Βόλῳ φιλόπατρις δημοσιογράφος κ. Γ. Σακελλαρίδης, ὅστις μοι ἀπέστειλε σήμερον καὶ τὴν φωτογραφίαν τοῦ κ. Στουρνάρα, ἐξ ἧς ἐλήφθη ἡ ὑπὸ τῆς Ἑστίας δημοσιευομένη εἰκών. Τὸ δὲ πρωτότυπον, καθ' ἃ μοι ἀνηγγέλθη, θέλει ἀποσταλῇ κατ' αὐτὰς εἰς τὴν Ἱστορικὴν καὶ ἐθνολογικὴν ἑταιρείαν, ἧς τὸ μουσεῖον θὰ κοσμηθῇ οὕτω διὰ νέου κειμηλίου.

«Ἡ εἰκὼν αὕτη, σχεδιασθεῖσα ὑπὸ φίλου τοῦ πρωτομάρτυρος μεθ' ἱκανῆς τέχνης, εἶνε πάντως πιστή. Καὶ δὲν διαφέρει μὲν οὐσιωδῶς τῶν συνήθων φερομένων εἰκόνων τοῦ Ῥήγα, ἀλλ' εἶνε ζωηροτέρα αὐτῶν καὶ φυσικωτέρα. Ἰδίως ἱκανὴ εἶνε ἡ διαφορὰ ἀπὸ

κοῦ μέτρου, φέρει δὲ κάτωθεν τοὺς ἑξῆς τέσσαρας στίχους, γεγραμμένους πιθανῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ σχεδιογραφήσαντος τὴν εἰκόνα Μοσχοβάκη, συγχρόνου τῷ πρωτομάρτυρι, οὗ ἦτο φίλος·

Τί μὲ βλέπεις; Εἶσαι Ἕλλην; θέλεις νὰ μὲ μιμηθῇς,
Στάδιον σ' ἀνοίγω δόξης, ἔμβα νὰ ἀγωνισθῇς.

Σὲ φόνευσαν κακόβουλοι ἀλλὰ θὰ σ' ἀναστήσουν
Εἰκόνες καὶ ἀγάλματα ὅσοι ὀπίσω μείνουν.

Ὄπισθεν δὲ τῆς εἰκόνος φέρονται γεγραμμέναι αἱ λέξεις αὗται· Ἐφονεύθη τὸν Μάϊον τοῦ 1798 ἐν Βελιγραδίῳ, ἐν αἷς δὲν ἔχει ὀρθῶς ὁ μὴν τοῦ μαρτυρίου.

Δι' οὓς λόγους παρέστησα ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευομένῳ ἄρθρῳ μου ἡ εἰκὼν αὕτη, ἣν ἀναδημοσιεύω κατωτερω, πρέπει νὰ θεωρη-

της ἀρχαιοτάτης τῶν σωζομένων εἰκόνων, τῆς δημοσιευθείσης τὸ πρῶτον ἐν τοῖς ἀνωνύμοις Briefe eines Augenzeugen der griechischen Revolution vom Jahre 1821 τοῖς δημοσιευθεῖσιν ἐν Χάλλῃ τῷ 1824, ἐξ ὧν ἡ εἰκὼν ἔπειτα παρελήφθη εἰς τὸν τέταρτον τόμον τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως τοῦ Pouqueville. Πιστὸν δὲ ταύτης ἀπότυπον εἶνε καὶ τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἐν ταῖς Ἀποκαλύψεσι περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα δημοσιευθέν, ὅπερ παρατίθεται καὶ ἐνταῦθα. Πάντη δὲ διάφορος εἶνε ἡ εἰκὼν αὕτη ὡς καὶ αἱ ἄλλαι αἱ μέχρι τοῦδε γνωσταὶ τῆς μᾶλλον κατὰ φαντασίαν ἐσχεδιασμένης ἐκείνης, ἣν ἐζωγράφησεν ἐν Μονάχῳ ὁ Hess, παραστήσας τὸν Ῥήγαν ἐξάπτοντα τὸν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτα τῶν Ἑλλήνων.

«Περὶ μιᾶς δὲ ἄλλης εἰκόνος τοῦ Ῥήγα, ἐξαίρετον ἄλλως ἐχούσης σημασίαν, λυπούμεθα μὴ δυνάμενοι νἀνακοινώσωμεν πλειότερα, ἅτε μὴ ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν ἀπότυπον αὐτῆς. Εἶνε δὲ αὕτη ἐλαιογραφία ἐπὶ ξύλου, ἣν αὐτὸς ὁ Ῥήγας εἶχε δωρήσει τῷ 1794 ἐν Τεργέστῃ εἰς τὸν Ι. Παπαστεφάνου. Ταύτην εἶχεν ἀποστείλει τῷ 1884 εἰς τὴν κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ γενομένην ἔκθεσιν τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ὁ ἐν Πάτραις κ. Γ. Ι. Παπαστεφάνου.

Ἡ δὲ νέα εἰκὼν διά τε τὸ ἀναμφισβητήτως ἀξιόπιστον, τὴν ἔκτακτον ζωηρότητα τῆς ἐκφράσεως, ἰδίως ἐν τοῖς μεστοῖς λάμψεως ὀφθαλμοῖς, καὶ τὴν ὡραίαν διάθεσιν τῆς κόμης πρέπει ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην εὐλόγως να χρησιμεύσῃ ὡς βάσις τοῦ ὁμοιώματος, ὅπερ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Παρνασσοῦ θέλει στηθῇ ἐν Βελεστίνῳ πρὸς πανηγυρισμὸν τῆς ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ μεγάλου πατριώτου. Χαίρομεν δέ, ὅτι οὕτως ἕνα ὅλον αἰῶνα μετὰ τὸ κλεινὸν μαρτύριον πρόκειται ἐν αὐτῇ τῇ γενετείρᾳ τοῦ Θεσσαλοῦ ἐλευθερωτοῦ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ πρόρρησις, ἣν βραχὺν χρόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ῥήγα ἔγραψεν ἐπὶ τῆς εἰκόνος αὐτοῦ αὐτὸς ὁ σχεδιογραφήσας αὐτὴν Μοσχοβάκης, ὡς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῆς γραφῆς πρὸς τὴν περὶ τὸν γῦρον τῆς εἰκόνος ὑπογραφὴν αὐτοῦ·

. . . . ἀλλὰ θὰ σ' ἀναστήσουν
εἰκόνες καὶ ἀγάλματα ὅσοι ὀπίσω μείνουν.

θῇ ἀξιοπιστοτέρα τῆς μέχρι τῆς εὑρέσεως τῆς σχεδιογραφίας τοῦ Μοσχοβάκη συνήθως φερομένης εἰκόνος τοῦ Ῥήγα. ἣν ἀναπαριστάνει καὶ τὸ ἐν ταῖς ἐμαῖς Ἀποκαλύψεσι περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα ἐκτετυπωμένον ξυλογράφημα. Ἐδημοσιεύθη δὲ αὕτη τὸ πρῶτον, ὅσον γ' ἐμοὶ γνωστόν, ἐν ταῖς Ἀνωνύμοις Ἐπιστολαῖς αὐτόπτου τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως [1], ἐξ ὧν παρελήφθη ἔπειτα ἡ εἰκὼν εἰς τὸν τέταρτον τόμον τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως τοῦ Pouqueville [2].

Ἕνα δὲ περίπου μῆνα μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἄρθρου μου ἐκείνου ἀνεκοίνωσεν ὁ μακαρίτης ἀρχίατρος Δ. Βερνάρδος εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς Ἑστίας ἐν τῷ φύλλῳ τῆς 23 Ἀπριλίου 1895 [3], ὅτι

[1] Briefe eines Augenzeugen der griechischen Revolution vom Jahre 1821. Ἐν Χάλλῃ. 1824.

[2] Λιθογραφία παριστάνουσα τὸν Ῥήγαν, φέρουσα κάτωθεν ἐπιγραφὴν Rigas, διάφορος δὲ τῆς ἐν τοῖς Briefe καὶ παρὰ τῷ Pouqueville καὶ παρεμφερὴς μᾶλλον πρὸς τὴν τῆς Μακρυνίτσης, ἧς ἐπ' ἴσης διαφέρει κατά τινα, προτάσσεται τοῦ ὑπ' ἀρ. 1288 κώδικος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, περιέχοντος τὸ ἔντυπον Φυσικῆς ἀπάνθισμα τοῦ Ῥήγα τὸ ἐκδοθὲν ἐν Βιέννῃ παρὰ τῷ Τράττνερ τῷ 1790 καὶ ἐν τέλει 123 αὐτόγραφα φύλλα. Μὴ ἰδὼν ἄλλο ἀντίτυπον τῆς Φυσικῆς ἀγνοῶ, ἂν ἀρχῆθεν ἡ λιθογραφία αὕτη προσήρτητο εἰς τὸ βιβλίον καὶ εἶνε κατὰ ταῦτα ἡ πασῶν τῶν εἰκόνων ἀρχαιοτάτη ἢ μὴ προσεκολλήθη ἄλλοθεν παραληφθεῖσα.

[3] Τὸ ἄρθρον τοῦτο. φέρον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Δ. Βερνάρδου, ἔχει ὧδε·

«Μετὰ τὰ παρὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Σπ. Λάμπρου γραφέντα ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 25 της 25 παρελθόντος Μαρτίου φύλλῳ τῆς Ἑστίας περὶ νέας εἰκόνος τοῦ Ῥήγα ἐπιτραπήτω μοι, παρακαλῶ, ν' ἀνακοινώσω ὑμῖν τὰ ἀκόλουθα:

«Κεῖται παρ' ἐμοὶ εἰκὼν τοῦ Ῥήγα πανομοιότυπος πρὸς τὴν ἐν Μακρυνίτσῃ εὑρεθεῖσαν, λιθόγραπτος καὶ λεπτοτάτης ἐργασίας, ἥτις μετὰ τὸν μαρτυρικὸν ἐκείνου θάνατον παρηγγέλθη καὶ ἐτυπώθη δι' ἐράνου των μαθητῶν τοῦ Ῥήγα, κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ πατρός μου, διατελέσαντος ἐπίσης μαθητοῦ τοῦ Ῥήγα ἐν Βουκουρεστίῳ περὶ το 1790 ἔτος εἰς Βιένναν τῆς Αὐστρίας. Ἔχει δὲ μῆκος 11 ½ ἑκατοστομέτρων, ἤτοι εἶνε ἴση ἀκριβῶς πρὸς τὴν τῆς Μακρυνίτσης, ἂν ἐτηρήθησαν ἐν τῇ τυπώσει αἱ αὐταὶ διαστάσεις.

«Ἡ εἰκὼν αὕτη ἐτηρεῖτο ὑπὸ τοῦ μαθητου τοῦ Ῥήγα ὡς κειμήλιον· ἕνεκα δὲ του χρόνου καὶ τῆς ποιότητος του χάρτου δύναται να ἐκληφθῇ καὶ αὕτη παρ' ἀπείρου παρατηρητοῦ ὡς διὰ μολυβδίδος γραφεῖσα, ἀλλ' ἐπισταμένη ἐξέτασις αἴρει τὴν απατην. Ἡ της Μακρυνίτσης εἰκὼν ἔχει 25 ἑκατοστομέτρων μῆκος· ἀλλ' ὁ δοὺς τῷ κ. Λαμπρῳ τὴν πληροφορίαν ταύτην, ἐννοεῖ, πιθανῶς, τὸ μῆκος του χάρτου, ἐφ' οὗ ἡ εἰκών.

«Το μῆκος λοιπὸν τῆς ἐμῆς, ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐπίσης στροφὴ τῆς κεφαλῆς. ἡ της κόμης διάθεσις, ἡ κατὰ τὰς ἐλαχίστας ἔτι λεπτομερείας τῆς τε κεφαλῆς καὶ των ἐνδυμάτων (τῆς κατὰ τὸν δεξιὸν ὦμον ῥαφῆς π. χ.), τῶν δυο κομβίων τοῦ περιλαιμίου, ἡ αὐτὴ ἐποχὴ τῆς γραφῆς τῆς εἰκόνος τῆς Μακρυνίτσης καὶ τῆς ἐκτυπώσεως της ἐμῆς, πάντα συντρέχουσιν εἰς σχηματισμὸν γνώμης, ὅτι ἀμφότεραί εἰσι μία καὶ ἡ αὐτὴ εἰκών. Ἀλλὰ τίς τούτων πρωτότυπος; Ἂν δι' ἀκριβοῦς παρατηρήσεως πιστωθῇ, ὅτι ἡ τῆς

ἐκέκτητο λιθόγραπτον εἰκόνα τοῦ Ῥήγα πανομοιότυπον τῆς ἐκ Μακρυνίτσης, τυπωθεῖσαν ἐν Βιέννῃ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ δι' ἐράνων τῶν μαθητῶν τοῦ Ῥήγα κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ πατρὸς τοῦ γράφοντος, διατελέσαντος μαθητοῦ τοῦ πρωτομάρτυρος ἐν Βουκουρεστίῳ περὶ τὸ 1790. Ἐπραγματεύθη δὲ ὁ Βερνάρδος καὶ τὸ ζήτημα, ἂν ἡ εἰκὼν τῆς Μακρυνίτσης ἢ ἡ λιθογραφία πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς πρωτότυπος, ζήτημα, ὅπερ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ λυθῇ ὑπὲρ τῆς ἐκ Μακρυνίτσης.

Μακρυνίτσης ἐγράφη διὰ μολυβδίδος, παρέχεται οὐχὶ ἀπόδειξις, ἀλλ' ἐνδόσιμον κἂν, ὅτι ἴσως ἐλήφθη παρ' αὐτοῦ τοῦ Ῥήγα ζῶντος· λέγω: **ἐνδόσιμον**, διότι δυνατὸν νἀντεγράφη διὰ μολυβδίδος ἐξ ἀντιτύπου τῆς παρ' ἐμοὶ λιθογράπτου διὰ σπάνιν ἢ ἐξάντλησιν τῶν ὀλίγων ἀντιτύπων αὐτῆς. Ἂν ὅμως γνωσθῇ, ὅτι οὐχὶ μολυβδίδος, ἀλλὰ λιθογραφίας προϊὸν εἶνε, τότε ἀπόδειξις τρανή, ὅτι ἀμφότεραί εἰσιν ἀντίτυπα ἐκ τῶν ὀλίγων ἐκείνων τῶν διὰ τοὺς μαθητὰς τοῦ Ῥήγα προωρισμένων. Ἂν τέλος ὑποτεθῇ, ὅτι ἡ διὰ μολυβδίδος εἶνε ἡ πρώτη πασῶν, πῶς ποτε αὐτὴ χρησιμεύσασα εἰς τὸν λιθογράφον πρὸς ἐργασίαν καὶ παραγωγὴν ὁμοιοτάτων ἀντιτύπων δὲν κατεστράφη, ὡς ἄχρηστος πλέον, μετὰ τὴν ἔκδοσιν αὐτῶν, καθὼς τὰ πρὸς τύπωσιν χειρόγραφα, ἀλλὰ διετηρήθη ὡς κειμήλιον μέχρι τανῦν; Τούτων οὕτως ἐχόντων, παραδεχόμεθα, ὅτι ἡ τῆς Μακρυνίτσης εἰκών, εἰ μὲν εἶνε διὰ μολυβδίδος ἀντεγράφη ἀπὸ τῆς λιθογράπτου, εἰ δὲ λιθόγραπτος εἶνε ἀντίτυπον τῆς παρ' ἐμοί. Ἰσχύει δὲ πολὺ εἰς ἀπόδειξιν τούτου καὶ ἡ ἐν τῇ Βασιλικῇ Λιθογραφίᾳ Ἀθηνῶν λιθογραφηθεῖσα εἰκὼν τοῦ Ῥήγα, ἡ προτασσομένη τοῦ α' τόμου τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Περραιβοῦ (1836), ἥτις φέρει ἀκριβέστατα τὰς αὐτὰς διαστάσεις καὶ λεπτομερείας, οἵας καὶ ἡ παρ' ἐμοί, ἑπομένως καὶ ἡ τῆς Μακρυνίτσης, πλὴν τῆς διαφορᾶς, ὅτι εἶνε ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιά, διὰ λόγον τεχνικὸν τοῦ λιθογράφου.

«Ἀναντίρρητον λοιπὸν εἶνε, ὅτι ἡ τοῦ Περραιβοῦ, μαθητοῦ ἐπίσης τοῦ Ῥήγα, εἰκών, μεταγενεστέρα οὖσα, ἐλήφθη ἐξ ἀντιτύπου τῆς παρ' ἐμοὶ καὶ ὅτι καὶ αἱ τρεῖς αὗται ἀλλήλαις εἰσὶν ὅμοιαι ἐπὶ πᾶσιν· ἑπομένως εἰς τὸν ἐν Μακρυνίτσῃ θησαυρὸν ἀποδίδεται πλείων ἴσως τοῦ δέοντος σημασία, ἕως ἂν διευκρινισθῇ τὸ ζήτημα διὰ τῆς λεπτομεροῦς καὶ τῶν τριῶν εἰκόνων ἀντιπαραβολῆς παρ' εἰδημόνων, ὧν μάλιστα εἰδικώτερος καὶ ἁρμοδιώτερος εἶνε αὐτὸς ὁ κ. Λάμπρος. Παρακαλῶ δ' ὑμᾶς νὰ εὐαρεστηθῆτε, νὰ παραβάλητε τὴν μετὰ τῆς παρούσης ἀποστελλομένην εἰκόνα τοῦ Περραιβοῦ πρός τε τὴν ἐν τῇ Ἑστίᾳ τυπωθεῖσαν τῆς Μακρυνίτσης καὶ πρὸς τὴν ἐμήν, ἣν μετὰ τοῦτο, ὡς ἔχει ἐν τῷ ἀρχαϊκῷ πλαισίῳ, αὐτῷ τῷ γραμματεῖ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας κ. Λάμπρῳ χαριζόμενος, δωροῦμαι αὐτῇ. Καὶ ἂν μὲν τύχῃ ἀνομοία τῇ ἐκ Μακρυνίτσης ἀποσταλησομένη, ἔχει τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ἀξίαν καὶ αὐτή, ὡς εἴρηται· ἂν δὲ ἀντίτυπον εἶνε ἐκείνης, οὐδὲν ἀλλ' ἢ ἀμηχανία ἐκλογῆς θὰ προκύψῃ, πλὴν μόνης τῆς ὑπεροχῆς, ὅτι ὄπισθεν τοῦ πλαισίου εἰσὶ γεγραμμέναι διὰ χειρὸς τοῦ πατρός μου (ἀπὸ 18 Ἰανουαρίου 1833, ἡμέρᾳ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος εἰς Ναύπλιον) οἱ ἀκόλουθοι στίχοι:

Ἥρως εἶμαι, τί μὲ βλέπεις; θέλεις νὰ μὲ μιμηθῇς;
στάδιον ἠνοίχθη δόξης, ἔμβα νὰ ἀγωνισθῇς.

Ἐν ὑστερογράφῳ δὲ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ὁ αὐτὸς Βερνάρδος ἐμνημόνευσε δύο ἐλαιογραφιῶν τοῦ Ῥήγα, ὧν ἡ μὲν κοσμεῖ τὴν αἴθουσαν τοῦ Ἀναγνωστηρίου Κερκύρας, ἡ δὲ μετ' ἐξαισίας τέχνης γεγραμμένη καὶ φέρουσα τὸ ἔτος 1814 εὑρίσκετο ἐν τῇ κατοχῇ τοῦ αὐλάρχου Α. Κουντουριώτου.

Καὶ ταύτην μὲν δὲν εἶδον, ἀλλ' ἔμαθον παρὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ μακαρίτου αὐλάρχου, τοῦ κ. Γεωργίου Κουντουριώτου, ὅτι κατέχει ἔτι αὐτὴν ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ. Περὶ δὲ τῆς ἐν Κερκύρᾳ εὑρίσκομαι εἰς θέσιν νὰ παράσχω πλείστας εἰδήσεις.

Καὶ ἀγνοῶ μὲν ἂν ὑπάρχῃ πράγματι ἐλαιογραφία τις τοῦ Ῥήγα ἐν τῇ Ἀναγνωστικῇ ἑταιρείᾳ Κερκύρας. Ἀλλ' ὑποθέτω μᾶλλον, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἐν τῇ Φιλαρμονικῇ ἑταιρείᾳ τῆς αὐτῆς πόλεως.

Εἰς τοὺς ἐν Κερκύρᾳ φίλους κυρίους Ἀνδρέαν Ἱδρωμένον καὶ Σπ. Μάντζαρην, τὸν καὶ γραμματέα τῆς Φιλαρμονικῆς ἑταιρείας ἐν ἔτει 1895, χρεωστῶ ἔκτοτε τὰς εἰδήσεις περὶ τῆς εἰκόνος ταύτης, ἧς καὶ φωτογράφημα εἶχέ μοι τότε ἀποσταλῆ φιλοφρόνως. Εἶνε δ' αὕτη ἐλαιογραφία, ἔχουσα πλάτος μὲν 0,70 τοῦ γαλλικοῦ μέτρου, μῆκος δὲ 0,835 καὶ εἶνε ἔργον τοῦ ὁμογενοῦς ζωγράφου Πέτρου Παυλίδου Μινώτου, παρ' οὗ ἠγοράσθη τὴν 19 Νοεμβρίου 1849 ἀντὶ διστήλων τεσσαράκοντα. Ὁ Ῥήγας κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς βιβλίον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δεικνύει ἐν αὐτῷ γεγραμμένον τὸ Ὡς πότε παλληκάρια. Ἡ εἰκὼν εἶνε πολὺ ἐκφραστικὴ καὶ ζωηρά, ἔχει δὲ τοῦτο τὸ

Ὁ σπορεὺς ἐλευθερίας Ῥήγας ὁ Βελεστινλῆς
σὲ ἠξίωσεν, ὦ Ἕλλην, τοῦ νὰ ἔχῃς Βασιλεῖς,

ὧν τὸ α' δίστιχον παραλλάσσει μικρὸν ἀπὸ τοῦ α' διστίχου τῶν ἐν τῇ εἰκόνι τῆς Μακρυνίτσης ὑπὸ Μοσχοβάκη γραφέντων, τὸ δὲ δεύτερον δίστιχον δὲν ἔχει ὁμοιοκαταληξίαν.

«Ἀλλὰ τίς ἡ σχέσις τῶν τοῦ Μοσχοβάκη πρὸς τοὺς ἐπὶ τῆς ἐμῆς στίχους; Μία ἐξήγησις λύει τὴν ἀπορίαν· τῶν στίχων τοῦ Μοσχοβάκη, γνωστῶν εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ Ῥήγα, τὸ μὲν α' δίστιχον ὀλίγον διώρθωσε, τὸ δὲ δεύτερον ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἡμέρας τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος, ἀντεκατέστησεν οὐχὶ ἀστόχως, ἀλλὰ καὶ ὁμορρύθμως μάλιστα ὁ τοῦ τὴν διατριβὴν ταύτην γράφοντος πατήρ».

«Υ. Γ. Δύο ἄλλαι εἰκόνες τοῦ Ῥήγα, ἐλαιογραφίαι αὗται παλαιαί, μεγέθους φυσικοῦ ὑπάρχουσιν, ὧν ἡ μὲν κοσμεῖ τὴν αἴθουσαν τοῦ Ἀναγνωστηρίου Κερκύρας, δῶρον, νομίζω, τοῦ Α. Μουστοξύδου, τὴν δὲ μετ' ἐξαισίας τέχνης εἰργασμένην καὶ φέρουσαν τὸ ἔτος 1814, κατέχει ὁ αὐλάρχης κ. Α. Κουντουριώτης.

Δ. Β»

ἰδιαίτερον, ὅτι ὁ Ῥήγας φέρει μικρὸν φέσιον, ἔχει δὲ τὴν κόμην φιλοκάλως διηυθετημένην καὶ τὸν μύστακα συνεστραμμένον. Ἦτο δὲ ὁ Παυλίδης κατ' ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίτου Πολυλᾶ πρός με, γραφεῖσαν τῇ 3 Ἰουνίου 1895, «μέτριος ζωγράφος καὶ χειρότερος στιχουργὸς, ἐσπούδασε δ' εἰς τὴν Βενετίαν, ὅπου, ὡς μᾶς λέγουν, καὶ ἀπέθανεν».

Ἀντίγραφον δὲ τῆς εἰκόνος ταύτης, γενόμενον τῷ 1879 ὑπο τοῦ Κερκυραίου ζωγράφου Ῥαψομανίκη, ὅστις μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ 1895 διέμενεν ἐν Μασσαλίᾳ, κατεῖχεν ὁ μετὰ ταῦτα διαλυθεὶς πολιτικὸς σύλλογος Ῥήγας ὁ Φεραῖος ὁ ὑπὸ τοῦ Πολυλᾶ διευθυνόμενος· ἐξ αὐτῆς δ' εἶχε ληφθῆ καὶ ὁ τύπος τῆς σφραγῖδος τοῦ συλλόγου.

Πολὺ δ' ἀρχαιοτέρα ἁπασῶν τούτων τῶν εἰκόνων, καὶ αὐτῆς δὲ τῆς τῆς Μακρυνίτσης, εἶνε ἡ παρὰ τῷ ἐν Πάτραις κ. Ι. Γ. Παπαστεφάνου μικρὰ ἐλαιογραφικὴ εἰκὼν τοῦ Ῥήγα, ἧς πιστὸν ἀντίγραφον, γραφὲν ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ κ. Αὐγούστου Πικαρέλλη, ὀλίγον μόνον ζωηρότερα παραστήσαντος τὰ ἐκ τῆς πολυκαιρίας ἐν μέρει ἐξίτηλα χρώματα τοῦ πρωτοτύπου, κατετέθη τῇ φροντίδι μου ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, καθ' ὃν χρόνον λίαν προθύμως εἶχε θεσει αὐτὴν ἐνταῦθα εἰς τὴν διάθεσίν μου ὁ φιλόπατρις κτήτωρ. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶνε κατὰ τοῦτο ἀξία ἰδιαζούσης προσοχῆς, ὅτι εἶνε ἡ μόνη τῶν περισωζομένων ἀναγομένη εἰς τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἔζη ὁ Ῥήγας. Καὶ δὴ ὄπισθεν ἐπὶ τοῦ ξύλου, ἐφ' οὗ εἶνε γεγραμμένη δι' ἐλαιηρῶν χρωμάτων, φέρονται γεγραμμένα τάδε· Τεργέστη 13 8βρίου 1794. Κατὰ πόσον δ' ἡ χρονολογία αὕτη ἀναφέρεται εἰς παρουσίαν τοῦ Ῥήγα ἐν Τεργέστῃ κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον, δὲν δύναται νὰ διαφωτισθῇ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν γεγονότων τοῦ βίου τοῦ μεγάλου Θεσσαλοῦ. Ἀλλὰ τὰ κατὰ τὸ ἐπεισόδιον ἐκεῖνο καὶ ἡ ἱστορία τῆς εἰκόνος διαλευκαίνονται ἐκ τῶν οἰκογενειακῶν ἀναμνήσεων τοῦ κ. Παπαστεφάνου, ἃς εὐηρεστήθη νά μοι ἀνακοινώσῃ δι' ἐπιστολῆς του τῇ 30 Μαρτίου 1895.

« Ὁ πάππος μου Ἰωάννης Παπαστεφάνου — μοὶ ἔγραψεν ὁ ἔγγονος αὐτοῦ — Συρρακιώτης, ἐν Βλαχίᾳ εὑρισκόμενος, συνεδέθη στενῶς μετὰ τοῦ Ῥήγα, ὅστις καὶ συμπαρέλαβεν αὐτὸν εἰς Τεργέστην, ὅπου μετέβησαν ὡς δερματέμποροι μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον, πράγματι δὲ δι' ἐθνικοὺς σκοπούς. Ἐν Τεργέστῃ ἀμφότεροι ἐγνώρισαν ζωγράφον τινὰ, ἄγνωστόν μοι κατ' ὄνομα, παρὰ τῷ ὁποίῳ ἔκαμαν

ἰδίᾳ ἕκαστος τὰς εἰκόνας των. Οὗτος δὲ, ὡς ἐξάγεται, ἦτο καλλιτέχνης ἄριστος, διότι καὶ ὑπὸ καλλιτεχνικὴν ἔποψιν ἐξεταζομένη ἡ εἰκὼν αὕτη προδίδει τὴν δεξιότητά του. Μετά τινα δὲ χρόνον ἀμφότεροι μετέβησαν εἰς Βιέννην, ὅπου ἐξηκολούθησαν διαμένοντες ἐφ' ἱκανὸν χρόνον, ὅτε ὁ πάππος μου ἀνεχώρησε σταλεὶς εἰς Ἰταλίαν. Ἐπ-

Ἡ ἐν Μακρυνίτσῃ εὑρεθεῖσα εἰκὼν τοῦ Ῥήγα

ανελθὼν δ' εἰς Βιέννην, παρέμεινεν αὐτόθι, ἀναμένων τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ῥήγα, ὅστις εἶχεν ἤδη καὶ οὗτος ἀναχωρήσει διὰ Τεργέστην· ἀλλ' αὐτοῦ συλληφθεὶς μετεφέρθη αὖθις εἰς Βιέννην. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἰωάννης Παπαστεφάνου, μαθὼν τὰ διατρέξαντα, ἔσπευσεν ἐκ φό-

βου καὶ ἔκαυσεν ὅσα χαρτία εὑρίσκοντο εἰς τὸ δωμάτιόν του, τὴν δ' ἐν λόγῳ εἰκόνα ἔκρυψεν εἰς τὸ σεντούκι του, ὅπερ εἶχεν ἰδιαίτερον κρυπτὸν μέρος, καθ' ὅσον αὕτη τῷ εἶχε δωρηθῇ παρὰ τοῦ Ῥήγα. Κρυβεὶς δὲ καὶ αὐτὸς ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἔμαθεν ἀκολούθως, ὅτι ὁ Ῥήγας μετὰ τεσσάρων ἄλλων παρεδόθησαν ὑπὸ τῆς αὐστριακῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν Τουρκίαν, μεταφερθέντες κρύφα εἰς Βελιγράδιον. Ἔσπευσεν ἀμέσως καὶ μετέβη μετημφιεσμένος αὐτόσε. Ἀλλ' ὅτε ἔφθασε, τὸ σκληρὸν δρᾶμα εἶχεν ἤδη τελεσθῇ ἐν τῷ Ἴστρῳ ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ. Ἐκεῖθεν δὲ μετέβη αὖθις εἰς Βλαχίαν καὶ ἀκολούθως εἰς Συρράκον, φέρων πάντοτε καὶ τὴν μνησθεῖσαν εἰκόνα κεκρυμμένην ἐν τῷ σεντουκίῳ του, ἐκεῖ δὲ καὶ ἀπεβίωσε μετά τινα ἔτη. Ὁ δὲ πατήρ μου, Γεώργιος Ι. Παπαστεφάνου, κατὰ τὰς πρώτας ἐπιδρομὰς τῶν Τούρκων εἰς Συρράκον καὶ Καλαρρύτας ἠκολούθησε καὶ αὐτὸς τὸ ῥεῦμα τῆς ἀναχωρήσεως τῶν ἐκεῖ οἰκογενειῶν Συρρακιωτῶν καὶ Καλαρρυτῶν, καὶ κατέφυγεν ἐν τέλει εἰς Ζάκυνθον. Ἀλλ' ὅτ' ἔφθασεν ἐκεῖ, ἡ ἀγγλικὴ ἀστυνομία κατὰ τὴν ἔρευναν τῶν ἐπίπλων ἀνεκάλυψεν ἐντὸς τοῦ σεντουκίου του καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Ῥήγα, ἣν καὶ κατέσχεν. Ἀποκατασταθεὶς δὲ ὁριστικῶς ἐν Ζακύνθῳ καὶ μετερχόμενος τὸ ἐπάγγελμα ὡς χρυσοχόος, ἠναγκάσθη βραδύτερον νὰ πολιτογραφηθῇ ὑπήκοος Ἄγγλος, ἐδέησε δὲ νὰ μεταχειρισθῇ διάφορα μέσα ὅπως τῷ ἐπιστραφῇ ἡ περιζήτητος καταστᾶσα αὕτη εἰκὼν, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο, ὥστ' ἔκτοτε πλέον ἔμεινεν ὡς κειμήλιον εἰς τὴν οἰκογένειάν μας. Αὐτὸς ὁ γέρων Κολοκοτρώνης, διερχόμενος ἐν Ζακύνθῳ κατὰ τὸ 1838-9 καὶ γινώσκων ἐκ πληροφοριῶν τὰ κατὰ τὴν εἰκόνα ταύτην, ἐζήτησε νά την ἴδῃ, μόλις δέ την εἶδεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου, ἐφώναξεν· ὁ ἴδιος εἶνε, καὶ ἀποκαλυφθεὶς ἠσπάσθη αὐτὴν μετὰ δακρύων . . . Τῆς εἰκόνος ταύτης κατὰ διαφόρους καιροὺς, καὶ ἐν Ζακύνθῳ ἔτι διαμενούσης τῆς οἰκογενείας μου, παρὰ διαφόρων Ἄγγλων καὶ Γάλλων καὶ ἐνταῦθα ἔτι ζητηθείσης, ἐλήφθησαν διάφορα ἀντίγραφα δι' ἰχνογραφίας. Πρὸ ἔτους μάλιστα Γάλλος τις φιλέλλην Lenoar μετὰ τῆς συζύγου του καλλιτέχνιδος οὔσης μοὶ ἐζήτησε καὶ ἔλαβεν ὅμοιον ἀντίγραφον. Ὡσαύτως τῷ 1890 ὁ κ. Δ. Γ. Καμπούρογλους δι' ἐπιστολῆς του μοὶ ἐζήτησε φωτογραφικὸν ἀντίγραφον κατὰ παράκλησιν τοῦ κ. Legrand. Ἀλλ' ἀτυχῶς μεθ' ὅλας τὰς πρὸς τοῦτο προσπαθείας καὶ δοκιμὰς ἐστάθη ἀδύνατον

νὰ εὐχαριστήσω τοὺς κυρίους αὐτούς, καθ' ὅσον εἴτε ὁ χρωματισμὸς εἴτε ἡ ἀρχαιότης τῆς εἰκόνος ταύτης καθίστανον ἀδύνατον τὴν φωτογράφησιν. Εἰδήμονες δέ τινες ἀποδίδουσι τοῦτο εἰς τὸ ὅλως ἰδιόρρυθμον τοῦ χρωματισμοῦ»[1].

Προςθέτει δὲ ὁ κ. Παπαστεφάνου, ὅτι καὶ ὁ Κωλέττης εἶχεν ἐπανειλημμένως ζητήσει τὴν εἰκόνα παρὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὅςτις ἠρνήθη εἰς τὸν μέγαν συμπολίτην τὴν χάριν ταύτην.

Τοιαύτη ἡ περὶ τῆς πολυτίμου ταύτης εἰκόνος ἔκθεσις, γεγραμμένη μεθ' ὅλης τῆς εὐεξηγήτου περὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ κειμηλίου θέρμης καὶ συμπλεκομένη πρὸς ἄγνωστα μέχρι τοῦδ' ἐξ οἰκογενειακῶν ἀναμνήσεων ἐπεισόδια τῆς εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ῥήγα συμμετοχῆς τοῦ Ἰωάννου Παπαστεφάνου, δεόμενα πάντως κριτικωτέρας ἐπιστάσεως.

Ἄλλης δ' ἐπ' ἴσης ἐν Τεργέστῃ γραφείσης εἰκόνος τοῦ Ῥήγα ἄγνωστον εἶνε δυστυχῶς ποῦ ἀπόκειται τὸ πρωτότυπον. Ταύτης ἔλαβον γνῶσιν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ ἐν Σύρῳ κ. Ἀνδρέου Χούμη, γραφείσης μοι τῇ 26 Μαρτίου 1895. Ὁ κ. Χούμης ἀνεκοίνωσέ μοι, ὅτι κατὰ τὴν παιδικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν ὁ τότε δικηγόρος ἐν Σύρῳ καὶ ὑπουργὸς δὲ τῆς δικαιοσύνης ἐν ἔτει 1863 γενόμενος ἐπὶ τοῦ βραχυχρονίου ὑπουργείου τοῦ συσταθέντος ὑπὸ πρωθυπουργὸν τὸν Διομήδη Κυριακοῦ Ἰωάννης Παλαιολόγος εἶχεν ἔγχρωμον εἰκόνα τοῦ Ῥήγα, περὶ ἧς διεβεβαίου τὸν πατέρα τοῦ γράφοντός μοι, ὅτι εἶχε γραφῆ ὑπὸ συγχρόνου τῷ μάρτυρι ζωγράφου. Εἰς δὲ φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Παλαιολόγου, εἰς ὃν ἀπετάθην ἐν Σμύρνῃ διαμένοντα ἀπὸ τοῦ 1866, χρεωστῶ τὰς ἑξῆς εἰδήσεις περὶ τῆς εἰκόνος ἐκείνης· «Ὁ ἀείμνηστος πατήρ μου, μοὶ ἔγραψεν ὁ κ. Παλαιολόγος τῇ 9 Μαΐου 1895, εἶχεν ἀπὸ Τεργέστης χαλκογραφημένην εἰκόνα τοῦ πρωτομάρτυρος, ἣν παρεκλήθημεν ἐνθέρμως πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν ὑπὸ καλοῦ ζωγράφου, γράψαντος τὰς οἰκογενειακὰς εἰκόνας, νά τῳ παραχωρήσωμεν, οὗτος δ' ἀφῆκεν ἡμῖν ἐλαιογραφικὸν πανομοιότυπον».

Τὴν εἰκόνα ταύτην εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδω ἐκ τοῦ πλησίον, φιλοφρόνως πεμφθεῖσάν μοι ὑπὸ τοῦ κ. Παλαιολόγου. Ἔχει δὲ διαστάσεις 0,15×0,13 καὶ σχῆμα ἐλλειψοειδές, καὶ εἶνε εἰργασμένη

[1] Πράγματι οὐδ' ἐν Ἀθήναις κατέστη δυνατὴ ἡ φωτογράφησις τῆς εἰκόνος, ἧς διὰ τοῦτο κατετέθη ἐλαιογραφικὸν ἀπότυπον ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς ἑταιρείας, καθ' ἃ εἶπον ἀνωτέρω.

κατὰ τὸν τρόπον τὸν καλούμενον pastel. Εἶνε δ' αὐτόχρημα ἡ καλλιτεχνικωτάτη ὅσων εἶδον εἰκόνων τοῦ Ῥήγα. Ὁ μάρτυς παριστάνεται ἔχων γλαυκοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ καστανήν, ἀλλ' ὑπόξανθόν πως τὴν κόμην. Τὸ ἀντερὶ αὐτοῦ εἶνε ἰόχρουν, καὶ ἐκ τῶν ἔσωθεν ἡ ἐνδυμασία ἔχει βαθὺ γαλακτῶδες χρῶμα (crême). Ὁ δὲ προσωπικὸς τύπος τοῦ μάρτυρος δὲν εἶνε διάφορος τοῦ ἐν ταῖς ἄλλαις εἰκόσιν.

Ἄλλη δ' ἐλαιογραφικὴ εἰκὼν εἶνε ἡ κατεχομένη ὑπὸ τοῦ ἐνταῦθα κ. Νικολάου Κυργουσίου. Αὕτη ἐν ἀγνοίᾳ τῆς παρὰ τῷ κ. Παπαστεφάνου εἰκόνος παρεστάθη ὡς ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν σωζομένων ἐν δηλώσει δημοσιευθείσῃ τῇ 27 Μαρτίου 1895 ἐν τῇ Νέᾳ Ἐφημερίδι καὶ ἐχούσῃ ὧδε· «Ἡ ἀρχαιοτέρα καὶ ἐντελεστέρα ἐλαιογραφικὴ εἰκὼν τοῦ πρωτομάρτυρος Ῥήγα κατέχεται σήμερον ὑπὸ τοῦ ἀξιοτίμου συμπολίτου μας κ. Νικολάου Κυργουσίου. Εἶνε ἔργον μεγάλου καλλιτέχνου τῆς Βιέννης γραφὲν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος, ἄριστα διατηρουμένη καὶ ὁμοιοτάτη πρὸς τὴν ἀνευρεθεῖσαν ἄρτι ἐν Μακρυνίτσῃ νέαν εἰκόνα του· φέρει δὲ κατὰ παράδοξον σύμπτωσιν κάτωθι αὐτῆς τὸ αὐτὸ ἐπίγραμμα «Τί με βλέπεις; εἶμαι ὁ Ῥήγας κτλ.». Ἡ περὶ ἧς πρόκειται εἰκὼν ἐχρησίμευσε κατὰ τὸ 1842 ὡς πρότυπον κατὰ τὴν διακόσμησιν τῆς «αἰθούσης τοῦ ἀγῶνος» τῶν ἀνακτόρων εἰς ἀναπαράστασιν τοῦ Θεσσαλοῦ πρωτομάρτυρος».

Ἄλλην δὲ τέλος ἐλαιογραφικὴν εἰκόνα τοῦ Ῥήγα κατέχει ὁ ἐν Σύρῳ κ. Περικλῆς Γ. Ζερλέντης κατὰ φιλικὴν πρός με ἀνακοίνωσιν αὐτοῦ τῆς 20 Ἰουνίου 1895. Περὶ αὐτῆς ἔγραψέ μοι· «Χθὲς ἠγόρασα ἐλαιογραφικὴν εἰκόνα τοῦ Ῥήγα ὁμοιάζουσαν ὀλίγον πρὸς τὴν ἐν Μακρυνίτσῃ εὑρεθεῖσαν, παρίστησι δ' αὕτη τὸν Ῥήγαν καθεστηκότα ἄνδρα». Πλειότερα περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγράφη, τῆς παραστάσεως αὐτῆς καὶ τῶν διαστάσεων δὲν γινώσκω.

Ἀλλ' ὁ κ. Ζερλέντης κέκτηται καὶ λιθογραφικὴν εἰκόνα τοῦ Ῥήγα, προφανῶς διάφορον τῶν λοιπῶν γνωστῶν. Ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἐν τῇ Ἑστίᾳ τῆς 25 Μαρτίου 1895 ὑπ' ἐμοῦ δημοσίευσιν τῆς ἐν Μακρυνίτσῃ εἰκόνος ἔγραψέ μοι ὁ κ. Ζερλέντης· «Παρ' ἐμοὶ ὑπάρχει εἰκὼν τοῦ Ῥήγα ὁμοία τῆς ἐν τῇ Ἑστίᾳ δημοσιευθείσης ὡς νέας τοῦ Ῥήγα εἰκόνος. Εἶνε ἀπαράλλακτος μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἐχαράχθη δεξιά, καὶ φέρει κάτωθι τὰ γράμματα Ε. Δ.». Μετὰ δὲ τὴν

δημοσίευσιν τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος ἄρθρου τοῦ Βερνάρδου μοὶ ἀνεκοίνωσε τὴν εἰκασίαν του, ὅτι ἡ παρ' ἑαυτῷ εἰκών, ἣν κατεῖχεν ἀπὸ εἰκοσαετίας ἤδη, ἀφῃρέθη ἐξ ἀντιτύπου τῶν Πολεμικῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Χριστοφόρου Περραιβοῦ τῶν δημοσιευθέντων τῷ 1836. Ἀλλ' ἡ εἰκασία αὕτη δὲν εἶνε ὀρθή. Ἡ παρὰ τῷ Περραιβῷ εἰκὼν εἶνε μὲν ἐστραμμένη ἀριστερὰ τῷ ὁρῶντι, φέρει δὲ κάτω τὰς ἑξῆς ἐπιγραφάς·

ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ

Εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνασθαι περὶ Πάτρης.

Ἐκ τῆς Βασιλικῆς Λιθογραφίας ἐν Ἀθήναις.

Εἶνε λοιπὸν παντελῶς διάφορος ἡ εἰκὼν τοῦ κ. Ζερλέντη ἡ φέρουσα κάτω τὰ γράμματα Ε. Δ.

Τοιαῦται αἱ μέχρι τοῦδε γνωσταὶ εἰκόνες τοῦ Ῥήγα, αἵτινες, συναγόμεναι ἐπὶ τὸ αὐτό, θὰ ἠδύναντο νἀποτελέσωσιν ὡραίαν ἔκθεσιν, ὅταν ἡ ἑλληνικὴ πατρὶς δυνηθῇ νὰ ἑορτάσῃ τοῦ μεγάλου μάρτυρος τὴν ἀμφιετηρίδα.

ς'. Ὁ Θούριος τοῦ Ῥήγα.

Ἤδη ἐν ταῖς ἐμαῖς Ἀποκαλύψεσι περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα ἐν σ. 52 καὶ 118 ἐξητάσθησαν οἱ λόγοι δι' οὓς ὁ Θούριος τοῦ Ῥήγα, Thurios ἢ Thurios hymnos, ὡς γράφεται ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς ἀνακρίσεως, δὲν εἶνε τὸ Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ τὸ γνωστότατον ποίημα τὸ ἀρχόμενον διὰ τῶν λέξεων Ὡς πότε παλληκάρια.

Τὸ ποίημα τοῦτο εἶνε συνήθως γνωστὸν παρ' ἡμῖν κατὰ τὸν τύπον ὃν ἐδημοσίευσεν ὁ Περραιβός [1], ἐξ οὗ ἀντέγραψαν τὸν Θούριον ἄλλοι τε καὶ ὁ Γούδας [2].

Πόθεν δὲ παρέλαβεν ὁ Περραιβὸς τὸν Θούριον οἷον ἐξέδωκεν οὔτε

[1] Σύντομος βιογραφία τοῦ ἀοιδίμου Ῥήγα Φεραίου. Ἐν Ἀθήναις. 1860 σ. 17 κ. ἑ.
[2] Παράλληλοι βίοι, Τόμ. Β' σ. 148 κ. ἑ.

αὐτὸς λέγει, οὔτε ἄλλοθεν εἶνε γνωστόν. Ἀλλὰ δυσκόλως δυνάμεθα νἀποδεχθῶμεν, ὅτι ἀντέγραψεν αὐτὸν ἀναλλοίωτον ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐντύπου τοῦ ἐκτυπωθέντος ἐν Βιέννῃ, οὗ δὲν περιεσώθησαν ἀντίτυπα μέχρις ἡμῶν. Δυστυχῶς δὲ δὲν γινώσκομεν σωζόμενον ἀντίτυπον οὐδὲ τῆς ἐκδόσεως τῶν ὕμνων τοῦ Ῥήγα ἐν Ἰασίῳ τῷ 1814, ὅπως κἂν πρὸς αὐτὴν παραβάλωμεν τὸ κείμενον τοῦ Περραιβοῦ. Παρατηρητέον δὲ οὐχ ἧττον, ὅτι ἡ βιογραφία τοῦ Ῥήγα ἡ ὑπὸ τοῦ Περραιβοῦ γραφεῖσα, ἐν ᾗ ἐξεδόθη καὶ ὁ Θούριος, ἐξετυπώθη ἑξήκοντα καὶ δύο ὅλα ἔτη μετὰ τὸ μαρτύριον τοῦ μεγάλου Θεσσαλοῦ. Ἀλλ' ἔχομεν ἄλλο ἔντυπον τοῦ Θουρίου πολὺ πλησιέστερον τῶν χρόνων καθ' οὓς οὗτος ἐποιήθη. Εἶνε ἀντίτυπον δημοσιεύματος ἐκτετυπωμένου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἐν Κερκύρᾳ. Ἀποτελεῖται δ' ἐκ τεσσάρων σελίδων ἠριθμημένων εἰς 4^ον^, ὧν ἐν τέλει γέγραπται Ἀπὸ τὴν τοῦ Γένους τυπογραφίαν ἐν Κερκύρα ἄνευ ἔτους ἐκτυπώσεως. Εὕρηται δὲ τὸ ἀντίτυπον τοῦτο παρὰ τῷ ἐν Κερκύρᾳ δικηγόρῳ κ. Ἀνδρέᾳ Ἰδρωμένῳ, εἰς ὃν πολλὰς ὀφείλω χάριτας ἐπὶ τῇ ἀνακοινώσει αὐτοῦ. Εἶνε δ' αἱ διαφοραὶ τοῦ κερκυραϊκοῦ ἐντύπου ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Περραιβοῦ μεγάλαι περί τε τὴν διάταξιν τοῦ ὅλου καὶ περὶ τὰ καθ' ἕκαστα. Ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσω, ὅτι ἀντὶ τῶν γνωστοτάτων

Καλλίτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ
παρὰ σαράντα χρόνους σκλαβιὰ καὶ φυλακὴ

οἱ στίχοι οὗτοι φέρονται ἐν τῷ κερκυραϊκῷ ἐντύπῳ ὧδε·

Καλλιῶναι μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ
παρὰ σαράντα χρόνοι, σκλαβιὰ καὶ φυλακὴ[1].

Ἕνεκα δὲ τῶν μεγάλων τούτων διαφορῶν ἔκριν' ἀναγκαῖον νἀνατυπώσω ἐνταῦθα τὸν Θούριον ἀπαραλλάκτως ὡς ἔχει ἐν τῷ κερκυραϊκῷ

[1] Καλλήτερα μιᾶς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ
παρὰ σαράντα χρόνων σκλαβιὰ καὶ φυλακὴ

εἶνε ἡ διατύπωσις τῶν στίχων τούτων παρὰ τῷ *Iken* (Eunomia Τόμ. Β΄ σ. 119), ὅστις ἐν τοῖς ὀλίγοις στίχοις οὓς παρέχει ἐκ τοῦ Θουρίου ἔχει διαφορὰς ἀπό τε τοῦ κειμένου τοῦ Περραιβοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ ἐντύπου τῆς Κερκύρας.

ἐντύπῳ, ὅπερ φαίνεται ὂν ἄμεσον ἀντίγραφον τοῦ ἐν Βιέννῃ ἐκτυπωθέντος.

ἘΛΕΥΘΕΡΙΆ　　　　ἸΣΌΤΗΣ

ΘΟΥΡΙΟΣ

Ἤτοι Ὁρμητικὸς Πατριωτικὸς Ὕμνος πρῶτος, εἰς τὸν Ἦχον

ΜΙΑ ΠΡΟΣΤΑΓΗ ΜΕΓΑΛΗ

Ὡς πότε παλικάρια, να ζοῦμεν ςτὰ στενὰ,
　Μονάχοι σαν λιοντάρια, ςταῖς ῥάχαις ςτὰ βουνά;
Σπηλιαῖς νὰ κατοικοῦμεν, νὰ βλέπωμεν κλαδιὰ,
　Νὰ φεύγωμ' απ' τὸν Κόσμον, γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά;
Να χάνωμεν ἀδέλφια, Πατρίδα καὶ Γονεῖς,
　Τοὺς φίλους, τὰ παιδιάμας κι' ὅλους τοὺς συγγενεῖς;
Καλλιῶναι μιᾶς ὥρας, ἐλεύθερη ζωὴ,
　Παρὰ σαράντα χρόνοι, σκλαβιὰ καὶ φυλακή.
Τὶ σ' ὠφελεῖ ἂν ζήσῃς, καὶ εἶσαι ςτὴ σκλαβιά;
　Στοχάσου πῶς σὲ ψένουν, καθ' ὥραν ςτὴ φωτιά.
Βεζύρης, Δραγουμάνος, Ἀφέντης κι' ἂν σταθῇς,
　Ὁ Τύραννος ἀδίκως, σὲ κάμει να χαθῇς.
Δουλεύεις ὅλ' ἡμέρα, σὲ ὅ,τι κι' ἂν σοὶ πῇ,
　Κι' αὐτὸς πασχίζει πάλιν, τὸ αἷμά σου νὰ πιῇ.
Ὁ Σοῦτζος, κι' ὁ Μουρούζης, Πετράκης, Σκαναβὴς
　Γγίκας καὶ Μαυρογένης, καθρέπτης, εἶν' νὰ ἰδῇς.
Ἀνδρεῖοι Καπετάνοι, Παπάδες, λαϊκοὶ,
　Σκοτώθηκαν κι' Ἀγάδες, μὲ ἄδικον σπαθί.
Κι' ἀμέτρητ' ἄλλοι τόσοι, καὶ Τοῦρκοι καὶ Ῥωμιοὶ,
　Ζωὴν καὶ πλοῦτον χάνουν, χωρὶς καμμιὰ 'φορμή.
Ἐλᾶτε μ' ἕναν ζῆλον, σὲ τοῦτον τὸν καιρὸν,
　Νὰ κάμωμεν τὸν ὅρκον, ἐπάνω ςτὸν Σταυρόν.
Συμβούλους προκομμένους, μὲ πατριωτισμὸν,
　Νὰ βαλλωμεν εἰς ὅλα, νὰ δίδουν ὁρισμόν.
Οἱ Νόμοι νἆν' ὁ πρῶτος, καὶ μόνος ὁδηγὸς,
　Καὶ τῆς Πατρίδος ἕνας νὰ γένῃ Ἀρχηγός
Γιατὶ κ' ἡ ἀναρχία, ὁμοιάζει τὴν σκλαβιὰ,
　Νὰ ζοῦμε σὰ θηρία, εἶν' πλιο σκληρὴ φωτιά.
Καὶ τότε μὲ τὰ χέρια ψηλὰ ςτὸν Οὐρανὸν
　Ἂς ποῦμ' ἀπ' τὴν καρδιάμας, ἐτοῦτα ςτὸν Θεόν·

Ἐδῶ συχώνονται οἱ Πατριῶται ὀρθοί, καὶ ὑψώνοντες τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Οὐρανόν, κάμνουν τὸν Ὅρκον.

Ὅρκος κατὰ τῆς τυραννίας καὶ ἀναρχίας.

Ὦ βασιλεῦ τοῦ κόσμου, ὀρκίζομαι σὲ σέ,
Στὴν γνώμην τῶν τυράννων, νὰ μὴν ἔλθῶ ποτέ.
Μήτε νὰ τοὺς δουλεύσω, μήτε νὰ πλανηθῶ,
Εἰς τὰ ταξίματά τους, γιὰ νὰ παραδοθῶ.
Ἐν ὅσῳ ζῶ στὸν Κόσμον, ὁ μόνος μου σκοπός,
Γιὰ νὰ τοὺς ἀφανίσω, θὲ νἆναι σταθερός.
Πιστὸς εἰς τὴν Πατρίδα, συντρίβω τὸν ζυγόν,
Ἀχώριστος γιανἆμαι, ὑπὸ τὸν Στρατηγόν.
Κι' ἂν παραβῶ τον Ὅρκον, νὰ στράψ' ὁ Οὐρανός,
Καὶ νὰ μὲ κατακάψῃ, νὰ γένω σὰν καπνός.

Τέλος τοῦ Ὅρκου.

Σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύσι, καὶ Νότον καὶ Βοριὰ
Γιὰ τὴν Πατρίδα ὅλοι, νἄχωμεν μιὰ καρδιά.
Στὴν πίστιν του καθ' ἕνας, ἐλεύθερος νὰ ζῇ,
Στὴν δόξαν τοῦ πολέμου, νὰ τρέξωμεν μαζί.
Βουλγάροι κι' Ἀρβανῖτες, Ἀρμένοι καὶ Ῥωμιοί,
Ἀράπιδες καὶ ἄσπροι, μὲ μιὰ κοινὴ ὁρμή,
Γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, νὰ ζώσωμεν σπαθί,
Πῶς εἶμασθ' ἀντριωμένοι, παντοῦ νὰ ξακουσθῇ.
Ὅσ' ἀπ' τὴν τυραννίαν, πῆγαν στὴ ξενητιὰ
Στὸν τόπον του καθ' ἕνας, ἂς ἔλθῃ τώρα πιά.
Καὶ ὅσοι τοῦ πολέμου, τὴν τέχνην ἀγροικοῦν,
Ἐδῶ ἂς τρέξουν ὅλοι, τυράννους νὰ νικοῦν.
Ἡ Ῥούμελη τοὺς κράζει, μ' ἀγκάλαις ἀνοιχταῖς,
Τοὺς δίδει βιὸ καὶ τόπον, ἀξίαις καὶ τιμαῖς.
Ὡς πότ' Ὀφφικιάλλος, σὲ ξένους Βασιλεῖς;
Ἔλα νὰ γίνῃς στῦλος, δικῆς σου τῆς φυλῆς.
Κάλλιο γιὰ τὴν Πατρίδα, κανένας νὰ χαθῇ
Ἢ νὰ κρεμάσῃ φοῦντα, γιὰ ξένον στὸ σπαθί.
Καὶ ὅσοι προσκυνήσουν, δὲν εἶναι πλιὸ ἐχθροί,
Ἀδέλφια μας θὰ γένουν, ἂς εἶναι κ' ἐθνικοί.
Μὰ ὅσοι θὰ τολμήσουν, ἀντίκρυ νὰ σταθοῦν,
Ἐκεῖνοι καὶ δικοί μας, ἂν εἶναι ἂς χαθοῦν.
Σουλλιώταις καὶ Μανιάταις, λιοντάρια ξακουστὰ
Ὡς πότε σταῖς σπηλιαῖς σας, κοιμᾶσθε σφαλιστά;
Μαυροβουνιοῦ καπλάνια, Ὀλύμπου σταυραετοί,
Κι Ἀγράφων τὰ ξευτέρια, γεννῆτε μιὰ ψυχή.
Ἀνδρεῖοι Μακεδόνες, ὁρμήσετε γιὰ μιά,
Καὶ αἷμα τῶν τυράννων, ῥουφῆστε σὰ θεριά.

Τοῦ Σάββα καὶ Δουνάβου, ἀδέλφια Χριστιανοὶ,
Μὲ τ' ἄρματα στο χέρι, καθ' ἕνας ἂς φανῇ,
Τὸ αἷμά σας ἂς βράσῃ, μὲ δίκαιον θυμὸν,
Μικροὶ μεγάλ' ὁμῶστε, τυράννου τὸν χαμόν.
Λεβέντες ἀντριωμένοι, Μαυροθαλασσινοὶ,
Ὁ βάρβαρος ὡς πότε, θὲ νὰ σᾶς τυραννῇ.
Μὴ καρτερῆτε πλέον, ἀνίκητοι Λαζοὶ,
Χωθῆτε στὸ μπογάζι, μ' ἐμᾶς καὶ σεῖς μαζί.
Δελφίνια τῆς θαλάσσης, ἀζδέρια τῶν Νησιῶν,
Σὰν ἀστραπὴ χυθῆτε, κτυπᾶτε τὸν ἐχθρόν.
Τῆς Κρήτης καὶ τῆς Νίδρας, θαλασσινὰ πουλιὰ,
Καιρὸς εἶν' τῆς Πατρίδος, νὰ κοῦστε τὴν λαλιά.
Κι' ὅσ' εἶστε στὴν Ἁρμάδα, σὰν ἄξια παιδιὰ,
Οἱ Νόμοι σᾶς προστάζουν, νὰ βάλλετε φωτιά.
Μ' ἐμᾶς κ' ἐσεῖς Μαλτέζοι, γεννῆτ' ἕνα κορμὶ,
Κατα τῆς τυραννίας, ῥιχθῆτε μὲ ὁρμή.
Σᾶς κράζει ἡ Ἑλλάδα, σᾶς θέλει σᾶς πονεῖ,
Ζητᾶ τὴν συνδρομήν σας, μὲ μητρικὴν φωνή.
Τί στέκεις Πασβαντζόγλου, τόσον ἐκστατικός;
Τεινάξου στὸ Μπαλκάνι, φώλιασε σὰν ἀητός.
Τοὺς μπούφους καὶ κοράκους, καθόλου μὴ ψηφᾷς,
Μὲ τὸν ῥαγιὰ ἑνώσου, ἂν θέλῃς νὰ νικᾷς.
Σηλίστρα καὶ Μπραΐλα, Σμαῆλι καὶ Κυλὶ,
Μπενδέρι καὶ Χωτῆνι, ἐσένα προσκαλεῖ.
Στρατεύματά σου στεῖλε, κ' ἐκεῖνα προσκυνοῦν
Γιατὶ στὴν τυραννίαν, νὰ ζήσουν δὲν μποροῦν.
Γγιουρτζῆ πλιὰ μὴ κοιμᾶσαι, συκώσου μὲ ὁρμὴν.
Τὸν Μπρούσια νὰ μοιάσῃς, ἔχεις τὴν ἀφορμήν.
Και σὺ ποῦ στὸ Χαλέπι, ἐλεύθερα φρονεῖς
Πασιᾶ καιρὸν μὴ χάνεις, στὸν κάμπον νὰ φανῇς.
Μὲ τὰ στρατεύματά σου, εὐθὺς νὰ συκωθῇς,
Στῆς Πόλις τὰ φερμάνια, ποτὲ νὰ μὴ δοθῇς.
Τοῦ Μισιργιοῦ ἀσλάνια, γιὰ πρώτη σας δουλιὰ,
Δικόν σας ἕνα Μπέϊ, κάμετε Βασιλιά.
Χαράτζι τῆς Αἰγύπτου, στὴν Πόλ' ἂς μὴ φανῇ,
Για νὰ ψοφήσ' ὁ λύκος, ὁποῦ σᾶς τυραννεῖ.
ἐ μιὰ καρδίαν ὅλοι, μία γνώμην, μία ψυχὴ,
Κτυπᾶτε τοῦ τυράννου, τὴν ῥίζαν νὰ χαθῇ.
Ν' ἀνάψωμεν μια φλόγα, σὲ ὅλην τὴν Τουρκιὰ,
Να τρέξ' ἀπο τὴν Μπόσνα, καὶ ὡς τὴν Ἀραπιὰ
Ψηλα στὰ μπαϊράκια, συκῶστε τὸν Σταυρον,
Καὶ σὰν ἀστροπελέκια, κτυπᾶτε τὸν ἐχθρόν.
Ποτὲ μὴ στοχασθῆτε, πῶς εἶναι δυνατος,
Καρδιοκτυπᾷ καὶ τρέμει, σὰν τὸν λαγὼ κι' αὐτός.
Τρακόσιοι Γκιρζιαλίδες, τὸν ἔκαμαν νὰ διῇ
Πῶς δὲν μπορεῖ μὲ τόπια, μπροστάτους νὰ εὐγῇ.

Λοιπὸν γιατὶ ἀργῆτε, τί στέκεσθε νεκροί;
Ξυπνήσατε μὴν εἶσθε, ἐνάντιοι κ' ἐχθροί.
Πῶς οἱ Προπάτορές μας, ὁρμοῦσαν σὰν θεριά,
Γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, 'πηδοῦσαν στὴ φωτιά.
Ἔτζι κ' ἡμεῖς, ἀδέλφια, ν' ἁρπάξωμεν γιὰ μιὰ
Τ' ἅρματα, καὶ νὰ 'βγοῦμεν ἀπ' τὴν πικρὴ σκλαβιά.
Νὰ σφάξωμεν τοὺς λύκους, ποῦ τὸν ζυγὸν βαστοῦν,
Καὶ Χριστιανοὺς καὶ Τούρκους, σκληρὰ τοὺς τυραννοῦν·
Στεργιᾶς καὶ τοῦ πελάγου, νὰ λάμψῃ ὁ Σταυρὸς,
Κ' εἰς τὴν δικαιοσύνην, νὰ σκύψῃ ὁ ἐχθρός.
Ὁ κόσμος νὰ γλυτώσῃ, ἀπ' αὔτην τὴν πληγή,
Κ' ἐλεύθεροι νὰ ζῶμεν, ἀδέλφια εἰς τὴν Γῆ.
Πέρας μὲν ὧδε,
Ἡ δὲ αὖ πρᾶξις τέρας.

ε'. Ἡ σφραγὶς τοῦ Χατζηβασίλη.

Ἐν τοῖς βιενναίοις ἐγγράφοις τῆς ἀνακρίσεως τοῦ Ῥήγα μνημονεύεται ὡς συνοδοιπόρος αὐτοῦ συναναχριθεὶς ἐν Βιέννῃ ὁ Χριστόφορος Χατζηβασίλης. Ὁ δὲ κ. Αἰμίλιος Legrand ἐξήνεγκε τὴν εἰκασίαν, ὅτι οὗτος οὐδεὶς ἄλλος εἶνε ἢ ὁ μετὰ τοῦ Θεσσαλοῦ πρωτομάρτυρος, ὡς γνωστὸν, συμπράξας, καὶ, ἅτε ὢν Γάλλος ὑπήκοος, θαυμασίως διασωθεὶς καὶ ἐκφυγὼν τὴν σκληρὰν τύχην τοῦ Ῥήγα καὶ τῶν συμμαρτύρων αὐτοῦ Χριστόφορος Περραιβός. Οὗτος προσέλαβε μὲν ἐνωρὶς τὴν θεσσαλικὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἀρχαίου ἔθνους τῶν Περραιβῶν, ἀλλὰ δὲν ἦτο γνωστὸν ὁποῖον οἰκογενειακὸν ὄνομα ἔφερε. Ῥητῶς λέγει περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὁ Γούδας τὰ ἑξῆς· «Τὸ ὅτι μὲν ὁ Περραιβὸς κατάγεται ἐκ Θεσσαλίας δῆλον γίνεται πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ πατρωνύμου αὐτοῦ ἐπιθέτου, σημαίνοντος τὸ τμῆμα τῆς Θεσσαλίας Περραιβίαν ὡς τόπον τῆς γεννήσεως αὐτοῦ. Ἐν τίνι ὅμως χωρίῳ τῆς Θεσσαλίας ἐγεννήθη οὗτος, πότε, καὶ πῶς ἐκαλοῦντο ἀμφότεροι οἱ γονεῖς αὐτοῦ διά τε τῶν βαπτιστικῶν αὐτῶν ὀνομάτων καὶ διὰ τῶν οἰκογενειακῶν ἐπωνύμων, ταῦτα πάντα ἄγνωστα ἡμῖν εἰσίν»[1]. Ἀναφέρει δὲ ὁ Γούδας καὶ τοὺς λόγους, δι' οὓς δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ κατὰ τὸ ἀληθὲς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον τοῦ Περραιβοῦ. Οὐδ' ἐγὼ δὲ κατώρθωσα τοῦτο[2]. Ἀλλ' οὐχ

[1] ***Γούδα*** Παράλληλοι βίοι Τόμ. Ε' σ. 285.
[2] Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα σ. 100 σημ. 5.

ἧττον ἡ πιθανωτάτη εἰκασία τοῦ Legrand ὑποστηρίζεται καὶ ὑπὸ τῆς σφραγῖδος τοῦ Περραιβοῦ, εὑρισκομένης μετὰ καὶ τῆς ἀλληλογραφίας αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐκ Πάργας ἐν Κερκύρᾳ λόγιον ἱερέα Ἀνδρέαν Ἱδρωμένον. Ἐν τῇ σφραγῖδι ταύτῃ, ἧς πιστὸν ἀπότυπον δημοσιεύω ἐνταῦθα, εἶνε σαφές, ὅτι τὰ μὲν ἐν τῷ πρώτῳ στίχῳ κάτωθεν τοῦ μεταξὺ τῶν δύο ἀστερίσκων ζῳδίου γράμματα Χρ Φ σημαίνουσι Χριστόφορος, τὰ δ' ἐν τῷ δευτέρῳ στίχῳ ΧΒ εἶν' ἐπιτομὴ τοῦ ὀνόματος Χατζηβασίλης. Τί δὲ σημαίνει ἡ μετὰ τὸ Φ τοῦ πρώτου στίχου βραχυγραφία δὲν εἶνε φανερόν. Ἀλλὰ πιθανώτατα τὰ γράμματα ταῦτα εἶνε μόνον ΗΣ, καὶ τότ' ἔχομεν τὸ ὄνομα Χριστοφῆς, ἤτοι τὸ Χριστόφορος ἐν ὑποκορισμῷ.

Κατὰ δ' εὐμενῆ ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐν Κερκύρᾳ κ. Ἀνδρέου Ἱδρωμένου αἱ πρὸς τὸν ὁμώνυμον πρόπαππον αὐτοῦ ἐπιστολαὶ τοῦ Περραιβοῦ, ἀρχόμεναι ἀπὸ τοῦ 1797, φθάνουσι μέχρι τοῦ 1818. Ἐν πάσαις δὲ μετ' ἄκρου πρὸς αὐτὸν σεβασμοῦ ἀποτείνεται, καλων πατέρα καὶ ἀδελφόν, καὶ ποιεῖται λόγον περὶ ἑταιρείας καὶ ἀδελφῶν, καὶ κρυπτογραφήματα μεταχειρίζεται. Ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἀναγινώσκονται διὰ τοῦ κρυπτογραφικοῦ ἀλφαβήτου τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας, ὄντος νεωτέρου. Φαίνεται δ' ἄλλως ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας ταύτης ὁ Περραιβὸς εἰς διηνεκεῖς πρὸς πολλοὺς διατελῶν σχέσεις καὶ κατεχόμενος ἀπαύστως ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερώσεως τῆς πατρίδος.

Ἡ σφραγὶς τοῦ Χατζηβασίλη

Τῷ 1802 εὑρίσκετο ἐν Λιβούρνῳ τῆς Ἰταλίας. Ἐκεῖθεν δ' ἔγραφεν, ὅτι ἀνέγνωσεν εἰς τοὺς ἐν τῇ πόλει Ἕλληνας τὸ χειρόγραφον τῆς Ἱστορίας τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας, ἐνέπλησε δ' ἐνθουσιασμοῦ τοὺς πατριώτας ἐκείνους, οἵτινες μεγάλως ἐτίμησαν αὐτόν, καί, συλλέξαντες χρήματα, ἔπεμψαν τὸν ἄνδρα εἰς Παρισίους.

Τῷ δὲ 1803, γράφων πάλιν ἐκ Λιβούρνου, ἀπέτρεψε τὸν ἱερέα Ἱδρωμένον, ἔτι ἐν Πάργῃ διαμένοντα, νἀπέλθῃ εἰς Ἰωάννινα. Ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ Ἀλῆ καὶ αὐτὸς ὁ μητροπολίτης ἦτο ἀναγκαίως πειθήνιον ὄργανον τοῦ σατράπου. Καὶ τοιοῦτος ἀληθῶς παριστάνετο ὁ κατέχων τὸν μητροπολιτικὸν θρόνον Ἰωαννίνων Ἱερόθεος.

Τῷ δὲ 1804 ὁ Περραιβὸς μετέβη εἰς τὴν Κέρκυραν, ἔνθα ἤδη ὁ Ἱδρωμένος εἶχε κληθῇ ὑπὸ τῆς γερουσίας ὡς καθηγητὴς τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τούτου δὲ βοηθὸς διετέλεσεν ἐπί τινα χρόνον ὁ

Περραιβός. Ἀλλ' ἡ διδασκαλία τῶν γραμμάτων δὲν ἦτο ἡ προςήκουσ' ἀποστολὴ τοῦ ἀεικινήτου καὶ πρὸς ἄλλας ἐνεργείας ὀργῶντος Περραιβοῦ, ὅςτις καὶ ἀνεχώρησεν ἐκ Κερκύρας. Ἔκτοτε δὲ τὸ ὄνομ' αὐτοῦ συνδέεται πρὸς τὰς ἐνεργείας τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας καὶ τὰς τύχας τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος.

Τοιαῦται αἱ ἐκ τῆς μετὰ τοῦ Ἰδρωμένου ἀλληλογραφίας ἐξαγόμεναι κυριώτεραι εἰδήσεις τῶν κατὰ τὸν Περραιβὸν ἀπὸ τῆς διασώσεως αὐτοῦ τῷ 1798 μέχρι τῶν παραμονῶν τῆς ἐνάρξεως τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως.

ϛ'. Ἄγνωστα ποιήματα τοῦ Περραιβοῦ.

Παρὰ τῷ κ. Ἀνδρέᾳ Ἰδρωμένῳ ἐν Κερκύρᾳ εὕρηται ἐκτετυπωμένον τῷ 1798, εἰ καὶ δὲν φέρει τὸν ἀριθμὸν τοῦ ἔτους τῆς ἐκτυπώσεως, φυλλάδιον εἰς 8ον ἐκ τεσσάρων σελίδων, ὧν ἡ τετάρτη εἶνε λευκή, φέρουσα μόνον ἐν μέσῳ τάδε·

ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ.

Χρόνος ἕκτος πολιτικὸς

Αἱ δὲ τρεῖς πρῶται σελίδες περιέχουσιν Ὕμνον εἰς τὸν Βοναπάρτην, οὗ ἐν τέλει εὕρηνται αἱ λέξεις Ποίημα Χριστοφόρου τοῦ Περῥαιβοῦ. Τὸ ποίημα τοῦτο ἐπιγράφεται·

ΎΜΝΟΣ ΈΓΚΩΜΙΑΣΤΙΚΟ'Σ

Παρ' ὅλης τῆς Γραικίας

ΠΡΟ'Σ ΤΟ'Ν 'ΑΡΧΙΣΤΡΑ'ΤΗΓΟΝ ΜΠΟΝΑΠΑ'ΡΤΕ

Εἰς τὸν ἦχον τῆς Καρμανιόλας

Ἔχει δὲ ὧδε

Τι θάμβος, κι' ἄμετρος χαρά
'Οποῦ μᾶς ἦλθ' εὐθὺς παιδιά;
Μποναπάρτες τὴν Μάλτα
Τὴν πῆρε μὲ μια σάλτα
'Εβίβα Μποναπάρτε
'Ε λὲ σὸν ντοῦ κανόν.
Μετὰ τὴν νίκην τον πεζον
Εἰς τῆς Γραικίας τὸν Λαον,
Στέλλει κ' ἐγκαρδιώνει.
Πῶς τὸν ἐλευθερώνει.
'Εβίβα Μ.
Θάλασσα παῦσε τώρα πιὰ
Ζέφυρε φύσα τὰ πανιὰ,
'Ο Ἥρωας νὰ φθάσῃ,
Εἰς τῶν Γραικῶν τὰ δάση.
'Εβίβα Μ.
'Εσὺ φωστὴρ νυκτερινὲ,
Κ' ἐσὺ ἀστὴρ αὐγερινὲ,
Πλούσια δότε φῶτα
Στοῦ ἥρωος τὴν ὄπα.
'Εβίβα Μ.
'Ως ἀστραπὴ π' 'Ανατολας
Φαίνεται ἕως τὰς Δυσμάς·
Οὕτω κι' ὁ Μποναπάρτη,
Ἂς λάμψῃ γῆς τα ἄκρη.
'Εβίβα Μ.
Τὸ ῥόπαλόν σου 'Ηρακλῆ,
Τ' ἀνίκητον, καὶ τὸ ταχὺ,
Τὰ ἄνω κατ' ἃς φέρῃ,
Τὸ πλῆθος τὸ προσμένει.
'Εβιβα Μ.
'Ελλὰς, Ἤπειρος καὶ Μωρια
Κι' ὅλη Γραικῶν ἡ γενεα,

Τὸν ῥύστην καρτεροῦμεν,
Χωρὶς νὰ διγνωμοῦμεν.
Ἐβίβα Μ.
Φθάσε Ἡρώων Πρόεδρε,
Σῶσε Γραικίαν Πρόγονε,
Κι' αὐτὴ χρυσὰς κολόνας,
Σὲ κάμει εἰς αἰῶνας.
Ἐβίβα Μ.
Νὰ ζῇ, νὰ ζῇ καὶ τρεῖς νὰ ζῇ
Ὁ Μποναπάρτε κι' ὅλ' μαζύ·
Ἄς ἔλθῃ τὸν ζητοῦμεν,
Κ' ἡμεῖς μαζὺ κινοῦμεν.
Ἐβίβα Μ.

Πλὴν δὲ τοῦ Ὕμνου τούτου ἐν τῷ αὐτῷ τυπογραφείῳ τῆς Κερκύρας (Ἀπὸ τὴν τοῦ Γένους Τυπογραφίαν ἐν Κερκύρᾳ) ἄνευ χρονολογίας ἐξετυπώθη εἰς 8ον φυλλάδιον ἐκ 12 σελίδων, ὧν 11 εἶνε ἠριθμημέναι, εὑρισκόμενον καὶ τοῦτο ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ κ. Ἱδρωμένου. Ἐπιγράφεται δὲ

ὙΜΝΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΟ'Σ

τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅλης τῆς Γραικίας·

Πρὸς ξαναπόκτησιν τῆς αὐτῶν Ἐλευθερίας.

Σύγκειται δὲ τὸ ποίημα ἐκ τεσσαράκοντα καὶ δύο στροφῶν, ὧν ἡ πρώτη ἔχει ὧδε·

Ὅλα τα ἔθνη πολεμοῦν
Καὶ στοὺς Τυράννους τους ὁρμοῦν,
Ἐκδίκησιν γυρεύουν,
Καὶ τοὺς ἐξολοθρεύουν,
Καὶ τρέχουν γιὰ τὴν δόξαν,
Μὲ χαρὰ στὴ φωτιά.

Τελευταία δὲ στροφὴ εἶνε ἡ ἑξῆς·

Ν' ἀρχήσουν τώρα να λαλοῦν,
Μὲ ὄργανα νὰ κελαδοῦν,
Ἡ Μούσαις τὴν ἀνδρείαν μας,
Τώρα στὴν λευθερίαν μας,
Πῶς τρέχομεν μὲ πόθον
Καὶ χαρὰ στὴ φωτιά.

Πᾶσαι δ' αἱ στροφαὶ περατοῦνται διὰ τοῦ ἐπῳδοῦ Μὲ χαρὰ ςτὴ φωτιὰ ἢ Στὴ φωτιά, μπρὲ παιδιὰ ἢ Μὲ χαρά, μπρὲ παιδιὰ ἢ ἄλλων μικρὸν παρηλλαγμένων.

Καὶ ἡ μὲν ποιητικὴ ἀξία τοῦ στιχουργήματος εἶνε πάνυ σμικρά. Ἄξιον δὲ λόγου εἶνε διὰ τὴν ἐν αὐτῷ γινομένην μνείαν πολλῶν ἀρματωλῶν ἐξυμνουμένων ὑπὸ τοῦ στιχουργήσαντος. Εἶνε δ' οὗτοι οἱ ἑξῆς, ὧν τινες ἄλλοθεν ἄγνωστοι· Δράκος, Καραΐσκος, Χρηστάκης, Μπλαχάβας, Λάζος, Κομπολὴς, Μπασδέκης, Κωνσταντὴς, Ταπάκης, Γκιθῶνας, Σταθᾶς, Στουρνάρας, Παπποῦς, Κοντογιάννης, Βαρνακιότης, Μιχάλης, Τζιανάκας, Νικόλας, Τζαχίλας, Ψῆρας, Κονιός, Δημόκας, Κατζαρὸς, Μάνδαλος, Φώτης, Νικολακέοι, Καγκιούζης, Ζαχαρίας, Χρυσαντάκος, Γιάννης, Τζοβόρας, Τζιαμπαλὴς, Κολοκοτρώνης.

Τοῦ ποιήματος τούτου δύο στροφὰς ἐξέδωκε καὶ ὁ Iken ἐν τῇ Εὐνομίᾳ [1], καυχώμενος, ὅτι τέως οὐδὲ στίχος εἷς τοῦ ᾄσματος ἐκείνου ἦτο γνωστὸς, ἀλλὰ καὶ προςθέτων, ὅτι δὲν παρέχει αὐτὸ πλῆρες, ἐπειδὴ κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Νέγρη, ὅςτις ἦτο πιθανῶς καὶ ὁ ἀπὸ μνήμης ἀνακοινώσας εἰς τὸν Γερμανὸν φιλέλληνα τὰς δύο ἐκείνας στροφὰς, εἶνε μακρὸν ποίημα τοῦ Ῥήγα. Καὶ ὅτι μὲν τὸ ποίημα εἶνε μακρὸν, ὀρθῶς ὡμολόγει ὁ Νέγρης, γινώσκων αὐτὸ πιθανῶς ὅλον ἐκ τοῦ ἐντύπου. Ἀλλὰ ποῦ ἐστηρίζετο ἡ βεβαίωσις αὐτοῦ, ὅτι εἶχε στιχουργηθῇ ὑπὸ τοῦ Ῥήγα; Περιελαμβάνετο τυχὸν εἰς τοὺς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ῥήγα δημοσιευθέντας ἐν Ἰασίῳ τῷ 1814 ὕμνους; Καὶ ἂν ἴσως συνέβαινε τοῦτο, τίς ἐγγυᾶται ἡμῖν, ὅτι ἡ ἔκδοσις ἐκείνη δὲν περιεῖχε καὶ ὑποβολιμαῖα ἔργα, ψευδῶς ἀποδιδόμενα εἰς ἐκεῖνον οὗ τὸ ὄνομα τὸ περιβαλλόμενον ὑπὸ τῆς αἴγλης τοῦ μαρτυρίου ἐλάτρευε τὸ δουλεῦον γένος; Ἐκ τῶν πρακτικῶν τοὐλάχιστον τῆς ἀνακρίσεως οὐδὲν ἀναφέρεται περὶ τοιούτου ἐντύπου τοῦ Ῥήγα.

Ἐν ᾧ δὲ οὐδὲν φαίνεται τὸ πεῖθον, ὅτι ἡ πρὸς τὸν Iken βεβαίωσις τοῦ Νεγρη ἦτο ἀκριβὴς, πλεῖστα ὅσα πείθουσιν, ὅτι ὁ Ὕμνος οὗτος ἐστιχουργήθη ὑπὸ τοῦ Περραιβοῦ. Εἰς τοιοῦτο συμπέρασμ' ἄγουσιν οὐ μόνον ὁ τόπος καὶ χρόνος τῆς τυπώσεως, ὅςτις εἶνε πιθανῶς τὸ ἔτος 1798, καθ' ὃ ἐξετυπώθη ἐν Κερκύρᾳ καὶ ὁ Ὕμνος τοῦ Περραι-

[1] Τόμ. Β' σ. 130 κ. ἑ.

βοῦ πρὸς τὸν Βοναπάρτην, ἀλλὰ καὶ ἡ στιχουργία καὶ τὸ ὅλον τοῦ ποιήματος ὕφος. Ἔτι δὲ μᾶλλον πειθόμεθα περὶ ταύτης τῆς γνώμης ἐκ τῆς ἐν σ. 6 στροφῆς ταύτης·

Νὰ λάμψῃ πάλιν λευθεριὰ
'Ως ἦτον τότε μία φορά.
Κ' ἐσᾶς χρυσᾶς καλόνας
Σᾶς κάμουν εἰς αἰῶνας.
Νὰ εἶστε διὰ μνήμην.
Στὴ φωτιὰ, μπρὲ παιδιά.

Τῆς στροφῆς ταύτης οἱ δύο διὰ παχέων γραμμάτων ἐνταῦθα ἐκτυπωθέντες στίχοι εὑρίσκονται λίαν ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἐν τῇ προτελευταίᾳ στροφῇ τοῦ εἰς τὸν Βοναπάρτην ποιήματος τοῦ Χριστοφόρου Περραιβοῦ καὶ ἐνδεικνύουσι τὸν αὐτὸν στιχουργόν.

ζ'. Περίεργον ἔγγραφον περὶ Περραιβοῦ.

Ἐν τῷ ἀρχειοφυλακείῳ Κερκύρας ἐν τῷ βιβλίῳ τῆς Ἀστυνομίας ὑπ' ἀρ. 7 τοῦ Registro lettere al generale dal 28 Agosto 1814 al Giugno 1817 εὕρηται περίεργον ἔγγραφον περὶ Περραιβοῦ ἰταλιστὶ γεγραμμένον, ὅπερ, σταλέν μοι ἐν ἀντιγράφῳ παρὰ τοῦ κ. Ἱδρωμένου μετὰ τῆς συνεκδιδομένης ἑλληνικῆς μεταφράσεως, ἐκδίδω ἐνταῦθ' ἄνευ περαιτέρων σχολίων ὡς τελευταίαν συμβολὴν εἰς τὰ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑκατοστῆς ἀμφιετηρίδος τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ῥήγα γραφέντα ὑπ' ἐμοῦ σημειώματα περὶ τοῦ μεγάλου Θεσσαλοῦ καὶ τοῦ συνεργοῦ καὶ βιογράφου αὐτοῦ.

Ἰταλικὸν πρωτότυπον

Al Sig^r William Meyer, Scudiere Segretario del Governo e Membro della Commissione coll'incarico di Lord Alto Commissionario.

Primo Luglio 1816.

Perchè abbiano immediato effetto le deliberazioni di S. E. riguardo al detenuto Cristoforo Perevò, gli si è trovato im-

barco sopra un legno diritto per Trieste, il quale parte quest' oggi, e ci siamo convenuti per nolo e cibaria, in tutto, talleri venti. Siccome però il detto Perevò è privo affatto d'ogni mezzo di sussistenza, e così gli si potrebbe accordare altri talleri venti per suo sussidio.

Ci rivolgiamo adunque a Lei, signore, pregandola ch'Ella si presti ad ordinare l'ordinanza di talleri quaranta affinchè sia sollecitamente firmata ed eseguita in quest'oggi, essendo il capitano prontissimo alla partenza.

Ἑλληνικὴ μετάφρασις

Κύριον Γουλιέλμον Μέγιερ

Γραμματέα τῆς Κυβερνήσεως καὶ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ε. χ. λόρδου Μεγάλου Ἁρμοστοῦ.

Τῇ 1 Ἰουλίου 1816.

Ὅπως τύχωσιν ἀμέσου ἐκτελέσεως αι ἀποφάσεις τῆς Υ. Ε. περὶ τοῦ κρατουμένου Χριστοφόρου Περραιβοῦ, εὑρέθη τὸ μέσον ἐπιβιβάσεως αὐτοῦ ἐπὶ πλοίου ἀναχωροῦντος εἰς Τεργέστην τὴν σήμερον, καὶ συνεφωνήσαμεν διὰ ναῦλον καὶ σιτηρέσιον αὐτοῦ ἐν ὅλῳ τάλληρα εἴκοσιν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ῥηθεὶς Περραιβὸς στερεῖται ὅλως παντὸς μέσου διατροφῆς, ἠδύναντο νὰ δοθῶσιν αὐτῷ ἕτερα τάλληρα εἴκοσιν ὡς βοήθημα.

Ἀπευθυνόμεθα λοιπὸν πρὸς Ὑμᾶς, Κύριε, παρακαλοῦντες, ἵνα εὐαρεστούμενος ἐκδώσητε τὴν διαταγὴν διὰ τάλληρα τεσσαράκοντα, ὅπως ὑπογραφῇ καὶ ἐκτελεσθῇ αὐθημερὸν, διότι ὁ πλοίαρχος εἶνε κατὰ πάντα ἕτοιμος πρὸς ἀναχώρησιν.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ *

Πολλὰ ἠδύνατο νὰ διδάξῃ ἡ νομισματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐν τοῖς χρόνοις τῆς τουρκοκρατίας. Ἀλλ' ἡ ἱστορία αὕτη εἶνε σκοτεινοτάτη καὶ ἴσως οὐδέποτε θὰ δυνηθῇ νὰ γραφῇ διὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν πηγῶν. Ἡ ἀγορά, στερουμένη ἐντοπίων νομισμάτων, ἐσαλεύετο δεινῶς, ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς κυμάνσεως τῆς ἀξίας τῶν νομισμάτων ἐν ταῖς ξέναις χώραις. Τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ διατάραξις καὶ ἡ ἐπερχομένη ἐνίοτ' ἐκ τῆς σπάνιος κερμάτων στενοχωρία, ὥςτ' ἐξ ἐγγράφων τοῦ ἐν Βενετίᾳ ἀρχείου ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐν Πελοποννήσῳ βενετοκρατίας τελευτῶντος τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος βλέπομεν τοὺς Βενετοὺς μεριμνῶντας περὶ εἰςαγωγῆς βενετικῶν κερμάτων καὶ διακανονισμοῦ τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἡ κύμανσις τῆς μεταλλικῆς ἀξίας ἦτο τοιαύτη, ὥςτε δηλίου κολυμβητοῦ δεῖται αὐτόχρημα ἡ ἐξεύρεσις τῆς ἀξίας τοῦ τουρκικοῦ γροσίου κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας τῆς τουρκοκρατίας.

Τὴν τοιαύτην δ' ἀνωμαλίαν ἤδη ἐνωρὶς ἐπειράθη νὰ περιστείλῃ ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος. Ἤδη ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 2 Ἰουνίου 1823 ἀνεγνώσθη ἐν τῷ Βουλευτικῷ, ἀντιπροεδρεύοντος τοῦ ἁγίου Βρεσθένης Θεοδωρήτου, «προβούλευμα τοῦ Ἐκτελεστικοῦ ὑπ' ἀρ. 1209, ὁμοῦ καὶ ὁ ἀκόλουθος κατάλογος περὶ τοῦ ν' αὐξηθῶσιν αἱ τιμαὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν νομισμάτων, ὁμοῦ καὶ τῶν τουρκικῶν πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ταραχῶν, προερχομένων ἐκ τῶν παραχαράκτων τουρκικῶν νομισμάτων». Ἡ δ' εἰς τὰ πρακτικὰ τοῦ Βουλευτικοῦ καταχωρισθεῖσα «Σημείωσις τῶν νομισμάτων [1]»

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ τοῦ Γ. Δροσίνη καὶ Γ. Κασδόνη Νέᾳ Ἑλλάδι Ἔτ. Β' (1896) σ. 149 κ. ἑ.

[1] Ἴδε Ἀρχεῖα τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας. Ἐν Ἀθήναις. 1862. Τόμ. Β' σ. 54 κ. ἑ.

δεικνύει εἰς ὁποῖον ἀληθῶς νομισματικὸν λαβύρινθον εὑρίσκετο τότε ἡ Ἑλλάς. Εἰς τὴν ἀγορὰν περιεφέροντο ἱσπανικαὶ διπλαῖ (δούπιες) μετὰ νομισμάτων πορτογαλλικῶν, βενετικῶν, ὁλλανδικῶν, αὐστριακῶν, παπικῶν, νεαπολιτικῶν καὶ λουδοβίκεια χρυσᾶ μετὰ τουρκικῶν νομισμάτων. Μαχμουτιέδες, μισοὶ παλαιοί, μισοὶ ἐγγλέζικοι, φουντούκια, πολίτικα, μισήρικα, μισὰ πολίτικα, μισὰ μισήρικα, ῥουμπιέδες Φουντουκίου, ὅμοιοι Μισηρίου, Τουνεζίου, Ἀϊναλιά, Τάλληρα κολονάτα καὶ φραντζεσκίνια, ῥεγγίναι καὶ Βενέτικα, πεσλίκια, ἑκατοστάρια παλαιά, ἠκιλίκια, ἑξηντάρια, μονόγροσα παλαιὰ καὶ μονόγροσα νέα ὁμοῦ συμφυρόμενα καὶ χρησιμεύοντα εἰς τὴν κυκλοφορίαν ἔφερον εἰς σύγχυσιν τοὺς χρηματιζομένους. Ὁποία δὲ ἡ χρηματιστικὴ ἀνωμαλία ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς αἰφνιδίας δι' ἀποφάσεως τοῦ Βουλευτικοῦ ἀναβιβάσεως τῆς τιμῆς τῆς ἱσπανικῆς διπλῆς ἀπὸ 120 γροσίων εἰς 160, ἧς ἀνάλογος ὑπῆρξε καὶ τῶν λοιπῶν νομισμάτων ἡ ὕψωσις.

Μετὰ δὲ τὴν ὁπωσδήποτ' ἐπελθοῦσαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων ὄχι μόνον ἡ ἀνάγκη τοῦ διακανονισμοῦ τῶν ξένων νομισματικῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ καὶ λόγοι ἐθνικῆς φιλοτιμίας ἤγαγον τὸν κυβερνήτην Ἰωάννην Καποδίστριαν εἰς τὴν σκέψιν περὶ χαράξεως ἰδίου ἐθνικοῦ νομίσματος τῶν Ἑλλήνων. Ἡ δὲ ἀνάγκη ἦτο ἐπείγουσα, διότι ἄνευ ἰδίου ἑλληνικοῦ νομίσματος, καὶ μάλιστα χαλκοῦ, δὲν ἠδύνατο νἀναπληρωθῇ ὁ τουρκικὸς παρᾶς, οὗ ἡ κυκλοφορία ἐντὸς τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ἐμπόδιζε τὴν κατ' ἀξίαν διατίμησιν τῶν ξένων εὐρωπαϊκῶν νομισμάτων, ἧς καὶ πάλιν ἐπειράθη ἀρχομένου τοῦ 1828 ὁ Καποδίστριας διὰ τοῦ Α. Κοντοσταύλου, συντάξαντος καὶ δημοσιεύσαντος τὴν ἀναγκαίαν περὶ τούτου προκήρυξιν [1].

Ἤδη ἀρχομένου τοῦ Ἀπριλίου 1828 ἀπετάθη ὁ Καποδίστριας πρὸς τὸ Πανελλήνιον, καλέσας αὐτὸ νὰ σκεφθῇ περὶ χαράξεως νομίσματος καὶ ὑποβάλῃ τὴν περὶ τούτου γνώμην του εἰς τὸν Κυβερνήτην. Τὸ δὲ Πανελλήνιον, ὡρίμως σκεφθέν, καθυπέβαλεν εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ Κυβερνήτου σχέδιον ψηφίσματος περὶ νομισμάτων [2].

[1] ***Α. Κοντοσταύλου*** Τὰ περὶ τῶν ἐν Ἀμερικῇ ναυπηγηθεισῶν φρεγατῶν καὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ νομισματοκοπείου. Ἐν Ἀθήναις. 1855 σ. 260. Ἴδε περὶ τουρκικῶν νομισμάτων ἐν κυκλοφορίᾳ τῷ 1833 τὴν «Ἀθηνᾶν» ἀρ. 83 σ. 311.

[2] Ἴδε τὸ σχέδιον τοῦτο συνυποβληθὲν εἰς τὴν Δ' ἐθνικὴν συνέλευσιν μετὰ τῆς ἀπὸ

Κατὰ τὸ σχέδιον τοῦτο τὰ νομίσματα ἔμελλον νὰ ὦσι χαλκᾶ, ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ. Καὶ χρυσᾶ μὲν ὡρίσθησαν ἡ Ἀθηνᾶ, ἔχουσα τιμὴν εἴκοσι φοινίκων καὶ φέρουσα ἐξ ἑνὸς μὲν τὴν εἰκόνα τῆς Ἀθηνᾶς, ἐπὶ δὲ τοῦ ἑτέρου ἐπιγεγραμμένην τὴν τιμὴν 20 φοίνικες, τὸ ἔτος τῆς ἐκτυπώσεως καὶ τὴν ἐπιγραφὴν Κυβερνήτης Ι. Α. Καποδίστριας, καὶ τὸ ἥμισυ τῆς Ἀθηνᾶς, ἴσον πρὸς 10 φοίνικας. Ἀργυρᾶ δὲ νομίσματα ἔμελλον νὰ κοπῶσιν ὁ φοίνιξ, ὅστις θὰ ἦτο καὶ ἡ βάσις τῶν ἐθνικῶν νομισμάτων, ἴσος κατὰ τὸ βάρος μὲ ἑκατὸν σπυρία καὶ συγκείμενος κατὰ τὸ ἓν δέκατον τοῦ κράματος ἐκ χαλκοῦ. Ἰδοὺ δὲ ὁποία ἡ ἐν τῷ σχεδίῳ περιγραφὴ τοῦ φοίνικος· «κατὰ μὲν τὸ ἕτερον πρόςωπον φέρει τὸν μυθολογικὸν φοίνικα, ἔχοντα ἐπὶ κεφαλῆς τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ, ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου φέρονται ἡλιακαί τινες ἀκτῖνες, ἔχει καὶ περιγραφὴν Ἑλληνικὴ πολιτεία· κατὰ δὲ τὸ ἄλλο πρόςωπον φέρει τὴν τιμήν του, δῆλα δὴ εἷς φοίνιξ, ἐν μέσῳ δύο κλάδων ἐλαίας καὶ δάφνης, μὲ περιγραφὴν Κυβερνήτης Ι. Α. Καποδίστριας, καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τὸ ἔτος». Ἔμελλον δὲ νὰ κοπῶσι καὶ ἥμισυ τοῦ φοίνικος ἀργυροῦν καὶ Αἰγὶς, ἴσος μὲ πέντε φοίνικας καὶ ἥμισυ τῆς Αἰγίδος, ἐπ' ἴσης ἀργυρᾶ. Ὡς χαλκᾶ δὲ νομίσματα ὡρίζοντο τὸ λεπτὸν, τὸ δεύτερον, ἤτοι τὸ ἥμισυ τοῦ λεπτοῦ, καὶ τὸ πεντάριον, ἴσον πρὸς πέντε λεπτά. Ὁ δὲ φοίνιξ ἔμελλε νἀναλογῇ πρὸς λεπτὰ ἑξήκοντα.

Καὶ ἀπεφασίσθη μὲν ἡ χάραξις ἰδίου ἑλληνικοῦ νομίσματος, ἀλλ' ἔλειπον αἵ τε ἀναγκαῖαι μηχαναὶ καὶ χρῆμα. Ἀλλ' ὅτε περὶ τὰ τέλη Μαΐου 1828 περιῆλθεν εἰς τὸν Κυβερνήτην παρὰ τῆς ῥωσικῆς κυβερνήσεως διὰ συναλλαγματικῶν πληρωτέων ἐν Λονδίνῳ ποσὸν ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου ῥουβλίων, ἔδωκεν ὁ Καποδίστριας ἐντολὴν εἰς τὸν Κοντόσταυλον νὰ μεταβῇ εἰς Μελίτην καὶ φροντίσῃ περὶ προμηθείας νομισματοκοπικῶν μηχανῶν. Οὗτος δ' ἐξετέλεσε ταχέως τἀνατεθέντα εἰς αὐτὸν, ἀγοράσας πάσας τὰς μηχανὰς τοῦ ἐν ἔτει 1798 διὰ τῆς εἰς τὸν Βοναπάρτην παραδόσεως τῆς Μελίτης διαλυθέντος τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν τῆς Ῥόδου, ὧν τὸ κέντρον εἶχε μετατεθῆ ἀπὸ τοῦ 1530 εἰς Μελίτην. Καὶ ἠγοράσθησαν μὲν αὗται αἱ μηχαναὶ

29 Ἰουλίου 1828 ἐκθέσεως τοῦ Κυβερνήτου παρὰ Μάμουκα (Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος Τόμ. ΙΑ' σ. 779 κ. ἑ.).

ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΟΥ ΠΕΝΤΕ ΦΟΙΝΙΚΩΝ

ἀντὶ τοῦ εὐτελοῦς ἀληθῶς ποσοῦ ἑκατὸν λιρῶν, ἀλλ' ἄπορον ἦτο κατὰ πόσον θὰ κατωρθοῦτο δι' αὐτῶν, οὐσῶν παλαιῶν, ἐφθαρμένων καὶ ἀκαταλλήλων, νὰ χαραχθῶσι νομίσματα.

Καὶ ὅμως ἱδρύθη τὸ νομισματοκοπεῖον, ἐγκατασταθὲν ἐν αὐτῷ τῷ κάτω πατώματι τοῦ μεγάρου τοῦ Κυβερνήτου, ἐν μέρει δὲ καὶ κατὰ τὴν αὐλὴν τῆς μεγάλης ἐκείνης οἰκίας, ἣν ὁ λαὸς τῆς Αἰγίνης ἐκάλει παλάτιον τοῦ Μπαρμπαγιάννη. Κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1885 ἐπίσκεψίν μου εἰς τὴν νῆσον ἐπεδείχθησάν μοι τὰ δωμάτια ἐν οἷς ἐχύνετο τὸ μέταλλον· ἐν δὲ τῇ αὐλῇ εἶδον παρηγκωνισμένον τὸ τελευταῖον τοῦ νομισματοκοπείου λείψανον, τὸν ἄκμονα πιθανῶς, ἐφ' οὗ ἐτίθεντο τὰ μετάλλινα κέρματα πρὸς ἐπιχάραξιν τῆς σφραγῖδος διὰ τῆς σφύρας, διότι οὕτως ἁπλῆ φαίνεται, ὅτι ἦτο ἡ λειτουργία τῆς χαραγῆς [1]. Ἐφρόντισα δ' ἔκτοτε, ὅπως τὸ τελευταῖον ἐκεῖνο λείψανον τοῦ νομισματοκοπείου σταλῇ εἰς Ἀθήνας, καὶ μετά τινα χρόνον κατωρθώθη ἀληθῶς ἡ ἀποστολὴ αὐτοῦ εἰς τὸ ἐνταῦθα μουσεῖον τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας.

Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἐφορεία τοῦ νομισματοκοπείου καὶ ἡ εὐθύνη ἀνετέθη εἰς μόνον τὸν Α. Κοντόσταυλον μέχρι τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1829, ἔκτοτε δὲ ἡ διοίκησις αὐτοῦ ἡνώθη μετὰ τῆς τριμελοῦς Ἐπιτροπῆς τῆς Οἰκονομίας, συνενεργούσης καὶ συνδιοικούσης.

Μετ' ἰδιαζούσης δὲ χαρᾶς βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν ἐκ Μελίτης ἄφιξιν τῶν μηχανημάτων ἔστειλεν ὁ Κοντόσταυλος τῇ 29 Ἰουλίου 1829 εἰς τὴν ἐν Ἄργει Ἐθνικὴν συνέλευσιν τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ νομίσματα, συνιστάμενα εἰς ἀργυροῦν φοίνικα καὶ εἰς χαλκοῦν μονόλεπτον, πεντάλεπτον καὶ δεκάλεπτον.

Κατὰ ταῦτα τὸ σχέδιον τοῦ Πανελληνίου δὲν ἐξετελεῖτο πλῆρες. Ὡς εὑρίσκοντο τὰ τοῦ ταμείου, δὲν ἠδύνατο νὰ γείνῃ σκέψις περὶ τῶν χρυσῶν νομισμάτων καὶ περὶ πάντων τῶν ἀργυρῶν. Ἀναβαλλομένης λοιπὸν τῆς ἐνεργείας τοῦ ὅλου εἰς εὐτυχεστέρας περιστάσεις, ὡς ἔγραφε τῇ 29 Ἰουλίου 1829 ὁ Κυβερνήτης εἰς τὴν ἐν Ἄργει Ἐθνικὴν συνέλευσιν, παρίστατο ἀνάγκη νὰ περιορισθῶσιν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς χαλκᾶ νομίσματα. Τοιαῦτα δὲ ἦσαν τὰ πλὴν τοῦ ἀργυροῦ φοίνικος ὡς δεῖγμα σταλέντα εἰς τὴν Ἐθνικὴν συνέλευσιν, κοπέντα ἐν αὐτῷ τῷ ἀτε-

[1] Ἴδε καὶ τὸ ἄρθρον μου Τὸ παλάτιον τοῦ Μπαρμπαγιάννη ἐν τῷ βιβλίῳ μου Λόγοι καὶ ἄρθρα σ. 559.

λεῖ νομισματοκοπείῳ τῆς Αἰγίνης. Καὶ εἶχον μὲν γείνει προτάσεις περὶ ἐκκοπῆς χαλκῶν νομισμάτων ἐν Παρισίοις παρὰ τοῦ Γάλλου De Saint-Croix, λαμβάνοντος εἰς ἀνταλλαγὴν ὀρειχάλκινα κανόνια ἐκ τῶν ἀχρήστων, ἀλλὰ τὸ Πανελλήνιον εἶχεν ἀποκρούσει τὴν αἴτησιν, προτιμηθείσης τῆς ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι χαράξεως τοῦ νομίσματος [1].

Ἡ χαρὰ τῆς Ἐθνικῆς συνελεύσεως, βλεπούσης τὰ πρῶτα ἐκκοπέντα ἐν Αἰγίνῃ καὶ εἰς αὐτὴν σταλέντα ἑλληνικὰ νομίσματα, ὑπῆρξε μεγίστη.

«Ὁ γραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας, λέγουσι τὰ πρακτικὰ τῆς συνεδρίας τῆς 30 Ἰουλίου 1829, διένειμεν ἐκ προσώπου τῆς Κυβερνήσεως εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν ἀντιπροσώπων τὰ τυπωθέντα ἐθνικὰ νομίσματα· τὸ ἀργυροῦν τοῦ φοίνικος καὶ τὸ χάλκινον τῶν 1, 5 καὶ 10 λεπτῶν.

«Ἡ Συνέλευσις τῶν Πληρεξουσίων, εἰς τὴν πρώτην θέαν ἐθνικοῦ νομίσματος, ἐξέφρασε τὴν ἀγαλλίασίν της, ἀνευφημήσασα τὸ Ζήτω ἡ Ἑλλάς! Ζήτω ὁ Κυβερνήτης» [2].

Ἔκτοτε ἤρχισε τακτικῶς λειτουργοῦν τὸ νομισματοκοπεῖον, οὗ πρῶτος ἔφορος ἐξηκολούθει μένων ὁ Κοντόσταυλος, ὃν μετ' ὀλίγον χρόνον διεδέχθη ὁ Α. Λουκόπουλος, οὗ διάδοχος ἐπὶ βραχὺ ἔγεινεν ὁ Γ. Δημητρακόπουλος περὶ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1830 καὶ ἔπειτα ὁ Κ. Λεβίδης.

Ἂν μοι ἐπέτρεπε τὸ στενὸν τοῦ ἐπιμεμετρημένου μοι χώρου, δὲν ἤθελον ὀκνήσει νὰ εἰσαγάγω τὸν ἀναγνώστην εἰς τὰ ὄργια τοῦ νομισματοκοπείου. Ἀλλὰ μὴ φοβηθῇ ὁ ἀναγνώστης ἀκούων ταύτην τὴν λέξιν. Ἐννοῶ ὄργια πολὺ μᾶλλον τὰ τῆς κακογλωσσίας καὶ συκοφαντίας ἐναντίον τῶν διευθυντῶν τοῦ νομισματοκοπείου ἢ ἀληθεῖς αὐτῶν καταχρήσεις. Ἂν τις ἤθελε δώσει πίστιν εἰς τὴν εὐεπίφορον πρὸς κακολογίαν καὶ δυςφημισμὸν ἑλληνικὴν φύσιν, οὐδεὶς τῶν διαχειρισθέντων τὸν ἐθνικὸν πλοῦτον τοῦ πτωχοῦ ἔθνους ἐξῆλθεν ἐκ τῶν ὑπογείων τοῦ παλατίου τοῦ Μπαρμπαγιάννη μὲ κενὰς τὰς χεῖρας. Σκιερὰ ἀληθῶς εἰκὼν ὄχι νοσφισμοῦ δημοσίων χρημάτων, ἀλλὰ κατασυκοφαντήσεως ὡς τὸ πλεῖστον τῶν ἐντεταλμένων τὴν δημοσίαν ἐκεί-

[1] Ἴδε τὴν ἀνωτέρω ἔκθεσιν.

[2] **Μάμουκα** ἔνθ' ἀν. σ. 94.

νην λειτουργίαν παρέχεται ἡμῖν ὑπὸ τῶν καταγγελιῶν καὶ τῶν δικῶν, εἰς ἃς ἐξετέθησαν οἱ πρῶτοι ἄνδρες, εἰς οὓς τὸ ἔθνος ἀνέθηκε τὴν χάραξιν ἐθνικοῦ νομίσματος. Νωθρότης περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος, παράδοσις νομίσματος ὀλιγωτέρου παρὰ τὸ παραλαμβανόμενον μέταλλον, λαθραία ἐξαγωγὴ μετάλλου ἢ νομίσματος ἐκ τοῦ νομισματοκοπείου εἶνε τὰ βαρύτατα, ἀλλ' ὄχι καὶ τὰ μόνα ἄρθρα τῶν κατηγοριῶν, αἵτινες ἐξετοξεύοντο ἐναλλὰξ κατὰ πάντων τῶν διευθυνόντων τὸ νομισματοκοπεῖον. Ἀρκεῖ νὰναγνώσῃ τις τὴν ἀπολογίαν τοῦ Κοντοσταύλου [1] καὶ τὰς ἐν τῇ Ἀθηνᾷ ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Λουκοπούλου καὶ ἀπολογίας αὐτοῦ [2], ὅπως ὁμολογήσῃ, ὅτι δὲν ὑπάρχει ὑπερβολή, ἧς νὰ μὴ γίνηται ἐν Ἑλλάδι χρῆσις ἐναντίον τῶν τὰ κοινὰ διαχειριζομένων, ὅταν μάλιστα ὁ λόγος περὶ χρήματος.

Τὸ ἔθνος, ὅπερ, ἐξερχόμενον ἀπὸ μακρᾶς δουλείας καὶ πολυετοῦς ἀγῶνος, ἦτο τόσον πτωχόν, ὥςτε, ὡς εἴδομεν, οἱ ἰθύντορες αὐτοῦ ἐσκέφθησαν σὺν τοῖς ἄλλοις νὰ κόψωσι καὶ νόμισμα ἀξίας ἡμίσεος λεπτοῦ, προσέβλεπεν οἱονεὶ ἐνεὸν τὸ θαυματουργὸν ἐκεῖνο χαλκεῖον, ἐν ᾧ τὰ ἄχρηστα πυροβόλα τοῦ ἀγῶνος καὶ ἀνάξια λόγου χαλκᾶ σκεύη ἐσφυρηλατοῦντο εἰς νόμισμα, ἐν ᾧ τανοί, μπρίκια καὶ ἄλλα διάφορα ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσεως [3] μετεπλάσσοντο εἰς χαλκοῦς ὀβολούς, καὶ ἀργυρᾶ ὅπλων ποικίλματα, ζάρφια καὶ τὰ τοιαῦτα ἐκόπτοντο εἰς στίλβοντας φοίνικας [4]. Ὁ ἀναγνώστης ἂς ψυχολογήσῃ καὶ ἂς συγχωρήσῃ καὶ τοὺς κακὰ λέγοντας καὶ τοὺς κακολογουμένους ἐνίοτε ἴσως.

Ἐκ τῶν ἀπολογιῶν τοῦ Κοντοσταύλου καὶ Λουκοπούλου περιῆλθον εἰς ἡμᾶς πολύτιμοι στατιστικαὶ εἰδήσεις περὶ τῶν ἐπὶ τῆς διοικήσεως αὐτῶν κοπέντων νομισμάτων. Τούτων ἐλάχιστοι ἦσαν οἱ ἀργυροῖ φοίνικες, οἱ μόνοι εἰς οὓς περιωρίσθη τὸ ἀργυροῦν χάραγμα. Ἐκόπησαν δὲ τοιοῦτοι μόνον ἐπὶ τῆς διοικήσεως τοῦ Κοντοσταύλου 11978 τὸν ἀριθμόν. Ἀλλ' ἕνεκεν ἀπειρίας τὸ νόμισμα τοῦτο ἐκόπτετο ἀμιγὲς χαλκοῦ κράματος, ὥςτε μετ' οὐ πολὺ ἀπεσύρθησαν ἐκ τῆς κυκλοφορίας τηχθέντες ἀντὶ ἀργύρου, ἐξ οὗ λόγου προῆλθεν ἡ σπανιότης

[1] Ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημονευθείσῃ συγγραφῇ σ. 259 κ.έ.

[2] Ἴδε Ἀθηνᾶν τοῦ 1832, ἀρ. 61 σ. 243, 1833 ἀρ. 85 σ. 317, ἀρ. 86 σ. 321, ἀρ. 90 σ. 345, ἀρ. 91 σ. 350, ἀρ. 92 σ. 354, ἀρ. 103 σ. 412.

[3] Ἴδε ***Κοντοσταύλου*** σ. 308

[4] Αὐτόθι σ. 307.

αὐτῶν μέχρι τῆς σήμερον. Ἀπ' ἐναντίας δὲ πολὺ μεῖζον ἦτο ἕνεκα τῆς ἀφθονίας τοῦ ἐκ τῶν ἀχρήστων τηλεβόλων μάλιστα χαλκοῦ τὸ χαλκοῦν νόμισμα. Καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ Κοντοσταύλου ἐκόπησαν

483880 δεκάλεπτα

422218 πεντάλεπτα

505995 μονόλεπτα

ἀντιπροσωπεύοντα ἐν ὅλῳ τὴν ἀξίαν 74558.85 φοινίκων, ἀντιστοιχούντων πρὸς γρόσια 186397.05. Ἐκ τοῦ ὑπολογισμοῦ δὲ τούτου γίνεται δῆλον, ὅτι σὺν τῇ ἐκκοπῇ τῶν νομισμάτων εἰσήχθη τὸ δεκαδικὸν σύστημα, τοῦ φοίνικος ἀντιστοιχοῦντος πρὸς λεπτὰ ἑκατόν, ὄχι δὲ πρὸς ἑξήκοντα, ὡς τὸ κατ' ἀρχὰς εἶχε προταθῇ διὰ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος σχεδίου τοῦ Πανελληνίου.

Πολὺ δὲ δραστηριωτέρα ὑπῆρξεν ἡ ἐνέργεια τοῦ νομισματοκοπείου ἐπὶ τοῦ Λουκοπούλου, ὅτε καὶ εἰκοσάλεπτα ἐκόπησαν τὸ πρῶτον. Συμφώνως τῇ ἀπολογίᾳ αὐτοῦ ἐχαράχθησαν ἐκ τῶν παραληφθεισῶν 63777.14 ὀκάδων χαλκοῦ, ἀφαιρουμένης διὰ τὴν ἀτέλειαν τῶν μηχανῶν τῆς ἀναλόγου φύρας,

εἰκοσάλεπτα	ἀξίας	φοινίκων	261169.60
δεκάλεπτα	»	»	240101.50
πεντάλεπτα	»	»	10992.80
μονόλεπτα	»	»	8064.05

ἤτοι ἐν ὅλῳ χαλκᾶ νομίσματα ἀξίας 528957.55 φοινίκων.

Ἰδίως δὲ δραστηριώτατα ἐλειτούργει τὸ νομισματοκοπεῖον τῷ 1832, ὅτε ἡ χάραξις, γενομένης καὶ νύκτωρ ἐργασίας, ἔφθανεν εἰς 1200 μέχρι 1300 φοινίκων ἀξίας καθ' ἑκάστην, ἐν ἀνάγκῃ δὲ προέβαινε καὶ μέχρι 1500-1600, ἐνίοτε δὲ καὶ μέχρι 2000 φοινίκων. Ἐκόπτοντο δὲ κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἰδίως εἰκοσάλεπτα [1].

Καὶ αἱ μὲν σφραγῖδες τῶν νομισμάτων τοῦ Κυβερνήτου ἐχαράχθησαν ὑπὸ τριῶν διαφόρων τεχνιτῶν, αἱ τοῦ ἔτους 1829 ὑπὸ Ἀρμενίου τινὸς χρυσοχόου ὀνομαζομένου Χατζῆ Γρηγόρη, αἱ τοῦ 1830 ὑπὸ τοῦ ἐκ Καρυταίνης Γεωργίου τοῦ ἐπονομαζομένου Δασκάλου καὶ αἱ τοῦ 1831 ὑπὸ τοῦ ἐκ Καρπενησίου Δημητρίου Κόντου. Τὰ δ' ἔτη καθ' ἃ ἐκόπησαν νομίσματα εἶνε τὰ ἑξῆς·

[1] Ἴδε Ἀθηνᾶν 1832 σ. 317.

Φοίνικες τῷ 1829, ἀλλὰ μὲ χρονολογίαν 1828.

Δεκάλεπτα τῷ 1828 (=1829), 1830, 1831.

Πεντάλεπτα κατὰ τὰ αὐτὰ ἔτη.

Μονόλεπτα κατὰ τὰ αὐτὰ ἔτη [1].

Τὰ δὲ λοιπὰ εἴδη τῶν νομισμάτων, περὶ ὧν διελάμβανε τὸ σχέδιον τοῦ Πανελληνίου, οὐδέποτ' ἐχαράχθησαν.

Οὐδ' ἐμερίμνησεν ὁ Κυβερνήτης περὶ μεταλλικῶν μόνον νομισμάτων. Ἤδη διὰ ψηφίσματος τοῦ Κυβερνήτου ὑπὸ ἡμερομηνίαν 2 Φεβρουαρίου 1828 εἶχεν ἱδρυθῇ καὶ ἐλειτούργει ἡ Ἐθνικὴ χρηματιστικὴ τράπεζα, ἧς βραχεῖα ὑπῆρξεν ἡ διάρκεια, ἅτε τοῦ μὲν χρόνου αὐτῆς ὁρισθέντος πενταετοῦς, διαλυθείσης δ' ὅμως βραχὺ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καποδιστρίου.

Εἰς τὴν Ἐθνικὴν δὲ ταύτην Τράπεζαν ἀνετέθη ἡ ἔκδοσις χαρτονομίσματος δυνάμει τοῦ ἀπὸ 17 Ἰουλίου 1831 ὑπ' ἀρ. ΚΖ' 3851 ψηφίσματος [2].

Ἔχει δὲ τὸ ψήφισμα τοῦτο ὧδε· «Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνάγκην χρηματικῆς τινος ποσότητος πρὸς ἀναπλήρωσιν τοῦ ὅλου τῶν χρονικῶν ἐξόδων τοῦ κράτους κατὰ τὸν ὁποῖον μᾶς ἐπαρουσίασεν ἡ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας ἐπιτροπὴ διὰ τῆς ὑπ' ἀρ. 9133 ἀναφορᾶς της προϋπολογισμόν·

«Χρεωστοῦντες νὰ ἐξεύρωμεν τὸν τρόπον τοῦ νὰ θεραπεύσωμεν τὴν ἀνάγκην ταύτην, χωρὶς νὰ ἐπιφορτίσωμεν μὲ νέους φόρους τὴν γεωργίαν καὶ τὸ ἐμπόριον, τὰ ὁποῖα ὀφείλομεν νὰ ἀναζωογονήσωμεν ὡς παθόντα ἐκ τῆς παρελθούσης ἀνωμαλίας.

«Θεωροῦντες τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ μεταχειρισθῶμεν εἰς τὴν περίστασιν ταύτην καὶ πρὸς θεραπείαν τῶν ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀποτελεσμάτων τὸ εἰς ἄλλα ἔθνη παραδεδεγμένον χαρτονόμισμα καὶ συνάμα ν' ἀσφαλίσωμεν τὴν ὑπόληψιν αὐτοῦ.

Ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἀναφορὰν τῆς ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας ἐπιτροπῆς ὑπ' ἀρ. 9133, ἀκούσαντες καὶ τὴν γνώμην τῆς Γερουσίας·

Ψηφίζομεν

«Θέλουν τυπωθῇ ἀμέσως καὶ ἑτοιμασθῇ χαρτονομίσματα διὰ νὰ ἔμβουν εἰς κυκλοφορίαν κατ' ὀλίγον ὀλίγον, καὶ ἀναλόγως μὲ τὰς χρείας

[1] Ἴδε **Π. Λάμπρον** ἐν τῇ Ἑστίᾳ τῆς 20 Μαρτίου 1877 σ. 751.

[2] Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Γενικῇ Ἐφημερίδι τῆς 5 Ἰουλίου 1831 σ. 288 κ. ἑ.

τῆς Κυβερνήσεως, ἐπέχοντα τόπον 5, 10, 50 καὶ 100 φοινίκων ἀργυρῶν, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν θέλει ὑπερβῇ τὴν ὁλικὴν ποσότητα τριῶν ἑκατομμυρίων φράγκων».

Περαιτέρω δὲ ὥριζε τὸ ψήφισμα, ὅτι τὰ χαρτονομίσματα ἔμελλον νὰ τυπόνωνται ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐπιτροπῆς καὶ παραδίδωνται εἰς τὴν ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας μέχρι συμπληρώσεως τῶν 3000000 φοινίκων, ἡ δ' ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας ἐπιτροπὴ ἔμελλε νὰ παραδίδῃ αὐτὰ εἰς τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον. Ὑπὸ τούτου δ' ἔμελλον νὰ παραδίδωνται εἰς τοὺς πολίτας ἀναμεμιγμένα μετὰ μεταλλικῶν νομισμάτων κατ' ἀναλογίαν τῆς ἐλλείψεως, δηλ. $1/3$ εἰς γραμμάτια καὶ $2/3$ εἰς μεταλλικὰ νομίσματα.

Τὸ δὲ πέμπτον ἄρθρον τοῦ ψηφίσματος ὥριζε τάδε· «Εἰς τὰς ἐκποιήσεις τῶν ἐθνικῶν φθαρτῶν κτημάτων καὶ εἰς τὰς δεκαετεῖς ἢ πολυετεῖς ἐνοικιάσεις δύνανται οἱ πολῖται νὰ πληρόνωσι τὴν τιμὴν τοῦ ἀγοραζομένου κτήματος ἢ ὅλην εἰς χαρτονομίσματα ἢ μέρος εἰς μέταλλα καὶ μέρος εἰς χαρτονομίσματα ὄχι ὀλιγώτερα τῶν $1/3$ καθὼς ἤθελον εὐκολύνεσθαι καλήτερα».

Τέλος δὲ διὰ τοῦ ἕκτου ἄρθρου παρείχετο ἡ ἐγγύησις, ὅτι «ἅμα τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον εὑρεθῇ εἰς χρηματικὴν κατάστασιν καλητέραν τῆς παρούσης, ἡ Κυβέρνησις θέλει διατάξει τὴν ἐξαργύρωσιν τῶν χαρτονομισμάτων».

Φέρει δὲ τὸ ψήφισμα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Καποδιστρίου καὶ τὴν τοῦ γραμματέως τῆς ἐπικρατείας Ν. Σπηλιάδου, βεβαιοῦται δέ, ὅτι ἴσον τῷ πρωτοτύπῳ ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας ἐπιτροπῆς, ἀποτελουμένης ὑπὸ τοῦ Γ. Σταύρου, τοῦ Π. Κοντουμᾶ καὶ τοῦ Α. Παπαδοπούλου.

Πρὸς ἐκτέλεσιν δὲ τοῦ ψηφίσματος τούτου ἐξεδόθη τῇ 30 Ἰουνίου 1831 διάταγμα τοῦ Κυβερνήτου [1], δι' οὗ ἐκανονίζοντο αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἐκτυπώσεως τῶν χαρτονομισμάτων καὶ τὰ κατὰ τὰ στελέχη καὶ τὰς ἀκροστιχίδας κατὰ τὰ ὡρισμένα σχέδια.

Καὶ ὑπὸ μὲν τοῦ δευτέρου ἄρθρου τοῦ διατάγματος τούτου προδιεγράφετο, ὅτι «τὰ χαρτονομίσματα τῶν 5 καὶ 10 φοινίκων θέλουν εἶσθαι τυπωμένα μὲ κόκκινην μελάνην, τὰ δὲ τῶν 50 καὶ 100 μὲ κυα-

[1] Ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ Γενικῇ Ἐφημερίδι σ. 289.

νήν». Τὸ δὲ τρίτον ἄρθρον ὥριζε τὸ ποσὸν τῶν χαρτονομισμάτων ὡς ἑξῆς.

					ἀρ. χάρτου	φοίνικος
«Ἐκ τῶν	5 φοιν.	θέλουν	τυπωθῇ		150,000	750,000
Ἐκ τῶν	10 »	»	»		75,000	750,000
Ἐκ τῶν	50 »	»	»		20,000	1,000,000
Ἐκ δὲ τῶν	100 »	»	»		5,000	500,000
					φ.	3,000,000 ».

Ὡς ἀκροστιχὶς ὡρίζοντο αἱ λέξεις ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ. Τὰ δὲ ἄρθρα δ´-ια´ τοῦ διατάγματος περιελάμβανον τὰς λεπτομερείας τῆς ἐκτυπώσεως, τῆς ὑπογραφῆς, τῆς ἐξελέγξεως, τῆς διανομῆς τῶν χαρτονομισμάτων καὶ τῆς τύχης τῶν ἐφθαρμένων. Μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων ὡρίζετο, ὅτι τὰ βιβλία τῶν στελεχῶν θὰ φυλάττωνται εἰς κιβώτιον ἔχον δύο κλεῖς, ὧν τὴν μὲν θὰ κρατῇ τὸ λογιστικὸν καὶ ἐλεγκτικὸν συμβούλιον, τὴν δ' ἑτέραν ἡ ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας ἐπιτροπή. Ἐπ' ἴσης δ' ἀνεγράφετο, ὅτι «τὰ μέλη τῆς ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐπιτροπῆς θέλουν φυλάττει τὸ κιβώτιον, ἔχον δύο κλεῖς, τὸ διὰ τὰ χαρτονομίσματα χαρτίον, τὴν μελάνην καὶ τὰς ἀκροστιχίδας, καὶ ἓν ἐξ αὐτῶν τῶν μελῶν θέλει παρευρίσκεσθαι, ὅταν τυπόνονται τὰ χαρτονομίσματα. Ἅμα ἐνεργεῖται ἡ τύπωσις θέλει σφραγίζεσθαι τὸ πιεστήριον, καὶ θέλει φυλάττεσθαι παρὰ τῆς διαληφθείσης ἐπιτροπῆς ἡ τυπογραφικὴ σύνθεσις τῶν χαρτονομισμάτων, ἥτις ἀπαιτεῖται νὰ μὴ λάβῃ ποτὲ καμμίαν μεταβολήν».

Τὸ ἀμετάβλητον τοῦ τύπου τῶν χαρτονομισμάτων, ἡ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς τύπωσις καὶ ἡ διὰ δύο κλειδῶν φύλαξις τῶν στοιχείων καὶ τοῦ χάρτου τῶν τραπεζικῶν γραμματίων ἦσαν ἐπαρκεῖς ἐγγυήσεις περὶ τῆς μὴ παραχαράξεως αὐτῶν ἐν χρόνοις καθ' οὓς ἡ τυπογραφικὴ τέχνη ἐνηπίαζεν ἐν Ἑλλάδι. Εἶνε δὲ ἀληθῶς ἄπορον πῶς δὲν ἐπῆλθον, ὅσον τοὐλάχιστον γινώσκομεν, παραχαράξεις τῶν ἁπλουστάτων τραπεζικῶν γραμματίων τοῦ Κυβερνήτου. Ὡς μόνη δὲ κατὰ τῆς παραχαράξεως ἄμυνα ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ἡ αὐτόγραφος ὑπογραφὴ δύο μελῶν τῆς ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐπιτροπῆς, οὐδὲν ἄλλως ἔχουσα τὸ δυσμίμητον καὶ διάστροφον, καὶ ἡ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χαρτονομίσματος ἐπιτύπωσις ἄνευ μέλανος σφραγῖδος τῆς

Ἐθνικῆς Τραπέζης στρογγύλης, φερούσης τὸν φοίνικα καὶ ὑπὲρ αὐτὸν τὸν σταυρὸν κατὰ τὸν τύπον τῶν ἀργυρῶν φοινίκων, κάτω δὲ τὴν τυπικὴν χρονολογίαν αωκη΄ καὶ πέριξ τὰ γράμματα ΕΘΝ. ΤΡΑΠ. ΕΠΙΤΡΟΠΗ. Ἐπετυποῦτο δ᾽ ἡ σφραγὶς αὕτη οὕτως ἐπιπολαίως, ὥστε μόλις που διακρίνεται ἐν τοῖς σωζομένοις χαρτονομίσμασι. Κατὰ δὲ τἆλλα οὔτε πολύχρωμα ἦσαν τὰ γραμμάτια, οὔτε ποικίλος καὶ δυσμίμητος αὐτῶν ὁ κόσμος, ὡς ἐν τοῖς νεωτέροις, οὔτε ὁ χάρτης εἶχέ τι τὸ ἰδιάζον, ἀλλ᾽ ἦτο κοινότατος, λευκός, ἁπλοῦς ἄνευ τινος ὑδαροῦς σημείου.

Τραπεζικὰ γραμμάτια τοῦ Καποδιστρίου τοῦ κυανοῦ χρώματος, τῶν 50 καὶ 100 φοινίκων, δὲν φαίνονται περιελθόντα μέχρις ἡμῶν, πιθανώτατα δὲ οὐδ᾽ ἐξετυπώθησάν ποτε τοιαῦτα. Τῶν δ᾽ ἐρυθρῶν εἶνέ μοι γνωστὰ τρία ἀντίτυπα, ἀποκείμενα ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς εταιρείας. Καὶ δύο μὲν εἶνε τῶν 5 φοινίκων ὑπ᾽ ἀρ. 12704 καὶ 32396, ἓν δὲ τῶν 10, φέρον τὸν ἀριθμὸν 19030. Ἅπαντα δὲ φέρουσι τὰς ὑπογραφὰς τῶν μελῶν τῆς ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐπιτροπῆς Α. Λουκοπούλου καὶ Α. Γιαννίτζη καὶ ὄπισθεν τὰς λέξεις φοίνικες πέντε ἢ φοίνικες δέκα καὶ τὴν ὑπογραφὴν ὁ ἐλεγκτὴς Ἀθανάσιος Σκανδαλίδης. Τῆς δ᾽ ἐμπροσθίας ὄψεως ἄλλου χαρτονομίσματος τῶν πέντε φοινίκων, ἀνήκοντος εἰς τὸν κ. Ν. Βλαχογιάννην, ἔγχρωμον πανομοιότυπον παρέχει ὁ προςηρτημένος ἐνταῦθα παρένθετος πίναξ Θ΄.

Νομίσματα τοῦ Καποδιστρίου.

ΕΚ ΤΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΟΦΥΛΑΚΙΟΥ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΟΘΩΝΟΣ*

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἐδίκασε καὶ κατεδίκασε τὸν πρῶτον τῆς νέας Ἑλλάδος βασιλέα, ἐξῶσαν αὐτόν. Ἀλλ' ἡ Κλειὼ δὲν ἐξήνεγκεν ἀκόμη τὴν τελευταίαν αὑτῆς κρίσιν περὶ τοῦ ἡγεμόνος, ὅστις, θνήσκων ἐν τῇ πατρίῳ γῇ, ἐθεώρει ἑαυτὸν ἐξόριστον καὶ ἀπέθανε μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῶν χειλέων. Ἡ ἱστορία τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος δὲν ἔχει ἀκόμη γραφῆ, οὐδ' ἐπέστη ἴσως ἀκόμη ὁ καιρὸς νὰ γραφῇ. Δὲν λέγω δὲ τοῦτο ἀναφερόμενος εἰς τὸ πρόσφατον τῶν χρόνων, εἰ καὶ εἶνε ἀληθὲς, ὅτι ἐν ἔθνει μικρῷ ὡς τὸ ἡμέτερον καὶ παρὰ λαῷ εὐερεθίστῳ, οἷος ὁ ἑλληνικὸς, ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια περὶ γεγονότων νέων ἀκόμη σχετικῶς ἠδύνατο εἰς πολλὰς νὰ προσκρούσῃ δυσχερείας. Ὑπὸ ἄλλην κυρίως ἔποψιν εἶνε πρόωρος ἡ ἐξέτασις τῶν κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ὄθωνος, λέγω ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν πηγῶν.

Δὲν πρέπει δῆλα δὴ νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰς πρώτας ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως δεκαετηρίδας ἦτο προϊὸν τριῶν παραγόντων, τῆς ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας καθ' ἑαυτὴν τῶν τῇ ἀποκτήσει τῆς ἐλευθερίας, τῆς δράσεως τῆς βασιλείας καὶ τῶν ἐπιδράσεων τῶν ξένων δυνάμεων. Κατὰ ταῦτα δὲ τριπλαῖ πρέπει νὰ εἶνε κατ' ἀνάγκην καὶ αἱ πηγαὶ πρὸς διεξερεύνησιν τῶν κατὰ τὴν πρώτην βασιλείαν, α') ἡ μελέτη τῆς νομοθεσίας, τῆς διοικήσεως, τῆς πολιτικῆς ἐνεργείας, τῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς κινήσεως

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ [illegible] σ. 73 κ.ἑ.

αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος, β΄) ἡ ἐξέτασις τοῦ προγράμματος καὶ τῶν πράξεων τῆς βασιλείας καὶ γ΄) ἡ ἔρευνα τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς εἰς τὸν πολιτικὸν αὐτῆς βίον ἀναμίξεως ἀλλοτρίων συμφερόντων καὶ τῆς εἰς τὰς ἐθνικὰς σκέψεις καὶ ἐνεργείας ἀντεπιδράσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Ἀλλὰ καὶ τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν τῶν πηγῶν ἡ ἐξέτασις δὲν ἔχει προχωρήσει μέχρι τοῦδ' ἐπαρκῶς, ὥςτε νὰ εἶνε δυνατὴ ἡ συντέλεσις πλήρους καὶ ἑνιαίας εἰκόνος τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὴν μέθοδον τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς.

Τῆς μὲν ἐνεργείας τῶν μεγάλων δυνάμεων οἱ μῖτοι κρύπτονται ἀκόμη ὡς τὸ πλεῖστον ἐν τῷ λαβυρίνθῳ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀρχείων, οὐδ' εἶνε ἡ ἐν αὐτοῖς μελέτη τῶν οἰκείων διπλωματικῶν ἐγγράφων εὔκολος· διότι δὲν πρόκειται περὶ μνημείων ἀπωτέρου παρελθόντος, ὧν προσιτὴ εἶνε εἰς πάντα φιλίστορα ἡ ἐξέτασις, ἀλλὰ περὶ ἐγγράφων ἀνηκόντων ἀκόμη μᾶλλον εἰς τὴν πολιτικὴν ἢ εἰς τὴν ἱστορίαν.

Τοῦ δ' ἐν ἡμῖν ἐπὶ τῆς πρώτης βασιλείας πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου ἡ τελεία ἔρευνα παρέχει οὐχ ἧττον πολλὰς τὰς δυσχερείας. Τὸ ἀρτισύστατον κράτος καὶ ἡ νεοπαγὴς ἡμῶν κοινωνία ἔζησαν ἐφ' ἱκανὰς δεκαετηρίδας, ἐν μέρει δὲ ζῶσι καὶ σήμερον ἔτι, οἱονεὶ διὰ τὸν καθ' ἡμέραν βίον, λησμονουμένης τῆς χθὲς καὶ ἄνευ φροντίδος περὶ τῆς αὔριον ἢ ἀναβαλλομένης τῆς περὶ αὐτῆς σκέψεως εἰς τὴν μεθαύριον. Ἐπὶ μακρὸν οὐδεμία κατεβάλλετο συστηματικὴ φροντίς, ὅπως τὸ ἔθνος φυλάττῃ τοῦ πρὸς τὸ μέλλον ἐπιτροχάζοντος ἐθνικοῦ βίου τὰ φεύγοντα τεκμήρια καὶ περισυλλέγῃ εὐλαβῶς τὰ λείψανα τοῦ μόλις πρὸ ὀλίγου παρελθόντος. Τὸ νεάζον ἔθνος ὡμοίαζεν ἀληθῶς ἐν πολλοῖς πρὸς ἄφρονα νεανίσκον μὴ κηδόμενον τοῦ παρόντος καὶ τὴν αὐτὴν ἀμεριμνησίαν δεικνύοντα περὶ τοῦ κατὰ τὴν αὔριον πάλιν παρόντος, ἕως λεληθότως σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, ὅτε τὸ χθὲς καὶ πρώιζα παρὸν ἔγεινε παρελθόν, εὑρέθη οὐδὲν ἔχον ἐκ τοῦ παρελθόντος ἐκείνου ἐν ταῖς χερσὶν ἀποταμίευμα πλὴν ἐνθυμήσεων ἀορίστων καὶ ἀπομνημονευμάτων ἀκαταστάτων καὶ ἄνευ ἀκολουθίας.

Ὀλίγα παραδείγματ' ἀρκοῦσι πρὸς πίστωσιν τῶν εἰρημένων. Μόλις πρὸ ὀκτὼ ἐτῶν, τῷ 1883, ἱδρύθη ἑταιρεία, ἡ Ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογική, προτιθεμένη σκοπὸν αὐτῆς τὴν ἀποθησαύρισιν τῶν εἰς τὸν νε-

ώτερον ἡμῶν ἐθνικὸν βίον ἀναφερομένων ἐγγράφων, λειψάνων, κειμηλίων. Μόλις πρὸ δεκαπέντε ἐτῶν ἔγεινεν ἀρχὴ νἀπαρτισθῇ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς πλήρης συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων. Τὰ δ' ἐπίσημα τοῦ κράτους ἀρχεῖα, εἰς ἃ θὰ καταφύγῃ ἀναγκαίως ὁ θέλων νἀσχοληθῇ σοβαρῶς περὶ τὴν μελέτην τῶν κατὰ τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους ἐπὶ τοῦ Ὄθωνος, εἶνε διὰ τὴν ἀμέλειαν δεκαετηρίδων ὅλων ἀτελῆ, ἀταξινόμητα τὸ πλεῖστον, κατὰ μέγα μέρος ἱστορικῶς δύσχρηστα, εἰ μὴ ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ, σπαράγματα τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ ἀρχείου, ὅπερ ἔπρεπε νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀναγκαῖον παρακολούθημα καὶ βεβαίαν μαρτυρίαν σώφρονος καὶ ἐλευθέρου βίου. Ἰδοὺ δὲ ἀποδείξεις τούτου τρανταί. Ὅτε, διευθύνων ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς παιδείας τὸ τμῆμα τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἠθέλησα νὰ καταρτίσω ἐν ἔτει 1883 συγκριτικὸν πίνακα τῶν ἀπὸ τοῦ 1833 ὑπὸ τῶν δήμων τοῦ κράτους ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως δαπανηθέντων ποσῶν καὶ ἐζήτησα παρὰ τῶν νομαρχῶν τὰ οἰκεῖα στοιχεῖα, εἷς μόνον νομάρχης, ὁ τῆς Ἀρκαδίας, ἠδυνήθη νὰ στείλῃ εἰς τὸ ὑπουργεῖον τὸν ζητούμενον πίνακα, καὶ τοῦτον ἀτελῆ. Ὁ δὲ νομάρχης Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, εὐπαρρησιαστότερος τῶν ἄλλων αὐτοῦ συναδέλφων, ὅσοι προέκριναν νὰ σιγήσωσιν, ἐξέφρασε πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τὴν ἔκπληξίν του ἐπὶ ταῖς ζητουμέναις εἰδήσεσι, λέγων, ὅτι τὰ ἔγγραφα τῶν δήμων, ἐξ ὧν θὰ ἠδύναντο νὰ ληφθῶσι τοιαῦτα σημειώματα, ἔχουσιν ὡς τὸ πλεῖστον ἀπὸ μακροῦ ἐκλίπει, χρησιμεύσαντα εἰς περιτύλιξιν καπνοῦ καὶ ἀφύων. Ὅτε δὲ πρό τινων ἐτῶν ἡ Ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ ἑταιρεία ἠθέλησε νὰ καταρτίσῃ ἐν τῷ μουσείῳ αὐτῆς πλήρη συλλογὴν τῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ βασιλείου στολῶν τῶν παρ' ἡμῖν στρατιωτικῶν σωμάτων, εἴτε τοιαύτας περισωζομένας πράγματι παραλαμβάνουσα εἴτ' ἐξ εἰκόνων κατασκευάζουσα, καὶ ἀπετάθη πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τῶν στρατιωτικῶν, τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ἐκ τῶν ἀρχείων καὶ τῶν συλλογῶν αὐτοῦ δὲν ἠδυνάμεθα νὰ πορισθῶμεν τἀναγκαῖα στοιχεῖα. Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτ' ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἔλειπεν ἀπὸ τοῦ νεωτέρου Ἕλληνος ἡ ἱστορικὴ ἔννοια. Σήμερον δ' εὑρισκόμεθα διὰ τὴν ὀλιγωρίαν τῶν πατέρων ἐν πολλοῖς εἰς παντελῆ ἀδυναμίαν νἀναπλάσωμεν τὴν πλήρη εἰκόνα τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐν μέρει δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ ἐπὶ τῆς πρώτης βασιλείας.

Ὁμοίως δὲ καὶ ἡ ἔρευνα τῶν κατ' αὐτὸν τὸν βασιλικὸν οἶκον ὀλίγον προώδευσεν. Εἰς ἀσταθεῖς τὸ πλεῖστον μαρτυρίας, εἰς ἀναμνήσεις ἀστηρίκτους δὲν δυνάμεθα νὰ βασίσωμεν ἱστορίαν ἀληθῆ. Εἶνε ἀνάγκη νὰ γνωσθῶσιν ἀκριβῶς τὰ κατὰ τὸν βίον τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βασιλίσσης, νὰ μελετηθῶσιν αἱ πρὸς τοὺς οἰκείους σχέσεις αὐτῶν, αἱ ἐπὶ τοὺς περιστοιχίζοντας τὸν βασίλειον οἶκον ἐπιδράσεις, τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ Ὄθωνος καὶ αἱ περὶ αὐτοῦ ἐνέργειαι, ὁ ἰδιωτικὸς καὶ οἰκογενειακὸς βίος τοῦ βασιλέως. Περὶ τούτων δὲ πάντων πρέπει νἀνοιγῶσι δέλτοι καὶ ἀποκαλυφθῶσι μυστήρια, ἐν πολλοῖς ἀκόμη κεκρυμμένα. Εἰς τοῦτο δὲ εἴπερ τι καὶ ἄλλο δύναται νὰ συντελέσῃ ἡ γνῶσις τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ὄθωνος, ἧς δύναται καὶ πρέπει νὰ γείνῃ ἤδη συνετὴ χρῆσις. Ὁποῖον δὲ τὸ φῶς τὸ διὰ τῆς μελέτης τῶν πρὸς τὸν Ὄθωνα ἐπιστολῶν καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιστελλομένων γραμμάτων ἐπιχυθησόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πρώτης ἐν Ἑλλάδι βασιλείας ἀποδεικνύει ἡ μεγάλη σημασία, ἣν ἔχει ἡ ἐπ' ἐσχάτων γενομένη δημοσίευσις τῶν πορισμάτων τῆς ἐν τοῖς οἰκογενειακοῖς ἀρχείοις τῶν Βιττελσβάχων ἀλληλογραφίας τοῦ βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου πρὸς τὸν υἱὸν Ὄθωνα [1]. Διὰ τῶν ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ ἐν Βαμβέργῃ ἀρχειοφύλακος Trost δημοσιευομένων ἀνακοινώσεων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ φιλέλληνος Λουδοβίκου καὶ ἐνίων αὐτοῦ τοῦ Ὄθωνος οὐ μόνον ἡ υἱικὴ στοργὴ τοῦ πρώτου τῶν Ἑλλήνων βασιλέως διατρανοῦται, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν συμπαθὴς ἀγάπη τοῦ βαυαρικοῦ οἴκου διαπιστοῦται καὶ ἡ περὶ τῆς φιλοκάλου διακοσμήσεως τῶν Ἀθηνῶν μέριμνα καθίσταται καταφανής, ὡς ἐν λαμπρῷ δὲ κατόπτρῳ ἐξεικονίζονται αἱ περικοσμοῦσαι τὸν Ὄθωνα ἰδιωτικαὶ ἀρεταί. Ἀλλὰ πλὴν τούτων ἐπιχέεται φῶς πολὺ καὶ ἐπὶ τὴν πολιτικὴν τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος ἱστορίαν, ἰδίως δὲ γίνονται γνωσταὶ αἱ περὶ τοῦ προσήκοντος τῇ νεαρᾷ Ἑλλάδι πολιτεύματος συνεταὶ γνῶμαι τοῦ Λουδοβίκου καὶ πολλὰ ἀποκαλύπτονται περὶ τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς τοῦ 1843, τῶν πρὸς τὰς μεγάλας δυνάμεις σχέσεων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ κράτους ἐνεργειῶν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς βασιλείας. Σπουδαιόταται δ' εἶνε καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Trost δημοσιευόμεναι ἐπιστολαὶ αὐτοῦ τοῦ Ὄθωνος πρὸς τὸν Μεττερνῖχον

τῷ 1841 [1], πρὸς τὸν Λουδοβῖκον ἀπὸ 17/29 Ἰανουαρίου 1842 [2], αἱ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας Φραγκῖσκον Ἰωσὴφ ὑπὸ ἡμερομηνίαν 18 Φεβρουαρίου 1853 [3], 20 Αὐγούστου 1854 [4] καὶ 17 Φεβρουαρίου 1858 [5] καὶ ἡ πρὸς τὴν βασίλισσαν τῆς Βαυαρίας Μαρίαν [6]. Ἐν τοῖς βασιλικοῖς τούτοις γράμμασι καταφαίνεται ἡ πρὸς τοὺς οἰκείους στοργὴ τοῦ Ὄθωνος, ἡ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀγάπη, ἡ περὶ τῶν συμφερόντων τῆς ἐμπεπιστευμένης αὐτῷ χώρας μέριμνα, ἡ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ὑποχωρήσει πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς πολιτικῆς τῶν μεγάλων δυνάμεων ἐπίδειξις τῶν πόθων καὶ τῶν συμπαθειῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν πρὸς τοὺς ὑποδούλους ἀδελφούς. Ἐπιφανῶς δὲ διαλάμπει ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ἐκείναις καὶ ἡ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐσωτερικῶν θυελλῶν πεποίθησις τοῦ ἄνακτος ἐπὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἰδίου καθήκοντος, ἡ κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1858 τέλεσιν τῶν ἑορτῶν τῆς εἰκοσιπενταετηρίδος αὐτόχρημα παιδικὴ ἀγαλλίασις τοῦ ἤδη μεσοκόπου ἡγεμόνος καὶ τρυφερὰ αὐτοῦ συγκίνησις, ὅτι ἔβλεπε τὸν λαόν του ἐν εὐφημίαις περιστοιχίζοντα τὸν βασιλικόν του θρόνον.

Ἡ δημοσίευσις τοῦ βιβλίου τοῦ Trost, καίπερ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὁμολογίαν μετ' ἐπιφυλάξεως αἴροντος τὸν πέπλον τὸν καλύπτοντα τὰ οἰκογενειακὰ μυστήρια τῶν Βιττελσβάχων, δεικνύει ὁποῖον φῶς ἄπλετον ἔμελλε νὰ ἐπιχυθῇ ἐπὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ τε ἰδιωτικοῦ βίου καὶ τῆς βασιλικῆς δράσεως τοῦ Ὄθωνος, ἂν ἤθελε μελετηθῇ ἐν ἐκτάσει ἡ σωζομένη αὐτοῦ ἀλληλογραφία, μέλλουσα νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐπιφανὴς πηγὴ τῶν κατὰ τὴν γνῶσιν τῆς καθ' ὅλου ἱστορίας τοῦ ἔθνους ἐπὶ τῆς πρώτης βασιλείας.

Ἀριδήλως λοιπὸν καταφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω βραχέων σημειωμάτων, ὅτι, ὅπως γραφῇ τελεία κριτικὴ ἱστορία τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, εἶνε ἀνάγκη νὰ προαχθῇ ἡ ἔρευνα καὶ τῶν τριῶν εἰδῶν τῶν πηγῶν, περὶ ὧν ἔγεινεν ἤδη λόγος. Εἰς τοῦτο δ' ὀφείλουσι νὰ συντελέσωσι κατὰ τὸ ἐνὸν πάντες οἱ περὶ τὴν νεωτέραν ἡμῶν ἱστορίαν διατρίβοντες.

[1] Σελ. 160 κ. ἑ.
[2] Σελ. 162 κ. ἑ.
[3] Σελ. 168 κ. ἑ.
[4] Σελ. 176 κ. ἑ.
[5] Σελ. 182 κ. ἑ.
[6] Σελ. 185 κ. ἑ.

Ὡς μικρὰν δὲ συμβολὴν εἰς τὴν τοιαύτην μελέτην δημοσιεύω ἐνταῦθα ὀκτὼ ἐπιστολὰς τοῦ Ὄθωνος, ἀπευθυνομένας πάσας εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν στρατιωτικῶν Σμάλτς. Οὗτος, πρῶτος ἐπὶ τῆς ἀντιβασιλείας ὑπουργὸς τῶν στρατιωτικῶν γενόμενος, ὑπηρέτησε καὶ κατόπιν ἐπὶ τῆς βασιλείας ἐπὶ μακρόν· οὕτω δὲ διηύθυνε τὰ στρατιωτικὰ πράγματα τοῦ ἀρτισυστάτου βασιλείου σχεδὸν διαρκῶς ἀπὸ τῆς 1 Ἰουνίου 1833 μέχρι τῆς 2 Ἰουλίου 1841 μετὰ μικρῶν μόνον διακοπῶν ἐν τῷ μεταξύ, καθ' ἃς ἀντ' αὐτοῦ ὑπουργοὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐχρημάτισαν ὁ Λεσουῖρος, ὁ Χὲς καὶ ὁ Σμόλεντς.

Ἀνήκουσι δ' αἱ ἐνταῦθα ἐκδιδόμεναι ἐπιστολαὶ τοῦ Ὄθωνος εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν αὐτοπροαιρέτως ἐδώρησεν αὐτὰς ἐπ' ἐσχάτων τοῦ Σμάλτς ὁ ἐν Μονάχῳ διαμένων φιλέλλην υἱὸς μετὰ καὶ εἴκοσι καὶ μιᾶς ἐπιστολῶν τοῦ πατρὸς πρὸς τοὺς οἰκείους, γεγραμμένων κατὰ τὰ ἔτη 1833-1840 καὶ περιεχουσῶν πλείστας ἀξίας λόγου καὶ περιέργους εἰδήσεις περὶ τῶν κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἑλληνικῶν πραγμάτων, περὶ τῶν κατὰ τὸν στρατὸν καὶ τὸν βασιλικὸν οἶκον.

Τὰ γράμματα τοῦ Ὄθωνος, ἅτινα ἐκδίδω ἐν πρωτοτύπῳ κατὰ τὸν λεγόμενον διπλωματικὸν τρόπον, ἤτοι διατηρῶν ἀκριβῶς ἐν πᾶσι τὴν γραφὴν τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλὰ καὶ ἐν μεταφράσει, εἶνε γεγραμμένα κατὰ τὰ ἔτη 1838 καὶ 1839, καὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν καταδίωξιν τῆς λῃστείας, εἰς στρατιωτικοὺς προβιβασμοὺς καὶ μετακινήσεις, εἰς τὰ στασιαστικὰ κινήματα ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ καὶ εἰς τὴν ἔναρξιν καταδιώξεως τῆς πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ θρόνου τῷ 1840 κατὰ τὰς καταθέσεις τῶν ἀφωσιωμένων συστάσης μυστικῆς ἑταιρείας, ἧς μετεῖχον ὁ Νικηταρᾶς, ὁ Γ. Καποδίστριας, ὁ μετὰ ταῦτα ἀρεοπαγίτης Δημήτριος Ῥαζῆς, οἵτινες καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐτιμωρήθησαν διὰ φυλακίσεως. Ἀλλὰ περὶ τῶν γεγονότων αὐτῶν, εἰς ἃ ἀναφέρονται αἱ ὑπ' ἐμοῦ ἐκδιδόμεναι ἐπιστολαὶ τοῦ Ὄθωνος, δὲν κρίνω εὔθετον νὰ γράψω πλείονα ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐκθέσω ἄλλοτε τὰ κατ' αὐτὰ διὰ μακροτέρων ἐν συσχετισμῷ πρός τε τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Σμάλτς καὶ ἄλλας ἐρεύνας. Περιορίζομαι δ' ἐνταῦθα εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν καθ' ἑαυτάς, μεθ' ἃς ἐπισυνάπτω γενικάς τινας περὶ αὐτῶν παρατηρήσεις.

1

Herr General v. Schmalz

Mit Beziehung auf die bereits anbefohlenen Maszregeln zur Unterdrückung der bevorstehenden Unruhen Messeniens halte ich es noch für zweckmäszig, Sie zu beauftragen, in der dem Oberst Hadji Christo zu ertheilenden Weisung auszudrücken, dasz es sich verstehe, dasz er unter dem Generalcommando bleibe, was auch in der dem General Gordon zu machenden Mittheilung zu bemerken ist.

Athen, den 6/18 Aug. 38.

OTTO

Κύριε στρατηγὲ Σμάλτς,

Ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἤδη διαταχθέντα μέτρα πρὸς καταστολὴν τῶν ἐπικειμένων ταραχῶν τῆς Μεσσηνίας, θεωρῶ προςέτι λυσιτελὲς νὰ δώσω εἰς ὑμᾶς τὴν ἐντολὴν, ὅπως ἐν ταῖς εἰς τὸν συνταγματάρχην Χατζῆ Χρῆστον δοθησομέναις ὁδηγίαις δηλώσητε, ὅτι μένει, ἐννοεῖται, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ γενικοῦ ἀρχηγείου, τοῦθ' ὅπερ παρατηρητέον καὶ ἐν τῇ πρὸς τὸν στρατηγὸν Γόρδωνα γενησομένῃ ἀνακοινώσει.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 6/18 Αὐγ. 1838

ΟΘΩΝ

2

Athen, d. 8/20 Sept. 1838.

Herr General v. Schmalz

So sehr mich auch anliegend zurückfolgender Brief in der Würdigung Tsino's Verdienste einerseits bestärkt, so halte ich es doch für zweckmäszig, dass derselbe bey m. bevorstehender Reise nicht mehr in Phtiotis sey, damit die Uebelgesinnten nicht sagen können, der König versperre seinen Unterthanen in-

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 8/20 Σεπτ. 1838.

Κύριε στρατηγὲ Σμάλτς,

Εἶνε μὲν ἀληθὲς, ὅτι ἡ ἐνταῦθα συναπτομένη καὶ ἐπιστρεφομένη ἐπιστολὴ ἐνισχύει τὴν περὶ τῶν ἀγαθῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Τζίνου πεποίθησίν μου, ἀλλ' ὅμως θεωρῶ λυσιτελὲς νὰ μὴ μείνῃ οὗτος ἐν Φθιώτιδι κατὰ τὸ ἐπικείμενόν μου ταξίδιον, ὅπως μὴ δύνανται νὰ λεγωσιν οἱ δυςηρεστημένοι, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἀποκλείει ἐμμέσως τὴν πρὸς ἑαυτὸν προςέλευσιν τῶν ὑπη-

direkt den Weg zu ihm. Sie werden also den genannten Mirarchen auf schonende Weise ungesäumt abrufen, oder vielmehr nach Gortyna versetzen, worin er ebenfalls eine ehrenvolle Sendung sehen möge, um so mehr, als in Phtiotis für dieses Jahr das Werk vollendet ist. An s. Stelle ist sodann Petmesas zu befehligen, über dessen Unpartheylichkeit u. Pflichtgefühl ich seither beruhigende Erkundigungen eingezogen habe. Morandi ist nach Achaja und Elis zu versetzen.

Was das Kommando der mobilen Kollone von Gortyna betrifft, so bin ich vor der Hand nicht Willens dasselbe dem Oberst Hadschi Christos zu entziehen. S. Adjutant hingegen ist sogleich zu entfernen, u. dem Rittmeister Soutzo aufzutragen, dahin zu wirken, dass die Räuber eingefangen u. den Gerichten überliefert u. nicht nur f. den Augenblick die Räubereyen verscheucht werden u. dafür zu sorgen, dasz sowohl die Officiere als Unterofficiere die directen u. indirecten Beweismittel *sogleich*, bevor

κόων του. Ἀνακαλέσατε λοιπὸν τὸν εἰρημένον μοίραρχον ἀμελλητὶ μετὰ λεπτότητος ἢ μᾶλλον μεταθέσατε αὐτὸν εἰς Γόρτυνα, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐθεώρει ὡς ὁμοίως ἔντιμον ἀποστολὴν, τόσῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἐν Φθιώτιδι τὸ ἔργον εἶνε συντετελεσμένον διὰ τὸ ἐνεστὼς ἔτος. Εἰς δὲ τὴν θέσιν αὐτοῦ διορισθήτω ὁ Πετμεζᾶς, περὶ οὗ ὡς ἀφατριάστου καὶ πιστοῦ εἰς τὸ καθῆκον ἔχω ἀνέκαθεν καθησυχαστικὰς εἰδήσεις. Ὁ δὲ Μοράνδης μεταθετέος εἰς Ἀχαΐαν καὶ Ἦλιν.

Ἡ δὲ ἀρχηγία τοῦ ἐν Γόρτυνι μεταβατικοῦ δὲν ἐπιθυμῶ ἐπὶ τοῦ παρόντος νἀφαιρεθῇ ἀπὸ τοῦ συνταγματάρχου Χατζῆ Χρήστου· ἀλλ' ὁ ὑπασπιστὴς αὐτοῦ ὅμως πρέπει νἀπομακρυνθῇ πάραυτα καὶ νἀνατεθῇ εἰς τὸν ἴλαρχον Σοῦτσον ἡ ἐνέργεια, ὅπως οἱ λησταὶ συλλαμβάνωνται καὶ παραδίδωνται εἰς τὰ δικαστήρια, μηδὲ ἀποσοβῶνται αἱ ληστεῖαι μόνον πρὸς στιγμὴν, φροντίσῃ δὲ ὅπως οἵ τε ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοὶ συλλέγωσι τὰς ἀμέσους καὶ ἐμμέσους ἐνδείξεις πάραυτα καὶ διαβιβάζωσιν αὐτὰς εἰς τὰ δικαστήρια.

Ταχεῖαν ἀνάρρωσιν εὔχεται ὑμῖν

Ὁ εὔνους ὑμῖν
ΟΘΩΝ

man die Spur verliert, sammeln u den Gerichten übermachen.

Baldige Besserung wünscht Ihnen

Ihr wohlgeneigter

OTTO

3

Herr General v. Schmalz!

Ich wünsche schleunigst zu wiszen, ob der Hauptmann Nik. Chatiriades des I[u] L. J. B. oder Georg Zechos im Range vorgeht, wobey ich bemerke, die Angabe der Conduite-Liste, letzerer sey im April *1838* unrichtig scheint.

Athen d. 17/29 Nov. 38.

OTTO

P S. Als Präsidenten wählte ich Caradja, da Scaravelli von der Parthey früher war, zu welcher die im fragl. Falle verdächtigen zuhören, u. früher partheylich sich zeigte.

Κύριε στρατηγὲ Σμάλτς,

Ἐπιθυμῶ νὰ μάθω τάχιστα, ἂν εἶνε ἀρχαιότερος ὁ λοχαγὸς Χατηριάδης τοῦ πρώτου ἀκροβολιστικοῦ τάγματος ἢ ὁ Γεώργιος Σέχος· παρατηρῶ δ' ἐν τούτοις, ὅτι ἡ σημείωσις τοῦ βιβλίου ποιότητος, καθ' ἣν οὗτος (προήχθη εἰς λοχαγὸν) τὸν Ἀπρίλιον τοῦ *1838* φαίνεται ἀνακριβής.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 17/29 Νοεμβρ. 1838.

ΟΘΩΝ

Υ. Γ. Ὡς πρόεδρον ἐξέλεξα τὸν Καρατζᾶν, ἐπειδὴ ὁ Σκαρβέλλης ἦτο πρότερον ἐκ τοῦ κόμματος, εἰς ὃ ἀνήκουσιν οἱ ὕποπτοι ὡς ἀναμεμιγμένοι εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν, ἐν προτέρῳ δὲ χρόνῳ ἐφάνη φατριάζων.

4

Athen d. 19/31 März 1839

Herr Staatssekretär v. Schmalz.

Anliegend sende ich Ihnen das mir heute vorgelegte

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 19/31 Μαρτίου 1839.

Κ. γραμματεῦ τῆς ἐπικρατείας Σμάλτς,

Συνημμένον ἐπιστρέφω ὑμῖν τὸ ὑποβληθέν μοι σήμερον ἔγγραφον

Schreiben des Major Deligeorgi zurück mit dem Bemerken, dasz ich es für das zweckmäszigste halte, Oberst Andreas Iskos u. Oberstlieutenant Stratos an Ort und Stelle zu laszen, sie aber zugleich aufmerksam zu machen, dasz die Regierung ein Auge auf sie gerichtet hat; denn, wenn sie in Athen wären, könnten sie noch viel ungenirter durch ihre dortigen Verwandte und Freunde intriguiren, während sie sich von jedem Verdacht sicher glauben würden. Daher beauftrage ich Sie, H. General, ungesaumt zu sorgen, dasz durch Staatssekretär Klarakis die drey mit der Kolonisation v. Valtos beauftragten Officiere aufgefodert werden, «wegen der umlaufenden Gerüchte mit der gehörigen Umsicht die Kolonisation zu betreiben, indem es ihre Pflicht sey und ich von ihnen erwarte, dasz sie ihren Aufenthalt in der Grenze überhaupt auch dazu benutzen mit allen Kräften zur Aufrechterhaltung der Ruhe und Ordnung zu sorgen».

Auf diese Weise werden auch jene unter den fraglichen Männer, die nicht Gutes im

τοῦ ταγματάρχου Δεληγεώργη μετὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι θεωρῶ λυσιτελέστατον, ὅπως ὁ συνταγματάρχης Ἀνδρέας Ἴσκος καὶ ὁ ἀντισυνταγματάρχης Στράτος μείνωσιν ὅπου εὑρίσκονται, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ αὐτῶν εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ κυβέρνησις ἔχει ἐστραμμένον ἐπ' αὐτοὺς τὸ ὄμμα· ταῦτα δ' ἐπειδὴ, ἂν ἤρχοντο εἰς Ἀθήνας, θὰ ἠδύναντο νὰ σκευωρῶσι πολὺ μᾶλλον ἀπαρενόχλητοι διὰ τῶν αὐτόθι συγγενῶν καὶ φίλων αὐτῶν, ἅτε μέλλοντες νὰ θεωρῶσιν ἑαυτοὺς ἀσφαλεῖς ἀπὸ πάσης ὑπονοίας. Διὰ ταῦτα δίδω εἰς ὑμᾶς τὴν ἐντολὴν, κ. στρατηγὲ, ὅπως φροντίσητε ἀμελλητὶ νὰ κληθῶσι διὰ τοῦ γραμματέως τῆς ἐπικρατείας Γλαράκη οἱ τρεῖς τὴν ἐποίκισιν τοῦ Βάλτου ἐπιτετραμμένοι ἀξιωματικοὶ «νὰ ἐνεργῶσι τὰ τῆς ἐποικίσεως μετὰ τῆς προσηκούσης περισκέψεως ἕνεκα τῶν κυκλοφορουσῶν διαδόσεων, καθ' ὅτι εἶνε καθῆκον αὐτῶν, καὶ ἐγὼ ἀναμένω παρ' αὐτῶν, νὰ χρησιμοποιήσωσι τὴν κατὰ τὰ σύνορα διαμονήν των καθ' ὅλου καὶ εἰς τὸ νὰ φροντίσωσι πάσῃ δυνάμει περὶ ἀποκαταστάσεως τῆς ἡσυχίας καὶ τάξεως».

Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ὑπενθυμίζεται τὸ καθῆκον καὶ εἰς ἐκεί-

Schilde führen sollten, an ihre Pflicht gemahnt, ohne dasz sie auf den Gedanken gebracht werden, dass die Regierung sie für besonders wichtige, unentbehrliche Personen halte.

Ihr wohlgeneigter
OTTO

νους τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνδρῶν, ὅσοι τυχὸν δὲν ἔχουσι κατὰ νοῦν ἀγαθὰ, χωρὶς νὰ γεννηθῇ ἐν αὐτοῖς ἡ σκέψις, ὅτι ἡ κυβέρνησις θεωρεῖ αὐτοὺς ὡς ἰδιαζόντως σπουδαῖα καὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖα πρόσωπα.

Ὁ εὔνους ὑμῖν
ΟΘΩΝ

5

H. Staatssekretär v. Schmalz

Da die Hitze bereits begonnen hat, so ist es nöthig, die Garnison von Vonitza sogleich zu vermindern u. für den häufigen Wechsel der Besatzung zu sorgen. Indem Sie hierzu die geeigneten Befehle geben werden, werden Sie jedoch eine gehörige Anzahl Truppen in der Nähe der Festung belaszen, so dasz sie stets schnell derselben zu Hülfe eilen können.

Athen d. 19 Juny / 1 July 39.
OTTO

Κ. γραμματεῦ τῆς ἐπικρατείας Σμάλτς,

Ἐπειδὴ ἤρχισεν ἤδη ὁ καύσων, εἶνε ἀνάγκη, ὅπως ἐλαττωθῇ ἀμέσως ἡ φρουρὰ τῆς Βονίτζης καὶ ληφθῇ φροντὶς περὶ τῆς συχνῆς ἀλλαγῆς τῶν ἐν αὐτῇ φρουρούντων. Παρέχοντες δὲ πρὸς τοῦτο τὰς ἀναγκαίας διαταγὰς, πρέπει ἐν τούτοις νἀφήσητε ἐν τοῖς πέριξ τοῦ φρουρίου ἱκανὸν ἀριθμὸν στρατιωτῶν οὕτως, ὥστε νὰ δύνανται πάντοτε νὰ σπεύσωσι ταχέως εἰς βοήθειαν αὐτοῦ.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 19 Ἰουνίου / 1 Ἰουλίου 1839.
ΟΘΩΝ

6

Herr General v. Schmalz

Vorgestern gab ich meinem Adjutanten Oberst Kolokotroni Urlaub nach Tripolitza, um dort zur Entdeckung von Räu-

Κύριε Στρατηγὲ Σμάλτς,

Προχθὲς ἔδωκα εἰς τὸν ὑπασπιστήν μου συνταγματάρχην Κολοκοτρώνην ἄδειαν ἀπουσίας εἰς Τριπολιτσὰν, ὅπως ἐνεργήσῃ αὐ-

bern oder Helfern besonders dadurch zu wirken, dasz er seine Verwandten u. Bekannte zu gerichtlichen Depositionen bewege. Seinem Ansuchen gemäsz beauftrage ich Sie daher, den Mirarchen Tsinos durch einen Kolokotroni mitzugebenden Privatschreiben hievon in Kenntnisz zu setzen, u. ihn aufzufodern, dem genannten Obersten wegen seiner Verbindungen in dortiger Gegend, u. Ergebenheit gegen mich zu vertrauen, u. möglichst behülflich zu seyn.

Athen d. 7/19 Aug. 39.

OTTO

τόθι πρὸς ἀνακάλυψιν ληστῶν ἢ λησταποδόχων, ἰδίως πείθων τοὺς ἐν τῇ πόλει ἐκείνῃ συγγενεῖς του καὶ φίλους εἰς καταθέσεις ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων. Διὸ δίδω εἰς ὑμᾶς συμφώνως πρὸς τὴν αἴτησίν του τὴν ἐντολὴν νὰ καταστήσητε ταῦτα γνωστὰ εἰς τὸν μοίραρχον Τζῖνον δι' ἰδιωτικῆς ὑμῶν ἐπιστολῆς δοθησομένης εἰς τὸν Κολοκοτρώνην καὶ νὰ παρακαλέσητε αὐτὸν, ὅπως εἰς τὸν ῥηθέντα συνταγματάρχην παρέχῃ πᾶσαν ἐμπιστοσύνην ἕνεκα τῶν σχέσεών του ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ καὶ τῆς πρὸς ἐμὲ ἀφοσιώσεώς του καὶ φανῇ εἰς αὐτὸν ἐπίκουρος πάσῃ δυνάμει.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 7/19 Αὐγ. 1839.

ΟΘΩΝ

7

Herr General,

Ich benöthige die Namen der zur Beförderung in den Grenzcorps vorgeschlagenen Officiere u. Junker; bis morgen früh um 6 Uhr wollen Sie also dieselben mir abschriftlich senden. Auch wünsche ich dasz Sie mir bey der morggigen Conferenz darüber Aufschlusz geben, ob der junge Georg Lappas aus Lewadien ist.

Athen d. 17/29 Sp. 30.

OTTO

Κύριε στρατηγὲ,

Ἔχω ἀνάγκην τῶν ὀνομάτων τῶν πρὸς προβιβασμὸν ἐν τοῖς κατὰ τὰ σύνορα σώμασι προτεταμένων ἀξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν· εὐαρεστήθητε λοιπὸν νά μοι στείλητε ἀντίγραφον αὐτῶν μέχρι τῆς ἕκτης πρωινῆς ὥρας τῆς αὔριον. Ἐπ' ἴσης δ' ἐπιθυμῶ, ὅπως κατὰ τὴν αὐριανὴν ὑμῶν παρουσίασιν γνωρίσητέ μοι, ἂν ὁ νέος Γεώργιος Λάππας εἶνε ἐκ Λεβαδείας.

Ἐν Ἀθήναις 17/19 Σεπτ. 1839.

ΟΘΩΝ

8

Athen d. $\frac{\text{22 Dez. 39}}{\text{3 Jan. 40}}$

H. General

Ich setze Sie in Kenntnisz dasz heute bey Oberst Nikitas Hausuntersuchung angestellt wurde.und man auch beim Begriffe ist. dasselbe bey Graf G. Capodistria zu thun. Der Zweck ist. sich der Papiere zu bemächtigen. die sich auf eine geheime Gesellschaft beziehen. Vor der Hand beauftrage ich Sie nur zu sagen, dasz den Zusammenrottungen u. einem etwaigen Versuche den Schlag der Verzweiflung zu wagen vorgebeugt werde; jedoch auf eine alles Aufsehen möglicht vermeidende Art.

Auch wird es zweckmäszig seyn. den genannten Obersten nach eingebrochener Dunkelheit zu arretiren.

OTTO

Païcos wird Ihnen nähere Aufsschlüsze geben können. Jedenfalls ist es nöthig über den Zweck der Gesellschaft Stillschweigen zu bewahren. Ich erwarte Sie um 7 Uhr um Ihnen weg. Nikitas Verhaftung einen bestimmten Auftrag zu geben.

OTT

Ἐν Ἀθήναις, τῇ $\frac{\text{22 Δεκ. 1839}}{\text{3 Ἰαν. 1840}}$

Κ. στρατηγὲ,

Γνωρίζω ὑμῖν, ὅτι σήμερον ἐνηργήθη κατ' οἶκον ἔρευνα παρὰ τῷ συνταγματάρχῃ Νικήτᾳ καὶ ὅτι παρασκευάζεται τοιαύτη καὶ διὰ τὸν κόμιτα Γ. Καποδίστριαν. Σκοπὸς δὲ τῆς ἐρεύνης εἶνε ἡ κατάσχεσις τῶν εἰς μυστικήν τινα ἑταιρείαν ἀναφερομένων ἐγγράφων. Ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἐντέλλομαι ὑμῖν μόνον νὰ φροντίσητε, ὅπως προληφθῶσι συναθροίσεις καὶ τυχὸν ἀπόπειρά τις πρὸς διενέργησιν ἀπελπιστικοῦ τινος τολμήματος, ἀλλὰ διὰ τρόπου κατὰ τὸ δυνατὸν ἀποφεύγοντος πᾶν σκάνδαλον.

Θὰ εἶνε δὲ λυσιτελὴς καὶ ἡ μετὰ τὴν ἐπίσκηψιν τοῦ σκότους σύλληψις τοῦ εἰρημένου συνταγματάρχου.

ΟΘΩΝ

Ὁ Πάϊκος θὰ δυνηθῇ να παράσχῃ ὑμὶν πλειοτερας ἐξηγήσεις. Πάντως δ' εἰνε ἀνάγκη νὰ τηρηθῇ σιγὴ περι τοῦ σκοποῦ τῆς ἑταιρείας. Περιμενω ὑμᾶς περὶ τὴν 7 ὥραν, ὅπως δώσω εἰς ὑμᾶς ὡρισμενην ἐντολὴν περὶ τῆς συλλήψεως τοῦ Νικήτα.

ΟΘ.

Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀνωτέρω παρατεθεισῶν ἐπιστολῶν εἶνε πολλαχῶς διδακτική, εἰ καὶ μέχρι τινὸς ἰδιωτικὸς καὶ ἀνεπίσημος εἶνε αὐτῶν ὁ χαρακτήρ. Ἀληθῶς αὗται εἶνε ἁπλῶς ἐπιστολικὰ δελτάρια πρὸς τὸν ἔμπιστον ὑπουργὸν τῶν στρατιωτικῶν περὶ πραγμάτων ὑπηρεσιακῶν ἢ ἐνίοτ' ἐμπιστευτικῶν ὑποθέσεων. Τοῦτο καταφαίνεται ἐξ αὐτοῦ αὐτῶν τοῦ σχήματος. Εἶνε ἐπιστόλια μικρὰ εἰς σχῆμα δέκατον ἕκτον, πλὴν τοῦ ὑπ' ἀρ. 6, γεγραμμένου ἐν σχήματι μεγάλου ὀγδόου, καὶ οὐδὲν φέρουσιν ἐπίσημον τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς· κατὰ τοῦτο δὲ μόνον ὁ χάρτης διαφέρει τοῦ συνήθους ἐπιστολικοῦ τῶν Ἄγγλων, ὅτι ἡ κόψις αὐτοῦ ἔχει χρυσῆν παρυφήν. Ἡ συντηρητικότης αὕτη τοῦ βασιλέως περὶ τὴν χρῆσιν ὁμοιομεγέθους πάντοτε χάρτου ἐνθυμίζει τὴν τοῦ πατρὸς Λουδοβίκου, περὶ οὗ ῥητῶς παρατηρεῖ ὁ Trost, ὅτι συνήθως μετεχειρίζετο ἐπιστέλλων τὸ αὐτὸ σχῆμα χάρτου [1]. Ἀλλὰ πλὴν τούτου δὲν ἔχει ὁ Ὄθων ἐν τῷ ἐπιστέλλειν τὴν τάξιν καὶ καθαρότητα καὶ περὶ αὐτὰ τὰ μικρὰ πράγματα προσοχὴν τοῦ Λουδοβίκου, ὅςτις ἔν τινι τῶν ἐπιστολῶν του, γράφων πρὸς τὸν υἱόν, ἐζήτει συγγνώμην, ὅτι ἔστειλε πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν κηλιδωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ μέλανος [2]. Ἀπ' ἐναντίας δ' αἱ πλεῖσται ἐπιστολαὶ τοῦ Ὄθωνος αἱ ἀνωτέρω ἐκ τοῦ γραμματοφυλακίου τοῦ Σμάλτς ἐκδοθεῖσαι δεικνύουσιν ἀταξίαν καὶ ἀπροβουλίαν, σπουδὴν καὶ ἐξαπίνης ὑπὸ ἐπιγινομένων ἐνδοιασμῶν καὶ ἐπιφερομένων νέων σκέψεων ἐπερχομένην ἀμφιγνωμοσύνην. Διασβέσματα καὶ ἐπανορθώσεις τῶν ἤδη γεγραμμένων, προσθῆκαι καὶ ὑστερόγραφα δεικνύουσι τὴν ψυχικὴν σύγχυσιν, τὴν βαθμιαίαν ἐν τῷ γράφειν ἀνέλιξιν λογισμῶν ἀλλήλους συμπληρούντων ἢ ἀναιρούντων. Ποιά τις περὶ τὸ σκέπτεσθαι ἀταξία, προφανής τις περὶ τὸ ἀποφασίζειν ἀστασία καὶ ἐφεκτικότης γίνεται κατάφωρος ἐπ' αὐτῇ τῇ ἀναγνώσει τῶν ἐπιστολίων, πολὺ δὲ μᾶλλον ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν πρωτοτύπων.

Ὅλη ἡ πολυθρύλητος τοῦ Ὄθωνος ἀστάθεια ἐν τῷ χαρακτῆρι καὶ ἐκ τῆς δειλῆς καχυποψίας ταχεῖα μεταβολὴ γνωμῶν καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὕφους, ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν ἐπιστολῶν. Οὐδὲ γίνονται ταῦτα μόνα δῆλα ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ μικροτάτου τούτου τμήματος τοῦ γραμματοφυλακίου τοῦ βασιλέως, ἀλλ' ἐπ' ἴσης καὶ

[1] *Trost* ἔνθ' ἀν. σ. V.
[2] *Trost* ἔνθ' ἀν.

ἄλλα ἐξάγονται περὶ αὐτοῦ διδάγματα οὐκ ἀνάξια λόγου. Σαφέστατα φανεροῦται ἐκ τῶν γραμμάτων αὐτοῦ ἡ προσωπικὴ γνῶσις τῶν προσώπων καὶ πραγμάτων, ἡ ἐξ ἑαυτοῦ ἐξάρτησις καὶ ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ διενέργησις καὶ τῶν κατὰ τὸ φαινόμενον ἀσημοτάτων λεπτομερειῶν ἐν τῇ διοικήσει τῶν τοῦ κράτους. Μετὰ δὲ τῆς ἐμφόβου μερίμνης περὶ τοῦ τί θὰ πράξῃ ὁ μὲν καὶ τί θὰ εἴπῃ ὁ δὲ, μετὰ τῆς λεπτεπιλέπτου ἀνησυχίας καὶ φροντίδος περὶ καταστολῆς παντὸς στασιαστικοῦ κινήματος καὶ τῆς εἰς ἄνδρας παντελῶς εἰς τὸν θρόνον ἀφωσιωμένους ἀναθέσεως πάσης ὑπηρεσίας διαλάμπει ἡ ἔμφυτος τοῦ βασιλέως ἀγαθοτης καὶ ἡ ἄκρα αὐτοῦ δικαιοσύνη Ἐπιθυμεῖ τὴν διάσωσιν ἑαυτοῦ καὶ τὴν ἡσυχίαν τοῦ βασιλείου, ἀλλ᾽ ἀπεχθαίνεται πᾶν σκάνδαλον, πτοεῖται πρὸς πᾶσαν ἐσπευσμένην τυχὸν αὐστηρότητα, γεραίρει τὴν εἰς ἑαυτὸν πίστιν καὶ θεωρεῖ ἀξίαν πάσης τιμῆς καὶ προστασίας τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, μυσάττεται τὴν ἀδικίαν καὶ θέλει τὴν ἑκάστῳ ἀπόδοσιν τοῦ προσήκοντος, ἐκλέγει τὴν ὁδὸν τῆς μετριοπαθείας καὶ ἐξοικονομήσεως τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἀναβολῆς μᾶλλον τῶν δυσχερειῶν ἢ τῆς ὁριστικῆς διὰ γενναίων μέτρων λύσεως αὐτῶν. Τέλος δ᾽ ἐγείρει ἀληθῶς τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἀναγνώστου ἡ φιλεργία τοῦ βασιλέως, ἧς καὶ ἡ παράδοσις τῶν γνωρισάντων αὐτὸν καὶ μετ᾽ αὐτοῦ ἐργασθέντων ἐτήρησεν εὐλαβῆ ἀνάμνησιν καὶ αἱ ἐπιστολαὶ αὗται νέα παρέχουσι τεκμήρια. Δικαίως ἔγραφε περὶ αὐτοῦ ὁ ὑπασπιστής του Γενναῖος Κολοκοτρώνης ἐν ὑπομνήματι ἀπευθυνθέντι τῇ 22 Ὀκτωβρίου 1843 πρὸς τὸν βασιλεα τῆς Βαυαρίας Μαξιμιλιανὸν τὸν Β΄· « Μεγαλειότατε, ἔσχον τὴν τιμὴν νὰ ὑπηρετήσω παρ᾽ αὐτῷ ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη ὡς ὑπασπιστὴς, καὶ γινώσκω ἐντεῦθεν ἀκριβῶς τοὺς μόχθους, εἰς οὓς ὑπέβαλλεν ἑαυτὸν ὁ βασιλεὺς, ὅπως μετὰ δικαιοσύνης κυβερνήσῃ τὸν λαόν του καὶ διοικήσῃ τὰ τῆς τάξεως, πράξῃ δὲ πᾶν ὅ τι ἠδύνατο νὰ συντελέσῃ εἰς εὐημερίαν τῶν ὑπηκόων του. Εἰργάζετο δὲ οὐ μόνον τὴν ἡμέραν ὅλην, ἀλλὰ πολλάκις καὶ μέρος τῆς νυκτός. Δὲν ἔζη ὡς βασιλεὺς, καὶ οὐδεμίαν παρεῖχεν ἑαυτῷ διασκέδασιν· διὸ καὶ προςεβλήθη ἕνεκα τῆς μεγάλης κοπώσεως ἡ ὑγίεια αὐτοῦ· ἀλλὰ χάριν τῆς εὐτυχίας τῆς χώρας περιεφρόνει ὁ βασιλεὺς πάντα κάματον καὶ αὐτὴν τὴν περὶ τῆς ὑγιείας αὐτοῦ φροντίδα »[1].

[1] ***Trost*** ἔνθ᾽ ἀν. σ. 142 κ. ἑ.

Αὐτὸς δὲ ὁ Ὄθων, περιγράφων ἐν ἐπιστολῇ πρὸς τὴν βασίλισσαν τῆς Βαυαρίας Μαρίαν τὴν κόπωσιν καὶ τὰς συγκινήσεις τῶν ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναβάσεως ἑορτῶν ἐν ἡμέραις καθ' ἃς ἦτο αὐτόχρημ' ἀσθενής, προςθέτει, ὅτι παρὰ πάντα ταῦτα τὴν νύκτα τῆς παραμονῆς τῆς εἰκοσιπενταετηρίδος διῆλθεν ἐργαζόμενος μέχρι τῆς μιᾶς μετὰ τὸ μεσονύκτιον [1].

Τοιαῦται διὰ βραχέων αἱ ἐντυπώσεις, ἃς ἐμποιεῖ ἡ μελέτη τῶν ἐνταῦθα ἐκδοθεισῶν ἐπιστολῶν τοῦ πρώτου τῆς Ἑλλάδος βασιλέως. Ἡ μικρὰ αὕτη συλλογὴ χρησιμεύει ἄριστα εἰς χαρακτηρισμὸν τοῦ Ὄθωνος, καὶ ὑπὸ τοιαύτην ἔποψιν τὰ ὀλιγόστιχα ταῦτα ἐπιστόλια, ἅτινα καὶ ἄλλως διαφωτίζουσιν ἄξια γνώσεως ἐπεισόδια τῆς ἱστορίας τῶν τότε χρόνων, εἶνε περισπούδαστα. Καὶ ἐκ τούτων ἅπαξ ἔτι δύναται νὰ καταδειχθῇ, ὅτι, ἂν δι' ἄλλους λόγους ἡ Ἑλλὰς δὲν ἔτυχεν ἐπὶ τοῦ Ὄθωνος τῆς ποθουμένης εὐημερίας, ἀλλ' ὁ βασιλεὺς ἦτο πάντως ὡς πρὸς τὴν ἀγάπην τῆς Ἑλλάδος γνήσιος υἱὸς ἐκείνου, ὅςτις ἔγραφε τῷ 1841· «καὶ ἂν ἔμελλεν ὁ οἶκός μου νἀποβάλῃ ποτὲ τὸν ἑλληνικὸν θρόνον, οὐδεὶς ἤθελέ με καταλάβει μετάμελος δι' ὅσα ἔπραξα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος».

---

[1] ***Trost*** ἔνθ' ἀν. σ. 187.

ΕΚ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΜΑΛΙΑΣ *

'Ανεῴχθησαν καὶ πάλιν πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν, κατὰ τὰ ἐκ Μονάχου χθεσινὰ ἀγγέλματα, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑβδομηκονταετηρίδος τῆς εἰς τοὺς ὀρθοδόξους Ἕλληνας τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου Α΄ παραδόσεως τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτῆρος, αἱ σπανίως ἀναπεταννύμεναι πύλαι τῶν ὑπογείων κατακομβῶν τῆς βασιλικῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Καϊετανοῦ τῶν ἄλλοτε Τεατείνων μοναχῶν. Συγκεκινημένη δὲ ἡ μικρὰ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Μονάχου ἠκροάσατο τῶν δεήσεων τοῦ Ἕλληνος ἀρχιμανδρίτου πρὸς ἀνάπαυσιν τῆς ψυχῆς τῶν ἐν ἀπερικόσμοις κασσιτερίναις λάρναξι κειμένων ἐν τοῖς ὑπογείοις ἐκείνοις πρώτων βασιλέων τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ὄθωνος καὶ τῆς Ἀμαλίας.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἂς ἐπιτρέψῃ ὁ ἀναγνώστης νὰ γνωρίσω εἰς αὐτὸν μικρά τινα περισωθέντα λείψανα τῆς πρώτης ἐν τῇ ἀναγεννηθείσῃ Ἑλλάδι βασιλικῆς βιβλιοθήκης, ὧν ἔλαβον γνῶσιν ἐπ' ἐσχάτων διατριβῶν ἐν Μονάχῳ.

Ὀλίγα μόνον θὰ εἴπω ἐνταῦθα περὶ των ἐντύπων βιβλίων τοῦ Ὄθωνος. Ὁ βασιλεὺς ἐκέκτητο ἀξίαν λογου βιβλιοθήκην ἐξ ἐντύπων βιβλίων, προερχομένων ἔκ τε δωρεῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι γραφοντων καὶ ἐξ ἀγορῶν. Κατὰ πόσον δὲ ἡ βιβλιοθήκη αὕτη περιεσώθη ὁλοκληρος μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος, δὲν γινώσκω. Δὲν εἶνε δὲ ἀπίθανον, ὅτι καὶ τῶν βιβλίων πολλὰ διηρπάγησαν ἢ διεσπάρησαν, καθ' ἃ συνέβη εἰς πολλὰ τῶν βασιλικῶν σκευῶν. Ἐπιτραπέζια τοὐλάχιστον σκεύη

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Ἄστει της 26 καὶ 27 Ὀκτωβρίου 1903.

περιῆλθόν τινα εἰς ἰδιώτας, δωρησαμένους αὐτὰ εἰς τὸ ἐνταῦθα μουσεῖον τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας. Τὸ πλεῖστον τῶν βιβλίων μετεκομίσθη εἰς Βαυαρίαν φροντίδι τῶν εἰς τὴν ἀκούσιον ἐξορίαν εἰς τὰ πάτρια ἐδάφη πιστῶς ἀκολουθησάντων τὸν πρώην βασιλέα. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ θανάτου τοῦ Ὄθωνος ἐν ἔτει 1867 καὶ ἀργότερον μέχρι τοῦ θανάτου τῆς Ἀμαλίας ἐν ἔτει 1875 ἡ βασιλικὴ βιβλιοθήκη ἐξηκολούθει οὖσα κτῆμα τῶν ἐκπτώτων βασιλέων. Ἔπειτα δὲ περιῆλθεν εἰς τὸν ἐπιδιάδοχον καὶ ἔγγονον τοῦ Λουδοβίκου Α′ καὶ ἀνεψιὸν τοῦ Ὄθωνος, βασιλέα τῆς Βαυαρίας Λουδοβῖκον Β′. Τῷ δὲ 1879 ἐδωρήθησαν τὰ βιβλία ταῦτα εἰς τὴν βασιλικὴν καὶ δημοσίαν βιβλιοθήκην τοῦ Μονάχου (Hof-und Staats-Bibliothek), ἐν ᾗ ἀπόκεινται καὶ μέχρι τῆς σήμερον.

Τὸ ἔτος 1879 ὡς τὸ τῆς εἰς τὴν βιβλιοθήκην ταύτην μεταβιβάσεως τῶν βιβλίων τοῦ Ὄθωνος δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἔκ τινος σημειώματος τοῦ ὑπ' ἀρ. 594 κώδικος τῆς δημοσίας βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου, ἥτις στερεῖται παντὸς οἱουδήποτε ἐπισήμου ἐγγράφου περὶ τοῦ τρόπου καὶ χρόνου τῆς ἀποκτήσεως τῶν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὄθωνος προερχομένων χειρογράφων. Ἴσως δὲ ὑπάρχει τις ἄγνωστός μοι εἴδησις περὶ τῆς εἰς τὴν αὐτὴν βιβλιοθήκην μεταβιβάσεως τῶν ἐντύπων βιβλίων τῶν βασιλέων, τοῦθ' ὅπερ δέν μοι ἐδόθη εὐκαιρία νὰ ἐξετάσω. Ὑπάρχουσι δὲ τοιαῦτα οὐκ ὀλίγα, γνωριζόμενα εἰς τὸν ἀναγνώστην ἐξ ἐπικεκολλημένου δελτίου, φέροντος λατινιστὶ τὴν ἐπιγραφὴν Ex Bibliotheca regis Othonis, καθ' ἃ με διεβεβαίωσεν ὁ περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἀρχαιολογίαν διατρίβων φίλος ἐν Μονάχῳ καθηγητὴς γυμνασίου κ. Λουδοβῖκος Βύρχνερ, πολλάκις, καθ' ἅ μοι ἔλεγεν, ἐντυχὼν εἰς τοιαῦτα βιβλία ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὄθωνος. Ἄγνωστον δέ μοι τυγχάνει κατὰ πόσον καὶ τῆς ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀμαλίας τὰ βιβλία περιῆλθον εἰς τὴν αὐτὴν βιβλιοθήκην τοῦ Μονάχου.

Ἀλλ' ἡ βιβλιοθήκη τοῦ πρώτου τῆς Ἑλλάδος βασιλέως δὲν περιελάμβανε μόνον ἔντυπα βιβλία· περιείχοντο δ' ἐν αὐτῇ καὶ χειρόγραφα ἑλληνικά, προερχόμενα ἐκ δωρεῶν τῶν ὑπηκόων. Τούτων ἓν καὶ μόνον εἶνε μεσαιωνικόν, τὰ δὲ λοιπὰ πάντα νεώτερα, δωρηθέντα ὡς τὸ πλεῖστον ὑπ' αὐτῶν τῶν γραψάντων. Ἀπόκεινται δὲ σήμερον ἐν ὅλῳ χειρόγραφα ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὄθωνος ἐν τῇ τοῦ Μονάχου

έπτά, περὶ ὧν θὰ διαλάβω ἐνταῦθα διὰ βραχέων, κατατεταγμένα ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 594 μέχρι 600 ἐν συνεχείᾳ τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης τῶν περιγεγραμμένων ἐν τῷ κατὰ τὰ ἔτη 1806 μέχρι τοῦ 1812 ἐκδοθέντι καταλόγῳ τοῦ Hardt, περιλαμβάνοντι 591 ἀριθμούς. Εἰς τούτους μέχρι τῆς ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὄθωνος δωρεᾶς μόνον τεμάχια χειρογράφων παλαιῶν προςετέθησαν ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 592 καὶ 593. Μετὰ δὲ τὴν δωρεὰν τῶν ὀθωνείων χειρογράφων ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου κατὰ ὀκτὼ μόνον ἀριθμοὺς ηὐξήθη (601-608), ὑφ᾽ οὓς ἐτάχθησαν διάφοροι κώδικες, νεώτεροι οἱ πλεῖστοι, ὧν μεταξὺ μόνον οἱ φέροντες τοὺς ἀριθμοὺς 607 καὶ 608 εἶνε εἰλητάρια τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, περιλαμβάνοντα τὴν Λειτουργίαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τὴν τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου.

Εἶνε δὲ τὰ ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὄθωνος χειρόγραφα τὰ ἑξῆς·

α΄) ἀρ. 594. Τετραευάγγελον ἐπὶ περγαμηνῆς ἐκ φύλλων 304 γεγραμμένον τὸν δέκατον αἰῶνα. Προηγεῖται ἐν φ. 1^{α} ἐπιστολὴ Εὐσεβίου Καρπιανῷ, γεγραμμένη ὅλη ἐρυθροῖς γράμμασιν.—Ἐν φ. 2^{α} Πίνακες ὁμοφωνίας τῶν εὐαγγελίων ἐντὸς ἀψιδωτῶν κοσμημάτων. —Ἐν φ. 6^{α} Κανονάριον ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα. Τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου ἄρχεται ἐν φ. 25^{α}, τὸ τοῦ Μάρκου ἐν φ. 106^{α}, τὸ τοῦ Λουκᾶ ἐν φ. 158^{α}, τὸ τοῦ Ἰωάννου ἐν φ. 241^{α}.

Μετὰ τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια ἐν φ. 301^{α} ἕπονται οἱ ἑξῆς στίχοι·

Ἡ δέλτος αὕτη τὴν τετράστοιχον κτισιν
λογογραφοῦσα μυστικῶς πέλει κτισις·
φέρει γὰρ ὡς γῆν τας στερεμνιους πτύχας
τον ἄργυρόν τε λευκόμορφον ὡς ὕδωρ.
Ἔχει διαυγῆ λευκόλεπτον αἰθέρα
ἐν ᾧ μὲν εἰσὶ ὥςπερ ἀστέρες λόγοι,
ὡς πῦρ δε θερμὸς τοῦ Λέοντος ὁ πόθος.
Οὗτος γαρ αὐτὴν εὐφυῶς ἡρμοσμενην
ἀνεκαίνισεν εὐκλεὴς φιλοπόνως.
Ἀλλ᾽ ὦ Χριστέ μου τῷ πόθῳ κτισαμένῳ
λύτρον πάρασχε δεινῶν ἁμαρτημάτων
ταῖς δεησεσιν τῶν Εὐαγγελιστῶν σου
Ματθαίου Μάρκου Λουκᾶ καὶ Ἰωάννου.

Ὀλίγον δὲ κατωτέρω εὕρηνται διεξεσμένα τινὰ γράμματα, ὧν ἀνα-

γινώσκονται ἀμυδρῶς μόνον αἱ πρῶται καὶ τελευταῖαι λέξεις Ἀνεκαινίσθη τὸ ... διὰ .... ἔτ. ͵ςφπη΄. Ἐκ τούτων μανθάνομεν, ὅτι ὁ κῶδιξ ἀνεσκευάσθη τὸ ἔτος 1080, ὅτ' ἔζησεν ὁ ἀνακαινίσας αὐτὸν Λέων, ὢν ἄλλοθεν ἄγνωστος εἰς ἡμᾶς. Μετὰ δὲ τὴν ἀνακαίνισιν ταύτην τοῦ κώδικος προςετέθησαν ἐν φ. 301β ταῦτα· «Ὅτι οὐ διαφωνοῦσιν οἱ δ΄ Εὐαγγελισταὶ περὶ τὴν τοῦ Χριστοῦ ἀνάστασιν». Τελευτᾷ δὲ ὁ κῶδιξ ἐν φ. 304 διὰ σημειώματος ἀρχομένου διὰ τῶν λέξεων «Ματθὰν ὁ ἱερεὺς ἐν Βηθλεὲμ γεννᾷ θυγατέρας τρεῖς», εἰς ὃ ἕπεται γενεαλογικὸς πίναξ γεγραμμένος νεωτέρα χειρί.

Ὁ κῶδιξ εἶνε γεγραμμένος μεθ' ἱκανῆς πολυτελείας, κοσμεῖται δ' ἐν φ. 24β, 105β, 157β καὶ 240β ὑπὸ ἡμισελίδων εἰκόνων τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν Ματθαίου, Μάρκου, Λουκᾶ καὶ Ἰωάννου λίαν ἀποτετριμμένων. Ἔχουσι δ' αἱ εἰκόνες αὗται τοῦτο τὸ περίεργον, ὅτι δὲν εἶνε ἐζωγραφημέναι ἐπ' αὐτῆς τῆς περγαμηνῆς, ἀλλ' εἶνε ἐπικεκολλημέναι, ἅτε ληφθεῖσαι προφανῶς ἐξ ἄλλου Τετραευαγγέλου.

Ἐπὶ τοῦ Τετραευαγγέλου τούτου φέρεται στρογγύλη σφραγὶς, ἐν ᾗ φέρονται γεγραμμένα ἐν τέσσαρσι στίχοις τάδε ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ-ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ-ΤΟΥ-ΒΑΣΙΛ. Τὴν βασιλικὴν ταύτην σφραγῖδα τοῦ Ὄθωνος μόνον ἓν ἄλλο τῶν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης αὐτοῦ περιελθόντων εἰς τὴν δημοσίαν βιβλιοθήκην τοῦ Μονάχου χειρογράφων φέρει, τὸ ὑπ' ἀρ. 599.

Εἶνε δὲ ἡ βιβλιοδεσία τοῦ κώδικος, ἡ στάχωσις, ὡς ἔλεγον οἱ Βυζαντῖνοι, ἐξ ἁπλοῦ δέρματος, ὅπερ λείπει κατὰ τὴν ῥάχιν φθαρέν.

β΄) ἀρ. 595. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐν μεγάλῳ φύλλῳ ἐπιγράφεται «Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος». Εἶνε δὲ γεγραμμένον αὐτογραφικῶς, ὡς λέγεται παρὰ τοῖς λιθογράφοις, καὶ φέρει χειρογράφους τινὰς διορθώσεις μετὰ πολλῆς προσοχῆς ἐπενεχθείσας.

Ἔχομεν δ' ἐνταῦθα μνημεῖον πολλοῦ λόγου ἄξιον, τὸ ἐπίσημον κείμενον τοῦ πρώτου Συντάγματος, καταλαμβάνον ἐν ὅλῳ ὀκτὼ καὶ ἡμίσειαν σελίδας καὶ φέρον ἐπὶ τῶν ἑπομένων πέντε καὶ ἡμισείας σελίδων τὰς πρωτοτύπους ὑπογραφὰς τῶν πληρεξουσίων τῆς Συνελεύσεως, ἥτις ἐκληροδότησεν εἰς ἡμᾶς τὸν πρῶτον καταστατικὸν νόμον. Εὑρίσκομεν δ' ὑπογεγραμμένους πρῶτον τὸν πρόεδρον Πανοῦτσον Νοταρᾶν, εἶτα δὲ τοὺς ἀντιπροέδρους Α. Μαυροκορδᾶτον, Α. Μεταξᾶν, Ἰω. Κωλέττην καὶ Ἀνδρέαν Λόντον, ἔπειτα τοὺς γραμματεῖς Δρ.

Ν. Δρόση, Γεώργιον Αἰνιᾶνα, Κωνσταντῖνον Θου Κολοκοτρώνην καὶ Γ. Δοκόν. Ἕπονται δὲ οἱ πληρεξούσιοι, τεταγμένοι κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἃς ἀντεπροσώπευον. Καὶ δὴ προηγοῦνται μὲν οἱ τοῦ Ἁγίου Πέτρου, τῶν Ἀγράφων, τῶν Ἀθηνῶν (Μακριγιανις, Δ. Καλλιφρονᾶς, Σταῦρος Βλάχος, Κ. Βριζάκης), τελευταῖοι δ' ὑπογράφονται οἱ πληρεξούσιοι τῶν Ψαῤῥιανῶν Κ. Κανάρης, Α. Γιαννιτζης, Δ. Παπανικολῆς.

Σημειωτέον δὲ, ὅτι τὸ ἄρθρον 36 τοῦ Συντάγματος, ἐν ᾧ ὁ μετὰ τὴν ὑπογραφὴν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ὄθωνος δοθεὶς ἐπ' αὐτοῦ ὅρκος τοῦ βασιλέως ἔχει τὸν ὅρκον τοῦτον γεγραμμένον διὰ μεγάλων γραμμάτων τῆς μικρᾶς γραφῆς. Εἶνε δὲ δεδεμένον τὸ χειρόγραφον διὰ δέρματος κοκκίνου μετὰ χρυσῶν ἄκρων ἔμπροσθέν τε καὶ ὄπισθεν, ἀλλὰ δὲν φέρει ἣν ἐν τῷ ἀρ. 594 εἴδομεν σφραγῖδα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὄθωνος.

Ἀναγράφω ξηρῶς καὶ ἁπλῶς ὡς ἐναρίθμιον εἰς τοὺς κώδικας τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου τὸ κειμήλιον τοῦτο τῆς νεωτέρας ἡμῶν ἱστορίας. Ἄλλοι ἂς ἀναμετρήσωσι τὴν σημασίαν αὐτοῦ διὰ τὰς τύχας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἄλλοι ἂς φαντασθῶσι τὸν βασιλέα κύπτοντα μετὰ τὴν ἀναίμακτον ἐκείνην ἐπανάστασιν τοῦ 1843 καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν εἰς αὐτὴν Ἐθνοσυνέλευσιν εἰς τὸ κείμενον ἐκεῖνο, τὸ εὐλαβῶς φυλασσόμενον ἐν τῇ ἰδιωτικῇ αὐτοῦ βιβλιοθήκῃ, καὶ ἂς προσπαθήσωσι νὰ ψυχολογήσωσιν ἐπὶ τῶν σκεψεων, ἃς ἠδύνατο ἴσως νὰ γεννᾷ ἐν τῇ βασιλικῇ του ψυχῇ.

γ') ἀρ. 596. Τετραμερὲς χειρόγραφον ἐντὸς φακελου ἐκ κοκκίνου χαρτονίου χρυσοκοσμήτου φέροντος τὴν ἐπιγραφήν·

ΟΘΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Περιλαμβάνονται δ' ἐν αὐτῷ τάδε εἰς 4ον σχῆμα·

αον) ι τὸν ιερεον διδασκαλια επεκτινομενι ις τα περι τον βαθμον τον αδελφοπιτον, τον σιστιμενον και τον ιερεον αφτον.

Τὸ μέρος τοῦτο σύγκειται ἐκ πέντε τεμαχίων καὶ ἀποτελεῖται ἐν ὅλῳ ἐκ σελίδων 12.

βον) ι τον ιερεον κε σιστιμενον κατιχισις. με τα γνοριστικα κε τον αδελφοπιτον σιμια.

Ἀποτελεῖται ἐκ σελίδων 17.

γον) ι τον πιμενον κατιχισις.

Ἀποτελεῖται ἐκ σελίδων 14.

δον) εφοδιαστικον ιερεος.

εον) Συστατικον σιστιμενον.

ϛον) εφοδιαστικον πιμενος.

Ἔχομεν κατὰ ταῦτα ἐνταῦθα τελείαν σειρὰν ἐγγράφων τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας κατὰ τὰ διάφορα στάδια, ἅτινα διῆλθεν ἐν αὐτῇ μυηθεὶς ὁ γνωστὸς πολιτευτὴς τῆς πρώτης βασιλείας Ῥήγας Παλαμήδης. Ἐν τῷ ἐφοδιαστικῷ αὐτοῦ ὡς ἱερέως γράφονται τάδε· «καθιερονο » ιερεα φιλικον . . . τον σιμπολιτιν ριγαν παλαμιδιν εκ πατριδος τρι» πολιτζας τις πελοπονισου ετον ικοσι εκσι επαγγελματος πολιτικου » . . . . φεβρουαριου οκτο κονσταντινουπολις ις τους 18 τοῦ φιλικοῦ». Ἡ δὲ Σύστασις τοῦ αὐτοῦ Ῥήγα Παλαμήδη φέρει ἡμερομηνίαν 30 Ἰανουαρίου 1819, ὅτε εἶχεν ἡλικίαν ἐτῶν εἰκοσιεπτὰ, καὶ τὸ Ἐφοδιαστικὸν ποιμένος ἐγράφη «Μαΐου ικοσιπεντε 819 εν κονσταντινουπολι».

Συνοδεύονται δὲ τὰ ἔγγραφα ταῦτα ὑπὸ ἀναφορᾶς τοῦ Ῥήγα Παλαμήδη «Πρὸς τὸν Μεγαλειότατον Βασιλέα» γεγραμμένης ἐπὶ χάρτου ἀσήμου καὶ ἐχούσης ὧδε·

Βασιλεῦ,

«Ἐχρεώστουν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς μεγαλειότητός σου » ἀπὸ τὴν κατὰ τὴν πελοπόννησον περιοδίαν νὰ καθυποβάλλω εἰς » τοὺς πόδας τοῦ θρόνου σου τὰ περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἑταιρείας ἔγ» γραφα κατὰ τὴν ὁποίαν ἐξέφρασες ἐπιθυμίαν.

«Ἀλλ' ἡ ἔλλειψις τῶν ἀνὰ χεῖρας μου ἐγγράφων, ἀποτέλεσμα τῶν » περιστάσεων, ἀναχαίτισε μέχρι τοῦδε τὴν προθυμίαν μου.

«Συνάξας ὅμως, Μεγαλειότατε, πᾶν τὸ ἐλλεῖπον, λαμβάνω ἤδη » τὴν τιμὴν νὰ ἐναποθέσω εἰς τοὺς πόδας σου τὰ περὶ τοῦ ἀντικειμέ» νου τούτου ἔγγραφα, ὅσα καὶ καθ' ὃν τρόπον ἐσώθησαν, μὲ σημει» ώσεις τινὰς καὶ τοῦ ὑποσημειουμένου πρὸς σαφήνειάν των.

«Ἐν τοσούτῳ γνωριζομένων παρὰ τῆς μεγαλειότητός σου τῶν ἀρ» χῶν, ἐξ ὧν οἱ ὑπήκοοί σου ὡρμήθησαν εἰς τὸ μέγα καὶ ἱερὸν τῆς » ἐλευθερίας στάδιον, θέλει εἶναι καὶ τοῦτο ἓν τῶν μεγάλων τοῦ κρά-

» τους εὐτυχημάτων. Καὶ ὁ ὑποφαινόμενος θέλει ἐπίσης νομισθῇ εὐ-
» δαίμων γινόμενος παραίτιος τοῦ τοιούτου. Μὲ σέβας βαθύτατον

τῆς Μεγαλειότητός σου εὐπειθέστατος
καὶ πιστὸς ὑπήκοος
ΡΗΓΑΣ ΠΑΛΑΜΗΔΗΣ

Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 31 Δεκεμ. 1833 / 12 Ἰανουαρίου 1834».

Ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ταύτης γίνεται φανερὸν τὸ ὑπὲρ τῶν ἀγώνων τοῦ ἔθνους τοῦ ἀναβιβάσαντος τὸν Ὄθωνα εἰς τὸν βασίλειον θρόνον ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ἅμα τῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα καθόδῳ. Ἐδικαιοῦτο δ' ὁ βασιλεὺς νἀγνοῇ τὰ καθ' ἕκαστα περὶ τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας τῷ 1833, διότι ἀργότερον μόνον ἐγνώσθησαν τὰ κατ' αὐτὴν ἐκ τοῦ Δοκιμίου τοῦ Ἰωάννου Φιλήμονος, ἐκδοθέντος τῷ 1834, καὶ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἐμμανουὴλ Ξάνθου, ἐκτυπωθέντων τῷ 1845. Ἄλλως δ' εἶνε γνωστὴ ἡ περὶ πάντα λεπτολογία τοῦ Ὄθωνος, ἣν ἔγνωμεν καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ [1].

δ') ἀρ. 597. Χειρόγραφον εἰς 4ον πολυτελῶς δεδεμένον, ἐν ᾧ περιλαμβάνεται «ΜΑΚΒΕΘ τραγῳδία συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Ἄγγλου Σεκεσπὶρ μεταφρασθεῖσα δὲ παρὰ τοῦ Κερκυραίου ῥήτορος Ἀνδρέου βαρῶνος Θεοτόκη. 1842».

Ὁ μεταφραστὴς εἶνε ὁ Ἀνδρέας Θεοτόκης ὁ γράψας τὸ Αὐτοσχέδιον πόνημα τῆς ἑλληνικῆς γλώττης πέρι τὸ ἐκδοθὲν ἐν Κερκύρᾳ τῷ 1817. Ὁ συγγραφεὺς παρίσταται ἐν τούτῳ τῷ φυλλαδίῳ ὑπέρμαχος τῆς καθαρευούσης, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ γράφει αὐτὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ, ἀποδοκιμάζει δὲ τὴν λεγομένην μιξοβάρβαρον ἢ κατ' ἄλλους γραικικὴν γλῶτταν. Διὸ καὶ τὴν μετάφρασιν ταύτην τοῦ Μάκβεθ ἔγραψεν ἐν τῇ καθαρευούσῃ, ἀλλ' εἶνε αὕτη ἥκιστα ἐπιμεμελημένη καὶ γλαφυρά, καὶ πιστῶς ἂν εὑρεθῇ ἀποδοὺς τὸ πρωτότυπον. Ἰδοὺ δεῖγμα ἐκ τῆς δευτέρας σκηνῆς τῆς πρώτης πράξεως. «Ὁ ἀξιωματικός: Πολὺν καιρὸν ἡ νίκη ἔμεινεν εἰς τὴν
» ἀμφιβολίαν, ὡς δύω ἀντίζηλοι κολυμβηταί, οἱ ὁποῖοι πολεμοῦσι
» κατὰ τῶν κυμάτων καὶ ἐκνευρίζονται κατὰ τὴν δύναμιν καὶ τέ-
» χνην, χωρὶς νὰ ὑπερεβῇ οὐδεὶς τῶν δύω».

[1] Ἴδε ἀνωτέρω σ. 679.

ε') ἀρ. 598. Χειρόγραφον περιενδεδυμένον διὰ πρασίνου μεταξωτοῦ φέροντος χρυσᾶ ἀποτυπώματα, ἐν οἷς καὶ τὸ βασιλικὸν στέμμα τοῦ Ὄθωνος.

Περιλαμβάνονται δ' ἐν αὐτῷ «Ὕμνοι εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τοὺς σεπτοὺς πρώην βασιλεῖς αὐτῆς Ὄθωνα καὶ Ἀμαλίαν. Ἀντώνιος Ν. Βαρβέρης τελειόφοιτος τῆς ἰατρικῆς τὴν βίβλον τήνδε ἐκαλλιγράφησε διὰ τὴν βασίλισσαν τῆς Ἑλλάδος Ἀμαλίαν». Περιβάλλει δ' ἑκάστην σελίδα περιθεώριον πολυχρώμων ἀνθεμίων κεκαλλιγραφημένων διὰ κονδυλίου, ὡραίων ἐνίοτε συνθέσεων.

Καὶ ὁ μὲν καλλιγραφήσας τὸν κώδικα γίνεται γνωστὸς ἤδη διὰ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτοῦ, τὸν δὲ ποιητὴν τῶν Ὕμνων μανθάνομεν ἐκ τῆς προτασσομένης αὐτοῦ ἀφιερώσεως εἰς τὴν Ἀμαλίαν, γεγραμμένης ἐν Ἀθήναις τὴν 22 Ἰουλίου 1872 καὶ φερούσης τὴν ὑπογραφὴν Τῆς ὑμετέρας μεγαλειότητος ταπεινότατος δοῦλος καὶ θεράπων Γεώργιος Σκόκος. Λέγει δ' ὁ ποιήσας ἐν τῇ ἀφιερώσει ταύτῃ, ὅτι ἤθελε νὰ ναθέσῃ τὰ στιχουργήματα αὐτοῦ «ἐν ταῖς ἀγαθαῖς ἡμέραις, καθ' ἃς μετὰ σπανίας δικαιοσύνης καὶ ἀληθοῦς στοργῆς ἐβασιλεύσατε ἐπὶ μίαν ὅλην γενεάν. Ἀλλ' αἱ τότε ἐπελθοῦσαι πονηραὶ ἡμέραι . . . ἐμπόδισαν μέχρι τοῦδε τὴν πρόθεσίν μου ταύτην». Κακίζει τοὺς ἀνατροπεῖς τοῦ θρόνου, τοὺς νέους τούτους Ἀνύτους καὶ Μελήτους. Ὑποδεικνύει δ' ἔπειτα τὰς οἰκογενειακὰς αὐτοῦ ἀτυχίας καὶ ἀπεκδέχεται ἀρωγήν. Μνημονεύει τέλος τῆς εὐμενείας, μεθ' ἧς ἐδέχοντο οἱ βασιλεῖς ἐν Ἀθήναις τοὺς ταπεινοὺς αὐτοῦ Ὕμνους, καὶ εὔχεται νὰ σκέπῃ καὶ διαφυλάττῃ ὁ θεὸς τὴν Ἀμαλίαν «καὶ ἀναπαύῃ ἐν σκηναῖς δικαίων τὴν ψυχὴν τοῦ ἀειμνήστου Βασιλέως ἡμῶν Ὄθωνος».

Ὁ ἀναγνώστης εὐκόλως ἐννοεῖ τὸν λόγον, δι' ὃν ὁ Τήνιος ὑμνογράφος ἐνεθυμήθη ἔτη ὅλα μετὰ τὴν σύνταξιν τῶν Ὕμνων τὴν ἐξόριστον βασίλισσαν. Ὁ δ' ἐννοῶν τὸν λόγον τοῦτον θὰ ἐννοήσῃ ἐπ' ἴσης, ὅτι ἡ καλλιγραφία τοῦ Βαρβέρη, ἥτις δικαίως ἐχαρακτηρίσθη ὡς Prachtschrift ἐν τῷ βραχεῖ χειρογράφῳ συμπληρωματικῷ καταλόγῳ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μονάχου, εἶνε τὸ μόνον καλλιτεχνικὸν ἐν τῷ τεύχει τούτῳ τῆς ἐπ' ἀμοιβῇ στιχουργίας.

Ἀλλ' ἡ στιχουργία τοῦ Σκόκου δὲν ἀπηυθύνετο εἰς μόνους τοὺς βασιλεύσαντας τῆς Ἑλλάδος, ἐδούλευε δὲ καθ' ὅλου εἰς τοὺς ἐπὶ θρό-

νου καθημένους. Συνάγομιν δὲ τοῦτο βλέποντες αὐτὸν στέλλοντα ὅμοια ὑμνητικὰ στιχουργήματα ἤδη τῷ 1857 καὶ εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Ῥωσίας. Πράγματι δ' ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ermitage τῆς Πετρουπόλεως ἀπόκειται ὑπ' ἀριθμὸν 228 ἑλληνικὸν χειρόγραφον ἐκ φύλλων 32 ὡς ἑξῆς περιγραφόμενον ἐν τῷ Catalogue des manuscrits Grecs de la Bibliothèque Impériale τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ τοῦ Muralt τῷ 1864· Skokos George de l' île de Ténos 1857. Poème adressé à S. M. Alexandre II d' Athènes 1857, Janvier 6. Le triomphe des Russes.

Ἄρχεται δὲ κατὰ τὸν κατάλογον ἐκεῖνον τὸ ποίημα διὰ τῶν στίχων

Ὁ ἀετὸς ὑψούμενος ἄνω εἰς τοὺς αἰθέρας
με τὴν ἐξ ὕψους δύναμιν φθάνει ἕως ἀστέρας.

Ἐκ τοῦ δείγματος τούτου καταφαίνεται ἡ ποιητικὴ ἀδυναμία τοῦ εἰς τὸν ἀετὸν παρέχοντος τὴν ἐξ ὕψους δύναμιν στιχοπλόκου. Ἀλλὰ τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀναπληροῖ καὶ ἐν τούτῳ τῷ χειρογράφῳ ἡ καλλιγραφία ἀγνώστου καλλιγράφου, περὶ ἧς τάδε λέγει ὁ Muralt· Manuscrit calligraphié en encre bleu et illustré d' arabesques peintes, relié en velours rouge, à ornements dorés.

ς') ἀρ. 599. «Ἡ ἐπάνοδος τῶν Μουσῶν δρᾶμα». Χειρόγραφον εἰς 8ον σελίδων 51. Εἶνε δὲ τὸ δρᾶμα διῃρημένον εἰς πράξεις τρεῖς, καὶ πρόσωπα αὐτοῦ εἶνε ὁ Ἄρης, ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ἀπόλλων, αἱ ἐννέα Μοῦσαι, ὁ Φθόνος καὶ ἡ Ἔρις. Ἐν δὲ τῇ ἀρχῇ τῆς πρώτης πράξεως βλέπομεν ἐπὶ σκηνῆς τὰς Μούσας καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, ὅστις ἄρχεται ἐκφωνῶν

Ἰδοὺ παρρησιάζεται ὁ θεῖος Ἑλικών μας,
ἰδοὺ τὸ περισπούδαστον κατοικητήριον μας.

Ἔχομεν δὲ πρὸ ἡμῶν γνωστὸν ἔργον τοῦ Ἰακώβου Ῥίζου Ῥαγκαβῆ, ἀντιγεγραμμένον, καθ' ἃ φαίνεται, ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ῥαγκαβῆ, νεαροῦ ὄντος, καθ' ὅτι ἡ γραφὴ αὐτοῦ ὑπενθυμίζει τοὺς γνωστοὺς χαρακτῆρας οὓς διέσωσεν ἡ χειροθεσία τοῦ πολυγράφου ἀνδρὸς μέχρι γήρατος.

Φέρει δὲ τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐν τῷ πρώτῳ παραφύλλῳ ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδιαιτέρας βιβλιοθήκης τοῦ βασιλέως, ἣν εἴδομεν καὶ ἐν τῷ ἀριθμῷ 594.

ζ') ἀρ. 600. Βασιλείου Νικολαΐδου περὶ ἀποσβέσεως πυρκαϊῶν, χειρόγραφον τοῦ 1853 ἐκ 209 σελίδων μετὰ 8 πινάκων, μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἐξειργασμένων.

Ὁ συγγραφεὺς εἶνε ὁ γνωστὸς ἀξιωματικὸς τοῦ μηχανικοῦ ὁ πρὸ μακρῶν ἐτῶν ἀποχωρήσας ἐκ τῆς ὑπηρεσίας καὶ ἐν Παρισίοις διαβιώσας, ὅςτις καὶ ἐξέδωκε τῷ 1859 ἐν Παρισίοις γαλλιστὶ τὴν δίτομον συγγραφὴν Les Turcs et la Turquie contemporaine.

Τοιαύτη ἡ μικρα ἐν Μονάχῳ συλλογὴ τῶν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ὄθωνος περισωθέντων ἑλληνικῶν χειρογράφων.

Πολὺ μεγαλειτέραν σημασίαν θὰ εἶχε πάντως ἡ μελέτη τῶν ἐν τῷ ἰδιαιτέρῳ ἀρχείῳ τοῦ ἐκπτώτου βασιλέως ἀποκειμένων ἐγγράφων. Καὶ περιεσώθη μὲν τοῦτο, ἀλλὰ δὲν εἶνε ἀκόμη προςιτόν. Περιελθὸν εἰς τὸ ἐν Μονάχῳ δημόσιον ἀρχεῖον τῆς Βαυαρίας, ἐν ᾧ καὶ τὸ γραμματοφυλακιον τοῦ ἀειμνήστου πατρὸς αὐτοῦ Λουδοβίκου Α', μόνον μετα πάροδον ἐτῶν τινων θἀνοιχθῇ εἰς τὸ κοινόν. Ἡ δὲ γνῶσις αὐτοῦ μελλει παντως πολλὰ τῶν κατα τὴν βασιλείαν τοῦ Ὄθωνος ἐν Ἑλλάδι πραγμάτων νὰ διαφωτίσῃ, καὶ ἡ ἐξερεύνησις αὐτοῦ ἔσται ἀξία λογου συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς πρώτης βασιλείας.

Ἔλεγον ἀνωτέρω, ὅτι οὐδὲν γινώσκομεν περὶ τῆς τύχης τῆς ἰδιαιτέρας βιβλιοθήκης τῆς Ἀμαλίας. Ἀλλ' ὑπάρχει γεγονός, ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται, ὅτι καὶ χειρόγραφα ἀκόμη περιελάμβανεν ἡ βιβλιοθήκη αὐτη. Ὁ ἐν Πανόρμῳ νῦν φίλος καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας κ. Α. Σαλίνας, ὅςτις ἐν τῷ θαλερῷ αὐτοῦ γηρατι ἔχεται ἔτι τῶν ὡραίων ἀναμνήσεων τῆς πρὸ τεσσαρακονταετίας νεανικῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς και δὲν ἐλησμόνησεν ακομη τὴν ἑλληνικὴν, ἐξεδωκε τῷ 1881 ἐν τῷ περιοδικῷ Archivio Storico Siciliano περγαμηνην τινα ἑλληνιστὶ γεγραμμενην καὶ ἀναφερομένην εἴς τινα ἑλληνικην μονὴν τῆς Σικελίας ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσι.

Διηγεῖται δὲ, ὅτι ταύτην εἶχε παραδώσει εἰς αὐτὸν ἐν Παρισίοις πρὸς μελέτην κατὰ τὴν πεμπτην τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος δεκάδα ὁ πολὺς βυζαντινολόγος Hase, εἰπὼν, ὅτι ταύτην εἶχε δωρήσει εἰς αὐτὸν

ἡ βασίλισσα Ἀμαλία, ἥτις καὶ ἄλλας ἐκέκτητο τοιαύτας. Πόθεν δὲ καὶ παρὰ τίνος ἔλαβεν αὐτὰς ἡ βασίλισσα καὶ τίς ἡ τύχη τῶν ὑπολοίπων εἶνε ἄγνωστον.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὅτι μικρὰ εἶνε τὰ λείψανα τῶν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ πρώτου βασιλικοῦ ζεύγους τῆς Ἑλλάδος περισωθέντων ἑλληνικῶν χειρογράφων. Ἀλλὰ δὲν στεροῦνται ὅμως ἐνδιαφέροντος, εἰ καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν αἴσθησις εἶνε παντελῶς διάφορος τῆς ἐμποιουμένης εἰς τὸν μελετῶντα παλαιοὺς κώδικας, μάλιστα ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ ἐν ᾗ ἐγράφησαν ἀποκειμένους καὶ περισώζοντας πάντα τὰ ἴχνη τοῦ παρελθόντος εἰς ὃ ἀναφέρονται. Οἱ κώδικες τοῦ Ὄθωνος πλὴν τοῦ Τετραευαγγέλου ἀνάγονται εἰς παρελθὸν πρόσφατον ἀκόμη. Εἶνε χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα, ὧν καὶ αὐτὰ τἀρχαιότατα, τὰ τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας, οὐδ' αἰῶνος κἂν ἀριθμοῦσι βίον. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὲν παύουσι νὰ εἶνε τμήματα καὶ ἀπόψεις τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου, δείγματα τῆς λογοτεχνικῆς ἡμῶν παραγωγῆς ἐπὶ τῆς πρώτης βασιλείας, ἐκδηλώσεις τῶν τότε σχέσεων τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν θρόνον. Ὡς τοιαῦτα δὲ θὰ εἶχον θέσιν ἐν δημοσίᾳ βιβλιοθήκῃ καὶ ἂν δὲν περιέβαλλεν αὐτὰ ἡ τιμή, ὅτι προσείλκυσάν ποτε ὁπωσδήποτε τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἄνακτος ἐκείνου, ὅστις νεαρὸς καὶ ἄπειρος ἀποβιβασθεὶς ἐν μέσῳ τῶν ἀλαλαγμῶν τῶν ἄρτι ἀπελευθερωθέντων Ἑλλήνων ὡς πρῶτος τῆς Ἑλλάδος βασιλεὺς εἰς τὴν παραλίαν τῆς ἱστορικῆς Ναυπλίας, οὐδ' ἐν αὐτῇ τῇ κλίνῃ τῆς ἐξορίας καὶ τοῦ θανάτου ἐλησμόνει τὴν ἀγνώμονα θετὴν πατρίδα.

Η ΕΛΛΑΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ *

«Ἀναβαίνων ἐπὶ τὸν θρόνον, ἐφ' ὃν με ἐκάλεσεν ἡ ψῆφος ὑμῶν αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἀπευθύνω ὑμῖν λόγους τινάς.

«Οὔτε δεξιότητα οὔτε νοῦν δεδοκιμασμένον φέρω εἰς ὑμᾶς· προσόντα τοιαῦτα οὐδὲ νὰ προσδοκᾶτε ἐδύνασθε ἀπὸ τῆς ἡλικίας μου. Ἀλλ' ὅμως φέρω ὑμῖν πεποίθησιν καὶ ἀφοσίωσιν εἰλικρινῆ μετὰ βαθείας πίστεως εἰς τὴν ἐν τῷ μέλλοντι ταὐτότητα τῆς τύχης ἐμοῦ τε καὶ ὑμῶν. Ὑπόσχομαι ὑμῖν νὰ ἀφιερώσω τὴν ζωήν μου σύμπασαν ὑπὲρ τῆς εὐτυχίας ὑμῶν». Διὰ τοιούτων λέξεων ἤρχιζεν ἡ πρὸς τοὺς Ἕλληνας προκήρυξις τοῦ βασιλέως, ἣν εἴδομεν τοιχοκολλημένην ἐν Ἀθήναις τὴν 18 Ὀκτωβρίου 1863, ἡμέραν τῆς ἀφίξεως τοῦ νεαροῦ ἄνακτος, ὅστις πρὸ τεσσάρων μηνῶν ἐν Κοπενάγῃ ἐπέραινε τὴν ἀντιφώνησιν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐπιτροπείαν τῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τὴν προσενεγκοῦσαν εἰς αὐτὸν τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ ῥήματος τοῦ βασιλέως τῆς Δανιμαρκίας Ἰσχύς μου ἐστὶν ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ μου. Ἤμην τότε παιδίον, ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι ἀκόμη ζωηρῶς τὸν συνωστισμὸν περὶ τὰς γωνίας τῶν ὁδῶν, ἐν αἷς εἶχε κολληθῆ ἡ βασιλικὴ προκήρυξις. Μνήμονες τῶν περιπετειωδῶν ἡμερῶν, αἵτινες εἶχον ἐπακολουθήσει εἰς τὴν ἀναίμακτον ἐπανάστασιν τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862 καὶ τὴν ἔξωσιν τοῦ πρώτου βασιλέως, ἔσπευδον πάντες, ἀφ' οὗ εἶχον ἤδη ἀνυπόμονοι προΐδει τὴν εὔελπιν ὄψιν τοῦ νεαροῦ υἱοῦ τοῦ Χριστιανοῦ, να διατρέξωσιν ἀπλήστως τὰς ἐπαγγελίας τοῦ νέου ἡγεμόνος. Ἡ προκήρυξις ἀνεγινώσκετο εἰς ἐπήκοον τῶν προσρεόντων καὶ συνωστιζομένων ὑπο τῶν πλησιέστερον πρὸς τὸ ἔντυπον ἱσταμένων. Ἅπαντες ἤκουον μετὰ προσοχῆς. Τινὲς ἐκίνουν τὴν κεφαλὴν, ἄλλοι

[1] Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Β. Γαβριηλίδου ἐκδοθείσῃ Ἑλλάδι κατα τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας. Ἐν Ἀθήναις. 1896 σ. 6 κ. ἑ.

ἔπαλλον τὰς χεῖρας, ἔνιοι ἦσαν προφανῶς συγκεκινημένοι καὶ ἐδάκρυον. Φόβων καὶ ἐλπίδων ἀνάμικτον αἴσθημα κατεῖχε προφανῶς τούς τε ἀναγινώσκοντας καὶ τοὺς ἀκούοντας, καὶ τὰ πλήθη διεσκεδάννυντο ἀναμένοντα τὴν αὔριον.

Τὴν δ' ὑστεραίαν ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ὤμνυεν ἐνώπιον τῶν ἀντιπροςώπων τοῦ ἔθνους ἐν τῇ Ἐθνικῇ Συνελεύσει, ἧς προήδρευεν ὁ Ἀριστείδης Μωραΐτίνης, τὸν ὅρκον, ὅτι θὰ προστατεύσῃ τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων, ὅτι θὰ διατηρῇ καὶ θὰ ὑπερασπίζηται τὴν ἀνεξαρτησίαν, τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ θὰ φυλάττῃ τοὺς νόμους αὐτοῦ. Οὐδεὶς ἐν τῷ ὅρκῳ τῆς 19 Ὀκτωβρίου 1863 περιελαμβάνετο λόγος περὶ πολιτεύματος, ἀλλὰ μόνον περὶ νόμων, διότι ἡ καταστατικὴ συνέλευσις οὐ μόνον μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ καὶ πολὺ μετ' αὐτὴν δὲν εἶχεν ἀποπερατώσει ἓν τῶν κυριωτάτων αὐτῆς ἔργων, τὴν συζήτησιν καὶ ψήφισιν τοῦ Συντάγματος. Διὸ ἠναγκάσθη ὁ Γεώργιος νὰ ἐπιταχύνῃ τὸ ἔργον τοῦτο τῆς Συνελεύσεως διὰ τοῦ διαγγέλματος τῆς 6 Ὀκτωβρίου 1864, οὐκ ὀλίγας προκαλέσαντος συζητήσεις, καὶ τέλος μόλις τῇ 16 Νοεμβρίου τοῦ ἔτους ἐκείνου ἠδυνήθη ὁ βασιλεὺς νὰ δώσῃ ἐνώπιον τῆς Συνελεύσεως τὸν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Συντάγματος εἰς αὐτὸν ἐπιβαλλόμενον ὅρκον. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας λοιπὸν ἐκείνης ὁ Γεώργιος ἔγεινεν ἀληθῶς συνταγματικὸς βασιλεύς.

Ὁρκιζόμενος δ' εἰς τὸ Σύνταγμα ὁ βασιλεὺς εἶπε πρὸς τοὺς ἀποτελοῦντας τὴν Συνέλευσιν· «Ὁρκιζόμενος ἐπὶ τοῦ Συντάγματος, κύριοι Πληρεξούσιοι, πιστεύω ὅτι ἡ ἀκριβὴς καὶ πιστὴ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τε καὶ τῶν νόμων τοῦ Κράτους εἶνε ὑποχρέωσις τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀρχομένων».

Πῶς ἐτήρησεν ὁ βασιλεὺς τὸν ὅρκον αὐτοῦ καὶ τὰς ἐπαγγελίας ἃς συνέζευξε πρὸς τὸν ὅρκον ἐκεῖνον;

Ὁ τύπος ἔσχεν εὐκαιρίαν νὰ συζητήσῃ τοσάκις τὸ ζήτημα τοῦτο, ὥστε δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ καταναλώσωμεν χῶρον πολὺν εἰς τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι οὐδέποτε παρέβη τὰς εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ καταστατικοῦ νόμου ἐπιβαλλομένας ὑποχρεώσεις. Ἡ βασιλεία τοῦ Γεωργίου, συμπληρώσασα ἤδη τριάκοντα καὶ δύο ἔτη, ἔχει ὄπισθεν αὐτῆς ἱστορίαν, ἥτις θὰ ἠδύνατο ἄνευ δυσχερειῶν νὰ κριθῇ, καὶ νὰ κριθῇ ἀμερολήπτως, ἂν δὲν ἐζῶμεν ἔτι ἐν πολλοῖς ἐν μέσῳ αὐτῶν τῶν προςώπων

καὶ πραγμάτων, ἅτινα συγκατεσκεύασαν αὐτήν. Προσωπικαὶ δὲ συμπάθειαι ἢ ἀντιπάθειαι εἶνε κίνδυνος μὴ μεγαλύνωσι τὰ κακὰ ἢ αὐξήσωσι τἀγαθὰ τὰ κατὰ τὸ διάστημα τῶν τριῶν τούτων δεκαετηρίδων συμβάντα εἰς τὸ ἔθνος. Ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἀλήθειαι ἃς οὐδεὶς δύναται νὰ διαμφισβητήσῃ, καὶ εἰς ταύτας μόνας τὰς ἀληθείας θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα.

Δύο τινὲς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶνε αἱ χαρακτηριστικαὶ διαφοραὶ τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου ἀπὸ τῆς τοῦ Ὄθωνος. Ὁ Ὄθων ἦτο ἐλέῳ θεοῦ βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος, ὁ δὲ Γεώργιος βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ὄθων ἀπέκλινεν, ὡς πρότερον ἡ ἀντιβασιλεία, ἐπὶ μακρὰ ἔτη τὰς ἤδη ὑπὸ τοῦ πατρὸς Λουδοβίκου πρὸς τὸ ἐν Λονδίνῳ συνέδριον καὶ ἔπειτα ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν αὐτοῦ πρὸς τὴν Διοικητικὴν ἐπιτροπὴν δοθείσας διαβεβαιώσεις περὶ παρασκευῆς Συντάγματος. Καὶ ἀναγκασθεὶς δὲ τῷ 1843 εἰς ὑποχώρησιν, οὐδέποτ' ἐπεδίωξεν εἰλικρινῶς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δι' ἐπαναστάσεως ὑπὸ τοῦ ἔθνους ἐπιτευχθέντος Συντάγματος. Ὁ δὲ Γεώργιος τἀνάπαλιν οὐ μόνον αὐτὸς ἐπέσπευσε τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ ἔργου τῆς Συνελεύσεως, ἀδιαφορῶν περὶ τῆς ὀργῆς αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ψηφισθὲν τὸ Σύνταγμα ἐτήρησε πάντοτε κατὰ γράμμα, σεβασθεὶς τὰ ἐν αὐτῷ ἀναγεγραμμένα. Οὐδ' ἐπεζήτησέ ποτε νὰ μειώσῃ τὰς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ, ἀντιτάσσων εἰς τὰ διαμαχόμενα κόμματα, καίπερ προσωπικὸν μόνον ὡς τὸ πλεῖστον φέροντα χαρακτῆρα, ἰδίαν φατρίαν αὐλοφίλων, εἴτε περισαινόντων τὸν ἡγεμόνα εἴτε προωρισμένων νὰ παρέχωσι τὴν ἀναγκαίαν ἰσορροπίαν εἰς τὸ πολλάκις ὑπὸ τῆς ὁρμῆς τῶν πολιτικῶν παθῶν ταλαντευόμενον σκάφος τῆς πολιτείας. Τὰ κληθέντα αὐλικὰ ἢ βασιλικὰ ὑπουργεῖα μόνον τὸ ὄνομα φέρουσι τοιοῦτον, εἶνε δὲ πολὺ μᾶλλον ἄχροοι κυβερνήσεις ἐξ ἀνδρῶν τῆς ὑπηρεσίας συσταθεῖσαι. Ἰδία προστασία προσώπων, τάξις ἰδίων εὐνοουμένων, οἷοι οἱ ἐπὶ τῆς προτέρας δυναστείας Ὀθωνισταί, δὲν ἐσχηματίσθη ἐπὶ τοῦ Γεωργίου. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐπειράθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐπ' ἀγαθῷ τῆς διοικήσεως νὰ ὑποδείξῃ καὶ συστήσῃ τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπὸ εἰδικῶν ἀνδρῶν τοῦ κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν στρατοῦ διευθύνσεως τῶν δύο στρατιωτικῶν ὑπουργείων, καὶ κατώρθωσε τοῦτο ἐν μέρει, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου εἶνε αὐτόδηλον, ὅτι δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπιβληθῇ πάντοτε, ὑποχωρῶν εἰς τὰς λεγομένας ἀνάγκας τῆς πολιτικῆς, ὅπως

μηδαμῶς προσκρούσῃ εἰς τὰς συνταγματικὰς ἐλευθερίας, εὐρύτερον, εἰ καὶ κακῶς ἐνίοτε, ἑρμηνευομένας.

Ἡ ἵδρυσις κόμματος βασιλικοῦ, κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τῆς αὐλῆς λαμβάνοντος τὰς ἐμπνεύσεις καὶ ἀμέσως συμπράττοντος μετὰ τοῦ βασιλέως, θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ φέρῃ ἴσως, ὡς ἔχουσι τὰ παρ' ἡμῖν, τὴν βασιλείαν εἰς περισπασμούς, ἂν ὄχι εἰς κίνδυνον, ἀλλ' οὐδὲν ὅμως θὰ εἶχε τὸ ψεκτέον. Ἡ παντελὴς παρ' ἡμῖν κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ἀπουσία γερουσίας ἢ συμβουλίου ἐπικρατείας παρέχει εἰς τὴν μίαν καὶ μόνην βουλὴν δύναμιν μεγάλην, ὑπέρμετρον, ἧς εὔκολος δύναται νἀποβῇ ἡ κατάχρησις, ὡς ἀπέδειξαν πολλάκις τὰ πράγματα. Κατὰ ταῦτα δὲ πολλάκις μετεωρίζεται ἡ πολιτεία καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν μικροτάτων κυμάτων, ἅτε οὕτως εἰπεῖν σαλευομένη ἐπὶ μιᾶς καὶ μόνης ἀγκύρας, ἐφ' ὅσον οὐδεμίαν ὁ βασιλεὺς ἀντιτάσσει σωφρόνως ἀντίστασιν εἰς τὰς δεδηλωμένας θελήσεις τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἔθνους. Ἐπαυξάνεται δ' ἡ τοιαύτη ἀνωμαλία ὑπὸ τοῦ προσωπικοῦ χαρακτῆρος, ὃν φέρουσιν αἱ παρ' ἡμῖν πολιτικαὶ φατρίαι, ὅσον καὶ ἂν ἀπεπειράθησάν τινες ἐνίοτε κατὰ περιόδους νὰ περικαλύψωσι τὰ κόμματα δι' ἄλλων ὀνομάτων ἢ τῶν ἀπὸ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν λαμβανομένων. Ὄχι μόνον δὲν ποδηγετοῦνται τὰ κόμματα ὑπ' ἀρχῶν γενικωτέρων διακρινουσῶν αὐτά, ἀλλ' οὐδ' αὐτὴ ἡ ἀπὸ χωρῶν διαφόρων τὴν φύσιν, τὰς ἀνάγκας καὶ τὸν χαρακτῆρα διάκρισις ὑπάρχει ἐν τῷ ἑλληνικῷ κοινοβουλίῳ. Ἐπικειμένης τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου, εἶχεν ἐκφράσει ὁ Leroy-Beaulieu, ἄποθεν ἐπισκοπῶν τὰ πράγματα, τὴν γνώμην, ὅτι ἡ ἐπαύξησις αὕτη οὐ μόνον ἄλλως ἤθελεν ὠφελήσει τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴν ὄψιν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ αὐτῆς σώματος ἤθελε μεταβάλει, εἰσερχομένων εἰς αὐτὸ παρὰ τοῖς θερμοτέροις Ἕλλησι τοῦ νότου τῶν ψυχραιμοτέρων καὶ θετικωτέρων ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ βορρᾶ ὁμοφύλων. Ἀλλ' ὅμως ἡ ἀπὸ τοῦ 1882 ἱστορία τοῦ κοινοβουλίου δεικνύει, ὅτι ἡ ἐλπὶς αὕτη ἀπεδείχθη ἕωλος, τῶν βορείων Ἑλλήνων βουλευτῶν εὐκόλως σὺν τῇ προσαρτήσει συμμορφωθέντων πρὸς τὰς ἕξεις καὶ τὸν πολιτικὸν βίον τῶν νοτίων, ὡς ἀφ' ἑτέρου αὐτὸς ὁ θεσσαλικὸς καὶ ὁ ἠπειρωτικὸς λαὸς ταχέως προσεχώρησαν εἴς τε τἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ τῶν ἑξήκοντα ἔτη πρότερον ἐλευθερωθέντων. Διὰ ταῦτα τὴν ἐν τῷ κοινοβουλίῳ κρατοῦσαν σύγκρουσιν τῶν προσωπικῶν κομμάτων ἠδυ-

νατο κατὰ μέγα μέρος νὰ καταστήσῃ μετριοπαθεστέραν καὶ μᾶλλον ἰσόρροπον κόμμα ἀνδρῶν ὑπηρετούντων ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ βασιλέως ὡρισμένας τινὰς ἀρχὰς καὶ προμεμελετημένον πρόγραμμα. Ἐννοοῦμεν δ' ὄχι ἀφωσιωμένους κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἔννοιαν, οὐδ' ἀπεκδεχομένους ἁπλῶς παρὰ τοῦ βασιλέως νεύματα καὶ διαταγάς, ἀλλὰ συμβούλους αὐτοῦ, ἀντικαθιστῶντας μὲν ἐν μέρει τὴν λείπουσαν γερουσίαν, συντελοῦντας δὲ εἰς τὴν πολιτικὴν ἰσορροπίαν καὶ χρησιμεύοντας ἀντὶ ἀμέσου τινὸς συνδέσμου τῆς βασιλείας καὶ τοῦ λαοῦ.

Ἡ πιστὴ τοῦ Συντάγματος μέχρι καὶ ἐφεκτικότητος οὐχὶ ἐν παντὶ ἀσπαστῆς τήρησις ὑπὸ τοῦ βασιλέως Γεωργίου εἶνε ἡ ἑτέρα τῶν οὐσιωδῶν διακρίσεων αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Ὄθωνος. Ἡ δ' ἑτέρα ἔγκειται ἐν τῇ μεταβολῇ τῆς προσωνυμίας ἀπὸ βασιλέως τῆς Ἑλλάδος εἰς βασιλέα τῶν Ἑλλήνων. Ἡ διαφορὰ τῆς ὀνομασίας δὲν εἶνε οὔτε τυχαία οὔτε ἄσκοπος. Ἐδηλώθη δὲ ἡ σημασία αὐτῆς εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου, δίκην προικὸς προσενεγκόντος εἰς τὸ ἔθνος τὴν Ἑπτάνησον. Ἡ ἕνωσις τῶν χαριτωμένων ἐκείνων νήσων τοῦ Ἰονίου, ὧν ἡ καρδία ἔπαλλε πάντοτε ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας, ἐν αἷς ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς ἐξεδηλώθη ἐν πολλοῖς πρωιμώτερον ἢ ἐν ταῖς προελευθερωθείσαις ἑλληνικαῖς χώραις, ἐχαιρετίσθη δικαίως ὡς ἡ ἀρχὴ ἐκπληρώσεως προαιωνίων πόθων τοῦ Ἑλληνικοῦ, τείνοντος εἰς τὴν ἐθνικὴν ἑνότητα. Καὶ οὐδαμῶς μὲν ἠμέλησεν ὁ Ὄθων τῆς ἐθνικῆς ταύτης, τῆς μεγάλης ἰδέας, ἀλλ' ὁ Γεώργιος ὑπῆρξεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πολὺ εὐτυχέστερος τοῦ προκατόχου. Ἡ δὲ μετὰ πολλὰς ἐθνικὰς περιπετείας καὶ διπλωματικὸν ἀγῶνα, ἐπιστέψαντα ὄχι παντελῶς ἀγόνους ἐπαναστατικὰς ἐνεργείας, προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ τμήματος τῆς Ἠπείρου εἰς τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον ἀνέῳξεν ἔτι εὐρυτέρους ὁρίζοντας εἰς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν. Ἀλλ' ὁμολογουμένως ηὐξήθησαν καὶ οἱ κίνδυνοι ἕνεκα τῆς ἐν τῷ μεταξὺ κατὰ τὰς τελευταίας δύο δεκαετηρίδας ὁσημέραι μείζονος συγκρούσεως τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν συμφερόντων πρὸς τὰς ἀκοιμήτους καὶ ὁλονὲν αὐξανομένας ἀντιθέσεις καὶ ἀξιώσεις τῶν προαγομένων λοιπῶν λαῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, διαμφισβητούντων τὰ ἐθνικὰ ἡμῶν δίκαια καὶ ἀντιπαλαιόντων οὐκ ἄνευ ἐξωτερικῶν ὑποστηρίξεων πρὸς ἐδαφικὴν ἐπέκτασιν, καθ' ἧς ἐπιβάλλεται ἡμῖν ἀντιστράτευσις ἐρρωμένη. Ἡ δ' ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου ἀριδήλως προϊοῦσα ἐπίρρωσις τῶν στρατιωτι-

κῶν καὶ ναυτικῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ ἡ βελτίωσις τῆς διπλωματικῆς ἡμῶν, ἰδίᾳ δὲ τῆς προξενικῆς ὑπηρεσίας ἐπεζητήθησαν ὡς τὰ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν σκοποῦ ἀναπόφευκτα μέσα. Καὶ ὅμως δὲν δυνάμεθα δυστυχῶς νὰ καυχηθῶμεν, ὅτι ἔχομεν ἐξησφαλισμένην καὶ συμπεπληρωμένην τὴν ἐθνικὴν ἄμυναν εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥςτε νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐλπίσωμεν, ὅτι τὰ πρὸς αὐτὴν μέσα θάρκέσωσί ποτε καὶ δι' ἐπιβαλλομένην ἐπίθεσιν, συμπληρούμενα ὑπὸ τῆς ἐθελοθυσίας ἐκείνης, ἥτις πάντοτε διέκρινε τοὺς Ἕλληνας καὶ ἣν προκαλεῖ ἡ θαυματουργὸς ἐκείνη ψύχωσις τῆς φιλοπατρίας ἐν στιγμαῖς κινδύνου ἡ οὖσα τῶν χαρακτηριστικωτάτων ἰδιοτήτων τοῦ Ἕλληνος καθ' ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας. Ἀλλ' ὅσον ἀνεπαρκὴς καὶ ἂν θεωρηθῇ ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν παρασκευή, ἐξαιρουμένων τῶν ναυτικῶν δυνάμεων, ὧν ἡ πρόοδος εἶνε ὁπωςδήποτε καταφανής, τὸ ἔθνος εὑρίσκεται ἐν πολλῷ καλλιτέρᾳ σχετικῶς θέσει ἢ ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Ὄθωνος, ὅτε ὁ μὲν ἐνθουσιασμὸς ἦτο ὁμολογουμένως μείζων, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἀσυνείδητος ἢ νῦν, ὅτε οἱ κίνδυνοι μεγαλείτεροι καὶ ὁσημέραι ἐπιβλητικώτεροι, ἀλλὰ καὶ ἡ παρασκευὴ ἦτο ὀλιγώτερον τεχνικὴ καὶ μᾶλλον περιωρισμένη.

Ἡ δὲ πρὸς τοὺς ὁσημέραι αὐξανομένους ἐξωτερικοὺς κινδύνους ἐπιμετρουμένη παρασκευὴ καὶ ἡ ὑποστήριξις τῶν ἐθνικῶν ἀξιώσεων ὑπῆρξεν εἷς τῶν κυριωτάτων λόγων τῆς ὑπερμέτρου αὐξήσεως τῶν δημοσίων δαπανῶν, ἥτις, πολλάκις ἄνευ ἐπιλογισμοῦ γινομένη, ἤγαγε τέλος εἰς οἰκονομικὴν διασάλευσιν, ἐξ ἧς δυσχερὴς φαίνεται ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ διέξοδος. Ὀφείλεται δὲ κατὰ μέγα μέρος ἡ χρεωκοπικὴ αὕτη δυσπραγία εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην, σχεδὸν πυρετώδη ἔντασιν τῶν ἠθικῶν καὶ ὑλικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος τὴν ἐπενεγκοῦσαν τὴν αὔξησιν τῆς πίστεως τῆς ἡμετέρας χώρας, ἧς ἔγεινεν ἀφ' ἑτέρου οὐ μόνον ὑπερθεματισμὸς ἀλλὰ καὶ κατάχρησις. Πλὴν δὲ τῆς ἐπιδιώξεως τῶν πατροπαραδότων ἐθνικῶν ἀξιώσεων ἐν τοῖς πρώτοις συνετέλεσεν εἰς τὴν ὑπεραύξησιν τῶν δαπανῶν καὶ ἡ ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος γιγαντιαία ἐπίδοσις τῆς συγκοινωνίας, δι' ἧς ἡ Ἑλλὰς ἀπέβη χώρα βατὴ καὶ εἰς τοὺς ξένους, ἐν ᾧ πρότερον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἦτο καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνας ἄβατος καὶ σχεδὸν ἄγνωστος.

Ἀλλ' ἡ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου πρόοδος τῆς Ἑλλάδος

δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὰ εἰρημένα. Ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως εἶνε ἓν τῶν ἀξιολογωτάτων ἀποκτημάτων, ἐφ' οἷς μεγάλως δύναται νὰ χαίρῃ τὸ ἔθνος. Λέγω δὲ τήν τε παῦσιν τῶν στάσεων καὶ τὴν ἐξάλειψιν τῆς λῃστείας. Καὶ ἡ μὲν λῃστεία, ἧς ἡ ἐπ' ἐσχάτων ἀναβίωσις ὑπῆρξε βραχυτάτη, ἐξηλέγχθη μὴ δυναμένη νὰ εὕρῃ ὑπόστασιν ἐν τῇ χώρᾳ, ὅταν μὴ προστατεύηται ὑπὸ κακῶς νοουμένων ἐθνικῶν λόγων ἢ δὲν γίνηται ἀνεκτὴ ὑπὸ ἰσχυόντων πολιτευομένων, ὡς συνέβαινεν ἄλλοτε, ἀλλὰ καταδιώκηται δρακοντείως. Αἱ δ' ἐμφύλιοι στάσεις καὶ ἡ κατὰ τῆς βασιλείας ἀντίδρασις, ἀνωμαλίαι σχεδὸν διαρκεῖς καὶ ἄπαυστοι ἐπὶ τοῦ Ὄθωνος, ἐξέλιπον οὐ μόνον διὰ τὸ νομοταγὲς τῆς συνταγματικῆς εὐορκίας τοῦ Γεωργίου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εὐτυχίαν, ἣν ἔσχε νὰ ἴδῃ ἐπ' ἀγαθῷ τοῦ ἔθνους στερεουμένην τὴν βασιλικὴν αὐτοῦ δυναστείαν διὰ τῆς εὐλογίας νεαρῶν τοῦ θρόνου βλαστῶν μέχρι δευτέρας γενεᾶς.

Τἀγαθὰ ταῦτα πάντα, ἡ στήριξις τοῦ θρόνου καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνης, ἡ προϊοῦσα συνταγματικὴ ἀγωγὴ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, ἡ διάδοσις τῆς συγκοινωνίας, ἡ ἐδαφικὴ ἐπέκτασις τοῦ βασιλείου διὰ τῆς ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου καὶ ἡ κραταίωσις τῶν ἐθνικῶν ἀξιώσεων οὐ μόνον διὰ τῆς αὐξούσης ἀντιλήψεως τῶν περιβαλλόντων ἡμᾶς κινδύνων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς οἱασδήποτε βελτιώσεως τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν ἡμῶν δυνάμεων εἶνε πρόοδοι, ἃς οὐδεὶς δύναται νὰ διαμφισβητήσῃ. Εἶνε δὲ πρόοδοι ἀναμφισβήτητοι, διότι δύνανται νὰ στηριχθῶσιν ἐπ' ἀριθμῶν. Τὸ ἄξιον ἐπαίνου δημοσίευμα τῆς Ἀκροπόλεως τοῦτο, εἰς οὗ τὴν ἔκδοσιν προβαίνει ἐν ἡμέραις καθ' ἃς ἡ Ἑλλάς, δεχομένη ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως τοὺς ἀλλογενεῖς φιλάθλους, οὐ μόνον θὰ ἐκθέσῃ εἰς διαγωνισμὸν πρὸς αὐτοὺς Ἕλληνας μύστας τῆς γυμναστικῆς καὶ ἀθλητικῆς, ἀλλὰ θὰ γείνῃ οὕτως εἰπεῖν ἐνώπιον τῶν ξένων ἀντικείμενον γενικῆς ἐκθέσεως, θὰ περιλάβῃ τὰς λεπτομερείας ἐκείνας ἐξ ὧν θὰ γείνῃ καταφανεστάτη ἡ τελεσθεῖσα πρόοδος. Ἐπεκτείνεται δὲ ἡ πρόοδος αὕτη, ὡς θἀποδείξωσι τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα εἰδικὰ ἄρθρα, καὶ εἰς ἄλλα πολλά, εἴς τε τὸν πληθυσμὸν τοῦ βασιλείου καὶ τὸν καλλωπισμὸν τῶν πόλεων, τὴν διοίκησιν καὶ δικαιοσύνην, τὴν παιδείαν καὶ τὸν κλῆρον, τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν. Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1896 ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τῆς

Ἑλλάδος τοῦ 1862. Τὰ ἐπιτελεσθέντα δὲν εἶνε ἔργα τριάκοντα καὶ δύο μόνον ἐτῶν οὐδὲ κράτους ἔχοντος 2200000 κατοίκων. Προέβημεν πρὸς τὰ πρόσω οὐχὶ κατ' ἀριθμητικήν, ἀλλὰ κατὰ γεωμετρικὴν ἀναλογίαν.

Ἡ μεγάλη αὕτη πρόοδος εἶνε προϊὸν τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν, εἰ καὶ ἡμεῖς πρῶτοι ἀναγνωρίζομεν τὰς ἐνίοτ' ἐπερχομένας παρεκτροπὰς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς μετὰ πίστεως εἰς αὐτὰς ἐμμονῆς τοῦ βασιλέως. Καρπὸς δὲ τῆς διπλῆς ταύτης εὐεργεσίας εἶνε ἡ κολοσσιαία ἐπαύξησις τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἥτις, ἐν πολλοῖς ἀναπληροῦσα τὰς ἁμαρτάδας ἢ τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς πολιτείας, ἐθαυματούργησε καὶ ἐξακολουθεῖ θαυματουργοῦσα. Ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἐδεσμεύετο ἐπὶ τοῦ Ὄθωνος, ἢ τοὐλάχιστον ἦτο ἀθαρσής. Ἀλλὰ μετὰ τὸ 1862 ἀναπτυχθεῖσα κατὰ μικρὸν ἀπέβη τὸ ἄριστον ἄνθος τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου. Εἰς αὐτὴν χρεωστοῦμεν τὴν ἀνάπτυξιν πλείστων ὅσων κοινωνικῶν ἀγαθῶν καὶ τὴν συμπλήρωσιν πλείστων ὅσων δημοσίων μελημάτων. Εἰς τὴν ἰδιωτικὴν δὲ ταύτην πρωτοβουλίαν, ἣν οὐ μόνον στέργει καὶ σκέπει ὁ βασιλεύς, ἀλλὰ καὶ πολλάκις ἀρωματίζει ἡ ἡγεμονικὴ σύμπραξις τῆς ἀνάσσης καὶ τῶν νεαρῶν τοῦ θρόνου βλαστῶν, ὀφείλεται ἡ μεγάλη ἐκείνη ἐπίδοσις τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς φιλομαθείας, ἣν χαίρουσα παρακολουθεῖ ἡ χώρα.

Τῆς αὐτῆς δὲ τέλος προόδου τῆς ἀληθοῦς παρ' ἡμῖν ἐλευθερίας ἐπιγέννημα εἶνε καὶ ἡ κατὰ τα τελευταῖα ἔτη μεγάλη ἀνάπτυξις τοῦ τύπου, φωτίζοντος μὲν καὶ διαπαιδαγωγοῦντος τὰ ἑλληνικὰ πλήθη, ἐχομένου δὲ στερρῶς τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἡμῶν πραγμάτων καὶ περιέποντος τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν. Ὁ τύπος εἶνε πολλάκις ὑπὲρ τὸ δέον μεμψίμοιρος, ἐνίοτε καὶ ἄδικος ἐν τῇ ἀκρατείᾳ τῆς γλώσσης. Ἀλλ' ὑπάρχει περισσοτέρα δικαιοσύνη ἐν τῇ ὑπερβολῇ τοῦ ἐλέγχου ἢ ἐν τῇ παντελεῖ αὐτοῦ ἀπουσίᾳ, καὶ διὰ τοῦτο ἐν τῇ ἀληθείᾳ ταύτῃ ἔγκειται ἡ καθημερινὴ πρόοδος τοῦ τύπου.

Ὑπὸ τῆς ὑπερβολῆς ταύτης τοῦ ἐλέγχου, εἰς ἣν συνειθίζει ἡμᾶς ὁ καθημερινὸς τύπος καὶ ἡ κοινοβουλευτικὴ ἀντιπολίτευσις, παρασυρόμενοι, καταφερόμεθα πολλάκις εἰς τὴν δυςθυμίαν ἐκείνην καὶ ἀπαισιοδοξίαν, ὑφ' ἧς βλέπομεν τὰ πάντα μελανὰ περὶ ἡμᾶς καὶ γινόμεθα ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ παρελθὸν ἔξαρνοι ἀληθῶν καὶ ἀναμφισβητήτων κατὰ τὰς τελευταίας τρεῖς δεκαετηρίδας τοῦ ἔθνους προόδων. Ἀλλ'

ἡ ἀμερόληπτος τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐπισκόπησις καὶ ἡ παραβολὴ τῶν ἀριθμῶν πείθουσιν ἡμᾶς ἀδιστάκτως, ὅτι ἡ Ἑλλὰς χωρεῖ ὁσημέραι ἐπὶ τῆς συνταγματικῆς, ἂς εἴπω μᾶλλον δημοκρατικῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου εἰς βελτίωσιν ἀπαραγνώριστον ἐν πλήρει συνειδήσει τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ὑποχρεώσεων, ὅπως ἀποβῇ συμφώνως πρὸς τὸν ἱστορικὸν αὐτῆς προορισμὸν ἡ βασιλὶς τῶν λαῶν τοῦ Αἵμου.

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ *

Ἡ Ἑλλὰς ἀπελευθερουμένη εὑρίσκετο ἐν πολλοῖς ἐνώπιον νέου κόσμου ἰδεῶν καὶ ἀναγκῶν, ἃς εἶχον προαγάγει κατὰ μικρὸν οἱ χρόνοι, ἀλλ' αἵτινες, καὶ αἰσθηταὶ ἂν εἶχον γείνει, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐκπληρωθῶσι διαρκούσης τῆς δουλείας. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, ἀπαλλαγεὶς τῶν δεσμῶν αὐτῆς, ἔσπευσεν ἀρχομένου τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος νὰ καρπωθῇ πάντα ἐκεῖνα τἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅσα, τὸ παρ' ἅπαν λείποντα ἢ ἐν σπέρματι μόνον εὑρισκόμενα κατὰ τὴν μοιραίαν ἡμέραν τῆς ἁλώσεως, εἶχον ἔκτοτε ἀποβῆ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐλευθερίας κοινὸν κτῆμα τῶν εὐτυχῶν ἐλευθέρων λαῶν. Τῶν δ' ὑπερτάτων δώρων τῆς ἀρτιγενοῦς ἐλευθερίας ὑπῆρξεν ἐν ἡμῖν καὶ ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀνωτάτης παιδεύσεως διὰ τῆς ἱδρύσεως Πανεπιστημίου.

Ἡ ἔννοια τοῦ Πανεπιστημίου, οἷον νοοῦμεν αὐτὸ ἡμεῖς σήμερον ὡς ἀνώτατον παιδευτικὸν καθίδρυμα, συνενοῦν τὰς ἐπιστημονικὰς ἐκείνας σπουδὰς ὅσαι συμπεριλαμβάνονται εἰς τὰς ὑπὸ τύπον οὕτως εἰπεῖν διεθνῆ σὺν τῷ χρόνῳ μορφωθείσας τέσσαρας σχολάς, δὲν ἀνήκει εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ἀλλ' εἶνε γέννημα τῶν μέσων αἰώνων. Οἱονεὶ δ' εἰσαγωγικαὶ μόνον βαθμῖδες τοῦ νεωτέρου τούτου οἰκοδομήματος δύνανται νὰ θεωρηθῶσι τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Μουσεῖον καὶ αἱ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ῥωμαιοκρατίας ἱδρυθεῖσαι καὶ ὑπὸ τῆς πολιτείας προστατευόμεναι σχολαί, ἐν αἷς ἐξεῖχεν ἡ τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ τῷ 529 διαλυθεῖσα. Ἓν δὲ περαιτέρω βῆμα πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ νεωτέρου Πανεπιστημίου δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐτελέσθη διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Β. Γαβριηλίδου ἐκδοθείσῃ Ἑλλάδι κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας. Ἐν Ἀθήναις. 1896 σ. 183 κ. ἑ.

μικροῦ ἐν ἔτει 425 ἱδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει σχολῆς, ἐν ᾗ διωρίσθησαν εἴκοσι καὶ ὀκτὼ καθηγηταί, ὧν δύο διέτριβον περὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς νομικῆς, ἧς ἐπιστήμης λαμπρὸν ἤδη κέντρον, ἀκμάσαν μάλιστα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος, εἶχεν ὑπάρξει ἡ Βηρυτός. Καὶ ἔλαβε μὲν ἐν ταύτῃ τῇ σχολῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰδίαν τινὰ ἐπίρρωσιν μάλιστα ἡ νομικὴ ἐπιστήμη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλ' ἡ παρακμὴ ἤρχισεν εὐθὺς μετ' αὐτόν. Οὐδ' ἴσχυσε νὰ καταστήσῃ βιώσιμον τὴν νομικὴν ταύτην σχολὴν ἡ διὰ Νεαρᾶς Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (1042 - 1054) ἀνασύστασις αὐτῆς ἐπὶ νέων βάσεων καὶ ὁ ἐν αὐτῇ διορισμὸς ὡς νομοφύλακος καὶ προϊσταμένου τοῦ ἐπιφανοῦς νομομαθοῦς Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου τοῦ ἔπειτα γενομένου πατριάρχου. Καὶ ἡ μὲν ἀνασύστασις τῆς σχολῆς ταύτης αὐτόχρημα ὡς νομικῆς δεικνύει τὸ μονομερὲς τῆς ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις παρὰ τοῖς Βυζαντίνοις ἐπιστημονικῆς ἰδέας, ὡς ὄχι ὀλιγώτερον μονομερὴς ἦτο καὶ ἡ γνώμη τῶν προτιμώντων τὸν ἀντὶ τοῦ Ξιφιλίνου διορισμὸν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, δι' οὗ τὸ ἐπιστημονικὸν ἐκεῖνο ἵδρυμα ἔμελλε νὰ προςλάβῃ τὸν χαρακτῆρα σχολῆς φιλοσοφικῆς ἕνεκα τῆς περὶ τὴν φιλοσοφίαν, φιλολογίαν καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας διατριβῆς τοῦ Ψελλοῦ. Τοῦ δὲ στενοῦ ἐκείνου περιορισμοῦ τῆς τοιαύτης περὶ εἰδικήν τινα μάθησιν ἀσχολίας ἐξέφυγεν ἡ ἰδέα τῆς Universitas ὡς Πανακαδημίου, οἷα τὰ ἐν τῇ Δύσει ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου ἤδη αἰῶνος, μάλιστα δὲ κατόπιν ἱδρυθέντα. Ὁ δὲ σὺν τῇ ἁλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταπίπτων ἑλληνισμὸς ἔδωκεν εἰς τὰ πανεπιστήμια ταῦτα τῆς Δύσεως, κυρίως τὰ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ, νέαν ὤθησιν καὶ ζωὴν διὰ τῶν λογίων φυγάδων, οἵτινες, φεύγοντες τὴν πανωλεθρίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ, συναπήγαγον εἰς τὴν Δύσιν τὴν κιβωτὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σοφίας, ἧς τὸ Βυζάντιον εἶχεν ὑπάρξει ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ὁ θεματοφύλαξ.

Ἐκ τῆς Ἑσπερίας λοιπὸν ἔκτοτε κατὰ παράδοξον τῶν πραγμάτων φορὰν τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης. Εἰς δὲ τὰς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ νέας ἐκείνας πηγὰς τῆς μαθήσεως ἤρχισαν προςρέοντες οἱ ἐφιέμενοι παιδείας Ἕλληνες, ὅτε, καίπερ τὴν πατρίαν γῆν δεσπόζοντος τοῦ βαρβάρου κατακτητοῦ, ἤρχισε γενομένη αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπιστήμης καὶ ὑποφώσκουσα ἡ ἐλπὶς τῆς διὰ τῶν γραμμάτων ἀναγεννήσεως τῆς δουλευούσης πατρίδος. Τρόφιμοι δὲ τῶν ξένων ἐκείνων

πανεπιστημίων ὑπῆρξαν ἐνίοτε καὶ οἱ μουσοτραφεῖς παιδαγωγοὶ τῆς ἑλληνίδος νεότητος οἱ διδάσκοντες ἐν ταῖς σχολαῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βενετίας, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Μεσολογγίου, τῆς Δημητσάνης καὶ τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ Πηλίου καὶ τοῦ Τυρνάβου, τῆς Σμύρνης, τῆς Πάτμου καὶ τῶν Κυδωνιῶν, τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου, ἐν οἷς οὐ μόνον ἡ παιδεία εὗρε καὶ πάλιν στέγην, ἀλλὰ καὶ ἡ πατριωτικὴ ἰδέα περίλαμπρον ἑστίαν. Καὶ τῶν μὲν σχολῶν τούτων αἱ πλεῖσται προῆγον τοὺς μαθητὰς ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰς ἁπλῶς ἐκπαιδευτήρια τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἀφ' οὗ οἱ μὲν ἐν αὐταῖς μαθητεύοντες ἥπτοντο ἤδη καὶ σπουδῶν ἔν τισι πάντως ἀνωτέρων, τῶν δ' ἐν αὐταῖς διδασκάλων οἱ πλεῖστοι ἦσαν λόγιοι, διαφλεγόμενοι μὲν ὑπὸ τοῦ πυρὸς ἀκραιφνοῦς φιλοπατρίας, ἰσότιμοι δὲ πολλάκις τὴν σοφίαν πρὸς τοὺς καθηγητὰς τῶν ἐν τῇ Δύσει πανεπιστημίων.

Κατὰ τοῦτα δὲ οἱ Ἕλληνες ἐκέκτηντο ἤδη τὰς βάσεις ἀνεπισήμου οὕτως εἰπεῖν πανεπιστημίου καὶ πρὸ τῆς παλιγγενεσίας. Σὺν αὐτῇ δὲ τῇ ἀπελευθερώσει ἀπέκτησαν τὸ πρῶτον αὐτῶν πανεπιστήμιον διὰ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ φιλοτιμίας Ἄγγλου εὐπατρίδου. Τὰ δὲ πανηγυρικὰ ἐγκαίνια τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας τὰ τελεσθέντα τῇ 17 Μαΐου 1824, πρωτοστατοῦντος τοῦ ἄρχοντος αὐτῆς λόρδου Γυίλφορδ, ἦσαν οὕτως εἰπεῖν τὰ προεόρτια τῆς μετὰ δεκατρία ἔτη ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ πρωτευούσῃ τοῦ ἤδη ἀνεξαρτήτου ἑλληνικοῦ βασιλείου ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Τὴν 31 Δεκεμβρίου 1836 ἐν ὀνόματι καὶ κατ' ἰδιαιτέραν διαταγὴν τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος τοῦ Βασιλέως ἀπόντος ἐξεδίδετο, ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τῶν ἀποτελούντων τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον Ἄρμανσμπεργ, Ι. Ῥίζου, Σμάλτς, Δρόσου, Μανσόλα, Α. Γ. Κριεζῆ καὶ Γ. Λασσάνη τὸ βασιλικὸν Διάταγμα, δι' οὗ ἱδρύετο ἐν Ἀθήναις Πανεπιστήμιον, ὅπερ ἔμελλε νἀνοιχθῇ ἐπισήμως τὴν τρίτην ἡμέραν τοῦ Πάσχα 1837. Τὸ δὲ Διάταγμα τοῦτο καταργηθὲν μετ' οὐ πολὺ ἀντικατεστάθη ὑπὸ δύο νεωτέρων, τοῦ τῆς 14 Ἀπριλίου 1837 Περὶ προσωρινοῦ κανονισμοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις συστηθησομένου Πανεπιστημίου καὶ τοῦ τῆς 22 Ἀπριλίου 1837 Περὶ συστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου. Ἀμφότερα ἔφερον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ βασιλέως Ὄθωνος καὶ ἦσαν προσυπογεγραμμένα ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς

Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματέως τῆς Ἐπικρατείας Α. Πολυζωΐδου. Ὠνομάσθη δὲ τὸ ἀρτισύστατον ἵδρυμα κατὰ τὸ ἐν Γερμανίᾳ ἔθος Πανεπιστήμιον Ὄθωνος. Γερμανικὸν δὲ ἦτο καὶ τὸ σύστημα τῶν πανεπιστημιακῶν θεσμῶν τῶν διὰ τῶν Διαταγμάτων ἐκείνων εἰσαχθέντων. Ἡ δ' ἔναρξις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Πανεπιστημίου ὡρίσθη διὰ δηλοποιήσεως τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Γραμματείας τὴν 3 Μαΐου 1837.

Συγκεκινημένοι παρέστησαν τὴν ὁρισθεῖσαν ἐκείνην ἡμέραν οἱ διὰ τοῦ Διατάγματος τῆς 24 Ἀπριλίου διορισθέντες πρῶτοι καθηγηταὶ καὶ οἱ ἐγγραφέντες ὀλίγοι φοιτηταὶ καὶ τῆς πόλεως καὶ τοῦ κράτους οἱ ἄρχοντες εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ Πανεπιστημίου, ἐγκαθιδρυθέντος ἐν μιᾷ τῶν μεγίστων τότ' ἐν Ἀθήναις ἰδιωτικῶν οἰκιῶν, τῇ τοῦ Κλεάνθους, κατὰ τοὺς βορειοανατολικοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸ θέαμα ἦτο ἀληθῶς συγκινητικόν. Πρῶτος ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν, τελέσας τὸν νενομισμένον ἁγιασμόν, ηὐλόγησε τὸν οἶκον, ὅστις προώριστο νὰ στεγάσῃ πρῶτος τὴν ἀνηβῶσαν τῆς νέας Ἑλλάδος ἐπιστήμην, καὶ ἐπεκαλέσθη τὴν θείαν ἀντίληψιν ἐπί τε τῶν καθηγητῶν καὶ φοιτητῶν. Μετὰ δὲ ταῦτα ὡρκίσθησαν οἱ καθηγηταὶ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου, καὶ ἀπὸ τῶν χειλέων τοῦ ποιμενάρχου τῶν Ἀθηνῶν ἠκούσθη ψαλλομένη ἡ εὐχὴ Εὐλογητὸς εἶ Χριστὲ ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ πανσόφους τοὺς ἁλιεῖς ἀναδείξας. Πρῶτοι δὲ διορισθέντες καθηγηταὶ ἦσαν ἐν μὲν τῇ θεολογικῇ σχολῇ ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κοντογόνης, ἐν δὲ τῇ νομικῇ ὁ Κλονάρης, ὁ Γεώργιος Ῥάλλης, ὁ Προβελέγγιος, ὁ Γοδοφρεῖδος Φέδερ, ὁ Μελᾶς, ὁ Ἰωάννης Σοῦτσος, ὁ Γεώργιος Μαυροκορδᾶτος καὶ ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, ἐν δὲ τῇ ἰατρικῇ ὁ Κ. Μαυροκορδᾶτος, ὁ Ἰωάννης Βοῦρος, ὁ Ἀναστάσιος Λευκίας, ὁ Νικόλαος Κωστῆς, ὁ Ἰωάννης Ὀλύμπιος, ὁ Ἐρρῖκος Τράϊμπερ, ὁ Ἀλέξιος Πάλλης καὶ ὁ Ἰωάννης Νικολαΐδης Λεβαδεύς, ἐν δὲ τῇ φιλοσοφικῇ ὁ Νεόφυτος Βάμβας, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ὁ Ἐρρῖκος Οὐλερῖχος, ὁ Λουδοβῖκος Ῥός, ὁ Κωνσταντῖνος Νέγρης, ὁ Κωνσταντῖνος Σχινᾶς, ὁ Γεώργιος Βούρης, ὁ Ξαβέριος Λάνδερερ, ὁ Δ. Φράας, ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος, ὁ Κυριακὸς Δομνάνδος, ὁ Κωνσταντῖνος Μανούσης, ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ὁ Θεόφιλος Καίρης.

Οὕτως εἰς τριάκοντα καὶ τρεῖς ἀνήρχοντο οἱ διὰ τοῦ πρώτου βα-

σιλικοῦ Διατάγματος διορισθέντες τακτικοί, ἔκτακτοι καὶ ἐπιτίμιοι καθηγηταί, ὧν τινες δὲν ἐδίδαξαν ἢ δὲν ἀπεδέχθησαν τὸν διορισμόν. Διὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ Διατάγματος διωρίσθησαν καὶ αἱ πρῶται πανεπιστημιακαὶ ἀρχαί, ἃς ἔμελλον ἔπειτα κατὰ τὰ κανονισθέντα νὰ ἐκλέγωσιν αὐτοὶ οἱ καθηγηταί. Καὶ δὴ πρῶτος μὲν πρύτανις διωρίσθη ὁ καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας Κωνσταντῖνος Σχινᾶς, πρῶτοι δὲ κοσμήτορες ἢ σχολάρχαι, ὡς ἐλέγοντο κατὰ τὰ πρῶτα τέσσαρα ἔτη μέχρι τοῦ 1841, ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης τῆς θεολογικῆς σχολῆς, ὁ Γεώργιος Ῥάλλης τῆς νομικῆς, ὁ Ἀναστάσιος Λευκίας τῆς ἰατρικῆς καὶ ὁ Νεόφυτος Βάμβας τῆς φιλοσοφικῆς. Τούτων ὁ πρύτανις καὶ οἱ σχολάρχαι ἐξεφώνησαν κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἐγκαινίων μετὰ τὰς εὐλογίας τῆς ἐκκλησίας κατάλληλα λογίδρια κατενώπιον τοῦ βασιλέως, ἐξαίροντες τὸ ἔργον αὐτοῦ καὶ τὰ προσδοκώμενα ἐκ τῆς συστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου ὑπὲρ τῆς ἐπιστημονικῆς παιδεύσεως τοῦ ἔθνους ἀγαθά. Οὕτως ἀπὸ τοῦ στόματος αἱμύλων ἀγορητῶν ἠκούοντο συνδεόμεναι αἱ μεγάλαι τοῦ παρελθόντος ἀναμνήσεις πρὸς τὰς χρηστὰς περὶ τοῦ μέλλοντος ἐλπίδας, καὶ δικαίως ἔχαιρον πάντες οἱ εἰς τὴν σεμνὴν παριστάμενοι τελετήν, ἀναλογιζόμενοι οἷον προορισμὸν εἶχε τὸ ἀρτισύστατον πανδιδακτήριον, μέλλον νἀποβῇ σὺν τῷ χρόνῳ οὐ μόνον ἑστία τῆς ἀρτιγενοῦς ἐν Ἑλλάδι ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀμφικτυονικὸς δεσμὸς τῶν ἁπανταχοῦ ἐπιστημόνων ἢ φιλεπιστημόνων Ἑλλήνων, ὡς προσφυέστατα ὠνόμασεν αὐτὸ ὁ πρύτανις Σχινᾶς.

Ἐν μέσῳ τοιούτου θεάματος καὶ τοιούτων ἀκουσμάτων, τοιούτων ἀναμνήσεων καὶ τοσούτων ἐλπίδων εὔλογος ἦτο ἡ συγκίνησις τῶν παρισταμένων. Εἴπερ τις δὲ καὶ ἄλλος συνεκινήθη αὐτὸς τοῦ Πανεπιστημίου ὁ ἱδρυτής, ὁ ἀγαθὸς βασιλεύς, ὅστις, μεταβὰς εἰς τὸν πανεπιστημιακὸν οἶκον ἔφιππος, δὶς ἐδάκρυσε κατὰ τὸν χρόνον τῆς τελετῆς.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἔτους, καθ᾽ ἣν ἤρξατο ἡ λειτουργία τοῦ Πανεπιστημίου ἐν σπουδῇ, ἦτο τοιαύτη, ὥστε βραχὺν μόνον χρόνον ἠδυνήθησαν νὰ διδάξωσί τινες τῶν καθηγητῶν κατὰ τὸ πρῶτον ἐκεῖνο ἀκαδημαϊκὸν ἔτος μέχρι τῆς 15 Ἰουλίου, τοῦ χρόνου τῶν διακοπῶν ἢ ἀνακωχῶν, ὡς ὠνομάζοντο τότε. Ἀλλὰ πρόθυμοι ἐπετέλεσαν ὅμως τὸ καθῆκον αὐτῶν καθηγηταί τε καὶ φοιτηταί, ὅπως τεθῶσι τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ παρασκευασθῇ ἡ συστηματικὴ κατὰ

τὸν χειμερινὸν ἑξάμηνον λειτουργία τοῦ Πανεπιστημίου. Ὀλίγιστοι δὲ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι ἐγγραφέντες φοιτηταί, ἀνελθόντες εἰς 52, εἰς οὓς προςετέθησαν καὶ 75 τακτικοὶ ἀκροαταί, ἤτοι δημόσιοι ὑπάλληλοι τακτικῶς ἀκροώμενοι τῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ γινομένης διδασκαλίας. Τῶν δὲ 52 φοιτητῶν οἱ μὲν 8 ἐνεγράφησαν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολήν, οἱ δὲ 22 εἰς τὴν νομικὴν ἤ, ὡς ἐλέγετο τότε, εἰς τὴν δικαστικήν, 4 εἰς τὴν ἰατρικὴν καὶ οἱ λοιποὶ 18 εἰς τὴν φιλοσοφικήν. « Ἀλλ' ἐκτὸς τούτων φαίνεται ὅτι καὶ ἄλλοι πολλοί, οὐδόλως ἐγγεγραμμένοι ἐν τοῖς βιβλίοις τοῦ Πανεπιστημίου, ὑπὸ φιλομαθείας κινούμενοι, ἠκροῶντο οἱ μὲν τακτικώτερον, οἱ δὲ καὶ ἀτακτότερον. Καὶ οὕτως ἦσαν τότε τὰ ἀκροατήρια ἀραιὰ μέν, ἀλλὰ ποικιλώτατα κατά τε τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν περιβολήν· νεανίαι καὶ παῖδες πολλάκις ἐκ τῶν εἰς τὸ γυμνάσιον φοιτώντων, μεσήλικες καὶ πολιότριχες, φουστανελλοφόροι καὶ εὐρωπαϊκῶς ἐνδεδυμένοι, ῥασοφόροι καὶ τὰς πολυπτύχους νησιωτικὰς περισκελίδας περιβεβλημένοι, πάντες οὗτοι παρεκάθηντο ἀνεκτικώτατα ἐπὶ τῶν πανεπιστημιακῶν θρανίων. Καὶ ἤκουον μὲν πάντες καὶ ἄλλα μαθήματα, πλειότερον δὲ συνεσωρεύοντο εἰς τὰς τῶν νομικῶν παραδόσεις. Ἡ κατὰ προτίμησιν αὕτη πρὸς τὰ νομικὰ τάσις τῆς σπουδαζούσης νεολαίας, ἥτις, ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ Πανεπιστημίου ἐκδηλωθεῖσα, μέχρι τῆς σήμερον παρατηρεῖται, ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, ἥτις πρὸς μὲν τοὺς μέλλοντας σπουδαστὰς τοῦ δικαίου καὶ τοὺς τῆς φιλολογίας ἐγίνετο αὐστηροτέρα περὶ τὴν ἀπαίτησιν τῶν ἀναγκαίων προκαταρκτικῶν γνώσεων, πρὸς δὲ τοὺς τῆς ἰατρικῆς καὶ τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν συγκαταβατικωτέρα, ἵνα οὕτως ἐφελκύσῃ πλειοτέρους φοιτητὰς πρὸς τὰς σπουδὰς ταύτας. Τὴν αὐτὴν ἐπιείκειαν ἀποδείξασα ἡ ἐπιτροπὴ καὶ πρὸς τοὺς ἔξωθεν τοῦ βασιλείου ἐλθόντας καὶ μέλλοντας ἐκτὸς τῶν ὁρίων αὐτοῦ νὰ μετέλθωσι τὸ ἐπάγγελμά των, ἀνεπλήρωσε τὴν ὑπάρχουσαν κατ' ἀρχὰς ἔλλειψιν φοιτητῶν» [1].

Ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἀρξαμένης τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ Πανεπιστημίου ὁσημέραι προαγομένου, ηὔξανε καθ' ἕκαστον ἔτος αἰσθητῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν· διὸ καὶ ἤρχισαν λαμβανόμενα κατάλ-

[1] Ι. Πανταζίδου Χρονικὸν τῆς πρώτης πενταετίας τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου. Ἀθήνησι 1889 σ. 30.

λληλα μέτρα πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ κακοῦ τῆς εἰςορμήσεως ἀνεπαρκῶς κατηρτισμένων σπουδαστῶν.

Ἐν τούτοις δὲ νέαν ἐπίρρωσιν ἔλαβε τὸ Πανεπιστήμιον, ὅτε ἤρχισαν φαινόμενοι οἱ καρποὶ αὐτοῦ διὰ τῆς ἀπονομῆς τῶν πρώτων διπλωμάτων. Καὶ πρῶτος μὲν διδάκτωρ ἀνηγορεύθη ἐν τῇ ἰατρικῇ σχολῇ, λαβὼν τὸν βαθμὸν ἄριστα τῷ 1843, ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ γνωστὸς ἰατρὸς καὶ συγγραφεὺς τῶν Παραλλήλων βίων. Πρῶτος δὲ διδάκτωρ τῆς νομικῆς ἀνεδείχθη ὁ Βασίλειος Κ. Νικολόπουλος τῷ 1846, πρῶτος διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ὁ Εὐθύμιος Θεοδωρόπουλος τῷ 1855 καὶ πρῶτος προλύτης τῆς θεολογίας ὁ ἐκ Κιέβου Ῥῶσος Πέτρος Νιστσύνκης τῷ 1857, μεθ' ὃν πρῶτος Ἕλλην ὁ Κωνσταντῖνος Νεστορίδης τῷ 1863. Πρῶτον δὲ πτυχίον φαρμακοποιοῦ ἐδόθη τῷ 1841 εἰς τὸν Δημήτριον Ἰωάννου.

Σὺν δὲ τῇ προόδῳ τῶν ἐπιστημονικῶν σπουδῶν εἶχεν ἀποκτήσει ἤδη τὸ Πανεπιστήμιον καὶ ἴδιον κτίριον. Ἤδη τελευτῶντος τοῦ Ἰανουαρίου 1839 συνέστη ἐπιτροπεία πρὸς συλλογὴν ἐράνων χάριν οἰκοδομῆς καταλλήλου κτιρίου. Ἀπετέλουν δ' αὐτὴν ὁ Γ. Κουντουριώτης, ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ὁ Α. Χ. Βράνδις, ὁ Θεόδωρος Ῥάλλης, ὁ πρύτανις Γ. Ῥάλλης καὶ οἱ καθηγηταὶ Γεώργιος Γεννάδιος, Νεόφυτος Βάμβας καὶ Κωνσταντῖνος Σχινᾶς. Πρὶν δ' ἔτι δημοσιευθῇ ἡ πρὸς τοὺς ἁπανταχοῦ Ἕλληνας καὶ φιλέλληνας ἔκκλησις ταύτης τῆς ἐπιτροπείας, ἐντὸς δεκατριῶν μόνον ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἣν αὕτη κατέστη τὸ πρῶτον εἶχον συλλεχθῇ ἐν Ἀθήναις δραχμαὶ 14780. Ἄφθονον δὲ συνέρρευσε τὸ χρῆμα μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς ἐκκλήσεως τὴν 25 Φεβρουαρίου 1839 οὕτως, ὥστε τῇ 2 Ἰουλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους κατετίθετο πανηγυρικῶς ὁ θεμέλιος λίθος τῆς οἰκοδομῆς, παρισταμένου τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους. Ὁ θεμέλιος λίθος ἔφερε τὴν ἐπιγραφήν· «Ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον ἀνεγερθὲν τῇ συνδρομῇ Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων τῷ ζ' ἔτει τῆς βασιλείας Ὄθωνος τοῦ πρώτου τὴν 2 Ἰουλίου 1839». Τὸ δὲ Πανεπιστήμιον ἤρχισεν οἰκοδομούμενον ἀμέσως κατόπιν κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Χριστιανοῦ Χάνσεν, πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς Σιναίας Ἀκαδημίας Θεοφίλου Χάνσεν, ἐκπονηθὲν σχέδιον. Ἀλλὰ μόλις τῷ 1843 κατωρθώθη ἡ ἀποπεράτωσις τῆς προςθίας πλευρᾶς, εἰς ἣν καὶ ἐγκατεστάθη τὸ πρῶτον τὸ Πανεπιστήμιον. Ἐδαπανήθησαν

δὲ δι' αὐτὴν δρ. 356259.50, τοῦ ποσοῦ τούτου συναποτελεσθέντος ἐκ τῶν γενναίων συνδρομῶν Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων. Ἐν τοῖς πρώτοις δὲ δωρηταῖς μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθηναίου σανσκριτολόγου Δημητρίου Γαλανοῦ, ὅστις, θανὼν ἐν τῇ Ἰνδικῇ τῷ 1835, εἶχε κληροδοτήσει τριακοντακισχιλίας δραχμὰς πλὴν τῶν βιβλίων αὐτοῦ καὶ χειρογράφων εἰς τὴν πρώτην ἐν Ἀθήναις Ἀκαδημίαν, γενόμενος πρῶτος οὕτως εἰπεῖν ἱδρυτὴς τοῦ Πανεπιστημίου, πρὶν ἢ πράγματι συστήσῃ αὐτὸ μετὰ τέσσαρα ἔτη ὁ Ὄθων. Πρῶτος δὲ μετ' αὐτὴν τὴν σύστασιν τοῦ Πανεπιστημίου εὐεργέτης αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ ἡγεμὼν τῆς Σερβιας Μιλος Ὀβρένοβιτς, δωρήσας ὑπὲρ τῆς οἰκοδομῆς 25000 δραχμῶν. Ἐπηκολούθησαν δ' ἄλλαι δωρεαί, ἀποτελέσασαι τὴν βάσιν ἰδιας περιουσίας τοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ ἐν Ἀθήναις οἰκία τοῦ ἐν ἔτει 1839 θανόντος καθηγητοῦ τῆς ἀνατομίας Δ. Μαυροκορδάτου καὶ οἱ ἀγροὶ τοῦ δημοδιδασκάλου Χριστοδούλου Ῥωσσινοῦ ὑπῆρξαν αἱ πρῶται ἀπαρχαὶ τῆς ἁγιας ἐκεινης μεγαλοδωριας, εἰς ἣν χρεωστεῖ τὸ Πανεπιστήμιον τὴν σημερινὴν αὐτοῦ εὐπορίαν.

Οἰκιαι καὶ ἀγροί, κινητα καὶ ἀκίνητα, βιβλία καὶ ὄργανα προσετίθεντο ὁσημέραι· οὕτω δὲ τὸ Πανεπιστήμιον, ὅπερ ὀκτὼ ἀκόμη ἔτη μετὰ τὴν συστασιν εἶχεν ἐτησιον προϋπολογισμὸν μόλις ἑξακισχιλίων δραχμῶν, διὰ τῶν τοιούτων δωρεῶν καὶ τῆς ἀγαθῆς διαχειρίσεως εὑρίσκετο τῷ 1853 κατοχον διακοσιων χιλιάδων δραχμῶν, καὶ ἔβλεπεν ὁσημεραι αὐξανομενον τὸν πλοῦτον τῆς βιβλιοθήκης και τῶν συλλογῶν αὐτοῦ. Ἀλλα διὰ μιᾶς ἡ περιουσία αὕτη ἐδιπλασιάζετο τῷ 1855 διὰ τῆς γενναιοδωρίας τοῦ Θεσσαλοῦ Δημητρίου Πλατυγενους, ὅστις, πλουτήσας διὰ τῆς ἐμπορίας καὶ θανὼν ἐν Τεργέστῃ, κατέλιπεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ὁλοκληρον τὴν περιουσίαν αὐτοῦ, ἀνερχομένην εἰς 230000 δραχμῶν.

Τὸ δὲ μέγα παράδειγμα τοῦ Πλατυγένους ἔτυχε καὶ ἄλλων μιμητῶν, ἄφθονον χρῆμα δωρησάντων ἢ κληροδοτησάντων. Οὕτως ὁ μὲν ἐκ Θράκης ἐν Μανσούρᾳ ἔμπορος Ἐμμανουὴλ Κωνσταντίνου διεθηκε κτήματα πωληθέντα ἀντὶ 92000 δρ.· ὁ ἐν Πετρουπολει ὁμογενὴς Δημητριος Μπερναρδάκης προσήνεγκε πλὴν ἄλλων εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὸ ἔθνος δωρεων 140000 δρ., δι' ὧν συνετελεσθη τῷ 1864 ἡ ἀποπεράτωσις καὶ ἐπισκευὴ τοῦ κτιρίου, ὅπερ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1843 παράδοσιν τῆς προσθίας πτέρυγος ἐξηκολούθει ἐν τῷ μεταξὺ

συμπληρούμενον βαθμηδόν. Πλὴν τούτων ὁ Ἀθηναῖος Ἰωάννης Βαρύκας ἐκληροδότησε γήπεδα ἀξίας 100000 δρ. περίπου, ὁ Ἁγιορείτης Ἀνανίας ὁ Βατοπεδινὸς 140000 χρυσᾶ φράγκα, ὁ ἐν Δρέσδῃ ἔμπορος Σ. Σφογόπουλος ἔγεινε δωρητὴς 64000 δραχμῶν. Κορυφοῦνται δ' αὗται αἱ δωρεαὶ εἰς τὰ κληροδοτήματα τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἰατρικῆς Διονυσίου Αἰγινήτου, καταλιπόντος πεντήκοντα μετοχὰς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης πρὸς ἵδρυσιν ἰδίας φερωνύμου τοῦ διαθέτου κλινικῆς μετὰ τὸν διὰ τῶν τόκων διπλασιασμὸν τοῦ κληροδοτήματος, τοῦ Ἀρεοπαγίτου Παύλου Παυλοπούλου, κληροδοτήσαντος κτηματικὴν περιουσίαν 300000 δρ. περίπου, καὶ τοῦ πρώην Λαρίσης Δωροθέου, καταλιποντος περιουσίαν 220000 δραχμῶν. Αἱ δὲ ἡγεμονικώταται τῶν δωρεῶν ὑπῆρξαν ἡ τοῦ Ἀντωνίου Παπαδάκη, κληροδοτήσαντος ὀκτακοσίας καὶ πλέον χιλιάδας δραχμῶν χάριν ὑποτροφιῶν, καὶ τοῦ Θεοδώρου Ἀρεταίου, ὑπὲρ τὰς ὀκτακοσίας χιλιάδας δραχμῶν διαθέσαντος πρὸς ἵδρυσιν νοσοκομείου τῶν χειρουργικῶν καὶ γυναικολογικῶν νοσημάτων.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἡγεμονικῶν ἀληθῶς τούτων δωρεῶν δὲν ἔλειψαν συγκινητικαὶ δωρεαὶ ἐλαχίστων ποσῶν, μαρτυροῦσαι τὸν ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως ζῆλον τῶν πτωχῶν δωρητῶν. Οὕτως ὁ ἐκ Μετσόβου ἀκονητὴς ξυραφίων Δημήτριος Γ. Ὄκα διέθηκε τῷ 1857 ἐκ τῆς ὑπὲρ τῶν ἐν Μετσόβῳ συγγενῶν διατεθείσης πενιχρᾶς περιουσίας ἑξακοσίων ἐν ὅλῳ δραχμῶν εἴκοσι δραχμὰς ὑπὲρ τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ ὑπηρέτης Δημήτριος Φάφαλης ἐδώρησε τῷ 1845 δρ. 28.05 Ἡ ἐξ Ὕδρας ὑπηρέτρια Κιάρα Γκιώτου ἀφῆκε διὰ διαθήκης δραχ. 200. Ὁ δὲ φαλαγγίτης ἐκ Κρήτης λοχαγὸς Βαρνάβας, προσελθὼν τῷ 1848 εἰς τὸν πρύτανιν Ἰωάννην Σοῦτσον, μετὰ συγκινήσεως ἐδώρησεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς παιδείας τὴν σπάθην καὶ τὸ πυροβολον αὐτοῦ, δι' ὧν εἶχε πολεμήσει ὑπὲρ πατρίδος. Τὰ ὅπλα ταῦτα δικαίως ἐφέτος ἡ πρυτανεία κατέθηκεν εἰς τὸ ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ μουσεῖον τῆς Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας.

Οὕτω πακτωλοὶ χρυσοῦ καὶ τῆς χήρας ἅμα ὁ ὀβολὸς συναπετέλεσαν τὸ κτίριον τοῦ Πανεπιστημίου, ἀπήρτισαν τὴν βάσιν τῆς περιουσίας αὐτοῦ, ἐπλούτισαν τὴν βιβλιοθήκην, τὰς συλλογὰς καὶ τὰ παραρτήματα καὶ ἐχρησίμευσαν εἰς τὴν ὁσημέραι εὐρυτέραν δι' αὐτοῦ διάδοσιν τῆς ἐπιστήμης ἔν τε τῷ ἑλληνικῷ βασιλείῳ καὶ τῇ ἀλυ-

τρώτῳ Ἑλλάδι. Ἀνήρχετο δὲ ἡ περιουσία τοῦ Πανεπιστημίου τὴν 31 Αὐγούστου 1894 εἰς 9636956 δραχμάς, ὧν 1403022 ἀντιπροσωπεύονται ὑπὸ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τῶν παραρτημάτων, μετριώτατα ὑπολογιζομένων.

Ὡς δὲ ἡ περιουσία, οὕτως ηὔξησε σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἡ ἐργασία ἡ τελουμένη ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ὑπό τε τὴν ἔποψιν τοῦ ποσοῦ καὶ τοῦ ποιοῦ τῆς διδασκαλίας. Σήμερον δ' ἔχει τὸ Πανεπιστήμιον, μετονομασθὲν Ἐθνικὸν ἀντὶ Ὀθωνείου ἀπὸ τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς τοῦ 1862, καθηγητὰς 56, πρὸς δὲ τούτοις ὑφηγητὰς 86, ὧν ὀλίγοι μόνον διδάσκουσι.

Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ αἴγλη πολλῶν ὀνομάτων τοῦ παρελθόντος βαρύνει ἐπὶ τοὺς διαδόχους περιφανῶν καθηγητῶν, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται νἀρνηθῇ, ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον καὶ σήμερον κέκτηται πολλοὺς καθηγητὰς ἐφαμίλλους τῶν προκατόχων, ὅτι δὲ πάντες οἱ διδάσκοντες ἐν αὐτῷ ἔχουσι πλήρη συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος αὐτῶν καὶ τῆς εὐθύνης. Ἀναμφιλέκτως δὲ τὰ μέσα τῆς διδασκαλίας, καίπερ πολλῷ ἀπέχοντα τοῦ τελείου, εἶνε πολὺ τελειότερα ἢ κατὰ τὸ παρελθόν, ἡ παρακολούθησις τῶν προόδων τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ ἑσπερίᾳ καὶ ἀρκτῴᾳ Εὐρώπῃ πολὺ μᾶλλον διαδεδομένη καὶ ἡ μετὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως ἐπικοινωνία πολὺ πυκνοτέρα καὶ ἀμεσωτέρα ἢ ἐν τοῖς προτέροις χρόνοις. Τὰ ἐπιστημονικὰ παραρτήματα τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ φυσιογραφικὸν μουσεῖον, τὸ χημεῖον, τὸ ἀνθρωπολογικὸν ἐργαστήριον καὶ χημεῖον, τὸ φαρμακολογικὸν φροντιστήριον, τὸ ἐργαστήριον τῆς πειραματικῆς φυσικῆς, ἡ ἀστυκλινική, τὸ μαιευτήριον, τὸ βρεφοκομεῖον, τὸ νοσοκομεῖον τῶν μεταδοτικῶν νοσημάτων, αἱ δύο χειρουργικαὶ κλινικαί, αἱ παθολογικαὶ κλινικαί, τὸ παθολογικὸν ἀνατομεῖον, ἡ βοτανικὴ συλλογή, τὸ ἀστεροσκοπεῖον, τὸ ἐθνικὸν νομισματικὸν μουσεῖον, ἡ ἐθνικὴ βιβλιοθήκη, ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι προφανεῖς προόδους, συμβαδιζούσας μετὰ τῆς ἐν τῇ διδασκαλίᾳ προόδου. Ἡ δὲ φάλαγξ τῶν ἐπιμελητῶν καὶ βοηθῶν τῶν ἐν τοῖς διαφόροις τούτοις παραρτήμασιν ἐργαζομένων καὶ μετὰ τῶν καθηγητῶν συνασκούντων τοὺς φοιτητὰς συμπροάγει ὁσημέραι μετὰ τῶν διδασκόντων αἰσθητῶς παρ' ἡμῖν τὴν ἐπιστήμην. Οὐχ ἧττον δ' ἐβελτίωσε τὰ τῆς διδασκαλίας ἥ τε αὔξησις τῶν ἑδρῶν καὶ τῶν ὡρῶν τῶν μαθημάτων, ἡ ἐπελθοῦσα κατανομὴ τῶν μαθημάτων ἐπὶ τὸ

ειδικώτερον καὶ ἡ κατανοηθεῖσα ἀνάγκη καὶ καθημερινὴ ἐπέκτασις τῶν φροντιστηρίων, δι' ὧν οἱ διδάσκοντες ἔρχονται εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν πρὸς τοὺς διδασκομένους καὶ χειραγωγοῦσιν αὐτοὺς ἐκ τοῦ πλησίον, μεταβάλλοντες οὕτω τὴν ἕδραν αὐτόχρημα εἰς γραφεῖον ἐπιστημονικῆς ἐργασίας.

Μέγα εἶνε τὸ πλῆθος τῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου τυχόντων ἐν αὐτῷ πτυχίου, ἀνερχομένων ἐν ὅλῳ εἰς 9174. Τούτων 104 ἀνεδείχθησαν προλύται καὶ 21 τελειοδίδακτοι τῆς θεολογίας, 2632 διδάκτορες καὶ 1131 προλύται τῆς νομικῆς, 3548 διδάκτορες τῆς ἰατρικῆς, 347 διδάκτορες καὶ 188 τελειοδίδακτοι τῆς φιλολογίας, 136 διδάκτορες καὶ 17 τελειοδίδακτοι τοῦ μαθηματικοῦ τμήματος, 77 διδάκτορες καὶ 7 τελειοδίδακτοι τοῦ φυσικοῦ τμήματος τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, 392 ἑλληνοδιδάσκαλοι καὶ 574 φαρμακοποιοί. Καὶ βεβαίως μὲν οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο νὰ καυχηθῇ, ὅτι πάντες οὗτοι ἀπέβησαν φωστῆρες τῆς ἐπιστήμης, ὡς τοῦτο περὶ τῶν ἀποφοίτων οὐδενὸς τῶν ἐπὶ γῆς πανεπιστημίων δύναται νὰ λεχθῇ καὶ ἀπαιτηθῇ. Ἀλλ' ὁμολογούμενον εἶνε, ὅτι μεταξὺ τῆς φάλαγγος ταύτης τῶν πτυχιούχων ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουσι γνήσιοι τῆς ἐπιστήμης μύσται, συντελέσαντες εἰς τὴν εὐσυνείδητον αὐτῆς ἐξάσκησιν καὶ διάδοσιν ἀνὰ πᾶν τὸ Ἑλληνικὸν καὶ μετ' αὐτῆς σπείραντες ἁπανταχοῦ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἰδέαν.

Ὁ δὲ μέγας καὶ ὁσημέραι αὐξανόμενος τῶν πτυχιούχων ἀριθμὸς συμβαδίζει μετὰ τῆς καθημερινῆς αὐξήσεως τῶν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον φοιτώντων. Ὁ ἑξῆς πίναξ δύναται εὐγλώττως νὰ καταδείξῃ τὴν τοιαύτην αὔξησιν.

	Θεολ. Σχ.	*Νομ. Σχ.*	*Ἰατρ. Σχ.*	*Φιλ. Σχ.*	*Φαρμ. Σχ.*	*Σύνολον*
1837-38	8	22	4	18		52
1847-48	7	83	135	62	18	305
1857-58	29	226	150	60	25	490
1867-68	44	714	262	163	34	1217
1877-78	38	684	608	270	45	1645
1887-88	33	1442	851	556	49	2961

Ὁ δὲ ἀριθμὸς οὗτος τῶν φοιτώντων προέβαινεν αὐξάνων μέχρι τοῦ 1891-92, ὅτε ἀνῆλθεν εἰς 3878. Ἀλλὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἠλαττώθη διὰ μιᾶς μεγάλως ἕνεκα τῆς ψηφίσεως τοῦ νόμου περὶ εκπαι-

δευτικῶν τελῶν οὕτως, ὥςτε μόνον 2472 ἦσαν ἐγγεγραμμένοι τὸ θερινὸν ἑξάμηνον τοῦ 1893. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἤρχισαν βαθμηδὸν αὐξάνοντες οἱ φοιτηταί, ἀνελθόντες τὸ μὲν θερινὸν ἑξάμηνον τοῦ 1894 εἰς 2616, τὸ δὲ θερινὸν ἑξάμηνον τοῦ 1895 εἰς 2772 καὶ πολὺ μᾶλλον τὸ θερινὸν ἑξάμηνον τοῦ 1896, ὅτε ἀνῆλθον εἰς 3121 ἕνεκα τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐλαττώσεως τῶν ἐκπαιδευτικῶν τελῶν.

Ὁμοίαν δὲ αὔξησιν δεικνύουσι κατὰ δεκαετίαν καὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Πανεπιστημίου, ὡς δεικνύει ὁ ἑπόμενος πίναξ·

	Ἔσοδα	Ἔξοδα
1849 - 50	28638	12739
1859 - 60	26287	34338
1869 - 70	141318	134849
1879 - 80	287770	174715
1889 - 90	384191	282047

Τῶν προτέρων τοῦ 1849 ἐτῶν δὲν ἔχουσι δημοσιευθῆ ἀκριβεῖς ἀπολογισμοί, ἐν μέρει δὲ καὶ ἄλλως ἢ κατόπιν ἐρρυθμίζοντο τὰ κατὰ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ Πανεπιστημίου, πολὺ μᾶλλον καὶ ἐν τοῖς οἰκονομικοῖς ἐξαρτωμένου ἀπὸ τῆς πολιτείας. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ, ὅτι κατὰ τὸ πρῶτον τῆς συστάσεως ἔτος ὑπεβλήθη μὲν ὑπὸ τῆς συγκλήτου εἰς τὴν κυβέρνησιν προϋπολογισμὸς δραχμῶν 14500, ἐνεκρίθησαν δ᾽ αὐτῶν μόνον 3600, διὸ καὶ ὁ προϋπολογισμὸς τῶν δύο ἑπομένων ἐτῶν 1839 καὶ 1840 περιωρίσθη ὑπὸ τῆς συγκλήτου εἰς δρ. 8800. Τὰ ἐλάχιστα δὲ ταῦτα ποσὰ εἶνε οὐδὲν βεβαίως παραβαλλόμενα πρὸς τὸν ἐγκριθέντα προϋπολογισμὸν τοῦ ὅσονούπω λήγοντος ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1895-96, ἐν ᾧ ἀναγράφονται τὰ ἔσοδα ἔκ τε τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἐκ τῆς περιουσίας δωρεῶν ὑπὸ ὅρον καὶ κληροδοτημάτων εἰς δρ. 224274, τὰ δὲ ἔξοδα εἰς 202162.

Σημειωτέον δέ, ὅτι ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1889-90 μεγάλη διαφορὰ ἐπῆλθεν ἐκ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐνσκηψάσης οἰκονομικῆς κρίσεως καὶ τῆς διὰ τοῦ νόμου περὶ ἐκπαιδευτικῶν τελῶν ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἀφαιρέσεως τοῦ δικαιώματος τῶν ἐγγραφῶν καὶ ἐκ τῶν ἀσκήσεων καὶ ἐξετάσεων, ἅτινα εἰςπράττει νῦν ἡ πολιτεία, ἀναλαβοῦσα πλὴν τῆς ἀνέκαθεν ὑπ᾽ αὐτῆς γινομένης πλη-

ρωμῆς τοῦ μισθοῦ τῶν καθηγητῶν προσθέτους ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον.

Τὸ Πανεπιστήμιον, διαθέτον περιουσίαν καθ' ἑαυτὴν μὲν ὄχι ἀναξίαν λόγου, ἀλλ' ἀνεπαρκῆ ὅλως πρὸς τὴν ἐκπλήρωσιν πασῶν τῶν εἰς αὐτὸ ἐπιβαλλομένων ὑποχρεώσεων καὶ τὴν ἐπιθυμητὴν ἐπικούφισιν τοῦ ταμείου τοῦ κράτους χάριν λυσιτελοῦς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας ἠδυνήθη οὐχ ἧττον πλεῖστα ὅσα νὰ πράξῃ. Ἐργαστήρια ἱδρύθησαν, παραρτήματα ἐκτίσθησαν καὶ διατηροῦνται, ὑπότροφοι ἐξεπαιδεύθησαν καὶ ἐκπαιδεύονται, ἐπιστημονικῶν βιβλίων ἡ ἔκδοσις ὑποστηρίζεται κατὰ τὸ ἐνόν, ἐπιστημονικαὶ ἀποστολαὶ διηνεργήθησαν, καὶ διὰ παντὸς μέσου προάγεται ἡ ἐπιστήμη πρὸς συμπλήρωσιν καὶ τελεσφορωτέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἀπὸ τῆς ἕδρας διδασκαλιας.

Τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον κατέδειξεν ἐν ἑνὶ λόγῳ πολλάκις διὰ τῶν πραγμάτων, ὅτι αἰσθάνεται τὴν ἐπιβαλλομένην εἰς αὐτὸ ὑποχρέωσιν τῆς ἀναπληρώσεως καὶ τῆς παρ' ἡμῖν λειπούσης ἀκαδημίας. Διότι δυστυχῶς, ὡς ἡ πολιτειακὴ ἐνέργεια στηρίζεται ἐν ἡμῖν παρὰ τὰ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν εὐλογως κρατοῦντα εἰς μίαν μόνην βουλήν, οὕτω καὶ ἡ ἐπιστήμη μετεωρίζεται ἐπὶ μιᾶς μόνης ἀγκύρας, τοῦ Πανεπιστημίου, τῆς δ' ἀκαδημίας ἔχομεν μονον το ὑπὸ τῆς ἰδιωτικῆς γενναιοδωρίας τοῦ Σίνα ἱδρυθὲν κτίριον, εἰς ἀλλότρια τό γε νῦν ἔχον προορισθέν. Τὴν ἀνάγκην δὲ ταύτην τῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον ἀναθεσεως ἔργων ἄλλως εἰς ἀκαδημίας προσηκόντων κατεδειξε καὶ ἡ δι' αὐτοῦ τέλεσις διαφόρων φιλολογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν διαγωνισμῶν, ὑπὸ γενναίων χορηγῶν ἱδρυθέντων, οἷοι ὁ Βουτσιναῖος, ὁ Ῥοδοκανάκειος, ὁ Λασσάνειος, ὁ Τσοκάνειος, ὁ τοῦ Μελᾶ, ὁ Σγουτειος καὶ εἴ τις ἄλλος.

Πλὴν δὲ τῆς ἐπιστημονικῆς τοῦ Πανεπιστημίου ἐπιβολῆς προφανὴς εἶνε ἡ ἐθνικὴ αὐτοῦ ἀποστολή, διατρανουμενη οὐ μονον διὰ τῆς ἀπ' αὐτοῦ ὡς κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων πρυτανείου εἰς τὰς ἐσχατιὰς τοῦ ἑλληνισμοῦ κηρύξεως τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ζωηρᾶς ἐν παντὶ ζητήματι πρὸς τὸ ἐθνικὸν μεγαλεῖον συνδεομενῳ ἀναπλάσεως τῶν καρδιῶν τῶν ἐν αὐτῷ φοιτώντων. Ὑπὸ τοιαύτην δ' ἔποψιν ἀποτελεῖ τὸ Πανεπιστήμιον μεγάλην ἐθνικὴν δύναμιν, δεομενην πάντοτε σώφρονος ἐπιβλέψεως καὶ δεξιᾶς χειραγωγήσεως, ὅπως μὴ ἡ πρὸς ζωηρότητα εὐεπίφορος φύσις τῆς νεότητος ἐκτρέπηται εἰς ἄσκοπον

καὶ βλαβερὰν συμμετοχὴν εἰς τὰς διαμάχας καὶ τὴν πάλην τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς.

Αἱ δὲ πρὸς τὴν πολιτείαν διὰ τῶν ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου ἐξερχομένων διδακτόρων ὑπ' αὐτοῦ παρεχόμεναι πολυειδεῖς ὑπηρεσίαι ἔλαβον κατὰ περιόδους τινὰς καὶ πρακτικώτερον τύπον. Καὶ δὴ ὑπὸ μὲν τῆς τάξεως τῶν καθηγητῶν ὑπηρετήθη ἡ πολιτεία μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Συντάγματος τῷ 1843 διὰ τῆς ἀντιπροσωπεύσεως αὐτῶν ὑπὸ ἰδίου βουλευτοῦ, ἑδρεύοντος ἐν τῇ βουλῇ, καὶ δύο μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος ἀντιπροσώπων ἐν τῇ ἐθνικῇ συνελεύσει, ἥτις καὶ ἀπεστέρησε τοῦ λοιποῦ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ δικαιώματος ἰδίου βουλευτοῦ διὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864. Καὶ ὑπουργοὶ δὲ ἄριστοι ἐλήφθησαν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τοῦ δημοσίου βίου ἐπί τε τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος καὶ τῆς τοῦ Γεωργίου ἐκ τῆς τάξεως τῶν καθηγητῶν. Καὶ οἱ φοιτηταὶ δὲ ὑπηρέτησαν τὴν πολιτείαν διὰ τῆς ἐν ἔτει 1862 συσταθείσης φάλαγγος, ἥτις, ἄριστα λειτουργήσασα ἐπὶ δύο ἔτη, οὐ μικρὸν συνετέλεσεν εἰς τὴν φρούρησιν τῆς τάξεως ἐπὶ τῆς μεσοβασιλείας. Μνήμονες δ' οἱ φοιτηταὶ τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς παλαιᾶς ἐκείνης φάλαγγος, ἐπέμειναν ἐκ νέου, μετὰ τὴν ἐφ' ἱκανὰ ἔτη σιωπηρὰν κατάργησιν αὐτῆς, διὰ ταραχώδους καὶ σχεδὸν στασιαστικῆς ἐνεργείας τῷ 1873 καὶ 1874 εἰς τὴν ἀνασύστασιν αὐτῆς. Καὶ ἐπετεύχθη μὲν διὰ τῆς ἐπιμονῆς αὐτῶν ἡ κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1875 κύρωσις νέου τῆς φάλαγγος ὀργανισμοῦ, ἀλλὰ βραχὺς ὑπῆρξεν αὐτῆς ὁ βίος καὶ ἄνευ ζωῆς, ἕως τῷ 1878 διὰ τοῦ νόμου περὶ γενικῆς στρατολογίας ἐξέλιπε καὶ κατὰ τύπους.

Τοιοῦτον εἶνε διὰ βραχέων τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον, καθίδρυμα ἀληθῶς πανελλήνιον, ναὸς διϋπόστατος ἀφιερωμένος οὐ μόνον εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς πατρίδος.

ΤΑ ΑΘΛΗΤΙΚΑ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ ΕΝ ΤΩ ΣΤΑΔΙΩ *

Αἱ μεμψιμοιρίαι καὶ οἱ δισταγμοί, αἱ ἀμφιβολίαι καὶ αἱ ἐπικρίσεις, αἰώνιον συμπαρακολούθημα τῆς φύσεως τῆς ἑλληνικῆς, εἶχον ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐκλείπωσι, τοὐλάχιστον νὰ ραιῶνται ἀπὸ τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς εἶχον τελεσθῆ οἱ Πανελλήνιοι ἀγῶνες. Τὸ ἀνέτοιμον ἀκόμη τότε Παναθηναϊκὸν Στάδιον, ἐκ τοῦ προχείρου χάριν τῶν δοκιμαστικῶν ἀγώνων διασκευασθὲν καὶ μετὰ τῆς δυνατῆς τάξεως φρουρηθέν, εἶχε παραστῆ ἀναπεπταμένον εἰς τοὺς ἀνυπομόνους θεατὰς καραδοκοῦντας νὰ παραστῶσιν ἀνήσυχοι εἰς ἀποτυχίαν μᾶλλον καὶ γελοιογραφίαν ἀγώνων. Οἱ πολλοὶ δὲν ἦσαν ἀκόμη πεπεισμένοι, ὅτι εἶχε τελεσθῆ ἐν χρόνῳ βραχεῖ ἐργασία πυρετώδης, ὅτι περὶ τῶν πάντων εἶχε ληφθῆ ἐκ τῶν ἐνόντων φροντὶς ὑπὸ τῶν ἐντεταλμένων τὴν προετοιμασίαν τῶν ἀγώνων καὶ τὴν παρασκευὴν τῶν Ἑλλήνων ἀθλητῶν, ἡ δὲ παρέλευσις μικροῦ μόνον χρόνου ἀπὸ τῆς παρ' ἡμῖν εὐρυτέρας διαδόσεως καὶ συστηματικωτέρας ἐπιδιώξεως τῆς ἀθλητικῆς καὶ γυμναστικῆς μικρὰς παρεῖχε προσδοκίας. Ἀλλ' οἱ Πανελλήνιοι ἀγῶνες εἶχον ἀναπτερώσει τὰς ἐλπίδας καὶ ἐνθαρρύνει τούς τε ἀγωνιστὰς καὶ τοὺς θεατάς, καὶ ἡ ἐπιτυχία τῶν ἀγώνων ἤρχιζε νὰ φαίνηται ἐξασφαλιζομένη, ὅτε μάλιστα ἀθροωτέρα ὁσημέραι ἠγγέλλετο ἡ προσέλευσις ἀλλογενῶν ἀγωνιστῶν εἰς τοὺς ἀγῶνας.

Ἀλλὰ τότε νέα πάλιν ἐγεννήθησαν αἰσθήματα, νέοι φόβοι κατέλαβον τὰς ψυχάς. Οἱ εὔπλαστοι ἐκεῖνοι Ἕλληνες νεανίαι, ὧν τὴν εὔρυθμον εὐμέλειαν εἶχον ἐναβρυνόμενοι προσίδει ἐν τῷ Σταδίῳ οἱ

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Β. Γαβριηλίδου ἐκδοθείσῃ Ἑλλάδι κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας. Ἐν Ἀθήναις. 1896 σ. 46 κ. ἑ.

Ἀθηναῖοι θεαταί, ἐσμικρύνοντο καὶ οὐδετεροῦντο ἐν τῇ φαντασίᾳ ἀπέναντι τῶν κολοσσῶν τῆς ἀθλητικῆς, οὓς ἐλέγετο στέλλουσα εἰς τὴν κονίστραν τοῦ Σταδίου ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Ἀμερική. Νέοι ἡμεῖς οὐδὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐπιδείξωμεν ἄξιον λόγου, ἔλεγον πάντες· θὰ παραστῶμεν εἰς ἥττας ἐπανειλημμένας, θὰ προςίδωμεν ἀλγοῦντες τὸν ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κότινον ἀπαίροντα πρὸς χώρας ξένας καὶ ἡ Ἑλλὰς ἡ γεννήσασα τὴν Ὀλυμπίαν καὶ δοῦσα τὸ ὄνομ' αὐτῆς εἰς τοὺς νέους ἀγῶνας θὰ γείνῃ μόνον θέατρον νικῶν ἀλλοτρίων, χωρὶς νὰ δυνηθῇ νὰ ἐπευφημήσῃ ὁμοφύλους Ὀλυμπιονίκας. Ὁποία εὐτυχία ἂν ἔχωμεν ἕνα τοὐλάχιστον νικητήν, ἦτο ἡ παραμυθία ἣν πάντες ὑπεψιθύριζον εἰς ἀλλήλους. Ἡ ἀποκαρτέρησις ὑπῆρξε τὸ πρῶτον στάδιον ἐν τῇ πλημμύρᾳ τῶν αἰσθημάτων, ὅσα διακατεῖχον τὰς ψυχὰς τῶν ἀνυπομόνων θεατῶν τοῦ Σταδίου. Εἰςήρχοντο πάντες παρεσκευασμένοι νὰ καταπνίξωσι κατακεκρυμμένον ἐν τοῖς μυχιαιτάτοις τῆς καρδίας πᾶν αἴσθημα φυλετικόν, πᾶσαν ἐθνικὴν ζηλοτυπίαν καὶ χαιρετίσωσιν ἐν τῷ προςώπῳ τῶν νικητῶν, οἱοιδήποτε καὶ ἂν ἦσαν, αὐτὴν τὴν τέχνην καὶ τὴν ῥώμην, ἥτις δὲν ἔχει οὐδὲ πρέπει νὰ ἔχῃ ἰδίαν πατρίδα. Ὑπὸ τοιούτων ψυχολογικῶν ἀγόμενοι ἐλατηρίων εἶχον ἐκ τῶν προτέρων μεταβληθῆ πάντες οἱ θεαταὶ εἰς διεθνεῖς ἀδελφούς, εἰς ἀλληλενδέτους λάτρας παγκοσμίου θεότητος, τῆς Ἀθλητικῆς, ἐχούσης βωμοὺς ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ ἄνευ διακρίσεως ἔθνους καὶ ναὸν αὐτῆς περιεστεμμένον ὑπὸ τῶν σημαιῶν πάντων τῶν ἐθνῶν, τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον τοῦ Λυκούργου, τοῦ Ἡρώδου καὶ τοῦ Ἀβέρωφ. Καὶ διὰ ταῦτα, πρὶν ἔτι ἀνοίξωσιν αἱ πύλαι τοῦ Σταδίου εἰς τὰ εἰςορμῶντα πλήθη, εἶχεν ἤδη τελεσθῆ ὁ πρῶτος ἀγών, ὁ τῆς συναδελφώσεως τῶν λαῶν, ὑπὸ δὲ τοῦ ἀσυνειδήτως ἐπιτελεσθέντος ἐν τῇ ψυχῇ πάντων μεγαλοπράγμονος ἐκείνου συνδέσμου τῆς διεθνοῦς εἰρήνης εἶχε κρατυνθῆ καὶ τὸ σῶμα, ἐπιρρωσθὲν εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥςτε νὰψηφήσῃ πᾶν ἀπὸ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν μεταβολῶν ἀντίξοον κώλυμα. Ἀνεπαισθήτως δὲ πάντες, ἀδιαφοροῦντες περὶ πάσης ἀνωμαλίας τοῦ καιροῦ, ἐφαίνοντο διατεθειμένοι ἐξ ὑπαρχῆς οἱονεὶ νὰ ὑποκλέψωσιν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ τοὺς ἀγῶνας καὶ παραστῶσιν ἀπτόητοι, τεθωρακισμένοι πρὸς τὸν κρυμὸν ἢ τὸν ὑετόν, τὸν Βορέαν ἢ τὸν ἑκατηβόλον Ἀπόλλωνα, εἰς τὴν ἀποθέωσιν τῆς ἀθλητικῆς τέχνης καὶ ῥώμης τῆς ὑπεμφαινούσης τὴν ἐναρμόνιον ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς.

Τὸ διπλοῦν δὲ τοῦτο αἴσθημα τῆς ἀδελφώσεως τῶν λαῶν καὶ τῆς καρτερίας πρὸς τὴν ἀτμοσφαιρικὴν ἀστασίαν κατεφάνη ἤδη τρανῶς ἀπ' αὐτῆς τῆς προτεραίας τῶν ἀγώνων, ὅτε ὁ διάδοχος τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου ἔμελλε νἀνασύρῃ τὴν ἐθνικὴν σημαίαν· τὴν καλύπτουσαν τὴν εὐγενῆ μορφὴν τοῦ χορηγοῦ τοῦ νέου Παναθηναϊκοῦ Σταδίου. Ἡ ἑορτὴ τῶν ἀποκαλυπτηρίων τοῦ Ἀβέρωφ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα ἦτο ἀναγκαία οὕτως εἰπεῖν προεισαγωγὴ τῶν ἀγώνων. Ὁ λίθινος ἀνδριὰς τοῦ γηραιοῦ Ἠπειρώτου, ἱδρυμένος ἐκεῖ παρὰ τὰ πρόθυρα οἱονεὶ φρουρὸς τοῦ Σταδίου, ἔπρεπε τρόπον τινὰ νὰ δώσῃ πρῶτον εἰς τὰ πλήθη τὴν ἄδειαν καὶ τὴν εὐλογίαν, ὅπως εἰσελθωσι πανηγυρικῶς τὴν ὑστεραίαν εἰς τὸ μέγα κτίριον, ὅπερ, ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς ἐρημωθὲν καὶ καταρρεῦσαν, ἐκεῖνος εἶχεν ἀνακαλέσει εἰς νέαν ζωήν. Οἱ δ' ἐπίσημοι ἀντιπρόσωποι τῶν φιλάθλων, οἵτινες ἔμελλον ἁπανταχόθεν τῆς γῆς συρρεύσαντες νἀγωνισθῶσιν ἀπὸ τῆς αὔριον, καὶ τῶν θεατῶν, οἵτινες ἔμελλον νὰ θαυμάσωσιν αὐτοὺς καὶ ἐπικροτήσωσι, παρέστησαν ἠδελφωμένοι ὡς ἐν ἑνὶ πνεύματι περὶ τὴν λιθινην ὄψιν τοῦ μεγάλου χορηγοῦ. Ἡ Ἑλλὰς ἠδελφοῦτο μετὰ τῶν γενναίων τῆς Οὐγγαρίας τεκνων, τῶν πρώτων σπευσάντων εἰς τὴν κλῆσιν ἀλλογενῶν ἀθλητῶν, οἵτινες δίκην ἀντιπροσώπων σύμπαντος τοῦ μὴ ἑλληνικοῦ κόσμου κατεθετον τον διὰ τῶν χρωμάτων τῆς πατρίου των σημαίας περικεκοσμημένον στέφανον ἐγγὺς τῆς δάφνης ἥν, ἀπὸ τοῦ ἀνθῶνος τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης ἀποσπασθεῖσαν, εἶχεν ἀναδείξει θαλερωτέραν ἡ περιβάλλουσ' αὐτὴν δίχρους ἑλληνικὴ ταινία. Καὶ ἐν ᾧ αἱ σημαῖαι συνηδελφοῦντο, αἱ γλῶσσαι συνανεφύροντο καὶ διεθνεῖς ἐπευφημίαι ἀντήχουν παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Σταδίου, οἱ παριστάμενοι εἰς τὴν μεγαλοπρεπῆ ἑορτὴν ἠδιαφόρουν, ὅτι ἔλουεν αὐτοὺς ὁ καταρρηγνύμενος ἀπὸ τῶν νεφελῶν τοῦ ὑπερκειμένου οὐρανοῦ ὑετός. Πάντες ἔμενον ἀκίνητοι ὑπὸ τῆς ἤδη κατεχούσης τὰς ψυχὰς θέρμης, ὡσεὶ αἱ ψεκάδες ἐκεῖναι περιέβρεχον ἀνθρώπους ἐκ μαρμάρου, συμβολικῶς περιηθροισμένους περὶ τὸν λίθινον, τὸν ψυχρὸν τοῦ Ἀβέρωφ ἀνδριάντα, ἐν ᾧ ἡ θύελλα ἐμυκᾶτο περὶ αὐτοὺς καὶ ὑπὸ τῶν οὐρανίων καταρρακτῶν ὠγκοῦτο ἡ κοίτη τοῦ παραρρέοντος Ἰλισσοῦ.

Ἦτο φανερὸν, ὅτι ἡ ἁπλῆ περιέργεια εἶχε μεταβληθῆ πλέον εἰς ψυχοπάθειαν, ὅτι ἡ προσδοκία εἶχεν ὑψωθῆ εἰς φρόνημα. Μὲ καρδίαν κεκινημένην, μὲ παλλόμενα τὰ στήθη εἰσῆλθον τὴν ὑστεραίαν, τὴν

25 Μαρτίου, εἰς τὸ Στάδιον οἱ θεαταί. Εἰςῆλθον; Εἰςήρχοντο, εἰςήλαυνον, εἰςώρμων ἐπὶ δύο ἀτελευτήτους ὥρας. Ὁμάδες ὅλαι λαῶν, πλήθη ἀτελεύτητα, ἀποτελοῦντα μακρὰν πορείαν συνεχῆ, ἀδιάκοπον, ἱερὰ πομπὴ διήκουσα δι' ὅλων τῶν ῥυμῶν τῆς πόλεως καὶ ἔχουσα μίαν καὶ μόνην διεύθυνσιν, βαίνουσα πρὸς ἓν καὶ μόνον τέρμα, ἐστοιβάζετο κατὰ τὰς δύο τοῦ Σταδίου εἰςόδους, καί, μικρὸν παρὰ τὰς θύρας ἀναχαιτιζομένη, διεσκεδάννυτο διὰ τῶν διαδρόμων εἰς τὰ σκέλη, καὶ κατελάμβανε τὰς κερκίδας καὶ ἐχάνετο ἐν τῷ ὑπερμεγέθει κτιρίῳ, ὡςεὶ καταπινομένη ὑπὸ τοῦ ἀδηφάγου Λεβιάθαν.

Ἀνυπόμονα ἀνέμενον τὰ πλήθη τὴν ἔναρξιν τῶν ἀγώνων. Ὅτε δὲ ὁ βασιλεὺς εἰςῆλθε συνοδευόμενος ὑπὸ τῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ καὶ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπείας, καὶ διήλασε διὰ τῆς κονίστρας ἐν μέσῳ τῶν ἤχων τοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου, χαιρετιζόμενος ὑπὸ τῶν μυριάδων ἐκείνων λαοῦ ὀρθίου, κροτοῦντος τὰς χεῖρας, ἐπευφημοῦντος· ὅτε ὁ βασιλεύς, ἀπαντῶν εἰς τὴν προςφώνησιν τοῦ διαδόχου, ἐκήρυξε τὴν ἔναρξιν τῶν ἀγώνων, δοὺς πρῶτος τὸ σύνθημα τῶν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους ἀνευφημιῶν, ἱερὰ συγκίνησις, ἐνθουσιασμὸς φρενιτικὸς διέδραμεν ὅλην ἐκείνην τὴν εἰρηνικὴν στρατιὰν τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ μυρίων στομάτων ἐκδηλούντων τὰ αἰσθήματα τὰ κατέχοντα τὴν καρδίαν. Μετὰ αἰῶνας μακρούς, αἰῶνας ἐρημώσεως τοῦ Σταδίου καὶ ἐθνικῶν συμφορῶν, τὸ πρῶτον ἤδη ἀντήχει ἐν τῇ πάλιν ὀρθωθείσῃ Ἑλλάδι, εἰςηγουμένου αὐτοῦ τοῦ ἄνακτος τῶν Ἑλλήνων, ἡ λέξις Ζήτω βαρυσημάντως ἡνωμένη μετὰ τῆς λέξεως ἔθνος, ἣν οὐδέποτε καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας εἶχον ἀναβοήσει τὰ χείλη συνελεύσεως τόσον μυριοπληθοῦς. Τὸ Παναθηναϊκὸν Στάδιον ἐν τῇ ἱερᾷ ἐκείνῃ στιγμῇ μετεβάλλετο ἀπὸ Σταδίου τῶν Ἀθηναίων εἰς Στάδιον τῶν Ἑλλήνων συναπαξαπάντων, καὶ διὰ τοῦτο ἀπὸ συγκινήσεως εἰς συγκίνησιν μετακυλινδούμενα τὰ πλήθη συνεκινήθησαν βαθύτατα, ὅτε ἀπὸ ἐγχόρδων καὶ πνευστῶν ὀργάνων, ἀπὸ πολυαρίθμων μουσικῶν καὶ πολυφώνου ᾠδικοῦ χοροῦ περιήχησε τὸ Στάδιον ὁ Ὀλυμπιακὸς ὕμνος. Δι' αὐτοῦ νέος Ἕλλην ποιητὴς καὶ νέος Ἕλλην μελῳδὸς ἡμιλλήθησαν νὰ μετεγγίσωσι δι' ἐμμούσων στίχων καὶ μελικῶν στροφῶν εἰς μεγαλορρήμονα ἅμα καὶ φωνοβόλον κλαγγὴν ὅλον τὸ ῥῖγος τοῦ σφυγμοῦ ἐκείνου τοῦ μετεωρίζοντος, τῆς δίνης ἐκείνης τῆς συνδονούσης τὰς μυριάδας ἐκείνας τῶν ψυχῶν.

'Αλλ' ἤδη ὀξὺ σάλπισμα ἀγγέλλει τὴν ἔναρξιν τῶν ἀγώνων, καὶ εὐσταλεῖς ἐξέρχονται διὰ τῆς κρύπτης ἀπὸ τῶν ἀποδυτηρίων οἱ ἀγωνισταὶ τοῦ πρώτου ἀγωνίσματος, τοῦ δρόμου ἑκατὸν μέτρων. Οἱ ἀγωνισταὶ ἔχουσιν ἤδη πρότερον διὰ κληρώσεως χωρισθῆ εἰς τρεῖς τάξεις, ὅπως μένῃ ἱκανὴ ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασις ἐν τῷ στίβῳ καὶ μὴ διαγκωνίζωνται οἱ δρομεῖς. Ἕλληνες καὶ Γάλλοι, Ἄγγλοι καὶ Οὔγγροι, Γερμανοὶ καὶ 'Αμερικανοί, εἷς Δανός, εἷς Σουηδός, εἷς Χιλιανὸς μέλλουσι νἀνταγωνισθῶσι· τὸ ἀγώνισμα ἔχει ἀντικαταστήσει τὸν ἀρχαῖον δρόμον, ὅστις ἦτο ἄθλημα ταχύτητος καὶ συνίστατο εἰς τὴν διαδρομὴν τοῦ ὅλου Σταδίου κατὰ μῆκος. Οὕτω παρὰ μὲν τοῖς ἀρχαίοις ὁ ἁπλοῦς δρόμος εἶχε μῆκος ἑκατὸν ἐνενήκοντα περίπου μέτρων, οἱ δὲ νεώτεροι περιώρισαν αὐτὸν σχεδὸν εἰς τὸ ἥμισυ. Πόσον δίκαιον εἶχον οἱ ἀρχαῖοι ἐπιμηκέστερον ἔχοντες τὸν ἁπλοῦν δρόμον δεικνύει ἡ τέλεσις τοῦ ἀγωνίσματος. 'Εντὸς δώδεκα μέχρι δεκατριῶν δευτερολέπτων εἶχε διανυθῆ τὸ διάστημα τῶν ἑκατὸν μέτρων ὑπὸ τῶν ταχυτέρων δρομέων. Δυνάμεθα περὶ αὐτῶν νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅ τι περὶ τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ δρόμου ἔλεγον τὰ οἰκεῖα ἐπιγράμματα τῶν ἀρχαίων, ὧν τὰς φράσεις ἀπετύπωσαν εἰς ὡραίας εἰκόνας οἱ ἀγγειογράφοι τῆς ἀρχαιότητος. Ἦσαν ἀληθῶς οἱονεὶ πτηνοὶ οἱ πόδες τῶν ἀγωνιζομένων, πλήρεις ἐλπίδων ἀνέπαλλον οἱ ἀγωνισταὶ εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοὺς πόδας καὶ ἡ πνοὴ αὐτῶν ἀνέβαινεν εἰς τὸ ἄκρον τῶν χειλέων, τὰ στήθη ἐκυμαίνοντο καὶ μὲ τάχος ἀνέμου διήρχοντο πρὸ τῶν ὑπὸ τῆς περιεργείας αναταρασσομένων καὶ ἀνευφημούντων θεατῶν Ἢ μᾶλλον δὲν διήρχοντο πρὸ τῶν θεωμένων, ἀλλ' ἔφευγον ὡς ἀστραπὴ καί, πρὶν ἢ οἱ θεαταὶ προφθάσωσι νὰ ἴδωσιν αὐτοὺς ἐξορμῶντας ἀπὸ τῆς ἀφετηρίας, ἔβλεπον ἤδη ἐν τῷ ἄκρῳ τοῦ τέρματος, οἱονεὶ μὴ δυνάμενοι νὰ παρακολουθήσωσιν αὐτοὺς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Σταδίου. Τοιούτους εἴδομεν καὶ τοὺς ἀρίστους τῶν νέων δρομέων ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ· ἀλλ' ἂν τἀνωτέρω λεχθέντα ἀληθεύωσι περὶ τῶν διατρεχόντων ἑκατὸν ἐνενήκοντα μέτρα ἐν τῇ ἀρχαιότητι, εἶνε πολὺ μᾶλλον ἀληθῆ περὶ τῆς νέας σταδιοδρομίας τῶν ἑκατὸν μέτων. 'Εν τῷ ἀχανεῖ Σταδίῳ ὁ δρόμος οὗτος εἶνε καθ' ὑπερβολὴν βραχύς, οἱ δὲ θεαταὶ ἀληθῶς μόλις ἠδυνήθησαν νὰ παρακολουθήσωσι τοὺς δρομεῖς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δρόμου. Προεκρίθησαν δ' ἐκ τῶν δρομέων ἐξ ἑκάστης τάξεως ἀνὰ δύο οἱ τοὺς ἄλλους ὑπερδραμόντες, καὶ δὴ

οἱ 'Αμερικανοὶ Λάϊν. Κούρτις καὶ Μποῦρκε, ὁ Οὔγγρος Σόκολη, ὁ Ἕλλην Χαλκοκονδύλης καὶ ὁ Γερμανὸς Χόφμαν. Τὰ δὲ πλήθη ἐπευφήμησαν χαίροντα τοὺς νικητὰς ἄνευ διακρίσεως ἐθνικότητος, καὶ ἐγνωρίσθησαν τότε τὸ πρῶτον μετὰ τῶν σθεναρῶν ἐκείνων καὶ εὐλυγίστων τέκνων τῆς 'Αμερικῆς, ἅτινα ἦσαν προωρισμένα νὰ ἐπιδείξωσιν ἔκτοτ' ἐπανειλημμένως ἐν τῷ Σταδίῳ τὰ εὔτονα αὐτῶν μέλη καὶ τὴν ῥώμην ἐν μέσῳ τῶν ἐνθουσιωδῶν ἐπευφημιῶν τῶν θεατῶν. Ἡ δὲ σχετικὴ ἤδη ἐν τῷ πρώτῳ ἀγωνίσματι εὐδοκίμησις ἑνὸς τῶν Ἑλλήνων προαθλητῶν ἔδωκε θάρρος εἰς τοὺς θεατὰς καὶ ηὔξησε τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τῆς εἰς τὴν ἁπλῆν περιέργειαν συναναμίξεως τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐθνικῆς φιλοτιμίας. Τοῦτο, λανθάνον τὸ κατ' ἀρχὰς ἢ μᾶλλον μὴ ἐκδηλούμενον, προέβη ὁσημέραι κορυφούμενον κατὰ τοὺς ἀγῶνας καὶ διατυπούμενον εἰς τὴν προφανῆ συγκίνησιν τὴν καταλαμβάνουσαν τοὺς θεατὰς καὶ τὴν διὰ κροτήσεως τῶν χειρῶν καὶ φαιδρῶν ἀνακραυγῶν ἐνθάρρυνσιν, ὅτε κατήρχοντο εἰς τὴν κονίστραν ἀγωνισταὶ φέροντες τὴν λευκὴν μετὰ κυανῶν παρυφῶν περιβολήν, ἐξ ἧς διεκρίνοντο οἱ Ἕλληνες ἀθληταί.

Τὸ δεύτερον ἀγώνισμα, τὸ τριπλοῦν ἅλμα, παρεῖχεν ἴδιον ὅλως ἐνδιαφέρον, καθ' ὅτι ἦτο ὑποχώρησις τῆς νέας ἀθλητικῆς εἰς τὴν νέαν Ἑλλάδα. Τὸ πήδημα εἰς τὰς τρεῖς τὸ τόσον σύνηθες παρ' ἡμῖν καὶ σῶζον ἀκόμη οὕτως εἰπεῖν τὸ ἄρωμα τῶν ἀρματωλικῶν χρόνων δὲν ἐπεχωρίαζε παρὰ τοῖς Εὐρωπαίοις καὶ τοῖς 'Αμερικανοῖς πρὸ τῆς ἐπισήμου αὐτοῦ ἀναγραφῆς εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν νέων 'Ολυμπιακῶν ἀγώνων. Κατὰ ταῦτα οἱ μὲν τρεῖς Ἕλληνες ἀθληταὶ οἱ μετασχόντες τούτου τοῦ ἀγωνίσματος, ὁ Περσάκης τοῦ Πανελληνίου Συλλόγου 'Αθηνῶν, ὁ Ζουμῆς τοῦ 'Αθλητικοῦ ὁμίλου καὶ ὁ Τουφερρῆς, ὅστις διὰ λόγους μόνον τυπικοὺς παρουσιάζετο ἐν τῷ προγράμματι ὡς Γάλλος, ἐγεννήθη δὲ καὶ ἀνετράφη ἐν Ἑλλάδι καὶ εἶνε τρόφιμος τοῦ Πανελληνίου συλλόγου, παρουσίαζον τὴν παρ' ἡμῖν μακραίωνα παράδοσιν τοῦ ἀγωνίσματος, οἱ δ' Εὐρωπαῖοι πηδηταὶ τὴν ἐπιπρόσθετον εἰς τὸ τριπλοῦν ἅλμα ἄσκησιν τὴν προσαποκτηθεῖσαν ἐκ τῆς πρὸς τὰ λοιπὰ ἅλματα ἕξεως καὶ εὐχερείας. Διὰ ταῦτα οἱ πλεῖστοι τῶν ξένων οὐδὲν ἄξιον λόγου ἐπέδειξαν ἐν τούτῳ τῷ ἀγωνίσματι, διεκρίθησαν δ' οἱ Ἕλληνες προαθληταί, καίπερ μὴ δυνηθέντες νὰ ὑπερακοντίσωσι τὴν φυσικὴν ἅμα καὶ ἐπίκτητον ἐλαστικότητα τοῦ 'Αμερικανοῦ Κόννολυ,

ἱπταμένου μᾶλλον ἢ πηδῶντος καὶ ὑπερβάντος τὸν δεύτερον ἐλθόντα Τουφερρῆ κατὰ ἓν ὅλον μέτρον ἐν μήκει 13,70 μέτρων. Ἀλλὰ, καίπερ ἡττηθέντες ὑπὸ τοῦ ζωηροῦ καὶ θερμοαίμου ἑταίρου τοῦ Ἀθλητικοῦ ὁμίλου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἐπέδειξαν οἱ ἡμέτεροι μάλιστα κατὰ τοὺς ἐπαναληπτικοὺς δρόμους, ὅτε συνεκέντρωσαν ὅλας αὐτῶν τὰς δυνάμεις πρὸς ἐκνίκησιν τοῦ ἐπικινδύνου ἀνταγωνιστοῦ, οὐ μόνον χάριν καὶ γραφικότητα κινήσεων, ἀλλὰ καὶ ἰδιάζουσάν τινα συμμετρίαν ἐν τῷ τρόπῳ τῆς φορᾶς, ὅλως διάφορον τῆς νευρικῆς καὶ ἥκιστα καλλιτεχνικῆς, ὁρμητικῆς δὲ πρὸς τὸ τέρμα ἐπιπηδήσεως τοῦ Ἀμερικανοῦ νικητοῦ. Ὁ Κόννολυ ἐνίκησεν εἰς μῆκος, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες αὐτοῦ ἀντίπαλοι ἐνίκησαν εἰς χάριν. Ἰδίως δὲ ἄξιαι τῆς σμίλης ἀρχαίου καλλιτέχνου ἦσαν αἱ κινήσεις τοῦ Περσάκη, ἡ δ' ἐλαφρὰ αὐτοῦ συνοφρύωσις καὶ δῆξις τῶν χειλέων ἐν ταῖς στιγμαῖς τῆς ὑψίστης φορᾶς καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν συνδεομένη ἔντασις τῶν μυώνων τοῦ λαιμοῦ προσέδιδον εἰς τὴν χαριτωμένην αὐτοῦ ὄψιν ὅλην ἐκείνην τὴν γοητείαν, ἣν ἀποπνέουσιν αἱ γραμμαὶ τῶν γλυπτικῶν παραστάσεων ἀρχαίων ἀθλητῶν.

Τὸ δ' ἐπακολουθῆσαν ἀγώνισμα τοῦ δρόμου τῶν ὀκτακοσίων μέτρων ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν θεατῶν πολὺ περισσότερον τοῦ ἁπλοῦ δρόμου.

Οἱ ἀρχαῖοι εἶχον τέσσαρας δρόμους ἐν Ὀλυμπίᾳ μετὰ τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, ὡς τέσσαρας ἔχουσι καὶ οἱ νεώτεροι ἀθλητικοὶ ἀγῶνες. Ἀλλ' οἱ νεώτεροι διετήρησαν μόνον τοὺς τρεῖς δρόμους τοὺς ἀντιστοιχοῦντας, ἔστω καὶ μὲ διαφορὰν περὶ τὰ μήκη, εἰς τὸν ἁπλοῦν δρόμον τῶν ἀρχαίων, τὸν δίαυλον καὶ τὸν δόλιχον· καταργήσαντες δὲ τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ ὁπλιτοδρομίαν, εἰσήγαγον ἀντ' αὐτῆς τὸν δρόμον τῶν ὀκτακοσίων μέτρων, ὅστις δύναται νὰ ταχθῇ πολὺ μᾶλλον εἰς τοὺς δρόμους ἀντοχῆς ἢ τοὺς τῆς ταχύτητος, εἰ καὶ διὰ τὸ σχετικῶς μικρὸν τοῦ διατρεχομένου διαστήματος δὲν κρίνει αὐτὸν μόνη ἡ ἀντοχή, ἀλλ' εἶνε αὕτη συμπαρεζευγμένη μετὰ τῆς ταχύτητος, προσόντος ἄλλως ἀναγκαίου εἰς τοὺς δρομεῖς ἀντοχῆς καθ' οἱονδήποτε δρόμον. Οὕτω, τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ δρόμου τῶν ὀκτακοσίων μέτρων μελλόντων νὰ διαδράμωσι τὸν ὅλον στίβον τοῦ Σταδίου δίς, τὸ ἐνδιαφέρον ὑπῆρξε πολὺ μεγαλείτερον ἢ κατὰ τὸν ἁπλοῦν δρόμον τῶν ἑκατὸν μέτρων. Οἱ δρομεῖς ἔμελλον νὰ διέλ-

θωσι δὶς παρ' ἑκάτερον σκέλος τοῦ Σταδίου, γινόμενοι ὁρατοὶ εἰς πάντας τοὺς θεατάς, δυναμένους νὰ παρακολουθήσωσι τὰ διάφορα στάδια τοῦ δρόμου καὶ ἐπευφημοῦντας μὲν τοὺς προτρέχοντας, ἐνθαρρύνοντας δὲ τοὺς ἀπολειπομένους, ἐκπλησσομένους δ' ἐπὶ τῇ αἰφνιδίᾳ ἐπιταχύνσει τοῦ βήματος τέως καθυστεροῦντος δρομέως καὶ ἀνυπομόνως βλέποντας πρὸς τὸ τέρμα, ὅπως χαιρετίσωσι τὸν νικητήν. Ὁ δρόμος τελεῖται ὑπὸ δύο τάξεων δρομέων, ὧν ἡ πρώτη παρέχει τὴν ἀθλητικὴν ἀπόλαυσιν ἀμιγῆ παντὸς φυλετικοῦ αἰσθήματος, ἐπειδὴ οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων προαθλητῶν ἐκληρώθη εἰς τὴν πρώτην τάξιν. Οἱ διαμφισβητοῦντες τὸ πρωτεῖον ἐν τῇ πρώτῃ τάξει εἶνε ὁ Αὐστραλιανὸς Φλάκ, δρομεὺς ταχύπτερος, ὡραῖος νεανίας, περὶ οὗ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ, ὅτι δὲν ἐπάτει κἂν τοὺς πόδας εἰς τὸ ἔδαφος, οἵους ἐξεικονίζουσι τοὺς ἀρχαίους δολιχοδρόμους τὰ ἑλληνικὰ ἀγγεῖα, καὶ ὁ εὔσταλὴς Οὖγγρος Δάνυ, ὀλίγον μὲν ἐκείνου ὑπολειπόμενος, ἑλκύων δ' ἐφ' ἑαυτὸν ὅλην ἐκείνην τὴν συμπάθειαν, ἧς εἶχον ἀξιωθῇ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς εἰς Ἀθήνας ἐλεύσεως αὐτῶν οἱ Οὖγγροι ἀθληταί. Ἡ δὲ δευτέρα τάξις τῶν νέων διαυλοδρόμων δὲν κινεῖ μόνην τὴν περιέργειαν, ἀλλὰ συνταράσσει τοὺς θεατὰς καὶ ἄλλως, ἐπειδὴ μεταξὺ τῶν δρομέων κυματίζουσι καὶ τὰ ἐθνικὰ χρώματα ὑπὸ τὸν τύπον τῆς περιβολῆς ἣν φέρουσιν οἱ προαθληταὶ τοῦ Ἀθλητικοῦ ὁμίλου Φέτσης καὶ Γολέμης. Τοῦτον, ἐπὶ μακρὸν προτρέχοντα πάντων τῶν ἄλλων, ἐνθαρρύνουσι παλλόμεναι αἱ χεῖρες τῶν θεατῶν. Καὶ ἀντέχει θαρραλέως μέχρι τῶν τελευταίων στιγμῶν, ὅτε ὀλίγον πρὸ τοῦ τέρματος, ἐντείνων τὰς ἐσχάτας δυνάμεις, διαβαίνει πρῶτος ὁ Γάλλος Λερμυζιώ, ἀφίνων τὸν Γολέμην δεύτερον. Αἱ χεῖρες κροτοῦσι τοὺς τέσσαρας νικητάς, ὧν ὁ διεθνὴς τελικὸς ἀγὼν ἔμελλε νὰ ἐπαναληφθῇ ἄλλην ἡμέραν, ἀλλ' ἡ ταχύτης ἣν ἀνέπτυξαν ἐν τῷ δρόμῳ οἱ πρῶτοι νικηταὶ ἑκατέρας τάξεως ἀναδειχθέντες, ὁ Αὐστραλιανὸς καὶ ὁ Γάλλος, πληροῦσι τοὺς πολλοὺς εὐλόγου ἀνησυχίας. Ὁ Φλὰκ καὶ ὁ Λερμυζιώ, οἱ ἀκαταπόνητοι ἐκεῖνοι δρομεῖς, ἔχουσι δηλώσει τὴν συμμετοχὴν αὐτῶν καὶ εἰς τὸν Μαραθώνιον δρόμον. Δὲν θὰ ἔλθῃ λοιπὸν Ἕλλην νικητὴς ἐκ Μαραθῶνος; διερωτῶσιν ἀνήσυχοι ἀλλήλους οἱ θεαταί.

Ἀλλὰ τὴν πρόωρον ἀνησυχίαν ταύτην διακόπτει πρὸς ὥραν ἡ σάλπιγξ ἀγγέλλουσα τὴν ἔναρξιν τῆς δισκοβολίας. Εἶχε τόσον ἑλκύσει

τοὺς θεατὰς τῶν Πανελληνίων ἀγώνων ἡ χάρις τοῦ πλαστικοῦ σώματος τοῦ Βερσῆ, βάλλοντος εὐθὺ τὸν δίσκον, καὶ ἡ θέα τοῦ Παρασκευοπούλου καὶ τοῦ Παπασιδέρη, σθεναρῶς ἀνταγωνιζομένων πρὸς τὸν Ἕλλην' ἀντίπαλον, ὥστε ἤδη ἀπὸ τῶν προτέρων εἶχε σχηματισθῆ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων δισκοβόλων ρεῦμα ὄχι πολὺ διάφορον ἐκλογικοῦ. Ἂν ἡ νίκη ἔμελλε νἀποδοθῇ ὄχι ὑπὸ τῶν ἑλλανοδικῶν, συγκρινόντων τὴν δισκοβολίαν τῶν ἀθλητῶν, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ψήφου τῶν θεατῶν ἀπὸ κερκίδος εἰς κερκίδα, τὴν νικῶσαν ἤθελε λάβει διὰ πανδήμου βοῆς ἅμα μὲν τῇ πρώτῃ ἐμφανίσει ὁ Βερσῆς, μετὰ δὲ τὰς πρώτας αὐτοῦ ἐπιτυχεῖς δισκοβολικὰς ἐπιδείξεις ὁ Παρασκευόπουλος. Τὸ αὐτὸ ἤθελε συμβῆ, ἂν ἤθελον ἀναστηθῆ ἐκ τῶν τάφων οἱ θεαταὶ τῶν ἀγώνων τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας, τὸ αὐτὸ ἂν ὁ Μύρων ἀναβιώσας ἤθελεν ἐμφανισθῆ ἐπιζητῶν πρότυπον, ὅπως σμιλεύσῃ νέον δισκοβόλον. Ἀλλ' οἱ νέοι ἀγῶνες τῆς ἀθλητικῆς ἔχουσι καὶ ταύτην τὴν διαφορὰν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων, ὅτι τὸ νεώτερον πρακτικὸν πνεῦμα ἔχει εἰσαγάγει εἰς αὐτοὺς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ταινίαν καὶ τὸ χρονόμετρον. Ὀλίγα ἑκατοστὰ τοῦ γαλλικοῦ μέτρου, ὀλίγα δεκατημόρια τοῦ δευτερολέπτου μεταφέρουσι τὸν στέφανον ἀπὸ κεφαλῆς πραξιτελείου Ἑρμοῦ, ἀπὸ σώματος μυρωνείου Δισκοβόλου εἰς τὰς εὐκινήτους ἐκείνας ἐκ σαρκὸς μηχανὰς τῆς ἀθλητικῆς, ἃς φαίνεται κινῶν ὁ ἠλεκτρισμὸς τοῦ Ἔδδισων, ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἰς τὸν νέον. Τοῦτο δὲ καὶ συνέβη εἰς τοὺς νέους Ἕλληνας δισκοβόλους. Ὀλίγα ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου ἔδωκαν τὴν νίκην εἰς τὸν Ἀμερικανὸν Γκάρρετ, βαλόντα τὸν ξύλινον καὶ διὰ σιδήρου περιεστεφανωμένον, βάρος μιᾶς ὀκᾶς καὶ διακοσίων εἰκοσιπέντε δραμίων ἔχοντα δίσκον εἰς ἀπόστασιν μέτρων 29,15, οὗ ἀπελείφθη ὁ τυχὼν τῶν δευτερείων Παρασκευόπουλος κατὰ δεκαεννέα καὶ ἥμισυ ἑκατοστά. Ἀλλ' ὁ Μύρων, συμπαριστάμενος ἀόρατος μεταξὺ τῶν θεατῶν καὶ μὴ κρατῶν ἐφ' ἑαυτοῦ γαλλικὸν μέτρον, ἐθαύμασε μακρόθεν τὰς καλλιτεχνικὰς στάσεις τῶν Ἑλλήνων ἀθλητῶν, τὴν εὐμέλειαν τοῦ Βερσῆ καὶ τὴν ἐπίχαριν κύρτωσιν τοῦ σώματος τοῦ Παρασκευοπούλου, καί, ἀναγνωρίσας τὰς ἐπαναλήψεις τῶν στάσεων τοῦ Δισκοβόλου του, ἔπαλλε τὰς χεῖρας ὡς παιδίον ἐκ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν ἀπροσδόκητον γονιμότητα τοῦ παρ' αὐτοῦ καλλιτεχνηθέντος ἀνδριάντος, γεννήσαντος τοιούτους ἐκγόνους.

Μετὰ δὲ τὰς συγκινήσεις καὶ τὸ καλλιτεχνικὸν θέαμα τῆς δισκο-

βολίας οἱ θεαταὶ ἐτράπησαν ἐπὶ τὴν θέαν τοῦ τελευταίου ἀγωνίσματος τῆς πρώτης ἡμέρας, τοῦ δρόμου τῶν τετρακοσίων μέτρων. Τὸ ἀγώνισμα τοῦτο δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὸν νέον δίαυλον, συνιστάμενον εἰς δρόμον διπλοῦν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ Σταδίου, ἤτοι εἰς ἀπόστασιν τριακοσίων ὀγδοήκοντα περίπου μέτρων καὶ κατὰ ταῦτα ὀλίγων μόνων μέτρων διαφορὰν ἐπὶ ἔλαττον ἔχοντα ἀπὸ τοῦ νέου διαύλου. Εἶνε κατὰ ταῦτα καὶ ὁ νέος δίαυλος ὡς ὁ ἀρχαῖος δρόμος ταχύτητος ἅμα καὶ ἀντοχῆς, καὶ ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ θεατῶν, ὡς καὶ ὁ τῶν ὀκτακοσίων μέτρων, πλειότερον τοῦ ἁπλοῦ δρόμου, ἅτε τῶν δρομέων διελασάντων παρ' ἑκάτερον σκέλος τοῦ Σταδίου καὶ γενομένων ὁρατῶν εἰς ἅπαντας τοὺς περικαθημένους θεατάς. Καὶ οἱ μὲν μόνας τὰς ἐκ τῆς ἐξεγέρσεως τῆς ἐθνικῆς φιλοτιμίας συγκινήσεις ἐπιδιώκοντες ἔμειναν ψυχρότεροι κατὰ τοῦτον τὸν δρόμον, καθ' ὃν δὲν διηγωνίζοντο δρομεῖς Ἕλληνες, ἀλλὰ πάντες οὐχ ἧττον δὲν ἔμειναν ἀδιάφοροι πρὸς τὴν διεθνῆ ἐκείνην σταδιοδρομίαν τῶν δύο τάξεων, ἥτις ἀπέληξεν εἰς τὴν νίκην τῶν Ἀμερικανῶν Τζαίιμσον καὶ Μποῦρκε ὡς πρώτων, τὰ δευτερεῖα λαχόντων τοῦ Γερμανοῦ Χόφμαν καὶ τοῦ Ἄγγλου Γκμέλιν.

Τὰ πλήθη διαλυόμενα καὶ κενοῦντα τὸ Στάδιον, ἐν ᾧ καὶ πάλιν ἀνεβιβάζετο ἐπὶ τοῦ ἱστοῦ ἡ ἀμερικανικὴ σημαία, ἀνυπόμονα ἐξέφραζον τὰς προσδοκίας αὐτῶν καὶ τὴν γνώμην περὶ τῶν τελικῶν δρόμων, οἵτινες ἔμελλον νὰ τελεσθῶσιν ἐν ἄλλαις ἡμέραις, καὶ περὶ τῶν λοιπῶν ἀγωνισμάτων, ὧν ἐπεφυλάσσετο εἰς αὐτὰ ἡ θέα. Εὑρίσκοντο ἀκόμη ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν ἀγώνων καὶ ὄχι κατὰ τὸ πέρας, ἀλλ' ἤδη πορίσματά τινα ἦσαν καταφανῆ. Καὶ πρῶτον μὲν πάντες ἦσαν σύμφωνοι περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἀγώνων καὶ ἡ ἐπὶ τούτῳ χαρὰ ἐξεικονίζετο ἐπὶ τοῦ προσώπου πάντων. Ἦτο ἡ κυριωτάτη νίκη ἣν ἠδύνατο νὰ εὐχηθῇ τὸ ἔθνος εἰς ἑαυτό. Ἔπειτα δὲ, πάντες μεταβαλλόμενοι ἀπὸ Ἑλλήνων εἰς φιλάθλους, ἀνεγνώριζον τὴν προφανῆ ὑπὲρ τὰ ἄλλα ἔθνη ὑπερτέρησιν τῶν Ἀμερικανῶν, καὶ μετὰ τῆς ὁμολογίας ταύτης ἦτο ἐγκαταμεμιγμένη ἡ μὴ δυναμένη νἀποκρυφθῇ χαρά, ὅτι κατὰ τἀποτελέσματα τῆς πρώτης ἡμέρας μετὰ τὰ πρωτεῖα τοῦ νέου κόσμου ἤρχοντο ἐνδεικνυόμενα τὰ ἐν τῇ πρώτῃ ταύτῃ τῶν νέων Ὀλυμπιάδων δευτερεῖα τῆς Ἑλλάδος. Τὰ δὲ πρωτεῖα ταῦτα ἐν τῷ παλαιῷ κόσμῳ καὶ ἓν, ἔστω ἓν καὶ μόνον ἀριστεῖον μεταξὺ ἁπάντων

τῶν διαγωνιζομένων ἀπέβησαν ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας τὸ μόνον ὄνειρον τῶν εἰσερχομένων εἰς τὸ Στάδιον. Ἀλλὰ τὸ ἓν ἐκεῖνο ἀριστεῖον, τὸ ποθητὸν ἆθλον τοῦ Μαραθωνίου δρόμου, δὲν ἦτο ἆρά γε προωρισμένον διὰ τὸν μικρόσωμον ἐκεῖνον, ἀλλ' ὠκύποδα Γάλλον, διὰ τὸν εὐσταλῆ Οὔγγρον, οὗ διεφημίζετο ἡ ταχύτης, ἢ μᾶλλον διὰ τὸν ξανθότριχα Αὐστραλιανόν, τοὺς ἐπικινδύνους ἐκείνους ξένους, οὓς πάντες εἶχον φοβηθῆ μᾶλλον ἢ θαυμάσει, ἐκ φόβου μὴ θαυμάζοντες εὐκολύνωσι τὴν Μαραθώνιον αὐτῶν νίκην ;

Τὴν δευτέραν ἡμέραν τῶν ἀγώνων, Τρίτην 26 Μαρτίου, οἱ θεαταὶ καταλαμβάνουσι τὰς θέσεις αὐτῶν ἐγκαίρως οὐχ ἧττον πολυπληθεῖς ἢ κατὰ τὴν πρώτην. Τὰ πλήθη ἔχουσι συνειθίσει τελείως εἰς τὴν τάξιν, εὑρίσκουσιν εὐκόλως τὰς θέσεις αὐτῶν, ἣν οἱ πλεῖστοι ἐξέλεξαν αὐτοὶ ἐκ τῶν προτέρων. Αἱ λέξεις Δεξιὸν ἢ Ἀριστερὸν σκέλος, Σφενδόνη, Κερκὶς δεῖνα ἢ τάδε, Ἄνω τοῦ διαζώματος ἢ κάτω δὲν εἶνε πλέον λέξεις κεναὶ ἢ ἀκατανόητα σύμβολα, ἀλλὰ παλαιοὶ γνώριμοι, οὓς πάντες ἔχουσι φιλίως ἀνὰ τὰ χείλη. Ἀλλ' ἔχει συμφιλιωθῆ καὶ ὁ οὐρανὸς μετὰ τῶν ἀγώνων τὴν ἡμέραν ἐκείνην, καὶ λαμπρὸς ἥλιος περιαυγάζων τὸ ὅλον θέατρον τοῦ Σταδίου ἀναδεικνύει λαμπροτέρας τὰς στολάς, φωτεινοτέραν τῶν χρωμάτων τὴν ποικιλίαν. Ἀλλ' ἰδοὺ ἀκούεται μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν βασιλέων τὸ πρῶτον σάλπισμα καὶ ἡ περιέργεια τοῦ πλήθους ἐκρήγνυται κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε ἀγωνίσματα εἰς γέλωτας καὶ καγχασμοὺς μᾶλλον ἢ ἐπιφωνήματα θαυμασμοῦ καὶ χειρῶν κροτήσεις. Ἀληθῶς τὸ θέαμα τοῦ πρώτου ἀγωνίσματος τῆς δευτέρας ἡμέρας κινεῖ πρὸς τῷ ἐνδιαφέροντι τοῦ θεατοῦ εὐκόλως τοὺς γελασίνους τῶν πρὸς γέλωτα εὐεπιφόρων. Ἔχει πράγματι ὁ δρόμος μετ' ἐμποδίων τὶ τὸ ἀστεῖον, ὢν κρᾶμα δρόμου μεθ' ἅλματος. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ βραχέος δρόμου των ἑκατὸν δεκα μέτρων, ἄρα δρόμου ταχύτητος, μετὰ τῆς ὑπερπηδήσεως τῶν περὶ τὸ ἓν μετρον ὑψηλων καὶ ἐν μικρᾷ ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσει κειμενων ξυλίνων ἐμποδίων παρέχει εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους τὴν ὄψιν δαιμονιώντων· τὸ δὲ ποικίλον τοῦ μικτοῦ θεάματος αὐξάνει ὁ διάφορος τρόπος, καθ' ὃν ἄλλος τῶν ἀνταγωνιστῶν ἄλλως ὑπερπηδᾷ τὰ ἐμποδια. Καί τινες μὲν ὑπερυψοῦσι τὸν ἕτερον μόνον τῶν ποδῶν, ὅπως ἔχωσιν ἕτοιμον τὸν ἄλλον πρὸς δρόμον μετὰ τὴν ὑπερπήδησιν, ἄλλοι δὲ βαίνουσιν εὐθεῖς, ὀλίγον μόνον κλίνοντες πρὸς τὰ πρόσω καὶ

ὑπεράλλονται τὰ ἐμπόδια δι' ἀμφοτέρων τῶν ποδῶν, ἄλλοι δ' εὑρίσκονται καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῶν μικρῶν μεταξὺ τῶν ἐμποδίων δρόμων ἐν διαρκεῖ φορᾷ πτήσεως. Οὕτω δὲ, πρὶν ἢ σχεδὸν τὴν θυμηδίαν προφθάσῃ νἀντικαταστήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον, ἐκ τῶν δύο τάξεων εἰς ἃς συνεπτύχθησαν, τινῶν ἀγωνιστῶν ἀποσυρθέντων, οἱ τὸ πρῶτον εἰς τρεῖς τάξεις κληρωθέντες δρομεῖς, προεκρίθησαν διὰ τὸν τελικὸν δρόμον οἱ Ἀμερικανοὶ Κοῦρτις καὶ Χόϊτ, οὓς οἱ συναθληταὶ καὶ συμπατριῶται ὑπεδέχθησαν ἐξερχομένους νικητὰς ἐκ τῆς κονίστρας διὰ τῶν ἰδιορρύθμων ἐκείνων ἐπιφωνήσεων, ἃς εἶχεν ἤδη συνειθίσει καὶ οἱονεὶ ἀνέμενε τὸ πλῆθος, ἐν ᾧ τὴν πρώτην ἡμέραν εἶχε καταπλαγῆ ὑπὸ τοῦ ἀήθους ἀκούσματος.

Καὶ πάλιν δὲ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀμερικανικὴν σημαίαν ἐπεφυλάσσετο ἡ νίκη ἐν τῷ ἁπλῷ ἅλματι εἰς μῆκος. Δεκαοκτὼ μὲν εἶνε οἱ ἐγγεγραμμένοι ἀγωνισταὶ, μετέχουσι δὲ τοῦ ἀγωνίσματος οἱ πλεῖστοι, ὀλίγων ἀποχωρησάντων. Ἀλλὰ καὶ πάλιν, ὡς ἐν πολλοῖς ἀγωνίσμασι συνέβη, ὁ κρίσιμος ἀγὼν μετὰ τὴν καταφανῆ ὑστέρησιν τῶν λοιπῶν ἐπαναλαμβάνεται μεταξὺ τῶν Ἀμερικανῶν καὶ Ἑλλήνων ἀγωνιστῶν. Ἀλλ' οὔτε ἡ δεξιότης τοῦ Τουφερρῆ οὔτε ἡ χάρις τοῦ Χαλκοκονδύλη καὶ τοῦ Σκαλτσογιάννη ἴσχυσαν νὰ παράσχωσιν εἰς αὐτοὺς τὴν νίκην ἀπέναντι ἀντιπάλων οἷοι ὁ Κλὰρκ καὶ ὁ Γκάρρετ, ὧν ὁ πρῶτος ἐπήδησεν εἰς μῆκος 6,35 μέτρων.

Ἐπαναληφθέντος δ' ἔπειτα, μεταξὺ τῶν κατὰ τὴν προτεραίαν προκριθέντων προαθλητῶν, τοῦ δρόμου τῶν τετρακοσίων μέτρων, ἤρατο τὴν τελικὴν νίκην ὁ Ἀμερικανὸς Μποῦρκε, διαυλοδρομήσας ἐντὸς 54″ καὶ $^1/_5$, δευτέρου φθάσαντος εἰς τὸ τέρμα ἄλλου Ἀμερικανοῦ, τοῦ Τζαίιμσον.

Τὸ δὲ τέταρτον τῶν ἀγωνισμάτων τῆς ἡμέρας, ἡ σφαιροβολία, προκαλεῖ τὰς συγκινήσεις τῶν θεατῶν κατὰ τρόπον ὅμοιον πρὸς τὴν δισκοβολίαν τῆς προτεραίας. Μετέχουσι τοῦ ἀγωνίσματος δύο Γερμανοὶ, ὁ ἀπὸ τῆς πρώτης ἤδη ἡμέρας δημοφιλὴς διὰ τὸ βραχύσωμον, φαιδρὸν καὶ ἀεικίνητον καὶ τὴν εἰς πλεῖστα ὅσα ἀγωνίσματα ἀνάμιξιν Σοῦμαν καὶ ὁ Χόφμαν, δύο Ἀμερικανοὶ, ὁ ἐν τῷ ἅλματι νικητὴς Κλὰρκ, ὁ Ὀλυμπιονίκης τῆς δισκοβολίας Γκάρρετ καὶ ὁ Ζακύνθιος Γοῦσκος. Ὁ Ἕλλην ἀγωνιστὴς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φαίνεται ὑπερτερῶν. Ἐν τῇ στάσει αὐτοῦ, σταθμῶντος τὴν σφαῖραν καὶ τὸν ἀριστερὸν πόδα

ἔχοντος ἀνασεσηκωμένον, ἔπειτα παρασκευαζομένου νὰ βάλῃ καὶ μεταπηδῶντος, τέλος δὲ βάλλοντος, παρέχουσιν ἐπαλληλίαν γραφικῶν σκηνῶν αὐτόχρημ' ἀξίων θέας. Τὴν ὑπερτέρησιν δ' αὐτοῦ ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ἡ προϊοῦσα πρόκρισις αὐτοῦ, μείναντος τέλος μὲ μόνον ἀνταγωνιστὴν τὸν Γκάρρετт. Ὁ ἀγὼν ἐπαναλαμβάνεται μεταξὺ αὐτῶν, καὶ φαίνεται καὶ πάλιν πρωταγωνιστῶν ὁ Γοῦσκος. Εἶνε ἡ πρώτη ἑλληνικὴ νίκη, κερδηθεῖσα ἤδη ἐν τῇ πεποιθήσει τῶν θεατῶν, ἣν ἐπαυξάνει πρὸς στιγμὴν ἡ ἐκ λάθους ἐπὶ τοῦ ἱστοῦ ἀνάρτησις τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ Γούσκου. Τὸ Στάδιον ἀνασείεται, πῖλοι ἀναρρίπτονται εἰς τὸν ἀέρα, μανδύλια κυματίζουσιν, ὁ ἐνθουσιασμὸς τρέχει ἀπὸ καρδίας εἰς καρδίαν, ὅτε ὅλην ἐκείνην τὴν συγκίνησιν, ἥτις ἀνέμενε τὴν ἐθνικὴν σημαίαν ἐπὶ τοῦ ἱστοῦ, ὅπως μεταστῇ αὐτόχρημα εἰς δάκρυα, καταστέλλει ἡ θέα τῆς ἀναπεταννυμένης πολυαστέρου σημαίας. Ὁ Γκάρρετт εἶχε νικήσει, βαλὼν τὴν σφαῖραν εἰς μέτρα 11,22, τοῦ Γούσκου κατὰ ἑπτὰ μόνον ἑκατοστὰ ὑπολειφθέντος.

Πάντες ἐλπίζουσιν, ὅτι τῶν Ἑλλήνων τις ἔμελλε νὰ στεφθῇ ὡς Ὀλυμπιονίκης ἐν τῷ ἑπομένῳ ἀγωνίσματι, τῇ ἄρσει βαρῶν. Ἀλλ' ὁ Βερσῆς, ὁ Νικολόπουλος, ὁ Παπασιδέρης ὑπελείφθησαν καὶ ἐν τούτῳ, ἐν μὲν τῇ ἄρσει δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν νικητοῦ ἀναδειχθέντος τοῦ Δανοῦ Γιάνσεν, ἄραντος βάρος ἑκατὸν ἕνδεκα καὶ ἡμίσεος χιλιογράμμων, ἐν δὲ τῇ ἄρσει διὰ τῆς ἑτέρας τῶν χειρῶν τοῦ εὐσταλοῦς καὶ κομψοῦ Ἄγγλου Ἔλλιοτ, ἄραντος χιλιόγραμμα ἑβδομήκοντα καὶ ἕν.

Δύσθυμοι ἐπὶ ταῖς ἀποτυχίαις τῶν δύο τελευταίων ἀγωνισμάτων παρέστησαν οἱ Ἕλληνες θεαταὶ εἰς τὸ τελευταῖον ἀγώνισμα τῆς ἡμέρας, τὸν δρόμον τῶν χιλίων πεντακοσίων μέτρων, δρόμον ἀντοχῆς ὁπωσδήποτε ἀντιστοιχοῦντα παρὰ τοῖς νεωτέροις εἰς τὴν δολιχοδρομίαν τῶν ἀρχαίων. Δὲν ἀποκλείονται μὲν ἐλπίδες σχετικῆς ἐπιτυχίας, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ δρόμου τῶν ὀκτακοσίων, καθ' ἃς μεταξὺ τῶν διὰ τὸν τελικὸν δρόμον προκριθέντων ὑπῆρξαν καὶ δύο Ἕλληνες, ὁ Φέτσης καὶ ὁ Γολέμης, καὶ νῦν τασσόμενοι εἰς τοὺς ἀγωνιστὰς τοῦ δολίχου, ἀλλ' οὔτε οὗτοι, οὔτε ὁ μετ' αὐτῶν ἀγωνιζόμενος Καρακατσάνης ἠδυνήθησαν νἀντιμετρηθῶσι πρὸς τὸν ταχύποδα Αὐστραλιανὸν Φλὰκ καὶ τὸν τυχόντα τῶν δευτερείων Ἀμερικανὸν Μπλάκ.

Τὰ πλήθη διαλύονται ἐν μέσῳ τοῦ ἀρχομένου ψύχους.

Πρῶτον δ' ἀγώνισμα τῆς Πέμπτης, 28 Μαρτίου, ὑπῆρξεν ὁ τελικὸς δρόμος τῶν ὀκτακοσίων μέτρων, ἐν ᾧ τὴν νίκην ἤρατο ὁ Αὐστραλιανὸς Φλάκ, διανύσας τὸν ὅλον δρόμον εἰς λεπτὰ 2,11΄. Ὁ δρόμος οὗτος ὑπῆρξε τὸ μόνον ἀθλητικὸν ἀγώνισμα τῆς ἡμέρας, εἰς ὃ ἐπηκολούθησαν τὰ γυμναστικά. Ὡραῖα καὶ στερεὰ κινητὰ μονόζυγα καὶ δίζυγα καὶ τἆλλα ἀναγκαῖα γυμναστικὰ ὄργανα, ἐγκαίρως ἀφιχθέντα ἐκ Βερολίνου, εἶχον στηθῇ ἐν τῇ κονίστρᾳ τοῦ Σταδίου. Καὶ τούτων δὲ τῶν ἀγωνισμάτων μετέσχον Ἕλληνες ἀγωνισταί, πεποιθότες μὲν εἰς τὴν χρονιωτέραν παρ' ἡμῖν καλλιέργειαν τῆς γυμναστικῆς, ὀφειλομένην εἰς τὴν δραστηριότητα καὶ τὸν ζῆλον τοῦ ἐν Ἑλλάδι πρωτεργάτου τῆς γυμναστικῆς, τοῦ κατ' αὐτὰς ἀφ' ἡμῶν προώρως μεταστάντος Ἰωάννου Φωκιανοῦ, διευθυντοῦ τοῦ Κεντρικοῦ γυμναστηρίου καὶ εἰσηγητοῦ τῆς ἱδρύσεως τῶν πρώτων παρ' ἡμῖν γυμναστικῶν σωματείων, ἐν οἷς παραλλήλως καλλιεργεῖται ἥ τε γυμναστικὴ καὶ ἡ ἀθλητική, οὐχ ἧττον δὲ μετὰ δέους προσβλέποντες τοὺς ἐλθόντας ἐκ Γερμανίας, τῆς πατρίδος τοῦ Vater Jahn, ἀντιπροσώπους τῆς γυμναστικῆς. Καὶ ἀληθῶς, ὡς ἐν τοῖς ἀθλητικοῖς ἀγωνίσμασι τὰς πλείστας νίκας ἤραντο ἐν τῷ Σταδίῳ οἱ Ἀμερικανοί, οὕτως αἱ πλεῖσται τῶν νικῶν ἐν τῇ γυμναστικῇ ἐκόσμησαν τὴν κεφαλὴν Γερμανῶν, καὶ κατ' ἐπανάληψιν ἤρθη ἐπὶ τοῦ ἱστοῦ ἡ γερμανικὴ σημαία, ἐπικροτούντων τῶν θεατῶν. Ὡραῖον ἦτο τὸ θέαμα τῶν ὁμάδων τοῦ διζύγου, δύο ἑλληνικῶν, τῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Γυμναστικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἐκ τεσσαράκοντα περίπου ἐφήβων συνισταμένης τοῦ Πανελληνίου γυμναστικοῦ συλλόγου, ὡς καὶ τῆς τὴν νίκην ἀραμένης γερμανικῆς ὑπὸ τὸν Χόφμαν. Καὶ τὰ μὲν γυμνάσια τῶν Ἑλλήνων ἐφήβων ὑπῆρξαν οὐ μόνον ῥυθμικώτατα, ἀλλὰ καὶ θεαματικώτερα, ἰδίως τὰ τῆς ὁμάδος τοῦ Πανελληνίου συλλόγου, ἥτις ἐθεωρήθη ἐπί τινας στιγμὰς ὑπὸ τοῦ πλήθους ὡς μέλλουσα νὰ ἀξιωθῇ τῆς νίκης. Ἀλλ' ἡ μείζων ἀκρίβεια καὶ ἀντοχὴ τῶν δυσκολωτέρων γυμνασμάτων, ἅτινα ἐν ἀπαραμίλλῳ στρατιωτικῇ τάξει ἐξετέλεσεν ἡ γερμανικὴ ὁμάς, ἔπεισε τοὺς ἑλλανοδίκας νὰ δώσωσιν εἰς αὐτὴν τὴν νίκην διά τε τὰ ἐπὶ τοῦ διζύγου γυμνάσια καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ μονοζύγου, ἅτινα ἐξετέλεσαν ἄνευ ἀνταγωνιστῶν οἱ Γερμανοί.

Γερμανὸς δέ, ὁ Σοῦμαν, ὑπῆρξεν ὁ νικητὴς καὶ ἐν τῷ ἀγωνίσματι

τοῦ ἱππικοῦ ἐφαλτηρίου μετὰ λαβῶν, τὴν ἐπὶ τοῦ ἱππικοῦ ἐφαλτηρίου ἄνευ λαβῶν νίκην ἀράμενου τοῦ Ἑλβετοῦ Ζοῦτερ. Γερμανὸς δὲ, ὁ δεξιὸς ἅμα καὶ χαρίεις Βαϊνγκαῖρτνερ, ὑπῆρξε καὶ ὁ νικήσας ἐν ταῖς ἀσκήσεσιν ἐπὶ μονοζύγου κατ' ἄνδρα, Γερμανὸς δὲ καὶ ὁ ἐν τῷ αὐτῷ ἀγωνίσματι τυχὼν τῶν δευτερείων Φλάτοβ, εἰ καὶ δυσχερεστάτας καὶ δεξιωτάτας ἀσκήσεις ἐπὶ τοῦ μονοζύγου ἐξετέλεσαν καὶ οἱ Ἕλληνες γυμνασταὶ Τσικλητήρας καὶ Παπαϊωάννου. Ὑπῆρξαν μάλιστα καὶ οἱ οὐ μόνον εὐχηθέντες εἰς τούτους τὴν νίκην ἐν τούτῳ τῷ ἀγωνίσματι, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλου ἐν τοῖς γυμναστικοῖς ἀγῶσιν ἐξαποροῦντες πῶς δὲν προεκρίθησαν Ἕλληνές τινες ἀγωνισταὶ τῶν ἀλλογενῶν, καὶ δὴ ἰδίως ἡ ὁμὰς τῶν ἐφήβων τοῦ Πανελληνίου Γυμναστικοῦ συλλόγου τῆς τῶν Γερμανῶν. Ἀλλ' οἱ μεμψιμοιρήσαντες ἐλησμόνησαν, ὅτι ἡ κρίσις τῶν γυμναστικῶν ἀσκήσεων, οὖσα ἄλλως δυσχερεστάτη, δὲν ἔχει, ὡς ἡ τῶν ἀθλητικῶν ἀγωνισμάτων, γνώμονας ἀσφαλεῖς, τὸ γαλλικὸν μέτρον καὶ τὸ χρονόμετρον, τοῦτο χρησιμεῦον ἁπλῶς εἰς ἐπιμέτρησιν τοῦ ἀνωτάτου χρόνου τῶν γυμναστικῶν ἐπιδείξεων, ἀλλ' ἐπαφίεται εἰς τὴν ἄκραν δικαιοσύνην τοῦ διεθνοῦς κριτηρίου ἐμπείρων ἑλλανοδικῶν.

Ἀλλ' αἱ μεμψιμοιρίαι ἔπαυσαν, ὅτε ἠκούσθησαν παταγώδη χειροκροτήματα ἐκ τοῦ κύκλου τῶν θεατῶν τῶν ἱσταμένων πλησιέστερον τῆς περὶ τὸ μέσον τοῦ Σταδίου ἐστημένης γεφύρας, ἀφ' ἧς ἦσαν ἀνηρτημένοι οἱ κρίκοι. Θύελλα ἐνθουσιασμοῦ ἐκραγέντος αἴφνης ἀνήγγειλεν, ὅτι ὁ νεαρὸς ἐν τῷ ἀγωνίσματι τῶν κρίκων νικητής, ὃν ἠσπάζοντο μετὰ δακρύων θεαταὶ ἀναπηδῶντες ἐκ τῶν ἑδωλίων των πρὸς τὴν κονίστραν, ἦρον ἐπὶ τοῦ ὤμου χαίροντες οἱ παριστάμενοι, ἐπεδείκνυον γαυριῶντες εἰς τὰ πλήθη οἱ ἑταῖροι, ἦτο Ἕλλην. Ὀνομάζεται Μητρόπουλος καὶ εἶνε ἑταῖρος τοῦ Ἐθνικοῦ γυμναστικοῦ συλλόγου. Τὸ πλῆθος ἀνεβόησεν ἔξαλλον ὑπὸ χαρᾶς, καί, ὅτε ὑπὸ τοῦ πνέοντος ψυχροῦ ἀνέμου λικνιζομένη, ἀνεπετάσθη ἐπὶ τῆς σημαφορου ἡ κυανολευκος, τὸ Στάδιον ὅλον ἀνεβόα, ἐπατάγει, ἐδάκρυεν, ἐπευφήμει, καὶ ἡ σημαία διελάλει τὴν νίκην ὑπερήφανος καὶ ἐκτὸς τοῦ Σταδίου εἰς τὴν μυρμηκιὰν τοῦ ὑπερῴου τὴν κατεχουσαν τὸν λοφον ὅλον τοῦ Ἀρδηττοῦ καὶ εἰς τὰ πλήθη τἀποτελοῦντα ταπητα διηνθισμένον ἐκ κεφαλῶν ἀνθρωπίνων ἀπὸ τῆς εἰσόδου τοῦ Σταδίου μεχρι τῶν κιγκλιδωμάτων τοῦ ἀνακτορικοῦ κήπου.

Ἐφαίνετο οὕτω προεξοφλουμένη ἐν μέσῳ δισταγμῶν μὴ ληγόντων ἀκόμη ἡ νίκη κατὰ τὸν Μαραθώνιον δρόμον, ὡρισμένων διὰ τὴν ὑστεραίαν.

Πόλις ἐν πολιορκίᾳ εὑρισκομένη καὶ καραδοκοῦσα τὴν λύσιν αὐτῆς, ἔθνος ἀναμένον ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν τὸ ἄγγελμα μεγάλης ἐν πολέμῳ νίκης, στηριζούσης ἐθνικὴν ἀπολύτρωσιν ἀπὸ μακρᾶς δουλείας, δὲν θὰ εἶχον τὴν ὄψιν διάφορον ἐκείνης, ἣν παρεῖχε τὸ ἰοστέφανον ἄστυ τὴν Παρασκευὴν, 29 Μαρτίου. Μέχρι τῆς τρίτης μετὰ τὸ μεσονύκτιον ὥρας τῆς προτεραίας τὰ πλήθη συνωστίζοντο περὶ τοὺς τόπους, ἐν οἷς ἐπωλοῦντο τὰ διὰ τὴν ὑστεραίαν εἰσιτήρια τοῦ Σταδίου. Αὐθημερὸν δὲ ἀπὸ ὄρθρου βαθέος ὅμιλοι πολυπληθεῖς συνωθοῦντο περὶ τοὺς πωλητὰς, συνεστοιβάζοντο, διεπληκτίζοντο, ἐπολιόρκουν αὐτόχρημα τὰ γραφεῖα τῆς ἐπιτροπείας καὶ τὰ μέλη αὐτῆς, καὶ ταῦτα πάντα χάριν μιᾶς θέσεως ἐν τῷ Σταδίῳ, ὅπως εὑρεθῶσιν ἐκεῖ τὴν στιγμὴν, καθ' ἣν ἔμελλε νὰ εἰσέλθῃ ὁ νικητὴς Μαραθωνοδρόμος ὁ ἀγγέλλων ἓν καὶ μόνον, ὅτι ὑπῆρξεν ὠκυποδώτερος τῶν συνδιαγωνιζομένων ἐν δρόμῳ μακρῷ ἀντοχῆς τεσσαράκοντα ὅλων χιλιομέτρων. Καὶ ὅμως ὁ ἁπλοῦς ἐκεῖνος ἡμεροδρόμος μετεβάλλετο ἐν τῇ φαντασίᾳ τοῦ πλήθους εἰς κήρυκα νέας ἀοράτου ἐθνικῆς νίκης, ὁ εἷς ἐκεῖνος ἀγωνιστὴς τῶν ποδῶν μετηρσιοῦτο εἰς ἄγγελον φέροντα τὴν χαρὰν εἰς μυριάδας καρδιῶν, ἂν ἦτο Ἕλλην, εἰς δαίμονα οἱονεὶ αὐτάγγελον ἀγνώστου ἥττης, ἀπροσδοκήτου συμφορᾶς, ἂν ἦτο ξένος. Καὶ ἐπάλαιον πάντες ὥρας ὅλας ὑπὲρ μιᾶς θέσεως διὰ νὰ καταστείλωσι τοὺς παλμοὺς ἐκείνους τοὺς συνέχοντας τὴν καρδίαν μετέωροι μεταξὺ προσδοκίας καὶ φόβου, διασαλευόμενοι ὑπὸ ἐλπίδος ὁμοῦ καὶ ἀπελπισμοῦ. Ἡ ἐλπὶς συνεδέετο πρὸς ἀλλόκοτον ὑπέρμετρον χαρὰν, ἡ ἀποτυχία οὐδένα ἔμελλε νὰ προκαλέσῃ κίνδυνον, οὐδεμίαν εἶχε νὰ γεννήσῃ ζημίαν. Καὶ ὅμως ἀδιάφορον. Ἡ καρδία τῆς πόλεως, ἡ καρδία τοῦ ἔθνους ὅλη ἦτο παραδόξως συνεσφιγμένη τὴν ἡμέραν ἐκείνην. Εὐτυχῆ τὰ ἔθνη ὅταν αἰσθάνωνται συγκινήσεις τοιαύτας.

Ἐν μέσῳ δὲ τῶν τοιούτων συγκινήσεων καὶ ἐντυπώσεων τὰ πλήθη, εἰσρεύσαντα εἰς τὸ Στάδιον ὥρας ὅλας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀγωνισμάτων τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἐπλήρωσαν αὐτὸ μέχρις ἀσφυξίας. Ἡ σφενδόνη, τὰ σκέλη, οἱ διάδρομοι, ἀπετέλουν μίαν καὶ μόνην συμπαγῆ μᾶζαν, ἕνα ὄγκον ἔχοντα ἓν πελώριον σῶμα καὶ ἑξήκοντα χι-

λιάδας κεφαλῶν. Ἀλλ' αἱ μυριάδες ἐκεῖναι τῶν ὀφθαλμῶν οἱονεὶ ἐθεῶντο μόνον τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ δὲν ἔβλεπον τὰ ἐκτυλισσόμενα πρὸ αὐτῶν ἀγωνίσματα. Ὁ νοῦς πάντων ἦτο ἐστραμμένος εἰς ἓν κυρίως ἀγώνισμα, εἰς τὸν Μαραθώνιον δρόμον. Πάντες στρέφουσιν ἀνυπόμονοι τὰς σελίδας τοῦ προγράμματος τῶν ἀγωνισμάτων τῆς ἡμέρας, καὶ μετροῦσι τοὺς δρομεῖς τοῦ Μαραθωνίου δρόμου, καὶ βλέπουσι τοὺς ἀριθμοὺς αὐτῶν. Ὅλους ταράσσει ἡ μεταξὺ αὐτῶν συνάντησις τοῦ ὀνόματος τοῦ Φλάκ, ὡςεὶ τοῦτο ἦτο γεγραμμένον διὰ γραμμάτων ἐρυθρῶν, καὶ τὸ ὄνομα ἐκεῖνο ἠλλοιοῦτο εἰς τὴν φαντασμαγορίαν τοῦ εὐμήκους Αὐστραλιανοῦ μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ δρόμου ἐρυθραινομένην μορφήν, μὲ τὰς κνήμας τὰς πελωρίας διασκελίζοντος τὰς ἀποστάσεις, ἀφίνοντος ὄπισθεν πάντας τοὺς δρομεῖς τοὺς ἄλλους, καὶ τὸν Βασιλάκον καὶ τὸν Μπελλόκαν καὶ τὸν Δεληγιάννην καὶ τὸν Γρηγορίου καὶ τὸν Γερακάρην, τοὺς γνωστοὺς ἐκ τῶν Πανελληνίων ἀγώνων προαθλητὰς τοῦ Μαραθωνίου δρόμου κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακούς, και ὅσους ἄλλους εἶχε προσθέσει ἡ ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῶν Ὀλυμπιακῶν γενομένη ἐπαναληπτικὴ δοκιμὴ τοῦ δρόμου.

Ἐν τούτοις δ' εὐχάριστα ἠγγέλλοντο περὶ τῶν πρωινῶν ἐν τῷ Σταδίῳ ἀποτελεσμάτων. Εἶχον τελεσθῆ δύο τῶν γυμναστικῶν ἀσκημάτων, δι' ἃ δὲν εἶχεν ἀρκέσει ὁ χρόνος τὴν προτεραίαν, αἱ ἀσκήσεις ἐπὶ τοῦ διζύγου κατ' ἄνδρα καὶ ἡ ἀναρρίχησις ἐπὶ κάλω. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ ἀγωνίσματι εἶχε νικήσει ὁ Γερμανὸς Φλάτοβ, τὰ δευτερεῖα λαβόντος τοῦ Ἑλβετοῦ Ζοῦτερ. Ἐν δὲ τῇ ἀναρριχήσει καὶ τὸ πρῶτον ἆθλον ἔλαβεν Ἕλλην, ὁ Ἀνδρικόπουλος τοῦ Παναχαϊκοῦ συλλόγου Πατρῶν, καὶ τῶν δευτερείων πάλιν Ἕλλην ἠξιώθη, ὁ ἑταῖρος τοῦ Ἐθνικοῦ γυμναστικοῦ συλλόγου Ξενάκης.

Ἀλλ' ἰδοὺ ἄρχονται τέλος οἱ ἀγῶνες. Ταχὺ περατοῦται τὸ πρῶτον ἀγώνισμα, ὁ τελικὸς δρόμος τῶν ἑκατὸν μέτρων. Σταδιονίκης δ' ἀποδεικνύεται ὁ Ἀμερικανὸς Μποῦρκε, διανύσας τὸν δρόμον ἐντὸς δώδεκα δευτερολέπτων. Ἀμερικανὸς δέ, ὁ Κλάρκ, εἶνε καὶ ἐν τῷ ἅλματι εἰς ὕψος ὁ νικητής, πηδήσας εἰς ὕψος μέτρων 1.81. Πάλιν δ' Ἀμερικανός, ὁ Κοῦρτις, νικᾷ τὸν τελικὸν δρόμον μετ' ἐμποδίων ἐντὸς 17 $^{3}/_{5}$ δευτερολέπτων. Μακρὸς εἶνε ἔπειτα ὁ ἀγὼν τοῦ ἅλματος ἐπὶ κοντῷ. Τὸ πλῆθος θαυμάζει τοὺς πρὸς τοὺς Ἀμερικανοὺς Χόϊτ καὶ Τέϋλερ ἀνταγωνιζομένους Ἕλληνας πηδητὰς Δαμάσκον,

Θεοδωρόπουλον καὶ Ξυδᾶν, ἀλλ' ἡ εὐδοκίμησις αὐτῶν μόνον μέχρι τῶν κατωτέρων βαθμῶν προβαίνει. Καθ' ὅσον ὑψοῦται τὸ ζυγὸν, οἱ Ἕλληνες ἀθληταὶ ἄρχονται ἀποχωροῦντες, εἰς δὲ τὰ τελευταῖα ὕψη ὑπολείπονται μόνον οἱ δύο Ἀμερικανοὶ, διαμφισβητοῦντες σθεναρῶς πρὸς ἀλλήλους τὴν νίκην. Ἀλλὰ μακρὸν διαρκεῖ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὁ ἀγὼν, ὅςτις ἔμελλε νἀπολήξῃ εἰς τὴν νίκην τοῦ Χόϊτ, πηδήσαντος εἰς ὕψος 3,30 μέτρων. Τὰ πλήθη ἤρχισαν ἤδη στενοχωρούμενα πολὺ πρὸ τῆς λήξεως τούτου τοῦ ἀγωνίσματος, ὄχι τόσον διὰ τὸ περὶ τὸ τέλος μονότονον αὐτοῦ, ἀλλὰ διότι εἶχον παρέλθει ἤδη ὑπὲρ τὰς δύο ὥρας ἀπὸ τῆς 2 μ. μ., ὅτε ἦτο γνωστὸν ὅτι ἔμελλον νὰ ἐκκινήσωσιν οἱ δρομεῖς ἐκ Μαραθῶνος. Ἡ ἀνυπομονησία αὐξάνει προβαίνουσα ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν, ὁ παραμικρὸς πάταγος ἐκλαμβάνεται ἀντὶ τοῦ πυροβόλου τοῦ ἀγγέλλοντος τὴν πρὸ τῆς Ῥιζαρείου διάβασιν τοῦ πρώτου Μαραθωνοδρόμου· ἀλλὰ τέλος μικρὸν πρὸ τῆς πέμπτης ὥρας ἠχεῖ πράγματι τὸ πυροβόλον, καὶ τὸν κρότον αὐτοῦ ἀνταποδίδει ὁ ἡνωμένος παλμὸς μυριάδων καρδιῶν ἀπὸ τοῦ ἡγεμόνος μέχρι τῶν νηπίων τῶν παρισταμένων ἐν τῷ Σταδίῳ.

Τὰ ὀλίγα λεπτὰ τῆς ὥρας, ὅσα παρῆλθον μεταξὺ τοῦ κρότου τοῦ πυροβόλου καὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ νικητοῦ, δὲν περιγράφονται. Οὐδεὶς συγκρατεῖται· ὅλων οἱ ὀφθαλμοὶ εἶνε ἐστραμμένοι πρὸς τὴν εἴςοδον τοῦ Σταδίου. Ὀλίγοι εἶνε οἱ καθήμενοι· θὰ ἤθελον πάντες νὰ ἐξορμήσωσι μετὰ τοῦ Σταδίου ἀτμηλάτου πρὸς τὴν ὁδὸν Κηφισίας, ὅπως ἴδωσι τίς ὁ νικητὴς, ὀρθότερον ὅπως ἀντιληφθῶσιν εἰς ποῖον ἔθνος ἀνῆκεν ὁ νικήσας. Δὲν ὁμιλοῦσιν οἱ θεαταί· διαλέγονται ἀθορύβως, ἀνταλλάσσουσι φράσεις διακεκομμένας, εὐχὰς ἀτόλμους. αἵτινες, ἂν ἠδύναντο νὰ ἔχωσι χρῶμα, θὰ ἦσαν ὠχραί. Ὁ πόθος δὲν λαλεῖ, δὲν κραυγάζει· σιγᾷ καὶ ἀναμένει, σαλεύεται καὶ πάλλει. Αἴφνης ἀκούεται διὰ μέσου τοῦ παλλομένου ἐκείνου καὶ ὑπὸ τῆς ἀνυπομονησίας φλεγομένου πλήθους ψίθυρος χαρᾶς, διαδίδεται ἀνεπαισθήτως πτόησις συγκινήσεως, ἀνατινάσσει ὅλας τὰς κερκίδας ἐκ τῶν ἄνω μέχρι τῶν κάτω καὶ ἄνωθεν τοῦ Σταδίου τὰ στίφη ἐπὶ τοῦ ἀνθρωποβριθοῦς λόφου τοῦ Ἀρδηττοῦ καὶ τὴν κυματοειδῆ ἀνθρωπίνην θάλασσαν μέχρι τοῦ Ζαππείου. Εἶνε Ἕλλην! Τίς το εἶπε, πῶς το ἐμάντευσαν, πῶς εἶνε δυνατὸν, ἀφ' οὗ οὐδὲν ἀόρατον ἠλεκτρικὸν σύρμα ἔφερε τὸ ἄγγελμα; Καὶ ὅμως δὲν ἦτο μαντεία δυναμένη νἀμφισβητηθῇ· ἦτο

ἀλήθεια ἀναμφιλέκτως γνωσθεῖσα. Ὁ γενικὸς ἐπόπτης τοῦ Μαραθωνίου δρόμου ταγματάρχης κ. Παπαδιαμαντόπουλος, βλέπων μετὰ τὴν ἀσφαλῆ ἐποπτείαν τῶν πρώτων δρομέων περαιούμενον τὸ στρατιωτικὸν αὐτοῦ καθῆκον καὶ βεβαιωθεὶς πλέον περὶ τοῦ τίς ἔσται ὁ νικητὴς, κεντήσας τὸν ἵππον του εἶχε σπεύσει ἀπὸ ῥυτῆρος, καὶ, εἰςελθὼν πεζὸς εἰς τὸ Στάδιον, εἶχε δείξει εἰς τοὺς καθημένους ἀνὰ τὰς παρὰ τὴν εἴςοδον κερκίδας τὸν ἀριθμὸν 17, τὸν ἀριθμὸν τοῦ νικητοῦ. Ὀλίγοι ὑπῆρξαν οἱ ἀντιληφθέντες τὴν σκηνὴν ἐκείνην, ὀλίγοι οἱ ἀκούσαντες ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς παραζάλης ἀπ' αὐτῶν αὐτοῦ τῶν χειλέων, ὅτι προτρέχει ἀσφαλῶς ἁπάντων τῶν ἄλλων δρομέων ὁ ἐξ Ἀμαρουσίου Σπυρίδων Λούης. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνυπομονησία καὶ ὁ δισταγμὸς ἀκόμη. Ἀλλ' αἴφνης ἤχησαν ἔξωθεν τοῦ Σταδίου παταγώδεις ἐπευφημίαι, καὶ τὰ πλήθη ἤνοιγον διάδρομον, ὅπως διελάσῃ ὁ ἤδη ἐρχόμενος Μαραθωνοδρόμος. Οἱ ἐντὸς τοῦ Σταδίου διέκριναν τὴν λευκὴν περιβολὴν τοῦ Ἕλληνος νικητοῦ, ὁ ἀριθμὸς 17 ὑψώθη ἐπὶ τῆς κεραίας, ἡ ἑλληνικὴ σημαία ἀνεπετάσθη πρὸ τῆς ὥρας ἀκόμη ἐπὶ τοῦ ἱστοῦ, αἱ καρδίαι δὲν ἔπαλλον πλέον, ἀλλ' ἐλάκτιζον τὰ στήθη, ἀσπασμοὶ ἀντηλλάσσοντο, πῖλοι ἀνερρίπτοντο εἰς τὰ ὕψη, περιστεραὶ δεδεμέναι διὰ ταινιῶν φερουσῶν τὰ ἐθνικὰ χρώματα διίπταντο ἔμφοβοι πρὸ τῶν ἀνακραυγῶν τοῦ πλήθους, μικραὶ ἑλληνικαὶ σημαῖαι ἀνεφάνησαν ῥιπιζόμεναι ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ἀνὰ πᾶσαν κερκίδα καθ' ὁμίλους θεατῶν ἐνθουσιώδεις, αἱ μουσικαὶ ἐπαιάνιζον, οἱ ὀφθαλμοὶ ἐδάκρυον, αἱ χεῖρες ἐκρότουν, βροντὴ ἐπευφημιῶν ἐπλήρωσε τοὺς ἀέρας, τὸ Στάδιον ἐσείετο καὶ ὁ Ἀρδηττὸς ἠλάλαζε, καὶ ὁ ἥλιος αἴφνης μειδιάσας ἐκ μέσου τῶν τέως αὐτὸν καλυπτόντων νεφῶν ἐφώτισε σκηνὴν συγκινήσεως ἀπαραμίλλου, μεγαλειου ἀρρήτου. Ταῦτα δὲ πάντα ἐτελέσθησαν ἐν μιᾷ καὶ μόνῃ στιγμῇ ὡςεὶ ὑπὸ ἠλεκτρικοῦ σπινθῆρος, ταὐτοχρόνως, αὐτομάτως, ταχύτερον ἢ γράφονται, πολὺ γοργότερον ἢ ἀναγινώσκονται. Καὶ τοιοῦτον εὗρε τὸ Στάδιον, συγκεκινημένον, κατεχόμενον ὑπ' ἀλλοφροσύνης, ἀνάστατον ὅλον ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος μέχρις αὐτῶν σχεδὸν τῶν ψυχρῶν ἑδωλίων, εἰςελθὼν μετ' ὀλίγον ὁ Λούης, φαιδρὸς, ἡλιοκαὴς, ὑπομειδιῶν, ἐκπληττόμενος, ὅτε περιέλαβον αὐτὸν μέσον προςδραμόντες τοῦ βασιλέως του οἱ υἱοὶ, βλέπων τὸν ἄνακτά του αὐτὸν χαιρετίζοντα μεθ' ὑπερηφανείας τὸν νικητὴν καὶ περιηχούμενος ὑπὸ τῆς θυέλλης τῆς χαρᾶς καὶ τῶν ἐπινικίων, δι'

ὧν κατηγλάϊζεν ἀπὸ τοῦ θεάτρου τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου τὸν ἀγρότην θριαμβευτὴν τὸ ἔθνος ὅλον. Οὐδ' ὑπῆρξε μικροτέρα ἡ συγκίνησις καὶ ἡ χαρά, ὅτε μετὰ τὸν Λούην, διανύσαντα τὸν ὅλον ἀπὸ Μαραθῶνος δρόμον εἰς ὥρας 2.58΄,56΄΄, ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος Μαραθωνοδρόμος ὑπῆρξαν ἐπ' ἴσης Ἕλληνες, ἐλθόντες σχεδὸν ὁμοῦ, ὡς ἐν τοῖς Πανελληνίοις ἀγῶσιν, ὁ Βασιλάκος (3,6΄,3΄΄) καὶ ὁ Μπελόκας (3,6΄,30΄΄), μεθ' οὗ εἰςῆλθεν εἰς τὸ Στάδιον ὁ Οὗγγρος Καίλνερ, χαιρετισθεὶς εὐφροσύνως καὶ μετ' ἀγάπης μετὰ τὴν ἐξασφαλισθεῖσαν νίκην τῶν Ἑλλήνων οὐ μόνον ἐν τῷ ἀριστείῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς δευτερείοις καὶ τῇ τρίτῃ θέσει.

Μετὰ δὲ τὴν ἐκ τοῦ Μαραθωνίου δρόμου συγκίνησιν ἡ ἐπακολουθήσασα πάλη, τὸ ἐπισφράγισμα τῶν ἐν τῷ Σταδίῳ ἀγώνων, ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἐπέχουσα ἣν θέσιν ἡ ἐνίοτ' ἐν ταῖς παραστάσεσι τῶν δραματικῶν θιάσων τὴν διδασκαλίαν συγκινητικῆς τραγῳδίας συμπληροῦσα φαιδρὰ κωμῳδία. Ἡ πάλη εἶχε μὲν ἐν τῇ ἀρχαιότητι, μάλιστα ὅτε ἦτο συνηνωμένη μετὰ τῆς πυγμῆς ἐν τῷ παγκρατίῳ, θλιβερὰ καὶ ἐνίοτε τραγικὰ ἐπακόλουθα. Ἀλλ' ὑπὸ τὴν διατύπωσιν εἰς ἣν περιώρισαν αὐτὴν εὐλόγως οἱ νεώτεροι, ἀποβαλόντες πᾶν τὸ ἐπικίνδυνον, δὲν ἐξέλιπε μὲν παντελῶς τὸ ἀνώδυνον, ἀλλ' ἐπικρατεῖ ὅμως τὸ φαιδρόν. Ἐκ τῶν δηλωθέντων καὶ ἐν τῷ προγράμματι ἀναγεγραμμένων παρουσιάζονται πέντε μόνον παλαισταί, κληρωθέντες, συμφώνως πρὸς τὰ παρ' ἀρχαίοις ἐν περιπτώσει περιττοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατὰ ζεύγη ἀθλητῶν ἐθιζόμενα, εἰς δύο ζεύγη καὶ ἕνα ἔφεδρον. Τούτων παλαίουσι πρῶτοι οἱ Ἕλληνες Χριστόπουλος μὲ τὸν Οὗγγρον Ταποβίτζα· καὶ ἀναδεικνύονται μὲν ἰσόπαλοι οἱ ἀθληταί, ἀλλὰ τέλος ἀποχωρεῖ ὁ Οὗγγρος. Ἐπαναλαμβάνεται ἔπειτα ἡ πάλη μεταξὺ τοῦ Σοῦμαν καὶ Ἕλλιοτ, ἀλλ' ὁ βραχύσωμος καὶ σθεναρὸς Γερμανὸς καταπαλαίει μετὰ θαυμασίας ταχύτητος τὸν ὑψιτενῆ καὶ κομψὸν Ἄγγλον. Τρίτοι παλαίουσι πρὸς ἀλλήλους μετὰ νέαν κλήρωσιν ὁ Ἕλλην Χριστόπουλος μετὰ τοῦ Ἕλληνος Τσίτα. Καὶ εἶνε μὲν μυωδέστερος ὁ βραχὺς Τσίτας, ἀλλ' ὁ εὔκαμπτος Χριστόπουλος ἐπὶ μακρὸν ἐκφεύγει τῶν χειρῶν αὐτοῦ, καὶ ἡ πάλη παρατείνεται ἄκριτος ἐπὶ πολύ. Τρὶς ὁ Τσίτας κατορθόνει νὰ καταρρίψῃ τὸν ἀντίπαλον πρηνῆ, ἀλλ' ἐκεῖνος, ἐχόμενος κρατερῶς τοῦ ψαμμώδους ἐδάφους, συναναίρεται καὶ συνολισθαίνει μετ' αὐτοῦ, πειρωμένου νὰνατρέψῃ αὐτὸν ὕπτιον καὶ νι-

κήσῃ. Οὐδετέρου δὲ δυναμένου νὰ καταπαλαίσῃ τὸν ἀνταγωνιστὴν, ὁ Χριστόπουλος ἀναγκάζεται νἀποχωρήσῃ. παθὼν κάταγμα τῆς κλειδός. Μένουσιν οὕτως ἐπὶ τῆς παλαίστρας μόνοι ὁ Τσίτας καὶ ὁ Σοῦμαν, ὧν μέχρι τινὸς παρακολουθεῖ τὴν κρατερὰν πάλην τὸ πλῆθος, ἀποχωροῦν κατασκεδαννυμένης ἤδη τῆς νυκτός. Παρέστη δὲ οὕτως ἡ ἀνάγκη νἀναβληθῇ τὸ τέλος τῆς πάλης εἰς τὴν πρωίαν τῆς ὑστεραίας, ὅτε ὁριστικῶς ἐνίκησεν ὁ Σοῦμαν. Ἐν τούτοις δ' οἱ λογιώτεροι τῶν ἐν τῷ Σταδίῳ θεατῶν, ἀπερχόμενοι ἐξ αὐτοῦ τὴν τελευταίαν τῶν ἐπισήμων ἡμερῶν, ὅτε συνεσκόταζεν ἤδη, ἐνεθυμήθησαν, ὅτι ἀνάλογος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ὀλυμπίᾳ τῷ 472 π. Χ. μακρὰ μέχρι βαθείας νυκτὸς παράτασις τοῦ παγκρατίου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐπιμήκυνσιν τῆς διαρκείας τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, οἵτινες μεχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου ἐτελοῦντο ἐν μιᾷ καὶ μόνῃ ἡμέρᾳ.

Οὕτως ἐπερατώθησαν μὲν ἐν τῷ Σταδίῳ οἱ ἀθλητικοὶ καὶ γυμναστικοὶ ἀγῶνες, ἀλλ' ἡ πόλις καὶ μετ' αὐτῆς ἡ Ἑλλὰς ὅλη ἑώρταζεν ἤδη φαιδρὰ τὰ ἐπινίκια τοῦ Μαραθωνίου δρόμου, καὶ ἔξαρσις φιλαθλητισμοῦ, συναναμεμιγμένου μετ' ἐθνικοῦ φρονήματος, εἶχε θερμάνει τὰ στήθη καὶ ὀγκώσει τὰς καρδίας ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων, εὐλόγως ἐν τῇ διὰ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἀναγεννήσει τῶν δαιμονίων τῆς γυμναστικῆς συνορώντων τὴν ἐξύψωσιν καὶ τὸν φρονηματισμὸν τῆς νέας γενεᾶς καὶ θαρραλέων ἀποβλεπόντων εἰς προσμειδιῶν εὔελπι ἐθνικὸν μέλλον.

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ

ΕΝ ΤΗ ΕΣΠΕΡΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΕΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ *

Μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία ἠγνοεῖτο σχεδὸν παντελῶς ὑπὸ τῶν λογίων τῆς ἀρκτῴας καὶ ἑσπερίας Εὐρώπης. Ἀλλὰ τὸ ἐξαίσιον κάλλος τῆς δημώδους ἡμῶν μούσης δὲν ἤργησε νὰ ἑλκύσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου. Καθ' οὓς χρόνους τὸ ἡμέτερον ἔθνος ἐπάλαιε πρὸς τὸν Ἀσιανὸν δεσπότην ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς γῆς τῶν πατέρων ἡ δημοτικὴ ποίησις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ηὔφραινε μὲν τὸν Γκαῖτε, ὅστις καὶ μετέφερεν ἄνθη τινὰ αὐτῆς εὐώδη εἰς τὸν γερμανικὸν Παρνασσόν, ἀπησχόλει δὲ τὸν Fauriel καὶ τὸν κόμιτα Marcellus ἐν Γαλλίᾳ, ἔπειτα δὲ πλὴν ἄλλων τὸν Γερμανὸν Kind καὶ ἀργότερον τὸν Passow, ὅστις καὶ συνέλεξε τὴν γνωστὴν τῶν δημωδῶν ἡμῶν ᾀσμάτων ἀνθολογίαν. Ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν χρόνον οἱ Εὐρωπαῖοι οὐδὲν ἄλλο τῶν πνευματικῶν προϊόντων τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου ἐγίνωσκον πλὴν τῶν αὐτοφύτων ἀνθέων τῆς δημώδους μούσης. Ἂν ἐξαιρέσωμεν τὸν Γερμανὸν Brandis, ὅστις ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ Ἀνακοινώσεις ἐξ Ἑλλάδος ἀνέλυσε καί τινα ἔργα λογίων ποιητῶν, οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Γάλλοι καὶ πολὺ μᾶλλον οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἐγίνωσκον μόνον τινὰ τῶν ἐπιτυχεστέρων ἔργων τῆς παρ' ἡμῖν ἀραιᾶς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς, ἰδίως τὰς ἐκδόσεις ἐπιγραφῶν ἀρχαίων καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἀλλ'

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸ στοιχεῖον **Ω** ἐν τῷ περιοδικῷ Ἑστίᾳ Τόμ. ΚΕ' (1888) σ. 361 κ. ἑ. Τὸ ἄρθρον τοῦτο δεικνύει τὰ μέχρι τοῦ ἔτους ἐκείνου καθ' ὅλου ὑπὲρ τῆς νέας ἑλληνικῆς ποιήσεως πραχθέντα ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, οὐδ' ἐπιχειρῶ νὰ συμπληρώσω αὐτό, προσθέτων τὰ περὶ τῆς ἔκτοτε ἐπελθούσης παρὰ τοῖς Εὐρωπαίοις διαδόσεως τῶν λογοτεχνικῶν προϊόντων τοῦ νέου ἑλληνικοῦ Παρνασσοῦ.

ἀπό τινων ἐτῶν ὀλίγων ἥ τε ποίησις τῶν λογίων καὶ ἡ νεοθαλὴς παρ' ἡμῖν διηγηματογραφία κατέστησαν ἀντικείμενα λόγου παρὰ τοῖς Ἑσπερίοις καὶ εἵλκυσαν τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ νὰ μεταφράζωνται πολλὰ ἔργα τῆς παρ' ἡμῖν μούσης καὶ ἐκδότας νὰ εὑρίσκωσιν. Ἐπιφανῆ βεβαίως θέσιν κατέχει ἐν ταύτῃ τῇ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἔδειξαν ὑπὲρ τῶν προϊόντων τούτων τῆς ἑλληνικῆς λογογραφίας οἱ φιλέλληνες ἑταῖροι τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, οὗτινος ἡ Ἐπετηρὶς πολλάκις ἐδημοσίευσε διατριβὰς περὶ τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ἢ καὶ μεταφράσεις. Ὁ ἐξ Ἑλλήνων Γεμενῆς (Yemeniz) καὶ οἱ Γάλλοι Legrand καὶ Queux de Saint-Hilaire ὑπῆρξαν κυρίως οἱ συντελέσαντες ἐν Γαλλίᾳ εἰς τὴν διάδοσιν τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως καὶ διηγηματογραφίας. Ἐν δὲ Γερμανίᾳ δραστηρίως εἰργάσθη ὑπὲρ αὐτῆς ὁ ἀκάματος Αὔγουστος Βόλτς, ὅστις διὰ τοῦ Magazin für die Litteratur des In-und Auslandes καὶ τῶν Διδασκαλίων, ἐφημερίδος τοῦ Φραγκοφορτίου, κατέστησε γνωστὰ πολλὰ τῶν προϊόντων τῶν ἐπιφανεστέρων νεοελληνικῶν καλάμων. Οὐ μικρὸν δὲ συνετέλεσεν εἰς τοῦτο τὸ ἔργον καὶ ὁ Ὀλλανδὸς Hans Muller διὰ τῆς ἐπ' ἐσχάτων γερμανιστὶ δημοσιευθείσης περιοδείας του ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, ἧς ἐπίμετρον εἶνε μετάφρασις νεοελληνικῶν ποιημάτων εἰς τὴν γερμανικήν. Συγχρόνως δ' ἐν Ἀγγλίᾳ ἡ Ἐλισάβετ Ἔδμονδς διὰ τῶν Greek Lays, Idylls, Legends, ἐκδοθέντων ἐν Λονδίνῳ τῷ 1885, καὶ διά τινος κατ' αὐτὰς ἐν ἀμερικανικῷ περιοδικῷ διὰ κυρίας δημοσιευθείσης μονογραφίας ἐπειράθη νὰ καταστήσῃ γνωστοὺς εἰς τὸ ἀγγλογλωσσον κοινὸν τοὺς παλαιοτέρους καὶ νεωτέρους ἡμῶν ποιητάς, τὰ ἔργα των, αὐτάς των τὰς εἰκόνας. Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ πνεύματι εἰργάσθησαν ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Ciampoli, ὁ Palumbo, ὁ Gemma.

Εἶνε λοιπὸν εὐφρόσυνος εἰς τὸν Ἕλληνα ἡ συναίσθησις, ὅτι χάρις εἰς τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας καὶ ἄλλους μεταφραστάς, οὓς δὲν ἀναγράφομεν πάντας, ἐπειδὴ ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ πλήρους βιβλιογραφίας, τὰ ὀνόματα τοῦ Ῥήγα καὶ τοῦ Βηλαρᾶ, τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Χριστοπούλου καὶ τοῦ Ῥαγκαβῆ, τῶν Σούτσων καὶ τοῦ Ὀρφανίδου, τοῦ Ζαλακώστα καὶ τοῦ Βαλαωρίτου, τοῦ Ἰουλίου Τυπάλδου καὶ τοῦ Ταντταλίδου, τοῦ Βερναρδάκη καὶ τοῦ Βλάχου, τοῦ Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ Βασιλειάδου, τῶν Παράσχων καὶ τοῦ Λα-

σκαράτου, τοῦ Καρασούτσα καὶ τοῦ Βικέλα κατέστησαν γνωστὰ εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον. Οὐδὲ περιωρίσθη ἡ γνῶσις τῆς ἡμετέρας ποιήσεως καὶ διηγηματογραφίας εἰς τὴν παλαιοτέραν ἐποχὴν τὴν ἀντιπροςωπευομένην ὑπὸ τῶν παλαιμάχων ἐκείνων τῆς παρ' ἡμῖν ποιητικῆς κινήσεως, ὧν τινες ἔτι καὶ νῦν εὐφραίνουσι καὶ συγκινοῦσι τὸ Ἑλληνικόν, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περὶ τὴν πάτριον ἡμῶν φιλολογίαν ἀσχολουμένων περιέλαβε καὶ τὴν νεωτέραν γενεάν, ἤτοι πλὴν ἄλλων τὸν Προβελέγιον καὶ Καμπούρογλουν, τὸν Δροσίνην καὶ Παλαμᾶν, τὸν Βιζυηνὸν καὶ Καρκαβίτσαν. Ὁ δὲ πρὸς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν ζῆλος ἔφθασε μάλιστα ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ μέχρι τοσούτου, ὥςτε δὲν εἶνε ἀσύνηθες, ἰδίως ἐν Γερμανίᾳ, νὰ παρέχωνται εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῶν ἐφημερίδων ἐν ἐπιφυλλίδι μεταπεφρασμένα ἑλληνικὰ διηγήματα, ἐν ᾧ αἱ ἡμέτεραι ἐφημερίδες συνήθως ἐκλέγουσι μυθιστορίας ξένας, καὶ ὄχι πάντοτε τὰς ἀρίστας.

Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι, ὡς ἐκ τῆς βραχείας ταύτης ἀνακεφαλαιώσεως ἀποδεικνύεται, ἀνοίγεται νέον στάδιον εἰς τοὺς νέους Ἕλληνας ποιητὰς καὶ διηγηματογράφους. Ἡ παρ' ἡμῖν πνευματικὴ παραγωγὴ δὲν γνωρίζεται τὸ ἑξῆς εἰς τοὺς ξένους διὰ μόνων τῶν προϊόντων τῆς νεαζούσης ἡμῶν ἐπιστήμης, ὅσα ἀξιοῦνται τῶν μεριμνῶν τῶν ἀλλογενῶν ἐπιστημόνων. Ἡ ποίησις καὶ τὸ διήγημα δὲν ἀπευθύνονται εἰς τοὺς ὀλίγους, ἀλλ' εἰς τὰ πλήθη, εἶνε δ' ἐξ αὐτῆς αὐτῶν τῆς φύσεως προϊόντα κοσμοπολιτικά, δυνάμεθα εἰπεῖν. Εὐχάριστον λοιπὸν εἶνε, ὅτι εὐρύνεται διὰ τὰ τοιαῦτα παρ' ἡμῖν καλλιστεύματα τοῦ λόγου ὁ ὁρίζων, ὅτι ἤρχισαν νὰ γίνωνται γνωστὰ καὶ ἐκτὸς τῶν στενῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος, ὅτι δύνανται καὶ οἱ παρ' ἡμῖν λογοτέχναι νὰ ζηλώσωσι κατὰ τὸ ἐνὸν παγκόσμιον φήμην, ἀνάλογον ἕκαστος πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἰδίου ἔργου καὶ τοῦ καλάμου τὴν δεξιότητα. Τοῦτο δὲ οὐ μόνον εἰς τοὺς συγγραφεῖς ἠθικῶς, ἀργότερον δ' ἴσως ποτὲ καὶ ὑλικῶς θἀποβῇ ἐπικερδές, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἔθνος παρέχει ὠφέλειαν καὶ τιμήν, ὅπως μὴ θεωρῆται ὅλως ἄμουσον, ἐν ᾧ καὶ ἄλλα ἔθνη ἐπ' ἴσης σχεδὸν ὀλιγάνθρωπα ὡς τὸ ἡμέτερον ἢ μικρῷ πολυαριθμότερα ἔχουσι νὰ ἐπιδείξωσι συγγραφεῖς παγκοσμίους, ὡς ἡ Δανία τὸν Ἄνδερσεν καὶ ἡ Νορβεγία τὸν Ἴβσεν καὶ τὸν Björnstjerne Björnson.

Πρὸς τὰς σημειώσεις ταύτας καὶ σκέψεις καὶ εὐχὰς ἔδωκεν ἀφορ-

μὴν ἡ ἐπέκτασις τοῦ περὶ τῆς ἡμετέρας φιλολογίας ἐνδιαφέροντος καὶ ἐν Οὐγγαρίᾳ, ὅπου δὲν ἦτο αὕτη καὶ μέχρι τοῦδε παντελῶς ἄγνωστος. Ἀπὸ ἐτῶν πολλῶν, ὡς γνωστόν, ὁ καθηγητὴς τοῦ ἐν Βουδαπέστῃ Πανεπιστημίου Ἰωάννης Τέλφυς ἀσχολεῖται μετὰ ζήλου πολλοῦ περὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἡ δὲ μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου, ἐν ᾗ διέπρεψεν, ἤγαγον αὐτὸν καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν λογοτεχνικῶν προϊόντων τῆς παρακμῆς. Ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖ ἐσταμάτησεν ὁ φιλέλλην λόγιος, περιέλαβε δ' εἰς τὸν κύκλον τῶν μελετῶν του τήν τε παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικὴν παραγωγὴν καὶ τὴν ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ πρόοδον. Γνωστὴ εἶνε ἡ ἐπιμονή, μεθ' ἧς ὁ Τέλφυς ὑπεστήριξε πάντοτε, ὅτι οἱ κατὰ τόνον στίχοι δὲν εἶνε μετρικὴ τροποποίησις τοῦ μεταγενεστέρου ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ παρουσιάζονται ἤδη κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ ὅτι ἤδη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εὑρίσκομεν καὶ αὐτὴν τὴν ὁμοιοκαταληξίαν. Γνωστὸν δ' ἐπ' ἴσης εἶνε, ὅτι πολλάκις ἐπέστειλε περὶ ζητημάτων διαφόρων εἰς ἑλληνικὰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ἣν καὶ κατανοεῖ καλῶς καὶ γράφει. Ἐν δὲ περιοδικοῖς οὐγγρικοῖς πλειστάκις ἔγραψε περὶ νεοελληνικῶν ἔργων, ἐπιστημονικῶν τε καὶ λογοτεχνικῶν. Εἰς τὴν ἀκάματον λοιπὸν ταύτην ἐνέργειαν τοῦ Τέλφυος χρεωστοῦμεν ἴσως καὶ τὴν ἐπ' ἐσχάτων ἐμφάνισιν καὶ ἄλλου Οὔγγρου, ἐπιληφθέντος μετὰ ζήλου τῆς παρὰ τοῖς ὁμογενέσιν αὐτοῦ διαδόσεως τῶν προϊόντων τῆς νεοελληνικῆς μούσης.

Ὁ νέος οὗτος φίλος τῆς καθ' ἡμᾶς ποιήσεως ἀνήκει εἰς τοὺς εὐπατρίδας τῆς Οὐγγαρίας. Εἶνε δὲ ὁ κόμις Γεώργιος von Schulpe. Οὗτος καὶ ἄλλα μὲν ἀπό τινος χρόνου ἔδωκε δείγματα τῆς περὶ τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν ἀσχολίας του καὶ μέγα ἄλλο ἔργον, ὡς μανθάνομεν, παρασκευάζει σχετικὸν πρὸς αὐτήν, ὅπερ προτίθεται νἀφιερώσῃ εἰς τὴν Α. Μ. τὸν βασιλέα Γεώργιον ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς προσεχοῦς εἰκοσιπενταετηρίδος τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναβάσεως αὐτοῦ. Ἰδίως δ' ἔχομεν νῦν ὑπ' ὄψιν συγγραφὴν αὐτοῦ ἤδη ἐκδεδομένην κατὰ τὸ ἐνεστὼς ἔτος φιλοκάλως ἐν Λειψίᾳ. Τὸ βιβλίον ἐπιγράφεται Ἐξωτικὰ ἄνθη (Fremdländische Blumen), ἀποτελεῖται δ' ἐκ συλλογῆς ἐμμέτρων μεταφράσεων ποιημάτων ἑλληνικῶν, γαλλικῶν, ἀγγλικῶν, ἱσπανικῶν καὶ ἀνατολικῶν. Ἐν τούτοις δὲ τὰ ἑλληνικὰ κατέχουσι τὴν πρώτην καὶ ἐπιφανεστάτην θέσιν. Καὶ προηγεῖται μὲν μα-

κρὸν δοκίμιον ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Jordan ὡραίας γερμανικῆς μεταφράσεως τῆς Ὀδυσσείας, ἕπονται δὲ πολλαὶ μεταφράσεις νεοελληνικῶν ποιημάτων, τῶν μὲν ἤδη ὑπ' ἄλλων μεταπεφρασμένων, τῶν δὲ νῦν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ συλλογέως μετενεχθέντων εἰς τὴν γερμανικήν. Ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ εὑρίσκομεν οὐ μόνον δημοτικὰ ᾄσματα, ἀλλὰ καὶ ποιήματα τοῦ μακαρίτου Παπαρρηγοπούλου καὶ τῶν κ. κ. Δημ. Βικέλα, Γ. Μαρτινέλλη, Γ. Δροσίνη, Νικ. Δοσίου καὶ Δημ. Κυδωνιάτου καί τινων ἄλλων φερομένων ἀνωνύμως. Ὁμολογοῦμεν, ὅτι εἰ καὶ ἡ γενομένη ἐκλογὴ τῶν παρατιθεμένων δοκιμίων τῆς νέας ἑλληνίδος μούσης δὲν εἶνε πάντοτε ἡ ἀρίστη, ἡ ἀνάγνωσις τῶν ποιημάτων τούτων ὑπὸ τὸ γερμανικὸν περίβλημα ἐνεποίησεν εἰς ἡμᾶς ἀρίστην αἴσθησιν. Καὶ αὐτὰ τὰ μετριώτερα ἐνέχουσί τι τὸ γλυκὺ καὶ ποιητικὸν, πολλὴ δὲ εἶνε ἡ χάρις τῶν ἐκλεκτοτέρων ὅσ' ἀπήνθισεν ὁ συλλογεύς. Τινὰ δὲ τούτων δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς τἄριστα τῶν ἀνθέων ὅσα περιέχει ἡ ὅλη συλλογή.

Εὐχόμενοι ὅπως ἴδωμεν ταχέως δημοσιευομένην τὴν Νεοελληνικὴν ἀνθολογίαν, ἣν ὑπόσχεται ὁ συγγραφεὺς, θεωροῦμεν καταλληλότατον νὰ περατώσωμεν τὸ βραχὺ ἡμῶν σημείωμα περὶ θέματος, περὶ οὗ πολλὰ δύνανται νὰ γραφῶσι, διὰ τῶν ἑξῆς ἐνθουσιωδῶν περὶ τῆς νεαρᾶς ἡμῶν φιλολογίας λέξεων, δι' ὧν ὁ κ. von Schulpe προεισάγει εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐκ τῆς νέας ἑλληνικῆς μεταφράσεων·

«Ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία, λέγει, εἶνε πλουσιωτάτη χρυσαυγῶν, » ἀνεξαντλήτων καὶ οὕτως εἰπεῖν ἀπροσδοκήτων ποιητικῶν θησαυ- » ρῶν· ὀφείλομεν δὲ νὰ ὦμεν εὐγνώμονες εἰς πάντα μεταφραστὴν, » ἀποπειρώμενον καὶ ἀγωνιζόμενον νἀνασύρῃ τὰ πολύτιμα ταῦτα κει- » μήλια τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ἐκ τῆς σήραγγος ἐν ᾗ εὕρηνται » κεκρυμμένα καὶ νὰ παράσχῃ αὐτοῖς ἐν τῇ παγκοσμίῳ φιλολογίᾳ » τὴν θέσιν ἐκείνην, ἧς εἶνε ἄξια νὰ τύχωσιν.

«Ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία εἶνε πλουσία, πλουσιωτάτη περιδόξων » ποιητῶν. Ἡ δημοτικὴ μοῦσα εἶνε μοναδικὴ εἰς τὸ εἶδός της, ἐν δὲ » τῷ θησαυρῷ τῆς δημώδους ποιήσεως τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας » εὑρίσκομεν μαργαρίτας καὶ πολυτίμους λίθους, περιβαλλομένους ὑπὸ » τῆς ἀφθίτου καὶ πλήρους αἴγλης καλλονῆς ἀκτινοβόλου. Καὶ διὰ » τοῦτον τὸν λόγον εἴμεθα εὐγνώμονες πρὸς πάντα μεταφραστὴν, » ἀναλαμβάνοντα τὸ ἔργον νὰ καταστήσῃ γνωστὰ τὰ θαυμάσια ταῦ-

» τα ποιητικὰ προϊόντα ἐν ἀπαραλυμάντῳ κάλλει εἰς τοὺς Γερμανοὺς
» ἀναγνώστας. Ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ᾄσματα,
» ἅτινα λόγῳ εὐανθοῦς τρυφερότητος, βαθύτητος καὶ λεπτότητος τοῦ
» αἰσθήματος καὶ τῆς διατυπώσεως αὐτοῦ μόνον ὀλίγας φιλολογίας
» κοσμοῦσι καὶ ἐξωραΐζουσιν.

« Ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία εἶνε πλουσία εὐφυεστάτων λογίων ποι-
» ητῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπείρως πλουσία δημοτικῶν ᾀσμάτων, ἅτινα εἶνε
» κατὰ τὴν κυριωτάτην ἔννοιαν τῆς λέξεως ἐντεχνότατα δημιουργή-
» ματα τῆς δημώδους μούσης, πολλάκις δὲ καὶ ὑπερβάλλουσι καὶ
» ὑπερακοντίζουσι τὰ προϊόντα τῶν λογίων ποιητῶν ».

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΡΟΤΕ

ΒΙΟΓΡΑΦΟΥΜΕΝΟΣ ΥΠΟ ΤΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΑΥΤΟΥ *

Ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐπιστήμῃ ἄρχεται νέα, μεγάλη περίοδος ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος. Ἐν τοῖς χρόνοις ἐκείνοις τῶν μεγάλων γεγονότων, ὅτε παλαιὰ μὲν κατασκευάσματα κατέρρεον, ἀνεζυμοῦντο δὲ καὶ ἐκαλοῦντο εἰς ζωὴν νέαν πολιτεύματα καὶ λαοί, ἐν ἐποχῇ μορφώσεως καὶ ἀναμορφώσεως, μερίμνης, μεμψιμοιριῶν καὶ ἐλπίδων, ὁ Γερμανὸς Niebuhr, ἀνὴρ μεγαλοφυὴς καὶ μεγαλοπράγμων, ἀπὸ σταθερᾶς σκοπιᾶς, μὲ βλέμμα διαυγὲς καὶ πεπειραμένον ἦγε τὴν ἱστορικὴν μέθοδον ἐπ' ἀσφαλέστερα, τὸ μὲν εἰσηγητὴς γενόμενος νέων ὁδῶν ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῆς ῥωμαϊκῆς ἱστορίας καὶ ὀρθῶς δεικνύων τοὺς δρόμους οὓς ἠκολούθησεν ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσι, τὸ δὲ εἰσηγούμενος μὲν τὴν ἔκδοσιν τῶν Monumenta Germaniae historica, θεμελιῶν δὲ τὴν Βυζαντίδα. Ἡ ἐπιστήμη ἠκολούθησεν ἔπειτα πιστῶς τὸν δρόμον ὃν ἔτεμεν ὁ μέγας αὐτοῦ νοῦς καὶ εἶνε θαυμάσια τἀποτελέσματα ἅτινα ἐπήνεγκεν ἡ ἀσφάλεια τῆς ἱστορικῆς μεθόδου καὶ ἡ τέχνη τοῦ λόγου, ἰδίως ἐν Γερμανίᾳ. Ἐνταῦθα μετὰ θερμότητος σπανίας ἐπελάβοντο τοῦ ἔργου οἱ ἱστορικοί, συλλέγοντες μὲν καὶ ἀποκαθαίροντες τὴν ὕλην, μελετῶντες δὲ νὰ ἐπαναφέρωσι τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν εἰς τὰς πρώτας πηγὰς καὶ ἐπιχειροῦντες νὰ περιβάλωσι τἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν μορφὴν καλὴν καὶ ἐπαγωγόν. Ἀλλὰ ταῦτα μάλιστα ἐν τῇ γερμανικῇ καὶ τῇ ῥωμαϊκῇ ἱστορίᾳ. Ἐπ' ἐκείνην μὲν ἦγεν αὐτοὺς ἐθνικὴ χρεία, ταύτην δὲ προεβίβαζον αἱ ἀνάγκαι τοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ νομικόν τι διάφορον.

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ Κλειοῖ τοῦ 1874 ἀρ. 679-681.

Ἄλλως εἶχε τὸ πρᾶγμα περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν. Αὕτη δὲν κατέτεινεν, οἱονεὶ εἰπεῖν, τοὺς κλάδους αὐτῆς μέχρι τοῦ παρόντος, οὐδὲ παρεῖχεν, ὡς ἡ ἱστορία τοῦ ἑτέρου τῶν ἐκκρίτων ἐθνῶν τῆς ἀρχαιότητος, τῶν Ῥωμαίων, ζητήματα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ἐφαπτόμενα ἀμέσως καὶ ἀναποδράστως αὐτῆς τῆς σαρκὸς τῆς συγχρόνου κοινωνίας. Εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἔμελλον τοσαῦτα νὰ διαλυθῶσι, τοσαῦτα νἀναπλασθῶσιν, ἐνίοτε τοσούτων κατασκευασμάτων κοινωνικῶν τε καὶ πολιτικῶν νὰ τεθῶσιν αὗται αἱ βάσεις, ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ἀληθῶς ὀλίγα ἠδύνατο νὰ συνεισφέρῃ. Ἐν ὅλῃ τῇ πλαστικῇ αὐτοῦ καλλονῇ ὁ ἑλληνικὸς βίος ἦτο λίαν ἀπομεμακρυσμένος· ὁ τρόπος αὐτοῦ καὶ ἡ ἀνάπτυξις, ἡ ἀκμὴ καὶ παρακμὴ ἠδύναντο μέν, φωτιζόμενα ὑπὸ τεχνίτου ἐπιτηδείου, νὰ ῥίψωσι σκιὰν καλὴν καὶ εὐπερίγραφον ὡς ἄγαλμα καλλιμάρμαρον, ἀλλ' ἡ σκιὰ αὕτη οὐδαμῶς ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὸ χρῶμα, τολμῶ εἰπεῖν τὴν ζωὴν καὶ τὴν κίνησιν, ἣν ἐν περιστάσεσι συγγενέσι παρεῖχεν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ νέου Εὐρωπαίου ἀπέκμαγμα τοῦ ῥωμαϊκοῦ βίου. Χωρὶς τούτου, ὅτι ὁ ῥωμαϊκὸς πολιτισμὸς ἦτο ὁ ἄμεσος πρόδρομος τοῦ νεωτέρου, ἀλλ' ἦσαν ὁμογενῆ πολλὰ τῶν κατ' αὐτὸν φαινομένων πρὸς τὰ συμβάντα τῶν τότε ἡμερῶν, ἀλλ' ἐζήτουν νἀντλήσωσιν ἐν τῇ μελέτῃ τῆς ῥωμαϊκῆς ἱστορίας πεῖραν πολιτικήν, ἀλλ' ἡ μελέτη τῶν κατὰ τοὺς Ῥωμαίους πλεβηίους ἐδίδασκε πολλὰ περὶ τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν σπασμῶν. Ἔπειτα, ἐν τῇ ἱστορικῇ σταδιοδρομίᾳ ἡ στήλη τοῦ τέρματος ἡ ἐπιγράφουσα διὰ τοὺς Ῥωμαίους τὸ κάμψον δὲν ἦτο ἡ ἀφετηρία ἡ παρορμῶσα τοὺς Γερμανοὺς τὸ ἀρίστευε; Ἔπειτα, δὲν ἦτο αὕτη ἡ Ῥώμη ἡ μήτηρ ἢ ἡ ἀφορμὴ ὁμάδος ὅλης λαῶν, τῶν ῥωμανικῶν φύλων, ἅτινα ὡς ἰδιόρρυθμον ἱστορικὸν φαινόμενον ἀναλαμβάνει καὶ ἐξετάζει ὁ σαξονικὸς γερμανισμός; Δὲν ἦτο τὸ κέντρον ἰδίων θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ἡ Ῥώμη ἐκείνη, ἥτις, ὡς ἐκφράζεται ὁ ποιητὴς Heine, ἤρξατο σκορπίζουσα δόγματα εἰς τὰς ἐπαρχίας ὅτ' ἐπαύσατο στέλλουσα λεγεῶνας;

Ἀντὶ δὲ πάντων τούτων ὁ ἑλληνικὸς βίος ἦτο περὶ πολλὰ ἀρχαιότροπος, σχεδὸν ἀλλόκοτος διὰ τὸν νεώτερον ἐρευνητήν· πολιτικῶς μὲν ἄπειρος, περὶ δὲ τὰ νόμιμα σχεδὸν στοιχειώδης. Ἡ δ' ἑλληνικὴ ἱστορία ἦτο βραχυχρόνιος καὶ ὁ ὁρίζων αὐτῆς στενότερος τοῦ τῆς ῥωμαϊκῆς. Ἀλλ' ὅμως οἷα πρωτοτυπία· πανταχοῦ τὰ πάντα καλλίχροα

καὶ εὔπλαστα καὶ νεουργὰ, ἀγήρω περιβεβλημένα φύσιν. Στέφανοι κοσμοῦσι τὸν νεκρὸν καὶ τοὺς ζῶντας, τὸν λειτουργοῦντα ἄρχοντα ὡς τὸν βωμὸν καὶ τὸ ἱερεῖον. Οἵα ἁρμονία καὶ τέχνη καὶ κάλλος ἀπὸ τῶν ὑποθετικῶν λόγων, ὡς ὀνομάζουσιν οἱ γραμματικοὶ ἓν τῶν λογικωτάτων καὶ καλλιτεχνικωτάτων προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς διανοίας, μέχρι τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ Διὸς τοῦ χρυσελεφαντίνου.

Ἂν ὁ ρωμαϊκὸς βίος, πλήρης ὢν δικανικῆς συνέσεως, διδάσκαλος παντοδαπῆς πολιτικῆς σοφίας, κονίστρα στάσεων πολυπληθῶν καὶ ἀγώνων παγκοσμίων, ἐσαγήνευε τὸν ζῆλον τῶν πολυπραγμόνων ἱστορικῶν καὶ ἡ μελέτη αὐτοῦ ἔσχε πατέρας αὐτοὺς ἐκείνους, οἵτινες ὡς ἐνεργοὶ πολιτικοὶ ἄνδρες συνηύξανον τὰ νέα πολιτικὰ οἰκοδομήματα, ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία ὡς κόρη καλὴ ἀλλ' ἄνηβος ἔτι εἵλκυσεν ἐφ' ἑαυτὴν τὴν μητρικὴν στοργὴν τῶν φιλολόγων καὶ ἀρχαιολόγων.

Οὗτοι, μεταξὺ θαυμάζοντες, μελετῶντες, σχολιάζοντες τὰ ἔργα τῶν συγγράφέων καὶ τἀριστουργήματα τῶν καλλιτεχνῶν, οὐ μόνον διέγραφον τὰ ὅρια καὶ διεχώριζον τὰ μέρη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀλλ' ἤδη καὶ ἐπεχείρουν εἰς τὴν διὰ μονογραφικῶν πραγματειῶν ἐξακρίβωσιν τῶν ἐθνολογικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Τὰ συγγράμματα τοῦ Böckh, Schömann καὶ Meyer, τοῦ K. O. Müller εἶνε τὰ κάλλιστα ὑποδείγματα τοῦ εἴδους τούτου. Διότι καὶ ἡ φιλολογία, νεωστὶ διοργανωθεῖσα ἐπιστημονικῶς καὶ σκοπὸν προβαλομένη ὡρισμένον, ἔβαινεν ἤδη ἀσφαλῶς καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ βίου τῶν ἐκκρίτων τῆς ἀρχαιότητος ἐθνῶν. Ἐπῆλθε δὲ καί τι ἄλλο· ἡ ἀνάστασις δῆλα δὴ τοῦ δούλου ἑλληνικοῦ γένους ἐκίνησε τὸ μὲν τὴν περιέργειαν, τὸ δὲ τὸν ζῆλον τῶν ἀλλογενῶν λογίων πρὸς τὴν ἡμετέραν ἱστορίαν. Ἀλλ' ἡ ὅλη ἐνέργεια εἶχε περιορισθῆ εἰς μονογραφίας, εἰς εἰδικὰ ἔργα, εἰς ἀρχὰς καμάτων. Ἂν δέ τις ἐξαιρέσῃ τοῦ Droysen τὴν Ἱστορίαν τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων, ἔργον πλῆρες ἐνθουσιασμοῦ πρὸς τὸν νεαρὸν κατακτητὴν καὶ πραγματευόμενον ἐποχὴν κατακτήσεων καὶ πλάσεων κρατῶν οὐχὶ ὅλως ἄσχετον πρὸς τὴν τῶν χρόνων, οἵτινες εἶχον ἀμέσως προηγηθῆ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ, πλὴν τούτου τοῦ ἔργου ἡ Γερμανία μόλις ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μέχρι τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ Ἐρνέστου Κουρτίου ἔργον τι μέγα καὶ ἑνιαῖον πραγματευόμενον τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀντὶ τούτου

δ' ἔβριθον αἱ βιβλιοθῆκαι σοφωτάτων πραγματειῶν καὶ μονογραφιῶν καὶ ἀρίστων ἐκδόσεων συγγραφέων τε καὶ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν.

Χρυσὸς λοιπὸν πολὺς ἔμενε συνεσωρευμένος, οἱονεὶ περιμένων τὸν μέλλοντα νὰ καταστήσῃ αὐτὸν κοινὸν κτῆμα τοῦ κόσμου. Καὶ εὑρέθη τραπεζίτης, ὅστις, μὴ λησμονῶν τὴν παλαιὰν αὐτοῦ τέχνην, κόψας εἰς νόμισμα παρέδωκεν εἰς τὴν συναλλαγὴν τὸν τέως ἄσημον χρυσόν.

Οὐδ' εἶνέ τι τυχαῖον, ὅτι ὁ Γεώργιος Γρότε ἦτο Ἄγγλος. Ἀναλογίαι πολλαὶ τῆς ἰδίας ἱστορίας πρὸς τὴν ἑλληνικήν, ἰδίως τὴν ἀθηναϊκήν, πάντων δὲ μάλιστα ἡ κατὰ θάλασσαν ἀγγλικὴ ἡγεμονία, ἔχουσά τι τὸ παραπλήσιον πρὸς τὴν τῶν πάλαι Ἀθηναίων, εἶχον ἤδη ἐνωρὶς κινήσει παρὰ τοῖς ὁμοεθνέσι τοῦ Γρότε τὸ διάφορον ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Οὕτως εἶχον ἐπιχειρήσει συγγραφὴν ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ὁ Goldsmith, ὁ Gillies, ὁ Mitford καὶ ὀλίγα πρὸ τοῦ ἡμετέρου ἱστορικοῦ ἔτη ὁ ἐπίσκοπος Thirwall. Ἀλλ' ἐκεῖνα μὲν τὰ ἔργα, οὐδ' ἄλλως ἔχοντά τι τὸ ἔκτακτον, εἶχον ἤδη ἀπαρχαιωθῆ διά τε τὴν εὕρεσιν πηγῶν νέων καὶ ὑπὸ τῆς προόδου τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης, τὸ δὲ σύγγραμμα τοῦ φιλολάκωνος ἐπισκόπου διέκρινε πλὴν ἄλλων ἀσυμβιβάστων πρὸς τὴν αὐστηρὰν τῆς νέας ἐπιστήμης μέθοδον τὸ μὲν ἐμμονὴ εἰς τὴν καθεστῶσαν παράδοσιν θαυμαστή, τὸ δὲ ἀμάρτυρος αὐθαιρεσία. Τὸ δ' ἔργον τοῦ μέλλοντος ἱστορικοῦ τῆς Ἑλλάδος ἦτο ἐπίμοχθον καὶ βαρύ· θέλων νὰ μελετήσῃ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἀμέσως ἐξ αὐτῶν τῶν πηγῶν, εὕρισκε τούτων τὰς μὲν ἀτελεῖς καὶ ἐλλιπεῖς, τὰς δὲ σκοτεινὰς ἢ ἀμφιβαλλομένας, πολλαχοῦ δὲ ἀπήντα χάσματ' ἀδιάβατα. Ἐν αὐτῇ τῇ πύλῃ οἱονεὶ εἰπεῖν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἤρχοντο εἰς προϋπάντησιν αὐτοῦ κόσμος παντοδαπὸς καὶ πολυποίκιλος, κατασκευάσματ' ἀλλόκοτα, ἐρείπια ὑπάρξεως ἤδη παλαιᾶς δυσερμήνευτα, φάσματα τοῦ μύθου, πλάσματα τοῦ εὐφανταστοτάτου τῶν λαῶν. Καὶ ἔβλεπε μὲν ἤδη μακρὰν τὰ πρῶτα εἴδωλα ἐν ἱστορικῷ φωτί, ἀλλ' ὤφειλε πρῶτον νὰ διέλθῃ διὰ τοῦ δυσεξηγήτου πλήθους τῶν μύθων. Ἀλλὰ πλὴν τούτων πάντων ὤφειλεν, ἀναλαμβάνων ἐν μεγάλῳ σχεδίῳ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων τῶν Ἑλλήνων, νὰ καθαρίσῃ τὴν ἱστορίαν αὐτῶν τὸ μὲν ἀπὸ ἀντιλήψεων πολλάκις ψευδῶν, ἃς εἶχε περί τινων τῶν κατ' αὐτὴν διασπείρει ἡ ἐκ τῶν προτέρων φιλοσοφικὴ τῆς ἱστορίας ἐξέτασις, ἐνίοτε δὲ ἀπὸ δοκήσεων οὐκ ὀρθῶν, φυσικῶν ἀποτελεσμάτων φιλολογικῆς

μικροθυμίας καὶ ἀπραγμοσύνης. Ὁ μέλλων νἀναλάβῃ τὸ μέγα ἔργον ἔπρεπε νὰ εἶνε οὐ μόνον σπουδαστὴς ἐπίμονος, ἀλλὰ καὶ ἐρευνητὴς ἐπιμελής, διότι σπανίως ἑνοῦται μελέτη μετ' ἐρεύνης οὕτω στενῶς ὅσον ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ. Ἀλλ' ἅμα ἔπρεπε νὰ εἶνε γνώστης τοῦ νεωτέρου βίου καὶ μεστὸς πείρας πολιτικῆς, ἀσφαλὴς καὶ ψυχολόγος κριτὴς τῶν κατ' ἄνθρωπον καθ' ὅλου, οἰκονομικὸς ἀνὴρ ἐντριβής, δυνάμενος δεόντως νὰ ἐκτιμήσῃ τήν τε καθ' ὅλου θέσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐν τῇ ἐπιμιξίᾳ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τὰ καθ' ἕκαστα οἰκονομικὰ φαινόμενα. Διότι ἡ ἱστορία εἶχε πλέον παύσει οὖσα ἁπλῆ ἀναγραφὴ τῶν μαχῶν καὶ πολέμων, συνθηκῶν καὶ γενεαλογιῶν, ἐνεβάθυνε δὲ εἰς αὐτὸν τὸν καθημερινόν, οὐσιώδη βίον τῶν λαῶν.

Τὴν βαρεῖαν ταύτην ἐντολὴν ἀνέλαβεν ὁ Γεώργιος Γρότε, ὃν εἶχεν ἀποχρώντως παρασκευάσει πρὸς τὸ ἐγχείρημα πλὴν μελέτης παντοειδοῦς καὶ βαθείας τὸ μὲν ἀξία λόγου πεῖρα τραπεζιτική, τὸ δὲ πολυετὴς καὶ δραστήριος πολιτικὸς βίος ἐν τῇ μεγάλῃ τῆς Ἀγγλίας παλαίστρᾳ καὶ ἐν χρόνοις πολυκινήτοις. Μετὰ προμελέτην πολυχρόνιον εἷς μετὰ τὸν ἄλλον ἐξεδόθησαν οἱ δώδεκα τόμοι τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Μαρτίου 1846 μέχρι Δεκεμβρίου 1855. Ἡ ἐπιτυχία ὑπῆρξε μεγίστη· τότε πρῶτον ἀνὴρ πολυπράγμων καὶ παιδείας τῆς ποικιλωτάτης ἐπιληφθεὶς ἔργου οὕτω κολοσσιαίου εἶχεν ὀρθὰς μὲν καὶ μεγαλοπρεπεῖς θέσει βάσεις, ἀκριβῶς δὲ μετρήσει τοὺς γενναίους παλμοὺς τοῦ ἔθνους, χωρὶς νὰ τυφλώττῃ πρὸ τῶν μικροτήτων καὶ ἀσθενειῶν αὐτοῦ, μὲ βλέμμα δὲ παρατηρητικώτατον καὶ διαυγέστατον ὁρίσει τὴν διαμόρφωσιν, τὰς τάσεις, τὴν ἐνέργειαν καὶ τὸν ὄλεθρον τοῦ δαιμονίου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Πρῶτος παρέστησεν ἁπλῆν, εὐπερίγραφον, καθαρὰν εἰκόνα τῶν μυθικῶν αἰώνων οἵους ἐφαντάζετο αὐτοὺς ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην, ἀποκνῶν νὰ εἰςδύσῃ εἰς τὴν ὑπόνοιαν τῶν μύθων, ἐπιλέγων δ' ἐκεῖνο τὸ τοῦ Ἕλληνος ζωγράφου «ἡ αὐλαία εἶνε ἡ εἰκὼν ἣν ἐζωγράφησα». Καὶ δὲν εὗρε μὲν ἐν πᾶσι καὶ περὶ πάντα συμφώνους τοὺς λογίους, διότι καὶ εἰς τὴν περὶ ὁμηρικοῦ ζητήματος γνώμην του εὗρεν ἀντίκρουσιν, καὶ τοὺς περσικοὺς πολέμους ἐθεωρήθη ὡς ψυχρῶς εἰκονίσας, καὶ περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος πολλὰ ἐνεωτέρισεν, ἰδίως δὲ κατηγορήθη ὡς φιλαθήναιος μέν, μισαλέξανδρος δέ. Ἀλλὰ καθ' ὅλου εἰπεῖν ἠξιώθη τὸ ἔργον τιμῆς πολλῆς καὶ ἀναγνωρίσεως μεγάλης ἔν τε τῇ Ἀγγλίᾳ καὶ τῇ

ἀλλοδαπῇ. Καὶ ἦτο δίκαιον, διότι ὁ Γρότε εἶχεν ἀφιερώσει εἰς τὸ ἔργον πνευματικήν τε ἀσχολίαν, σπανίαν ἐπιμέλειαν καὶ σωματικὴν ὑγίειαν, οἱονεὶ δὲ ἔζη διὰ τὸ opus magnum, ὡς συχνὰ ἐκάλει τὸ ἔργον, οὗτινος δὲν παρεγνώριζε τὸ ὀγκῶδες καὶ μεγαλεπήβολον. Διὸ μετά τινος αὐταρεσκείας ἐδέχετο ὁ historian of Greece τὰς κρίσεις τοῦ λογίου κόσμου περὶ τοῦ ἔργου του, τὰς λογοκρισίας τῶν περιοδικῶν συγγραμμάτων, τὰ συγχαρητήρια γράμματα τῶν φίλων, τὴν ἐνθουσιώδη αὐτοῦ πανταχοῦ ὑποδοχήν. Ἐν μὲν Ἀγγλίᾳ ἐκηρύχθησαν θαυμασταί του ὁ John Stuart Mill, ὁ Hallam, ὁ William Smith, ὁ Thirlwall, ἐν δὲ Γαλλίᾳ ὁ Toqueville καὶ ὁ Cousin, ἐν Γερμανίᾳ ὁ Varnhagen von Ense, ὁ ὑπουργὸς von Schön, ὁ Böckh· ἐν Καινιγσβέργῃ ὁ μὲν γηραιὸς Lobeck ἀπεκαλύπτετο πρὸ τοῦ Γρότε, ὁ δὲ Lehrs ἔκλινε τὸ γόνυ· ἐξ Ἀμερικῆς τέλος ἔγραφεν αὐτῷ ὁ Bancroft τῷ 1856, ὅτι τὸν θεωρεῖ εὐτυχῆ, διότι ἐπεράτωσε τὸ ἔργον ἐπευφημούμενος ὑπὸ τοῦ λογίου κόσμου ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου γίνεται χρῆσις αὐτοῦ ὡς κειμένου διὰ τὴν διδασκαλίαν, μέχρι τῆς ἀπωτάτης καθ' ἡμᾶς Δύσεως ἐφ' ὅσον ἐξικνεῖται ἡ ἀγάπη τῆς Ἑλλάδος[1]. Ἀλλ' οὐ μόνον οἱ σοφοὶ καθ' ἑκάστους ἐτίμων καὶ ἐξῆρον τὴν ἀξίαν τῆς ἱστορίας τοῦ Γρότε, ἀλλὰ προθύμως ἀνεκήρυξαν αὐτὸν ἑταῖρον ἢ μέλος ἐπίτιμον ἀκαδημίαι καὶ πανεπιστήμια τῆς Ἀγγλίας, Γερμανίας, Ῥωσίας, Ἰταλίας, Βελγικῆς, τῶν Κάτω Χωρῶν, τῆς Ἀμερικῆς. Πάντων δὲ μεγίστη τιμὴ καὶ ἡ τὰ μάλιστ' αὐτὸν εὐφράνασα ὑπῆρξεν ἡ ἀναγόρευσις αὐτοῦ ὡς ἀλλοδαποῦ ἑταίρου τῆς γαλλικῆς Ἀκαδημίας ἀντὶ τοῦ θανόντος Μακώλαιυ. Ὑπὸ δὲ τῆς Ἑλλάδος, ὡς μὴ ὤφελεν οὐκ ἀεὶ περὶ τὰ καίρια σπουδαζούσης, οὐδὲν οὐδαμῶς ἐτιμήθη ὁ ἀνήρ.

Καὶ ταῦτα μὲν ὅσον οἷόν τε βραχέως περὶ τῆς ἀξίας τοῦ γροτείου συγγράμματος καὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐπιστήμῃ. Οὐχὶ δὲ τοῦτο σκοποῦσα, ἀλλὰ τὸν ἰδιωτικὸν καὶ οἰκιακὸν βίον τοῦ ἀνδρὸς

[1] Ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετεφράσθη ἐν Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ, φιλόμουσος δὲ Ἰταλίς, ἡ Ὀλυμπία Κολόννα, μετέφρασεν ἰταλιστὶ τὸν πρῶτον τόμον, δὲν ἐπεράτωσεν ὅμως τὴν μετάφρασιν μετὰ τὸν γάμον αὐτῆς. Καὶ παρ' ἡμῖν δ' ἐφάνη διάθεσις πρὸς μετάφρασιν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα προεχώρησεν, ὡς οὐχὶ σπανίως συμβαίνει, μόνον μέχρις ἀγγελίας, ἥτις συχνὰ ἀποβαίνει ὁ δοκιμαστικὸς λίθος τῆς ἀδιαφορίας τοῦ κοινοῦ. Ὅτι δ' ἐπλανᾶτο ὁ Bancroft γράφων, ὅτι ἐν Ἀθήναις ἐγίνετο χρῆσις τοῦ συγγράμματος τοῦ Γρότε ὡς κειμένου πρὸς διδασκαλίαν, εἶνε προφανές.

θέλουσα νὰ παραστήσῃ, ἐπελάβετο ἡ σύζυγος τῆς βιογραφίας τοῦ ἱστορικοῦ. Ἀνέλαβε δὲ τὸ ἔργον ἤδη τῷ 1866, πειθομένη εἰς τὰς προτροπὰς πολλῶν φίλων, καὶ ἤρξατο συλλέγουσα εἰδήσεις, ἐπιστολὰς καὶ ἡμερολόγια. Αὐτὸς δὲ ὁ ἱστορικός, ἐλθόντος ποτὲ μετὰ τῆς συζύγου λόγου περὶ τοῦ βίου τούτου, ἐφαίνετο οἱονεὶ ηὐχαριστημένος ὅτι κατέλειπεν αὐτὸν εἰς τὰς χεῖρας τῆς λογίας συζύγου. Διότι ἡ Harriet εἶχεν ἤδη πλὴν μικρῶν ἄλλων ἔργων καὶ ἀνταποκρίσεων ἐν περιοδικοῖς φύλλοις καὶ ἐν ἐφημερίσι δημοσιεύσει ἐκτενῆ βίον τοῦ Γάλλου ζωγράφου Ary Scheffer καὶ Collected Papers τῷ 1862, ἐντεῦθεν δὲ ἦτο ὁ κάλαμος αὐτῆς γνωστὸς εἰς τὸ ἀγγλικὸν κοινόν.

Ὁ δὲ βίος τοῦ Γεωργίου Γρότε ἐξεδόθη τῷ 1873 κατὰ τὸ θέρος, δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱστορικοῦ· πρὸ βραχυτάτου δὲ χρόνου ἐδημοσιεύθη καὶ μετάφρασις αὐτοῦ γερμανική.

«Αἱ σελίδες αὗται περιέχουσι, λέγει ἡ βιογράφος, τὴν εἰκόνα τῆς φύσεως τοῦ Γρότε, τὰ κατὰ τὴν διαβίωσιν, τὰς ἀσχολίας καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ ἐπὶ ἥμισυν αἰῶνα· πλὴν τούτου δὲ διαφωτίζεται ἡ τάσις τοῦ πνεύματος αὐτοῦ καὶ τοῦ λογισμοῦ διὰ τῶν διαφόρων ἐπιστολῶν, δι' ὧν ἠδυνήθην νὰ πλουτίσω τὸ βιβλίον». Ἡ κυρία Γρότε κατώρθωσεν, ὅσον δυνατὸν γυναικί, νὰ περιγράψῃ τὸν βίον τοῦ συζύγου ὡς τραπεζίτου, πολιτικοῦ ἀνδρὸς καὶ λογίου. Καὶ προςκρούομεν μὲν ἐνίοτε εἰς ἀγγλικὰς ἰδιοτροπίας τῆς βιογράφου, ἥτις ἐνοχλεῖται διαρκῶς ὑπὸ νευρικῶν κεφαλαλγιῶν καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ἔνθα ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν προςοχὴν ἐστραμμένην εἰς σπουδαίας περιόδους τοῦ βίου τοῦ ἱστορικοῦ, ἀλλὰ καθ' ὅλου ἀπέβη τὸ ἔργον ἡ ἱστορία ἑνὸς πνεύματος, ὡς προέλεγε πρὸς τὸν σύζυγον ἡ γράφουσα. Οὐδεὶς δὲ δικαιοῦται μᾶλλον τῶν Ἑλλήνων νὰ μάθῃ τὰς τύχας καὶ τὸν βίον τοῦ ἀνδρός, οὗτινος οἱ πατριῶται ἐκτιθέντες ἐν τῷ παλαιῷ κοινοβίῳ Westmünster τὴν προτομὴν ἐκόσμησαν διὰ μόνης τῆς ἐπιγραφῆς «Ἱστορικὸς τῆς Ἑλλάδος» Historian of Greece.

Νὰ εὐχηθῶ τὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου παρ' ἡμῖν θὰ ἦτο ῥῆμα κενόν· λαός, ὅστις δὲν ἔχει μεταπεφρασμένα τὰ κλασικὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων, οὓς θέλει ναὶ καὶ καλὰ προγόνους, ὅστις δὲν ἔχει μίαν τοπογραφίαν τῆς προκοπῆς τῆς ὑπ' αὐτοῦ οἰκουμένης χώρας, ἱστορικὰ βιβλία ἄξια κἂν λόγου πλὴν ὀλιγίστων μετρουμένων εἰς τὰ δάκτυλα,

ἀργὰ θἀρχίσῃ ἀναγινώσκων καὶ μεταφράζων τὸ βιβλίον τοῦ ἱστορικοῦ του.

Ἐπιχειρῶν δ' ἐνταῦθα νὰ ἐκθέσω συντόμως τὸν βίον τοῦ ἀνδρὸς δὲν ὑπόσχομαι ἀνάλυσιν ἀκριβῆ καὶ τελείαν τῶν ὑπὸ τῆς συζύγου γραφέντων, ἀλλὰ θἀποπειραθῶ ἐξ αὐτῶν νὰ ἐξαγάγω εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ ὅσον οἷόν τε ἀληθῆ καὶ ζωηράν, εἰς ἐκεῖνα ἰδίως προσέχων τὸν νοῦν, ἅτινα ὑποθέτω δυνάμενα τὰ μέγιστα νὰ κινήσωσι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἕλληνος ἀναγνώστου καὶ ἀναφερόμενα ἰδίως εἰς τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ ὡς ἱστορικοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Ἂν ῥίψῃ τις βλέμμα ἐπὶ τοῦ βίου τοῦ Γρότε, οἷος ζωγραφεῖται ὑπὸ τῆς συζύγου ἐξ οἰκογενειακῶν ἐγγράφων, ἡμερολογίων καὶ ἐπιστολῶν, δύναται νὰ διακρίνῃ δύο ὡρισμένως ἀπ' ἀλλήλων χωριζομένας περιόδους. Τούτων ἡ μὲν πρώτη εἶνε ὁρμητική, πολυμερής, τὸ δὲ πνεῦμα τοῦ Γρότε εἶνε κατ' αὐτὴν ἐπὶ πολλὰ τετραμμένον. Καὶ κυρία μὲν μέριμνα αὐτοῦ εἶνε κατ' ἀνάγκην ἡ τραπεζιτικὴ ἀσχολία, ἀλλ' ἅμα καταγίνεται περί τε τὸν πολιτικὸν βίον, οὗ ζωηρῶς μετέχει, καὶ περὶ τὰς ἰδίας μελέτας, ἰδιαζόντως δὲ περὶ τὴν σπουδὴν τῶν κατὰ τοὺς Ἕλληνας. Ἡ δὲ δευτέρα εἶνε ἀφιερωμένη σχεδὸν μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν· ταύτης ἐπιμελεῖται νύκτα τε καὶ παρ' ἡμέραν, ἐπὶ ταύτῃ ζῇ καὶ χαίρει. Ἐντεῦθεν ἡ περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν σπουδὴ τοῦ Γρότε εἶνε ὁμοία πρὸς ποταμόν, ὅστις, τὸ κατ' ἀρχὰς ὡς ἀργυρᾶ ταινία διαρρέων πολύμορφον πεδίον, κατακλύζει τοῦτο ὕστερον ὅλον πολύρρους καὶ πλημμυρῶν. Ἐπὶ τὴν μίαν ταύτην κοίτην ἄγουσιν ἐν ὑστέροις χρόνοις πᾶσαι αἱ τάσεις καὶ ἀσχολίαι τοῦ Γρότε· περὶ τοῦτο δὲ τὸ ῥεῦμα ἠθέλομεν καὶ ἡμεῖς ἐνταῦθα μονον ἀσχοληθῆ ὡς τὸ μάλιστ' ἄξιον λόγου διὰ τὸν Ἕλλην' ἀναγνώστην, ἂν μὴ ἀπήτει ἡ τελειότης τῆς εἰκόνος νὰ περιγράψωμεν δι' ὀλίγων τὴν ὅλην δρᾶσιν τοῦ ἱστορικοῦ.

Ὁ Γρότε ἤρξατο ἐργαζόμενος ἐν τῇ πατρικῇ τραπέζῃ ἔχων ἡλικίαν μόλις δεκαὲξ ἐτῶν. Τὰς τραπεζιτικὰς δὲ ἀσχολίας ἐξηκολούθει περιέπων ἐπιμελῶς μάλιστα ἀφ' οὗ χρόνου ὁ πατὴρ ὅλως ἀπεσύρθη τῆς τραπέζης. Οἰκῶν δὲ συνήθως ἐν προαστείοις τοῦ Λονδίνου ἠναγκάζετο καθ' ἑκάστην πρωίαν νὰ σπευδῃ ἔφιππος ἢ ὀχούμενος εἰς τὸ ἄστυ, ἵνα μὴ λείψῃ ἀπὸ τῆς θεσεως αὐτοῦ ἐν τῇ τραπέζῃ, ἣν καὶ μόνος ἠναγκάσθη συχνὰ νὰ διοικήσῃ, ἀποδημούντων τῶν

ἄλλων ἑταίρων. Διὰ δὲ τὰς ἀγαθὰς βάσεις, οὐχ ἧττον δὲ καὶ τὴν ἀκριβῆ καὶ σύντονον τοῦ Γρότε ἐργασίαν ἡ τράπεζα καὶ μετὰ ζημίας καὶ διὰ πασῶν τῶν ἐμπορικῶν κρίσεων διετήρησε τὴν ἀρίστην φήμην, ἧς ἔτι καὶ σήμερον ἀπολαύει, ἀνήκουσα εἰς τοὺς εὐωνυμωτάτους οἴκους τοῦ ἄστεως.

Ὅτε ὁ Γρότε ἐνεργῶς μετεῖχε τοῦ πολιτικοῦ βίου, οἱ Καιροὶ τοῦ Λονδίνου, καίπερ ἀποδοκιμάζοντες τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ πορείαν, ἔγραφον τῷ 1837 περὶ αὐτοῦ τάδε· «Ὁ Γρότε εἶνε τραπεζίτης ἀμώμου δόξης καὶ ἐξασκεῖ ἐπὶ τὸ ἐμπορευόμενον ἄστυ πᾶσαν τὴν ἐξ οὕτω σπουδαίου ἐπιτηδεύματος πηγάζουσαν δύναμιν. Ἀλλὰ πλὴν τούτου εἶνε ὁ κ. Γρότε ἔτι τι πλέον· εἶνε ἀξιαγάπητον καὶ πολλῆς τιμῆς ἀπολαῦον μέλος τῆς κοινωνίας, τέλειος λόγιος, ἐπὶ πλέον δ' ἀνὴρ πολυτίμητος καὶ ἐκπρεπὴς κατὰ πάσας τὰς σχέσεις τοῦ οἰκιακοῦ βίου».

Ἀλλ' ἦσαν καιροὶ οὐ μόνον κρίσεων οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ πολιτικῆς ἀνωμαλίας τῆς μεγίστης. Οἱ μὲν εἰς τὰ καθεστῶτα ἐμμένοντες Τόρεις ἦσαν εἴπερ ποτὲ ἐπίμονοι, οἱ δὲ φιλελεύθεροι Οὐΐγοι ὅσον οὐδέποτε τολμηροί· ἀλλὰ καὶ πέρα τῶν ἀπαιτήσεων ὑπερέβαινεν ὁ ὑπερριζοσπαστισμός, ἂν οὕτω δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν τὸν Ultraradicalismus, ἀνδρῶν οἷος ὁ Γρότε, παιδευθέντων ἐν τῇ δριμείᾳ σχολῇ τοῦ γηραιοῦ Mill καὶ τοῦ Bentham. Τὰ δὲ πολιτικὰ φρονήματα τοῦ ὑπερριζοσπάστου τραπεζίτου ἔπεισαν τέλος αὐτὸν νὰ κατέλθῃ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1832 εἰς τὸν ἐκλογικὸν ἀγῶνα ὡς ὑποψήφιος ἀντιπρόσωπος τοῦ ἄστεως τοῦ Λονδίνου ἐν τῇ κάτω Βουλῇ. Τὸ πρόγραμμ' αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐκλογεῖς δεικνύει τὰς ἀρχὰς ὑφ' ὧν ἐνεπνέετο. Ἀναμόρφωσις τοῦ παρλαμέντου, καταστολὴ τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐπιδράσεων, ἀναθεώρησις τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἀγγλικῆς ἐκκλησίας, ἄρσις τῶν φόρων ἐπὶ τῆς παιδείας, ἐλευθεριωτέρα διοργάνωσις τῶν κατὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, ἁπλουστέρα καὶ εὐχερεστέρα χρῆσις τῆς δικαιοσύνης, κατάργησις τῆς δουλείας, ἣν ἐθεώρει σκοτεινὴν κηλῖδα ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος, διάδοσις τῆς παιδείας, ταῦτα εἶνε αἱ ὑποσχέσεις καὶ εὐχαὶ ἃς περιέχει τὸ πρόγραμμα τοῦ Γρότε. 8788 ψῆφοι πολιτῶν τοῦ Λονδίνου ἔπεσον ἐπ' αὐτὸν κατὰ τὰς προσεχεῖς ἐκλογάς, οὕτω δὲ ἀπεδείχθη ὁ Γρότε ὁ senior, ἤτοι ὁ πρῶτος λαχὼν ἀντιπρόσωπος τοῦ ἄστεως. Ἀρξαμένων δὲ τῶν συνεδριῶν τοῦ κοινοβουλίου, εὐθὺς ἐν Μαρτίῳ 1833 πιστὸς εἰς τὸ πρόγραμμα αὐτοῦ

ἐξεφώνησε σθεναρὸν λόγον περὶ εἰσαγωγῆς τῆς μυστικῆς διὰ σφαιριδίων ἐκλογῆς τῶν μελῶν τοῦ κοινοβουλίου, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἦτο γενναῖον βῆμα πρὸς τὴν τούτου ἀναμόρφωσιν. Ἡ βιογράφος παροῦσα ἐν τῇ συνεδρίᾳ ἐκείνῃ περιγράφει δι' ὀλίγων τὴν ἐνέργειαν τοῦ λόγου. «Κατ' ἐκείνην τὴν ἑσπέραν εἶχον συνέλθει τὰ μέλη ἀθρόα, βαθεῖα δὲ σιγὴ καὶ προσοχὴ ἐκράτει κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ λόγου, πλὴν εἰ μὴ διεκόπτετο ὑπ' ἐπευφημιῶν. Ἡ φωνὴ τοῦ Γρότε, καίπερ οὐκ ἰσχυρά τις οὖσα, ἠκούετο εὐκρινῶς, ἠγόρευε δὲ ἄνευ προσκόμματος ἢ ταραχῆς. Διήρκεσε δ' ἡ ἀγόρευσις πλέον τῆς ὥρας, καί, ὅτε ὁ Γρότε ἐκάθισεν, ἠκούσθη πρόθυμος ἐπευφημία διαρκέσασ' ἀρκετὰ λεπτά». Ἡ καθ' ὅλου ὑποδοχὴ τοῦ λόγου ὑπῆρξε μεγάλη· ἐν μὲν τῷ κοινοβουλίῳ αὐτῷ ἀνεγνωρίσθη ὁ Γρότε ὡς ἀνὴρ ἐξόχου νοημοσύνης καὶ ἀξιόλογος ῥήτωρ, ἡ δὲ ἀγόρευσις αὐτοῦ ἀνεζωπύρησε μὲν τοὺς ἀναμορφωτικούς, ταχέως δὲ διεδόθη καὶ ἀνεγνώσθη μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς Ἀγγλίας. Ἀλλά, διασπασθείσης τῆς φατρίας τῶν φιλελευθέρων, ἀπέβησαν μάταια τὰ σχέδια τῶν ἀναμορφωτῶν, ὧν κυριώτατος μοχλὸς ἦτο ὁ Γρότε. Τὸ νομοσχέδιον περὶ τῆς διὰ καλπῶν ψηφοφορίας, μεθ' οὗ συνεδέετο ἡ ἀναμόρφωσις τοῦ κοινοβουλίου, κατέστη ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ βίου· διὸ δὲν παρέλιπε καθ' ἑκάστην περίοδον νὰ προτείνῃ αὐτὴν ἐκ νέου, ἀλλὰ μάτην. Καὶ ἄλλαι δὲ ἀναμορφωτικαὶ τάσεις, ἰδίως φιλελευθερωτέρα διοίκησις τῆς Ἰρλανδίας καὶ αὐτονομία τῆς ἰρλανδικῆς ἐκκλησίας, ἀπησχόλουν τὴν ἐνέργειαν τοῦ Γρότε οὐ μόνον ἐντὸς τοῦ κοινοβουλίου, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. Διότι ἐν πᾶσιν εἶνε ἀξία θαυμασμοῦ ἡ δύναμις καὶ ἡ ὁρμή, μεθ' ἧς ἐπελαμβάνετο ὁ ἀνὴρ τῶν πραγμάτων ἐφ' ἃ ἦγεν αὐτὸν ἡ πορεία τοῦ βίου. Ἐπιστολὴ ὁμόφρονός τινος σταλεῖσα πρὸς τὴν κ. Γρότε τῷ 1837 ἔλεγε περὶ τοῦ ἱστορικοῦ· «Ὁ Γρότε εἶνε δι' ἡμᾶς πάντας πολικὸς ἀστήρ, μαγνητικὴ βελόνη, ἥτις εἶνε ἀναγκαία, ὅπως κατορθώνωμεν νὰ πελαγίζωμεν εὐθέως». Ἀλλ' ὁ Γρότε μάτην ἐκοπία, διότι τὸ μὲν ἦτο ἡ ἐποχὴ ἄγονος καὶ ναρκώδης, οὐδ' ἦτο ἤδη ὥριμον τὸ ἔδαφος ἵνα δεχθῇ τὴν εὐεργετικὴν σπορὰν ἣν ἐγέννα ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέτασις τῶν ἀνθρωπίνων, τὸ δὲ ἠφάνιζε τὴν ἐνέργειαν ἡ μικροθυμία καὶ χλιαρότης τῶν ἑταίρων καὶ ἡ οὐχὶ ὅσον ἔδει εἰλικρινὴς ὑποστήριξις τῶν Οὐίγων. Πρὸς δὲ τούτοις ἡ ἐλευθέρα ἐνέργεια ὑπὲρ τῆς ἀναμορφώσεως εἶχεν εὐνοηθῇ μόνον ὑπὸ τῶν μεσαίων καὶ κατωτάτων τάξεων

τοῦ λαοῦ, οὐχὶ δὲ καὶ ὑπὸ τῶν εὐπόρων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἶχε μεγάλως πολεμηθῇ ὑπὸ τῶν Τόρεων.

Ἐντεῦθεν ἀφ' οὗ εἶδεν ὁ Γρότε, ὅτι μάτην ἠγωνίζετο γενναίως καὶ πάσῃ δυνάμει ἐπὶ τρεῖς βουλευτικὰς συνόδους, καθ' ἃς εἶχεν ἀξιωθῇ τῆς ψήφου τῶν συμπολιτῶν, ᾐσθάνθη μὲν ψυχραινόμενον τὸν ζῆλον, ἤρξατο δὲ συναναστρεφόμενος καὶ πάλιν πρὸς τοὺς τέως μισητοὺς ἀριστοκρατικοὺς οἴκους καὶ μετὰ πόθου ἐπανερχόμενος εἰς τοὺς κόλπους τῶν λησμονημένων παλαιῶν του φίλων, τῶν σοφῶν καὶ ἡρώων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τέλος δ' ἀπαυδήσας ἀπεφάσισεν ἀρχομένου τοῦ 1841 νὰ μεταστῇ τοῦ πολιτικοῦ σταδίου καὶ ἐδήλωσε τὴν ἀπόφασιν εἰς τοὺς ἐκλογεῖς ἀμέσως πρὸ τῶν ἐκλογῶν. Προέβη δ' εἰς τοῦτο πειθόμενος, ὅτι ἐματαιοπόνει ἀγωνιζόμενος ἀγῶν' ἀνωφελῆ καὶ ἀπομεμονωμένον. Καὶ ἔμεινε μὲν πιστὸς πάντοτε εἰς τὰς αὐστηρὰς αὐτοῦ φιλελευθέρας πεποιθήσεις, ἂν καί τινας τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ ὕστερον μετέτρεψέν ἡ ἀπὸ τῶν πραγμάτων πεῖρα, ἀλλ' ὁπωσδήποτ' ἐθεώρησεν ἑαυτὸν τότ' εὐτυχῆ, ὅτι ἀπηλλάγη τῆς πολιτικῆς τύρβης, διότι ὡμολόγει, ὅτι ὁ πολιτικὸς βίος ὑπῆρξε δι' αὐτὸν βάσανος δέκα ἐτῶν.

Οὕτω δ' ἠδύνατο νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, τὸ παλαιόν του ὄνειρον καὶ τὴν κεχαρισμένην ἀσχολίαν· ἵνα δὲ ἀφιερώσῃ εἰς αὐτὴν ὅλην του τὴν καρδίαν καὶ τὴν μέριμναν ἀπέστη μετὰ δύο ἔτη, τῷ 1843, καὶ τῆς τραπέζης, καταλείπων τοῖς ἐν αὐτῇ ὑπαλλήλοις τὰς ἀρίστας τῶν ἀναμνήσεων. Ἀπηλλαγμένος δὲ φροντίδων τραπεζιτικῶν καὶ πολιτικῶν καὶ ἀπολαύων ἤδη βίου ἀνέτου ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ πατρὸς ἐν ἔτει 1830, καταλιπόντος αὐτῷ κληρονομίαν τεσσαρακοντακισχιλίων λιρῶν, ἠδυνήθη νὰ ἐνασχοληθῇ δεόντως καὶ ὡς ἐπεθύμει περὶ τὸ opus magnum καὶ μόνον.

Ἡ ἰδέα νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν συγγραφὴν ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐνωρὶς ἐπῆλθεν εἰς τὸν Γρότε, οὐχ ἧττον δ' ὀφείλεται ἥ τε πρώτη εἰσήγησις καὶ ἡ ἐν τῇ περαιτέρᾳ ἐργασίᾳ παρόρμησις εἰς τὴν σύζυγον αὐτοῦ. Ἀνεφέραμεν ἤδη ἀνωτέρω τὰς ἱστορικὰς μελέτας τοῦ Γρότε, αἵτινες ἰδίως περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ τὰς πηγὰς αὐτῆς περιεστρέφοντο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ἐγγάμου βίου. Ἀκούουσα δὲ ἡ κ. Γρότε περὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1823 συχνὰ ἐρχόμενον τὸν λόγον ἐν τῷ οἴκῳ αὐτῆς περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ παρατηροῦσα οἷον θέλγητρον παρεῖχεν ἡ μελέτη αὕτη εἰς τὸν σύζυγον, ἐσκέφθη, ὡς αὐτὴ

διηγεῖται, ὅτι θὰ ἦτο ἐπιτήδειον ἐγχείρημα διὰ τὸν Γρότε νἀναλάβῃ αὐτὸς τὴν συγγραφὴν νέας Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἐντεῦθεν ἐπρότεινεν αὐτῷ ταῦτα· «Μελετᾷς διαρκῶς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, μόλις ἂν ἔχῃς στιγμὴν μίαν σχολῆς· αὐτὸ λοιπὸν θὰ ἦτο ὡραῖον ἔργον διὰ σέ. Λέγω νὰ ἐπιχειρήσῃς τέλος αὐτό».

«Ἡ ἰδέα ἐφάνη ἀξία ἀποδοχῆς εἰς τὸν νεαρὸν ἐξεταστήν, ὅστις σκεφθεὶς ἐπί τινα χρόνον ἀπεφάσισε νἀναλάβῃ τὸ ἔργον. Ἔκτοτε δ' αἱ μελέται αὐτοῦ ἐστράφησαν μάλιστα περὶ τοῦτο, τὸ δὲ πλῆθος τῆς ὕλης, ἣν ἐπεσώρευε δίκην σημειώσεων καὶ περιλήψεων κατὰ τὴν προπαρασκευήν του διὰ τὴν Ἱστορίαν καὶ ἥτις ἐπιμελῶς φυλάσσεται ὑπὸ τῆς συζύγου αὐτοῦ, εἶνε φανερὰ ἀπόδειξις τῆς ἐπιμελείας τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς συμπαθείας μεθ' ἧς ἐπελάβετο τοῦ ἔργου, ὅπερ ἀνεδέξατο».

Ἤδη τῷ 1823 ἔγραφε τῷ φίλῳ Norman· «Εἶμαι ἤδη βεθυθισμένος εἰς τοὺς μυθικοὺς χρόνους τῆς Ἑλλάδος. Κατ' ἐμὲ κριτὴν οὗτοι πρέπει νὰ φωτισθῶσι διὰ συναγωγῆς πλήθους πολλοῦ ἀναλόγου ὕλης ἐξ ἄλλων ἀρχαίων ἱστοριῶν, ὅπως ἀναγνωρισθῇ τὸ τελείως ἀξιόπιστον καὶ ἡ ἀπαξία διηγήσεων πρὸς ἃς παλαιαὶ σχέσεις κατέστησαν οὕτως οἰκεῖα πάντα τὰ κλασικὰ πνεύματα. Τελείως δ' ἐκπλήσσομαι βλέπων μεθ' ὁποίας ἐκτάκτου ὀρέξεως καὶ μεθ' ὁποίας κουφονοίας οἱ ἄνθρωποι ἰσχυρίζονταί τι, πιστεύουσιν, ἔτι ἅπαξ ἰσχυρίζονται καὶ εὑρίσκουσιν ἀξιόπιστον. Ἡ ἀδυναμία εἶνε προφανῶς γενική τις, καὶ πιστεύω ἀληθῶς, ὅτι ὤφειλέ τις νὰ ἐπιγράψῃ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ἰδίου κοιτῶνος τοῦ ποιητοῦ Ἐπιχάρμου τὴν ὑποθήκην

Νῆφε καὶ μέμνησ' ἀπιστεῖν· ἄρθρα ταῦτα τῶν φρενῶν».

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη προδεικνύει τὰς ἀρχὰς εἰς ἃς πιστὸς ἔμεινεν ὁ ἱστορικὸς καὶ αἵτινες ἀναφαίνονται ἐν τῇ πραγματείᾳ τῶν μυθικῶν χρόνων ἐν τοῖς δύο πρώτοις τόμοις τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ.

Ἐν ᾗ δύο ἔτη μετὰ τὴν ἀπόφασιν νἀσχοληθῇ περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἀπεφάσισεν ὁ Γρότε νἀποδημήσῃ εἰς Γερμανίαν, ἵνα γνωρίσῃ τὸν Niebuhr καὶ συνδιαλεχθῇ μετὰ τοῦ δαιμονίου ἀνδρὸς περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Καὶ συνενοήθη μὲν μετ' αὐτοῦ περὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου τῆς συναντήσεως, ἀλλ' αἱ ἀνάγκαι τῆς τραπέζης ἐν οἰκονομικαῖς δυσχερείαις ἐμπόδισαν αὐτὸν ἀπὸ τῆς μελετωμένης ὁδοιπορίας. Δικαίως δ' ἐκφράζει ἡ βιογράφος τὴν λύπην αὐτῆς, ὅτι δὲν

εἶδον ἀλλήλους οἱ δύο εἰςηγηταὶ νέων ὁδῶν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐπιστήμῃ, ὡς δύναταί τις νά τους καλέσῃ. Πόσον δ' ἐπόθει καὶ αὐτὸς ὁ Niebuhr νὰ συναντηθῇ μετὰ τοῦ Γρότε, γνωστοῦ ἤδη ὄντος ἐκ μικρῶν πραγματειῶν, καταφαίνεται ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς. «Θὰ εἶνε δι' ἐμὲ, κύριέ μου, ἔγραφεν αὐτῷ, ἀπόλαυσις ἐκλεκτὴ νά σας ἴδω, νὰ διαλεχθῶ μεθ' ὑμῶν περὶ τοῦ εὐγενοῦς θέματος, εἰς ὃ ἀφιερώσατε τὰς ὥρας τῆς ὑμετέρας σχολῆς καὶ πρὸς οὗ τὴν συντέλεσιν ἀνεδείχθητε ἤδη κατ' ἐξοχὴν ἄξιος. Ἀμφότεροι ἡμεῖς δυνάμεθα καὶ ἄνευ γνωριμίας κατὰ πρόςωπον νὰ ἐξεύρωμεν, ὅτι μεταξὺ τῶν ἀρχῶν ἡμῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν ἡμῶν ἀντιλήψεων ὑπάρχει τοιαύτη συγγένεια, ὥςτε εἴμεθα κεκλημένοι νὰ γνωρίσωμεν ἀλλήλους καὶ συνδέσωμεν τὰς ἡμετέρας ἐργασίας. Ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ ἴσως ἐξαιρέσει ὀλίγων μερῶν, πρὸς ὧν τὴν ἔρευναν ἤχθην, ἔχω μόνον νὰ διδαχθῶ παρ' ὑμῶν. Ἂν δὲ ὅ τι ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν μου περὶ τῶν ὕστερον περιόδων δύναμαι ὑμῖν νὰ προςφέρω περιέχῃ τι ἀντάξιον τῆς ὑμετέρας προσοχῆς, ἤθελον θεωρήσει τοῦτο εὐτυχίαν μου καὶ τιμήν».

Οὕτως ἐπεδόθη ὁ Γρότε εἰς τὸ ἔργον. Καὶ ἠναγκάζετο μὲν ἔστιν ὅτε νὰ διακόπτῃ τὴν περὶ αὐτὸ ἐνιαίαν καὶ τακτικὴν ἀσχολίαν, ἰδίως μέχρι τοῦ 1843, ἀλλ' οὐδέποτε παρημέλησεν αὐτοῦ τελείως, οἱονεὶ τύψιν τινὰ αἰσθανόμενος τοῦ συνειδότος, ὅτι δὲν ἔζη ἐν τῷ κόσμῳ ἐκείνῳ, ὅστις εἶχεν ἀποβῆ οἱονεὶ ἴδιος αὐτοῦ. Οὐκ ὀλίγον δὲ συνέτειναν εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἐργασίας κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον τὴν πλήρη τραπεζιτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀσχολιῶν κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἰδέα, ὅτι τὸ ἔργον θἀνοίξῃ καὶ στερεώσῃ τὸν βίον τοῦ Γρότε ὡς πολιτευομένου, τὸ δὲ αἱ διηνεκεῖς παρορμήσεις τῆς συζύγου, δι' ἣν τὸ γενναῖον ἐγχείρημα τοῦ ἀνδρὸς ἐγέννα χαρὰν καὶ δόξαν. Ἐφρόντιζε λοιπὸν ἡ ἄπαις Ἀγγλὶς περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ὡς περὶ τέκνου, ὅπερ ἀνυπομόνως ἐζήτει νὰ ἴδῃ αὐξάνον καὶ τιμώμενον. Καὶ ἡ χορεία δὲ τῶν περὶ τὸν ἱστορικὸν διασήμων φίλων συνεδαύλιζε τὴν φλόγα. Τούτων δὲ ὁ John Stuart Mill ἔγεινεν ὁ ἀνάδοχος, βαπτίσας τὸ ἔργον opus magnum. Ἐφρόντιζε δ' ἡ σύζυγος νὰ μὴ ταράσσηται ὁ Γρότε, ὅτε εἰργάζετο περὶ τὴν Ἱστορίαν. Οὗτος δὲ μετὰ τοσαύτης περὶ αὐτὴν κατεγίνετο προθυμίας, ὥςτε καὶ ἐν ἀποδημίαις καὶ ἐν ἐκδρομαῖς δὲν ἠμέλει τῆς δι' αὐτὴν μελέτης καὶ τῆς συγγρα-

φῆς. Ὅτε δέ ποτε ἠναγκάζετο ὑπὸ μεριμνῶν ἄλλων νἀποθέτῃ τὸ ἔργον, τοῦτο ἐγίνετο οὐκ ἄνευ στενοχωρίας μὲν ἑαυτοῦ, λύπης δὲ τῆς συζύγου. Οὐχὶ δὲ σπανίως ἠναγκάζοντο, ἐν ᾧ συνήθως ᾤκουν ἐν τοῖς περιχώροις τοῦ Λονδίνου, νὰ μετάγωσι τὰς οἰκήσεις εἰς τὸ ἄστυ, ἵνα πρόχειρον ἔχῃ ὁ ἱστορικὸς τὴν χρῆσιν τῶν βιβλιοθηκῶν.

Ὅτε δὲ, ἀπαλλαγεὶς τῶν τε ἀπὸ τοῦ βουλευτικοῦ ἀξιώματος δυςχερειῶν καὶ τῆς περὶ τὰ τραπεζιτικὰ ἔργα ἐνασχολήσεως, ἐπανέλαβε πλήρης ζωῆς καὶ δυνάμεως τὴν κεχαρισμένην ἐργασίαν, ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὴν ὅλον τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν. Τότε ἡ ἀνάγνωσις ἑλληνικοῦ βιβλίου ἦτο δι' αὐτὸν τὸ μόνον καταφύγιον καὶ ἡ ὑψίστη ἡδονὴ, τὴν δὲ χαράν του ηὔξανεν ἡ σκέψις, ὅτι μετὰ τῶν φίλων ἠδύνατο νὰ λαλῇ καὶ συζητῇ περὶ τοῦ πεφιλημένου αὐτῷ ἑλληνικοῦ κόσμου. Οὕτως εἶχε μὲν ἤδη πρότερον δημοσιεύσει συντόμους τινὰς πραγματείας, κριτικὰς ἰδίως, περὶ τῶν θεμάτων, ἅτιν' ἀπησχόλουν τὸ πνεῦμ' αὐτοῦ, ἐν θέρει δὲ τοῦ 1842 διέγραψε μεθοδικῶς τὸ σχέδιον τῶν δύο πρώτων τόμων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ ἑπόμενον ἔτος, ἐκεῖνο ἴσα ἴσα καθ' ὃ παρῄτησε τὴν τράπεζαν, εἰργάσθη δραστηριώτατα· ὀκτὼ δὲ ὡρῶν καθημερινὴ ἐργασία μόνον εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἀφιερωμένη προήγαγεν αὐτὸ ταχέως οὕτως, ὥςτε κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1845 ἠδύνατο νὰ γράψῃ ὁ ἱστορικὸς πρὸς τὸν Mill τοιαῦτα·

« Ἐργάζομαι σπουδαίως περὶ τὴν Ἱστορίαν μου καὶ ἔχω ἤδη ἑτοίμους πρὸς τύπωσιν δύο τόμους εἰς ὄγδοον, οὓς θὰ δημοσιεύσω ἐντὸς τοῦ ἔτους. Καὶ δυςαρεστοῦμαι μὲν μέλλων νὰ δημοσιεύσω τοὺς μυθικοὺς χρόνους μετὰ οὕτω μικροῦ μέρους τῆς ἀληθοῦς ἱστορίας ὅσον θὰ δυνηθῶ ἐν τούτῳ τῷ μέρει νὰ παράσχω, ἀλλὰ πρέπει νὰ γείνῃ ἀρχή ».

Ἤρξαντο λοιπὸν οἱ σύζυγοι πραγματευόμενοι τὰ περὶ τοῦ τρόπου τῆς δημοσιεύσεως τῆς Ἱστορίας των, διότι κοινὸν ἔργον ἐθεώρει αὐτὴν καὶ ἀπεκάλει ἡ κ. Γρότε. Ὁ ἱστορικὸς ἐσκέπτετο νὰ τυπώσῃ τὸ ἔργον δι' ἰδίων ἐξόδων, νομίζων, ὅτι οὐδένα θὰ εὕρισκεν ἐκδότην ὡς ἄγνωστος ἢ ὀλίγον μόνον γνωστὸς εἰς τὸ λόγιον κοινόν. Ἀλλ' ἡ σύζυγος δραστηρίως ἐνεργήσασα εὗρεν ἐκδότην τὸν Murray, ὅςτις, ὑποβαλὼν πρῶτον τὸ σύγγραμμα εἰς τὴν ἐξέτασιν φίλου, σπουδαῖα περὶ αὐτοῦ ἐπαγγειλαμένου, ἀνεδέξατο τὴν τύπωσιν. Ἡ δὲ σύζυγος συνεδιόρθονε τὰ τυπογραφικὰ παραπτώματα, ἐνιαχοῦ ἐπιφέρουσα παρατηρήσεις περὶ αὐτῆς τῆς συγγραφῆς καὶ πείθουσα τὸν ἄνδρα εἰς μετα-

βολάς. Τὴν στοργὴν δὲ ταύτην ἐπεδείξατο δι' ὅλης τῆς τυπώσεως, σχεδιάζουσα μὲν χάρτας διὰ τὸ ἔργον, πάντοτε δὲ θεωροῦσα τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια οὕτως, ὥστε μόνον ὀλίγα φύλλα τοῦ ἕκτου τόμου δὲν ἐπεθεώρησεν ἀποδημοῦσα.

Ἐν μηνὶ Μαρτίῳ τοῦ 1846 ἐξεδόθησαν οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, τηλαυγὲς πρόσωπον τοῦ ὅλου ἔργου. Ἀκολούθως δ' ἐξεδόθησαν ἀνὰ δύο καὶ οἱ ὑπόλοιποι δέκα [1]. Μεταξὺ δ' ἐργαζόμενος ἐπεχείρει μὲν τὰς συνήθεις ἀποδημίας, ἔστρεφε δὲ τὴν προσοχὴν ἐπὶ τὰ σπουδαῖα πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἡμέρας καὶ ἤρξατο ἤδη καταβάλλων μικραν μεριμναν περὶ τας διοικητικὰς ἀσχολίας ἃς ἐπήνεγκεν αὐτῷ ἡ ἐκ τοῦ συγγράμματος τιμή. Συγχρόνως δ' ἠναγκάζετο νὰ ἐπιθεωρῇ τοὺς παλαιοτέρους τῶν τόμων πρὸς νέας ἐκδόσεις ἐπακολουθησάσας εἰς τὴν πρώτην. Πρὸς τοῦτο δὲ ὀλίγα μὲν μετήλλασσεν, ἐμετρίαζεν ὅμως ἐνίοτε συμφώνως πρὸς τὰς παρατηρήσεις τῆς κριτικῆς τινας τῶν λίαν αὐστηρῶν του πεποιθήσεων. Πολὺ δ' ἐδέησε νὰ ἐργασθῇ δια τὸν ἔνατον τόμον καὶ τὰ περὶ τῆς ἀναβάσεως τῶν Μυρίων, ἅτινα ἐπρόκειτο νὰ παραστήσῃ ὑπὸ νέον φῶς. Ὀδυνηρὸς δὲ ἦτο δι' αὐτὸν ὁ χωρισμὸς ἀπὸ τοῦ Θουκυδίδου, μὲ τὸν ὁποῖον τοσον χρόνον εἶχε διαγάγει οἰκείως. Κοπιώδης δὲ ἦτο καὶ ἡ περὶ τοὺς δύο τελευταίους τομους ἐργασία «Οὐδὲν μέρος τῆς Ἱστορίας, ἔγραφεν αὐτὸς ὁ ἱστορικός, ἦτο ἕνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἀξιολόγων ἱστορικῶν μαρτύρων ὀχληρότερον πρὸς συγγραφήν». Ἡ δὲ βιογράφος ἀναφέρει ὅτι «ὁ δωδέκατος τόμος ἀπῄτησε μεγάλην πνευματικὴν ἐργασίαν καὶ νομιζω ὅτι αἰσθάνεται τὰς ἐπενεργείας τῆς συνεχοῦς μελέτης τῶν δύο τελευταίων ἐτῶν. Σκοπῶ νά τον πείσω εὐθὺς ὡς ὁ τόμος οὗτος ἀποτυπωθῇ νἀπέλθῃ ἐπί τινα χρονον εἰς τὴν ἀλλοδαπήν. Ἡ ἀποδημία εἶνε ὁ μόνος τρόπος δι' οὗ δύναμαι νὰ ἐπιφέρω ποιάν τιν' ἀνάπαυλαν ἀπὸ τῆς πνευματικῆς ἀσχολίας».

Ἐκ πάντων τούτων τῶν λόγων προῆλθεν ἡ κατὰ μικρὸν καὶ βραδεῖα δημοσίευσις τοῦ ἔργου, ἡ ἐπικυροῦσα το τοῦ Πλουτάρχου ἐκεῖνο ἐν βίῳ Περικλέους ὅτι «ἡ ἐν τῷ ποιεῖν εὐχέρεια καὶ ταχύτης οὐκ ἐντίθησι βάρος ἔργῳ μόνιμον οὐδὲ κάλλους ἀκρίβειαν· ὁ δ' εἰς γένεσιν

[1] Ὁ μὲν Γ' καὶ Δ' κατ' Ἀπρίλιον 1847, ὁ Ε' καὶ ϛ' κατὰ Δεκέμβριον 1848, ὁ Ζ' καὶ Η' κατὰ Μάρτιον τοῦ 1850, ὁ Θ' καὶ Ι' κατὰ Φεβρουάριον 1852, ὁ ΙΑ' κατ' Ἀπρίλιον 1853, ὁ ΙΒ' κατὰ Δεκέμβριον 1855.

τῷ πόνῳ προδανεισθεὶς χρόνος ἐν τῇ σωτηρίᾳ τοῦ γενομένου τὴν ἰσχὺν ἀποδίδωσιν». Τέλος τῇ 23 Δεκεμβρίου 1855 κατέλιπε καὶ ὁ δωδέκατος τόμος τὸ πιεστήριον, καὶ ὁ ἱστορικὸς ἠδύνατο νὰ στρέψῃ ὀπίσω τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ χαρῇ βλέπων συντετελεσμένον τὸ ὄνειρον τῆς νεότητος καὶ τὸ ἔργον τοῦ βίου αὐτοῦ. Ἤδη τῷ 1851 ἡ Ἱστορία εἶχεν ἀποβῆ καὶ χρηματικῶς ἐπικερδής, περὶ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον ᾠκοδόμησαν ἐξοχικὸν ἐπαύλιον κληθὲν «History Hut», διότι εἶχεν ἀποκτηθῆ διὰ τῶν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας κερδῶν. Ἐν τῷ History Hut λοιπὸν μετριοφρόνως καὶ ἁπλῶς ἐτελέσθη ἡ πανήγυρις ἐπὶ τῇ ἀποτελέσει τοῦ ἔργου κατὰ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1855, τῇ ὑστεραίᾳ τῆς ἐκδόσεως τοῦ τελευταίου τόμου. «Ἐνθυμοῦμαι, διηγεῖται ἡ βιογράφος, ὅτι πρὸς ἑορτασμὸν τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ opus magnum εἶχον παρασκευάσει Punschbowle κατὰ τα Χριστούγεννα διὰ τὸν μικρὸν ἡμῶν κύκλον ἐν History Hut. Αὐτὸς ὁ Γρότε ἐρρόφα τὸ ἐξαίσιον ποτὸν μετὰ μεγάλης εὐχαριστήσεως, ὀλίγον παθαινόμενος κατ' ἐπιφάνειαν, καίτοι ἐγὼ ἠδυνάμην νὰ διαγνώσω σαφῆ σημεῖα ψυχικῆς ἡδονῆς, ὅτ' ἐξεφραζόμην περὶ «τῆς εὐτυχίας ἣν ᾐσθανομην ἐπιζῶσα μετ' αὐτοῦ τὴν ἡμέραν ταύτην καὶ ἄλλα παρόμοια».

Μετὰ τοιαύτης δ' ἐργασθεὶς στοργῆς καὶ ἀφοσιώσεως, εὐχαρίστως ἀνεγίνωσκε τὰς εὐμενεῖς τοῦ ἀγγλικοῦ καὶ ξένου τύπου κρίσεις καὶ ἐδέχετο τὰ συγχαρητήρια γράμματα τῶν φίλων καὶ ἐκτιμητῶν, ὧν ἄνω ἐμνημονεύσαμεν δι' ὀλίγων. Ἀλλ' ἰδιάζουσαν χαρὰν θὰ ᾐσθάνθη ἀναγινώσκων τὰς δύο εὐγενεῖς ἐπιστολὰς τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Saint David, τοῦ Connop Thirlwall, τοῦ παλαιοῦ συμμαθητοῦ καὶ συγγραφέως τῆς ἐκτενεστάτης ἑλληνικῆς ἱστορίας πρὸ τῆς τοῦ Γρότε.

«Πρέπει νὰ ἐλέγξω ἐμαυτόν, ἔγραφεν ὁ ἐπίσκοπος τῷ 1847, ὅτι κατέλιπον ὑμᾶς ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον οἱονεὶ ἐν ἀμφιβολίᾳ περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ὑμετέρου ἔργου γνώμης μου· ἀλλ' εὗρον εὐχερέστερον νὰ ἐκθέσω αὐτὴν εἰς ἄλλον μᾶλλον ἢ εἰς ὑμᾶς αὐτόν.

«Τώρα δὲ ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω, ὅτι αἱ προσδοκίαι μου, καὶ λίαν οὖσαι ἐντεταμέναι, μακρῷ ὑπερηκοντίσθησαν ὑπὸ τῶν δύο πρώτων τόμων σας· καὶ μοι φαίνεται, ὅτι τοῦ ἔργου προχωροῦντος ηὔξησεν οὐχὶ ἡ ὠφέλεια, ἀλλ' ἡ ἀξία. Ὅταν δὲ ἀναλογίζωμαι, ὅτι τὸ σπουδαιότατον μέρος τοῦ θέματος κεῖται ἔτι πρὸ ὑμῶν, εἶμαι βέβαιος, ὅτι τὰ αἰσθήματα τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς χαρᾶς, μεθ' ὧν παρηκολού-

θησα μέχρι τοῦδε τὸ ἔργον, τούτου προχωροῦντος θὰ καταστῶσι μᾶλλον μᾶλλον ἰσχυρότερα.

«Ἤθελον αἰσχυνθῆ ἐμὲ αὐτὸν, ἂν τὰ αἰσθήματα ταῦτα ἤθελόν ποτε ἀποπνιγῆ ἢ ἐλαττωθῆ ὑπὸ τῆς ἀναποφεύκτου συνειδήσεως τῆς κατωτέρας ἀξίας τοῦ ἰδίου ἐμοῦ ἔργου.

«Ἀναμιμνησκόμενος δὲ τῶν λίαν δυσμενῶν περιστάσεων σχεδίου κατ' ὀλίγον εὐρυνομένου καὶ ἄλλων ἀντιξόων δυςχερειῶν, ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ὁποίων συνετέλεσα τὸ ἔργον μου, στέργω μὲ τὴν ποιάν τινα καὶ πρόςκαιρον ἐπιτυχίαν καὶ πρόχειρον χρησιμότητα, ἣν ἀπέδειξε, δύναμαι δ' εἰλικρινῶς νὰ χαρῶ, ὅτι περὶ πᾶν τὸ εὐγενὲς οὕτως ὑπερακοντίζεται».

Ἀλλ' ἐπιτραπήτω μοι νὰ παραθέσω καὶ τὸ δεύτερον τοῦ ἐπισκόπου γράμμα, ἐπισταλὲν μὲν τῷ 1856 μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ὅλου συγγράμματος τοῦ Γρότε, παρέχον δὲ οὐχὶ μικρὸν διάφορον εἰς τὸν Ἕλλην' ἀναγνώστην.

«Φίλτατε Γρότε. Ἔλαβον ἀρτίως τὸ φιλικὸν ὑμῶν δῶρον, περὶ οὗ δύναμαι μετὰ πάσης εἰλικρινείας νά σας βεβαιώσω, ὅτι θὰ εἶνε ὁ πολυτιμότατος τόμος ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ μου.

«Εὐχαριστοῦντι δὲ ὑμῖν περὶ αὐτοῦ ἐπιτραπήτω μοι νά σας προςφέρω τὰ ἐγκάρδιά μου συγχαρητήρια ἐπὶ τῇ ἀποπερατώσει τοῦ περιδόξου τούτου μνημείου τῆς παιδείας, τῆς εὐφυίας καὶ τῆς διανοίας, οὗ, πιστεύω, οὐδεμία φιλολογία δύναταί τι παραπλήσιον νὰ ἐπιδείξῃ. Πιστεύω, ὅτι συνετῶς ἐπράξατε ἐπιφυλάσσοντες τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν δι' ἰδιαίτερον ἔργον, μέλλον μὲν νὰ παρέχῃ καθ' ἑαυτὸ ὡρισμένον διάφορον, προωρισμένον δὲ διὰ τάξιν ἀναγνωστῶν ἰδίαν».

«Χθὲς ἀνεκάλεσεν ὑμᾶς εἰς τὴν μνήμην μου καὶ ἄλλο τι δῶρον, ὅπερ ἐκομισάμην. Εἶνε δὲ ἀναγνώσματά τινα, ὧν ἀντίτυπον βεβαίως θὰ διεβιβάσθη καὶ πρὸς ὑμᾶς, ἐπειδὴ ἐν τούτοις γίνεται καθ' ἑκάστην σελίδα μνεία τῆς ὑμετέρας Ἱστορίας. Παρεδόθησαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν — ἐν τῷ Ὀθωνείῳ Πανεπιστημίῳ — ὑπὸ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου. Βλέπω, ὅτι ἐκτίθεται ἐν αὐτοῖς νέα τις ὑπόθεσις περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν φύλων, οἱαδήποτε δὲ καὶ ἂν εἶνε ἡ ἀξία αὐτῶν, καλὰς παρέχουσιν ἐλπίδας ὡς σημεῖον ζωῆς. Τοῦτο δέ με φέρει εἰς ἄλλην τινὰ σκέψιν. Ἤκουσα παρὰ τῆς κ. Γρότε, ὅτι σκοπεῖτε νἀπέλθητε εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπως αὐτόθι ἀπολαύσητε ἐπα-

ξίων διακοπῶν. Δὲν ἐπωφελεῖσθε τὴν εὐκαιρίαν ταύτην, ἵνα ἐπισκεφθῆτε τὴν ὑμετέραν ἁγίαν γῆν; Τοὐλάχιστον τὰς Ἀθήνας, ὅπου ὡς ἀντίπαλος τοῦ πολέμου ἠθέλετε μὲν τύχει ὑποδοχῆς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ὄθωνος ἀνοικταῖς ἀγκάλαις, πάντως δ' ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ αὐτῷ ἠθέλετε χαιρετισθῆ μετὰ ζωηροτάτων ἐπευφημιῶν ὑπὸ τῶν νέων Ἀθηνῶν καὶ ἠθέλετε δεχθῆ τὰ ἐγκάρδια συγχαρητήρια τοῦ καθηγητοῦ Παπαρρηγοπούλου. Μὰ τὴν ἀλήθειαν δὲν βλέπω τι δυνάμενον νὰ ἐμποδίσῃ ὑμᾶς ἀπὸ τῆς ἐκπληρώσεως τούτου τοῦ σχεδίου πλὴν ἂν ἡ κ. Γρότε παρὰ πολὺ ταράσσηται ὑπὸ τῶν διαδόσεων περὶ τῶν κλεφτῶν. Ἀλλ' εἰς ἐμὲ θὰ ἐφαίνετο τοιαύτη ἡδονὴ ἀνταξία οὐχὶ μικροῦ τολμήματος κτλ».

Καὶ τοιαῦται μὲν τοῦ ἐπισκόπου αἱ ἐπιστολαί· ἐν δὲ τῇ ἀναγνώσει αὐτῶν φέρεταί τις καὶ ἀκουσίως ἐπὶ τὴν κρίσιν, ὅτι εἰκότως εὐδοκιμεῖ ἡ φιλολογία καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐν ἔθνεσιν ὅπου οἱ ἐπὶ ταὐτὰ προωρισμένοι ἔχουσι δι' ἀλλήλους τοιούτους ἀσπασμοὺς ἐπὶ τὰ χείλη καὶ ὅπου δὲν αἰσχύνουσι πάθη μικροπρεπῆ τὴν καλὴν τῆς ἀληθείας ὄψιν.

Ἡ ἀποπεράτωσις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας κλείει μεγάλην περίοδον ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἡμετέρου ἱστορικοῦ. Τριάκοντα ὅλων ἐτῶν σπουδὴ καὶ ὄνειρα καὶ ζωὴ εἶχον καταναλωθῆ διὰ τὸ μέγα ἔργον· καὶ δύναταί τις εὐχερῶς νὰ φαντασθῇ τὰ αἰσθήματα τῆς λύπης καὶ τοῦ ξενισμοῦ, ἅτινα ἤθελον κρατήσει τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, ἂν ἠναγκάζετο νἀποχωρισθῇ αἴφνης τὸν ἤδη γνώριμον καὶ προσφιλῆ καὶ συμφυᾶ αὐτῷ κόσμον. Τοσοῦτον εἶχε συνειθίσει εἰς τὸ ἑλληνιστὶ διανοεῖσθαι, οὕτω ζωηρῶς ἀνεκάλει πᾶσα περίστασις τοῦ βίου εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ τὰς γνωρίμους ἐκείνας σκιὰς τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος, τὰ διανοήματα, τοὺς παλμούς, τὰς ἐκφράσεις τοῦ δι' αὐτὸν μεγάλου ἐκείνου λαοῦ τῆς ἐπαγγελίας, ὥστε πάντοτ' ἐπέτα ἐπὶ τὰ χείλη αὐτοῦ μία ἑλληνικὴ λέξις καὶ τὰς διαθέσεις αὐτοῦ πάσας ἀνταπέδιδε μία γωνία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἡρμήνευε μία φράσις χείλους ἑλληνικοῦ. Διὰ νὰ καταστήσωμεν διὰ παραδείγματος ἑνὸς φανερὰ τὰ λεγόμενα, ἀναφέρομεν, ὅτι ἀλγῶν ποτε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ βαρυθυμῶν ἐπὶ τῇ ἀχρηστίᾳ τῆς ὄψεως, ἔγραφε μετὰ τὴν ἴασιν εἰς φίλον, ὅτι κατὰ ταύτην τὴν περίστασιν κατέστη αὐτῷ ἐπαισθητὴ ἡ ἀξία ἀγαθῆς ὄψεως δι' ἄνδρα πνευματικῶς ἐργαζόμενον, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρθότης, προστίθησι, τῆς μεταφορᾶς ἐκείνης τῶν Ἑλλήνων τραγικῶν, καθ' ἣν τὸ βλέπων δύναται ταὐτὸ

καὶ τὸ ζῶν. Ἄλλοτε δέ ποτε διέταξε χάριν τοῦ University Gollege, οὗτινος ἦτο τῶν ἐφόρων, τὴν κατασκευὴν γλυπτικοῦ ἔργου, Marmor homericum κληθέντος, ὅπερ αὐτὸς παρήγγειλε καὶ ἐπεστάτει κατεργαζόμενον, παριστῶντος σκηνὰς ἐκ τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου.

Θὰ ἦτο λοιπὸν δι' αὐτὸν ὀδυνηρόν τι ὁ ἀποχωρισμὸς ἀπὸ τοῦ προςφιλοῦς αὐτῷ ἑλληνικοῦ κόσμου· ἀλλὰ τοῦτον κατέστησεν ἀδύνατον αὐτὸ τὸ σχέδιον τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἐν ᾗ ἐπίτηδες δὲν εἶχε περιλάβει τὴν ἔκθεσιν τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν ἐπεφύλαξε δι' ἴδια συγγράμματα ἅτινα ἔμελλον νὰ συμπληρώσωσι τὸ ἐγχείρημα· εἰς τούτων δὲ τὴν συντέλεσιν ἔβαινε σταθερῶς ὡς πλανήτης ἐν τῷ στερεώματι ἀκόπως διαπορευόμενος τὴν τροχιάν του κατὰ τὴν ὀρθὴν ἔκφρασιν φίλου τινὸς πρὸς τὴν βιογράφον.

Ἀλλ' ὁ τρόπος τῆς περὶ τὰ ἔργα ταῦτ' ἀσχολίας ὑπῆρξέ πως ἀλλοῖος. Δὲν θέλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὀλιγώτερον εἰργάσθη, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, διότι ἡ ἐπιμέλεια αὐτοῦ ἔμεινε πρωτοφανὴς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ βίου· ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν ἐργασίαν τὰ ἤδη ἀρχόμενα κακὰ τοῦ γήρατος, ὅπερ καθίστανον δυςκολώτερον τὰ ἐπακολουθήματα οὕτως ἐργατικῆς νεότητος καὶ ἡ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ προςφιλοῦς καὶ διασήμου Lewis θλῖψις, τοῦτο δ' ἡ ἀκάματος αὐτοῦ συνεργασία πανταχοῦ ὅπου ἐκάλει αὐτὸν τὸ χρέος καὶ ἡ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας γεννηθεῖσα τιμή. Οὕτως, ὑπάρξας ἤδη ἀκμαῖος τὴν ἡλικίαν τῶν εἰςηγητῶν τῆς ἱδρύσεως τοῦ λονδινείου Πανεπιστημίου, ἐξηκολούθει μεριμνῶν περὶ αὐτοῦ ὡς μέλος τοῦ συμβουλίου, εἶτα δὲ τῆς συγκλήτου μέχρι τέλους τοῦ βίου. Ἀπησχόλει δ' αὐτὸν καὶ τὸ ἐν Ὀξωνίῳ Πανεπιστήμιον καὶ ἡ ἐφορεία τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου, οὗ ὑπῆρξε τῶν ἐπιμελητῶν ἀπὸ τοῦ 1859· ἀλλὰ καὶ τοῦ University College ἦτο ταμίας, ἄλλοτε πρόεδρος. Ἐξετέλει δὲ τὰ χρέη αὐτοῦ μετὰ τάξεως καὶ ἐπιμελείας σπανιωτάτης καὶ θαυμασίας· διὸ προκαλούμενός ποτε νὰ μετάσχῃ ἐπιτροπῆς τινος ἀπεποιήθη συντόνως, ὑποδεικνύων, ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς προτεινομένης αὐτῷ ἐργασίας ἤθελε συνεπιφέρει ἀμελεστέραν ἐκπλήρωσιν τῶν ἄλλων αὐτοῦ καθηκόντων. Διὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον, διορισθεὶς ὑπὸ τῆς ἀνάσσης τῷ 1869 μέλος τῆς βουλῆς τῶν λόρδων, ἀποποιεῖται τὴν τιμήν, παριστῶν εἰς τὸν Γλάδστωνα δι' εἰλικρινοῦς καὶ μετριόφρονος ἐπιστολῆς τἆλλα χρέη τὰ βαρύ-

νοντα τὸ γῆρας αὐτοῦ, ὧν δὲν ἠδύνατο νἀμελήσῃ. Ἐπ' ἴσης δὲ σωφρόνως ἐδέχετο τὰς παντοίας τιμὰς ἃς ἰδιῶται καὶ σύλλογοι ἔσπευδον νἀπονείμωσιν αὐτῷ. Ἰδίᾳ θριάμβου ἡμέραι ἦσαν αἱ τῆς ἐν Ὀξωνίῳ διαμονῆς αὐτοῦ κατὰ Μάϊον τοῦ 1863, ὅτε προςεκλήθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Ἡ μὲν ὑποδοχὴ τῶν καθηγητῶν ὑπῆρξεν εὐπροςηγορωτάτη, ἡ δὲ ἀνυπομονησία τῶν σπουδαστῶν καὶ φροντὶς νὰ ἴδωσι τὸν ἱστορικὸν καὶ ἀκούσωσι καὶ τοὺς ἀσημοτάτους τῶν λόγων αὐτοῦ ἔκτακτος καὶ παιδική. Ὁ Γρότε ἀπαθῶς ἐδέχετο τὰ δείγματα τῆς τιμῆς καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ· «ἀλλ' ἡ κυρία αὐτοῦ χαρὰ καὶ τὸ κύριον θέλγητρον ἦτο ἡ ἀποκτηθεῖσα ἐν Ὀξωνίῳ πεποίθησις, ὅτι τὴν ἀναβλαστάνουσαν νέαν γενεὰν εἶχεν ἐξεγείρει πρὸς διάπυρον ζῆλον χάριν τῶν σκοπῶν οἵτινες τὴν ἰδίαν αὐτοῦ καρδίαν ἰδιαζόντως ἐθέρμαινον. Τὰ δὲ τρανότατα δείγματα τοῦ πρὸς αὐτὸν θαυμασμοῦ ὀλίγην ἀφῆκαν ἐν τῷ πνεύματί του ἀμφιβολίαν περὶ τῆς μονίμου καὶ σπουδαίας ἐπιδράσεως αὐτοῦ ὡς λογίου καὶ ἱστοριογράφου· ἰδίως δὲ τοῦτο ηὔφραινεν αὐτὸν, καὶ συνεχῶς ἐπανελάμβανεν, ὅτι ταύτην τὴν πεποίθησιν ἀπεκόμισεν ἐν Ὀξωνίῳ τῷ 1863.

Οὐχ ἧττον εἰργάζετο ἀνενδότως εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλην του. Τῆς ἐργασίας δὲ διὰ τὸ πρότερον τῶν συγγραμμάτων ἤρξατο τῷ 1856 ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἐκ τῆς ἀποδημίας, ἥτις προώριστο νὰ ἐπιφέρῃ αὐτῷ μικρὰν ἀνάπαυλαν ἀπὸ τῶν πόνων, οὓς εἶχε καταβάλει διὰ τὴν ἀποπερατωθεῖσαν Ἑλληνικὴν ἱστορίαν. Προςφυλὲς κυνάριον, τὴν Δῶραν, ἔχων διαρκῶς ἐπὶ τοῦ κόλπου, ἀπεπεράτωσε καὶ τὸ τρίτομον περὶ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας σύγγραμμα, μετὰ ὀκταετῆ σύντονον μελέτην ἐκδοθὲν κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1864. Εὐμενὴς δ' ὑπῆρξεν ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἔργου, καὶ ἡ πώλησις ὑπερέβη τοῦ ἐκδότου τὰς προςδοκίας. Οὐδ' ἡσύχασεν ὁ ἱστορικὸς μετὰ τὴν ἔκδοσιν τούτου τοῦ συγγράμματος, ἀλλ' οἱονεὶ προβλέπων τὸ προςεχὲς τέρμα τοῦ βίου καὶ σπεύδων ἐπὶ τὴν συντέλεσιν τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, ἐπεδόθη ἀμέσως εἰς τὴν συγγραφήν του περὶ Ἀριστοτέλους.

Καὶ ἐξηκολούθει μὲν τὴν ἐργασίαν, διαμένων συνήθως περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου ἐν τῷ ἐπαυλίῳ Ridgeway, δημοσιεύων δὲ καὶ μικρὰς πραγματείας προπαρασκευαζούσας τὴν συγγραφὴν τοῦ μεγάλου ἔργου, ἀλλ' ἡ δύναμις αὐτοῦ εἶχεν ἤδη ἀρχίσει θραυομένη, τὸ γῆρας

ἀπέβαινεν ὁσημέραι δυςκολώτερον, καὶ ἠναγκάζετο αὐτὸς νὰ ὁμολογῇ, ὅτι ᾐσθάνετο λίαν μειωθεῖσαν τὴν δύναμιν τῆς ἐργασίας. Ἀλλ' ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος ἔχυνεν, οἱονεὶ εἰπεῖν, αἷμα εἰς τὰς φλέβας του· καὶ ἔτρεχε μὲν ἔνθα ἐκάλει αὐτὸν συνεδρία τις ἢ συνδιάσκεψις, ἀνυπομόνως δ' ἐζήτει νὰ μὴ ἀπολέσῃ στιγμὴν μίαν, ἵνα περατώσῃ τὸν Ἀριστοτέλην. Ἀναγινώσκοντες ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ τοὺς κόπους καὶ τὴν μέριμναν ἣν καταβάλλει περὶ τούτου τοῦ ἔργου, δυνάμεθα νὰ παρομοιάσωμεν τὸν πολιὸν ἱστορικὸν πρὸς γέροντα θέλοντα νὰ θωπεύσῃ τὸ ὑστερογενὲς τέκνον καὶ χορεύσῃ αὐτὸ, ἀλλ' ἔχοντα βαμβαίνοντα μὲν τὰ χείλη, τρεμούσας δὲ τὰς παλάμας· «Ἐκ τῶν εἴκοσι καὶ τεσσάρων ὡρῶν τῆς ἡμέρας, διηγεῖται ἡ σύζυγος, τὰς δύο, πολλάκις δὲ τὰς τρεῖς καὶ εἴκοσι διάγει ἐντὸς τῶν τεσσάρων τοίχων. Οὐχὶ σπανίως ἀφιερόνει εἰς τὰς ἐπιτροπὰς, ὧν εἶνε μέλος, ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ τέσσαρας ὥρας ἐν πνιγηρᾷ ἀτμοσφαίρᾳ, ἀσχολεῖται δὲ συντονώτατα. Μόλις ἡμίσειαν ὥραν περιπατῶν, ἐπέστρεφεν οἴκοι, ἐπιδιδόμενος δι' ὅλης τῆς ἡμέρας εἰς ἀδιάκοπον μελέτην. Ἀλλ' ἀπηύδα ταχέως, καὶ συχνὰ κατελάμβανεν αὐτὸν ἐλαφρὸς ὕπνος μεταξὺ ἐργαζόμενον· ἡ ὄψις αὐτοῦ εἶχεν ἐπαισθητῶς ἀλλοιωθῆ, ἐδεξιοῦτο δὲ δίδων τὴν χεῖρα ἀσθενέστερον ἢ πρὶν, καὶ τὸ βάδισμ' αὐτοῦ, τέως σταθερὸν καὶ ἐλαστικὸν, εἶχε γείνει γέροντος βῆμα. Μάτην δ' ἐζήτησε βοήθειαν ἐν τοῖς λουτροῖς τοῦ Homburg, ὅπου καὶ οὕτως ἀσθενῶς ἔχων εἰργάζετο περὶ τὸν Ἀριστοτέλην, συγκομίσας βιβλία, ὅπως συνδαυλίζῃ τὸ πῦρ, ὡς ἔλεγεν.

Εἰς δείνωσιν δὲ τῆς ἀσθενικῆς αὐτοῦ κράσεως συνέτεινε τὸ ἑξῆς· παρακληθεὶς ὑπὸ τῆς ἐφορείας τοῦ ἐν Λονδίνῳ Πανεπιστημίου, ἀναγνωριζούσης καὶ διαφημισάσης τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ ἐνεργείας καὶ τοὺς κόπους τοῦ Γρότε, νὰ παραστῇ τῷ ζωγράφῳ Millais, μέλλοντι νὰ ζωγραφήσῃ τὴν εἰκόν' αὐτοῦ, ἥτις θὰ ἐστόλιζε τὸ πρυτανεῖον, ἐκουράσθη καὶ ἐκρύωσε κατὰ τὰς ἀναγκαίας συχνὰς ἐπισκέψεις εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ καλλιτέχνου. Ἔκτοτε δὲ κατεῖχε τὸν ἀδύνατον γέροντα ῥῖγος διηνεκὲς καὶ ἀδυναμία, νυσταγμὸς καὶ κόπωσις, ἥτις ἔθραυσε μὲν τὸ σῶμ' αὐτοῦ, ἀλλ' ὄχι καὶ τῆς ψυχῆς τὰς τάσεις· διὸ καὶ ἐξηκολούθει περιέπων μὲν τὸν Ἀριστοτέλην, σπεύδων δ' ἔνθα ἐκάλει αὐτὸν τὸ καθῆκον. Ἤδη δ' ἔχων τὸν ἕτερον τῶν ποδῶν ἐν τῷ τάφῳ, νεανικὴν ᾐσθάνετο ἐν ἑαυτῷ ὁρμὴν ὑπὲρ παντὸς ὅ τι εἶχε σχέσιν πρὸς

τὴν φίλην αὐτῷ Ἑλλάδα. Ὅτε δὲ ἡ ἀκαδημαϊκὴ σύγκλητος τοῦ ἐν Λονδίνῳ Πανεπιστημίου ἔμελλε νὰ ψηφίσῃ πρότασιν εἰςάγουσαν ἐλευθεριωτέραν πρᾶξιν ἐν τῇ ἐκμαθήσει τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀσκόπου θεωρηθείσης, συνήγαγεν ὅλας του τὰς δυνάμεις, ὅπως ἐκ τῆς ἐξοχικῆς του διαμονῆς σπεύσῃ εἰς τὸ ἄστυ καὶ προεδρεύσῃ τῆς συνεδρίας.

Πάντα ἦσαν κεκαλυμμένα ὑπὸ χιόνος κατ' ἐκείνην τὴν ἡμέραν, τῇ 14 Δεκεμβρίου 1870, τὸ δὲ θερμόμετρον εἶχε καταβῆ 24^0 ὑπὸ τὸ μηδέν. Καὶ ἡ μὲν πρότασις ἔπεσε, νικήσαντος τοῦ Γρότε, ἀλλ' ἡ ὑγίεια αὐτοῦ ἐπαισθητῶς ἐτράπη ἐπὶ τὰ χείρω. Ὁμοία δὲ σπουδὴ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων καὶ ἡ ἐντεῦθεν παράβασις τῶν περὶ ἀκινησίας διαταγῶν τῶν ἰατρῶν κατέβαλε τελείως τὰς ὑπολειπομένας δυνάμεις τοῦ πρεσβύτου, νοσήσαντος ἐν τέλει καὶ ὑπὸ κιρσοῦ κατὰ τοὺς νεφροὺς καὶ τὰς φλέβας τῶν ποδῶν.

Οὕτως ἀπέθανεν ὁ ἱστορικὸς τῇ 18 Ἰουνίου 1871, ἄγων τὸ ἑβδομηκοστὸν ἕβδομον ἔτος καὶ θρηνούμενος ὑπὸ τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοῦ καὶ σύμπαντος τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου. Ἐτάφη δὲ τῇ 24 Ἰουνίου ἐν τοῖς θόλοις τοῦ κοινοβίου Westminster παρὰ τὸν τάφον τοῦ Γίββωνος καὶ ὀλίγα βήματα μακρὰν τοῦ Μακώλαιυ.

Τοῦ ἀπωρφανισμένου Ἀριστοτέλους ἀνέλαβον τὴν φροντίδα εὐλαβεῖς φίλων χεῖρες. Ἐξεδόθη δὲ εἰς δύο τόμους, τῷ 1872, ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας Bain καὶ Robertson.

Ὁ βίος τοῦ Γεωργίου Γρότε παρέχει μαθήματα ἤθους χρηστοῦ καὶ χαρακτῆρος ἀδόλου καὶ ἐπιμελείας ζηλωτῆς. Ἡ δὲ Ἱστορία αὐτοῦ ἐγκλείει ζωηρὰν εἰκόνα τῶν τυχῶν τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἀκμῇ, ἃς ἂν συχνότερον ἐμελετῶμεν, πολὺ εὐδοκιμώτερον ἠθέλομεν ἐργασθῆ καί, πολλοὺς σκοπέλους διδασκόμενοι νὰ παρεκκλίνωμεν, ἐμπεδωτέραν ἠθέλομεν καταστήσει τὴν ἐθνικὴν εὐημερίαν.

ΑΙΜΙΛΙΟΣ EGGER *

Ὁ μεταβὰς εἰς Παρισίους δὲν θὰ ἠμέλησε βεβαίως νὰ παραστῇ καὶ εἰς ἓν τῶν μαθημάτων τοῦ περιφανοῦς ἑλληνιστοῦ Αἰμιλίου Egger ἐν τῇ Σορβόννῃ. Ὁ δὲ παραστὰς ἐνθυμεῖται πάντως τὴν ἠρεμαίαν διδασκαλίαν, τὴν γλαφυρὰν φαιδρότητα τοῦ γηραιοῦ καθηγητοῦ. Ἂν δ' ἔτυχέ τις τῶν νομιζόντων, ὅτι ἡ φιλολογία εἶνε ξηρά τις καὶ ἰσχνὴ μάθησις περὶ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, μεταδιδομένη ὑπὸ σχολαστικοῦ καὶ ἀχάριτος δοκησισόφου, ὁποία συνήθως ἡ εἰς τοὺς ἁπλουστέρους παρ' ἡμῖν περὶ φιλολογίας ἐμποιουμένη αἴσθησις, θὰ ἐξεπλάγη βλέπων, ὅτι δύναται νὰ λάμπῃ καὶ τοῦ φιλολόγου ὁ ὀφθαλμός, ὅτι ἐπιτρέπεται καὶ εἰς αὐτὸν νὰ ἔχῃ καρδίαν καὶ νοῦν, ὅτι συγχωρεῖται νὰ μετέχῃ τῶν τέρψεων καὶ τῆς εὐμαρείας τοῦ κόσμου, ὅτι πρὸς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ διδασκάλου δὲν εἶνε ἀπαραίτητος ἡ εὐχὴ ἀσκητείας ἢ βλακείας. Ὅστις τῶν φιλολόγων, αἱρούμενος, ὥς τις Βυζαντῖνος καλόγηρος, τὸν φιλογώνιον βίον, νομίσῃ, ὅτι θα τύχῃ οὕτω τῆς ἀθανασίας, κινδυνεύει νὰ ἐξελεγχθῇ γελοῖος ἤδη ζῶν. Πῶς θέλει νὰ ἐννοήσῃ τὸν ἀρχαῖον ὁ ἀγνοῶν τὸν νεώτερον κόσμον; Πῶς θέλει νὰ συμπαραστῇ θεατὴς τῶν μεγάλων τῆς ἀρχαίας ἱστορίας σκηνῶν ὁ γινώσκων μόνον τοῦ πτωχοῦ του θαλάμου τοὺς τέσσαρας τοίχους; Πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ φαιδρυνθῇ ἀναγινώσκων τὸν Ἀριστοφάνην ἢ τὸν Λουκιανὸν καὶ ἐννοήσῃ τὸ πνεῦμ' αὐτῶν ὁ οὐδέποτε ἀφήσας νὰναβῇ ἐκ τῆς φθονερᾶς καρδίας τὸ μειδίαμα ἐπὶ τὰ χείλη; Πῶς θὰ γείνῃ μέγας ἐν τῷ παρελθόντι καὶ δια τοῦ παρελθόντος ὁ ἐν τῷ παρόντι στενοκέφαλος, στενοκάρδιος, μικρος; Φθόνος οὐδείς· δὲν εἰ-

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ περιοδικῷ Ἑστίᾳ Τόμ. Η' (1879) σ. 417 κ. ἑ.

κονίζομεν πρόσωπα, περιγράφομεν τύπον ἀπαντώμενον παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, οὐχ ἧττον δὲ καὶ παρ' ἡμῖν. Ὁ διδάσκαλος τῶν πρὸ τοῦ ἀγῶνος χρόνων, κρατῶν τὸ ῥαβδίον ἀνὰ χεῖρας καὶ καταδικάζων εἰς τὸν φάλαγγα τοὺς μαθητὰς ἦτο πολλάκις μὲν ἥκιστα σοφός, ἀλλὰ σπανίως ἦτο στυγνός, δοκησίσοφος, ἀπόκληρος, ἐξ ἰδίας αὐτοῦ βουλήσεως, τῆς κοινωνίας. Ἦτο ἀνεγνωρισμένος ἐργάτης τῆς ἐπωαζομένης ἐλευθερίας τοῦ γένους, καὶ ἡ ἐντολὴ αὕτη, γνωστὴ αὐτῷ ἢ ἀσυνείδητος διαλανθάνουσα, ἐπέρριπτε ποιάν τινα αἴγλην ἐπὶ τὸν πτωχὸν ἐκεῖνον σκαπανέα τοῦ μέλλοντος. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κακὸν φοβερώτερον τοῦ διδασκάλου τῆς σήμερον, ὅταν τύχῃ ἀπαίδευτος. Ἔχει τὰς ἀξιώσεις τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ τὴν ἀπαξίαν τοῦ μικρόνου· νομίζει, ὅτι κατέχει τὸ δεσμεῖν καὶ τὸ λύειν τῆς ἐπιστήμης, τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχειν καὶ καταδικάζειν, χωρὶς οὐδέποτε νὰ ἐξεβίασε διὰ τῶν λόγων αὐτοῦ καὶ τῶν ἔργων τὸν σεβασμὸν τῶν ἐλεγχομένων καὶ καταδικαζομένων. Ἐπικρίνει τοὺς γράφοντας χωρὶς οὐδέποτε νὰ ἔγραψεν αὐτὸς γραμμὴν μίαν. Ἔγεινε κήνσωρ πρὶν ἢ συνειθίσῃ πρότερον νὰ κομίζῃ ὡς θεράπων τὴν δέσμην τοῦ ῥαβδούχου. Ὅλης ταύτης τῆς οἰήσεως, τοῦ κόμπου, τῆς κακίας ἀφορμὴ εἶνε πλὴν ἐλλείψεως ἀνατροφῆς ἡ ἀπομόνωσις ἀπὸ τοῦ κόσμου. Εἰς τὴν λεξισοφίαν καὶ τὴν πτωχήν του βιβλιοθήκην ἂς προςθέσῃ τὴν εὐπρέπειαν τῆς ἐνδυμασίας, τὴν κοσμιότητα τῶν τρόπων, τὸ ἀστεῖον τῶν συνηθειῶν, καὶ θὰ γείνῃ ἀνθρωπικώτερος, ἀλλὰ καί, τολμῶμεν νά το πιστεύσωμεν, σοφώτερος ἑαυτοῦ βεβαίως.

Τοιοῦτον ὡραῖον πρότυπον διδασκάλου τοῦ κόσμου εἶνε ὁ Egger, καὶ ὅμως οὐδενὸς τῶν συγχρόνων φιλολόγων εἶνε δεύτερος. Γεννηθεὶς τῷ 1813, μετ' ἀξιολόγους σπουδὰς ἠξιώθη τῷ 1839 ὑπὸ τῆς γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιγραφῶν καὶ γραμμάτων τοῦ ἄθλου διὰ τὴν συγγραφὴν Κριτικὴ ἐξέτασις τῶν ἀρχαίων ἱστοριογράφων τοῦ βίου καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου. Ὀλίγον δὲ μετὰ ταῦτα διωρίσθη καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τῇ φιλολογικῇ σχολῇ (Faculté des lettres), τῷ δὲ 1854 ἀνεδείχθη μέλος τῆς Ἀκαδημίας, ἥτις πρὸ ἐτῶν δεκαπέντε εἶχε βραβεύσει αὐτόν. Ὁ Egger, τυχὼν πνεύματος λεπτοῦ, ἀκριβοῦς καὶ παρατηρητικοῦ καὶ ἐννοήσας τὸν ἀληθῆ προορισμὸν τοῦ φιλολόγου, οὐδέποτ' ἐπαύσατο γράφων καὶ ἐκδίδων συγγραφὰς ἀξιολόγους, ὧν καὶ μόνος ὁ κατάλογος ἤθελε

πληρώσει σελίδας ὅλας. Συγγραφὴ δὲ καὶ τοὺς μὴ ἐξ ἐπαγγέλματος φιλολόγους τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρουσα εἶνε ἡ ἐπιγραφομένη L'Hellénisme en France, ἐκδοθεῖσα τῷ 1869 καὶ συνισταμένη ἐκ δύο τόμων. Ἐν ταύτῃ πραγματεύεται τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας παρὰ τοῖς Γάλλοις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, τῆς ἐποχῆς δῆλα δὴ ἐκείνης, καθ' ἣν οἱ Φωκαεῖς, οἰκίσαντες τὴν Μασσαλίαν, κατέστησαν κατ' ὀλίγον ἑλληνικὴν τὴν νότιον Γαλλίαν, μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ἡμερῶν. Τὸ ὕφος αὐτοῦ εἶνε ἤρεμον, ἀλλὰ γλαφυρόν. Καὶ χωρίς νά το ἀναγνώσωμεν ἐν τῷ προλόγῳ, θὰ ἐνοοῦμεν, ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν μαθήματα διδαχθέντα ἐν τῇ Σορβόννῃ. Οὕτω παρίσταται πρὸ ἡμῶν μᾶλλον λαλῶν ἢ γράφων ὁ συγγραφεύς.

Τῶν δὲ μικρῶν αὐτοῦ συγγραφῶν πολλὰς συνήνωσεν εἰς δύο τόμους, ἐπιγραφέντας Mémoires d' histoire ancienne et de philologie. Ἐν τούτοις ἀναγινώσκομεν πλείστας ἀξίας λόγου ἱστορικὰς καὶ φιλολογικὰς πραγματείας δημοσιευθείσας πρότερον κατὰ διαφόρους καιροὺς ἐν περιοδικοῖς συγγράμμασιν, αἵτινες εὐχαρίστως ἀναγινώσκονται καὶ ὑπὸ τῶν μὴ εἰδικῶς διατριβόντων περὶ τὴν φιλολογίαν. Μεταξὺ δὲ τούτων ἀξία ἀναγνώσεως εἶνε καὶ ἡ πραγματεία ἡ ἐπιγραφομένη Εἷς Ἕλλην ἱστορικὸς τῆς νέας Ἑλλάδος, ἐν ᾗ ὁ Γαλάτης φιλόλογος ποιεῖται μακρὸν λόγον καὶ ἀναλύει τὴν Ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Τρικούπη, καταδεικνύων τὸν φιλελληνισμὸν αὐτοῦ καὶ ἐκφράζων ἀπροκαλύπτως τὴν δικαίαν του ἐκτίμησιν πρὸς τὴν ἱστορικὴν ταύτην συγγραφήν.

Ὁ δὲ πρόλογος τοῦ ἑτέρου τῶν δύο τούτων τόμων συντελεῖ οὐκ ὀλίγον εἰς γνῶσιν τοῦ εὐγενοῦς χαρακτῆρος καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐργασίας τοῦ περιφανοῦς φιλολόγου. Ἐπιτραπήτω μοι νὰ παραθέσω ἐνταῦθα ὀλίγας ἐξ αὐτοῦ λέξεις, ἃς ἐπιφέρει, δηλώσας, ὅτι τὰ ἐν τῇ συλλογῇ ἐκείνῃ ἀναδημοσιευόμενα ἔργα ἐκδίδονται ἐπεξειργασμένα ἐν δευτέραις φροντίσιν. «Ὁποιονδήποτε κόπον καὶ ἂν ἀπαιτῶσι συχνὰ αἱ τοιαῦται ἀναπτύξεις καὶ ἐπαληθεύσεις, μόλις που ἐξαιτοῦμαι τὰς ἐπὶ τούτῳ χάριτας τοῦ ἀναγνώστου· τοσαύτη εἶνε, ὡς εἰκός, ἡ ἡδονὴ ἡ ἀναμιγνυμένη εἰς τὸν κόπον ἀναθεωρήσεως τοιαύτης. Πράγματι, ὅσον προχωρῶ ἐν τῷ μελετητικῷ μου βίῳ, τόσῳ μᾶλλον ἀναγνωρίζω, ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶνε πάντοτ' ἐν κινήσει καὶ ὅτι καὶ ἐν μικροῖς πολλάκις θέμασι τὸ ἔργον αὐτῆς δὲν ἐπερατώθη.

» Ἡ ἐπιδίωξις τῆς ἀληθείας, ἡ σύλληψις αὐτῆς διὰ λαβῆς ὁσημέραι » πληρεστέρας καὶ ἀσφαλεστέρας εἶνε αὐτὸς ὁ ὅρος τῶν ἡμετέρων ἐρ- » γασιῶν, εἶνε τὸ πρῶτον ἡμῶν καθῆκον, ἀλλ' εἶνε καθῆκον ἐνέχον » ἐν ἑαυτῷ τὴν ἡδυτάτην ἀμοιβήν. Αἰσθανόμεθα ἐνίοτε ταπείνωσιν » διαγινώσκοντες τὰ ἴδια ἡμῶν λάθη, ἐκπληττόμεθα, ὅτι ἀνεγνωρί- » σαμεν οὕτως ἀργὰ ἀλήθειαν, ἥτις σήμερον εἶνε προφανεστάτη εἰς » τοὺς ἡμετέρους ὀφθαλμούς. Ἀλλὰ χαίρομεν μεγάλως διορθοῦντες » τὴν πλάνην καὶ δυνάμενοι νὰ εἴπωμεν ἐν ἡμῖν, ὅτι τέλος καθωρί- » σαμεν ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ἢ τὴν ἰδέαν ἧς προέκειτο ἡ διαφώτισις. » Κατ' οὐδεμίαν ἡλικίαν τοῦ βίου ἡ προσοχὴ εἶνε ἀλάνθαστος. Ἂς » κλίνωμεν καρτερικῶς τὴν κεφαλὴν πρὸ τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς καὶ » ἂς μὴ ἀπελπίζωμεν περὶ τῶν προόδων της».

Ὁ Egger δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν. Θεωρῶν καθῆκον ἀπαραίτητον καὶ προορισμὸν τοῦ καθηγητοῦ ἀξιόλογον τὴν διὰ συγγραφῶν προοδοποίησιν τῆς ἐπιστήμης, πληροῖ διὰ τῶν ἀξίων μελέτης δημοσιεύσεών του τὰς στήλας περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων, μάλιστα δὲ τοῦ προςφιλοῦς αὐτῷ Journal des Savants καὶ τοῦ Annuaire de l' Association pour l'encouragement des études Grecques. Ἀλλὰ κατέρχεται καὶ κατωτέρω, διανέμων τὰ δῶρά του ἐν δημοσίαις συνεδρίαις συλλόγων ἐργατῶν, εὐεργετικῶν ἑταιρειῶν καὶ ἐν ὁμοίαις ἄλλαις συνελεύσεσιν, ἃς χρέος ἔχουσι νὰ ἐπιζητῶσιν, ἀντὶ νἀποφεύγωσι καὶ ἐχθαίρωσιν, οἱ μὴ θεραπεύοντες τὴν ἐπιστήμην μόνον πρὸς ψωμισμόν. Ἀξιολογώτατον δὲ δεῖγμα δημώδους διαπραγματεύσεως ζητημάτων ἐπιστημονικῶν εἶνε τὸ ἐνώπιον τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου τῶν ἐργατῶν γενόμενον μάθημα Περὶ τοῦ χάρτου ἐν τῇ ἀρχαιότητι (Le papier dans l' antiquité). Παρακινοῦμεν τοὺς μὴ γινώσκοντας τὴν βραχεῖαν ταύτην, ἀλλ' ἐμβριθῆ καὶ χαριεστάτην συγγραφὴν νἀναγνώσωσιν αὐτήν, εἰ μὲν δυνατὸν ἐν πρωτοτύπῳ, ἵνα ἐνωτισθῶσι τῆς σειρῆνος τῶν λόγων τοῦ γηραιοῦ διδασκάλου, εἰ δὲ μὴ ἐν τῇ ἑλληνικῇ μεταφράσει τοῦ κ. Π. Καράλη (1878).

Ἡ περὶ τὴν ἑλληνικὴν μάλιστα φιλολογίαν καὶ ἱστορίαν ἀσχολία τοῦ Egger ἐνέπλησε κατ' ὀλίγον τὴν ψυχὴν αὐτοῦ περιπαθοῦς ἀγάπης οὐ μόνον πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν. Τὸν δὲ φιλελληνισμὸν τοῦτον πολλαχοῦ τῶν συγγραφῶν

αὐτοῦ καταδεικνύει. Ἰδοὺ διὰ ποίων λέξεων ἀποπερατόνει τὴν περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Γαλλίᾳ πολύτιμον συγγραφὴν, ἧς ἔγεινεν ἀνωτέρω μνεία·

«Τὰ μαθήματα ἅτινα διδάσκει ἡμᾶς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διὰ τῶν » κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔργων αὐτοῦ ἀπέβησαν πολλῷ μᾶλλον ἐνδια- » φέροντα διὰ τῆς ἀναστάσεως τῆς τέλος τελεσθείσης πρὸ τῶν ἡμε- » τέρων ὀφθαλμῶν. Καὶ μετ' αὐτὰς τὰς συγκινήσεις ἀγῶνος ἡρωικοῦ » καὶ μετὰ τὰ προσκόμματα καὶ τάστοχήματα, τὰ ἴσως ἀδιαχώριστα » ἀπὸ τῶν ὅρων ὑφ' οὓς ἔθηκεν ἡ Εὐρώπη τὸ μικρὸν βασίλειον τῆς » Ἑλλάδος, ὑπάρχουσι διὰ πάντα κριτὴν ἀδέκαστον λόγοι σπουδαῖοι » ἐμπιστοσύνης πρὸς τὰς ἀρετὰς τοῦ λαοῦ τούτου. Ἔχομεν πίστιν εἰς » τὴν ἐνεργητικὴν ζωτικοτητα ἣν ἀναπτύσσει, εἰς τὸν ζῆλον τῶν » νεαρῶν αὐτόθι γενεῶν περὶ τὰς σοφὰς μελέτας, εἰς τὴν ἀφιλο- » κέρδειαν μεθ' ἧς πάντα τὰ μέλη τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας συντρέ- » χουσιν εἰς τὴν πρόοδον τῶν μελετῶν τούτων, οἱ μὲν διὰ τῆς ἐργα- » σίας, οἱ δὲ διὰ γενναιοδώρων συνεισφορῶν, τέλος δὲ εἰς αὐτήν των » τὴν ἐπιμονὴν ὅπως ἀναλάβωσι τὴν γλῶσσαν τῶν ἰδίων προγόνων. » Καὶ στερεῖται μὲν τό γε νῦν ἔχον πᾶσα αὐτη ἡ ἐνέργεια κανόνος » καὶ μέτρου, ἀλλὰ δὲν εἶνε ἄγονος . . . Ὁ Κοραῆς ἀφῆκε διαδόχους » καὶ συνεχιστὰς τοῦ ἔργου του. Εἰσηγήσατο καὶ ἐκπροσωπεῖ, καὶ » μόνος αὐτὸς, τὴν νέαν ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν στενὸν » αὐτοῦ σύνδεσμον μετὰ τῶν θεσμῶν, τῶν δογμάτων, τῶν ἠθῶν τῶν » καθ' ἡμᾶς χρόνων. Λαὸς ἱκανὸς νὰ παραγάγῃ τοιούτους ἄνδρας εἶνε » ἄξιος νἀναλάβῃ τὴν θέσιν του μεταξὺ τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν. » Ὑπέπεσεν εἰς πολλὰ σφάλματα, θὰ ὑποπέσῃ ἴσως καὶ πάλιν εἰς » ἄλλα, ἀλλ' ἔχει δίκαιον ἐπιθυμῶν νὰ μὴ λησμονῆται τὸ ἑξῆς. Ἂν » ἀπώλεσε διὰ παντὸς ἐν τῷ κόσμῳ τὴν πρώτην θέσιν, ἔχει τὸ δι- » καίωμα νὰ μένῃ ἐν τῇ δευτέρᾳ παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἐθνῶν τῶν » ἐργαζομένων μετὰ πλείστου ζήλου πρὸς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπό- » τητος ἐφ' ὅλων τῶν δρόμων τῶν ἀνεῳγμένων εἰς τὰς ἐννόμους » ἡμῶν φιλοτιμίας».

Ἔγραφε δὲ τὰς θερμὰς ταύτας ὑπὲρ Ἑλλάδος λέξεις ὁ φιλέλλην Γαλάτης ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, ὅστις τὰ μέγιστα συνέτεινεν οὐ μόνον εἰς διάδοσιν τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ἑλληνικῆς φιλολο-

γίας ἐν Γαλλίᾳ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ φιλελληνισμοῦ τῶν Γάλλων. Τῆς ἀξιολόγου ταύτης ἑταιρείας ὁ Egger ὑπῆρξε τῶν ἱδρυτῶν. Δικαίως δ' ἔλεγε περὶ αὐτοῦ ὁ γηραιὸς φιλέλλην d' Eichthal τῷ 1877, ἐξιστορῶν τὸν δεκαετῆ τοῦ Συλλόγου βίον· «Εἶπον » ἕνεκα τίνος ἐκτάκτου συμβάντος ἐστερήθημεν τῇ 12 Μαρτίου τῆς » παρουσίας τοῦ κ. Egger· ἀλλὰ μετέσχε, λαβὼν μέρος λίαν ἐνεργόν, τῶν ἀκολούθων συνεδριῶν, ἀπὸ δὲ τῆς στιγμῆς ταύτης εἶνε » περιττὸν νὰ διδάξω ὑμᾶς ὅ τι ἔπραξεν ὁ κ. Egger ὑπὲρ τῆς διοργανώσεως, τῆς διευθύνσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ Συλλόγου. Τρὶς » ἤδη, κατὰ τὴν δεκαετίαν τὴν λήξασαν ἐσχάτως, ἐξεπλήρωσε φιλο» πόνως τὰ ἔργα τῆς προεδρίας, εἰς ἣν ἐκαλέσατ' αὐτόν. Ἐκλέξαντες » δὲ αὐτὸν πρό τινων ἡμερῶν ἐπίτιμον ὑμῶν πρόεδρον, εἴχετε τὴν εὐ» τυχίαν νὰ προςενέγκητε αὐτῷ τὸν φόρον εὐγνωμοσύνης ἧς ἀνεδεί» χθη ἄξιος ὑπερπερισσῶς».

Τοιούτου ὑπάρχοντος τοῦ ἀκαμάτου καὶ εὐγενοῦς βίου λογίου ἀξιαγάστου καὶ φιλέλληνος σεβαστοῦ, μετὰ λύπης θὰ μάθωσιν οἱ γνωρίσαντες αὐτὸν καὶ μετ' ὠφελείας πάντοτε νέας ἀναγινώσκοντες τὰς συγγραφὰς αὐτοῦ, ὅτι ὁ πολιὸς θεράπων τῶν Μουσῶν ὑπὸ τῆς πολλῆς ἐργασίας ἔπαθεν ἐπ' ἐσχάτων δεινότατα τοὺς ὀφθαλμούς. Ἀλλ' ὁ πάντοτε περιπαθῶς ἀγαπήσας τὰ γράμματα εὑρίσκει καὶ ἐν τῷ οὕτω πολυπόνῳ γήρατι τὸν τρόπον νἀποτίνῃ εὐλαβῶς φόρον εὐγνωμοσύνης εἰς τὰς Μούσας τὰς ἑλληνίδας. Ἡ Ἑστία χαίρει, ὅτι ὁ γεραρὸς φιλέλλην τὰς στήλας αὐτῆς ἐξελέξατο, ἵνα δημοσιεύσῃ ἀνωνύμως ἐλαφρὰ παίγνια τῆς Μούσης του, τὰ ἐν τῷ φύλλῳ τῆς 5 Μαΐου 1879 τυπωθέντα ἐπιγράμματα εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικήν. Σήμερον δὲ δημοσιεύει εὐχαρίστως κατωτέρω τὰ διὰ κοινοῦ ἐν Παρισίοις φίλου διαβιβασθέντα εἰς αὐτὴν ἐπιγράμματα, ἀναφερόμενα πάντα εἰς ὡραῖον ἀνέκδοτον τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῷ βίῳ τοῦ Δημοσθένους (κεφ. λα'). Διηγούμενος δῆλα δὴ ὁ Χαιρωνεὺς τὴν ἐν Ἀθήναις ἵδρυσιν τοῦ ἀνδριάντος τοῦ ῥήτορος τοῦ φέροντος τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο ἐπίγραμμα

Εἴπερ ἴσην ῥώμην γνώμῃ, Δημόσθενες, εἶχες,
οὔ ποτ' ἂν Ἑλλήνων ἦρξεν Ἄρης Μακεδών,

προςθέτει καὶ τὸ ἑξῆς ἐπεισόδιον, ὅπερ ἐλέγετο συμβὰν ὀλίγον πρὸ

τῆς ἀφίξεως τοῦ βιογράφου εἰς Ἀθήνας. « Στρατιώτης τις, καλούμε-
» νος ἐπὶ κρίσιν ὑπό τινος ἀξιωματικοῦ, ἀνέθηκε τὰ ὀλίγα χρήματα,
» ὅσα εἶχεν, εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἀνδριάντος. Τὸ ἄγαλμα παριστάνει
» τὸν ῥήτορα συνέχοντα τοὺς δακτύλους δι' ἀλλήλων, πλησίον δ' αὐ-
» τοῦ ἐφύετο μικρὰ πλάτανος. Ἀπὸ τοῦ δένδρου τούτου πολλὰ φύλ-
» λα, εἴτε κατὰ τύχην καταρριφθέντα ὑπὸ τοῦ ἀνέμου, εἴτε ὑπ' αὐ-
» τοῦ τοῦ κρύψαντος οὕτω ταχθέντα, ἀπέκρυψαν τὸ χρυσίον οὐκ ὀλί-
» γον χρόνον. Ὅτε δ' ὁ ἄνθρωπος ἐπανελθὼν ἀνεῦρε τὸ χρυσίον καὶ
» διεδόθη λόγος περὶ τούτου, πολλοὶ τῶν εὐφυῶν ὑπόθεσιν λα-
» βόντες εἰς τὸ ἀδωροδόκητον τοῦ Δημοσθένους ἀνθημιλ-
» λῶντο τοῖς ἐπιγράμμασι ». Τὴν διὰ τῶν διαφόρων τούτων ἐπι-
γραμμάτων ὡς ἐν ποιητικῷ διαγωνισμῷ ἐξύμνησιν τοῦ ἀδωροδοκή-
του τοῦ Δημοσθένους ἔλαβεν ὑπόθεσιν τῶν στίχων αὐτοῦ ὁ Γάλλος φιλόλογος, ἐπιστέφων τὸ ἔργον δι' ἐπιλόγου, ἐν ᾧ αὐτὸς ἐπικρίνει τοὺς διαφόρους ἐπιγραμματογράφους, ἤτοι τὰ διάφορα γεννήματα τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ τέχνης, ὡς παιδιὰν ἀχάριτος ἐργασίας. Ἀλλ' ἡ παιδιὰ αὕτη, ὡς διασκεδάζει τὴν ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἀλγηδόνα τοῦ γηραιοῦ μουσοπόλου, θὰ τέρψῃ βεβαίως καὶ τοὺς ἀναγνώστας, ὅσοι διατρίβουσι φιλίως περὶ τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν.

Τίς ποτε δωροδόκον τλαίη τὸν ῥήτορα φῆναι
ὅστις ἔτ' ἀργυρίου χεῖρας ἀπέσχε νέκυς;

Πῶς ποτέ τις φαίη τὸν ῥήτορα δωροδοκῆσαι
ὅς περ καὶ λιθίνας χεῖρας ἀπέσχε κακοῦ;

Εἰκόνα τὴν δ' ἐσόρα τοῦ ῥήτορος ὅν ποτε δῆμος
εἷλεν πειθόμενος ψευδέσι μαρτυρίαις.
Βύρσαν ὅ γ' ἀργυρίου μεστὴν ἐν χερσὶν ἐτήρει
εὐλαβέως, ὅσσον θ' εὗρε τοσόνδ' ἀπέδω.

Ἄφρονες οἳ τὸ πάλαι κατά σου, Δημόσθενες, ἔγνων
ὥς ποτε θησαυρῶν ἥσσονος Ἁρπαλίων·
εἰ γὰρ ἔφυς ποτὲ δωροδόκος, τόδε δῶρον ἑκὼν ἂν
εἷλες ὅπερ σφετέραις χερσὶν ἔνειμε τύχη.

Μάρτυρες ὅσσα κακοὶ κατὰ ῥήτορος ἐψεύσαντο
   ἠνίδε πάντα βρέτας τἀνδρὸς ἔλεγχον ἔχει·
χερσὶ γὰρ ἐν λιθίναις ἁγνῶς ὃν ἐθήκατο χρυσὸν
   πιστεύσας, πιστῶς εὗρε φυλασσόμενον.

Δεῦρό με δωροδοκεῖν κλέπτειν τε βοῶντες Ἀθήνας
   Ἁρπάλιον θήκην δεῦρο πάρεστιν ἰδεῖν
ὡς ἀδέκαστον ἐγὼ δήμου σθένος, οὔ ποτε φαύλας
   θησαυροὺς ὀρέγω χεῖρας ἐπ' ἀλλοτρίους·
λωποδύτας γὰρ ἀνήρ τις φεύγων ἔνθετο πλήρη
   χερσὶν ἐμαῖς βύρσαν, τὴν δ' ὅ γ' ἄθικτον ἔχει.

Ὦ κακοί, ἀτρεκέως ὑμᾶς λίθος οὗτος ἐλέγχει
   ὡς ἄρα δωροδόκον ῥήτορα φηναμένους·
ὃν γὰρ δεξιτέρῃ θησαυρὸν ἀνέγγυον ἁγνῶς
   τἀνδρὸς ἔθηκεν ἑκών, τοῦτον ἄθικτον ἔχει·
εὔδηλον τὸ βρέτας φωνὴν ἀφίησι καθ' ὑμῶν
   ὅσσοι ἀτιμάζειν τλῆτε τὸν ἄνδρ' ἀγαθόν.

Ἐπίλογος

Ἀλλὰ τί δαιδαλέας πλάσσοντες ἀθύρματα τέχνης
   ἐργασίαν ἄχαριν παίζετε, μουσοπόλοι;

Τοιοῦτος ἐν ὀλίγοις ὁ ἀνὴρ, ὅστις ἐκ τρυφερᾶς ἡλικίας ἀγαπήσας τὰς Ἑλικωνιάδας καὶ ἀκμάζων ἀντηγαπήθη ὑπ' αὐτῶν καὶ ἤδη, λευκανθίζουσαν κομῶν τὴν πολιὰν, δέχεται παρ' αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ἐρρυτιδωμένου μετώπου τὸν ἀσπασμὸν τῆς ἀγάπης.

ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ ΒΑΓΝΕΡ *

Θλιβερὰ ἀγγελία διεβιβάσθη ἐκ Νεαπόλεως, ἡ ἀγγελία τοῦ θανάτου τοῦ Γουλιέλμου Βάγνερ, ἀνδρὸς εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἀγαπήσαντος τὴν Ἑλλάδα καὶ διατρίψαντος μετὰ ζήλου ἀξίου μιμήσεως περὶ κλάδον τῆς ἡμετέρας φιλολογίας, ὅςτις καὶ παρ' ἡμῖν αὐτοῖς δεινῶς ἠμελήθη, λέγομεν τὴν μεσαιωνικὴν ἡμῶν ποίησιν.

Ὁ Βάγνερ ἦτο καθηγητὴς τοῦ ἐν Ἀμβούργῳ Ἰωαννείου, περιώδευε δ' ἐπ' ἐσχάτων τὴν Ἰταλίαν, ἵνα μελετήσῃ ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τὰ ἑλληνικὰ χειρογραφα τὰ περιέχοντα τὰ προςφιλῆ αὐτῷ μεσαιωνικὰ ποιήματα· ἐσκόπει δὲ, ὡς ἔγραφεν εἰς φίλους αὐτοῦ καὶ συνεργάτας ἐν Ἀθήναις, νὰ κατέλθῃ ποτὲ καὶ εἰς τὴν προςφιλῆ αὐτῷ Ἑλλάδα, τὸ πρῶτον νῦν. Ἀλλὰ τὸ νῆμα τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ ἐκόπη πολὺ πρότερον ἢ ὅ τι ἐπεθυμοῦμεν οἱ φίλοι τῆς μεσαιωνικῆς φιλολογίας καὶ παρ' ὅ τι ἐχρειάζετο η Ἑλλὰς, ἧς θερμὸς ἦτο φίλος ὁ θανών.

Ὁ Βάγνερ, καίπερ ἠναγκασμένος νὰ διδάσκῃ τὴν κλασικὴν φιλολογίαν, ἧς ἦτο κάτοχος ἐμβριθὴς, ἐξ ἀγάπης ἐφέρετο ἰδίως προς τὴν μεσαιωνικὴν ποίησιν τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἦτο ἄριστος γνώστης τοῦ Σαικσπήρου, πολλὰ γράψας περὶ τοῦ δαιμονίου ποιητοῦ καὶ μετέχων ἐνεργητικώτατα τῆς τῶν Γερμανῶν περὶ τὸν Ἄγγλον Αἰσχύλον τιτανολατρείας. Εἶνε δὲ περίεργον, ὅτι ὁ αὐτὸς ἀνὴρ ὁ πελαγοδρομῶν ἐν τῷ βαθύρρῳ ὠκεανῷ τῆς σαικσπηρείου μούσης κατεδέχθη νὰ στρέψῃ ἐν τοῖς πρώτοις ἵλεων βλέμμα πρὸς τὴν τέως περιφρονουμένην μεσαιωνικὴν ποίησιν τῆς Ἑλλάδος. Δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ συμπτώσει ταύτῃ ψυχολογική τις ἀπόδειξις, ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ ἡμῶν ποίησις, ἡ πάντῃ αὔτη ἀκαλλὴς πρὸς τοὺς ἀμυήτους,

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Παρνασσῷ Τόμ. Δ' (1880), σ. 331 κ. ἑ.

ἐνέχει διὰ τοὺς ἐννοοῦντας τὰ μυστήρια τῆς ἀληθοῦς ποιήσεως γοητείαν καὶ καλλονήν;

Δὲν ἐννοοῦμεν ταῦτα λέγοντες τὴν αὐτόχρημα δημοτικὴν ποίησιν, ἐκείνην, ἣν ἄριστα χαρακτηρίζει ἡ ἑξῆς διήγησις Γερμανοῦ περιηγητοῦ. Ἠρώτα ποτὲ κόρην τῶν ἀγρῶν ᾄσασαν ᾆσμά τι δημῶδες, ἂν αὐτὴ εἶνε ἡ ποιήσασα. Πρὸς δὲ τὴν ἐρώτησιν γελάσασα ἡ κόρη ἀπεκρίθη· «Αὐτὰ δέν τα κάμνει κανείς, τὰ τοιαῦτα τὰ εἰξεύρουν ὅλοι». Ἐκτὸς τῆς καθαρῶς ταύτης δημώδους ποιήσεως ὑπάρχει οἱονεὶ μεσαῖός τις ἀναβαθμὸς πρὸς τὴν ἀρχαΐζουσαν βυζαντιακὴν ποίησιν τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν λογίων, τάξις ποιημάτων ποικίλων καὶ περιέργων, ὧν ἡ μελέτη εἶνε ἀπολύτως ἀναγκαία πρὸς τελείαν γνῶσιν τῆς καθ' ὅλου μεσαιωνικῆς ποιήσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὰ τοιαῦτα ποιήματα πρὸς μὲν τὴν στιχουργίαν τὴν ἀρχαΐζουσαν ἔχουσι τοῦτο τὸ κοινόν, ὅτι καὶ ταῦτα συνετάχθησαν καὶ κατεγράφησαν ἐν κώδιξιν ὑπ' ἀνδρῶν τυχόντων παιδείας ὁπωσδήποτε, μετὰ δὲ τῆς ποιήσεως τῆς δημώδους ἔχουσι κοινὴν τὴν λαϊκὴν γλῶσσαν καὶ δύναμιν τῆς φαντασίας, τὴν ζωηρότητα τῶν εἰκόνων, τὴν ἀλήθειαν τῆς παραστάσεως. Τὰ ποιήματα ταῦτα ἔχουσι τὴν ὕλην ποικίλην· ὁτὲ μὲν εἶνε ἠθικαὶ παραινέσεις, ὁτὲ δὲ θρῆνοι ἐπὶ συμφοραῖς πόλεων καὶ ἁλώσεσιν, ἄλλοτε μὲν δημώδεις μῦθοι ἢ μυθιστορικαὶ παραστάσεις ἱστορικῶν συμβάντων, ἄλλοτε δ' ἐρωτικαὶ διηγήσεις κατὰ μίμησιν τῆς φραγκικῆς ποιήσεως τῶν μέσων αἰώνων. Σώζονται δὲ τὰ τοιαῦτα ποιήματα ἐν χειρογράφοις ἀποκειμένοις ἐν διαφόροις τῶν εὐρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν, ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν χρόνον οὐδεμία κατεβλήθη φροντὶς πρὸς μελέτην αὐτῶν καὶ δημοσίευσιν.

Καὶ κατέδειξε μὲν τὴν σημασίαν αὐτῶν ὁ πολὺς Fauriel δι' ὀλίγων ἐν τῷ προλόγῳ τῆς ἐκδόσεως τῶν Δημοτικων ᾀσμάτων τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἡ πρώτη τιμὴ τῆς δημοσιεύσεως τοιούτων ἔργων, σπουδαιοτάτων διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τε γλώσσης καὶ τῆς φιλολογίας τοῦ ἔθνους κατὰ τὴν μακραίωνα ἐποχὴν τῶν μέσων αἰώνων, ὀφείλεται εἰς τὸν Κοραῆν, ἐκδόντα μετὰ περιφανῶν σχολίων ἐν τοῖς Ἀτάκτοις τὰ δύο γνωστὰ τοῦ Πτωχοπροδρόμου στιχουργήματα. Ἔκτοτε δὲ σποράδην, ἐν μακροῖς διαλείμμασιν ἐτῶν πολλῶν καὶ ἄνευ συστήματος ἠσχολήθησαν περὶ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ποιήσεως ἀλλογενεῖς λογιοι, ὁ Grimm, Bekker, Ellissen, E. Miller, Gi-

del, ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ἐν μὲν παλαιοτέροις χρόνοις ὁ Ζαμπέλιος, κατὰ δὲ τελευταίαν εἰκοσαετίαν ὁ Μαυροφρύδης καὶ ὁ Σάθας. Εἰς τὸν τελευταῖον μάλιστα τοῦτον ὀφείλεται ἡ οἱονεὶ εἰς νέαν ζωὴν κλῆσις τοῦ τοῖς περὶ ταῦτ' ἀσχολουμένοις γνωστοῦ βιενναίου κώδικος τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, ὅςτις πλεῖστα μεσαιωνικὰ ποιήματα περιέχει.

Ἀλλὰ τῆς συστηματικῆς περὶ τὴν τοιαύτην μεσαιωνικὴν ποίησιν διατριβῆς ἐπελήφθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μάλιστα δύο ἀλλογενεῖς, ὁ Γάλλος Legrand καὶ ὁ προώρως θανὼν Βάγνερ, ὅςτις καὶ ἐδημοσίευσεν ἐν τέσσαρσι συγγραφαῖς, Medieval Greek Texts (ἐν Λονδίνῳ, 1870), Carmina Graeca medii aevi (ἐν Λειψίᾳ, 1874), Histoire de Imberios et Margarona (ἐν Παρισίοις 1874), καὶ Ἀλφάβητος τῆς Ἀγάπης (ἐν Λειψίᾳ, 1879), πλεῖστα μεσαιωνικὰ στιχουργήματα καὶ ἔπη μετὰ κριτικῶν καὶ γλωσσολογικῶν σημειώσεων. Ἐν τῇ μεγάλῃ κινήσει, ἥτις παρατηρεῖται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη περὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἡμῶν ποίησιν, δυνάμεθα θαρρούντως νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐπροστάτει ὁ Βάγνερ. Ἐκεῖνος κατώρθωσε νὰ εἰςαγάγῃ εἰς τὴν μελέτην τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ποιήσεως τὴν κριτικὴν τὴν στηριζομένην εἰς τὴν ἀντιβολὴν τῶν χειρογράφων κωδίκων καὶ τὴν αὐστηρότητα, μεθ' ἧς συνήθως ἐκδίδονται οἱ κλασικοὶ συγγραφεῖς καὶ τὰ προϊόντα τῆς μεσαιωνικῆς φιλολογίας τῆς Δύσεως, ἀλλ' ἥτις ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐθεωρήθη, καὶ δυστυχῶς ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ θεωρῆται ὡς περιττὴ πολυτέλεια διὰ τὴν βυζαντιακὴν φιλολογίαν. Καὶ διὰ τοῦτο εἶνε ἄξιος πάσης τιμῆς ὁ Βάγνερ, ὅτι ἀλλογενὴς ὢν ᾐσθάνθη ἑαυτὸν διαπνεόμενον ὑπὸ ἀληθοῦς στοργῆς πρὸς τὴν μεσοχρόνιον ἡμῶν φιλολογίαν καὶ δὲν ἐφείσθη κόπων ὅπως ἐφαρμόσῃ εἰς αὐτὴν τὴν μέθοδον τῆς αὐστηρᾶς κριτικῆς. Εἰς οὐδένα ἔχοντ' ἀξιώσεις ἐπιστήμονος ἐπιτρέπεται ἡ περιφρόνησις ὅλων αἰώνων τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας. Καὶ ὁ μὲν τοιαῦτα φρονῶν εἶν' ἐπὶ τέλους ἐλεύθερος νἀσχολῆται περί τι ἄλλο, ὅ τι ἂν θέλῃ, ἔστω καὶ συνεπαγόμενος τὸν κίνδυνον νὰ νομισθῇ παραδόξως μονομερής. Ἀλλ' οὐδὲν ἔχουσι δικαίωμα οἱ τοιοῦτοι νὰ κατηγορῶσι τῶν περὶ τὴν βυζαντιακὴν φιλολογίαν σπουδαζόντων, ὅτι κατατρίβουσι μάτην τὸν πολύτιμον χρόνον ἐπιμόνως ἐμμελετῶντες πράγμασι μικροῖς. Καὶ ἂν δ' ἀληθῶς οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, οὐδεμία διάκρισις πρέπει νὰ ὑφίσταται περὶ τὴν διαπρα-

γμάτευσιν τῶν ὑπό τινος νομιζομένων μικρῶν ἀπ' ἐκείνων ἅτινα ὁπωςδήποτε ἄλλοι νομίζουσι μεγάλα. Ἡ βυζαντιακὴ φιλολογία ἔχει διὰ τοὺς περὶ ταύτην διατρίβοντας τὴν αὐτὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν ἣν ἔχει ἡ κλασικὴ παιδεία διὰ τοὺς ἀρχαιολογοῦντας, ἣν ἔχουσιν οἱ ἐνεπίγραφοι λίθοι διὰ τοὺς στηλοκόπας. Ἡ περὶ τὰ βυζαντιακὰ ἔργα ἀκρίβεια δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὥς τις μικρολογία, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς καθῆκον.

Ἐκ τοιαύτης δ' ἀπόψεως ἐξεταζομένη ἡ φιλολογικὴ ἀκρίβεια, ἣν εἰςήγαγε μάλιστα ὁ Βάγνερ περὶ τὴν ἔκδοσιν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ποιήσεως, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς νέα ὁδὸς ἣν ἔτεμεν ὁ προώρως θανὼν φιλόπονος ἀνήρ. Εἰς ταύτην τὴν μέθοδον ἑπόμενοι καὶ ταύτην προάγοντες θὰ δυνηθῶμεν νὰ καυχηθῶμεν, ὅτι κατεβάλομεν τοὺς ὀφειλομένους ἀγῶνας πρὸς τὴν ἐμπρέπουσαν εἰς τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ποίησιν μελέτην. Μόνον ὅταν ἔχωμεν ἐκδεδομένα κατὰ τοιοῦτον τρόπον τὰ μεσαιωνικὰ ἡμῶν ποιήματα καὶ δυνάμεθα νἀναγινώσκωμεν αὐτὰ κεκαθαρμένα ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων ἀμαθῶν βιβλιογράφων, θὰ ἔχωμεν τὸ δικαίωμα νἀτενίσωμεν δι' ὀφθαλμοῦ ὀξυδερκοῦς τὴν μεσοχρόνιον ποίησιν, νὰ μελετήσωμεν τὰς τάσεις αὐτῆς καὶ τὴν πορείαν, τὸ ὕψος ἢ τὴν ἔκπτωσιν. Τότε μόνον θὰ ἐπιτρέπηται ἡμῖν κρίσις οἱαδήποτε αἰσθητική· ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος ἂς ἀφεθῇ τὸ ἔργον εἰς μόνους τοὺς φιλολόγους καὶ τὴν εὐσυνείδητον αὐτῶν ἐργασίαν.

Λέγοντες δὲ ταῦτα περὶ τῆς ὀρθῆς κριτικῆς μεθόδου ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν μεσαιωνικῶν ποιημάτων, ἧς εἰςηγητὴς ὑπῆρξεν ἐν τοῖς πρώτοις ὁ Βάγνερ, δὲν ἀποκρύπτομεν, ὅτι δὲν ἦτο ἐντελῶς κάτοχος τῶν μυστηρίων τῆς γλώσσης ἐν ᾗ ἐγράφησαν τὰ ποιήματα ἐκεῖνα. Εἶνε δ' ἄλλως ἡ γλῶσσα αὕτη δυςνόητός τις καὶ δεομένη πολλάκις κολυμβητοῦ Δηλίου. Μόνον δὲ μακρὰ ἐγγύμνασις δύναται νὰ ἐπιφέρῃ τὴν τελείαν γνῶσιν. Διὰ τοῦτο ὁ θάνατος τοῦ Βάγνερ εἶνε ἀληθὲς δυςτύχημα, ἐπειδὴ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπετελείου τὴν ἰδίαν γνῶσιν, τὰ δὲ τελευταῖα τῶν ἔργων αὐτοῦ καὶ αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἑλληνιστὶ γεγραμμέναι πρὸς τοὺς Ἕλληνας φίλους ἐπιστολαὶ μαρτυροῦσι περὶ τελειοτάτης ἑλληνομαθείας. Ἄλλως δὲ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι οὐδέποτε οἱ ἀλλόθροοι θὰ γείνωσιν οἱ καταλληλότατοι τῶν τοιούτων ἐκδόται· τὸ ἔργον εἶνε ἡμετέρα ὑποχρέωσις, διότι καὶ ἡ ποίησις ἐκείνη καὶ γλῶσσα εἶνε σὰρξ ἐκ τῶν σαρκῶν ἡμῶν καὶ ὀστοῦν ἐκ τῶν

οστέων. Είς τους Ἕλληνας μάλιστα ἐπιβάλλεται ἡ μελέτη τῶν μεσαιωνικῶν ἡμῶν πραγμάτων, οὐδ' εἶνε δίκαιον, ὡς συμβαίνει ἐνίοτε, ἐξ ὑπερβαλλούσης λατρείας πρὸς τοὺς προπάτορας νὰ λησμονῶμεν τοὺς πατέρας.

Τὸ ἔργον, πρὸς ὃ μάλιστα κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ἐν Ἰταλίᾳ περιοδείαν παρεσκευάζετο ὁ Βάγνερ, ἦτο ἡ ἔκδοσις μεγάλης συλλογῆς τῶν μεσαιωνικῶν ἐπῶν ἐν δημοτικῇ γλώσσῃ τῶν ἐχόντων θέμα ἐρωτικόν. Ἡ συλλογὴ αὕτη ἔμελλε νὰ εἶνε πολύτιμος συμπλήρωσις τῶν Ἐρωτικῶν συγγραφέων. Ἀλλὰ δυστυχῶς τὸ ἔργον μένει ἀτελές. Ὁ Βάγνερ εἶχεν ἤδη πολλὰ χειρόγραφ' ἀντιγράψει καὶ ἀντιβάλει πρὸς τοῦτον τὸν σκοπὸν καὶ πολλαχῶς ἀσχοληθῇ μετὰ τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα διατριβόντων. Ὁ γράφων ταῦτα λυπεῖται ἰδιαζόντως, ὅτι ἀκουσίως συνέτεινέ πως καὶ αὐτὸς εἰς τὸ νὰ μὴ ἐκδοθῇ μέχρι τοῦδε ἡ συλλογὴ τοῦ Βάγνερ. Καὶ δὴ ὁ φιλέλλην ἐκδότης, εὐγενῶς φερόμενος πρός με, ἀνέμενε πρότερον τὴν δημοσίευσιν τῶν ὑπ' ἐμοῦ ἐν Παρισίοις ἐκδοθέντων Romans Grecs, ἅτινα ἐξεδόθησαν τώρα ἐσχάτως, πολλῷ βραδύτερον ἢ ὅ τι καὶ ἐγὼ ἐπεθύμουν καὶ οἱ φίλοι τῆς μεσαιωνικῆς ποιήσεως ἀνέμενον. Ἂς εὐχηθῶμεν τοὐλάχιστον ἵνα τὸ ἡμιτελὲς μεῖναν ἔργον τοῦ Βάγνερ ἀναλάβῃ καὶ ἀγάγῃ εἰς πέρας ἄλλος τις τῶν ἐπαϊόντων.

Ὁ Βάγνερ ἐγεννήθη κατὰ Μάϊον τοῦ 1843 ἐν Steinau τῆς Ἔσσης· μετὰ δ' ἐπιτυχεῖς σπουδὰς ἐν τῷ γυμνασίῳ τοῦ Φραγκοφορτίου καὶ τοῖς πανεπιστημίοις τοῦ Βερολίνου καὶ τῆς Βόννης ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῆς φιλολογίας τῷ 1864. Ἔκτοτε διέτριψεν ἐπί τινα χρόνον ἐν Ἀγγλίᾳ, ἀπὸ δὲ τοῦ 1870 ἐδίδασκεν ἐν Ἀμβούργῳ ὡς καθηγητὴς τοῦ Ἰωαννείου. Ἀποθανόντα δ' ἐν ἡλικίᾳ ἐτῶν τριάκοντα καὶ ἑπτὰ ἐν Νεαπόλει τῇ 3/15 Ἀπριλίου 1880 ἐθρήνησε μὲν καὶ ἡ τεκοῦσα Γερμανία, μάλιστα δὲ θρηνοῦμεν ἡμεῖς, ἀπολέσαντες φίλον εἰλικρινῆ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν φιλολογίας καὶ ἰδιαίτερον φίλον καὶ συναντιλήπτορα ἐν τοῖς πνευματικοῖς ἀγῶσι.

ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΟΒΙΟΥ *

Καίτοι παρῆλθον μῆνες ὅλοι ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἐπιφανοῦς φιλοσόφου καὶ εὐγενοῦς πολιτευτοῦ τῆς Ἰταλίας Ἰωάννου Μποβίου, δὲν θὰ θεωρήσωσι, πιστεύω, οἱ ἀναγνῶσται τοῦ Κράτους ἕωλον τὴν ὑπ' ἐμοῦ βραχεῖαν αὐτοῦ σκιαγραφίαν. Δὲν ἐπέρχεται ἀργά, ἀφ' οὗ δὲν ἔπαυσαν ἀκόμη ἐν αὐτῇ τῇ Ἰταλίᾳ αἱ ἐπὶ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ συγκινήσεις, καὶ ὁμιλεῖ ἀκόμη περὶ αὐτοῦ ὁ τύπος καὶ τελοῦνται ἁπανταχοῦ σχεδὸν τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου μνημόσυνα ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς τοῦ ἰδεολόγου, οὗ ἡ ἀνάμνησις δὲν εἶνε τῶν εὐκόλως ἀποσβεννυμένων. Πλὴν ἀλλ' οὐ μόνον ἡ Ἰταλία μετὰ καυχήσεως ἐπιστρέφει καὶ θὰ ἐπιστρέφῃ εἰς τὴν μνήμην τοῦ χρηστοῦ καὶ ἀμώμου ἀνδρός, ἀλλὰ καὶ ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες ὀφείλομεν πρῶτοι μετὰ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ Ἰταλοὺς νἀναμιμνησκώμεθα μετὰ θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης τοῦ ἁγνοῦ φιλέλληνος, ὅστις ὑπῆρξε πάντοτε τῶν θερμῶν τῆς Ἑλλάδος φίλων. Οὐδ' εἶνε ἡ πρὸς τὴν παρ' αὐτοῦ σθεναρὰν ὑπεράσπισιν τῶν ἡμετέρων δικαίων εὐγνωμοσύνη ὁ μόνος λόγος, δι' ὃν πάντοτε δέον νἀναμιμνησκώμεθ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἁγνότης τῶν ἰδεῶν τοῦ ἀνδρὸς καὶ ὁ παραδειγματικῶς εὐσθενὴς καὶ ἰδεώδης πολιτικὸς αὐτοῦ βίος ὀφείλουσι νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς πρότυπον χρηστῆς πολιτείας.

Ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματος εἶνε τὰ χαρακτηρίζοντα τὸν Ἰωάννην Μπόβιον διὰ παντὸς τοῦ βίου. Ἀδέσμευτος ὅσον τὸ δυνατὸν ἤθελε νὰ διαγάγῃ τὸν βίον. Ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶνε, ὅτι οὐδέποτ' ἠθέλησε νὰ ὑποβληθῇ εἰς τοὺς χαλινοὺς

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐφημερίδι «Τὸ Κράτος» Ἔτ. Β' ἀρ. 147 τῆς 14 Σεπτεμβρίου 1903.

ἐξετάσεων, καὶ ἐκαυχᾶτο, ὅτι οὐδέποτ' ἐν τῇ νεότητι ἔτυχεν ἐνδεικτικοῦ ἢ ἀπολυτηρίου ἢ διπλώματός τινος ἢ πτυχίου οἱουδήποτε, τοῦθ' ὅπερ ἐθεώρει ὡς δεῖγμα εὐγενοῦς ἀνεξαρτησίας τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ ταῦτα φρονῶν δὲν ἦτο ἐπαναστάτης, οὐδ' ἐνόει νἀντιστρατευθῇ πρὸς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος. Διὸ, ὅτε μετὰ τὴν ἐν τῇ πατρίῳ πόλει τῆς Ἀπουλίας Τράνῃ, ἐν ᾗ ἐγεννήθη τῷ 1838, ἀποπεράτωσιν τῶν ἰδιωτικῶν αὐτοῦ σπουδῶν, δι' ὧν κατηρτίσθη τέλειος νομομαθὴς καὶ τέλειος φιλόσοφος, καὶ ἤδη ἀναδειχθεὶς ἐν αὐτῇ ὡς ἰδιωτικὸς διδάσκαλος καὶ συγγραφεὺς, μετέβη τῷ 1871 εἰς τὴν Νεάπολιν, θέλων νὰ τύχῃ τῆς ἀδείας τοῦ ἰδιωτικῶς διδάσκειν καὶ ἔπειτα τῆς ὑφηγεσίας τοῦ δικαίου, ἔκλινε τὸν αὐχένα, καὶ ὑπέστη δὶς ἐξετάσεις θριαμβευτικὰς, ὧν καρπὸς ὑπῆρξε μετ' οὐ πολὺ ἡ ἀνάρρησις αὐτοῦ εἰς τὴν καθηγεσίαν τοῦ δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Νεαπόλεως.

Αὐστηρὸς ἐν τῷ καθηγετικῷ του ἔργῳ, ὑπῆρξεν οὐχ ἧττον ἀντικείμενον τῆς λατρείας τῶν φοιτητῶν. Ὄχι μόνον διότι τοὺς προστρέχοντας παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ, ὅπως πλησθῶσι τῶν ναμάτων τῆς διοχετευομένης εἰς αὐτοὺς νομικῆς καὶ φιλοσοφικῆς παιδείας, ἠγάπα δίκην πατρὸς, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ διδασκαλία αὐτοῦ εἶχέ τι τὸ ἴδιον καὶ πρωτότυπον. Ἡ ἐλευθεροφροσύνη αὐτοῦ ἀπέναντι τῆς πιεζούσης τὸ πνεῦμα καθολικῆς ἐκκλησίας, αἱ δημοκρατικαὶ αὐτοῦ ἰδέαι, ἡ ἰδεώδης παγκόσμιος πολιτεία, ἧς ἐθεώρει ἑαυτὸν πολίτην, αἱ νεωτερίζουσαι αὐτοῦ φιλοσοφικαὶ καὶ ἱστοριονομικαὶ δοξασίαι προσείλκυον καὶ ἐσαγήνευον τοὺς ἀκροατάς. Ὁ Μπόβιος κατώρθονε νὰ μὴ ἔχῃ μόνον μαθητὰς, ἀλλὰ καὶ ὀπαδούς. Καὶ τὸ περίεργον εἶνε, ὅτι τὴν ἔξοχον ταύτην ἐπιτυχίαν δὲν ἐπέφερον ὑπέροχά τινα δῶρα τοῦ λόγου, ἀλλ' ἡ πεποίθησις μεθ' ἧς ἐξέφερε τὰς δοξασίας αὐτοῦ, ἡ διὰ παντὸς αὐτοῦ τοῦ λόγου καὶ ἐν ταῖς συγγραφαῖς διαλάμπουσα ἁγνότης τῶν διανοημάτων καί τι τὸ νέον πάντοτε καὶ ἐπαγωγὸν τὸ θέλγον καὶ παρασῦρον τοὺς νέους. Ἄλλως δὲ ὡς ῥήτωρ ὁ Μπόβιος ἐστερεῖτο μεγάλης εὐροίας καὶ τῆς θερμότητος ἐκείνης καὶ τοῦ πάθους καὶ τῶν αἰσθηματικῶν ὁρμῶν, αἵτινες συνήθως ἀρέσκουσιν εἰς τὰ πλήθη τῶν μεσημβρινῶν μάλιστα χωρῶν. Καὶ αὐτὸ δὲ τὸ ἄλλως ἰσχυρὸν αὐτοῦ φώνημα ὁμολογεῖται ἔχον μὲν μεταπτώσεις καὶ ἀνυψώσεις, ἀλλ' ὄχι διαβαθμίσεις καὶ ἐναρμονίους τόνους. Συνήθως ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ὡς καθηγητοῦ καὶ αἱ διαλέξεις ὡς δημοσίου διδα-

σκάλου καὶ οἱ πολιτικοὶ λόγοι ἐν τῇ βουλῇ καὶ τοῖς συλλαλητηρίοις καὶ συνεδρίοις εἶχόν τι τὸ συμπεπιεσμένον καί πως σκοτεινόν· ἀλλὰ πολλάκις τὴν ἤρεμον διατύπωσιν τῶν ἐνδομύχων σκέψεων καὶ τὴν φιλοσοφικὴν ἐμβρίθειαν διέκοπτον ποιητικαὶ ἐξάρσεις ἢ ζωηραὶ ἀντιθέσεις ἢ πρόςφορα ῥητὰ τῶν ἐκκρίτων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος, ἐμποιοῦντα αἴσθησιν βαθεῖαν, ἢ ἀποτελεσματικοὶ ὑπαινιγμοὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὰ μεγάλα ζητήματα τῆς ἡμέρας. Οὕτω δ' ἐνήλλασσον ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ τὰ χρώματα καὶ αἱ σκιαὶ καὶ ἐπεγεννᾶτο ἡ ἀπροςδόκητος ἐκείνη κατάπληξις τοῦ ἀκροατηρίου, ὅπερ ἐκρότει πολλάκις τὰς χεῖρας ἐνθουσιωδῶς χωρὶς νὰ ἐννοῇ πάντοτε τὸν ῥήτορα, ὃν ἐμάντευεν ἐνίοτε μόνον, ἀλλ' ὃν περιέβαλλε πάντοτε διὰ λατρείας θερμῆς.

Οἷος δὲ ἦτο ὡς καθηγητὴς καὶ ῥήτωρ, τοιοῦτος ἦτο ὁ Μπόβιος καὶ ὡς συγγραφεύς. Αἱ συγγραφαὶ αὐτοῦ εἶνε ποιητικαί, νομικαί, φιλοσοφικαί. Ὁ νέος λόγος, σύστημα καθολικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξεν ἤδη τῷ 1861 ὁ καρπὸς τῆς ἰδιωτικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας ἐν Τράνῃ. Ἐπηκολούθησαν τὸ Κριτικὸν δοκίμιον τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἠθικοῦ θεμελίου, τὸ Ἐγχειρίδιον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, τὸ Διάγραμμα τοῦ μαθηματικοῦ φυσικισμοῦ, ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἡ Ἱστορία τοῦ δικαίου ἐν Ἰταλίᾳ, ἡ Μεγαλοφυΐα. Οὕτως ἡ συγγραφικὴ αὐτοῦ δρᾶσις ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὸ δίκαιον. Ἀλλὰ καὶ τὰ δραματικὰ αὐτοῦ ἔργα, ὁ Χριστὸς ἐν τῇ ἑορτῇ τοῦ Πουρίμ, ὁ Ἅγιος Παῦλος, ὁ Λεβιάθαν, ὁ Σωκράτης, καίπερ μὴ στερούμενα ποιητικῶν σκηνῶν καὶ εἰκόνων, ἐχρησίμευσαν μᾶλλον ὡς ἀφετηρία πρὸς ἔκθεσιν τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ δοξασιῶν.

Ὡς φιλόσοφος δὲ ὁ Μπόβιος ἦτο ἀντίπαλος τῶν θεϊστικῶν δογμάτων τοῦ Ἰταλοῦ Gioberti καὶ τοῦ πανθεϊσμοῦ τοῦ Ἑγέλου. Εἰς τὰς φιλοσοφικὰς τούτου θεωρίας ἀντέτασσε διὰ τοῦ Νέου Λόγου νέον σύστημα, ὅπερ ἐκάλεσεν ἐνπανθεϊσμόν, διὰ λέξεως ἑλληνομόρφου, ἀλλὰ πᾶν ἄλλο ἢ ἑλληνικῆς. Ὁ θεὸς ἐν παντὶ πράγματι, ἀλλὰ θεὸς πλασθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, τοιοῦτον ἦτο τὸ σύστημά του. Ὁ δὲ φυσικισμὸς αὐτοῦ ἦτο ἡ ἐν τοῖς φαινομένοις ὑπόστασις τοῦ λόγου. Ἀλλὰ ταῦτα φρονῶν δὲν ἦτο θετικιστὴς οὐδὲ ἄθεος, καὶ κατώρθονε νὰ κυμαίνηται παραδόξως μεταξὺ ὑλισμοῦ καὶ ἰδεολογίας.

Τὴν αὐτὴν δὲ τήρησιν τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῶν ἐσχάτων ἄκρων ἐπεζήτει καὶ ἐν ταῖς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν σχέσεσιν. Ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ ἦτο ἄρνησις πάσης θεολογίας· ἀλλ' ἐν τούτοις ἀπεῖχε τῆς ἀθείας, καίπερ ἐλευθερώτατα φρονῶν καὶ διατάξας ἤδη ἀπὸ τοῦ 1896 δι' ἐπιστολῆς γραφείσης πρὸς τὸν υἱὸν τὴν ταφὴν αὐτοῦ ἄνευ ἐκκλησιαστικῆς πομπῆς. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ μόνη διαθήκη τοῦ Μποβίου, ἀποζήσαντος καθ' ὅλον τὸν βίον ἐκ τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν ἀπὸ τῶν συγγραφῶν μικρῶν κερδῶν καὶ οὐδεμίαν κληροδοτήσαντος εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν περιουσίαν, ἔχει ὧδε·

Ἐκ Νεαπόλεως, 29 Ἰανουαρίου 1896.

Ἀγαπητὲ Κόρσε,

Τήρησον εὐλαβῶς τὸ ἔγγραφόν μου τοῦτο. Μέλλων νἀποθάνω μίαν ἡμέραν ἢ ἄλλην, καθ' ἃ πάντες οἱ ἄνθρωποι, ἀναθέτω εἰς σὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐκτελέσῃς τὴν θέλησίν μου.

Θέλω νὰ κομισθῶ εἰς τὸ νεκροταφεῖον ἄνευ ἀκολουθίας ἢ πομπῆς. Φρόντισον νὰ τεθῶ ἐπὶ τοῦ κοινοῦ φορείου, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ.

Δὲν θέλω νεκρολογίας, καί, ἂν ἀποθάνω βουλευτής, τὴν θέλησίν μου ταύτην θὰ δηλώσῃς εἰς τὸν πρόεδρον τῆς Βουλῆς.

Θέλω τάφον κοινόν, μηδ' ἂς ἐπιτραπῶσιν ἐπιγραφαὶ ἢ ἄλλο σημεῖον. Γινώσκεις πῶς ἔζησα, καὶ γινώσκεις, ὅτι καθῆκον σου εἶνε νὰ ἐκτελέσῃς τὴν θέλησίν μου ταύτην.

Ἰωάννης Μπόβιος

Ἀλλὰ παρὰ πάντα ταῦτα, ὡς προείπομεν, παράδοξος ὑπῆρξεν ἐν αὐτῷ ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἄκρων. Κατεδείχθη δὲ τοῦτο ἐπιφανῶς, ὅτε τῷ 1871 μετέβη τὸ πρῶτον ἐκ τῆς πατρίου Τράνης εἰς τὴν Νεάπολιν. Ὁ ἰταλικὸς κόσμος ἦτο συγκεκινημένος καὶ δεδιχασμένος. Πῖος ὁ Θ' εἶχε καλέσει τὸ συνέδριον τοῦ Βατικανοῦ ἐκεῖνο, ὅπερ εἶχε καταδικάσει τὴν ἐπιστήμην καὶ τὸν νεώτερον πολιτισμόν. Ἀντιμετρούμενος δ' ὁ ἐλευθερόφρων καὶ πατριώτης Ἰωσὴφ Ricciardi εἰς τὰ δόγματα τοῦ Βατικανοῦ, προεκάλεσε τὴν ἐν Νεαπόλει κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο σύγκλησιν ἀντισυνεδρίου τῶν διατεθειμένων νἀντιμετρηθῶσι πρὸς τὸ Βατικανὸν διὰ καταδίκης τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ καθολικισμοῦ.

Ἀνυπόμονος ἀνέμενεν ἡ Ἰταλία τὴν ἔκβασιν τοῦ ἀντισυνεδρίου

ἐκείνου, ὅτε, κατ' ἐκεῖνον ἀκριβῶς τὸν χρόνον μεταβὰς εἰς τὴν Νεάπολιν ὁ Μπόβιος, οὗ ἡ φήμη μάλιστα μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Νέου Λόγου εἶχεν ἤδη ἐξέλθει τοῦ στενοῦ ὁρίζοντος τῆς γενετείρας, παρέστη εἰς αὐτό. Παρὰ τοῦ νομιζομένου ἀθέου, παρὰ τοῦ ἐγνωσμένου ἐλευθερόφρονος ἀνεμένετο νὰ συντελέσῃ διὰ τοῦ σθεναροῦ αὐτοῦ λόγου εἰς τὸν ἀναθεματισμὸν τῆς ἐκκλησίας. Ἀλλ' ὁποία ἔκπληξις καὶ ὁποῖον σκάνδαλον. Ὅτε ὁ Μπόβιος ἀνῆλθεν ἐπὶ τὸ βῆμα, ἐκ τῶν χειλέων αὐτοῦ δὲν ἐξῆλθον λόγοι κατάρας καὶ ἀναθέματος. Ἦτο ἐχθρὸς τοῦ παπισμοῦ κεκηρυγμένος, καὶ ὅμως αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ δὲν ἐπέτρεπον εἰς αὐτὸν νὰ τοξεύσῃ κεραυνοὺς καὶ καταβιβάσῃ τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸν πηλόν. Ἡ εἰρήνη ἦτο τὸ ἰδεῶδες αὐτοῦ καὶ δὲν προέτεινεν ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Ἔκπληκτοι ἤκουσαν οἱ παριστάμενοι αὐτοῦ λέγοντος, ὅτι συνέδριον ἐλευθεροφρόνων συγκαλούμενον, ὅπως ἀντιταχθῇ εἰς τὸ βατικανικόν, ἦτό τι ἀνόητον. Ἡ ἐκκλησία, προσέθηκε, κρίνει καὶ ἀθωόνει ἢ καταδικάζει ἐπ' ὀνόματι πνευματικῆς τινος ἀρχῆς· διατυπόνει δόγματα, ὅπως ἐμπεδώσῃ δοξασίας ἤδη καθιδρυμένας. Ἀλλ' ἡ ἐλευθεροφροσύνη, διὰ τοῦτον αὐτόχρημα τὸν λόγον, ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐμπεδώσῃ λαϊκὰ δόγματα, ἅτινα εἶνέ τι ἄτοπον, δὲν δύναται νἀθωώσῃ μηδὲ νὰ καταδικάσῃ μηδὲ νἀθεματίσῃ, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἦτο γελοῖον. Τὸ ἀντισυνέδριον δὲν εἶνε τι σπουδαῖον, κατέληξε λέγων ὁ Μπόβιος. Μὴ μιμῆσθε τὴν ἐκκλησίαν, ἣν δὲν πρέπει νὰ μιμῶνται οἱ ἐλευθερόφρονες.

Ἐκ τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ γίνεται καταφανέστατον, ὅτι ἦτο ἀνὴρ ἀρχῶν, ἀλλὰ πᾶν τοὐναντίον ἢ δημαγωγὸς καὶ ἐπαναστάτης. Ἤθελε τὴν ὑπερίσχυσιν τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἐπεδίωκε τὴν νίκην τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀληθείας, κατεπάλαιε τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν πλάνην ἀπανταχοῦ ἔνθα ἐνόμιζεν, ἔστω καὶ πλανώμενος ἐνίοτ' αὐτός, ὅτι εὕρισκεν αὐτήν, ἀλλ' ἀπηχθαίνετο τὴν βίαν καὶ ἦτο ἐχθρὸς τοῦ ὁδοφράγματος. Ἐπολέμει μόνον τὰς καταχρήσεις καὶ τὰς παραπλανήσεις τῶν παρανοούντων τὸν χριστιανισμόν, ἦτο δ' ἄλλως εἴπερ τις καὶ ἄλλος φίλος τῆς ἀγάπης, μετὰ στωικῆς ἀπαθείας καὶ ἐντίμου ἀκεραιότητος ἀπεκδεχόμενος τὴν κατίσχυσιν τῆς ἀληθείας διὰ τῆς ἐν αὐτῇ δυνάμεως καὶ μόνης.

Οἷος δὲ ἦτο ὡς φιλόσοφος καὶ ἐχθρὸς τῶν παπικῶν ἀτασθαλιῶν, τοιοῦτος ἐξεδηλώθη καὶ ὡς πολιτευτής. Ἐπὶ εἰκοσιεπτὰ ὅλα ἔτη οἱ

συμπολῖται αὐτοῦ ἐξέλεγον αὐτὸν ὡς ἀντιπρόσωπον ἐν τῷ ἰταλικῷ κοινοβουλίῳ. Εἰςῆλθεν εἰς αὐτὸ ὡς ἀπόστολος τοῦ δημοκρατικοῦ ἰδεώδους, καὶ εἰς τὴν σημαίαν ταύτην ἔμεινε πιστὸς μέχρι τελευταίας πνοῆς, ὑπάρξας ἡγέτης τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος μετὰ τὸν Καβαλλόττην. Τὴν δημοκρατίαν ἐθεώρει ἱστορικὴν ἀνάγκην ἐπιβεβλημένην εἰς ἁπάσας τὰς χώρας, ἰδίως δ' εἰς τὴν Ἰταλίαν. Καὶ παγκόσμιον μὲν ἀνάγκην ἐθεώρει αὐτὴν, ἐπειδὴ κατὰ νόμον ἱστορικὸν ἀπαράβατον, ἀντιπαλαιουσῶν πρὸς ἀλλήλας δύο δυνάμεων ἀπαρνουμένων ἀλλήλας, ἐκνικᾷ τρίτη τις δύναμις, ἡ μέση, δι' ἧς συνδιαλλάσσονται τὰ διεστῶτα· μέση δὲ τοιαύτη δύναμις μεταξὺ τῆς μοναρχίας καὶ τῆς ἀναρχίας εἶνε κατὰ τὸν Μπόβιον ἡ δημοκρατία. Διὰ δὲ τὴν Ἰταλίαν ἐθεώρει ἐπιβαλλομένην τὴν δημοκρατίαν τοῦτο μὲν ὑπὸ τῶν δημωδῶν παραδόσεων, τοῦτο δὲ ὑπὸ τῆς ἰδέας, ἥτις εἶχεν ἀγάγει εἰς τὴν ἐπανάστασιν καὶ παρασκευάσει αὐτήν.

Κατὰ ταῦτα καὶ τὸ πολιτικὸν αὐτοῦ πρόγραμμα ἀπέρρεεν ἐκ τῶν ἱστοριονομικῶν αὐτοῦ δοξασιῶν. Ἡ ἱστορία ἠδύνατο, καθ' ἃ ἐφρόνει, νὰ μετρηθῇ καὶ νὰ μεταφρασθῇ εἰς ἀριθμούς. Ὁ περὶ τῶν μαθηματικῶν φιλοσοφήσας ἐφρόνει, ὅτι δύναται νὰ ἐξευρεθῇ τὸ μέτρον τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, καθ' ἃ ὠνόμαζεν αὐτό. Τότε μόνον ἐθεώρει ἐπιστημονικὴν τὴν ἱστορίαν, ὅτε αὕτη κατώρθονε νὰ ἐξεύρῃ τὸ ἀκριβὲς μέτρον τῶν χρόνων, ἤτοι ὅτε ἀπεκάλυπτε τὴν μέσην διάρκειαν τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν θεσμῶν. Λαοὶ δὲ μὴ ἐκδηλώσαντες ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῶν φιλοσοφικήν τινα ἰδέαν δὲν ἔχουσιν ἱστορίαν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Μποβίου. Διὰ τοῦτο τὴν ἱστορίαν ἐθεώρει ἀρχομένην τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι. Ταὐτὰ δ' ἐφρόνει καὶ περὶ τῶν πολιτειῶν, ταὐτὰ καὶ περὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ἑκάστη αὐτῶν τότε μόνον ἔχει ἀξίαν καὶ ὑπόστασιν, ὅταν ἄγηται ὑπὸ ἰδίας τινὸς ἰδέας. Διὰ ταῦτα ὁ θητικὸς ὄχλος δὲν ἀποτελεῖ τάξιν ἰδίαν καὶ αὐτόνομον, ἅτε τρεφόμενος ὑπὸ τῶν ἰδεῶν ἃς ὑποβάλλει εἰς αὐτὸν ἡ τρίτη τάξις τῶν κοινῶν πολιτῶν.

Τοιαῦτα δόγματ' ἀπεμάκρυνον τὸν ἁγνὸν καὶ ὑπὸ εὐγενῶν ἀρχῶν ἀγόμενον δημοκρατικὸν ἀπὸ τῆς ὀχλοκρατίας καὶ τῆς δι' ἐκνόμων μέσων ἀντιστάσεως ἐναντίον τῆς κρατούσης πολιτείας. Διὸ, καίπερ καθήσας εἰς τὰ ἑδώλια τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς καὶ ἰδὼν σὺν τῷ χρόνῳ τασσομένους μετ' αὐτοῦ οὐκ ὀλίγους ὁμόφρονας, οὐδέποτ' ἀντέταξεν

εἰς τὰς καθεστώσας πολιτικὰς ἀρχὰς τὴν ἄρνησιν, τὴν ἀντίπραξιν, τὴν κωλυσιεργίαν. Ἡ δημοκρατία, ἣν ὠνειρεύετο, ἦτο ἰδεώδης πολιτεία τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἀνεγνώριζεν, ὅτι ἀπὸ τοῦ ἰδεώδους τούτου μέχρι τῶν ὑφισταμένων πραγμάτων ὑπῆρχε τοιαύτη διαφορὰ, ὥςτε δὲν εἶχεν ἐπέλθει τὸ ποθούμενον διὰ τὸν ἰδεώδη λόγον πλήρωμα τοῦ χρόνου. Διὰ τοῦτο δὲν ἔπρεπε νὰ εἶνε ἐμπαθὴς πρὸς τοὺς ἀντιφρονοῦντας καὶ νὰ ματαιόνῃ τὸ ἀγαθὸν ὅπου καὶ παρ' οἱῳδήποτε εὕρισκε τοῦτο, ἐπιζητῶν τὸ τέλειον καὶ τὸ ἀνέφικτον.

Οὕτω δὲ, ἀντὶ νἀποβαίνῃ κώλυμα τῆς νομοθετικῆς ἐργασίας καὶ ἀναχαιτίζῃ τὴν πρόοδον τῆς πολιτείας, συνετέλει εἴπερ τις καὶ ἄλλος εἰς τὴν προαγωγὴν αὐτῆς. Ἀλλ' εὐνόητον εἶνε, ὅτι μάλιστα συνήργει εἰς ὅ τι εὐγενὲς καὶ μέγα. Οὕτω διάτορος ἠκούετο ἐν τῷ κοινοβουλίῳ ἡ φωνὴ αὐτοῦ, ὅτε προέκειτο περὶ ζητημάτων ἀναφερομένων εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ πολίτου, εἰς τἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ ἄριστοι δὲ τῶν κοινοβουλευτικῶν αὐτοῦ λόγων ὑπῆρξαν οἱ ἐκφωνηθέντες ὑπὲρ τῆς ἐλευθέρας διδασκαλίας καὶ τῆς αὐτονόμου διοικήσεως τῶν πανεπιστημίων, ὑπὲρ συστάσεως ἑδρῶν τῆς περὶ τοῦ Δάντη φιλολογίας, ἥτις ὑπῆρξε κυριώτατα καρπὸς τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ, ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ τύπου, ὑπὲρ τοῦ δικαιώματος τοῦ συνέρχεσθαι, ὑπὲρ τῆς ἐπὶ τὸ ἐλευθερώτερον μεταβολῆς τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου, ὑπὲρ τῶν σιδηροδρομικῶν συμβάσεων καὶ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς συγκοινωνίας καὶ οἱ ἐκφωνηθέντες ἐκτὸς τοῦ κοινοβουλίου ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Γαριβάλδη, τοῦ Ματσίνη, τοῦ Ἰορδάνου Βρούνου, περὶ εἰρήνης καὶ πολέμου καὶ περὶ χωρισμοῦ τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς πολιτείας.

Τοιοῦτος ὢν καὶ τοιαῦτα φθεγγόμενος ἐκ συνειδότος ἀθολώτου ὑπὸ προλήψεων, ἀλλ' ἄνευ μίσους προσωπικοῦ καὶ δολίων προθέσεων ἢ πειρασμοῦ φιλαρχίας καὶ δοξομανίας ἔζησε βίον ἀπροσδεᾶ, ἀρκούμενος ἐν μέσῳ τῆς λατρευούσης αὐτὸν οἰκογενείας εἰς τὸν ἄρτον, ὃν παρεῖχεν αὐτῷ ἡ διδασκαλία καὶ ἡ συγγραφή. Διὰ τοῦτο εἶχεν ὁ Μπόβιος τοὺς ἀντιφρονοῦντας, ἀλλ' ὄχι ἀντιπάλους, εἶχε τοὺς ἀντιθέτους, ἀλλ' ὄχι ἐχθρούς. Αὐτὸς ἐκτιμῶν τὴν ἀξίαν εἰλικρινῶς ὅπου καὶ ἂν εὕρισκεν αὐτὴν, μεταξὺ τῶν συντηρητικῶν ἢ τῶν ἀναρχικῶν, τῶν κοινωνιστῶν ἢ τῶν κληρικῶν, ἐτύγχανε τιμῆς παρὰ πάντων δι-

καίως. Ἡ δὲ προσωνυμία τοῦ καθηγητοῦ, δι' ἧς ἐνόμιζον, ὅτι εἰρωνεύοντο αὐτὸν οἱ πολιτικῶς πρὸς αὐτὸν ἀντιτασσόμενοι, οὐδὲν ἄλλο ἀπεδείκνυεν ἢ ὅτι ἦτο ἰδεώδης πάντοτε ζητητὴς τῆς ἀληθείας καὶ λάτρις τοῦ ἀγαθοῦ διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ καλάμου, ἐπὶ τῆς ἕδρας καὶ ἐν τῷ τύπῳ, ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ. Τοιοῦτον ἄνδρα δικαίως προέπεμψεν εἰς τὸν τάφον θρηνοῦσα σύμπασα ἡ Ἰταλία μετὰ τιμῶν σπανίων, σωρεύσασα ἐπὶ τῆς σοροῦ αὐτοῦ ὅλην ἐκείνην τὴν εὐφημίαν καὶ τὴν δόξαν, ἣν ἀπέστεργε μετριοφρόνως ζῶν διὰ παντὸς τοῦ βίου ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ τῶν μεγάλων ἰδεωδῶν.

ΟΛΙΓΑΙ ΣΕΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΠΟΒΙΟΥ *

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἐν τῇ βραχείᾳ Σκιαγραφίᾳ τοῦ Ἰωάννου Μποβίου χαρακτηρισμοῦ τοῦ ἀνδρὸς δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ προσθέσω ὀλίγας σελίδας ἐξελθούσας τῆς γραφίδος αὐτοῦ. Ἀλλὰ δὲν προτίθεμαι νἀπασχολήσω τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Κράτους διὰ μακρῶν. Θεωρῶ ἀρκοῦν νὰ γνωρίσω εἰς αὐτοὺς τὸν Μπόβιον ὡς ῥήτορα φιλοσοφοῦντα καὶ ὡς πολιτευτήν.

Παραθέτω λοιπὸν τὸ πρῶτον μέρος λόγου αὐτοῦ ἐκφωνηθέντος ἐν Μεδιολάνῳ τῷ 1895 περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης. Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἴδῃ ἐκ τοῦ παρατιθεμένου τούτου ἀποσπάσματος τοὺς γενικοὺς χαρακτῆρας τῆς ῥητορείας τοῦ θανόντος φιλοσόφου καὶ νομομαθοῦς τῆς Ἰταλίας, τὰς αἴσθησιν ἐμποιούσας ἀντιθέσεις, τὴν ζωηρότητα τῆς παραστάσεως, τὸ πρωτότυπον τῶν ἰδεῶν, τὸ παράτολμον τῶν ἐπιχειρημάτων, τὸ νέον καὶ περίεργον ἐν τῇ ἀντιλήψει οὐκ ἄνευ τινὸς ἐνίοτε πυκνότητος καὶ σκοτεινότητος περὶ τὴν ἔκφρασιν. Τοιοῦτοι λόγοι, γέμοντες ἄλλως φιλοσοφικῶν σκέψεων, πολλὰς προϋποθέτοντες

* Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐφημερίδι «Τὸ Κράτος» Ἔτ. Β' ἀρ. 148 τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1903.

τῆς εὐφροσύνης καὶ ἠγωνίζοντο τίς νὰ ὑπερβάλῃ τὸν ἄλλον ἐν τῇ ἐκφράσει τοῦ κωμικοῦ. Σοβαρὸς ἦτο μόνον ὅστις ἐπεζήτει τὸ κωμικὸν ἐν τῇ ὑποκρίσει τοῦ σοβαροῦ. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ μεταμφιεννύμενοι εἰς δόκτορας σοβοῦντας ἐπιδεικτικῶς διὰ τῆς πλατείας, οἵτινες συναντῶντες ἀλλήλους συνεζήτουν ὡς δόκτορες, ἐξεγείροντες τὸν γέλωτα ἐπιτυχῶς. Μόνοι δὲ οἱ μὴ δυνάμενοι ἢ μὴ θέλοντες νὰ μεταβληθῶσιν αὐτόχρημα εἰς κωμικοὺς ὑποκριτὰς ἐν τῷ μεγάλῳ ἐκείνῳ θεάτρῳ τῆς καθολικῆς παραφροσύνης περιωρίζοντο εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ ὡραίου ἐκείνου συνόλου διὰ τῆς λαμπρότητος καὶ τῆς πολυτελείας τῶν ἐνδυμασιῶν ἃς περιεβάλλοντο, ἐνδυμασιῶν εὐπατριδῶν ἢ ξένων λαῶν ἐκ τῶν πολλῶν πρὸς οὓς εἶχεν ἔλθει εἰς σχέσεις ὁ Βενετὸς πλέων διὰ τῶν πολεμικῶν νηῶν τῆς γαληνοτάτης πολιτείας ἢ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων εἰς τὰς θαλάσσας τῆς Ἀνατολῆς, καὶ προςθέτοντες εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὸν θόρυβον νέον προςόν, τὴν κομψότητα καὶ τὴν χάριν. Ἐκ δὲ τοῦ πλήθους τῶν ἀρεστῶν εἰς τοὺς Βενετοὺς μεταμφιέσεων ἐξαίρονται ἰδίως δημοτικοί τινες τύποι ἀποβάντες χαρακτηριστικοί. Τοιοῦτοι τύποι ἦσαν ὁ τῶν gnaghe, ἀνδρῶν μετημφιεσμένων εἰς γυναῖκας, ὁ τοῦ mattacino, ταχυδακτυλουργοῦ καὶ πηδητοῦ φέροντος ἔνδυμα λευκὸν καὶ ὑποδήματα ἐρυθρά, ὁ τοῦ γελωτοποιοῦ brighella. Συνετέλει δ' εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν βενετικῶν Ἀπόκρεω οὐ μικρὸν ἡ ἔμφυτος ζωηρότης τοῦ Βενετοῦ, τὸ φιλόσκωμμον καὶ ἡ εὐκινησία. Οὐδὲ περιωρίζοντο αἱ Ἀπόκρεω εἰς τὴν προςωπιδοφορίαν, τὰς μεταμφιέσεις, τὸν γέλωτα καὶ τὸ σκῶμμα, ἀλλὰ μεγάλως ἐπηύξανον τὴν εὐφροσύνην τοῦ λαοῦ τὰ παντοῖα παραπήγματα νευροσπάστων, προφητῶν, ἀστρονόμων, αὐτοσχεδίων φαρμακοπωλῶν καὶ πάντων ἐκείνων τῶν μίμων, πωλητῶν καὶ γοήτων, οἵτινες πληροῦσι τὰς λαϊκὰς πανηγύρεις καὶ ἐμπορικὰς ἀγορὰς τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Εὐρώπης. Ἐπέστεφε δὲ τὸ ὅλον ἡ διὰ μεγαλοπρεποῦς πομπῆς καὶ ἐν μέσῳ μεγάλου συνωστισμοῦ τοῦ πλήθους πανηγυρικὴ κατὰ τὸ πέρας τῶν Ἀποκρεω ἔξοδος τοῦ βασιλέως αὐτῶν, τοῦ Παντολεοντος, προπεμπομένου ἀπὸ τῆς ἀκτῆς τῶν Σκλαβούνων (Riva dei Schiavoni) εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

Σὺν δὲ τῇ πανηγυρικῇ ταύτῃ ἐξόδῳ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀπόκρεω ἔληγεν οὐ μόνον ἡ ὑπαίθριος χαρμοσύνη, ἀλλὰ καὶ ἡ συνεχίζουσα αὐτὴν διασκέδασις ἐν τοῖς εἰδικοῖς ἐκείνοις οἴκοις τοῖς λεγομένοις Ri-

dotti καὶ Casini, ἐν οἷς ἦγεν εἰς ἴλιγγον ἡ παραφροσύνη, ἐσπένδετο ἀφειδῶς ὁ οἶνος, ἐμαίνετο ὁ ἔρως καὶ συνήγοντο τὰ πλήθη περὶ τὴν πρασίνην τράπεζαν τοῦ χαρτοπαιγνίου, ἧς τραπεζῖται ἦσαν κερδοσκόποι πατρίκιοι ἢ δέσποιναι φίλαι τοῦ ἔρωτος καὶ τοῦ χρήματος.

Καὶ ὅτε δ' ἐδίδετο τὸ σημεῖον τῆς παύσεως τῶν Ἀπόκρεω μετὰ τὴν μακρὰν αὐτῶν ἐν ὅλῳ διάρκειαν καὶ ἔληγε τὸ πανδαιμόνιον ἐκεῖνο τὸ συγκλονοῦν τὰς καρδίας καὶ μεταβάλλον τὴν ὅλην Βενετίαν εἰς θέατρον διασκεδάσεων καὶ πανηγύρεων καὶ ἤρχετο ἡ Τεσσαρακοστὴ, ἔπαυε μὲν ὁ θόρυβος ὁ πολὺς καὶ ἡ ζωηρότης ἡ μεγάλη, ἀλλ' οὔτε ἡ μπάουτα τῶν εὐπατριδῶν οὔτε τὸ προσωπεῖον τοῦ Βενετοῦ ἀπετίθεντο, ἀμφότερα δ' ἐχρησίμευον κατὰ πλείστας ἑορτὰς οὕτως, ὥστε δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὑπὲρ τὸ ἥμισυ τοῦ ἔτους ὁ Βενετὸς ἔφερε προσωπεῖον.

Ἡ Βενετία δεσπόσασα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπέβαλεν εἰς αὐτὰς ἐπισήμως ἢ λεληθότως καὶ πολλὰ τῶν βενετικῶν ἐθίμων. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν τοῦτο ἰδίως περὶ τῆς Ἑπτανήσου, μάλιστα δὲ περὶ τῆς Κερκύρας καὶ ἰδιαίτατα περὶ τῆς Ζακύνθου. Ἀκόμη καὶ τὴν σήμερον ἐν Ζακύνθῳ τὸ προσωπεῖον εἶνε εἴπερ που ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ πρόγραμμα τῆς ἡμέρας κατὰ τὸν χρόνον τῶν Ἀπόκρεω. Πολὺ δὲ μείζων ἦτο ἐν τῇ νήσῳ ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἐν τῷ παρελθόντι. Καὶ δὲν εἶχεν ἄδικον ὁ ξένος ἐκεῖνος περιηγητὴς, οὗ τώρα λησμονῶ τὸ ὄνομα, ὅςτις, ἐπισκεφθεὶς τὸν παρελθόντα, νομίζω, αἰῶνα τὴν Ζάκυνθον ἐν ἡμέραις Ἀποκρεω καὶ ἰδὼν τὰς κυρίας προσωπιδοφόρους μεταβαινούσας τὴν ἑσπέραν εἰς τὰ ἐμπορικὰ καταστήματα, ἔγραψεν ἀπατώμενος, ὅτι αἱ Ζακύνθιαι φέρουσιν ἐν ταῖς ὁδοῖς διὰ παντὸς τοῦ χρόνου προσωπεῖον. Ἐνόμισε, φαίνεται, ὅτι εὑρίσκετο ἐν τῇ Βενετίᾳ τοῦ παρελθόντος, περὶ ἧς θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ τὸ τοιοῦτον ἄνευ σχεδὸν μεγάλης ὑπερβολῆς.

ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΝ ΒΕΝΕΤΙᾼ ΝΗΣΟΝ ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΙΩΝ *

Πολλοὶ εἶνε οἱ πλόες, οὓς δύναται νὰ ἐπιχειρήσῃ ὁ διαμένων ἐν Βενετίᾳ εἰς τὰς περὶ αὐτὴν νησῖδας, ἀξίας λόγου ἕνεκα τοῦ ἱστορικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ αὐτῶν ἐνδιαφέροντος, οἷον τὸ Τορκέλλον, ἡ ἀρχαιοτάτη αὕτη Βενετία μὲ τὰς θαυμασίας βυζαντιακὰς εἰκόνας τῆς καθεδρικῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου, εἴτε ἕνεκα τῆς βιομηχανίας αὐτῶν, ὡς τὸ Βουράνον καὶ τὸ Μουράνο, εἴτε ἕνεκα τοῦ περιέργου διαλεκτικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ χαρακτῆρος, ὡς ἡ γραφικὴ νῆσος τῶν ἁλιέων Ghioggia, ἧς οἱ κάτοικοι λέγονται κατά τινα παράδοσιν καταγόμενοι ἐξ Ἑλλήνων.

Ἡ γόνδολα μετάγει ἐλαφρῶς διὰ τῶν τεναγῶν κυμαινομένη εἰς τὰς νήσους ταύτας, ἢ ταχέα μεταβιβάζουσιν αὐτόσε τὰ μικρὰ ἀτμόπλοια ἐκ τῆς Παραλίας τῶν Σκλαβούνων (Riva dei Schiavoni).

Καὶ σπεύδουσι μὲν συνήθως οἱ πλεῖστοι τῶν περιηγητῶν ἐπειγόμενοι μᾶλλον εἰς τὴν γείτονα νησῖδα Giudecca, ὅπως θαυμάσωσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Λυτρωτοῦ (Redentore) τοὺς πίνακας τοῦ Βασσάνου, τοῦ Τιντορέττου καὶ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ἰωάννου Βελλίνη, κατὰ ῥεύματα δὲ φέρονται τὰ σμήνη τῶν ἐπισκεπτῶν εἰς τὸ Λίδον, τὸ νησιωτικὸν τοῦτο Φάληρον τῆς Βενετίας, ἐν ᾧ ἡ ποντιὰς τοῦ Ἀδρίου καὶ φαιδρὸν θαλάσσιον λουτρὸν ἀνακουφίζουσιν ἀπὸ τῶν θερινῶν καυμάτων τῆς κωνωποβριθοῦς πόλεως τῶν δογῶν. Ὀλίγοι δὲ εἶνε οἱ ἐπισκεπτόμενοι δύο οὐ μακρὰν τοῦ Λίδου καὶ τῆς Παραλίας τῶν Σκλαβούνων κειμένας νησῖδας, αἵτινες πολὺ παρέχουσι τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν φερώνυμον τοῦ Ἁγίου Σερβόλου καὶ τὴν τοῦ Ἁγίου Λαζάρου.

* Ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ Ἄστει τῆς 18 Αὐγούστου 1903.

Εἶνε διὰ τὸν Ἅγιον Σέρβολον, λέγει παροιμιακή τις ἔκφρασις τῶν Βενετῶν συνώνυμος πρὸς τὸ Ἐλλεβόρου δεῖται τῶν ἀρχαίων ἢ πρὸς τὴν εἰς τὸ Δαφνίον παραπομπήν τινος παρὰ τῶν νεωτέρων Ἀθηναίων. Διότι ἡ μικρὰ νησὶς τοῦ Ἁγίου Σερβόλου κατέχεται σχεδὸν ὅλη ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ φρενοκομείου καὶ τῶν περὶ αὐτὸ κήπων. Δὲν ἐπεσκέφθην τὴν νησῖδα ταύτην, ὡς οὐδέποτε ἠθέλησα νὰ πατήσω τὸν πόδα εἰς τὰ ἐδάφη τῶν ἄλλως εὐεργετικῶν ἐκείνων καθιδρυμάτων, ἐν οἷς ἡ φιλανθρωπία ἐνέκλεισε τοὺς δυστυχήσαντας νἀποβάλωσι τὴν ἰσορροπίαν τοῦ νοῦ. Ὑπῆρξε δι' ἐμὲ πάντοτε σκληρὸν τὸ θέαμα τῶν παραφρόνων.

Διὰ τοῦτο ἀντιπαρῆλθον οὐκ ἄνευ συγκινήσεως τὴν νῆσον τὸ ἀπόγευμα ἐκεῖνο τοῦ Ἰουλίου, καθ' ὃ ἡ γόνδολα, ῥιπιζομένη ὑπὸ ἐλαφροτάτου δροσεροῦ ἀνέμου, μᾶς ἔφερεν εἰς τὴν πέραν αὐτῆς νησῖδα τοῦ Ἁγίου Λαζάρου. Ὅλα τὰ θέλγητρα τῶν μαγικῶν δύσεων τοῦ ἡλίου, ὧν γίνεταί τις θεατὴς ἐν Βενετίᾳ, συνεκεντροῦντο τὸ ἀπόγευμα ἐκεῖνο εἰς γλυκεῖαν αἴσθησιν γοητευτικῆς ἀπολαύσεως.

Ἡ θάλασσα, ἐλαφρῶς ῥικνουμένη κατὰ τὰ πελάγια αὐτῆς καὶ μεταμείβουσ' ἀποχρώσεις ἀπὸ διαστήματος εἰς διάστημα, ἐγαληνία τέλεον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς Παραλίας τῶν Σκλαβούνων, μεταβαλλομένη εἰς στιλπνὸν καθρέπτην, ἐν ᾧ ἀντανεκλῶντο τὰ πολύχροα μέγαρα καὶ οἱ ναοὶ καὶ αἱ γέφυραι, καὶ ἀσάλευτος περιεκόλπου τὰς ἀκτὰς τῶν νησίδων, ἀντικατοπτρίζουσα οἱονεὶ λελουμένας ὑπὸ ἀοράτων Νηρηίδων τὰς ῥοδοδάφνας καὶ τὰς κυπαρίσσους τῆς παραλίας τοῦ Ἁγίου Λαζάρου.

Ὅτε δὲ μετὰ τριῶν τετάρτων πλοῦν κατεπλεύσαμεν εἰς τὴν ἀποβάθραν τοῦ μικροῦ ναυστάθμου τῆς νησῖδος, καί, ἐπερειδόμενοι ἐπὶ τοῦ βραχίονος τοῦ εἰς προϋπάντησιν ἡμῶν σπεύσαντος Ἀρμενίου πυλωροῦ, ἀπέβημεν, ἐδώκαμεν εἰς αὐτὸν τὰ ἐπισκεπτήρια ἡμῶν, ὅπως μεταβιβάσῃ αὐτὰ εἰς τὸν ἡγούμενον. Ὡδηγήθημεν δ' ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ διὰ τοῦ εὐρέος καὶ καθαριωτάτου διαδρόμου εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς ὑποδοχῆς. Γαλήνης καὶ ἠρεμίας αἴσθησις, τελεία σιγὴ καὶ ἐλαφροτάτη ὀσμὴ λιβανωτοῦ ἠδύναντο νὰ διδάξωσι καὶ τὸν καθ' ὅλου ἀγνοοῦντα τὰ κατὰ τὴν νῆσον, ὅτι εὑρισκόμεθα ἐντὸς μονῆς.

Ἀληθῶς ἡ νησὶς τοῦ Ἁγίου Λαζάρου κατέχεται ἀπὸ δύο ἤδη αἰώνων ὑπὸ καθολικῶν Ἀρμενίων μοναχῶν. Ὁ Ἀρμένιος Μεχιτάρ,

φεύγων τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων καταδυναστείαν τῆς πατρίδος, ἐγκαθιδρύθη πρῶτος αὐτόθι τῷ 1701, ἀπ' αὐτοῦ δὲ οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Λαζάρου ὀνομάζονται Μεχιταρισταί. Ἡ Βενετία ὑπῆρξε δι' αὐτοὺς ἄσυλον, ἀλλ' ἅμα καὶ ἑστία πνευματικῆς ἀναπτύξεως ἑαυτῶν καὶ μορφώσεως τοῦ ἰδίου ἔθνους. Ἡ νῆσος τοῦ Ἁγίου Λαζάρου ἀπέβη διὰ τοὺς λογίους Ἀρμενίους φυγάδας ὅ τι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μετὰ τῆς παρ' αὐτῇ ἑλληνικῆς σχολῆς, τοῦ φλαγγινείου ἐκπαιδευτηρίου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου διὰ τοὺς τουρκοκρατουμένους Ἕλληνας. Ἀλλ' ἀπέβη καί τι πλέον, οἱονεὶ ἱερόν τι φροντιστήριον καὶ ἐπιστημονικὴ ἐπὶ ἐλευθέρας γῆς ἀκαδημία τῆς δουλευούσης Ἀρμενίας. Ἰδοὺ οἱ λόγοι, οἵτινες μετ' ἰδιάζοντος ἐνδιαφέροντος μὲ παρεκίνησαν νὰ ἐπισκεφθῶ τοὺς Μεχιταριστὰς πατέρας.

Δὲν ἠργήσαμεν ἀναμένοντες. Πρὶν ἢ προφθάσωμεν νὰ περιεργασθῶμεν ἐν τῷ ἐντευκτηρίῳ τὰς κοσμούσας τοὺς τοίχους παλαιὰς καὶ νέας ζωγραφίας, μεταβαλλούσας αὐτὸ εἰς μικρὰν πινακοθήκην, καὶ πεισθῶμεν ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν ἐν τῇ αἰθούσῃ ὀκριβάντων ἀτελέστων ἀκόμη πινάκων, ὅτι καὶ περὶ τὴν ζωγραφικὴν ἀσχολοῦνται ἔνιοι τῶν πατέρων τῆς μονῆς, ἐνεφανίσθη πρὸ ἡμῶν ὁ ἀπόστολος τοῦ ἡγουμένου. Ἦτο νεαρὸς πατήρ, γενειῶν, ἀκτινοβολῶν φλόγας ἀπὸ τῶν ζωηρῶν ὀφθαλμῶν, λόγιος ἐργάτης τοῦ πνεύματος, ὡς ἀπεδείχθη μετ' οὐ πολύ. Sukias Ephrikian Mekhitharista ἐπεγράφετο ἐπὶ τοῦ δοθέντος μοι ἐπισκεπτηρίου. Ἦτο ὁ ἐντεταλμένος νὰ περιαγάγῃ ἡμᾶς εἰς τὰ ἀξιοθέατα τῆς μονῆς.

Πεντήκοντα εἶνε οἱ ἐν τῇ νήσῳ μονάζοντες, ὧν εἴκοσι μὲν ἱερεῖς, τριάκοντα δὲ μαθητευόμενοι, φροντιστηριακῶς ἐκπαιδευόμενοι καὶ παρασκευαζόμενοι διὰ τῆς παρεχομένης εἰς αὐτοὺς παιδείας νὰ συνεχίσωσι τὸ ἔργον τῶν προκατόχων. Οἱ πεντήκοντα δὲ οὗτοι ἄνδρες καὶ νεανίαι, διαιτώμενοι κοινοβιακῶς καὶ ἐπὶ κοινῆς συνεστιώμενοι τραπέζης, ἀποτελοῦσι μετὰ τῶν ὑπηρετῶν τῆς μονῆς καὶ τῶν στοιχειοθετῶν τοῦ τυπογραφείου τὸν ὅλον πληθυσμὸν τῆς νήσου ἐξ ἑβδομήκοντα περίπου ψυχῶν. Τῆς δὲ μοναχικῆς ταύτης πολιτείας δίκην νησιάρχου ἡγεῖται ὁ σεβαστὸς ἡγούμενος Ἰγνάτιος Giurechia, τετιμημένος ὑπὸ τοῦ πάπα ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι (in partibus) διὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τραϊανουπόλεως.

Ἡ ἐκκλησία τῆς μονῆς, τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Λαζά-

ρου, ἐξ ἧς καὶ τὸ ὄνομα τῆς νήσου, εἶνε ἀρχαία, ἀνερχομένη εἰς τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, ἀλλὰ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἀνεκαινίσθη ἐξ ὁλοκλήρου. Ἡ νέα τέχνη εἰσήλασεν εἰς τοὺς δόμους αὐτῆς καὶ ἡ ὑελοχρωστικὴ τῶν ἐργοστασίων τοῦ τυρολικοῦ Innsbruck ἐκόσμησε τὰ παράθυρα τοῦ ἁγίου βήματος διὰ τῶν εἰκόνων τοῦ ἁγίου Λαζάρου καὶ τῶν ἁγιασθέντων ὑπὸ τῆς ἀρμενικῆς ἐκκλησίας Ἀρμενίων πατέρων Μεζρὸπ καὶ Ἰσαακίου.

Ἡ ἀνακαίνισις δὲ αὕτη τοῦ ναοῦ καὶ ἡ διατήρησις τῆς μονῆς κατωρθώθησαν διὰ τῆς ὁσημέραι προϊούσης οἰκονομικῆς αὐτῆς εὐημερίας. Καὶ τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς ὁ Μεχιτὰρ ἐγκατεστάθη ἐπὶ τῆς νησῖδος ὡς ἐνοικιαστής, ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ἐπετεύχθη ἡ ἐξαγόρασις αὐτῆς. Τὰ ἐκ τῶν ἐργασιῶν τῶν μοναχῶν εἰσοδήματα καὶ τὰ ἐκ τοῦ τυπογραφείου κέρδη, ἰδίως δὲ μεγάλαι δωρεαὶ καὶ κληροδοτήματα Ἀρμενίων φιλοπατρίδων ηὔξησαν τοὺς πόρους τῶν Μεχιταριστῶν. Διακρίνεται δὲ μεταξὺ τῶν εὐεργετῶν τούτων ὁ Morad Rafael, ὅστις ὑπῆρξε καὶ ὁ ἱδρυτὴς τοῦ ἐν αὐτῇ τῇ Βενετίᾳ μεγάλου ἀρμενικοῦ λυκείου.

Ἀλλὰ καὶ μὴ Ἀρμένιοι τάσσονται εἰς τοὺς δωρητὰς καὶ φίλους τῆς μονῆς. Μεταξὺ τούτων ὁ προστάτης πάσης εὐγενοῦς ἰδέας λόρδος Βύρων, ὅστις καὶ διέτριψεν ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Ἁγίου Λαζάρου βραχὺν χρόνον πρὶν ἢ καταβῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ Ναπολέων ὁ Γ', ὅστις ἐπλούτισε τὴν βιβλιοθήκην τῆς μονῆς διὰ μεγάλων δωρεῶν. Ἀμφοτέρων τῶν προστατῶν τούτων καὶ φίλων τῆς μονῆς αἱ εἰκόνες κοσμοῦσι τοὺς τοίχους τοῦ μικροῦ αὐτῆς ἀρχαιολογικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ μουσείου.

Καὶ τοῦτο μὲν εἶνε μικρόν, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας μεγάλη ἡ βιβλιοθήκη, ἣν κοσμεῖ ἡ ἐκ λίθου προτομὴ τοῦ ἱδρυτοῦ Μεχιτάρ. Σύγκειται δὲ αὕτη ἐκ τριάκοντα χιλιάδων ἐντύπων βιβλίων καὶ δισχιλίων χειρογράφων. Καὶ τὰ μὲν ἔντυπ' ἀνήκουσιν εἰς πάσας τὰς γλώσσας καὶ εἶνε κυρίως ἐκκλησιαστικά, ἱστορικὰ καὶ γεωγραφικά· τὰ δὲ χειρόγραφα εἶνε ἅπαντα ἀρμενικὰ καὶ ἔχουσι συρρεύσει διὰ τῶν δύο ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς μονῆς παρελθόντων αἰώνων ἀπὸ διαφόρων μερῶν καὶ τόπων τῆς πολυσαλεύτου Ἀρμενίας εἰς τὸ εἰρηνικὸν τοῦτο ἄσυλον καὶ μελετητήριον, ἐν ᾧ τυγχάνουσι παρά τε τῶν Μεχιταριστῶν καὶ ἄλλων Ἀρμενίων λογίων καὶ Ἀρμενολόγων τῆς δεούσης μελέτης καὶ ἐπεξεργασίας. Καὶ βιβλιοθηκάριος μὲν εἶνε ὁ πατὴρ Χατζῆ Lazijian,

τοῦ δὲ τμήματος τῶν χειρογράφων προΐσταται ὁ πατὴρ Βασίλειος Sargisian.

Ἡ δ' ἐκ τῆς βιβλιοθήκης ταύτης ἀποκομιζομένη τροφὴ διοχετεύεται εἰς τὸν ἀρμενικὸν καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον διὰ τοῦ ἐν τῇ μονῇ λειτουργοῦντος ἐξαιρέτου τυπογραφείου. Ἔχει δὲ τοῦτο τριπλοῦν σκοπόν, τὴν ἐκτύπωσιν ἐκκλησιαστικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων χάριν τῶν ἐν Ἀρμενίᾳ ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ἁπανταχοῦ γῆς ἀρμενικῶν παροικιῶν, τὴν ἔκδοσιν ἱστορικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν συγγραφῶν, αἵτινες ἐκπηγάζουσιν ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἀρμενικῶν χειρογράφων, καὶ τὴν δημοσίευσιν ἔργων ἀποσκοπούντων εἰς τὴν γνῶσιν καὶ ἀγάπην τῆς Ἀρμενίας, εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀρμενικῆς ἰδέας καὶ τὴν ἑνοποίησιν τῶν Ἀρμενίων. Πρὸς ἐπιδίωξιν δὲ τοῦ τριπλοῦ τούτου σκοποῦ τὸ τυπογραφεῖον εἶνε ἄριστα κατηρτισμένον. Μόνον δ' ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τῶν ἐπὶ τῆς νησῖδος μέσων τὰ μηχανήματα, ἄλλως ἄριστα ὄντα, δὲν εἶνε τῶν νεωτάτων. Τὰ πιεστήρια, δύο μεγάλα καὶ ἓν μικρόν, οὔτε ἠλεκτροκίνητα οὔτε ἀτμοκίνητα εἶνε. ἀλλὰ λειτουργοῦσι διὰ πετρελαίου.

Ἔχει δὲ τὸ τυπογραφεῖον στοιχειοθέτας Ἰταλούς, ἐθισθέντας εἰς τὴν χρῆσιν τῶν παλαιῶν καὶ νέων ἀρμενικῶν στοιχείων. Ἄλλως δὲ τὸ τυπογραφεῖον τοῦτο ἔχει στοιχεῖα πασῶν τῶν γλωσσῶν. Ἓν τῶν ἐξ αὐτοῦ ἐκδοθέντων προσευχηταρίων, ἐπιγραφόμενον Preces Sancti Narsetis Clajensis, εἶν' ἐκτετυπωμένον εἰς τριάκοντα καὶ ἓξ γλώσσας. Πιστεύω καὶ ὁμολογῶ καὶ προσκυνῶ σε πάτερ, ἄρχεται ἡ ἑλληνικὴ εὐχή.

Ὁ τύπος τῶν ἐκ τοῦ τυπογραφείου τούτου ἀπολυομένων βιβλίων εἶνε κομψότατος. Ἀλλὰ παρετήρησα, ὅτι τὰ ἐν αὐτῷ παρασκευαζόμενα λειτουργικὰ βιβλία, ἅτινα, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ δημοσιεύματα τοῦ τυπογραφείου, ἐξαποστέλλονται οὐ μόνον εἰς τὴν Ἀρμενίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ῥωσίαν, τὴν Τουρκίαν, τὴν Αἴγυπτον καὶ αὐτὴν τὴν Ἀμερικὴν καὶ ἁπανταχοῦ γῆς ὅπου Ἀρμένιοι, εἶνε ἐκτετυπωμένα ὁλόκληρα διὰ μελανῶν στοιχείων, δὲν φέρουσι δὲ καὶ τὰ μεγάλα κόκκινα ἐκεῖνα γράμματα τὰ χαρακτηρίζοντα τὰ ἑλληνικὰ λειτουργικὰ καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τὰ ἐκδιδόμενα ἐν Βενετίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας καὶ μέχρις ἐπ' ἐσχάτων.

Ἄριστα δ' ἐξυπηρετεῖται ἡ ἐθνικὴ ἰδέα τῶν Ἀρμενίων διὰ διαφο-

ρων εἰδικῶν δημοσιεύσεων τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἁγίου Λαζάρου. Τοιοῦτον εἶνε καὶ τὸ μηνιαῖον περιοδικὸν Πολυίστωρ, περιέχον παντοίαν ὕλην συντελοῦσαν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν κατὰ τὴν Ἀρμενίαν. Ἔξοχον δ' ἀληθῶς ὑπό τε τὴν ἔποψιν τῆς ποικιλίας τῆς ὕλης καὶ τῆς τυπογραφικῆς φιλοκαλίας εἶνε ἔκτακτον παράρτημα τοῦ Πολυίστορος, κοσμούμενον ὑπὸ ξυλογραφιῶν, τσιγκογραφιῶν καὶ χρωματολιθογραφιῶν παριστανουσῶν ἀρμενικὰς τοποθεσίας, Ἀρμενίους ἀρχιεπισκόπους, συγγραφεῖς καὶ ἱερεῖς, σχολεῖα καὶ διδασκάλους. Οὐ μόνον τὸ τυπογραφικὸν μέρος, ἀλλὰ καὶ τὸ λιθογραφικὸν τιμῶσιν ἀληθῶς τὴν φιλοκαλίαν τῶν ἐκδοτῶν. Συγκινεῖ δὲ τέλος ἡ ἐξαίρετος αὐτῶν φιλοπατρία. Ἐκ τοῦ δημοσιεύματος τούτου ἀναθρώσκει ζῶσα καὶ ἑνιαία ἡ δουλεύουσα Ἀρμενία, ἡ σποραδικὴ Ἀρμενία.

Ἐκφυλλίζων τὰς ὡραίας σελίδας τοῦ παναρμενικοῦ τούτου λευκώματος ἀνεμνήσθην μετὰ τοῦ εὐγενοῦς καὶ λογίου ἡμῶν ξεναγοῦ τοῦ προώρως ἐν τῇ ξένῃ θανόντος μεγάλου Ἀρμενίου πατριώτου Tigran Gergat. Τούτου ἤκουσαν μὲν ἐν τῷ Παρνασσῷ πρό τινων ἐτῶν οἱ φιλακροάμονες τῶν Ἀθηναίων, ἐκθέτοντος ἐν ἀπταίστῳ γαλλικῇ τὸ παρελθὸν καὶ τοὺς πόθους τῶν Ἀρμενίων, μετ' αὐτοῦ δὲ συνωνειροπόλησαν ὡραῖα ἐθνικὰ ὄνειρα οἱ Ἀθηναῖοι πατριῶται· τὰς δὲ γλαφυρὰς αὐτοῦ περὶ τῆς νέας ἡμῶν λογοτεχνίας σελίδας θὰ ἀναγνώσωσι μετ' ἐνδιαφέροντος μετ' οὐ πολὺ οἱ παρ' ἡμῖν φίλοι τῶν γραμμάτων, εὐλαβῶς περισυλλεγομένας ὑπὸ φιλοστόργου ἀδελφοῦ.

Τὸν αὐτὸν δὲ καὶ τὸ λεύκωμα ἐκεῖνο πατριωτικὸν σκοπὸν ἐπιδιώκει ὑπὸ ἄλλον τύπον τὸ ὑπὸ τοῦ πατρὸς Ephrikian συνταχθὲν ἀρμενικὸν γεωγραφικὸν λεξικὸν μετ' εἰκόνων, οὗ γοργῶς προβαίνει ἡ ἐκτύπωσις ἐν τῷ τυπογραφείῳ τοῦ Ἁγίου Λαζάρου. Τὸ λεξικὸν τοῦτο, ἐν ᾧ πλεῖσται περιλαμβάνονται ἄξιαι λόγου γνώσεις καὶ τοπογραφικαὶ εἰδήσεις, δὲν περιλαμβάνει μόνον τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς Ἀρμενίας, ἀλλὰ καὶ πάσας ἐκείνας, ἐν αἷς διατρίβουσιν Ἀρμένιοι πολλοὶ ἢ καὶ ὀλίγοι. Διὰ τοῦτο δὲν λείπουσιν ἐξ αὐτοῦ καὶ ἄρθρα περὶ ἑλληνικῶν τινων πόλεων, ἐν αἷς καὶ περὶ τῶν Ἀθηνῶν.

Ὑπερβαίνει δὲ τὰς χιλίας μέχρι τοῦδε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρμενικῶν δημοσιεύσεων τῶν ἐκδοθεισῶν ἐκ τοῦ τυπογραφείου τούτου, ἃς περιλαμβάνει ὁ ἔντυπος αὐτῶν κατάλογος. Δὲν ὑπάρχει γνῶσις τοῦ ἐπιστητοῦ μὴ ἀντιπροσωπευομένη ἐν τούτῳ τῷ καταλόγῳ. Βιβλία ἐκ-

κλησιαστικὰ καὶ λειτουργικά, διηγήματα καὶ μυθιστορίαι στηρίζουσαι τὴν πίστιν ἢ ἐκπαιδευτικαί, μῦθοι καὶ παροιμίαι, ἔργα τῆς ἀρχαίας ἀρμενικῆς φιλολογίας, νεώτεραι λυρικαὶ ποιήσεις καὶ δράματα, νεώτεραι μεταφράσεις ξένων ἐκκρίτων ἔργων, ἀρχαίων καὶ ξένων, συγγραφαὶ ἱστορικαὶ καὶ βιογραφικαί, γεωγραφικαὶ καὶ ἐθνογραφικαί, περιηγήσεις, χάρται, ἔργα ἐμπορικά, ἰατρικά, μουσικά, ναυτικά, μυθολογικά, κριτικά, σχολικά, λεξικά, λιθογραφίαι, φωτογραφίαι, ἰδοὺ ἀναμὶξ ὁ πολυποίκιλος πίναξ τῆς πολυμεροῦς παραγωγῆς τῶν Μεχιταριστῶν καὶ ἄλλων Ἀρμενίων λογίων τῆς ἐκ τοῦ τυπογραφείου καὶ λιθογραφείου τοῦ Ἁγίου Λαζάρου διασπειρομένης ἁπανταχοῦ ὅπου Ἀρμένιοι καὶ φίλοι τῶν ἀρμενικῶν γραμμάτων.

Δὲν θεωρῶ δὲ περιττὸν νὰ προςθέσω, ὅτι μεταξὺ τῶν ποικίλων τούτων δημοσιευμάτων εὕρηνται ἐν ἀρμενικῇ μεταφράσει καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ῥήτορος Ἀριστείδου, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Αἰσχίνου, τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Θεοφράστου, τοῦ Αἰσώπου, τοῦ Ἐπικτήτου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, τοῦ Χρυσοστόμου, Εὐσεβίου τοῦ Καισαρείας καὶ ἄλλων Ἑλλήνων πατέρων.

Ἡ ἀναθεώρησις τῆς ποικίλης δράσεως τοῦ τυπογραφείου τούτου καὶ τῆς ἐν τῇ μονῇ τῶν Μεχιταριστῶν τελουμένης πνευματικῆς ἐργασίας ἀνέμνησέ με, τὸ ἐπαναλαμβάνω, τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας ἐν τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας, ἀλλ' ἀνέμνησέ με καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος.

Δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νἀποκτήσωσι καὶ αἱ ἑλληνικαὶ μοναὶ τῆς ἀθωνικῆς χερσονήσου τυπογραφεῖον ἑλληνικὸν ἐκπέμπον μὲν εἰς τὰς ἐσχατιὰς πάσας ὅπου θρησκεύεται ἡ ἑλληνικὴ ὀρθοδοξία ἐκκλησιαστικὰ καὶ λειτουργικὰ βιβλία κεκυρωμένης κριτικῆς ἀκριβείας καὶ μετὰ τυπογραφικῆς φιλοκαλίας ἐκτυπούμενα, παρέχον δὲ δείγματα ἐξαίρετα τῆς πνευματικῆς ἀσχολίας τῶν Ἑλλήνων μοναστῶν ἐν μέσῳ τοῦ πλουσίου κόσμου τῶν ὑπερδεκακισχιλίων χειρογράφων τοῦ Ἄθω;

Μὴ δὲν ὑπάρχουσιν ἐν τῷ σημερινῷ Ἁγίῳ Ὄρει λόγιοι ἀντάξιοι Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου καὶ Βαρθολομαίου τοῦ Κουτλμουσιανοῦ;

Δὲν εἶνε ἄρα δυνατὸν νὰ ἐκλίπωσιν αἱ μικραὶ δυςχέρειαι αἱ προςκρούουσαι εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ὡραίου τούτου σχεδίου, ὅπερ ὑπεκίνησα καὶ συνεζήτησα μετὰ φιλοπατρίδων καὶ φιλοπροόδων Ἁγι-

ορειτῶν κατὰ τὴν πρώτην μου ἐν ἔτει 1880 μακρὰν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει διατριβήν;

Καὶ τὸ μὲν τυπογραφεῖον τῶν Μεχιταριστῶν ἐβραβεύθη ἀπὸ τοῦ 1851 διὰ πλείστων ὅσων μεταλλείων καὶ διπλωμάτων τιμῆς τῶν διαφόρων ἐκθέσεων, εἰς ἃς ὑπεβλήθησαν τὰ προϊόντα αὐτοῦ. Τὸ δὲ ἁγιορειτικὸν ἐκεῖνο τυπογραφεῖον θὰ ἐστεφανοῦτο ἐκθύμως ὑπὸ τῶν εὐλογιῶν πάσης πατριωτικῆς καρδίας.

Πρὶν ἢ ἀποχαιρετίσω τὸν εὐγενῆ μου ξεναγὸν, ἔδειξα εἰς αὐτὸν ἀντίγραφον τῆς ἐν Πλατάνῳ τοῦ Ἁλμυροῦ πρό τινων ἐτῶν εὑρεθείσης ἐπὶ λίθου ἐπιγραφῆς ἥτις ἐδημοσιεύθη πανομοιοτύπως ἐν τῷ τρίτῳ τεύχει τοῦ Δελτίου τῆς φιλαρχαίου ἑταιρείας Ὄθρυος καὶ ὑπὸ διαφόρων ἡρμηνεύθη ὡς ἀρμενικὴ ἀρχαία ἢ νεωτέρα, ἀλλὰ δὲν ἀνεγνώσθη. Ὁ δὲ κ. Ephrikian εὐκόλως ἀνεγνώρισεν αὐτὴν ὡς ἀρμενικὴν καὶ ἀνέγνω μάλιστα ἐν αὐτῇ ἐκ τοῦ προχείρου τὸ κύριον ὄνομα Hairebedin καὶ τὴν λέξιν Vosti σημαίνουσαν υἱόν, ἀλλ' ἐπεφυλάχθη νὰ ὁρίσῃ τὸν χρόνον καθ' ὃν ἐγράφη καὶ ἀναλύσῃ τὸ ὅλον αὐτῆς περιεχόμενον εὐθὺς ὡς λάβῃ παρ' ἐμοῦ τὸ τεῦχος ἐν ᾧ ἐξεδόθη τὸ πανομοιότυπον αὐτῆς.

Ἐδύετο ἤδη ὁ ἥλιος, ὅτ' ἐξεχώρησα ἐκ τοῦ τόπου ἐκείνου τῆς πίστεως, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς εἰρήνης, ἐκ τῆς ἱερᾶς ἐκείνης κοιτίδος, ἐν ᾗ μετὰ τῶν ἀπὸ τοῦ εὐκτηρίου τοῦ Ἁγίου Λαζάρου ἐκπεμπομένων πρὸς τὸν Ὕψιστον εὐχῶν οἱ ρασοφόροι λόγιοι καὶ πατριῶται διάδοχοι τοῦ Μεχιτὰρ συντελεσιουργοῦσιν ἀπὸ δύο ἤδη ἑκατονταετηρίδων μετὰ χριστιανικῆς ἐγκαρτερήσεως τὴν μέλλουσαν ἀναγέννησιν ἐλευθέρας Ἀρμενίας.

Ἐκ Zug τῆς Ἑλβετίας, 9 Αὐγούστου 1903

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΝ ΤΩ ΚΕΙΜΕΝΩ

ΠΙΝΑΚΕΣ ΟΛΟΣΕΛΙΔΟΙ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Ἐν σ. 158 στ. 29 ἀντὶ Ἴτς γράφε *Diez*
» » 384 » 1 » προτιθέμην γράφε προετιθέμην
» » 395 σημ.* στ. 1 ἀντὶ *1893* γρ. *1894*
» » 416 πρόσθες ἐν σημειώσει τάδε· Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ *Byzantinische Zeitschrift* Τόμ. Β' (1903) σ. 73 κ. ἑ.
» » 449 στ. 1 ἀντὶ *Tavia* γρ. *Tavia* (*Tabia*)
» » 562-3 ἐν τοῖς γραφομένοις περὶ τῶν ἔργων τοῦ Γεωργίου Αἰτωλοῦ πρόσθες τάδε· Ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 10 κώδικι τοῦ ἑλληνικοῦ γυμνασίου Ἀδριανουπόλεως, γεγραμμένῳ τῷ 1609, περιλαμβάνεται καὶ «Γεωργίου Αἰτωλοῦ, στίχος ἱερωελεγεῖος εἰς τὸν παν^τ (= παναγιώτατον) καὶ ἀρχιερέα Θεσσαλονίκης Ἀργυρόπουλον κύριον Ἰωάσαφ» (***Β. Κ. Στεφανίδου*** Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως ἐν *Byzantinische Zeitschrift* Τόμ. ΙΔ' (1905) σ. 591).
» » 661 μετὰ τὸν στίχον 1 πρόσθες εἰκοσάλεπτα ἐκόπησαν τῷ 1831.

BINDING SECT. MAR

DF 760 L3 [redacted]s

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DF 760 L3
Lampros, Spyridon Paulou
Miktai selides

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 19 11 01 006 3